ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ'.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1952

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ *

ΕΠΙ ΤΗι 1900ῃ ΕΠΕΤΕΙΩι ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τὸν Θεόδωρον ἀπησχόλησεν ἐκ τῶν πρώτων τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα. Ὑπῆρχον ἐν τῷ νέῳ κράτει αὐτοῦ πλεῖστοι ἀρχιερεῖς λαβόντες παρὰ τοῦ Βουλγάρου πατριάρχου τὴν χειροτονίαν. Ἀλλ' ὁ πατριάρχης οὗτος εἶχε χειροτονηθῆ μὲν ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου ἐπισκόπου Βιδίνης, ἀνήχθη δὲ εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα ὑπὸ τοῦ παπικοῦ λεγάτου κατὰ τὴν στέψιν τοῦ Ἰωαννίτση, ὡς ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ πάπα Ρώμης, ἑπομένως αἱ χειροτονίαι τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιερέων, οἵτινες περιῆλθον νῦν εἰς τὸ κράτος τοῦ Θεοδώρου, προήρχοντο παρὰ τοῦ οὐνίτου Βουλγάρου πατριάρχου. Προέβησαν δὲ ὡς ἦτο ἑπόμενον καὶ οἱ ἀρχιερεῖς εἰς χειροτονίας πρεσβυτέρων καὶ διακόνων. Ζήτημα λοιπὸν προέκυψεν, ἂν αἱ χειτοτονίαι αὗται ἦσαν ἔγκυροι καὶ ἂν αἱ ὑπὸ τῶν κληρικῶν τελεσθεῖσαι ἐκκλησιαστικαὶ πράξεις δύνανται ν' ἀναγνωρισθῶσιν. Ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ συνῆλθε τοπικὴ σύνοδος, ἐν ᾗ διηρήθησαν αἱ γνῶμαι. Οἱ μέν, προεξάρχοντος τοῦ μητροπολίτου Καστορίας, ἤθελον ν' ἀποκηρυχθῶσι πάντες οἱ Βούλγαροι ἀρχιερεῖς καὶ αἱ πράξεις αὐτῶν ὡς παράνομοι, οἱ δέ, ὑπὸ τὸν συνετὸν καὶ καὶ πρᾶον ἐπίσκοπον Μογλενῶν, ὑπεστήριξαν ἐνθέρμως τὴν γνώμην, ὅπως ἀναγνωρισθῶσιν αἱ ὑπὸ τῶν ἀρχιερέων γενόμεναι χειροτονίαι πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἑπομένως καὶ αἱ τούτων ἐκκλησιαστικαὶ πράξεις καὶ τὰ μυστήρια. Ἀλλ' ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἀπεφήνατο «*ἵνα μὴ παντάπασι τὴν ἀκρίβειαν τῶν κανόνων περιφρονήσωμεν, μήτε τοῖς τούτων καταφρονηταῖς χώραν δῶμεν ἐκ παραδείγματος ὡς ἔννομα καὶ κανονικὰ πράττειν τὰ μὴ καθήκοντα*», ἐφ' ᾧ καὶ κατεδίκασε τοὺς Βουλγάρους ἐπισκόπους, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν προαχθέντων εἰς χηρευούσας ἐπισκοπάς, εἰς ἀνέκκλητον στέρησιν τῶν θρόνων αὐτῶν, τοὺς δὲ παρ' αὐτῶν χειροτονηθέντας πρεσβυτέρους καὶ διακόνους εἰς κανονικὰ ἐπιτίμια. Οὐχ ἧττον ἀνεγνώρισε τὰς ἐκκλησιαστικὰς αὐτῶν πράξεις καὶ τὰ μυστήρια.

Πολλῷ σπουδαιότερον ἦτο τὸ ζήτημα τῆς ρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐν Νικαίᾳ

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου σελ. 531.

ἑδρεύοντα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, διότι οἱ ἐν Ἀσίᾳ Ἕλληνες ἐθλίβησαν ἐκ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Θεοδώρου ὡς αὐτοκράτορος καὶ τῆς χρίσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Χωματιανοῦ, σφετερισθέντος δικαιώματα πατριάρχου. Διὰ τῶν γεγονότων τούτων ἠπειλεῖτο δεινὴ διχοστασία ἐν τῷ ἑλληνισμῷ, πολιτικὴ ἅμα καὶ ἐκκλησιαστική, διότι ὁ Χωματιανός, κληρικὸς λογιώτατος ἀλλὰ καὶ σοφιστὴς πολυτροπώτατος, ἐθεώρησεν ἑαυτὸν πατριάρχην αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον ὡς δῆθεν «Ἀρχιεπίσκοπος Α΄ Ἰουστινιανῆς, Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας». Εἰς τὴν πρώτην ἐκείνην πλάνην τῆς συνταυτίσεως τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τοῦ Ἰουστινιανοῦ μετὰ τῆς Ἀχρίδος ὁ Χωματιανός, ἐκθάπτων ἐκ τῆς λήθης τίτλους καὶ περγαμηνάς, παραποιῶν καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα, πρὸς ἐνίσχυσιν ματαίων φιλοδοξιῶν, προσέθηκεν ἐν ἐπιγνώσει παρεξήγησιν τῆς πράξεως τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ἥτις οὐδὲν ἀπολύτως τὸ κοινὸν εἶχε πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς. Ἀλλὰ μὴ ἀρκούμενος εἰς ταῦτα ὁ Χωματιανός, διενοήθη νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, παρὰ τὸν νέον αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, καὶ ἑπομένως νὰ ὑποτάξῃ ὑφ᾽ ἑαυτὸν τὸν κλῆρον τοῦ δυτικοῦ βασιλείου τοῦ Θεοδώρου. Διότι ἐζήτει ὁ κλῆρος οὗτος νὰ διοργανωθῇ ἐν τῷ κράτει τοῦ Θεοδώρου εἰς ἰδίαν Ἐκκλησίαν, αὐτοδιοικουμένην μέν, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ αὐτοκέφαλον, διότι ἔμελλεν αὕτη νὰ διατελῇ ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἔχουσα μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τοὺς ἰδίους ἐπισκόπους καὶ αὐτοδιοικεῖσθαι. Ἐπὶ ἰδίῳ σκοπῷ ὑπεβοήθει κατ᾽ ἀρχὰς τὰς προσπαθείας ταύτας καὶ ὁ Δημήτριος Χωματιανός, διότι ὑφίστατο ἀνάγκη ἐγκρίσεως τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ τελεσθέντων παρὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ πατριάρχου πρὸς πρόληψιν ἀμφισβητήσεως τῆς νομιμότητος αὐτῶν, καὶ μόνον ὅταν παρὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ πατριάρχου ἀντετάχθη ἄρνησις, προέκυψεν εἰς μέσον ὁ Χωματιανὸς μετὰ τῶν ὑπερφιάλων αὐτοῦ ἀξιώσεων.

Οἱ ψηφίσαντες τὴν σκέψιν τοῦ Θεοδώρου ἐπίσκοποι τοῦ βασιλείου αὐτοῦ συνελθόντος μετὰ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ εἰς σύνοδον ἀπηύθυναν πρὸς τὸν νέον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸν Β΄ (1222—1240)[1] εἰς Νίκαιαν μακρὸν **«πιττάκιον τῶν ὅλων ἀρχιερέων, σχεδιασθὲν παρὰ τοῦ Ναυπάκτου»**. Ἐν αὐτῷ ἐδήλωσαν ὅτι ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος δὲν θέλει ν᾽ ἀποστέλλωνται ἀρχιερεῖς ἐκ Νικαίας εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ καὶ ζητοῦσιν, ἑπομένως, ὅπως ὁ πατριάρχης **«καθάπαξ ἀπροσώπως»** ὁρίσῃ, ὅπως αἱ χειροτονίαι καὶ ἐκλογαὶ τῶν ἀρχιερέων γίνωνται ὑπ᾽ αὐτῶν ἐν τῷ βασιλείῳ καὶ ν᾽ ἀναγνωρίσῃ τὰς γενομένας ἤδη χειροτονίας ἀρχιεπισκόπων Κερκύρας, Λευκάδος, Φαρσάλων, ὡς κατ᾽ οἰκονομίαν ἄλλας ἀλλαχοῦ γενομένας χειροτονίας ἀνε-

1. ***Σπ. Ν. Λαγοπάτη***, Γερμανὸς Β΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως - Νικαίας (1222—1240), Τρίπολις 1914.

γνώρισεν· ὥρισαν δὲ καὶ προθεσμίαν τρίμηνον ἀποδοχῆς τῶν προτεινομένων, ἀπειλήσαντες ἕνωσιν μετὰ τοῦ πάπα Ρώμης καὶ ὑπαγωγὴν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν, ἣν ἐμελέτα ὁ Θεόδωρος. Τὸ παράδοξον τοῦτο πιττάκιον ἦτο ὑπογεγραμμένον καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀχρίδος καὶ ὑπὸ τοῦ Ναυπάκτου, ὁ τελευταῖος ὅμως ἔγραψε καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανόν, γνώριμον ὄντα αὐτῷ ἀπὸ πολλοῦ, καὶ ὡμολόγησεν ὅτι ἡ ἀφοσίωσις αὐτοῦ πρὸς τὸν μεγαλουργήσαντα βασιλέα Θεόδωρον παρέσυρεν αὐτὸν εἰς ἀντικανονικὰς πράξεις, δι᾽ ἃς ἠσθάνετο τύψεις συνειδότος καὶ ἐζήτει συγγνώμην. Ταῦτα μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ Ναυπάκτου ἄκων ὑπέγραψε τὸ ἀνωτέρω αὔθαδες τελεσίγραφον, συντεταγμένον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ. Οὗτος δὲ καὶ συγχαρητήριον ἐπιστολὴν ἔγραψε «πρὸς τὸν νεοχειροτοτηθέντα ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γερμανόν», ὡς «ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας». Δικαιολογούμενος, ὅτι ἕνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν ἐβράδυνε νὰ γράψῃ, πληροφορεῖ ὅτι τὰ κατ᾽ αὐτὸν καλῶς ἔχουσι διὰ τῶν ἀόκνων τοῦ βασιλέως προσπαθειῶν, δι᾽ ὧν «τὰ ἱερὰ ἐπισκοπεῖα ποιμέσιν ἐπεκοσμήθησαν», ὅθεν εὔχεται ὑπὲρ ἑνώσεως τῶν δύο Ἑλλήνων βασιλέων, ἵνα κατασυντριβῇ ἡ λατινικὴ ἐξουσία καὶ ἐπικαλεῖται τὰς εὐχὰς τοῦ πατριάρχου. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ὁ Χωματιανὸς ἤλπιζε νὰ λάβῃ εὐνοϊκὴν ἀπάντησιν, ἥτις θὰ ἦτο καὶ ἀναγνώρισις τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ τετλεσμένων. Ἀλλ᾽ ὁ πατριάρχης, συγκαλέσας ἐν Νικαίᾳ σύνοδον ἐκ τεσσαράκοντα ἐπισκόπων, ἔδωκεν εἰς τὸ πιττάκιον τῶν ἀρχιερέων ἀρνητικὴν ἀπάντησιν, ἀποφανθεὶς ὅτι «οὔτε συμφέρον οὔτε εὐπρεπὲς τοῖς ὁμογενέσι δύο βασιλεῖς καὶ πατριάρχας ἔχειν». Ὑπέδειξε, δηλονότι, ὅτι οὔτε ὁ Θεόδωρος ἔπρεπε ν᾽ ἀναγνωρίζηται ὡς βασιλεύς, οὔτε ὁ Ἀχρίδος, ἐξερχόμενος τοῦ κύκλου τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ, νὰ καταλάβῃ ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Θεοδώρου Ἐκκλησίας, ὑπαγομένης ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, καὶ νὰ σφετερίζηται δικαιώματα πατριάρχου στέφων καὶ χρίων βασιλεῖς. Σαφέστερον ταῦτα ὑπέδειξεν ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐν τῇ ἀπαντήσει αὐτοῦ πρὸς τὸν «Μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας», ἀποδίδων εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ «Μακαριωτάτου», ὃν καὶ ἄλλοι ἀρχιεπίσκοποι εἶχον, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸν τοῦ «ἀδελφοῦ καὶ συλλειτουργοῦ», ἕνεκα τῶν ἀντικανονικῶν αὐτοῦ πράξεων, ἃς αὐστηρῶς ἐλέγχει ἐν τῇ ἐπιστολῇ. Οὐχ ἧττον δηλοῖ ὁ πατριάρχης ὅτι ἀπονέμει συγγνώμην καὶ ὅτι ἀποστέλλει τὸν μητροπολίτην Ἀμάστριδος, συνοδικῇ ἀποφάσει, πρὸς ἐξέτασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τοῦ βασιλείου τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας.

Ὁ Δημήτριος Χωματιανός, βαθύτατα αἰσθανθεὶς τὸ κατενεχθὲν κατ᾽ αὐτοῦ πλῆγμα, ἐματαίωσε μὲν τὴν ἐξαρχικὴν ἀποστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ἀμάστριδος, ἔγραψε δὲ βραδύτερον καὶ ἀπάντησιν πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανόν, δι᾽ ἧς τελείως ἐξεδήλωσε καὶ τὰ φρονήματα αὐτοῦ καὶ τὰς παρα-

λόγους τάσεις. Μετὰ πολλῆς τῆς προπετείας γράφων, παριστᾷ τὰ ἐν τῇ πατριαρχικῇ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῇ ὡς ὑπαγορεύσεις τοῦ ἐν Νικαίᾳ Ἕλληνος βασιλέως, δικαιολογῶν δὲ τὴν γενομένην ὑπ' αὐτοῦ χρίσιν καὶ στέψιν τοῦ Θεοδώρου, λέγει ὅτι προέβη εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην συνεπείᾳ τῆς ἀποφάσεως τῶν ἐν Ἄρτῃ συνελθόντων ἀρχιερέων, ἕνεκα τῆς ὑπεροχῆς τῆς τοῦ θρόνου αὐτοῦ (τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ) μεγαλειότητος, καὶ ὅτι παράδειγμα τοιαύτης μὴ συμβιβαζομένης τελείως πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῶν κανόνων πράξεως ἔχει τὰς ἐν Νικαίᾳ γενομένας ἀναγορεύσεις καὶ προχειρίσεις βασιλέως καὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ μακρῶν δὲ ὑποδεικνύων ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπιτρέπεται ἡ «οἰκονομία», τῶν περιστάσεων ἑκάστοτε ἐπιβαλλουσῶν αὐτήν, ἀπορεῖ πῶς ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐπεκλήρωσεν εἰς ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα τοῦ κατασκευάζειν μύρον, ἐνῷ τοῦτο, λέγει, δύναται πᾶς ἐπίσκοπος νὰ κατασκευάσῃ καὶ δὲν εἶναι ἄκυρον ἐκεῖνο, ὅπερ δὲν ἀποστάζει ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ προχωρῶν πειρᾶται νὰ δείξῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ρλα' Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὅλως ἀνιστορήτως, ὅτι ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς, οὖσα ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν πάσης Βουλγαρίας ἐν τῇ σειρᾷ τῶν πατριαρχικῶν θρόνων, ἤρχετο τρίτη, προηγουμένη τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ πλέον δ' ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὡς βικάριος τοῦ πάπα, εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ στέφειν βασιλεῖς. Οὐδόλως ἄρα παράδοξον ὅτι, τοιαῦτά τινα περὶ τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ ἔχων φρονήματα, μετεχειρίσθη ἐν πρακτικοῖς ἐπὶ ἄλλῃ περιστάσει περὶ ἑαυτοῦ τὴν φράσιν «δεσποτικὴ θεία μεγαλειότης». Δὲν ἐθεώρει πλέον ἑαυτὸν ἁπλῶς πατριάρχην, ἀλλὰ καὶ πατριάρχου ἀνώτερον, οἷον ὑπελάμβανε τὸν πάπαν. Θέλων δὲ νὰ παραστήσῃ τὸν πατριάρχην ἀντικανονικὰς τολμήσαντα πράξεις, ἀναμιμνήσκεται τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου, ἣν θεωρεῖ ἐπέμβασιν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Ἐν γένει δὲ ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐνεργειῶν αὐτοῦ καταφαίνεται ὅτι ἐζήτει νὰ στηρίξῃ τὴν θεωρίαν ὅτι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως οὐδεμίαν πλέον δικαιοδοσίαν εἶχεν ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου, τῷ ἐπεκταθέντι διὰ τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ μέχρι Θεσσαλονίκης, μόνη δὲ ἡ ὀρθόδοξος πίστις συνέδεε τὸν πατριάρχην πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τοῦ δεσποτάτου. Διότι ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Τῆς Ἐκκλησίας ὅμως ταύτης ἐζήτησε νὰ ἐξουσιάσῃ ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας.

Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ κατέπεσε τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἐστήριξε τὸ φανταστικὸν αὐτοῦ οἰκοδόμημα ὁ Χωματιανός. Τῷ 1230 ὁ Θεόδωρος Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ἡττήθη καὶ ᾐχμαλωτίσθη ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου τσάρου Ἀσάν. Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ μικρὸν μέρος τοῦ δεσποτάτου ἀφέθη εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Θεοδώρου Μανουήλ, γαμβρὸν ὄντα τοῦ Ἀσάν, ἀλλὰ

τὸ μέγιστον μέρος τοῦ δεσποτάτου προσήρτησαν εἰς τὸ ἑαυτῶν κράτος οἱ Βούλγαροι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἀχρίδος, ἣν ἐπὶ δεκαπενταετίαν ἐκράτησαν. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος δὲν διελύθη, ὁ δὲ νέος δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μανουὴλ ἔσπευσεν ἀμέσως ν' ἀποκατάστήσῃ τὰς σχέσεις τῶν ἐν τῷ δεσποτάτῳ ἐπισκόπων μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, δεχθεὶς ὡς ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ τὸν μητροπολίτην Ἀγκύρας Χριστοφόρον, κατά τινων ἐνεργειῶν τοῦ ὁποίου διεμαρτυρήθη ὁ Χωματιανός. Ὁ Ἰωάννης Ναυπάκτου παρῃτήθη τῆς θέσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ πρότερον δὲ ἡ μητρόπολις Ναυπάκτου ἐτάχθη ἐν ταῖς μητροπόλεσι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Ἀχρίδος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (1251) παρέμεινεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ ὡς αὐτοκέφαλος, ἐνισχυθεῖσα κατόπιν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου διὰ πολλῶν προνομίων, ἕνεκα τῆς ὅλως ἐξαιρετικῆς σημασίας αὐτῆς. Ἐν τῇ ἀρξαμένῃ δὲ πνευματικῇ ἀναγεννήσει τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων, ἐκτὸς ἄλλων, ἱδρύθη περὶ τὰ ἔτη 1270 — 75 ἐπὶ τῶν τελευταίων προβολῶν τοῦ Μενοκέως ὄρους ΒΑ. τῶν Σερρῶν ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ὑπὸ Ἰωαννικίου, εἶτα Ἐπισκόπου Ἐζεβῶν γενομένου, καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Ἰωακείμ, εἶτα Ἰωάννου Ἐπισκόπου Ζιχνῶν. Ἡ Μονὴ αὕτη ὑπῆρξε σπουδαιότατον πνευματικὸν κέντρον [1]. Ἡ δὲ πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου Ἄρτα ἐκοσμήθη διὰ λαμπρῶν χριστιανικῶν μνημείων, ἐν οἷς ἐξέχουσιν ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης, κτισθεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1289 — 1296 ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου, πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ Δεσπότου Μιχαὴλ β'. καὶ τῆς συζύγου του Ἄννης, αἱ Μοναὶ Κάτω Παναγιὰ καὶ αἱ Βλαχέρναι, κτισθεῖσαι πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Δεσπότου Μιχαὴλ β'. (1237—1271), ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Θεοδώρας, κτισθεὶς ὑπὸ τῆς συζύγου τοῦ Μιχαὴλ Θεοδώρας, τιμηθείσης ὡς ἁγίας, ἐπ' ὀνόματι ἀρχικῶς τοῦ ἁγίου Γεωργίου, μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν γυναικείας Μονῆς, τέλος ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Βασιλείου, κτίσμα τοῦ ιδ'. αἰῶνος. Οἱ ἀνωτέρω ναοὶ εἶναι κεκοσμημένοι διὰ λαμπρῶν μωσαϊκῶν εἰκόνων, ἔχουσι δὲ μεγάλην καλλιτεχνικὴν ἀξίαν [2].

Μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς κυριαρχίας τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου

---

1. ***Χριστοφόρου ἡγουμένου***, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου, Λειψία 1904. Πρβλ. γενικῶς: *Franz Dölger*, Die Urkunden des Johannes Prodromos Klosters bei Serrai (Sitzungsberichte der Bayr. Akad. der Wissenschaften. Phil. hist. Abt. Jahrg. 1935. Heft 9) München 1935.

2. Περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἄρτης ἴδε τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας τοῦ ***Ἀναστασίου Ὀρλάνδου***, ἐν Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ (1921), ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας (1923), ἐν Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς, ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τομ. Β', τευχ. 1, 1936. Πρβλ. γενικῶς περὶ τῆς Ἄρτης, ***Σεραφεὶμ Βυζαντίου*** (μητροπολίτου Ἄρτης) Δοκίμιον ἱστορικῆς περιλήψεως τῆς πόλεως Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884.

ἐπὶ τῆς Μακεδονίας ἐτέθη τέρμα εἰς τὰ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα συνταράξαντα αὐτὴν ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ἅτινα, προκληθέντα ὑπὸ τῆς ἀδοκήτου παρεισδύσεως τῶν Λατίνων εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων προξενηθέντων αὐτῇ κακῶν, ἠπείλησαν νὰ διασπάσωσι τὴν ἑνότητα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Τὰ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τῇ 15 Αὐγούστου 1261 ἀνέκτησαν οἱ Ἕλληνες τὴν Κωνσταντινούπολιν, οὕτω δὲ ἀποκατεστάθη καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἐπανελθόντος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦ Ἀρσενίου Αὐτωριανοῦ 1255—1259, 1261,—1267). Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως ἐξαιρετικῶς ἀνεδείχθη ἡ Μονεμβασία, ἕνεκα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς σημασίας. Ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, γενομένης νέας διατάξεως τῶν ἐπαρχιῶν, προήχθη εἰς μητρόπολιν ἡ ἐπισκοπὴ Μονεμβασίας, ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Κορίνθου τέως ὑπαγομένη. Ὁ τοῦ Μιχαὴλ διάδοχος Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος (1282—1328) δι' εἰδικοῦ χρυσοβούλλου παρεχώρησεν ἐξαιρετικὰς προνομίας εἰς τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας, φέροντα τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Πελοποννήσου». Βραδύτερον (1354) ἀπεστάλη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς Κόρινθον ὀρθόδοξος μητροπολίτης φέρων τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Ἀχαΐας», ἀλλὰ μὴ δυνάμενος οὗτος νὰ διαμένῃ ἐν τῇ λατινοκρατουμένῃ Κορίνθῳ, εἶχε τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Εἰς αὐτὴν δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνὸς (1341—1359), διὰ χρυσοβούλλου ἐχορήγησε πολλὰς προνομίας, ἀνανεώσας τὰς δωρεὰς τῶν προκατόχων του Ἀνδρονίκου Β' (1282—1328) καὶ Ἀνδρονίκου Γ' (1328—1341).

Ἐν Ἀθήναις ἡ δυναστεία τῶν Ἀτζαϊώλων ἐπέτρεψε τὴν ἐγκατάστασιν ὀρθοδόξου μητροπολίτου, χωρὶς ὅμως ν' ἀπομακρυνθῇ καὶ ὁ Λατῖνος, ὅστις παρέμεινε μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1560) καὶ χωρὶς νὰ παραχωρηθῇ εἰς τὸν ὀρθόδοξον ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μητροπολιτικὸς ναός. Ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης Ἀθηνῶν, μικρὸν κατὰ μικρόν, ἠδυνήθη νὰ καταλάβῃ πάσας τὰς ἐπισκοπὰς τῆς μητροπόλεως, ἔφερε δὲ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Ἑλλάδος, προέδρου Θηβῶν καὶ Νέων Πατρῶν».

Καθ' ὃν περίπου χρόνον ἐγκαθιδρύετο ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἐν Ἀθήναις, οἱ Βενετοί, καταλαβόντες τὴν Μεθώνην καὶ Κορώνην ἐν Πελοποννήσῳ, ἐπέτρεψαν νὰ μεταβῶσιν εἰς αὐτὰς ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι. Ἐπὶ πλέον ἐπετράπη ὑπὸ τῶν Βενετῶν νὰ χειροτονῶνται οὐ μόνον ἐν Μονεμβασίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Μεθώνῃ καὶ Κορώνῃ οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς τῆς Κρήτης, στερουμένης ἰδίου ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Καὶ εἰς τὴν Ναύπακτον, ἣν κατέλαβον οἱ Ἀλβανοὶ ἐκδιώξαντες τοὺς Λατίνους, ἀποκατεστάθη ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἑδρεύων ἐν Ἄρτῃ, προήχθη δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς μητροπολίτην ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου τελῶν, καὶ οὕτως ἐνεφανίζετο διὰ τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν ἀπέναντι λατινοκρατουμένην Κέρκυραν νέον σπου-

δαιότατον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον. Καὶ εἰς τὴν Λάρισαν μετέβη Ἕλλην ὀρθόδοξος μητροπολίτης, μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπὸ τῶν Σέρβων τῆς Θεσσαλίας, ὁπότε ἤρξαντο ἱδρυόμεναι αἱ περίφημοι μοναὶ τῶν Μετεώρων. Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀποκαθίστατο οὕτως εἰς τὴν πρὸ τῶν Σταυροφοριῶν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ. Μόνον αἱ ξενοκρατούμεναι νῆσοι παρέμειναν ἐκτὸς τῆς δικαιοδοσίας ταύτης, ἀλλ' ἡ τὐεργετικὴ αὐτοῦ δρᾶσις ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἐξικνεῖτο καὶ μέχρις αὐτῶν διὰ τοῦ πιστοῦ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν κλήρου. Ἐνιαχοῦ ἐξηκολούθουν ἀπηνεῖς κατὰ τῶν ὀρθοδόξων διωγμοί, ἰδίως ἐν Κύπρῳ καὶ ἐν Κρήτῃ. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Ἄνθιμος, ἀποσταλεὶς εἰς Κρήτην ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὡς «πρόεδρος Κρήτης» πρὸς παραμυθίαν τῶν ὀρθοδόξων καὶ στήριξιν αὐτῶν, συνελήφθη ἀξιώσει τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν καὶ καθείρχθη ἐν ὑπογείῳ, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον μαρτυρικῶς. Ὁμοίως ἀπέθανον καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ πολλοὶ ἕτεροι ὀρθόδοξοι κληρικοί τε καὶ λαϊκοί, διωκόμενοι ὑπὸ τῶν Λατίνων. Οὐχ ἧττον ἡ ὀρθοδοξία ἐσῴζετο.

Αἱ Σταυροφορίαι διηύρυναν τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ. Δυστυχῶς, οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης, ἀντὶ νὰ βοηθήσωσι τὴν κινδυνεύουσαν Ἀνατολήν, προὐκάλεσαν συζητήσεις περὶ ἑνώσεως καὶ καθ' ἃς στιγμὰς ὁ Τοῦρκος κατακτητὴς ἔκρουε τὰς πύλας τῆς Πόλεως.

Ἡσυχαστικαὶ ἔριδες. Καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ μεῖζον μέρος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξηκολούθει κατεχόμενον ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὑφ' οὓς διετέλει ὑπόδουλος καὶ ἡ ἐν αὐταῖς Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἐνίσχυε δὲ αὐτὴν τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάκτησιν ἤρξαντο νέαι ἀπόπειραι πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία, μὴ δυνηθεῖσα νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς Ὀρθοδόξους Ἕλληνας εἰς ὑποταγήν, εἶχε στραφῆ πρὸς τὴν Νίκαιαν καὶ ἐζήτητε νὰ διαπραγματευθῇ τὰ ζητήματα τῆς ἑνώσεως μετὰ τῶν ἐκεῖ βασιλέων καὶ πατριαρχῶν. Νῦν ὅμως τὴν πρωτοβουλίαν τῶν διαπραγματεύσεων ἀναλαμβάνει ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὅστις ἐζήτησε δι' αὐτῶν νὰ προλάβῃ πᾶσαν ἐκ τῆς Δύσεως κίνησιν πρὸς ἐπανάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν ἐκδιωχθέντων Φράγκων. Τῶν διεξαχθεισῶν συζητήσεων ἡ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔμεινε, κατ' ἀνάγκην, ἀμέτοχος, ἀλλ' οὕτως ἢ ἄλλως τὰ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντα γεγονότα εὕρισκον καὶ ἐν αὐτῇ ζωηρὰν ἀπήχησιν.

Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, εὑρὼν ὁμόφρονα καὶ συμπράκτορα τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Βέκκον (1275—1282), κατ' ἀρχὰς μὲν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην μετὰ τῶν Λατίνων ἕνωσιν, εἶτα δὲ ἔνθερμον αὐτῆς ὑπέρμαχον γενόμενον, καὶ ἀποδεχθεὶς τὰς σχετικὰς περὶ ἑνώσεως ἢ μᾶλλον τῆς ὑποταγῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας

ὑπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν ἀποφάσεις τῆς ἐν Λογδούνῳ τῷ 1274 συνελθούσης συνόδου, ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλῃ αὐτὰς διὰ τῆς βίας πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, προὐκάλεσε δὲ μεγίστην ἀνωμαλίαν καὶ διαταραχὴν ἰδίως ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀποθανόντος τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου (1281) ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀνδρόνικος Β' (1281—1332), ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὴν μονὴν Ξηροποτάμου καὶ μεγάλην ἐπεδείξατο εὔνοιαν πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Καὶ αἱ μὲν μάταιαι ἀπόπειραι πρὸς ἕνωσιν ἐξηκολούθησαν συνταράσσουσαι τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, κατὰ δὲ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἰδιαιτέραν διαταραχὴν προὐκάλεσαν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀλλαχοῦ αἱ λεγόμεναι «ἡσυχαστικαὶ» ἔριδες. Ἀνέκαθεν ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους οἱ ἐφαρμόζοντες ἐν τῇ ἀσκήσει αὐτῶν μυστικιστικάς τινας θεωρίας, στηριζομένας ἐπὶ τῶν εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων. Ταύτας ὑπεστήριξε καὶ ὁ Συμεών, ὁ νέος Θεολόγος († 1042), μετ' αὐτὸν δὲ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης († 1346) μονάσας ἐν Κύπρῳ καὶ ἐν Σινᾷ, εἶτα δὲ δι' Ἱεροσολύμων μεταβὰς εἰς Κρήτην εὗρε διδάσκαλόν τινα τῆς «ἡσυχίας» τὸν μοναχὸν Ἀρσένιον, παρ' οὗ ἐδιδάχθη ταύτην· μεταβὰς δ' εἰς Ἅγιον Ὄρος μετέδωκεν εἰς τοὺς ἐκεῖ μοναχοὺς τὸν τρόπον τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως. Οὗτος συνίστατο εἰς τὴν νοερὰν προσευχήν, καὶ μυστικὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ μοναχοί τινες, παραμορφώσαντες τὸν τρόπον τῆς προσευχῆς ταύτης καὶ περιορίσαντες αὐτὴν ἁπλῶς εἰς τὴν ἐντεταμένην καὶ ἐπίμονον θεωρίαν τοῦ ὀμφαλοῦ πρὸς κατόπτευσιν «ἀΰλου» φωτός, προὐκάλεσαν τὰ σκώμματα τοῦ ἐκ Καλαβρίας τῆς Ἰταλίας μοναχοῦ Βαρλαάμ, δόντες ἀφορμὰς εἰς τὰς οὕτω κληθείσας «ἡσυχαστικὰς» ἔριδας. Ὑπὲρ τῆς «ἡσυχίας» ἐξεδηλώθη διαπρεπὴς μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἄλλοι δὲ μετὰ τοῦ Βαρλαὰμ ἐπετέθησαν κατ' αὐτῆς. Τὸ ζήτημα περιεστρέφετο κυρίως περὶ τὸ ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ὁρατὸν εἰς τοὺς αἰσθητοὺς ὀφθαλμοὺς τὸ θεῖον καὶ ἄκτιστον φῶς, ὅπερ καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Σωτῆρος εἶδον κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν αὐτοῦ ἐν Θαβώρ. Κατόπιν τὸ ζήτημα περιεστράφη περὶ τὸ ἂν μόνη ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἢ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι μεθεκτή. Ὁ Βαρλαὰμ καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτὸν περιέπεσαν εἰς πλάνας, καὶ ἐνίκησε μὲν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκροτηθεῖσαν σύνοδον (1341), ἐνίκησεν ἐφεξῆς καὶ ἐν δευτέρᾳ συνόδῳ, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος συνελθούσῃ, τὸν ὑποστηρίξαντα τὰς θεωρίας τοῦ Βαρλαὰμ Γεώργιον Ἀκίνδυνον, ἀλλ' αἱ ἐπακολουθήσασαι ραγδαῖαι δυναστικαὶ μεταβολαὶ ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ θρόνῳ τοῦ Βυζαντίου προὐκάλεσαν τὴν συγκρότησιν νέων συνόδων (1345, 1347), καθ' ἃς ἡ νίκη ἐδίδετο εἰς τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μεγάλως ταλαιπωρηθέντος.

(Ἕπεται συνέχεια)

ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑΙ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

Ι. ΣΚΗΤΗ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΗΣ

Ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 582 κώδικος (τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Καλύβη, ἀριθ. 17) «Ἀθωνιὰς» Ἰακώβου Νεασκητιώτου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

«Ὑπόμνημα περὶ τοῦ Ὄρους τοῦ Ἄθωνος, πόθεν ἔλαβε τὴν κλῆσιν καὶ ἀπὸ ποίους ἐκατοικεῖτο καὶ πότε ηὔξησεν».

φ. 166β Τὸ ὄρος Ἄθω ὠνομάσθη[1] ἀπό τινος γίγαντος Ἄθω καλουμένου, ὅς ἦτον υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος, θεοῦ τῆς θαλάσσης καὶ μητρὸς Ροδόπης, τῆς τοῦ Στρυμόνος. καὶ ἀπὸ μὲν τὴν μητέρα ἐκλήθη τὸ ὄρος τῆς Θράκης ἀπὸ δὲ τοῦ υἱοῦ τὸ πέλαγος. Ἔκειτο δὲ ἐπάνωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ Ἄθωνος ἕνας ἀνδριὰς τοῦ Διός. συσκιάζει δὲ ἡ κορυφή του τὰ νῶτα τῆς Λημνίας βοός[2]. καὶ Ἀθῶος ἐκαλεῖτο ὁ ἀνδριὰς τοῦ Διός. κεῖται δὲ τὸ ὄρος Ἄθω μεταξὺ τοῦ στρυμονικοῦ καὶ σιγγιτικοῦ κόλπου εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος εἰς τὴν Χαλκιδικήν. Ἑνοῦται δὲ ὁ Ἄθως μὲ τὴν Χαλκιδικὴν χώραν διὰ ἰσθμοῦ τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος εἶναι δώδεκα σταδίων· αὐτὸν τὸν ἰσθμὸν ἔκοψεν ὁ Ξέρξης ποτὲ κατὰ τὸν Ἡρόδοτον. Ἡ περίμετρος τοῦ Ἄθωνος εἶναι μιλίων 150, καλεῖται δὲ ὁ ἰσθμὸς Πρόβλακας. Ἡ σκιὰ τοῦ Ἄθωνος φθάνει τὸ μὲν πρωῒ σκιάζουσα τὴν ἀντίπεραν τοῦ Λογγοῦ κώμην Συσκίαν καὶ Σικίαν καλουμένην κοινῶς, τὸ δὲ ἑσπέρας φθάνει μέχρι τῆς Λήμνου, ἀφισταμένης ἐκεῖθεν πρὸς ἀνατολὰς μίλια 87. Μυθολογοῦσιν οἱ Ἕλληνες, ὅτι εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἄθωνος ἦτόν ποτε πόλισμα, ἤτοι πόλις μικρά, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι νὰ ἔζων τεσσαράκοντα καὶ πεντήκοντα χρόνους περισσότερον τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων ἤτοι 150 χρόνους, ἀπίθανον πάντῃ διὰ τὸ ὑπερβολικὸν ψῦχος καὶ παγετὸν καὶ χιόνα, ὁποῦ καλύπτεται ὅλον τὸν χειμῶνα, καὶ πέραν τοῦ ἔαρος. Σώζει αὐτὸ τὸ ὄρος σχῆμα μασθοῦ, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχιτέκτων Στασικράτης[3] ἐβούλετο νὰ σχηματίσῃ εἰς ἀνδριάντα τοῦ Μακεδόνος Ἀλεξάνδρου κρατοῦντος μὲ τὴν δεξιάν του χεῖρα τὸν κόσμον ὅλον καὶ μὲ τὴν ἀριστερὰν νὰ χύνῃ ποταμὸν εἰς τὴν θάλασσαν. Σημείωσον, ὅτι ὁ στρυμονικὸς κόλπος, ὅστις κοινῶς λέγεται κόλφος τῆς Κοντέσσας, πόλεώς ποτε παρακειμένης καὶ Ὀρφάνι, ὠνομάσθη ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ

---

1. ὀνομάσθη.
2. ἁλός.
3. Οὕτως ἔχει ὁ Πλούταρχος ἐν β. Ἀλεξάνδρου 72,705· ὁ δὲ Στράβων 641 ἔχει Δεινοκράτην.

κοινῶς Μαρμάρι καὶ Ρενδὶν καλουμένου ἀπὸ τῆς Ρενδίνης πόλεως, ἀρχομένου [1] ἐκ τοῦ Ὀρβήλου ὄρους, καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ Αἶγαῖον πέλαγος μεταξὺ Οἰσύμης καὶ Ἀρεθούσης πόλεων.

φ. 167α. Ὁ δὲ σιγγιτικὸς κόλπος, ὅστις κοινῶς λέγεται κόλφος τοῦ ἁγίου Ὄρους μέσον τοῦ Λογγοῦ καὶ ἁγίου Ὄρους, ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τῆς Σίγγου, πόλεώς ποτε οὔσης εἰς τὴν παραθαλασίαν ὑπώρειαν τοῦ Ἄθω ὄρους, ἔνθα ἄρχεται ἡ Χαλκιδικὴ χώρα, ἡ ὁποία πόλις ὕστερον ἐκλήθη Ἱερισσὸς ἀπὸ παρθένους ἱέριδας (μονάστριας), ὁποῦ κατὰ καιρὸν ἐκατοίκησαν. νῦν δὲ καλεῖται Ἐρισσὸς μὲ θρόνον ἐπισκόπου ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης, εὑρισκομένη μεταξὺ τῆς πάλαι Σίγγου πόλεως καὶ τοῦ Νυμφαίου ἀκρωτηρίου [2]· ὁ γὰρ Ἄθως Νυμφαῖος ἐκαλεῖτο ὡς καθιερωμένος τὸ πάλαι εἰς τὴν μητέρα τοῦ Διός, Νύμφην καλουμένην, ὡς νῦν εἰς τὴν Θεοτόκον, ὅτι τὰ τῶν δαιμόνων ἱδρύματα εἰς ναοὺς μετεβλήθησαν. Ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς πόλεως τῆς πλησίον τῆς διώρυγος τοῦ Ξέρξου καὶ τοῦ σιγγιτικοῦ κόλπου καλεῖται καὶ ὁ ἰσθμὸς Ἀκάνθιος καὶ κοινῶς Προαύλακας [3], τὸν ὁποῖον ἔκοψεν ὁ Ξέρξης. πλησίον ταύτης ἦτο καὶ ἡ Στρατονίκη [4], ἥτις ἐκλήθη ἀπὸ Στρατονίκης, γυναικὸς τοῦ Ἀντιόχου. Ἡ δὲ Χαλκιδικὴ χώρα κεῖται πρὸς τὴν ὑπώρειαν τοῦ Ἄθω εἰς τὴν βορείαν [5] ἄκρην τοῦ σιγγιτικοῦ κόλπου, ἀφισταμένου τοῦ Νυμφαίου ἀκρωτηρίου (ἤτοι κάβου τοῦ ἁγίου Ὄρους ἢ κοινῶς Σμύρνα πρὸς δυσμὰς μίλια 30), ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀκανθίου ἰσθμοῦ (Προαύλακας) μίλια 20. Τὸ Νυμφαῖον ἄκρον, ἤτοι ὁ κοινῶς λεγόμενος κάβος τοῦ ἁγίου Ὄρους, εἶναι ἡ ὑπώρεια τοῦ Ἄθω ἐπὶ πόντον μέγαν [6], ὅστις ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους καλεῖται Βίγλα, ἀπὸ δὲ τοὺς θαλασσοπόρους Σμύρνα. Εἰς τὸ ὄρος Ἄθω ἦσαν τὸ πάλαι πέντε πόλεις, ἡ μὲν Δίον, ἡ δὲ Κλεωναί, ἡ δὲ Ὀλόφυξ[ος], ἡ δὲ Θύσσα καὶ ἡ ἑτέρα Ἀκράθως καλούμεναι, ἦτο δὲ καὶ κωμόπολις Ἡφαιστιαίων [7] καλουμένη εἰς τὰς ροὰς τοῦ Ἄθω καὶ τὸ παραθαλάσσιον τῆς νῦν μονῆς τοῦ ἁγίου Παύλου, ὡς καὶ κῶμαί τινες. Φαίνεται δὲ εἰς παλαιὰ ὑπομνήματα, ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος ἠβουλήθη ἐλθεῖν εἰς περιήγησιν τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Ἄθω, καὶ κινήσας ἐκ τῆς πατρίδος του διὰ τριήρεως μὲ δορυφορίαν στρατοῦ καὶ ἀρχόντων καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος Στασικράτους προσώρμησεν εἰς τὴν παραλίαν τῆς πάλαι πόλεως Δίον, ἔνθα νῦν ἡ μονὴ τοῦ Φιλοθέου, καὶ ὑπεδέχθησαν αὐτὸν οἱ

---

1. καλούμενος... ἀρχόμενος. Πολλὰ τοιαῦτα καὶ ὀνομαστικὰς ἀπολύτους, συνήθεις παρ᾽ Ἰακώβῳ, δὲν διορθοῦμεν.
2. ἀκροτηρίου.
3. Προάβλακας.
4. Στρατονική.
5. βορέαν.
6. ἐπιπόντος μέγας.
7. Ἡφεστιαίων.

πολῖται. ἀναβὰς οὖν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἄθω καὶ τερφθεὶς εἰς τὴν θεωρίαν ἐκείνην (ἔνθα ἀναβαίνων) ἐθεώρησε καὶ φοβερὰν ἀποκάλυψιν θεόθεν (¹), ὡς ὅτι τὸ ὄρος τοῦ Ἄθω ἦτο προωρισμένον εἰς λατρείαν τοῦ μόνου ἀληθινοῦ (Θεοῦ) τῶν ὅλων· εἶδε γὰρ τὸν προφήτην Ἱερεμίαν κατὰ τὴν αὐτὴν θέαν καὶ χαρακτῆρά του, ὡς ὕστερον ἐθεώρησεν αὐτὸν εἰς Ἱερουσαλήμ, καὶ προηγόρευσεν εἰς αὐτὸν τὰ ὅσα ἔμελλον νὰ τοῦ συνέβωσιν. Περιηγησάμενος οὖν τὸν Ἄθω καὶ τὰ πέριξ (κύκλῳ) αὐτοῦ καὶ τὰ μακρόθεν φαινόμενα ηὐφράνθη τῷ πνεύματι, ὅτι κατὰ ἀλήθειαν ἡ σκιὰ τοῦ Ἄθω φαίνεται εἰς τὴν θάλασσαν ὡς ὄρος πυραμοειδὲς κατασκιάζον τὸ πέλαγος, εὑρίσκεται δὲ εἰς τὴν 51 μοίραν κατὰ τὸ μῆκος καὶ εἰς τὴν 41 καὶ λεπτὰ 20 κατὰ τὸ πλάτος· ὅταν δὲ ὁ οὐρανὸς εἶναι καθαρὸς καὶ ὁ ὁρίζων δὲν ἔχει σύν[ν]εφα, ἀπὸ μὲν τὸ ἓν μέρος αὐτοῦ φαίνεται μὲ τηλεσκόπιον ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπέχουσα μίλια 400, ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο ὁρῶνται αἱ Κυκλάδες νῆσοι. ἔχει δὲ σχῆμα μασθοῦ ἡ κορυφή του. ἵστατο δὲ εἰς αὐτὴν τὸ εἴδωλον τοῦ Ἀθώου Διός, ὅθεν ὁ ἀρχιτέκτων Στασικράτης ἠθέλησε σχηματῖσαι τὴν κορυφὴν εἰς ἀνδριάντα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀλλ' οὐκ ἐτέλεσε τὴν τοιαύτην βουλήν· ὅθεν ἡ σκιὰ τοῦ Ἄθω φθάνει ἕως τὴν Λῆμνον, ἀπέχουσαν μίλια 60 πρὸς ἀνατολὰς ὡς τὸ βεβαιώνει ὁ στίχος τοῦ Σοφοκλέους «Ἄθως σκιάζει νῶτα Λημνίας βοός». Ταῦτα πάντα περιηγησάμενος ὁ Ἀλέξανδρος καὶ κατελθὼν μετὰ τῆς δορυφορίας του εἰς τὴν πόλιν Ἀκρ<ο>άθων μετέβη εἰς τὴν παραλίαν τῆς κωμοπόλεως Ἡφαιστιαίων, ἔνθα αἱ ῥοαὶ τοῦ Ἄθω κατέρχονται. Ἡτοίμαστο δὲ ἐκεῖσε τράπεζα ἐκ μαρμάρων λαξευθεῖσα ἀξιοθέατος, ἣν οἱ κάτοικοι τῆς Ἡφαιστιαίων κωμοπόλεως προητοίμασαν καὶ παρέθηκαν βρώματα ἄξια βασιλικῆς ὑποδοχῆς, καὶ καθίσαντες εὐωχήθησαν (²) περιχαρῶς, εἶτα ἐπράχθησαν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες κατὰ τὸ ἔθος τοῦ γυμνάσματος τοῦ στρατοπέδου, οἱ δὲ πολῖται Ἡφαιστιαίων (³) φιλοπροσωπήσαντες τῷ μεγάλῳ Ἀλεξάνδρῳ καθιέρωσαν τὴν πόλιν Ἡφαιστιαίων, παρ' οὗ καὶ ἡ κωμόπολις τὴν κλῆσιν ἔλαβε θελήσει τοῦ βασιλέως ὡς λίαν προσφιλεστάτῳ καὶ ἀγαπητῷ αὐτῷ ὄντι (sic). Τότε καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Στασικράτης παρασταθεὶς τῷ μεγάλῳ Ἀλεξάνδρῳ ἀνέφερε λέγων: «Ἰδοὺ τόπος ἁρμόδιος εἰς οἰκοδομὴν ἐπωνυμούσης πόλεως, ἣν ἐπιποθεῖς, καὶ δύναμαι ὧδε κατασκευᾶσαι αὐτὴν εἰς σχῆμα ἀνδριάντος, ἥτις ἀλλαχοῦ κατασκευασθῆναι οὐ δύναται, ὡς ἐν τῷδε τῷ χώρῳ». Πρὸς ταῦτα ἀγασθεὶς ὁ μέγας Ἀλέξανδρος ἀντέφησε λέγων: «καλῶς μὲν ἐσκέφθης καὶ εἶπας, ἀλλ' εἰπέ μοι, ἐρωτῶ σε, πόθεν τὰ χρειώδη, <καὶ> οἱ ἀσκήσαντες ἐν τῇ οἰκοδομηθησομένῃ πόλει ποριζονται ἀρκούντως διὰ τὸ τραχὺ καὶ πετρῶδες τοῦ τόπου;» Τότε καὶ ὁ ἀρχιτέκτων μηδὲν ἔχων ἀντειπεῖν ἔφη: «οὐδὲ ἐγὼ ἀποφασίζω οἰκοδομηθῆναι ὧδε τὴν πόλιν». Τὴν δὲ

1. θεῶθεν.
2. εὐωχίσθησαν.
3. Ἡφαιστιώνων.

ἐπιοῦσαν τῶν τριήρεων ἑτοιμασθέντων (sic) ἀναβάντες ἔπλευσαν εἰς τὸ πέραν καὶ ἐκτίσθη ἡ πόλις Ἀλεξάνδρεια. Ἡ Χαλκιδικὴ χώρα ἐκτείνεται ἕως τὰ Σιδηροκαύσια. Ἄθωσα πόλις ποτὲ ἄντικρυ τῆς νήσου Θάσου. Στάγειρα καὶ Στάντειρα ἡ νῦν καλουμένη Στυλιάρια ([1]), ἡ πατρὶς τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Ἀμφίξιδα χώραν, πλησίον τοῦ στρυμονικοῦ κόλπου, ἀφισταμένη τοῦ ὄρους Ἄθωνος μίλια 15, πρὸς ἀνατολὰς καὶ ὀλίγον περισσότερον τοῦ σιγγιτικοῦ κόλπου πρὸς βορέαν, τὴν ὁποίαν ἐκρήμνισεν ὁ Φίλιππος, ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἀνῳκοδόμησεν· ἔχει λιμένα Κάπρος καλούμενον ([2]) καὶ μὲ νησίδιον ὁμώνυμον, κοινῶς δὲ καλεῖται Λυμπιάδα. Ὁ περίπλους τῆς χερσονήσου ταύτης ἀπὸ τῆς Ἀκάνθου πόλεως μέχρι τῶν Σταγείρων, Στυλιάρια κοινῶς, εἶναι σταδίων 400. Αἱ δὲ Σέρραι, Φερραὶ τὸ πάλαι ἀπὸ Φέρητος τοῦ πρώτου κτίτορος, πόλις πολυάνθρωπος, ἐστάθη θρόνος τῶν τῆς Σερβίας Δεσποτῶν· εἰς αὐτὴν ἀπελθὼν Κάλλιστος ὁ πατριάρχης, ἵνα μεσιτεύσῃ πρὸς εἰρήνην, ἐτελεύτησεν, ἔνθα καὶ ἐτάφη, ὅτε καὶ ὁ ὅσιος Μάξιμος ὁ Καυσοκαλυβίτης προεφήτευσε τὴν τελευτήν του ([3]).

Περὶ τοῦ βιβλίου καλουμένου Γυμνάσματα πνευματικὰ διὰ Νικοδήμου ἐκδοθέντος τύποις. Λουΐ[ό]λας, πατριάρχης Ἱσπανίας Λατῖνος, πρῶτος ἐφευρετὴς τῶν Ἰησουϊτῶν ἐν ἔτει 1534, ἐλθὼν εἰς ἔκστασιν ἡμέρας ὀκτὼ ἐκ δαιμονικῆς ἁρπαγῆς εἰς θεωρίας δαιμονιώδεις ἀπατηλάς, ἐλθὼν ὕστερον εἰς ἑαυτὸν ἐσύνθεσε βιβλίον καλούμενον Γυμνάσματα πνευματικά, εἰς τὸ ὁποῖον μὲ τὰ καλὰ συνέφυρε καὶ τὰ λατινικά του φρονήματα, ὅτι ὁ Χριστὸς παιδίον ὢν ἐδούλευε τὴν τεκτονικὴν καὶ ὅτι εὑρέθησαν ἄροτρα ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Ἰησοῦ ἐργασθέντα, καὶ ὅτι ὑδροφόρει καὶ ἐσάρωνε τὴν οἰκίαν (καθὼς καὶ ἕτερα αἱρετικὰ ἐπρόσαψαν, ὅτι ὁ Χριστὸς παιδίον ὢν ἐπεριπάτει εἰς τὴν ἀκτῖνα τοῦ ἡλίου καὶ ἔφερνε νερὸν εἰς τὴν ποδιάν του καὶ τραβῶν ξύλον ἐγίνετο μεγαλήτερον καὶ ἄλλα τοιαῦτα) Ἱστέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ Λατῖνοι εἰς μὲν τὴν Βηθλεέμ, ὡς εἴδομεν, ἔχουσιν ναὸν εἰς ὃν μωρολογοῦσιν, ὅτι ἦτον ἡ οἰκία ἐκείνη εἰς ἣν οἱ μάγοι εὗρον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, καὶ ἕτερον σπήλαιον ὕπαιθρον, εἰς ὃ κοιμώμενος ὁ Ἰωσήφ, εἶπεν αὐτῷ ὁ ἄγγελος φεύγειν εἰς Αἴγυπτον, καὶ μὲ τὴν φωνὴν ἠνοίχθη ἡ στέγη τοῦ σπηλαίου. καὶ ἐν Ναζαρὲτ ὁμοίως δεικνύουσι κίονα κρατούμενον μονόλιθον μετὰ τοῦ ἐπάνωθεν λίθου τοῦ σπηλαίου, φλυαροῦντες ὅτι μὲ τὸν εὐαγγελισμὸν τοῦ ἀγγέλου ἐξεκόπη ὁ λίθος κάτωθεν, καὶ ὅτι, ὅτε οἱ Ἀγαρηνοὶ κατεδίωξαν τοὺς Λατίνους ἐκ τῆς Παλαιστίνης, ἤρθη ὁ οἶκος τοῦ Ἰωσὴφ

---

1. στηλιάρια.
2. καλούμενος.
3. Βλ. Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου, Ἱστορία τοῦ Ἀσκητισμοῦ, τόμ. Α' Θεσσαλονίκη 1929, σ. 95, 122 — 123. Τὸν καθορισμὸν δὲ τῶν τοπωνυμιῶν διεσαφήσαμεν (ἐπὶ τόπου μεταβάντες) ἐν «ἁγιορειτικοῖς μελετήμασιν», Βόλος 1951, σ. 70 (ἀνάτυπον τῆς «Ἁγιορ. Βιβλιοθήκης» ΙϚ', σ. 92 ἑ.).

ἀοράτως καὶ ἐκομίσθη εἰς Ἰταλίαν, ὃν ναὸν ἔχουσι εἰς θαῦμα μέγιστον ἐπιπλάστως. Γράφει δὲ εἰς τὰ Γυμνάσματα, ὅτι Αὐρηλιανὸς ὁ βασιλεὺς ἀπῆλθεν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἐζήτησε τὸ γένος τοῦ Δαβὶδ καὶ εὗρε τοὺς ἔχοντας τυλώματα εἰς τοὺς δακτύλους ἐκ τῆς ἐργασίας τῆς τεκτονικῆς, ὅλα ταῦτα [εἶναι] αἱρετικῶν ἐφευρέματα.

Ἀντίρρησις εἰς τὰ ἄνωθεν.

Μιχαὴλ ὁ Γλυκᾶς Σικελιώτης, παλαιὸς ἱστοριογράφος ἐν τοῖς χρόνοις Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου (1), γράφει εὐσεβῶς περὶ τούτων ταῦτα: Αὐρηλιανὸς ὁ βασιλεὺς μετὰ τὸν Οὐεσπεσιανὸν καὶ Τῖτον, τὸν κατεδαφίσαντα τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ σπείραντα εἰς αὐτὴν ἅλας εἰς κατανάθεμα, μαθὼν περὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἐκ γένους Δαβὶδ μέλλει κυριεῦσαι τὴν οἰκουμένην πᾶσαν, ζήτησιν ἐποίησε περὶ τῶν ἀπογόνων Δαβὶδ ἐν Ρώμῃ· ἡ γὰρ Ἱερουσαλὴμ τότε ἦτο ἠρημωμένη· ὅθεν εὑρών τινας ἀπογόνους τοῦ γένους Δαβὶδ οὐχὶ τέκτονας, ἀλλὰ γεηπόνους γεωργοὺς ὄντας καὶ ἔχοντας [τοὺς δακτύλους] αὐτῶν ἐξογκωμένους ἐκ τοῦ ἀρότρου καὶ δικέλλης ἠρώτησεν αὐτοὺς περὶ τοῦ μέλλοντος ἐξ αὐτῶν βασιλεῦσαι, οἱ δὲ ἔδειξαν αὐτῷ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς δακτύλους ἐκ τοῦ ἀρότρου ρεροζωμένους καὶ ἰδὼν ἀπέλυσεν αὐτοὺς δουλεύειν τὴν γῆν, ἀκούσας παρ᾽ αὐτῶν, ὅτι ἐν τῇ συντελείᾳ τῶν αἰώνων μέλλει νὰ βασιλεύσῃ ὁ ἐκ Δαβὶδ καταγόμενος Χριστός. Βλέπε λοιπόν, ἐὰν συμφωνῶσι τὰ τοῦ εὐσεβοῦς μετὰ τῶν κακοδόξων. Ὅθεν, εἰ καὶ καλὰ καὶ ὠφέλιμα, εἰσὶ τὰ τῶν Πνευματικῶν γυμνασμάτων ἔπη, ἀλλὰ συμπεφυρμένα μετὰ πολλῶν κακοδοξιῶν εἰσι, τὰ ὁποῖα ὁ Νικόδημος εἰς τύπον ἐκδοὺς πολλοὶ τὰ εὐλαβοῦνται, ἀλλ᾽ ἀπατῶνται.

Παρόμοιον ταύτης τῆς βίβλου εἶναι καὶ τὸ βιβλίον καλούμενον Περὶ Χριστοῦ μιμήσεως, ποίημα καὶ σύνθεμά τινος Λατίνου Θωμᾶ Ἀκέμπε ἐκ τοῦ Βελγίου (Ὀλλανδίας) Βέλγου παπολουθηρανοῦ κατὰ τὸ 1607 ἔτος (2), φαίνεται μὲν κατανυκτικὸν ναί, ἀλλὰ κακοδόξου ἀνδρὸς σύνθεμα ὄν. «οὐκ ἐκ βάτου τρυγᾶται σταφυλή, οὐδὲ ἀπὸ τριβόλων σῦκα».

Παρόμοιον τούτου ὑπάρχει καὶ ἕτερον βιβλίον Ὁδηγὸς ἀπλανὴς καλούμενον (κακὸς ὁδηγός), τὰ ρητὰ τῆς παλαιᾶς μὲ γράμματα ἑβραϊκὰ φέρων, καὶ μαρτυρίας Δυτικῶν ἁγίων Αὐγουστίνου, Ἱερωνύμου (εἰ καὶ εὐσεβῶν). ἀλλ᾽ ἐλέγχεται μίαν μόνην τεσσαρακοστὴν εἶναι λέγων, καὶ ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς θέλων τρεῖς τεσσαρακοστὰς τὸν χρόνον εἰς τύπον τῆς ἁγ. Τριάδος κατεκρίθη παρὰ τῆς ἐν Λατεράνῃ ψευδοσυνόδου, εἶτα λέγει νηστεύειν δεῖ ἀπὸ κρέας καὶ τυρὸν μόνον ἢ καὶ ὀψάριον, ἡ δὲ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τὰς τέσσαρας νηστείας θεσπίσασα τὴν μεγάλην μόνον καὶ τετράδας καὶ παρασκευὰς ἄνευ οἴνου καὶ ἐλαίου ἀποστολικῶς νηστεύειν ὁρίζει.

1. Ὁ Γλυκᾶς ἤκμαζεν τὸν ΙΓ´ αἰῶνα ἐπὶ Κομνηνῶν.

2. Τοῦτο εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου καὶ οὐχὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ Θωμᾶ.

Ἐκ τούτων ἔλαβον τὰς ἀφορμὰς περὶ συνεχοῦς καθημερινῆς μεταλήψεως οἱ πολλοί, ὡς εἰς αὐτὰ τὰ βιβλία φαίνονται, καθότι οἱ Λατῖνοι εἶς φλάρος λειτουργεῖ καθεκάστην, ὁσάκις ἂν θέλῃ, καὶ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν καὶ οἴκαδε.

Μὲ ὅλον ὁποῦ ὁ Νικόδημος θέλει τὴν γονυκλισίαν νὰ γίνεται τὰς πέντε ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος ἐκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς, ὁ δὲ Τυπάλδος ποσῶς μὴ εἰσερχόμενος εἰς ἐκκλησίαν τὰς ε΄. ἡμέρας, ἀλλὰ μόνον εἰς μίαν λειτουργίαν τῆς Κυριακῆς θέλει εἰς αὐτὴν τὴν λειτουργίαν τῆς Κυριακῆς νὰ γονατίζῃ καθὼς οἱ Λατῖνοι καὶ κατὰ τοὺς κανόνας εἶναι παράνομος. Ἀντίρρησις εἰς τὴν ὑπεράσπισιν Κυρίλλου Λουκάρεως τοῦ καλουϊ[νό]φρονος, ἣν ποιεῖ Γερμανὸς ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσῃ Εὐαγγελικῇ σάλπιγγι. (Οὗτος ἦν Πελοποννήσιος Ἐσφιγμενίτης, ἀλλ' ἡ Εὐαγ. αὐτη νέα σάλπιγξ οὐκ ἔστι πόνημα τούτου, ἀλλὰ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ κληθεῖσα ὑποκρυβέντος τοῦ Οἰκονόμου).

ΑΘΩΝΙΑΣ ΙΑΚΩΒΟΥ, ΚΩΔ. ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ 282 (1)

φ. 48β Πρὸς τούτοις εὑρίσκεται εἰς παλαιὸν ὑπόμνημα, ὅτι καὶ ἐν ἔτει 868 ἐπὶ τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος ὁ μαθητὴς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Θάσῳ ἀσκήσαντος, Ξενοφῶν καλούμενος μετὰ τὴν κοίμησιν τοῦ γέροντός του ἦλθεν εἰς τὸ ὄρος καὶ ἡσύχασεν εἰς τὰ ὅρια τῆς μονῆς Φιλοθέου.

φ. 53α Περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ ὄρους Ἄθω εὑρίσκεται γεγραμμένον εἰς τὸν κατὰ πλάτος βίον τοῦ ὁσίου Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτου, ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις Βασιλείου Μακεδόνος δύο μοναχοὶ ἔκ τινος μονῆς ὄρους Ἄθω ἤλθασι πρὸς τὸν Λάζαρον συμβουλευθῆναι.

φ. 65α. Ὅτε δὲ ἡ καταδρομὴ τῶν βαρβάρων κατερήμωσε τὰ τῆς ἀνατολῆς μοναχῶν καταφύγια καὶ τοὺς μοναχοὺς κατεδίωξε τότε ἄρχισε τὸ ὄρος Ἄθω κατοικεῖσθαι μᾶλλον καὶ ἐγείρειν μονὰς διαφόρους ὡς ἀπὸ γραμμὰς (sic) εἰς κέντρον τοὺς μοναχοὺς ἐν αὐτῷ ἀνάγεσθαι.

φ. 84β. Ἔκτοτε λοιπὸν (ἀπὸ τοῦ Νικολάου) ὁ πατριάρχης ἀπεφάσιζε τὸν Πρῶτον καὶ οὐχὶ ὁ βασιλεύς, ὁ δὲ Πρῶτος τοὺς ἡγουμένους. ἐσώζετο δὲ τὸ προνόμιον τοῦ Πρώτου ἕως τοῦ ἔτους 1740 ἐπὶ Παϊσίου πατριάρχου εἶτα μεταρρυθμισθέντα τὰ κοινόβια εἰς ἰδιορρυθμίαν κατηργήθη καὶ τὸ τοῦ Πρώτου ἀξίωμα.

---

1. Ἐκ τοῦ κώδικος τούτου ὁ Λάμπρος ἐξέδοτο ὀλίγα «Τὰ πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους» (Νέος Ἑλληνομν. τόμ. Θ΄, 1912 σ. 116—244) ἅπερ εἶχεν ἐκδώσει ὁ Μ. Γεδεὼν (ἄνευ τῶν ἐγγράφων) ἐκ κώδ. Ἰβηρ. τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος (ἐνῷ οἱ κώδικες τοῦ Ἰακώβου εἶναι τοῦ ΙΘ΄.) ἐν τῷ «Ἄθωνι» τῷ 1885, σ. 297 ἑ. Παραλαμβάνομεν ἐπιγραφὰς κεφαλαίων τινῶν μὴ σημειουμένας ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, ὅστις τὸ τέλος μόνον τῆς «Ἀθωνιάδος ἐδημοσίευσεν.

II. ΣΚΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ ΚΩΔΙΞ 154

ΚΩΔΙΞ ΠΑΠΑ ΧΑΡΙΤΩΝΟΣ 11 ΤΟΥ XIX ΑΙΩΝΟΣ

φ. 1α «Ἐκ τίνων χρόνων ὁρᾶται τὸ ὄρος Ἄθω παρὰ μοναχῶν οἰκούμενον καὶ πότε ἤρξατο γίνεσθαι μοναστήρια;»

Ἡ μὲν κοινῶς φερομένη φήμη θέλει τὸ ὄρος ἐκ τοῦ καιροῦ τῶν ἁγίων ἀποστόλων, καὶ δεικνύουσί τινες ἐν χειρογράφοις κώδιξιν ἱστορίαν τινά, ὅτι ἡ Θεοτόκος θέλουσα νὰ ἴδῃ ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ τὸν Λάζαρον ἐμβῆκεν εἰς πλοῖον ἔχουσα εἰς συνοδίαν αὐτῆς Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστὴν καὶ Κλήμεντα, ἄνεμος δὲ ἐναντίος πνεύσας ἦλθεν εἰς τὸν Ἄθω τὸ πλοῖον καὶ ἔστη, ἔνθα νῦν ἡ τῶν Ἰβήρων ὁρᾶται ἱερὰ μονή. οἱ δὲ εἰδωλολάτραι Ἕλληνες εἶχον τὸν ἐπισημότερον αὐτῶν ναόν, ἔνθα τὸ νῦν ἱερὸν μοναστήριον τοῦ Φιλοθέου κεῖται τὴν σήμερον, καὶ εἶχον τὴν ἡμέραν ἐκείνην θυσίαν μεγάλην, ἐν ᾗ ἦσαν συνηγμένοι πάντες οἱ τοῦ Ἄθω οἰκήτορες θυσιάζοντες καὶ πανηγυρίζοντες. Τότε ἐκ τῶν εἰδώλων ἐκείνων ἐξῆλθε φωνὴ βοώντων πάντων «ἡ μήτηρ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ἦλθεν εἰς τὸν αἰγιαλόν, εἰς τὸ τάδε μέρος καὶ δράμετε σπουδαίως νὰ τὴν προσκυνήσητε»· καὶ ταῦτα τὰ εἴδωλα βοῶντα ἔπεσον πάντα καὶ συνετρίβησαν. Τότε ἔπεσε καὶ τὸ μέγα εἴδωλον τοῦ Ἄθω, τὸ ἱστάμενον εἰς τὴν ὑπερτάτην κορυφὴν τοῦ Ὄρους Ἄθω. Λοιπὸν ἐλθόντες οὗτοι εἰς τὸν αἰγιαλὸν καὶ προσκυνήσαντες τὴν Θεοτόκον ὡδηγήθησαν εἰς τὴν ἀληθῆ λατρείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἔλαβον ἀρχιερέα καὶ ἱερεῖς καὶ καθάραντες τὸν εἰδωλικὸν ναὸν τοῦτον καθιέρωσαν εἰς τὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου, καὶ ἔγινεν ἐπισκοπεῖον ὁ ναὸς οὗτος, ἔνθα νῦν ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Φιλοθέου, τῆς Θεοτόκου μονὴ ὀνομαζομένη ἐκ τῆς σημειωθείσης αἰτίας. Ἔπειτα ὁ υἱὸς Σεβήρου τοῦ βασιλέως Ῥώμης Ἀντωνῖνος ὁ Καράκαλλος διὰ τῆς ὁσιομάρτυρος Παρασκευῆς πιστεύσας τῷ Σωτῆρι Χριστῷ, ὡς ἐν τῷ βίῳ αὐτῆς φαίνεται Ἰουλίου 26, ἔκτισεν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τὴν μονὴν Καρακάλλου καλουμένην, εἰς τὴν ὁποίαν ὁρᾶται καὶ ἐζωγραφημένος εἰς δύο μέρη τῆς μονῆς ταύτης. Εἶτα ὁ μέγας Κωνσταντῖνος μετοικήσας τοὺς Ἀθωνίτας εἰς Πελοπόννησον, ἔνθα εἰσὶν οἱ νῦν Τζακωνῖται καλούμενοι, διαφθαρέντος τοῦ ὀνόματος κατὰ μεταφορὰν τοῦ δασέος [1] θ εἰς τὸ ψιλὸν τ, καὶ τούτου εἰς Ἰταλικὸν τζε, ἀντὶ Ἀθωνῖται τζακωνῖται ὠνομάσθησαν [2]. Τούτους μετοικήσας ἀφιέρωσε τὸν τόπον εἰς κατοικίαν τῶν μοναχῶν. Ἔκτισε δὲ ὁ μέγας Κωνσταντῖνος οἰκοδομὰς μεγάλων μονῶν δύο, ἐν Καραῖς, τὸ Πρωτάτον λεγόμενον, καὶ τὴν μονὴν τοῦ Βατοπαιδίου. Εἶτα ὁ παραβάτης Ἰουλιανὸς ἠρήμωσεν αὐτὰς καὶ τὴν μονὴν τοῦ Βατοπαιδίου ἀνέκτισεν ὁ μέγας Θεοδόσιος διὰ τὸ εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀρκάδιον γενόμενον θαῦμα παρὰ τῆς Θεοτόκου, ἡ δὲ θυγάτηρ Ἀρκα-

1. δασέως.
2. ὀνομάσθησαν.

δίου ἁγία Πουλχερία ἔκτισε δύο μονάς, τὴν τοῦ Ξηροποτάμου καὶ Ἐσφιγμένου. ὁμοίως καὶ ὁ Κώνστας; ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ βασιλεὺς τῆς Ῥώμης, ἔκτισε τὴν τοῦ Κωνσταμονίτου (1) μονήν, ἐτυμολογοῦντες (2) τὸ Κωνσταμονίτου εἰς Κασταμονίτου μεταπλασθέν. Οἱ τῆς ἱερᾶς μονῆς τῶν Ἰβήρων Κλημεντίαν λέγουσι τὴν ἱερὰν αὐτῶν μονὴν ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Θεοτόκου ἐλθόντος Κλήμεντος καλουμένην καὶ συστηθεῖσαν παρὰ τούτου εἰς ὄνομα τῆς Θεοτόκου. Τοιαῦτα (3) ἀρχαιολογοῦσιν οἱ ἐν τῷ ὄρει καὶ εἰς χειρόγραφά τινα δεικνύουσιν, ὡς εἴπομεν, σημειούμενα.

Ἕτεροι δὲ ἐπιστατικώτερα κρίνοντες... (ἀναίρεσις τῶν ἄνω ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, ἣν ἔχει ὁ Οὐσπένσκης).

Ὁ Ἰάκωβος συνήθως ἐσταχυολόγησε τὰ περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἱστορούμενα ἐκ τοῦ θείου του Θεοδωρήτου, προηγουμένου Λαυριώτου, ὃν ἐσκύλευσαν καὶ οἱ μετὰ ταῦτα γράψαντες (4). Ἀλλ᾽ εἶχεν ὑπὸ τὰ ὄμματά του καὶ τὸ «Φιλοθεϊτικὸν χειρόγραφον» οὗτινος μεγάλα τμήματα ἐξέδωκεν ὁ πολὺς Ρῶσος Πορφύριος Οὐσπένσκης. Τὸ τεμάχιον μάλιστα τοῦτο εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ χειρογράφου τούτου, ὅπερ ἔχει καὶ ὁ Οὐσπένσκης (βλ. «Ἱστορία τοῦ Ἄθω» (ρωσιστὶ) τόμ. III, Κίεβον, 1877, σ. 260. Ἐνταῦθα ἐπισημειούμεθα διαφοράς τινας τοῦ κειμένου τούτου), ὅπερ ὡς ἐκδεδομένον παραλείπομεν. Οὗτοι μόνον μνημονεύουσι τῆς τοῦ Κολοβοῦ μονῆς, ἥτις σημειοῦται ἡ πλησιεστέρα τοῦ ὄρους Ἄθω· φ. 3α σημειοῦνται—σημειοῦται λειπουσι ἐκ τοῦ ἡμετ. κώδικος. κλασματικὴ λεγομένη, ὁ κῶδ. καλουμένη. φ. 3β ἔπειτα ἐξῆλθε τοῦ ὄρους καὶ ἀπῆλθεν εἰς Θεσσαλονίκην. ὁ ἀρχιερεύς, (ὁ ταῦτα γράφων) Βασίλειος. λείπ. τὸ Βασίλειος. φ 4α διὰ πνεύματος ἁγίου, ὅτι περιπλανῶνται καὶ ἐκ τοῦ ψύχους θανεῖνκινδυνεύουσιν, ἐξωογώνησεν αὐτοὺς καὶ ἔπειτα ἔλαβε μεθ᾽ ἑαυτοῦ». (ταῦτα ἄλλως πως ἔχουσι παρ᾽ Οὐσπένσκη (σ. 261).

[Συνεχίζεται]

---

1. Κωνσταμονήτου.
2. ἑτοιμολογοῦντες.
3. τοιαύτα.
4. Βλ. Περὶ Θεοδωρήτου ὅσα ἐγράψαμεν ἐν Ἐπετ. Βυζ. σπουδῶν τόμ. Ζ΄, 1930, σ. 183 ἑ., ἐν τῇ μονογραφίᾳ «Κύριλλος προηγούμενος Λαυριώτης χρονογράφος, ὁ Κορωναῖος» Ἀθῆναι 1935, σ. 188, καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ μου ἄρθρῳ «Θεοδώρητος προηγούμενος Λαυριώτης ὁ κωδικογράφος» ἐν Byzant. Zeitschrift, τόμ. 44, 1951, σ. 343—346.

(†) ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΤΕΣΗ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΡ. ΛΗΜΝΟΥ

Ο ΤΙΤΛΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΝ ΤΗ, ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΩ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Διὰ τοῦ ἀπὸ 21 Νοεμβρίου (3 Δεκεμβρίου) 1833 διατάγματος «Περὶ διορισμοῦ τοῦ προσωπικοῦ τῶν Ἐπισκοπῶν τοῦ Βασιλείου» διωρίσθησαν «πρὸς πνευματικὴν ἐπιστασίαν καὶ διεύθυνσιν τῶν ἐπισκοπῶν»[1] Ἀρχιερεῖς προσωνυμούμενοι Μητροπολῖται ἢ Ἐπίσκοποι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πρῶτοι διετήρησαν τόν, ὃν ἔφερον προηγουμένως, τοῦ Μητροπολίτου, τίτλον.[2]

Βραδύτερον ὅμως, διὰ τοῦ Σ'. τοῦ 1852, Νόμου «Περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων καὶ περὶ τοῦ ὑπὸ τοὺς Ἐπισκόπους τελοῦντος κλήρου» ὁ μὲν Ἀθηνῶν ὡς ἰσόβιος, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Πρόεδρος καὶ ποιμενάρχης τῆς βασιλευούσης, ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ Μητροπολίτου, οἱ δὲ Ἀρχιερεῖς τῶν, ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν νομῶν καὶ τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, παροικιῶν ἐτιτλοφορήθησαν Ἀρχιεπίσκοποι, καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἐπίσκοποι[3], ἐπιτελοῦντες ἅπαντες τὰ ἑαυτῶν καθήκοντα καὶ χρέη, ἐν τῇ λαχούσῃ αὐτῶν παροικίᾳ, ἀνεξαρτήτως καὶ ἀκωλύτως καὶ ἄνευ σχέσεώς τινος καὶ ἀναφορᾶς ὑφισταμένου πρὸς προϊστάμενον τῆς, συνῳδὰ καὶ τῷ Συνοδικῷ Τόμῳ ἐξ, ἐν ἐνεργείᾳ Ἀρχιερέων συγκειμένης Ἱερᾶς Συνόδου, θεωρουμένης ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς· κατ' ἀκολουθίαν ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἐν τῇ ὑπ' ὄψιν περιόδῳ, ἀπώλεσε τήν, ἣν παλαιότερον εἶχεν, ἔννοιαν[4].

«Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἔγραφεν ἡ ἀπὸ 22 Δεκεμβρίου 1899 εἰσηγητικὴ ἔκθεσις, περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν, ἐν Ἑλλάδι, Ἐπισκοπῶν, εἰσήχθη παρ' ἡμῖν καταχρηστικῶς, διὰ τοῦ Νόμου τοῦ 1852 ἐν ταῖς τελευταίαις διατάξεσι τοῦ ὁποίου... ἐγένετο διάκρισις μεταξὺ Ἀρχιεπισκόπων ἑδρευόντων ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν νομῶν καὶ ἐπισκόπων ἑδρευόντων ἐν πρωτευούσαις ἐπαρχιῶν. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι πάντη ἄστοχος, τὸ πολὺ πολὺ δὲ ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὴν ἄδοξον ἐποχὴν τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντιακοῦ Κρά-

1. Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως ἔτ. 1833 ἀριθ. φύλ. 38. σ. 287 κ.ἑ. Δ. Ματαράγκα: Δίκαιον Ἐκκλησίας - Πολιτείας Ἑλλάδος. Ἀθῆναι. 1937 σ. 69 κ. ἑ.

2. Δ. Ματαράγκα ἔνθ' ἀνωτ. σ. 71.

3. Αὐτόθι σ. 212.

4. Χρυσ. Παπαδοπούλου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν: Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου: ἐν «Θεολογίᾳ» ἔτ. 1935. Τ. ΙΓ'. σ. 294.

τους, καθ' ἣν ἐν ἀπουσίᾳ πραγμάτων ἐδημιουργοῦντο τίτλοι πομφολυγώδεις στερούμενοι πάσης σημασίας...»[1].

Ἐκ τῆς οὑτωσί, ἐν τῇ Ἑλλαδικῇ Ἱεραρχίᾳ, βαθμολογικῆς διακρίσεως ἐδημιουργήθη εἰς τὰς τάξεις Αὐτῆς τάσις «εἰς ματαιοδοξίαν καὶ ἀντιζηλίαν» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀχθῇ ἡ Ἱ. Σύνοδος, τοῦ 1875, εἰς ἀπόφασιν ὅπως «ἐπειδὴ ἡ ὀνομασία τῶν παρ' ἡμῖν Ἀρχιεπισκόπων εἶναι ἁπλῶς τίτλος ψιλὸς μὴ ἐφαρμοζόμενος τὸ παράπαν εἰς τὰ πράγματα» ζητήσῃ τὴν κατάργησιν τούτου «ὡς ὄζοντος κενοδοξίας καὶ ματαιότητος καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀρχαίου γνησίου καὶ κανονικοῦ ὀνόματος τοῦ Ἐπισκόπου ἐξ οὗ ἐπέρχεται ἡ ἀδελφικὴ ἐν Χριστῷ ἰσότης καὶ ἰσοτιμία μεταξὺ πάντων, ἐν γένει, τῶν ἐν τῷ Κράτει Ἱεραρχῶν»,[2] ἀποστείλασα πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τὸ κάτωθι Αὐτῆς ἔγγραφον.

«Ἀριθ. πρωτ. 2259 / διεκ. 1057 Ἐν Ἀθήναις τὴν α'. 10βρίου 1875.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Πρὸς

Τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π. Ὑπουργεῖον.

Περὶ τῆς κατὰ βαθμὸν ἰσότητος τῆς Ἱεραρχίας ἐν τῷ Κράτει.

Ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, σῶμα οὖσα διωργανωμένον, καὶ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ διοῦσα τὰ τὴν διοικητικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν διέποντα δύναται καὶ ὀφείλει νὰ τροποποιῇ καὶ μετασχηματίζῃ κατὰ τὰς χρείας καὶ τὰς περιστάσεις πρὸς κανονικωτέραν καὶ ῥυθμικωτέραν λειτουργίαν τοῦ αὐτῆς ὀργανισμοῦ. Οὕτω λ.χ. ἡ Σύνοδος σκεψαμένη ὅτι τὸ ἄμεσον, τῆς Ἐκκλησίας συμφέρον ἀπῄτει, κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις, ἵνα μεταχειρισθῇ τὸ μέτρον τῆς ἐπιεικείας καὶ οἰκονομίας ἐθέσπισεν, ἵνα, τοὺς ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς τῶν Διαμαρτυρομένων ὁμολογίας μεταβαίνοντας εἰς τοὺς ἑαυτῆς κόλπους δέχηται μόνον τῷ χρίσματι τοῦ ἁγίου μύρου.

Ὡσαύτως θέλουσα ν' ἀναφλέξῃ τὸν ζῆλον πρὸς μάθησιν καὶ νὰ ἀνυψώσῃ διὰ τῆς παιδείας τὴν τάξιν τῆς Ἱεραρχίας ἐν τῷ Κράτει, διατυπώσασα σχεδίασμα περὶ προσόντων τῶν, ὡς ὑποψηφίων Ἀρχιερέων, προτεινομένων καθυπέβαλεν ἀπὸ μηνῶν ἤδη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον καὶ μετὰ πόθου ἀναμένει τὴν ἐπιψήφισιν αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Βουλῆς.

Πρὸς τούτοις βλέπουσα, ὅτι ὡς πρὸς τὴν βαθμολογικὴν τῆς, παρ' ἡμῖν, Ἱεραρχίας ἐπικρατεῖ εἶδός τι διακρίσεως ἀκαίρου καὶ παραχόρδου, ἐξ ἧς οὐ μόνον οὐδὲν πρακτικὸν προκύπτει ὄφελος, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἀφορμὴ δίδεται

---

1. Στεφ. Γιαννοπούλου Ἀρχιμ. Συλλογὴ τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις. 1901. σ. 107.

2. Β. Ἀτέση: Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον. Ἐν Ἀθήναις. 1948. Τόμ. Α'. σ. 5.

εἰς ματαιοδοξίαν καὶ ἀντιζηλίαν ἀναγκάζεται νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν διόρθωσιν αὐτοῦ. Ὅ ἐστιν, ἐπειδὴ ἐν τῷ Κράτει ὑπάρχουσι θρόνοι Ἐπισκοπῶν καὶ Ἀρχιεπισκοπῶν, ἑπομένως Ἐπίσκοποι καὶ Ἀρχιεπίσκοποι· καὶ ἐπειδὴ ἡ ὀνομασία τῶν παρ' ἡμῖν Ἀρχιεπισκόπων εἶναι ἁπλῶς τίτλος ψιλὸς μὴ ἐφαρμοζόμενος τὸ παράπαν εἰς τὰ πράγματα, διὰ τοῦτο ἡ Σύνοδος προτείνει τὴν κατάργησιν αὐτοῦ, ὡς ὄζοντος κενοδοξίας καὶ ματαιότητος καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀρχαίου, γνησίου καὶ κανονικοῦ ὀνόματος τοῦ Ἐπισκόπου, ἐξ οὗ ἐπέρχεται ἡ ἀδελφική, ἐν Χριστῷ, ἰσότης καὶ ἰσοτιμία μεταξὺ πάντων, ἐν γένει, τῶν, ἐν τῷ Κράτει, Ἱεραρχῶν.

Ὅτι δὲ ἡ πρότασις αὕτη τῆς Συνόδου εἶναι ὀρθὴ καὶ εὔλογος καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ φρόνημα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, δεικνύεται ἐκ τῶν ἑξῆς, ἅπερ συνιστῶμεν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ὑπουργείου.

Τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξαπλουμένου τὸ πρῶτον ἀνὰ τὰς μεγάλας πόλεις καὶ τὰς πρωτευούσας τῶν νομῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς μοναρχίας, αἱ πρῶται χριστιανικαὶ κοινότητες, κατὰ λόγον φυσικόν, συνεκροτήθησαν ἐν ταῖς πόλεσι. Τοῦτο βεβαιοῖ ἡμῖν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Τίτον ἐπιστολῇ (α'. 5.). Ὡσαύτως διδασκόμεθα τοῦτο ἔκ τε τῶν ἄλλων ἀποστολικῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, ἐν αἷς μόνον ἐν ταῖς πόλεσι χριστιανικαὶ κοινότητες μνημονεύονται. Ἀλλ' εἰ καὶ τὸ κατ' ἀρχάς, ἀνὰ τὰς πόλεις, ὁ χριστιανισμὸς ἐξηπλώθη, δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ διαδοθῇ καὶ εἰς τὰς κώμας καὶ τὰ χωρία, ὡς ἐναργῶς μαρτυροῦσι, τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, πολλοί.

Οἱ χριστιανοὶ λοιπὸν τῶν ἐπιχωρίων κοινοτήτων, τὸ κατ' ἀρχάς, εὐάριθμοι ὄντες καὶ μὴ δυνάμενοι ν' ἀποτελῶσιν ἰδίας κοινότητας ἐφοίτων, ὡς εἰκός, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς, ἐν τῇ πόλει, κοινότητος, ἠκροῶντο τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας καὶ ἡγιάζοντο διὰ τῆς μεταλήψεως τῆς θείας εὐχαριστίας.

Αὐξανομένου δὲ βαθμηδὸν τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν ὁ Ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ἔπεμπεν αὐτοῖς ἕνα τῶν πρεσβυτέρων, ὅστις συνεκρότει καὶ διοργάνου τὴν χριστιανικὴν κοινότητα, ἥτις ἐξήρτητο ἀμέσως (ὡς καὶ ὁ ἐν αὐτῇ πρεσβύτερος) ἐκ τοῦ, τῆς πόλεως, Ἐπισκόπου. Οἱ πρεσβύτεροι δὲ οὕτω κληθέντες ἔπειτα πάροχοι, προϊόντος τοῦ χρόνου προσελάμβανον διὰ τὴν ἑαυτῶν ἐποπτείαν οὐ μόνον ἓν ἢ δύο χωρία, ἀλλὰ δέκα καὶ πολλῷ ἔτι πλείονα. Ἑκάστη δὲ περιφέρεια τοιούτων χωρίων ἀποτελοῦσα ἓν ὅλον, ἐκκλησιαστικῶς, διωργανωμένον σύμπλεγμα παροικία ἢ παροχία μετὰ ταῦτα κληθεῖσα ἐξήρτητο ἐκ τῆς, ἐν τῇ πόλει, ἐκκλησίας, ἥτις ὡς ἐκ τῆς, ἐν αὐτῇ, ὑπαρχούσης Ἐπισκοπικῆς καθέδρας ὠνομάζετο καθεδρικὴ ἐκκλησία.

Τοιαῦται δὲ παροικίαι ἀπὸ τῆς ΣΤ'. καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Η'. καὶ Θ'. ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐφεξῆς προήγοντο εἰς Ἐπισκοπάς, ὧν οἱ Ἐπίσκοποι ὑπέκειντο ὡσαύτως τῷ, τῆς πόλεως, Ἐπισκόπῳ, ὅστις τούτου ἕνεκα ὑπῆρχεν

ἀληθὴς καὶ πραγματικὸς ἐκείνων Ἀρχιεπίσκοπος. Καὶ τοιαῦται Ἀρχιεπισκοπαὶ ἔχουσαι ὑφ' ἑαυτὰς ἐπισκοπικοὺς θρόνους σώζονται ἔτι καὶ νῦν κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ Πατριαρχικοῦ, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, θρόνου πολλαὶ ὡς λ.χ. ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Θεσσαλονίκης, Ἐφέσου κλπ.

Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν σήμερον οἱ Ἀρχιεπίσκοποι δὲν εἶναι οἱ ἄμεσοι προϊστάμενοι τῶν Ἐπισκόπων, οὔτε ἔχουσιν ὑπ' αὐτοὺς τὸ παράπαν διοικητικὴν ἢ ποιμαντορικήν τινα δικαιοδοσίαν, οὔτε προσόντα τινα ἰδιάζοντα παρ' αὐτῶν ἀπαιτοῦνται. Τοιοῦτοι λοιπὸν ὄντες, ποῖον λόγον διατηρήσεως ἔχουσιν; εἰς τί χρησιμεύουσι; Βεβαίως εἰς οὐδὲν ἄλλο ἢ εἰς ἄρσιν τῆς, κατὰ Χριστὸν ἰσότητος. Καὶ ἰδοὺ πῶς περὶ αὐτῶν ἀποφαίνεται ὁ Ζωναρᾶς. «Ἀρχιεπίσκοπος πῶς ὀνομασθήσεταί τις μὴ ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν ἐπισκόπους; ᾧδε μὴ πρόσεστι τὸ πρᾶγμα, οὐδὲ τὸ ὄνομα πρὸς ἀλήθειαν πρόσεστιν. (Ὅρα Σύνταγμα ἱερ. κανόνων Τόμ. Β΄. σ. 212).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ Σύνοδος προτείνει

α) νὰ καταργηθῶσιν ἀπὸ τοῦ νῦν οἱ τίτλοι τῶν Ἀρχιεπισκόπων.

β) πάντες οἱ, ἐν τῷ Κράτει, Ἱεράρχαι νὰ καλῶνται Ἐπίσκοποι.

γ) νὰ ὁρισθῇ ἰσότης ἐπιδόματος εἰς πάντας· ἤτοι νὰ ἐξισωθῇ τὸ τῶν Ἐπισκόπων ἐπίδομα πρὸς τὸ τῶν Ἀρχιεπισκόπων. Ἐὰν ὅμως, ἕνεκα οἰκονομικῶν λόγων εἶναι τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος δύσκολον, τότε τηρήτω τὸ νῦν ἐπίδομα ὡς πρὸς τοὺς νῦν ὑπάρχοντας Ἀρχιεπισκόπους, ἐν ὅσῳ οὗτοι ἐν τοῖς ζῶσι διατελοῦσι· μετὰ ταῦτα ὅμως καὶ ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν νομῶν Ἐπισκόπων καὶ τῶν, ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν ἐπαρχιῶν, τὸ ἐπίδομα πρέπει νὰ εἶναι τὸ αὐτό.

δ) νὰ προπορεύωνται καὶ προκαθέζωνται κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας.

ε) ἐξαιροῦνται οἱ μέχρι τοῦδε λαβόντες τὸν τίτλον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, οἵτινες δικαιοῦνται νὰ τηρῶσι τοῦτον (ἂν θέλωσιν) ἐφ' ὅρου ζωῆς, μνημονευόμενοι ὡς τοιοῦτοι καὶ ὑπογραφόμενοι, ἀλλὰ μὴ προκαθεζόμενοι.

στ) ἐξαίρεσιν δ' ὡσαύτως πρέπει νὰ ἀποτελῇ ὁ, κατὰ καιρούς, Ἀθηνῶν Ἐπίσκοπος, ὅστις διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν Ἐπίσκοπον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Βασιλείου πρέπει νὰ ἔχῃ τὸν τίτλον τοῦ Μητροπολίτου, νὰ προΐσταται πάντων καὶ νὰ ὑπογράφηται ὡς τοιοῦτος καὶ νὰ τηρῇ πάντα καθόλου τὰ μέχρι τοῦδε προνόμια.

† Ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος Πρόεδρος
† Ὁ Νάξου Παρθένιος
† Ὁ Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Διονύσιος
† Ὁ Καρυστίας Μακάριος
† Ὁ Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας Ἄνθιμος».

Ἐν τούτοις ὅμως, παρὰ τὴν «ὀρθὴν καὶ εὔλογον καὶ σύμφωνον πρὸς τὸ

φρόνημα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων» τῆς Συνόδου πρότασιν, ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου οὐ μόνον δὲν κατηργήθη ἀλλὰ καὶ διετηρήθη μέχρι λήξεως τοῦ ΙΘ΄. αἰῶνος, ὅτε διὰ τοῦ ΒΧΔ΄. τῆς 6 Ἰουλίου 1899, Νόμου «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους» κατηργήθη οὗτος, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας πολλῶν, εἰς τὴν διατήρησιν τούτου, ἐπιμενόντων. «Ἐξαιρέσει τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἀναγράφει τὸ ἀπὸ 22 Ἰανουαρίου 1900 Β.Δ. καὶ ἐν ἄρθρῳ 3, πάντες οἱ λοιποὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Ἀρχιερεῖς θὰ τιτλοφορῶνται ἐφεξῆς Ἐπίσκοποι ὄντες ἐν πᾶσιν ὁμοιόβαθμοι καὶ προηγούμενοι τῇ τάξει μόνον κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας» [1].

Ἐν τοσούτῳ ὅμως ἄκρως ἀντίθετοι ἦσαν αἱ, ἐν τῷ, ὑπὸ κρίσιν, ζητήματι, τῶν μεταγενεστέρων Συνοδικῶν Περιόδων, ἀπόψεις· συγκεκριμένως ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, κατὰ τὴν συνεδρίαν Αὐτῆς τῆς 3ης Μαΐου 1903 «συνιστῶσα θερμῶς» ὅπως τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ὑποβάλῃ εἰς τὴν Βουλὴν νόμον, περὶ ἐπαναφορᾶς τοῦ τίτλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἀπεφάσισε τὴν ἀποστολήν αὐτῷ τοῦ, κατωτέρω, ἐγγράφου, ἔχοντος οὕτως.

«Ἀριθ. $\frac{\text{πρωτ. } 1401}{\text{διεκ. } 1439}$ Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Μαΐου 1903.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος

Πρὸς

Τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π. Ὑπουργεῖον.

Κατὰ τὸ ἔτος 1899 ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ ἐδημοσιεύθη τῇ 6 Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ ΒΧΔ΄. περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους, νόμος, δι᾽ οὗ πλὴν τῆς ἐπενεχθείσης μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν, τοῦ Κράτους, διαίρεσιν (ἄρθρον 13) κατηργήθησαν καὶ οἱ τίτλοι τῶν Ἀρχιεπισκόπων (ἄρθρ. 14). Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἄνευ προηγουμένης, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, γνωμοδοτήσεως, ἥτις ἦτο πάντη ἀπαραίτητος ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ. Ἐὰν δὲ βραδύτερον κατὰ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὅτε ἔμελλε νὰ ἐκδοθῇ τὸ σχετικὸν Νομοτελεστικὸν διάταγμα, ἡ Ἱ. Σύνοδος παρέσχε τὴν ἑαυτῆς γνωμοδότησιν, τοῦτο ἔπραξεν ἐξ ἀνάγκης, μὴ θελήσασα νὰ εὑρεθῇ εἰς διάστασιν πρὸς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν.

Νῦν ὅμως, προκειμένου νὰ ψηφισθῇ ὑπὸ τῆς Βουλῆς νόμος καταργῶν τὸν νόμον ἐκεῖνον ΒΧΔ΄. ἡ Ἱ. Σύνοδος σπεύδει νὰ συστήσῃ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον θερμῶς, ὅπως ὑποβάλλῃ εἰς τὴν Βουλὴν πρὸς ἐπιψήφισιν νόμον πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ ἀτόπου ἐκείνου, δι᾽ οὗ τὰ δικαιώματα τῆς ἀνωτάτης, ἐν Ἑλλάδι, ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς προσεβλήθησαν, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπ᾽ οὐδενὶ λόγῳ δέον ὑπὸ τῆς Πολιτείας νὰ παρορῶνται καὶ οὕτω ἀποκατασταθῶσιν πάλιν οἱ τίτλοι τῶν Ἀρχιεπισκόπων.

1. Στεφ. Γιαννοπούλου ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 111. Χρυσ. Παπαδοπούλου ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 294. Βασ. Ἀτέση ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 5.

Ἡ Ἱ. Σύνοδος προβαίνει εἰς τὴν σύστασιν ταύτην τοσούτῳ μᾶλλον, καθ᾽ ὅσον οὐ μόνον οὐδεὶς ἀποχρῶν λόγος ὑπαγορεύει τὴν κατάργησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου τίτλου, ἀλλὰ τοὐναντίον σπουδαῖοι λόγοι ἐπιβάλλουσι τὴν διατήρησιν αὐτοῦ.

Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἦν τὸ πάλαι τίτλος τῶν Ἱεραρχῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, τῶν ἐχόντων ὑφ᾽ ἑαυτοὺς Μητροπολίτας καὶ Ἐπισκόπους· τὸν τίτλον τοῦτον ἔφερον οἱ Ἱεράρχαι τῶν ἐκκλησιῶν, αἵτινες αὐτοκέφαλοι ἀνεκηρύχθησαν. Ὡς λ. χ. τοιοῦτον τίτλον ἔφερον, κατὰ τὸν Δ΄. αἰῶνα, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ῥώμης· ἐπίσης ὁ πρώτης Ἰουστινιανῆς, ὁ Κύπρου, ὁ Σιναίου καὶ ἄλλοι. (Πρβλ. Ἀθανασ. Ἀπολ. Γ΄.—Ἐπιφαν. κατὰ αἱρ. ΞΗ΄. 21—Σωκράτ. Ἐκκλησ. ἱστορ. Β΄. 8, πρακτ. τῆς Γ΄. Οἰκουμενικῆς Συνόδου· νεαρὰ Ἰουστινιανοῦ ρλα΄—Στ΄. Οἰκουμ. Συνόδου καν. λθ΄.).

Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ὁ τίτλος οὗτος καθιερώθη ὡς μεσάζων οἱονεὶ μεταξὺ Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκόπων (Πρβλ. Βαλσαμ. ἑρμην. εἰς 38 κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου. Σύνταγμα Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Β΄ σ. 393 καὶ 394) ὡς τίτλος δηλονότι Ἱεραρχῶν πόλεων ἢ πρωτευουσῶν ὁπωσδήποτε ἐπισήμων, ἀλλὰ μὴ ἐχόντων ἐνίοτε εἰς ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους ὡς ὁ Βαλσαμὼν παρατηρεῖ. «Ὡρίσθη γὰρ παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων, τὰς μὲν ἐχούσας διοικήσεις πολλὰς πόλεις ὑπὸ Ἐπισκόπων κυβερνωμένας παρὰ Μητροπολιτῶν διεξάγεσθαι...» (Σύνταγμα Δ΄. σ. 553).

Καὶ ὡς τοιοῦτος ἦτο καὶ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους· ἐν χρήσει εἶναι δὲ καὶ νῦν ἔτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων (Πρβλ. Σύνταγμα Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Τ. Ε΄. σ. 524) ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ῥωσσίας (Εὐγένιος ὁ Βούλγαρης, Νικηφόρος Θεοτόκης ἦσαν ἄλλοτε Ἀρχιεπίσκοποι) πολλοὶ τῶν Ἱεραρχῶν ἤδη φέρουσι τὸν τίτλον τοῦτον, πλὴν τοῦ Πετρουπόλεως, Μόσχας καὶ Κιέβου φερόντων τὸν τίτλον τοῦ Μητροπολίτου. Ὡς τοιοῦτος δὲ ἀνεγνωρίσθη καὶ παρ᾽ ἡμῖν διὰ τοῦ Νόμου Σ΄. τοῦ 1852 τοῦ, μετὰ προηγουμένην γνωμοδότησιν τῆς Ἱ. Συνόδου, ψηφισθέντος.

Ἡ κατάργησις δὲ αὐτοῦ ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι, οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἀρχιεπίσκοποι δὲν ἔχουσιν ὑφ᾽ ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους, εἶναι οὐ μόνον ἀδικαιολόγητος, ἀλλὰ καὶ ὀλεθρίας δύναται νὰ ἔχῃ συνεπείας· διότι τῆς ἀρχῆς ταύτης, διὰ τοῦ ΒΧΔ΄. νόμου, καθιερουμένης, ἔδει νὰ καταργηθῇ καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος τοῦ Μητροπολίτου ὁ μόνος ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα οὐδεὶς τῶν Ἐπισκόπων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν ἰσχύουσαν, παρ᾽ ἡμῖν, νομοθεσίαν· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ, τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα οἱ πλεῖστοι τῶν Μητροπολιτῶν δὲν ἔχουσιν ὑφ᾽ ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους. Ἴσως μάλιστα, κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἔδει νὰ γένηται σκέψις, περὶ καταργήσεως τοῦ τίτλου τινῶν ἐκ τῶν Πατριαρχῶν (Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων) διότι, ὡς γνωστόν, αἱ ἐκκλησιαστικαὶ αὐτῶν περιφέρειαι σημαντικῶς περιω-

ρίσθησαν, οἱ δ' ὑπ' αὐτοὺς Μητροπολῖται εἰσὶν ἐλάχιστοι καὶ τοῦτο ψιλῷ ὀνόματι καὶ ἄνευ παροικιῶν.

Ἐὰν διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ τίτλου τῶν Ἀρχιεπισκόπων, ἐν Ἑλλάδι, ἐφηρμόσθη τὸ ἀρχαῖον Μητροπολιτικὸν σύστημα, ὡς φρονεῖ ὁ νομοθέτης τοῦ ΒΧΔ΄. νόμου οὐδὲ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνηται λόγος, διότι εἶναι φανερόν, ὅτι οὐδεὶς τῶν Ἐπισκόπων τοῦ Κράτους διατελεῖ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Μητροπολίτου, ἀλλὰ καὶ οὗτοι καὶ ἐκεῖνοι εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων, ὑπάγονται δὲ ἀμέσως ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἱ. Συνόδου.

Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς κατωρθώθη διὰ τοῦ ΒΧΔ΄. Νόμου εἶναι ὅτι, παρὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἱστορικὰς παραδόσεις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας κατηργήθη τίτλος ἀποτελῶν μέρος ἀναπόσπαστον τοῦ τελετουργικοῦ καὶ καθωρισμένος ὑπό τε τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν νόμων τῶν εὐσεβῶν αὐτοκρατόρων, ὧν τοὺς ὅρους καὶ τὰς διατάξεις ἥ τε ἐκκλησία καὶ πολιτεία ὀφείλουσιν ἀπαρασαλεύτως νὰ τηρῶσιν. Ἄλλως τε δὲ διὰ τοῦ νόμου ἐκείνου κατηργήθη αὐθαιρέτως σύστημα διὰ τοῦ Σ΄. Νόμου, τοῦ 1852, καθιερωθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, τοῦ ἀναγνωρίζοντος καὶ μνημονεύοντος Μητροπολιτῶν Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων, ἔχοντος δ' ἐπὶ λέξει οὕτω. «... Οὕτω τὸ αὐτὸ Πνεῦμα καὶ διὰ τῆς ἀποφάνσεως τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἐκανόνισεν ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς ἑνότητος τοὺς μὲν Πατριάρχας τοὺς δὲ Ἀρχιεπισκόπους καὶ Μητροπολίτας...».

Διὰ τῆς καταργήσεως δὲ τοῦ συστήματος τούτου λειτουργήσαντος ἤδη ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὑπεβιβάσθη καὶ ἐξωμοιώθη πρὸς μίαν ἐπαρχίαν Μητροπολιτικήν, τοῦθ' ὅπερ οὔτε δίκαιον εἶναι οὔτε συμφέρον, οὔτε πρὸς τὴν ἀλήθειαν, οὔτε πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν συνᾴδει. Ὁ βίος τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν δὲν εἶναι παροδικός, οὐδὲ δύναταί τις νὰ προΐδῃ, ὁποῖα σπουδαῖα γεγονότα ἐπιφυλάσσονται αὐτοῖς. Τὶς οἶδεν, ἐὰν μετά τινα ἔτη ἡ συγκρότησις Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ νῦν ἀδύνατος ὑπό τινων θεωρουμένη, δὲν θέλει καταστῇ ἀναγκαιοτάτη καὶ ἐπιτακτική; Τίς οἶδεν, ἐάν, ἐν προσεχεῖ μέλλοντι δὲν θέλει παρουσιασθῇ ζήτημά τι ἐκκλησιαστικὸν ἀπαιτοῦν τὴν συγκρότησιν Συνόδου, ἔστω καὶ Τοπικῆς; Θὰ εἶναι λοιπὸν δίκαιον, θὰ εἶναι ἀξιοπρεπὲς καὶ συμφέρον ἐν τῇ τοιαύτῃ περιστάσει, ἄλλαι μὲν ἐκκλησίαι ἀσημότεραι καὶ μεταγενέστεραι νὰ ἀντιπροσωπευθῶσιν ὑπὸ σειρᾶς Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων, ἡ δὲ ἀρχαιοτάτη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ ἐκηρύχθη καὶ διεδόθη ὁ Χριστιανισμὸς ὑπ' αὐτῶν τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν, νὰ ἀντιπροσωπεύηται ὑφ' ἑνὸς μόνον Μητροπολίτου;

Διὰ τοὺς σπουδαίους λοιπὸν τούτους καὶ ἄλλους λόγους ἡ Ἱ. Σύνοδος σπεύδει νὰ ὑποβάλῃ θερμὴν σύστασιν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ἵνα προβῇ εἰς τὴν

κατάργησιν τοῦ νόμου ἐκείνου καὶ ἐπαναφέρῃ τὸν τίτλον καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἦν καὶ πρότερον.

† Ὁ Ἀθηνῶν Θεόκλητος Πρόεδρος
† Ὁ Ἀκαρνανίας καὶ Ναυπακτίας Παρθένιος
† Ὁ Ἄρτης Γεννάδιος
† Ὁ Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιος
† Ὁ Παροναξίας Γρηγόριος
Ὁ π. τ. Ἱ. Σ. Β. Ἐπίτροπος

Ἀλ. Κολυβᾶς» προσειπὼν τὰ ἑξῆς. «Φρονῶ, ὅτι ἀντὶ τῶν, ἐν τῷ συμπεράσματι, ἐννέα στίχων τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1401 ἐγγράφου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἤτοι ἀπὸ τοῦ «Διὰ τοὺς σπουδαίους λοιπὸν τούτους λόγους... μέχρι τέλους, δέον νὰ τεθῶσιν ἐντονώτεροι οἱ ἑξῆς. «Ὅθεν ἐπειδή, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐτάχθη φρουρὸς ἄγρυπνος καὶ θεματοφύλαξ τῶν ἱερῶν κανόνων, Ἀποστολικῶν καὶ Συνοδικῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν καὶ τῶν, κατὰ μέρος, μεγάλων ἁγίων Ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἱερῶν παραδόσεων καὶ ὤμοσε τὸν νενομισμένον ὅρκον, ὅτι θὰ τηρήσῃ ἀπαραμειώτους καὶ ἀπαρασαλεύτους πάντας τοὺς ἱεροὺς θεσμοὺς μέχρι κεραίας τὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς τίτλους τῶν Ἀρχιεπισκόπων, ἐν οἷς καὶ ὁ καταργηθείς, ὡς μὴ ὤφελε, ὅστις σχεδὸν συνεγεννήθη τῇ Ἐκκλησίᾳ συνέζησε καὶ συζῇ ἔν τε τῇ Ἀνατολικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Λατινικῇ καὶ δικαιοῦται διὰ τοῦτο νὰ συνυπάρχῃ καὶ συζῇ μετ' αὐτῆς, θερμῶς παρακαλεῖ τὸ Ὑπουργεῖον ἀγαθυνόμενον νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ προσγεγενημένον τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀδίκημα τοῦτο διὰ ψηφισθησομένου νόμου ὑπὸ τοῦ Νομοθετικοῦ σώματος καὶ οὕτως ἐπαναγάγῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸν καταργηθέντα οὑτωσὶ σπουδαιότατον τίτλον τῶν Ἀρχιεπισκόπων εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ περιοπήν»[1].

Καὶ ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν πρακτικῶν, τῆς ὡς ἄνω συνεδρίας ἡ Ἱ. Σύνοδος ἐδικαιολόγει τὰς ἀπόψεις Αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἑξῆς δύο βασικῶν σημείων «1) διότι ὁ νόμος ἐκεῖνος δηλ. ὁ ΒΧΔ'. ἐψηφίσθη ἄνευ προηγουμένης γνωμοδοτήσεως τῆς Συνόδου. Ἐὰν δὲ ἡ γνωμοδότησις ἐδόθη μετὰ τὴν ἐπιψήφισιν τοῦ νόμου, τοῦτο ἔπραξεν ἡ Σύνοδος ἐξ ἀνάγκης, ἵνα μὴ περιέλθῃ πρὸς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν εἰς διάστασιν καὶ 2) ἕνεκα ἱστορικῶν, ἐθνικῶν καὶ ἄλλων λόγων ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου δὲν ἔπρεπε νὰ καταργηθῇ, ἀφοῦ ἄλλως ἐν ταῖς ὁμοδόξοις Ἐκκλησίαις ὁ τίτλος οὗτος ὑφίσταται καὶ ἀφοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἀπὸ τῆς χειραφετήσεως αὐτῆς ὡρίσθη ἐκ νέου καὶ ἐτηρήθη ἄχρι τοῦδε ἐπὶ 50 περίπου ἔτη».

Ἔτι πως ἐκτενέστερον, ἐν ἔτει 1911, ἐπανῆλθε καὶ αὖθις, εἰ καὶ πολλάκις ἀπησχολήθη μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἡ Σύνοδος, ἀποστείλασα τῷ Ὑπουργείῳ τὸ κάτωθι Αὐτῆς ἔγγραφον.

---

1. Πρβλ. Β. Ἀτέση ἔνθ' ἀνωτ. σ. 6.

«Ἀριθ. $\frac{\text{Πρωτ. } 1440}{\text{Διεκ. } 724}$ Ἐν Ἀθήναις τῇ 13 Μαΐου 1911.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
Πρὸς
Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π.

Διὰ τοῦ νόμου ΒΧΛΔ΄. τῆς 6ης Ἰουλίου 1899 περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους πλὴν τῆς ἐπενεχθείσης μεταρρυθμίσεως, ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ, τοῦ Κράτους, διαιρέσει (ἄρθρον 13) κατηργήθησαν καὶ οἱ τίτλοι τῶν Ἀρχιεπισκόπων (ἄρθρν 14). Ἐπειδὴ δὲ οὐ μόνον οὐδεὶς ἀποχρῶν λόγος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου τίτλου, ἀλλὰ τοὐναντίον λόγοι σπουδαῖοι καὶ σοβαροὶ ἐπιβάλλουσι τὴν διατήρησιν αὐτοῦ, διά τοῦτο ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔκτοτε ἐπανειλημμένως διὰ τῶν ὑπ᾿ ἀριθ. 1401 ἀπὸ 14 Μαΐου 1903 καὶ ὑπ᾿ ἀριθ. 2870 ἀπὸ 24 Μαΐου 1905 ἐγγράφων Αὐτῆς ἐξῃτήσατο τὴν ἐπα ναφορὰν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν τοῦ τίτλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Καὶ νῦν δὲ δι᾿ ἐλπίδος ἔχουσα, ὅτι ἡ δικαία αὕτη ἀξίωσις τῆς ὑπερτάτης, ἐν τῷ Κράτει, Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, προφρόνως ὑπὸ τῆς Πολιτείας θέλει ληφθῇ ὑπ᾿ ὄψιν, προάγεται, ἵνα θερμῶς συστήσῃ τῷ Ὑπουργείῳ, ὅπως ἐπιδιώξῃ κατὰ τὴν παροῦσαν Ἀναθεωρητικὴν Βουλὴν τὴν ἐπιψήφισιν νόμου πρὸς ἀποκατάστασιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν τοῦ τίτλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου.

Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἁπαντῶν τὸ πρῶτον κατὰ τὸν Δ΄. αἰῶνα ἦν κατ᾿ ἀρχὰς τίτλος τῶν προϊσταμένων τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν διοικήσεων, ἀποτελουσῶν τὰς τότε Αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας· ὑπὸ τοιούτους δὲ Ἀρχιεπισκόπους ἐτέλουν Μητροπολῖται καὶ Ἐπίσκοποι. Τοιοῦτοι δὲ Ἱεράρχαι φέροντες τὸν τίτλον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, κατά τὸν Δ΄. αἰῶνα, ἦσαν ὁ Ῥώμης, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀντιοχείας καὶ ὁ Ἱεροσολύμων (Πρβλ. πρακτικὰ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου), εἶτα δὲ οὐ μόνον οἱ προϊστάμενοι τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ἐκαλοῦντο Ἀρχιεπίσκοποι, ἀλλ᾿ ἀπενέμετο ὁ τίτλος οὗτος καὶ ἄλλοις Ἐπισκόποις ἕνεκα τῆς σπουδαιότητος τῆς ἕδρας αὐτῶν καὶ πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ἐνεργείας καὶ δράσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐν ταῖς πόλεσι ταύταις (Πρβλ. Ἀθανασίου Ἀπολ. Β΄. κατὰ Ἀρειανῶν, Ἐπιφ. κατὰ αἱρέσεων 34.21. Σωκρ. Ἐκκλησ. Ἱστορία Β΄. Η΄. Πρακτ. τῆς Γ΄. Οἰκουμεν. Συνόδου, Νεαρὰν Ἰουστινιανοῦ ρλα΄., ϛ΄. Οἰκουμεν. Συνόδου κανόνα ΛΘ΄. Μίλας Ἐκκλησ. Δίκαιον σ. 451 καὶ 452).

Τοῦ χρόνου ὅμως προϊόντος, ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καθιερώθη οἱονεὶ ὡς μεσάζων μεταξὺ Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκόπων, ὡς τίτλος δηλον ὅτι Ἱεραρχῶν πόλεων ἢ πρωτευουσῶν ὁπωσδήποτε ἐπισήμων, ἀλλὰ μὴ ἐχόντων ἐνίοτε ὑφ᾿ ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους (Πρβλ. Βαλσαμ. ἑρμην. εἰς κανόνα ΛΗ΄. τῆς ἐν Τρούλλῳ ϛ΄. Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Συντάγμ. Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Β΄. σ. 393 καὶ 394. «Διάγνωσις γέγονε βασιλικὴ κατὰ παρουσίαν καὶ τῆς τότε συνδιαγνωμονούσης συνόδου ἐφειμένου εἶναι τῷ Βασιλεῖ προεδρείας θρό-

νου ἐν ἐκκλησίαις χαρίζεσθαι, καὶ τὰς ἐπισκοπὰς ἢ καὶ τὰς Ἀρχιεπισκοπὰς εἰς Μητροπόλεις ἀνάγειν... Σημείωσαν οὖν τά, τοῦ παρόντος Βασιλικοῦ σημειώματος, ῥήματα χάριν τῶν τιμηθεισῶν Ἐκκλησιῶν ἀπὸ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἀρχιεπισκοπῶν εἰς Μητροπόλεις»· πρβλ. ὁμοίως τοῦ Βαλσαμῶνος μελέτην χάριν τῶν Πατριαρχικῶν προνομίων ἐν Σύνταγμ. Δ'. σ. 553 «ὡρίσθη παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων τὰς μὲν ἐχούσας διοικήσεις πολλὰς πόλεις ὑπὸ Ἐπισκόπων κυβερνωμένας παρὰ Μητροπολιτῶν διεξάγεσθαι, οὓς καὶ πρώτους οἱ Κανόνες ὀνομάζουσι, τὰς δὲ μὴ ἐχούσας ὑφ' ἑαυτὰς πόλεις τινὰς ὑπὸ Ἐπισκόπων ἰθυνομένας παρὰ Ἀρχιεπισκόπων ἱερατεύεσθαι· ὥστε μειονεκτεῖν μὲν αὐτὰς τῶν Μητροπόλεων, ὑπερτερεῖν δὲ τῶν Ἐπισκοπῶν»· ὁμοίως πρβλ. ἐν Σύνταγμ. Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Τόμ. Ε'. σ. 513 τάξιν Μητροπόλεων, Ἀρχιεπισκοπῶν καὶ Ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου αὐτόθι ἐν σελ. 524. Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπὰς τοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων. Ὁμοίως πρβλ. αὐτόθι ἐν σελ. 525 Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία Ῥωσσίας Α'. ἐπαρχίαι πρώτης τάξεως Μητροπολῖται Β'. ἐπαρχίαι δευτέρας τάξεως Ἀρχιεπίσκοποι Γ'. ἐπαρχίαι τρίτης τάξεως Ἐπίσκοποι).

Καὶ ὡς τοιοῦτος ἦτο ἐν χρήσει καὶ παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Κράτους, εἶναι δὲ ἔτι καὶ νῦν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἐν τῇ Ῥωσσικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα πολλοὶ τῶν Ἱεραρχῶν πλὴν τοῦ Πετρουπόλεως, Μόσχας καὶ Κιέβου, φερόντων τὸν τίτλον τοῦ Μητροπολίτου, καλοῦνται Ἀρχιεπίσκοποι. Ὡς τοιοῦτος δὲ ἀνεγνωρίσθη καὶ παρ' ἡμῖν ὁ τίτλος οὗτος διὰ τοῦ Νόμου Σ'. τοῦ 1852 τοῦ, μετὰ προηγουμένην γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ψηφισθέντος. Ἡ δὲ κατάργησις αὐτοῦ ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι, οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἀρχιεπίσκοποι δὲν ἔχουσιν ὑφ' ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους εἶναι πάντη ἀδικαιολόγητος καὶ ἀβάσιμος, διότι, ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἑκατονταετηρίδων ὑπὸ τοὺς Ἀρχιεπισκόπους φέροντας τίτλον κατώτερον τοῦ Μητροπολίτου, δὲν ἐτέλουν Ἐπίσκοποι, σήμερον δὲ οὐ μόνον ὑπὸ τοὺς Ἀρχιεπισκόπους ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις Ἱεροσολύμων καὶ Ῥωσσίας δὲν τελοῦσιν Ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοὺς Μητροπολίτας τῶν αὐτῶν καὶ ἄλλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν οὐδεὶς Ἀρχιεπίσκοπος ἢ Ἐπίσκοπος διατελεῖ οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ Μητροπολῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου δὲν ἔχουσιν ὑφ' ἑαυτοὺς Ἀρχιεπισκόπους, εὐάριθμοι δὲ μόνον ἔχουσιν Ἐπισκόπους.

Ἀλλ' ἡ κατάργησις τοῦ τίτλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου παρ' ἡμῖν οὐ μόνον ἀδικαιολόγητος, ἀλλὰ καὶ ὀλέθρια, δύναται, νὰ ἔχῃ ἐπακόλουθα· διότι τῆς ἀρχῆς ταύτης διὰ τοῦ ΒΧΔ'. Νόμου καθιερουμένης ἔδει νὰ καταργηθῇ καὶ ὁ τίτλος τοῦ Μητροπολίτου, οὐ μόνον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα κατὰ τὴν ἰσχύουσαν νομοθεσίαν οὐδεὶς τῶν Ἐπισκόπων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου καὶ ἐν ἄλλαις Αὐτοκεφάλοις Ἐκκλησίαις ἔνθα, ὡς ἀνωτέρω, ἐλέχθη, πάντες σχεδὸν οἱ Μητροπολῖται δὲν ἔχουσιν ὑφ' ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους. Ἴσως μάλιστα κατὰ

τὴν ἀρχὴν ταύτην ἔδει, ἵνα γένηται σκέψις καὶ περὶ καταργήσεως τῶν τίτλων τινῶν ἐκ τῶν Πατριαρχῶν (Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων) διότι ὡς γνωστόν, αἱ ἐκκλησιαστικαὶ αὐτῶν περιφέρειαι σημαντικῶς περιωρίσθησαν, οἱ δὲ ὑπ' αὐτοὺς Μητροπολῖται καὶ Ἀρχιεπίσκοποι (ἐν Ἱεροσολύμοις) εἰσὶν ἐλάχιστοι καὶ οὗτοι κατὰ τὸ πλεῖστον τιτουλάριοι, ἤτοι ψιλῷ μόνον ὀνόματι καὶ ἄνευ ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν. Ὅτι δὲ διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ τίτλου τῶν Ἀρχιεπισκόπων, ἐν Ἑλλάδι, ἐφηρμόσθη τὸ ἀρχαῖον Μητροπολιτικὸν σύστημα, ὡς ὁ νομοθέτης τοῦ ΒΧΔ'. Νόμου, διατείνεται, μόλις εἶναι ἀνάγκη, ἵνα γένηται λόγος, διότι φανερὸν εἶναι, ὅτι οὐδεὶς τῶν Ἐπισκόπων τοῦ Κράτους διατελεῖ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Μητροπολίτου, ἀλλὰ καὶ οὗτος καὶ ἐκεῖνοι εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων ὑπαγόμενοι ἀμέσως ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς κατωρθώθη διὰ τοῦ ΒΧΔ'. Νόμου εἶναι ὅτι, παρὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἱστορικὰς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν κατηργήθη τίτλος καθωρισμένος ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν νόμων τῶν εὐσεβῶν Αὐτοκρατόρων, ὧν τοὺς ὅρους καὶ τὰς διατάξεις ὀφείλουσιν ἵνα ἀπαρασαλεύτως τηρῶσιν ἥ τε ἐκκλησία καὶ πολιτεία, ἀποτελῶν δὲ μέρος ἀναπόσπαστον τῆς λειτουργικῆς διατάξεως.

Ἄλλως τε διὰ τοῦ Νόμου ἐκείνου κατηργήθη αὐθαιρέτως σύστημα διὰ τοῦ Σ'. περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων, Νόμου τοῦ 1852, καθιερωθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, τοῦ ἀναγνωρίζοντος καὶ μνημονεύοντος Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων. Ἐν ᾧ δὲ ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησία ὡς Αὐτοκέφαλος ἰσοδυναμοῦσα πρὸς τὰς παλαιὰς διοικήσεις ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ Κράτει, ἐν αἷς ὑπὸ τοὺς Πατριάρχας ἢ Ἐξάρχους ἐτέλουν οἱ Μητροπολῖται τῶν Ἐπαρχιῶν μετὰ τῶν, ὑπ' αὐτούς, Ἐπισκόπων, διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ συστήματος τούτου λειτουργήσαντος ἤδη ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην, ἀτυχῶς οὐδὲ πρὸς Μητροπολιτικὴν ἐπαρχίαν τῆς παλαιᾶς Ἐκκλησίας ὑπεβιβάσθη καὶ ἐξωμοιώθη, διότι, ὡς ὁ ΙΒ'. κανὼν τῆς Δ'. Οἰκουμενικῆς Συνόδου μαρτυρεῖ, καὶ ἐν ταῖς Μητροπολιτικαῖς ἐπαρχίαις ἐτέλουν ὑπὸ τὸν Ἐπίσκοπον τῆς πρωτευούσης τῆς ἐπαρχίας τὸν Μητροπολίτην οὐ μόνον Ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ Μητροπολῖται μὴ ἔχοντες ὑφ' ἑαυτοὺς Ἐπισκόπους. (Πρβλ. ΙΒ'. καν. Δ'. Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Β'. σ. 246 «...ὅσαι δὲ πόλεις διὰ γραμμάτων βασιλικῶν τῷ τῆς Μητροπόλεως ἐτιμήθησαν ὀνόματι μόνης ἀπολαυέτωσαν τῆς τιμῆς καὶ ὁ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς διοικῶν Ἐπίσκοπος, δῆλον ὅτι σωζομένων τῇ, κατ' ἀλήθειαν, Μητροπόλει τῶν οἰκείων δικαίων). Ὑπὸ δὲ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς, παρ' ἡμῖν, ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τῆς Ἱ. Συνόδου, διὰ τοῦ νόμου ἐκείνου, οὐδὲ οἱ τῇ τάξει, ὑποδεέστεροι τῶν Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπίσκοποι ἐτηρήθησαν, καὶ ταῦτα τῆς καταργήσεως ταύτης γενομένης παρὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς, πρὸ τοῦ 1821, ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας πολλάκις μνημονευούσης προαγωγὰς Ἐπισκοπῶν εἰς Ἀρχιεπισκοπὰς

καὶ Μητροπόλεις, οὐδὲ δὲ ὑποβιβασμοὺς Μητροπόλεων καὶ Ἀρχιεπισκόπων εἰς Ἐπισκοπὰς (Πρβλ. Μεγ. Οἰκονόμου, τὰ σῳζόμενα Τ. Β΄. σ. σ. 226).

Ἀλλ' ἡ κατάργησις τοῦ τίτλου τῶν Ἀρχιεπισκόπων οὐ μόνον ἀντίκειται πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἱστορικὰς ἡμῶν παραδόσεις καὶ πρὸς τὸ δίκαιον, ἀλλὰ καὶ ἥκιστα συνᾴδει πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν. Ὁ βίος τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι παροδικός, οὐδὲ δύναταί τις ἵνα προΐδῃ ὁποῖα σπουδαῖα γεγονότα ἐπιφυλάσσονται αὐτοῖς. Οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι μετά τινα ἔτη ἡ συγκρότησις Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ νῦν ἀδύνατος ὑπό τινων νομιζομένη, ἀναγκαία καὶ ἐπιτακτικὴ ἀποβήσεται, ἐνδέχεται, ἵνα ἐν προσεχεῖ μέλλοντι ζήτημα ἐκκλησιαστικὸν ἐμφανιζόμενον, τὴν σύγκλησιν Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπαραίτητος καταστήσῃ. Καὶ τότε ἄλλαι μὲν Ἐκκλησίαι ἀσημότεραι καὶ μεταγενέστεραι θέλουσιν, ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ, ἀντιπροσωπευθῇ διὰ σειρᾶς Μητροπολιτῶν καὶ Ἀρχιεπισκόπων, ὑφ' ἑνὸς δὲ καὶ μόνον Μητροπολίτου, ἡ ἀρχαιοτάτη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐν ᾗ ἐκκλησίαι ἱδρύθησαν ὑπ' αὐτῶν τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὡς αἱ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Κορίνθου ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ἡ τῶν Πατρῶν, κατ' ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ὑπὸ τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀποστόλου Ἀνδρέου, ἄλλαι δὲ ἐκκλησίαι ἡμῶν ἱδρύθησαν ὑπὸ ἀκολούθων καὶ μαθητῶν τῶν Ἀποστόλων, ἀπ' ἀρχαίων δὲ χρόνων Μητροπολῖται ἐκαλοῦντο οὐ μόνον οἱ Ἐπίσκοποι τῶν τριῶν Ἀποστολικῶν Ἐκκλησιῶν Ἀθηνῶν, Κορίνθου καὶ Πατρῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων πόλεων ὡς ὁ τῆς Λαρίσσης, ὁ τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου διὰ χρυσοβούλλου εἰς Μητρόπολιν ἀνυψωθεῖσαι. Εἶναι τοῦτο δίκαιον, εἶναι τοῦτο ἀξιοπρεπὲς καὶ συμφέρον τῷ Ἔθνει καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν; Ἀλλ' οὐχ' ἧττον ἀναξιοπρεπὲς καὶ ἄτοπον κρίνει ἡ Σύνοδος, ὅτι ἐν Πάτραις, ἐν Κερκύρᾳ, ἐν Τήνῳ καὶ ἀλλαχοῦ, ἔνθα εὑρίσκονται Λατῖνοι Ἀρχιεπίσκοποι, οἱ Ἐπίσκοποι τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας τοῦ Κράτους εἶναι ἐν ἥσσονι μοίρᾳ ὡς φέροντες τὸν τίτλον τοῦ Ἐπισκόπου.

Διὰ τοὺς σπουδαίους λοιπὸν τούτους λόγους ἡ Ἱ. Σύνοδος καὶ αὖθις θερμὴν ὑποβάλλει τῷ Ὑπουργείῳ σύστασιν, ἵνα ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα πρὸς κατάργησιν τοῦ Νόμου ἐκείνου καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ τίτλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν, ὡς ἦν καὶ πρότερον.

† Ὁ Ἀθηνῶν Θεόκλητος, Πρόεδρος
† Ὁ Πατρῶν Ἀντώνιος
† Ὁ Σύρου, Τήνου καὶ Ἄνδρου Ἀθανάσιος
† Ὁ Χαλκίδος καὶ Καρυστίας Χρύσανθος
† Ὁ Μονεμβασίας καὶ Λακεδαίμονος Γερμανός».

Παρὰ τούς, οὓς κατ' ἐπανάληψιν, ἡ Ἱ. Σύνοδος ἐπεκαλεῖτο, λόγους, ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου δὲν ἐπανῆλθεν ἔκτοτε εἰς τὴν Ἑλλαδικὴν Ἱεραρ-

χίαν, μέχρις οὗ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2891 καὶ ἀπὸ 21 Ἰουλίου 1922 «Περὶ περιθάλψεως ἀποχωρούντων ἐκ τῶν οἰκείων θρόνων Ἐπισκόπων καὶ ὀνομασίας Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων» Νόμου, ψηφισθέντος ὑπὸ τῆς Γ'. Ἐθνοσυνελεύσεως, αἱ μὲν Ἐπισκοπαὶ προήχθησαν εἰς Μητροπόλεις, κατ' ἀκολουθίαν καὶ οἱ πνευματικοὶ αὐτῶν ἡγέται προαχθέντες εἰς Μητροπολίτας φέρουν ἐφεξῆς τὸν τίτλον αὐτοῦ, ἡ δὲ Μητρόπολις Ἀθηνῶν ὠνομάσθη Ἀρχιεπισκοπὴ καὶ ὁ ἑκάστοτε αὐτῆς ποιμενάρχης Ἀρχιεπίσκοπος λαβὼν τὸν τίτλον τοῦ «Μακαριώτατος ὑπέρτιμος καὶ Ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος»· τὴν προσωνυμίαν του δὲ ταύτην ἀντικατέστησεν ἀπόφασις τῆς, κατὰ τὸ 1923, συνελθούσης Ἱεραρχίας κυρωθεῖσα νομοθετικῶς ὑπὸ τῆς Πολιτείας, δι' ἧς ὁ Ἀθηνῶν ὠνομάσθη «Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος»[1].

---

1. Χρυσ. Παπαδοπούλου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 294. Β. Ἀτέση. Μητροπολίτου πρ. Λήμνου Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν ὑπὸ τῆς Ἱεραρχίας ἐν «Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου» ἔτ. 1950, ἀριθ. φύλ. 2—3 σ. 77 ὑποσ 1 ἐν ᾗ ἐπιλέγεται. «Ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν προσαγορεύεται Μακαριώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὑπέρτιμος καὶ Ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος. Πάντες δὲ οἱ Ἀρχιερεῖς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τιτλοφοροῦνται Μητροπολῖται, τῶν Ἐπισκοπῶν αὐτῶν προαγομένων εἰς Μητροπόλεις καὶ προηγοῦνται ἀλλήλων κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς Ἀρχιερωσύνης». Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφορσάλων Ἰεζεκιὴλ τοῦ ἀπὸ Βελανιδιᾶς : Ἔργα καὶ Ἡμέραι. Ἐν Βόλῳ ἔτ. 1950. Τ. Γ'. σ. 286.

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Πόθεν πορίζεται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὸ πρὸς ἔρευναν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει νὰ περιγράψῃ, νὰ ἀναλύσῃ καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ; Ἐκ τίνων πηγῶν ἀντλεῖ τὸ ἐξαιρετικῶς πλούσιον ὑλικὸν τοῦτο; Διὰ τοῦ ἐρωτήματος τούτου ἀντικρύζομεν ἐν πρώτοις τὸ πρόβλημα τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δέον νὰ λαμβάνεται τὸ ὑλικὸν τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Ἓν ἐκ τῶν κυρίων ἔργων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τὸ πρῶτον, εἶναι ἡ συλλογή, περιγραφὴ καὶ ταξινόμησις τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ. Ἐξεταστέον λοιπὸν ποῖον εἶναι τὸ πεδίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀνάγκη νὰ παρέχῃ τὴν δυνατότητα τῆς παρατηρήσεως τῶν ἀναγκαίων ἐνδείξεων καὶ μαρτυριῶν καὶ τῆς συλλογῆς τοῦ χρησίμου καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς ἐρεύνης ἀρκοῦντος ὑλικοῦ. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν οὐσιωδῶν λόγων τῆς διακρίσεως εἰς διαφόρους μεθόδους καὶ πηγὴν ἀντιγνωμιῶν μεταξὺ τῶν θρησκειοψυχολόγων. Τὸ πρῶτον ζήτημα, τὸ ὁποῖον χωρίζει τοὺς ἐρευνητάς, εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ πορισμοῦ τοῦ ὑλικοῦ, ἂν δηλαδὴ πρέπῃ νὰ γίνεται διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἢ διὰ τῆς παρατηρήσεως τῆς θρησκευτικότητος τῶν ἄλλων. Ἔπειτα ἂν δέον νὰ ἀντλῶμεν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ παρόντος ἢ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Τρίτον ἂν θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἢ ἂν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκτεινώμεθα εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ψυχῆς ὁμάδων ἢ καὶ ὁλοκλήρων λαῶν. Τέταρτον ἂν θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰς πρωτογόνους μορφὰς τῆς θρησκείας ἢ θὰ λαμβάνωμεν ὑπ᾽ ὄψει καὶ τὰς θρησκείας τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν κύκλων. Τέλος ἂν ἀρκεῖ ὁ περιορισμὸς εἰς τὴν ἔρευναν μιᾶς ἢ μερικῶν μόνον ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἢ ἂν ἐπιβάλλεται τοὐναντίον ἡ συνεξέτασις ὅλων συλλήβδην τῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ἀπάντησις εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἐρωτήματα ταῦτα τελεῖ εἰς ὀργανικὴν συνάρτησιν πρὸς τὰς μεθόδους, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξερεύνησις τῶν φαινομένων τῆς θρησκείας καὶ ὁ πορισμὸς τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ. Οὕτω ἡ ποικιλία τῶν μεθόδων τούτων καὶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ἀτομικῆς καὶ ὁμαδικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, στενωτέρας καὶ εὐρυτέρας, μονομεροῦς καὶ συνθέτου, ὁμαλῆς καὶ παθολογικῆς, ἀνάγεται κατ᾽ οὐσίαν εἰς τὴν περὶ τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου, ἐκ τοῦ ὁποίου δέον νὰ πορίζώμεθα τὸ ἐμπειρικὸν ὑλικόν, ἐκδοχῆς.

Ἡ μακρὰ περὶ τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἔρις, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ μονομέρειαι κατέστησαν αἰσθητὴν τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν πορισμάτων ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, κατέδειξε σαφῶς τὴν ἀνάγκην τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων μεθόδων, ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐρεύνης ἐφ᾽ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων, ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν, συγχρόνων καὶ παρῳχημένων.

Συμφώνως τώρα πρὸς τ᾽ ἀνωτέρω, αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας τροφοδοτεῖται ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Κυρία πηγὴ εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία, ἡ παρατήρησις τοῦ οἰκείου θρησκευτικοῦ βιώματος. Πολύτιμοι εἶναι ἔπειτα αἱ αὐτομαρτυρίαι θρησκευτικῶν ἀνθρώπων, ἰδίᾳ μεγαλοφυῶν· λοιπὸν ἐξομολογήσεις, αὐτοβιογραφίαι κ.τ.λ. Εἰς ταύτας καταλέγονται αἱ ἐξομολογήσεις λ.χ. τοῦ Αὐγουστίνου καὶ αἱ αὐτοβιογραφίαι τοῦ Seuse καὶ τῆς Ἁγίας Θηρεσίας. Εἰς ταύτας δέον νὰ προστεθοῦν τρίτον αἱ ἐκμυστηρεύσεις τῶν συνήθων ἀνθρώπων, ἐφ᾽ ὅσον καθορίζονται τῇ βοηθείᾳ τῆς ἐρωτηματολογικῆς μεθόδου ἢ τῆς πειραματικῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς συστηματικὴν αὐτοπαρατηρησίαν. Τέταρτον βιογραφίαι ὑπερόχων θρησκευτικῶν φυσιογνωμιῶν, οἵας ἔχομεν εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἁγ. Γραφῆς, εἰς τὸν βίον τοῦ Πλωτίνου τοῦ Πορφυρίου, εἰς τὰς πηγὰς τοῦ βίου τοῦ Βούδδα, εἰς τὴν ἁγιολογίαν τῶν μέσων αἰώνων. Προϊόντα πέμπτον καὶ ἐπιτεύγματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας, ὁποῖα ναοὶ καὶ ἄλλα ἔργα θρησκευτικῆς τέχνης, τύποι λατρείας, τελεταί, ὕμνοι, θρησκευτικὰ ἔθιμα. Περαιτέρω ποιητικὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν καὶ ὡς ἔκφρασις θρησκευτικῶν βιωμάτων, καταστάσεων, ἰδεῶν. Ἐνταῦθα ἀνήκουν αἱ ἀρχαῖαι τραγῳδίαι, ἡ θεία Κωμῳδία, ὁ Μεσσίας τοῦ Κλόπστοκ, ἔργα τινὰ τοῦ Goethe, ὁ Πάρσιφαλ τοῦ Βάγνερ, τὸ Βιβλίον τῶν ὡρῶν τοῦ Ρίλκε. Τέλος ἡ καθόλου λογοτεχνία, ἐφ᾽ ὅσον ἀντικατοπτρίζεται ἐν αὐτῇ μύχιος θρησκευτικὸς βίος.

***

Τὴν συλλογὴν τοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον παρέχουν αἱ ποικίλαι αὗται πηγαί, ἀκολουθεῖ ἡ ἐπεξεργασία αὐτοῦ, ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ ἑρμηνεία. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν διαφόρων ἐκείνων μεθόδων, τὰς ὁποίας θὰ ἀπαριθμήσωμεν, χαρακτηρίζοντες ἅμα αὐτὰς διὰ βραχέων. Ἡ διαφορὰ αὐτῶν ἀπ᾽ ἀλλήλων ὀφείλεται, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν ὑφ᾽ ἑκάστης αὐτῶν μονομεροῦς ἐξάρσεως μιᾶς μόνον ἐπόψεως ἐκ τοῦ συνόλου τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω, μὲ ἄλλας λέξεις εἰς τὸ μεῖζον ἢ ἔλαττον πλάτος τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης. Ἡ συστηματικὴ διαίρεσις τῶν μεθόδων τούτων φιλοτεχνεῖται ἄλλως ὑπ᾽ ἄλλων. Οὕτω λ.χ. διακρίνει αὐτὰς ὁ Girgersohn εἰς μικροσκοπικὰς καὶ εἰς μακροσκοπικάς, ὁ Koepp κατὰ τὰ δύο στάδια τῆς μεθοδολογικῆς ἐργασίας εἰς μεθόδους προσκτήσεως τῆς ὕλης καὶ εἰς μεθόδους ἐπε-

ξεργασίας αὐτῆς, ὁ Wunderle εἰς λαοψυχολογικὰς καὶ εἰς μεθόδους τῆς ἐμπειρικῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας, ἀπὸ τῶν ὁποίων διαστέλλει πάλιν τὴν φαινομενολογικὴν μέθοδον τῆς σχολῆς τοῦ Husserl καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἑρμηνευτικῆς ψυχολογίας τοῦ Spranger, ἅτε ἀτομικὰς μέν, ἀλλ᾽ οὐχὶ αὐστηρῶς ἐμπειρικάς. Ἀφορμώμενοι ἀπὸ τῆς διαιρέσεως τοῦ Koepp θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συγκροτήσωμεν τὸ ἑπόμενον σχῆμα: Α) Μέθοδοι οὐχὶ καθαρῶς ἐμπειρικαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὑπάγονται ἡ φαινομενολογικὴ τοῦ Husserl καὶ τῆς σχολῆς του, ἰδίᾳ ἡ τοῦ M. Scheler. Β) Καθαρῶς ἐμπειρικαὶ μέθοδοι, καὶ δὴ I) Μέθοδοι προσκτήσεως τοῦ ὑλικοῦ. Εἰς αὐτὰς περιλαμβάνονται α) ἡ τῆς ὁμαδικῆς ψυχυλογίας, ἡ ὁποῖα διακρίνεται 1) εἰς λαοψυχολογικὴν καὶ 2) εἰς ἱστορικὴν γενικώτερον μέθοδον β) ἡ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν 1) ἡ ἐρωτηματολογικὴ ἢ στατιστικὴ 2) ἡ τῶν ἄκρων περιπτώσεων 3) ἡ τῶν κριτηρίων (test) 4) ἡ ψυχαναλυτικὴ καὶ καθόλου ἡ ψυχοπαθολογική. II) Μέθοδοι ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ ἢ μέθοδοι ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ, Αὗται περιλαμβάνουν α) τὴν τυπολογικὴν β) τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματευθῶμεν διεξοδικῶς περὶ τῶν μεθόδων τούτων. Θὰ περιορισθῶμεν διὰ τοῦτο εἰς γενικούς τινας χαρακτηρισμούς. Πρὸ τούτου ὅμως θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδεμία τῶν μεθόδων τούτων ἐμφανίζεται τόσον μονομερὴς καὶ ἀποκλειστικὴ ὅσον θέλει νὰ εἶναι θεωρητικῶς καὶ ἐκ τῶν προτέρων. Δεύτερον τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῶν μεθόδων ἐξαρτᾶται, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως, ἐκ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπορρέει ἡ περὶ θρησκείας ἀντίληψις τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης. Τρίτον τὸ δεδομένον, ὅτι ἡ αὐτοπαρατηρησία ὑπόκειται πανταχοῦ ὡς βάσις τῆς ἐρεύνης, τῆς κατανοήσεως καὶ ἑρμηνείας. Τέταρτον ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστημονικὸς κλάδος τελεῖ εἰς τὸ στάδιον τῆς γενέσεως καὶ παλαίει πρὸς ποικίλας δυσχερείας, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ψυχολογία καθόλου τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν φαινομένων, ἡ ὁποία εὑρίσκεται καὶ αὐτὴ ἐν τῷ γίγνεσθαι. Πέμπτον τέλος ὅτι οὐδεμία τῶν μεθόδων τούτων εἶναι ἄμοιρος ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος. Θεώρησις τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἀπηλλαγμένη ὑποκειμενικότητος θὰ ὡμοίαζεν, ὡς εὐστόχως παρετήρησαν, πρὸς τὴν ἔρευναν παλαιοντολόγου, ὁ ὁποῖος συλλέγει ἀπολιθώματα, χωρίς ποτε νὰ σκεφθῇ ὅτι πρόκειται περὶ κελυφῶν καὶ ἀποτυπωμάτων ζωντανῶν ὀργανισμῶν, ἐκ τῆς φύσεως τῶν ὁποίων μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις τῶν ἀπολιθωμένων ἐκείνων μορφῶν.

* * *

Μὴ ἀμειγῶς ἐμπειρικαὶ μέθοδοι εἶναι ἡ φαινομενολογικὴ τοῦ Husserl καὶ ἡ τῆς «νοολογικῆς», ὡς ἀπεκλήθη παρ᾽ ἡμῖν, ψυχολογίας τοῦ Spran-

ger. Ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν, διαφέρουν ὅμως τῶν λοιπῶν ἀτομικῶν μεθόδων κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰ μέσα τῆς ἐρεύνης, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν, δὲν εἶναι ἐμπειρικὰ ἐν τῇ κυρίᾳ ἢ συνήθει σημασίᾳ τῆς λέξεως. Ἡ φαινομενολογία ἀναγνωρίζει μὲν τὸ δυνατὸν ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης τῶν ψυχικῶν φαινομένων, φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἱκανότης αὐτῆς δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην. Διὰ τοῦτο πειρᾶται νὰ γνωρίσῃ τὰ δεδομένα ταῦτα οὐχὶ ὡς γεγονότα ἁπλῶς, ἀλλ' ὡς ὀντότητας, ἰδέας. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπομονώνει τὸ ὑπὸ ἔρευναν φαινόμενον τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ πειρᾶται νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ νὰ καθορίσῃ οὕτω τὸ νόημά του διὰ μυστικῆς τινος θέας. Κατὰ ταῦτα ἡ οὐσία, τὴν ὁποίαν θεᾶται, δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου, τὴν ὁποίαν σχηματίζομεν διὰ τῆς συγκρίσεως, τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τῆς ἀφαιρέσεως. Ἡ οὐσία δὲν εἶναί τι τὸ γενικόν, ἀλλ' οὔτε κάτι τὸ ἀτομικόν. Εἶναι ὑπάρχον τι, τὸ ὁποῖο ὑπόκειται ὡς βάσις εἰς τὸ ὑπὸ ἔρευναν φαινόμενον καὶ τὸ ὁποῖον δὲν μανθάνομεν ἐξ αὐτοῦ συλλογιστικῶς, ἀλλὰ θεώμεθα, ἐνορῶμεν αὐτό. Εἶναι τὸ νόημα, ἡ ἐντελέχεια τρόπον τινά, τὴν ὁποίαν ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ τὸ ἀντικείμενον. Ἡ ζήτησις αὐτοῦ εἶναι ἀπαραίτητος, διότι ἡ ἑρμηνεία τοῦ νοήματος τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότατον στοιχεῖον τῆς γνώσεως αὐτῶν. Μόνον ἐκ τῆς οὐσίας, τοῦ νοήματος, τῆς ἰδέας δύνανται νὰ λάβουν ἐσχάτην ἐξήγησιν τὰ ἐξ αὐτῶν ἀπορρέοντα γεγονότα. Ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ψυχολογικὴν περιγραφὴν καὶ ἀνάλυσιν ὁδηγεῖ εἰς τὸν κίνδυνον καὶ τὴν μονομέρειαν τῆς θετικοκρατίας καὶ τῆς ψυχολογιαρχίας. Ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία αὕτη δέον νὰ γίνεναι διὰ τῆς θέας τῆς οὐσίας καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων ἡμῶν βιωμάτων. Οὕτω ἡ πραγματοποίησις αὐτῆς παραμένει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλ' ὅμως ἡ θέα αὕτη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς μεθοδικῶς ἐφαρμόσιμον μέσον γνώσεως. Ἀλλ' οὔτε ἡ ἑρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, διότι εἶναι ἁπλῶς σύλληψις τοῦ νοήματος, συντελουμένη ἐπὶ ψυχικοῦ τινος γεγονότος, ἐπὶ περιεχομένου τινὸς τῆς συνειδήσεως. Τὰ ὅρια ταῦτα παραβιάζει εἰς πολλὰ σπουδαῖα σημεῖα ἡ φαινομενολογία.

Ἄλλως ἡ ἐπὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν οἰκοδομοῦσα ἑρμηνευτικὴ ψυχολογία τῶν Dilthey καὶ Spranger. Ἡ φαινομενολογικὴ σχολὴ σχετίζει τὰ ἐπὶ μέρους ψυχικὰ ἐνεργήματα πρὸς τὴν οὐσίαν. Ἡ ἑρμηνεύουσα ψυχολογία ἐρευνᾷ τὰ ψυχικὰ ἐνεργήματα καὶ ἐπιτεύγματα κατὰ τὴν συνάρτησιν αὐτῶν πρὸς τὴν σύνολον ὑφὴν τοῦ πνευματικοῦ βίου. Κατὰ τὸν Spranger τὸ νόημα δὲν εὕρηται ἐν τῇ οὐσίᾳ ἐκείνῃ, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἡ φαινομενολογία, ἀλλ' ἐν τῷ ἀντικειμενικῷ πνεύματι, τὸ ὁποῖον παράγει τὸ περιεχόμενον τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Ἔργον τῆς ἑρμη-

νευούσης ψυχολογίας εἶναι ἡ κατανόησις τοῦ περιεχομένου τούτου. Πρὸς τοῦτο δέον νὰ ἀφορμᾶται ἀπὸ τῆς ψυχικῆς ὑφῆς ὡς ἑνιαίου ὅλου. Εἰς τοῦτο κυρίως συνίσταται ἡ διαφορὰ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῶν στοιχείων. Ὑπὸ τὸν ὅρον ὑφὴ νοοῦμεν τὴν ἑνιαίαν ὀργανικὴν ὁλότητα τῶν ἀξιολογικῶν ῥοπῶν καὶ ἐπιτευγμάτων τῆς ψυχῆς, ὑπὸ δὲ τὸν ὅρον ἐπίτευγμα τὴν πραγμάτωσιν ἀντικειμενικῶς ἰσχυούσης ἀξίας. Ἡ οὕτω νοουμένη ψυχικὴ ὑφὴ ἀποτελεῖται πάλιν ἐξ ἐπὶ μέρους ὑφῶν ἢ διηρθρωμένων ὅλων, ὁποῖα ἡ ὑφὴ τῆς γνώσεως, τῆς τέχνης, τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἐφ᾽ ὅσον τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῶν διὰ τῶν ἀτόμων κατατείνουν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ δημιουργοῦν εἰς ἑαυτὰ ἔκφρασιν πέρα τοῦ ὑποκειμένου χωροῦσαν δημιουργεῖται τὸ ὁμαδικὸν πνεῦμα. Ἐὰν τελοῦν συγχρόνως ὑπὸ ἀξιολογικὴν νομοτέλειαν καὶ ἁρμονίζωνται οὕτω πρὸς τὸν κανόνα, τὴν ἰδέαν, δημιουργεῖται τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα. Ὑπ᾽ αὐτὸ νοοῦμεν τὸ σύνολον ὑπερατομικῶν δημιουργημάτων, τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῶν ὁποίων εἶναι προσιτὸν εἰς πᾶσαν ἀτομικὴν συνείδησιν κεκτημένην τὴν δύναμιν νὰ μετατίθεται εἰς τὴν συγκεκριμένην ἱστορικὴν ἐποχήν. Ἡ ἑρμηνευτικὴ ψυχολογία ἐρευνᾷ τὴν ὑποκειμενικὴν ὑφὴν ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ὑφὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐμβεβλημένα τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἄτομα. Διότι τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἔκφρασις αἰωνίων προσαρμογῶν, διαθέσεων, ῥοπῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Οὕτω ἡ ἑρμηνεία τοῦ νοήματος δὲν ἐπιζητεῖται διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μεταφυσικὰς οὕτως εἰπεῖν ὀντότητας, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν φαινομενολογίαν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς ἐξ ὑποκειμένου θεμελιώδεις προσαρμογὰς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, εἰς πρωταρχικά, ἀρχέγονα ἐλατήρια τοῦ πνεύματος, δυνάμει τῶν ὁποίων καθίστανται δυνατὰ τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἐπιτεύγματα τῆς ψυχῆς καὶ ἡ κατανόησις, ἡ ἑρμηνεία των. Ἐκ τῆς ἑρμηνευτικῆς ταύτης ψυχολογίας συνάγονται πολύτιμα συμπεράσματα διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Πρῶτον ἡ σπουδαία ἐπίγνωσις, ὅτι ἀνάγκη νὰ κέκτηται ἤδη ὁ ἐρευνητὴς ἔννοιάν τινα τῆς θρησκείας, ἵνα δύναται νὰ ἀντιληφθῇ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν θρησκείαν καὶ τὴν περιοχὴν τῶν ἀντικειμένων αὐτῆς ὡς ἀπηρτισμένον τι ὑποκείμενον ἐρεύνης. Ἔπειτα ὅτι ὁ θρησκευτικῶς βιῶν ἄνθρωπος οὐδέποτε ἀντλεῖ μόνον ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀτομικότητος, ἀλλὰ ζῇ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἰσχυούσης καθόλου θρησκείας. Οὕτω ὅμως τίθενται εἰς τὴν ψυχολογίαν ὅρια, ἀλλὰ καὶ ὑποδεικνύονται δρόμοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων χωροῦσα δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ἀληθῶς ἰσχύουσαν ἑρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν ἐπιτευγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν τὸ πνεῦμα καθωρισμένης τινὸς ὁμολογίας πίστεως.

* * *

Ἔλθωμεν νῦν εἰς τὰς μεθόδους τῆς καθαρῶς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας

τῆς θρησκείας, τὰς ὁποίας διεκρίναμεν μετὰ τοῦ Koepp εἰς μεθόδους προσκτήσεως καὶ μεθόδους ἐπεξεργασίας τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκει ἡ καθαρὰ παρατήρησις ἢ αὐτοπαρατηρησία, τὸ πείραμα καὶ ἡ ἔμμεσος παρατήρησις, εἰς τὴν δευτέραν ἡ τυπολογία καὶ ἡ ἀνάλυσις. Αἱ πλεῖσται αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν, ὡς ἡ φαινομενολογία καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἑρμηνευτικῆς ψυχολογίας. Ἀλλ᾿ ἐνῷ αἱ τελευταῖαι αὗται δὲν εἶναι ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἐμπειρικαί, στηρίζονται ἐκεῖναι ὅλως διόλου ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας. Καλοῦνται δὲ μέθοδοι, καθ᾿ ὅσον δὲν πρόκειται περὶ κατὰ τύχην συλλογῆς καὶ προχείρου περιγραφῆς ἀτομικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ καταστάσεων, ἀλλὰ περὶ παρατηρήσεως ἐξ ἐπιστημονικῆς προθέσεως ὀργανουμένης καὶ πρὸς ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς κατὰ σύστημα ἀσκουμένης. Θεμελιώδης τρόπος γνώσεως παραμένει πανταχοῦ ἡ αὐτοπαρατηρησία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατ᾿ οὐσίαν τὴν βάσιν ὅλων τούτων τῶν μεθόδων. Ἡ ἀξία αὐτῶν συνίσταται εἰς τὴν τελειοποίησιν τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου.

Αὐτοπαρατηρησία εἶναι γενικῶς εἰπεῖν ἡ ἀντίληψις τοῦ ἰδίου ἡμῶν ψυχικοῦ βίου. Ἡ ἀντίληψις αὕτη λαμβάνει χώραν κατὰ δύο τρόπους. Ἢ προσπαθοῦμεν νὰ παρακολουθήσωμεν ψυχικόν τι βίωμα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνελίξεώς του, ὅτε ἡ αὐτοπαρατηρησία καλεῖται ἄμεσος ἢ συνοδεύουσα, ἢ ἀνασκοποῦμεν αὐτὸ μετὰ τὸν τερματισμόν του, ὅτε ὁμιλοῦμεν περὶ ἀκολουθούσης αὐτοπαρατηρησίας. Ἡ ἀντίληψις ὅμως αὕτη δέον νὰ γίνεται συστηματικῶς, διότι μόνον ἡ συστηματικῶς ἀσκουμένη αὐτοπαρατηρησία δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιστημονικὸν μέσον γνώσεως. Ἀμφότερα ὅμως τὰ εἴδη τῆς αὐτοπαρατηρησίας προσκρούουν κατὰ τὴν ἐφαρμογήν των εἰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλουν ὅπως μὴ ὑπερτιμῶμεν αὐτὴν πέρα τοῦ δέοντος ὡς πηγὴν ψυχολογικῆς γνώσεως. Ἂν ἀπετέλει παντελῶς ἀδιάβλητον ἐπιστημονικὸν μέσον τοιαύτης γνώσεως, θὰ ἦτο ἀκατανόητος ἡ ἔρις περὶ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν ἀμφισβήτησιν τοῦ δυνατοῦ ἀντιλήψεως τοῦ ἐνδομύχου κόσμου ἀνταποκρινομένης πλήρως εἰς τὴν πραγματικότητα. Ὁ καταμερισμὸς τῆς προσοχῆς, ἡ διαταράσσουσα ἐπίδρασις τῆς προθέσεως πρὸς παρατήρησιν, ἡ τεχνητὴ διέγερσις ἐσωτερικῶν καταστάσεων, διὰ τῆς ὁποίας ἀλλοιοῦται τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ φύσις τοῦ βιώματος, ἡ «ψυχικὴ αἰδώς», ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν εἰς ἄλλους ἀνακοίνωσιν μυχαιτάτων ψυχικῶν κινήσεων, οἷαι αἱ θρησκευτικαί, ἡ εἰς τὸ ὑποσυνείδητον ἐξαφάνισις πολλῶν σπουδαίων στοιχείων κατὰ τὴν ἀνασκοποῦσαν αὐτοπαρατηρησίαν, διὰ τῆς ὁποίας ἀλλοιοῦται ὁ ἀληθινὸς χαρακτὴρ τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ τελεῖται ἐσφαλμένη ἀπόδοσις αὐτῶν, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν Ἐξομολογήσεων τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ συχνὰ παρατηρουμένη ἀδυναμία προφορικῆς καὶ γραπτῆς ἀποδόσεως τῶν παρατηρη-

θεισῶν ψυχικῶν κινήσεων, εἶναι αἱ σπουδαιότεραι δυσχέρειαι, εἰς τὰς ὁποίας προσκρούει ἡ αὐτοπαρατηρησία.

Οὐδόλως ἀδιάβλητον, παρ' ὅλους τοὺς περὶ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρισμούς, εἶναι καὶ τὸ θρησκειοψυχολογικὸν πείραμα. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ πειράματος εἰς τὴν ψυχολογίαν καθόλου σημαίνει ἀπόπειραν μεταφορᾶς τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Οὐσιῶδες γνώρισμα αὐτοῦ εἶναι ἡ κατὰ βούλησιν παραγωγὴ τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ ἐρευνήσωμεν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπιστημονικῆς του παρατηρήσεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρουσίας του. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν, πρὸ πάντων εἰς τὴν φυσιολογικήν, καὶ πρὸς ἔρευναν περιφερειακῶν μᾶλλον ψυχικῶν φαινομένων. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἡ πειραματικὴ μέθοδος δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ πρὸς ἔρευναν τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, τοῦ πνευματικοῦ, ὡς εἶναι ὁ ἠθικὸς καὶ θρησκευτικὸς βίος. Πρῶτος ὁ Meumann, ὁ ἐνθουσιώδης ὑπέρμαχος τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς, ἐχρησιμοποίησε τὴν πειραματικὴν μέθοδον καὶ εἰς τὸν βίον τοῦτον, εἰς τὴν παρατήρησιν ἠθικῶν φαινομένων, ἐπιδιώκων νὰ ὑψώσῃ τὴν ψυχολογικὴν γνῶσιν εἰς ἀκριβῆ. Τὴν τελείαν ἀκρίβειαν προσδοκᾷ ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθέντος «συμπτωματικοῦ χειρισμοῦ». Ὅτε βραδύτερον εἰσηγήθη ἰδίᾳ ὁ Külpe τὴν πειραματικὴν ἔρευναν τῶν νοητικῶν καὶ βουλητικῶν φαινομένων, ἀνέστη ἐναντίον τοῦ δυνατοῦ αὐτῆς αὐτὸς οὗτος ὁ ἱεροφάντης τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας Wundt. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἀρνηθῇ τις τὴν χρησιμότητα τῆς μεθόδου ταύτης. Ἀλλ' ὅμως ἀνάγκη νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τοῦ πειράματος ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἀπὸ τοῦ ἐν καταχρηστικῇ ἐννοίᾳ πειράματος. Διότι εἰς τὴν ψυχολογίαν συνηθίζουν νὰ χαρακτηρίζουν πολλὰ πράγματα ὡς πείραμα, τὰ ὁποῖα οὐδόλως εἶναι τοιαῦτα ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὑπὸ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦν τὸ πείραμα αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Τοῦτο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς ἄλλα καὶ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον τοῦ Girgensohn, τοῦ ὁποίου αἱ θρησκειοψυχολογικαὶ ἔρευναι κατ' οὐδὲν ζημιοῦνται ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἀξίαν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν πρόκειται ἐν αὐταῖς περὶ πειράματος ὑπὸ τὴν φυσιογνωστικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Δὲν πρέπει μόνον νὰ ὀνομάζωνται ἀκριβεῖς, οἷαι εἶναι αἱ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ Girgensohn ὁμολογεῖ ὅτι μετὰ τῆς θρησκείας ὡς μυχαιτάτου βιώματος εἶναι ἀδύνατον νὰ πειραματισθῇ τις, διότι τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης θὰ ἠλλοιοῦτο οὐσιωδῶς εἰς τὰς χεῖρας τοῦ πειραματιστοῦ. Ἀλλ' ἂν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρευνήσωμεν πειραματικῶς πραγματικὰ θρησκευτικὰ βιώματα καὶ ἂν ὀφείλωμεν ἕνεκα τούτου νὰ ἀρκώμεθα εἰς μεταγενεστέρας περιγραφὰς αὐτῶν, εἶναι ὅμως δυνατὸν νά πειραματιζώμεθα μετ' ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔσχον θρησκευτικὰ βιώματα. Καὶ τοῦτο κυρίως πράττει ὁ Girgensohn. Ἡ μέθοδος αὐτοῦ συνίσταται εἰς τὸ ἑξῆς: Δίδει εἰς τὰ ὑποκείμενα τοῦ πειρά

ματος πρὸς ἀνάγνωσιν ἄγνωστα εἰς αὐτὰ θρησκευτικὰ κείμενα, ἰδίᾳ ποιήματα, ἀφοῦ προηγουμένως ὑποδείξῃ εἰς αὐτὰ ὅτι ὀφείλουν νὰ ἀναγνώσουν αὐτὰ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀβιάστως. Ἔπειτα προτρέπονται ὅπως διατυπώσουν συντόμους κρίσεις περὶ αὐτῶν. Τέλος προκαλοῦνται νὰ περιγράψουν μετ' ἀκριβείας τὰ βιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχον κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν. Χρησιμοποιῶν ἐξ ἄλλου τὴν ψυχανάλυσιν ζητεῖ παρὰ τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ὅπως ἀναγνώσουν ἐκ νέου τὰ κείμενα ἐκεῖνα καὶ ἀφήσουν νὰ ἀνέλθῃ ἀκωλύτως εἰς τὴν συνείδησίν των ὅ,τι ἐπήρχετο εἰς αὐτὰ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτην. Τέλος προσπαθεῖ διὰ διαλογικῆς συζητήσεως μετ' αὐτῶν νὰ παράσχῃ εἰς αὐτὰ ἀφορμὴν πρὸς ὁμολογίας διαφωτιζούσας τὰς ἐσχάτας βάσεις τῆς θρησκευτικῆς βεβαιότητος αὐτῶν.

Ὑπολείπεται ἡ τρίτη μέθοδος προσκτήσεως τοῦ ὑλικοῦ, ἡ τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως. Αὕτη συνίσταται εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἄλλων, τῇ βοηθείᾳ, ἐννοεῖται, τοῦ λεγομένου «ψυχολογικοῦ βλέμματος» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει θρησκευτικῶν μνημείων καὶ ἐκφράσεων παντὸς εἴδους. Οἱ ὑπὸ ἔρευναν ἄνθρωποι ὅμως ἢ εἶναι σύγχρονοι ἢ ἀνήκουν εἰς τὸ παρελθόν. Οὕτω καὶ τὸ θρησκειοψυχολογικὸν ὑλικὸν ἀντλεῖται ἢ ἐκ τοῦ παρόντος ἢ ἐκ τοῦ παρελθόνος. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκει ἡ ἐρωτηματολογικὴ μέθοδος τοῦ Starbuck, ἡ μέθοδος τῶν test, ἡ μέθοδος τῶν ἄκρων περιπτώσεων τοῦ James, εἰς τὴν δευτέραν ἡ λαοψυχολογικὴ μέθοδος τοῦ Wundt καὶ ἡ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἱστορικὴ μέθοδος. Ἡ στατιστικὴ μέθοδος τοῦ Starbuck συνίσταται εἰς τὴν πρόσκτησιν τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἐρωτηματολογίου, εἰς τὴν συστηματικὴν ταξινόμησιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν συναγωγὴν «νόμων» διεπόντων τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ρυθμικῆς καὶ δι' ἀριθμῶν ἐκφραζομένης ἐπανόδου αὐτῶν. Ἡ μέθοδος αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κατὰ βούλησιν παραγωγὴ ἐσκεμμένης αὐτοπαπαρατηρησίας ἀποσκοπούσης εἰς τὴν πρόσκτησιν τῶν προϊόντων αὐτῆς. Διέκριναν δὲ αὐτὴν εἰς μέθοδον ποσοτικῆς καὶ εἰς μέθοδον ποιοτικῆς στατιστικῆς. Τούτων ἡ μὲν πρώτη στηρίζεται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεύνης τῶν ἀνθρώπων ἀδιακρίτως, ἐπὶ τοῦ ποσοῦ, ἡ δὲ δευτέρα περιορίζεται ἐκ τῶν προτέρων εἰς κύκλον καταλλήλων πρὸς τὴν ἔρευναν ἀνθρώπων, τ. ἔ. ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ἐμπείρων περὶ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν καὶ αὐτοκρισίαν καὶ ποθούντων εἰλικρινῶς νὰ ἀνακοινώσουν τὰ βιώματα αὐτῶν ὅπως ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἀντίληψίν των. Ἀλλ' ὁ κίνδυνος ἐσφαλμένης ἑρμηνείας αὐτῶν ὑφίσταται κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις. Αἱ ἀπαντήσεις δηλαδὴ κέκτηνται ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον ἀπορρέουν ἐξ ὀρθῆς καὶ ἀκριβοῦς αὐτοπαρατηρησίας, ἀλλ' ἡ πεῖρα διδάσκει ὅτι αὕτη εἶναι δυσχερής, ἰδίᾳ προκειμένου περὶ ἀώρων ἔτι ἀνθρώπων ἢ ἀνθρώπων πτωχῶν εἰς ἐνδόμυχον βίον. Ἔπειτα εἶναι εὔκολος ἡ ἄσκησις ὑποβολῆς ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος διὰ

τῶν ἐρωτήσεών μας. Πλὴν τούτου τὰ πορίσματα τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῆς μαρτυρικῆς καταθέσεως μειώνουν δικαίως τὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς τὰς σχετικὰς ἀνακοινώσεις τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος. Τὰ βιώματα καταγράφονται πολὺ βραδύτερον ἢ νοθεύονται κατὰ τὴν καταγραφήν των ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πιστευομένων θεωριῶν. Αἱ ἀπαντήσεις τέλος εἶναι συχνὰ πενιχραὶ καὶ ἀνεπαρκεῖς, παρέχουσαι τὸ πολὺ εἰκόνα δυναμένην νὰ συγκροτηθῇ καὶ ἄνευ τοῦ καταβληθέντος μόχθου. Αἱ ἐλλείψεις αὗται περιορίζονται, ὡς οἴκοθεν νοεῖται, κατὰ τὴν μέθοδον τῆς ποιοτικῆς στατιστικῆς, ἡ ὁποία ἄλλως τε δὲν ἐκλαμβάνει τὸ καθ' ἕκαστον ἄτομον ὡς ἁπλοῦν ἀριθμόν, προστιθέμενον εἰς τὸν σωρὸν ἑκατοντάδων ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο προάγει καὶ τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν. Παρ' ὅλα ταῦτα δὲν εἶναι ὅλως ἀπηλλαγμένη τῶν μειονεκτημάτων ἐκείνων. Συνεπείᾳ αὐτῶν ὄχι ἀδίκως χαρακτηρίζει ὁ Wunderle τὰ ἀποτελέσματα τῆς στατιστικῆς μεθόδου ὡς οὐδόλως ἀνάλογα πρὸς τοὺς καταβαλλομένους κόπους. Τοῦτο κατιδοῦσα ἡ γερμανικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐπεχείρησε νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀμερικανικὴν ταύτην μέθοδον εἰς «ἔμμεσον ἐρωτηματολογικὴν μέθοδον».

Ἡ μέθοδος τῶν Test, ἐξεταστικοῦ πειράματος ἄνευ χρησιμοποιήσεως ὀργάνων, δι' ἁπλῆς προβολῆς ἐρωτημάτων, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς ἐχρημάτισεν ὁ Βρεττανὸς Cattell καὶ ἡ ὁποία, διαμορφωθεῖσα περαιτέρω ὑπὸ τῶν Γάλλων Binet καὶ Simon, εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν ψυχολογίαν διὰ τοῦ W. Stern, χρησιμοποιεῖται πρὸ πάντων εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης. Δι' ὡρισμένων λεκτικῶν ἐρεθισμάτων προκαλοῦνται ἀντιδράσεις, αἱ ὁποῖαι φανερώνουν τὴν ψυχικὴν ποιότητα τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ἢ ὡρισμένην ἰδιότητα αὐτῆς. Ἡ ἐφαρμογή της ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου ἰσοδυναμεῖ πρὸς δοκιμασίαν τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς θρησκευτικότητος αὐτῶν. Τὸ μέγα μειονέκτημα τῆς μεθόδου ταύτης ἔγκειται εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς ὀρθῆς καὶ ἀσφαλοῦς ἑρμηνείας τῶν ἀπαντήσεων. Αὗται ἐμφανίζονται συνηθέστατα ὡς ἐκφράσεις στιγμιαίας τινὸς ψυχικῆς διαθέσεως, ἐξηρτημένης οὐσιωδῶς ἐκ τῆς ὑποβλητικῆς ἐπιδράσεως τοῦ πειραματιστοῦ καὶ μὴ ἐκφραζούσης κατ' ἀκολουθίαν τὸ γνήσιον καὶ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ προσωπικοῦ ἐνδομύχου βίου. Ἐὰν μὲν γνωρίζωμεν αὐτὸν ἐξ ἄλλων παρατηρήσεων, κατέχομεν τὸ ἀναγκαῖον μέτρον, δι' οὗ ρυθμίζομεν τὴν ἑρμηνείαν, εἰ δὲ μὴ παρεισάγομεν εἰς τὰς ἀπαντήσεις πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐνυπάρχουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς αὐτάς. Ἦτο ἑπόμενον κατόπιν τούτου ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη περιῆλθεν εἰς ἀφάνειαν, τοὐλάχιστον ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ αὐτῆς μορφῇ, ἐξοβελισθεῖσα ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

Ἄλλην τινὰ παραλλαγὴν τῆς μεθοδικῆς ἐρεύνης τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρόντος καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ μέθοδος τῶν ἄκρων ἢ ὑπερεχουσῶν ἢ διακεκριμένων περιπτώσεων τοῦ James. Ὁ ἰδιότυπος

χαρακτὴρ καὶ ἡ φύσις τῆς θρησκείας ἀποκαλύπτεται πλήρως καὶ σαφῶς οὐχὶ διὰ τοῦ κατὰ μέσον ὅρον θρησκεύοντος ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ τῶν εἰς ἰδιάζοντα βαθμὸν ἐντόνων θρησκευτικῶν βιωμάτων. Τὰς ἄκρας ταύτας περιπτώσεις πειρᾶται νὰ ἐρευνήσῃ ὁ James, διεισδύων εἰς αὐτὰς τῇ βοηθείᾳ τῆς διαισθήσεως, ἵνα διακριβώσῃ ἐξ αὐτῶν τὴν φύσιν τῆς θρησκευτικότητος. Ὡς μονομερεῖς καὶ ἐντονώτατοι ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἐκφράζουν κατ᾽ αὐτὸν τὸν οὐσιώδη χαρακτῆρα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Δὲν ἀναζητεῖ ὅμως αὐτὰς μόνον εἰς τὸ παρόν, ἀλλ᾽ ἐξ ἴσου καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερον εἰς τὸ παρελθόν. Διὰ ταῦτα ἡ μέθοδος αὐτοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μετάβασις ἐκ τῶν μεθόδων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα κατηγορίας εἰς τὰς ἱστορικὰς μεθόδους, τῆς πραγματείας τῶν ὁποίων θὰ ἐπιληφθῶμεν ὀλίγον κατωτέρω.

Τὸ ἔργον τοῦ James πραγματεύεται προβλήματα καὶ μορφὰς τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τὴν θρησκείαν τῶν βαρυθύμων καὶ τῶν εὐθύμων, τὰ φαινόμενα τῆς ἐπιστροφῆς, τῆς ἁγιωσύνης, τοῦ μυστικισμοῦ. Δὲν ἐνδιαφέρεται λοιπὸν περὶ τῆς θρησκείας ὡς θεσμοῦ, ἀλλ᾽ ἀσχολεῖται περὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν καθ᾽ ἕκαστον ἀτόμων, ἐφ᾽ ὅσον κέκτηνται συνείδησιν ψυχικῆς ἐπαφῆς πρὸς θείαν τινὰ δύναμιν καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς περὶ ταύτης παραστάσεώς των. Ἡ μέθοδός του ἐξαρτᾶται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰς μεταφυσικάς του δοξασίας, αἱ ὁποῖαι συνοψίζονται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ποικίλων πνευματικῶν ὀντοτήτων. Αὗται ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὸ ἀνθρώπινον θυμικὸν καὶ δημιουργοῦν τὴν διαφορὰν τῆς ὑφῆς τούτου. Τὸ βιβλίον τοῦ ἀμερικανοῦ ψυχολόγου τερματίζεται δι᾽ ἀναζητήσεως καὶ προσδιορισμοῦ τῆς ἀξίας τῆς θρησκείας. Ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ βιολογικῶν προϋποθέσεων, εἶναι ἀπότοκος τοῦ πραγματισμοῦ, τοῦ ὁποίου ὑπέρμαχος ἐχρημάτισεν ὁ James. Ἡ θρησκεία κρίνεται κατὰ τὰς ἐπενεργείας αὐτῆς ἐπὶ τῆς ψυχικῆς εὐεξίας, τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς ἠθικῆς προαγωγῆς τοῦ καθ᾽ ἕκαστον καὶ τῆς κοινωνίας, συμφώνως πρὸς τὸ ρητὸν «ἐκ τῶν καρπῶν αὐτῶν γνώσεσθε αὐτούς». Ἐντεῦθεν συνάγεται καὶ εἶδός τι ἀποδείξεως τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Ἀληθὴς εἶναι ἐκείνη ἡ μορφὴ τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται χρήσιμος βιολογικῶς.

*
* *

Αἱ ἱστορικαὶ μέθοδοι στρέφονται ἢ πρὸς τὸ εὐρὺ πεδίον τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς προσωπικότητας αὐτῆς ἢ πρὸς τὰς πρωτογόνους μορφὰς τῆς θρησκείας, ἐν ταῖς ὁποίαις τὸ ἄτομον ἐξαφανίζεται ἐντὸς τοῦ συνόλου. Ἐφ᾽ ὅσον συμβαίνει τὸ δεύτερον ὁμιλοῦμεν περὶ λαοψυχολογικῆς μεθόδου. Ἐπειδὴ ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας λαμβάνει μόνον παρέργως ὑπ᾽ ὄψει τὰς σχέσεις, οἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν ἀπὸ τοῦ καθ᾽ ἕκαστον ἀτόμου εἰς τὴν κοινότητα, διὰ τοῦτο παρίστα-

ται ἀνάγκη ἰδίας τινὸς ἐπιστήμης πραγματευομένης ὡς ἴδιον αὐτῆς ὑποκείμενον τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, τῶν ὁποίων φορεὺς εἶναι ἡ κοινότης. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἡ λαοψυχολογία. Σκοπὸς αὐτῆς κατὰ τὸν Wundt εἶναι ἡ ἐξιχνίασις τῆς γενέσεως τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας, τοῦ ἔθους, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὡς ἀποκλειστικὰ προϊόντα τῆς κοινότητος, τοῦ συνόλου. Ἀποκλείει λοιπὸν ἐξ αὐτῶν τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἡ μεγάλη θρησκευτικὴ προσωπικότης ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, τοῦ ὁποίου μέλος ἀποτελεῖ. Ἄλλως τε τὴν θρησκείαν ἐκδέχεται μόνον ὡς προϊὸν τῶν στοιχειωδῶν καὶ ἀρχεγόνων ἐκδηλώσεων τῆς κοινότητος. Ἔργον τῆς λαοψυχολογίας εἶναι καὶ ἡ ἐξερεύνησις τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων τῆς θρησκείας καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρει τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρεται περὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς θρησκείας. Πιστεύει δὲ ὁ Wundt ὅτι μόνον ἡ λαοψυχολογία εἶναι ἱκανὴ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ ἔσχατα βάθη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἔργου αὐτῆς τούτου χρῄζει τῆς βοηθείας τῆς ἐθνολογίας. Αὕτη πιστοποιεῖ κατ᾽ αὐτόν, ὡς ἡ ψυχολογία, τὴν ἐκδοχὴν τῆς θρησκείας ὡς προϊόντος τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς. Φυσικὰ ἡ πρώτη θρησκεία δὲν ἀνεφάνη ὡς ἕτοιμόν τι καὶ ἀπηρτισμένον, ἐξαπίνης καὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Ἦτο ἀποτέλεσμα μακρᾶς ἐξελίξεως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας φαινόμενα καθ᾽ ἑαυτὰ μὴ θρησκευτικὰ συνέβαλον εἰς τὴν ἀποτέλεσιν αὐτῆς δυνάμει τῆς ἀρχῆς τῆς «δημιουργικῆς συνθέσεως». Αἱ ἰδέαι κατὰ ταῦτα τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως ἀποτελοῦν τὰς προϋποθέσεις τῆς λαοψυχολογικῆς μεθόδου, ὡς διαμόρφωσεν αὐτὴν ὁ Wundt. Ἀλλ᾽ εἰς τί συνίσταται ἡ μέθοδος αὕτη; Συνίσταται εἰς σύγκρισιν ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἑρμηνείαν στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας καὶ ἀποσκοπεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν ψυχικῶν νόμων διεπόντων τὰ ὁμαδικὰ φαινόμενα τῆς πρωτογόνου κοινότητος. Τὴν σύγκρισιν ταύτην διακρίνει ὁ Wundt εἰς γενικὴν ἢ καθαρὰν καὶ εἰς ἀτομικήν. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, ὅπου πρόκειται περὶ τῆς ἐρεύνης φαινομένων, τὰ ὁποῖα συμφώνως πρὸς τὴν ψυχικήν των φύσιν ἐμφανίζουν συγγένειαν πρὸς ἄλλα ἀνάλογα φαινόμενα, χωρὶς ὅμως ἄμεσον γενεαλογικὴν σχέσιν εὑρίσκουσαν τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς εἴς τινα ἱστορικὴν συνάρτησιν. Ἡ ἀτομικὴ τοὐναντίον παραμένει ὡς ἀποκλειστικὴ μέθοδος ἐρεύνης ὅπου συνδέομεν πρὸς ἄλληλα γεγονότα καὶ φαινόμενα συνανήκοντα καὶ ἱστορικῶς συνδεδεμένα τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο. Αἱ δύο αὗται μέθοδοι συμπληροῦν ἀμοιβαίως ἀλλήλας. Ἀλλὰ διὰ μὲν τὴν μίαν σημασίαν κέκτηνται τὰ συμφωνοῦντα πρὸς ἄλληλα, διὰ δὲ τὴν ἄλλην τὰ διαφέροντα ἀλλήλων γνωρίσματα. Ἡ διάκρισις αὕτη τῆς συγκρίσεως εἰς δύο πλευρὰς συνεπάγεται καὶ τὴν διάκρισιν τοῦ προβλήματος τῆς καθαρῶς ἱστορικῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τοῦ τῆς ἐσωτερικῆς συγγενείας, τ. ἔ. τῆς ὁμοιότητος τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων. Οὕτω συνέβαλε μεγάλως ὁ Wundt εἰς τὸν περιορι-

σμὸν τῆς ἱστοριοκρατίας ἐκείνης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία τὸ μὲν ἠπείλει νὰ διαλύσῃ τὸν χριστιανισμὸν εἰς στοιχεῖα πανταχόθεν ἐκ τοῦ παρελθόντος συγκερασθέντα, τὸ δὲ παρεκώλυε τὴν ἀναγνώρισιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν ψυχικῶν παραγόντων. Πλὴν ὅμως τούτου συνετέλεσεν εἰς τὴν σαφεστέραν διάκρισιν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Αὕτη ἐπεξεργάζεται τὸ ὑλικὸν τῆς ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἐμπειρίας ἐπὶ τῇ βάσει γνωσιολογικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐπόψεων. Ἐκείνη τοὐναντίον εἶναι αὐστηρῶς ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, ἐρευνῶσα τὴν γένεσιν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων, περιγράφουσα τὴν ἰδιότυπον αὐτῶν μορφὴν καὶ διακριβοῦσα τοὺς νόμους, ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπονται. Ἀλλ᾽ ὅμως ἡ μέθοδος αὕτη οὐδόλως εἶναι αὐστηρῶς ἐμπειρική, ὡς θέλει αὐτὴν ὁ Wundt. Ἡ ἰδέα τῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς βάσις, δὲν εἶναι ἐμπειρικὸν δεδομένον, ἀλλὰ μεταφυσικὴ προϋπόθεσις. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκάζεται νὰ προσφύγῃ, ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ μέχρι τέλους τὴν θρησκείαν ἐκ παραγόντων μὴ θρησκευτικῶν. Ἐκ τῶν παραγόντων τούτων εἶναι καὶ ὁ μῦθος, ἐκ τοῦ ὁποίου, παράγει ὁ Wundt τὴν θρησκείαν τῇ βοηθείᾳ τῆς ἀρχῆς ἐκείνης τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως. Καὶ τοῦτο ὅμως εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ ἐκ τῶν προτέρων ὑπόθεσις, ὡς καθόλου εἶναι τοιαύτη ἡ δόξα, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία δὲν εἶναί τι πρωταρχικὸν καὶ αὐτονόμως ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχον, ἀλλὰ προϊὸν βαθμιαίας ἐξελίξεως. Ἡ μετὰ τὸν Wundt ψυχολογία τῆς θρησκείας καὶ ἡ νεωτέρα ἐθνολογία διέλυσαν τὴν πλάνην ταύτην.

Ὡς ἀνωτέρω παρετηρήσαμεν, ἀναζητεῖ ὁ James τὰς ὑπερεχούσας περιπτώσεις τῆς θρησκευτικότητος ὄχι μόνον εἰς τὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐπίσης ὁ Wundt ἀντλεῖ, ὡς εἴδομεν, τὸ θρησκειοψυχολογικὸν ὑλικὸν ἐκ τοῦ παρελθόντος. Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸν James καὶ ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν μονομέρειαν τοῦ Wundt, ὁ ὁποῖος περιορίζει τὸ πεδίον τῆς ἐρεύνης εἰς τοὺς πρωτογόνους χρόνους, ἐκτείνεται ἡ ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἱστορικὴ μέθοδος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἐφ᾽ ὅλου τοῦ πεδέου τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, προσέχουσα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν θρησκευτικότητα τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν προσωπικοτήτων. Αἱ μέθοδοι τῆς προσκτήσεως τοῦ ὑλικοῦ εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν ἐνταῦθα αἱ μέθοδοι τῆς ἱστορίας. Ἡ ὅλη ἄλλως τε θρησκειοψυχολογικὴ φαινομενολογία συμπίπτει πρὸς τὴν φαινομενολογίαν, τὴν ὁποίαν ἐξεργάζεται ἡ συγκριτικὴ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον πρόσκτησιν τοῦ ὑλικοῦ συνεχίζει τὴν μεθοδικήν της ἐργασίαν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, εἰ καὶ ἀείποτε ἐν στενῇ συναφείᾳ πρὸς τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν θρησκειογνωσίαν τοῦ παρόντος. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα ἐφαρμογὴν τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως, ἀντλούσης ὅμως ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ ἀφορμωμένης ὡς ἀπὸ ἀρραγοῦς βάσεως ἐκ τοῦ ἰδίου βιώματος καὶ τῆς

δι᾽ αὐτοῦ ἐνισχυομένης διαισθήσεως. Τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἀναλύονται εἰς τὰ ἐλατήρια αὐτῶν διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα συγκρίσεως καὶ ἑρμηνεύονται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν συναρτήσεών των. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ πρῶτον λόγον περὶ τῆς θρησκείας, τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἀλλ᾽ ἡ μέθοδος αὕτη ἐφαρμόζεται καὶ πρὸς ἔρευναν τῆς οὐσίας τῶν καθ᾽ ἕκαστον φαινομένων τῆς θρησκείας. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν ὁ Harnack, πρὸς καθορισμὸν τῆς οὐσίας τοῦ δόγματος ὁ Weidel. Ἄλλοι διηκρίβωσαν τῇ βοηθείᾳ καὶ αὐτῆς τὴν ψυχολογικὴν φύσιν τῆς μετανοίας, τῆς ἐκστάσεως, τῆς ἀποκαλύψεως, τοῦ ἀξιολογικοῦ βιώματος. Ἀριστοτεχνικὴν χρῆσιν αὐτῆς ἔκαμε βραδύτερον ὁ R. Otto πρὸς διακρίβωσιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καθόλου καὶ ὁ Heiler πρὸς ἔρευναν τοῦ φαινομένου τῆς προσευχῆς. Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες ἐπλούτισαν χάρις εἰς αὐτὴν διὰ θαυμαστῶν ἔργων τὴν ἐπιστήμην. Περὶ τούτων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω κατὰ τὴν πραγματείαν τοῦ προβλήματος τῆς ἐπεξεργασίας τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ὕλης. Πρὸ τούτου ὅμως κρίνομεν σκόπιμον νὰ συνοψίσωμεν τὰ περὶ τῶν μεθόδων τῆς προσκτήσεως τοῦ ὑλικοῦ εἰρημένα. Οὐδεμία ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς θέσιν μόνη αὐτὴ νὰ περισυλλέξῃ ὅλον τὸν πλοῦτον τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ καὶ νὰ συλλάβῃ οὕτω πλήρως καὶ ὁλομερῶς τὴν ψυχολογικὴν φύσιν τῆς θρησκείας. Ἑκάστη ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει μειονεκτήματα παραβλάπτοντα τὴν πρὸς τοῦτο προσπάθειαν. Ἡ ἀδυναμία αὕτη ἀναγκάζει εἰς εὐρὺν συνδυασμὸν τῶν ἐπὶ μέρους μεθόδων τούτων καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν εἰς εὔρυνσιν τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης. Ἔσχατος σκοπὸς εἶναι ἡ καθολικὴ ἐπισκόπησις τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῇ βοηθείᾳ πασῶν τῶν δυνατῶν μεθόδων τῆς ἀμέσου καὶ τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως.

***

Ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ὕλης, τὴν ὁποίαν πορίζόμεθα διὰ τῶν περιγραφεισῶν ἐκείνων μεθόδων. Κατὰ ποῖον τρόπον ἐμβαθύνει ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη ἔρευνα εἰς τὸ προκείμενον ὑλικόν; Διὰ τίνων μέσων φθάνει εἰς τὴν κατανόησιν, εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ φαινομένων, τῶν ὁποίων ἔκφρασις εἶναι τὸ ὑλικὸν τοῦτο; Ἐνταῦθα διανοίγονται δύο ὁδοί, ἡ τῆς τυπολογίας καὶ ἡ τῆς ἀναλύσεως. Θὰ περιγράψωμεν δι᾽ ὀλίγων ἑκατέραν αὐτῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς πρώτης, ἀφοῦ προτάξωμεν εἰσαγωγικάς τινας παρατηρήσεις.

Πᾶσα ἐμπειρικὴ ἔρευνα ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν της μοναδικόν τι μέσον πρὸς ἀκριβεστέραν γνῶσιν, τ. ἔ. τὴν διάρθρωσιν εἰς ὁλονὲν στενωτέρας ὁμάδας, αἱ ὁποῖαι διαφοροῦνται διὰ τῆς συγκρίσεως. Ἡ τοιαύτη διάρθρωσις ἀναφέρεται ἢ εἰς τὰ καθ᾽ ἕκαστον φαινόμενα καθ᾽ ἑαυτά, τὰ ὁποῖα ἀναλύομεν εἰς τὰ στοιχεῖα των, εἰσδύοντες εἰς τὴν ἐσωτερικήν του δομήν, ἢ εἰς ὁμάδας φαινομένων, αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦνται διὰ τῆς συναρθρώσεως τῶν

συγγενῶν ἢ τῶν ὁμοίων. Ἐντεῦθεν γεννῶνται καὶ δύο διακεκριμένοι ἀλλήλων τρόποι διαρθρώσεως, οἱ ὁποῖοι ἐφαρμόζονται καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ θρησκειοψυχολογικὴ σύνθεσις, ἡ τυπολογία, ὁ ἄλλος ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἀνάλυσις. Ἀμφότεραι εἶναι ἐξ ἴσου ἀναγκαῖαι καὶ συμπληροῦν ἡ μία τὴν ἄλλην. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζει ὅπως ἡ ἑτέρα μόνον αὐτῶν καθορίζῃ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐρεύνης. Τοῦτο συμβαίνει λ. χ. περὶ τὸν Heiler καὶ τὸν Otto, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν ἤδη, παρὰ μὲν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ὑπερισχύει ἡ σύνθεσις, παρὰ δὲ τῷ δευτέρῳ ἡ ἀνάλυσις.

Ἐκ τῶν δύο τούτων μεθοδολογικῶν προσαρμογῶν ἡ τυπολογία προβάλλει εἰς ἑαυτὴν ὡς σκοπὸν τὴν συγκρότησιν μορφολογίας τῆς θρησκείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐμπειρίας. Δι' αὐτῆς ταξινομεῖται τὸ ἀπέραντον θρησκειοψυχολογικὸν ὑλικὸν κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ τούτῳ ἐνυπάρχουσαν συγγένειαν καὶ παρασκευάζεται πρὸς τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς συγκροτηθείσης ταξινομήσεως, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ἐξ ἄλλου ὡς μέσον προσανατολισμοῦ κατὰ πᾶσαν νέαν πρόσκτησιν ὑλικοῦ. Ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον διακρίνεται ἡ μέθοδος αὕτη εἰς ἐπάλληλα στάδια, οἷα ἡ σύγκρισις καθ' ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, ἡ συγκρότησις τύπων, ἡ συναγωγὴ νόμων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν θρησκειοψυχολογικοῦ τινος φαινομένου, καὶ τέλος ἡ ἑρμηνεία. Ἡ ἔρευνα κατευθύνεται φυσικὰ ἐπὶ τὰς κορυφὰς τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ἡ δὲ ἐπίπονος τυπολογικὴ προσπάθεια προϋποθέτει ὄχι συνήθη δύναμιν διαισθήσεως καὶ βιωματικὸν πλοῦτον. Ἡ τυπολόγησις ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, νὰ ἀποφεύγῃ λοιπὸν μεταφυσικάς, δογματικὰς καὶ φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις, ψυχολογικὰς προκαταλήψεις καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἀπορρεούσας ἀξιολογικὰς κρίσεις. Οἱ τύποι δέον κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀνακύπτουν τρόπον τινὰ ἐκ τῆς διαρκῶς ἐπαναλαμβανομένης ἐπαφῆς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ὑλικόν. Σπουδαῖος κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην εἶναι ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει ἡ τυπολόγησις. Δύναται νὰ εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καθ' ἑαυτό, ὡς τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἑαυτό, ὡς ἀπηρτισμένου καὶ ὁλοκληρωμένου γεγονότος. Ἢ δύναται νὰ εἶναι ἡ γνῶσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἐναλλαγῇ αὐτοῦ, ὡς λειτουργίας, ὡς μεταβάσεως ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἄλλην. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔργον τῆς τυπολογίας εἶναι ἡ ἐξεργασία τύπων ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ. Κατὰ τὴν δευτέραν πρόκειται περὶ συναγωγῆς νόμων τοῦ θρησκειοψυχολογικοῦ βίου, περὶ καθορισμοῦ τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ. Τὸ πρῶτον ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Heiler, ἐν μέρει δὲ καὶ παρὰ τῷ Starbuck, μόνον ὅτι ἀμφότεροι ἐνδιαφέρονται περὶ τὴν τυπολόγησιν τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ δεύτερον παρὰ τῷ Starbuck ὡς πρὸς τὸν ἀτομικὸν θρησκευτικὸν βίον καὶ παρὰ τῷ Wundt ὡς πρὸς τὸν ὁμαδικόν. Κατὰ ταῦτα ἡ τυπολογία καθόλου διακλαδοῦται εἰς τυπολόγησιν καὶ εἰς νομολόγησιν, εἰ

καὶ δέον νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι καὶ ἐνταῦθα τὰ δύο ταῦτα εἶναι συμφυῆ καὶ ὅτι πᾶσα αὐστηρὰ διάκρισις ἀπ' ἀλλήλων εἶναι κατ' οὐσίαν τεχνητὸν κατασκεύασμα. Τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς τυπολογικῆς ταύτης μεθόδου ἀποτελεῖ ἡ ἑρμηνεία τῶν διακριβωθεισῶν ὁμοιοτήτων, τύπων καὶ κατὰ νόμους λειτουργιῶν, τ. ἔ. ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων ἐκ τοῦ μορφολογικοῦ πλούτου τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Οὕτω μόνον καθίσταται δυνατὸς ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν γνωρισμάτων ἐκείνων, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐπανεμφανίζονται ἀεὶ πάλιν ἐσωτερικαὶ ὁμοιότητες, ταυτότητες, συγγένειαι, ῥυθμικότητες, νομοτέλειαι, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται πλέον νὰ ἐξηγηθοῦν ἐκ παραγόντων γεωγραφικῶν, κλιματολογικῶν καὶ ἱστορικῶν.

Ἀνάλυσις εἶναι κυρίως ἡ μεθοδικὴ ἑρμηνεία καθ' ἕκαστόν τινος φαινομένου. Ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι πάντοτε σαφῶς καθωρισμένα ἐπὶ μέρους φαινόμενα, οἷα ἡ μεγάλη προσωπικότης, εἰδική τις λειτουργία τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ὡς λ. χ. ἡ προσευχή, ἡ μετάνοια, ἢ διαρκῶς ἐπανεμφανιζόμενον γνώρισμα τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος, ὡς λ. χ. τὸ ἱερατεῖον. Τὸ ὑποκείμενον τοῦτο εἶναι ἢ ἀτομικόν τι ἢ τυπικὸν φαινόμενον, ὡς λ. χ. ἡ κατὰ νόμους χωροῦσα ἐξέλιξις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἀλλ' ὡς ὕψιστον καὶ ἔσχατον ἔργον τῆς μεθόδου ταύτης πρόκειται ἡ ἑρμηνεύουσα ἀνάλυσις τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τὸ πρῶτον στάδιον κατὰ τὴν ἀνάλυσιν ταύτην ἀποτελεῖ ἡ ἀπομόνωσις τοῦ ἀναλυτέου φαινομένου. Δι' αὐτῆς συγκεντροῦται ἡ προσοχὴ τοῦ ἐρευνητοῦ ἀποκλειστικῶς καὶ ἐντατικῶς εἰς αὐτὸ καὶ μόνον. Ὑπόδειγμα τοιαύτης ἀπομονώσεως καὶ συγκεντρώσεως παρέχει ὁ Otto, ὁ ὁποῖος προσέχει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου στοιχεῖον τῆς θρησκείας ἐν τῷ ὀνομαστῷ πονήματί του «Τὸ Ἅγιον». Μετὰ τῆς ἀπομονώσεως ταύτης συνδέεται ἡ διακρίβωσις τοῦ ἰδιάζοντος εἰς τὸ φαινόμενον χαρακτῆρος, ὁ ὁποῖος δίκην εἰδοποιοῦ διαφορᾶς διακρίνει αὐτὸ ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντός του καὶ ἀπὸ ἄλλων συγγενῶν ἢ ἀναλόγων φαινομένων. Ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν ἄνευ αἰσθητικῆς συμπαθείας καὶ ἄνευ μεταβιώματος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν. Καὶ ὡς πρὸς ταῦτα σημαίνει τὸ βιβλίον τοῦ Γερμανοῦ θεολόγου λαμπρὸν ὑπόδειγμα. Κύριος ὅμως σκοπὸς τῆς ἀναλύσεως εἶναι ἡ διείσδυσις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀπὸ τῆς συναρτήσεως αὐτοῦ ἀποσπασθέντος καὶ ἀπομονωθέντος φαινομένου. Διότι ὅρος τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἐκ τῶν ἔνδον κατανοήσεως ψυχικοῦ ἢ πνευματικοῦ τινος ὅλου εἶναι ἡ σύλληψις τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ, τὸ ὅλον τοῦτο συνεχούσης ἑνότητος. Καθ' ὅμοιον τρόπον προκειμένου περὶ μὲν τῆς ἑρμηνείας καλλιτεχνήματός τινος ἀναζητοῦμεν τὸν ἔσχατον αὐτοῦ σκοπόν, περὶ δὲ τῆς ἑρμηνείας προσωπικότητος τὸ ἐσώτατον νόημα ὑπερόχου τινὸς βίου, ἐφ' ὅσον θέλομεν νὰ ἑρμηνεύσωμεν αὐτὰ ὡς ἑνιαῖόν τι ὅλον, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι πρέπει νὰ ἀφορμώμεθα πάντοτε ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει παρεισάγομεν ἔξωθεν τὴν ἑνότητα ἐκείνην καὶ

νοθεύομεν οὕτω τὸ φαινόμενον. Οὕτω ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἀνάλυσιν ὁ κανών, καθ᾽ ὃν τὸ θρησκειοψυχολογικὸν ἀντικείμενον δέον νὰ ἑρμηνεύεται διὰ τῆς ἐξευρέσεως τοῦ ἐσχάτου, τοῦ κεντρικοῦ καὶ θεμελιώδους ψυχικοῦ ἐλατηρίου του. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ μεθολογικοῦ τούτου αἰτήματος εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσχερής. Τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀναλύσεως δὲν εἶναι φυσικόν τι ἀντικείμενον, ἀλλὰ πνευματικὸν φαινόμενον, ἐν τῷ ὁποίῳ σφύζει ζωή. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο κατάστασις ἁπλῶς, στατικόν τι, ἀλλὰ κίνησις τῆς ζωῆς διεπομένη ὑπὸ ἰδίων ψυχοβιολογικῶν νόμων. Τὸ ἀντικείμενον ἐμφανίζεται ὄχι ἀκινητοῦν, ἀλλ᾽ ἐν διαρκεῖ κινήσει καὶ μεταλλαγῇ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἐκζητῶμεν ὄπισθεν αὐτοῦ τὰ ἔσχατα δρῶντα αἴτια, τὸν ἔσχατον νόμον. Τὸ ἔσχατον αἴτιον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ὁ θεός. Ἔργον τῆς θρησκειοψυχολογίας εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐπενεργειῶν τοῦ αἰτίου τούτου ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ. Τὸ βίωμα τοῦ Ἁγίου γεννᾷ ὡς ἀποτέλεσμα τὸ συναίσθημα τοῦ πεπερασμένου ἐν τῇ ψυχῇ, τοῦ ἀτελοῦς, τοῦ ἐξηρτημένου. Εἰς τὴν σχέσιν ταύτην ἀνευρίσκει ὁ Otto τὸν νόμον, ὁ ὁποῖος διέπει τὴν πορείαν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος κατὰ τὴν μὴ δεκτικὴν λόγου πλευράν του. Τὸ ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἀποτέλεσμα ἀναλύει ἔπειτα καθ᾽ ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευράς. Δέον ὅμως νὰ ἐξάρωμεν καὶ αὖθις ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ νόμων ἐν τῇ σημασίᾳ, τὴν ὁποίαν κέκτηνται οὗτοι εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἡ μετὰ τυφλῆς καὶ ἀπολύτου ἀναγκαστικότητος τελουμένη συνάρτησις μεταξὺ αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος. Κατ᾽ ἀκολουθίαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς φύσεως ἐπικρατεῖ ἡ ἐξήγησις, τ. ἔ. ἡ ἀναγωγὴ τοῦ καθ᾽ ἕκαστον φαινομένου εἰς τὸν οἰκεῖον νόμον, ἡ παραγωγὴ αὐτοῦ ἐξ ἄλλου τινός, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει ὡς αἴτιον αὐτοῦ. Τουναντίον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πνεύματος δὲν ἀρκεῖ ἡ τοιαύτη αἰτιοκρατικὴ ἐξήγησις. Αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην βαθυτέρας τινὸς κατανοήσεως, ἡ ὁποία συντελεῖται διὰ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ὑπὸ ἔρευναν φαινομένου εἰς συναρτήσεις δηλωτικὰς νοήματος. Διότι τὰ πνευματικὰ φαινόμενα δὲν τελοῦνται ἀποκλειστικῶς τῇ ἐνεργείᾳ μηχανικῶν αἰτίων, ἀλλὰ τῇ συνεργείᾳ σκοπῶν, ἰδανικῶν, τελικῶν αἰτίων. Ἡ μηχανοκρατικὴ ἔποψις ἀντικαθίσταται ἐνταῦθα ὑπὸ τῆς τελολογικῆς, τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀνώτερα φαινόμενα τοῦ πνεύματος. Διὰ τὴν ἑρμηνείαν τούτων παραμένει ὡς δεσπόζουσα ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἀρχὴ ἡ τελολογική, κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς θρησκείας. Ἡ κατανόησις μιᾶς θρησκείας ἑνὸς τύπου θρησκευτικότητος, μιᾶς προσευχῆς ὡς πρὸς τὸν βαθύτατον αὐτῶν πυρῆνα εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν σύλληψιν τῶν ἐν αὐτοῖς δρώντων σκοπῶν, τοῦ τέλους τῆς ἐν αὐτοῖς ζώσης εὐσεβείας. Ὁ σκοπός, τὸ τέλος τουτο ἀποτελεῖ τὴν ἐσχάτην ἑρμηνεύουσαν ἑνότητα ὅλων τῶν ἐμπειρικῶς δεδομένων καθ᾽ ἕκαστον μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων μιᾶς θρησκείας. Ἐξ αὐτοῦ μόνον καθίσταται δυνατὴ ἡ πραγματικὴ κατανόησις τῆς ψυχολογικῆς πραγματικότητος τῆς θρησκείας.

Τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναλύσεως συνίσταται εἰς τὴν ἐκ τοῦ τέλους τούτου καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν εἰς τὴν ἐκ τοῦ νοήματος τοῦ ὑπ᾽ ἀνάλυσιν φαινομένου ἐξήγησιν τῆς συνόλου ὑφῆς τοῦ φαινομένου καθ᾽ ὅλας αὐτοῦ τὰς μορφάς, εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐσωτερικῆς του δομῆς ἐκ τοῦ σκοποῦ ἐκείνου. Τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν μορφὴν τῆς εὐσεβείας ὑπερόχου τινὸς θρησκευτικῆς προσωπικότητος, ὡς εἶναι λ. χ. οἱ προφῆται, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀτομικὴν θρησκευτικὴν πρᾶξιν, ὡς εἶναι λ. χ. ἡ προσευχή, ἢ τὰς ὁμαδικὰς τελετουργίας τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος. Ἐκ τοῦ ἐσχάτου τούτου σκοποῦ δέον νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ νόημα ὅλων τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, κινήσεων, ἐξελίξεων, καταστάσεων, γεγονότων, ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν φαινομένων, πράξεων, ἐθίμων, τύπων λατρείας. Ἐξ αὐτοῦ προσλαμβάνει μορφὴν καὶ νόημα πᾶσα σχέσις πρὸς τὸν θεόν, ἡ σχέσις πρὸς τὸν κόσμον, ἡ θέσις ἔναντι τῆς ζωῆς. Ἰδιαζόντως διαφωτίζεται ἐξ αὐτοῦ τὸ νόημα τῶν θρησκευτικῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς. Διότι λειτουργίαι καλοῦνται ἐκεῖναι αἱ ψυχικαὶ ἐνέργειαι, αἱ ὁποῖαι ἐκλύονται ἐν τῇ ψυχῇ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐσχάτου ἐκείνου σκοποῦ. Τοιαῦται εἶναι ἡ προσευχή, ἡ μετάνοια, ἡ ὑμνωδία, ἡ λατρεία καθόλου. Ἡ ὅλη αὕτη πολύπλοκος μεθοδολογικὴ ἐργασία ἐπιστέφεται ὑπὸ τῆς συγκρίσεως τοῦ ἀναλυθέντος φαινομένου πρὸς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ δι᾽ αὐτῆς συντελουμένη ἔνταξις αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ πλαισίου συγγενῶν φαινομένων καὶ ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτοῦ ἀπὸ ἀντιθέτων διαχέει νέον φῶς ἐπ᾽ αὐτοῦ καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ὑστάτων σχέσεων καὶ συναρτήσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν κόσμον τῆς ψυχῆς καὶ τὸν πνευματικὸν βίον. Οὕτω ἡ ἀνάλυσις καταντᾷ εἰς ἐσχάτην τινὰ καὶ βαθυτάτην ἑρμηνείαν τῆς θρησκείας. Ὕστατος αὐτῆς σκοπὸς εἶναι ἡ κατανόησις τῆς θρησκείας καθ᾽ ὅλον αὐτῆς τὸ βάθος καὶ ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῆς. Ἀνάλογος πρὸς τὴν σπουδαιότητα τοῦ σκοποῦ εἶναι καὶ ὁ πλοῦτος τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα συνδυάζει ἐν ἑαυτῇ ἡ μέθοδος αὕτη.

* * *

Ἂς ἐπισκοπήσωμεν τώρα τὰ πορίσματα τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς μεθόδους ἐπιχειρήσαμεν νὰ σκιαγραφήσωμεν. Θὰ σημειώσωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν. Ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις εἰς τὴν καθόλου φύσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος κατεδείχθη ὑπὸ τῆς θρησκειοψυχολογίας ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελεῖται ἀποκλειστικῶς ἢ κατὰ τὸ μεῖζον αὐτοῦ μέρος ἐκ συναισθημάτων, ὡς ἐδέχοντο συνήθως πρότερον,ἀλλ ὅτι πολλὴν σπουδαιότητα κέκτηνται παρ᾽ αὐτὰ αἰσθήματα, παραστάσεις, ἰδέαι, ἀξιολογήσεις, ὁρμαὶ καὶ βουλήματα. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι ἡ θρησκευτικότης καταλαμβάνει τὸν σύνολον ψυχικὸν βίον καθ᾽ ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς καὶ λειτουργίας. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι τὰ καθ᾽ ἕκαστον στοιχεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναλύει τὰ θρησκευτικὰ βιώματα ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ἄλλα εἴδη τοῦ

βιώματος, τὸ καλλιτεχνικόν, τὸ ἠθικόν. Ὁ εἰδικὸς θρησκευτικὸς χαρακτήρ, ὁ ὁποῖος προσιδιάζει εἰς αὐτά, ὀφείλεται εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον συνενοῦνται εἰς μίαν ἑνιαίαν ὁλότητα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ἄλλαις λέξεσιν εἰς τὴν συνθετικὴν αὐτῶν διαμόρφωσιν. Τὴν ἑνότητα αὐτῶν ταύτην προσκτῶνται διὰ τοῦ νοήματος αὐτῶν, πυρὴν τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ σχέσις πρὸς τὸ θεῖον, τὸ Ἅγιον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν εἰδικῶς θρησκευτικὴν κατηγορίαν.

Τὴν φύσιν τοῦ Ἁγίου ἐπεχείρησεν, ὡς εἴδομεν, νὰ περιγράψῃ ὁ Otto. Τὸ Ἅγιον εἶναι κατ᾽ αὐτὸν τὸ ὑπερφυσικόν, τὸ «Ὅλως ἀλλότριον», τὸ «Θάτερον», δηλαδὴ τὸ οὐκ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, διὰ τοῦτο τὸ ὑπερκόσμιον καὶ τὸ ὑπὲρ λόγον, τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου, τὸ ἀπρόσιτον μυστήριον. Πρὸς τούτοις τὸ τρομερὸν μυστήριον, τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει εἰς δέος τὸν ἄνθρωπον καὶ τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία καταπλήττει τὴν ψυχήν. Ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς αὐτὸ ἐκφράζεται διὰ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπολύτου ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ τὸ συναίσθημα τοῦ πεπερασμένου τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ παροδικοῦ καὶ τοῦ ἀτελοῦς. Τὸ γνώρισμα τοῦτο δεσπόζει ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ ἢ ὅταν βιοῦμεν τὴν ὑπερδύναμον ἰσχὺν τοῦ θείου εἰς τὰς καταστρεπτικὰς ἐνεργείας τῆς φύσεως, εἰς τοὺς πολέμους, τὰς ἐπιδημίας, τὰς ἐπαναστάσεις. Συγχρόνως ὅμως ἐμφανίζεται τὸ Ἅγιον καὶ ὡς γοητεῦον μυστήριον, τὸ ὁποῖον θέλγει καὶ σαγηνεύει ἡμᾶς καὶ ἐμβάλλει εἰς μακαριότητα τὴν ψυχήν. Σύρει ἡμᾶς πρὸς ἑαυτὸ ἕνεκα τῆς ὑπερεχούσης καὶ ἀπροσπελάστου ἀξίας του, ἐπειδὴ συναισθανόμεθα αὐτὸ ὄχι μόνον ὡς τὸ ἀπόλυτον ὄν, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ ὕψιστον ἀγαθόν. Πρὸς διασάφησιν τῆς διττῆς ταύτης σχέσεως ἡμῶν πρὸς τὸ Ἅγιον, τοῦ συναισθήματος τῆς ἀποστάσεως καὶ ἅμα τῆς συγγενείας, προστρέχει ὁ Berggrav εἰς τὴν τέχνην καὶ δὴ εἰς τὸ ὑψηλόν, τὸ ὁποῖον ἀπωθεῖ ἡμᾶς διὰ τοῦ δέους, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ, καὶ συγχρόνως συναρπάζει ἡμᾶς πρὸς τὰ ὕψη του. Ἐντεῦθεν χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ὡς τὸν «Ὑψηλὸν Συγγενῆ».

Ἀναλόγως τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία βιοῦται ἀποκλειστικῶς ἢ ἰσχυρότερον ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανίζονται καὶ διάφοροι τύποι θρησκευτικότητος. Ὅταν ὑπερτερῇ ἡ βίωσις τοῦ μυστηριώδους, τοῦ φοβεροῦ, ἡ θρησκευτικότης καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπείρου ποιοτικῆς διαφορᾶς, τῆς ἀγεφυρώτου ἀποστάσεως μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Τὸν τύπον τοῦτον ἐκπροσωπεῖ λ.χ. σήμερον ἡ Διαλεκτικὴ Θεολογία. Ἐὰν τοὐναντίον κατὰ τὴν βίωσιν τῆς θεότητος δεσπόζῃ ὄχι τὸ δέος προκαλοῦν στοιχεῖον, ἀλλὰ τὸ γοητευτικὸν καὶ εἰς μακαριότητα ἐμβάλλον, γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὸ θεῖον, ὁ πόθος πρὸς ἕνωσιν μετ᾽ αὐτοῦ καὶ ἡ συνείδησις τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὸν Θεόν. Ἡ εὐσέβεια τῶν μυστικῶν ὅλων τῶν αἰώνων, ἀπὸ τοῦ Σανκάρα μέχρι τοῦ Rilke καὶ ἀπὸ τῶν Ὀρφικῶν μέχρι τοῦ Ψευδοδιονυσίου καὶ τοῦ Eckehart, εἶναι ἔκφρασις τοῦ τύπου τούτου τῆς θρησκευτικότητος.

Ἡ διαφορὰ τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητος συνεπάγεται καὶ διάφορον θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὸν πρῶτον τύπον ἐμφανίζονται ταῦτα ὥς τι μηδαμινὸν καὶ κενὸν πάσης ἀξίας. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν ἀντιθέων δυνάμεων, τὸ κράτος τοῦ Ἑωσφόρου καὶ τῆς ἁμαρτίας, ὁ δὲ πολιτισμὸς κάτι τὸ ἐπικίνδυνον καὶ τὸν ἄνθρωπον εἰς πλάνην παράγον. Ἀντιθέτως ὁ δεύτερος τύπος βιοῖ τὸν κόσμον ὡς ἀνταύγειαν ἢ ὡς ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ, τὴν δὲ πολιτιστικὴν δρᾶσιν ὡς λατρείαν τοῦ θεοῦ, ὡς ἐργασίαν συντελοῦσαν εἰς τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας του. Σημειωτέον ὅμως ὅτι σπανίως ἀπαντῶμεν τοὺς τύπους τούτους ἀμειγεῖς καὶ ἀποκλειστικοὺς καὶ ὅτι αἱ παραλλαγαὶ τοῦ μυστικισμοῦ συνεπάγονται καὶ παραλλαγὰς ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας διακρίσεις τύπων θρησκευτικότητος ὡδήγησεν ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας. Ὑπάρχει θρησκευτικότης, ὅπου ὁ θρησκευτικὸς βίος διέπεται ὑπὸ τῆς αὐθεντίας, καὶ ἄλλη,, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπερισχύει ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ἐπικρατεῖ μᾶλλον τὸ νοησιαρχικὸν καὶ τὸ βουλητικὸν στοιχεῖον. Κατὰ τὴν δευτέραν τὴν ὑπεροχὴν ἔχει τὸ συναισθηματικόν, τὸ αὐθεντιακὸν στοιχεῖον περιορίζεται καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θρησκεύοντος δημιουργεῖται συναίσθημα ἐλευθερίας. Ἡ μορφὴ αὕτη τῆς θρησκευτικότητος εἶναι συχνοτέρα κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ὄχι σπανίως εἶναι πανθεΐζουσα εὐσέβεια, ἔμμονος ἢ ἐνδοκοσμική, ἀναφέρεται δηλαδὴ εἰς τὸ σύμπαν ὡς ἑνιαῖον θεῖον ὅλον. Τοιαύτη εἶναι ἡ νοσταλγικὴ θρησκευτικότης μεγάλου πλήθους σημερινῶν ἀνθρώπων, οἵαν βλέπομεν λ. χ. αὐτὴν εἰς τὰς λογοτεχνικάς της ἀνταυγείας.

Ἡ τυπολογία αὕτη, ἡ ἀπαρίθμησις ὅλων τῶν μορφῶν τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ πολλὰς σελίδας, ἂν ἐπεχείρει τις νὰ μνημονεύσῃ πάντας τοὺς συγκροτηθέντας τύπους καὶ τὰς ποικίλας των παραλλαγάς, ἀναφέρεται εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα καθόλου. Στενῶς πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ καθορισμοῦ τύπων θρησκευτικότητος ἐν γένει συνδέεται ἡ ἐξιχνίασις τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ὑφὴν τῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία εἶναι φορεὺς αὐτῆς. Ἡ θρησκειοψυχολογία ὅμως δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἔρευναν τῆς θρησκευτικότητος ὡς καθολικοῦ τινος ψυχικοῦ φαινομένου καὶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ τυπολόγησιν αὐτοῦ. Ἐρευνᾷ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰ βιώματα, ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰς καταστάσεις, φαινόμενα καὶ ἐνεργήματα, περιγράφουσα αὐτά, ἀναλύουσα καὶ διακριβοῦσα τὰ εἴδη. Τοιαῦτα εἶναι ἡ πίστις, ἡ ἀποκάλυψις, ἡ θεοπνευστία, ἡ ἔκστασις, ἡ γλωσσολαλία, ἡ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή, ἡ προσευχή. Κλασσικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἑρμηνείαν τῆς τελευταίας ταύτης παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ὁ Heiler. Τέλος, ἵνα εἰς ταῦτα μόνον ἀρκεσθῶμεν, ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα προσεκόμισεν εἰς ἡμᾶς ἀγλαοὺς καρποὺς

ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰ στάδια τῆς θρησκευτικότητος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ καθ' ἕκαστον καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ βίῳ. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο κατέδειξεν ἰδίᾳ τὰς διαφοράς, αἱ ὁποῖαι διακρίνουν ἀπ' ἀλλήλων τὴν ἀρχέγονον θρησκείαν ἀπὸ τὰς θρησκείας τῶν πεπολιτισμένων λαῶν.

* * *

Παρίσταται νῦν ἀνάγκη, πρὶν ἐπιληφθῶμεν τῆς πραγματείας τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, νὰ συνοψίσωμεν ἐν εἴδει συμπεράσματος τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη γεγονότων, ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν διακρίβωσιν, περιγραφήν, ἀνάλυσιν, ταξινόμησιν καὶ ἑρμηνείαν τοῦ νοήματος τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων, τῆς θρησκείας ὡς ψυχολογικῆς πραγματικότητος. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων παρέχει εἰς τὰς κανονικὰς ἐπιστήμας, τὴν δογματικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τὸ ἀναγκαῖον εἰς αὐτὰς ὑλικόν, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἰδία ἁρμοδία ὅπως κρίνῃ περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ κύρους αὐτοῦ. Ὅθεν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας στερεῖται κανονιστικῆς ἀξίας, τ. ἔ. ἀδυνατεῖ φύσει νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν σύστασιν καὶ διαμόρφωσιν ἄρθρων πίστεως. Τὸ γεγονὸς τοῦτο κατ' οὐδὲν μειώνει τὴν ἀξίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Διότι τὸ ἔργον αὐτῆς παραμένει καὶ ἀναγκαῖον καὶ χρήσιμον. Αἱ γνώσεις, τὰς ὁποίας παρέχει, εἶναι γόνιμοι οὐ μόνον πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὰ λεπτὰ καὶ πολύπλοκα προβλήματα τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ πρὸς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς καθοδηγήσεως τῶν ψυχῶν. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἐμπειρία, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν μοναδικὴν βάσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ στηρίξωμεν τὰ πάντα ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ. Τοῦτο θὰ ὡδήγει εἰς ἄκρατον καὶ ἅμα ἐπικίνδυνον ὑποκειμενισμὸν καὶ θὰ ἠπείλει τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν ἀξιοῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ θρησκεία. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας οὔτε ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικότητος τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐμπειρίας ἐπιτρέπεται νὰ βασίζεται μονομερῶς οὔτε νὰ θεμελιοῦται μόνον ἐπὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιλαμβάνεται τοῦ ἔργου αὐτῆς μετὰ σαφοῦς γνώσεως τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντεταγμένη ἡ ὑπὸ ἔρευναν θρησκεία. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖται τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως. Ἀντιστρόφως, μέτρον καὶ κριτήριον τοῦ θρησκευτικοῦ βίου εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἐδόθη δι' ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ὁποίου ἔκφρασις εἶναι ἡ ἐκκλησία. Ὁ ζῶν λοιπὸν ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἐκκλησίας ἀντικατοπτρίζει διὰ τῆς ὑποκειμενικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας του κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σαφῶς τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως. Πρὸς

γνῶσιν τῆς ἐμπειρίας ταύτης παραμένει πάντοτε ὡς θεμελιώδης μέθοδος ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ἡ χρησιμότης τῶν διαφόρων μεθόδων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐν χρήσει, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς στηριζομένης παρατηρήσεως τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν πάσης ὀρθῆς ἑρμηνείας τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὲς τῶν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθεισῶν μεθόδων ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τῶν θιασωτῶν αὐτῶν ὡς ἀκριβεῖς. Δὲν δύναται νὰ τεθῇ βεβαίως ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὸ δυνατὸν μεθοδικῆς παρατηρήσεως καὶ συστηματικῆς περιγραφῆς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τοὐναντίον οἱ σκοποί, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ἡ τοιαύτη ἔρευνα, σημαίνουν σπουδαῖον ἀπόκτημα τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐπ' εὐκαιρίᾳ μόνον καὶ ἄνευ ἐπιστημονικῆς προθέσεως θεραπευομένην αὐτοπαρατηρησίαν τοῦ παρελθόντος. Ἀλλ' αἱ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν παραληφθεῖσαι μέθοδοι δὲν εἶναι ἁρμόδιαι πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὅλως ἰδιοτύπων σκοπῶν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι καρποφόρος μόνον ἐφ' ὅσον δύναται νὰ συλλέγῃ καὶ νὰ ἑρμηνεύῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν διὰ μεθοδικῆς παρατηρήσεως τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου. Τὰ πορίσματα ὅμως τῆς ἐρεύνης ταύτης οὐδέποτε εἶναι παραβλητὰ κατὰ τὴν ἀκρίβειαν πρὸς τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Οὔτε τὰ πορίσματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μεθόδων τῶν τελευταίων τούτων εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναί τι οὕτω μύχιον λεπτὸν καὶ τρυφερόν, ὥστε, ὡς παρατηρεῖ ὁ Wunderle, οὐδενὸς πειραματιστοῦ αἱ χεῖρες εἶναι ἱκαναὶ νὰ ἐγγίσουν καὶ νὰ περιεργασθοῦν αὐτὸ ἄνευ νοθεύσεως καί παραμορφώσεως αὐτοῦ. Ἴσως μάλιστα εἶναι ἀμφίβολον ἂν καὶ ἡ καθόλου μεθοδικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ὡς ψυχικῆς πραγματικότητος εἶναι πλήρως ἱκανὴ πρὸς τὸ ἐγχείρημα τοῦτο. Ὡς πρὸς θεμελιώδη τινὰ τοὐλάχιστον θρησκευτικὰ βιώματα, ὡς εἶναι λ. χ. ἡ γέννησις τῆς πίστεως, ἡ προσέλευσις ἢ ἡ ἐπιστροφὴ εἰς τὴν πίστιν, φαίνεται αὐτὸ τοῦτο ἀδύνατον. Ἐνταῦθα βοηθοῦν ἀπείρως περισσότερον αἱ ἐξομολογήσεις μεγάλων θρησκευτικῶν προσωπικοτήτων. Τὸ πείραμα εἶναι εὐπρόσδεκτον προκειμένου περὶ τῆς ἐρεύνης περιφερειακῶν οὕτως εἰπεῖν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ μέχρι τοῦ πυρῆνος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καὶ ἐφ' ὅσον ἐφάπτονται τὰ ἐρευνητέα φαινόμενα τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπὸ νόμους ὑπαγωγὴ αὐτῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ «ἀκριβὴς» ἔρευνα. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐπιτρέπεται νὰ γίνεται λόγος περὶ νομοτελείας. Διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθῇ εἰς «αὐστηροὺς» νόμους. Διὰ τοῦτο δέον ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας νὰ ἀρκεῖται εἰς τὴν διαπίστωσιν ρυθμικῶν ἐπαναλήψεων τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων φαινομένων καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν θρησκειοψυχολογικῶν τύπων.

Ὁ καλύτερος πρὸς τοῦτο τρόπος εἶναι ἡ εἰς βαθμὸν ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλύτερον πρόσκτησις τῆς ἑρμηνευούσης διαισθήσεως, ἡ ὁποία ἀφορμωμένη ἀπὸ τοῦ ἰδίου βιώματος λαμβάνει γνῶσιν τῶν αὐτῶν ἢ ἀναλόγων φαινομένων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἄλλων. Θρησκειοψυχολόγος δύναται νὰ εἶναι μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, ὡς λέγει ὁ αὐτὸς Wunderle, συμπληρώνει διὰ τοῦ πλούτου τῶν ἰδικῶν του βιωμάτων τὸ σχῆμα τῶν θεωρητικῶν γνώσεων, τὸ ὁποῖον συνεκρότησεν ἡ ἐρευνῶσα προσπάθειά του. Ἄλλως τε αὐτὴ εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ προϋπόθεσις, τῆς ὁποίας τὴν πλήρωσιν ἀπαιτεῖ καὶ ἡ καθόλου ψυχολογία. Παρὰ ταῦτα τόσον ἡ κατὰ ἐπιστημονικὸν τρόπον ἄσκησις τῆς αὐτοπαρατηρησίας ὅσον καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ πλούτου ἀπομάντευσις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ἄλλων εἶναι συνήθως μαρτύρια τῶν ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων ὑποχρεοῦται νὰ ἀγωνίζεται πᾶσα προσπάθεια πρὸς διείσδυσιν εἰς τὰ ἐσώτερα βάθη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

***

Παρὰ τὰς δυσχερείας ταύτας καὶ παρὰ τὴν μερικὴν ἀνεπάρκειαν τῶν μεθόδων τῆς ἐρεύνης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ χρησιμότης τῆς μεθοδικῆς καὶ συστηματικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀκριβεστέραν, αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν καὶ εὐρεῖαν γνῶσιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καθόλου βίου καθ' ὅλας του τὰς μορφὰς καὶ ἀποχρώσεις. Καταδεικνύει τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ὡς πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὁπωσδήποτε καὶ ἂν ἐπιχειρῇ νὰ ἐξηγήσῃ αὐτήν. Εὐστόχως χαρακτηρίζει τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὁ Koepp ὡς τὸν τελευταῖον ἐπιστημονικὸν κλάδον, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἡ προσπάθεια πρὸς ἀεὶ ὑψηλοτέραν βαθμῖδα ἐξελίξεως τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ θέλγητρον καὶ ἡ ἀξία αὐτῆς συνίσταται κατὰ τὸν Wunderle τὸ μὲν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀσφαλὴς γνῶσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας συνεπάγεται σημαντικὰ πρακτικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν, τὸ δὲ εἰς τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, ὅτι χρησιμεύει ὡς μέσον πρὸς μεθοδικὴν καὶ συστηματικὴν ἔρευναν τῆς ψυχικῆς πλευρᾶς τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Πάντως ὅμως — καὶ εἰς τοῦτο συμφωνοῦν οἱ κράτιστοι τῶν θρησκειοψυχολόγων — δὲν πρέπει νὰ ἀναμένωμεν ἀπὸ τὸν νέον τοῦτον κλάδον τῆς ἐπιστήμης τὴν λύσιν ὅλων τῶν προβλημάτων. Εἶναι ἀρκετὸν ὅτι ὀξύνει τὸ βλέμμα πρὸς βαθυτέραν παρατήρησιν. Τοῦτο ἐξῆρεν ἤδη ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ ὁποῖος διέγνωσε καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐν ἡμῖν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐνασχολήσεως ἡμῶν περὶ τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον. Ταῦτα ἀποτελοῦν καὶ διὰ τὸν θρησκειολόγον τῶν χρόνων μας τὸν σημαντικώτατον καρπόν, ἀρκεῖ μόνον νὰ ζῇ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τὸ θεῖον τοῦτο. Τέλος, ἂν καὶ δὲν δύναται, ὡς ἐκ τῶν ὁρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται ὡς ἐπιστήμη γεγονότων, νὰ ὁδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς ἐσχάτας

λύσεις τοῦ μυστηρίου τῆς θρησκείας, παροτρύνει ὅμως ἡμᾶς πρὸς τὴν ἀπόπειραν, ὅπως εντάξωμεν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου πλαισίου τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου. Τὴν τοιαύτην ἔνταξιν ἀπαιτεῖ ἡ πρὸς ἑνότητα τῆς γνώσεως ὁρμὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Αὕτη δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τελειωτικήν τινα ἑρμηνείαν τῆς θρησκείας ἐκ τοῦ συνόλου βιώματος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ ἑρμηνεύουσα ψυχολογία τῆς σχολῆς τοῦ Dilthey ἐφήρμοσεν ἤδη ἐπιτυχῶς τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν φαινομένων. Τὸ ἐξ αὐτῆς κέρδος ἀποτελεῖ ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία τῶν γεγονότων καὶ τῶν καταστάσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν τὸ εἶδος καὶ τὸ ποιὸν τῆς ἑρμηνείας ταύτης ἐξαρτᾶται κατ᾽ ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς τὸ γενικώτατον ἐρώτημα περὶ τοῦ ἐσχάτου σκοποῦ τῆς ὑπάρξεως. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπάντησιν διακρίνεται καὶ ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα εἰς δύο κατευθύνσεις, εἰς μίαν ἐχθρικὴν καὶ εἰς μίαν φιλικὴν πρὸς τὴν θρησκείαν ροπήν. Ἡ πρώτη πειρᾶται νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν θρησκείαν ἐκ σκοπῶν καὶ αἰτίων ἐνδοκοσμικῶν, ἀφοῦ ἄλλως τε ἀρνεῖται ὑπερβατικοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς. Οὕτω περιέρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀξίωσιν τῆς θρησκείας. Ἡ ἄλλη ἀποκρούει τὴν παραγωγὴν τῆς θρησκείας ἐκ τῶν λοιπῶν δεδομένων τῆς ζωῆς, ἀνάγουσα αὐτὴν εἰς ὑπερβατικὴν ἀρχήν. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην ἐναρθρώνει αὐτὴν εἰς τὴν ὅλην κίνησιν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰ λοιπὰ πεδία αὐτοῦ.

* * *

Ὑπολείπεται νῦν ἡ σκιαγράφησις τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας τὴν φύσιν, τὸ ἔργον, τὴν ἱστορίαν, τὰς μεθόδους, τὰ πορίσματα καὶ τὴν ἀξίαν ἀνεπτύξαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν. Προηγουμένως ὅμως παρίσταται ἀνάγκη ἱστορικῆς τινος εἰσαγωγῆς, ἵνα καταδειχθῇ πῶς ἐγεννήθησαν τὰ σχετικὰ προβλήματα καὶ κατανοηθῇ ἡ σημερινὴ μορφὴ αὐτῶν. Ὅπως εἴπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, μία ἐκ τῶν συνεπειῶν τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουθήρου ἦτο καὶ ἡ βαθμιαία ὑποχώρησις τοῦ ἀντικειμενικῶς ἰσχύοντος δόγματος, τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου ἤρχισε νὰ καταλαμβάνῃ ἡ ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου στηριζομένη βεβαιότης περὶ τῆς σωτηρίας. Συνέπεια τούτου ὑπῆρξεν ἡ διέγερσις τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας καὶ πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν ψυχολογικῶν προϋποθέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑποκειμενικὴ προσοικείωσις τῆς σωτηρίας. Οὕτω ἀπεμακρύνθη ἡ θεολογία ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῶς ἰσχυούσης ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ὅπως δεικνύει ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ μορφαί τινὲς τοῦ εὐσεβισμοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ Κάντιος ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πνεύματος τούτου τῆς διαμαρτυρομένης θεολογίας καὶ εὐσεβείας τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος καὶ ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ κορύφωμα τῆς κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύ-

την ἐξελίξεως. Ἐναντίον τοῦ κινδύνου, τὸν ὁποῖον ἐσήμαινον αἱ ἰδέαι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου διὰ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς θρησκείας, ἀνέστη ὁ πολὺς Schleiermacher. Ἀλλ' ἐκ πνεύματι συγγενεῖ πρὸς τὸ τοῦ φιλοσόφου δέχεται καὶ ὁ θεολόγος ὅτι οὐδεμία ἀσφάλισις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος διὰ θεωρητικῆς κατοχυρώσεως εὐσταθεῖ. Μόνη λοιπὸν πηγὴ καὶ μέτρον διὰ τὴν ἐπιστήμην εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ βιώματα. Ἡ δογματικὴ οὐδὲν δύναται νὰ εἶναι εἰ μὴ θεολογία ἀντλοῦσα ἐκ τοῦ βιώματος καὶ διατυποῦσα τοῦτο συστηματικῶς. Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ ἐπόψεις αὗται τοῦ Schleiermacher ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴν τῆς μεταβολῆς τῆς θεολογίας εἰς ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἐκδέχεται ὡς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκείας καὶ οὐχὶ ὡς ἀντικατοπτρισμὸν ἀντικειμενικῶς προϋπάρχοντος περιεχομένου τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ μέτρον τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας τοῦ ὑποκειμένου. Οὕτω ἡ ἐμπειρία αὕτη φέρει κατ' ἀνάγκην ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον δὲν ἴσχυσε νὰ ἄρῃ ἡ κατόπιν μακρὰ καὶ ἐπίπονος προσπάθεια πρὸς ἐξεύρεσιν θρησκευτικοῦ τινος a priori ἐν τῇ ψυχῇ, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσήμαινε τοὺς ἐξ ὑποκειμένου ὅρους τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος τῆς θρησκείας. Διὸ ἐθριάμβευσεν ἐπὶ μακρὸν ἡ θεολογικὴ ψυχολογιαρχία, ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς ἁπλῶς ἐμπειρίας τοῦ ὑποκειμένου δὲν δύναται νὰ βασισθῇ οὐδεὶς καθολικῶς ἰσχύων κανὼν καὶ οὐδεμία γενικὸν κῦρος ἀπαιτοῦσα ἀξία.

Ὁπωσδήποτε ἡ θεολογία ἔστρεψεν ἐνωρὶς τὴν προσοχήν της εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς εἰς τοὺς διαφόρους θεολογικοὺς κλάδους, ἰδίᾳ τὸν συστηματικὸν καὶ τὸν πρακτικόν. Ἁπλῆ ἐπισκόπησις τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος πείθει ἐπαρκῶς περὶ τούτου. Τὸ ἐνδιαφέρον κατηυθύνθη τὸ κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὡς καθαρὰν ἐπιστήμην, ταχέως ὅμως κατενόησαν τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν θεολογίαν, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ συνέβη ἐν ἀρχῇ ὅ,τι συνηθίζει νὰ συμβαίνῃ κατὰ πᾶσαν νέαν ἀνακάλυψιν, ὑπερετιμήθη δηλαδὴ ἡ σημασία τῆς ψυχολογικῆς θεωρήσεως τῆς θρησκείας. Βαθμηδὸν ὅμως κατέστη ὁλονὲν σαφέστερον ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δὲν δύναται νὰ ἀποβῇ ἡ μόνη μέθοδος τῆς θεολογίας, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ τρόπον θεωρήσεως παρὰ τοὺς λοιπούς, τὸν ἱστορικόν, τὸν γνωσιολογικὸν καὶ τὸν φιλοσοφικόν. Τὸ αἴτημα τοῦ ἀμερικανοῦ Leuba καὶ τοῦ γερμανοῦ Vorbrodt δὲν εὗρον διὰ τοῦτο ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν θεολογικῶν κύκλων. Ὁ πρῶτος ἐπίστευεν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ὅτι ἡ θεολογία ὤφειλε νὰ καταστῇ αὐστηρῶς ψυχολογικὴ ἐπιστήμη, ἐφ' ὅσον ἐπεθύμει νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐπιστημονικόν της χαρακτῆρα. Ὁ δεύτερος προσεπάθησε νὰ μεταβάλῃ αὐτὴν εἰς ψυχολογίαν. Συμφώνως πρὸς τὰς ἐπόψεις του ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἔδει νὰ διακριθῇ εἰς δύο κυρίως κλάδους, εἰς τὴν ψυχογραφίαν, τὴν ἱστορίαν τ. ἔ.

τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας ὡς ἐκφράσεως τῆς εὐσεβείας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, καὶ εἰς ψυχαγωγικὴν ἢ ψυχοτεχνικήν, τ. ἔ. τὴν πρακτικὴν θεολογίαν. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς παρούσης πραγματείας θὰ καταδειχθῇ τί συνετελέσθη μέχρι τοῦδε εἰς τὴν θεολογίαν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

* * *

Ἡ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ἐκλυθεῖσα θρησκειοψυχολογικὴ κίνησις ἐξειλίχθη εἰς δύο διακεκριμένας ἀλλήλων κατευθύνσεις, συμφώνως πρὸς τὴν ἄλλην ὑπ᾽ ἄλλων ἑρμηνείαν τῶν περὶ θρησκείας ἀντιλήψεων αὐτοῦ. Οἱ μὲν ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἔρευναν τῆς θρησκευτικῆς ὑφῆς τῆς ψυχῆς, διακρίνοντες μεταξὺ θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ δογματικῶν ἐννοιῶν ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ εἰδικῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀφ᾽ ἑτέρου. Ὡς κύριον ἔργον τῆς θεολογίας ἐθεώρησαν τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν ἐκείνων διείσδυσιν εἰς τὸ εἰδικῶς θρησκευτικὸν περιεχόμενον τοῦτο τῆς πίστεως. Ἐξαίρουν λοιπὸν τὴν ἀντικειμενικὴν πλευρὰν τῆς πίστεως καὶ ἡ μέθοδος αὐτῶν ἐμφανίζει ἀναλογίας πρὸς τὴν φαινομενολογίαν. Οὕτω παραμένουν πιστοὶ εἰς τὸν Schleiermacher, παρὰ τῷ ὁποίῳ κέκτηται κεντρικὴν θέσιν τὸ στοιχεῖον τῆς «ἀναφορικότητος». Οἱ ἄλλοι ἑρμηνεύουν αὐτὸν ὡς θρησκειοψυχολόγον, ὁ ὁποῖος ἔστρεψεν ἀποκλειστικῶς τὴν προσοχὴν ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῆς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴν πλευρὰν τῆς πίστεως. Οὕτω ἐδημιουργήθησαν δύο μορφαὶ θρησκειολογικῆς ἐρεύνης. Ἡ μία, πιστὴ εἰς τὸν μέγαν θεολόγον, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν τὴν πρὸς αὐτὴν ἀφορμήν, θεωρεῖ ὡς πεδίον δράσεως αὐτῆς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποτάσσει ἑαυτὴν ὡς μέσον πρὸς τὸν σκοπόν. Ἡ ἄλλη χαρακτηρίζει ἑαυτὴν ὡς ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ μεταφέρει τὰς μεθόδους τῆς καθόλου ἐμπειρικῆς ψυχολογίας εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς πεδίον. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δευτέρας ταύτης μορφῆς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς θεολογίας. Ἀλλ᾽ ἂν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ πεδίον τῆς ἐφαρμογῆς, συμφωνοῦν ὅμως ὡς πρὸς τὸν σκοπόν. Διότι ἀμφότεραι ἐπιδιώκουν ὅπως εἰσδύσουν εἰς τὰ ἐσώτατα βάθη τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ κοινὸς οὗτος σκοπὸς συνέβαλεν συχνὰ εἰς τὴν σύγχυσιν τῶν δύο τούτων κυρίων μορφῶν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς ἀλλήλας.

Ἡ πρώτη μορφὴ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ἡ εἰδικῶς θεολογικὴ θρησκειοψυχολογία, ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως θεολογίαν, δηλαδὴ τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἠθικήν, ὡς καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Πρὸς τοῦτο κινεῖ αὐτὴν ὁ φόβος μὴ τυχὸν μεταβληθῇ ἡ συστηματικὴ θεο-

λογία εἰς ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν, ὁπότε θὰ ἐξωβελίζετο ἀπ᾽ αὐτῆς ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαλύψεως. Διὰ τοῦτο ἐπιστρέφει ἡ «θεολογικὴ» θρησκειοψυχολογία εἰς τὸν Schleiermacher καὶ διακρίνει ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κατὰ τὸ μέτρον τοῦ δυνατοῦ. Ἀρχὰς θρησκειοψυχολογικῆς συστηματικῆς θεολογίας ἀπαντῶμεν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, καὶ δὴ παρὰ θεολόγοις, οἷοι ὁ Hermann, ὁ Kaftan, ὁ Troeltsch. Καὶ οἱ τρεῖς κατάγονται ἀπὸ τὴν σχολὴν τοῦ Ritchl, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως εἰς τὴν θεολογίαν, διακρίνας αὐτὴν ἀπὸ τῆς γνωστικῆς. Οὕτω παρεισήγαγε εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν κατ᾽ ἀνάγκην καὶ θρησκειοψυχολογικὰ στοιχεῖα. Οἱ μνημονευθέντες ἐκεῖνοι θεολόγοι προήγαγον τὰ στοιχεῖα ταῦτα, καθ᾽ ὅσον ἐξῇρον τὸν προσωπικὸν χαρακτῆρα τῆς πίστεως. Ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον γεννᾶται ὁ κίνδυνος τῆς ψυχολογιαρχίας, τῆς διαλύσεως τῆς θρησκείας εἰς ὑποκειμενικὰς ἁπλῶς καταστάσεις καὶ τῆς ἑρμηνείας τελικῶς αὐτῆς ὡς ψευδαισθήσεως κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Feuerbach. Διὰ τοῦτο προσέτρεξαν εἰς συμπληρώσεις, ὅπως ὁ Troeltsch καὶ κατ᾽ ἀναλογίαν πρὸς αὐτὸν ὁ Otto, ὁ ὁποῖος πλαισιώνει τὴν εἰς τὰ βάθη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἰσδύουσαν ἀνάλυσιν τοῦ «Ἁγίου» δι᾽ ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fries καὶ τοῦ Καντίου. Στηρίγματα ζητεῖ καὶ ἡ ἀπὸ τὸν F. Frank ἐκπροσωπευθεῖσα σχολὴ τῆς Ἐρλάγγης, ἡ λεγομένη «βιωματικὴ θεολογία», ἡ ὁποία, πέρα τοῦ Schleiermacher χωροῦσα, ὑπέταξεν ἀπεριορίστως τὴν πίστιν εἰς θρησκειοψυχολογικὰς ἐπόψεις. Πρὸς ἀποσόβησιν τῶν ἐκ τούτου κινδύνων ἐσχέτισεν ὁ Ihmels τὸ κεντρικὸν χριστιανικὸν βίωμα πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὡς τὸν κανόνα τῆς πίστεως. Τὴν ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου τῆς σχετικοκρατίας, τῆς μονομεροῦς ἐπικρατήσεως ψυχολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπόψεων εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, ἰδίᾳ εἰς τὴν περὶ θρησκείας καὶ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀντίληψιν, ἐπιδιώκει μετὰ μείζονος δυνάμεως καὶ ἡ μετὰ αὐτοὺς θεολογία, καὶ δὴ ἀφ᾽ ἑνὸς ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διαλεκτικὴ θεολογία γνωστή, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ ὑπὸ τοῦ Wobbermin ἐγκαινιασθεῖσα θρησκειοψυχολογική. Ἡ πρώτη ἀμύνεται κατὰ τοῦ κινδύνου ἐκείνου κατὰ τρόπον ριζικόν, ἀπορρίπτει δηλαδὴ ὄχι μόνον τὴν ψυχολογιαρχίαν καὶ τὴν ἱστοριοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν καθόλου προσφυγὴν εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν πρὸς διευκρίνισιν καὶ ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως. Ἡ δευτέρα προσπαθεῖ τοὐναντίον νὰ καταστήσῃ γόνιμον διὰ τὸ ἔργον τῆς συστηματικῆς καθόλου θεολογίας τὴν προσπάθειαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς γνῶσιν τῶν ἐσωτάτων βαθῶν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουν καὶ ἄλλοι καὶ οἱ Σκανδιναυοὶ Söderblom, Aulen, Nygren, Berggrav, καὶ οἱ θιασῶται τοῦ Kierkegaard, τοῦ κήρυκος τῆς «ἐσωτερικότητος». Ἀλλλ᾽ ὁ συστηματικὸς ἐμπεδωτὴς αὐτῆς εἶναι ὁ Γερμανὸς Wobbermin. Κατὰ τὸν θεολόγον τοῦτον, ὅπως ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπὸς τῆς θρησκειοψυχολογικῆς θεολο-

γίας, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, ἀπαιτεῖται πρότερον ὁ ἀκριβέστερος καθορισμὸς τῆς ψυχικῆς ὑφῆς τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, τὸν ὁποῖον ἐν μέρει μόνον κατώρθωσεν ὁ Schleiermacher. Ἡ ὑφὴ αὕτη ἐμφανίζει δύο πλευράς. Ἀφ᾿ ἑνὸς δηλαδὴ ἐκπηγάζει ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἐκ τῆς προσωπικῆς πεποιθήσεως τοῦ ἀτόμου καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου ἐκφράζεται δι᾿ ἀντιστοίχων παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν. Ὅθεν ἡ μεθοδικὴ ἔρευνα, τὴν ὁποίαν ἀναλαμβάνει ἡ θρησκειοψυχολογικὴ θεολογία, ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ ὑπ᾿ ὄψει τόσον τὴν ἀντικειμενικὴν ὅσον καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τ. ἔ. τὴν fides qua creditur καὶ τὴν fides quæ creditur καὶ δὴ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀποκλείεται πᾶσα ἀνάμειξις ἐλατηρίων, παραστάσεων, ἰδεῶν ξένων πρὸς τὴν πίστιν, τῆς ὁποίας τὸ νόημα ζητεῖται, καὶ ἄλλοθεν παρεισφρησασῶν εἰς αὐτήν. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Wobbermin εἰσαχθείσης καὶ ὑπ᾿ αὐτοῦ ὡς θρησκειολογικοῦ κύκλου χαρακτηρισθείσης συσχετίσεως μεταξὺ τῶν δύο πόλων τοῦ θρησκεκτικοῦ φαινομένου, τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ. Τὸν ἀντικειμενικὸν πόλον ἀποτελεῖ κυρίως εἰπεῖν ὁ θεός. Ἀλλ᾿ ἐπειδὴ οὗτος δὲν εἶναι κατ᾿ ἄμεσον τρόπον προσιτὸς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, δέον νὰ ἐμμένῃ αὕτη ἐν πρώτοις εἰς τὴν διὰ τῆς ἱστορίας συντελουμένην ἀντικειμενοποίησιν καὶ δι᾿ αἰσθητῶν μορφῶν περιβολὴν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Πρὸς αὐτὴν δέον νὰ σχετίζῃ ἀδιακόπως τὴν ὑποκειμενικήν, ἐπὶ προσωπικῆς ἐμπειρίας στηριζομένην πίστιν. Ταῦτα ἰσχύουν ὡς πρὸς τὴν θρησκειοψυχολογικὴν ἔρευναν παντὸς θρησκευτικοῦ βιώματος. Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν πρὸς τούτοις πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενοποίησις τῆς πίστεως ἐνταῦθα πρόκειται εἰς ἡμᾶς ἀμέσως καὶ κατὰ κύριον λόγον ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἱστορικὸν μνημεῖον τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τελειωθείσης ἀποκαλύψεως. Ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν λοιπὸν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἡ ἀρχὴ ἐκείνη τῆς συσχετίσεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ ὁ Wobbermin, διαμορφοῦται εἰς θρησκειοψυχολογικὸν κύκλον μεταξὺ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τοῦ προσωπικοῦ βιώματος τῆς πίστεως.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ θεολόγος οὗτος ἀποκρούει τὸν ἐξοβολισμὸν τοῦ ἀντικειμένου τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης, ὅπως ἀποφεύγει καὶ τὴν ἀπεριόριστον ἐφαρμογὴν τῶν ψυχολογικῶν ἐπόψεων εἰς τὴν ἔρευναν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Πάντως ὅμως ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἀποτελεῖ κατὰ τὴν γνώμην του τὴν ὑψίστην ἀρχὴν πάσης θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Διότι κατὰ βάθος πιστευει ὅτι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα φέρει ἐν ἑαυτῷ τὸ μέτρον πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας καθόλου. Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία εἶναι καὶ κατ᾿ αὐτὸν τὸ μόνον δεδομένον, διὰ τῆς ἀναλύσεως τοῦ ὁποίου ἐξασφαλίζεται τὸ καθολικὸν κῦρος τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς τῆς ζωῆς. Οὕτω μειγνύει τὸ ἔργον τῆς

ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ σύγχυσις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον προβάλλει ὁ Wobbermin εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, ἄγει εἰς ὑπέρβασιν τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα προδιαγράφει εἰς αὐτὴν ἡ φύσις αὐτῆς. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ψυχικῶν γεγονότων τῆς θρησκείας ὡς τοιούτων, ἀποκλείει λοιπὸν τὴν ἔρευναν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἀληθείας εἰ μὴ τοῦ περιεχομένου των. Ὅθεν δικαίως ἐξηγέρθησαν κατὰ τῆς ἀποπείρας ταύτης καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Trœltsch, ὁ ὁποῖος κατέδειξεν ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας συμβάλλει μόνον εἰς τὸν ψυχολογικὸν καθορισμὸν τῆς ἰδιοτυπίας τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ ἔργον ὅμως, λέγει, τοῦτο οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ φαινομένου ἐκείνου. Δέον κατὰ ταῦτα νὰ διακρίνωμεν αὐστηρῶς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀπὸ τῶν κανονικῶν κλάδων τῆς θεολογίας, ὡς εἶναι ἡ δογματικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας.

Πλὴν τοῦ Wobbermin ἠσχολήθησαν καὶ ἄλλοι περὶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὸν συστηματικόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς θεολογίας, ὡς λ. χ. ὁ Vorbrodt, ὁ Koch, ὁ Rittelmeyer, ὁ Wieland, ὁ Troeltsch, εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς «ὑπερβατικῆς» ψυχολογίας ἐκείνου εἴτε ἀφορμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Ὁ πρῶτος τούτων ἠξίου, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῆς ὡς βάσεως διὰ τὴν καθόλου θεολογίαν, τὴν ὁποίαν διέκρινεν εἰς ψυχογραφίαν, περιλαμβάνουσαν τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν δογματικήν, νοουμένην ὡς ἔκθεσιν τῆς εὐσεβείας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, καὶ εἰς ψυχοτεχνικήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπενόει τὴν πρακτικὴν θεολογίαν. Ἀνάλογόν τι ἐζήτει, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, καὶ ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος Leuba, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὴν ψυχολογίαν ὡς μοναδικὴν μέθοδον τῆς θεολογίας, ταυτίζων μονονουχὶ τὴν μίαν πρὸς τὴν ἄλλην. Ταῦτα πάντα εἶναι ὑπερβολαί, αἱ ὁποῖαι αἴρουν αὐταὶ ἑαυτάς. Ἀλλ' ὑπερβολαὶ καὶ πλάναι δὲν ἀποκλείουν τὴν χρησιμοποίησιν τῶν γνώσεων καὶ τῶν πορισμάτων, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα, πρὸς ἐμπέδωσιν καὶ βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ πολλαπλοῦ ἔργου τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Κατωτέρω παρέχομεν σύντομον ἐπισκόπησιν τῆς χρησιμότητος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἰς τοὺς διαφόρους θεολογικοὺς κλάδους.

* * *

Περὶ τῆς ἀποπείρας τοῦ Wobbermin ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Ὅτι ὅμως ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δύναται νὰ ἀποβῇ λίαν χρήσιμος εἰς τὴν περὶ πίστεως δογματικὴν διδασκαλίαν ἀποδεικνύει πολὺ σαφέστερον τὸ ἔργον τοῦ Otto. Οὗτος ἐρευνᾷ, ὡς εἴδομεν, τὸ Ἅγιον, ἐφ' ὅσον εἶναι προσιτὸν εἰς τὸ βίωμα, καὶ δεικνύει ὅτι τὰς ῥίζας αὐτοῦ ἔχει ἐν τῷ ψυχικῷ πυρῆνι

καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν οὔτε ἐξ ἄλλων βιωμάτων δύναται νὰ παραχθῇ οὔτε ἐκ σκοπῶν ξένων πρὸς αὐτὸ οὔτε ἐκ τοῦ αἰτήματος πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ ἐκ τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος. Ἄλλαις λέξεσι ἡ θρησκευτικὴ βεβαιότης στηρίζεται ἐφ᾽ ἑαυτῆς καὶ δὲν χρήζει ἄλλων στηριγμάτων. Διὰ τοῦτο ἀρκεῖ ἡ ἀνάλυσις καὶ ἡ ἔκθεσις αὐτῆς. Πρὸς ταύτην ὅμως συμβάλλει ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ὀξύνει τὸ βλέμμα πρὸς βαθυτέραν ἀντίληψιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἐπίσης, καὶ δὴ πολὺ πρότερον, κατέδειξεν ὁ Weidel τὴν σημασίαν τῆς ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος θεωρήσεως τοῦ δόγματος. Συμφώνως πρὸς τὰ ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐκτιθέμενα τὰ δογματα παρέχουν σαφήνειαν καὶ μορφὴν εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, διατηροῦν ζωντανὸν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἐπανάληψιν καὶ τὴν μετάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Πρὸς διασαφήνισιν τῆς ἐννοίας τῆς κλήσεως καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ, ὡς καὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τῆς ἐλλάμψεως ἀξίαν λόγου συμβολὴν παρέσχεν ἡ ἀμερικανικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας, πρὸ πάντων ὁ Starbuck καὶ ὁ James. Ἐξ ἄλλου ἡ ψυχολογία τῆς ἀποκαλύψεως συμβάλλει εἰς τὴν βαθυτέραν ἑρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης τοῦ Geterreich. Διαφωτιστικὰς ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὴν ἐσχατολογίαν ὀφείλομεν καὶ εἰς ἄλλους καὶ εἰς τὸν Baltzer καὶ τὸν Köhler, οἱ ὁποῖοι ἠρεύνησαν τὰ ψυχολογικὰ ἐλατήρια καὶ κατέδειξαν τὴν ψυχικὴν ἀνάγκην τῆς ἐσχατολογικῆς πίστεως. Πολλὰς ὑπηρεσίας παρέχει ἡ θρησκειοψυχολογία καὶ εἰς τὴν ἠθικήν. Διότι ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου συντελεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν συναρτήσεων, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ θρησκείας καὶ ἠθικῆς ἢ μεταξὺ θρησκευτικῆς πίστεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῇ μόνον τῇ βοηθείᾳ ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Μεγαλυτέραν ἔτι σημασίαν κέκτηται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας διὰ τὴν ἀπολογητικήν. Ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις καταφαίνεται ἤδη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συμπίπτουν ἐν πολλοῖς τὰ διαφέροντά των. Ἀμφότεραι λ. χ. ἐπιδιώκουν τὴν κατάδειξιν τῆς πραγματικότητος, τῆς ἰδιοτυπίας καὶ τῆς αὐτονομίας τῆς θρησκείας. Ἀλλ᾽ ἀκριβῶς ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας παρέχει εἰς τὴν ἀπολογητικὴν τὴν ἀπόδειξιν τῆς αὐτονόμου ταύτης πραγματικότητος, ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ James, τοῦ Heiler καὶ τοῦ Otto, ἐκ τῆς ψυχολογίας τοῦ Spranger καὶ ἐκ τῶν πειραματικῶν ἐρευνῶν τῆς σχολῆς τοῦ Kuelpe, ἰδίᾳ τοῦ Girgersohn. Ἄλλο σπουδαῖον πρόβλημα, ἀναγόμενον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης, εἶναι, ὡς εἴδομεν, τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει ἐξίσου τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἀπολογητικήν. Ὄχι μόνον διότι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ κεντρικὴν ἔννοιαν δι᾽ ἀμφοτέρους τοὺς κλάδους τούτους, ἀλλὰ καὶ διότι διαπραγμάτευσις τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς οὐσίας αὐ-

τῆς. Ταύτην ὅμως παρέχει ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Κατὰ τὴν ζήτησιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας πρόκειται περὶ διακριβώσεως ἰδιαζούσης ψυχικῆς λειτουργίας, τῆς θρησκευτικῆς, παραλλήλου πρὸς τὴν λογικήν, τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν ἠθικήν, καὶ τῆς ἀντιστοίχου πρὸς αὐτὴν πραγματικότητος, τοῦ εἰς αὐτὴν ἀνταποκρινομένου ἀντικειμένου. Διότι εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ἀνήκει καὶ ἡ παρουσία πνευματικῆς ἀξίας ἀνεξαρτήτου τοῦ ὑποκειμένου, ἡ ὁποία ὡς τοιαύτη δὲν εἶναι προϊὸν τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ προηγεῖται αὐτῆς. Ὡς λοιπὸν ἡ αἰσθητικὴ δὲν ἀσχολεῖται μόνον περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ καλλιτεχνικοῦ βιώματος, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ περὶ τὸ καλὸν καὶ ὑψηλὸν ὡς τὴν αἰσθητικὴν ἐνέργειαν προκαθορίζοντα παράγοντα καὶ ταύτης προϋπάρχοντα, οὕτω καὶ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας συνεξετάζει καὶ τὴν εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἀνταποκρινομένην πραγματικότητα, τὴν ἀξίαν τοῦ θείου ἢ ἁγίου. Πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας, τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας ἀπαιτεῖται σύγκρισις αὐτῶν πρὸς τὴν γνωστικήν, αἰσθητικὴν καὶ ἠθικὴν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς, ὡς καὶ πρὸς τὰς εἰς τὰς λειτουργίας ταύτας ἀντιστοιχούσας ἀξίας, τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν. Τοῦτο πράττει λ. χ. ὁ Νορβηγὸς Berggrav εἰς τὸ καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει προκείμενον ἔργον του «Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας». Ἐργασίαι οἷαι αἱ τοῦ Wobbermin καὶ πολὺ μᾶλλον τοῦ Otto, τοῦ Heiler, ἀποδεικνύουν μέχρι τίνος σημείου δύναται ἡ ψυχολογία νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἀποκαλύπτει τὴν κεντρικὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι ἡ λειτουργία τοῦ Ἐγώ, ὡς βλέπομεν λ. χ. ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Girgensohn. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι μόνον βουλητικὸν φαινόμενον οὔτε συναισθηματικὴ ἁπλῶς κατάστασις οὔτε μονομερῶς νοητικὴ ἐνέργεια, ἀλλ᾽ ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ κεντρικοῦ πυρῆνος τῆς προσωπικότητος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀκτινοβολεῖ ἐπὶ τοῦ θυμικοῦ καὶ τῆς νοήσεως. Οὕτω παρέχει ὅπλα εἰς τὴν Ἀπολογητικὴν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς θρησκείας ἐναντίον τῶν μονομερῶν περὶ αὐτῆς θεωριῶν. Διότι δεικνύει ὅτι δὲν εὐσταθοῦν θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι πειρῶνται νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν θρησκείαν ὡς ἁπλῆν διάθεσιν ἢ παράγουν αὐτὴν ἐκ βουλησιαρχικῶν πηγῶν ἢ ἐξανεμίζουν αὐτὴν εἰς πλάσμα τῆς φαντασίας. Πλὴν τούτου καθιστᾷ φανερὰν τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ θρησκεία ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ἀνωτέρου πνευματικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιφρονῇ τις αὐτὴν ὡς σκοτεινήν τινα δῆθεν δεισιδαιμονίαν. Τοῦτο δὲ τοσοῦτο μᾶλλον καθόσον ἡ θρησκειοψυχολογία διδάσκει ἡμᾶς τὴν ἀνυπολόγιστον σημασίαν τῆς θρησκείας ὡς πηγῆς ἐσωτερικῆς δυνάμεως καὶ ὡς δυναμικοῦ παράγοντος ἀνυπερβλήτου ἀξίας. Ἡ ἀξία αὕτη τῆς πίστεως διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν πολιτιστικὴν δημιουργίαν δὲν διέφυγε τὴν ψυχολογικὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ Goethe.

Ὁ James ἐπειράθη νὰ στηρίξῃ ἐπ᾽ αὐτῆς τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας καὶ ὁ Spranger ἀφιέρωσε νεωστὶ βαθυστόχαστον ἔργον εἰς τὴν πραγματείαν αὐτῆς. Ἡ ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὰς λοιπὰς ἀξιολογικὰς λειτουργίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐπικυρεῖ τὰ πορίσματα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Τέλος σημαντικωτάτη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Ἐφ᾽ ὅσον αὕτη δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ πλανᾶται ἀνὰ τὰ σύννεφα, ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ ὑπ᾽ ὄψει τὴν θρησκευτικὴν πραγματικότητα. Ταύτην γνωρίζει εἰς αὐτὴν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, παρέχουσα εἰς αὐτὴν ἀπέραντον πλοῦτον ψυχικοῦ ὑλικοῦ, τ. ἔ. περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Schleiermacher. Ἀλλ᾽ ἐκτὸς τούτου φέρει αὐτὴν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς τύπους τῆς θρησκευτικότητος καὶ προσφέρει εἰς αὐτὴν πολυτίμους πληροφορίας ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας μαρτυροῦν καὶ αἱ ἀπόπειραι ἐποικοδομήσεως αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἐμπειρικῶν βάσεων, τὰς ὁποίας παρέχει ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Ἐπὶ τοιούτων βάσεων στηρίζεται ὁ Wobbermin, ὁ Oesterreich, ὁ Otto, ὁ Scholz, ὁ Kesseler καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

***

Ἀλλ᾽ ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας δὲν περιορίζεται εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς θεολογίας. Ἐργασίαι ὡς αἱ τῶν Söderblom, Van der Leeuw, Heiler, πείθουν ἕκαστον περὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καθόλου καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἰδιαιτέρως. Καὶ ὅπως ἡ καθόλου ἱστορία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἄνευ ψυχολογίας, οὕτω καὶ ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ τὴν γνῶσιν καὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Διὰ τῆς ψυχολογίας ταύτης καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ φαινόμενα τῆς θρησκείας. Ἡ δι᾽ αὐτῆς συντελουμένη εὔρυνσις τῆς ἐμπειρικῆς βάσεως ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐμβαθύνσεως ἐκείνης βοηθεῖ εἰς τὴν συστηματικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὑλικοῦ, εἰς τὴν συγκρότησιν ἀρτιωτέρων θεωριῶν περὶ θρησκείας, εἰς πληρεστέρας διαιρέσεις τῶν θρησκευμάτων κατὰ κατηγορίας, εἰς πλουσιωτέραν διάκρισιν τύπων θρησκειῶν καὶ θρησκευτικότητος. Ἔπειτα εἰς τὴν ἱστορικὴν θεολογίαν πρόκειται μέγας πλοῦτος ψυχικῶν γεγονότων καὶ φαινομένων τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ὄνειρα, ὁράσεις, προφητεῖαι, ἀσκητικαὶ κινήσεις, αἱρέσεις, μορφαὶ ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τῆς ἐσωτερικῆς νομοτελείας τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς ψυχῆς συμβάλλει εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς φύσεως αὐτῶν, τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν σκοπῶν, καθιστᾷ οὕτω ἐρευνητὰ αὐτὰ ἐκ τῶν ἔνδον καὶ προφυλάττει ἀπὸ τὸν κίν-

δυνον τῆς παραμελήσεως αὐτῶν ὡς δῆθεν μὴ δεκτικῶν λόγου φαινομένων. Τέλος ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας καὶ πρὸ πάντων τοῦ χριστιανισμοῦ ἐμφανίζει ἀπέραντον ἀριθμὸν μεγάλων θρησκευτικῶν προσωπικοτήτων. Πρὸς πλήρη ἑρμηνείαν αὐτῶν καὶ ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου των παρίσταται ἀνάγκη ψυχολογικῆς ἀναλύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ των βιώματος καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ ἀπορρεούσης κατανοήσεως τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τῆς θέσεως πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμόν. Κατὰ κανόνα, ἀλλ᾽ ἀσυναισθήτως καὶ διαισθητικῶς πράττουν τοῦτο ὅλοι οἱ ἱστορικοί. Ἀλλ᾽ ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὅταν ὀξυνθῇ τὸ βλέμμα τοῦ ἐρευνητοῦ διὰ τῆς συστηματικῆς γνώσεως τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων καὶ γίνεται συνειδητὴ χρῆσις αὐτῆς. Χωρὶς τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν ἱστορίας καὶ ψυχολογίας παραμένει ἐλλειπὴς ἡ ἑρμηνεία ἀνδρῶν ὡς οἱ προφῆται, ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν, Φραγκῖσκος ὁ ἐξ Ἀσσίσης. Σημαντικὸν μειονέκτημα διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν σημαίνει ἡ ἔλλειψις συσχετίσεως τῶν καθ᾽ ἕκαστον γεγονότων πρὸς τὴν θρησκείαν ὡς κέντρον αὐτῶν, ὁ ψυχολογικὸς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ παλαιὸς Neander, ὁ ὁποῖος ἐξαίρει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Schleiermacher τὸν ἐνδόμυχον θρησκευτικὸν βίον ὑπερόχων χριστιανικῶν φυσιογνωμιῶν. Βραδύτερον ἐξῆρεν ὁ Hausrath τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ὡς ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας. Ὁ Hase καὶ ὁ Harnack παρέσχον δείγματα συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τοῦ Neander διὰ τῆς ἐκθέσεως καὶ τῆς δημώδους εὐσεβείας.

(Συνεχίζεται)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΤΑΞΙΣ ΚΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΕΓΚΑΙΝΙΩΝ

Κώδικας εἴχομεν ὑπ' ὄψει τοὺς κάτωθι :

Ἐθνικῆς	Βιβλιοθήκης	ὑπ' ἀριθ.	2014	αἰῶν.	ΙΔ	σημειούμ.	**Z**
»	»	»	662	»	ΙΒ - ΙΔ	»	**H**
»	»	»	663	»	ΙΕ - ΙΣΤ	»	**N**
»	»	»	848	»	ΙΕ	»	**Ξ**
»	»	»	2473	»	ΙΕ	»	**X**
»	»	»	734	»	ΙΗ	»	ὲ
»	»	»	668	»	ΙΖ	»	e
»	»	»	754	»	ΙΖ	»	υ

Ἐκ τῶν Εὐχολογίων τοῦ Δμ τριέβσκη

Τῆς Βιβλιοθήκης Σινᾶ		ὑπ' ἀριθ.	959	αἰῶνος	ΙΑ	σημ.	$\boldsymbol{\Sigma}_3$
»	» Παρισίων Κοισλιανὸς	»	213	»	»	»	**P**

Εἰς τὸν Βαρβερινὸν κώδικα, σημειούμενον διὰ τοῦ Β, παραπέμπομεν κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Goar δημοσιευομένας ἐν τῷ Εὐχολογίῳ του διαφόρους γραφάς.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ συνήθεια τῆς καθιερώσεως τῶν ναῶν παρουσιάζεται ἀρκούντως παλαιὰ καὶ κρατοῦσα οὐ μόνον παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, τῆς καθιερώσεως τῆς σκηνῆς καὶ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῶν ὁποίων ὡς ἐγένοντο ταῦτα ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος, εἶτα δὲ καὶ τοῦ Ζοροβάβελ καὶ Ἰούδα τοῦ Μακκαβαίου ἔχομεν περιγραφὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λεπτομερῆ ἐν αὐτῇ τῇ Βίβλῳ (Ἐξόδου μ, Γ' Βασιλ. καὶ Β' Ἔσδρα ϛ 16 καὶ Α' Μακκ. δ 41—59) ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἦτο καθολικῶς διαδεδομένη ἡ καθιέρωσις πόλεων, ναῶν, ζώων, προσώπων, γινομένη καθ' ὡρισμένον τυπικόν, προϋποθέτον τὴν παρέμβασιν ἱερέων (1). Πρὸ παντὸς παρὰ τοῖς Ρωμαίοις τὰ ἐγκαίνια πόλεων ἢ ναῶν εἶχον χαρακτῆρα ἐπίσημον καὶ πανηγυρικόν, τελούμενα μετὰ λιτανειῶν, καθάρσεων διὰ ραντισμοῦ ὕδατος, δεήσεων καὶ θυσιῶν (2). Ὅτι βεβαίως τὰ προηγούμενα ταῦτα ἑπόμενον ἦτο νὰ

(1) Πρβλ. P. de Puniet Dedicace des Églises ἐν D. A. C. L. τόμ. 4, 376.

(2) E. Potier ἄρθρον Consecratio et Dedicatio ἐν Saglio, Diction. des antiquités grecques et romaines Τόμ. I. καὶ II.

ἐπιδράσουν καὶ ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ, παρουσιάζεται ὅλως πιθανὸν καὶ φυσικόν, ἰδίᾳ δὲ ἡ παρ' Ἰουδαίοις ἀρχαιόθεν κρατήσασα πρᾶξις, ἥτις καθίστατο τοσούτῳ μᾶλλον καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς αἰδέσιμος, ὅσῳ τὸ τυπικὸν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος ἀνεγερθέντος ναοῦ ἐνεσωματώθη, ὡς εἴπομεν, εἰς αὐτὴν τὴν θεόπνευστον ἀφήγησιν τῆς Βίβλου. Δεδομένου δὲ ὅτι κατ' ἀπομίμησιν τῆς παρ' Ἑβραίοις ἑορτῆς τῶν ἐγκαινίων καθ' ἣν ἑωρτάζετο κατ' ἔτος πανηγυρικῶς ἡ ἀνάμνησις τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ, φαίνεται εἰσαχθεῖσα καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ δι' ἕκαστον ναὸν ἡ ἑορτὴ τῆς κατ' ἔτος ἀναμνήσεως τῶν ἐγκαινίων του μετὰ μείζονος ἢ ἥττονος μεγαλοπρεπείας (ἀναλόγως τῆς περιφανείας τοῦ ναοῦ) διεξαγομένη, δύναταί τις μετὰ πάσης σχεδὸν βεβαιότητος νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μάλιστα ἡ Ἰουδαϊκὴ πρᾶξις ἐπέδρασε πρὸς ἐπικράτησιν καὶ τῆς συνηθείας τοῦ ἐγκαινισμοῦ καὶ τῆς καθιερώσεως καὶ τῶν χριστιανικῶν ναῶν, εἰ καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη φαίνεται σημειωθεῖσα μεταγενεστέρως καὶ βαθμιαίως.

Ζήτημα λοιπὸν προβάλλεται ὡς πρὸς τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἤρχισαν νὰ τελῶνται καὶ ἐγκαίνια ναῶν χριστιανικῶν. Πρόδηλον δ' ὅτι ἡ λύσις τούτου ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἤρχισε νὰ ἀνεγείρωνται ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν εἰδικὰ κτίρια, ἀφιερωμένα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν λατρείαν. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὑπεστηρίχθη ὑπό τινων ὅτι ἤδη τὸ ὑπερῷον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Κύριος παρέδωκε τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ταυτιζόμενον κατ' αὐτοὺς πρὸς τὸ ὑπερῷον, ἐν ᾧ συνηγμένων τῶν μαθητῶν κατῆλθεν ἐπ' αὐτοὺς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν Πεντηκοστήν, ἀφωρίσθη εἰδικῶς διὰ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν καὶ καθ' ἃ καὶ ὁ Βέδας παρεδέξατο (De locis sanctis τόμ. IX) (3) αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι καθίδρυσαν ἐν αὐτῷ περικαλλῆ ναόν, τοιαύτη δέ τις παράδοσις φαίνεται ἐξηγουμένη κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ἐν τῇ ΙΣΤ' κατηχήσει τοῦ Κυρίλλου (4). Πλὴν ὅμως κἂν ἔτι δεχθῶμεν ὡς βεβαίαν τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, προφανῶς πρόκειται περὶ εἰδικῆς καὶ μοναδικῆς περιπτώσεως, πιθανώτατον δὲ παρουσιάζεται τόσον ἐκ τῶν ὑπαινιγμῶν τῶν Πράξεων, ὅσον καὶ ἐκ φράσεών τινων τῶν ἐπιστολῶν, ὅτι ἡ χριστιανικὴ λατρεία κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἐτελεῖτο εἰς ἰδιωτικοὺς οἴκους (5), τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι

---

(3) Παρὰ W. Smith and S. Cheetham D. C. Antiq. τόμ. Α' σελ. 427.

(4) «Ἐνταῦθα ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ *ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ τῶν ἀποστόλων ἐκκλησίᾳ* . . . Ἐνταῦθα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξ οὐρανῶν κατῆλθε. Καὶ πρεπωδέστατον μὲν ἦν, ὥσπερ *τὰ περὶ Χριστοῦ καὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἐν τῷ Γολγοθᾷ* τούτῳ λέγομεν, οὕτω καὶ περὶ ἁγίου Πνεύματος *ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ λέγειν Ἐκκλησίᾳ*» (§ 4 Migne 33,1924), Πρβλ. καὶ Νικηφόρου Ἐκκλ. Ἱστορ. II 3.

(5) Τοῦτο ὑποδηλοῖ πιθανώτατα ἡ φράσις «κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησία» ἡ ἐν Α' Κορινθ. ις' 19, Ρωμ. ις' 5, Κολοσ. δ' 15, ἴσως δὲ καὶ ἐν Φιλημ. 2.

παρεχώρουν τὰς σχετικῶς εὐρυχώρους αἰθούσας των πρὸς διεξαγωγὴν τῆς λατρείας, μετὰ τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν αἱ αἴθουσαι αὗται ἐπανήρχοντο εἰς τὴν προτέραν ἰδιωτικὴν χρῆσιν. Τούτου οὕτως ἔχοντος καθίσταται προφανές, ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ καθιερώσεως ἢ ἐγκαινίων ναῶν, ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀποστόλων.

Ἡ πρώτη αὐθεντικὴ καὶ ἀδιαμφισβήτητος μαρτυρία περὶ ὑπάρξεως εἰδικῶν κτιρίων ἀφιερωμένων εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν παρέχεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου (6), βεβαιοῦντος, ὅτι κατὰ τὸ δέκατον ἔνατον ἔτος τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας (περὶ τὸ 303) «τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἐπελαυνούσης ἥπλωτο πανταχόσε βασιλικὰ γράμματα, *τὰς μὲν ἐκκλησίας* εἰς ἔδαφος φέρειν, τὰς δὲ γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάττοντα». Ὑπῆρχον λοιπὸν ἤδη ναοὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἀναμφιβόλως ἡ ἀνέγερσις αὐτῶν θὰ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἱκανὸν χρόνον πρότερον, εἰς τρόπον ὥστε δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ εἴπωμεν, ὅτι μεσοῦντος τοῦ τρίτου αἰῶνος θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συναντήσῃ τις ἐνιαχοῦ χριστιανικὰς ἐκκλησίας.

Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν κατεδαφισθέντων κατὰ διαταγὴν τοῦ Διοκλητιανοῦ ναῶν ἀνηγέρθησαν μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν διωγμῶν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἰρήνευσιν τῆς ἐκκλησίας νέοι ναοὶ περικαλλέστεροι τῶν καταρριφθέντων, περὶ τῆς καθιερώσεως δὲ τοιούτων τινῶν ναῶν ἔχομεν τὰς πρώτας αὐθεντικὰς καὶ ἀδιασείστους περὶ ἐγκαινίων πληροφορίας. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἀπαντῶνται εἰδήσεις τινὲς περὶ ἐγκαινίων ναῶν εἰς παλαιοτέρους ἀναγομένων χρόνους. Αὗται ὅμως εὕρηνται εἰς συγγράμματα νόθα καὶ ἀπόκρυφα, οἷα αἱ ἐπιστολαὶ (β καὶ γ) τοῦ Κλήμεντος πρὸς Ἰάκωβον (7) καὶ τοῦ Πίου Α' πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Βιέννης Ἰοῦστον (8), καθὼς καὶ ἐγκύκλιός τις τοῦ Πάπα Εὐαρέστου (+ 105 (9) παρατιθεμένη ὑπὸ τοῦ Γρατιανοῦ ἐν τῷ ψηφίσματι (decretum) αὐτοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πάπα Ὑγίνου (+ 140) καὶ ἀναφέρονται εἰς πρᾶξιν λειτουργικὴν οὐχὶ παλαιοτέραν τοῦ Δ'. αἰῶνος. Δύο ἄλλαι μαρτυρίαι τοῦ Δ'. αἰῶνος παρουσιάζονται πολλῆς σπουδῆς ἄξιαι, πλὴν ὅμως καὶ ἐξ αὐτῶν δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ συναγάγωμεν συμπεράσματα ἀδιαμφισβήτητα. Αἱ μαρτυρίαι αὗται προέρχονται ἡ μία μὲν ἐκ τῆς 22ας ἐπιστολῆς τοῦ Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολάων πρὸς τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Μαρκελλίναν (περὶ τὸ 386), ἐν τῇ ὁποίᾳ χαρακτηρίζεται ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων ὡς παλαιότατον καὶ καθολικώτατον ἔθος (10), ἡ ἑτέρα δὲ ἐκ τοῦ ΜΓ' ἢ κατ' ἄλλους ΜΔ' λόγου Γρηγορίου

(6) Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII 2,4.
(7) Παρὰ Mansi Concil. ampl. coll. τομ. 1,129 καὶ 136.
(8) Migne 5, 1125.
(9) Παρὰ Mansi τομ. 1,631.
(10) Migne P. L. 16, 1066.

τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἔνθα λέγεται, ὅτι : «ἐγκαίνια τιμᾶσθαι παλαιὸς νόμος καὶ καὶ καλῶς ἔχων καὶ τοῦτο οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις, ἑκάστης τοῦ ἐνιαυτοῦ περιτροπῆς τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐπαγούσης». ([11]) Ἀλλ' ὁ μὲν Ἀμβρόσιος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς παρ' ἐθνικοῖς κρατούσας συνηθείας, περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν ἤδη, ὁ δὲ Γρηγόριος φαίνεται μᾶλλον ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις πρᾶξιν καὶ τὴν ἀπὸ τῶν Μακκαβαϊκῶν χρόνων καθορισθεῖσαν ἑορτὴν τῶν ἐγκαινίων. Προσήχθη ἐν τούτοις καὶ ἄλλη τις μαρτυρία, δυναμένη νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ Β'. αἰῶνος καὶ προερχομένη ἐκ τοῦ ἀποκρύφου βιβλίου Recognitiones (ἐκ τῶν ψευδοκλημεντίων) ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι Θεόφιλός τις ἐκληροδότησεν εἰς τὸν ἀπόστολον Πέτρον τὴν κατοικίαν του ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ἵνα «domus suæ ingentem basilicam ecclesiæ nomine consecraret» ([12]), ἕτερος δέ τις ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν οἰκίαν του, ἥτις ἠδύνατο νὰ στεγάσῃ πλέον τῶν πεντακοσίων προσώπων ([13]). Ἀλλὰ καὶ τὰς μαρτυρίας ταύτας μᾶλλον ὡς ἀορίστους θὰ ἠδύνατό τις νὰ χαρακτηρίσῃ.

Περὶ ἐγκαινίων ἐκκλησιῶν λόγος σαφὴς καὶ ἀδιαμφισβήτητος γίνεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, ὅτε μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς ἐκκλησίας ἐκ τῶν διωγμῶν «ἔνθεος ἅπασιν ἀπήνθει χαρά, πάντα τόπον τὸν πρὸ μικροῦ ταῖς τῶν τυράννων δυσσεβείαις ἠρειπωμένον, ὥσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου λύμης ἀναβιώσκοντα θεωμένοις, νεώς τε αὖθις ἐκ βάθρων εἰς ὕψος ἄπειρον ἐγειρομένους καὶ πολὺ κρείττονα τὴν ἀγλαΐαν τῶν πάλαι πεπολιορκημένων ἀπολαμβάνοντας» ([14]). Προϊὼν δὲ ὁ Εὐσέβιος παρέχει καὶ γενικήν τινα περιγραφὴν τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν οἰκοδομήσεων τούτων γενομένων ἐγκαινίων γράφων τὰ ἑξῆς :

«Ἐγκαινίων ἑορτὴν κατὰ πόλεις καὶ τῶν ἄρτι νεοπαγῶν προσευκτηρίων ἀφιερώσεις, ἐπισκόπων τε ἐπὶ ταὐτὸ συνελεύσεις, τῶν πόρρωθεν ἐξ ἀλλοδαπῆς συνδρομαί, λαῶν εἰς λαοὺς φιλοφρονήσεις . . . καὶ εἷς ἐξ ἁπάντων θεολογίας ὕμνος . . . ἱερουργίαι τε τῶν ἱερωμένων, καὶ θεοπρεπεῖς ἐκκλησίας θεσμοί, ὧδε μὲν ψαλμῳδίαις καὶ ταῖς λοιπαῖς τῶν θεόθεν ἡμῖν παραδοθεισῶν φωνῶν ἀκροάσεσιν, ὧδε δὲ θείαις καὶ μυστικαῖς ἐπιτελουμέναις διακονίαις· σωτηρίου τε ἦν πάθους ἀπόρρητα σύμβολα. Ὁμοῦ δὲ πᾶν γένος ἡλικίας ἄρρενός τε καὶ θήλεος φύσεως ὅλῃ διανοίας ἰσχύϊ δι' εὐχῶν καὶ εὐχαριστίας γεγηθότι νῷ καὶ ψυχῇ τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον Θεὸν ἐγέραιρον. Ἐκίνει δὲ καὶ λόγους ἅπας τῶν παρόντων ἀρχόντων πανηγυρικούς, ὡς ἑκάστῳ παρῆν δυνάμεως, θειάζων τὴν πανήγυριν» ([15]).

(11) Migne 36,608.
(12) Lib. X, 71 Migne 1,1453.
(13) Αὐτοθ. lib IV,6 στήλ. 1318.
(14) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. X, 2,1.
(15) Αὐτόθ. 3.

Ἰδιαιτέρως ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Φοινίκῃ Τύρου, κατεδαφισθέντος μὲν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἀνεγερθέντος δὲ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Τύρου Παυλίνου, διὰ στενῆς πρὸς τὸν Εὐσέβιον συνδεομένου φιλίας, καὶ τοῦ ὁποίου ναοῦ «γέγονε καὶ νῦν ὡς ἀληθῶς ἐστιν ἡ δόξα *ἡ ἐσχάτη ὑπὲρ τὴν προτέραν*» ([16]). Παρατίθεται δὲ καὶ «πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῇ Παυλίνῳ, Τυρίων ἐπισκόπῳ προσπεφωνημένος», ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ συνδραμόντες κατὰ τὰ ἐγκαίνια ἐπίσκοποι προσφωνοῦνται «φίλοι Θεοῦ καὶ ἱερεῖς, οἱ τὸν ἅγιον ποδήρη καὶ τὸν οὐράνιον τῆς δόξης στέφανον, τό τε χρῖσμα τὸ ἔνθεον καὶ τὴν ἱερατικὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος στολὴν περιβεβλημένοι» ([17]).

Εἴκοσιν ἔτη βραδύτερον (τῷ 335 μ. Χ.) ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Μαρτυρίου, ἤτοι τοῦ ἐπὶ τοῦ ἁγίου Τάφου ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνεγερθέντος ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ναοῦ, συνήγαγεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ πλῆθος ἐπισκόπων, τοῦ βασιλέως παρεγγυήσαντος οὐ μόνον τὴν τότε συνεδριάζουσαν «σύνοδον ἅπασαν ἀπὸ τῆς Τύρου καταλαβεῖν τὴν Αἰλίαν», ἀλλὰ «καὶ ἄλλους ἅπαντας πανταχόθεν κελεύσαντος, καὶ τοὺς ὑπ᾽ αὐτοῦ δομηθέντας καθιερῶσαι νεώς» ([18]). Περιγράφων δὲ ὁ Εὐσέβιος τὰ κατὰ τὰ ἐγκαίνια ταῦτα γενόμενα παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, εὐχαῖς ἅμα καὶ διαλέξεσι τὴν ἑορτὴν κατεκόσμουν· οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως τὴν εἰς τὸν ὅλων σωτῆρα δεξίωσιν ἀνυμνοῦντες, τάς τε περὶ τὸ μαρτύριον μεγαλουργίας διεξιόντες τῷ λόγῳ· οἱ δὲ ταῖς ἀπὸ τῶν θείων δογμάτων πανηγυρικαῖς θεολογίαις πανδαισίαν λογικῶν τροφῶν ταῖς πάντων παραδιδόντες ἀκοαῖς· ἄλλοι δὲ ἑρμηνείας τῶν θείων ἀναγνωσμάτων ἐποιοῦντο, τὰς ἀπορρήτους ἀποκαλύπτοντες θεωρίας[19].

Ἐξ ὅσων ὅμως ὁ Εὐσέβιος περὶ τῶν ἐγκαινίων τόσον τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Μαρτυρίου ἀναφέρει οὐδὲν δύναται νὰ συναχθῇ περὶ ὑπάρξεως ἤδη ἰδίου τινὸς τελετουργικοῦ τυπικοῦ ἐγκαινίων, ἀλλὰ

---

(16) Αὐτόθ. Χ, 4, 46.

(17) Αὐτόθι Χ, 4, 2.

(18) Θεοδωρήτου Ἐκκλ. Ἱστ. Ι 31. Πρβλ. καὶ Εὐσεβίου Περὶ τοῦ βίου Κωνσταντίνου IV κεφ. 43. «Κατελάμβανεν ἄλλος βασιλικὸς ἀνὴρ ἐπισπέργων τὴν σύνοδον σὺν γράμματι βασιλικῷ, σπεύδειν καὶ μηδὲν ἀναβάλλεσθαι τὴν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα παρορμῶν γε πορείαν». Πρβλ. καὶ Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστορ. Ι 28: «Σύνοδον ἐπισκόπων ἐκήρυξε γενέσθαι ἐπὶ τῇ καθιερώσει τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, ὃν ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνήγειρε». Πρβλ. καὶ Σωζομένου Ἐκκλ. Ἱστ. ΙΙ 26: «Ἀμφὶ τὴν τρίτην δεκάδα τῆς Κωνσταντίνου ἡγεμονίας, ἐξεργασθέντος τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις νεὼ περὶ τὸν Κρανίου χῶρον, ὃ μέγα μαρτύριον προσαγορεύεται, παραγενόμενος εἰς Τύρον Μαριανός, ἀνὴρ τῶν ἐν ἀξίᾳ, βασιλικὸς ταχυγράφος ἀπέδωκε τῇ συνόδῳ βασιλέως ἐπιστολήν, παρακελευομένην ἐν τάχει τὰ Ἱεροσόλυμα καταλαβεῖν καὶ τὸν νεὼ καθιερῶσαι».

(19) Περὶ τοῦ βίου Κωνστ. IV, 45.

μᾶλλον συνάγεται, ὅτι ταῦτα συνίσταντο εἰς πανηγυρικὴν τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας καὶ εἰς ἐκφώνησιν καταλλήλων λόγων καὶ μεγαλοπρεπῆ γενικῶς ἑορτασμὸν διὰ τῆς συμμετοχῆς ὡς οἷόν τε πλειόνων ἐπισκόπων, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία ἐξεζητεῖτο οὐχὶ διότι τὰ ἐγκαίνια δὲν ἐδικαιοῦτο καὶ εἷς μόνος νὰ ἐπιτελέσῃ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ διότι, μάλιστα δι᾿ οὓς ναοὺς ἀνῳκοδόμει ὁ αὐτοκράτωρ, ἐπεδιώκετο ὁ ὡς οἷόν τε λαμπρότερος ἑορτασμὸς τῆς καθιερώσεως τούτων. Ἐντεῦθεν καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ καθώριζεν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας τὸν χρόνον τῶν ἐγκαινίων καὶ συνεκάλει αὐτὸς ἐπὶ τούτοις σύνοδον ὁλόκληρον ἐπισκόπων. Οὕτω οὐ μόνον πολλοὶ ναοὶ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου «δομηθέντες» καθιερώθησαν διὰ τοιούτων συνόδων, καθ᾿ ἃ βεβαιοῖ ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μαρτυρίᾳ αὐτοῦ ὁ Θεοδώρητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου, υἱοῦ τοῦ μ. Κωνσταντίνου, ἐν ἔτει 341, ἐπὶ τῇ προσκλήσει Εὐσεβίου τοῦ Νικομηδείας, σφετερισαμένου τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συνηθροίσθησαν ἐνενήκοντα ἑπτὰ ἐπίσκοποι ἐν Ἀντιοχείᾳ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκεῖ βασιλικῆς, τῆς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Dominicum aureum» τῆς ὁποίας ἡ ἀνοικοδόμησις ἤρξατο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μ. Κωνσταντίνου, ἐπερατώθη δὲ ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίου ([20]). Σύνοδος ἐπισκόπων πάλιν ἐγένετο κατὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς ἐν Κων)λει ἁγίας Σοφίας ἐν ἔτει 306 τριάκοντα καὶ τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ μ. Κωνσταντίνου ([21]).

Διότι δὲ ἡ πρωτοβουλία τῶν ἐγκαινίων τῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεγειρομένων ναῶν ἀνῆκεν εἰς αὐτὸν ὡς κτίτορα, διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ μ. Ἀθανασίου κατηγοροῦν αὐτόν, ὅτι προέβη ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Κωνσταντίου εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, εὑρίσκεται δ᾿ εἰς τὴν ἀνάγκην ὁ θεῖος Πατὴρ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν συκοφαντικὴν ταύτην κατηγορίαν ἐν τῇ περὶ τὸ ἔτος 356 ἀπευθυνθείσῃ «Ἀπολογίᾳ προς βασιλέα Κωνστάντιον» ([22]).

---

(20) Κατασκευάζει σύνοδον ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας γενέσθαι προφάσει μὲν τῶν ἐγκαινίων τῆς ἐκκλησίας, ἣν ὁ πατὴρ μὲν τῶν Αὐγούστων κατασκευάζειν ἤρξατο — μετὰ τὴν τελευτὴν δὲ αὐτοῦ ὁ υἱός Κωνστάντιος δεκάτῳ ἔτει ἀπὸ τῆς θεμελιώσεως συνετέλεσε· τὸ δ᾿ ἀληθὲς ἐπὶ τῇ ἀνατροπῇ καὶ καθαιρέσει τῆς ὁμοουσίου πίστεως» (Σωκράτους Ἐκκλ. II 7, πρβλ. καὶ Σωζομ. III 5).

(21) Σωκράτους II,39.

(22) Κεφ. 14, 17 Migne 25, 612, 617 «Περὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας κατειρήκασιν, ὡς δὴ συνάξεως ἐκεῖ γενομένης πρὶν αὐτὴν τελειωθῆναι... Οὐκ ἐγκαινίων ἡμέραν ἐπετελέσαμεν, θεοσεβέστατε Αὔγουστε. Τοῦτο γὰρ ἀθέμιτον ἦν ἀληθῶς πρὸ τῆς σῆς προστάξεως ποιῆσαι. Οὐδὲ ἐκ παρασκευῆς εἰς τοῦτο παρήλθομεν· οὐδὲ ἐπίσκοπός τις οὐδὲ ἄλλος κληρικὸς εἰς τοῦτο κέκληται, ἔλειπε δὲ πολλὰ καὶ τῷ ἔργῳ... Μειζόνως γὰρ ἂν διεβλήθην, καὶ ἦν ἀληθῶς ἔγκλημα, εἰ ὃν ᾠκοδόμησε τόπον ὁ βασιλεὺς παρηρχόμεθα καὶ ἔρημον ἐζητοῦμεν εἰς εὐχήν... Σὺ δὲ θεοφιλέστατε Αὔγουστε, ζήσειας πολλαῖς ἐτῶν περιόδοις καὶ τὰ ἐγκαίνια ἐπιτελέσειας. Αἱ γὰρ γενόμεναι παρὰ πάντων περὶ τῆς σῆς σωτηρίας εὐχαὶ οὐκ ἐμποδίζουσι τὴν

Ἐξ ὧν δὲ ὁ μέγας τῆς ὀρθοδοξίας ἀθλητὴς ἐπάγει ἐν τῇ ἀνασκευῇ ταύτῃ συνάγεται, ὅτι καὶ ὁ προκάτοχος αὐτοῦ πατριάρχης Ἀλέξανδρος καὶ ἄλλοι Πατέρες εἶχον ἐπιτελέσει ἐγκαίνια ἐπὶ νεωστὶ ἀνεγηγερμένων ναῶν.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν ἐν τούτοις τούτων τῶν εἰς ἐγκαίνια διεξαχθέντα κατὰ τὸ διάστημα τὸ σχεδὸν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Δ' ἐκτεινόμενον δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι κατ' αὐτὰ καθιεροῦτο τὸ ἐν τοῖς ναοῖς τούτοις θυσιαστήριον δι' εἰδικῶν πλύσεων, ῥαντισμῶν καὶ χρίσεων, καθὼς καὶ διὰ καταθέσεων ἱερῶν λειψάνων. Βεβαιοῦται μέν, ὅτι ἐγίνοντο ἐκφωνήσεις εἰδικῶν κηρυγμάτων καὶ ἀνεπέμποντο εὐχαὶ καὶ ἐπηκολούθει ἡ ἐν τῷ καθιερουμένῳ ναῷ πανηγυρικὴ τέλεσις τῆς θείας λειτουργίας. Κατάθεσις ὅμως λειψάνων μαρτυρικῶν ἢ χρίσις τῆς ἁγίας Τραπέζης διὰ μύρου δὲν ἀναφέρεται ἀκόμη. Τοὐναντίον ἐξ ὑπαινιγμῶν ἄλλων τινῶν μαρτυριῶν παρουσιάζεται ὡς πιθανόν, ὅτι ἐκτός τινων εἰδικῶν εὐχῶν καὶ δεήσεων, αἵτινες ἴσως θὰ ἀνεπέμποντο, ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐπὶ τῆς νεοϊδρυθείσης Τραπέζης ἐθεωρεῖτο ἐπαρκὴς πρὸς καθαγιασμὸν καὶ καθιέρωσιν αὐτῆς. Οὕτω Γρηγόριος μὲν ὁ Νύσσης ῥητῶς ἀναφέρει, ὅτι ὁ λίθος τοῦ θυσιαστηρίου καθιεροῦται «τῇ τοῦ Θεοῦ θεραπείᾳ» καὶ δι' αὐτῆς «τὴν εὐλογίαν δέχεται» (23)· σαφέστερον δὲ ὁ Κυπριανὸς ἀναγράφων, ὅτι παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς οὔτε βάπτισμα, οὔτε χρίσμα ἔγκυρον ὑπάρχει, διότι δὲν ἔχουν τὴν Εὐχαριστίαν, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν δύναται νὰ ὑφίσταται θυσιαστήριον, ὅπου καθαγιάζεται τὸ ἅγιον χρῖσμα (24), ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία εἶνε ἡ καθιεροῦσα τὸ θυσιαστήριον· παρομοίαν δ' ἰδέαν ἐκφράζει μετέπειτα καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος λέγων περὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης, ὅτι «θαυμαστὸν τοῦτο (τὸ θυσιαστήριον) ὅτι λίθος μὲν ἐστι τὴν φύσιν, ἅγιον δὲ γίνεται, ἐπειδὴ σῶμα δέχεται Χριστοῦ» (25). Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ καθιερώσεως τοῦ ἐν

τῶν ἐγκαινίων πανήγυριν... Τοῦτο δὲ πάλιν καὶ ὁ μακαρίτης Ἀλέξανδρος καὶ οἱ ἄλλοι Πατέρες πεποιήκασι· συναγαγόντες γὰρ καὶ τελειώσαντες τὸ ἔργον, ηὐχαρίστησαν τῷ Κυρίῳ, ἐγκαίνια ἐπιτελέσαντες... Τοῦτο μὲν οὖν πληρώσειας καὶ τὴν εὐχὴν ἀποδοίης τῷ Κυρίῳ ᾧ καὶ τὸν οἶκον πεποίηκας».

(23) «Ἐπεὶ καὶ τὸ θυσιαστήριον τοῦτο τὸ ἅγιον, ᾧ παρεστήκαμεν, λίθος ἐστὶ κατὰ τὴν φύσιν κοινός, οὐδὲν διαφέρων τῶν ἄλλων πλακῶν, αἳ τοὺς τοίχους ἡμῶν οἰκοδομοῦσι καὶ καλλωπίζουσι τὰ ἐδάφη. Ἐπειδὴ δὲ καθιερώθη τῇ τοῦ Θεοῦ θεραπείᾳ, καὶ τὴν εὐλογίαν ἐδέξατο, ἔστι Τράπεζα ἁγία, θυσιαστήριον ἄχραντον, οὐκέτι παρὰ πάντων ψηλαφώμενον, ἀλλὰ μόνον τῶν ἱερέων, καὶ τούτων εὐλαβουμένων». (Γρηγορίου Νύσσης: Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων κεφ. β. Migne 46, 581).

(24) Epist. aol Jubaïanum § 2 Migne P. L. 3, 1040.

(25) Ὁμιλία 20 § 3 εἰς τὴν Β' Κορινθ. Migne 51, 54ο. Ὡς γενικωτέρα καὶ οὐχὶ ὡς εἰδικῶς εἰς τὰ ἐγκαίνια ἀναφερομένη ἐχαρακτηρίσθη καὶ περικοπή τις ἐκ τῆς Β' Ὁμιλίας τοῦ Ὠριγένους εἰς τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ (Migne 12, 833) ἔχουσα οὕτως: «Cum vero videris introire gentes ad fidem, ecclesias extrui, altaria non cruore pecudum respergi, sed pretioso Christi sanguine consecrari; cum

Ἀλεξανδρείᾳ ναοῦ κατηγορία κατὰ τοῦ Μεγ. Ἀθανασίου δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σταθῇ, ἐὰν τὰ ἐγκαίνια ἐτελοῦντο ἔκτοτε διὰ καταθέσεως ἱερῶν λειψάνων ἢ χρίσεως διὰ μύρου καὶ οὐχὶ δι' ἁπλῆς ἐν τῷ νέῳ ναῷ συνάξεως καὶ ἀναφορᾶς ἐν αὐτῷ συνήθων εὐχῶν καὶ δεήσεων. Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ μέγας Ἀθανάσιος δὲν προβάλλει πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτοῦ ὅτι δὲν ἐγένετο κατάθεσις λειψάνων ἢ ἄλλο τι προσιδιάζον εἰς τὴν τέλεσιν ἐγκαινίων, ἀλλ' ὅτι μόνον ἡ τοῦ Πάσχα διεξήχθη ἑορτὴ καὶ «ὁ λαὸς ηὔξατο καὶ τὸν Πατέρα τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν παρεκάλεσε περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ εὐσεβεστάτου Κωνσταντίου», ἐμφαίνει ἀρκούντως, ὅτι καὶ ἡ ἐπ' ἐγκαινίοις τελετὴ δὲν διεκρίνετο οὐσιωδῶς τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις συνάξεσι καὶ ἑορταῖς συνήθως τελουμένων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐπαγομένη φράσις, καθ' ἣν «ἕτοιμος ὁ τόπος *προαγνισθεὶς ταῖς προγενομέναις εὐχαῖς*, ζητῶν παρουσίαν τῆς σῆς εὐσεβείας» (26) πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν ἐγκαινίων, ὑποδηλοῖ τὸ κρατοῦν τότε φρόνημα, ὅτι ἤρκει ἡ ἐπιτέλεσις τῆς συνήθους λατρείας πρὸς ἐξαγνισμὸν καὶ ἐξαγιασμὸν τοῦ χώρου τοῦ εἰς ναὸν καθιερωμένου.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ πρὸς τὰ λείψανα τῶν ἁγίων μαρτύρων τιμὴ ἐξεδηλώθη ἐνωρίτατα καὶ ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Β'. αἰῶνος ἔχομεν σαφεῖς μαρτυρίας ὅτι καὶ μνημεῖα ὑπὲρ τοὺς τάφους αὐτῶν ἀνηγείροντο καὶ ἡ θεία εὐχαριστία ἐτελεῖτο ἐπὶ τῶν τάφων αὐτῶν κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ μαρτυρίου των. Οὕτω ὁ μὲν Ἡγήσιππος μαρτυρεῖ περὶ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, ὅτι «ἔθαψαν αὐτὸν ἐπὶ τῷ τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ» (27). Ὁ δὲ Γάϊος «Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προϊσταμένῳ γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς αὐτὰ δὴ ταῦτα περὶ τῶν τόπων, ἔνθα τῶν εἰρημένων ἀποστόλων τὰ ἱερὰ σκηνώματα κατατέθειται, φησίν· Ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι. Ἐὰν γὰρ θελήσῃς ἀπελθεῖν εἰς Βατικανὸν ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὠστίαν, εὑρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἱδρυσαμένων τὴν ἐκκλησίαν». (28). Ὅτι δὲ οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων πρωΐμως μετεβλήθησαν εἰς τόπους, ὅπου ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία, μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων Μαρτυρίων τοῦ Ἰγνατίου καὶ τοῦ Πολυκάρπου. Οὕτω εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου (κεφ. 18) ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς: «Ἡμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὀστᾶ αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. Ἔνθα ὡς δυνατὸν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ

---

videris sacerdotes et levitas non sanguinem hircorum et taurorum, sed verbum Dei per spiritus sancti gratiam ministrantes, tunc dicito quia Jesus post Moysen suscepit et obtinuit principatum».

(26) Ἀπολογία κεφ. 18 Migne 25, 620.

(27) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. II, 23,18

(28) Αὐτοθ. 25,7.

μαρτυρίου αὐτῶν γενέθλιον ἡμέραν.» Ἀπὸ τοῦ τέλους δὲ τοῦ τρίτου αἰῶνος αἱ περὶ συνάξεων ἐν τοῖς τάφοις τῶν μαρτύρων καὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἑορτασμοῦ τῆς γενεθλίου τῶν μαρτύρων μαρτυρίαι καθίστανται πολυπληθεῖς. (29) Τῆς συνηθείας δὲ τοῦ νὰ κατατίθενται κάτωθι τοῦ θυσιαστηρίου λείψανα μαρτύρων, προηγήθη πρὸ παντὸς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τὸ ἔθος

---

(29) Ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς προερχομένων μνημονεύομεν τοῦ Κ΄ κανόνος τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου (τῷ 324), καθ' ὃν «εἴτις αἰτιῶτο, ὑπηρηφάνῳ διαθέσει κεχρημένος καὶ βδελυσσόμενος τὰς συνάξεις τῶν Μαρτύρων ἢ τὰς ἐν αὐτοῖς γινομένας λειτουργίας καὶ τὰς μνήμας αὐτῶν ἀνάθεμα ἔστω.» Εἶτα δὲ καὶ ἐκ τῆς εἰς Μάρτυρας ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου ζητοῦντος νὰ προλάβῃ τὰς κατὰ τοὺς ἑορτασμοὺς τῶν γενεθλίων τοῦ μάρτυρος ἐπακολουθούσας παρεκτροπὰς ὑπὸ τῶν συντρεχόντων εἰς τὰς πανηγύρεις ταύτας «Ἐποιήσατε τὴν νύκτα ἡμέραν διὰ τῶν παννυχίδων τῶν ἱερῶν· μὴ ποιήσατε πάλιν τὴν ἡμέραν νύκτα διὰ τῆς μέθης καὶ κραιπάλης καὶ τῶν ἀσμάτων τῶν πορνικῶν» (κεφ. 2) «Καὶ ταῦτα λέγω, οὐχ ἵνα μὴ παραγινώμεθα πρὸς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων, ἀλλ' ἵνα παραγενόμενοι μετὰ τῆς προσηκούσης ἀπαντῶμεν προθυμίας, καὶ μὴ μόνον ταῖς ἡμέραις αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τούτων χωρὶς τὴν αὐτὴν εὐλάβειαν παρεχώμεθα» (Αὐτόθ. κεφ. 1) Ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς Δύσεως δὲ προερχομένων μνημονεύομεν τῆς ἐν Ἐλβίρᾳ (305 μ. χ.) συνελθούσης τοῦ κανόνος 35 ἀπαγορεύοντος εἰς τὰς γυναῖκας νὰ μετέχουν τῶν ἐν τοῖς κοιμητηρίοις ἀγρυπνιῶν, διότι ὑπὸ τὴν πρόφασιν τῆς προσευχῆς διέπραττον ἁμαρτίαν· καθὼς καὶ τῶν κατωτέρω μαρτυριῶν τοῦ Αὐγουστίνου: «Εἰς τοὺς μάρτυράς μας κτίζομεν οὐχὶ ναοὺς ὡσεὶ ἦσαν θεοὶ ἀλλὰ μνημεῖα ὡς εἰς νεκρούς, τῶν ὁποίων τὰ πνεύματα ζοῦν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οὔτε ἀνεγείρομεν θυσιαστήρια εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα, ἵνα θυσιάζωμεν εἰς τοὺς μάρτυρας ἀλλ' εἰς τὸν ἕνα Θεὸν τῶν μαρτύρων καὶ ἡμῶν» (De civ. Dei 22,10). «Τίς ποτε ἤκουσε ἱερέα τῶν πιστῶν ἱστάμενον εἰς θυσιαστήριον ἐκτισμένον πρὸς τιμὴν καὶ λατρείαν τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τὸ ἅγιον σῶμα μάρτυρός τινος νὰ λέγῃ εἰς τὰς προσευχάς του· Προσφέρω εἰς σὲ θυσίαν ὦ Πέτρε ἢ ὦ Παῦλε ἢ ὦ Κυπριανέ; εἰς τὸν Θεὸν προσφέρονται αἱ θυσίαι αὗται εἰς τοὺς τάφους των» (8,27). Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ Liber Pontificalis ἀναφέρεται ὅτι πάπας Φῆλιξ Α΄. (269—274) καθώρισεν ἵνα ὑπὲρ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων τελῶνται λειτουργίαι. Ἡ σαφεστέρα ἐν τούτοις ἀπόδειξις τῆς τοιαύτης πράξεως εὕρηται ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Prudentius (Peristeph. Hymn. XI στιχ. 169—174) ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ Ἱππολύτου βωμοῦ καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πρβλ. αὐτόθ. καὶ Hymn. III στιχ. 211. Ἀξιοσημείωτα καὶ ὅσα περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρ' Αἰγυπτίοις τιμῆς τῶν λειψάνων ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέντι βίῳ τοῦ Μεγ. Ἀντωνίου: «Οἱ Αἰγύπτιοι τὰ τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα καὶ μάλιστα τῶν ἁγίων μαρτύρων, φιλοῦσι μὲν θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις, μὴ κρύπτειν δὲ ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς· νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελθόντας. Ὁ δὲ Ἀντώνιος πολλάκις περὶ τούτου καὶ ἐπισκόπους ἠξίου παραγγέλλειν τοῖς λαοῖς· ὁμοίως δὲ καὶ λαϊκοὺς ἐνέτρεπε καὶ γυναιξὶν ἐπέπληττε λέγων, μήτε νόμιμον μήτε ὅλως ὅσιον εἶναι τοῦτο. Καὶ γὰρ τὰ τῶν πατριαρχῶν καὶ τὰ τῶν προφητῶν σώματα μέχρι νῦν σώζεται εἰς μνήματα· καὶ αὐτὸ δὲ τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα εἰς μνημεῖον ἐτέθη, λίθος τε ἐπιτεθεὶς ἔκρυψεν αὐτό, ἕως ἀνέστη τριήμερον... Πολλοὶ οὖν ἀκούσαντες ἔκρυψαν ὑπὸ γῆν λοιπόν, καὶ ηὐχαρίστουν τῷ Κυρίῳ, καλῶς διδαχθέντες». (Βίος Ἀντωνίου κεφ. 90, Migne 26,968).

τοῦ νὰ ἀνεγείρωνται ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων, ὁπουδήποτε καὶ ἂν ἦσαν οὗτοι, θυσιαστήρια ἢ τράπεζαι, διὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς ἐπετείου τοῦ μαρτυρίου τούτων, εἰς ὑπερβολὰς δέ, εἰς ἃς πολλοὶ ἤχθησαν ἐκ καταχρήσεως τῆς συνηθείας ταύτης, ἀφορᾷ ὁ ϞΑ ἢ κατ' ἄλλους ΠΞ κανὼν τῆς ἐν 419 μ.Χ. συνελθούσης ἐν Καρθαγένῃ συνόδου, ἔχων ὡς ἕπεται: «Ἤρεσεν, ἵνα πανταχοῦ ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἀμπελῶνας, θυσιαστήρια ὡσανεὶ εἰς μνήμην μαρτύρων καθιστάμενα, ἐν οἷς οὐδὲ ἓν σῶμα ἢ λείψανα μαρτύρων ἀποκείμενα δείκνυνται ἀπὸ τῶν ἐντοπίων ἐπισκόπων, εἰ ἔστι δυνατόν, καταστρέφωνται... Καὶ παντελῶς μηδὲ μνήμη μαρτύρων ἐπιτελεσθῇ, εἰ μή που ἢ σῶμα ἢ τινὰ λείψανα ὦσιν ἢ ἀρχαιότητι παραδιδῶνται. Ὅσα γὰρ δι' ἐνυπνίων καὶ ματαίων ἀποκαλύψεων ἀνθρώπων τινῶν, ὁπουδήποτε καθίστανται θυσιαστήρια, παντὶ τρόπῳ τοιαῦτα ἀποδοκιμασθῶσιν».

Ἴσως εἰς τὴν συνήθειαν τῆς ἐπιτοπίου ἀνεγέρσεως θυσιαστηρίων νὰ συνετέλεσεν ἀντίληψίς τις ἐκδηλωθεῖσα μεμαρτυρημένως ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ εἰς τὰς χώρας, ἐφ' ὧν ἐξετείνετο ἡ ἐπιρροὴ αὐτῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔδει νὰ μὴ ἀθετῆται ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀπαραβιάστου τῆς ταφῆς, ἡ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους ἰσχύουσα. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν τάφων αὐτῶν μεταφορὰ ἢ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ζ' αἰῶνος δὲν ηὐνοήθη ὑπὸ τῆς Ῥώμης, ἀλλὰ καὶ πολλῷ μᾶλλον ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν λειψάνων τούτων καὶ ἡ λῆψις ἐξ αὐτῶν μερίδων πρὸς καθιέρωσιν θυσιαστηρίων, παρὰ τὴν πρωΐμως ἐν Ἀνατολῇ κρατήσασαν ἀντίθετον συνήθειαν. Ἡ πρώτη μεταφορὰ ἢ ἀνακομιδὴ λειψάνων ἁγίων ἡ μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Liber pontificalis, εἶνε ἡ τῶν ἁγίων Πρίμου καὶ Φηλικιανοῦ, ἐπὶ τοῦ πάππα Θεοδώρου († 649) ([30]).

Ἡ πρώτη ἐν τούτοις ἐπίσημος μαρτυρία περὶ καταθέσεως μαρτυρικῶν λειψάνων κατὰ ἐγκαίνια ναοῦ προέρχεται ἐκ τῆς Δύσεως, ἐκ τῆς περιφερείας ὅμως τῶν Μεδιολάνων. Ὅταν δηλαδὴ ὁ Ἀμβρόσιος περὶ τὸ 380 μ.Χ. ἐνεκαινίασε τὸν ἐν Μεδιολάνοις ἐγγὺς τῆς Porta Romana ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων μετέφερεν ἐκεῖ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ναζαρίου, ἀποτεθειμένων ἐκ προτέρου καὶ λειψάνων τινῶν τῶν ἁγίων ἀποστόλων ([31]). Ὅταν δὲ χρόνον τινὰ ἔπειτα, περὶ τὸ 386 μ.Χ., καθιέρωσε τὴν Ἀμβροσιανὴν βασιλικὴν ἄνευ λειψάνων, ὁ λαὸς ἐζήτησε νὰ κάμῃ τὰ ἐγκαίνια, ὡς καὶ πρότερον. Πράγματι δ' ἀνευρὼν ἅγια λείψανα, ἱκανοποίησε τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τοῦ λαοῦ ([32]). Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης λεπτομερείας συνάγομεν, ὅτι ἡ κατάθεσις ἁγίων λειψάνων ἐν τοῖς ἐγκαινίοις δὲν ἐθεωρεῖτο εἰσέτι ἀπαραίτητος, ἠδύνατο δὲ νὰ τελεσθοῦν ἐγκαίνια καὶ χωρὶς νὰ κατατεθοῦν ὑπὸ τὸ

---

(30) Liber pontif. édit. Duchesne tom. I pag. 332, 334.
(31) Vita Ambr. Paulin. auct. 33.
(32) Epist. 22 ad Marcell. 13.

θυσιαστήριον μαρτυρικὰ ἢ οἱαδήτινα ἅγια λείψανα. Τοῦτο ἄλλως τε ἐμφαίνεται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ πάππα Βιγιλίου, ἀπευθυνθείσης ἐν ἔτει 538 μ.Χ. εἰς τὸν Profuturum τῆς Πράγας, καθ' ἣν ἤρκει πρὸς καθιέρωσιν νέου θυσιαστηρίου ἡ τέλεσις τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐπ' αὐτοῦ (33). Προϋποτίθεται δὲ ὡς πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἐκ τοῦ Ζ' κανόνος τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787 μ. Χ.) ἔχοντος ὡς ἕπεται: «. . . Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὁρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάθεσιν γενέσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς, ὁ δὲ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερῶν ναὸν καθαιρείσθω, ὡς παραβεβηκὼς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις». Μαρτυρεῖται δηλαδὴ ἐντεῦθεν σαφῶς ὅτι καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρὰ τὴν γενικευθεῖσαν πλέον συνήθειαν τῆς καταθέσεως ἱερῶν λειψάνων ἐν τοῖς ἐγκαινίοις, ἐξηκολούθουν κατ' αὐτὸν τὸν Η' αἰῶνα πολλαχοῦ νὰ τελοῦν τὴν καθιέρωσιν τῶν θυσιαστηρίων καὶ τὸν ἐγκαινιασμὸν αὐτῶν ἄνευ ἱερῶν λειψάνων.

Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ Δ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ γενικεύεται ἡ συνήθεια ὅπως τὰ θυσιαστήρια καθιερῶνται καὶ διὰ καταθέσεως μαρτυρικῶν λειψάνων. Οὕτω ἐν τῇ Δύσει ὁ Γαυδέντιος τῆς Βριξίας (Brescia) ἐν ἔτει 387 κατὰ τὸ ταξείδιον αὐτοῦ εἰς προσκύνησιν τῶν Ἱεροσολύμων παρέλαβεν ἐν Καισαρείᾳ ἀπὸ τὰς ἀνεψιὰς τοῦ Μ. Βασιλείου λείψανά τινα τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα, ἅτινα μετά τινα ἔτη ἐχρησιμοποίησε μετ' ἄλλων ἱερῶν λειψάνων πρὸς καθιέρωσιν τῆς ἐκκλησίας του (Vet. Brix Episc. Opusc. σελ. 341 καὶ 345 Brix. 1738. Πρβλ. καὶ περὶ ἄλλων καταθέσεων ἐν ἐγκαινίοις καὶ Παυλίνου τοῦ Νόλλης (393 μ.Χ.) Epist. 32 ad Sev. 12 καὶ Γρηγορίου τοῦ Τουρώνης Mir. I 31 καὶ II 50). Κατὰ τὸν ἐγκαινιασμὸν δὲ τοῦ ἐν Tuscia ναοῦ τῷ 393 μετηνέχθησαν ἐκ Βονωνίας λείψανα τῶν μαρτύρων Βιτάλη καὶ Ἀγρίκολα (34).

Ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Κων)λει ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας, τὸν ὁποῖον ἀνήγειρε Θεοδόσιος Β' μετὰ τὴν ἐν ἔτει 404 γενομένην πυρπόλησιν αὐτοῦ καὶ ὁ ὁποῖος ἐγκαινιάσθη κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 415, κατετέθησαν λείψανα Ἰωσὴφ τοῦ υἱοῦ Ἰακὼβ καὶ Ζαχαρίου τοῦ πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (35). Κατὰ δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μαϊουμᾶ Ἰωάννου ἐν ἔτει 515 παρεχομένας πληροφορίας, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Σεβαστείας ἐναπετέθησαν λείψανα Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου ἐντὸς δύο θηκῶν, κεκοσμημένων διὰ

(33) « . . . Cum in ea (sanctuaria) missarum fuerit celebrata solemnitas, totius sanctificatio consecrationis implebitur». («Epist. I, 4. Migne P. L. 69, 18 Πρβλ. καὶ Πελαγίου Α' (556—561). Epist. ad Eleutherium αὐτόθι 415).

(34) Παυλίνου βίος Ἀμβροσίου κεφ. κθ'.

(35) Χρονικὸν Πασχάλιον ἔκδοσις Βόννης τομ. Α'. σελ. 572.

χρυσοῦ καὶ ἀργύρου (36). Ὡσαύτως κατὰ τὰ ἐν ἔτει 550 γενόμενα ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἐν Κων]λει ἀπετέθησαν λείψανα τῶν Ἀνδρέου, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου (37). Καὶ προγενεστέρως κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Μαρτυρίου (478—486) τελεσθέντα ἐγκαίνια τοῦ ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ναοῦ κατετέθησαν λείψανα τῶν μαρτύρων Ταράχου, Πρόβου καὶ Ἀνδρονίκου (38). Ὡσαύτως ἡ καθιέρωσις τῶν θυσιαστηρίων τῆς ἁγίας Εὐφημίας ἐν Πέτρᾳ (39) καὶ τοῦ Ἑβδόμου (40) πρὸ τοῦ 395 καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σαμουὴλ (41) ἐν ἔτει 406 ἐγένοντο διὰ καταθέσεως ἁγίων λειψάνων.

Τῶν ἐγκαινίων προηγεῖτο ἀγρυπνία δι' ὅλης τῆς νυκτός, τῶν πιστῶν προσκαρτερούντων ἐν τῷ ναῷ, ἔνθα κατετίθεντο τὰ ἅγια λείψανα πρὸς ἐπίσημον μεταφορὰν κατὰ τὴν ἑπομένην. Ἡ μεταφορὰ δ' αὕτη ἐγίνετο πανηγυρικώτατα διὰ λιτανείας, τὴν ὁποίαν παρηκολούθει καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ, ὅταν συνέβαινε νὰ εἶναι οὗτος παρών. Οὕτω προηγήθη τοιαύτη ἀγρυπνία τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης καθιερώσεως τοῦ ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ναοῦ πρὸ τῶν λαμπρῶς πεφωταγωγημένων μαρτυρικῶν λειψάνων (38), καθὼς καὶ τῶν ἐγκαινίων τῶν ἐν ἔτει 563 γενομένων τὸ δεύτερον τοῦ ἐν Κων]λει ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας (42). Ἐν δὲ τῇ Δύσει μαρτυροῦνται τοιαῦται παννυχίδες κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἀμβροσιανῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Τουρώνης ἱδρυθέντος εὐκτηρίου, καθὼς καὶ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου καθιερωθέντος ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ (43). Κατὰ τὰς παννυχίδας ταύτας τὰ μὲν πρὸς καθιέρωσιν τῆς Ἀμβροσιανῆς βασιλικῆς μαρτυρικὰ λείψανα τῶν ἁγίων Γερβασίου καὶ Πρωτασίου εἶχον κατατεθῆ ἐν τῷ λαμπρῶς φωταγωγημένῳ ναῷ τῆς Φαύστης, τούτων δὲ ἁψάμενοι οἱ κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην προσαχθέντες ἐκεῖ ἄρρωστοι καὶ δαιμονῶντες ἀνέκτησαν τὴν ὑγείαν των· τὰ δὲ πρὸς καθιέρωσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἱδρυθέντος εὐκτηρίου λείψανα τῶν ἁγίων Εὐφρονίου, Σατουρνίνου, Ἰουλιανοῦ καὶ Ἰλλιδίου εἶχον κατατεθῆ ἐν τῇ βασιλικῇ τῶν Τουρώνων· καὶ τὰ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ κατατεθέντα λείψανα τοῦ ἁγίου τούτου, εἶχον ἐναποτεθῆ κατὰ τὴν παννυχίδα εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ ἐν Τουρώνοις ναοῦ τοῦ ἁγίου Μαρτίνου.

(36) Νέα Σιὼν ἔτ. Θ' (1912) σελ. 50—51.

(37) Μαλαλᾶ χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης σ. 484 καὶ Θεοφάνους χρονογράφου, ἔκδ. Βόννης, τόμ. Α' σελ. 352.

(38) Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου ἐν Νέᾳ Σιών, ἔτος Θ' σελ. 659.

(39) Θεοδώρου Ἀναγν. Ἐκκλ. Ἱστ. II 62, Migne 86,213.

(40) Σωζομένου Ἐκκλ. Ἱστ. VII, 21.

(41) Hieronym. Contra Vigilantium c. v. Migne P· L. 23,343.

(42) Θεοφάνους ἔνθ' ἀν. σελ. 369.

(43) Ἀμβροσίου Epist. 22 κεφ. θ καί κα. Καὶ Γρηγορ. Τουρώνης in glor. confes. κεφ. 8 καὶ in glor. mart. κεφ. 26, 32—34.

Μέχρι δὲ σήμερον τοιαύτη κρατεῖ καὶ παρ' ἡμῖν τάξις, νὰ ἀποτίθενται τ. ἕ. ἀφ' ἑσπέρας τὰ πρὸς ἐγκαινιασμὸν ναοῦ χρησιμοποιηθησόμενα ἅγια λείψανα ἐντὸς δισκαρίου ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης ἐγκαινιασμένου ἤδη ναοῦ καὶ ἐκεῖθεν νὰ μεταφέρωνται ἐν πομπῇ εἰς τὸν καθιερούμενον ναόν.

Περὶ τῆς ἐν πανηγυρικῇ λιτανείᾳ μεταφορᾶς τῶν ἁγίων λειψάνων εἰς τὸν ἐγκαινιζόμενον ναὸν ἔχομεν ἱκανὰς μαρτυρίας, τινὲς τῶν ὁποίων ἐκτείνονται καὶ εἰς μᾶλλον ἢ ἧττον λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς λαβούσης χώραν πομπῆς. Οὕτω ἡ μεταφορὰ τῶν ἁγίων λειψάνων, τῶν πρὸς καθιέρωσιν ἐν ἐν ἔτει 415 τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Κων)λει ἁγίας Σοφίας ἐγένετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀττικοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐν Φοινίκῃ Ἀνταράδου (=Ταρσοῦ) Μωϋσέως καθημένων «ἐν βουριχαλίοις», ἐχόντων δ' ἐν χερσὶ τὰ περιέχοντα τὰ ἅγια λείψανα «γλωσσοκόματα» ἤτοι τὰς θήκας, προπέμποντος δ' αὐτοὺς τοῦ ἐπάρχου τῆς Κων)λεως Οὔρσου μετὰ πάσης τῆς συγκλήτου ([44]). Ὡσαύτως κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (τῇ 28 Ἰουλίου 550) ἡ μεταφορὰ τῶν ἁγίων λειψάνων ἐγένετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μηνᾶ, καθημένου ἐν χρυσῷ βασιλικῷ ὀχήματι διαλίθῳ καὶ φέροντος ἐπὶ τῶν γονάτων αὐτοῦ τὰ εἰς τρεῖς θήκας περιεχόμενα ἅγια λείψανα ([45]). Ὁ αὐτὸς Μηνᾶς συγκαθεζόμενος ἐν βασιλικῷ ὀχήματι μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἀπολλιναρίου μετέφερε μετ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας τὰ πρὸς ἐγκαινισμὸν τοῦ ἐν Συκαῖς (=Γαλατᾶ) ναοῦ τῆς ἁγίας Εἰρήνης (Σεπτεμβρ. 551), τοὺς δύο δὲ τούτους πατριάρχας διερχομένους ἐκ τοῦ περάματος προϋπήντησεν ὁ αὐτοκράτωρ ([46]). Τὴν λιτανείαν ταύτην κατά τε τὸν Duchesne ([47]) καὶ τὸν Strygowsky ([48]) εἰκονίζει τὸ ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ ἐν Τριουηρίᾳ μητροπολιτικοῦ ναοῦ καὶ πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶν. χρονολογούμενον λαμπρὸν ἐξ ἐλεφαντίνου ὀστοῦ ἀνάγλυφον. Ἐν αὐτῷ διακρίνεται ἡγούμενος τῆς λιτανείας ὁ αὐτοκράτωρ φέρων ἐπὶ κεφαλῆς μὲν τὸ διάδημα, ἐν χερσὶ δὲ λαμπάδας, μετ' αὐτὸν δ' ἕπονται οἱ πρόκριτοι μετὰ χλαμύδων καὶ λαμπάδων ἐν χερσίν, καὶ ἐπὶ ὀχήματος τετρατρόχου ὑπὸ δύο ἵππων συρομένου οἱ μεταφέροντες τὰ λείψανα ἀρχιερεῖς, καὶ τὸ δι' οὗ διέρχεται ἡ λιτανεία ἀμφιθέατρον γέμον θεατῶν, ἐκ τῆς μεσαίας δὲ θύρας αὐτοῦ σειόμενα θυμιατήρια, καὶ δεξιόθεν αὐτοῦ ὁ ναὸς μετὰ τοῦ στρογγύλου βαπτιστηρίου του ἐν τῇ θύρᾳ τοῦ ὁποίου ἵσταται ἡ αὐτοκράτειρα ἐν πολυτελεῖ ἀμφιέσει καὶ μέγαν σταυρὸν ἀνηρτημένον ἔχουσα, καὶ ἀναμένουσα ἐκεῖ τὴν λιτανείαν ([49]) Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τὰ μετὰ

(44) Πασχάλιον χρονικὸν τομ. Α'. σελ. 572.
(45) Μαλαλᾶ Χρονογ. σ. 484 καὶ Θεοφάνους χρονογρ. ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 352.
(46) Μαλαλᾶ αὐτοθ. σελ. 486 καὶ Θεοφάνης αὐτοθ. σελ. 353.
(47) Origines du culte chrètien, Paris 1898 σελ. 402.
(48) Kauffmann, Handbuch der chr. Archäologie σελ. 445.
(49) Ἴδε Grisar, Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter Τόμ. Α' (Freiburg Br. 1901) σελ. 628.

τὴν πτῶσιν τοῦ τρούλλου αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τούτου κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 563 γενόμενα τὸ δεύτερον, τὰ ἅγια λείψανα μετέφερε ἐν λιτανείᾳ ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πλάτωνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγένετο ἡ παννυχίς, ὁ πατριάρχης Εὐτύχιος ἐπὶ ὀχήματος, συλλιτανεύοντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ λαοῦ ψάλλοντος τὸ «Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης» ([50]). Παρόμοιαι λιτανεῖαι ἐγίνοντο καὶ ἐν τῇ Δύσει, ὡς συνάγεται ἐκ φράσεώς τινος τοῦ Ἀμβροσίου λεχθείσης κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἀμβροσιανῆς ([51]) καὶ ἐκ τῶν κατὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Τουρώνων Γρηγορίου ([52]).

Ἀφήκαμεν τελευταῖα τὰ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐγκαίνια διά τινας λεπτομερείας, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν καὶ τί ἐν προτέραις ἐποχαῖς, ἐπὶ τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδεξαμένων αὐτὸν συνέβαλεν ἐν τοῖς ἐγκαινίοις ἡ συμμετοχὴ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὁ κατὰ τὴν πρωτοβουλίαν αὐτοῦ καθορισμὸς τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως τῶν ἐγκαινίων ναῶν κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ ἐκτισμένων. Τὰ ἐγκαίνια ταῦτα ἐτελέσθησαν μεγαλοπρεπέστατα, τῆς λιτανείας ἐκκινησάσης ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, τοῦ Πατριάρχου Μηνᾶ μεταφέροντος ἐπὶ βασιλικοῦ ὀχήματος τὰ ἅγια λείψανα, συμπαρακολουθοῦντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, ἔχοντος συλλιτανεύοντα καὶ τὸν λαόν. Κατά τινα Ἀνώνυμον, περιγράφοντα τὰ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν καὶ τὰ ἐγκαίνια τοῦ περικαλλοῦς ναοῦ ([53]), τὴν προτεραίαν τῶν ἐγκαινίων ἔθυσεν ὁ Ἰουστινιανὸς βόας χιλίους, ὄρνιθας καὶ ἀλεκτρυόνας ἀνὰ χιλιάδας δέκα, οὐδ᾽ ἔπαυσε κλητορεύων πάντας καὶ ρογεύων καὶ φιλοδωρῶν ἐπὶ ὁλόκληρον δεκαπενθήμερον. Πιθανῶς οἱ ἀνωτέρω ἀριθμοὶ νὰ μὴ εἶνε ξένοι τῆς ὑπερβολῆς. Πάντως ἐξ αὐτοῦ δύναται νὰ συναχθῇ, ὅτι ὅπου κατὰ τοὺς παρελθόντας χρόνους, τοὺς ἀπὸ τῆς εἰρηνεύσεως τῆς ἐκκλησίας ἐπακολουθήσαντας, τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ἐγκαινίων ἐλάμβανεν ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ ἑορτασμὸς αὐτῶν ἐγίνετο καὶ διὰ δημοσίων γευμάτων καὶ φιλοδωρημάτων. Μαρτυροῦνται δ᾽ ἄλλως τε τοιαῦται λαμπραὶ ἑστιάσεις καὶ συμποτικαὶ εὐωχίαι ὡς παρατεθεῖσαι καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ (Εὐσεβίου, Βίος Κωνσταντίνου, βιβλ. δ΄ 44).

Τὰ πρὸς καθιέρωσιν τῆς ἁγίας Τραπέζης ἀποτιθέμενα ἱερὰ λείψανα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων, ἔδει πάντοτε νὰ εἶνε μαρτυρικά. Ὁ λόγος δὲ τούτου καθίσταται εὐνόητος, ὅταν ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψει ἀφ᾽

(50) Μαλαλᾶ ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 495 καὶ Θεοφάνους ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 369.

(51) «Condamus ergo reliquias sacrosanctas et dignis aedibus invehamus, totumgue diem fida devotione celebremus« (Epist. 22). Τὴν ἑπομένην δὲ ἐπηκολούθησαν μετὰ προηγηθεῖσαν παννυχίδα τὰ ἐγκαίνια.

(52) Γρηγορίου Τουρώνης in glor. confes. c. 20.

(53) Ἴδε Migne 122, 1289 καὶ ἑξῆς.

ἑνὸς μὲν τὴν συνήθειαν, ἥτις, ὡς εἴπομεν, ἐκράτησεν ἐνωρὶς ὅπως τελῆται ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν μαρτύρων κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ἡ θεία λειτουργία, τῆς ἐπὶ τοῦ τάφου τούτου πλακὸς ἐπεχούσης τόπον θυσιαστηρίου· ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὴν ἐν Ἀποκαλύψ. στ. 9 περιγραφομένην σκηνήν, καθ᾽ ἣν ὁ Ἰωάννης εἶδε ὑποκάτω τοῦ ἐπουρανίου «θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον». Ἐντεῦθεν κατὰ τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα εἰς ναὸν ἐγκαινιασθέντα ὑπὲρ τὸν τάφον τοῦ *ὁσίου* Εὐθυμίου ἀπετέθησαν ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ μερίδες τίνες μαρτυρικῶν λειψάνων (54). Καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι δὲ Ζ΄ κανόνι τῆς ἐν Νικαίᾳ ἑβδόμης Οἰκουμ. συνόδου ὁρίζεται ρητῶς τὰ κατατιθέμενα πρὸς καθιέρωσιν θυσιαστηρίων λείψανα νὰ εἶνε μαρτυρικά. Ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐν τούτοις βεβαιοῦται (55), ὅτι ὁ «Κύριλλος ὁ θεσπέσιος, ᾧ τὰ τῆς Ἀλεξανδρέων ἱερὰ ἐνεκεχείριστο πηδάλια, οὗτος δὴ πρῶτος, ὅσα γε ἐμὲ εἰδέναι, καὶ ὁσίων ἠρκέσθη λειψάνοις ἱερὸν οἶκον ἐνθρονίσαι τε καὶ καθαγιάσασθαι. Καὶ γὰρ οὗτος ἀσκητοῦ τινος τῶν ἐπιδόξων, ἐν ᾧ τὴν ἄσκησιν ἐπετέλει δωματίῳ τετελευτηκότος καὶ τοῦ θανάτου τοῖς πολλοῖς ἀδήλου καθεστηκότος... ἐπιστὰς καὶ εὑρὼν τὸν ἀγωνιστὴν.. τεθνηκότα, τά τε ἄλλα ὡσιώσατο καὶ τὸ οἰκημάτιον, οὐδὲν ἕτερον *οὐδὲ μαρτυρικὸν λείψανον ἐπενθείς,* ἱερὸν οἶκον καὶ νεὼν Θεοῦ ἀνιερώσατο. Ἐξ ἐκείνου δὲ *ἄλλοι πολλοὶ* κατὰ διαδοχὴν τὴν αὐτὴν πρᾶξιν ἐμιμήσαντο, Μεθοδίου τοῦ πολυάθλου καὶ ἀρχιερέως Θεοῦ συνάθλου Νικηφόρου καὶ συναρχιερέως τῷ σώματι χρησαμένου εἰς ἁγιασμὸν καὶ κατασκευὴν ἐκκλησίας ἱερᾶς καὶ ἁμαρτημάτων ἱλαστήριον». Ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ ἐξ ἄλλου, ὅπου καὶ ἡ μεταφορὰ ἢ ἀνακομιδὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων, ἀλλὰ καὶ ὁ κατατεμαχισμὸς αὐτῶν πολλῷ μᾶλλον ἀπεφεύχθη (56), ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς καθιέρωσιν θυσιαστηρίων τὰ λεγόμενα sancruaria ἢ brandea. Ἦσαν δὲ ταῦτα ὀθόναι ἢ τεμάχια ὑφασμάτων, δι᾽ ἐπαφῆς πρὸς τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος ἢ καὶ πρὸς τὸν τάφον καθαγιασθέντα. Τὴν περὶ τῶν ὀθονῶν τούτων γνώμην αὐτοῦ ἐκθέτει ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ μέγας εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Κωνσταντίαν ἐπιστολήν του, ἐθεωρεῖτο δὲ ὅτι τὰ αὐτὰ ἐνηργοῦντο θαύματα διὰ τῶν καθηγιασμένων τούτων σουδαρίων, ἅτινα καὶ ὑπ᾽ αὐτῶν τούτων τῶν ἱερῶν λειψάνων.

(54) Εὐθυμίου βίος 122 ἐν Cotel. Monum. Gr. II 305.

(55) Τὰ Ἀμφιλόχια ἀποκρ. ριε (περὶ ἐνθρονισμοῦ) Ἔκδ. Σοφ. Οἰκονόμου σελ. 187.

(56) Οὕτω ἐν ἔτει 519 ὁ πάπας Ὁρμίσδας ἀντέταξε τὴν συνήθειαν ταύτην τῆς ἐν Ρώμῃ ἐκκλησίας εἰς αἴτησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, ὅστις πρὸς ἐγκαινισμὸν νεοδμήτου τινὸς βασιλικῆς ἐζήτησε λείψανά τινα τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου (Epist. 66 Migne P. L. 63, 474, 477). Παρομοία ἄρνησις ἀντετάχθη καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Κωνσταντίαν, ἥτις ἐζήτησε πρὸς καθιέρωσιν ἄλλου νεωστὶ ἀνεγερθέντος ναοῦ μερίδας τινὰς λειψάνων τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Epist. Registr. IV, 30).

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*)

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΝΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ^{ΡΟΣ} Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ IX.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΑΙ ΝΟΝΝΑ ΘΥΓΑΤΕΡΕΣ ΓΟΡΓΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΥΠΙΟΥ

Ἡ Ἀλυπιανή, περὶ ἧς ἐκτενὴς λόγος ἐγένετο ἀνωτέρω, ὑπῆρξε, πιθανώτατα, τὸ πρωτότοκον τέκνον τῆς ἀδελφῆς τοῦ θείου Γρηγορίου Γοργονίας καὶ τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἀλυπίου. Τοῦτο δὲ εἰκάζω ἐκ τῆς ὁμωνυμίας τῆς Ἀλυπιανῆς μετὰ τοῦ πατρὸς αὐτῆς, συνῳδὰ τῇ ἐπικρατούσῃ τότε ἀρχῇ, ὅπως τὰ πρωτότοκα τέκνα λαμβάνωσι τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς αὐτῶν. Ἀλλ᾽ ἐκτὸς τῆς Ἀλυπιανῆς, ἥτις συζευχθεῖσα μετὰ τοῦ Νικοβούλου, ἀπέκτησε τὸν ὁμώνυμον τῷ πατρὶ υἱὸν Νικόβουλον, ὡς καὶ ἕτερα τέκνα, μὴ κατονομαζόμενα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου, τὸ ἱερὸν ζεῦγος τῆς Γοργονίας, ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου Γρηγορίου, καὶ τοῦ Ἀλυπίου, καὶ δύο ἑτέρας θυγατέρας ἔσχεν, ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἐν τῇ περιφήμῳ «Διαθήκῃ» αὐτοῦ μνημονευομένας[1], ἤτοι τὴν Εὐγενίαν καὶ τὴν Νόνναν, περὶ τῶν ὁποίων ἐρχόμεθα νῦν νὰ ὁμιλήσωμεν.

Ἐν τῇ «Διαθήκῃ» λοιπὸν τοῦ Γρηγορίου ταῦτα περὶ τῶν θυγατέρων τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ Ἀλυπίου λέγονται: «Τὴν γλυκυτάτην μου θυγατέρα Ἀλυπιανὴν (τῶν γὰρ ἄλλων, Εὐγενείας (sic) τε καὶ Νόννης, ὀλίγος λόγος, ὧν καὶ ὁ βίος ἐπιλήψιμός ἐστι) βούλομαι συγγνώμην ἔχειν μοι, εἰ μηδὲν αὐτῇ καταλιπεῖν κύριος ἐγενόμην, πάντα προεπαγγειλάμενος τοῖς πτωχοῖς, μᾶλλον δὲ τοῖς μακαριωτάτοις γονεῦσιν ὑποσχομένοις ἀκολουθήσας, ὧν ἀθετῆσαι τὴν γνώμην οὔθ᾽ ὅσιον, οὔτ᾽ ἀσφαλὲς ἡγοῦμαι. Ὅσα μέντοι ἐκ τῶν τοῦ μακαρίου μου ἀδελφοῦ Καισαρίου πραγμάτων, ἐν ἐσθῆτι σηρικῇ ἢ λινῇ, ἢ ἐρεᾷ, ἢ βουρικαλίοις περιλέλειπται,

* Συνέχεια ἐκ προηγουμένου τεύχους σελ. 651.

1. Migne, PG 37, 392]3.

ταῦτα διαφέρειν τοῖς τέκνοις αὐτῆς βούλομαι, καὶ ἐν μηδενί, μήτ᾽ ἐκείνην, μήτε τὰς ἀδελφὰς αὐτῆς ἐνοχλεῖν, μήτε τῷ κληρονόμῳ μου, μήτε τῇ Ἐκκλησίᾳ»[1].

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τὰς ἑξῆς ἱστορικὰς εἰδήσεις καρπούμεθα περὶ τῶν συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου: α) Λόγος γίνεται περὶ τῆς Ἀλυπιανῆς, ἣν ὁ Γρηγόριος «γλυκυτάτην θυγατέρα» αὐτοῦ ὀνομάζει· β) ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ τὰ τέκνα τῆς Ἀλυπιανῆς («ταῦτα διαφέρειν τοῖς τέκνοις αὐτῆς βούλομαι»)· καὶ γ) παραλλήλως πρὸς τὴν Ἀλυπιανὴν τίθενται καὶ αἱ ἀδελφαὶ Εὐγενία καὶ Νόννα («τὴν γλυκυτάτην μου θυγατέρα Ἀλυπιανὴν—τῶν γὰρ ἄλλων, Εὐγενίας τε καὶ Νόννης, ὀλίγος λόγος, ὧν καὶ ὁ βίος ἐπιλήψιμός ἐστι»—), μάλιστα δὲ αἱ δύο τελευταῖαι καὶ ἀδελφαὶ τῆς Ἀλυπιανῆς καλοῦνται: («ταῦτα διαφέρειν τοῖς τέκνοις αὐτῆς βούλομαι καὶ ἐν μηδενί, μήτ᾽ ἐκείνην (δηλ. τὴν Ἀλυπιανήν), μήτε τὰς ἀδελφὰς αὐτῆς ἐνοχλεῖν»). Ἑπομένως λόγος ἐνταῦθα γίνεται περὶ τριῶν ἀδελφῶν καὶ δὴ καὶ θυγατέρων τοῦ ἱεροῦ ζεύγους Γοργονίας καὶ Ἀλυπίου, ἤτοι τῆς Ἀλυπιανῆς, ἥτις συζευχθεῖσα τὸν Νικόβουλον ἀπέκτησε τὸν ὁμώνυμον τῷ πατρὶ Νικόβουλον καὶ ἕτερα τέκνα, ἐν οἷς καὶ τὴν Ἀλυπιανὴν παρθένον, τὴν ὁμώνυμον τῇ μητρὶ αὐτῆς· τέλος δὲ τῆς Εὐγενίας καὶ τῆς Νόννης. Μνεία τῆς Ἀλυπιανῆς παρθένου, κόρης τῆς Ἀλυπιανῆς καὶ τοῦ Νικοβόλου, γίνεται ἐν τῇ ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝΗ΄ συστατικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Γρηγορίου[2] πρὸς τὸν ἐπίσκοπον ὕστερον Ναζιανζοῦ Εὐλάλιον, περὶ τὸ 383 ἐπισταλείση. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς: «Οὐδὲν ἰσχυρότερον ἀληθείας, ὡς τῷ Ἔσδρᾳ κἀμοὶ δοκεῖ· ἡ γὰρ παρθένος Ἀλυπιανὴ κατὰ πᾶσαν ἀκρίβειαν λόγον ἀπαιτουμένη παρ᾽ ἡμῶν τοῦ οἰκείου φρονήματος, ὡς προσέταξας, ἐπαρρησιάσατο καθαρῶς τὴν ἀλήθειαν, παρθενίαν ὁμολογοῦσα, καὶ ταύτης ἐχομένη θερμότερον μὲν ἢ ὡς προσεδοκῶμεν, εὐσταθέστερον δὲ ἢ θερμότερον, ζήλῳ μὲν παρθενικῷ, πολιαῖς δὲ ταῖς ἀποκρίσεσι· καὶ τὸ τραχὺ τῆς ἐρωτήσεως ἡμῶν τῷ τέλει χρηστὸν ἐφάνη· τὸ γὰρ στερρὸν τῆς γνώμης μᾶλλον διέδειξε. Ταῦτ᾽ οὖν εἰδὼς ὑπερεύχου τε τῆς παιδός· καὶ ἣν ἔλαβεν ἀρχὴν τῆς σωτηρίας γεώργησον, εἰς δόξαν Θεοῦ τε καὶ ἡμῶν, καὶ παντὸς τοῦ τῶν εὐλαβῶν τάγματος».

Ἐκ τῶν δύο ἀνεψιῶν τοῦ Γρηγορίου, τῶν θυγατέρων τῆς Γοργονίας καὶ Ἀλυπίου, δηλ. τῆς Εὐγενίας καὶ τῆς Νόννης, μία ἐξ αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἐνυμφεύθη τὸν ἐν τῇ «Διαθήκῃ» ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς «γαμβρὸν» αὐτοῦ μνημονευόμενον Μελέτιον[3]: «Μελέτιος ὁ γαμβρός μου, τὸ κτῆμα τὸ ἐν Ἀπηνζινσῷ τὸ ἐκ τῶν Εὐφημίου, ἴστω κακῶς κατέχων. Καὶ

1. Migne, PG 37, 392B.
2. Migne, PG 37, 265B.
3. Πρβ. καὶ σημ. 38 παρὰ Migne, PG 37, 393.

ὑπὲρ τούτου καὶ πρότερον ἐπέστειλα πολλάκις τῷ Εὐφημίῳ, ἀνανδρίαν αὐτοῦ καταγινώσκων, εἰ μὴ τὸ ἑαυτοῦ ἀναῤῥύσαιτο. Καὶ νῦν μαρτύρομαι πάντας καὶ ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ὅτι ἀδικεῖται ὁ Εὐφήμιος· χρὴ γὰρ Εὐφημίῳ ἀποκαταστῆναι τὸ κτῆμα[1]». Περὶ τοῦ Εὐφημίου τούτου ἐκτενὴς λόγος ἐγένετο ἀνωτέρω, ἔνθα διεκρίναμεν τὸν ὁμώνυμον υἱὸν τοῦ Ἀμφιλοχίου καὶ τῆς Λιβίας, τὸν προώρως ἀποβιώσαντα, ἀπὸ τοῦ προκειμένου ἐν τῇ «Διαθήκῃ» ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου μνημονευομένου.

Περὶ τῆς Εὐγενίας λόγος γίνεται καὶ ἐν τῇ ὑπ᾿ αριθ. ΡΞ´[2] ἐπιστολῇ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Θεόδωρον τὸν Τυανέα. Δυστυχῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς εἶναι τόσον σύντομον καὶ ἐν τῇ περιεκτικότητί του τόσον ἀσαφές, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τοῦ περιεχομένου σαφεστέρας εἰδήσεις περὶ τοῦ προσώπου τῆς Εὐγενίας. Τοῦτο μόνον ὡς λίαν πιθανὸν δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς· ὅτι ἡ Εὐγενία εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἀνατροφὴν ἀνεψιᾶς της τινός, ἴσως ὀρφανῆς. Ἡ Γοργονία, πιθανώτατα («τῶν τῇ ἐγγόνῃ παρὰ τῆς τιτθῆς καταλειφθέντων»), κατέλιπε κληρονομίαν τινὰ τῇ ὀρφανῇ, ἣν διεξεδίκουν καὶ ἕτεροι συγγενεῖς. Τὸ ζήτημα περιήχθη, ἴσως, μέχρι τῶν δικαστηρίων ἢ προσήχθη εἰς τὸν ἐπίσκοπον πρὸς λύσιν. Ἐντεῦθεν ὁ Γρηγόριος γράφει τῷ Θεοδώρῳ, ἵνα μεσιτεύσῃ ὑπὲρ τῆς ἀδικουμένης Εὐγενίας, τὸ βάρος τῆς διατροφῆς καὶ ἀνατροφῆς ἀναδεχθείσης τῆς κληρονόμου ἀνεψιᾶς. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Σὺ καὶ ἡμεῖς τοῦτο βουλόμεθα, τὰ δίκαια γενέσθαι τῇ θυγατρὶ ἡμῶν Εὐγενίᾳ παρὰ τῆς σῆς εὐλαβείας, καὶ μὴ περιιδεῖν αὐτὴν ἀδικουμένην ὑπὸ τῶν αὐτῆς κληρονόμων· ἀδικηθείη δ᾿ ἄν, ὡς ἐμοὶ φαίνεται, εἴ τινος στερηθείη τῶν τῇ ἐγγόνῃ παρὰ τῆς τιτθῆς καταλειφθέντων, ἣν ἀνεθρέψατο κατὰ πᾶσαν ἐπιμέλειαν· καὶ ἀπέλιπεν ἐπ᾿ ὀλίγοις ἀντὶ πολλῶν, ὧν ὑπισχνεῖτό τε καὶ ἤλπιζεν». Μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως ἐκθέτω τὴν γενομένην μοι ὑπόθεσιν, μήπως ἡ ἐν τῇ προγενεστέρᾳ ὑπ᾿ ἀριθ. ΡΝΘ´[3] ἐπιστολῇ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν αὐτὸν τὸ αὐτὸ 382 ἢ 383 ἔτος Θεόδωρον ἐπισταλείσῃ, μνημονενομένη συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου Ἀμαζονία, εἶναι ἡ ὀρφανή, ἧς τὴν ἀνατροφὴν ἀνεδέξατο ἡ Εὐγενία, καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἐλλείπουσιν εἰδήσεις πληρέστεραι ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου. Πάντως ὅτι πρόκειται περὶ στενωτάτης συγγενοῦς τοῦ θείου Γρηγορίου, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐν ἀρχῇ φράσεως τῆς ἐπιστολῆς: «Αἷμα μὲν ἐμόν, θρέμμα δὲ ὑμέτερον, κτῆμα δὲ Θεῷ τῶν τιμίων προσάγω τῇ σῇ εὐλαβείᾳ τὴν αἰδεσιμωτάτην θυγατέρα ἡμῶν Ἀμαζονίαν τὴν παρθένον, ἧς καὶ τὸ πιστὸν αἰδούμενος, καὶ τῇ ἀῤῥωστίᾳ τοῦ σώματος βοηθῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἐν πᾶσι χεῖρά τε ὀρέγων

1. Migne, PG 37, 393A.
2. Migne, PG 37, 268.
3. Migne, PG 37, 265]8.

καὶ κηδόμενος, πρᾶγμα ποιήσεις ἐλεύθερον καὶ τῆς σῆς εὐλαβείας ἄξιον, προσθήσω δέ, καὶ τῆς ἡμετέρας φιλίας»[1].

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΕΤΕΡΟΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὧν τὴν ἀκριβῆ καταγωγὴν καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν συγγένειαν ἀπεδείξαμεν καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διελευκάναμεν, ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου τούτου πατρὸς στηριχθέντες, ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη σειρὰ συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας, ὧν τὰ ὀνόματα ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Γρηγορίου, χωρὶς ὅμως νὰ δυνάμεθα νὰ καρπωθῶμεν ἀσφαλέστερα τεκμήρια περὶ τοῦ βαθμοῦ συγγενείας τούτων πρὸς τὸν Γρηγόριον. Ἐν τούτοις πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, καὶ παρὰ τὸ εὐάριθμον καὶ μὴ πλήρως διασαφητικὸν τῶν εἰδήσεων, νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Χ.

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥΣ

1. *Ἑλλάδιος* καὶ *Εὐλάλιος*.

Περὶ τῶν δύο τούτων ὁμαίμων ἀδελφῶν ἔχομεν ἱκανὰς εἰδήσεις ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου, τὴν πρὸς αὐτοὺς συγγένειαν τούτου μαρτυρούσας. Οὕτως ἐν ἔτει 365, πιθανώτατα, γράφων ὁ θεῖος Γρηγόριος πρὸς τὸν Praefectus Constantinopolitanae Καισάριον τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. ΙΔ΄[2] ἐπιστολήν του, παρακαλεῖ νὰ βοηθήσῃ τοὺς εἰς δικαστικὸν ἀγῶνα, ἕνεκα κτηματικῆς τινος διαφορᾶς, ἐμπλακέντας «ἀνεψιοὺς» αὐτοῦ Ἑλλάδιον καὶ Εὐλάλιον. Ἰδοὺ τὸ κείμενον τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς: «Εὐεργέτησόν τι καὶ σεαυτὸν καὶ ἡμᾶς, οἷον οὐ πολλάκις εὐεργετήσεις, ὅτι μηδὲ πολλάκις παραπίπτουσιν

---

1. Ἄξιον ἐξάρσεως θεωρῶ καὶ τὸ γεγονός, καθ᾽ ὃ ὁ Γρηγόριος τὸν ὅρον «φιλία» ὑπὸ τὴν τριττὴν ἀριστοτελικὴν σημασίαν λαμβάνει. Ὡς λέγει καὶ ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου (Migne, PG 36, 906: F. 37r.) «ἡ κατὰ τὰ φιλικὰ σχέσις... τριττὴ ἢ ὡς ποιημάτων πρὸς ποιητάς, ἢ ὡς πατέρων πρὸς υἱούς, ἢ φίλου πρὸς φίλον». Ὁ θεῖος Γρηγόριος συχνάκις τὴν λέξιν λαμβάνει καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς συγγενείας, ἢ μᾶλλον ἀποδεδειγμένως συγγενεῖς αὐτοῦ κατονομάζει καὶ προσφωνεῖ «φίλους» (Πρβλ. πλείονα παρὰ *Κων. Γ. Μπόνῃ*, Περὶ φιλίας γενικῶς καὶ κατὰ τὸν μέγαν Φώτιον. Ἐν Ἀθήναις 1937).

2. Migne, PG 37, 45]8.

εὐεργεσίας τοιαύτης καιροί. Τῶν κυρίων μου τῶν ἀνεψιῶν πρόστηθι προστασίαν δικαιοτάτην, καμνόντων ἱκανῶς ἐπὶ κτήματι, ὅπερ ὠνήσαντο μέν, ὡς καὶ πρὸς ἀναχώρησιν ἐπιτήδειον, καί τινα τοῦ βίου παρέχειν αὐτοῖς ἀνατροφὴν δυνάμενον· ἐπεὶ δὲ ὠνήσαντο, πλείοσι περιπεπτώκασι δυσχερείαις, τὰ μὲν τῶν πεπρακότων ἀγνωμόνων πειρώμενοι, τὰ δὲ ὑπὸ τῶν γειτονούντων περικοπτόμενοι καὶ πορθούμενοι, ὥστε κέρδος εἶναι αὐτοῖς, τὸ τίμημα ὃ δεδώκασι κομισαμένοις, μεθ' ὧν προσανηλώκασιν, ὄντων οὐκ ὀλίγων, ἀπαλλαγῆναι τῆς κτήσεως. Εἰ μὲν οὖν σοι φίλον εἰς σεαυτὸν περιστῆσαι τὴν πραγματείαν, ὅπως ἂν κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα ἔχῃ σοι τὸ συνάλλαγμα διασκεψαμένῳ, τοῦτο δὴ καὶ αὐτοῖς καὶ ἡμῖν ἥδιον. Εἰ δὲ μή, τό γε δεύτερον, τῇ περιεργίᾳ καὶ ἀγνωμοσύνῃ τοῦ ἀνδρὸς ἀντίθες σεαυτόν, ἵνα μὴ πάντως ἕν γέ τι διὰ τὴν ἀπραγμοσύνην αὐτῶν ἔχῃ πλέον, ἢ κατέχοντας ἀδικῶν, ἢ ζημιῶν ἀπαλλαττομένους. Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ ἠρυθρίασα περὶ τούτων ἐπιστέλλων. Ἐπειδή γε ὁμοίως αὐτοῖς ὀφειλόμεθα, καὶ διὰ γένος, καὶ διὰ τὴν τοῦ βίου προαίρεσιν (τίνος γὰρ ἄν τις κήδοιτο μᾶλλον, ἢ τῶν τοιούτων; ἐπὶ τῷ δὲ ἂν αἰσχύνοιτο πλέον, ἢ τὰ τοιαῦτα εὐεργετεῖν οὐ προθυμούμενος); Σὺ δὲ ἢ διὰ σεαυτόν, ἢ δι' ἡμᾶς, ἢ διὰ τοὺς ἄνδρας αὐτούς, ἢ διὰ πάντα ταῦτα ὁμοῦ, ἀλλὰ πάντως γε αὐτοὺς εὐεργέτησον».

Ἐν τῷ ἐν τέλει τοῦ 38 τόμου τῆς Πατρολογίας τοῦ Migne ὀνομαστικῷ Πίνακι καὶ δὴ καὶ ἐν λ. «Helladius Eulalii frater et Grogorii consobrinus» καὶ ταῦτα λέγονται: «Hunc Amphilochio quondam Constantinopolis praefecto commendat Gregorius». Πράγματι ἐν τῇ προηγουμένῃ ὑπ' ἀριθ. ΙΓ' Ἐπιστολῇ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον υἱόν[1], ὅστις τότε, ἤτοι ἐν ἔτει 365, διέπρεπεν ἐν Κων)πόλει ὡς «συνήγορος» ἐν δικαστηρίοις, συνιστᾶται, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐκτενῶς διελάβομεν, καταχωρίσαντες μάλιστα καὶ τὴν ἐπιστολὴν καὶ σχολιάσαντες ταύτην, ὅπως ὁ Ἀμφιλόχιος βοηθήσῃ τῷ ἐμπεριστάτῳ Νικοβούλῳ διὰ κτηματικήν τινα ὑπόθεσιν, ἐν δικαστικῷ ἀγῶνι ἐμπλακέντι. Ἡ παρὰ Migne ἀνωτέρω σημείωσις φαίνεται συσχετίζουσα τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Νικοβούλου μετὰ τῆς ὑποθέσεως τῶν δύο ἀδελφῶν Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου. Ὅτι πράγματι φαίνεται ὀρθὴ τοιαύτη συσχέτισις, συνάγεται καὶ ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Γρηγορίου ἐν τῇ πρὸς τὸν Καισάριον, τὸν ἔπαρχον Κων/πόλεως ἀνωτέρω καταχωρισθείσῃ ἐπιστολῇ αὐτοῦ: «Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ ἠρυθρίασα περὶ τούτων ἐπιστέλλων. Ἐπειδή γε ὁμοίως αὐτοῖς ὀφειλόμεθα, καὶ διὰ γένος καὶ διὰ τὴν τοῦ βίου προαίρεσιν...». Ἐρυθριᾷ διὰ τὴν ὑπόθεσιν ὁ Γρηγόριος, διὰ τί; Μήπως, διότι οἱ ἀντίδικοι ἦσαν πάντες συγγενεῖς τοῦ Γρηγορίου; Τοῦτο φαίνεται ὑπεμφαίνουσα καὶ ἡ φράσις:

1. Migne, PG. 37, 45.

«ὁ μ ο ί ω ς α ὐ τ ο ῖ ς ὀ φ ε ι λ ό μ ε θ α, κ α ὶ δ ι ὰ γ έ ν ο ς». Ἀλλ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει γεννᾶται τὸ μέγα ἐρώτημα : Πῶς ὁ Γρηγόριος τὸν μὲν ἀνεψιὸν αὐτοῦ Ν ι κ ό β ο υ λ ο ν συνιστᾷ τῷ Ἀ μ φ ι λ ο χ ί ῳ, τοὺς δ᾽ ἑτέρους «ἀνεψιούς», Ἑ λ λ ά δ ι ο ν καὶ Ε ὐ λ ά λ ι ο ν συνιστᾷ τῷ ἐπάρχῳ Κ α ι σ α ρ ί ῳ καί, ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς κατωτέρω, καὶ τῷ Λ ο λ ι α ν ῷ καὶ δὴ καὶ μὲ τὸ μέρος τούτων, ὡς ἀδικουμένων, τάσσεται ; Βεβαίως εὔκολον δὲν εἶναι νὰ ἑρμηνεύσωμεν μὲ τὰς κειμένας πηγὰς τὸ προβάλλον εἰς μέσον πρόβλημα, οὐδὲ νὰ ἐξηγήσωμεν δυνάμεθα τὴν διπλῆν ταύτην στάσιν τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῶν τυχὸν συγγενῶν του καὶ ἀντιδίκων. Μόνον μίαν ἐξήγησιν θὰ ἠδυνάμεθα, ἴσως, νὰ δώσωμεν, ἀλλὰ καὶ ταύτην ὁμολογοῦμεν λίαν ἐξεζητημένην. Ὁ καλὸς κἀγαθὸς Γρηγόριος, ὁ πρᾶος καὶ εἰρηνικὸς ἐν πᾶσι, δυσθύμως ἔφερε τὴν μεταξὺ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ διάστασιν, λόγῳ τοῦ ἀγροκτήματος. Καὶ ὁμολογεῖ μὲν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν «ἀνεψιῶν» αὐτοῦ Ἑ λ λ α δ ί ο υ καὶ Ε ὐ λ α λ ί ο υ, ἀλλ᾽ ἵνα μὴ ψυχράνῃ καὶ δυσαρεστήσῃ καὶ τὸν ἐπίσης προσφιλῆ αὐτοῦ ἀνεψιὸν Ν ι κ ό β ο υ λ ο ν, δέχεται νὰ συστήσῃ τοῦτον εἰς τὸν συγγενῆ ἀμφοτέρων Ἀ μ φ ι λ ό χ ι ο ν, ἄνδρα γνωστὸν καὶ ἀδιάβλητον καὶ δίκαιον, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι καὶ ὁ Ν ι κ ό β ο υ λ ο ς θὰ μείνῃ ἱκανοποιημένος, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον ἐν τῇ βεβαιότητι, ὅτι ὁ συνετὸς καὶ δίκαιος Ἀ μ φ ι λ ό χ ι ο ς θὰ κατανοήσῃ πρὸς ποῖον ἐμπίπτει τὸ ἀδίκημα καὶ θὰ συμβουλεύσῃ αὐτῷ ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς τὸ τὶ ὀφείλει νὰ πράξῃ, ὅπερ δὲν ἐπέτυχε πρότερον, ἴσως, διὰ συμβουλῶν καὶ παραινέσων ὁ Γρηγόριος πρὸς ἄρσιν τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν συγγενῶν ἀντιδίκων. Τὸ ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐμφανίζεται ἡ ὑπόθεσις, δίδει τὸ ἐνδόσημον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ φιλειρηνικὴ πολιτικὴ καὶ ἡ μεγάλη τοῦ θείου Γρηγορίου σύνεσις, ἐπέτυχε τοῦ ποθουμένου, ἤτοι τὴν φιλικὴν λύσιν τῆς κτηματικῆς ταύτης διαφορᾶς μεταξὺ τῶν ἀντιδίκων. Ἀλλ᾽ ἡμᾶς ἐνταῦθα δὲν ἐνδιαφέρει τόσον τοῦ τίνες οἱ ἀντίδικοι καὶ διὰ τί τόσον ὀξέως διίσταντο διὰ τὸ ἀγρόκτημα τοῦτο, ὅσον ἡ πληροφορία, ἡ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν ἔπαρχον Κ α ι σ ά ρ ι ο ν καί, ὡς εὐθὺς ὀψόμεθα, πρὸς τὸν Λ ο λ ι α ν ὸ ν ἀρυομένη, ὅτι οἱ δύο ὅμαιμοι ἀδελφοί, Ἑ λ λ ά δ ι ο ς καὶ Ε ὐ λ ά λ ι ο ς ἦσαν «ἀνεψιοὶ» τοῦ Γρηγορίου. Τοῦτο δὲ σαφῶς δηλοῦται καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐπιστολῇ πρὸς Κ α ι σ ά ρ ι ο ν καὶ ἔτι σαφέστερον ἐν τῇ πρὸς Λ ο λ ι α ν ό ν, ἐν συνεχείᾳ ἐπισταλείσῃ ὑπ᾽ ἀριθ. ΙΕ΄ [1] ἐπιστολῇ, ἐχούσῃ οὕτω : «Εὖ γε ὅτι ἐπανήκεις ἡμῖν — ἴσως ἐννοεῖ ὅτι, ἀπαλλαγεὶς τῶν καθηκόντων του ὁ Λολιανὸς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, ἤδη μετὰ τὴν ἄνοδον ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Οὐάλεντος, ἀνέκτησε καὶ πάλιν τὴν προτέραν αὐτοῦ θέσιν —, διὰ μακροῦ μέν, ἀλλ᾽ ὅμως (καὶ ὃ τούτου κρεῖττον), ὅτι κατὰ νοῦν πράττων, καὶ τῶν ἐπὶ σοὶ φροντίδων ἡμᾶς ἠλευθέρωσας. Πάντα γὰρ κοινὰ ποιούμεθα

1. Migne, PG 37, 48]9.

πρὸς σέ, καὶ λύπας καὶ εὐφροσύνας· τοιοῦτον γὰρ ἡ φιλία. Ἐπειδὴ δὲ ἐπανήκεις, μετάδος φίλοισι σοῖσι σῆς εὐπραξίας, φησὶν ὁ εἰπών· μεταδώσεις δέ, εἰ τοὺς κυρίους μου τοὺς ἀνεψιοὺς Ἑλλάδιον καὶ Εὐλάλιον, καὶ τἄλλα οἰκείους ὁρᾶν προθυμοῖο (οἰκείους δὲ λέγω, εἰ μὴ ἄλλους ἡμᾶς πρὸς ἑαυτὸν νομίζοις, οὐ γὰρ οἶδ᾽ ὅ τι ἂν μείζονα εἴποιμι), καὶ μὴ ἑτέρων δεηθῆναι προστατῶν ἀνάσχοιο. Ἀλλὰ πάντα σεαυτὸν παράσχοιο, φίλον χρηστόν, γείτονα δεξιόν, παραστάτην γενναῖον, ἵνα μὴ καθ᾽ ἕκαστον λέγω, τὸν εὐγενῆ Λολιανόν, τὸν ἐπὶ καλοκαγαθίᾳ γνώριμον. Ὑπισχνοῦμαι δέ, εἰ ἐπὶ πλεῖον αὐτοῖς ὁμιλήσαις, καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτῶν τὸ ὕψος κατίδοις, ὅτι πρὸς ἄλλους ὑπὲρ αὐτῶν πρεσβεύσεις. Τοσοῦτον θαῤῥῶ τῷ σῷ τρόπῳ, καὶ οὕτω πολλὰς ἐλπίδας ἔχω μὴ διαμαρτήσεσθαί σου περὶ ὧν αὐτὸς ἐπρέσβευσα».

Ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω καταχωρισθεισῶν ἐπιστολῶν καταφαίνεται ὅτι ὁ Γρηγόριος τοὺς δύο ἀδελφοὺς Ἑλλάδιον καὶ Εὐλάλιον καλεῖ «ἀνεψιοὺς» αὐτοῦ. Ἐν τῷ ὀνομαστικῷ πίνακι τοῦ Migne ὁ Γρηγόριος ὀνομάζεται, ὡς εἴδομεν, «consobrimus» τούτων, ἤτοι πρῶτος ἐξάδελφος. Πάντως, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ παρακατιόντες, ὁ Γρηγόριος δὲν διασαφεῖ δυστυχῶς τὸν βαθμὸν συγγενείας του πρὸς τοὺς δύο τούτους ἀδελφούς. Ὁ ὅρος «ἀνεψιός», ὡς γνωστόν, κατὰ μὲν τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν ἐσήμαινε πράγματι τὸν πρῶτον ἐξάδελφον, εἴτε ἐκ μητρὸς εἴτε ἐκ πατρός, κατὰ τὴν βυζαντινὴν ὅμως περίοδον, ἐσήμαινεν, ὅ,τι καὶ σήμερον, ἤτοι τὸν ἐξ ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῆς υἱόν. Ἀλλὰ τῆς μόνης ἐγγάμου ἀδελφῆς τοῦ Γρηγορίου Γοργονίας τέκνα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦσαν οἱ ἀνωτέρω «ἀνεψιοὶ» τοῦ Γρηγορίου καὶ καὶ δι᾽ ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι οὗτοι σαφῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, τέκνα τοῦ ἱερέως Νικομήδους ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὀνομάζονται. Ὥστε μᾶλλον περὶ πρωτεξαδέλφων τοῦ Γρηγορίου πρόκειται, ἐὰν ὁ Νικομήδης οὗτος ἀδελφὸς τοῦ πατρὸς τοῦ θείου Γρηγορίου θεωρηθῇ ἢ τοὐλάχιστον πρῶτος ἐξάδελφος ἑνὸς τῶν γονέων τοῦ Γρηγορίου, ὁπότε καὶ τὰ ἀνωτέρω τέκνα τοῦ Νικομήδους πρέπει ὡς «ἀνεψιοὶ» ἐκ πρώτου ἐξαδέλφου νὰ θεωρῶνται. Ἀλλ᾽ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τοὺς «ἀνεψιοὺς» τοῦ Γρηγορίου.

Τὸ μέγα τοῦ θείου Γρηγορίου ἐνδιαφέρον πρὸς τοὺς δύο «ἀνεψιοὺς» αὐτοῦ καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀφιερωτικῶν εἰς Ἑλλάδιον τριῶν Ἐπιταφίων ΛΖ′, ΛΗ′ καὶ ΛΘ′ [1], ἐπὶ τῷ προώρῳ θανάτου τοῦ Ἑλλαδίου γραφέντων, πιθανώτατα ἐν ἔτει 371. Ἰδοὺ λοιπὸν πῶς θρηνεῖ ὁ Γρηγόριος τὸν θάνατον τοῦ «ἀνεψιοῦ» αὐτοῦ Ἑλλαδίου:

ΛΖ′. Εἰς Ἑλλάδιον

«Αἰεί σοι νόος ἦεν ἐς οὐρανόν, οὐδ᾽ ἐπὶ γαίης
Ἤρειδες χθαμαλῆς ἴχνιον οὐδ᾽ ὀλίγον.

1. Migne, 38, 29]30.

Τοὔνεκεν ὡς τάχος ἦλθες ἀπὸ χθονός. Εὐλάλιος δὲ
Σὴν κόνιν ἀμφιέπει σὸς κάσις, Ἑλλάδιε».

ΛΗ΄. Ἄλλο

«Τὸν νεαρόν, Χριστῷ δὲ μέγαν, πολιόν τε νόημα
Χῶρος ὅδ' ἀθλοφόρων, Ἑλλάδιον κατέχω,
Οὐ νέμεσις. Κείνοις γὰρ ὁμοίϊον ἄλλος ἀνέτλη
Σβεννὺς ἀντιπάλου τὸ φθονεροῖο μόθον».

ΛΘ΄. Ἄλλο

«Μικρὸν μὲν πνείεσκες ἐπὶ χθονὶ σαρκὸς ἀνάγκῃ,
Πλείονα δὲ ζωῆς ὑψόθι μοῖραν ἔχεις,
Ἑλλάδιε, Χριστοῖο μέγα κλέος· εἰ δὲ τάχιστα
Δεσμῶν ἐξελύθης, τοῦτο γέρας καμάτων».

Ἐκ τῶν φράσεων : «ὡς τάχος ἦλθεν ἀπὸ χθονὸς» καὶ «τὸν νεαρόν, Χριστῷ δὲ μέγαν, πολιόν τε νόημα Ι Χῶρος ὅδ' ἀθλοφόρων, Ἑλλάδιον κατέχω» καὶ «μικρὸν μὲν πνείεσκες» καὶ «τάχιστα δεσμῶν ἐξελύθης Ἑλλάδιε», ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ θρηνούμενος «ἀνεψιὸς» τοῦ θείου Γρηγορίου Ἑλλάδιος ἐνωρὶς ἐστερήθη τοῦ βίου καὶ νέος ἀπῆλθε τοῦ κόσμου τούτου. Ὥστε λίαν ὀρθῶς ὁ Muratorius[1] ἀποφαίνεται, τῷ Billius ἀντιτασσόμενος, ὅτι ἕτερος εἶναι ὁ «ἀνεψιὸς» τοῦ Γρηγορίου Ἑλλάδιος τοῦ ὁμωνύμου ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, μεθ' οὗ ἐν ἐπιστολικῇ ἐπικοινωνίᾳ διετέλει ὁ Γρηγόριος[2] παρὰ Migne, PG 37, 221, 277, 281.357.360[3]. Τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας τοῦ ἀπελθόντος δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν τοῦτον ἐπίσκοπον γεγονότα καὶ δὴ καὶ ὡς τοιοῦτον δράσαντα. Ἄλλως τε τὰ μὲν Ἐπιτάφια ἐγράφησαν τῷ 371, πιθανῷ ἔτει τοῦ θανάτου τοῦ Ἑλλαδίου, ἐνῷ αἱ πρὸς τὸν ὁμώνυμον ἐπίσκοπον Καισαρείας ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου ἀναφέρονται, ὡς εἴδομεν, εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχήν.

(Συνεχίζεται)

---

1. Παρὰ Migne, PG 37, 1461 σημ. 130.

2. Πρβ. τὰς ἐπιστ. ὑπ' ἀριθ. ΡΚΖ΄ (τοῦ ἔτους 382), ΡΞΖ΄ (τοῦ 382[3 ἔτους), ΡΟΒ΄ (τοῦ ἔτους 383), ΣΙΘ΄ (ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 386]9), ΣΚ΄ (τῆς ἰδίας ἐποχῆς πρὸς τὴν προηγουμένην).

3. Πρβ. καὶ ἐπιστ. ΡΠΓ΄ : Θεοδώρῳ, ἐπισκόπῳ, αὐτόθι 300 Α.

Η ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΥΠΟ ΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ, ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὴν πολλαπλῆν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν τακτικῶν, ἤτοι τῶν ἐπισήμων (κυρίως) ἀναγραφῶν τῶν Μητροπόλεων, αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ἐπισκοπῶν (Notitiae Episcopatuum) τοῦ τε Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν ἄλλων Πατριαρχείων ἢ Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς ὑπέδειξαν ἤδη ἐπὶ μακροῦ οἱ Gelzer, De Boor, Gerland, Laurent, Hognimann κ.ἄ. παρ᾽ ἡμῖν δὲ ὁ Βέης καὶ ὁ σημειῶν τὰς γραμμὰς ταύτας (ἴδε τὸ ἡμέτερον ἔργον. Αἱ Μητροπόλεις καὶ ἀρχ/παὶ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1934 τεῦχος Α΄. ἐν N. Bees: Texte und Forsch Beiheft Nº 13 Byz. Neugr. Jahrbücher). Δι᾽ αὐτῶν ὄχι μόνον ἡ ἱστορία τῆς ἡμετέρας Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διαφωτίζεται ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτική. Αὕτη ἔχει ἐν τοῖς κειμένοις τούτοις πολύτιμον βοηθόν, διότι τοῦτο μὲν ἡ πολιτικὴ διοίκησις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ—Βυζαντινοῦ Κράτους ἐπηρεάζει καὶ ἐπηρεάζεται (σπανιώτερον βεβαίως) ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, τοῦτο δὲ πολλάκις εἰς τὰς Notitiae Episcopatuum εὑρίσκει τὸν μόνον βοηθὸν διὰ τὴν ἀναπλήρωσιν χασμάτων τῆς παραδόσεως. Οὕτω π. χ. οἱ σκοτεινοὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (Ζ—Θ) αἰῶνες διαφωτίζονται διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν κειμένων τούτων, ἰδίᾳ διὰ τὰς δυτικὰς τοῦ Βυζαντίου περιοχάς, ἐνῷ ἡ ἀνάγκη συγκριτικῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν τῆς διοικήσεως τοῦ Βυζαντίου πληροῦται διὰ τῆς συγκριτικῆς παραθέσεως τῶν κειμένων τούτων, ἅτινα οὕτω ἀποβαίνουσι πολύτιμα διὰ τὴν διαφώτισιν τῆς Ἱστορίας περιοχῶν διὰ τὰς ὁποίας οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν εἶχον πάντοτε διαφέρον, ὥστε νὰ παρέχουν εἰδήσεις (πρβλ. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντινὰς Μελέτας Ι—VII, 1939—1950, καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ: Μελέται περὶ τῆς Διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς Ἐπαρχιακῆς Διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, ἐν τοῖς τόμοις ΙΖ, ΙΗ τῆς «Ἐπετηρίδος Βυζαντινῶν Σπουδῶν»)

Ἐργαζόμενος νῦν εἰς τὴν ριζικὴν ἀναθεώρησιν συγγραφῆς περὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Βορείων συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ὤθησαν καὶ ἄλλα βεβαίως αἴτια, ἀλλὰ ἐν ἀπωτάτη ἀναλύσει ἡ ἀπὸ 20ετίας περὶ τὰ κείμενα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς, Γεωγραφίας ἐνασχόλησις, ἠδυνήθην νὰ ἐκτιμήσω ἔτι περισσότερον τὴν ἀξίαν τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, διὰ τὰ λίαν πολύπλοκα ἐθνολογικὰ προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου καὶ ἐν γένει τῆς Ἱστορίας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις πασῶν τῶν πηγῶν ἐπιβάλλει τὴν συνεξέτασιν τῶν Notitiae Episcopatuum, διότι τότε μόνον ἡ ἔρευνα θὰ εἶναι πλήρης. Ἐκ τῆς πληρεστέρας ταύτης ἐρεύνης νέαι τινὲς ἀπόψεις κερδίζονται καὶ ἀξιόλογα συμπεράσματα διὰ τὴν ἔκτασιν καὶ σπουδαιότητα τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικήσεων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν.

Φρονῶ δ᾽ ὅτι διέπραξε σφάλμα ὁ Stadtmüller μὴ λαβὼν ταῦτα ὑπ᾽ ὄψιν εἴς τε τὸ πρόσφατον ἔργον του: Geschichte Südosteuropas, München 1950, ὅπως καὶ εἰς τὸ παλαιότερον (Der Peloponnes). Τὴν αὐτὴν παράλειψιν ἔκαμε καὶ εἰς τὸ γνωστὸν σπουδαῖον ἔργον του ὁ Max Vasmer: Die Slaven in Griechenland (ἴδε παρατηρήσεις ἐπ᾽ αὐτοῦ Δ. Ζακυθηνοῦ: οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1945, Δ. Γεωργακᾶ ἐν Byz. Zeitschrift 1941 σελ. 351 ἑξ.). Εἰς τὴν ἀτελῆ ἱστορικὴν εἰσαγωγήν, ὅπως δὲν μνημονεύει τὰς σπουδαίας εἰδήσεις περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλαδικῶν τοῦ 727, κατὰ τοῦ Λέοντος τοῦ Γ᾽. (717—41), κατὰ τὴν ὑποτιθεμένην ἀκμὴν τῆς Σλαβικῆς ἐπιδρομῆς καὶ ἐγκαταστάσεως ἐν Ἑλλάδι, οὕτω δὲν μνημονεύει καὶ τὰ κείμενα τῆς Ἐκκλ. Γεωγραφίας ὡς καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκ. Συνόδων 680, 691, 787, ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τῶν ὁποίων θὰ καθίστα τοῦτον διστακτικὸν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης περὶ ἐγκαθιδρύσεως τῶν Σλάβων εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν στ᾽. αἰῶνα. Ἀλλὰ περὶ τούτων θὰ κάμωμεν εὐρύτερον λόγον εἰς τὸ ἔργον περὶ τῆς Ἱστορίας τῶν βορείων συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν τοιούτων ζητημάτων ἀποβλέπει καὶ ἡ παροῦσα σειρὰ μικρῶν μελετημάτων. Εἰς τὴν σειρὰν θὰ εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ περιληφθοῦν καὶ ἄλλαι μελέται καθιστάμεναι ἀπαραίτητοι κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν βυζαντινῶν καθόλου κειμένων.

Ἐν Ἀθήναις 25 Μαρτίου 1952.

ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὁ διακεκριμένος λαογράφος καὶ ἱστορικὸς βυζαντινολόγος καθηγητὴς κ. Στίλπων Κυριακίδης εἰς τὰς βαρυσημάντους «Βυζαντινὰς μελέτας» του (1), τὰς δημοσιευθείσας ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (τόμ. Γ΄ τοῦ 1939) ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς πρώτης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἐμφανίσεως καὶ τῆς γεωγραφικῆς τοποθετήσεως τῆς γνωστῆς, ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης, ἐπισκοπῆς «Βαρδαριωτῶν, ἤτοι Τούρκων» (αὐτόθι σ. 514 - 20).

Διορθῶν ὁ κ. συνάδελφος τὰς γνώμας παλαιοτέρων λέγει (σελ. 516), ὅτι μετὰ τὰς ἐρεύνας καὶ τὰς ἐκδόσεις διαφόρων διατυπώσεων ὑπὸ τοῦ H. Gelzer προέκυψεν, ὅτι ἥ τε πραγματικὴ διατύπωσις «τῆς τάξεως πρωτοκαθεδρίας τῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄(2), ὡς καὶ ἡ ἐπὶ Κων/νου τοῦ Πορφυρογεννήτου συνταχθεῖσα τοιαύτη, ἡ καλουμένη τὰ «νέα τακτικὰ» (nova taktika)(3), ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ H. Gelzer, μετὰ τῆς πολιτικῆς Γεωγραφίας Γεωργίου τοῦ Κυπρίου καὶ τῶν Notitiae Episcopatuum τοῦ Βασιλείου τοῦ ἐξ Ἰαλιμβάνων (Notitia 1 παρὰ Parthey) τοῦ θ΄ αἰῶνος, δὲν περιέχουσι τὴν ἐπισκοπὴν «τῶν Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων», καὶ ὅτι τοὐναντίον ἡ εἰρημένη ἐπισκοπὴ περιλαμβάνεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν συνήθως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λέοντος φερομένην διατύπωσιν, «ἥτις ὅμως ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ» (Gelzer αὐτόθι σ. 584). Μετὰ ταῦτα ἐπάγεται· «ἄρα ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη δὲν ὑφίστατο κατὰ τὸν ἔννατον αἰῶνα οὐδὲ κατὰ τὸν ι΄, ἱδρύθη δὲ ἂν ὄχι ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α΄., πάντως περὶ τὰ τέλη τοῦ ι΄ αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ια΄ αἰῶνος. Τὸ δεύτερον τοῦτο μοὶ φαίνεται πιθανώτερον, νομίζω δὲ ὅτι ἡ ἵδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν Βασίλειον τὸν Βουλγαροκτόνον ἢ τοὺς ἐγγὺς διαδόχους του». Ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἐξακολουθεῖ ν' ἀμφιβάλῃ περὶ τοῦ ζητήματος δι' ὃ καὶ ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη πιθανῶς νὰ ἱδρύθη μετὰ τὸν Βασίλειον τὸν Βουλγαροκτόνον, ὅτε ἐγένετο ἀναθεώρησις τῶν κατὰ τὴν ἀρχ/πὴν Ἀχρίδος, ἴσως ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Δ΄. τοῦ Παφλαγόνος, μετὰ τὴν κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Βουλγάρων (4) (1041) ἢ καὶ ἔτι βραδύτερον ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄, ὁπότε ἴσως ἱδρύθη

---

(1) Τὰς μελέτας ταύτας δὲν δύναταί τις ἀκινδύνως νὰ παρίδῃ. Εἰς τὸ σφάλμα τοῦτο περιέπεσεν ὁ Stadtmüller εἰς τὴν Geschichte der Südosteuropas, München 1950.

(2) Gelzer: ungedruckte κλπ.

(3) Τοῦ αὐτοῦ: Georgii Cyprii descriptio orbis Romani, Lipsiae σελ. 57

(4) Παραπέμπει εἰς H. Gelzer. Byz. Zeitschrift II, 58 καὶ Κεδρηνὸν II, 533.16.

καὶ ἴδιον θέμα τοῦ Βαρδαρίου (1) (τοῦ ἰδίου Βυζ. Μελ. σελ. 517). Μετὰ ταῦτα συμπεραίνει, «ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῶν Χριστιανῶν Βαρδαριωτῶν Τούρκων εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν εἶναι ἕνα περίπου αἰῶνα νεωτέρα τῶν χρόνων, οὓς ὑπέθεσεν ὁ Tafel (de via Egnatia pars orientalis σ. 77)». Ὁ εἰρημένος ὑποθέσας, ὅτι ἡ λεγομένη «διατύπωσις» τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (παρὰ Parthey Not. 2 σ. 95) εἶναι ὄντως αὐτοῦ, ἐνῷ εἶναι τοῦ Ἀλεξίου Α΄. Κομνηνοῦ (1081 - 1118), συνταχθεῖσα πιθανώτατα ὀλίγον μετὰ τὸ 1084 (H. Gelzer: ungedruckte κλπ. σ. 584), ἐτοποθέτησεν τὴν μὲν ἐπισκοπὴ Βαρδαριωτῶν Τούρκων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ι΄ αἰῶνος καὶ συσχετίσας ἐν τέλει τοὺς Βαρδαριώτας Τούρκους πρὸς τοὺς Πέρσας τοῦ Θεοφίλου (829—42) μετέθεσεν ἀκόμη ἐνωρίτερον τὴν δημιουργίαν τῆς ἐπισκοπῆς εἰς τὸν Θ΄. αἰῶνα.

Α΄) Η ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

Ἐπειδὴ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Βαρδαριωτῶν τούρκων καὶ ἡ ἐκχριστιάνισις αὐτῶν, ἡ ὁποία εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ἵδρυσιν τῆς εἰρημένης ἐπισκοπῆς, συνδέεται πρὸς τὴν σχετικῶς σκοτεινὴν ἱστορίαν τῆς Β. Δ. Μακεδονίας καὶ τὴν παρουσίαν τῶν Βουλγάρων ἐν τῇ δυτικῶς τῆς Σόφιας περιοχῇ, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ι΄ αἰῶνος, καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν κατ᾽ ἐκείνους τοὺς χρόνους συνόρων τοῦ Ἑλληνικοῦ θέματος τῆς Θεσσαλονίκης, μέχρι οὗ ἱδρύθη ἴδιον θέμα φέρον τὸ πρῶτον τὸν τίτλον τῆς ἐπισκοπῆς (Βαρδαρίου), διὰ τοῦτο πρέπει νὰ τύχῃ ἰδιαιτέρας ὅλως προσεκτικῆς ἐρεύνης.

Ἡ μὴ ὀρθὴ χρονολογικὴ τοποθέτησις τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τῆς ἐπισκοπῆς «Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων» προῆλθεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πολλοὶ δὲν γνωρίζουσι τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν Notitiae Episcopatuum τῶν δημοσιευθεισῶν ὑπὸ τοῦ Parthey καὶ χρονολογηθεισῶν κατ᾽ ἀρχὴν ὑπὸ τοῦ Gelzer (ungedruckte κλπ. ἔνθ. ἀνωτ), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐρευνῶν τοῦ ὁποίου κυρίως κ. ἄ. ἐργασιῶν, κατὰ δεύτερον λόγον, συνέταξα τὸ ἄρθρον «τακτικὰ» ἐν τῇ Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ (τόμ. ΚΒ΄. σ. 756—7), ὅπερ εἶναι ἀτυχῶς τὸ μοναδικὸν ἐν ταῖς ἐγκυκλοπαιδίαις ἡμετέραις ἢ ξέναις(2).

(1) Ἐνταῦθα ὑποσημειοῖ (σ. 517), ὅτι «εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι χρονολογικῶς συμπίπτει ἡ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξίου ἐμφάνισις ἐν τῇ «διατυπώσει» τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Βαρδαριωτῶν καὶ τῶν Τούρκων τῆς Ἀχριδῶ», ἣν τοποθετεῖ, ὀρθῶς, ἐν Θράκῃ.

(2) Ἡ ὕπαρξις ἑνὸς ὁδηγοῦ τῶν πολυτίμων, διά τε τὴν Ἱστορίαν καὶ Γεωγραφίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἀνατολῆς, κειμένων ἦτο ἀναγκαία, διότι δὲν ἦτο εὔκολον εἰς πάντας τοὺς ἐρευνητὰς νὰ γνωρίζουν τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν κειμένων τῶν ἐκκλ. τακτικῶν, ὅπως προέκυψεν αὕτη μετὰ τὸ 1886, ἤτοι μετὰ τὰς ἐρεύνας τῶν Gelzer, Gerland, De Boor κ.ἄ. Τὰ κείμενα, ἅτινα ἐδημοσίευσε τῷ 1866 ἐν Βερολίνῳ ὁ Parthey εἶναι ἄχρηστα εἰς τὸν μὴ γνωρίζοντα τὴν χρονολογικὴν σειράν των, οὖσαν ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τὴν σειρὰν δημοσιεύσεως τοῦ Parthey. Τὸν ὁδηγὸν συνέταξα τῷ 1932 ἐν Βερολίνῳ, ὅτε ἐργαζόμενος εἰς τὸ τμῆμα τῆς Ἀκαδημίας

Χάριν τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν καὶ λογίων παραθέτω εὐθὺς κατωτέρω τὸν πίνακα τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Θεσσαλονικῆς, ὅπως προκύπτουν αὗται ἀπὸ τὰ τακτικὰ τοῦ ι´ καὶ ια´ αἰῶνος, προσθέτων βεβαίως παρατηρήσεις τινὰς συμπληρούσας, ἔν τινι μέτρῳ, τὰς σχετικὰς παλαιοτέρας ἐρεύνας.

ΠΙΝΑΞ Α´
ΑΙ ΕΠΙΣΚΟΠΑΙ
ΤΟΥ "ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ,,
ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ι´ ΚΑΙ ΙΑ´ ΑΙΩΝΑ

Τακτικὸν Λέοντος «Νέα Τακτικὰ» Κ. Πορφυρ. Τακτικὸν Τσιμισκῆ	«Τακτικὸν Βασιλείου Βουλγαροκτόνου» περὶ 980	Μετὰ τὸ 1014-18 διὰ τῶν σιγγιλίων περὶ τῆς Ἀρχ/κῆς Ἀχριδῶν ἀφηρέθησαν	Ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081 - 1118)
α ὁ τοῦ Κίτρου(ς)	α ὁ Κίτρους		α ὁ Κίτρους
β ὁ Βεροίας	[β ὁ Βερροίας]*	ἡ Βερροίας (γ´ σιγ.)	β ὁ Βερροίας
γ ὁ Δουργουβιτίου	γ ὁ Δρουγουβιτίων		γ ὁ Δρουγουβιτείων
δ ὁ τῶν Σερβίων	δ ὁ Σερβίων	ἡ Σερβίων (α´ σιγ.)	δ ὁ Σερβίων
ε ὁ Κασανδρείας	ε ὁ Κασσανδρίας		ε ὁ Κασανδρείας
(Gelzer. Descriptio σ. 67-8 καὶ κῶδιξ Ἐθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 1372 φ. 485)	στ ὁ Καμπανίας ἤτοι Καστρίου		στ ὁ Καμπανείων ἤτοι Καστρίου
	ζ ὁ Πέτρας	ἡ Πέτρας (β´ σιγ.)	ζ ὁ Πέτρας
	η ὁ Ἑρκουλίων, ἤτοι Ἀρδαμέρεως	(ἴδε α) Byz. Zeitsch. II, β) Der Patriar. chat von Achrida 1902 σ. 4).	η ὁ Ἑρκούλεον ἤτοι Ἀρδαμερέως
	θ ὁ Ἱερισσοῦ ἤτοι Ἁγ. Ὄρους		θ ὁ Ἱερισσοῦ ἤτοι Ἁγ. Ὄρους
	ι ὁ Λίτης καὶ Ρεντίνης		ι ὁ Λίτης
	ια ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων		ια ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τυρίων*
	(παρὰ Parthey Not. 3 σ. 109-110)		(Παρὰ Parthey Not. 2 σελ. 100-1).
	* Φέρεται καὶ ὡς μητροπολίτης, μεταξὺ τῆς 30ῆς καὶ 31ης, ἀλλ' ἄνευ ἀριθμοῦ		* Προφανὲς σφάλμα τοῦ ἀντιγραφέως.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος περὶ τοῦ χρόνου ἐμφανίσεως τῶν νέων ἐν γένει ἐπισκοπῶν Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ θ´ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ι´ αἰῶνος[1] ἡ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῆς πρώτης

τῶν Ἐπιστημῶν, ἔνθα ἤρχιζεν ἡ ἐργασία τῆς συντάξεως της Χριστιανικῆς προσωπογραφίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν, τῶν 8 πρώτων αἰώνων. Τὸ ἔργον τοῦτο θ' ἀντικαθίστα τὸ Christian Biography. Εὔχομαι νὰ σώζεται τὸ ὑλικὸν ποὺ περιλαμβάνεται εἰς τὰ δελτία, ἅτινα ἔστειλαν οἱ καθηγηταὶ τῶν Πανεπιστημίων κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων ἐκκλ. συγγραφέων.

1. Ὁ Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ πρῶτον τακτικόν, τὸ περιλαμβάνον καὶ τὸ ἐκκλ. Ἰλλυρικόν, ὅπερ διέσωσεν ἡμῖν ὁ παρισινὸς κῶδιξ 1555α (ἴδε πίνακα εἰς ἐκτυπούμε-

ἐν τοῖς Not. Episcopatuum μνείας τῆς ἐπισκοπῆς «Βαρδαριωτῶν Τούρκων» προῆλθεν ἐκ τῆς ἀγνοίας τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ εἰρημένη ἐπισκοπή, ἡ ὑπὸ τὸν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης τελοῦσα, εὑρίσκεται ἀναγεγραμμένη εἰς τὸ ἐκκλ. τακτικὸν τῶν χρόνων Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (Nititiae No 3 παρὰ Parthey σελ. 110) (1). Ἡ ὀρθὴ κατ' ἀρχὴν χρονολόγησις ὀφείλεται εἰς τὸν H. Gelzer (ἔνθ' ἀνωτ. 575), ὅστις συγκρίνας τὰς τάξεις προκαθεδρίας τῶν χρόνων τοῦ Τσιμισκῆ (972) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνητοῦ, (1081—1118) ἐτοποθέτησε χρονικῶς τὸ τακτικὸν εἰς τὸ 980 μ.Χ. περίπου, ἤτοι καθ' ὃν χρόνον ὁ Βασίλειος μόλις εἶχε παύσει νὰ εἶναι ἀπησχολημένος μὲ τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας πρὸς τὸν Βάρδαν Σκληρὸν (Κ. Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τόμ. Β' Ἀθῆναι 1947 σ. 167).

Τὸ πρόβλημα εἶναι κατὰ πόσον τὸ εἰρημένον τακτικὸν δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀκριβέστερον καὶ κατὰ πόσον ἀντιπροσωπεύει κατ' ἀρχὴν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν καὶ δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου, κατὰ τοὺς μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπὸ τοῦ Τσιμισκῆ τῆς Βουλγαρίας χρόνους (972), ὅτε ἡ κυρίως Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐποπτείαν τῶν Πατριαρχείων, δημιουργηθείσης εἰδικῆς τάξεως «ἐν τῇ τάξει προκαθεδρίας»

νον ἔργον μου περὶ τῶν βορείων συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔνθα καὶ αἱ γνωσταὶ ἀντιστοιχίαι πρὸς τὰς σημερινὰς πόλεις ἢ χωρία), εἶχε τὰς ἐπισκοπάς. α) Διοκλητιανουπόλεως β) Νίκης, γ) Ἡρακλείας, δ) Κέλλης, ε) Ἐδέσης. στ) Κάστρων ζ) Πέλλης ἢ Εὐδοξιουπόλεως θ) Ἀπολλωνίας ι) Ἀπαλοῦ, ια) Παρθικοπόλεως ιβ) Καλλίκου (διπλογραφία τοῦ δ!;), ιγ) Κυπέρου, ιδ) Σέρρας, ιε) ὁ Ἀμφιπόλεως, στ) Φιλίππων, ιζ) Νεαπόλεως, ιη) Δελέβου ιθ) Κίτρου(ς). Ἡ σύγκρισις μαρτυρεῖ ὅτι ἐπῆλθε μεγάλη μεταβολὴ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπαρχίας τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης μεταξὺ τῶν η' καὶ θ' αἰῶνος, περὶ τὰ τέλη τοῦ ὁποίου ἐμφανίζονται τινὲς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς α' στήλης τοῦ ἀνωτέρω πίνακος. Ἐκ τῶν ιθ' τρεῖς μόνον, αἱ διὰ ἀραιῶν γραμμάτων σημειούμεναι, διεσώθησαν, ἐξ ὧν ἡ μὲν α' ἐγένετο αὐτοκέφαλος ἀρχ)πή, ἡ β' εἶναι διπλογραφία, διότι ἐν τῷ ἰδίῳ τακτικῷ φέρεται ὡς μητρόπολις καὶ μόνον ἡ Κίτρους παρέμεινεν εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν. Αἱ λοιπαὶ ἐξηφανίσθησαν, διότι συνεπείᾳ τῶν ἐπιδρομῶν αἱ μὲν πεδιναὶ περιοχαὶ μερικῶς ἠρημώθησαν, ἐνῷ τὰ ὀχυρὰ παρέμειναν. Αἱ νέαι λοιπὸν ἐπισκοπαὶ ὑπὸ τὴν Θεσσαλονίκην (ἴδε α' στήλην τοῦ πίνακος) ἤτοι αἱ β—ε. μαρτυροῦσι ἐκκλησιαστικὴν ἀναμόρφωσιν τῆς περιοχῆς, ἕνεκα προηγηθείσης πολιτικῆς ἀναμορφώσεως. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ νέα τάξις προκαθεδρίας τῶν θρόνων, ἡ θεμελειωθεῖσα μετὰ τὴν πρόχειρον καὶ αὐθαίρετον τοῦ Λέοντος Γ', δὲν ἀπέβλεπε μόνον εἰς τὴν «τάξιν τῶν μητροπόλεων» κ.λ.π., ἀλλὰ καὶ τὴν μείωσιν, κατὰ τὸ δυνατόν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τὴν ἀνάδειξιν ἄλλων νέων αὐτοκεφάλων ἀρχ)πῶν (π.χ. ἐν Θράκῃ) καὶ ἐπισκοπῶν. Μόνον μία τούτων ἡ β' φέρει ξενικὸν ὄνομα. Ὁ Vasmer, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 177, διὰ τὸ ὄνομα Δρουγοβητείας ἐπ. καὶ τὸ Σαγουδάται λέγει ὅτι ἀποκλίνει νὰ θεωρήσῃ ἀμφότερα ὡς Τουρκοταρταρικόν. Μήπως ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τοὺς Οὔγγρους - Τούρκους; Ἴδε κατωτέρω σελ. 94 ὑποσημείωσις 1.

(1) H. Gelzer: ungedruckte und ungenügend κλπ.

τῶν Θρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ, δι' αὐτὴν καὶ τὴν Κύπρον (1). Τὸ πρόβλημα τοῦτο γεννᾶται, ὄχι μόνον, διότι δὲν διασώζεται τὸ πρῶτον μέρος τοῦ τακτικοῦ τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, ὥστε νὰ ἴδωμεν ἐὰν περὶ τὸ 980 διετηρεῖτο de jure, ὅπερ εἶναι λίαν πιθανόν, καὶ ἐν τῇ ἰδιαιτέρα «τάξει», ἡ ἡμιαυτόνομος ἀρχιεπισκοπὴ Βουλγαρίας (παρὰ Gelzer, ungedruckte σελ. 569) ἤτοι τῆς Δρίστρας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπήγοντο αἱ περιοχαὶ τῆς βορείως τοῦ Αἵμου κυρίως Βουλγαρίας (ἕνεκα τούτου εἶναι φρονῶ δεδικαιολογημένη ἡ μὴ ἀναγραφὴ μητροπόλεως εἰς ἐπαρχίας «Βουλγαρίας» εἰς τὸ σωζόμενον δεύτερον μέρος), ἀλλὰ καὶ διότι συνέχεται πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πρώτης ἱδρύσεως τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων. Φρονῶ λοιπόν, ὅτι εἶναι δεδικαιολογημένη ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ εἰρημένη ἐπισκοπὴ ἱδρύθη μεταξὺ 972—980, ἤτοι μετὰ τὴν σύνταξιν ἀναγραφῆς τοῦ Τσιμισκῆ καὶ πρὸ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σαμουὴλ πρὸς τὰς νοτίως τῆς Πρέσπας περιοχάς. Διὰ τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἡμέτερον τακτικόν. Εὑρίσκομεν δὲ εὔλογον τοῦτο, διότι ὄχι μόνον μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Οὔγγρων-Τούρκων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ μέσου Ἀξιοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν ἐτῶν 932—969 (2) πρέπει νὰ ἐξεχριστιανίσθησαν, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος εἰς τὸ β' σιγγίλιον, ὅπερ ὅσον οὐδεμία ἄλλη πηγὴ μαρτυρεῖ περὶ τῆς εὐρείας, ὑ π ε ρ ά γ α ν ε ὐ μ ε ν ο ῦ ς, πολιτικῆς του ὑπὲρ τῶν Βουλγάρων, καθορίζων, τὰ περὶ τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν (Βουλγαρίας) προσθέτει χαρακτηριστικῶς (Byz. Zeit. II σ. 46) «ταῦτα πάντα κατέ-

(1) Πρβλ. ἡμετέρας ἀνακοινώσεως ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν κατὰ τὸ 1943 τόμος 18ος σ. 135 ἑξ. καὶ 306 ἑξ.

(2) Ὁ Στ. Κυριακίδης εἰς τὰς Βυζαντινάς του μελέτας (ἔνθ. ἀνωτ. σ. 516 ἑξ.) ἐξετάζων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Βυζαντινῶν πηγῶν (Ἄννα Κομν. ἔκδ. Βόννης I, 199 καὶ II' 501. Κωδυνὸς Κουροπ. Βον. 38, 15, Διάταγμα Βασιλείου παρὰ Gelzer ἐν Byz. Zeit. 2,58. Συνεχ. Βόννης 422, 20. 462, 19. 480, 13) τὸ θέμα τῶν λεγομένων Τούρκων ὀρθῶς καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Βαρδαριῶται Τοῦρκοι ἦσαν Οὔγγροι ἐγκατασταθέντες περὶ τὸν Βαρδάριον. Ἰδοὺ τί λέγει: «Εἰς τοὺς χρόνους λοιπὸν τούτους, ἤτοι ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν εἰσβολῆς (932) μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Νικηφόρου καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ρωμανοῦ ἢ τοῦ Νικηφόρου (σ. γρ. 959 - 69), ὁπότε ἀναφέρονται πολλοὶ τοιοῦτοι αἰχμάλωτοι, πρέπει νὰ τεθῇ ἡ περὶ τὸν Βαρδάριον καὶ ἐν τῇ Ἀχριδῷ (κατὰ Κυρ. ἐν τῷ ὁμωνύμῳ βυζαντινῷ θέματι ἐν τῇ Ροδόπῃ) ἐγκατάστασις τῶν Τούρκων τούτων, δηλαδὴ τῶν Οὔγγρων, γενομένη πιθανώτατα ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν βασιλέων εἰς τὰς μεθοριακὰς πρὸς τὴν Βουλγαρίαν ἐπαρχίας, ἵνα χρησιμεύσουν ὡς φύλακες, πιθανῶς κλεισουρῶν, καθ' ὃν τρόπον ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Β'. εἶχεν ἐγκαταστήσει Σκλάβους εἰς τὰς Κλεισούρας τοῦ Στρυμόνος. Πάντως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'. ἡ ἐγκατάστασις ἦτο ἤδη συντετελεσμένη. Ἡ παρὰ Raimbaud L'empire Grec au X siécle σ. 222 πληροφορία καθ' ἣν κατ' ἀνώνυμον νοτάριον τοῦ βασιλέως Bela ἐγκατεστάθησαν περὶ τὸ 930 καὶ 940 Οὔγγροι, δηλαδὴ Τοῦρκοι εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐπετέλεσαν τὸν πληθυσμὸν Soba - Magyars, συμπίπτει, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Κυριακίδης (αὐτόθι σ. 519), πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν Βυζαντινῶν πηγῶν καὶ τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ.

χει τὸν αὐτὸν ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον καὶ λαμβάνειν τὸ κανονικὸν αὐτῶν πάντων καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων καὶ τῶν περὶ τὸν Βαρδάρειον Τούρκων, ὅσοι ἐντὸς τῶν Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσί...». Εἶναι προφανὲς ὅτι τῷ 1018 ἦσαν ἤδη χριστιανοί, δι' ὃ καὶ ἐγίνετο διαχωρισμὸς τῶν ἐντὸς τῆς «Βουλγαρίας», ἤτοι τῆς περιοχῆς ἐν ᾗ ἐξουσίαζεν ὁ 'Αρχ)ος 'Αχριδῶν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σαμουήλ, ἐπί τινα ἴσως ἔτη, καὶ τῆς περιοχῆς ἐν ᾗ διετηρήθη ἡ δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων, τῆς ὑπαγομένης εἰς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της μέχρι τοῦ ιδ' αἰῶνος σταθερῶς.

Αἱ δύο λοιπὸν μαρτυρίαι συνδυαζόμεναι καὶ συγκρινόμεναι πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς μὴ ἀναγραφῆς τῆς αὐτῆς ἐπισκοπῆς εἰς τὸ τακτικὸν τοῦ Τσιμισκῆ (ἐννοῶ τὸ ἀνέκδοτον τμῆμα τοῦ κώδικος 1372 τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν 'Αθηνῶν) μᾶς δίδουν τὴν ἀνωτέρω ἀσφαλῆ χρονολογικὴν τοποθέτησιν πρὸ τοῦ 980, δεδομένου ὅτι δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἐξεδηλώθη τοιαύτη ἐκκλ. δραστηριότης μετὰ τὸ 98-05 μ. Χ., ὅτε ἤρχισαν αἱ πρὸς νότον τοῦ εἰς Βουλγαρίαν στερεωθέντος ἐπαναστατικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ Σαμουήλ. 'Αλλὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν καὶ εἰς τὴν περὶ Βερροίας παράγραφον. Τὸ ζήτημα εἶναι μήπως δύναταί τις νὰ τοποθετήσῃ χρονολικῶς τὴν νέαν αὐτὴν δημιουργίαν ἐπισκοπῶν Θεσσαλονίκης ἔτη τινὰ πρὸ τοῦ 980. Τοῦτο φρονοῦμεν δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἐπὶ ἐνδείξεών τινων.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 932—969, κατὰ τὰς Βυζαντινὰς πηγάς, αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Τούρκων (Οὔγγρων) κατέληξαν εἰς σύλληψιν αἰχμαλώτων καὶ τὴν περὶ τὸν Βαρδάριον καὶ τὴν 'Αχριδῶ ἐγκατάστασιν αὐτῶν (1).

(Συνεχίζεται)

(1) Σχετικῶς πρὸς τὴν γεωγραφικὴν τοποθέτησιν τῶν Βαρδαριανῶν Τούρκων πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅσα λέγει ὁ Κυριακίδης (ἀνωτ. σ. 517), διότι ταῦτα βασίζονται καλῶς εἰς τὰς πηγάς. Οἱ Τοῦρκοι οὗτοι κατῴκουν περὶ τὸν 'Αξιόν· ποῦ ἀκριβῶς δὲν εἶναι γνωστόν. «Ἔχων ὑπ' ὄψει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Βαρδαριῶται ὑπῆρχον καὶ εἰς τὴν βουλγαρικὴν περιοχὴν καὶ εἰς τὴν Βυζαντινήν, ἔτι δὲ καὶ τὸ κατόπιν μνημονευόμενον θέμα Βαρδαρίου, τὸ ὁποῖον ἐχορηγήθη εἰς τοὺς σταυροφόρους, ἐνῷ ἡ Θεσσαλονίκη ἀφέθη εἰς τὸν Βανιφάτιον τὸν Μομφερατικὸν θὰ ἤμουν διατεθειμένος νὰ τοποθετήσω αὐτοὺς περὶ τὸν μέσον ροῦν τοῦ 'Αξιοῦ, συγκεκριμένως εἰς τὰς περὶ τὴν σημερινὴν Γευγελῆν ὄχθας τοῦ Βαρδαρίου. Εἰς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Βαρδαριωτῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Πολυανῆς καὶ Βαρδαριωτῶν (Gelzer ungedruckte σ. 364) εἶχε κατὰ τοὺς χρόνους τῆν τουρκοκρατίας ὡς ἕδραν αὐτῆς τὴν Δοϊράνην, εὑρισκομένην εἰς τὸ ὕψος τῆς Γευγελῆς. Ἡ θέσις αὕτη συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς παρουσίας τῶν Τούρκων τούτων ἐν 'Αχριδῷ». Ἡ ἐπισκοπὴ «Πολιανῆς» ἐμφανίζεται πρότερον μόνη (παρὰ Parthey σ. 250).

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Κ. ΠΟΛΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Α) ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΝ ΤΩι ΣΥΝΔΕΣΜΩι ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΕΛΠΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΓΑΠΗΣ

Τὴν 31ην Ὀκτωβρίου, 451, ἐν τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ συνεδρίᾳ τῆς τετάρτης οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὡρίζετο ὁ εἰκοστὸς ὄγδοος κανών, ὁ καθιερῶν καὶ ἐπισήμως τὴν διοικητικὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὴν ἐν γένει ἐξουσίαν τοῦ ἐπισκόπου ΚΠόλεως. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης δὲν ἦσαν παρόντες ἐν τῇ συνεδρίᾳ ταύτῃ. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἑπομένην, τὴν τελευταίαν, ἐνόμισαν ὅτι ὤφειλον νὰ διαμαρτυρηθῶσι διὰ τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην τῆς συνόδου, ἰσχυρισθέντες ὅτι αἱ ὁδηγίαι τὰς ὁποίας εἶχον, δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἔγκρισιν παρ᾽ αὐτῶν τοῦ κανόνος. Ἡ στάσις αὕτη ἐξέφραζε τὰς σκέψεις τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ὅστις ἠρνήθη τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ κανόνος. Ἦτο ὅμως στάσις ἀντιφατική, καθ᾽ ὅσον οἱ προηγούμενοι κανόνες εἶχον ἤδη ὁρίσει τὴν θέσιν τοῦ ἐπισκόπου ΚΠόλεως.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐπιγενεστέρως ἡ Ρώμη ἀνεγνώρισε τὸν κανόνα, ἀλλ᾽ ἡ ἀναγνώρισις αὕτη δὲν στερεῖται εἰρωνείας. Διότι, ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἀνακηρυχθεὶς ὑπέρτατος καὶ μόνος τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας κυρίαρχος θείῳ δικαίῳ, ἔχων τὸ πλήρωμα τῆς ἱερωσύνης καὶ ἀλαθήτως ἀποφαινόμενος ἐπὶ δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ζητημάτων, ἀπήλειψε κατ᾽ οὐσίαν τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τὴν καθορισθεῖσαν ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων. Τὸ λογικὸν συμπέρασμα τῆς ἀνατροπῆς ταύτης εἶναι τὸ ὅτι ὁ εἰκοστὸς ὄγδοος κανὼν ἤρχισε θεωρούμενος καὶ ὡς «αἱρετικὸς» ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν, καθ᾽ ὅσον ἀντίκειται πρὸς τὴν θείῳ δικαίῳ παπικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Ὄχι μόνον ὁ κανὼν ἐκεῖνος, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καὶ σύμπασα ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων της, ἀγνοοῦσιν ἀπολύτως τὸ τοιοῦτον πρωτεῖον θείῳ δικαίῳ τῆς Ρώμης.

Τόσον ὁ τρίτος κανὼν τῆς δευτέρας οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅσῳ καὶ οἱ κανόνες 7ος, 19ος καὶ 28ος τῆς τετάρτης οἰκουμενικῆς Συνόδου δὲν εἶναι αὐθαίρετα δημιουργήματα φιλοδόξων βλέψεων, οὔτε προῆλθον ἐξ ὑφαρπαγῆς τινος. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἐδημιούργουν μεγίστας ὑποχρεώσεις καὶ εὐθύνας διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ τοιαύτη δὲ ἐξαίρετος ἀποστολὴ ἀπῄτει καὶ

ἀνάλογον ἐκκλησιαστικὴν διαμόρφωσιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτῆς. Καὶ ἡ ἐπιτυχία αὕτη εἶναι τοιαύτης φύσεως καὶ ἐκτάσεως, ὥστε δικαίως θαυμάζομεν τὴν διορατικότητα τῶν πατέρων ἐκείνων καὶ τὸ εὔστοχον τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν.

Ἡ ἰδιάζουσα θέσις τοῦ ἐπισκόπου ΚΠόλεως διεμορφώθη ἀβιάστως, αὐτομάτως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, κατ᾽ ἀδήριτον ἱστορικὴν ἀνάγκην καὶ διὰ σειρᾶς ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων κέντρον ἦτο ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ τετάρτη οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐπεκύρωσεν ἁπλῶς ὅ,τι ἤδη ὑφίστατο ἔργῳ.

Τὴν πραγματικότητα ταύτην προσεπάθει ἡ Ρώμη νὰ ἀγνοῇ. Ἀφ᾽ ἧς ἡμέρας ἐκλατινισθεῖσα, ἐφεῦρε τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ Πέτρου, οὐδεμίαν ἄλλην ἐκκλησίαν θεωρεῖ ἰσοστάσιον, διότι πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἐκκλησίαι τὴν ὀντότητα αὐτῶν ἀρύονται ἐκ μόνου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Διὰ νὰ ἐκτιμηθῇ πρεπόντως ἡ στάσις τῆς Ἀνατολῆς ἔναντι τῶν ρωμαϊκῶν βλέψεων καὶ ἀξιώσεων καὶ ἡ ἀλληλουχία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἕνεκα τῶν ὁποίων προῆλθεν ἡ ἀπόφασις τῆς τετάρτης οἰκουμενικῆς Συνόδου, προβαίνομεν εἰς τὴν κατωτέρω ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν, ἐξετάζοντες τὰ γεγονότα, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἡ ἐξέχουσα θέσις ἐν τῇ οἰκουμενικῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ ἐπισκόπου ΚΠόλεως.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

Αἱ ἐκκλησίαι, τὰς ὁποίας ὁ Παῦλος καὶ οἱ συνεργοὶ αὐτοῦ εἶχον ἱδρύσει ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, δὲν εἶχον ταὐτοχρόνως καὶ ὀργανισμόν τινα σταθερόν. Αἱ διαιρέσεις ἦσαν ἀγεφύρωτοι μεταξὺ τῶν ἰουδαϊζόντων, τῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὴν τήρησιν τῶν νομικῶν διατάξεων τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῶν θεωρούντων τὸν χριστιανισμὸν θρησκείαν παγκοσμίου χαρακτῆρος. Οἱ ἐνθουσιασταὶ εἶνε οἱ ἐμπνέοντες τὴν πλήρη πεποίθησιν περὶ τῆς σωτηρίας ἐν Χριστῷ καὶ τῆς μακαριότητος τῆς αἰωνίου ζωῆς, οἱ δὲ πρῶτοι πιστοὶ ζῶσιν ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐν δόξῃ ἐλεύσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἐνισχύονται ἀμοιβαίως εἰς τὰς θρησκευτικάς των πεποιθήσεις, ἀλληλοβοηθοῦνται κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν δοκιμασιῶν καὶ ἐπιδίδονται μετ᾽ ἀκατασχέτου ὁρμῆς εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ λόγου τοῦ εὐαγγελίου. Δὲν ὑπάρχει ὀργανικὸν σχέδιον ἐκ τῶν προτέρων κατεστρωμένον, οὔτε συστηματικός τις ὀργανισμὸς προκαθωρισμένος. Ἐν τούτοις, αὐτὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως τῶν πρώτων τούτων ἐκκλησιῶν δὲν δύναται νὰ ἐκφύγῃ τῶν ἀξιώσεων τοῦ ὑλικοῦ ὀργανισμοῦ, τῶν ἀπαιτήσεων τῆς οἰκοδομῆς ψυχῶν, τῆς ἀποστολῆς, τῆς τάξεως.

Ἡ ἔνδοξος παρουσία βραδύνει. Πολλοὶ τῶν πρώτων πιστῶν ἀπέθανον ἐν τῇ ἐλπίδι τῆς ἀναμονῆς ταύτης. Ἀλλ᾽ ὁ λόγος τοῦ εὐαγγελίου ἀνθεῖ καὶ αἱ τάξεις τῶν πιστῶν πυκνοῦνται. Ζητήματα καὶ προβλήματα ἀναφύονται.

Ἡ ἀντίστασις κατὰ τῶν ἐπιβουλῶν καὶ τῶν ἐπιθέσεων τῶν ἔξω· ἡ πρόληψις πάσης ἐσωτερικῆς διαλυτικῆς τάσεως ὑπὸ τῶν διϊσταμένων· ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τῶν πιέσεων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ἀληθῶς παγκοσμίου πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου ἀπαιτοῦσι σταθερότητα ὀργανώσεως, ἀνταποκρινομένης πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁρατῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐγκατάστασις κυβερνήσεως ἐκκλησιαστικῆς ἦτο ἔργον ἀπαιτῆσαν χρόνον καὶ προσπαθείας, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν ἱστορικὰς πληροφορίας. Ἦτο καὶ ἔργον αὐθόρμητον, διότι δὲν προῆλθεν ἐκ σχεδίου καθωρισμένου ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλ᾽ ἐνυπῆρχεν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν λογικὴν τῶν γεγονότων καὶ εἰς τὴν εὐαγγελικὴν ἀρχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

2. ΤΟΠΙΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ

Αἱ πρωταρχικαὶ ἐκκλησίαι ἔχουσι χαρακτῆρα τοπικόν. Ἑκάστη τοπικὴ ἐκκλησία δὲν ὑπερβαίνει μὲν τὰ ὅρια αὐτῆς, ἀλλ᾽ ἡ τοπικότης αὕτη δὲν εἶνε ἀπομόνωσις· διότι πάντως οἱ πιστοὶ ἔχουσι ζωηρὸν τὸ αἴσθημα, ὅτι ἀποτελοῦσιν ἓν καὶ μόνον σῶμα, σῶμα Χριστοῦ, ὅτι εἶνε ὁ Ἰσραὴλ τῆς Χάριτος διεσπαρμένος ἀνὰ τὸν κόσμον, πλὴν ἡνωμένος ἐν Χριστῷ. Πρὸς καιρὸν ἐφάνη, ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, κέντρον καὶ ἀφετηρία τῶν ἀποστόλων, ἦτο ἅμα καὶ «μητρόπολις τῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης πολιτῶν», καθὼς θὰ ἐχαρακτήριζεν ὁ Εἰρηναῖος[1] τὴν ἐκκλησίαν ταύτην. Ἀλλ᾽ ἡ καταστροφὴ τῶν Ἱεροσολύμων (70) ἐματαίωσε τὴν διαμόρφωσιν πρωτείου τινός.

Ὅτε οἱ διασπαρέντες μετὰ τὸν λιθοβολισμὸν τοῦ Στεφάνου καὶ τὸν διωγμὸν ἔφθασαν εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ἐπέτυχον τὸ κεφαλαιῶδες ἱστορικὸν κατόρθωμα, τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῷ μεγάλῳ ἐκείνῳ ἑλληνικῷ κέντρῳ, ἡ σπουδαιότης τοῦ γεγονότος ἦτο τοιαύτη, ὥστε οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐξαπέστειλαν τὸν Βαρνάβαν εἰς Ἀντιόχειαν. Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων προσήρχετο ἐπίκουρος διὰ τῆς ἀποστολῆς ἀνδρὸς ἐξέχοντος διὰ τὴν πίστιν καὶ συνεδέετο μετὰ τῆς νέας ἐκείνης ἐκκλησίας[2]. Τὸν σύνδεσμον τοῦτον ἐξεδήλωσαν καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀσίας, τῆς Γαλατίας. Ὁ Παῦλος ἥνωσεν αὐτὰς εἰς κοινὴν προσπάθειαν ὑπὲρ τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων[3]. Αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἀπετέλουν οὕτω ἓν σῶμα, ἐξεδήλουν ἐμπράκτως τὴν ἀγάπην των, τὴν πνευματικὴν ἑνότητα τῶν πιστῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μετὰ τῆς ἱεροσολυμιτικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς τιμῆς ἧς ἀπέλαυον οἱ Δώδεκα καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου. Καὶ κοιναὶ διδακτικαὶ κατευθύνσεις

---

1. Πρβλ. K. Holl ἐν Ges. Aufs., II, 44 ἑξ.
2. Πράξ. 11.
3. Πρβλ. M. Goguel, La collecte en faveur des Saints de Jérusalem, ἐν «Revue d' histoire et de philosophie religieures», V (1925), σ. 301—318.

ἀπηυθύνοντο πρὸς πολλὰς ἐκκλησίας. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου ἐγράφη διὰ τὰς ἐκκλησίας εὐρυτάτων περιφερειῶν. Καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας, ἀποτελοῦσαι ὁμάδα ὠργανωμένην, διδάσκονται καὶ καθοδηγοῦνται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς Ἀποκαλύψεως, ἔχοντος τὸ κῦρος διὰ τὸ ἔργον τοῦτο.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΓΑΠΗΣ

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης ἐγράφη καὶ ἡ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Ρώμης Κλήμεντος (96) ; Ἦ ἐπεζητήθη ἡ παρέμβασις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κρίσιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου [1] ; Ἡ παρέμβασις ἐκείνη δὲν εἶχε χαρακτῆρα αὐταρχικόν. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης δὲν διεκδικεῖ δικαίωμά τι, ἀλλὰ περιορίζεται νὰ διατυπώσῃ προτροπὴν ἀδελφικήν, τὴν ὁποίαν ἀπέστειλε διὰ πρεσβείας τριῶν προσώπων. Ἀποφεύγει τὴν ἐξέτασιν τῶν αἰτίων τῆς κατὰ τῶν πρεσβυτέρων στάσεως, τὴν ὁποίαν ἐκίνησαν «ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη» [2], τάσσεται ὅμως ὑπὲρ τῶν πρεσβυτέρων. Ἡ συνηγορία της δὲ ἀρύεται ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς θείας διδασκαλίας, ἥτις εἶναι ὁ νόμος ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Ἑρμηνεὺς δὲ τοῦ νόμου τούτου γίνεται ὁ Κλήμης ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς εἰρήνης. Τοιοῦτον ὑπόμνημα ἠδύναντο οἱ Κορίνθιοι ν' ἀναγινώσκωσι συχνάκις [3]. Ὥστε ὁ σύνδεσμος τῆς ἀγάπης ὑπηγόρευσε τὴν παρέμβασιν ἐκείνην καὶ ὡς τοιαύτην ἐνόησε καὶ ἐδέχθη ἡ ἐκκλησία τῆς Κορίνθου. Ἡ προσωπικότης τοῦ Κλήμεντος, ἐπισκόπου ἐκλησίας ἀποστολικῆς, ἐπέτρεψε τὴν παρέμβασιν, καθὼς καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ Κορίνθου Διονυσίου, ἐπισκόπου ἐπίσης ἐκκλησίας ἀποστολικῆς, ἐπέτρεπε βραδύτερον τὴν πνευματικὴν τούτου ἐπικουρίαν εἰς ἄλλας Ἐκκλησίας.

4. ΣΩΜΑ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοξενία, τὴν ὁποίαν εὕρισκον ὄχι μόνον οἱ περιοδευταί, διδάσκαλοι καὶ εὐαγγελισταί, καὶ οἱ ὁμολογηταὶ τῆς πίστεως [4], ἀλλὰ καὶ οἱ διάφοροι ἄλλοι πιστοί, ἐμαρτύρει περὶ τοῦ στενοῦ συνδέσμου τῶν μελῶν τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς ἄλληλα. Ἀντιπρόσωποι τῶν ὁμόρων τῆς Σμύρνης ἐκ-

1. Ἡ παρέμβασις ὠφείλετο εἰς τὸν σύνδεσμον τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κορίνθου ἕνεκα τῆς σπουδαίας κορινθιακῆς παροικίας ἐν Ρώμῃ, ἰσχυρίσθη ὁ P. Van Cauwelaert (L' intervation de l' Eglise de Rome à Corinthe vers l' an 96, ἐν «Revue d' hist ecclés.» XXXI (1835), σ. 267 ἑξ. Τὴν γνώμην ταύτην ἐπέκρινεν ὁ J. Zeiller, ἐν «Revue d' hist. eccl.» XXXI (1935), σ. 762 ἑξ. Πρβλ. τὴν ἀπάντησιν τοῦ P. Van Cauwelaert, αὐτ., σ. 765.

2. I, 1. «ἓν ἢ δύο πρόσωπα», XLVII, 6.

3. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ. IV, 23, 11.

4. Ρωμ. 12, 13. Α' Τιμ. 3, 2. Ἑβρ. 12, 2. Α' Πέτρ. 3, 9. Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων, 12, 1—5.

κλησιῶν ἐδέχθησαν τὸν Ἰγνάτιον, μεταβαίνοντα εἰς Ρώμην διὰ τὸ μαρτύριον. Συνοδοί του γίνονται ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου Ὀνήσιμος καὶ ὁ διάκονος Βοῦρρος[1]. Ἐκ Μαγνησίας καὶ ἐκ Τράλλεων ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι προσέρχονται νὰ χαιρετήσωσι τὸν μάρτυρα[2]. Ἀπευθύνεται δὲ οὗτος δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὰς ἐκκλησίας, αἵτινες ἀπέστειλαν τοὺς ἀντιπροσώπους των, καὶ ζητεῖ τὰς προσευχάς των ὑπὲρ τῆς διωκομένης ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἀποτρέπει αὐτοὺς πάσης ἐνεργείας πρὸς ματαίωσιν τοῦ μαρτυρίου του. Ὁ Ἰγνάτιος δὲν φείδεται ἐγκωμίων διὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης· «προκάθηται ἐν τόπῳ χωρίου Ρωμαίων», καὶ ὁ ἴδιος εἶναι «ἐπίσκοπος Συρίας», ἡγεῖται δηλαδὴ τῶν ἐν Συρίᾳ ἐκκλησιῶν[3]. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας διὰ τὸν Ἰγνάτιον εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Συρίας. Ὥστε ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος αἱ ἐπισκοπαὶ τῶν μεγάλων πόλεων συγκεντροῦσι περὶ ἑαυτὰς τὰς ἄλλας ἐκκλησίας τῆς ἐπαρχίας.

Ἐκκλησία, ἥτις ἐπλήσσετο ὑπὸ τοῦ διωγμοῦ ἔσπευδε νὰ γνωστοποιήσῃ καὶ νὰ περιγράψῃ τὰ παθήματα αὐτῆς[4]. Ἡ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης διὰ γράμματος πρὸς τὰς ἁπανταχοῦ ἐκκλησίας περιέγραψε τὰ κατὰ τὸ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Πολυκάρπου. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Λυὼν καὶ τῆς Βιέννης ἐξέθηκαν τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ διωγμοῦ (178) πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Ἀσίας[5]. Ὅτε δὲ οἱ διωγμοὶ ἠρήμουν τὰς ἐκκλησίας καὶ ἐσημειοῦντο ὁμαδικαὶ ἀποστασίαι, ἡ ἀδελφικὴ παρέμβασις τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν συνετέλει εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ κακοῦ. Τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κορίνθου Διονυσίου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Ὅτε μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου Πουπλίου ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν εἶχε σχεδὸν ἀποστατήσει ἐξ ὁλοκλήρου, ὁ διαδεχθεὶς τὸν Πούπλιον, Κοδρᾶτος, κα-

---

1. Ἐφεσ., 1, 2.

2. Μαγνησ., 2. Τραλλ., 1, 1.

3. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ χωρίου τούτου αἱ γνῶμαι διΐστανται. Ἄλλοι νομίζουσιν, ὅτι ὑπονοεῖ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τῆς ἐκκλησίας Ρώμης ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς (Bauer), καὶ ἄλλοι τὸ πρεσβεῖον τῆς τιμῆς τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης, ὡς ἑδρευούσης ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ κράτους (Funk, Harnack, H. Boehmer, H. Achelis). Ὁ M. Goguel (L' Eglise primitive, σ. 172) συσχετίζει τὰς δύο λέξεις «προκάθηται», «προκαθημένη», καὶ διερωτᾶται ἐὰν πρόκειται περὶ φιλοφροσύνης ἢ ἐκφράσεως τῶν ἀξιώσεων τῆς ἐκκλησίας Ρώμης, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρῇ δυνατὴν τὴν θετικὴν ἀπάντησιν· ἐν τούτοις εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος θεωρεῖ τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης ἑδρεύοντα ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῶν Ρωμαίων καὶ οὕτω «προκαθήμενον» τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος, ἐπίσκοπος ὢν Ἀντιοχείας, προκάθηται τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Συρίας καὶ οὕτω ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν γενικώτερον «ἐπίσκοπον Συρίας». Πρβλ. Ἐφεσ., 21, 2. Μαγν., 14, 1. Τραλλ., 13, 1. Ρωμ., 9, 1.

4. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., IV, 15.

5. Αὐτόθι, V, 1, 3 ἑξ.

τέβαλε πολὺν ἀγῶνα διὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐκκλησίας ταύτης. Ἡ ἐπικουρία τοῦ Διονυσίου ἦτο πολύτιμος, ὡς μαρτυροῦσα τὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν πρὸς ἐκκλησίαν σκληρῶς δοκιμασθεῖσαν[1].

Ἀλλὰ καὶ εἰς ζητήματα προσωπικῆς φύσεως ἐδεικνύετο τὸ διαφέρον. Περὶ τοῦ πρεσβυτέρου Οὐάλεντος, γενομένου ἐνόχου μετὰ τῆς συζύγου του σοβαρᾶς πράξεως, ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Φιλιππησίους μετὰ πολλῆς συνέσεως διετύπωσε τὴν σκέψιν του, συστήσας κυρίως προσπάθειαν πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν ἐνόχων. Ἡ προσωπικότης τοῦ ἐπιστέλλοντος ἔδιδε σπουδαῖον κῦρος εἰς τὰς προτροπὰς καὶ ὁδηγίας του. Καὶ τοῦτο δηλοῦται ἐκ τῶν περιφήμων ἐπιστολῶν τοῦ Κορίνθου Διονυσίου (περὶ τὸ 170), τὰς ὁποίας ὁ Εὐσέβιος ἀποκαλεῖ «καθολικάς» Ζῶντος τοῦ Διονυσίου αἱ ἐπιστολαὶ αὗται εἶχον ἀποτελέσει συλλογήν, τῆς ὁποίας ἐποιοῦντο χρῆσιν καὶ αὐτοὶ οἱ αἱρετικοί, ἀφοῦ πρῶτον ἐφρόντισαν νὰ ἀλλοιώσωσι τὸ περιεχόμενον αὐτῶν[2]. Ἡ πρόνοια τοῦ Διονυσίου ἐξετάθη μέχρι Κρήτης, Ἀμάστριδος καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Πόντου. Δικαίως ἐχαρακτηρίσθησαν «καθολικαὶ» αἱ ἐπιστολαὶ αὗται· προήρχοντο ἀπὸ ἐπισήμου ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἶχε κῦρος διὰ πάσας τὰς Ἐκκλησίας, ἡ διδασκαλία δὲ καὶ αἱ κατευθύνσεις αἱ διδόμεναι ὑπὸ τοῦ Διονυσίου ἦσαν ἀποδεκταὶ ὑπὸ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν ἡνωμένων ἐν τῇ αὐτῇ πίστει, καθὼς δεικνύει ἡ ἐπιμελὴς συλλογὴ αὐτῶν. Οὕτω, μέλη πάντες τοῦ αὐτοῦ σώματος, ὡμολόγουν τὴν πίστιν «εἰς μίαν ἁγίαν Ἐκκλησίαν». Τὴν ἑνότητα δὲ ταύτην ἐξέφραζον καὶ αἱ «συγκροτήσεις ἐπισκόπων»[3].

5. ΚΟΙΝΑΙ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 160 - 175 σημειοῦται «συγκρότησις» δηλαδὴ σύνοδος ἐπισκόπων, διὰ τὸ ζήτημα τῶν Μοντανιστῶν[4]. Ἡ σύνοδος ἔχει συνείδησιν τοῦ κύρους καὶ τῆς ἐξουσίας αὐτῆς, ἑρμηνεύουσα τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ κυροῦσα αὐτὴν δι᾽ ἀποφάσεως καταδικαζούσης τὴν αἵρεσιν. Καὶ τὴν ἀπόφασιν ταύτην προφανῶς ἀνεκοίνωσε διὰ γραμμάτων πρὸς τὰς ἁπανταχοῦ ὀρθοδόξους ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ συσκέψεις τῶν ὁμόρων ἐπισκόπων ἦσαν ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ διὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ λῆψιν ἀποφάσεων ἐπὶ τῶν διαφόρων κοινῶν ὑποθέσεων.

Ὑπῆρχον ὅμως καὶ τοπικαὶ συνήθειαι καὶ παραδόσεις, αἵτινες ἦσαν

1. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., IV, 23, 2—3.
2. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 13, 12.
3. Αὐτόθι, V, 23, 2.
4. Αὐτόθι V, 16, 20. Πρβλ. Th. Zahn, Paralipomena, Die Chronologie des Montanismus, Forsch., V, 1893, σ. 55.

ἄσχετοι πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς πίστεως. Τὰς συνηθείας ταύτας ἑκάστη ἐκκλησία ἐτήρει ἐλευθέρως. Ὅτε δὲ ὁ πολὺς ἐπίσκοπος Σμύρνης Πολύκαρπος ἦλθεν εἰς Ρώμην (155) διὰ νὰ συσκεφθῇ μετὰ τοῦ Ἀνικήτου ἐπὶ διαφόρων θεμάτων, διὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ζήτημα καθαρῶς λειτουργικόν, οὐδεμίαν παρέμβασιν τοῦ Ἀνικήτου ἐπέτρεψεν[1]. Ἑκάτερος ἐξεπροσώπει ἰδίαν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐτήρει. Ἀμφότεροι συζητοῦν ὡς ἴσοι καὶ οὐδόλως ὁ Ἀνίκητος προέβαλεν ἰδιαίτερόν τι προνόμιον ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἄλλης ἐκκλησίας διὰ ζήτημα ἄσχετον πρὸς τὴν πίστιν. Ἀργότερον ὅμως ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Βίκτωρ διὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ρωμαϊκὴν συνήθειαν, μετεχειρίσθη τὸν ἑλιγμὸν τῆς ἀπομονώσεως τῶν Μικρασιατῶν. Δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐπιβάλῃ κυριαρχικῶς τὴν ἀξίωσίν του, ἀλλ' ὠχυρώθη ὄπισθεν τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Ἐγνώριζεν, ὅτι ἡ πλειονότης τῶν ἐκκλησιῶν ἑώρταζε τὸ ἀναστάσιμον Πάσχα καὶ ἦτο βέβαιος περὶ τοῦ εὐνοϊκοῦ τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος προεκάλεσεν. Ἀλλὰ παρὰ τὰς ἀποφάσεις ταύτας, ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐφέσου οὐδόλως ἐπτοήθη. Παρέμεινεν ἀκλόνητος εἰς τὴν παράδοσίν της, ἐνῷ ἀντεκκλησιαστικὸν διάβημα τοῦ Βίκτωρος, τολμήσαντος νὰ ἀποκόψῃ τῆς κοινωνίας τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἐφέσου, ἀπεδοκιμάσθη ζωηρῶς ὑπὸ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ δριμύτερον ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου[2]. Ὁ Βίκτωρ ἀνεκλήθη εἰς τὴν τάξιν, διότι οὐδεμίαν τοιαύτην ἐξουσιοδότησιν εἶχε λάβει παρὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ οὐδὲν δικαίωμα ἀνεγνωρίζετο εἰς αὐτὸν τοιαύτης πρωτοβουλίας καὶ μάλιστα κατὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τοῦ Παύλου, τοῦ ἠγαπημένου μαθητοῦ καὶ τῶν «μεγάλων στοιχείων». Ἐδείχθη δέ, ὅτι ὁ Βίκτωρ ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῶν συνόδων ἐπεζήτει νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἰδίαν του κυριαρχίαν. Ἀλλ' ἤδη κάτι τὸ σπουδαῖον ἐκλονίσθη ἐν τῇ ψυχῇ τῆς ἐκκλησίας[3]. Ἡ ἀρχαία ἔννοια τῆς ἑνότητος τῶν ἐκκλησιῶν ὑποχωρεῖ ὁριστικῶς. Ἡ στροφὴ τῆς Ρώμης πρὸς τὸν λατινισμόν, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Βίκτωρος, δημιουργεῖ νέας κατευθύνσεις, νέας καταστάσεις, νέας σκέψεις καὶ νέας θεωρίας. Κατενοήθη ἐγκαίρως, ὅτι ἡ ἐξάρτησις τῆς ἐπισημότητος ἐκκλησίας τινὸς ἐκ τῆς πολιτικῆς σπουδαιότητος τῆς πόλεως ἐν ᾗ ἑδρεύει, ἀπετέλει μέγιστον κίνδυνον διὰ τὰ σχεδιασθέντα ὑπὸ τοῦ Βίκτωρος. Ἡ ἀρχομένη συγκέντρωσις ἀπαιτεῖ πρὸς ἑδραίωσιν ἄλλον θεμέλιον λίθον ἀδιάσειστον. Ἐπενοήθη οὕτω ἡ θεω-

1. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., V, 23—25.

2. Ὁ Εἰρηναῖος ἔγραψε πρὸς τὸν Βίκτωρα «προσηκόντως» (Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., V, 24), κατὰ τρόπον δηλαδὴ ὅστις ἥρμοζε καὶ ἐπεβάλλετο ἐκ τῆς σημασίας τῆς πράξεως. Ἡ μετάφρασις τοῦ E. Grapin «respectueusement» δὲν ἀποδίδει τὴν ἔννοιαν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως.

3. Δὲν νομίζομεν, ὅτι ἐν τέλει ἡ Ρώμη «ἐθριάμβευσε», καθὼς γράφει ὁ M. Goguel (L' Eglise primitive, σ. 186). Ἐπεβλήθη ἁπλῶς τὸ ἔθος τὸ ἐπικρατοῦν εἰς τὰς πλείστας τῶν ἐκκλησιῶν.

ρία τοῦ «Σὺ εἶ Πέτρος», καὶ ἐπὶ ταύτης στηριζόμενος ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης, ἠγωνίσθη ἀνενδότως νὰ ἐπιβάλῃ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐπὶ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας.

6. ΣΤΡΟΦΗ ΔΙΧΑΣΤΙΚΗ

Ἤδη ὁ «μοδερνιστὴς» ρωμαιοκαθολικὸς Schnitzer[1] προέβαλε τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ρῆσις «Σὺ εἶ Πέτρος» ἐδημιούργησε τὴν παπωσύνην, ἢ ἐὰν ἡ παπωσύνη ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς ρήσεως ἐκείνης. Ἐξ ὅσων, ἐν τούτοις, γνωρίζομεν ἱστορικῶς, ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης κατὰ πάντα ἑλληνικὴ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, μακρὰν φυλετικῶν διακρίσεων, μέχρι τοῦ Στεφάνου οὐδέποτε προέβαλε διοικητικὸν πρωτεῖον, πηγάζον ἐκ διαδοχῆς τοῦ Πέτρου. Κατὰ τὰς ἀναφυείσας ἔριδας περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀφέσεως τῶν βαρέως ἁμαρτανόντων, ὁ Τερτυλλιανὸς ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς: «Μανθάνω, ὅτι ἔχει δημοσιευθῆ ἀπόφασις, ἀπόφασις ἀληθῶς ἀνέκκλητος. Εἷς ὕπατος ποντίφηξ, εἷς ἐπίσκοπος ἐπισκόπων, ἀπεφάσισεν· ἐγὼ συγχωρῶ τὰ ἁμαρτήματα τῆς μοιχείας καὶ τῆς πορνείας εἰς τοὺς μετανοοῦντας»[2]. Μετὰ τοὺς σαρκασμοὺς τούτους, διερωτώμενος ὁ Τερτυλλιανὸς ποῦ ἐστηρίχθη αὐτὸς ὁ «ἐπίσκοπος τῶν ἐπισκόπων» νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀνέκκλητον ἀπόφασίν του, συνεχίζει· «ἐπειδὴ ὁ Κύριος εἶπεν εἰς τὸν Πέτρον «ἐπὶ ταύτης τῆς πέτρας οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν», καὶ «δώσω σοι τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, καὶ ὃ ἐὰν δήσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ ὃ ἐὰν λύσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς», διὰ τοῦτο ἰσχυρίζεσαι ὅτι εἰς σὲ διέβη ἡ ἐξουσία τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν, δηλαδὴ πρὸς πᾶσαν ἐκκλησίαν συγγενῆ τῷ Πέτρῳ; (ad omnem ecclesiam Petri propinquam?) τίς εἶσαι διὰ νὰ ἀνατρέψῃς καὶ ἀλλάξῃς τὴν ἔκδηλον πρόθεσιν τοῦ Κυρίου, ἐμπιστευομένου εἰς τὸν Πέτρον προσωπικῶς (personaliter) τὴν ἐξουσίαν ταύτην; «Ἐπὶ σοί, λέγει, οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν καὶ δώσω εἰς σὲ τὰς κλεῖς καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ὃ ἐὰν δήσῃς ἢ λύσῃς, σύ, καὶ οὐχὶ πᾶν ὅ,τι λύσωσιν ἢ δήσωσιν». Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος, ἐὰν ὁ Τερτυλλιανὸς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης Κάλλιστον[3], πρὸς τὸν

1. Hat Jesus das Papstum gestiftet?[2] Augsburg, 1910, δ. 82. Ὁ Schnitzer συμπεραίνει, ὅτι ἡ παπωσύνη ἐδημιούργησε τὸ «Σὺ εἶ Πέτρος». Ὁ J. Grill (Der Primat des Petrus. Tübingen. 1904, σ. 79) νομίζει τὴν ρῆσιν ἐκείνην παρεμβληθεῖσαν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Ματθαίου, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βίκτωρος. Ἄλλοι ἀπορρίπτουν τὴν γνησιότητα τοῦ χωρίου τοῦ Ματθαίου, ἐν οἷς ὁ R. Bultmann, ἐν «Theologische Blätter» XX (1941), σ. 265—279.

2. De pudicitia, I. Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς εἶχε μεταστῆ εἰς τὸν Μοντανισμόν, ὅτε ἔγραφε ταῦτα.

3. Ἀπὸ τῆς εὑρέσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱππολύτου, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ «ὅρου τοῦ Καλλίστου», (Θ΄, 12), πολλοὶ ἱστορικοὶ δέχονται,

Καρχηδόνος Ἀγριππῖνον[1], προέχει ἡ ἐξέτασις τῆς ἐννοίας τῆς φράσεως «ad omnem ecclesiam Petri propinquam». Ἡ ἀπόφασις ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ Πέτρου. Κατὰ τὸν Τερτυλλιανόν, ἡ ἐπαγγελία ἐδόθη προσωπικῶς εἰς τὸν Πέτρον καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς διαδόχους του ἐπισκόπους Ρώμης ἢ εἰς τοὺς ἐπισκόπους γενικῶς. Κατὰ τὴν σκέψιν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, οὐδεὶς ἐπίσκοπος δύναται νὰ νομίζῃ ἑαυτὸν ἐπίσκοπον τῶν ἐπισκόπων τασσόμενος ὑπεράνω πάτων τῶν ἄλλων ἐπισκόπων καὶ λαμβάνων ἀποφάσεις μονομερεῖς ἐπὶ ζητημάτων διαφερόντων πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν, ἐπειδὴ νομίζει ὅτι ἔχει ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς παρεχώρησε προσωπικῶς εἰς τὸν Πέτρον. Ἀλλὰ μήπως οἱ σαρκαστικοὶ ἀκριβῶς ἐκεῖνοι λόγοι ἐνέπνευσαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ρώμης τὴν φιλοδοξίαν, ὅπως συγκατασκευάσῃ πρωτεῖον δικαιούμενον ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς[2]; Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι τοιοῦτο πρωτεῖον μέχρι τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος δὲν ἀπαντᾶται. Κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν καὶ τὸν Κυπριανόν, τὸ πρωτεῖον τοῦτο χαρακτηρίζει τὴν ἐξουσίαν παντὸς ἐπισκόπου, ἀνεξαρτήτως ἐπισκοπῆς, διότι πᾶς ἐπίσκοπος εἶναι καὶ διάδοχος τοῦ Πέτρου καὶ ὡς τοιοῦτος δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος μετὰ τυραννικῆς ἀπολυταρχίας, ἀλλὰ ποιμὴν ὑπεύθυνος ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας. Ὅτε ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Στέφανος (254—257) προέβαλε τὸ πρωτεῖόν του ὡς διαδόχου τοῦ Πέτρου, ἡ σύγκρουσις πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὰς ἐκκλησίας ἦτο δεινή. Εὐθὺς ἀμέσως ἐξεδηλώθη ἡ ἀντιπάθεια πρὸς τὸν «πάπαν» τῆς Καρχηδόνος. Καὶ ἡ ἀντιπάθεια δὲν ἐβράδυνε νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀγρίαν διαπάλην. Ρώμη καὶ Καρχηδὼν ἐμφανίζονται ἀσυμβίβαστοι καὶ ἐνώπιον τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ὅ,τι ἐπεχείρησεν ὁ Βίκτωρ κατὰ τῶν Μικρασιατῶν, ἐπιτηδείως μεταχειρισθεὶς τὰς συνόδους τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπαναλαμβάνει ὁ Στέφανος κατὰ τῶν ἀφρικανῶν διὰ τὸ ζήτημα τοῦ βαπτίσματος τῶν αἱρετικῶν. Ἡ διαφορὰ τοῦ «ἐλιγμοῦ» ἦτο, ὅτι ὁ μὲν Βίκτωρ ὠχυρώθη ὄπισθεν τῆς ὁμοφωνίας τῶν ἐκκλησιῶν, ἐνῷ ὁ Στέφανος ἐζήτησε νὰ ἐπιβληθῇ «τυραννικῶς», ὡς διάδοχος τοῦ Πέτρου, ἐπιτάσσων εἰς τοὺς ἀφρικανοὺς νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς ἐντολάς του. Ἀλλ' ὁ Κυπριανὸς εἰς την συγκληθεῖσαν ἐν Καρχηδόνι σύνοδον (259) εἶπε τὰ ἑξῆς· «Μᾶς ἀπομένει νὰ ἐκφράσωμεν μίαν πρὸς μίαν τὴν γνώμην

ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ὑπονοεῖ τὸν Κάλλιστον Ρώμης (217—222). A. Harnack, ἐν Sitzugsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaffen. Phil.—hist. klasse, XVIII (1927). H. Lietzmann, Hist. de l'Eglise ancienne, trad. du prof. A. Jundt. Paris, 1937, II, 251, J. Lebreton, ἐν Fliche—Martin, Hist. de l' Eglise. Paris, 1946, II, 80.

1. Κατὰ τὸν P. Galtier, Le véritable édit de Calliste, ἐν Revue d' histoire ecclésiastique, XXIII (1927), 465—488. G. Bardy, ἐν Revue des sciences religieuses, IV (1924), 1—25).

2. E. Caspar, παρὰ M. Goguel, L' Eglise naisante, σ. 195.

ἡμῶν, χωρὶς νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι κρίνομέν τινα, ὅτι ἐκκόπτομεν τῆς κοινωνίας τοὺς μὴ συμμεριζομένους τὴν γνώμην ἡμῶν. Διότι οὐδεὶς μεταξὺ ἡμῶν ὀρθοῦται εἰς ἐπίσκοπον τῶν ἐπισκόπων, οὐδεὶς τυραννεῖ τοὺς συναδέλφους του, οὔτε τοὺς τρομοκρατεῖ διὰ νὰ ἐκβιάσῃ τὴν συγκατάθεσίν των, ἀφοῦ πᾶς ἐπίσκοπος εἶναι ἐλεύθερος...» [1]. Τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις ἐπὶ τοῦ πολυκρότου ζητήματος ὁ Κυπριανὸς ἀπέστειλε πρὸς τὸν «ἀγαπητὸν ἀδελφὸν» Στέφανον, πρὸς δὲ τὸν «ἀγαπητὸν ἀδελφὸν» Φιρμιλιανὸν ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας διὰ τοῦ διακόνου Ρογατιανοῦ. Εἰς τὸν Στέφανον ἔγραψεν, ὅτι ἡ «ἀπόφασις» τῆς συνόδου διέφερε «τὴν ἱερατικὴν αὐθεντίαν, τὴν ἑνότητα καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας» [2]. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας ἦσαν σύμφωνοι μετὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀφρικῆς, ἡ ἀπάντησις δὲ τοῦ Φιρμιλιανοῦ περιεῖχε δριμεῖς χαρακτηρισμοὺς περὶ τοῦ Στεφάνου [3].

Καὶ ὁ μὲν ἐπεγερθεὶς διωγμὸς ἐπὶ τοῦ Οὐαλεριανοῦ ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν δεινὴν ταύτην σύγκρουσιν. Πλὴν ὁ Κυπριανός, καθὼς καὶ ὁ Τερτυλλιανός, δὲν ἠνείχετο τὴν ἀρχὴν τοῦ «ἐπισκόπου τῶν ἐπισκόπων», οὔτε τὴν τυραννικὴν ἐπιβολήν, τὴν ἐξουδετεροῦσαν τὸ ἐπισκοπικὸν σῶμα. Ἀλλ ἡ Καρχηδὼν δὲν ἦτο ἡ Ἀσία τῶν «μεγάλων στοιχείων» καὶ ὑπέκυψε τελειωτικῶς. Ἡ δριμύτης δὲ τοῦ Φιρμιλιανοῦ ἐδείκνυεν, ὁποῖον χάσμα μέγα ὑπῆρχε μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως. Καθ' ὅσον δηλαδὴ ἡ Ρώμη ἤρξατο ἐφαρμόζουσα ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν κατὰ τὰ σχέδια τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς, κατὰ τοσοῦτον ὁ διχασμὸς τῶν δύο κόσμων ἀπέβαινε βαθύτερος. Ἡ ἀνατολὴ ἦτο πηγὴ ζωῆς διὰ τὸν δυτικὸν κόσμον. Εἶχε δὲ ἤδη κατανοηθῆ ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὅτι ἡ ἀναγέννησις τοῦ παρακμάζοντος ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἡ διάσωσις τῆς ἑνότητος αὐτοῦ, ἀπῄτει τὴν δημιουργίαν νέου πολιτικοῦ κέντρου [4]. Ἡ τελευταία ἀδυσώπητος καὶ τελειωτικὴ μάχη ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπέδειξε τὸ μάταιον τῆς προσπαθείας πρὸς ἐκμηδένισιν αὐτοῦ. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀπὸ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀσίας καὶ Πόντου καὶ τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Ροδανοῦ καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Μεσογείου ἀπετέλει συμπαγῆ χριστιανικὸν πληθυσμόν, τὸν ὁποῖον οὐδὲν μαρτύριον καὶ οὐδεὶς διωγμὸς ἠδύνατο νὰ καταβάλῃ. Ἦτο ἐμφανές, ὅτι ἠνοίγετο εἰς τὸν ἑλληνισμὸν τοῦτον, ἐν πλήρει ρωμαϊκῇ κατακτήσει καὶ ἀφανιστικῇ

1. Sententiae episcoporum numero LXXXVII de haereticis baptizandis, ἔκδ. Hartel, σ. 434—61.

2. Cypriani, Epist. LXXII, I, 1· ἔκδ. Bayard.

3. Cypriani, Epist. LXXV, II 1· ἔκδ. Bayard. Ὁ J. Zeiller (Fliche-Martin, ἔνθ' ἀν., II, 203) γράφει μὲν ὅτι ὁ Φιρμιλιανὸς συνέκρινε τὸν Στέφανον πρὸς τὸν Ἰούδαν, ἀποσιωπᾶ ὅμως τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Στεφάνου περὶ τοῦ Κυπριανοῦ ὡς ψευδοαποστόλου, ἐργάτου δολίου κλπ. Πρβλ. H. Lietzmann, ἔνθ' ἀν., II 240.

4. H. Lietzmann, ἔνθ' ἀν., III, 141.

ὑποδουλώσει, νέα ἱστορικὴ περίοδος νέου πνεύματος, νέας δυνάμεως. Ἡ περίλαμπρος αὕτη ἱστορικὴ περίοδος ἄρχεται μετὰ τοῦ μ. Κωνσταντίνου.

7. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ

Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς νέας ταύτης καὶ ἀνεκτιμήτου ἱστορικῆς δυνάμεως καὶ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο εἰσέτι ὥριμον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου· ὁ μέγας Κωνσταντῖνος συνέδεσε τὴν αὐτοκρατορίαν μετὰ πόλεως νέας, ἥτις ἦτο τὸ φυσικὸν κέντρον τοῦ νέου τούτου κόσμου. Ἡ ἀντίθεσις ἄλλως μεταξὺ ἑλληνικῆς ἀνατολῆς καὶ λατινικῆς δύσεως ἦτο ἰσχυροτάτη, ἐδηλοῦτο δὲ σαφῶς καὶ εἰς τὴν «τετραρχίαν», τὴν ὁποίαν εἰσήγαγεν ὁ Διοκλητιανός. Ἡ κυβέρνησις τοῦ κράτους διενεμήθη μεταξὺ δύο αὐγούστων ἰσοτίμων, ὧν ὁ εἷς θὰ ἥδρευεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν κράτος καὶ ὁ ἕτερος εἰς τὸ δυτικόν. Ἕκαστος αὔγουστος ἐβοηθεῖτο ὑπὸ ἑνὸς καίσαρος, ἔχοντος δικαίωμα διαδοχῆς ἐν περιπτώσει θανάτου τοῦ αὐγούστου. Ὁ Διοκλητιανὸς ἔλαβε τὰς ἀσιατικὰς διοικήσεις καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἥδρευεν ἐν Νικομηδείᾳ. Ὁ Μαξιμιανὸς ἔλαβε τὴν Ἰταλίαν, Ἀφρικὴν καὶ Ἱσπανίαν καὶ εἶχε κέντρον τὰ Μεδιόλανα. Ἐκ τῶν καισάρων ὁ Γαλέριος εἶχε τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου καὶ τὰς γειτονικὰς πρὸς τὸν Δούναβιν ἐπαρχίας, κέντρον δὲ τὸ Σίρμιον (παρὰ τὴν σημερινὴν Μητροβίτσαν). Ὁ δὲ Κωνστάντιος Χλωρός, τὴν Γαλατίαν, ἧς ἕδρα οἱ Τρηουῖροι καὶ τὴν Βρεταννίαν, ἧς ἕδρα τὸ Ἐβόρακον (Ὑόρκη).

Ἡ τοιαύτη διοικητικὴ μεταρρύθμισις καὶ ἡ δημιουργία νέων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κέντρων ἐμείου σπουδαίως τὴν αἴγλην τῆς ἀρχαίας Ῥώμης. Ὁ Διοκλητιανὸς παραλλήλως ἐζήτησε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν θρησκευτικὴν ἑνότητα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ λατινισμοῦ. Ἀλλ᾽ ὁ μέγας διωγμὸς ὁ ἐγερθεὶς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ (303) ἀπέδειξεν ὅτι τὸ χριστιανικὸν πρόβλημα παρέμενεν ἀκέραιον, οἱ δὲ σκληρότατοι τῶν διωγμῶν ἀντὶ νὰ λύσωσι τοῦτο, ἐπηύξανον τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ. Τὸ χριστιανικὸν πρόβλημα ἦτο σπουδαιότατον διὰ τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀφοῦ οἱ διωγμοὶ συνέτριβον μᾶλλον τὴν αὐτοκρατορίαν ἢ τὸν Χριστιανισμόν, ὑπελείπετο ἡ ὁδὸς τῆς ἀνεξιθρησκείας, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Κωνσταντῖνος· «Μηδεὶς τὸν ἕτερον παρενοχλείτω· ἕκαστος ὅπερ ἡ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω... οἱ δ᾽ ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες, ἐχόντων βουλόμενοι τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη...»[1]. Τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν νέον προσανατολισμὸν τοῦ Κωνσταντίνου. Αἱ νέαι δυνάμεις, τὰς ὁποίας ἔδιδεν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ὁ ἑλληνικὸς χριστιανικὸς κόσμος, ἀπήτουν καὶ νέαν πρωτεύου-

---

1. Εὐσεβίου, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, II, Νϛ΄, Migne, 20, 1032.

σαν ἐν τῇ ἀνατολῇ, «πόλιν ἀντίρροπον τῆς Ρώμης» [1], μετὰ συγκλήτου καὶ ὑπάρχων, ἀλλὰ πόλιν Ἑλληνικὴν ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως, τῆς ἱστορίας, τῆς ἐπικρατούσης γλώσσης καὶ τοῦ κυριαρχοῦντος στοιχείου [2].

Αἱ κρίσεις τῶν διαφόρων ἱστορικῶν ἐπὶ τῶν γεγονότων τούτων, τὰ ὁποῖα ἤλλαξαν τὴν ἱστορικὴν μορφὴν τοῦ κόσμου, εἶναι λίαν διάφοροι καὶ ἀντιφατικαί. Αἱ πλεῖσται τῶν κρίσεων εἶναι λίαν ἐξεζητημέναι καὶ διὰ τοῦτο αὐστηραὶ καὶ μεροληπτικαί. Ὁ Κωνσταντῖνος νομίζεται, παρὰ τὴν μεγάλην πολιτικήν του ὀξυδέρκειαν, ἐγωϊστής, ἐπηρεαζόμενος ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τῆς στιγμῆς· κατώρθωσε μὲν ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἑνότητα τοῦ κόσμου, ἀλλ' εὐθύς, λέγουν, κατήνεγκε βαρὺ πλῆγμα κατ' αὐτῆς. Διότι ἡ ἱδρυθεῖσα Κωνσταντινούπολις δὲν ἦτο ἁπλῶς διαμονὴ τοῦ αὐτοκράτορος διὰ λόγους στρατηγικούς, καθὼς τὰ Μεδιόλανα, τὸ Σίρμιον κλπ., ἀλλ' ἡ πρωτεύουσα πάσης τῆς ἀνατολῆς, ἴση πρὸς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν [3].

Ἄλλοι ἱστορικοί, οἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἀμφισβητήσουν τὸ νέον πνεῦμα τὸ εἰσαγόμενον διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, διατίθενται εὐμενέστερον πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ δὲν ἀπορρίπτουν τὴν εἰλικρίνειαν τῶν χριστιανικῶν αἰσθημάτων του [4]. Ὁ νέος κόσμος, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργει ὁ Χριστιανισμός, ἐπεβλήθη πλήρως. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐνόησεν. Εἰσέρχεται μετὰ τοῦ κόσμου τούτου εἰς τὴν νέαν ἱστορικὴν περίοδον. Καὶ ἡ νέα αὕτη περίοδος ἄρχεται διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἱδρύ-

---

1. Ζωσίμου, Ἱστορία, 2, 30, ἔκδ. Βόννης, σ. 95.

2. E. Albertini, L'empire Romain. Paris, 1929, σ. 330.

3. Ὁ γερμανὸς «ἱστορικὸς» J. Burckhardt (Die Zeit Constantin's des Crossen[1]. Leipzig, 1924) δὲν κατώρθωσε ν' ἀνακαλύψῃ ἄλλο τι ἐν τῷ Κωνσταντίνῳ ἢ φιλοδοξίαν, πάθος ἐξουσίας, γυμνότητα πάσης θρησκείας, ἐγωϊσμὸν ἐν πορφύρᾳ. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ B. γράφει καὶ ὁ V. Duruy (Histoire des Romains. Paris, 1885, VII, 102) ἄνευ οὐδεμιᾶς κριτικῆς ἐρεύνης. Διὰ τὸν E. Schwartz (Kaiser Constantin und die Christliche Kirche. Leipzig-Berlin, 1913, σ. 2) ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο παγκόσμιος κυρίαρχος μετὰ διαβολικῆς ὀξυδερκείας. Νομίζει δὲ ὁ E. Stein (Geschichte der spätrömische Reiches. Wien, 1928, I, 146-7) ὅτι προσήρμοσε τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὰ κρατικὰ πλαίσια, ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Περσικοῦ ζωροαστρισμοῦ. «Αἰνιγματικὴν» δὲ ὑπολαμβάνει τὴν μορφὴν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὁ Karl Hönn (Konstantin der Grosse. Leipzig, 1940).

4. Ο A. Harnack (Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, t. II, Leipzig, 1906, 2. Aufl., 276—283) δέχεται, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος διέκρινε καλῶς ὅ,τι ὤφειλε νὰ γείνῃ. Τὸν θρίαμβον δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ, περικλείοντος δύναμιν ὑπερφυᾶ, ἐπετάχυνεν ἡ εὐμένεια τοῦ Κωνσταντίνου, ὑποστηρίζει ὁ E. Krels (Konstantin der Grosse und seine Zeit. «Gesammelte Studien» herausgegeben v. F. J. Dölger. Freiburg i. Breisgau, 1913, σ. 2). Πρβλ. J. Maurice, Constantin le grand. Paris, 1925, σ. 31—36. Ὁ C. Jullian (Hist. de la Gaule. Paris, 1926, VII, I, 190)εἶναι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Burckhardt, καίτοι ζητεῖ νὰ μετριάσῃ τὴν δριμύτητα τῶν κρίσεών του, δεχόμενος τὸ εἰλικρινὲς τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κωνσταντίνου.

σεως τοῦ κέντρου, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ εἶναι ἡ παλαιὰ Ῥώμη, ἧς ἡ δύναμις ἀπὸ πολλοῦ εἶχε δύσει. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος τῆς ἀνατολῆς δὲν εἶχε μὲν ἐλευθερωθῆ πολιτικῶς ἀπὸ τῆς Ῥώμης, εἶχεν ὅμως ἀναγεννηθῆ πνευματικῶς διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ δὲ τοιαύτη ἀναγέννησις ἐδημιούργει καὶ νέας πολιτικὰς καταστάσεις, τῶν ὁποίων τὴν ὑψίστην ἱστορικὴν σημασίαν διέκρινε σαφῶς ὁ Κωνσταντῖνος. Ὁ νέος οὗτος ἑλληνικὸς καὶ χριστιανικὸς κόσμος ἔδιδε νέαν βάσιν εἰς τὴν ἑνότητα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπετέλει ἰσχυρὸν προπύργιον αὐτῆς κατὰ τῶν ἀνεξαντλήτων εἰσβολῶν τῶν βαρβαρικῶν ὀρδῶν καὶ ἐπὶ πλέον ἡ ἀκατάβλητος ζωτικότης του, ἡ περίλαμπρος πνευματική του ἀκμή, αἱ μεγάλαι του ἱστορικαὶ παραδόσεις, ἀνεδείκνυον αὐτὸν ἑστίαν ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὰς ἀπεράντους χώρας τῶν βαρβάρων. Μόνος ὁ ἑλληνικὸς χριστιανικὸς κόσμος ἠδύνατο νὰ ἐμφυσήσῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀναγεννήσεως τῆς αὐτοκρατορίας τὸ ὁποῖον ματαίως οἱ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐζήτουν νὰ ἐπιτύχουν εἰς δυνάμεις, αἵτινες ἀνεκκλήτως εἶχον παρακμάσει. Οἱ μεγάλοι διωγμοί, τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων τὸ χυθὲν ἀφθόνως, τὰ σκληρὰ μέτρα κατὰ παντὸς χριστιανικοῦ, ἡ ἐπιδιωχθεῖσα συντόνως ἀναγέννησις τῆς εἰδωλολατρείας, εἶχον δώσει ὡριμότητα εἰς τὴν πολιτικήν. Τὴν ὡριμότητα ταύτην ἐνσαρκώνει ὁ Κωνσταντῖνος, συγκεντρῶν τὸν χριστιανικὸν κόσμον περὶ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν Ῥώμην τοῦ Βοσπόρου[1]. Ἔχων πλήρη συνείδησιν, κατὰ τὸν Lietzmann[2], τοῦ μεγαλείου τῆς ἐπιχειρήσεώς του, ἠθέλησε νὰ θεμελιώσῃ πόλιν χριστιανικήν.

Ἡ γενναιοδωρία τοῦ Κωνσταντίνου διὰ τὴν ἵδρυσιν ναῶν, τὴν διακόσμησιν καὶ τὴν προίκισιν αὐτῶν, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κλήρου, ὑπῆρξεν ὄντως βασιλική[3]. Ὅ,τι ὅμως προκαλεῖ ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ποιεῖται διάκρισιν μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων. Τιμᾷ ἰδιαιτέρως τοὺς φέροντας τὰ στίγματα τοῦ μαρτυρίου καὶ ἀσπάζεται τὰ στίγματα ταῦτα, ἀλλὰ δὲν βλέπομεν νὰ δίδωνται ἐπισήμως προτιμήσεις εἰς ἐπισκόπους μεγάλων μητροπόλεων. Ἡ παλαιὰ Ῥώμη ηὐνοήθη διὰ τῆς ἱδρύσεως ναῶν καὶ εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς ἐδόθη τὸ ἀνάκτορον τοῦ Λατερανοῦ, ἀλλ᾽ οὐδόλως, ἀπένειμε καὶ ἰδιαίτερόν τι προνόμιον, οὐδ᾽ ἀφῆκεν εἰς

1. L. Duchesne, Hist. ancienne de l'Eglise, Paris 1910, II, 89.

2. Hist. de l'Eglise ancienne. Paris 1941, III, 143. Ὁ J. Maurice (Numismatique constantinienne. Paris, 1911, II, LXXVI - LXXXII καὶ σ. 482 - 492) γράφει, ὅτι τὸ ἀρχαῖον Βυζάντιον διετήρησε τοὺς εἰδωλατρικοὺς ναούς, ἀλλὰ μετὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ 330 ἔπαυσε πᾶσα ἐθνικὴ λατρεία ἐν ΚΠόλει. Ἀντιθέτως, ὁ L. Brehier (Constantin el la fondation de Constantinople, ἐν Revue Historique, CXIX (1915), σ. 24, 26) νομίζει, ὅτι ἡ πόλις ἔλαβεν ὄψιν χριστιανικήν, μόνον ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμὸς ἐπεκράτησε καθ᾽ ἅπαν τὸ κράτος. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι ἀσύστατος.

3. Εὐσεβίου, ἔνθ᾽ ἀν. III, 48. L. Duchesne, Liber Pontificalis, I, 172—180.

αὐτόν, κατὰ τὸν E. Caspar[1], ἁρμοδιότητά τινα διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν. Ἀρχηγὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς εἶναι αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος. Συγκαλεῖ τὴν πρώτην οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὁρίζει τὴν ἕδραν της, διευθύνει τὰς συζητήσεις καὶ ἐγκρίνει τὸν ὅρον τῆς πίστεως. Οὐδόλως ὅμως πρέπει νὰ νοηθῇ ἐντεῦθεν, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος οὕτω ἦρε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐλευθερίαν. Ὅ,τι σπουδαίως διέφερεν αὐτὸν ἦτο ἡ πνευματικὴ ἑνότης τοῦ κράτους, ἡ ἑνότης ἐν τῇ αὐτῇ πίστει, ἥτις ἑνότης ἦτο ἀπαραίτητος καὶ διὰ τὴν ἑνότητα τοῦ κράτους. Καὶ κατὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς ἦτο ὄντως θαυμαστή. Διότι αἱ βραδύτερον ἀναφανεῖσαι νέαι αἱρέσεις, ἀπέβησαν ἡ πηγὴ ἀνεπανορθώτων συμφορῶν διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ φροντὶς δὲ τοῦ Κωνσταντίνου διὰ τὴν ἑνότητα ἐν τῇ πίστει οὐδόλως ἠμπόδισε τὴν Σύνοδον, ὅπως ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ καθορίσῃ τὰ διοικητικὰ ὅρια τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ πειθαρχικὰ μέτρα διὰ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν τῆς Ἐκκλησίας.

(Συνεχίζεται)

1. Geschichte des Papstums. Tübingen, 1930, I, 122—3. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ J.—R. Palanque, ἐν Fliche—Martin, ἐνθ᾽ ἀν., III, 36.

THE CONCEPTION OF THE MESSIAH IN THE APOCRYPHAL LITERATURE *

BY

A. P. HASTOYPIS, TH. D., PH. D.

FOREWORD

The conviction of the chosen people through the ages that, after their many sufferings, they will not disappear but attain a glorious fulfillment of the prophetic promises of an ideal life in the future is one of the most important traits of religious thought in Israel.

This is what we call the Messianic hope, a conception which originated in Old Testament times, but assumed its characteristic form in later Judaism.

The books known as Apocrypha and Pseudepigrapha [1] give us a varied picture of this Messianism, but before we present it, it is necessary to give a brief statement of its origin and meaning in the Old Testament. Besides, to base it on the earlier as well as the later literature is to show its importance as the transition between the Old and New order, the religion of Israel and the religion of humanity [2], based on the idea that the history of the world is a plan of Cod, and on the faith that he will carry it out to the end [3]; for what was conceived strictly as a hope of Israel in the past, came to be spread and transformed to the singular relief of mankind.

I. THE MESSIANIC HOPE IN THE OLD TESTAMENT

It is generally accepted that the hope of the Messianic king and his kingdom is confined, almost solely, to the prophetic writings of the Old Testament [4].

---

* A lecture delivered at Garrett Biblical Institute, Evanston, Ill. Autumn of 1948).

1. The use of the terms Apocrypha and Pseudepigrapha is made herein to meet the needs of a Protestant audience. However, a Greek Orthodox (or a Roman Catholic) refers to the books, called Apocrypha by Protestants, as «Deuterocanonical» and «Anaginoscomena». What is known to a Protestant as Pseudepigrapha an Orthodox calls either Pseudepigrapha or Apocrypha. See Bratsiotis, P. Introduction to the Old Testament. Athens, 1937 (in Greek), p. 625.

2. Cp. Touzard in Revue biblique internationale, 1913, p. 128 «L' espérance messianique guarda la foi...».

3. See Moore, G. F. Judaism. 2 Vols, Cambridge, Mass., 1927. Vol. 2, p. 323.

4. For further study on the Messiah in the O. T. cf. Stanton, V. H. «Messiah» in Hastings' A Dictionary of the Bible, Vol. III, Edinburgh, 1900,

But though the idea of an ideal king coming to establish his kingdom in the latter days (בְּאַחֲרִית הַיָּמִים Is. 2 : 2 et al.) is spread throughout these books, the name Messiah (מָשִׁיחַ=anointed one) used in apocalyptic literature with the article and not in apposition with another word, as a proper name (the Greek ὁ Χριστὸς renders the Aram. מְשִׁיחָא), is found here only as a predicate applying to actual monarchs then reigning, and never to an ideal monarch who was to come.

It is very often found in a constructive form with the name of God (מְשִׁיחַ יְהוָה) as a title of honor for the king (e. g. I Sam. 24 : 6), and in a more general use, refers to the patriarchs (Ps. 105 : 15), to Cyrus (Is. 45 : 1) and to the high priest (Lev. 4 : 3 et al. הַכֹּהֵן הַמָּשִׁיחַ) in post-exilic times. Priests as well as kings, and occasionally prophets, were anointed as a sign of their elevation to high functions.

Now, as to the idea of the ideal king we have to trace it as follows :

Isaiah is the first of the prophets who gives a clear picture of such a king (Is. 9 : 1—6 ; 11 : 1—10 ; 32 : 1—5). He is to come from the stock of Jesse ; he will have the spirit of God and will in righteousness lead his people to endless peace and prosperity. The nation will turn to him for guidance and arbitration.

Jeremiah (23 : 5—6) gives a picture of a righteous king springing up of a «branch» from the fallen trunk of David. His name will be יְהוָה צִדְקֵנוּ (=Yahweh is our righteousness).

Ezekiel also developed and enforced the hope, giving the name David to the expected king (Ez. 34 : 11—15, 23—31). Nevertheless, the authority of these passages has been disputed by several scholars on the ground that they are closely connected with a universal dominion which is found in a later stage of development. Such an objection, we think, might be strong, if the above conception was contrary to any other prophetic ideal. The future promised the prophets the fulfillment of their expectations : a government which would be in conformity with God's righteous will.

---

pp. 352 f. Goodspeed, G. S. Israel's Messianic Hope. New York, 1900, pp. 101 f. Gressmann. H. Der Messias. Göttingen, 1929, pp. 232 f. McFadyen, J. E. «Israel's Messianic Hope» in the Abingdon Bible Commentary, Nashville, 1929, pp. 181 f. Baab, O. J. The Theology of the Old Testament. Nashville, Tenn., 1949, pp. 195 f.

The Messianic hope is also found in post-exilic prophetic literature. To Haggai (2:23) and Zechariah (3:8; 6:12) Zerubbabel seems to be the «sprout of David». In the so-called Deutero-Zechariah (Zech. 9:9—10) we find the righteous Prince of Peace, a conception similar to that of Isaiah.

As to the passages of the עֶבֶד in the so-called Deutero-Isaiah (42:1—4; 49,1—6; 50:4—9; 52:13—53:2; 61:1—3), scholars have interpreted them in different ways[1]. Those who see in the Servant of Yahweh a personification of the faithful remnant of Israel think that a really personal Messiah does not figure at all in the future hope of Deutero-Isaiah. Of those who see in the Servant a person, others identify that person with a historical figure—such as Moses, Jeremiah, Jehoiachin, Zerubbabel, Cyrus or even Deutero-Isaiah himself—and others consider it as the coming Messiah. Albright's compound theory, evidently based on the three points just mentioned, seems to me to explain sufficiently the Servant[2], though I have to add that the third point, i.e. the Servant as the coming Messiah, must be strongly emphasized.

As to the book of Daniel, we find in it (7 : 13 et al. in the LXX) the ultimate triumph of God on earth, and the establishment of a universal and eternal kingdom of God, which, in contrast with the brutal empires of the world, is to come with the Son of Man[3].

This idea of the ideal king, whatever place it may occupy in the Old Testament, even subordinate and incidental, was vital enough to be used as the basis of the messianism of the later Judaism.

It was enshrined in the sacred writings and kept latent through the period between the fall of Jerusalem and the rise of the Maccabees[4],

---

1. See Carpenter, L.L. Primitive Christian Application of the Doctrine of the Servant. Durcham, N. C., 1929, pp. 23f. Gressmann, op. cit., pp. 308f. Vellas, B. Religious Personalities of the O. T. Athens, 1935 (in Greek), pp. 198f. Rowley, H. H. Israel's Mission to the World. London, 1939, pp. 10f.

2. See Albright, W.F. From the Stone Age to Christianity. Baltimore, 1946, p. 255 «The Servant is the People of Israel, which suffers poignantly in exile and affliction ; he is also the pious individual who atones for the sins of the many by his uncomplaining agony ; he is finally the coming Savior of Israel».

3. Cp., however, what is said in The Jewish Encyclopedia. Vol. VIII, New York, 1904, p. 508 «The one of the likeness of man... is the nation of God's holy ones (i.e.the faithful Jews)», according to the Hebrew text.

4. See The International Journal of Apocrypha, Jan. 1916, p. 3ff. for an explanation of that interval in the running of the Messianic conception.

when once more it took up its traditional character as well as additional elements which gave it new forms.

II. THE MESSIANIC HOPE IN THE APOCRYPHAL LITERATURE

According to well-established critical theories as to the origin of the Apocrypha and the Pseudepigrapha, it is said that there are more than fifty contributors to this literature[1].

Of this large number one fourth gives direct references to a Messiah, human or divine, whereas another fourth of these books gives indirect references or suggestions. This is explained by the purpose and the literary character of these books, as well as by the time in which they came into existence.

There were prosperous times (as the third century B.C.), when the Messianic expectation was almost given up, but the occurence of incidental references means that «the Jews were never wholly without cherishing the Messianic Hope in some degree and in some form»[2]. Later on, the victories of the Maccabees, and still later the tyranny of the Romans helped the revival of the Messianic Hope.

I. Messianism Suggested

There are many who will not agree with us on this point since it is evident that the books listed below contain no reference to the Messiah, in the strict meaning of the word. But what we claim here is something particular: the references are indirect and incidental.

In the I Maccabees there is a brief general reference to the promise given to David that his throne would be re-established (2 : 51).

In the II Maccabees, the righteous rise with their bodies (7 : 11, 22f; 14 : 46) to life eternal on earth (7 : 29,33,37 ; 14 : 15)[3].

In Tobit, we find an apocalyptic tendency. Jerusalem at the end of a given period will be rebuilt and the Temple restored, the tribes reunited and the heathen will worship the God of Israel (13 ; 7—18 ; 14 : 4—6)[4].

In Judith there are traces of judgment (6: 17 «The Lord Almighty will take vengeance on them in the day of judgment, to

1. Cp. The Intern. Journal of Apocr., Jan., 1916, p. 34.
2. Oesterley, W.O.E. Ecclesiasticus (The Cambridge Bible), 1912, p. lxxiii.
3. See Charles, R. H. The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English. 2 Vols, Oxford, 1913. Vol. I, p. 131.
4. See Charles, op. cit., vol. I, p. 197.

apply fire and worms to their bodies, and they will feel them and wail for ever»)[1].

In the book of Jubilees, we find only a meager reference to the Messiah; he will spring from Judah. No rôle of any importance is assigned to him (31 : 18—20). We have, however, a good reference to the Messianic Kingdom (1 : 29; 23 : 24ff). It is to be brought about gradually. The last judgment was to take place at its close (cp. also 1 : 26; 4 : 26; 5 : 10, 16; 7 : 29; 9 : 15; 10 : 8 et al.). This book, written between 135 and 105 B.C., points probably to a temporary Messianic Kingdom.

In Ecclesiasticus, there is an indication that the Messiah will come from the seed of David (47 : 11,22) and a mention of the restoration of the tribes of Jacob (42 : 18, 19; 48 : 10. Cp. 48:24, 25; 44:21; 49:12). It is probable that a reference to a personal Messiah is found in the Hymn of Praise which is contained in the Hebrew after 51 : 12 («Praise him that causeth a horn to sprout forth unto the house of David, for his mercy endureth forever»)[2]. A visitation of God (last judgment) is found in some passages (2 : 14 «what will ye do when the Lord shall visit you»? Cp. also 7 : 17; 16 : 18 «.... The deep and the earth shall be moved when he shall visit»; 18 : 24 etc.).

In the Wisdom of Solomon, the passages 3 : 18 and 4 : 20 reflect the belief in the day of judgment, whereas 3 : 7 (the righteous shall «run to and fro like sparks amongst the stubble») seems to give us an echo of the judgment by the sword, inaugurating the Messianic Kingdom. Cp. also 3 : 8 indicating a belief in a Messianic Kingdom[3].

As to the book of Baruch, there is an opinion that by its absence (argumentum a silentio) the Messianic element is made conspicuous[4].

In the Assumption of Moses, there is no Messiah. There is, however, mention of exultation of the tribes of Israel in the last judgment, and eternal punishment of their enemies in Gehenna (3 : 5, 9; 10 : 8—10)[5].

1. See Charles, op. cit., vol. I, p. 247.

2. Cp. Oesterley, Eccl., p. lxxiii f.

3. See Charles, op. cit., I, p. 529. Cp., however, The Jewish Encycl., vol. VIII, p. 508 «The Hellenistic author of the Wisdom of Solomon is so thoroughly universalistic that the idea of a Messiah is precluded». There was, of course, a form of the hope for the future that held that God (without a Messiah) would be king. Passages which deal with a coming kingdom may not therefore be Messianic passages.

4. See Charles, op. cit., I, p. 581.

5. See Charles, op. cit., II, p. 412.

In Ethiopic Enoch 1–36, it is said that in the days of the theocratic Kingdom «all the children of men» will be righteous and will worship God.

And now let us turn to the books which give express references to the Messiah. They fall into two classes in the matter of their views as to the rank of the Messiah in the scale of being. These two classes give respectively two characters of Messiah. Side by side with the traditional idea of an earthly King of the house of David is the new conception of a heavenly pre-existent Messiah.

2. The Human or Earthly Messiah

The books which refer to a human Messiah are the following:

1. The Testament of the Twelve Patriarchs (2nd Century B.C.).
2. Ethiopic Enoch, chapters 83ff. (2nd Century B.C.).
3. Psalms of Solomon (1st Century B. C.).
4. IV Esdras (A)[1], (1st Century A. D.).

a. The Time of His Coming

The time of the Messiah's coming is known to God only (Ps. Sol. 17 : 23, 47). He will come at the close of history (T. Judah 24 : 1), when time will be succeeded by eternity (Ps. Sol. 17: 5, 39: an eternal King with an eternal Kingdom). In Enoch the Messianic era comes after the judgment which again follows the triumph of the Maccabees (En. 90:19—20; 99:6; cp. also Jub. 23:23—31). In the Psalms of Solomon there is a belief in a restoration in which the Psalmist himself (or the Psalmists) seems to anticipate a participation (Ps. Sol. 7 : 9; 6; 17 : 51). In Enoch the events of history occur in ten weeks; the author seems to place himself at the end of the seventh, after which the Messianic era opens with the eighth week (Hen. 91 : 12; 93 : 9, 10. Cp. also Ass. Mos. 10 : 12; 13; 1 : 17, 18).

b. His Origin and Nature

In the Psalms of Solomon the Messiah is called «the Son of David» (17:23, 5), «King» (17:35—36), «King of Israel» (17: 23—47), «King

1. A is, according to Charles, one of the sources (S, E², A, M, E, R) of IV Esdras, consisted of the chs. 11—12 (the eagle vision). See Charles, op. cit., II, p. 551.

of the Jews» (17:23), «the Messiah» (17:36; 18:6)[1]. He is to be raised up by God Himself (Ps. Sol. 17:23 47; 18:6) from the house of David (17:23), not a Supreme Sovereign but God's vice-regent upon earth. Yahweh is his God (17:28, 41; 18:8) and his King (17:38); he tends not his own, but Yahweh's flock (17:45). However high the conception of his moral character and spiritual qualifications are in the Psalms of Solomon, he is only a man, without any supernatural birth or pre-existence in the bosom of God. If he is called Lord (17:36), the word is only used of him as thought to be of an earthly Lord (cp. Ps. Sol. 17:28 where the redemption comes from God)[2].

In the Testaments we have a double origin of the Messiah: he comes either from Judah (T. Levi 8:14; T. Simeon 7:2; T. Judah 24:1,6) or from Levi. In the last case, he is to be, first of all, priest, and then prophet and King (T. Reuben 6: 7—12; T. Levi 8:14; 18; T. Judah 24: 1—3; T. Dan 5: 10—11; T. Joseph 19: 5—9).

To disentangle this double origin of the Messiah, scholars are following Charles who thinks that the writer of the Testaments was generous-hearted enough to hold to a Messiah arising from the tribe of Levi (identified probably with John Hyrcanus) and that the references to a Messiah coming out of Judah are due to additions made after the quarrel of the Pharisees with John Hyrcanus, when the older view was revived)[3]. In IV Esdras 12:32 the Messiah is called «lion of the tribe of Judah».

c. His Mission and Rule

The mission of the Messiah is of a twofold character, destructive and restorative (Ps. Sol. 17:25; 18:6: «purification»).

He is summoned to overthrow the supremacy of the Gentiles, to destroy them utterly from out of Jerusalem and the borders of Israel

1. The «Christ» (מָשִׁיחַ) is in the Ps. Sol. 17:36; 18:6,8 perhaps used for the first time in literature of the expected Deliverer of Israel (so Ryle H.E. and James, M. R. The Psalms of the Pharisees. Cambridge, 1891, p. lv f.), if the priority does not belong to Enoch (so Charles, op. cit., II, p. 184).

2. Cp., however, Torrey, C.C. The Apocryphal Literature. New Haven, 1945, p. 108, «He is a divine being».

3. See Charles, op. cit., II, p. 282. Cp., however, Oesterley, oc. cit., p. 149 «...The mention of a n e w p r i e s t points to the Seer's expectation of the abrogation of the Maccabean priesthood». Oesterley, also, accepts only a priest-Messiah without kingship, l.c.—Cp. Bonsirven, J. Le Judaism palestinien au temps de Jésus-Christ. 2 vols. Paris, 1935, II, p. 376.

(Ps. Sol. 17:25,27,31), to break up the power of «unjust rulers» (17:24), and to drive out from the heritage of God «the proud sinners» who had obtained unlawful possession (17:26,27,41,51)[1]. His salvation comes after a war against Belial and an eternal vengeance on the enemies of Israel (T. Dan 5:10 -11). Immediately before the Judgment the Jews in a battle against the nations, destroy them by the sword (Enoch 90:19; 91:12).

His mission, however, is more than that; it is restorative. The Messianic Kingdom is to be set up in the room of the Gentiles and the sinners and to be established over Israel (Ps. Sol. 17:23, 35,36,47). The Messiah is to gather again the dispersed tribes of Israel (Ps. Sol. 17:28,30,34,46,48,50), to make Jerusalem his capital and to restore the glory of her Temple worship (17; 33—35). He is to make the Gentiles subject to him; they shall bring tribute to him, and shall be converted to the true faith (17: 31,32,34). The Testaments give a similar picture. Judah sees his descendants afflicted on account of their sins until the day of the Lord's visitation, when He graciously brings them home from captivity (T. Judah 23:5; 24:1. Cp. T. Levi 18; T. Benjamin 10:5; T. Simeon 6:5). In this way the old hope of their restoration will be fulfilled (Ps. Sol. 8:34; 11:9. Cp. Tobit 13:5—6; Ecclus. 36: 13; 2 Macc. 1: 27—29) after an announcement of a new Exodus (Ps. Sol. 11:1).

In Enoch, after the Lord of the sheep has brought the new Jerusalem and the nations have been converted to the Jewish belief, the white bull is born (90: 28—37; cp. T. Judah 23:5; 24:1 —the rising up of a man like a son of Justice).

A peaceful character of his rule is found in the Testaments (T. Judah 23:5; T. Levi 2:11; T. Benjamin 10:9 et al. Cp. Jubilees 23: 26—29) along with a belligerent one (T. Dan 5: 10—11).

The Psalms of Solomon give a conspicuous conception of his idealized rule. This rule is to be spiritual. The Messiah in not an aggressive conqueror by force of arms. His administration does not rest upon physical power (17 : 37). His trust is not in the ordinary safeguards of a throne, but in Yahweh (17: 38).

His rule is to be holy. Holiness and purity are the instruments of his power (17: 33,36,46). His purity from sin is the measure of his authority (17: 41). He does not tolerate the presence of iniquity (17: 28) all his subjects will be «sons of God» (17: 30); all will be holy (17: 36).

1. In the Ps. of Solomon, by «the Gentiles» allusion is made to the Romans; by «the sinners», to the Sadducees.

His rule is to be wise. With wisdom he is to begin his work of purification (17: 25) and with wisdom he is to judge the peoples (17: 31). God endows him with the holy Spirit and makes him mighty in wisdom and understanding (17: 42; 18:8).

His rule is to be just. Upon this quality, inseparable from that of wisdom (17 ; 31), great stress is laid. Justice will attend his work of destruction (17 : 25) and his task of ruling (17:28—29, 31). Justice will temper his might (17 : 42 ; 18 : 8), and under his rule no oppression shall take place (17 : 46). His utterance will be mighty to overthrow (17 : 27, 39) ; but his words will be purer than gold, and when he administers judgment they will be as «the words of angels» (17:48—49)[1].

3. The Divine or Heavenly Messiah

The books which refer to a divine Messiah are the following :

1, Sibylline Oracles (The III Book belongs, probably, to the 2nd Century B. C.)[2].

2. Ethiopic Enoch, chs. 37—71 (Ist Century B. C.).

3. IV Esdras (M, E[2], E)[3], (Ist Century A. D.).

4. Apocalypse of Baruch (the A sections and especially A[1])[4], (Ist Century A. D.).

5. Ascension of Isaiah (Ist Century A. D.).

a. The Time of His Coming

God has assigned the time of the world (4 Esdras 4 : 36f ; 6 : 5 ; Baruch 48 : 2f.). The end of the world will come in time as the childbirth of a woman (4 Esdras 4 : 40 ; cp. 2 Baruch 22 ; 23 : 5). The author of Syriac Baruch is sure of the coming end ; the judge will not tarry, the time is near, the world is old and will disappear (2 Baruch 48 : 39 ; 20 : 1—2 ; 85 : 10 ; 83 : 1). Between this old world and the new one there will be a dangerous passage, difficult to be jumped (4 Esdras 5 : 50—55 ; 4 : 26). A divergent case is found in 4 Esdras (7 : 30) where the incorruptible world comes after the death of the Messiah and his saints, and in 2 Baruch (40, 3 ; 74, 2) where the Mes-

1. See Ryle and James, op. cit., p. lii—lviii.

2. See Torrey, op. cit., p. 109f.

3. See Charles, op. cit.,II, p. 551, for the sources of IV Esdras.

4. See Charles, op. cit., II, p. 475, for the documents of II Baruch (A[1]—chs. 27—30 : 1 ; A[2]—chs. 36—40, A[3]—chs. 53—74.

sianic Kingdom comes in the age of corruption. In 4 Esdras 4 : 42 the Messiah will not come until all the souls projected by God have been created and drawn out of the place of reservation (g u p h) to live their earthly lives[1].

To know and reveal the signs of the end was one of the marked interests of Jewish eschatology (Sibyl. 3 : 796 f. «σῆμα . . . . ἀριφραδές, ὥστε νοῆσαι ἡνίκα δὴ πάντων τὸ τέλος . . .» ; 4 Esdras 4 : 52 ; 5 : 1—12 ; 9 : 5 etc ; 2 Baruch 27 : 14 ; 48 : 32).

The fall of the Roman empire was to be considered indispensable for the Messianic restoration. Wars will break out and the collapse of this terrible power will be the outcome (Sibyl. 3 : 798 ; 5 : 107f. Cp. Enoch 56 : 5—8 ; 90 : 19 ; 4 Esdras 5 : 9—12 ; 6 : 21—24).

The precursor of the Messiah, who in many cases is identified with Elijah, is to come before him (Enoch 89 : 52 ; 2 Baruch 77 : 24 ; 4 Esdras 7 : 109 ; cp. Mal. 3 : 23—24 ; Ecclus. 48 : 1—10) ; his attributes however are not predicted[2].

Wars and tribulations, famine and mortality, will make the time terrible and the conditions unbearable (4 Esdras 4 : 52 ; 5 : 1—9 ; 6 : 20—24 et al. 2 Baruch 25 : 2, 4 ; 27 ; 48 et al. ; Sibyl. 3 : 77—91, 280 f ; 632 et al. ; Enoch 56 : 5—8 ; 58 : 2—8 et al.).

In one of Esdras' visions, the history of the world is divided into twelve periods, two and a half of which remain for the expected end (4 Esdras 14 : 11 ; cp. 2 Baruch 53—72 : twelve periods ; Sibyl. 4 : 47 : ten generations ; cp. Asc. Moses 10 : 12).

b. His Origin and Nature

In Enoch, four titles applied to the Messiah are all, or at least three of them, found for the first time. He is «the Messiah»[3] (48 : 10 ; 52 : 4), «the Righteous One» (38 : 2 ; 53 : 6), «the Elect One» (4 : 5 ; 45 : 3—4 ; 49 : 2, 4 ; 51 : 3, 5 et al.) and «the Son of Man» (46 : 2, 4 ; 48 : 2 ; 62 : 9, 14 ; 63 : 11 ; 69 : 26—27 ; 70 : 1) The last title is the rendering of the Greek ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (Aram. בַּר אֱנָשָׁא). The Hebrew form is found in Ezekiel (2 : 1, 3, 8, et al. — בֶּן־הָאָדָם) where it contrasts the prophet, as a frail human creature, with God. In Da-

1. Cp. Moore, op. cit., II, p. 353 and 390.
2. See Moore, op. cit., II, p. 357 f. for the precursor in later Judaism.
3. If the occurrence of this title in the Ps. of Sol. does not precede, then that in Enoch is the first in literature.

niel (7:13f. בַּר אֱנָשׁ) it idealizes the «human form». Here, in Enoch, it stands for a supernatural being [1]. He has been called near the lord of spirits before the creation (48 : 2—3) [2], hidden under the wings of God, in company with the righteous (36 : 6—7 ; 48 : 6 ; 49 : 2 ; 62 : 7) and seated on the throne of God : «And the elect one shall in those days sit on My throne» (51 : 3 ; cp. 55 : 4).

Sibyl announces the coming of a saint prince sent by God from heaven (Sibyl. 3: 49, 652; 5: 414).

In 4 Esdras, the son of God is in heaven with the righteous (7: 28; 14: 9); until his coming out of the sea he will be hidden in God (4 Esdras 13: 3—4; 10: 32 et al.). Cp. the expressions «the Messiah of God», «His servant» in 2 Baruch 39: 7; 52: 2; 70: 9 et al. Cp. also 4 Esdras 13: 39—40 where redemption comes from God.

Finally, in one passage of 4 Esdras the Messiah is destined to die (7: 29); this is a declination from the common conception of a divine, and consequently immortal, Messiah.

e. His Mission and Rule

The Elect of Justice, the Son of Man, abiding until his coming near God and revealed only to the saints, is to appear for judgment of righteous ones and sinners; his appearence will be sudden, triumphant and supernatural (Enoch 48: 7; 61: 7—10; 62: 5,7; 69: 26).

He comes raised up by God to punish his enemies, gather his people and govern them in righteousness, wisdom and power (Sibyl. 3: 652f.—he kills and gives peace; 5: 414f.; 4 Esdras 13: 3—4,32; 2 Baruch 29: 3; 30: 1—at the close of his temporary kingdom the Messiah will return to heaven and the righteous shall rise to a blessed life; 40: 1f.; 72: 2f.; Enoch 33: 2; 39: 6; 49: 1; 62: 6). He takes vengeance on Rome and the nations rising against him either with the sword, or with the breath of his mouth (4 Esdras 12: 33; 13: 6—11, 36 f. II Baruch 72: 6; 36: 2—11; 39;40:1—2). Finally, the righteous will rejoice in the place where they suffered before (48: 9; 42: 12; cp. Asc. Moses 9). Fire (Enoch 48:9;54:1—2,6; 62: 4,8; Sibyl. 3: 83f, 673f. et al.; 4 Esdras

---

1. Cp., however, The Jewish Encycl., Vol. XI, p. 462f. for a different opinion. Cp. also «the son of woman» in Enoch 62 : 5 ; 69 : 29.

2. «Yea, before the sun and the signs were created,
Before the stars of the heaven were made,
His name was named before the Lord of Spirits».

13: 4,10,11,27; 2 Baruch 38), pressure and anger (2 Baruch 13: 8) are reserved for punishment of nations and the impious.

The terrestial princes will be stricken after the celestial ones (2 Baruch 40: 2; cp. also Enoch 38: 5; 46: 4f.: 48: 8; et al.). In addition, he has to do more than that: He will bring to light the invisible worlds of righteouness and sin (Enoch 46: 3; 49: 2,4), raise the dead (51: 1; 61: 5) for a last judgment (51: 2; 55: 4; 61: 8; 62: 2—3; 69: 27), and uphold the case of the righteous (39: 7; 48: 4,7; 51: 5 et al.). In Enoch 48: 4 this mission of the divine Messiah is climaxed:

> «And He shall be a staff to the righteous whereon to stay
> themselves and not fall,
> And He shall be the light of the Gentiles, and of those
> who are troubled of heart».

Repentance and conversion [1] will precede the Messianic Kingdom (Enoch 50: 2; Sibyl. 3: 556f. et al.; cp. Jubilees 23: 26). The return of the exiles is not emphasized in places where one would expect it (e.g. Sibyl. 3: 652,702; 4 Esdras 13: 39—47 et al.); this, I think, is due to the apocalyptic character of these books, in which the Messiah is not a human being, and not to their exclusive interest in the Temple and the other homely affairs [2]. In Enoch 57 the passengers of a new exodus are brought on the clouds.

The rule of the Messiah is to be stamped by righteousness as its leading characteristic (Enoch 46: 3). His punishment of the nations and the impious is based on his righteousness (Enoch 38: 5; 48: 9; cp. Sibyl. 3: 694f., 760; 4 Esdras 13: 4f.; 2 Baruch 36: 4—5; 37 et al.).

CONCLUSION

Having examined above the Messianic expectations contained in the apocryphal writings, we may now give a brief statement covering only the main points. The Messiah is 1) a purely human figure, a descendant of Judah (Eth. Enoch 83—90; Ps. Sol.; 4 Esdras, A) or of Levi (Testaments). He is 2) a divine figure, though he has as it were the likeness of a man; he comes out of the sea and flies with the clouds of heaven; he destroys his foes by a flood of fire which he sends forth from his mouth (4 Esdras, M). He dwells in the unseen world (E^2), whence he is to be revealed (E). He is pre-existent and

1. In 4 Esdras 6: 26 people are converted by Elijah and Enoch.
2. Cp. Bonsirven, op. cit., II, p. 406 f.

expected to come in glory (2 Baruch, A[1]); an entirely supernatural figure, «chosen and hidden by God, before the creation of the world», sitting on the throne of God (Eth. Enoch 37—71).

From another point of view 1) the Messiah is not destined for active service in the world; he appears amongst men at the end of the world when there is nothing left for him to do (4 Esdras, E; 2 Baruch, A[1]; Enoch 83—90). He is 2) assigned an important rôle in the fulfillment of God's will for a regenerated world: a) he will be the destroyer of the wicked (Testaments); he will overthrow the Roman Empire (4 Esdras, A); he will destroy by supernatural power his assailants (4 Esdras, M; 2 Baruch. A[2]; Ps. Sol.). b) He will be the judge of mankind (2 Baruch, A[3], Enoch 37—71). c) In spite of a Messiah pictured by some books as the unmerciful judge of nations or as the Patron of Israel only, we have a figure of a Savior of mankind (Testaments), full of graciousness towards all men (Enoch 37—71), light and salvation of all peoples (Ps. Sol.).

This last figure is evidently the most advanced conception of a spiritual Messiah, gradually developing in the three books referred to, and fulfilling the climax in the Psalms of Solomon: perfect in holiness and taught of God, free from sin and wielding only the weapons of spiritual power. Such a figure of the Messiah introduces us to the fulfillment of the Old Testament hopes and prophecies in Jesus «the Christ», born not a half century later than the time at which the Psalms of Solomon were written.

ΤΥΜΒΩΡΥΧΙΑ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗι ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

ΥΠΟ

ΣΑΒΒΑ ΧΡ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, Ph. D.

«Διάταγμα Καίσαρος
Ἀρέσκει μοι τάφους τύμβους
τε, οἵτινες εἰς θρησκείαν προγόνων
ἐποίησαν ἢ τέκνων ἢ οἰκείων,
τούτους μένειν ἀμετακινήτους
τὸν αἰῶνα· ἐὰν δέ τις ἐπιδ(ε)ίξῃ τι
να ἢ καταλελυκότα ἢ ἄλλῳ τινι
τρόπῳ τοὺς κηδευομένους
ἐξερριφότα ἢ εἰς ἑτέρους
τόπους δώλῳ πονηρῷ με
τατεθεικότα ἐπ᾽ ἀδικίᾳ τῇ τῶν
κηδευομένων ἢ κατόχους ἢ λί-
θους μετατεθεικότα, κατὰ τοῦ
τοιούτου κριτήριον ἐγὼ κελεύω
γενέσθαι καθάπερ περὶ θεῶν
ε(ἰ)ς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησ-
κ(ε)ίας. Πολὺ γὰρ μᾶλλον δεήσει
τοὺς κηδευομένους τιμᾶν·
καθόλου μηδενὶ ἐξέσθω μετα-
κεινῆσαι· εἰ δὲ μή, τοῦτον ἐγὼ κε-
φαλῆς κατάκριτον ὀνόματι
τυμβωρυχίας θέλω γενέσθαι».

Ὁ παγκοσμίως γνωστὸς ἱστορικὸς τῆς οἰκονομίας καθηγητὴς Rostovzeff παρετήρησε κατά τινα ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ Cabinet des Medailles τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων μίαν μαρμαρίνην πλάκα τῆς συλλογῆς Fröhner, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦτο κεχαραγμένη ἡ ὡς ἄνω παρατιθεμένη ἐπιγραφή, ἀναφερομένη εἰς τὴν τυμβωρυχίαν. Ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τοῦ Fröhner καὶ ἐκεῖ εὑρέθη ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφή, πιστότατα ἀντιγεγραμμένη, μὲ τὴν σημείωσιν : «Dalle de marbre envoyée de Nazareth en 1878». Οὐδὲν πλέον τούτου κατέστη δυνατὸν νὰ γίνῃ γνωστὸν ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευσιν τῆς πλακός. Ὁ Rostovzeff παρεχώρησε φιλοφρόνως τὴν μελέτην τοῦ εὑρήματός του εἰς τὸν Franz

Cummont, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν μετὰ φωτογραφίας καὶ ἐμπεριστατωμένου ὑπομνήματος (1).

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη ἐπιγραφή, καθ᾽ ὅσον γνωρίζομεν, δὲν ἔχει γίνει εὐρύτερον γνωστὴ εἰς τὴν χώραν μας. Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἡμετέρων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου ἢ τῶν φιλολόγων ἠσχολήθη περὶ αὐτήν. Ἐπειδὴ δὲ τὰ φῶτα ἑνὸς θεολόγου δὲν ἐπαρκοῦν διὰ μίαν ἐνδελεχῆ καὶ πρωτότυπον μελέτην τῆς ἐπιγραφῆς, ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι ἁπλῶς τὸ resumé τῆς ἐρεύνης τῶν εἰδικῶν μὲ ἔμφασιν πάντοτε εἰς ὅ,τι ἡ ἐπιγραφὴ θὰ ἐνδιέφερε τὸν θεολόγον.

Ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Cummont, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ, μάλιστα πολὺ κακὴ μετάφρασις. Τὸ ʽἀρέσκει μοιʼ τῆς δευτέρας γραμμῆς εἶναι μετάφρασις τοῦ ʽplacet mihiʼ· ἕνας Ἕλλην θὰ ἔγραφε ʽδέδοκταί μοιʼ. Εἰς τὴν δεκάτην γραμμὴν ἡ δικανικὴ φόρμουλα ʽdolo maloʼ ἀποδίδεται διὰ τοῦ ʽδώλῳ πονηρῷʼ. Τὸ ʽκεφαλῆς κατάκριτονʼ τῶν γραμμῶν 20—21 εἶναι μετάφρασις τοῦ ʽcapitis damnatumʼ, τὸ δὲ ʽὀνόματι τυμβωρυχίαςʼ τῶν γραμμῶν 21—22 εἶναι πιστὴ ἀπόδοσις τοῦ λατινικοῦ ʽnomine sepulchri violatiʼ, ἔνθα τὸ ʽnomineʼ δηλοῖ τὸν τίτλον ἢ τὴν κατηγορίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐμπίπτει ἡ πρᾶξις.

Παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις του σχετικῶς μὲ τὴν ποιότητα τῆς Ἑλληνικῆς μεταφράσεως ὁ θεωρητικὸς τοῦ δικαίου Édouard Cuq, εἰς περισπούδαστον μονογραφίαν του (2), συμφωνεῖ μὲ τὸν Cummont καὶ μὲ τὴν μεγάλην πλειοψηφίαν τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν ἐπιγραφὴν εἰδικῶν, ὅτι αὕτη ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν λατινικήν.

Ἡ μελέτη τοῦ κειμένου ἀπὸ παλαιογραφικῆς ἀπόψεως ἀποκλείει κάθε ὑποψίαν περὶ νεωτέρας κατασκευῆς αὐτοῦ. Διατί, ἐξ ἄλλου, νὰ πλαστογραφηθῇ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὑπὸ τοπικῶν ἀρχόντων ἢ ὑπὸ ἱδρυτοῦ τινος τάφου μία ἐπιγραφὴ ἑλληνική, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν γενικὴν ὁμολογίαν, εἶναι μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ; Ἐπὶ τῇ βάσει παλαιογραφικῶν κριτηρίων ἐπίσης ὡς χρόνος προελεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς καθορίζεται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἡ περίοδος μεταξὺ 50 π. Χ. καὶ 50 μ. Χ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος ὡς ʽΚαίσαροςʼ δὲν βοηθεῖ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ Αὔγουστος δὲν διετήρησε τὸ μονοπώλιον τοῦ τίτλου αὐτοῦ, ἰδίως εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου ʽκαῖσαρʼ κατήντησε νὰ σημαίνῃ ἁπλῶς ʽαὐτοκράτωρʼ (Μάρκου 12 : 14,17. Ματθαίου 22 : 21· 22 : 17. Λουκᾶ 20 : 22,25. Πράξεις 17 : 7· 25 : 10· 25 : 21· 26 : 32· 27 : 24· 28 : 19). Οὕτω ἡ ἐπικεφαλὶς ʽδιάταγμα Καίσαροςʼ δύναται ἁπλῶς νὰ σημαίνῃ ʽαὐτοκράτο-

(1) Un Rescript imperial sur la violation de sepulture, Revue Historique, τόμ. 163, 1930, σελ. 241—266.

(2) Édouard Cuq, Un Rescript d'Auguste sur la protection des Res Religiosæ dans les provinces, Revue Historique de droit Français et étranger, IX (1930), σελ. 383—410.

ρικὴ διαταγή'. Ὁ Cummont θεωρεῖ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν τοῦ τίτλου ὡς μὴ προσιδιάζουσαν εἰς ἐπικεφαλίδα ἐπισήμου ἐγγράφου. Διὰ τοῦτο κλίνει ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Αὐγούστου ὡς τοῦ Καίσαρος τῆς ἐπιγραφῆς (3). Τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ πρώτου μ. Χ. αἰῶνος, ὡς χρόνον προελεύσεώς της, ἀποδέχονται καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ αὐτὴν ἀσχοληθέντων εἰδικῶν. Ὁ F. de Zulneta, μετὰ ἀπὸ ἀκριβοδικαίαν στάθμισιν τῶν διαφόρων ἀπόψεων, συμπεραίνει: «Ἐν ὀλίγοις ὅλαι αἱ ἐνδείξεις κλίνουν ὑπὲρ τοῦ Αὐγούστου, ἂν καὶ κάπως βραδυτέρα χρονολογία δὲν ἀποκλείεται» (4).

Ἐγείρεται ὅμως εὔλογον τὸ ἐρώτημα: Ἐὰν τὸ παρὸν διάταγμα ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου, δύναται νὰ προέρχηται ἐκ τῆς Ναζαρέτ, ἀφοῦ ἡ Γαλιλαία ἐτέθη ὑπὸ ῥωμαϊκὴν διοίκησιν μόλις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τιβερίου; Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου ἡ Γαλιλαία ἦτο ἕνα ἀνεξάρτητον 'σύμμαχον' ἔθνος, κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὸν Ἡρώδην τὸν Μέγαν καὶ ἀκολούθως ὑπὸ τὸν Ἡρώδην Ἀντίπαν. Ἡ ἀνεξαρτησία τοιούτων κρατιδίων παρὰ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας προϋστατεύετο καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὑπὸ τῆς συγκλήτου μὲ σκοπὸν τὴν ἀσφάλειαν τῶν συνόρων. Δὲν ἔχει θέσιν ἐπομένως ἕνα τοιοῦτον διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος ἐντὸς τῶν περιοχῶν τούτων. Διὰ ταῦτα ὁ F. E. Brown, ὅστις χαράσσει ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἴδιον δρόμον εἰς τὴν μελέτην τοῦ διατάγματος, προτείνει τρεῖς περιόδους κατὰ τὰς ὁποίας θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἀνέγερσις μιᾶς τοιαύτης στήλης εἰς τὴν Ναζαρέτ: α) μεταξὺ 48 καὶ 46 ἢ 44 π.Χ., ὅτε, ὑπὸ τὸ προσωρινὸν καθεστὼς τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ὁ Ἡρώδης διετέλεσε ῥωμαῖος διοικητὴς τῆς Γαλιλαίας καὶ Κοίλης Συρίας, β) ἀπὸ τοῦ 67 μέχρι τὸ 70 ἢ 71 μ. Χ. κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μεγάλου πολέμου, καὶ γ) μεταξὺ 135 καὶ 145 μ. Χ., ἤτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς καταπιέσεως τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ κατεστάλη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 135 μ. Χ. καὶ μέχρι τῆς παλινοστήσεώς των ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Πίου. Ἡ τρίτη αὐτὴ περίοδος ἔχει, κατὰ τὸν Brown, τὰ περισσότερα ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ ἐν γένει χαώδης κατάστασις ἡ ἐπικρατήσασα κατὰ τὴν δεκαετίαν αὐτὴν ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ λάβῃ ἡ τυμβωρυχία τοιαύτην ἔκτασιν εἰς τὴν Παλαιστίνην (5).

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Brown ὑπὲρ τῆς βραδυτέρας χρονολογίας τοῦ διατάγματος δὲν εἶναι πειστικά. Αἱ αὐταὶ προϋποθέσεις γενικοῦ χαρακτῆρος ἴσχυσαν καὶ κατὰ προηγηθείσας ἐποχάς. Ἐπίσης δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἔκτασις τῆς ἐξουσίας τοῦ ῥωμαίου legatus τῆς Συρίας ἐπὶ τῶν ἀνεξαρτήτων 'συμμάχων' κρατῶν τῆς περιοχῆς δὲν μᾶς εἶναι ἐπαρκῶς γνωστή. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι ἐσυνήθιζε νὰ ἐπεμβαίνῃ εἰς πολὺ κρισίμους περιστά-

(3) Ἔνθα ἀνωτ., σελ. 247.

(4) Journal of Roman Studies, τόμ. 22, 1932, σελ. 187.

(5) American Journal of Philology, τόμ. 52, 1931, σελ. 19—20.

σεις, ὅπως μία ἐπανάστασις ἢ ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὸν πόλεμον. Λόγῳ τῆς ἀβεβαιότητος ἐπὶ τοῦ προκειμένου αἱ γνῶμαι διχάζονται καί, ἐνῷ τινες ἐκ τῶν εἰδικῶν οὐδεμίαν δυσκολίαν εὑρίσκουν εἰς τὴν δημοσίευσιν διατάγματος καισαρικοῦ εἰς τὴν Γαλιλαίαν ἐπὶ Αὐγούστου, ἄλλοι ἀναζητοῦν ἄλλους τόπους ἐξ ὧν ἡ ἐπιγραφὴ δύναται νὰ προέρχηται, διακομισθεῖσα εἰς Ναζαρὲτ ὑπὸ ἐμπόρων ἀρχαιοτήτων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἐκεῖθεν ἀποσταλεῖσα πρὸς τὸν Fröhner.

Συναφὴς ὅμως πρὸς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ διατάγματος εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν γένει θέσεώς του εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν νομοθεσίαν περὶ τυμβωρυχίας. Δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς edictum; Εἶναι decretum ἢ rescriptum; Ἐν πρώτοις δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ edictum. Ἐλλείπουν ἀπὸ τὸ διάταγμα ὁ ἐπίσημος τόνος καὶ τὸ κανονικὸν præscriptio καὶ subscriptio· ἕνα τοιοῦτον edictum θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν· ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γραφῆ ἀρχικῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν λατινικήν, ἀφοῦ ἀπευθύνεται ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Ἡ ὑφὴ καὶ ὁ τόνος τοῦ κειμένου ἀποκλείουν ὡσαύτως τὴν ἐκδοχὴν αὐτοῦ ὡς δικαστικῆς ἀποφάσεως (decretum) ἢ ὡς ἀπαντήσεως εἰς μήνυσιν γενομένην παρὰ ἰδιώτου. Ὡς ἡ πιθανωτέρα διὰ ταῦτα ἐκδοχὴ δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀναγνωρίζουσα εἰς τὸ διάταγμα ἓν rescriptum ἢ mandatum, ἤτοι μίαν αὐτοκρατορικὴν ἀπάντησιν εἰς ἐρωτήματα τεθέντα παρά τινος διοικητοῦ ἐπαρχίας, καί, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν πλέον συγκεκριμένως, ἓν ἀπόσπασμα διαταγῶν τοῦ αὐτοκράτορος, αἵτινες ἀπηυθύνθησαν πρὸς τὸν κυβερνήτην τῆς ἐπαρχίας τῆς Συρίας. Τὸ αὐτοκρατορικὸν rescriptum, ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου τυγχάνει τὸ ἡμέτερον κείμενον, μετεφράσθη ὑπό τινος ἐκ τῶν comites τοῦ διοικητηρίου τῆς Συρίας καὶ ἀπεστάλη πρὸς τοὺς ὑφισταμένους λειτουργοὺς τῆς ἐπαρχίας μὲ τὸν κάπως ἀόριστον τίτλον ‛διάταγμα καίσαρος᾽, ἐφόσον ἡ ἐπίσημος ὁρολογία δὲν εἶχεν εἰσέτι καθορισθῆ ἐπακριβῶς. Κάποιος ἐκ τῶν παραληπτῶν τοῦ διατάγματος, ἀντιμετωπίζων εἰς τὴν ἰδιαιτέραν περιοχήν του εἰδικώτερον τὸ πρόβλημα τῆς τυμβωρυχίας, ἀπέσπασε τὸ σχετικὸν μόνον μέρος ἐξ αὐτοῦ καὶ τὸ ἐχάραξεν ἐπὶ πλακός, διατηρήσας τὸν γενικὸν τίτλον ‛διάταγμα καίσαρος᾽ (6).

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ διατάγματος εἰς τὴν ἐν γένει ῥωμαϊκὴν νομοθεσίαν δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ὁμοφωνία καὶ σαφήνεια μεταξὺ τῶν εἰδικῶν. Ἡ ‛actio sepulchri violati᾽, περιεχομένη εἰς τὸ edictum perpetuum, ὅπερ ἐξεδόθη πρὸ τοῦ τέλους τῆς δημοκρατίας εἰς τὴν Ῥώμην, ἐπιβάλλει μόνον χρηματικὰς ποινὰς διὰ τὰς διαφόρους περιπτώσεις τυμβωρυχίας (7).

(6) Éd. Cuq., ἔνθα ἀνωτ., σελ. 396—398.
(7) O. Lenel, Das edictum perpetium [3], σελ. 222—223.

Τὸ ποίας ἀκριβῶς παραβάσεις σχετικῶς μὲ τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν περιλαμβάνει τὸ edictum δὲν δύνανται οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταὶ νὰ ἀποφασίσουν ἐξ ὅσων λέγει ὁ Οὐλπιανός (8). Ἡ ἀποζημίωσις (multa), ἥτις κατεβάλετο ὑπὸ τῶν παραβατῶν πρὸς τοὺς ζημιωθέντας, καθωρίζετο κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ δικαστοῦ, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως καὶ τῶν συνθηκῶν. Μόλις κατὰ τὸν 2ον μ. Χ. αἰῶνα τὸ πρόστιμον διὰ ʽ sepulchri violatio ʼ συναντᾶται καταβαλλόμενον οὐχὶ μόνον πρὸς τοὺς ζημιωθέντας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ δημόσιον ταμεῖον. Δὲν γνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον, οὐδὲ τὰς συνθήκας ὑφ᾽ ἃς τὸ πρόστιμον διὰ τυμβωρυχίαν ἀπὸ ʽ multa ʼ μετεβλήθη εἰς ʽ poena ʼ καὶ καθωρίζετο οὐχὶ πλέον κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ δικαστοῦ ἀλλ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει νομικῶν διατάξεων. Παρὰ ταῦτα ἡ παλαιὰ multa τῶν πραιτόρων δὲν φαίνεται ἐκλείψασα παντελῶς (9). Κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα ἡ τυμβωρυχία, ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς συγχύσεως τῆς ἐποχῆς, ἔλαβε τοιαύτην ἔκτασιν, ὥστε ἀπῃτήθη πρὸς ἀντιμετώπισίν της ἡ λῆψις ἐκτάκτων μέτρων, ὡς ἡ ἐξορία καὶ τὰ καταναγκαστικὰ ἔργα - μέτρα ἀνήκουστα μέχρι τότε. Θάνατος ἐπεβάλλετο μόνον εἰς περιπτώσεις τυμβωρυχίας ἐνεργουμένης ὑπὸ ὁμάδος ἐνόπλων ἢ ἐν γένει μὲ τὴν χρῆσιν βίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κεφαλικὴ ποινὴ περιωρίζετο ὑπὸ τῶν παραδεδομένων νόμων εἰς ἕνα μικρὸν ἀριθμὸν ἐγκλημάτων, οἱ νομομαθεῖς ἐξήσκουν ὅλην τὴν ἑρμηνευτικήν των ὀξύνοιαν, διὰ νὰ συμπεριλάβωσι τὸ ʽ sepulchri violatio ʼ ὑπὸ ἄλλας διαφόρους κατηγορίας νόμων, ὡς τὴν κατηγορίαν τῶν «leges Juliae de vi publica et de vi privata» κατὰ τῆς συγκεντρώσεως ἐνόπλων καὶ κατὰ τῆς παραβιάσεως τῆς ξένης ἰδιοκτησίας (10), τὴν τοῦ «de extpaordinariis criminibus» καὶ τὴν κατηγορίαν τῶν νόμων «laesae religionis» καὶ «laesae majestatis» (11). Οὐδαμοῦ παρὰ τοῖς νομομαθέσι συναντᾶται μνεία τοῦ ὑμετέρου διατάγματος. Ἐξ ὅλων αὐτῶν συνάγεται ὅτι τὸ παρὸν rescriptum εἶχεν ἁπλῶς τοπικὴν ἰσχὺν καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἐξεδόθη ὑπὸ ὅλως ἐκτάκτους περιστάσεις.

Ποῖαι ὅμως θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι αἱ περιστάσεις αὐταί ; Εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ διάταγμα προτείνουν διαφόρους ἀπαντήσεις, ἀναλόγως τῆς ἐκδοχῆς ἑκάστου ὅσον ἀφορᾷ τὸν χρόνον ποὺ ἐξεδόθη τὸ διάταγμα. Ὁ Cummont, ἀποδεχόμενος τὰς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου ὡς τὰς μόνας ἐξ ὧν τοῦτο ἠδύνατο νὰ προέλθῃ, προτείνει δύο ἑρμηνείας (12). Τὸ διάταγμα δύναται νὰ κατανοηθῇ εἰς τὸ πλαίσιον τῆς γενικῆς τοῦ Αὐγούστου πολιτικῆς τῆς παλινορθώσεως καὶ ἐνισχύσεως τῆς ἀρχαίας

(8) Πανδέκται, 47, 12, 3.
(9) Momsen, Strafrecht. σελ. 817—821.
(10) Πανδέκται, 48, 6, 1 2, 3 47, 12, 8.
(11) Ἰουστιάνειος Κῶδιξ, 9, 19, 1.
(12) Cummont, ἔνθα ἀνωτ., σελ. 265—266.

πατροπαραδότου θρησκείας. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ resctiptum (γραμμαὶ 1—15) ἀπαριθμοῦνται αἱ διάφοροι περιπτώσεις αἱ συνιστῶσαι τυμβωρυχίαν συμφώνως πρὸς τὸ edictum τοῦ πραίτορος μὲ ἔντονον τὴν ἔμφασιν ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς παραβάσεως. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (γραμμαὶ 16—20) τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντροῦται εἰς ἓν μόνον ἀδίκημα, τὸ τῆς βιαίας ἐκταφῆς· εἰς τὸ ἑξῆς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς τυμβωρυχίας θὰ ἰσοδυναμῇ πρὸς ἱεροσυλίαν, πρὸς προσβολὴν κατ᾽ αὐτῶν τούτων τῶν θεῶν (τῶν ἀρχαίων ῥωμαϊκῶν manes) καὶ θὰ τιμωρεῖται μὲ θάνατον. Οὕτω ποιῶν ὁ Αὔγουστος ἐπεζήτησε τὴν ἐπαναφορὰν μιᾶς ἀρχαιοτάτης πράξεως παρ᾽ Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις, ἡ ὁποία, παρὰ τὸ edictum τῶν πραιτόρων, δὲν εἶχε παντελῶς ἐκλείψει. Ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς μὲ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ «mos majorum» ὑπήγαγε τὴν τυμβωρυχίαν εἰς τὰ θρησκευτικὰ ἀδικήματα (13), κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐνήργησε καὶ ὁ Αὔγουστος πολὺ ἐνωρίτερον.

Τὸ ἀδύνατον σημεῖον τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς, ὅπως τονίζει καὶ ὁ de Zu' lueta (14), εὑρίσκεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι πλὴν τοῦ ἐμπορικοῦ jus gentium δὲν ὑπῆρχεν εἰσέτι ἑνιαῖος νομικὸς κῶδιξ δι᾽ ὁλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ ἰσχὺς τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου περιωρίζετο μόνον εἰς τοὺς ῥωμαίους πολίτας καὶ ἐδαφικῶς εἰς τὴν Ἰταλίαν. Συνέβαινεν περίπου ὅ,τι καὶ σήμερον εἰς τὴν Βρεττανικὴν αὐτοκρατορίαν, ὅπου οἱ ἐπὶ τῶν ἀγγλικῶν νήσων καὶ ἁπανταχοῦ τῆς αὐτοκρατορίας Βρεττανοὶ πολῖται κρίνονται ἐπὶ τῇ βάσει διαφορετικῶν νόμων ἢ οἱ λοιποὶ πολῖται τῶν Κτήσεων. Εἶναι δύσκολον ἐξ ἄλλου νὰ ἀποδώσῃ τις εἰς τὸν Αὔγουστον τόσον χιμαιρικὰς προσπαθείας, αἱ δὲ ἀπόψεις τῶν συμβούλων του ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἐγνωσμένως ἀντίθετοι (15). Ἀνέκδοτόν τι τοῦ Macrobius ἐμφανίζει τὸν Αὔγουστον συνιστῶντα πράγματα ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ διατάγματος (16).

Ἡ δευτέρα ἑρμηνεία τοῦ Cummont στηρίζεται εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ διάταγμα προέρχεται ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου. Οὗτος ἐξέδωκε τὸ παρὸν rescriptum διὰ μόνην τὴν Ἰουδαίαν, τὸ δὲ περιεχόμενόν του δὲν ἀντιπροσωπεύει παρὰ τὴν ἐπίσημον ῥωμαϊκὴν ἄποψιν ἐπὶ τῶν γεγονότων τῆς ταφῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Συμπληροῖ τὰ ὅσα γνωρίζομεν ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Ματθαίου (27 : 12—15). Οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰουδαίων θορυβηθέντες ἐκ τοῦ κηρύγματος τῶν μαθητῶν περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος, ἔθεσαν εἰς κυκλοφορίαν τὰ περὶ κλοπῆς τοῦ σώματος ὑπὸ τῶν μαθητῶν, ἀνέφεραν τὸ γεγονὸς εἰς τὸν Πιλᾶτον καὶ οὗτος ἀκολούθως εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ναζαρὲτ εἶναι ἕνα ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ αὐτοκράτορος. Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς κλίνει

---

(13) Ἰουστιάνειος Κῶδιξ, 9, 19, 5.

(14) De Zulueta. ἔνθα ἀνωτ., σελ. 194.

(15) Ed. Cuq, ἔνθα ἀνωτ., σελ 406—410.

(16) Macrobius, Sat., II, 4.

καὶ ὁ Abel ([17]), ὅστις κατὰ τ' ἄλλα δίδει ἁπλῶς ἕνα resumé τῶν ἀπόψεων τοῦ Cummont.

Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι ἀπορριπτέα διὰ τοὺς κάτωθι λόγους: 1) Ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν Ναζαρὲτ ἐπὶ Τιβερίου. Μόλις ἐπὶ Κλαυδίου ὁ Ἀγρίππας Ι ἥνωσε τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὴν Σαμάρειαν μὲ τὰς τετραρχίας τοῦ Ἀντίπα καὶ τοῦ Φιλίππου, τὰς ὁποίας ἤδη κατεῖχε. Μέχρι τότε ὁ διοικητὴς τῆς Ἰουδαίας δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπέμβῃ εἰς τὰ τῆς Γαλιλαίας. Ἂν καὶ συνελήφθη ὁ Κύριος εἰς τὴν Ἰουδαίαν καὶ διὰ τὴν ἐν αὐτῇ δρᾶσίν του, ὁ Πιλᾶτος ἔκρινεν ὑποχρέωσίν του νὰ τὸν ἀποστείλῃ πρὸς τὸν Ἡρώδην Ἀντίπαν, τετράρχην τῆς Γαλιλαίας, εὑρισκόμενον εἰς Ἱερουσαλὴμ διὰ τὸ Πάσχα, ἐπειδὴ ὁ Κύριος προήρχετο ἐκ τῆς Γαλιλαίας (Λουκ. 23 : 7). 2) Οὐδεὶς ὑπαινιγμὸς περὶ ἀναστάσεως ὑπάρχει εἰς τὸ κείμενον. 3) Δυσκόλως νοεῖται, πῶς διάταγμα εἰς τὴν λατινικὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς κατανοήσεώς του ὑπὸ τῶν Ναζαρηνῶν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκήν. 4) Οὐδαμοῦ τῆς παλαιᾶς χριστιανικῆς παραδόσεως ἀναφέρεται διωγμὸς τῶν χριστιανῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρόντος rescriptum. Ὁ ἴδιος ὁ Cummont ὁμολογεῖ: «Ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ ἑρμηνεία τοῦ rescriptum φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανὴ ἀπὸ ἐκείνην, ἥτις συνδέει τοῦτο μὲ τὴν θρησκευτικὴν παλινόρθωσιν τοῦ Αὐγούστου· ἐπειδὴ ὅμως εὑρισκόμεθα εἰς βαθὺ σκότος, νομίζω ὅτι ἀδικαιολογήτως θὰ ἠδύνατό τις νὰ τὴν ἀποκλείσῃ ἀπολύτως» ([18]).

Ὁ G. D, de Sanctis ([19]) προσεπάθησε νὰ διορθώσῃ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Cunmmont. Ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νἀνεγερθῇ εἰς τὴν Ναζαρὲτ ἐπὶ Τιβερίου, ἠδύνατο ὅμως νὰ στηθῇ ἐπὶ Κλαυδίου. Ἡ νέα θρησκεία τοῦ Χριστοῦ ἦτο κατ' ἀρχὰς διὰ τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν τῆς Ρώμης ἕνα ἀπολύτως ἀσήμαντον γεγονός. Μόλις ἐπὶ Κλαυδίου ἤρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀναταραχή, τὴν ὁποίαν προεκάλει ἡ χριστιανικὴ ἱεραποστολὴ μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας ([20]). Τότε ἐδημοσιεύθη καὶ τὸ παρὸν rescriptum ἐναντίον τῆς κεντρικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ ἀναστάσεως.

Μία τοιαύτη ἐξήγησις τῆς ἐπιγραφῆς προϋποθέτει βεβαίως ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἄρχοντες λίαν ἐνωρὶς ἀπέκτησαν σαφῆ ἀντίληψιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἀνάστασις τοῦ Ἰησοῦ ἦτο ἐκεῖνο ποὺ ἐχώριζε τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τοὺς

(17) Revue Biblique, 1930, σελ. 569.

(18) Cummont, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 266.

(19) Riv. di Fil., 38 (1930) 260—1. 39 (1931), 134. 60 (1932) 129.

(20) Πραξ. 24,5; 17,6. Suetonius, Claudius 25,4. Ἐπιστολὴ τοῦ Κλαυδίου πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρεῖς: «καὶ Ἰουδαίους δὲ ἄντικρυς κελεύωι μηδὲν πλήωι ὧν πρότερον ἔσχον περιεργάζεσθαι... εἰ δὲ μή, πάντα τρόπου αὐτοὺς ἐπεξελεύσομαι καθάπερ κοινήν τεινα τῆς οἰκουμένης νόσον ἐξεγείροντας» ἐν Bell's, Jews and Christianus in Egypt (1924) σελ. 25.

Ἰουδαίους. Διὰ νὰ τύχῃ δὲ εἰδικῆς ἀγγελίας ἡ Ναζαρὲτ πρέπει νὰ ἦτο κέντρον τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ σπουδαῖον (21). Ἀμφότεραι ὅμως αἱ προϋποθέσεις αὗται εἶναι ὀλίγον παρακεκινδυνευμέναι. Ἔπειτα, ἂν ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου ἀπετέλεσε τὴν αἰτίαν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ rescripum, εἰς τί τοῦτο ἀποβλέπει δημοσιευόμενον εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸ γεγονός;

Ἕνεκα τῶν ἀδυναμιῶν τῶν ἐξετασθεισῶν θεωριῶν, ἐπροτάθησαν λύσεις κατὰ τὰς ὁποίας ὁ σύνδεσμος τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὴν Ναζαρὲτ εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικός. Ὁ Pére Raphael Tonneau εἰς σχετικὸν περισπούδαστον ἄρθρον του (22) ὑποστηρίζει τὴν ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου προέλευσιν τῆς ἐπιγραφῆς, προτείνει ὅμως τὴν Σέφοριν ὡς τὸν τόπον ὅπου ἡ πλὰξ τοῦ διατάγματος ἐστήθη ἀρχικῶς. Ἡ πόλις αὕτη ἀπέχει μόλις 8 μίλλια ἀπὸ τὴν Ναζαρέτ, ὅπου μετεφέρθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπό τινος ἐμπόρου ἀρχαιοτήτων, εἶχε μικτὸν πληθυσμόν, ὅπερ ἐξηγεῖ τὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ ἦτο ἡ πρωτεύουσα τῆς τετραρχίας μέχρι τὸ 26 μ.Χ., ὅτε ἐκτίσθη ἡ Τιβεριάς.

Τὴν εὐφυεστέραν ἐν τούτοις τῶν λύσεων προτείνει ὁ Jerome Carcopino (23), συσχετίζων τὴν ἐπιγραφὴν μὲ τὸ γεγονός, ὅπερ διηγεῖται ὁ Ἰώσηπος εἰς τὴν Ἀρχαιολ. XVIII, 29—30: «Κωνωπίου δὲ τὴν Ἰουδαίαν διέποντος... τάδε πράσσεται. Τῶν ἀζύμων τῆς ἑορτῆς ἀγομένης, ἣν Πάσχα καλοῦμεν, ἐκ μέσης νυκτὸς ἐν ἔθει τοῖς ἱερεῦσιν ἦν ἀνοιγνῦναι τοῦ ἱεροῦ τοὺς πυλῶνας. Καὶ τότε οὖν ἐπεὶ τὸ πρῶτον γίνεται ἡ ἄνοιξις αὐτῶν, ἄνδρες Σαμαρεῖται κρύφα εἰς Ἱεροσόλυμα ἐλθόντες διάρριψιν ἀνθρωπείων ὀστῶν ἐν ταῖς στοαῖς, καὶ διὰ παντὸς τοῦ ἱεροῦ ἤρξαντο... μὴ πρότερον ἐπὶ τοιούτους νομίζοντες, τά τε ἄλλα διὰ φυλακῆς μείζονος ἦγον τὸ ἱερόν».

Ἐνῷ εἰς τὴν Γαλιλαίαν ἐπὶ Αὐγούστου ἦτο δυσχερής, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἡ δημοσίευσις διατάγματος παρ' αὐτοῦ, ἡ θέλησίς του εἰς τὴν Σαμάρειαν ἦτο νόμος μεταξὺ 6 καὶ 14 μ.Χ. Εἶναι ἐξ ἄλλου εὔκολον νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς ἔμπορός τις ἀρχαιοτήτων μετέφερε τὴν πλάκα ἀπὸ Σαμαρείας εἰς τὴν Ναζαρέτ. Ὅσα διηγεῖται ὁ Ἰώσηπος εἰς τὸ παρατεθὲν χωρίον ἔλαβον χώραν τῷ 8 μ.Χ. Τὸ κείμενον εἶναι ἐφθαρμένον καὶ δὲν εἶναι βέβαιον τί ἀκριβῶς ἔχει ἀπαλειφθῇ (24). Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ ἐπεισόδιον μεταξὺ Σαμαρειτῶν καὶ Ἰουδαίων πρέπει νὰ εἶχε σοβαρώτατον χαρακτῆρα. Συμμορίαι Σαμαρειτῶν θὰ εἰσῆλθον λάθρα εἰς τὴν πόλιν καὶ τὸ ἱερόν, ἀσφαλῶς μὲ τὴν βοή-

(21) Βλ. Ernst Lohmeyer, Galiläa und Jerusalem.

(22) Revue Biblique, τομ. 40 (1931) σελ. 544—64.

(23) Revue Historique, τομ. 166, 1931, σελ. 77—92.

(24) Ὁ Carcopino συμπληροῖ τὸ κείμενον, παρεμβάλλων μεταξὺ τῶν λέξεων 'ἱεροῦ' καὶ 'ἤρξαντο' τὰ ἑξῆς: 'καὶ τότε οἱ Ρωμαῖοι τοὺς ὀστᾶ νεκρῶν μετετακινήσαντας ἀποκτείνειν.'

θειαν τῆς ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο κατὰ μέγα μέρος ἐκ Σαμαρειτῶν μισθοφόρων, καὶ ἐμίαναν τὸ ἱερὸν καὶ τὸν λαόν, ὥστε νὰ παραστῇ ἀνάγκη ἀναβολῆς τῆς ἑορτῆς ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας. Δὲν ἀναφέρει δυστυχῶς ὁ Ἰώσηπος οὔτε τίνων ἐξέθαψαν τὰ ὀστᾶ οὔτε ἐάν, οὕτω ποιοῦντες, εἶχον σκοπόν τινα πλέον τῆς μολύνσεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς βεβηλώσεως τῆς ἑορτῆς. Αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Éd. Cup ἐπὶ τοῦ προκειμένου, δημοσιευθεῖσαι εἰς τὸν τύπον [25], ὅτι δηλ. τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰωσήπου ἀναφέρεται εἰς μίαν μόνην περίπτωσιν τυμβωρυχίας, ἐνῷ τὸ ἡμέτερον διάταγμα ἀναφέρει πολλὰς τοιαύτας, δὲν εἶναι βάσιμοι. Τὸ διάταγμα καταδικάζει διὰ τῆς αὐστηροτάτης τῶν ποινῶν τὴν βιαίαν μετακίνησιν τοῦ νεκροῦ ἢ τῶν ὀστῶν του, καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ κάμνει γνωστὰς καὶ τὰς σχετικὰς διατάξεις τοῦ πραίτορος. Ἓν ἐπεισόδιον, ὡς τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου, θὰ ἐδικαιολόγει τὴν δημοσίευσιν ἑνὸς διατάγματος, ὡς τὸ ἡμέτερον ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ἐντός, μάλιστα, τοῦ γενικοῦ του προγράμματος περὶ παλινορθώσεως τοῦ ἀρχαίου θεσμοῦ τῆς ἐπιβολῆς τῆς κεφαλικῆς ποινῆς εἰς περίπτωσιν βιαίας τυμβωρυχίας. Ἀπὸ τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς ὅμως μέχρι τῆς ἀποδείξεως ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐπεισόδιον εἶναι τὸ προκαλέσαν τὸ διάταγμα, ὑπάρχει ποιά τις ἀπόστασις.

Πάντως, παρὰ τὸ ἀβέβαιον τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου καὶ τόπου τῆς προελεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς, δύο τινὰ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς πιθανά: α) ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ β) ὅτι ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Παλαιστίνην. Πᾶσα ἑρμηνεία αὐτῆς ἐν συσχετισμῷ πρὸς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς εἶναι παρακεκινδυνευμένη. Τὸ θετικώτερον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διὰ τὸν θεολόγον ἐρευνητὴν κέρδος ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἐπιγραφῆς ἔγκειται εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς πιθανότητος, ὅτι καθ᾽ ὃν χρόνον ἔλαβον χώραν τὰ γεγονότα τοῦ Γολγοθᾶ ὑπῆρχεν ἐν Παλαιστίνῃ ἐν ἰσχύϊ νόμος κατὰ τῆς τυμβωρυχίας. Πῶς ὅμως τὰ Εὐαγγέλια ἀναφέρουν ὅτι αἱ γυναῖκες τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς ἐπεσκέπτοντο τὸν τάφον, διαλογιζόμεναι τίς θὰ ἀποκυλίσῃ δι᾽ αὐτὰς τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου (Μαρκ. 16,3); Πῶς ἔφερον ἀρώματα, διὰ νὰ ἀλείψουν ἕνα νεκρὸν ἐντὸς μνήματος ἐσφραγισμένου καὶ φρουρουμένου ὑπὸ τῆς κουστωδίας; Οὐδαμοῦ ἐξ ἄλλου εἰς τὰς πηγὰς ἀναφέρεται διωγμὸς τῶν χριστιανῶν ὡς τυμβωρύχων. Ὅθεν φυσικὸν τυγχάνει τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ μὲν γυναῖκες ἠγνόουν τὰ περὶ φρουρᾶς τοῦ τάφου, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Κυρίου δὲν ἦτο 'perpetuae sepulturae traditum.'

Εἶναι γνωστόν, ὅτι τινὲς τῶν ὀρθολογιστῶν κριτικῶν ἀπαλλάσσονται παντελῶς τῶν σχετικῶν μὲ τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος διηγήσεων [26]. Ἄλλοι

(25) Le Temps, 15 Fév. 1931.

(26) Alfred Loisy, The birth of the Christian Religion, ἀγγλ. μεταφ. ὑπὸ L. P. Jacks, London, 1948, σελ. 90.

ἀπυκρούουν μόνον τὴν περὶ κουστωδίας καὶ φρουρᾶς τοῦ τάφου διήγησιν, θεωροῦντες ταύτην ὡς ἐπινόησιν τῆς παραδόσεως ἀπολογητικὴν τῶν παρ' Ἰουδαίοις φημολογουμένων περὶ κλοπῆς τοῦ σώματος ὑπὸ τῶν μαθητῶν. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀφετηρίας ἐκκινῶν ὁ Maurice Goguel κηρύσσει τὴν ἐπιγραφὴν ὡς ὅλως ἄσχετον πρὸς τὰ γεγονότα τῆς ταφῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου [27].

Οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τὴν ἀποσαφήνισιν ὡρισμένων προβλημάτων τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ, αὕτη σχετίζεται μὲ ἓν ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς ἀπολογητικῆς τῆς νέας θρησκείας.

---

(27) Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses, 1930, fasc. 3.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

MONOTHÉÏSME PRIMORDIAL

I §—Depuis Howitt[1], Parker[2], Man[3] d'abord, par les travaux ensuite de Lang[4] et de W. Schmidt[5] par excellence, l'Ethnologie et

1) Traités, publiés dans le: Journal of the Anthropological Institute (1887—1888), ensuite édités sous titre: The Native Tribes of South-Easts Australia (London (1904). Cf. R. H. Matthews, Ethnological Notes on the Aboriginal Tribes of New South Wales and Victoria (Sydney 1903), p. 1373.

2) K. Langloh-Parker, Australian Legendary Tales (Melbourne 1887); — More Australian Legendary Tales (London 1898). — The Euahlay Tribe (London 1905).

3) E. H. Man, On the Aboriginal Inhabitants of the Andamanesen Islands (London 1883), malgré A. R. Brown, The Religion of the Andaman Islanders, in: Folk-Lore 20 (1909), pp. 257—271. — The Andaman Islanders (Cambridge 1922). Sur la question cf. Wilhelm Schmidt, Ursprung der Gottesidee, III, pp. 50—145.

4) Andrew Lang, The Making of Religion (London 1898. ²1900. ³1909).— Magik and Religion (London 1901).—Myth, Ritual and Religion (Ibid 1901).— Social origins (Ibid 1903).— Custom and Myth (Ibid 1904).—The Secret of the Totem (Ibid 1905) et études diverses dans les Journaux: Journal of the Anthropological Institude, Man, Folk-Lore, Anthropos, Edinburg Review, Fortnightly Review.

5) Wilhelm Schmidt, L'Origine de l'idée de Dieu, dans l'«Anthropos» 3—5 (1908—1910).— Der Ursprung der Gottesidee, I (Münster 1912) et dans: «Anthropos» XVI/XVII, 1921/22, pp. 1006 ss.— Die Stellung der Pygmäervölker in der Entwicklungsgeschichte des Menschen (Stuttgart 1910).— Die Pygmäervölker als älteste derzeit uns erreichbare Menscheitsschicht, in: Hochland 23, 1925/26, pp. 574—592.— Das ethnologische Alter von Pfeil und Bogen, in: Zeitschrift für Ethnologie, 1925, pp. 65—78.—K. Österreich, Einführung in die Religionspsychologie (Berlin 1917), pp. 104f.—K. Th. Preuss, Referat über die Religion der Naturvölker, in: Archiv für Religionswissenschaft 17 (1914), pp. 544 ss.— Die geistige Kultur der Naturvölker (Leipzig-Berlin 1914).— Die höchste Gottheit bei den kulturarmen Völkern, in: Psychologische Forschung II (Berlin 1922), pp. 161—208.— Die oberste Gottheit bei den Naturvölkern, in: Zeitschrift für Ethnologie 54 (1922), pp. 123—129.— Glauben und Mystik im Schatten des höchsten Wesens (Leipzig 1926). Cf. aussi: John R. Schwanton, Some Anthropological Misconceptions in: American Anthropologist, N. S. (1917), pp. 457—470.—Paul Radin, Monotheismus among Primitive Peoples (London 1924).— Primitive Man as Philosophe (New York and London 1927), chap. 18: Monotheistic Tendencies (pp. 342—374).— R. H. Lowie, Primitive Religion (New York 1924).— Primitive Society (New York 1920).—Fr. Heiler, Das Gebet (München) 1918. ⁴1922.—

l'Histoire des religions ont constaté chez les peuples de culture très primitive a) la foi à un Être suprême, créateur et première cause de l'Univers, père des hommes et prévoyant pour eux, bon, bienfaiteur et rémunérateur (récompenseur des bons et punisseur des méchants); b) l'indigénité et autofondation («être fondée à soi—même») de cette foi, toute influence extérieure quelquonque y excluse; c) la clarté et l intensité de cette foi à mesure inverse au degré de la culture, c. à d.; plus nous remontons à des cultures plus primitives, à des peuples presque non civilisés, plus y dévient cette foi d'une clarté et d'une intension meuilleures, tandis qu'on aurait attendre le contraire.

2 §.—'A partir de certe constatation de l'Ethnologie et de l'Histoire des religions, W. Schmidt a été porté à la théorie ainsi nommée: «Monothéïsme primordial» (monothéïsme initial ou original, Urmonotheismus, Πρωτομονοθεϊσμός). Selon cette théorie: a) la religion du premier homme était le Monothéisme— b) de celui-ci l'homme est tombé au Polythéisme de types divers.

Comme on sait, la marche toute contraire, c. à d.: une évolution du Polythéisme à Monothéisme, suivait et enseignait l' Évolutionnisme, lequel fut par conséquence bouleversé de fond en comble par la théorie du monothéisme primordial.

C'est ainsi que par des constatations scientifiques extrabibliques la nouvelle théorie affirme la Révélation bibliqne, selon laquelle a) la religion initiale ou originelle de l'homme fut le monothéisme—b) puis les hommes, éloignés du vrai Dieu uniqne après leur chute de leur état du Paradis, ont été tombés aux divers types des religions polythéistes.

Leopold von Schröder, Über den Glauben an ein höchstes Wesen bei den Ariern, in: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 16, pp. 1—23: — Wesen und Ursprung der Religion, ihre Wurzeln und deren Entfaltung (München 1906). Arische Religion (Leipzig) I, 1914. II, 1916.— Cf. W. Schmidt, in: Anthropos, 10/11 (1915—16), pp. 285—292. — Paul Ehrenreich, Götter und Heilbringer, in: Zeitschrift für Ethnologie, 1906, pp. 536—610. — A. L. Kroeber, Types of Indian Culture in California, in: University of California Publications of American Archæology and Ethnology 4 (1904—1907), pp. 82—103.— Indian Myths of South Central California, Ibid, 4, 1906—7, pp. 167—250.—The Religion of the Indians of the California, Ibid pp. 319—356.— R. B. Dixon, The Nothern Maidu, in: Bulletin of Museum of Natural History 17 (1905), pp. 335 ss.— Fr. Krause, Die Kultur der Kalifornischen Indianer in ihrer Bedeutung für die Nordamerikanische Völkerkunde (Leipzig 1927).

3 §.—Mais ce ne sont pas seulement ces constatations chez les primitifs, lesquelles justifient la théorie du Monothéisme primordial. Dans l'histoire universelle est aussi constaté le suivant phénomène étonnant: que, c. à d., les plus Profonds de l' âme humaine sont illuminés d'une foi clairement et intensivement monothéiste, d' où il vient aussi qu'à des religions polythéistes nous remarquons des éclats («ἀναλαμπάς», comme je les nomme en Grec) de foi monothéiste, de foi à un Être suprême, cru par intuition comme le Seul vraiement éxistant Unique (τὸ μόνον ὄντως Ὄν), quoique inconnu et inconnaissable. L'élévation de l'Ultrapuissance «Mana» au dessus des autres puissances aux religions theiodynamistes[1] des primitifs, l' élévation d' un Dieu suprême au dessus des autres aux Panthéons polythéistes, le phénomène de l' «Hénothéisme» ou «Kathénothéisme»[2] aux religions polythéistes, l' aboutissement des systèmes théologiques au comble du sens de l'Être suprême dans les seins mêmes des polythéismes, le clair monothéisme des philosophes théologisants et des théologues philosophants, les reformations monothéistes aux seins des religions polythéistes, tous ceux et d'autres phénomènes encore attestent qu'au fond de l'âme humaine à travers des siècles, tout indépendamment de race et de religion, existe par intuition, mais à la fois très forte la foi à Un Quelquun, pensé, νοούμενον («noumène», entendu) au dessus de tous les êtres divins—la foi à un Être ultradivin, de genre ou d'espèce totalement autre («ὅλως ἄλλο», ganz anderes)[3], tout différent de tous les autres. C'est seulement de cette foi monothéisante que s'expliquent les éclats («ἀναλαμπαί») du fond le plus profond de l'âme humaine, c. à d. les manifestations monothéisantes aux seins des religions polythéistes à travers des siècles.

Plus qu'on est attentif à l'étude profonde de l'histoire universelle à travers des siècles, plus on distingue clairement la nostalgie

1) Je nomme «Theiodynamisme» (Θειοδυναμισμὸς) le type de la religiosité des peuples non-civilisés, où le Sacré est pensé comme un ensemble des puissances, répandues à la nature sous les êtres et les phénomènes, autrement dire: la conception polydynamique du Sacré (τὸ θεῖον = δυνάμεις).

2) Phénomène des religions polythéistes, selon la terminologie d'origine grecque, lui donnée par le père allemand de la Science des Religions à Oxford F. Max Müller: celui qui fait sa prière s'adresse exclusivement à UN dieu de la foule des dieux, comme s'il existait, lui seul, à ce moment de la prière ou bien, comme s'il n'existait aucun autre outre celui-ci.

3) Rudolf Otto, Des Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen 17—22 (Gotha, 1929), p. 33.

très profonde des peuples envers l'Un Quelquun, envers l'Un Ultra-divin inconnu, mais cru par intuition, ainsi que la recherche dramatique vers Celui-ci. On voit clairement le drame de l'homme, qui recherche s o n Dieu; éxactement dire, *les divers types des polythéismes ne sont rien d'autre que les fruits tragiques de cette recherche dramatique*, provenante de la conscience humaine *implicite* monothéisante. L'homme, dans son effort de saisir l'Un Recherché, s'égare d'inconnaissance à inconnaissance, d'incertitude à incertitude, de doute à doute, d'étonnement à étonnement, de peur à peur et, s'interrogeant si le Recherché soit ici ou là, formalise (μορφοποιεῖ) les manifestations de l'Un Recherché, il leur donne des formes, il personnalise ses qualités ainsi que ses relations à la nature et à l'homme et il en fabrique des dieux et des déesses sans qu'il s'en sent jamais satisfait; mais tout en formalisant ainsi ses Panthéons, il ne cesse jamais de rechercher toujours au dessus et au delà de plusieurs dieux l'Un Ultradieu (τὸν Ἕνα Ὑπέρθεον), auquel il croit par intuition et qu'il adore aux plus profonds de son âme, parce qu'IL lui est vivant, quoiqu' il L'ignore.

4 §.—De preuves irréfutables de cette recherche clare et dramatique à travers des siècles sont deux faits historiques: a) l'attente *théanthropique* universelle (c. à d. l'attente de la descente du Dieu même en figure ou en forme d'homme, l'attente de l'incarnation vraie du Dieu), une attente universelle attestée dejà au 5ème siècle a. J. Chr. et b) le culte «du Dieu Inconnaissable» (de l' «Agnostos Théos», Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΘΕΟΣ, du Dieu unique, du seul vrai, qui ne peut pas être connu).

a) *L'attente théantrhropique universelle* est une manifestation historique, la plus frappante, du découragement de l'homme à sa recherche dramatique vers l'Être suprême unique, une recherche sans fin et en vain, sans y arriver, ainsi qu'une manifestation historique du recours de l'homme fatigué el désespéré à la seule solution logique, qui lui en restait: puisqne l'homme n'a pas pu ascendre jusqu'à son Dieu même, s'approcher de LUI et s'unir avec LUI (*redemptus esse*, gagner sa délivrance de la douleur d'ignorance et de recherche), il ne restait logiquement qu'une solution: que Dieu même d e s c e n d e envers l'homme, incarné sous aspect humaine, en manière que l'homme puisse le voir, l'ouïr, le toucher, lui parler (cf. 1 Jean 1, 1), en un mot: trouver à «Dieu-homme» ou bien au *Théanthrope* s o n Dieu depuis longtems recherché. Des indications de cette attente théanthropique si forte et si merveuilleuse nous avons dejà dans les

plus vieux œuvres épiques de tout le monde (chez les Grecs déjà chez l'Homère); mais très forte était cette attente vers la fin de l'ère avant J. Chr. jusqu'au point où elle se touche à l'ère chrétienne, comme nous l'attestons aux paroles des Lystraens, en Lycaonie, adressées aux apôtres St Paul et St Barnabe (Act. 14.11).

Et le plus étonnant est qu'à cette attente théanthropique, dont les textes religieux abondent, les peuples ont leurs yeux tournés vers le même point de la terre, ceux de l'Ouest (jusqu'aux bords de l'étendue méditérannéenne) vers l'Est, ceux de l' Est vers l' Ouest' ainsi que le point commun, vers lequel convergent les attentes et les yeux de tout le monde, de l' Ouest à l' Est et vice-versa, tombe sur Palestine—jusqu' au moment où le plus grand événement de l' histoire universelle a eu lieu: à ce moment, unique dans l'histoire, l'attente théanthropique cesse d'être une attente, parce que l'incarnation du Dieu attendu longtemps devient realité. Ά ce grand moment, le plus grand de l' Histoire, se présente à notre planète le seul vrai «Dieu homme» (Théanthrope) historique comme une realité unique dans l' histoire universelle, comme une reponse des cieux aux siècles, une reponse à la pauvre humanité, promessante repos et tranquillité aux peuples et aux hommes fatigués (Cf. Matth. 11,28). Celui-ci, le Dieu incarné, ayant uni en soi-même Dieu et homme, deux natures en une Personne indivisible, a rendu possible à l' homme de trouver à Lui son Dieu longtemps recherché. Par conséquence, hors de Lui, de Jésus Christ, du Dieu incarné, ou sans lui on ne peut point avoir aucun contact avec Dieu. Ainsi, par la descente du Dieu même parmi les hommes, la recherche dramatique a gagné son point final et elle finit, la distance et le vide parmi Dieu et homme est jointe quasi par un pont vivant, jeté du ciel à la terre; l'homme a trouvé de nouveau son Dieu cru par intuition et son Paradis perdu et il a désormais la possibilité de se reposer au Théanthrope, au delà duquel il n'a rien plus à chercher, parce que rien ne lui manque plus; le sens même «Théanthrope», ainsi que la realité de l' incarnation du Dieu, une realité unique dans l'histoire universelle, sont «indéveloppables» (unentwickelbarer Begriff und unentwickelbare Wircklichkeit). L' homme, ayant à la Personne du Théanthrope son Dieu, a le tout, et sous ce point de vue le Christianisme est le non plus ultra, il n' est point u n e religion parmi tant d'autres, non plus une station à l' échelle du développement de la religiosité, mais il est la religion finale, la meuilleure de toutes, *la* religion par excellence, unique de son espèce et de son origine divine, il est l a R e l i g i o n propre-

ment dite, la seule révelée par Dieu même incarné—raison, pour laquelle les Pères de l'Église Chrétienne assignent toutes les autres religions collectivement mar le mot «athéïa» (ἀθεΐα, athéisme, Gottlosigkeit)[1].

b) Est-ce que le fait historique du culte du Dieu inconnaissable (de l' Agnostos Théos») est une affirmation de cette verité moins considérable? Ce culte n'est rien d'autre qu'une manifestation (dans les seins mêmes des religions polythéistes) de la foi à un Ultradieu (Superdieu), le seul d'un genre tout à fait différent que les autres, à un Être suprême, unique à son Essence et au dessus de tous les autres dieux. On pensait à lui sans lui attribuer ni figure ni nom; figures et noms sont là seulement pour la distinction parmi des plusieurs, tandis que l'UN absolu est amorphe et anonyme (l'anonymie DU Dieu, de l'UN absolu est une des phénomènes les plus considérables dans l' histoire des religions), sans idole, sans image; son culte était anidole et aniconiste. Comment est-ce qu' on pourrait expliquer ce culte?

L' homme, se trouvant à l'impossibilité d' atteindre l' Inaccessible et de connaître l'Inconnaissable, auquel il croyait par intuition, l'a adoré sans le connaître. C'est présisément cela, *la connaissance de l'Inconnaissable* (cf. Act. 17.23c et l'expression admirable en termes au commencement du troisième «οἶκος» des «Salutations de la Ste Vierge» à l'Hymnologie de l'Église Grecque Orthodoxe: «Γνῶσιν ἄγνωστον γνῶναι....» en demande de connaître une connaissance inconnaissable), c. à d: c'est l' Ultradieu unique Recherché, c'est le Sens de l'UN Dieu Suprême que la prédication de St Paul a révélé aux Athéniens et à tout le monde, qui L'adorait par intuition[2]. Tout ce que la pensée et l' âme humaines avaient à donner, elles l' avaient donné; tout ce que les facultés de l'âme humaine lui permettaiant de conçevoir, elle l' avait déclaré: elle, l' âme humaine, a touché les bords de la Vérité, elle a cru par intuition à l' Un unique sans la connaître. Au delà de ce-ci, l' âme humaine ne pouvait avancer par elle-même; elle s'est arrêtée. Et présisément à ce point, vient d'en haut la révélation de l' Inconnaissable par sa descente et son incarnation, Dieu lui-même vient en figure humaine, il dévient

1) Cf. Léonidas J. Philippidis, La théorie des Vedanta sur la douleur et la délivrence (Athénes 1934) p. 159, Note 437 ainsi que son œuvre: L'histoire des religions en elle même et dans la théologie chrétienne (Athènes 1938), p. 128.

2) Cf. Ps. 135, 2, 3. Surtout Mal. 1, 11.

connaissable à la Personne du «Dieu-homme», du Théanthrope. On peut dorénavant voir l' Invisible, atteindre l' Inaccessible, connaître l'Inconnu et l'Inconnaissable, toucher l' Intouchable (1 Jean 1, 1). Et l' homme, uni avec Jésus Christ, ce Dieu incarné, a enfin s o n Dieu vrai,il s' y repose, il cesse à le désirer, il cesse d' être dans l' anxiété et de souffrir, en deux mots: il se délivre (λυτροῦται) dans son union avec son Dieu.

5 §.—Résumé et conclusion: a) La Religion initiale de l' homme fut le Monothéisme pur; b) puis, l' humanité est tombée de celui-ci à des polythéismes de types divers, ayante maintenu aux plus profonds de son âme seulement une croyance forte envers l'UN, saisi par intuition; c) enfin, au point le plus haut de la recherche de l' Un unique, la voilà, la révélation de l' Un Recherché dévient réalité à la Personne du Théanthrope Jésus Christ. Cette révélation par l' Incarnation, la seule vraie et historique, du Dieu vrai même se réalise pour terminer la recherche, pour unir l' homme avec son Dieu déjà présent et pour le faire s' y reposer, délivré par son Rédempteur.

Par conséquence, la religiosité de l' homme dans l' Histoire, mieux dire: le dévéloppement de cette religiosité n' a point suivi une ligne ascendente, c. à d. à partir d' un polythéisme primordial vers un Monothéisme final, comme l' acceptait la théorie évolutionniste, mais tout au contraire: il a suivi une courve concave, à partir du Monothéisme pur, tombé ensuite aux divers types du Polythéisme sous lesquels et malgré lesquels l' homme, perdu par la chute, recherchait toujours son *Un*, élévé enfin jusqu' à un point monothéisant tel, qu'il ne restait plus que la révélatiou de l' Un, du vrai Dieu unique recherché, sous forme ou figure d' homme. Nous avons ainsi le résultat de l' étude de l' Histoire religieuse de l' homme à travers des siècles au schéma suivant: du Monothéisme pur initial (en haut, état du Paradis) par des polythéismes (en état de chute) vers l'Un, dont l' Incarnation nous a reconduits au Monothéisme pur initial, au point de départ; le cercle est accompli et clu.

Dans ce schéma, revenu et conclu de l' histoire religieuse universelle, nous avons une affirmation scientifique complète de la Révélation Biblique, qui connaît aussi: a) la periode du Monothéisme initial avant la chute; b) la période après la chute, une période de polythéismes avec des souvenirs clairs et forts du Monothéisme pur initial du Paradis perdu, prêché et rappelé à la conscience par des personnalités religieuses éminentes (Prophètes, Réformateurs etc.) et c) la période libératrice par la révélation de l' UN, du Dieu unique,

à la Personne du Dieu incarné, de Jésus Christ. Celui-ci, Notre Sauveur et Notre Seigneur, Notre Dieu incarné n' est pas un libérateur seulement par ce qu' il a payé la culpabilité de l' humanité toute entière par le Sacrifice de Soi-même, ayant signé par son Sang, à la place ou au lieu de homme, l' obligation due pour le péché, mais' aussi parce qu' il a joint, quasi par un pont, Dieu et Homme, jusqu' alors séparés, et achevé la recherche par l' homme de son Dieu, une recherche tout à fait dramatique, anxieuse et douleureuse [1].

Sous ce sens, conçu dans l' histoire et exposé ci-dessus, la théorie du Monothéisme primordial (Urmonotheismus) s' affirme par l' histoire universelle religieuse comme une vérité intègre, complète et incotestable et elle consiste vraiement *«un retour par la voie de la science à l'ancienne position de la révélation»* [2].

6 §.—De ce que nous avons exposé si-dessus, il est évident:

a) que Voltaire a bien eu l'intuition de la vérité scientifique sur cette question quand il écrivait : «j'ose à croire, au contraire (à l'opinion de David Hume), qu'on a commencé d' abord par connaître un seul Dieu et qu' ensuite la faiblesse humaine a adopté plusieurs» [3], tandis que David Hume [4] et Jean Jacques Rousseau [5] ont été en plein erreur [6];

b) qu' on a bien fait de discuter le problème du Monothéisme toujours «par rapport aux religions des peuples non civilisés» [7], parce que et puisque le fait étonnant de leur foi à un Être suprême, d'une foi d' intension et de clarté inverses à rapport au degré de leur

---

1) Cf. Matth. 11, 28. L'étymologie du mot *Religion* par le Père de l'Église Chrétienne Lactance (du verbe latin religare) nous restitue aussi la même vérité historique, affirmée tant par la science que par la Révelation biblique. Selon cette étymologie, Religion signifie : liaison de nouveau (entre Dieu et homme), qui présuppose une liaison initiale, rompue ensuite et restituée enfin de nouveau : voilà ici aussi les trois périodes de l'histoire universelle selon le récit de la Révélation biblique.

2) Raffaele Pettazzoni, La formation du monothéisme (Bruxelles 1950), p. 4 ; c'est de ce traité du Collègue éminent que j'ai eu le motif de donner à cette question un point de vue différent.

3) Voltaire, Dictionnaire philosophique 1764.

4) The natural history of religion (1757).

5) Émile (1764). Voir les passages de ces trois chez Pettazzoni, p. Iss.

6) Pour le malentendu tout à fait tragique par Rousseau du vrai sens des termes manitou et fétiche il suffit de lire : Nathan Söderblon, Das Werden des Gottesglaubens (Leipzig ²1926) et F. Max Müller, Ursprung und Entwicklung der Religion (Strassbourg 1880).

7) Pettazzoni, p. 4–5.

civilisation -ce fait surprenant constitue une base historique et ethnologique fort constante, tout à fait inébranlable, qui nous approche par des voies et des arguments scientifiques aux premiers jours de la vie humaine sur la terre. Et c'est présisément parce que «les religions de non civilisés» ne sont pas «les mieux qualifiées» [1] que le phénomène indiscutable de la foi si claire à un Être suprême s'impose aux consciences scientifiques comme une preuve incontestable du fait, que nous nous trouvons ici aux sources mêmes de la religiosité humaine, «aux origines mêmes de la religion» [2];

c) qu' on a bien fait d'éxaminer le monothéisme comme une manifestation historique [3], parce que celui-ci éxaminé en soi, consiste un type théorétique de religiosité, au delà duquel c'est une affaire de l' Histoire de constater comment et où et quand et de quelle manière ce type de foi monothéisante ou monothéiste est manifesté;

d) la notion monothéiste des primitifs n'est pas identifiée, point du tout, avec le Monothéisme même, conçu en soi comme un type de religion [4], mais de celui-là est conclu celui-ci, de la notion monothéiste chez les peuples non civilisés est conclu le Monothéisme initial;

e) les divers polythéismes sont la preuve la plus éloquente de la foie monothéiste intuitive pendant la recherche dramatique de l'UN Suprême à travers des siècles;

f) pas Zeus est «le représentant le plus pur de l'idée monothéiste», mais infiniment au dessus de lui : le Dieu inconnaissable (o agnostos Théos);

g) de point de vue d'Histoire et de Philosophie ce n' est point vrai que «ce n'était pas à une religion polythéiste telle que celle de la Grèce qu' on était en droit de la demander de ce qu' est le Monothéisme» [5]. La vérité est tout à fait au contraire, que c. à d. présisément et par excellence à la Religion et à la Philosophie de la Grèce nous avons la plus haute manifestation de la recherche monothéiste et de l'élévation jusqu' à l' Un, la conception intuitive la plus parfaite de l' Un, Dieu unique, lequel la Grèce a pu parfaitement comprendre, vues les possibilités humaines, et prêcher, parce qu'elle y a été fortement préparée. Cf. en outre les paroles prophétiques de Jésus : St Jean 12, 23 ; St Matth. 21, 43 ; Cf. Act. 18,6;

1) Pettazzoni p. 5.
2) Ibid p. 4.
3) Ibid p. 4.
4) Ibid p. 6.
5) Ibid p. 6.

h) en interrogeant les religions polythéistes nous découvrons leur point de départ monothéiste et leur direction vers le monothéisme ; donc les reformes monothéistes ne sont pas des révolutions pour quelque chose nouvelle, mais des révolutions pour le retour à l'Ancien qui n'a jamais cesser de vivre. Autrement dit, le Polythéisme est un Entre-acte multiforme entre le Passé monothéiste et l' Avenir aussi monothéiste ;

i) les prophètes ne sont pas des fondateurs de religions nouvelles, mais prédicateurs pour le retour à l'Ancienne, expliquateurs du profondeur monothéiste de l'âme humaine, qui vit sous la surface polythéiste, qui éxiste malgré le déraillement polythéiste ;

j) le Christianisme proprement dit n'est pas une fondation de quelque chose totalement nouvelle, mais une religion nouvelle sous le sens que nouvelle, c. à d. vue pour la première fois par les hommes, nouvelle pour l'histoire universelle, nouvelle aussi à toujours est la descente du Dieu même parmi les hommes ; mais le Dieu descendu est le même ancien Dieu unique, « le vieux des jours » (Dan. 7, 9, 13, 22), le créateur du monde, descendu, incarné pour inviter les hommes au retour vers LUI ;

k) le «valeur originaire (=dieu)» du mot *daeva* aux peuples Indoeuropéens est un argument *pour* et pas contre la thèse d'un monothéisme initiale. La racine *d v* signifie : le tout-lumineux le resplendissant la lumière physique, spirituelle et morale (cf. les expressions : «Dieu Lumière» et pareilles dans les textes religieux) ;

l) la reforme de Zoroastre n' est pas une nouvelle religion, mais une explosion de la foi monothéiste préexistée intuitivement. Le Dieu suprême de l'ancienne religion polythéiste est pensé comme «Suprême», précisément parce qu'il vit comme unique au fond de la conscience religieuse des fidèles ;

m) le drame du polythéisme consiste à la recherche de l'Être unique personnel, qui a en soi-même la plénitude de l'Essence divine, dont participaient les plusieurs dieux, selon la conception polythéiste ; la solution du drame est le retour du Polythéisme à sa source original, au Monothéisme pur initial. Voilà «la lutte entre une foi qui agonise et une ancienne conscience religieuse qui s'affermit de nouveau» [1].

n) Monothéisme n'est pas seulement la négation du Polythéisme [2], mais aussi, par excellence et proprement dit, quelque

1) Pettazzoni p. 9.
2) Ibid p. 10.

chose positive, éxistante en elle-même, dont négation est la chute aux polythéismes.

o) par conséquence, le Polythéisme présuppose le Monothéisme «par cela même qu' il le nie» [1], quoique pas à fond.

p) L'Histoire, l'Ethnologie et l'Histoire des religions ne nous permettent pas de parler d' une «formation» du monothéisme, mais elles nous obligent d'y voir clairement, de constater et de parler d'une «préexistence» du Monotheisme comme de la religion initiale ou originaire, puis : de la chute au polythéisme et de l'existence continuellement, aux seins mêmes de lui et malgré lui, des «intuitions monothéisantes» [2], mettantes toujours en mouvement les fonds de l'âme humaine vers la recherche de l'Être unique, du seul vrai Dieu, qui n'a jamais cessé à regner intuitivement dans les plus fonds de l'existence humaine!

Athen, Février 1951.

LEONIDAS J. PHILIPPIDIS
Dr Theol. (Athen) et Philos. (Lipsie)
Professeur ordinaire de l' Histoire des Religions
à la Faculté théologique de l' Université d' Athènes.

1) Pettazzoni p. 10.
2) Ibid p. 4.

Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου Ἀκαδημαϊκοῦ, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶσυγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453. Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας. Ἀθῆναι 1951 (σελ. 232).

Ὁ κ. Μπαλᾶνος, ἐκδίδων πρὸ εἰκοσαετίας τὴν «Πατρολογίαν» του, ἐν τῷ προλόγῳ του ἐσημείωσεν, ὅτι θὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν εὐτυχῆ ἐὰν φέρῃ εἰς πέρας τὴν συγγραφὴν συνεχείας της, ἤτοι ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος μέχρι σήμερον.

Διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἔργου, καθικνουμένου μέχρι τῆς ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου, ἡ πνευματικὴ αὕτη εὐτυχία σήμερον τυγχάνει πραγματικότης, οὐχὶ ὅμως διὰ μόνον τὸν συγγραφέα προσωπικῶς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου ἑλληνικὴν χριστιανικὴν γραμματολογίαν.

Ἡ ἱστορία τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων ἐπεκράτησε νὰ διχοτομῆται κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ η' αἰῶνος, τὸ πρῶτον δ' ἥμισυ αὐτῆς νὰ χαρακτηρίζηται ἀτόπως ὡς «Πατρολογία», καίτοι ἐξετάζει τὴν συγγραφικὴν δρᾶσιν οὐχὶ μόνον τῶν μεγάλων τῆς ἐκκλησίας Πατέρων, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν κατὰ τοὺς πρώτους ὀκτὼ αἰῶνας χριστιανῶν συγγραφέων. Ἡ διχοτόμησις αὕτη, ὀφειλομένη εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν εἰς τὴν μεγάλην ἀκμὴν τῆς δημιουργικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἥτις ἠλέγχθη ἀτονήσασα ἐν τοῖς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος χρόνοις, συνετέλεσεν εἰς τὴν μείωσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐφεξῆς ἀναπτυχθείσης φιλολογικῆς ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας παραγωγῆς.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην δὲν ἐνεφανίσθησαν συγγραφικαὶ φυσιογνωμίαι ἐφάμιλλοι τῶν πατέρων, οὕτω δὲ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑλληνικὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ ὑστέρησε, γενικῶς εἰπεῖν, εἰς πρωτοτυπίαν καὶ πολυμέρειαν. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶνε ἀνεξήγητον. Ἡ ἀκμὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ οὐδέποτε εἶνε συνεχὴς καὶ μόνιμος· ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν τακτικὴν ἐναλλαγὴν τῆς παλιρροίας καὶ τῆς ἀμπώτιδος, ἂν οἱ φυσικοὶ νόμοι ἐπεκράτουν καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Εἰς τοῦτον αἱ περίοδοι τῆς ἀκμῆς προκύπτουν ὡς βραχείας διαρκείας ἐκλάμψεις. Δὲν πρέπει, συνεπῶς, νὰ ἐκπληττώμεθα διὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν πτώχευσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας.

Ταύτην ὁ σ. ἀποδίδει τὸ μὲν εἰς ἐσωτερικούς, τὸ δὲ εἰς ἐξωτερικοὺς λόγους. Εἰς τοὺς τελευταίους τάσσει τὰς συνεχεῖς κατὰ τῆς χώρας βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὴν συνεπείᾳ τούτων εἰς τὸ Βυζάντιον διείσδυσιν ἀνατολικῶν στοιχείων· πλείονες ὅμως καὶ σοβαρώτεροι ἦσαν οἱ ἐσωτερικοὶ λόγοι, εἰς οὓς ὁ σ. συναριθμεῖ τὴν ὑπερβολικὴν εἰς τὸ γράμμα προσήλωσιν, τὸ αὐξηθὲν σὺν τῷ χρόνῳ κράτος τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, τὴν εἰς τὸν θεολογικὸν στίβον αὐθαίρετον εἰσόρμησιν εἴδους τινὸς «αὐτοκρατορικῆς θεολογίας», μάλιστα δὲ πάντων τὸ δημιουργῆσαν μόνιμον παράδοσιν δέος πρὸς τὸ ὕψιστον κῦρος τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς ἐκκλησίας, πρὸ τοῦ ὁποίου θεολόγος τῆς περιωπῆς Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ προέβαινεν εἰς τὴν διαρρήδην ὁμολογίαν «ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν». Κοινὴ θεολογικὴ γνώμη εἶχε κρατήσει, ὅτι ἡ δημιουργικὴ θεολογικὴ μεγαλοφυΐα τῶν πατέρων εἶχεν ἐξαντλήσει ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς θεολογίας.

Τὰ πράγματα ὅμως ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν ἦτο ἀπολύτως ὀρθή, διότι ἡ ἔρευνα τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας μαρτυρεῖ, ὅτι ἂν αὕτη δὲν ἀπετέλεσε συνέχειαν τοῦ χρυσοῦ χριστιανικοῦ αἰῶνος, ἔχουν ὅμως πάντως τὴν ἰδικήν των ἀξίαν τὰ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀναπτυχθέντα θεολογικὰ γράμματα, ὀφείλονται δὲ χάριτες εἰς τὸν κ. Μπαλᾶνον ὅτι διὰ τῆς ἀνὰ χεῖρας συγγραφῆς του ἐπέστησεν εἰς αὐτὰ τὴν προσοχὴν τῶν ἐραστῶν οὐ μόνον τῆς χριστιανικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς καθ᾽ ὅλου ἑλληνικῆς φιλολογίας. Αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς τῆς κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον συγγραφικῆς ἐνασχολήσεως εἰς τὴν ἐξεργασίαν, τὴν διασκευήν, τὴν σύνοψιν καὶ συστηματοποίησιν τῶν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων πέντε αἰώνων θεολογηθέντων δὲν εἶνε ἄνευ ἀξίας. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξ ὅλως περιστατικῶν λόγων ἀνάπτυξιν τῆς ἀντιρρητικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία, ὁσονδήποτε κἂν κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἠτόνησεν, ἀπέδειξεν ἀκμαῖον ὀρθόδοξον ζῆλον, παρὰ τὰς συναφεῖς του ὑπερβολάς, ζωηρὸν φιλέρευνον πνεῦμα καὶ ἀξιοσημείωτον πρωτοτυπίαν, διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην χρησιμωτάτην. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνάπτυξις νέων κλάδων τῆς θεολογίας, ὁποῖος ἰδίᾳ ὁ πρακτικός, τεκμηριοῖ νεοφανῆ ὁρμὴν τοῦ θεολογικοῦ πνεύματος, ἐκ παραλλήλου τραπέντος πρὸς νέας κατευθύνσεις, ὁποῖαι ἡ ἀσκητικὴ καὶ μυστικὴ θεολογία, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ῥητορική, ἡ ἁγιολογία, ἂν δ᾽ εἰς ταῦτα προστεθοῦν ἡ ἐκκλησ. ποίησις, ἡ ἐπιστολογραφία καὶ αἱ περὶ τὸ κανον. δίκαιον ἐπιστάσεις, ἀποβαίνει πρόδηλος ἡ ἰδιάζουσα ἀξία τῆς περιόδου ταύτης τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας.

Ὁ κ. Μπαλᾶνος, θηρεύων τὴν συντομίαν, ἐπεζήτησε διὰ τῆς συγγραφῆς του ταύτης νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν προσωπικότητα καὶ νὰ ἀποδώσῃ τὸ πνεῦμα τῶν σπουδαιοτέρων συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης, περιωρίσθη

δ' εἰς τὸ ἐλάχιστον διὰ δευτερευούσης καὶ τριτευούσης σημασίας προσωπικότητας. Οὕτω εὐλόγως ἐπεξετάθη περισσότερον προκειμένου περὶ συγγραφέων ὁποῖοι οἱ Ἰωάννης Μαυρόπους, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Γερμανὸς Β΄ Κ)πόλεως, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Βησσαρίων, Γεώργιος Σχολάριος, μάλιστα δὲ πάντων ὁ Φώτιος (σ. 27 - 57), ἡ κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν μεγαλειτέρα καὶ σπουδαιοτέρα προσωπικότης τῆς ἐποχῆς.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος τυγχάνει ὁ ἐπίλογος τοῦ ἔργου, ἐν ᾧ ὁ σ. ὅλως ἀντικειμενικῶς ἐξετάζων κατὰ τὰς κυρίας γραμμὰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, καταδεικνύει τὴν γενικῶς σήμερον ἀναγνωριζομένην ἀξίαν της ἔναντι τῶν καὶ σήμερον ἔτι ὑπαρχόντων, ὀλίγων πάντως, ἐπικριτῶν, ἐν οἷς παρ' ἡμῖν προεῖχεν ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης, οὗτινος ἐπιτυχῶς ἀνασκευάζει τὰς κυριωτέρας τῶν κατὰ τοῦ Βυζαντίου μομφῶν. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ κ. Μπαλᾶνος, ἐσφαλμένως ὁ κ. Διομήδης ἐπικρίνει τὸ Βυζάντιον διὰ τὸν στεγνώνοντα τάχα τὴν σκέψιν καὶ ξηραίνοντα τὴν καρδίαν «καλογηρισμόν» του, κατακρίνει δὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν δῆθεν ἀντιπάθειάν της κατὰ πάσης ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος πνοῆς. Διότι πλεῖστοι μὲν τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Βυζαντίου ἐξετίμων τὴν θύραθεν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν, ἱδρύσαντες καὶ σχολὰς καὶ βιβλιοθήκας, καὶ περισυλλέξαντες καὶ διασώσαντες ἀρχαῖα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, καθ' ὅλου δὲ τὸ Βυζάντιον ἐπετέλεσε μέγα πνευματικὸν ἔργον, ἐκχριστιανίσαν δὲ καὶ ἐκπολιτίσαν βαρβάρους λαούς, προσήνεγκεν ἀνεκτίμητον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὑπηρεσίαν. Ἂν δ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ του ἐμφανίζῃ καὶ τρωτά, ταῦτα ἐξεταστέα καὶ ἐκτιμητέα κατὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ κ. Μπαλᾶνος διὰ τοῦ ἔργου του τούτου ἐπλήρωσε σημαντικὸν κενὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας, πολλαὶ δὲ δι' αὐτὸ τῷ ὀφείλονται χάριτες. Εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐνδεδειγμένος νὰ συνεχίσῃ τὰς ἱστορικοφιλολογικάς του ἐνασχολήσεις καὶ πέραν τῆς ἁλώσεως μέχρις ἡμῶν, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία ἀρτίαν τὴν ἱστορίαν της.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Εὐλογίου Κουρίλα, Μητροπολίτου πρ. Κορυτσᾶς καὶ Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου. Πατριαρχικὴ Ἱστορία. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Ἀγὼν ὑπὲρ τῶν προνομίων—θέσις. Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἡ πολιτειοκρατία—ἄρσις. Τόμος Α΄. Ἀθῆναι 1951, σελ. 432 + 40.

Ὁ ἄρτι κυκλοφορήσας περισπούδαστος πρῶτος τόμος τῆς «Πατριαρχικῆς Ἱστορίας» τοῦ καὶ ἐξ ἄλλων συγγραφῶν γνωστοῦ Σεβασμιωτάτου συγγραφέως, προελθὼν ἐκ μακρᾶς ἀρθρογραφίας αὐτοῦ ἐν τῇ ἑβδομαδιαίᾳ ἐφημερίδι «Προσφυγικὸς Κόσμος» (ἀπὸ 10.8.1947—4.6.1950, ἀριθ. φύλ. 869—1016), ἀποτελεῖ βαθεῖαν ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων, ἐν πολλοῖς, κειμένων καὶ διαφόρων ἄλλων πηγῶν καὶ ἰδίων πληροφοριῶν ἔρευναν τῶν βαθυτέρων λόγων καὶ ἀπωτέρων αἰτίων τῆς ἐπ' ἐσχάτων πτώσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκ τοῦ ἀνεφίκτου ὕψους αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο ὁ Σεβ. σ. ἀνατρέχει εἰς τὸ παρελθόν, ὅτε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἤσκει ἀληθῆ οἰκουμενικότητα καὶ τεραστίαν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐφ' ὅλων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ ὅτε λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι ἐπεζήτουν τὴν προστασίαν αὐτοῦ καὶ μετ' εὐλαβείας προσέβλεπον πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ὡς πρὸς πολικὸν ἀστέρα. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν ἀναμφιβόλως τὰ προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἡ ἐκ τῶν ὁποίων ἀπορρέουσα ἐξουσία

ἠσκεῖτο ὑπ᾽ αὐτοῦ πάντοτε ἐπ᾽ ἀγαθῷ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους. Ἐντεῦθεν καὶ ἐπὶ αἰῶνας διετήρησε τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ ἐπιδαψιλευθείσας αὐτῷ προνομίας, αἵτινες ὡς καὶ ἡ καθόλου ὑψίστη περιωπὴ καὶ θέσις αὐτοῦ κατωχυρώθησαν ἐν τέλει καὶ ὑπὸ τῶν διεθνῶν τῶν Παρισίων καὶ τοῦ Βερολίνου συνθηκῶν. Ἀφ᾽ ὅτου ὅμως προσεβλήθη τὸ κῦρος τῶν προνομίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤρξατο τοῦτο ἀκολουθοῦν τὴν κατιοῦσαν.

Ὡς τὸ πρῶτον κατὰ τῶν πατριαρχικῶν προνομίων πλῆγμα θεωρεῖ ὁ Σεβ. σ. τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, περὶ τὸ ὁποῖον διὰ μακρῶν ἀσχολεῖται εἰς τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια ὑπὸ τὰς ἐπιγραφάς: τὸ αὐτοκέφαλον καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐν Ἑλλάδι πραγμάτων (σ. 20 - 55), μοναστηριακὰ καὶ ἁγιορειτικὰ (σ. 56 - 111), τὸ ἀνόσιον πραξικόπημα τοῦ αὐτοκεφάλου—ὁ Φαρμακίδης (σ. 111 - 133), τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸ αὐτοκέφαλον (σ. 133 - 203), τὰ ἐπακόλουθα τοῦ Συνοδικοῦ τόμου (σ. 203 - 274). Ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ οἱ λοιποὶ «πείσμονες αὐτοκεφαλισταί, περιφρονήσαντες τὰς συνετὰς ὑποδείξεις τοῦ ἐξ οἰκονόμων Κ. Οἰκονόμου, ἔδωκαν τὸ σύνθημα πρὸς διάλυσιν τῆς οἰκουμενικότητος τοῦ Πατριαρχείου, ἀφαιρέσαντες αὐτοί, Ἕλληνες ὄντες, τὸν πρῶτον καὶ στερέμνιον κίονα» (σ. 10). Ἐν συνεχείᾳ ὁ Σεβ. σ. θεωρεῖ τὸ αὐτοκέφαλον τῆς «Ἑλλαδικῆς» Ἐκκλησίας ὡς τὴν ῥίζαν καὶ αἰτίαν τοῦ ἐπακολουθήσαντος ἀγῶνος πρὸς κατάργησιν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος καὶ τοῦ αὐτοκεφάλου τῶν λοιπῶν Βαλκανικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἰδίᾳ τὸ πρῶτον τούτων πραγματεύεται εἰς τὸ στ´ κεφάλαιον, ἐπιγραφόμενον «ὁ συνταρακτικὸς περὶ τῶν προνομίων ἀγὼν» (σ. 273 - 361), ὡς συμπλήρωμα τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ τὸ ζ´ κεφάλαιον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «οἱ πρωταγωνισταὶ καὶ οἱ ἀνταγωνισταὶ τοῦ πατριαρχικοῦ μεγαλείου» (σ. 362 - 414). Τέλος ἐν παραρτήματι προστίθεται: «ἡ πατριαρχικὴ αὐλή, τὸ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ὀφφικιάλιοι», ὡς καὶ διάφοροι συμπληρώσεις καὶ ἐπανορθώσεις καὶ προσθῆκαι (σ. 415 - 432).

Τοιοῦτον τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου τοῦ Σεβασμιωτάτου, ἐν τῷ ὁποίῳ μετ᾽ ἐναγωνίου ἐνδιαφέροντος ὁ ὀρθόδοξος Ἕλλην ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὸν πλήρη ἀγώνων βίον τοῦ ἐπὶ ἕνα περίπου αἰῶνα ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως σκληρῶς παλαίσαντος Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τὰς δραματικὰς περιπετείας καὶ προσπαθείας αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀπομακρύνσεως ἐν ἔτει 1923 τοῦ Πατριάρχου Μελετίου Μεταξάκη. Ἡ ἱστορικὴ ἀφήγησις εἶναι πλήρης συνταρακτικῶν γεγονότων καὶ δραματικῶν ἐπεισοδίων καὶ ὑψηλῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν παραδειγμάτων, ἀλλὰ συνάμα καὶ σημείων τινῶν καταπτώσεως. Κρίνοντες γενικῶς τὸν πρῶτον τόμον τῆς Πατριαρχικῆς Ἱστορίας ταύτης παρατηροῦμεν, ὅτι, παρὰ τὰς ἐν τοῖς καθ᾽ ἕκαστον διαφωνίας καὶ ἐπιφυλάξεις, ἃς ἤθελέ τις διατυπώσει, ὁ Σεβ. συγγραφεὺς προσεκόμισε πλούσιον ὑλικὸν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν καὶ διεφώτισε πολλὰς σκοτεινὰς σελίδας τῆς προσφάτου ἱστορίας τοῦ σεπτοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας Κέντρου. Διὰ τοῦτο πολλαὶ ὀφείλονται αὐτῷ χάριτες, μεθ᾽ ὧν συνεκφράζεται ἐντεῦθεν καὶ ἡ εὐχή, ὅπως ὁλοκληρώσῃ τὸ ἀναληφθὲν ἔργον διὰ τῆς ἐκδόσεως καὶ τοῦ δευτέρου τόμου αὐτοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ περιληφθῇ καὶ ὁ ὑπόλοιπος πολυχρόνιος ἱστορικὸς καὶ φιλολογικὸς ἄμητὸς τοῦ φιλοπόνου καὶ εὐρυμαθοῦς ἱστοριοδίφου.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Ludolf Müller, Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16 bis zum 18 Jahrhundert. Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der Geistes— und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1951. Nr. 1, σελ. 93.

Ὁ σ., ἀφ᾿ οὗ ἐν τῷ ἐν τῷ προηγουμένῳ τεύχει τῆς «Θεολογίας» σελ. 680—682 βιβλιοκριθείσῃ ὑφ᾿ ἡμῶν μελέτῃ αὐτοῦ «Ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐν τῇ Ῥωσικῇ θρησκευτικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ποιήσει τῆς 19 καὶ 20 ἑκατονταετηρίδος» ἠσχολήθη περὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὑπὸ τῶν Ῥώσων φιλοσόφων, ποιητῶν, θεολόγων καὶ ἄλλων λογίων τῶν 150 τελευταίων ἐτῶν, ἐν τῇ ἀνὰ χεῖρας δευτέρᾳ ὁμοίᾳ μελέτῃ του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐν τῇ Ῥωσικῇ Θεολογίᾳ ἀπὸ τῆς 16 μέχρι τῆς 18 ἑκατονταετηρίδος», συμπληρῶν τὴν προσπάθειάν του, ἀσχολεῖται περὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὑπὸ τῆς Ῥωσικῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας κατὰ τοὺς προηγηθέντας τρεῖς αἰῶνας ἀπὸ τοῦ 16 μέχρι καὶ τοῦ 18. Διαιρεῖ δὲ καὶ τὴν παροῦσαν ἐργασίαν του εἰς τρία κεφάλαια, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐξετάζει τὴν ἀντίδρασιν καὶ πολεμικὴν κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ γενικῶς καὶ μάλιστα τοῦ Λουθηρανισμοῦ ἐκ μέρους τῶν Ρώσων θεολόγων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶς σκεπτομένων ἀνδρῶν κατὰ μὲν τὸν ιστ´ αἰῶνα ἐν τῷ α´ κεφαλαίῳ (σ. 7—31), κατὰ δὲ τὸν ιζ´ ἐν τῷ β´ κεφ. (σ. 32—51), καὶ κατὰ τὸν ιη´ ἐν τῷ γ´ κεφ. (σ. 52—90). Ἐπιτάσσεται δὲ ἡ βιβλιογραφία τοῦ θέματος (σ. 91—93) καὶ προτάσσεται πρόλογος (σ. 3—4), ἐν τῷ ὁποίῳ τονίζεται ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ ὅλου θέματος συμβάλλεται α) εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ἱστορίας τοῦ Ρωσικοῦ πνεύματος καὶ τῆς μεταξὺ Ρωσίας καὶ Εὐρώπης ἀντιθέσεως, β) εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν προβλημάτων καὶ τῆς φαινομενολογίας τῆς ὁμολογιακῆς πολεμικῆς, καὶ γ) εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἀμοιβαίας κατανοήσεως μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ.

Ἀρχόμενος τοῦ πρώτου κεφαλαίου διαπιστοῖ ὁ σ., ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς κριτικῆς τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐν τῇ Ρωσικῇ Θεολογίᾳ τοῦ ιστ´ αἰῶνος ἀποτελεῖ ἄμεσον συνέχειαν τῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ιε´ αἰῶνος πολεμικῆς κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων αἱρετικῶν ἐν Ρωσίᾳ καὶ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν πρῶτον φωτιστὴν τῶν Ρώσων Μάξιμον τὸν Γραικόν. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο παραπέμπομεν καὶ εἰς τὸ ἄριστον ὀγκῶδες ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Γραικός, Ἀθῆναι 1951, σ. 159 ἑξ. καὶ ἰδίᾳ 169 ἑξ. Ἀλλ᾿ ἡ ἐν κυριολεξίᾳ ἀντιπροτεσταντικὴ πολεμικὴ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ ἤρχισε διά τινος ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτου Φιλίππου κατὰ τὸ ἔτος 1567, κατηγορούσης τοὺς Λουθηρανοὺς Γερμανοὺς ὡς εἰκονοκλάστας, κυρίως δὲ διὰ τῆς πρώτης σημαντικῆς πραγματείας «κατὰ τῶν Λουθηρανῶν» τοῦ Παρθενίου Urodivy, γράψαντος αὐτὴν καὶ δράσαντος περὶ τὸ 1560. Ἀκόμη ὅμως ἰσχυροτέρα καὶ σοβαρωτέρα ἀντιπροτεσταντικὴ πολεμικὴ ἀνεπτύχθη μεταξὺ τῶν ἐν Πολωνίᾳ καὶ Λιθουανίᾳ Ὀρθοδόξων, ἕνεκα τῆς γειτνιάσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, ἐξ ὧν μνημονευτέος ὁ Ἀνδρέας Kurbskij, ἐνῷ ταὐτοχρόνως σχεδὸν ἐν Ῥωσίᾳ ἔδρα ἀντιπροτεσταντικῶς καὶ αὐτὸς ὁ Τσάρος Ἰβὰν ὁ Τρομερός. Κατὰ τὸν ιζ´ αἰῶνα συνεχίζεται σφοδροτέρα ἡ ἀντιπροτεσταντικὴ πολεμικὴ μὲ πρωταγωνιστὰς τὸν Ἰβὰν Nasedka, τὸν Πέτρον Μογίλαν καὶ τὸν Συμεὼν Polockij. Τέλος κατὰ τὸν ιη´ αἰῶνα, καίτοι ὁ Μ. Πέτρος ἐπεδείξατο ἀνεξιθρησκείαν καὶ εἰδικῶς πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν εὐμένειαν, ἐξηκολούθησαν οὐδὲν ἧττον

τὴν ἀντιπροτεσταντικὴν πολεμικὴν ὁ Ἰβὰν Pososkov, ὁ μοναχὸς Παφνούτιος (Olisov), ὁ Στέφανος Javorskij μὲ τὸ περίφημον ἀντιπροτεσταντικὸν ἔργον του «Πέτρα τῆς πίστεως» καὶ ἄλλοι. Σημειωτέον ὅτι, παρ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν καὶ πολεμικὴν ταύτην, ὁ Μ. Πέτρος μετὰ τοῦ συμβούλου του Θεοφάνους Prokopovics ἐπέτυχον μίαν «προτεσταντικὴν ψευδομόρφωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς» ἐν Ῥωσίᾳ, ὡς ἐχαρακτήρισε τὴν διείσδυσιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ῥωσίαν καὶ τὴν πολλαπλῆν ἐπίδρασιν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὁ σύγχρονος Ῥῶσος θεολόγος G. Florovskij.

Τοιοῦτον τὸ περιεχόμενον καὶ τῆς νέας ταύτης πραγματείας τοῦ L. Müller, περὶ ἧς συμμεριζόμεθα τὴν προσδοκίαν τοῦ σ., ὅτι θέλει συντελέσει εἰς τὴν «προαγωγὴν τῆς ἀμοιβαίας κατανοήσεως μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ».

I. N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Ἀρχιμανδρίτου ***Βενεδίκτου Κατσανεβάκη***, Ἱερατικοῦ προϊσταμένου τῆς ἐν Νεαπόλει Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτόθι Ἑλληνικῆς Κοινότητος, La Pasqua (Napoli 1951).

Ὁ πανοσιολογιώτατος ἀρχιμανδρίτης κ. Βενέδικτος Κατσανεβάκης ἔχει κατορθώσει διὰ τῶν πλήρων θρησκευτικοῦ καὶ πατριωτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ λόγων καὶ ἔργων του νὰ διατηρῇ εἰς τὴν Νεάπολιν μίαν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν γωνίαν εἰς τὴν αὐτόθι Ἐκκλησίαν μας τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων μας Πέτρου καὶ Παύλου. Ἐκεῖ ἐν μέσῳ τῆς καταθλιπτικῆς ἀτμοσφαίρας είς πλοῦτον καὶ ὄγκον τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βατικανοῦ, ἐπιτυγχάνει ἐργαζόμενος συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως νὰ διαφυλάσσῃ ἀλώβητον τὴν ψυχὴν καὶ τὴν πίστιν τῶν ἑλλήνων τῆς Νεαπόλεως πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν.

Ὁ πατὴρ Κατσανεβάκης ἔχει συγγράψει πολλὰ μέχρι τοῦδε ἀξιόλογα ἔργα εἰς τὴν ἰταλικὴν καὶ ἑλληνικὴν καὶ ἔχει δημοσιεύσει πάμπολλα ἄρθρα εἰς τὰ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἑλλάδι ἐκδιδόμενα περιοδικά. Σπουδαιότερα τῶν ἔργων του εἶναι α΄) Il principale motivo di dissidio tra la Chiesa occidentale e quella Orientale, β΄) Luce sulle vicende della Chiesa, γ΄) Maria di Nazaret καὶ ἰδίᾳ δ΄) τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ παπικὸν πρωτεῖον, ἐν ᾧ μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν γλαφυρότητος καὶ ἰδιαζούσης πειστικότητος ἀποδεικνύει ὅτι οὐδὲν ἔρεισμα εὑρίσκουσιν οἱ περὶ πρωτείου τοῦ Πάπα ἀβάσιμοι ἰσχυρισμοὶ τῶν δυτικῶν, πηγάζοντες δῆθεν ἐκ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας μας. (Βλέπ. «Θεολογία» 22 (1951) 501—505 ὑπὸ Ἰωάν. Καρμίρη).

Ἐσχάτως ὁ ἀκαταπόνητος αὐτὸς πνευματικὸς ἐργάτης ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὴν ἰταλικὴν τὴν περὶ τοῦ Πάσχα πραγματείαν του, ἐν ᾗ ἐξετάζει τὸ Πάσχα κατὰ τὸν Μωσαϊκὸν νόμον, το χριστιανικὸν Πάσχα, τὴν ἡμερομηνίαν καθ' ἣν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τὸ ἑώρταζον, τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβοῦς ἡμερομηνίας αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (πρβλ. Ἰω. Θ. Παναγοπούλου «περὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς των σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας» σελ. 43 ἑπ.), τὴν προκύψασαν διαφορὰν ἑορτασμοῦ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μετὰ την ὑπὸ τῆς Δυτικῆς κατὰ τὸ ἔτος 1582 εἰσαγωγὴν τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου καὶ τὴν ὑπὸ τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος παραδοχὴν κατὰ τὸ ἔτος 1924 τοῦ νέου ἡμερολογίου (δηλ. τὴν τροποποίησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου). Ἀσχολούμενος περαιτέρω μὲ τὰς δέκα τελευταίας ἡμέρας τῆς γηΐνης ζωῆς

τοῦ Σωτῆρος καὶ ἀναλύων μίαν πρὸς μίαν ταύτας ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων μέχρι τοῦ θείου Πάθους, θίγει ἐν τεαστίας σοβαρότητος ζήτημα, ποῖοι δηλονότι εἶναι οἱ ὑπαίτιοι τῆς σταυρώσεως τοῦ θείου Λυτρωτοῦ. Ἀντιτιθέμενος διὰ σειρᾶς σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων εἰς τὰ ἀπὸ αἰώνων γενικῶς, καθ' ὅσον οἶδα, παραδεδεγμένα, ἀποφαίνεται ὅτι τὴν τεραστίαν εὐθύνην τῆς σταυρώσεως τοῦ Θεανθρώπου φέρουσιν ἀκεραίαν οὐχὶ οἱ ἑβραῖοι ἀλλ' οἱ ρωμαῖοι. Εἰς τὴν ἀνατρέπουσαν τὰ πάντα ἄποψιν αὐτὴν καταλήγει πλὴν ἄλλων ὁ εὐρυμαθὴς ἀρχιμανδρίτης καὶ διότι ἡ ἀπολυταρχικὴ ρωμαϊκὴ διοίκησις τῆς Παλαιστίνης καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἱερουσαλήμ, καχύποπτος καὶ πιεστική, ὡς πᾶσα τυραννικὴ Διοίκησις, ἐθορυβήθη μεγάλως ἀπὸ τὴν θεοποίησιν τοῦ Κυρίου ὑπὸ τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων, ὅτε τὸν ὑπεδέχθησαν ὡς Βασιλέα καὶ Θεόν, φοβηθεῖσα δὲ ὅτι θὰ ἔχανε τὸ κῦρός της ἐπὶ μιᾶς τόσον πολυτίμου δι' αὐτὴν κτήσεως (τῆς Παλαιστίνης), ἠθέλησε πάσῃ θυσίᾳ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ Ἐκεῖνον, μὴ διστάσασα πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοτίων σκοπῶν της νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς τυφλόν της ὄργανον τὸν ἄβουλον καὶ ἀκέφαλον ὄχλον, φανατίσασα αὐτὸν καταλλήλως διὰ τῶν πρακτόρων της.

Πόσον θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἦτο ὀρθὴ ἡ ὑπὸ τοῦ πανοσ. συγγραφέως ὑποστηριζομένη ἄποψις. Θὰ ἐγεφυροῦτο τότε καὶ θὰ ἐκαλύπτετο παραχρῆμα καὶ ὡς διὰ μαγείας τὸ τεράστιον καὶ ἀπύθμενον χάος τὸ πρὸ 2.000 σχεδὸν ἐτῶν ὑφιστάμενον μεταξὺ χριστιανῶν καὶ ἰσραηλιτῶν...

Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ τιμῶσα τὸν πανοσιολογιώτατον ἀρχιμανδρίτην κ. Κατσανεβάκην ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ καὶ ὑπ' ἄλλων θεολόγων καὶ κανονολόγων καὶ θὰ χυθῇ θᾶττον ἢ βράδιον πλῆρες φῶς εἰς τὸ τεραστίας, ἐπαναλαμβάνω, σημασίας ζήτημα, ὅπερ ἔχει τόσον ριζικῶς ἐπὶ εἴκοσι σχεδὸν αἰῶνας διαιρέσει ἑκατομμύρια ἀνθρώπων.

Δρ ΙΩ. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ
Δικηγόρος παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ

Roger Pilkington, Biology, Man and God. Lutterworth Prees, London 1951, σελ. 103.

Ἡ ταχεῖα ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν μὲ ἐπικράτησιν τοῦ ὑλιστικοῦ μονισμοῦ κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἰδίως ἑκατονταετίαν ἐδημιούργησεν οὐ μόνον τὴν ἐντύπωσιν εἰς τὰ πνεύματα τῶν πολλῶν, ὅτι ἐπιστήμη καὶ θρησκεία εἶναι βασικῶς ἀντίθετοι, ἀλλὰ καὶ μετὰ βεβαιότητος πολλοὶ ἀπεφάνθησαν, ὅτι μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἡ ἐπιστήμη θὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν θρησκείαν. Τοιαύτην βεβαιότητα ἐνέχουν «Τὰ αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος» τοῦ Haekel, «Ἡ παλαιὰ καὶ νέα πίστις» τοῦ Büchner καὶ ἄλλα ἄλλων ὁμοϊδεατῶν των. Τὴν αὐτὴν καταφατικὴν ἀπάντησιν δίδει καὶ ὁ σύγχρονος ἡμῶν κοινωνιολόγος George Lundberg εἰς τὸ ἔργον του Can Science Save Us? Σαφέστερον ἀνέλαβε τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς θρησκείας ἡ Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, ἡ ὁποία ἀποφαίνεται μετὰ θετικότητος, ὅτι «ὁ Θεὸς εἶναι φανταστικὸν πρόσωπον. Ἡ προοδευτική, ὑλιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σκέψις εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεόν». Ἡ ἀντίδρασις πρὸς τὴν εἰς ἀπόγνωσιν ὁδηγοῦσαν τοιαύτην ὑλιστικὴν ἐκδοχὴν τοῦ κόσμου καὶ τῶν φαινομένων αὐτοῦ, ὅπερ διεπίστωσεν ὁ Pasteur καὶ ὁ Romanes λέγων, ὅτι «ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυστυχὴς χωρὶς Θεόν», ἠγέρθη ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ πεδίου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἐπιστήμονες ὡς οἱ Millikan, Schrödinger, Lungmuir, Compton, Maxwell, Morrison κ. ἄ., ἐκλόνισαν τὰ θεμέλια

τοῦ ὑλισμοῦ καὶ τῆς αἰτιοκρατίας οὕτως, ὥστε ὁ Hocking νὰ βεβαιῇ, ὅτι σήμερον «ἡ μετὰ πίστεως ἔρευνα τῆς φύσεως τείνει νὰ καταστῇ ἔρευνα μετὰ σεβασμοῦ» (Science and the Idea of God, 1944). Ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ ἀσυμβιβάστου θρησκείας καὶ ἐπιστήμης ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ συγχρόνους βιολόγους, οἷος εἶναι ὁ πρό τινων ἐτῶν ἀποθανὼν διεθνοῦς φήμης βιολόγος Lecomte du Noüy (ἰδὲ Human Destiny, 1947). Αὐτὸν τὸν σκοπὸν ἐπιδιώκει καὶ τὸ ὑπ' ὄψιν μικρὸν βιβλίον τοῦ Ἄγγλου βιολόγου καθηγητοῦ Pilkington. Ἐν αὐτῷ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτέρων βιολογικῶν ἐρευνῶν διακηρύσσεται τὸ συμβιβαστὸν θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, καθορίζονται τὰ ὅρια τῆς βιολογικῆς γνώσεως ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ δείκνυται σαφῶς ἡ ἀτέλεια τῆς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἐπιστημονικῆς εἰκόνος. Ὁ συγγραφεὺς συμπεραίνει, ὅτι ἐπιστήμη καὶ θρησκεία πρέπει νὰ κάμουν χρῆσιν βασικῶς διαφόρων μεθόδων καὶ ὅτι ἑκάστη τούτων ἀποκαλύπτει μέρος τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὅτι ἀμφότεραι, θρησκεία καὶ ἐπιστήμη, μακρὰν πάσης συγκρούσεως συμπληροῦσιν ἀλλήλας.(1) Ἐλπίζει δὲ εἰς μίαν μελλοντικὴν περίοδον μεγαλυτέρας συνεργασίας καὶ ἀλληλοκατανοήσεως αὐτῶν. Ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπαληθεύσεως τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκφραζομένης ταύτης εὐχῆς ἐν τῷ μέλλοντι, τὸ βιβλίον του εἶναι συντεταγμένον εἰς ἁπλῆν καὶ οὐχὶ τόσον ἀπολύτως τεχνικὴν γλῶσσαν καὶ πολλαὶ ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τῆς βιολογίας καὶ τῆς ἐξελίξεως παρουσιάζονται ἐνταῦθα κατὰ τρόπον εὐκόλως νοητὸν καὶ ὑπὸ μὴ τυχόντων εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΑΩΛΗΣ

1. Τὸ αὐτὸ ἰσχυρίζεται καὶ ὁ G. Richards λέγων, ὅτι «εἶναι λάθος σοβαρὸν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ ἢ εὑρίσκεται εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸ ἔργον τοῦ βιολόγου, τοῦ ψυχολόγου, τοῦ κοινωνιολόγου . . . ὅπως εἶναι ἐξ ἴσου σοβαρὸν λάθος, μὲ θλιβερὰς συνεπείας, νὰ ὑποθέσῃ ὁ ἐπιστήμων, ὁ πολιτικός, ὁ κοινωνιολόγος κλπ., ὅτι ἐξαρκεῖ ἡ ἐπιστήμη του καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην τοῦ Εὐαγγελίου». (Beyond Fundamentalism and Modernism, 1934).

Τὸ ἐν Ὀξφόρδῃ πρῶτον Διεθνὲς Συνέδριον Πατρολογικῶν Μελετῶν. Κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ διεθνοῦς θεολογικοῦ κόσμου κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἀποτελεῖ ἡ σημαντικὴ ἀναγέννησις τῆς ἀπὸ ἑκατονταετίας περίπου ἀρξαμένης τάσεως πρὸς συστηματικὴν μελέτην τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων παραλλήλως πρὸς τὸ ἕτερον σύνθημα «στροφὴ πρὸς τὸν Χριστὸν» (back to Christ) ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν θεολογικὴν ἔρευναν. Ἡ κίνησις αὕτη παρατηρεῖται εἰς πλείστας χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς μίαν χριστιανικὴν ὁμολογίαν. Ἐπιστήμονες πολλῶν χωρῶν καὶ ὁμολογιῶν ἐστράφησαν μὲ ἐνθουσιασμὸν πρὸς τοὺς Πατέρας τῶν πρώτων αἰώνων ἀναζητοῦντες νέας ἰδέας καὶ σκέψεις ἢ τὴν ἱστορικὴν ἀφετηρίαν καὶ τὴν σχέσιν των πρὸς τὸν ἱστάμενον πολιτισμόν. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πρὸς τοὺς Πατέρας τάσεως ἵστανται τὰ δύο πρωτοπόρα καὶ ὀνομαστὰ Πανεπιστήμια τῆς Ἀγγλίας Oxford καὶ Cambridge. Τῆς ὅλης δὲ αὐτῆς διεθνοῦς κινήσεως κορύφωμα ὑπῆρξε τὸ ἐν Ὀξφόρδῃ ἀπὸ 24 μέχρις 28 Σεπτεμβρίου 1951 συγκροτηθὲν πρῶτον Διεθνὲς Συνέδριον Πατρολογικῶν Μελετῶν, εἰς ὃ ἐκ τῶν 500 προσκληθέντων μετέσχον 270 ἐπιστήμονες εἰδικῶς ἀσχολούμενοι μὲ Πατρολογικὰς μελέτας ἀπὸ τὰς ἑξῆς χώρας: Ἀγγλίαν, Αὐστρίαν, Βέλγιον, Γαλλίαν, Γερμανίαν,

Ὁλλανδίαν, Ἰρλανδίαν, Ἰταλίαν, Νορβηγίαν, Ρουμανίαν, Ἱσπανίαν, Ἑλβετίαν καὶ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς. Ἀτυχῶς ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία δὲν μετέσχε τοῦ ἱστορικὴν σημασίαν σχόντος διεθνοῦς τούτου Πατρολογικοῦ συνεδρίου. Οἱ μετασχόντες ἀνῆκον εἰς τὰς Καθολικήν, Ἀγγλικανικὴν καὶ Προτεσταντικὰς Ἐκκλησίας.

Ἕνα πλούσιον εἰς ἀνακοινώσεις καὶ διαλέξεις καὶ ἁρμονικώτατα κατηρτισμένον πρόγραμμα ἐργασιῶν ἀπησχόλησε τὸ συνέδριον ἀπὸ πρωΐας μέχρι νυκτός, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ Dr. F. L. Cross, Canon τοῦ Christ Church, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ ἐμπνευστής, ὁ διοργανωτὴς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ συνεδρίου, βοηθούμενος ὑπὸ μικρᾶς ἐπιτροπῆς καθηγητῶν καὶ ἰδίως τῆς Lady Margaret, καθηγητρίας τῆς θεολογίας. Ἐπίσης καθ᾽ ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ συνεδρίου εἶχεν ἀνοικτὰς τὰς πύλας ἐνδιαφέρουσα ἔκθεσις Πατερικῆς καὶ ἄλλης σχετικῆς φιλολογίας.

Τὰς ἐργασίας τοῦ συνεδρίου ἤνοιξεν ὁ Κοσμήτωρ τοῦ Christ Church καὶ Ἀντιπρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Dr. John Lowe, ὅστις προσφωνῶν τοὺς συνέδρους ἐξέφρασε τὴν χαράν του διὰ τὴν σημασίαν τῆς συγκλήσεως τοῦ συνεδρίου ἐν Ὀξφόρδῃ, ὅπου αἱ Πατερικαὶ σπουδαὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Μετὰ τὴν προσφώνησιν τὸν ἐναρκτήριον εἶπεν ὁ Dr. H. I. Marron, καθηγητὴς τῆς Σορβώνης τῶν Παρισίων, μὲ θέμα «Patristique et Humanisme», ἐνδιατρίψας εἰς τὸν Ἑλληνο - ρωμαϊκὸν πολιτισμόν, τονίσας τὴν ἀξίαν τῶν Πατερικῶν σπουδῶν διὰ τὸν σύγχρονον ἀγῶνα τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς βαρβαρότητος καὶ ἐπιμείνας εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν Πατέρων καὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. «Ὁ ἱστορικός, ἐτόνισεν ὁ Dr. Marron, δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ κατανοήσῃ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἐὰν δὲν ἔλθῃ εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν καὶ πλουσίαν γνωριμίαν μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις συνεδέθη ἀρρήκτως μετ᾽ ἐκείνου».

Αἱ ἐργασίαι τοῦ συνεδρίου περιελάμβανον ἀνακοινώσεις καὶ διαλέξεις ἐπὶ καθαρῶς πατρολογικῶν θεμάτων καὶ ἑτέρων τοιούτων σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὰς Βιβλικὰς σπουδάς, τὴν Θεολογίαν, τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν Λειτουργικήν. Τὸ πλῆθος τῶν ἀνακοινώσεων ἀνερχομένων εἰς 130 ἠνάγκασε τὸ συνέδριον νὰ χωρισθῇ εἰς πέντε τμήματα συνεδριάζοντα συγχρόνως. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἐτέθη ὁ γνωστὸς πατρολόγος καὶ ἐρευνητὴς ἰδίᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων Dr. G. L. Prestige, Canon τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου.

Ἰδιαίτεραι συνεδριάσεις διετέθησαν δι᾽ ἀνακοινώσεις τῶν ἀντιπροσώπων περὶ τῶν ἐν ταῖς χώραις αὐτῶν πατρολογικῶν σπουδῶν. Κατὰ τὰς συνεδριάσεις αὐτὰς ἀνεκοινώθησαν καὶ τὰ Instrumenta Studiorum, ἤτοι ἐκδόσεις κειμένων τῶν πατέρων, οἷαι εἶναι τοῦ Βερολίνου, τῆς Βιέννης καὶ ἡ Ἱσπανικὴ ἡ γνωστὴ ὡς Monumenta Hispaniae Sacra, καὶ τὰ ἐν Ἀγγλίᾳ σχεδὸν ἕτοιμα πρὸς ἔκδοσιν Lexicon of Patristic Greek καὶ Dictionary of Patristic Latin καὶ τὸ ἐν Γερμανίᾳ νέον Reallexikon für Antike und Christentum, οὗτινος ὁ πρῶτος τόμος ἐκυκλοφόρησεν ἐσχάτως. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνεκοινώθησαν ἐργασίαι ἐπὶ τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ δέκα ἐξ αὐτῶν ἀφιερώθησαν εἰδικῶς διὰ τὸν Αὐγουστῖνον. Ἡ ἀναγραφὴ καὶ μόνον τῶν ἀνακοινωθέντων σημαντικωτάτων ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν πατέρων θὰ ἦτο μακρά. Εὐτυχῶς, ὅτι αἱ ἐργασίαι τοῦ συνεδρίου καὶ ἅπασαι αἱ ἀνακοινώσεις θὰ ἴδουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος συντόμως.

Ἀπὸ Ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἄξια μνείας εἶναι πρῶτον ἡ εἰδικῶς γενομένη περὶ τῆς Δ΄ ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451) συμπληρωσάσης κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος δέκα πέντε αἰῶνας ἀπὸ τῆς συγκλήσεώς της κοινὴ συνεδρία καθ᾿ ἣν ὁ Αἰδ. Dr. Alois Grillmeier ἀνέπτυξε τὸ θέμα: «Chalcedon: Our Heritage and our Responsibility», τονίσας τὴν μεγίστην σημασίαν τῆς Συνόδου διὰ τὸ Χριστολογικὸν ζήτημα. Δεύτερον αἱ ἀνακοινώσεις περὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Μέσῃ Ἀνατολῇ καὶ ἐν Αἰθιοπίᾳ. Τέλος τὸ ἐπιστέγασμα καὶ ἡ κατακλεὶς ὅλων τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου—μέλλοντος νὰ συγκληθῇ ἐκ νέου μετὰ τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη ἐν Ὀξφόρδῃ ἴσως—ὑπῆρξεν ἡ ἐν μέσῳ ὅλων τῶν συνέδρων καὶ πλήθους κόσμου ἐπίδειξις καὶ ἑρμηνεία Βυζαντινῆς Μουσικῆς καὶ Βυζαντινῶν λειτουργικῶν ὕμνων ὑπὸ τοῦ Dr. E. S. Wellsz, τῆς Ὀξφόρδης, ἐμποιήσασα ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν καὶ προξενήσασα ἰδιαίτερα αἰσθήματα. Τοῦτο ὑπῆρξε καὶ ἡ τελευταία ἐπίσημος συγκέντρωσις τῶν συνέδρων, οἵτινες ἀνεχώρησαν εἰς τὰς πατρίδας των πλήρεις ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀγαθῶν αἰσθημάτων ἐκ τοῦ πρώτου διεθνοῦς τούτου Πατρολογικοῦ συνεδρίου.

Ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐκφράζουσα τὴν χαρὰν αὐτῆς καὶ δι᾿ αὐτὴν ταύτην τὴν σύγκλησιν τοῦ συνεδρίου—τὸ ὁποῖον λόγῳ ἀπουσίας Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων Θεολόγων ἔλαβε χρῶμα μᾶλλον Ῥωμαιοκαθολικὸν καὶ Προτεσταντικὸν—καὶ διὰ τὰς ἐν αὐτῷ γενομένας ἀξιολόγους ἀνακοινώσεις, αἵτινες εὗρον διεθνῆ ἀπήχησιν καὶ θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ζωηροτέραν μελέτην τῶν Πατέρων, ἐλπίζει, ὅτι θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀντιπροσωπευθῇ κατὰ τὸ συγκληθησόμενον κατὰ τὸ προσεχὲς μέλλον δεύτερον διεθνὲς συνέδριον πατρολογικῶν μελετῶν.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΛΩΛΗΣ

Τὸ εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τὸ διαρκῶς ὀγκούμενον διεθνὲς ἐνδιαφέρον διὰ τὰς Βυζαντινὰς σπουδὰς μετελαμπαδεύθη ἐσχάτως ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου εὗρε φιλόξενον ἔδαφος πρὸς καλλιέργειαν αὐτῶν.

Τὸ εὐφήμως καὶ παγκοσμίως γνωστὸν Πανεπιστήμιον Harvard τῆς Ἀμερικῆς πρωτοστατοῦν ἵδρυσε τὸ 1940 εἰδικὸν κέντρον Βυζαντινῶν σπουδῶν εἰς τὸ προάστειον τῆς Οὐασιγκτῶνος Georgetown, ὅπου τὸ γνωστὸν μέγαρον Dumbarton Oaks, τὸ ὁποῖον στεγάζει τὸ Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινολογικῶν Σπουδῶν, Βυζαντινὸν Μουσεῖον καὶ πλουσίαν βιβλιοθήκην.

Ἡ θαυμασία βιβλιοθήκη του περιλαμβάνει 30.000 τόμους καὶ σειρὰς ὁλοκλήρους περιοδικῶν φιλολογικῶν, ἱστορικῶν, θεολογικῶν, λειτουργικῶν, μουσικῶν κλπ. Ἐπίσης πλῆρες ἀντίγραφον φωτογραφικὸν τοῦ Ἀρχείου Χριστιανικῆς Τέχνης τοῦ Princeton University, ὅπερ ἀποτελεῖ κατάλογον ὅλων τῶν χριστιανικῶν μνημείων μέχρι τοῦ 1400.

Τὸ Μουσεῖον τοῦ κέντρου φιλοδοξοῦν νὰ καταστῇ ἀποκλειστικῶς βυζαντινοῦ χαρακτῆρος περικλείει παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ ἀντικείμενα τέχνης, δεῖγμα τῆς ἀμερικανικῆς ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητος εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ Μουσεῖον κοσμοῦν καὶ ἀντίγραφα φυσικοῦ μεγέθους τῶν ἀποκαλυφθέντων θαυμασίων μωσαϊκῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Βυζαντινολογικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦτο ὁ πρὸ διετίας ἀποθανὼν Thomas

Whittemore, οὗτινος τὸ ἔργον συνεχίζει ὁ καθηγητὴς Paul A. Underwood. Ἐπίσης ἡ συλλογὴ τοῦ Μουσείου περιλαμβάνει μερικὰ καλῆς τέχνης γλυπτὰ καὶ μωσαϊκὰ ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, ὡς καὶ βυζαντινὰ κομψοτεχνήματα, πολύχρωμα σμάλτα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, χρυσοῦ καὶ ἄλλων πολυτίμων λίθων.

Χάρις εἰς πλουσίας καὶ γενναίας προσφορὰς τὸ Ἰνστιτοῦτον παρέχει εἰς τὸν ἐρευνητὴν πᾶσαν εὐχέρειαν μελέτης καὶ σπουδῆς μακρὰν παντὸς περισπασμοῦ. Τὸ Dumbarton Oaks ἱδρυμένον ἐν τῷ μέσῳ χλοερῶν ἐκτάσεων καὶ αἰωνοβίων βαθυσκίων δένδρων παρέσχε κατὰ καιροὺς ἄσυλον καὶ ἐφιλοξένησε παγκοσμίου φήμης βυζαντινολόγους, οἷοι εἶναι οἱ H. Gregoire, E. Dvornik, H. Focillon, K. Weitzmann κ. ἄ., καταστὰν οὕτω διεθνὲς κέντρον ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν καὶ καρποφόρου ἐργασίας. Αἱ δὲ ὑπὸ τοῦ κέντρου τούτου δημοσιευόμεναι βυζαντινολογικοῦ περιεχομένου μελέται μαρτυροῦν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τὴν γοητείαν, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν ἀμερικανῶν διανοουμένων ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Μὲ τὴν μεταλαμπάδευσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν πολιτισμὸν τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς καὶ τὸ διεθνὲς καὶ παγκόσμιον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἡμέτερον μεσαιωνικὸν πολιτισμὸν διερράγησαν ἡ προκατάληψις καὶ ἡ περιφρόνησις πρὸς ἕνα τμῆμα τῆς ἱστορίας μας καὶ μίαν περιοχήν, ἥτις ἀπετέλει τὴν μόνην πολιτισμένην τότε γωνίαν τῆς γῆς.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΛΩΛΗΣ

Ἑορτασμὸς χιλιετηρίδος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (952—1952). Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος συμπληροῦται χιλιετηρὶς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἥτις, ὡς ἐξάγεται ἐκ διαφόρων στοιχείων φυλασσομένων ἐν αὐτῇ, ἱδρύθη ἐν ἔτει 952. Εἶναι δὲ αὕτη κατάλοιπον τῶν ἀρχαίων Πτολεμαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν καὶ ἐπὶ δέκα ἤδη αἰῶνας ἐκράτησεν ὑψηλὰ τὴν δᾷδα τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, σχοῦσα ὡς βιβλιοθηκαρίους καὶ μελετητάς, ἀλλὰ συνάμα καὶ δωρητὰς βιβλίων καὶ προστάτας τοὺς ἐπιφανεῖς τῶν Ἀλεξανδρέων Πατριάρχας Μελέτιον Πηγᾶν, Κύριλλον Λούκαριν, Μητροφάνην Κριτόπουλον καὶ ἄλλους. Σήμερον, πρὸς τοῖς ἄλλοις, κατέχει αὕτη καὶ ἀξιόλογον συλλογὴν ἀρχαίων χειρογράφων καὶ κωδίκων ὡς καὶ σπανίων ἐκδόσεων, ἄλλοτε δὲ κατεῖχε καὶ τὸν περίφημον Ἀλεξανδρινὸν κώδικα τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας ἀπεφάσισεν, ὅπως ἑορτάσῃ πανηγυρικῶς τὴν χιλιετηρίδα τῆς Βιβλιοθήκης του τὴν 16, 17 καὶ 18 Νοεμβρίου ἑ. ἔ. ὡς ἕνα μέγαν σταθμὸν τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πνεύματος ἐν Αἰγύπτῳ. Ἡ δὲ καταρτισθεῖσα Ἐπιτροπὴ τοῦ ἑορτασμοῦ διὰ προκηρύξεώς της καλεῖ τοὺς βουλομένους, ὅπως ἀποστείλωσιν ἐγκαίρως πρὸς αὐτὴν μελέτας, ψηφίσματα ἢ ἄλλην συνεργασίαν εἰς οἱανδήποτε γλῶσσαν, ἥτις θὰ δημοσιευθῇ ἐν τῷ ἀναμνηστικῷ τόμῳ τῆς χιλιετηρίδος τῆς Βιβλιοθήκης, ὅστις θὰ κυκλοφορήσῃ ἐν καιρῷ. Ἐπίσης προκηρύσσει διαγωνισμὸν διὰ τὴν συγγραφὴν ἔργου, ἔχοντος ὡς θέμα τὴν ἐν Αἰγύπτῳ περίοδον ἀπὸ τῆς παρὰ τὴν Δρῦν Συνόδου (403) μέχρι τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), διὰ τὸ ὁποῖον καὶ θὰ ἀπονείμῃ χρηματικὰ βραβεῖα Α΄, Β΄ καὶ Γ΄.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
ΕΠΙ ΤΗ, 1900ῌ ΕΠΕΤΕΙΩ, ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τῷ 1349 ὁ Παλαμᾶς ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἐξηκολούθησε δὲ τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν «ἡσυχαστῶν», καθ' ὧν εἶχεν ἀντεπεξέλθει καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς μετὰ πολλῆς βιαιότητος. Τῷ 1351, ἐν νέᾳ συνόδῳ, ἐθριάμβευσεν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἐπανέκαμψε δὲ τῷ 1356 εἰς Θεσσαλονίκην, ἀφοσιωθεὶς ἔκτοτε εἰς τὰ ποιμαντικά του καθήκοντα καὶ εἰς τὰς πολυτίμους συγγραφάς. Τὸ προκληθὲν ἐκ τῶν «ἡσυχαστικῶν» συζητήσεων ζήτημα εἶχε προσλάβει διαστάσεις, διότι ἐνεφανίσθησαν ἔντονοι αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Δύσεως. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὑπῆρξεν ἀντίπαλος τῶν λατινιζόντων ἑνωτικῶν, ἀντεπεξελθὼν κατ' αὐτῶν διὰ σπουδαίων συγγραμμάτων[1].

Ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Παρὰ τὰς μεγάλας ἀνωμαλίας, ἃς ὑφίσταντο αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι, καὶ παρὰ τὴν πολλαχοῦ ἐπικράτησιν τῶν ξένων, διεσῴζετο ἡ ἑνότης τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους διὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Σπουδαῖα δὲ κέντρα τῆς πνευματικῆς τοῦ Ἔθνους ζωῆς ἦσαν αἱ μοναί, ἐκπληροῦσαι μεγάλην ἀποστολήν. Εἰς τὰς πανταχοῦ δὲ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπαρχούσας προσετέθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ μοναὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν (Καλαμπάκας) ἐν Θεσσαλίᾳ. Πρὸ τοῦ 1143 ἐν χρυσοβούλλοις γράμμασι τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ γίνεται ἡ πρώτη μνεία τῆς «Σκήτης τῶν Σταγῶν» ἤτοι συγκροτήματος ἐξ ἀσκητηρίων εἰς σπήλαια τῶν βράχων ἢ εἰς μονύδρια μετὰ «Καθολικοῦ» ἢ «Κυριακοῦ», τ. ἔ. κοινοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ «στύλου»—βράχου τῆς Δούπιανης εἰς ὃν κοινῶς προσηύχοντο καὶ ἐτέλουν τὴν θείαν Λειτουργίαν οἱ μοναχοὶ κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς. Τὰ ἀσκητήρια καὶ μονύδρια τῆς Σκήτης ὠργανώθησαν διοικητικῶς ὅτε τὴν Θεσσαλίαν κατὰ τὸν ιδ΄ αἰῶνα κατέλαβον οἱ Σέρβοι ὑπὸ τὸν Στέφανον Δουσὰν († 1355). Ἤδη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1358 καὶ 1368 ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Πηνειοῦ ὑψηλῶν καὶ ἀποκρήμνων βράχων ὁ «Πρῶτος» τῆς Σκήτης Σταγῶν καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Δούπιανης, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Καστράκιον, Νεῖλος ὀνόματι, εἶχεν ἀνεγείρει περὶ αὐτὴν τέσσαρας

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 10.

1. ***Γρηγορίου Παπαμιχαήλ,*** Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Πετρούπολις—Ἀλεξάνδρεια 1911.

ναοὺς ἐντὸς σπηλαίου τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἐπισκόπου Σταγῶν ἁγίου Βησσαρίωνος (1355—1371). Κατὰ τὴν ὁμοσπονδιακὴν ἐκείνην ὀργάνωσιν, ἡ «Σκήτη Σταγῶν» ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν ἀσκητηρίων μοναχῶν, κέντρον ἐχόντων τὸν ναὸν Δούπιανης, περὶ ὃν ἠγέρθη ἡ μονή. Ὁ ναὸς ἦτο τὸ «καθολικὸν» ἢ «κυριακὸν» τῆς σκήτης. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Νεῖλος προέβαινεν εἰς τ' ἀνωτέρω κτίσματα, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης (1305—1383) μετὰ τοῦ πνευματικοῦ του πατρὸς Γρηγορίου ἀνῆλθεν εἰς τὸν βράχον Στῦλον, ὅπου ὑπῆρχε ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, νῦν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λεγόμενος, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ μονάζων. Βραδύτερον ἐπὶ τοῦ βράχου Πλατυλίθου ἔκτισε τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, τὸν βράχον δ' ἐκεῖνον ὠνόμασε Μετέωρα. Περὶ τοὺς ναοὺς διὰ τῶν προσερχομένων μοναχῶν ἐμορφοῦντο μοναί, εἰς ἃς γενικῶς ἀπεδόθη τὸ ὄνομα Μετέωρα. Τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς. Τῷ 1367 εἶχεν ἱδρυθῆ καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ὑπὸ Ἀντωνίου Κανταχουζηνοῦ, πιθανῶς Σέρβου, ὁ δὲ Ἰωάννης Δούκας Παλαιολόγος, υἱὸς τοῦ χωροδεσπότου Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου Συμεὼν Οὔρεση, ἐχορήγησε γενναίως διὰ τὴν ἐπαύξησιν τῆς μονῆς τοῦ Μετεώρου, εἰς ἣν καὶ εἰσήχθη ὡς μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ ἐν ἔτει 1381. Ὁ ναὸς τοῦ Μετεώρου, ὅστις ἀπέβη τὸ καθολικὸν τῶν Μετεώρων, ἀπετέλει τὸ ἱερὸν τοῦ βραδύτερον ἐπαυξηθέντος καὶ σῳζομένου σήμερον ναοῦ.

Ὁ Ἰωάσαφ, γενόμενος ἡγούμενος τῆς Μονῆς Μετεώρου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (1583), ἔτι μᾶλλον ηὔξησε καὶ ἀνέδειξε τὴν μονήν. Ἐπὶ πλέον δὲ περὶ τὸ 1390 προήγαγε τὴν ἀπέναντι τοῦ Μετεώρου κειμένην ἐπὶ δυσπροσίτου βράχου μονὴν τῆς Ὑψηλοτέρας. Πολλοὶ συνέρρεον εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων μορφωθείσης οὕτω νέας μοναστικῆς Πολιτείας, ἐφαμίλλου πρὸς τὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. Ὑπ' αὐτὴν ὑπήχθη καὶ ἡ πρώτη Σκήτη Σταγῶν, συγχωνευθεῖσα μετὰ τῆς μονῆς Δούπιανης.

Μετὰ μικρὸν ἡ Θεσσαλία μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος κατεκτήθη ὑπὸ τῶν τούρκων, ἀλλ' εὐτυχῶς οὗτοι ηὐνόησαν τὸν μοναχικὸν βίον καὶ παρέσχον πολλὰς προνομίας εἰς τὰς μονὰς Μετεώρων, προαχθείσας εἰς μεγάλην ἀκμήν. Βραδύτερον ἱδρύθησαν καὶ ἄλλαι μοναί, οὕτω δὲ εἰς τὰς κυριωτέρας 12 μονὰς προσετέθησαν καὶ πολλαὶ μικρότεραι. Ὡσαύτως ἱδρύθησαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Θεσσαλίας μοναί [1], ὡς τῆς Ὀλυμπιωτίσσης παρὰ τὴν Ἐλασ-

1. ***Γ Α. Σωτηρίου,*** Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ιγ' καὶ ιδ' αἰῶνος «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν» Δ, 1927, σελ. 315 ἑξ. ***Ν. Γιαννοπούλου,*** Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα Βυζαντιναὶ Μοναί, αὐτόθι Α', 1924, σ. 210 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ: Φθιωτικά, Ἀθῆναι 1891—1911. Τοῦ αὐτοῦ: Περιγραφὴ τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁλμυροῦ διακειμένης ἱερᾶς καὶ ἱστορικῆς Μονῆς Ξενιᾶς, Ἀθῆναι 1896. «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ', 327, ΙΣΤ' 417, Κ', 101 ἑξ. Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ξενιᾶς ἐν Θεσσαλίᾳ (Ἐκ τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν) Ἀθῆναι 1934.

σῶνα[1], εἰς δὲ τὸ Πήλιον ὄρος κατέφυγον πολλοὶ μοναχοὶ ἱδρύσαντες διαφόρους μονάς, βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχόντων. Ὁ δυνάστης Δημητριάδος Κωνσταντῖνος Μαλιασηνός, γαμβρὸς ἐπ' ἀνεψιᾷ τοῦ βασιλέως Κωνσταντινουπόλεως Θεοδώρου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου, ἵδρυσεν ἐκτὸς ἄλλων τὰς μονὰς Μακρινιτίσσης (τῆς Θεοτόκου τῆς Ὀξείας Ἐπισκέψεως) καὶ τῆς Νέας Πέτρας (παρὰ τὴν Πορταριάν). Εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνάγεται καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς μονῆς Ξενιᾶς. Αὕτη ἀπετελεῖτο κυρίως ἐκ δύο μονῶν παρὰ τὰς κλιτῦς τοῦ Ὄθρυος ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ἁλμυροῦ. Τούτων ἡ ἀρχαιοτέρα, ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου (Παναγία Κισιώτισσα) καταστραφεῖσα ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἀνιδρύθη κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα ἀλλ' ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐγκατασταθέντων εἰς τὴν κάτω μονὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου. Τὸ ὄνομα «Ξενιὰ» ἀποδίδεται κυρίως εἰς εἰκόνα θαυματουργὸν τῆς Θεοτόκου, αὐστηροῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων ἀπέβησαν τὸ στήριγμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν τουρκοκρατίαν καὶ κέντρον σπουδαίας πνευματικῆς ζωῆς διὰ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Εἶχον πλουσίας βιβλιοθήκας, ὡς αἱ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐκοσμήθησαν δὲ οἱ ναοὶ αὐτῶν ἐπὶ τῶν δυσπροσίτων ἐκείνων βράχων διὰ λαμπρῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τέχνης[2].

Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον ἀπέβη ἡ Θεσσαλονίκη, ἥτις μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν ξένων κατακτητῶν καὶ τὴν ἀνάκτησίν της ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων προήχθη εἰς μεγάλην ἀκμήν. Ἐκοσμήθη δὲ διὰ λαμπρῶν μονῶν καὶ ναῶν. Τούτων ὑπερέχει ὁ περίβλεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου, πολιούχου τῆς πόλεως, συνδεθέντος πρὸς πάσας τὰς ἱστορικὰς αὐτῆς περιπετείας. Ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς ἱδρύθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μεγαλομάρτυρος κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας μελέτας τοῦ μνημείου, τῷ 412 ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ Λεοντίου[3]. Ὑπῆρξε δὲ τὸ κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς πόλεως, εἰς ὃ πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον μυριάδες προσκυνητῶν. Μεσοῦντος τοῦ ιδ' αἰῶνος ἡ πόλις ἐταράχθη ὑπὸ τῶν λεγομένων Ζηλωτῶν, ἀποτελεσάντων ἰδίαν ὀργάνωσιν καὶ ἐπιδιωξάντων κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις. Τῷ 1342 οἱ Ζηλωταὶ προσεταιρισθέντες τοὺς ἀκτήμονας

---

1. Ἡ ἵδρυσις τῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀνδρονίκου β' Παλαιολόγου (1282—1328) «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», Δ, 1927, σ. 315.

2. Περὶ τῶν Μετεώρων πρβλ. βιβλιογραφίαν ἐν «Ν. Ἑλληνομνήμονι» Β', 1905, σ. 49. Byzant.—Neugr. Jahrbücher, III, 1922, σ. 364 ἑξ. ***Ι. Βογιατζίδου,*** Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, Β', 1925, σ. 149 ἑξ. ***Ν. Γιαννοπούλου,*** Τὰ Μετέωρα, Βόλος 1926. ***Γ. Σωτηρίου,*** Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ιγ' καὶ ιδ' αἰῶνος ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, Θ' 1932, σ. 383 ἑξ.

3. [Πρβλ. ***Γ. Α. Σωτηρίου,*** Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἔκδ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι, 1952].

καὶ τοὺς ἀέργους, ἐπανεστάτησαν κατὰ τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν, ἐγκατέστησαν δικτατορικὴν ἀρχήν, μόλις δὲ μετὰ ἑπταετίαν διὰ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀποκατεστάθη ἡ τάξις ἐν τῇ πόλει. Ἐκ τῶν Ἱεραρχῶν τῆς πόλεως διεκρίθη ὁ συνεργάτης καὶ διάδοχος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ Νικόλαος Καβάσιλας ὁ Χαμαετὸς († 1371)[1], ὅστις ἐπηνώρθωσε καὶ τὸν παρεκτραπέντα ἰσχυρισμὸν διὰ τῶν λαμπρῶν αὐτοῦ συγγραφῶν, ἐν αἷς ἐξέχει ἡ «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς». Τὸ θαυμάσιον περιεχόμενον τῆς συγγραφῆς ταύτης ἐξεπήγασεν ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς τοῦ εὐσεβοῦς συγγραφέως. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας κατὰ τὰς ἐμφυλίους διαμάχας μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ (1347—1355) ἐχρησίμευσεν ὡς πρεσβευτής. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐτίμησε τὸν Θεσσαλονίκης διὰ τοῦ τίτλου «Παναγιώτατος» καὶ τοῦ δικαιώματος ὁμοίως τοῖς Πατριάρχαις γράφειν «ἡ μετριότης ἡμῶν» ἀντὶ «ἡ ταπεινότης». Λήγοντος δὲ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1380 καὶ 1396 τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Θεσσαλονίκης ἐκόσμησεν ὁ Ἰσίδωρος Γλαβᾶς, δεινὸς θεολόγος καὶ ῥήτωρ, ἀναπτύξας μεγάλην ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν δρᾶσιν.

Ἕτερον σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξε κατὰ τὴν ὑπ᾽ ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν ὁ Μυστρᾶς[2] (ἢ Μυζηθρᾶς—ἐκ τοῦ μυζάω) ἐπὶ παραφυάδος τοῦ Ταϋγέτου παρὰ τὴν Σπάρτην πρὸς ὃν ἐταυτίζετο ἐσφαλμένως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἡ ἀρχαία Σπάρτη ἢ καὶ ἡ Λακεδαιμονία. Κατὰ τὴν φραγκικὴν ἐπιδρομήν, ὡς εἴδομεν, ὁ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουΐνος ἵδρυσε τὸ πριγκηπᾶτον τοῦ Μορέως ἢ τῆς Ἀχαΐας. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς κατακτήσεως τῆς Λακωνίας διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς Μονεμβασίας (1248) ὠχύρωσε τὸν λόφον τοῦ Μυστρᾶ δι᾽ ἰσχυροῦ φρουρίου. Ἀλλὰ μετά τινα ἔτη (1259) ἡττηθεὶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ τὰ κάστρα τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Μονεμβασίας καὶ τῆς Μάνης καὶ ἄλλας τινας πόλεις. Τὰ τρία ταῦτα κάστρα καταληφθέντα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (1262) ἀπετέλεσαν βραδύτερον τὴν βάσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως ἐν Πελοποννήσῳ. Οἱ Φράγκοι ἀπεπειράθησαν ν᾽ ἀνακτήσωσι τὸν Μυστρᾶν, ἀλλὰ συγκεντρωθέντες ἐν αὐτῷ οἱ Ἕλληνες ἠμύνθησαν γενναίως, μικρὸν δὲ κατὰ μικρὸν ἤρξαντο μονίμως διαμένοντες ἐν αὐτῷ καὶ κτίζοντες τὴν πόλιν τοῦ Μυστρᾶ (πρὸ τοῦ 1300) εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου. Καὶ κατ᾽ ἀρχὰς μὲν διῳκεῖτο

1. *K. Krumbacher,* Ἱστορία Βυζ. λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Α, 314 ἑξ. *R. Guilland,* La correspondance inedite de Nicolas Cabasilas, «Byzantinische Zeitschrift», XXX, 1929/30, σ. 96 ἑξ.

2. ***Ἀδ. Ἀδαμαντίου,*** Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, Δελτίον Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, ΣΤ΄ 1906. *D. A. Zakynthinos,* Le despotat grec de Morée. t. I. Histoire politique, Paris 1932. — *G. Millet,* Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910. — *A. Struck,* Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910. Πρβλ. καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

ὁ Μυστρᾶς ὑπὸ Ἕλληνος στρατηγοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Βασιλέως ΚΠόλεως, ἀντικαθισταμένου ἐτησίως. Ὁ Βασιλεὺς Ἀνδρόνικος Β΄ (1282 - 1328) διορίσας ὡς στρατηγὸν τοῦ Μυστρᾶ τὸν Καντακουζηνόν, πατέρα τοῦ μετέπειτα Βασιλέως, ἀφῆκεν αὐτὸν ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη, καθ᾿ ἃ διὰ τῆς μεγάλης αὐτοῦ δραστηριότητος ἤκμασεν ὁ Μυστρᾶς, κατέστη δὲ καὶ ἕδρα τοῦ Μητροπολίτου Λακεδαιμονίας. Ὁ πρῶτος ἐν Μυστρᾷ ἑδρεύσας Μητροπολίτης Νικηφόρος ἵδρυσε τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Μυστρᾶ (1310) παρὰ τὸ Ἐπισκοπεῖον. Τὸν ναὸν ἀνεκαίνισεν ὁ Ματθαῖος, ὁ διαδεχθεὶς τὸν Νικηφόρον.

Τὸν στρατηγὸν Καντακουζηνὸν φονευθέντα ἔν τινι μάχῃ πρὸς τοὺς Φράγκους (1316) διεδέχθη ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος Ἀσάν, υἱὸς τοῦ πρώην τσάρου τῆς Βουλγαρίας Ἰωάννου Ἀσάν, ἐπεκτείνας τὰς ἑλληνικὰς κτήσεις ἐν Πελοποννήσῳ διὰ τῆς ἀνακτήσεως μεγάλου μέρους τῆς Ἀρκαδίας. Τὸν Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον Ἀσὰν διεδέχθη ὡς στρατηγὸς τοῦ Μυστρᾶ ὁ υἱὸς τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὁ μετὰ ταῦτα Βασιλεὺς τοῦ Βυζαντίου, ἕως οὗ περὶ τὰ μέσα τοῦ ιδ΄ αἰῶνος ὁ Μυστρᾶς ἀπέβη πρωτεύουσα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἑλληνικῆς ἡγεμονίας (Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ). Πρῶτος δὲ ἡγεμὼν (Δεσπότης) διωρίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Βασιλέως ἤδη, ὁ δευτερότοκος αὐτοῦ υἱὸς Μανουὴλ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1348, ὅστις παρὰ τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς ἀντιδράσεις προήγαγεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν τὸ ἑλληνικὸν Δεσποτᾶτον, ἐκόσμησε δὲ τὸν Μυστρᾶν διὰ ναῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων. Εἰς μείζονα ἀκμὴν προήχθη τὸ Δεσποτᾶτον ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων ἡγεμόνων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀνεκτήθη μὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ Πελοπόννησος, ἀλλ᾿ ἔμελλεν αὕτη νὰ ὑποκύψῃ εἰς τοὺς Τούρκους. Ὁ Μυστρᾶς ἐκοσμήθη δι᾿ ἀνακτόρων, διὰ διαφόρων στρατιωτικῶν καὶ ἀστικῶν κτισμάτων καὶ μεγαλοπρεπῶν ναῶν, οἷοι ὁ καθεδρικὸς τοῦ ἁγ. Δημητρίου, ἡ Εὐαγγελίστρια, οἱ ἅγιοι Θεόδωροι καὶ ὁ ὡραιότερος πάντων τῆς Θεοτόκου τοῦ Βροντοχίου, τὸ «Ἀφεντικὸ» λεγόμενος, ἐν τῷ κάτω Μυστρᾷ. Ἐν δὲ τῷ ἄνω ὁ τῆς Περιβλέπτου, τῆς Παντανάσσης, τῆς ἁγίας Σοφίας, τοῦ ἁγίου Νικολάου, πάντες κεκοσμημένοι διὰ λαμπρῶν ἔργων ζωγραφικῆς τέχνης, προκαλούσης καὶ σήμερον ἔτι τὸν θαυμασμὸν ὁλοκλήρου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου.

Ἡ τέχνη αὕτη ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως ἐν Μυστρᾷ, ἀλλὰ ταύτην ἔτι μᾶλλον ἐξεδήλωσεν ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων [1], ὅστις μορφωθεὶς τὸ πρῶτον ἐν ΚΠόλει, ἔνθα καὶ ἐγεννήθη, (περὶ τὸ 1355), περιώδευσε διαφόρους χώρας πρὸς τελειοτέραν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, κατήντησε δὲ εἰς Μυστρᾶν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιε΄ αἰῶνος, περὶ τὸ 1407 - 1410. Ἐνταῦθα, ἀσκῶν πιθανῶς τὰ καθήκοντα ἀνωτάτου δικαστικοῦ λειτουργοῦ, ἀπολαύων δὲ τῆς προστασίας τῶν Δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ

1. [Βλ. **Ε. Π. Φωτιάδου** ἄρθρον *Γεμιστὸς* ἐν Ἐγκυκλ. Λεξικῷ «Ἡλίου» τ. Ε΄ σ. 59 ἑξ.].

καὶ τῶν Βασιλέων ΚΠόλεως, ἵδρυσε Σχολήν, ἐξ ἧς ἐξῆλθον οἱ διαπρεπέστεροι τῶν λογίων Ἑλλήνων τοῦ ιε΄ αἰῶνος, ἐν οἷς ὁ Βησσαρίων Νικαίας, ὁ Ἰσίδωρος Ρωσίας, ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ ἄλλοι. Ὁ Γεώργιος Γεμιστός, μετονομασθεὶς Πλήθων, ἐκ τοῦ πρὸς τὴν Πλατωνικὴν φιλοσοφίαν ὑπερβολικοῦ ζήλου, ἠσχολεῖτο ἰδιαζόντως περὶ τὴν φιλοσοφίαν ταύτην καὶ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ἐζήτησε δὲ νὰ εἰσαγάγῃ μεταρρυθμίσεις κατὰ τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν καθόλου ζωήν. Ἡ τάσις αὐτοῦ πρὸς ἀναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου παρέσυρεν αὐτὸν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἐπρέσβευεν ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη ἔμελλε νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἄλλης θρησκείας, ὀλίγον διαφερούσης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς.

Κατὰ τοιαύτης ἀποπλανήσεως τοῦ Πλήθωνος, ὡς ἦτο ἑπόμενον, προὐκλήθη ἀντίδρασις, ἥτις προσέλαβε χαρακτῆρα ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἡγήθη τῆς κατὰ τοῦ Πλήθωνος καὶ τῶν Πλατωνικῶν ἀντιθέσεως, ὑπερασπίσας τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἀνήρεσε δὲ τὸ περὶ «Νόμων» σύγγραμμα τοῦ Πλήθωνος ὅπερ, δυστυχῶς, καὶ εἰς τὸ πῦρ ἔρριψεν, ὡς ἀντιχριστιανικὸν καὶ ἐπικίνδυνον. Οὐχ ἧττον αἱ θρησκευτικαὶ θεωρίαι τοῦ Πλήθωνος ἦσαν ἁπλαῖ παραδοξολογίαι, μηδεμίαν ἀσκήσασαι ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μαθητῶν του, πολλῷ μᾶλλον ὅτι ὁ Πλήθων ὑπεστήριξε τὸ ὀρθόδοξον δόγμα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, γράψας κατὰ λατίνων, καὶ ἐν πᾶσιν ἐφαίνετο ὑπέρμαχος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ ἰδέας μετέδωκεν εἰς τὴν Δύσιν, μεταβὰς ἐκεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, μετ᾽ ἀντιπρώπων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ ἱδρύσας τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Ἀκαδημίαν, ἥτις ὑπῆρξε περίλαμπρος ἑστία τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Δύσει. Ἐπανακάμψας δὲ εἰς Μυστρᾶν ἀπέθανεν ἑκατοντούτης περίπου (1450 - 1456).

Οὕτως ὁ Μυστρᾶς, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἡ ξενοκρατία κατέπνιγεν ἐν Ἑλλάδι πᾶσαν πνευματικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν τῶν Ἑλλήνων, ἀνεδεικνύετο φαεινότατον κέντρον τοιαύτης ζωῆς καὶ κινήσεως, ὅπερ κατέστη ἱκανὸν ἵνα μεταλαμπαδεύσῃ τὰ ἑλληνικὰ φῶτα καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Ἡμιλλᾶτο δὲ ὁ Μυστρᾶς πρὸς τὴν ΚΠολιν, ἥτις παρὰ πάσας τὰς δυσχερείας, ἃς διήρχετο ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου, καὶ τοὺς ἀδιαλείπτους κατὰ τῶν τούρκων πολέμους, κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς διαλύσεως αὐτῆς, ἐξηκολούθει θεραπεύουσα καὶ καλλιεργοῦσα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Τὸ δὲ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διὰ μυρίων τρόπων ἐνίσχυε τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων καταδυναστευομένην Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπέφυγε τὴν πρὸς τοὺς ξένους ἀφομοίωσιν καὶ ἐνέμεινε πιστῶς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἐθνικὰς αὐτοῦ παραδόσεις.

Εἰς τοῦτο μεγάλως συνετέλεσαν καὶ αἱ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἐγκατεσπαρμέ-

ναι ἱεραὶ μοναί, ὅσαι εἶχον παραμείνει εἰς χεῖρας τῶν ὀρθοδόξων, ἰδίως δὲ αἱ τῶν Μετεώρων καὶ αἱ τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. Αἱ τελευταῖαι αὗται πολλάκις ἐκινδύνευσαν νὰ καταπατηθῶσιν ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἀλλὰ διεσώθησαν, ὡς εἴδομεν. Κατὰ τὸν ιδ´ αἰῶνα αἱ ληστρικαὶ ὀρδαὶ τῶν Καταλανῶν προξενήσαντες μεγάλας καταστροφὰς ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ εἰσήλασαν καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, διαρπάσαντες τὰς μονὰς καὶ φονεύσαντες πολλοὺς τῶν μοναχῶν. Οἱ Καταλανοὶ ἀπεπειράθησαν νὰ καταλάβωσι καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, διελάσαντες δὲ διὰ τῆς Θεσσαλίας ἐξημίωσαν καὶ τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων. Ἐκ Θεσσαλίας κατῆλθον εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Ἀττικήν, νικήσαντες παρὰ τὴν Κωπαΐδα τοὺς Γάλλους ἱππότας (1311) καὶ καταλαβόντες τὰς Ἀθήνας. Ἵδρυσαν δὲ Ἱσπανικὸν Δουκᾶτον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως, διαλυθὲν τῷ 1379 ὑπ᾽ ἄλλων ἐξ Ἱσπανίας μισθοφόρων ἐπιδρομέων, τῶν Ναβαρραίων, ἕως οὗ κατέλαβον τὸ Δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν οἱ Φλωρεντῖνοι Ἀτζαϊῶλοι, οἵτινες, ὡς εἴδομεν, ἐπέτρεψαν τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν ὀρθοδόξου Ἀρχιερέως, χωρὶς ὅμως ν᾽ ἀπομακρυνθῇ καὶ ὁ παρείσακτος λατῖνος Ἀρχιερεύς. Οὕτως ἐν μέσῳ μυρίων περιπετειῶν διεσώζετο ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, συνδιασώζουσα καὶ τὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν λαόν. Τελευτῶντος τοῦ ιδ´ αἰῶνος καὶ ἰδίως μετὰ τὰς ἐπενεχθείσας ὑπὸ τῶν Ναβαρραίων καταστροφὰς ἀπῳκίσθησαν εἰς τὴν Ἀττικήν, τὴν Στερεάν, τὴν Εὔβοιαν καὶ τὴν βορειοανατολικὴν Πελοπόννησον Ἀλβανοὶ καὶ ἀλβανόφωνοι ἕλληνες ὀρθόδοξοι ἐκ Θεσσαλίας, μεταδόντες τὴν ἀλβανικὴν γλῶσσαν καὶ εἰς τοὺς ἐκεῖ ἐναπομείναντας μετὰ τὰς καταστροφὰς κατοίκους.

Τελευταία ἀπόπειρα πρὸς ἕνωσιν. Οἱ ἐκ τῶν τούρκων κίνδυνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς ἣν σχεδὸν εἶχε περιορισθῇ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἐνίσχυσαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀντὶ πάσης θυσίας ἑνώσεως τῆς Ὀρθοδόξου μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ὑπέσχετο ὅτι μετὰ τὴν ἕνωσιν ἔμελλε νὰ βοηθήσῃ τὴν κινδυνεύουσαν πόλιν. Ἐμορφώθησαν τότε δύο μερίδες, ἡ τῶν ***Ἑνωτικῶν*** καὶ ἡ τῶν ***Ἀνθενωτικῶν,*** τῶν μὲν ὑποστηριζόντων, τῶν δὲ ἀποκρουόντων τὴν ἕνωσιν. Ἐν τῇ φραγκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι ἦτο ἰσχυρὰ ἡ μερὶς τῶν Ἑνωτικῶν. Μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ἀπεφασίσθη νὰ συγκροτηθῇ Σύνοδος ἐν τῇ Δύσει, εἰς ἣν προσωπικῶς ἀπεφάσισαν νὰ μεταβῶσιν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ζ´ Παλαιολόγος (1425—1448), καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσὴφ Β´ (1416—1439). Ἐξ Ἑλλάδος μετέβη ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, γενναίως ὑποστηρίξας τὰς ἀπόψεις τῶν ὀρθοδόξων, ἐνῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, ὁ Βησσαρίων Νικαίας καὶ ὁ Ἰσίδωρος Ρωσίας, ὑπῆρξαν ὑπέρμαχοι τῶν λατινικῶν ἀντιλήψεων. Ἡ Σύνοδος συνῆλθε κατ᾽ ἀρχὰς ἐν Φερράρᾳ, εἶτα δὲ ἐν Φλωρεντίᾳ, ἔνθα διὰ βιαίων μέσων καὶ ληστρικῶν τρόπων ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Ἀνατολικοὺς ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ὅρου τῆς Ἑνώσεως (5 Ἰουλίου 1439). Ἐκ τῶν ἀρχιερέων μόνος ἠρνήθη νὰ ὑπογράψῃ ὁ Μᾶρκος Ἐφέσου († 1443), δὲν ὑπέγραψε δὲ

ὡσαύτως καὶ ὁ Πλήθων, ὅστις, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Δύσει διὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ἱδρυθείσης Ἀκαδημίας.

Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη ψευδὴς ἐκείνη ἕνωσις ἐπηύξησε μᾶλλον τὴν σύγχυσιν, διότι οἱ ὀρθόδοξοι ζωηρότερον ἀπεδοκίμαζον τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ζητοῦσαν νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὁ ὅρος τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ἐφηρμόζετο, ἐμνημονεύετο δὲ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων τὸ ὄνομα τοῦ πάπα Ρώμης, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀθηναίου ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφερνᾶ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνην Β΄ (1440—1443)[1]. Τινὲς τῶν λατινοφρόνων ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος, ὡς ὁ Ἰωσὴφ Μεθώνης, συνέγραφον καὶ ἀπολογίας ὑπὲρ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου. Κατά τινας ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ταύτης ἐν ἑκάστῃ τῶν Ἰονίων νήσων, ἐκτὸς τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου, ὁ ὀρθόδοξος ἑλληνικὸς κλῆρος ὑπήγετο ὑπὸ τὸν ἐν αὐτῇ λατῖνον ἐπίσκοπον, ἐν Κεφαλληνίᾳ δὲ καὶ ἐν Ζακύνθῳ οἱ ἐπίσκοποι ἔμελλον νὰ ἐκλέγωνται ἐκ περιτροπῆς ἔκ τε τῶν λατίνων καὶ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Ἡ διάταξις αὕτη ἀπεσκόπει εἰς τὸν ἐκλατινισμὸν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες διαρρήδην ἀπεκήρυσσον ὡς ἀλλαξοπιστίαν τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας. Οἱ πάπαι Ρώμης ἐπέμενον ἀνενδότως ζητοῦντες τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας, διότι ἐθεώρουν ἤδη ὑποτεταγμένην τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν εἰς αὐτούς. Τῷ 1459 ἐξελέγη ἐν Ρώμῃ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἰσίδωρος Μόσχας ἐκ τῶν φανατικῶν λατινοφρόνων. Μετὰ ἓν ἔτος ὁ πάπας Πῖος Β΄ (1458—1464) ἐδέχθη ὑπὸ τὴν προστασίαν του τὴν εἰς τὴν παπικὴν ἕδραν δωρηθεῖσαν Μονεμβασίαν, εἰς ἣν ἐγκατέστησε λατῖνον ἐπίσκοπον, θανόντα δὲ μετὰ μικρὸν τὸν Ἰσίδωρον ἀντικατέστησε διὰ τοῦ περιφανεστάτου Ἕλληνος καρδηναλίου Βησσαρίωνος († 1470), ὅστις ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα, ὅπως ἀφομοιώσῃ τοὺς Ἕλληνας ὀρθοδόξους πρὸς τοὺς λατίνους, ἔχων συνεργάτας διαπρεπεῖς Ἕλληνας λογίους, ὡς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλιον ἐργαζόμενον ἐν Κρήτῃ. Τῷ 1460 ἁλωθείσης τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ τελευταῖος κύριος αὐτῶν Θωμᾶς Παλαιολόγος ἔφυγεν εἰς Ρώμην, ἀποκομίζων τὴν ἱερὰν κάραν τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέου, ὅπου τῇ συστάσει τοῦ Βησσαρίωνος ἐδωρήσατο τὸ λείψανον τοῦτο εἰς τὸν πάπαν Πῖον Β΄, μετὰ μεγάλων τιμῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν ἀποθέσαντα αὐτὸ ἔν τινι τῶν ναῶν τῆς Ρώμης[2].

(Συνεχίζεται)

1. ***Σπ. Λάμπρου***, Μιχαὴλ Καλοφερνᾶς καὶ Μητροφάνης β΄ «Νέος Ἑλληνομνήμων» Α΄ 1904, σ. 42.

2. ***Σπ. Λάμπρου***, Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ἀνακομιδὴ τῆς Κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ι΄, 1913, σ. 33 ἑξ.

ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑΙ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΙΙ. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

ΚΩΔΙΞ ΣΚΗΤΗΣ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ 97, ΙΩΑΣΑΦΑΙΩΝ 11 ΤΟΥ XVIII ΑΙΩΝΟΣ

Ανεπίγραφος καὶ ἀκέφαλος λόγος ἀντιρρητικὸς κατὰ τῶν ὑποστηριζόντων τὸν ἀπόλυτον προορισμόν [1]

φ. 62β. Οὐδεὶς γινώσκει τὸν πατέρα, φησίν, εἰ μὴ ὁ υἱός, καὶ ᾧ ἂν βούληται ὁ υἱὸς ἀποκαλύψαι. εἰ οὖν... ὁ παντοκράτωρ πατὴρ τρόπῳ τινὶ πνευματικῷ ἀποκαλύπτει τοῖς ἀνθρώποις, πόσῳ γε μᾶλλον οἱ λόγοι καὶ τὰ μυστήρια τῶν κτισμάτων αὐτοῦ· εἰ γὰρ τοῖς Ἕλλησι, τοῖς ἀναξίοις πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ θεογνωσίαν, σχεδὸν εἰπεῖν τὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ ἄστρων καὶ ἡλίου καὶ θαλάσσης, ἀνθρώποις οὖσι, καὶ στοιχείων καὶ σωμάτων καὶ πνευμάτων τὸ μυστήριον ἐκ μέρους ἐγνώρισε καὶ ἀπεκάλυψεν αὐτοῖς ὁ Θεός, πόσῳ γε μᾶλλον τοῖς ἔνοικον αὐτὸν ἐν ἑαυτοῖς ἔχουσιν. Πολλαὶ μὲν οὖν περὶ τούτων καὶ τῶν τοιούτων ζητημάτων καὶ Θεοῦ κριμάτων ἐξ αἰώνων γεγόνασι ζητήσεις καὶ διερωτήσεις· καὶ οὐ περὶ τούτου μόνον, ἀλλὰ καὶ τίνος χάριν ἀνὴρ ὅσιος περιπατῶν ἐν ὁδῷ ἐτελεύτησεν ἄφνω. ἕτερος ἐν βαλανείῳ ὁμοίως τὴν ψυχὴν παρέδωκεν. ἕτερος ἐν τραπέζῃ τὸ ποτήριον δεξάμενος σὺν αὐτῷ καὶ τὸ ποτήριον τοῦ θανάτου ἔπιεν. ἄλλη γυνὴ τίκτουσα, ἄλλη ἐν θαλάμῳ παρθένος καὶ ἁγνὴ [2] τῇ ὥρᾳ τοῦ γάμου καὶ τῆς χαρᾶς ἐτελεύτησεν. ἄλλος ἱερωσύνην δικαίως προχειρισθεὶς καὶ ψυχὰς δυνάμενος σῶσαι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ νοσήσας ἀπέθανεν. περὶ ὧν ἁπάντων ὁ μετὰ πίστεως χωρῶν [3] χωρείτω καὶ τὴν λύσιν ἀδιστάκτως κατὰ τὴν τῶν πατέρων διδαχὴν ἀκουέτω. Ἐν ἀρχῇ ποιήσας ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πᾶσαν ταύτην τὴν ὁρωμένην κτίσιν ἐκ τεσσάρων στοιχείων παραδόξως αὐτὴν κατεσκεύασε, καθὼς καὶ ἤδη προλαβὼν εἶπον, πυρὸς καὶ ὕδατος καὶ ἀέρος καὶ γῆς (φ. 63α) καθὼς αὐτὸς βούλεται... καὶ κυβερνᾶν τὴν ἐξ αὐτῶν, ὥσπερ ἑκάστην γεννηθεῖσαν καὶ σχεδιασθεῖσαν σωμάτων φύσιν· ὅθεν καὶ ἔστιν [4] εἰδεάσθαι (sic) πάντα τὰ ἐπίγεια σώματα καὶ φυτὰ καὶ φυτὰ καὶ ζῷα καὶ πᾶν

1. Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται ἡ ἑξῆς τοῦ ἀντιγραφέως σημείωσις: «Ἔν τινι χειρογράφῳ βιβλίῳ εὕρηται ὁ παρὼν λόγος, ἦτον δὲ τὰ φύλλα ξεσχισμένα καὶ ἔλειπεν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ὄνομα ἐκείνου, ὁποῦ ἔκαμε τὸν λόγον».

2. ἁγνὴ

3. χωρῶν

4. ἐστίν.

ἔμψυχόν τε καὶ ἄψυχον πρὸς τὴν τῶν ἀέρων καὶ τῶν στοιχείων κρᾶσιν ἀγόμενα μεταποιούμενα καὶ παλαιούμενα ἢ ψυχούμενα καὶ ζωογονούμενα ἢ φθειρόμενα. εἰ δὲ ἀμφιβάλλειν (1) δοκεῖς τοῖς εἰρημένοις, εἰπέ μοι, πόθεν πολλάκις θανατικὰ συμβαίνει τοῖς ζῴοις καὶ τοῖς πετεινοῖς καὶ τοῖς ἰχθύσι τῆς θαλάσσης, τοῖς μηδὲν πρὸς Θεὸν ἁμαρτήσασιν (2). οὐκοῦν καὶ τὸ ἀνθρώπινον ἡμῶν ἐκ τῆς γῆς ληφθὲν σῶμα, ὁμοούσιον αὐτῶν ὑπάρχον φθαρτὸν καὶ θνητόν, ἐκ τῶν αὐτῶν στοιχείων καὶ τὴν σύστασιν ἔχον, ἐξ ὧν καὶ τὰ ζῷα συνέστηκεν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, θείᾳ καὶ ἀρχεδότῳ (3) προστάξει ὑπὸ τῶν στοιχείων ὡσανεί τινων γεννητόρων αὐτοῦ, λόγῳ Θεοῦ διοικεῖται καὶ ἄγεται καὶ αὔξει καὶ ζῇ καὶ νοσεῖ καὶ τελευτᾷ· ζωὴν δὲ καὶ τελευτὴν λέγω τὴν θείᾳ δυνάμει φυσικῶς ἐκ τῆς τῶν στοιχείων ἑνώσεως συνισταμένην· *τρεῖς γὰρ οἶδα λέγειν τάξεις θανάτου:* μίαν τὴν κατὰ κοινοῦ (φ. 63β) ἰδίῳ θανάτῳ συνισταμένην, δευτέραν δὲ ὡς τὴν τῶν Κορινθίων ποτὲ ἀναξίως κοινωνούντων καὶ κατὰ θείαν ἀπειλὴν αὐτοῖς πεμπομένην, οἵα (4) καὶ ἡ τῶν πρωτοτόκων Αἰγύπτου, οὐ κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν γεγενημένην, ἀλλὰ κατὰ θείαν ὀργήν. τρίτην δὲ τὴν κατὰ ἄρρητον κρῖμα (5) Θεοῦ κρημνιζομένων ἀδίκων τε καὶ δικαίων, ὡς ἐπὶ τῶν υἱῶν τοῦ Ἰώβ. Ὁμοίως καὶ ζωῆς δύο εἶναι διαφορὰς ἐπιστάμεθα, μίαν μὲν κατὰ κοινοῦ φυσικῶς, ὡς πολλάκις εἶπον, ἐκ προνοίας Θεοῦ διὰ τῆς τῶν στοιχείων εὐτάκτου καὶ εὐκράτου διοικήσεως συνισταμένην, ἑτέραν δὲ τὴν θεοδώρητον, λέγω δὴ τὴν ὑπὸ Θεοῦ χαριζομένην, οἵα (4) ἡ (6) Ἐζεκίου μετὰ τὴν νόσον ζωὴ<ν> τῶν πεντεκαίδεκα χρόνων καὶ ἡ Λαζάρου μετὰ τὴν ἀνάστασιν, καὶ ἑτέρων τοιούτων· δεῖ γὰρ ἡμᾶς πρὸς τούτοις ἐπίστασθαι, ὅτιπερ ὁ δεσπόζων Θεὸς τῶν ζωῶν καὶ τῶν θανάτων καὶ τῶν φύσεων καὶ τῶν στοιχείων πάντων, ὅπου μὲν βούλεται προστίθησι ζωήν, ὅπου δὲ κελεύει ἐπάγει καὶ ἐπὶ δικαίους θάνατον, ὥς φησι (7) πρὸς Μωσέα (φ. 64α), ὅτι προστεθήτω Ἀαρὼν πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ (8)· καὶ πάλιν αὐτῷ τῷ Μωϋσῇ, «ἀνάβηθι εἰς τὸ ὄρος καὶ τελεύτα» (9). ἐμοὶ δοκεῖ, ὅτι ὥσπερ καὶ ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Ναβουχοδονόσωρ καὶ ἄλλοι τινὲς πολλάκις πατέρες λαῶν καὶ ἐθνῶν, βασιλεῖς μεγάλοι, πρὸς τὴν τοῦ λαοῦ ἀξίαν καὶ προσθήκας καὶ ἀφαιρέσεις τῶν ἐκ Θεοῦ κομίζονται, πολλάκις δὲ καὶ δικαίοις τισὶν ἐπὶ πλείω προκοπαὶ διὰ τῆς προσθήκης τοῦ χρόνου μέλλουσι προστίθησιν ὁ Θεὸς ὑπὲρ τὴν φυσικὴν ζωὴν τὴν τοῦ σώματος ζωήν. Ἀλλ᾽

1. ἀμφιβάλειν.
2. ἁμαρτήσασι.
3. ἀρχέδοτος λ. ἀθησαύριστος.
4. οἷα.
5. κρίμα.
6. ἣν.
7. ὥς φησί.
8. αὐτοῦ.
9. τελεῦτα.

οὐ περὶ τούτων ἡμῖν νῦν τῶν σπανίων ὑπὸ Θεοῦ ἔν τισι προσθηκῶν καὶ ὑφαιρέσεων ζωῆς καὶ θανάτου ὁ λόγος ἐστίν, *ἀλλὰ περὶ τῆς κατὰ κοινοῦ ἐν ὅλῳ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων φύσεως, ζωῆς τε καὶ θανάτου τῶν ἡμετέρων σωμάτων, πῶς ἔν τισι μὲν χώραις ὑγιεινὰ ταῦτα καὶ πολυχρόνια γίνονται, ἐν ἄλλαις δὲ νοσερά καὶ ὀλιγοχρόνια, καὶ πῶς εἴς τινας μὲν τόπους συχνῶς θανατικὰ ὑφίστανται, ἄλλαι δὲ χῶραι (1) ἐθνῶν ἀσεβῶν οὐδ' ὅλως θανατικοῦ πεῖραν γινώσκουσιν. καὶ πόθεν ἐν τῷ αὐτῷ πολλάκις Ἑλλήνων ἢ βαρβάρων ἢ πιστῶν γένει τινές μὲν πολυτεκνοῦσι πονηροὶ ὄντες, ἄλλοι δὲ ἀτεκνοῦσιν ἀγαθοὶ ὑπάρχοντες. καὶ πάλιν τινὲς εὐσεβοῦντες ὀλιγοχρόνιοι γίνονται, ἕτεροι (2) δὲ πονηροὶ πολυχρόνιοι τελευτῶσιν.* (φ. 64β) καί, ὅπως σαφεστέρα καὶ πιστοτέρα (3) ἡ διάγνωσις τῶν προκειμένων ζητημάτων Θεοῦ χάριτι γένηται, ὑποθώμεθα πόλιν τινὰ ἢ χώραν ἀσεβῆ καὶ παράνομον πᾶσαν τῷ διαβόλῳ λατρεύουσαν, καὶ ὅλως τί ἐστι Θεὸς μὴ γινώσκουσαν, ἀλλὰ λίθοις καὶ ξύλοις καὶ πηθίκοις (4) μυσαροῖς καὶ μύιαις προσκυνοῦσαν καὶ δουλεύουσαν. εἰπέ μοι λοιπὸν σὺ ὁ λέγων προορισμὸν ζωῆς ἑκάστου ἀνθρώπου προγεγραμμένον παρὰ Θεῷ πρὸς τὸ συμφέρον, πῶς καὶ διατί τινες (5) τῆς ἀσεβοῦς πόλεως ἐκείνης οἱ μὲν ἑκατονταετεῖς τελευτῶσιν, οἱ δὲ πεντηκονταετεῖς, οἱ μὲν ἄτεκνοι, οἱ δὲ πολύτεκνοι, οἱ δὲ περιπατοῦντες ἀποπνέουσιν, οἱ δὲ πολυνοσοῦντες(6). ἕτεροι δὲ ἐπὶ πέμπτῃ πολλάκις ἢ καὶ δεκάτῃ ἡμέρᾳ ψυχομαχοῦντες καὶ ταραττόμενοι, οὕτω τοῦ σώματος χωρίζονται, ἄλλοι δὲ εἰρηναίως καὶ γαληνῶς τὴν ψυχὴν παραδίδωσιν. εἰπέ μοι λοιπὸν σύ, πάντων αὐτῶν ἀσεβῶν καὶ πονηρῶν ὄντων, πόθεν αὐτῶν τινες (7) ὑγιεῖς τὸν ἅπαντα χρόνον διῆξαν (8), οἱ δὲ νοσεροὶ καὶ πολυπαθεῖς, καὶ οἱ μὲν πολύτεκνοι οἱ δὲ ἄτεκνοι, καὶ οἱ μὲν περιπατοῦντες ἀπέθανον, οἱ δὲ ἐπὶ χρόνον νοσήσαντες, (φ. 65α) ἄλλοι νήπια, καὶ ἕτεροι θηλάζοντες τοῦ βίου ἐπορεύθησαν. ὁ γοῦν προορισμὸν ζωῆς καὶ χρόνων δοξάζων καὶ λέγων ἐπ' αὐτοῖς προσκρούει τῷ Θεῷ· εἰ γὰρ προγνώστης ἐστίν, ὅπερ οὖν ἐστι, τίνος χάριν τούτῳ μὲν τῷ εἰδωλολάτρῃ ἀνθρώπῳ πεντακόσια ἔτη ζωῆς προώρισεν, ὡς λέγεις, τούτῳ δὲ πάλιν τῷ ἀνθρώπῳ ἑκατόν, τοῦτον δὲ νήπιον καθαρὸν καὶ ἀθῷον τῆς πατρικῆς αὐτοῦ εἰδωλολατρείας ἐπῆρεν (9) ἐκ τοῦ βίου· εἰ γὰρ κατὰ προορισμὸν (10) ταῦτα γέγονε προσωπολήπτης εὑρεθήσεται ὁ Θεός, ὃς

1. χώραι,
2. ἕτερα.
3. παστωτέρα.
4. πειθίκοις.
5. τινὲς
6. πολυνοσοῦντες λ. ἀθησ. σχηματισθεῖσα ἐκ τῆς πολύνοσος.
7. τινές.
8. διεῖξαν.
9. ἐπεῖρεν.
10. προωρισμόν.

τὸν μὲν καθαρὸν λαβὼν ἐκ τοῦ βίου, τὸν δὲ προορίσας (1) φ΄ χρόνους ζωῆς προγινώσκων, ὅτι ἐν εἰδωλολατρείᾳ τοὺς τοσούτους καταναλώσει χρόνους. ἀλλ᾽ οὐκ ἔστι ταῦτα, μὴ γένοιτο, οὐδέ ἐστι (2) αἴτιος κακοῦ ὁ Θεὸς κατὰ τοὺς τῶν Μανιχαίων μύθους· ἐκεῖνοι γάρ φασιν (3), ὅτι τοῖς μὲν ἀγαθοῖς καὶ δικαίοις ὁ ἀγαθὸς καὶ δίκαιος Θεὸς προώρισε τὴν ζωήν, τοῖς δὲ ἀσεβέσι καὶ πονηροῖς ἀνθρώποις ὁ πονηρὸς Θεός, φασί, ποιεῖ τὴν γένεσιν καὶ τὸν θάνατον (4). ὁ δὲ ἱερὸς καὶ ἀποστολικὸς διδάσκαλος Κλήμης ἐν τῷ περὶ προνοίας καὶ δικαιοκρισίας Θεοῦ λόγῳ, τοιοῦτόν τι λέγει, ὅτι ὥσπερ δυνατὸν καὶ νῦν πλάττειν ἀνθρώπους κατὰ τὴν προτέραν τοῦ Ἀδὰμ διάπλασιν (φ. 65β) οὐκ ἔτι οὕτως ποιεῖ διὰ τὸ ἅπαξ χαρίσασθαι τῷ ἀνθρώπῳ τὸ γεννᾶν ἀνθρώπους, εἰπὼν πρὸς τὴν φύσιν ἡμῶν τό: αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν, οὕτω, φησί, τῇ παντεξουσίῳ προνοητικῇ αὐτοῦ δυνάμει καὶ τὴν τῶν σωμάτων διάλυσιν καὶ τελευτήν, φυσικῇ τινι ἀκολουθίᾳ καὶ τάξει καὶ μεταβολῇ τῇ τῶν στοιχείων ᾠκονόμησε (5) γίνεσθαι κατὰ τὴν οὐσιώδη αὐτοῦ θεογνωσίαν καὶ κατάληψιν» (6). ἤκουσας φωνῆς ἱερᾶς πατρὸς πατέρων διδασκούσης, ὅτι περὶ τῇ παναγάθῳ καὶ τῇ προνοητικῇ αὐτοῦ δυνάμει ἐντέθηκε τῇ ἡμετέρᾳ φύσει ὁ Θεὸς οὐσιωδῶς καὶ τὴν διὰ σαρκὸς γέννησιν τὴν ἐκ στοιχείων δυνάμει Θεοῦ συνισταμένην; ὁμοίως καὶ τὴν διάλυσιν καὶ ἀποβίωσιν. οὐκοῦν ὁπηνίκα ἴδῃς τινὰς μὲν ἀνθρώπους ὑπεργηρῶντας ἀσεβεῖς ὄντας, τινὰς δὲ θεοσεβεῖς ὀλιγοχρονοῦντας, μηδὲν ἀπρεπὲς περὶ Θεοῦ ἐννοήσῃς (7), μαθὼν ὅτι τὴν τῶν στοιχείων καὶ ἀέρων φύσιν ἡ τοῦ Θεαῦ πρόνοια διοικεῖν καὶ κυβερνᾶν κατὰ τὴν αὐτοῦ ῥοπὴν ᾠκονόμησε (8) πᾶσαν τὴν ὁρωμένην κτηνῶν τε καὶ πετεινῶν καὶ ἰχθύων καὶ ἀνθρώπων φύσιν καὶ γέννησιν καὶ διάλυσιν καὶ σωμάτων θνῆσιν. Ὅθεν ὁρῶμεν, ὅτι περ ἡνίκα (9) περὶ τὸ ὑγρὸν (φ. 66α) στοιχεῖον ἡ φθορὰ περιγένηται θνήσκουσιν ἰχθύων αὐτομάτως πλήθη, ὅτε δὲ περὶ τὸ τῆς γῆς ξηρόν, πίπτουσι τὰ κτήνη. ἐὰν δὲ τὸ τοῦ ἀέρος ψυχρὸν πλεονάσῃ, φθείρει τὰ πετεινά. εἰ δὲ τὸ τοῦ πυρὸς ὑπερζέσει (10) [τὸ] στοιχεῖον συνειδήσει τοῦ ποιητοῦ, τελευτῶσιν ὑπὸ θανατικοῦ οἱ ἄνθρωποι δι᾽ αὐτοῦ. διὸ λοιπὸν τὰς τῶν στοιχείων προνοίᾳ Θεοῦ κινήσεις καὶ πλημμύρας καὶ ἐλαττώσεις καὶ κράσεις καὶ ποιότητας, τινὲς χῶραι ἀπείρακτοι θανατικῶν τυγχάνουσι, ξηροτέρων πολ-

1. προωρίσας.
2. ἐστί.
3. φασίν.
4. μᾶλλον ὀρθὸν τὸ προξενεῖ τὴν γέν. καὶ τὸν θάνατον.
5. ὠκωνώμησε.
6. κατάληψις, ὅρος φιλοσ. σημαίνων τὴν βουλητικὴν ἐνέργειαν.
7. εννοόσεις.
8. ὠκωνώμησε.
9. ἠνίκα.
10. ὑπὲρ ζέσει

λάκις καὶ καθαρῶν καὶ ἀρ[ρ]ύπων καὶ ὑγροποιῶν ἀέρων καὶ ὑδάτων ὑπάρχουσαι, καὶ μαρτυροῦσι τὰ Ἱεριχούντια ἐπὶ Ἐλισσαιὲ ἄγονα καὶ θανατηφόρα τυγχάνοντα· ὅθεν ἰώμενος αὐτὰ ὁ προφήτης ἔλεγεν: «ἴαμα τὰ ὕδατα ταῦτα, καὶ οὐκ ἔσται ἐν αὐτοῖς θάνατος ἢ ἀτεκνοῦσα» (1). ἀκούεις ὁ τοὺς προορισμοὺς ἡμῖν προβαλλόμενος προφητικῆς ἢ θείας φωνῆς μαρτυρούσης καὶ ἐξ ὑδάτων γενέσθαι τοῖς ἀνθρώποις θάνατον καὶ ἀτεκνίας, καθὰ πάλιν καὶ τὰ Αἰγύπτια ὕδατα μαρτυροῦσι πολύγονά τε καὶ εὔτοκα τυγχάνοντα; εἰ δὲ ἐξ ὑδάτων θνῆσις σωμάτων συνειδήσει Θεοῦ γίνεται, πάντως ἂν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν στοιχείων κατά τινας αὐτῶν πλεονασμοὺς καὶ ἐλαττώσεις. εἰ δὲ μὴ ταῦτα οὕτως, εἰπέ μοι, τίνος χάριν ὁ Θεὸς τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην (φ. 66β) τοὺς ἀνθρώπους ἐσόφισε καὶ τὰς βοτάνας καὶ τὰ εἴδη πάντα τὰ θεραπευτικὰ προηυτρέπισεν· ὅθεν, καθάπερ ἐγὼ οἶμαι, καὶ σώζουσι πολλάκις Θεοῦ προνοίᾳ οἱ ἰατροὶ ἐκ θανάτου ἄνθρωπον. *ἀμέλει γοῦν οἱ τῶν ἀρχαίων σωματεμπόρων ἐπιστήμονες ἐπυνθάνοντο τοὺς φιλοσόφους καὶ ἰατροσοφιστῶν τοὺς ἐπιστήμονας εἰς ἀκρίβειαν αὐτοῖς διαγγέλλειν τὰς ποιότητας καὶ τῶν στοιχείων τῶν χωρῶν τε καὶ ἐκ ποίας γῆς δεῖ ὠνεῖσθαι τὰ εἰς ἀνατολὴν ὀφείλοντα πιπράσκεσθαι σώματα, μὴ ταχέως ἀποθνήσκειν·* ἐκ ποίας δὲ πάλιν τὰ εἰς βορρᾶν καὶ οὕτω καθεξῆς περὶ πασῶν διηρώτων τῶν χωρῶν (2), ὡς ἐκ πείρας μαθόντες (3) εἶναί τινας (4) ἀέρας καὶ χώρας καὶ ὕδατα συντόμως φθείροντα τὰ ἐξ ἑτέρων χωρῶν μετακομιζόμενα ἐκεῖσε σώματα. καὶ γοῦν πρὸ ὀλίγων χρόνων παραγενόμενος εἰς τὴν θάλασσαν τὴν νεκρὰν εἰς τὰ μέρη Ζωορῶν (;) καὶ Τετραπυργίας (5), ἔνθα χαλεποί τινες καὶ φθοροποιοὶ καὶ καυσώδεις καὶ σηπτικοὶ καθ᾽ ὁμοιότητα Κύπρου τυγχάνουσιν οἱ ἀέρες, εὗρον πάντας τοὺς αἰχμαλώτους τῶν κατασπορῶν (φ. 67α) τοῖ δημοσίου Κυπρίους τυγχάνοντας· κἀμοῦ θαυμάσαντος καὶ τὴν αἰτίαν ἐρωτήσαντος, οἱ τὰ αὐτόθι διοικήσαντες ταύτην πρός με τὴν ἀπάντησιν δέδωκαν, ὅτι οὐ προσδέχονται οἱ ἐνταῦθα ἀέρες ἕτερα σώματα, εἰ μὴ τὰ ἀπὸ Κύπρου, καὶ γάρ, φησί, πολλάκις πεμφέντες ὧδε (6) ἐκ διαφόρων χωρῶν αἰχμάλωτοι ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἐφθάρησαν καὶ ἀπέθανον· οὐκοῦν ἐντεῦθέν ἐστι (7) σαφῶς διαγνῶναι, ὅτι ὁ πάντων δημιουργὸς καὶ ποιητὴς Θεός, ὁ ἀπ᾽ ἀρχῆς δοὺς ἑκάστῃ φύσει τῶν κτισμάτων τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν, αὐτὸς δέδωκε καὶ τοῖς στοιχείοις κατὰ τὴν αὐτοῦ πρόνοιαν καὶ γνῶσιν καὶ ῥοπὴν διοικεῖν τὴν τῶν ἡμετέρων σωμάτων γέννησίν τε καὶ αὔξησιν καὶ ζωὴν καὶ θάνατον, καὶ διὰ τῆς αὐτῶν, λέγω δή, τῶν τεσσάρων στοιχείων κινήσεως γίνεται ὁ τοῦ σώματος θάνατος· καθ᾽ ἣν γὰρ

1. τὸ ῥητὸν οὐ μόνον δὲν συνᾴδει ἀλλὰ καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ λεγόμενα.
2. χώρων
3. μαθόττας.
4. εἶναι τινάς.
5. τετραπηργίας.
6. ῷδε.
7. ἐστί.

ὤραν (1) ἢ ῥοπὴν ἡ θερμὴ καὶ ζωογονικὴ τοῦ αἵματος ἐνέργεια ἔκ τινος ἐκλείψῃ (2) αἰτίας ἐκ τοῦ σώματος, εὐθέως ἀποθνήσκει ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐκ στοιχείων τὸ σῶμα συγκείμενος καὶ ὑπὸ θείας δι᾽ αὐτῶν δυνάμεως ζωοποιούμενος καὶ λυόμενος· λοιπὸν διὰ τούτων τινὲς νήπιοι ἀποθνήσκουσι, διὰ τούτων καί τινα ἔμβρυα τελευτῶσι, κατά τινα φυσικὴν στοιχείου αἰτίαν καὶ ἀντιπάθειαν, ἀσθενησάσης καὶ ἐκλειψάσης τῆς ζωτικῆς (φ. 67β) καὶ θερμῆς τοῦ αἵματος ἐνεργείας, μὴ ἰσχυσάσης ἐπὶ πολὺ ζωογονῆσαι τὸ σῶμα· ὡς γὰρ ἤδη προεῖπον, οἵᾳ (3) ὥρᾳ λείψῃ (4), ἡ ἐν τῷ αἵματι θερμὴ κινητικὴ ἐνέργεια, εὐθέως ἡ ζωὴ τοῦ σώματος χωρίζεται· καὶ διὰ τοῦτό τινες (5) ἄφνω ἀποθνήσκουσιν· διὰ τοῦτό τινες (5) ἐν τῇ ὁδῷ ἐξαίφνης πεσόντες ἐξέπνευσαν· διὰ τοῦτο ἄλλοι ἐν τραπέζῃ τελευτῶσι· διὰ τοῦτό τινες (5) ἀσεβεῖς ὑπεργηρῶσιν· διὰ τοῦτό τινες (5) εὐσεβεῖς ὀλιγοχρονοῦσιν· διὰ τοῦτό τινες (5) ἀγαθοποιῆσαι σκεψάμενοι οὐκ ἔφθασαν, ἀλλὰ προεφθάσθησαν· διὰ τοῦτό τινες (5) ὅσιοι παραπεσόντες οὕτως ἀπέθανον· δοκεῖ γάρ μοι, ὅτι πᾶσα χώρα πολυχρόνια φυλάττουσα τὰ βρώματα καὶ τὰ σπέρματα, πάντως ὅτι καὶ τὰ ἀνθρώπινα σώματα, ὥσπερ καὶ τὰ ἐναντία· καὶ διὰ τοῦτό τινες (5) εὐσεβεῖς τέκνα συντόμως θάπτουσι, τινῶν δὲ ἀσεβῶν τέκνα πολυχρονιοῦσιν· διὰ τοῦτο ἐν ταύτῃ μὲν τῇ πόλει θανατικοῦ γενομένου τὰ νήπια τελευτῶσιν, ἐν ἑτέρᾳ δὲ πόλει οἱ τέλειοι ἄνθρωποι· καὶ πάλιν ἐν ἄλλῃ αἱ γυναῖκες καὶ οἱ γέροντες· καὶ ποτὲ μὲν λοιμικῇ (6) νόσῳ, ποτὲ δὲ πυρεκτικῇ, καὶ ἄλλοτε δι᾽ ἐκβρασμοῦ, καὶ ἄλλοτε πλευριτικῇ διαθέσει οἱ ἄνθρωποι ἀποθνήσκουσιν ἐν τοῖς θανατικοῖς κατὰ τὴν τοῦ ἀέρος καὶ τῶν στοιχείων κίνησιν καὶ πλεονασμὸν καὶ ἔκλειψιν τῶν τόπων καὶ τῶν χωρῶν (7)· καὶ οὐκ (φ. 68α) ἐκτὸς μὲν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἄπαγε! ὅμως [διὰ] ἀρχεδότου παρ᾽ αὐτοῦ τῶν στοιχείων κινήσεώς τε καὶ διοικήσεως, δι᾽ ἧς πάλιν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, πολλάκις καί τινες γυναῖκες εὐσεβεῖς στεῖραι εὑρίσκονται, καθάπερ ἡ Σάρρα καὶ Ῥεβέκκα καὶ Ἄννα· τινὲς δὲ πάλιν ἀσεβεῖς πολύτεκνοι· τάχα δὲ καὶ τολμῶ λέγειν, ὅτι κατά τινα τοιαύτην (8) φυσικὴν καὶ θεόκτιστον ἀκολουθίαν καὶ αἰτίαν τῶν σωμάτων. πολλάκις δὲ γυνὴ καὶ ἀνδράσι συζευχθεῖσα κατὰ πρόσβασιν (ἴδ. σημείωσιν), πάντας αὐτοὺς ἔθαψε, δριμυτάτου τινὸς καὶ δραστηρίου εὑρεθεῖσα χυμοῦ καὶ σπορᾶς· ὡσαύτως καὶ ἀνὴρ ἐκ τῆς δε τῆς αἰτίας κατὰ πρόσβασιν πολλάκις ἑνωθεὶς (9) γυναιξὶ τὰς πάσας (10) ἔθαιψεν.

---

1. ὥραν.
2. ἐκλείψει.
3. οἷα.
4. λείψει.
5. τοῦτο τινές.
6. λυμικῇ.
7. χώρων.
8. τοιαῦτα.
9. ἐνωθείς.
10. πᾶσας.

φασὶ δέ τινες, ὅτι τῷ αὐτῷ τρόπῳ, τουτέστι τῇ κράσει καὶ τῇ αἰτίᾳ καὶ τῇ διαφθορᾷ τῶν στοιχείων, οἱ μὲν πολλάκις ἐπὶ πλείστας ὥρας (1) καὶ ἡμέρας ψυχομαχοῦντες ὅσιοι ὄντες, οὕτω τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος ἀποχωρίζουσιν· οἱ δὲ πάλιν πονηροὶ ὄντες, εἰρηναίως καὶ ἀσιάντως (sic) τοῦ σώματος χωρίζονται· καὶ μαρτυρεῖ τοῦτο ὁ τῶν πλευριτικῶν θάνατος· οὗτοι γὰρ κἂν ἀσεβεῖς, κἂν θεοσεβεῖς ἔσονται, ἀσιάντως (2) ἐσθίοντες (φ. 68β) καὶ πίνοντες καὶ λαλοῦντες τελευτῶσιν· διὰ γὰρ τοῦ ψυχροῦ στοιχείου ἡ πλευριτικὴ νόσος συνισταμένη συντόμως τὴν τοῦ αἵματος θέρμην τὴν ζωτικὴν ἀναστέλλουσα, ἀλυπώτερον αὐτῷ τὸν χωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἐργάζεται. Ὅτι δὲ κατὰ πλεονασμὸν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ αἵματος τὰ πολλὰ τῶν θανατικῶν συνίστανται ἐρῶ σοι καὶ τρίτην καὶ τετάρτην παράστασιν: πρῶτον μέν, ὅτι ὡς θερμότερα ὄντα τὰ νήπια πολλάκις αὐτὰ τελευτῶσιν· δεύτερον, ὅτι τοῦ ἔαρος ἀρχομένου ἐπὶ τὸν τοῦ Πάσχα καιρόν, ὅτε ὁ τοῦ αἵματος πλεονασμός, καὶ διάφορον τολμικὸν (!) γίνεται τῆς θνήσεως, τρίτον, ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν τελευτώντων κλίνοντος τοῦ ἡλίου τῇ νυκτὶ ἀποθνήσκουσιν τῆς ψύξεως τῆς ὥρας[1] ἐξωθούσης τὴν ζωτικὴν τοῦ αἵματος ἐνέργειαν καὶ ἀποψυχούσης τὸν ἄνθρωπον· ὅθεν καὶ ἐὰν ἀνασχίσῃς τὸν νῦν θανόντα ἄνθρωπον τὰ μὲν τρία στοιχεῖα τοῦ φλέγματος τοῦ χυμοῦ καὶ τῆς χολῆς εὑρήσεις ἐν τῷ σώματι, αἷμα δὲ οὐχ εὑρήσεις· ἀλλὰ μὴ καταδράμῃ τοῖς εἰρημένοις ὁ φθονερὸς ἀκροατὴς νομίσας (3) ἡμᾶς καὶ εἱμαρμένην διὰ τῶν εἰρημένων παρεισάγειν· πάρεστι γὰρ ὁ λέγων, ὅτι «οὐδὲ ἓν στρουθίον πεσεῖται ἐπὶ τῆς γῆς ἄνευ εἰδήσεως (φ. 69α) τοῦ πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς» (4)· «ἐν γὰρ τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς» (5), καὶ «ἐν πάσῃ τῇ γῇ τὰ κρίματα αὐτοῦ» (6), καὶ φέρει καὶ μεταφέρει τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ· ἀλλ᾽ οὗτος δὲ αὐτὸς ὁ πάντων ποιητὴς καὶ προνοητὴς Θεός, ὁ φέρων καὶ διοικῶν τὰ πάντα τῷ νεύματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, διττὸν τὸ ζῷον ἀπ᾽ ἀρχῆς κατασκευάσας, τὸν ἄνθρωπον, λέγω δή, ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ νοερᾶς καὶ σώματος συνθέτου καὶ ὑλικοῦ, δύο αὐτῷ διοικήσεις φυσικὰς οὐσιώδεις ἐντέθεικε, τῇ μὲν ψυχῇ κυβερνῆτιν (7) δοὺς τὴν αὐτεξούσιον προαίρεσιν, καθὼς ἂν βούληται (8), εἴτε ἐπ᾽ ἀρετήν, εἴτε ἐπὶ κακίαν ἀπάγειν (τὴν ψυχήν), ἀναιτίου ὄντος τοῦ Θεοῦ ἐν τούτῳ, τὸ δὲ σῶμα πρὸς ζωὴν διὰ τῶν στοιχείων αὐτῶν συνειδήσει Θεοῦ κυβέρνησίν τε καὶ διοίκησιν· καὶ ὥσπερ δέδωκεν ὁ Θεὸς ἄνωθεν καὶ ἀπ᾽ ἀρχῆς, τῷ μὲν ἡλίῳ

---

1. ὥρας.
2. ἀσιάντως, ἀθησ. λ.
3. νομήσας.
4. Ματθ. ι', 29, 31.
5. Λαβίδ.
6. Δαβίδ.
7. κυβερνήτην.
8. βούλεται.

τὴν θερμαντικὴν ἐνέργειαν, τῇ δὲ σελήνῃ (1) τὴν ἐν νυκτὶ φωτιστικὴν δύναμιν, τῇ δὲ γῇ τὴν σπερμογονικὴν αὔξησιν, τοῖς δὲ φυτοῖς τὴν καρποφόρον τελείωσιν, τοῖς δὲ ζῴοις τὴν διὰ συνουσίας σύστασιν, καὶ ἑκάστῃ ἁπλῶς φύσει τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν, οὕτω δέδωκε καὶ τοῖς στοιχείοις (φ. 69β) τὴν τῶν σωμάτων, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, κατὰ τὴν αὐτοῦ γνῶσιν πρὸς ζωὴν καὶ θάνατον διοίκησίν τε καὶ κυβέρνησιν. τοῦτο δὲ πάνυ ἀναγκαῖόν ἐστιν (2) ἡμᾶς ἐπίστασθαι, ἵν᾽ ὁπηνίκα (3) καταθεάσῃ ἀσεβεῖς μὲν πολυχρονίους ὄντας ἢ τούτων μὲν ἄφνω πάλιν τελευτώντων (sic), τούτων δὲ ἐξαπίνης τὴν ὁμιλίαν κρατηθέντων, τούτου δὲ τοῦ ὁσίου νήπια μὲν πάντα τὰ τέκνα τελευτῶντα, τούτου δὲ τοῦ δυσσεβοῦς τοὺς υἱοὺς ὑπεργηρῶντας, καὶ τοῦτον μὲν τὸν θεάρεστον ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ψυχορραγοῦντα, τὸν δὲ Ἕλληνα εἰρηνικῶς καὶ ἀταράχως τελευτήσαντα· καὶ ταύτην μὲν τὴν ἁγίαν γυναῖκα στεῖραν οὖσαν, ταύτην δὲ τὴν Ἑλληνίδα πολύτεκνον, ἐν ταύτῃ μὲν τῇ θεοσεβεῖ χώρᾳ ἀδιάλειπτα θανατικὰ γινόμενα, ἐν ἐκείνῃ τῇ Ἑλληνικῇ καὶ ἀπίστῳ ἐνορίᾳ οὐδέποτε λοιμικὸν (4) καταφθάνον<τα>, καὶ ἁπλῶς ἡνίκα (5) ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα φοβερὰ καὶ παράδοξα θεάσῃ γινόμενα, μὴ θαμβηθῇς μηδὲ ἀπρεπές τι ἢ βλάσφημον περὶ Θεοῦ ἐννοήσῃς μαθὼν ἀκριβῶς ἐκ τῶν προειρημένων, ὅτι πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐκτὸς μὲν τῆς παντεπόπτου καὶ προνοητικῆς τοῦ δημιουργοῦ οὐ διαπράττονται γνώσεως, ὅμως οὐχ ἑτέρῳ τινὶ τρόπῳ, ἀλλὰ διὰ τῆς τῶν θεοκτίστων στοιχείων ἀρχεδότου καὶ θεοδότου εὐτάκτου κυβερνήσεως καὶ τάξεως καὶ φυσικῆς διοικήσεως, πλὴν οὐχ ὁριστικόν, οὐδὲ ἐριστικόν (6), οὐδὲ δογματικόν, ἀλλὰ δογματικόν, ἀλλὰ γνωμικὸν καὶ εἰκαστικὸν λόγον τὸν παρόντα εἰρήκαμεν, δυσωποῦντες τοὺς γνωστικωτέρους διδασκάλους συγγνώμην διδόναι καὶ ἀναπληροῦν τὰ ἡμῶν ὑστερήματα.

1. σεληνί.
2. ἐστίν.
3. ὀπηνίκα.
4. λυμικόν.
5. ἠνίκα.
6. ἐρηστικόν.

Σημ. Ὁ συγγραφεὺς ἀνήκων εἰς τοὺς καλοὺς χρόνους τῶν ἀπολογητῶν τοῦ Γ′ ἢ Δ′ αἰῶνος δὲν φαίνεται τυχαῖος. Περιηγήθη πόλεις καὶ χώρας καὶ ἦν ἐντριβὴς περὶ τὴν φυσιολογίαν καὶ ἰατρικὴν (βλ. 164—167). καταπολεμῶν τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν καὶ τὴν εἱμαρμένην καὶ προσπαθῶν ν᾽ ἀπαλλάξῃ τὸ θεῖον τῶν ἐκ τούτου προσαπτομένων εὐθυνῶν ἐξηγεῖται τὰ ἀπορούμενα θαυμασίας καὶ τὰς διαφόρως καὶ κατ᾽ ἀντίστροφον λόγον συμβαίνοντα παρ᾽ ἡμῶν ὡς φυσικὴν ἀκολουθίαν τῶν διαφορῶν τῶν κράσεων, τῶν τόπων, τοῦ κλίματος κ.τ.τ. λύει οὕτως τὸ δυσκολώτατον τοῦτο πρόβλημα. Ἡ φράσις του εἶναι σαφής, καλλιεπὴς καὶ εὔρυθμος. Ἐκτὸς τῶν νεολογιῶν καὶ ἀθησαυρίστων λέξεων μεταχειρίζεται καὶ οὐκ ὀλίγας σπανίας· διὸ καὶ εἶναι ἀκατάληπτος ἐν πολλοῖς· π. χ. πρὸς κατανόησιν τῆς λέξεως π ρ ό σ β α σ ι ς εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγῃ τις εἰς τὸν Γαληνὸν (ΙΘ′, σ. 178, Kühn), ὅθεν λαμβάνει αὐτήν. Κατ᾽ ἐμὴν γνώμην ὁ συγγραφεὺς εἶναι πρωτότυπος εἰς τὰ ἐπιχειρήματα καὶ διασαφηνίζει ἱκανῶς τὸ περὶ προορισμοῦ πολυζήτητον θέμα.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΩΝ ΤΙΤΛΩΝ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν δι᾽ ἄλλα θέματα προσείλκυον τὴν προσοχὴν ἡμῶν οἱ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀπαντῶντες διάφοροι ἐπισκοπικοὶ τίτλοι, προκαλοῦντες τὴν ἔκπληξιν ἡμῶν. Ἐσκέφθημεν, ὅτι καὶ δι᾽ ἡμᾶς καὶ διὰ τοὺς ἄλλους θὰ ἦτο χρήσιμον, νὰ συλλέξωμεν τὸ σχετικὸν ὑλικὸν καὶ πραγματευθῶμεν αὐτὸ κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον. Ἐνομίζομεν, ὅτι ἐλάχισται σελίδες θὰ ἤρκουν διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην, ἀλλὰ τὸ συλλεγόμενον ὑλικὸν ὁλονὲν ηὔξανε, λαμβάνον βαθμηδὸν συντριπτικὰς διαστάσεις, δυσκόλως δὲ ἠδυνήθημεν νὰ περιορίσωμεν αὐτὸ εἰς ἀνεκτὰ ὅρια. Ἐκ τούτου προέκυψαν αἱ πολλαὶ καὶ μακραὶ παραπομπαί. Εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην, ὡς πρώτην ἀπόπειραν διαπραγματεύσεως τοῦ θέματος τούτου, ἤμεθα ὑπόχρεοι νὰ παράσχωμεν ἐπαρκῶς τὸ σχετικὸν ὑλικόν, ἵνα καὶ οἱ ἄλλοι δυνηθῶσι νὰ σχηματίσωσιν ἰδίαν γνώμην, πρὸς τούτοις ἤμεθα ὑπόχρεοι νὰ διευκολύνωμεν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐργασίαν ταύτην, διαφωτίζοντες τὸ ὑλικὸν τοῦτο ποικιλοτρόπως καὶ λύοντες τὰ ἐπὶ μέρους ὑφιστάμενα προβλήματα. Ἐκ τῆς ἐξελίξεως τοῦ θέματος τῆς πραγματείας ταύτης ἐπεβλήθη εἰς ἡμᾶς ἡ διαίρεσις αὐτῆς εἰς τέσσαρα κεφάλαια.

Α΄
ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΩΝ ΤΙΤΛΩΝ

(Τρίτη, τετάρτη καὶ πέμπτη ἑκατονταετηρίς)

Αἱ δύο πηγαὶ τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων. Ἀρχικῶς ἡ λέξις «ἐπίσκοπος» ἦτο ἐπαρκὴς τίτλος, μὴ χρήζων ἄλλου προσδιορισμοῦ. Ἀλλ᾽ ἡ κατάστασις αὕτη δὲν διετηρήθη, διότι ἡ χρῆσις ἀπέτριψε τὴν κοσμητικὴν σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης. Ἐκ τούτου προέκυψαν αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων. Πρώτη πηγὴ ὑπῆρξαν τέσσαρα ἐκκλησιαστικὰ ἐπίθετα· μακάριος, ὅσιος, ἱερὸς καὶ ἅγιος, μεταβληθέντα ἀπὸ ἁπλῶν κοσμητικῶν ἐπιθέτων εἰς τίτλους. Δευτέρα πηγὴ ὑπῆρξαν τίτλοι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ὡς τὸ «δεσπότης» καὶ τὸ «θεοφιλέστατος», μεταδοθέντες εἰς τοὺς ἐπισκόπους. **Οἱ τίτλοι «μακάριος» καὶ «ἅγιος» κατὰ τὴν 3ην ἑκατονταετηρίδα.** Ὁ Ἱεροσολύμων Ἀλέξανδρος, κατὰ τὸν ἐπὶ τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορος Σεπτιμίου Σεβήρου διωγμὸν τῶν χριστιανῶν, ἀρχὰς τῆς 3ης ἑκατονταετηρίδος, ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀντιοχέων ὀνόμα-

σεν αὐτὴν «μακαρίαν» καὶ «ἁγίαν», τὸν δὲ κομίσαντα τὴν ἐπιστολὴν ταύτην πρεσβύτερον ὠνόμασε «μακάριον»· «διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου» (Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία VI. 11, 5 καὶ 6). Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ταύτην ἐποχὴν τῶν τίτλων, οἱ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν πρεσβυτέρων τίτλοι ἔχουσι σχέσιν πρὸς τοὺς τίτλους τῶν ἐπισκόπων. Ὁ αὐτὸς Ἱεροσολύμων Ἀλέξανδρος, διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Ὠριγένους γράφων μετὰ τοῦ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Θεοκτίστου ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Δημήτριον, μετεχειρίσθη τὰς φράσεις, «ἁγίων ἐπισκόπων» καὶ «μακαρίων ἐπισκόπων» (αὐτόθι, VI. 19, 18). **Οἱ τίτλοι «ἅγιος» καὶ «ὅσιος» κατὰ τὴν 4ην ἑκατονταετηρίδα.** Ὁ Παλλάδιος ἐν τῷ Λαυσιακῷ, γραφέντι περὶ τὸ 420, πεντάκις ἀπέδωσεν εἰς ὡρισμένους μοναχοὺς τὸ ἐπίθετον «ἅγιος» (κεφάλαιον 20όν, 21ον, 25ον, 34ον, 54ον) καὶ ἅπαξ ὅλους τοὺς μοναχοὺς ὠνόμασεν «ἁγίους» (κεφ. 46ον), ἅπαξ δὲ ἐπίσης ἐχρησιμοποίησε δι᾽ αὐτοὺς τὸ ἐπίθετον «ὅσιοι» (κεφ. 27ον), τὸ ὁποῖον βραδύτερον κατέστη ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν τίτλος τῶν μοναχῶν. Δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐπεκτάσεως καὶ εἰς τοὺς μοναχοὺς ἀρχικῶς περιωρισμένης χρήσεως τοῦ ἐπιθέτου «ἅγιος», ἀλλ᾽ ἐπρόκειτο περὶ περιορισμοῦ αὐτῆς. Διότι κυρίως μὲν μέχρι τῶν μέσων τῆς 2ας ἑκατονταετηρίδος, ἀλλ᾽ ἀκόμη καὶ μέχρι τέλους τῆς αὐτῆς ἑκατονταετηρίδος ὅλοι οἱ χριστιανοὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς μὴ χριστιανοὺς ὠνομάζοντο «ἅγιοι». Τὰ σχετικὰ χωρία εὑρίσκει τις ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ καὶ εὑρετηρίῳ τόμῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Eduard Schwartz ἐκδόσεως τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου (τόμος II. 3, σελὶς 158) εἰς τὴν λέξιν «ἅγιος». Ἡ ἀπὸ τῶν μέσων ὅμως τῆς 2ας ἑκατονταετηρίδος ἐπακολουθήσασα διάκρισις τῶν χριστιανῶν ἀπ᾽ ἀλλήλων περιώρισε τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἰς τοὺς κληρικοὺς καὶ εἰς τοὺς μοναχούς, τῶν ὁποίων ἀμφοτέρων πολλοὶ ἢ ὀλίγοι πιθανώτατα εἶχον κοινὴν καταγωγὴν ἐκ τῶν «ἐγκρατῶν» τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ἑκατονταετηρίδος.

Ὁ τίτλος «μακάριος» κατὰ τὴν 4ην ἑκατονταετηρίδα. Τὸ κοσμητικὸν ἐπίθετον «μακάριος», τὸ ὁποῖον ἀρχὰς τῆς 3ης ἑκατονταετηρίδος, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Ἀλεξάνδρου ἀπεδόθη πρῶτον μὲν εἰς πρεσβύτερον, ἔπειτα δὲ εἰς ἐπισκόπους, μετὰ μίαν ἑκατονταετηρίδα, ἤτοι ἀρχὰς τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος, παρουσιάζεται ἀποδιδόμενον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας. Ἐπῆλθεν, ἄρα, ἐξύψωσις τοῦ τίτλου τούτου. Οὕτως, ὁ Ἄρειος καὶ οἱ μετ᾽ αὐτοῦ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι, γράφοντες πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρον (περὶ τὸ 320), μετεχειρίσθησαν τὴν φράσιν «μακαρίῳ πάπᾳ καὶ ἐπισκόπῳ ἡμῶν Ἀλεξάνδρῳ» (Μεγάλου Ἀθανασίου, Περὶ τῶν συνόδων Ἀριμίνου καὶ Σελευκείας, κεφ. 16). Ὁ Κολουθιανὸς πρεσβύτερος Ἰσχύρας ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, μετεχειρίσθη τὴν αὐτὴν φράσιν, «Ἀθανασίῳ τῷ μακαρίῳ πάπᾳ» (Μ. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικός, κεφ. 64). Ὁ Μελιτιανὸς ἐπίσκοπος Ἀρσένιος ἔπραξε τὸ αὐτό· «Ἀθανασίῳ μακαρίῳ πάπᾳ» (αὐτόθι,

κεφ. 69). Ὁ Παλλάδιος ἐν τῷ Λαυσιακῷ ἀπέδωσε τὸν τίτλον «μακάριος» ἐπίσης εἰς πατριάρχας. Τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιον τὸν Μέγαν ὠνόμασεν «ὁ μακάριος Ἀθανάσιος ὁ ἐπίσκοπος» (κεφ. 8 καὶ 58), εἰς τὸν Κων]πόλεως Νεκτάριον ἀπέδωσε τὴν φράσιν «τῷ μακαρίῳ Νεκταρίῳ τῷ ἐπισκόπῳ» (κεφ. 38), τὸν Κων]πόλεως Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ὠνόμασε «τὸν μακάριον Ἰωάννην τὸν ἐπίσκοπον» (κεφ. 61). Ἀλλὰ δὲν εἶχε παύσῃ ἡ γενικωτέρα χρῆσις τοῦ τίτλου «μακάριος», δηλονότι, χρῆσις ὄχι μόνον διὰ πατριάρχας, ἀλλὰ καὶ διὰ μητροπολίτας καὶ ἁπλοῦς ἐπισκόπους. Διότι οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι τοῦ Μαρεώτου τῆς Αἰγύπτου ἔγραψαν πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Τύρου (335): «τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τῶν μακαρίων ἐπισκόπων τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας» (Μ. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικός, κεφ. 74). Ὁ Παλλάδιος ἐν Λαυσιακῷ τὸν τίτλον «μακάριος» ἐχρησιμοποίησε μάλιστα καὶ διὰ τοὺς μοναχοὺς (κεφ. 3ον, 10ον, 11ον, 15ον, 16ον, 18ον, 22ον, 24ον, 26ον, 35ον, 38ον, 44ον, 55ον, 57ον). Ὁ Παλλάδιος ἀνέφερε μὲν τοὺς μακαρίους τούτους ὡς ζῶντας, ἀλλ' ἦτο ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ τίτλος οὗτος ἐσχετίζετο πρὸς τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν αὐτῶν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον εἰσέλθῃ, ὅτε ὁ Παλλάδιος ἔγραφε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ (περὶ τὸ 420). Ἄλλως τε, αὕτη ἦτο ἡ πηγὴ ἐν γένει τοῦ ἐπιθέτου «μακάριος», ἤτοι ἡ μετὰ θάνατον μακαριότης, ἡ ὁποία ὅμως ἀπεδίδετο προκαταβολικῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐπιγείου βίου, ἢ ἀναχρονιστικῶς κατὰ τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ ἐκλιπόντος τούτου βίου. **Ἕνεκα τῆς γενικωτέρας χρήσεως τοῦ τίτλου «μακάριος», κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐνεφανίσθη πλέον ὁ τίτλος «μακαριώτατος», ἀποδιδόμενος εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης.** Τοῦτο δεικνύουσι τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα συνελέξαμεν ἐκ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος. Ὁ Ἀγκύρας Μάρκελλος, καταδικασθεὶς (336) καὶ ἐκτοπισθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν (339), ἔγραψεν εἰς τὸν Ρώμης Ἰούλιον (340) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν· «Τῷ μακαριωτάτῳ συλλειτουργῷ Ἰουλίῳ» (Ἐπιφανίου Κατὰ αἱρέσεων, 70,2). Οἱ ἐπίσκοποι Οὐρσάκιος καὶ Οὐάλης, ὁ μὲν τῆς πόλεως Σιγγιδόνος (Βελιγραδίου), ὁ δὲ τῆς πόλεως Μουρσῶν τῆς Ἄνω Παννονίας (τῆς σημερινῆς Οὐγγαρίας), ἀμφότεροι ἀνήκοντες τότε εἰς τὴν Δύσιν, γράφοντες πρὸς τὸν Ρώμης Ἰούλιον (337 - 352), μετεχειρίσθησαν τὴν φράσιν, «Κυρίῳ μακαριωτάτῳ πάπᾳ Ἰουλίῳ» (Μ. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικός, κεφ. 58. Πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ μοναχούς, κεφ. 26).

Πόθεν καὶ πότε προέκυψαν οἱ ἐπισκοπικοὶ τίτλοι «δεσπότης» καὶ «θεοφιλέστατος». Ἀμφότεροι οἱ τίτλοι οὗτοι ἦσαν αὐτοκρατορικοὶ τίτλοι. Δύο κληρικοὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἄρειος καὶ ὁ πιστὸς διάκονος καὶ ἀκόλουθος Εὐζώϊος, γράφοντες πρὸς τὸν Μέγαν Κανσταντῖνον, κατὰ τὸ ἔτος 327, μετεχειρίσθησαν τὴν φράσιν, «τῷ εὐλαβεστάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ δεσπότῃ ἡμῶν βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ» (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία I. 26, 2). Ἡ ἐκ Τύρου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα μετατεθεῖσα φιλαρειανικὴ σύνοδος (335)

τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς ἀγγέλλουσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Οἰκουμένῃ ἐπισκόπους καὶ λοιποὺς κληρικούς, ἀπεκάλεσε τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον τρεῖς φορὰς «θεοφιλέστατον» (Μ. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικός, κεφ. 84, πρβλ. καὶ κεφ. 51. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων, κεφ. 21). Οἱ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνελθόντες ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς (359) ἐν τῷ ἐκδοθέντι ὑπ' αὐτῶν ἐγγράφῳ ὠνόμασαν τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον «θεοφιλέστατον» (Ἐπιφανίου, κατὰ αἱρέσεων, 73, 25). Τὸν τίτλον «δεσπότης» ἔφερον ἤδη οἱ ρωμαῖοι ἐθνικοὶ αὐτοκράτορες (dominus). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται, ὅτι ὁ τίτλος οὗτος τόσον ταχέως μετεδόθη εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἐπισκόπους (πρῶτον ἥμισυ τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος). Ὁ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Εὐσέβιος († περὶ τὸ 340) ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βαλανέας τῆς Συρίας Εὐφρατίωνα ἀπέδωσεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον «δεσπότης». «Τῷ δεσπότῃ μου χαίρειν ὁμολογῶ» (Mansi, Πρακτικὰ Συνόδων, τόμος 13, στήλη 317). Ὁ Νικομηδείας Εὐσέβιος, γράφων πρὸς τὸν μητροπολίτην τῆς Τύρου Παυλῖνον, κατὰ τὸ ἔτος 320 - 321, μετεχειρίσθη τὴν φράσιν, «τῷ δεσπότῃ μου Παυλίνῳ» (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ι. 6, 1). Ὁ τὸν Ἄρειον καταδικάσας Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρος († 328) ἐν ἐπιστολῇ, ὄχι βεβαίως πρὸς τὸν γνωστὸν σχισματικὸν ἐπίσκοπον τῆς Αἰγύπτου Μελίτιον, ἀλλὰ πρὸς τὸν Σεβαστουπόλεως τοῦ Εὐξείνου Πόντου Μελίτιον, μετεχειρίσθη ἐπίσης τὴν αὐτὴν φράσιν, «τῷ δεσπότῃ μου καὶ συλλειτουργῷ μου Μελιτίῳ» (Ed. Schwartz, ἐν τοῖς Nachrichten τῆς ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τῆς Γοττίγγης, 1906, σελ. 267). Ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» εἶναι μεταγενέστερος τοῦ τίτλου «δεσπότης» καὶ ἐδημιουργήθη διὰ τὸν πρῶτον χριστιανὸν αὐτοκράτορα, τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον, ὡς ἀγαπητὸν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ τῶν χριστιανῶν, διὰ τοῦτο ὁ τίτλος οὗτος δὲν ἀπαντᾷ ἀκόμη ἀποδιδόμενος εἰς ἐπισκόπους κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος.

Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος ἐπῆλθε σπουδαία μεταβολή. Παρουσιάσθησαν οἱ εἰς ὑπερθετικὸν βαθμὸν τρεῖς ἐπισκοπικοὶ τίτλοι, «ἁγιώτατος», «θεοφιλέστατος» καὶ «ὁσιώτατος». Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος τῶν τίτλων τούτων ἔχουσι βεβαίως σχέσιν πρὸς τοὺς μνημονευθέντας κοινοὺς τίτλους τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν «ἅγιος» καὶ «ὅσιος», ὃν τρόπον ἀντιθέτως ὁ εἰς ὑπερθετικὸν βαθμὸν τίτλος «ὁσιώτατος» μετεδόθη πολὺ βραδύτερον ἐκ τῶν ἐπισκόπων εἰς τοὺς μοναχούς. **Οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος» καὶ θεοφιλέστατος» ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν γένει δι' ὅλους τοὺς ἐπισκόπους.** Ὁ Μέγας Βασίλειος τὴν μὲν πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως ἐπιστολὴν αὐτοῦ ἐπέγραψε, «τοῖς ἁγιωτάτοις ἀδελφοῖς καὶ ἐπισκόποις τοῖς ἐν τῇ Δύσει» (90η ἐπιστολή, γραφεῖσα πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 372), τὴν δὲ πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ Ἰταλοὺς ἐπισκόπους ἐπέγραψε, «τοῖς ὡς θεοφιλεστάτοις καὶ ποθεινοτάτοις ἀδελφοῖς» (243η ἐπι-

στολή, γραφεῖσα κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 376). Οἱ τίτλοι ἁγιώτατος» καὶ «θεοφιλέστατος», ὡς σαφῶς φαίνεται, ἀνεφέροντο εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως, ἤτοι ἐπισκόπους, μητροπολίτας, ὅπου τυχὸν ὑπῆρχον τοιοῦτοι, καὶ τὸν πάπαν Ρώμης. Δὲν εἶχε λόγον ὁ Μ. Βασίλειος, νὰ ἀποταθῇ μόνον εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους· τοὐναντίον, ἐπιδιώκων τὴν κατὰ τῶν ἀρειανῶν συνεργασίαν τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, εἶχε σπουδαῖον λόγον, νὰ ἀποταθῇ πρὸς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως. Ὀπαδοὶ τοῦ Ἀγκύρας Μαρκέλλου, γράφοντες πρὸ τοῦ ἔτους 376 πρὸς ἕνδεκα ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου, ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Οὐάλεντος ἐξορισθέντας εἰς τὴν Διοκαισάρειαν τῆς Παλαιστίνης, ἔθεσαν τὴν ἐπιγραφήν, «τοῖς αἰδεσιμωτάτοις καὶ ἁγιωτάτοις ἐπισκόποις» (Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων, 72, 11). Ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἐνταῦθα βεβαίως ἀνεφέρετο εἰς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, διότι ἐν Αἰγύπτῳ δὲν ὑπῆρχον μητροπολῖται. Εὑρισκόμεθα ἐνταῦθα πρὸ κοινῶν τίτλων, ἀναφερομένων καὶ εἰς τοὺς τρεῖς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας). Τρεῖς εἶναι οἱ παράγοντες τῆς ἑνοποιήσεως τῶν τίτλων. Πρῶτον, ἡ εὐκολία ὑπάρξεως κοινῶν τίτλων, δεύτερον, ἡ ἀνάγκη κοινῶν τίτλων διὰ τὸ σύνολον τῶν ἐπισκόπων, τρίτον, ἡ ἐπέκτασις καὶ γενικοποίησις ἀρχικῶς μὴ κοινῶν τίτλων, καθόσον, ὡς γνωστόν, ὑπάρχει φυσικὴ ροπή, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ τίτλοι τῶν ἀνωτέρων μεταδίδονται εἰς τοὺς κατωτέρους.

Ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἐχρησιμοποιεῖτο, ἆρά γε, ἐν γένει δι᾽ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους ; Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας περιστάσεις γενικῆς χρησιμοποιήσεως τῶν τίτλων «ἁγιώτατος» καὶ «θεοφιλέστατος» ἀπουσίασεν ὁ τίτλος «ὁσιώτατος». Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Νικομηδείας Εὐσέβιος καὶ ὁ Νικαίας Θέογνις, γράφοντες (327) πρὸς τοὺς καταδικάσαντας αὐτοὺς ἐπισκόπους καὶ χρησιμοποιήσαντες δι᾽ αὐτοὺς τὸν τίτλον «ἁγιώτατοι» καὶ τὸ ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν «ἁγιότης», ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὸ ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν «ὁσιότης» (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ι. 14, 1). Ἐπίσης ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ συναθροισθεῖσαν σύνοδον (335) ἀνέφερε τὴν φράσιν, «τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος» (Εὐσεβίου, Βίος Μ. Κωνσταντίνου, IV. 42. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἱστορία Ι. 29, 6). Ἀλλ᾽ ἐκ τῆς ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις χρήσεως τοῦ ἀφῃρημένου οὐσιαστικοῦ «ὁσιότης» δὲν δύναταί τις ἀσφαλῶς νὰ συμπεράνῃ, ὅτι δι᾽ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τούτους ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ εἰς ὑπερθετικὸν βαθμὸν τίτλος «ὁσιώτατος», διότι τὸ ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν «ὁσιότης» προϋποθέτει καὶ τὸ ἁπλοῦν ἐπίθετον «ὅσιος». Οὕτω γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἀμφιβολία περὶ τῆς γενικῆς χρήσεως τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος». Ἀλλ᾽ ἀπὸ τῆς ἐπισφαλοῦς ἀμφιβολίας ταύτης δυνάμεθα, ἆρά γε, νὰ φθάσωμεν εἰς ἀσφαλῆ ἄρνησιν, ὅτι, δηλαδή, ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ὡρισμένως δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν γένει δι᾽ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους ;

Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ φέρωμεν τὰ ἑπόμενα ἐπιχειρήματα. Μέχρι τέλους τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος δὲν ἀπαντᾷ ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν («ὁσιώτατοι»). Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔλεγον μὲν «ἁγιώτατοι ἐπίσκοποι» καὶ «θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι», ἀλλ᾽ ὄχι «ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι». Μήπως ἀπέφευγον τὸν τίτλον «ὁσιώτατος», ὡς κατώτερον; Ἐν τούτοις, ὁ τίτλος οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὰ ἀνώτατα ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀπέδωσεν αὐτὸν εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης. Γράφων πρὸς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον τὸν Α´ (403) ἐπέγραψεν· «Τῷ δεσπότῃ μου αἰδεσίμῳ καὶ ὁσιωτάτῳ ἐπισκόπῳ Ἰννοκεντίῳ» (Παλλαδίου, Διάλογος περὶ βίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου κεφ. Β´). — Γνωρίζομεν, ὅτι ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος εἰς τὸν Ρώμης ἀπεδίδετο ὁ τίτλος «μακαριώτατος» (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 171) καὶ ὅτι ἐπιστολαὶ ἐπισκόπων τῆς Βορείου Ἀφρικῆς πρὸς τὸν Ρώμης Ἰννοκέντιον τὸν Α´ καὶ Βονιφάτιον τὸν Α´, ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος, μετεχειρίσθησαν τὸν αὐτὸν τίτλον «μακαριώτατος» («beatissimus». Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 20, στήλη 564, 568, 572, 752). Μεμονωμένα παραδείγματα χρησιμοποιήσεως τοῦ τίλου «μακαριώτατος» διὰ τὸν Ρώμης, ἐκ τῆς ἐπιλοίπου 5ης ἑκατονταετηρίδος, εὑρίσκει τις παρὰ Migne (λατινικὴ σειρά, τόμος 54, στήλη 606 744, 950, 976, 1072, τόμος 58, στήλη 14, 46, 99, τόμος 59, στήλη 21). Ὁ τίτλος «μακαριώτατος» ἦτο δημιούργημα τῆς Δύσεως, περιοριζόμενος εἰς τὸν Ρώμης, μετεδόθη δὲ καὶ εἰς ἐπισκόπους τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (ἴδε συλλογὴν ἐπιστολῶν τοῦ Αὐγουστίνου † 430. Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 33). Ἀλλὰ μόλις μετὰ μίαν καὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδα, ἤτοι ἀπ᾽ ἀρχῆς τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς (πρῶτον ἥμισυ τῆς 6ης ἑκατονταετηρίδος), ὡς θὰ ἴδωμεν, παρουσιάζεται διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, μετά τινας δὲ δεκαετηρίδας, ἤτοι τέλη τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἔχομεν τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ διὰ τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. — Τοὐναντίον, ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος παρουσιάσθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀποδιδόμενος καὶ εἰς τὸν Ρώμης καὶ εἰς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, ὡς ἀσφαλῶς δεικνύει ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου († 444), περὶ τῆς ὁποίας βραδύτερον θὰ γίνῃ λόγος. Δικαιούμεθα, ἄρα, νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ σπουδαῖον συμπέρασμα, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἦτο ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος. Ἡ ἐπέκτασις καὶ γενίκευσις τῶν ἄλλων τίτλων («ἁγιώτατος» καὶ «θεοφιλέστατος») καὶ ἡ ἐπιθυμία διακρίσεως ἐγέννα τὴν ἀνάγκην ἀποφυγῆς τῶν ἐν χρήσει κοινῶν τίτλων. Εἰς τοιαύτας περιστάσεις, ἢ ἐδημιουργεῖτο νέος τίτλος, ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς διακρίσεως, ἢ ἐλαμβάνετο καὶ ἐξυψοῦτο ἀχρησιμοποίητος καὶ παρημελημένος τίτλος. Τοιοῦτος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἦτο ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», σχετιζόμενος μὲ τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα τῶν μοναχῶν καὶ ἐξυψωθεὶς εἰς πατριαρχικὸν τίτλον

ὑπὸ τοῦ πρώτου μοναχοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἢ τοὐλάχιστον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Πάντως ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος» εἶναι δημιούργημα τῆς Ἀνατολῆς, τῆς κοιτίδος τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῆς μοναχικῆς νοοτροπίας. Ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἐν τῇ Δύσει ἔμεινεν ἀκατανόητος, διὰ τοῦτο ἐκεῖ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εὕρωσιν ἀντίστοιχον λατινικὴν λέξιν (ἐκ τοῦ λατινικοῦ λεξικοῦ παραλαμβάνομεν τὰς πλέον σχετικὰς λέξεις fas καὶ fastus) καὶ δὲν ἐσκέφθησαν νὰ κατασκευάσωσι νέαν τοιαύτην (π. χ. virtuosissimus, ἢ ἄλλην τινά), ἀλλ᾽ ἔσπευδον νὰ μεταφράσωσιν αὐτὸν διὰ τῆς λέξεως «sanctissimus» (ἁγιώτατος). Ἐπιγραφὴ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου († 444) πρὸς τὸν Ρώμης Κελεστῖνον, «τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ πατρὶ Κελεστίνῳ, μετεφράσθη λατινιστὶ εἰς «sanctissimo Deique amantissimo patri Cœlestino» (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 50, στήλη 447). Ἐπιγραφὴ ἐπιστολῶν τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανοῦ (446 - 449) πρὸς τὸν Ρώμης Λέοντα, «τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ πατρὶ Λέοντι», μετεφράσθη λατινιστὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον (αὐτόθι, τόμος 54, στήλη 721, 727).—Τὴν μοναχικὴν νοοτροπίαν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου δεικνύει καὶ ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀπόδοσις τοῦ τίτλου «δεσπότης» εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, ἀκόμη καὶ εἰς πρεσβυτέρους. Ἐλάμβανε, δηλονότι, τὴν χαρακτηριστικὴν θέσιν τῶν μοναχῶν καὶ τῶν λαϊκῶν ἀπέναντι τῶν κληρικῶν, δι᾽ ὅλους ἔχων πρόχειρον τὴν προσφώνησιν «δέσποτα».

Διὰ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὁ τίτλος «δεσπότης» καθιερώθη ἐν γένει δι᾽ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Περὶ τῶν ἐν τῇ σωζομένῃ συλλογῇ ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου (Migne, τόμος 52) δὲν γνωρίζομεν, ἂν αἱ ἐπιγραφαὶ αὐτῶν εἶναι πλήρεις ἢ συνετμήθησαν ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων. Πάντως εἶναι πολὺ σύντομοι, ὡς «Ἰωάννῃ ἐπισκόπῳ Ἱεροσολύμων», ἢ ἀκόμη συντομώτεραι, ὡς «Ἐλπιδίῳ ἐπισκόπῳ». Ἕνεκα τούτου ἀγνοοῦμεν τοὺς ἐπισήμους τίτλους, τοὺς ὁποίους μετεχειρίσθη ἢ ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ ὁ Χρυσόστομος, ἀλλ᾽ ἡ ἔλλειψις αὕτη ἀναπληροῦται ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ ἀπαντωσῶν προσφωνήσεων. Αἱ προσφωνήσεις, βεβαίως, κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δὲν ἐταυτίζοντο ἀπολύτως μὲ τοὺς ἐπισήμους τίτλους, πάντως ὅμως εἶχον σχέσιν πρὸς αὐτοὺς καὶ ὑφίσταντο ἀλληλεπιδράσεις. Εἴδομεν, ὅτι ἐπίσκοποι τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος προσεφώνουν ἀλλήλους διὰ τοῦ τίτλου «δεσπότης». Ἡ συνήθεια αὕτη περισσότερον ἐπεκράτησεν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης διὰ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Οὗτος ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ προσεφώνει τοὺς ἐπισκόπους διὰ τῆς φράσεως «δέσποτά μου τιμιώτατε», ἢ «δέσποτά μου τιμιώτατε καὶ εὐλαβέστατε (ἢ θεοφιλέστατε)». Παραδείγματα. Τὸν Ἱεροσολύμων Ἰωάννην προσεφώνησε «δέσποτά μου τιμιώτατε καὶ εὐλαβέστατε» (Migne, τόμος 52, στήλη 654, ἐπιστολὴ 88η, περὶ τὰ μέσα). Τὸν Θεσσαλονίκης Ἀνύσιον προσεφώνησεν ἁπλῶς «δέσποτά μου τιμιώτατε»

(αὐτόθι, στήλη 706, ἐπιστολὴ 162α). Τὸν ἐπίσκοπον Ἐλπίδιον προσεφώνησε κατὰ δύο διαφόρους τρόπους· «δέσποτά μου τιμιώτατε», ἢ «δέσποτά μου τιμιώτατε καὶ εὐλαβέστατε» (αὐτόθι, στήλη 626, ἐπιστολὴ 25η, στήλη 690, ἐπιστολὴ 131η, στήλη 696, ἐπιστολὴ 142α, στήλη 737, ἐπιστολὴ 230η, ὅπου ἀντὶ «εὐλαβέστατε» κεῖται «θεοφιλέστατε»). Τὸν ἐπίσκοπον Δόμνον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Τραγκυλῖνον προσεφώνησεν ἁπλῶς «δέσποτά μον τιμιώτατε» (αὐτόθι, στήλη 626, ἐπιστολὴ 27η, στήλη 630, ἐπιστολὴ 37η, κυρίως στήλη 631), ἐνῷ τὸν ἐπίσκοπον Εὐλόγιον προσεφώνησε «δέσποτά μου τιμιώτατε καὶ εὐλαβέστατε» (αὐτόθι, στήλη 654, ἐπιστολὴ 87η). Τὸν τίτλον «δέσποτά μου τιμιώτατε (καὶ εὐλαβέστατε)» ἀπέδιδε εἰς πρεσβυτέρους (αὐτόθι, στήλη 661, ἐπιστολὴ 101η, στήλη 650, ἐπιστολὴ 78η). Τὸντίτλον «δέσποτά μου θαυμασιώτατε (καὶ μεγαλοπρεπέστατε)» ἀπέδιδεν εἰς πολιτικοὺς ἄρχοντας (αὐτόθι, στήλη 740, ἐπιστολὴ 236η, στήλη 633, ἐπιστολὴ 42α, στήλη 690, ἐπιστολὴ 132α, στήλη 723, ἐπιστολὴ 201η).

Ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος συνετέλεσεν εἰς τὴν καθιέρωσιν τῶν τίτλων «ἁγιώτατος», «θεοφιλέστατος» καὶ «ὁσιώτατος», Ἡ σωζομένη συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (412—444. Migne τόμος 77) ἐνέχει διπλῆν σημασίαν, καὶ ὡς περιέχουσα ἐπιστολὰς ὑπ᾿ αὐτοῦ γραφείσας καὶ ὡς περιέχουσα ἐπιστολὰς πρὸς αὐτὸν γραφείσας. Πρὸς τούτοις, αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν ἐπιστολῶν διεσώθησαν πλήρεις. Ἐν αὐταῖς συνήθεις εἶναι τρεῖς συνδυασμοὶ τίτλων· «ἁγιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ», «ὁσιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ», «ἁγιωτάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ». Ἐν οἱῳδήποτε τῶν τριῶν τούτων συνδυασμῶν ἐνυπάρχει ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», πρόκειται περὶ πατριαρχικοῦ τίτλου. Οὕτω ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος πρὸς μὲν τὸν Ρώμης Κελεστῖνον ἔγραψε «τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ πατρὶ Κελεστίνῳ» (Migne, τόμος 77, στήλη 80, ἐπιστολὴ 11η), πρὸς δὲ τὸν Κωνσταντινουπόλεως Μαξιμιανὸν ἔγραψε «τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Μαξιμιανῷ (αὐτόθι, στήλη 233, ἐπιστολὴ 49η), Ἡ χρῆσις τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος» καὶ τοῦ τίτλου ἀκόμη «ἁγιώτατος» δὲν πρέπει νὰ κάμῃ ἐντύπωσιν, διότι, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἐχρησιμοποιοῦντο δι᾿ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Βλέπομεν ὅμως, ὅτι ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἀπεδόθη εἰς τὸν Ρώμης καὶ τὸν Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιβεβαιοῦται, ἄρα, ὅτι ὁ τίτλος οὗτος ἦτο τίτλος τῶν δύο τούτων πατριαρχῶν. Ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν, ἂν ἀπεδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, τὸν Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ἀντιοχείας. Ὁ Ἱεροσολύμων δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριος, ὁ Βεροίας τῆς Συρίας Ἀκάκιος καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἀλύπιος, γράφοντες πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Κύριλλον, δὲν μετεχειρίσθησαν τὸν τίτλον «ὁσιώτατος» ἀλλὰ τοὺς τίτλους «τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ἁγιωτάτῳ»ἢ «τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ» (αὐτόθι, στήλη 44, ἐπιστολὴ 3η. στήλη 100, ἐπιστολὴ 15η. στήλη 132, ἐπιστολὴ 22, πρβλ. καὶ

στήλην 169, ἐπιστολὴν 38ην καὶ στήλην 248, ἐπιστολὴν 47η, στήλη 145, ἐπιστολὴ 29η). Ὁ ἐπίσκοπος ὅμως Ἐμέσης Παῦλος, γράφων πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Κύριλλον, ἔκαμε χρῆσιν τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» («τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ Κυρίλλῳ». αὐτόθι, στήλη 165, ἐπιστολὴ 36η). Τοῦτο ἐνέχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἦτο λίβελλος, καταδικάζων τὸν Νεστόριον καὶ τὴν θεωρίαν αὐτοῦ. Ἐν αὐτῷ πρὸς τούτοις κεῖνται αἱ ἑπόμεναι ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὸ ζήτημα ἡμῶν ἐκφράσεις. «Πρός τε τὴν σὴν ὁσιότητα καὶ πρὸς τὸν ὁσιώτατον καὶ ἁγιώτατον Ἰωάννην ἐπίσκοπον (Ἀντιοχείας) καὶ πρὸς τὸν ὁσιώτατον καὶ ἁγιώτατον πατέρα ἡμῶν Ἀκάκιον, τὸν ἐπίσκοπον τῆς Βεροιέων (ἐκκλησίας)... καταδέχεσθαι ἡμᾶς τὴν κατάστασιν (ἐγκατάστασιν) τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ὁσιωτάτου Μαξιμιανοῦ (Κωνσταντινουπόλεως)». Καταφαίνεται, ὅτι ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὸν Ῥώμης, τὸν Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ἀντιοχείας. Οὕτω πιστοποιεῖται τὸ ἀνωτέρω ὑφ᾽ ἡμῶν λεχθέν, ὅτι ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος. Ὁ τὸν λίβελλον γράψας ἐπίσκοπος Ἐμέσης Παῦλος διὰ τῆς προσθήκης τῆς φράσεως «πατέρα ἡμῶν» ἔδειξεν, εἰς ποίας ἐξαιρετικὰς σχέσεις πρὸς τὸν Βεροίας Ἀκάκιον εὑρίσκετο, ἐν στιγμῇ δὲ ἐνθουσιαστικῆς ὑπερυψώσεως τοῦ σεβαστοῦ δι᾽ αὐτὸν προσώπου ἀπέδωσεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον «ὁσιώτατος». Πρόκειται περὶ καταχρηστικῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ τίτλου τούτου.

Θεοδώρητος ὁ Κύρου συνετέλεσεν ἐπίσης εἰς τὴν καθιέρωσιν τῶν τίτλων «ἁγιώτατος», «θεοφιλέστατος» καὶ «ὁσιώτατος». Ἐν τῇ σωζομένῃ συλλογῇ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (423 - 458, Migne τόμος 83) αἱ ἐπιγραφαὶ αὐτῶν εἶναι πολὺ σύντομοι, περιλαμβάνουσαι τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτου, τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ ὡς ἐπισκόπου καὶ συνήθως τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ, ἐνίοτε ὅμως καὶ τοῦτο παραλείπεται. Ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιστολῶν ἔχομεν πληροφορίας περὶ ἐπισκοπικῶν τίτλων ἢ νύξεις περὶ αὐτῶν. Οὕτω ἐν ταῖς πρὸς τοὺς πατριάρχας Κων]πόλεως Φλαβιανὸν καὶ Πρόκλον ἐπιστολαῖς τοῦ Θεοδωρήτου ἀπαντῶσιν αἱ φράσεις «τὴν σὴν ἁγιωσύνην» καὶ «τῆς σῆς ὁσιότητος» (Migne, τόμος 83, στήλη 1184, ἐπιστολὴ 11η. στήλη 1224, ἐπιστολὴ 47η. στήλη 1277, ἐπιστολὴ 86η. στήλη 1297, ἐπιστολὴ 104). Ἐφόσον ἤδη ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἀπεδίδοντο οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος καὶ ὁσιώτατος», ἐκ τῶν παρατεθεισῶν φράσεων τοῦ Θεοδωρήτου δυνάμεθα ὀρθῶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Θεοδώρητος τοὺς δύο τούτους τίτλους εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν αὐτοῦ. Πιστοποίησις. Ἐν τῇ τοῦ Ἀντιοχείας Ἰωάννου ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Κων]πόλεως Νεστόριον, εὑρισκομένῃ μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου, λέγεται· «Τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ ἐπισκόπῳ Νεστορίῳ» (αὐτόθι, στήλη 1413, ἐπιστολὴ 149η). Δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «ἁγιώτατος», ὁ ὁποῖος λείπει ἐκ τοῦ μνημονευ-

θέντος παραδείγματος, ἐπίσης δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐν αὐτῷ, διότι ἀμφότεροι οἱ τίτλοι οὗτοι ἐχρησιμοποιοῦντο δι᾿ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐνταῦθα. Ἐν ταῖς πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Δόμνον ἐπιστολαῖς τοῦ Θεοδωρήτου ἀπαντῶσιν αἱ φράσεις «τὴν σὴν ἁγιωσύνην» καὶ «τῆς σῆς ὁσιότητος» (αὐτόθι, στήλη 1209, ἐπιστολὴ 31η. στήλη 1304, ἐπιστολὴ 110η. στήλη 1309, ἐπιστολὴ 112η). Ἐφόσον ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου γνωρίζομεν, ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἀντιοχείας ἀπεδίδοντο οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος καὶ ὁσιώτατος», ἐκ τῶν παρατεθεισῶν φράσεων τοῦ Θεοδωρήτου δυνάμεθα ὀρθῶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Θεοδώρητος τοὺς τίτλους τούτους εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν αὐτοῦ. Πιστοποίησις. Ἐπιστολὴ τοῦ Κων]πόλεως Πρόκλου († 446) πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Δόμνον ἀναφέρει· «Τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ Δόμνῳ» (Migne, τόμος 65, στήλη 881, ἐπιστολὴ 13η). Χάριν σαφηνείας ἐπαναλαμβάνομεν καὶ εἰς τὴν δευτέραν ταύτην ὁμοίαν περίστασιν, ὅτι δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «ἁγιώτατος», ὁ ὁποῖος λείπει ἐκ τοῦ μνημονευθέντος παραδείγματος, ἐπίσης δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐν αὐτῷ, διότι ἀμφότεροι οἱ τίτλοι οὗτοι ἐχρησιμοποιοῦντο δι᾿ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐνταῦθα. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐν τῇ πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Διόσκορον ἐπιστολῇ τοῦ Θεοδωρήτου (Migne, τόμος 83, στήλη 1265, ἐπιστολὴ 83) ὁ Ἀντιοχείας Δόμνος ἀναφέρεται μὲ τοὺς τίτλους «τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ἁγιωτάτῳ», οἱ ὁποῖοι ἀπεδίδοντο εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, λείπει δὲ ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἰσχύει ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἀντιθέτων μαρτυριῶν. Εἶναι ἁπλῆ παραδρομή. Συμεὼν ὁ Στυλίτης († 460) ἔγραψε πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Βασίλειον· «Τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ ἁγιωτάτῳ Βασιλείῳ ἀρχιεπισκόπῳ» (Εὐαγρίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, II 10). Ἐν ταῖς πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Διόσκορον δύο ἐπιστολαῖς τοῦ Θεοδωρήτου ἀπαντῶσιν αἱ φράσεις «τὴν σὴν ἁγιωσύνην» καὶ «τῆς σῆς ὁσιότητος» Migne, τόμος 83, στήλη 1232, ἐπιστολὴ 60ή. στήλη 1265, ἐπιστολὴ 83η). Ἐφόσον ἐκ τοῦ λιβέλλου τοῦ Ἐμέσης Παύλου, κειμένου ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου, γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τὸν Ἀλεξανδρείας ἀπεδίδοντο οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος καὶ ὁσιώτατος», ἐκ τῶν παρατεθεισῶν φράσεων τοῦ Θεοδωρήτου δυνάμεθα ὀρθῶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Θεοδώρητος τοὺς τίτλους τούτους εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν αὐτοῦ. Ὅτι ὁ Ἀλεξανδρείας, ὡς οἱ ἄλλοι πατριάρχαι, ἠξιοῦτο τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος», πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας. Ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν διὰ τὸν πάπαν Ρώμης. Ἐν τῇ πρὸς τὸν Ρώμης Λέοντα ἐπιστολῇ τοῦ Θεοδωρήτου ἀπαντῶσιν αἱ φράσεις «τῆς ὑμετέρας ἁγιωσύνης» καὶ «τὴν σὴν ὁσιότητα» (αὐτόθι, στήλη 1312, ἐπιστολὴ 113η). Ἐφόσον ὄχι μόνον ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλε-

ξανδρείας Κυρίλλου († 444), ἀλλ᾽ ἤδη ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Ῥώμης Ἰννοκέντιον τὸν Α΄ (403, ἴδε ἀνωτέρω, σελίδα 174) γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τὸν πάπαν Ῥώμης ἀπεδίδετο ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», ἐκ τῶν παρατεθεισῶν φράσεων τοῦ Θεοδωρήτου δυνάμεθα ὀρθῶς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Θεοδώρητος τοὺς τίτλους «ἁγιώτατος» καὶ «ὁσιώτατος» εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν αὐτοῦ. Ἔχομεν δύο πιστοποιήσεις ἐξ αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Θεοδωρήτου· Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Θεοδωρήτου πρὸς τὸν πρεσβύτερον Ῥενᾶτον ἀναφέρεται ἡ φράσις «τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ὁσιωτάτου ἀρχιεπισκόπου δεσπότου μου Λέοντος» (αὐτόθι, στήλη 1324, ἐπιστολὴ 116η). Πρόκειται περὶ τοῦ Ῥώμης Λέοντος. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Θεοδωρήτου πρὸς τὸν ἀρχιδιάκονον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ φράσις «τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ὁσιωτάτου ἀρχιεπισκόπου (Ῥώμης)» (αὐτόθι, στήλη 1328, ἐπιστολὴ 118η). Χάριν μείζονος σαφηνείας ἐπαναλαμβάνομεν καὶ εἰς τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν ταύτην ὁμοίαν περίστασιν, ὅτι δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε μὲν ἐν τῷ σχετικῷ χωρίῳ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 176), λείπει δὲ ἐκ τῶν πιστοποιήσεων, τῶν προερχομένων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου, ἐπίσης δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ τίτλος «ἁγιώτατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐν αὐταῖς, διότι ἀμφότεροι οἱ τίτλοι οὗτοι ἐχρησιμοποιοῦντο δι᾽ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους. Ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἐνταῦθα. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐν τῇ πρὸς τὸν Ῥώμης Λέοντα μνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ τοῦ Θεοδωρήτου (αὐτόθι, στήλη 1312, ἐπιστολὴ 113η) ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανὸς ἀναφέρεται μὲ τοὺς τίτλους «τοῦ ἁγιωτάτου καὶ θεοφιλεστάτου τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν ἐπισκόπου τοῦ κυρίου Φλαβιανοῦ», οἱ ὁποῖοι ἀπεδίδοντο εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, λείπει δὲ ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἰσχύει ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἀντιθέτων μαρτυριῶν. Εἶναι ἁπλῆ παραδρομή. Πάντως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὅπως ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου, οὕτω καὶ ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου συνήθεις εἶναι οἱ τρεῖς συνδυασμοὶ τίτλων· «ἁγιώτατος καὶ θεοφιλέστατος», «ὁσιώτατος καὶ θεοφιλέστατος», «ἁγιώτατος καὶ ὁσιώτατος», καὶ ὅτι ἀμφότεραι αἱ συλλογαὶ αὗται συνετέλεσαν εἰς τὴν καθιέρωσιν τῶν τίτλων τούτων. Ἐν οἱῳδήποτε τῶν τριῶν μνημονευθέντων συνδυασμῶν ἐνυπάρχει ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», πρόκειται περὶ πατριαρχικοῦ τίτλου. Κυρίως περὶ τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» ἐνδιαφερόμεθα.

Ἀρχαὶ ἐπεκτάσεως τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» καὶ εἰς ἄλλους ἐπισκόπους. Ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου (412—444) ἐκτὸς τῶν πατριαρχῶν μόνον ὁ Βεροίας τῆς Συρίας Ἀκάκιος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἐμέσης Παύλου ὡς «ἁγιώτατος καὶ ὁσιώτατος» (Migne, τόμος 77, στήλη 165, ἐπιστολὴ 36η), ἀλλ᾽ ἐν τῇ συλ-

λογῇ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου (423—458) ἀναφέρονται καὶ δύο ἄλλοι. Οὕτω ἐν τῇ πρὸς τὸν Ἐδέσσης Ἴβαν ἐπιστολῇ αὐτοῦ λέγεται «τοῦ ὁσιωτάτου ἐπισκόπου τοῦ κυρίου Εὐσεβίου, ὃς τὸ Γαλατῶν ἔθνος ἰθύνει σοφῶς» (Migne, τόμος 83, στήλη 1228, ἐπιστολὴ 52α). Τῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν πεμφθέντων ἀνατολικῶν ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ροῦφον ἐπιγράφεται· «Τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ Ρούφῳ» (αὐτόθι, στήλ 1476, ἐπιστολὴ 170η). Δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», παρουσιαζόμενος κατ' ἀρχὰς διὰ τὸν Ρώμης καὶ τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, ἐπεξετάθη καὶ εἴς τινας ἄλλους ἐπισκόπους ἐν στιγμῇ ἐνθουσιαστικῆς ὑπερυψώσεως τῶν προσώπων, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραφον. Ὅπως ὁ Ἐμέσης Παῦλος διὰ τῆς φράσεως «πατέρα ἡμῶν» ἔδειξε τὰ ἐξαιρετικὰ συναισθήματα αὐτοῦ πρὸς τὸν Βεροίας Ἀκάκιον, οὕτως ὁ Θεοδώρητος διὰ τῆς φράσεως, «ὃς τὸ Γαλατῶν ἔθνος ἰθύνει σοφῶς», ἔδειξεν ἐπίσης τὰ ἐξαιρετικὰ συναισθήματα αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Εὐσέβιον. Ὅτι οἱ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀξιωθέντες τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» δὲν ἦσαν πολλοί, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι ἐνῷ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολλάκις ἀπαντῶσιν οἱ τίτλοι εἰς πληθυντικὸν ἀριθμόν, «ἁγιώτατοι ἐπίσκοποι» καὶ «θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι», ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» δὲν ἀπαντᾷ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν («ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι») [1], ἐνῷ θὰ ἀπαντήσωμεν αὐτὸν πλειστάκις κατὰ τὴν ἑπομένην ἐποχήν. Ἡ χρῆσις τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως παρέμενε μόνον μέχρι τέλους τῆς ἐποχῆς, ὅπου εὑρισκόμεθα, ἤτοι μέχρι τέλους τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος. Οἱ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπίσκοποι ἔγραψαν πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως Ἀκάκιον (471—489): «Ἀκακίῳ τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ πατριάρχῃ τῆς κατὰ τὴν βασιλεύουσαν Κωνσταντινούπολιν νέαν Ρώμην ἁγιωτάτης ἐκκλησίας» (Εὐαγρίου, Ἐκκλ. Ἱστορία III. 9). Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν ὠνομάζετο πλέον, ὡς προηγουμένως, «ἁγία» ἢ «μακαρία», ἀλλ' ὠνομάζετο «ἁγιωτάτη». Ὑπῆρχεν ἀλληλεπίδρασίς τις τῶν τίτλων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν τίτλων τῶν ἐπισκόπων. Τὸ Ἑνωτικὸν τοῦ Ζήνωνος (482), ὄχι βεβαίως ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, ἀλλ' ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφέρει τὰς φράσεις «ταῖς ἁγιωτάταις ἐκκλησίαις» καὶ «τοῖς θεοφιλεστάτοις ἐπισκόποις» (αὐτόθι, III. 14). Ὅπως ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος, ὅτε τὸ κοσμητικὸν ἐπίθετον τοῦ αὐτοκράτορος «θεοφιλέστατος» ἤρχισε χρησιμοποιούμενον καὶ δι' ἐπισκόπους, οὕτω καὶ μέχρι τέλους τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος ὁ τίτλος οὗτος ἀπεδίδετο εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τοῦ κράτους (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας). Τὸ δογματικὸν διάταγμα τοῦ Ζήνωνος δὲν

1. Δὲν πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν μεταγενέστεραι περιλήψεις ἀρχαιοτέρων ἐγγράφων Migne, τόμος 119, στήλη 728 καὶ ὅπου ἀλλοῦ τὸ αὐτὸ τυχὸν συμβαίνει).

ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπευθύνεται εἰς μόνους τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ἀλλ' εἰς ὅλους τοὺς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμούς. Ἐπεκράτει, δηλονότι, παρ' αὐτοῖς καὶ ὑπερίσχυεν ἡ ἰδιότης τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοὐλάχιστον οἱ περισσότεροι τίτλοι ἦσαν κοινοὶ εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας. Μόνος ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἐβάδισεν ἀντίθετον ὁδόν. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 4ης ἑκατονταετηρίδος παρουσιάσθη ὡς πατριαρχικός, κατὰ δὲ τὴν 5ην ἑκατονταετηρίδα ἔχομεν μόνον τρία παραδείγματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἀπεδόθη καὶ εἰς μὴ πατριάρχας. Ἂν τυχὸν ὑπῆρχον καὶ ἄλλα, πάντως ἦσαν ἐλάχιστα. Βραδύτερον μετεδόθη εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους.

Β'

Η ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΕΠΟΧΗ

(Ἕκτη ἑκατονταετηρίς)

Ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐποχῇ διεμορφώθησαν ἐπισκοπικοὶ τίτλοι, τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἦσαν κοινοὶ καὶ εἰς τοὺς τρεῖς διοικητικοὺς βαθμοὺς (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας). Κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἤρχισαν οἱ ἐπισκοπικοὶ τίτλοι νὰ χωρίζωνται εἰς ὁμάδας, ἑκάστη τῶν ὁποίων βαθμηδὸν προετιμᾶτο καὶ ἐμονιμοποιεῖτο δι' ὡρισμένον ἐκ τῶν τριῶν τούτων ἐπισκοπικῶν βαθμῶν. Ἐπῆλθε μετακίνησις τῶν τίτλων. Νέοι τίτλοι παρουσιάσθησαν, συνήθως ὑπὸ τὴν ἑπομένην διπλῆν ἔννοιαν, ἤτοι παλαιοὶ τίτλοι ἔλαβον νέον περιεχόμενον, ἢ προσέλαβον νέαν μορφήν. Σπανίως παρουσιάσθη νέος ὁλοτελῶς τίτλος καὶ τοῦτο βραδύτερον, μετὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν. Εἰς τὴν ὑπερίσχυσιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς νέας ταύτης τάσεως ἠμπόδιζεν ἡ τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος τάσις, ἡ γενικεύουσα τοὺς τίτλους εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἐμμένουσα εἰς τοὺς προηγουμένως καθιερωθέντας τίτλους. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων τάσεων διεξήχθη πάλη, ἡ ὁποία εἶναι καταφανὴς ἐν ταῖς Νεαραῖς τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Καθιέρωσις τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ πάλη τοῦ παλαιοῦ καὶ νέου καθεστῶτος. Πάλη παρατεταμένη, πολύπλοκος, ἐντατικὴ καὶ μετὰ ἐναλασσομένων ἐπιτυχιῶν. Ἡ μεγάλη ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἐποχὴ διακρίσεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἤ ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ νέος τίτλος, ἀνάλογος τῆς ἐπιθυμίας τῆς διακρίσεως, ἢ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀχρησιμοποίητος τίτλος. Τοῦτο συνέβη κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ τίτλου «μακαριώτατος», μὴ ὄντος ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ περὶ τὸ 357 ἐπίσκοπος Λισαβῶνος Ποτάμιος, γράφων τὸν Μ. Ἀθανάσιον, ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, ἀπεκάλεσεν αὐτὸν «μακαριώτατον» (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 8, στήλη 1416) καὶ ὅτι ὁ Ἱερώνυμος εἰς τέσσαρας ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Θεόφιλον († 412) ἀπέδωσεν εἰς

αὐτὸν τὸν τίτλον «μακαριώτατος» («beatissimo papae», Ἔκδοσις Βιέννης, ἐπιστολὴ 63, 86, 88, 99). Ἀλλ' ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου († 444), ἀνεψιοῦ καὶ ὁμοτρόπου τοῦ Θεοφίλου, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν, δὲν δικαιολογεῖ τὴν χρῆσιν τοῦ τίτλου τούτου. Ὁ Ποτάμιος καὶ ὁ Ἱερώνυμος τὸν τίτλον τοῦ πάπα Ρώμης ἐσφαλμένως μετέφερεν εἰς τὸν πάπαν τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐν πέμπτῃ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Θεόφιλον ὁ Ἱερώνυμος ἀπέφυγε τὸν τίτλον «μακαριώτατος» (ἐπιστολὴ 114). Ὁ Ἱερώνυμος μεταφράζων λατινιστὶ τὴν ἐπιστολὴν ἱεροσολυμιτικῆς συνόδου καὶ ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου τῆς Λύδδης Διονυσίου, ἀμφοτέρας ἀπευθυνομένας πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Θεόφιλον (ἐπιστολαὶ 93 καὶ 94), εἶχεν ἐπίσης μεταχειρισθῇ τὸν τίτλον beatissimus, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑφ' ἡμῶν λεχθέντων ἐξάγεται, ὅτι διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἀπέδωσεν ἄλλον τινὰ τίτλον μᾶλλον ἢ τὸν τίτλον «μακαριώτατος». Ὁ τίτλος «μακαριώτατος» ἦτο ἀχρησιμοποίητος ἀκόμη ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐκτὸς δημιουργίας νέου τίτλου καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως ἀχρησιμοποιήτου τίτλου, ὑπῆρχε καὶ τρίτον ἐνδεχόμενον, ἤτοι χρησιμοποίησις καὶ ἀνύψωσις τίτλου, ὄντος ἤδη ἐν χρήσει. Τοῦτο συνέβη διὰ τῆς χρήσεως τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος». Ὁ συνδυασμὸς αὐτοῦ μὲ τὸν τίτλον «μαμαριώτατος» συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνύψωσιν αὐτοῦ. Ἀλλ' εἰς τὸ ἔργον τῆς διακρίσεως καὶ ἐξυψώσεως ἀντέδρα τὸ παρελθὸν μὲ τοὺς γενικοὺς ἐπισκοπικοὺς τίτλους αὐτοῦ. Ἡ εὐκολία τῆς ὑπάρξεως κοινῶν τίτλων δι' ὅλους τοὺς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς καὶ ἡ ἀνάγκη ὑπάρξεως κοινῶν τίτλων διὰ τὸ σύνολον τῶν ἐπισκόπων ἐπανέφερον ἐκ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς τοὺς γενικοὺς ἐπισκοπικοὺς τίτλους. Ἀνακύπτουσι κυρίως δύο τίτλοι τοῦ παρελθόντος. Ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», γενικὸς δι' ὅλους τοὺς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας), καὶ ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», γενικὸς δι' ὅλους τοὺς πατριάρχας. Ἡ παλαιὰ χρῆσις τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος» δι' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἐπισκόπους ἀκόμη καὶ διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (Νεαραὶ 67, 69, 6, 7, 56) ἐπάλαιε πρὸς τὴν νέαν χρῆσιν τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος», περιορισθέντος εἰς μόνους τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους (Νεαραὶ 5, 6, 7, 67, 79). Ἡ παλαιὰ χρῆσις τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» δι' ὅλους τοὺς πατριάρχας (Νεαραὶ 5, 6, 7, 3, 59) ἐπάλαιε πρὸς τὴν νέαν χρῆσιν τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος», ἐπεκταθέντος καὶ εἰς τοὺς μητροπολίτας καὶ ἔπειτα περιορισθέντος εἰς μόνους τοὺς μητροπολίτας (Νεαραὶ 5 καὶ 42). Ἡ χρῆσις τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» δι' ὅλους τοὺς πατριάρχας ἢ διὰ μόνον τοὺς τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὡς παλαιὸν καὶ ὡς νέον στοιχεῖον, καθόσον ἐκλάβῃ τις αὐτὴν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παλαιᾶς γενικῆς δι' ὅλους τοὺς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς χρήσεως τοῦ τίτλου τούτου, ἢ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς γενομένης ἐξυψώσεως αὐτοῦ εἰς πατριαρχικὸν τίτλον τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἰου-

στινιανείου ἐποχῆς. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἡ πάλη φθάνει εἰς τραγικότητα, καθισταμένη πάλη πρὸς ἑαυτόν. Μέχρι τοῦδε ἐξεθέσαμεν τὴν πάλην τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου καθεστῶτος συνοπτικῶς, ἀλλὰ ταύτην ἐκτενέστερον θὰ δείξῃ ἡ ἐπὶ μέρους διαφώτισις τῶν σχετικῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μέλλουσα νὰ λύσῃ τὰς τυχὸν ἀπορίας τῶν ἐνδιαφερομένων, φυσικά, διὰ τὸ ζήτημα καὶ νὰ καταστῇ ὁδηγὸς εἰς τὴν κατανόησιν τῶν Νεαρῶν τούτων ὑπὸ τὴν ἔποψιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐξετάζομεν αὐτὰς ἐνταῦθα.

Οἱ δύο τίτλοι τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκ τῆς 3ης Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, προερχομένης ἐκ τοῦ ἔτους 535, μανθάνομεν, ὅτι ὁ Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἀποκτήσῃ τοὺς τίτλους «ἁγιώτατος» καὶ «μακαριώτατος», ἀλλ᾿ ἐν τῇ Νεαρᾷ ταύτῃ δὲν εἶναι ἀκόμη ἡνωμένοι («ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος»). Διὰ τοῦτο τὰ χωρία εἶναι δύο. Τὸ πρῶτον χωρίον. «Ἄδειά τε ἔστω τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ πατριάρχῃ τῆς βασιλίδος ταύτης πόλεως» (κεφάλαιον II. ἔκδοσις Scholl καὶ Kroll, 1912, σελὶς 22, στίχος 16 καὶ 39). Τὸν τίτλον «μακαριώτατος» κατὰ τὴν τετάρτην καὶ πέμπτην ἑκατονταετηρίδα ἀπηντήσαμεν ἀποδιδόμενον εἰς τὸν πάπαν Ῥώμης (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα καὶ 171 καὶ 174), τώρα ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ τίτλος «μακαριώτατος» δὲν συνεδυάσθη μὲ τὸν τίτλον «ὁσιώτατος», διότι ἤθελε νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτόν, δὲν συνεδυάσθη μὲ τὸν τίτλον «θεοφιλέστατος», διότι οὗτος ἔμελλε νὰ παραμερισθῇ ἐκ τῶν πατριαρχῶν. Συνεδυάσθη μόνον μὲ τὸν τίτλον «ἁγιώτατος». Αὐτὸν ἀνέσυρεν ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων, αὐτὸν ἤρχισε νὰ περιορίζῃ καὶ νὰ ἐξυψῇ, τείνων νὰ καταστήσῃ αὐτὸν πατριαρχικόν. Τοῦτο μαρτυρεῖ τὸ δεύτερον χωρίον. «Ὁ τῆς ἁγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας προεστὼς κατὰ καιρὸν ἁγιώτατος ἀρχιεπίσκοπος» (αὐτόθι σελὶς 22, στίχος 33). Τοὺς νέους τούτους τίτλους («ἁγιώτατος» καὶ «μακαριώτατος») παρουσίασεν ἡ Ἰουστινειάνειος ἐποχὴ διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, αὐτοὶ ἀπετέλεσαν κυρίως τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἀλλ᾿ ὁ διπλοῦς οὗτος τίτλος δὲν ἐσχηματίσθη ἄνευ προπαρασκευῆς. Ὁ Ἱερώνυμος πέντε ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Αὐγουστῖνον († 430) ἐπέγραψε «vere cancto ac beatissimo» (ἔκδοσις Βιέννης, ἐπιστολαὶ 102. 103. 105. 112. 115). Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Πασχασίνου πρὸς τὸν Ῥώμης Λέοντα (440—461) ἐπεγράφετο «vere sancto atque beatissimo» (Migne, λατινικὴ σειρά, τόμος 54, στήλη 606). Ἐπιστολαὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανοῦ (446—449) καὶ Ἀνατολίου (449—458) καὶ ἐπιστολὴ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451) πρὸς τὸν Ῥώμης Λέοντα ἔφερον τὴν ἐπιγραφὴν «τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ μακαριωτάτῳ» (αὐτόθι, στήλη 744. 950. 976. 1052). Ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τῆς 5ης Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐκ τοῦ ἔτους 535, κεῖται· «Ἐπιφανίῳ τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ» (ἔκδοσις Scholl καὶ Kroll, σελὶς 28, στίχος 11). Ἐνταῦθα ἔχομεν ἡνωμένους τοὺς νέους ἐπισή-

μους τίτλους τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡνωμένοι ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὰς ἑπομένας Νεαρὰς 7 (ἐκ τοῦ ἔτους 535), 42 (ἐκ τοῦ ἔτους 536), 67 (ἐκ τοῦ ἔτους 538). Ἀλλ' ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τῆς 6ης Νεαρᾶς, ἐκ τοῦ ἔτους 535, κεῖται· «Ἐπιφανίῳ τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ» (αὐτόθι, σελὶς 35, στίχος 24), παραλειπομένου ὁλοτελῶς τοῦ τίτλου «μακαριωτάτου». Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς Νεαρὰς 55—59, ὅλων ἐκ τοῦ ἔτους 537, καὶ εἰς τὴν Νεαρὰν 79, ἐκ τοῦ ἔτους 539. Ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀκριβῶς εἶναι ὁ πλήρης μέλλοντος τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Μόνος ὁ τίτλος οὗτος θὰ διατηρηθῇ διὰ τὸν πατριάρχην τοῦτον μέχρι τέλους τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Πάλη διὰ τὸν τίτλον «ὁσιώτατος». Χωρίον τῆς 3ης Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐκ τοῦ ἔτους 535, δεικνύει ἀναβίωσιν καὶ ἀντίδρασιν τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου τῆς προηγουμένης ἐποχῆς «ὁσιώτατος». «Ἄδειαν δίδομεν καὶ τοῖς μετὰ τὸν τοιοῦτο πράξαντα (Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφάνιον) ὁσιωτάτοις πατριάρχαις (Κωνσταντινουπόλεως)» (αὐτόθι, σελὶς 22, στίχος 40). Τὸν τίτλον «ὁσιώτατος» γνωρίζομεν ἐκ τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου τῆς πραγματείας ταύτης ὡς ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ρώμης καὶ τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, παρουσιασθεὶς δὲ καὶ ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίω τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἔφθασε μὲν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν κατέχοντα τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιφάνιον, ἀπεδόθη ὅμως εἰς τοὺς μέλλοντας διαδόχους αὐτοῦ. Περὶ αὐτῶν ἀκριβῶς ὁμιλεῖ τὸ παρατεθὲν χωρίον.—Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς 5ης Νεαρᾶς, ἐκ τοῦ ἔτους 535, συνεχίζεται τὸ ζήτημα. «Ταῦτα τοίνυν ἅπαντα οἵ τε ὁσιώτατοι πατριάρχαι τοῖς ὑφ' ἑαυτοὺς θεοφιλεστάτοις μητροπολίταις φανερὰ ποιήτωσαν, οἱ δὲ τοῖς ὑφ' ἑαυτοὺς θεοφιλεστάτοις ἐπισκόποις δηλούτωσαν. . . Ὥστε ἀκολουθοῦσαν τούτοις προσήκει τὴν σὴν ἁγιωσύνην ἅπασι τὴν ὑπ' αὐτὴν ὁσιωτάτοις μητροπολίταις φανερὰ ταῦτα καταστῆσαι» (αὐτόθι, σελὶς 34, στίχος 36—σελὶς 35, στίχος 15). Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ παρατηροῦμεν τρία τινά. Πρῶτον. Ὁ παλαιὸς πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», ἀνακύπτων ἐκ τοῦ παρελθόντος, ἀπεδόθη εἰς ὅλους τοὺς πατριάρχας ὡς σύνολον, ἐνῷ εἷς τούτων, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε νεωστὶ ἀποκτήσῃ τὴν ξυνωρίδα τῶν τίτλων «ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος». Ἐφόσον ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» ἦτο γενικὸς δι' ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, ὁ δὲ τίτλος« ἁγιώτατος» ἦτο μὲν προηγουμένως ἐπίσης γενικὸς δι' ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, τώρα δὲ συνδεθεὶς μὲ τὸν τίτλον «μακαριώτατος» ἔτεινε νὰ καταστῇ τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ὑπῆρχε διὰ τὸ σύνολον τῶν πατριαρχῶν ἄλλος τίτλος, εἰμὴ ὁ παλαιὸς κατ' ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος». Δεύτερον. Ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν ἀπεδίδετο εἰς τοὺς τρεῖς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας), ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ

ἀπεδόθη εἰς μόνους τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους. Τρίτον. Ἐν τέλει τοῦ παρατεθέντος χωρίου ὁ τίτλος «ὁσιώτατος», ὁ ὁποῖος προηγουμένως ἦτο πατριαρχικός, ἀπεδόθη ἀναιξαιρέτως εἰς ὅλους τοὺς μητροπολίτας. Τὸ πρῶτον δεικνύει πάλιν τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου καθεστῶτος, τὸ δεύτερον δεικνύει τάσιν περιορισμοῦ καὶ ὑποβιβάσεως τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος», τὸ δὲ τρίτον δεικνύει ἐπέκτασιν καὶ ὑποβιβασμὸν τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος», ἐξ ἐπιδράσεως τῶν νέων συνθηκῶν. Ὁ περιορισμὸς (ἢ ἡ ἐπέκτασις) καὶ ἡ ὑποβίβασις τῶν τίτλων «θεοφιλέστατος» καὶ «ὁσιώτατος» θὰ συμπληρωθῇ βραδύτερον μετὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχήν. Ὁ μὲν τίτλος «θεοφιλέστατος» θὰ περιορισθῇ εἰς μόνον τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ὁ δὲ τίτλος «ὁσιώτατος θὰ παραμερισθῇ ὁλοτελῶς ἐκ τῶν ἐπισκόπων οἱουδήποτε διοικητικοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ καὶ θὰ καταντήσῃ εἰς τοὺς μοναχούς.

Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τῆς 6ης Νεαρᾶς, ἐκ τοῦ ἔτους 535, ἀνακύπτει τὸ παρελθὸν ἐν συνδυασμῷ μετὰ νέου στοιχείου. «Τῶν ὁσιωτάτων πατριαρχῶν ἑκάστης διοικήσεως ἀναγκαζόντων τοὺς θεοφιλεστάτους ἐπισκόπους ταῖς αὐτῶν ἐγκαρτερεῖν Ἐκκλησίαις» (κεφ. II αὐτόθι, σελὶς 40 στίχος 10 καὶ σελὶς 41, στίχος 13. σχετικὰ χωρία εἶναι τὰ ἑπόμενα, κεφ. III σελὶς 41, στίχος 22. κεφ. IV σελὶς 42, στίχος 29. κεφ. VIII σελὶς 46, στίχος 20 σελὶς 47, στίχος 29). Οἱ κατέχοντες, δηλονότι, τοὺς πατριαρχικοὺς θρόνους ὅλοι ὁμοῦ (ὡς ἐν τῷ χωρίῳ τῆς 5ης Νεαρᾶς) ὠνομάσθησαν «ὁσιώτατοι», ὁ δὲ Κωνσταντινουπόλεως μόνον ἐφόσον νοηθῇ ἐν τῷ συνόλῳ τούτῳ μετέχει σιωπηλῶς καὶ κατ᾽ ἀνάγκην τοῦ τίτλου τούτου, ἐνῷ καθ᾽ ἑαυτὸν φέρει πλέον τοὺς τίτλους «ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος». Τὸ νέον στοιχεῖον εἶναι τὸ ἑξῆς. Ὅτι, δηλαδή, ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ καὶ τοῖς σημειωθεῖσι σχετικοῖς χωρίοις οἱ ὀνομαζόμενοι «θεοφιλέστατοι», ἀφενός, δὲν εἶναι πλέον, ὡς προηγουμένως, ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι οἱουδήποτε διοικητικοῦ βαθμοῦ (ἐπίσκοποι, μητροπολῖται, πατριάρχαι), ἀφετέρου, δὲν εἶναι ἀκόμη, ὡς συμβαίνει σήμερον, μόνον οἱ ἁπλοῖ ἐπίσκοποι, ἀλλ᾽ εἶναι (ὡς ἐν τῷ χωρίῳ τῆς 5ης Νεαρᾶς) οἱ μητροπολῖται ἅμα καὶ οἱ ἐπίσκοποι. Εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῆς ὑποχωρήσεως καὶ καταπτώσεως. Τοῦτο φαίνεται σαφέστερον ἐκ τῶν ἑπομένων, τὰ ὁποῖα ἐπεξηγοῦσι τὴν ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ φράσιν «θεοφιλέστατοι». Τίνες εἶναι οὗτοι ; Ἡ ἀπάντησις. «Εἰ μὲν εἴη μητροπολίτης . . . εἰ δὲ οὐ μητροπολίτης, ἀλλὰ τῶν ἄλλων ἐπισκόπων» (κεφ. II αὐτόθι, σελὶς 40, στίχος 20 καὶ 27).—Ὅπως ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τῆς 6ης Νεαρᾶς, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς 7ης Νεαρᾶς οἱ κατέχοντες τοὺς πατριαρχικοὺς θρόνους ὠνομάσθησαν «ὁσιώτατοι», οἱ δὲ μητροπολῖται ὠνομάσθησαν «θεοφιλέστατοι». Τὸ σχετικὸν χωρίον εἶναι τὸ ἑπόμενον. «Φυλαττόμενος (ὁ νόμος οὗτος) παρά τε τῶν ὁσιωτάτων πατριαρχῶν διοικήσεως ἑκάστης παρά τε τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν παρά τε τῶν ἄλλων ἐπισκόπων» (αὐτόθι, σελὶς 62, στίχος 32, πρβλ. καὶ σελίδα 63, στίχον 35). Τὸ χωρίον τοῦτο

κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ εἶναι ὀπισθοδρομικὸν καὶ ἀρχαΐζει (χρῆσις τοῦ κατ' ἐξοχὴν πατριαρχικοῦ τίτλου τῆς προηγουμένης ἐποχῆς «ὁσιώτατος»), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ νεωτερίζει, διότι ἐν αὐτῷ ἀπαντῶμεν τὸν περιορισμὸν καὶ ὑποβιβασμὸν τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος» εἰς τοὺς μητροπολίτας, ἐπομένως, καὶ εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους.

Πάλη διὰ τὸν τίτλον «ἁγιώτατος». Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς 6ης Νεαρᾶς ἐκ τοῦ ἔτους 535, λέγονται τὰ ἑπόμενα. «Οἵ τε ἁγιώτατοι πατριάρχαι διοικήσεως ἑκάστης, οἵ τε θεοφιλέστατοι μητροπολῖται» (αὐτόθι, σελὶς 46, στίχος 40). Ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἐν τῇ προηγουμένῃ μὲν ἐποχῇ ἦτο κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους (ἐπισκόπους, μητροπολίτας, πατριάρχας), ἀλλὰ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἤρχισε νὰ περιορίζεται καὶ ἐξυψοῦται, τείνων νὰ γίνῃ πατριαρχικός, ἵνα ἀντικαταστήσῃ τὸν προηγούμενον πατριαρχικὸν τίτλον «ὁσιώτατος». Ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐποχῇ ἦτο ἐπίσης κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, ἀλλὰ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἤρχισε νὰ περιορίζεται καὶ νὰ ὑποβιβάζεται εἰς τοὺς ὑπὸ τοὺς πατριάρχας διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμούς, ἵνα καταντήσῃ εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ὅπου εὑρίσκεται σήμερον. Ἡ ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ χρῆσις τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» εἶναι, ἆρά γε, ἡ παλαιὰ γενικὴ χρῆσις, ἢ νέα, ἡ περιωρισμένη καὶ ἐξυψωμένη καὶ τείνουσα νὰ γίνῃ πατριαρχική ; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ δοθῇ ἀπάντησις, διότι ἐνδέχεται κατὰ τὴν πάλην ἑκάστοτε νὰ ὑπερίσχυεν ἑκάτερον, ἐνδέχεται μάλιστα κατ' αὐτὴν ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως νὰ ἀλληλοβοηθοῦντο ἀμφότερα. Ἡ ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ χρῆσις τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος» ἀναμφιβόλως εἶναι ἡ νέα. Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς 67ης Νεαρᾶς, ἐκ τοῦ ἔτους 538, λέγονται· «Τοῦτον δὲ ἡμῶν τὸν νόμον πρός τε τὸν θρόνον τῆς σῆς μακαριότητος, πρός τε τοὺς λοιποὺς ἁγιωτάτους πατριάρχας» (αὐτόθι, σελὶς 346, στίχος 37). Ὁ μὲν τίτλος «μακαριώτατος», τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει ἐνταῦθα τὸ ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν «μακαριότης», παρέμεινεν εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως, ὁ δὲ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀπεδόθη εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας. Ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ μετάθεσις αὕτη ἔγινε χάριν ἁπλοποιήσεως καὶ πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν περιστάσεων. Ἐν τῇ 42ᾳ Νεαρᾷ, ἐκ τοῦ ἔτους 536, πρόκειται περὶ τῆς καταδίκης τοῦ πρώην πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀνθίμου ὑπὸ συνόδου τῆς πόλεως ἐκείνης, τῆς ὁποίας συνόδου τὰ μέλη ἀναφέρονται μὲ διάφορα ὀνόματα καὶ διάφορα ἐπίθετα. Οὕτω, ἐν μὲν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ ἀποκαλοῦνται «ἁγιώτατοι ἀρχιερεῖς» (αὐτόθι, σελὶς 266, στίχος 37), ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ ἀποκαλοῦνται «σεβασμιώτατοι ἐπίσκοποι» καὶ μετ' ὀλίγον πάλιν «ἁγιώτατοι ἐπίσκοποι» (αὐτόθι, σελὶς 267, στίχος 13 καὶ 28), ἐν δὲ τῷ ἐπιλόγῳ ἀποκαλοῦνται «ὁσιώτατοι μητροπολῖται» (αὐτόθι, σελὶς 268, στίχος 36), ὡς εἴδομεν καὶ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τῆς 5ης Νεαρᾶς. Ἕνεκα τῶν νέων τίτλων τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως («ἁγιώτατος καὶ μακαριώτα-

τος»), ὁ κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος» ἀρχίζει νὰ ἐπεκτείνεται καὶ νὰ ὑποβιβάζεται, ἀποδιδόμενος καὶ εἰς ὅλους τοὺς μητροπολίτας, ὁ δὲ τίτλος «ἁγιώτατος», χρησιμοποιούμενος μὲν κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν δι᾿ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας), περιορισθεὶς δὲ καὶ ἐξυψωθεὶς κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν καὶ τείνων νὰ γίνῃ πατριαρχικὸς τίτλος καὶ ἀντικαταστήσῃ τὸν τίτλον «ὁσιώτατος», διετήρει ἀκόμη ἔν τινι μέτρῳ τὴν ἀρχαϊκὴν γενικὴν χρῆσιν αὐτοῦ, ἀποδιδόμενος ἐν τῷ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ κεφαλαίῳ τῆς 42ας Νεαρᾶς εἰς μητροπολίτας. Βραδύτερον, μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διὰ τοὺς μητροπολίτας θὰ ἐμφανισθῇ καὶ θὰ ἐπικρατήσῃ ὁ τίτλος «ἱερώτατος».

Πάλη διὰ τὸν τίτλον «θεοφιλέστατος». Κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» ἐμφανίζεται ἐνίοτε μὲ τὴν παλαιὰν χρῆσιν, καὶ μάλιστα ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἰσχύϊ, ἀποδιδόμενος εἰς ὅλους τοὺς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμούς. Ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τῆς 6ης Νεαρᾶς λέγεται· «Καὶ ἐνταῦθα (ἐν Κωνσταντινουπόλει) αὐτοὺς παραγενομένους (τοὺς μητροπολίτας καὶ ἐπισκόπους) μὴ θαρρεῖν δι᾿ ἑαυτῶν τὴν πρώτην (=ἀμέσως) μηνύειν εἰς τὴν βασιλείαν, ἀλλὰ πρότερον ἢ πρὸς τὸν θεοφιλέστατον πατριάρχην παραγενέσθαι, ἢ πρὸς τοὺς ἑκάστης (διοικήσεως, πατριαρχείου), ἐξ ἧς εἰσίν, ἀποκρισαρίους» (αὐτόθι, σελὶς 41, στίχος 35). Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ αὐτὸς ὁ Κωνσταντινουπόλεως ὠνομάσθη «θεοφιλέστατος», ἐνῷ εἶχεν ἤδη ἀποκτήσῃ τὴν ξυνωρίδα τῶν νέων τίτλων «ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος». Ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς 7ης Νεαρᾶς ἐπαναλαμβάνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ὡς «θεοφιλεστάτου». «Βούλεται γὰρ ἐκείνη (ἡ νομοθεσία) μήτε τὸν θεοφιλέστατον ἀρχιεπίσκοπον καὶ πατριάρχην τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως κτλ.» (αὐτόθι, σελὶς 49, στίχος 23). Εἰς αὐτὸν ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ τὸ κατωτέρω ἐν τῷ προοιμίῳ λεγόμενον, «εἴτε τὸν κατὰ καιρὸν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον» (αὐτόθι, σελὶς 50, στίχος 6). Ἀλλὰ παρουσιάζεται φαινόμενόν τι, χρῇζον ἰδιαιτέρας διαφωτίσεως. Ἐν ὅλοις τοῖς κεφαλαίοις τῆς 67ης καὶ τῆς 79ης Νεαρᾶς, ἐκ τῶν ἐτῶν 538 καὶ 539, ἀπαντᾷ ἡ φράσις, «ὁ τῆς πόλεως θεοφιλὴς (ἢ θεοφιλέστατος) ἐπίσκοπος» (ἐνίοτε ἄνευ τῶν λέξεων «τῆς πόλεως»). Τίνες εἶναι οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι; Τὰ ζητήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀπασχολεῖται ἡ 67η Νεαρὰ («μήτε μοναστήριον μήτε ἐκκλησίαν ἄρχεσθαι οἰκοδομεῖν ἄνευ συμμετοχῆς τοῦ ἐπισκόπου» — «μήτε καταλιμπάνειν τοὺς ἐπισκόπους τὰς ἑαυτῶν ἐκκλησίας» — «περὶ ἐκποιήσεως ἐκκλησιαστικῶν ἀκινήτων») καὶ τὸ ζήτημα, μὲ τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται ἡ 79η Νεαρὰ (περὶ διαδικασίας τῶν μοναχῶν), ἦτο μὲν δυνατὸν νὰ παρουσιασθῶσιν ἐν ἁπλαῖς ἐπισκοπαῖς, ἀλλ᾿ ἦτο δυνατὸν νὰ παρουσιασθῶσιν καὶ ἐν πόλεσιν, ἀπ᾿ εὐθείας ἐξαρτωμέναις ἐκ τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν πατριαρχῶν. Οἱ μητροπολῖται καὶ οἱ πατριάρχαι συγχρόνως εἶναι ἐπίσκοποι ὡρισμένης

ἐπισκοπῆς. Ἄρα καὶ οὗτοι ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτῶν ταύτην ὠνομάσθησαν ἐν ταῖς μνημονευθείσαις δύο Νεαραῖς «θεοφιλεῖς» καὶ «θεοφιλέστατοι». Ἡ ὀνομασία τῶν τριῶν διοικητικῶν ἐπισκοπικῶν βαθμῶν μὲ κοινοὺς τίτλους, ὡς γνωρίζομεν, εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς, ἀναφαίνεται ὅμως ἀκόμη ἐνίοτε καὶ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχήν. Εἶναι ἡ πάλη τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου καθεστῶτος, περὶ τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ἀσχολούμεθα. Ὅτι ἡ ἑρμηνεία, τὴν ὁποίαν ἐδώσαμεν, εἶναι ὀρθή, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἑπομένων. Ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τῆς 67ης Νεαρᾶς, προκειμένου περὶ ἐκποιήσεως ἐκκλησιαστικῶν ἀκινήτων, ἠναγκάσθη νὰ διακρίνῃ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους ἀπὸ τοῦ μητροπολίτου. Ἀμφότεροι, ἄρα, οὗτοι προηγουμένως εἶχον ἀπὸ κοινοῦ περιληφθῇ ὑπὸ τὴν φράσιν «ὁ τῆς πόλεως θεοφιλὴς (ἢ θεοφιλέστατος) ἐπίσκοπος». Μετὰ τὴν διάκρισιν ὅμως εἰς μὲν τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους ἄφησε τὸν τίτλον «θεοφιλής», ὁ ὁποῖος προϋποθέτει τὸν τίτλον «θεοφιλέστατος», εἰς δὲ τὸν μητροπολίτην ἀπέδωσε τὸν τίτλον «ἁγιώτατος» (αὐτόθι, σελὶς 346, στίχος 18 καὶ ἑξῆς). Ὁ χωρισμὸς τῶν διοικητικῶν ἐπισκοπικῶν βαθμῶν καὶ τῶν τίτλων αὐτῶν ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν νέαν τάσιν, τὴν ἐμφανισθεῖσαν κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχήν. Ὁ μὲν τίτλος «θεοφιλέστατος» κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἤρχισε νὰ περιορίζεται καὶ ὑποβιβάζεται, τείνων νὰ καταντήσῃ εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ὁ δὲ τίτλος «ἁγιώτατος» ἤρχισε νὰ περιορίζεται καὶ νὰ ἐξυψοῦται, τείνων νὰ γίνῃ πατριαρχικός. Ὁ ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τῆς 67 Νεαρᾶς περιορισμὸς τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος» εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους εἶναι ἀπολύτως σύμφωνος πρὸς τὴν νέαν τάσιν, ἡ ἀπόδοσις ὅμως τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» εἰς τοὺς μητροπολίτας ἀνταποκρίνεται μόνον ἐν μέρει πρὸς αὐτήν, εὑρισκομένη εἰς τὸ μέσον τῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐξελίξεως τοῦ τίτλου τούτου, τείνοντος νὰ γίνῃ πατριαρχικοῦ. Πληρεστέρα διάκρισις τῶν ἐπισκοπικῶν βαθμῶν καὶ τῶν τίτλων αὐτῶν ἔγινεν ἐν τῇ 79ῃ Νεαρᾷ, ἀποδεικνύουσα ὁλοκληρωτικῶς ὡς ὀρθὴν τὴν ἑρμηνείαν ἡμῶν, ὅτι ὑπὸ τὴν φράσιν «ὁ τῆς πόλεως θεοφιλὴς (ἢ θεοφιλέστατος) ἐπίσκοπος» νοοῦνται καὶ οἱ τρεῖς διοικητικοὶ ἐπισκοπικοὶ βαθμοὶ (ἐπίσκοποι, μητροπολῖται καὶ πατριάρχαι). Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τῆς 79ης Νεαρᾶς λέγονται τὰ ἑξῆς. «Ταῦτα δὲ καὶ ἡ σὴ μακαριότης μανθάνουσα αὐτή τε παραφυλαξάτω ἐπὶ ταύτης τῆς εὐδαίμονος πόλεως καὶ τῶν περιοικιδίων, γράμμασί τε χρησάσθω πρὸς τοὺς θεοφιλεῖς τῶν πόλεων μητροπολίτας ὧν αὐτὸς ἀναδέδεξαι τὴν χειροτονίαν, πράττουσα τῶν οἰκείων γραμμάτων τόνδε ἡμῶν τὸν θεῖον νόμον· οἱ δὲ τοῖς ὑπ᾽ αὐτοὺς ἐπισκόποις μηνύσουσιν» (αὐτόθι, σελὶς 389, στίχος 16). Ἀνέλυσε καὶ ἐσαφήνισε τὴν ὅλην ὁμήγυριν τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῆς 79ης Νεαρᾶς ἐτιτλοφορήθησαν διὰ τοῦ κοινοῦ τίτλου «θεοφιλέστατοι ἑκάστης πόλεως ἐπίσκοποι» (αὐτόθι, σελὶς 388, στίχος 31—σελὶς 389, στίχος 4). Πιστοποι-

εῖται, ὅτι ὁ τίτλος οὗτος ἀνεφέρετο εἰς τοὺς ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ τὸν πατριάρχην. Ἡ ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τῆς 79ης Νεαρᾶς φράσις «ἡ σὺ μακαριότης» ὑποδηλοῖ διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν τίτλον «μακαριώτατος», σύμφωνον πρὸς τὰ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἰσχύσαντα, ἡ δὲ φράσις «τοὺς θεοφιλεῖς τῶν πόλεων μητροπολίτας» ὑποδηλοῖ διὰ τοὺς μητροπολίτας τὸν τίτλον «θεοφιλέστατοι», ὄχι βεβαίως ὁλοτελῶς σύμφωνον πρὸς τὴν νέαν τάσιν. Διὰ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους τὸ παρατεθὲν χωρίον τοῦ δευτέρου κεφαλαίου οὐδένα τίτλον ἐχρησιμοποίησεν. Ἡ προηγουμένη 67η Νεαρά, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω ἐπραγματεύθημεν, ἐδείχθη συμφωνοτέρα πρὸς τὴν νέαν τάσιν, διότι τὸν τίτλον «θεοφιλέστατος» περιώρισεν εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, εἰς δὲ τοὺς μητροπολίτας ἀπέδωσε τὸν τίτλον «ἁγιώτατοι», ἔστω καὶ ἂν οὗτος εἶχε τάσιν νὰ ἀνέλθῃ ὑψηλότερα καὶ νὰ γίνῃ πατριαρχικός, ὡς καὶ πράγματι ἔγινεν. — Ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν σκόπιμος κατάτμησις τόσων Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἡ διανομὴ τῶν τμημάτων εἰς τοὺς διαφόρους οἰκείους τόπους τῆς διαπραγματεύσεως τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων δεικνύει πόσον ἡ πάλη τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου καθεστῶτος ἦτο παρατεταμένη, πολύπλοκος, ἐντατικὴ καὶ μετὰ ἐναλλασσομένων ἐπιτυχιῶν.

Ἁπλοποίησις καὶ ἐξασθένησις τῆς πάλης τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου καθεστῶτος καὶ βαθμιαία ἐπικράτησις τῶν νέων τίτλων. Οὐδεμία ἄλλη Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπευθύνεται πλέον εἰς πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως αἱ Νεαραὶ 58 καὶ 59, ἐκ τοῦ ἔτους 537, οὕτω καὶ εἰς τὸ ἑξῆς αἱ εἰς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀφορῶσαι Νεαραὶ ἀπευθύνονται εἰς πολιτικοὺς ἄρχοντας. Ὥστε ἐκ τῶν ἐπικεφαλίδων τῶν Νεαρῶν τούτων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν πληροφορίας περὶ τῶν τίτλων τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Νεαρῶν παρεπιπτόντως ἀναφέρεται ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχιερεῖς, ὥστε μόνον ἐντεῦθεν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν τῶν τίτλων. Αἱ ἐνδιαφέρουσαι ἡμᾶς ἐνταῦθα ἐκκλησιαστικαὶ Νεαραὶ εἶναι τρεῖς (83η, 86η καὶ 120ή). Ἐν αὐταῖς ἡ μέχρι τοῦδε πολύπλοκος καὶ ἰσχυρὰ πάλη τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων τίτλων ἁπλοποιεῖται καὶ ἐξασθενεῖ. Αἱ ἐν αὐταῖς μαρτυρίαι βαίνουσι προοδευτικῶς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων εἰς τοὺς νεωτέρους τίτλους. Νομίζει τις, ὅτι αἱ τρεῖς αὗται Νεαραὶ ἀρχίζουσι τὸ ζήτημα πάλιν ἀπ' ἀρχῆς, ἀνακεφαλαιοῦσαι τὴν ὅλην ἐξέλιξιν καὶ ἀπαμβλύνουσαι τὰς ἀντιθέσεις.

Ἡ 83η Νεαρά, ἐκ τοῦ ἔτους 539, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τῆς Ἀνατολῆς. «Ἰωάννῃ τῷ ἐνδοξοτάτῳ ἐπάρχῳ τῶν ἀνατολικῶν πραιτωρίων». Ἡ Νεαρὰ αὕτη ἀρχαΐζει, μεταχειριζομένη τοὺς ἀρχαιοτέρους τίτλους. Τὴν ἔκδοσιν τῆς Νεαρᾶς ἐζήτησεν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μηνᾶς, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ προοιμίῳ τιτλοφορεῖται «θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως». (αὐτόθι, σελὶς 409, στίχος 16).

Ἐν τῷ προοιμίῳ πρὸς τούτοις ἀπαντᾷ τρὶς ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος» ἢ «θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι», ἐν τῷ πρώτῳ δὲ κεφαλαίῳ ἀπαντῶσι δὶς οἱ αὐτοὶ τίτλοι. Πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκτεταμένης χρήσεως τοῦ τίτλου «θεοφιλέστατος», ἀναφερομένου καὶ εἰς τοὺς τρεῖς διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμοὺς (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας), ὡς δεικνύει καὶ ἡ μνημονευθεῖσα εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μηνᾶν ἀπονομὴ αὐτοῦ. Τοῦτο πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τῶν ἑπομένων. Ἡ Νεαρὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν διαδικασίαν τῶν κληρικῶν, δίκαι ὅμως κληρικῶν ἦτο δυνατὸν νὰ παρουσιασθῶσιν ὄχι μόνον εἰς τὰς ἐπισκοπὰς τῶν ἁπλῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πόλεις, τῶν ὁποίων ἐπίσκοποι ἦσαν μητροπολῖται, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ἰδιαιτέραν ἐπισκοπὴν τοῦ πατριάρχου.

Ἡ 86η Νεαρά, ἐκ τοῦ ἔτους 539, παρεχώρησεν ὑπὸ περιορισμοὺς ἰδιαιτέραν διαδικασίαν καὶ εἰς ὅλους τοὺς λαϊκοὺς χριστιανοὺς (Προοίμιον, αὐτόθι, σελὶς 419, στίχος 22). Διὰ τοῦτο δὲν ἀπευθύνεται εἰς ὡρισμένον ἀνώτατον ἄρχοντα. Οἱ τὴν ἰδιαιτέραν διαδικασίαν τῶν λαϊκῶν ἀναλαβόντες δὲν ἐκλήθησαν «θεοφιλέστατοι», ὡς οἱ ἐν τῇ προηγουμένῃ 83η Νεαρᾷ ἀναλαβόντες τὴν διαδικασίαν τῶν κληρικῶν, ἀλλ' ἐκλήθησαν «ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι», (κεφάλαια I—VII), ἂν καὶ εἶναι τὰ αὐτὰ πρόσωπα. Ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» ἐνταῦθα δὲν κεῖται ἐν τῇ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιωρισμένῃ χρήσει αὐτοῦ, ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν πατριαρχικοῦ τίτλου, ἀλλ' ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἐκτεταμένῃ χρήσει αὐτοῦ, περιλαμβανούσῃ καὶ τοὺς κατωτέρους τοῦ πατριάρχου διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμούς. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ Νεαρᾷ ὁ τίτλος «ὁσιώτατος ἐπίσκοπος» πολλάκις συνοδεύεται ὑπὸ τοῦ προσδιορισμοῦ «τῆς πόλεως ἐκείνης», δηλονότι, τῆς πόλεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ τυχὸν θὰ παρουσιάζετο δίκη χριστιανοῦ, τοιαῦται δὲ δίκαι ἦτο δυνατὸν νὰ παρουσιασθῶσι παντοῦ. Ἡ Νεαρὰ πρὸς τούτοις ἀπαγορεύει εἰς ἐπίσκοπον, μνημονευόμενον ἄνευ τίτλου τινός, νὰ ἔρχεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄνευ γραμμάτων τοῦ «ὁσιωτάτου πατριάρχου» (κεφ. VIII). Τίνες νοοῦνται ὑπὸ τὸν ἄτιτλον τοῦτον ἐπίσκοπον; Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, νοοῦνται ὄχι μόνον οἱ ἁπλοῖ ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ οἱ μητροπολῖται. Διότι καὶ αὐτοὶ βεβαίως θὰ ἤρχοντο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, δι' αὐτοὺς δὲ κυρίως θὰ ἐχρειάζοντο πατριαρχικὰ γράμματα, ἐνῷ διὰ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους θὰ ἤρκουν ἴσως γράμματα τοῦ μητροπολίτου αὐτῶν, ὡς ρητῶς λέγεται ἐν τῇ 123η Νεαρᾷ (κεφ. IX).

(Συνεχίζεται)

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐξίσου χρήσιμος εἶναι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἰς τὸν ἑρμηνευτικὸν κλάδον, ὁ ὁποῖος τελεῖ εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἱστορικόν. Τὰ ἱερὰ βιβλία τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἐμφανίζουν μεγάλην χορείαν προσωπικοτήτων καὶ πλῆθος θρησκευτικῶν φαινομένων θείων κατὰ τὴν πηγήν, ἀλλὰ προσηρμοσμένων εἰς τὰς μορφὰς τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου. Περὶ τῆς σημασίας τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν ὁλομερῆ καὶ βαθυτέραν ἑρμηνείαν αὐτῶν ἰσχύουν ὅσα εἴπομεν ἀνωτέρω περὶ τῶν σχέσεων ἱστορίας καὶ θρησκειοψυχολογίας. Μία τῶν προϋποθέσεων τῆς ἑρμηνείας ταύτης εἶναι ἡ διακρίβωσις τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῶν ἱερῶν προσώπων, ἡ ὁποία δὲν εἶναι νοητὴ ἄνευ ψυχολογίας. Ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τῶν προφητῶν, αἱ εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν τοῦ θείου ἱδρυτοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀναφερόμεναι ἔρευναι, αἱ ἀπόπειραι ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου δεικνύουν τὸ χρήσιμον καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ψυχολογικῆς γνώσεως. Αἱ ψυχολογικαὶ κατηγορίαι φέρουν ἡμᾶς πλησιέστερον πρὸς τὸν προσωπικὸν βίον τοῦ Κυρίου καὶ βοηθοῦν εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς λυτρωτικῆς ἐπενεργείας Αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ψυχῶν, ὡς καὶ τοῦ νοήματος τῶν κατηγορημάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς Αὐτὸν ὡς ἔκφρασις τῆς βιώσεως τῆς θείας προσωπικότητος ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ἡ Ἁγία Γραφὴ βρίθει πρὸς τούτοις θρησκευτικῶν ἐννοιῶν, οἷαι ἡ πίστις, ἡ ἀποκάλυψις, ἡ προσευχή, ἡ ἐκκλησία. Ἡ γνῶσις τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἀναλύσεως τῶν ὑπ᾽ αὐτὰς νοουμένων φαινομένων, τῶν ὁποίων ἀνάλογα εὑρίσκομεν εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρας θρησκείας, εἶναι φανερὸν ὅτι συμβάλλει εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰς ἄλλοθεν γνωστὰς ἀντιστοίχους ἐννοίας. Τέλος εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα ἀπαντῶμεν καὶ ἀσυνήθη φαινόμενα, ὡς εἶναι ἡ γλωσσολαλία, ἡ ἔκστασις. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐπεχείρησαν νὰ ἑρμηνεύσουν μερικοί, ὡς ὁ Hofmann, ὁ Matthiesen, ὁ Oesterreich διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῶν εἰς τὰ ἐκ τῆς παραψυχολογίας γνωστὰ φαινόμενα. Ὁ ἑρμηνευτὴς δέον λοιπὸν νὰ εἶναι ἐντριβὴς περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, ἵνα δύναται νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ἀναγωγῆς ἐκείνης καὶ ἵνα δύναται νὰ ἀντιτάσσῃ εἰς αὐτὴν τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῶν τοιούτων φαινομένων.

Ἡ σημασία τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας τὴν χρησιμότητα ἐξῆραν πρὸ πάντων ὁ Niebergall καὶ ὁ Baumgarten, διὰ τὸν πρακτικὸν κλάδον τῆς θεολογίας εἶναι αὐτονόητος. Διότι ἡ πρακτικὴ θεολογία εἶναι κατ᾿ οὐσίαν ἡ ἀπὸ χριστιανικῶν προϋποθέσεων ὁρμωμένη χρησιμοποίησις τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ποιμαντικήν, εἰς τὴν κατηχητικὴν καὶ τὴν ἐξομολογητικήν, ὅπως ἡ παιδαγωγικὴ εἶναι κατ᾿ οὐσίαν ἐφαρμογὴ τῆς καθόλου ψυχολογίας πρὸς μετάδοσιν τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Σκοπὸς τῆς πρακτικῆς θεολογίας εἶναι ἡ ἐξεύρεσις τῶν ὅρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατὴ ἡ μετάδοσις καὶ ἡ προσοικείωσις τῆς σωτηρίας διὰ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνέκαθεν ἐν χρήσει. Ἓν τῶν μέσων τούτων εἶναι ἡ λατρεία. Καὶ ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἡ διὰ σχημάτων, συμβόλων καὶ λόγων ἔκφρασις ἐνδομύχων διαθέσεων, καταστάσεων, συναισθημάτων, βουλήσεων, ἐλπίδων καὶ πόθων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μέρη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ἐπιβάλλεται ὅπως, πλὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου τῆς σωτηρίας, λαμβάνεται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ βίωμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς λατρείας. Ἡ ψυχολογία λοιπὸν τῆς θρησκείας καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν αὐτῆς μορφὴν ὡς ψυχολογία τῆς λατρείας εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῆς λατρείας καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τέλεσιν τῶν κατ᾿ αὐτήν, ἀνάλογον δηλαδὴ καὶ πρὸς τὸ ψυχικὸν αὐτῆς περιεχόμενον. Παραμένει βεβαίως ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ ἐνταῦθα καὶ καθ᾿ ὅλην τὴν λοιπὴν ἐποικοδομητικὴν καὶ παιδαγωγικὴν πρᾶξιν, καθ᾿ ὅλην τὴν εἰς Χριστὸν ἀγωγήν, πρῶτον καὶ κύριον εἶναι ἡ πίστις καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, ὡς καὶ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὸ νόημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, τοῦ ὁποίου φορεὺς εἶναι ἡ ἐκκλησία. Ἄλλη τις προϋπόθεσις εἶναι ἡ παρουσία ἐμφύτων ἱκανοτήτων καὶ φυσική τις δύναμις διεισδύσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ πιστοῦ, τὴν ὁποίαν ἐνισχύει ἡ τυχαία ἐμπειρία τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγητοῦ καὶ ἡ κοινότης τῆς πίστεως. Ἀλλ᾿ ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς φύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τῶν συναρτήσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον, τῶν ποικίλων παραλλαγῶν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητος, θὰ ὡμοίαζε πρὸς ἰατρὸν ἀγνοοῦντα τὴν ἀνατομίαν καὶ τὴν φυσιολογίαν τοῦ ἀνθρώπου ἢ πρὸς βοτανικὸν στερούμενον τῆς γνώσεως τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ταξινομήσεως τῶν ἀπεράντων μορφῶν τοῦ φυτικοῦ κόσμου. Ὁ ἐμπεπιστευμένος τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν καὶ τὴν μόρφωσιν χριστιανικοῦ φρονήματος καὶ χριστιανικοῦ χαρακτῆρος ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τῆς θρησκευούσης ψυχῆς. Ἀκόμη καὶ τῶν νοσηρῶν καταστάσεων καὶ ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἐποπτείαν τινὰ τῶν τελευταίων τούτων παρέχει ὁ Ἑλβετὸς Pfister, τὰ δὲ μέσα τῆς θεραπείας πραγματεύεται ὁ Γερμανὸς Diettrich, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοί, Εὐρωπαῖοι καὶ

Ἀμερικανοί. Αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀφορμῶνται, διαφέρουν ἀλλήλων. Οὕτω λ. χ. ἐφαρμόζει ὁ Pfister τὴν ψυχαναλυτικὴν μέθοδον τοῦ Freud, ἐνῷ ὁ Massler προστρέχει εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας τοῦ Starbuck καὶ ἀντλεῖ ἐξ αὐτῆς πορίσματα διὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων. Γενναῖα ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα τῆς ἥβης καὶ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ὡς τυπολογίαν τῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας παρέχει ὁ Spranger, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἐπὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἐρειδομένης ἑρμηνευτικῆς ψυχολογίας, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ τελειωτής. Οὐδεμία κατόπιν τῶν εἰρημένων καταλείπεται ἀμφιβολία περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ θρησκειοψυχολογία διὰ τὴν πρακτικὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸν ἐξομολογητήν, πρὸ πάντων εἰς αὐτόν, ἕνεκα τῆς λεπτότητος καὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἔργου του. Πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὅλα τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ νὰ δύναται νὰ διακρίνῃ τὰς λεπτὰς ἀποχρώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τὰς σχέσεις μεταξὺ θρησκευτικότητος καὶ ἠθικῆς, τοὺς τύπους τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, τὰς τραγικὰς συγκρούσεις, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν χώραν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς ἢ τὰς συγκρούσεις μεταξὺ τοῦ τύπου τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς σταθερᾶς μορφῆς, τὴν ὁποίαν κέκτηται τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς ἐκκλησίας. Ἀλλ᾽ ἐξίσου ἀπαραίτητος εἶναι καὶ διὰ τὸν κατηχητὴν ἢ τὸν ἐμπεπιστευμένον τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν. Πρὸς ὀρθὸν τρόπον μεταδόσεως τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καὶ διαπλάσεως χριστιανικοῦ χαρακτῆρος χρειάζεται ἡ τήρησις ὡρισμένων διδακτικῶν ἀρχῶν καὶ ἡ γνῶσις τοῦ τρόπου τοῦ θρησκεύειν τοῦ παιδὸς καὶ τοῦ ἐφήβου. Ἀλλ᾽ οὔτε ἡ συγκρότησις τῶν ἀρχῶν ἐκείνων οὔτε ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι δυνατὴ ἄνευ ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Χωρὶς αὐτὴν θὰ ἰσχύει καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὁ γνωστὸς ἀφορισμὸς τοῦ ποιητοῦ καὶ παιδαγωγοῦ Jean Paul, τοῦ φίλου τοῦ Goethe : «Φαίνεται ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι βαθύτατα ἐρριζωμένον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία τῶν θεολόγων δὲν κατώρθωσεν ἀκόμη νὰ τὸ ἐκριζώσῃ». Τέλος καὶ εἰς τὴν καθόλου ποίμανσιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος εἶναι χρήσιμος ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Διότι ἡ γνῶσις τῆς ποικιλίας τῶν μορφῶν τῆς θρησκευτικότητος, — τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξὺ τύπου θρησκευτικότητος ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ἐπαγγέλματος, κοινωνικῆς τάξεως, φύλου καὶ ἡλικίας ἀφ᾽ ἑτέρου — τὴν ὁποίαν παρέχει, ἄγει εἰς τὴν κατανόησιν θρησκευτικῶν ῥοπῶν καὶ καταστάσεων, εἰς τὴν ἑρμηνείαν καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τὴν πλήρη συμπαθείας ἀνοχὴν θρησκευτικῶν ἐπόψεων καὶ κατευθύνσεων καὶ εἰς τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι οὔτε ἡ συντηρητικότης ἀποτελεῖ καθυστέρησιν καὶ ἀναχρονισμὸν οὔτε ἡ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραδόσεως κινουμένη φιλελευθέρα ῥοπή, ἡ ὁποία συμβάλλει εἰς ἐναρμόνισιν πρὸς τὸν ὑπόλοιπον πνευματικὸν βίον, ἁμαρτωλὸν ἐκπεσμόν. Κατὰ

ταῦτα ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὸ μὲν συμβάλλει εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν θεωρητικῶν βάσεων τῆς πρακτικῆς θεολογίας ὡς κλάδου τῆς ἐπιστήμης, τὸ δὲ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς τελεσφόρον διεξαγωγὴν τῶν ποικίλων λειτουργιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ὁδηγοῦσα εἰς τὴν σύμφωνον πρὸς τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα τοῦ θρησκεύοντος ἀνθρώπου πρᾶξιν καὶ ἀπαλλάσσουσα οὕτω τῆς προχειρολογίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ψυχολογίας είς τὴν θεολογίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν ἔξαρσιν τῆς γνώσεως τῶν ψυχολογικῶν τύπων καὶ τῆς ποικιλίας τῶν θρησκευτικῶν των ἐκδηλώσεων, καυτηριάζουν πολλοὶ ὡς ὑπερβολήν, ὡς ψυχολογιαρχίαν, ὡς μονομερῆ θεώρησιν θρησκευτικῶν φαινομένων ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς μόνον, τῆς ψυχολογικῆς των πλευρᾶς. Τοῦτο πράττει πρὸ πάντων ἡ Διαλεκτικὴ Θεολογία. Παρορᾷ ὅμως ὅτι αἱ διαφοραὶ τῆς θρησκευτικότητος εἶναι καὶ αὐταὶ ἔργον τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ὅτι ἡ παραμέλησις τῆς γνώσεως τῶν ψυχολογικῶν τύπων καὶ τῆς ποικιλίας τῆς θρησκευτικῆς των ἐκφράσεως ὁδηγεῖ εἰς ἀκρότητας, εἰ καὶ ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἐκ τῆς ψυχολογιαρχίας ἀπειλουμένας.

*
* *

Ἡ σπουδαιότης αὕτη τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κατὰ σύστημα χωρούσης ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀποτελεῖ τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον ἔστρεψε πρὸς αὐτὴν τὴν προσοχὴν καὶ ἡ καθολικὴ καὶ ἡ διαμαρτυρομένη Θεολογία. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη καταδεικνύει τὴν θρησκείαν ὡς ἀναγκαίαν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀποδεικνύει τὴν αὐτονομίαν αὐτῆς ἔναντι τῶν λοιπῶν πεδίων τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ καθιστᾷ ἅμα σαφεῖς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰ διάφορα πεδία αὐτοῦ. Πλουτίζει θρησκευτικῶς καὶ πνευματικῶς καθόλου τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς ἐπαφῆς, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν ὡς ἀναγκαίων φαινομένων τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου. Βοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐκτίμησιν μεγάλων φαινομένων τοῦ κόσμου τῆς θρησκείας, ὡς εἶναι λ.χ. ὁ μυστικισμός. Ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν κίνησιν, τὴν ὁποίαν περιγράφει ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν καθόλου καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἰδίᾳ κίνησιν τοῦ παρόντος. Ἀναγκάζει εἰς σεβασμὸν ἔναντι τοῦ ἀκαταλύτου φαινομένου τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἀπεράντου πλούτου τῶν παραλλαγῶν καὶ τῶν ἐκδηλώσεών του. Ἐρευνᾷ καὶ διακριβώνει τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας καθόλου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ χριστιανισμοῦ. Οὕτω προπαρασκευάζει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἄλλως παρέχει πλούσιον καὶ ἀπαραίτητον ἐμπειρικὸν ὑλικόν. Συντελεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς θεολογίας καὶ παρέχει εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὡς ἐφηρμοσμένη θρησκειοψυχολογία ἀνεκτίμητον συνδρομὴν πρὸς διεξαγωγὴν καὶ συντέλεσιν τῆς ὑψηλῆς θρησκευτικῆς καὶ

ἠθικῆς ἀποστολῆς της. Ἀλλ᾿ οὔτε ὅλαι αἱ θρησκειοψυχολογικαὶ ροπαὶ οὔτε ὅλαι αἱ ἐν χρήσει μέθοδοι κέκτηνται τὴν αὐτὴν ἀξίαν. Ὡς μάλιστα πρόσφορος καὶ καρποφόρος δέον νὰ θεωρῆται ἡ ἑρμηνευτικὴ ψυχολογία, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ ἀπαιτεῖ ὀρθῶς τὴν ἀλληλεξάρτησιν μεταξὺ τοῦ καθ᾿ ἕκαστον φαινομένου ἢ προσώπου καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐνταῦθα τοῦ καθόλου πνεύματος τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ περιεχομένου τῆς θείας ἀποκαλύψεως.

* * *

Ἐπανειλημμένως ὑπεδηλώσαμεν εἰς τὴν παροῦσαν πραγματείαν ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ἁρμοδία ὅπως ἐπιληφθῇ καὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Διότι ἡ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ ἐκβαίνει τῆς περιοχῆς τῆς θρησκειοψυχολογικῆς μεθόδου ὡς πάσης καθόλου ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Ἔσχατα προβλήματα ἀδυνατεῖ λοιπὸν νὰ λύσῃ καὶ ἡ νέα αὕτη ἐπιστήμη. Ἀλλ᾿ ἡ ἀπόπειρα πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν πορισμάτων αὐτῆς πρὸς ἀπάντησιν εἰς τὰ προβλήματα ἐκεῖνα δὲν εἶναι ἀδύνατος. Αὐτὴ αὕτη μάλιστα ἡ θρησκειοψυχολογία κινεῖ κατ᾿ ἀνάγκην πρὸς αὐτήν. Εἶναι φυσικὸν μετὰ τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ μετὰ τὴν ἔνταξιν αὐτοῦ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου, νὰ ἀνακύψῃ τὸ ἐρώτημα: Ποῖον τὸ νόημα τοῦ συνόλου τούτου πνευματικοῦ βίου, ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος; Ἡ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ εἶναι τοσοῦτο μᾶλλον ἀναγκαία καθ᾿ ὅσον ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἡ ἐσχάτη καὶ τελειωτικὴ ἑρμηνεία τῆς θρησκείας ὡς ἐπὶ μέρους λειτουργίας τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀποσκοπούσης εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὑστάτου ἐκείνου νοήματος τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἑρμηνεία λοιπὸν τοῦ νοήματος καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς τὴν περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρίαν τοῦ ἐρευνητοῦ, πρὸς τὰς μεταφυσικάς του προϋποθέσεις. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ δύο βασικαὶ καὶ ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας ἐκδοχαὶ τῆς θρησκείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιδροῦν καὶ ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τῶν θρησκειοψυχολογικῶν δεδομένων αὐτῆς. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν διάκειται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ πειρᾶται νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτὴν ἐξ ἐλατηρίων ἐμμόνων, ἐνδοκοσμικῶν. Ἡ θρησκεία ἐγεννήθη κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐκ τοῦ φόβου, ἐκ τῆς ἀπωθήσεως τῆς ἀφροδισίου ὁρμῆς, ἐξ αἰσθητικῶν ὁρμεμφύτων, ἐκ τῆς ἀρχεγόνου μεταφυσικῆς ἀνάγκης, ἐκ σκοπῶν τῆς πολιτείας, ἐκ τῆς ὁρμῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ἐκ παντοδαπῶν ἄλλων πρωταρχικῶν ὁρμῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἀκτινοβολία, σύμμειξις ἢ ἀποπνευμάτωσις ὅλων τούτων. Δέχονται λοιπὸν οἱ θιασῶται τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἐνδοκοσμικοὺς μόνον παράγοντας πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας. Τὸ βίωμα τοῦ θείου καὶ ἡ πίστις εἰς θεὸν εἶναι κατ᾿ ἀκολουθίαν αὐταπάτη, ψευδαίσθησις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαλλάσσεται ὁ ἄνθρωπος εὐθὺς ὡς λάβῃ συνείδησιν αὐτῆς. Ἡ ἄλλη, ἡ φιλικῶς πρὸς αὐτὴν διακειμένη, συναρτᾷ καὶ αὐτὴ τὴν θρησκείαν

πρὸς τὴν ὅλην ζωὴν καὶ καθορίζει τὴν ἐν τῷ συνόλῳ τούτῳ θέσιν καὶ λειτουργίαν αὐτῆς. Ἀλλ᾿ ἢ θεωρεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς θρησκείας ὡς ἐσχάτους σκοποὺς παρέχοντας τὸ ὕστατον νόημα εἰς τὸν βίον ἢ δέχεται πρὸς τούτοις ὅτι οἱ σκοποὶ οὗτοι κατάγονται ἔξωθεν, ἐκεῖθεν ὁπόθεν ἀξιοῖ ὅτι ἔχει αὐτοὺς ἡ θρησκεία, ἐκ τοῦ ὑπερβατικοῦ, τοῦ θεοῦ. Οὕτω λοιπὸν ἀντιμετωπίζει καὶ ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη τὸ πανάρχαιον καὶ ἀείποτε νέον δίλημμα, τὸ ὁποῖον ἀπησχόλησεν ἀνέκαθεν τὴν ἔρευναν. Παράγεται ἡ θρησκεία ἔκ τινος, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀντιφάσκει ἡ περὶ ἀληθείας ἀξίωσις αὐτῆς ταύτης τῆς θρησκείας; Ἡ ἐκ τοῦ θεοῦ, ἐξ ἀποκαλύψεως, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ παρέμενεν ἄγνωστος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ὁ θεός; Τὸ δίλημμα τοῦτο ἐκφράζεται δι᾿ ἀντιθέσεων, τὰς ὁποίας ἀπαντῶμεν καθ᾿ ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος τόσον εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν. Εἰς τὴν θεωρητικὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀντίθεσις ἐμφανίζεται ὡς ἀναγνώρισις ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ ὡς ἄρνησις ἀφ᾿ ἑτέρου τῆς περὶ ὑπερβατικῆς καταγωγῆς αὐτῆς ἀξιώσεως τῆς θρησκείας. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας τὸ μὲν ὡς ἀποδοχή, τὸ δὲ ὡς ἀπόρριψις τῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Εἰς τὴν ψυχολογίαν τέλος προσλαμβάνει τὸ πρόβλημα τὴν ὑστάτην αὐτοῦ διαμόρφωσιν. Διότι ἐνταῦθα καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς παραγωγὴν τῆς θρησκείας ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἁπλῶς, τ. ἔ. ἐκ τῆς ἐνδοκοσμικῆς ἐμπειρίας καὶ ἐκ τῶν ἄλλων περιεχομένων τῆς συνειδήσεως ἢ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναγωγὴ τῆς θρησκείας εἰς τὸ Ἐπέκεινα, τὸ αἰώνιον, ἡ ἐξήγησις αὐτῆς ἐκ πραγματικῆς σχέσεως πρὸς τὸν θεόν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότατον θρησκειοψυχολογικὸν πρόβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ κατ᾿ ἀνάγκην αὐτὴ αὕτη ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας. Ταυτίζεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας καὶ τοῦ κύρους τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἀλλ᾿ ἡ ἀπάντησις ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς θρησκειοψυχολογικῆς μεθόδου, ὅπως ἐκβαίνει τῆς ἁρμοδιότητος πάσης ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Ἁρμοδία ὅπως ἀπαντήσῃ εἶναι μόνον ἡ ζωή, τὸ βίωμα, ἡ ἀπόδειξις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δυνάμεως, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος.

Ἀλλ᾿ ἂν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ θεμελιῶδες ἐκεῖνο πρόβλημα, χρησιμεύει ὅμως διὰ τῆς ἀεὶ βαθυτέρας γνώσεως τῆς ψυχικῆς πλευρᾶς τῆς θρησκείας ὅπως καταδεικνύῃ τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ὡς ἰδιότυπον πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοῇ καὶ ἡ ὁποία συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὸ αἰώνιον πρόβλημα τοῦ νοήματος τῆς ὑπάρξεως.

Ἀλλὰ καὶ εἰς κάτι ἄλλο ἀκόμη δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Καταδεικνύει τὸ ἀκατάλυτον τῆς νοσταλγίας πρὸς ἕνα εὐρύτερον κόσμον ἐλευθερίας καὶ πνεύματος καὶ συμβάλλει εἰς τὴν αἴσθησιν ἀξιολογικῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία κέκτηται τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀλήθειαν, διάφορον τῆς ἐμπειρικῆς καὶ λογικῆς. Τὸ ἀδύνατον τῆς ἐξηγήσεως τῆς νοσταλ-

γίας ταύτης πρὸς ὑπερβατικὰς ἀξίας ἐκ τῶν πεπερασμένων δεδομένων τῆς ζωῆς παρέσχεν εἰς τὸν Αὐγουστῖνον, εἰς τὸν Πασχὰλ καὶ νεωστεὶ εἰς τὸν Spranger τὴν βεβαιότητα περὶ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου αὐτῆς πρὸς διαμόρφωσιν βίου ἀξίου τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ᾽ ὅσον δὲν προτιμᾷ νὰ φυτοζωῇ.

Ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Wunderle, οὐδὲν κωλύει ὅπως ἑρμηνεύσωμεν τὸ μετὰ τοῦ βιώματος συνυφασμένον συναίσθημα τῆς ἐλλάμψεως ἢ τῆς ἀποκαλύψεως ὡς ἄνωθεν ἐρέθισμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἡ ψυχὴ διὰ τῆς θρησκευτικῆς της προσαρμσγῆς. Οὐδὲν κωλύει ἐπίσης ὅπως δεχθῶμεν τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, κατ᾽ ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἐλευθέραν παιδιὰν τῆς καλλιτεχνικῆς φαντασίας, ὡς ἐποπτείας, ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα συνοδεύει αὐτὰς ἡ συνείδησις τῆς ἀληθείας των. Ἀλλ᾽ ἐν πάσῃ περιπτώσει γεγονὸς παραμένει ὅτι ἡ ψυχολογία ἀδυνατεῖ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας ἐφ᾽ ὅσον τοὐλάχιστον νοοῦμεν ὑπ᾽ αὐτὴν τὴν συμφωνίαν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων πρὸς πραγματικῶς ὑπάρχον ὑπερβατικὸν ἀντικείμενον. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ καθαροῦ καὶ γνησίου περιεχομένου ἱστορικῆς τινος μορφῆς τῆς θρησκείας, ὡς λ. χ. τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλ᾽ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ προσπάθεια ἀναφέρεται ὄχι εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ᾽ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχολογία δύναται νὰ καταδείξῃ τὴν ὑφὴν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ὡς καὶ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ τὴν αὐτοτέλειαν αὐτῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ λοιπὰ πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου, πρὸς τὰς ἀξίας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ τοῦ ἀγαθοῦ, καθιστῶσα οὕτω φανερὰν καὶ τὴν αὐτοθεμελίωσιν τῆς θρησκείας, ὡς τοῦτο πράττει καὶ περὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἠθικήν. Τὸ ἤδη μνημσνευθὲν ἔργον τοῦ R. Otto δεικνύει σαφέστατα τὶ δύναται ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν διασάφησιν τῆς ἀξίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀδύνατον τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἐξ ἄλλων παραλλήλων ἀξιῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου ἢ σκοπῶν ἐκτὸς αὐτῆς κειμένων. Ὡς ἀξία ὅμως δὲν ὑπάγεται τὸ Ἅγιον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐμπειρικῆς ἀληθείας, ἀλλὰ τῆς ἀξιολογικῆς. Καὶ ταύτης ὅμως ἡ ἔρευνα ἀνήκει εἰς τὴν γνωσιολογίαν. Ἡ θρησκεία δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ ὡς ὑψίστου ἀγαθοῦ, ἀλλ᾽ ἡ κατάδειξις αὐτῆς καὶ ὡς ὑψίστης ἀξιολογικῆς πραγματικότητος ἐκφεύγει τῶν ἰδίων αὐτῆς ὁρίων. Εἶναι ἔργον τῆς μεταφυσικῆς. Πάντως ὅμως παρέχει ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας πολύτιμα σνοιχεῖα, χρήσιμα πρὸς ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀληθείας της.

*
* *

Ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐκίνησε τὸν γράφοντα ὅπως εἰσηγηθῇ πρὸ ἐτῶν τὴν ἵδρυσιν εἰδι-

κῆς ἕδρας, ὅπως ἔπραξε τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Καὶ ἱδρύθη μὲν καὶ ἡ ἕδρα αὕτη, ἀλλὰ κατηργήθη μετ' οὐ πολὺ χωρὶς νὰ ἐρωτηθῇ ἡ σχολή. Ἐπανιδρυθεῖσα πρὸ ὀκταετίας κατηργήθη καὶ πάλιν συγχωνευθεῖσα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Οὕτω μάθημα καθαρῶς ἐμπειρικὸν συνεδέθη μετὰ μαθήματος καθαρῶς φιλοσοφικοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἢ πρὸς βλάβην ἀμφοτέρων ἢ πρὸς ζημίαν τοῦ ἑτέρου αὐτῶν. Ὅθεν εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ὅπως ἀποκατασταθῇ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς αὐτοτελὴς ἕδρα καὶ διὰ τὴν εὐρύτητα τοῦ περιεχομένου της καὶ διὰ τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, τὴν κατάδειξιν τῶν ὁποίων εἶχεν ὡς σκοπὸν ἡ παροῦσα πραγματεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα κατόπιν ἐπιλογῆς ἔργα ἀναφέρονται εἰς τὰς ψυχολογικὰς κατευθύνσεις καὶ μεθόδους καθόλου, παρέχουν εἰκόνα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης καὶ τῶν πορισμάτων της, εἰσάγουν εἰς τὴν ἐφηρμοσμένην ψυχολογίαν. Πληρεστέρα πως εἶναι ἡ παράθεσις περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀσχολουμένων δημοσιευμάτων καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκείνων, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς μνημονεύονται ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ. Μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθῇ ὅτι σκοπὸς τῆς βιβλιογραφίας ταύτης εἶναι ὁ προσανατολισμὸς ἐκείνων ἐκ τῶν ἀναγνωστῶν τῆς ἀνὰ χεῖρας πραγματείας, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν τυχὸν νὰ ἀσχοληθοῦν περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὰς ἐφαρμογάς της εἰς τὴν πρᾶξιν.

α) Saupe, Einführung in die neuere Psychologie, ἔκδ. 5, 1931.
Naffin, Einführung in die Psyhologie, 1948.
Flugel, Probleme und Ergebnisse der Psychologie, 1948.
Driesch, Grundprobleme der Psychologie, 1928.
Jaensch, Die Lage und die Aufgaben der Psychologie, 1933.
Bühler, Die Krise der Psychologie, 1927.
Spranger, Die Frage nach der Einheit der Psychologie, 1925.
Γ. Παλαιολόγου, Ἡ ἀντίθεσις ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρεύνῃ, 2 ἔκδ. 1949.

β) Χρ. Ἀνδρούτσου, Γενικὴ ψυχολογία, 1934.
Θ. Βορέα, Ψυχολογία, 1933.
Δ. Μωραΐτου, Γενικὴ ψυχολογία, ἔκδ. 2, 1939.
Κ. Σπετσιέρη, Ἡ ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀνθρώπου, 1940.
Messer, Psychologie, ἔκδ. 2, 1920.
Koffka, Psyhologie, 1925.
Jodl, Lehrbuch der Psychologie, ἔκδ. 6, 1924.

γ) 1) Hönigswald, Grundfragen der Denkpsychologie, ἔκδ. 2, 1925.
Erisman, Die Eigenart des Geistigen, 1924.

2) Köhler, Gestaltpsychologie, 1929.
Ἰ. Ἰμβριώτη, Μορφολογικὴ ψυχολογία, 1932.
Krueger, Über psychologische Ganzheit, 1926.

3) Spranger, Lebensformen, ἔκδ. 8, 1950.
Τοῦ αὐτοῦ, Ψυχολογία τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας (ἑλλ. μετάφρασις 1927).
Τοῦ αὐτοῦ, Zur Theorie des Verstehens und zur geisteswissenschafleichen Psychologie, Festschrift für Volkelt, 1918.
Dilthey, Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psyhologie, Ges. Schriften.
Oelrich, Geisteswissenschaftliche Psychologie, 1950.
Schmied—Kowarzik, Die Objektivation des Geistigen, 1927.

4) Danzel, Prinzipien und Methoden der Entwicklungspsychologie, 1921.
Werner, Einführung in die Entwicklungspsychologie, 1926.
Kafka, Die Entwicklungsstufen des Seelenlebens, 1922.

5) Adler, Handbuch der Individualpsychologie, 1926.
Δ. Μωραΐτου, Ἀτομικὴ ψυχολογία, 1930.
Stern, Differenzielle Psychologie, ἔκδ. 3, 1921.

6) Dougal, An Introduction to social Psychology, 1921.
Sieber, Die Massenseele, 1918.

7) Hellpach, Einführung in die Völkerpsychologie, 1938.
Heussner, Einführung in Wundt's Philosophie und Psychologie, 1921.
Wundt, Probleme der Völkerpsychologie, 1911.

8) Freud, Über Psychoanalyse, ἔκδ. 7, 1924.
Pfister, Die psychoanalytische Methode, ἔκδ. 3, 1924.
Schultz—Henne, Einführung in die Psychoanalyse, 1927.
Κουρέτα, Ἡ ψυχανάλυσις, 1928.
Κωνσταντινίδου, Ἡ ψυχανάλυσις, 1937.
Δ. Μωραΐτου, Ψυχανάλυσις, 1927.
Σπ. Καλλιάφα, Ψυχολογία τοῦ βάθους, 1950.
Bumke, Die Psychoanalyse und ihre Kinder, ἔκδ. 2, 1938.
Χρ. Ἀνδρούτσου, Ἡ ψυχολογία τοῦ Freud, 1931.
Ἀλ. Παρασκευοπούλου, Ψυχανάλυσις καὶ θρησκεία, 1947.
Blondel, La psychoanalyse, 1924.

9) Müller—Freienfels, Grundzüge einer Lebenspsychologie, 1924.

10) Reyer, Einführung in die Phänomenologie, 1926.

11) Selz, Persönlichkeitstypen und Methoden ihrer Bertimmung, 1924.
Prahler, System der Typenlehren, 1942.
Jung, Psyhologische Typen, 1930.
Καλλιάφα, Χαρακτῆρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι, 1935.
Spranger, Lebensformen, ἔκδ. 8, 1950.
Γ. Παλαιολόγου, Οἱ ἓξ κύριοι τύποι τῆς ἀτομικότητος, 1937.

12) Richet, Traité de métapsychique, 1922.
Sudre, Introduction à la métapsychique, 1926.
Dougal, An outline of abnormal Psychology, 1921.

13) Erisman, Angewandte Psychologie, 1920.
Stern, Angewandte Psychologie, 1921.
Fröschel, Psychologie der Sprache, 1925.
Lipps, Psychologie des Schönen, 1905—1906.
Gross, Kriminalpsychologie, 1905.
Lipmann, Grundriss der Psychologie für Juristen, 1914.
Kretschmer, Medizinische Psychologie, 1922.
Giese, Methoden der Wirtschaftspsychologie, 1927.

Cildreth, Verwaltungspsychologie, 1922.
Claparède, L'orientation professionelle, 1922.

5) 1) Beta, Religionspsychologie ἐν Handbuch der Religionswissenschaft, τεῦχ. 3, 1922, ἐκδ. ὑπὸ Leipoldt.
Wieland, Das Programm der Religionspsychologie, 1910.
Schneider, Zur Einführung in die Religionspsychologie, 1928.
Rein, Probleme der Religionspsychologie, 1919.
Pariser, Einführung in die Religionspsychologie, 1914.
Wunderle, Einführung in die moderne Religionspsychologie, 1922.
Τοῦ αὐτοῦ, Aufgaben und Methoden der modernen Religionspsychologie, 1915.
Wobbermin, Die Methoden der religionspsychologischen Arbeit.
Koepp, Einführung in das Studium der Religionspychologie, 1920.
Flournoy, Les principes de la psychologie religieuse, Archives de psychologie, 2.
Munnynck, Introduction generale à l' étude des phènomènes religieux, 1914.
Oesterreich, Einführung in die Religionspsychologie, 1917.
Treune, Die neueren Methoden der Religionspsychologie, 1922.
Hermann, Zur Frage des religionspsychologischen Experiments 1922.
Girgensohn, Der seeliche Aufbau des rel. Erlebens, 1921.
Gruehn, Das Werterlebnis, 1924.
Wunderle, Das religiöse Erleben, 1922.
Hofmann, Das religiöse Erlebnis, seine Struktur, seine Typen und sein Wahrheitsanspruch, 1925.
Oesterreich, Die relig. Erfahrung als psychologisches Problem, 1915.

2) Müller—Freienfels, Psychologie der Religion, 1920.
Coe, Die Psychologie der Religion, 1916.
Gruehn, Religionspsychologie (Μετάφρ. Β. Ἐξάρχου, 1938).
Runge, Psychologie der Religion, 1922.
Mayer, Das psychologische Wesen der Religion, 1906.
Starbuck, The Psychology of Religion, ἔκδ. 2, 1909.
James, The varieties of rel. experience, 1902, γερμ. μετάφρ. Wobbermin, 4 ἔκδ. 1925.
Leuba, A psychological study of Religion, 1912.
Berggrav, Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας (Μετάφρ. Ν. Ἰ. Λούβαρι, 1946).
Otto, Das Heilige, ἔκδ. 25, 1936.
Τοῦ αὐτοῦ, Des Gefühl des Überweltlichen, 1932.
Starbuck, The psychology of Religion, 1889.

3) Nobiling, Der Gottesgedanke bei Kindern und Jugendlichen, 1928.
Dehn, Religiöse Gedankenwelt der Proletarierjugend, ἔκδ. 2, 1924.
Τοῦ αὐτοῦ, Typen relig. Entwicklung, (Philosophie und Leben, 1926).
Hauer, Das relig. Erlebnis auf den untersten Stufen, 1923.

4) Murisier, Les maladies du sentiment religieux, 1902.
Moses, Pathological Aspects of Religion, 1902.

Naumann, Ist lebhaftes relig. Empfinden ein Zeichen geistiger Krankheit oder Gesundheit ?, 1903.
Grabert, Die exstatichen Erlebnisse der Mystiker und Psychopathen, 1929.
Buber, Exstatische Konfessionen, 1909.
Matthiesen, Der jenseitige Mensch, 1925.

5) Vorbrodt, Psychologie des Glaubens, 1896.
Delacrolx, Etudes d'histoire et de psychologie du mysticisme, 1908.
Pfennigsdorf, Der religiöse Wille, 1910.
Heiler, Das Gebet, ἔκδ. 6, 1926.
Koepp, Die Welt der Ewigkeit, 1920.
Köhler, Die christliche Hoffnung, 1919.
Spranger, Die Magie der Seele, 1947.

6) Cutten, The psychological Phenomena of Christianity, 1909.
Vorbrodt, Psychologie in Religion und Kirche, 1893.
Koch, Die Psychologie in der Religionswissenschaft, 1896.
Wobbermin, Die Religionspsychologie in Religionswissenchaft und Theologie, 1913.
Troeltsch, Psychologie und Erkenutnisstheorie in der Religionswissenschaft 1905.
Heinsius, Der Streit über theozentrische und anthropozentrische Theologie, 1918.
Girgensohn, Religionspsychologie, Religionswissenchaft und Theologie, 1923.
Frey, Eine Untersuchung über die Bedeutung der empirischen Psychologie für die Glaubenslehre, 1911.
Faber, Das Wesen der Religionspsychologie und ihre Bedeutung für die Dogmatik, 1913.
Wobbermin, Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode, τόμοι 3, ἔκδ. 2, 1925.
Pfennigsdorf, Religionspsychologie und Apologetik 1912.
Gruehn, Die Religionspsychologie im Dienste der Apologetik, 1924.
Baltzer, Praktische Eschatologie, 1908.
Niebergall, Praktische Theologie, A 1913, B 1919.
Vorweck, Wie predigen wir dem modernen Menchen, 1905.
Kabisch, Wie lehren wir Religion, 1910.
Pfister, Die Psychoanalyse im Dienste der Erziehung, ἔκδ. 3, 1929.
Τοῦ αὐτοῦ, Ein neuer Zugang zum alten Evangelium, 1918.
Gruehn, Seelsorge im Lichte der gegenwärtigen Psyhologie, 1928.
Durant—Pallot, La cure de l'âme moderne, 1910.
Diettrich, Seelsorgerliche Ratschläge zur Heilung seelisch bedingter Nervosität, 1917.
Schneider Einführung in die Religiosnpathologie, 1928.
Oliver, Pastoral Psychiatry, 1932.
Neumann, Einführung in die Psychotherapie für Pfarrer, 1930 (Τόμος πρῶτος τῆς «Religionspsychologische Reihe», Studien über Aufbau und Führung des Charakters und des relig. Lebens).

La Roche, Biologische Psychologie und ihr Einfluss auf Seelcorge und Theologie, 1919.

7) Zeitschrift für Religionspsychologie,
Archiv für Religionspsychologie,
Archiv für Ges. Psychologie,
Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie,
Jahrbücher für deutsche Theologie,
Zeitschrift für Theologie nnd Kirche,
Christliche Welt,
Neue kirchliche Zeitschrift,
Religion und Geisteskultur,
Theologische Literaturblätter,
Theologische Rundschau,
Theologie und Glaube,
Studien und Kritiken,
Protestantische Monatshefte,
Zeitschrift für angewandte Psychologie,
Archives de Psychologie,
American Journal of religious Psychology,
Psych. Review,
Revue apologétique,
Revue d'histoire et de philosophie religieuse,
Theologie der Gegenwart.

Τὰ περιοδικὰ ταῦτα περιέχουν πολλοῦ λόγου ἀξίας θρησκειοψυχολογικὰς πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὴν ψυχολογικὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας, εἰς τὸ ἔργον καὶ τὴν μέθοδον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν γενετικὴν ψυχολογίαν αὐτῆς, εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ προβλήματα τῆς θρησκειοψυχολογίας, εἰς τὰ ὅρια αὐτῆς ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς θρησκείας, εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ ψυχολογίας καὶ θρησκειολογίας, ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὡς καὶ μεταξὺ ψυχολογίας καὶ θεολογίας, εἰς τὴν βιβλικὴν θρησκειοψυχολογίαν, εἰς τὴν σημασίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀγωγήν, εἰς τὴν ψυχολογικὴν μέθοδον ἐν τῇ δογματικῇ, εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς δογματικῆς ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ δόγματος, εἰς τὴν πρακτικὴν ἀξίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς πίστεως, τῆς ἐπιστροφῆς, τοῦ κηρύγματος, τῆς μετανοίας, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κλπ.

Ἀξία ἀναγνώσεως εἶναι καὶ ἡ σειρὰ τῶν ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Arzt und Seelsorger» δημοσιευμάτων, ἐν οἷς καὶ αἱ πραγματεῖαι τοῦ Vorwerck περὶ κατηχήσεως καὶ παιδικῶν λειτουργιῶν.

Ἀπαραίτητος εἶναι καὶ ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰ οἰκεῖα ἄρθρα τῶν μεγάλων θρησκειολογικῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν, οἷαι αἱ Religion in Geschichte und Gegenwart, Enzyclopaedia of Religion and Ethics κ. ἄ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΑΞΙΣ ΚΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΕΓΚΑΙΝΙΩΝ

Ἐνωρὶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰσήχθη καὶ ἡ δι' ἁγίου μύρου χρίσις τῆς ἁγίας Τραπέζης μνημονευομένη τόσον ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποδιδομένων εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ([57]), ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος χρονολογουμένης Διαθήκης τοῦ Κυρίου (Testamentum Domini), ἔνθα ρητῶς λέγεται : «Oleum... tribuit altaribus unctionem, ut portent sacrificium nostrum» ([58]). Ἡ χρίσις αὕτη ἐνωρὶς εἰσήχθη καὶ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ λειτουργικῷ τύπῳ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ κανόνος τινὸς τῆς ἐν Ἄγδῃ τῷ 506 συνελθούσης συνόδου, ὁρισάσης, ἵνα τὰ θυσιαστήρια οὐ μόνον διὰ χρίσεως μετὰ χρίσματος, ἀλλὰ καὶ δι' ἱερατικῆς εὐλογίας καθιερῶνται ([59]). Ἐν τῇ Γαλλικανικῇ δ' ἐκκλησίᾳ τὸ πρῶτον ἀνεζητήθησαν ἀναλογίαι καὶ ὁμοιότητες μεταξὺ τῆς βεβαπτισμένης ψυχῆς ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ καθιερωμένου θυσιαστηρίου ἐξ ἑτέρου. Πρῶτος ὁ Καισάριος Ἀρελάτης ἐτόνισε τὰς ἀναλογίας ταύτας εἰς δύο λόγους του ἐκφωνηθέντας ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγκαινίων ([60]). Ὁ Yves de Chartres ἔπειτα προυχώρησε περαιτέρω τονίσας, ὅτι ὑφίσταται παραλληλισμὸς μεταξὺ τῆς τελετῆς τῶν ἐγκαινίων καὶ τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος ([61]). Διότι εἰς ἀμφοτέρας ταύτας ὑπάρχει λουτρὸν ἐν τῷ ὕδατι τοῦ τε βαπτιζομένου καὶ τῆς καθιερουμένης τραπέζης, χρίσις διὰ μύρου ἀμ-

(57) Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχίας κεφ. 4 § 12 Migne 3, 484.

(58) Ἔκδοσις Rahmani, Moguntiae 1899 σελ. 156.

(59) «Altaria placuit non solum unctione chrismatis, sed etiam sacerdotali benedictione sacrari» (Mansi τόμ. 1, 631).

(60) App. oper. St. Augustini Serm. 229 Migne P. L. 39, 2166.

(61) Sermo de sacramentis dedicationis Migne P. L. 162, 527—535. Καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζων τὴν ἔκπλυσιν τῆς καθιερουμένης Τραπέζης παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς «τῇ ἱερᾷ προσεγγίζει τραπέζῃ καὶ τὰ τοῦ Βαπτίσματος ἐκτυποῖ. Ἐπεὶ γὰρ τὸν Ἰησοῦν ἡ τράπεζα εἰκονίζει... καὶ τὰ τοῦ βαπτίσματος αὐτοῦ δέχεται... Διὰ τοῦτο χλιαρὸν προσφέρεται ὕδωρ καὶ τοῦτο εὐλογεῖται δι' εὐχῆς. Καὶ γὰρ καὶ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθέντα προσκαλεῖται εἰς ἁγιασμὸν τούτου τοῦ ὕδατός ὁ ἀρχιερεύς» (Περὶ τῆς τοῦ θείου ναοῦ καθιερώσεως κεφ. ρς'—ρζ'. Migne 155, 315 καὶ ἑξῆς). Ἐκ δὲ τῶν ἐν τῇ Δύσει νεωτέρων ὁ Duchesne (Origines du culte chrétien ἔκδ. 3, 1903 σελ. 413) σημειοῖ τὰ ἑξῆς: «Τὸ τυπικὸν τῶν ἐγκαινίων ἔχει διαμορφωθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς μυήσεως. Ὅπως ὁ χριστιανὸς καθιεροῦται διὰ τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ἐλαίου, διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος, οὕτω καὶ τὸ θυσιαστήριον μετὰ τοῦ ναοῦ καθιεροῦνται διὰ τῆς ἐκπλύσεως καὶ τοῦ χρίσματος».

φοτέρων, ἄμφια καινουργῆ καὶ λευκὰ δι' ὧν ὅ τε βαπτιζόμενος ἐκ τῆς κολυμβήθρας ἐξερχόμενος περιβάλλεται ἐνδυόμενος τὸν ἐμφώτιον χιτῶνα, καὶ ἡ καθιερωθεῖσα τράπεζα καταλύπτεται μετὰ τὴν διὰ μύρου χρίσιν ἐπιτιθεμένων ἐπ' αὐτῆς τοῦ κατασαρκίου καὶ τῆς ἐνδυτῆς. Ἀλλὰ καὶ ὁ συμβολισμὸς τῶν ἐν ἑκατέρᾳ τῶν τελετῶν γινομένων παρουσιάζει μεγάλας συγγενείας. Εἶναι δὲ δυνατόν, καθ' ἃ παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ de Puriet [62], ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἀναλογίας τῶν δύο τελετῶν νὰ συνετέλεσεν ὥστε εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐγκαινίων νὰ παρεισαχθοῦν καθ' ὁμοίωσιν τῶν ἐν τῷ βαπτίσματι τελουμένων τύποι καὶ διατάξεις τινὲς ἄγνωστοι πρότερον.

Πράγματι· ὡς ἐν τῷ βαπτίσματι τῆς εὐχῆς τῆς καθαγιαζούσης τὸ ὕδωρ («Μέγας εἶ, Κύριε. . .») προτάσσεται εὐχὴ μυστικῶς ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀπευθυνομένη, δι' ἧς οὗτος ἐξομολογούμενος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τὴν ἀναξιότητα αὐτοῦ ἐξαιτεῖται τὸ θεῖον ἔλεος καὶ τὴν θείαν ἐνίσχυσιν «πρὸς διακονίαν τοῦ προκειμένου μυστηρίου, τοῦ μεγάλου καὶ ἐπουρανίου», οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἐγκαινίοις πρὶν ἢ ὁ τελεσιουργῶν ἐπιληφθῇ τῆς πλύσεως τῆς ἁγίας Τραπέζης δέεται τοῦ Θεοῦ «ἵνα μνησθῇ τῶν οἰκτιρμῶν αὐτοῦ καὶ μὴ βδελύξηται» τοὺς τὰ ἐγκαίνια ἐπιτελοῦντας «πλήθει μεμολυσμένους ἁμαρτιῶν», ἀλλ' ἵνα «παρίδῃ καὶ νῦν τὰ παραπτώματα αὐτῶν καὶ ἐνισχύσῃ αὐτοὺς καὶ ἱκανώσῃ ἐκτελέσαι ἀκατακρίτως τὸν ἐγκαινισμὸν τοῦ ναοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ θυσιαστηρίου ποιήσασθαι τὴν καθιέρωσιν».

Προκειμένου δέ, ἵνα γένηται ἀρχὴ τῆς πλύσεως τῆς καθιερουμένης τραπέζης κατὰ τὴν ἀξιοσημείωτον διάταξιν τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος «φέρεται *σίτλα τοῦ ἁγίου βαπτίσματος* πεπληρωμένη ὕδατος χλιαροῦ καὶ ἐπικλίνων αὐτῇ τὴν κεφαλὴν ὁ πατριάρχης ἐπεύχεται». Ἤτοι αὐτὸ τοῦτο τὸ δοχεῖον, δι' οὗ μεταφέρεται τὸ χλιαρὸν ὕδωρ πρὸς πλήρωσιν τῆς κολυμβήθρας ἐν τῷ βαπτίσματι, αὐτὸ προσάγεται καὶ ἤδη πεπληρωμένον καὶ ὑπὲρ αὐτὸ ἀναγιγνώσκει ὁ τελεσιουργῶν τὴν εὐχήν. Εἶναι δὲ ἡ σύντομος αὕτη εὐχὴ καθαγιαστικὴ τοῦ ὕδατος, ἐν ᾗ ἐπικαλεῖται ὁ ἀρχιερεύς, ὅπως «καταπέμψῃ ὁ Θεὸς τὴν χάριν τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐπὶ τὸ παρὸν θυσιαστήριον καὶ εὐλογήσῃ. . . τὸ ὕδωρ τοῦτο πρὸς ἁγιασμὸν καὶ τελείωσιν τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου». Ἡ εὐχὴ ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὕφους αὐτῆς φαινεοῦσα μεταγενεστέρα, ἡ ἐπακολουθοῦσα δὲ ταύτῃ πρᾶξις εἶναι ἡ πλύσις τῆς ἁγίας τραπέζης διὰ σάπωνος ἐπιχεομένου τοῖς ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου ἐπ' αὐτῆς καὶ ἀπόσμηξις καὶ ἔκμαξις ταύτης διὰ σπόγγου καινοῦ. Μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ νέα πλύσις τῆς Τραπέζης δι' οἰνάνθης ἢ ροδοστάμου ἢ οἴνου, ἐφ' ὧν οὐδεμία καθιερωτικὴ ἀναγιγνώσκεται εὐχὴ καὶ ἔκμαξις αὐτῆς διὰ τῶν ἀντιμινσίων, τοῦ ἀρχιερέως ἐπιφωνοῦντος τὸ Ραντιεῖς με ὑσσώπῳ. . . ἀγαλλιάσονται ὀστέα τεταπεινωμένα. Ἐκ τῆς δευτέρας ταύτης πλύσεως, δι' ἣν

(62) Ἔνθ' ἀνωτ. στήλ. 389.

οὐδεμία ἀναγινώσκεται καθιερωτικὴ εὐχή, δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι οὐδὲ διὰ τὴν προηγηθεῖσαν δι' ὕδατος πλύσιν ἀνεγινώσκετο τὸ κατ' ἀρχὰς καθαγιαστικὴ εὐχή. Εἰσήχθη δ' αὕτη πιθανώτατα ἐξ ἀναλογίας τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος ἐν τῷ βαπτίσματι καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ μετὰ τὴν ἔκμαξιν τῆς οἰνάνθης ὁ ἀρχιερεὺς ἐπιχέει ἐπὶ τῆς τραπέζης μύρον «ποιῶν τρεῖς σταυρούς, ἕνα μέσον καὶ δύο ἑκατέρωθεν λέγων τρὶς Ἀλληλούϊα *ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος*», ὡς σημειοῦσιν οἱ κώδικες ἤδη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Βαρβερινοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι εἰς τὰ ἐγκαίνια κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν καὶ γαλλικανικὸν τύπον γίνεται χρῆσις καὶ ἡγιασμένου ὕδατος ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, οὐχὶ ὅμως κυρίως πρὸς ἀπόπλυσιν μόνον τοῦ θυσιαστηρίου, ἀλλὰ πρὸς καθαρμὸν διὰ ραντίσματος τοῦ ὅλου χώρου τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν τοίχων αὐτῆς, τοιοῦτος ὅμως ραντισμὸς παρ' ἡμῖν εἶναι ἄγνωστος κατὰ τὰ ἐγκαίνια καὶ οὐδεὶς τῶν ὑπ' ὄψει ἡμῶν κωδίκων ποιεῖται λόγον περὶ χρήσεως τοῦ διὰ τὴν πλύσιν τῆς τραπέζης ὕδατος πρὸς ραντισμὸν καὶ τῶν τοίχων ἢ τοῦ χώρου τοῦ ἐγκαινιαζομένου ναοῦ. Δὲν φαίνεται λοιπὸν πιθανὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐσημειώθη ἐπίδρασίς τις ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου καὶ ἐπὶ τὸν βυζαντινόν. Μᾶλλον ὁ γαλλικανικὸς τύπος φέρεται δεξάμενος τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ, διότι μετὰ τοῦ ἡγιασμένου πρὸς ραντισμὸν ὕδατος ἀναμιγνύεται μετ' αὐτοῦ κατὰ τὴν δευτέραν πλύσιν καὶ οἶνος κατὰ τὸ ἐν Γαλλίᾳ εἰσαχθὲν ἐκ Ρώμης τὸν Ζ' αἰῶνα Γελασιανὸν εὐχολόγιον, ἡ ἀνάμιξις δ' αὕτη θεωρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ de Puniet ([63]) ὡς ἐξ ἐπιδράσεως βυζαντινῆς προελθοῦσα.

Εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ καθαγιασμὸς τῆς ἁγίας τραπέζης συντελεῖται κυρίως διὰ τῆς χρίσεως ταύτης διὰ τῆς σταυροειδοῦς ἐπιχύσεως τοῦ ἁγίου μύρου, τὸ ὁποῖον εἶτα διὰ τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἐφαπλοῖ ὁ ἀρχιερεὺς ἐπὶ πάσης τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς. Ἡ πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ πρὶν ἢ ἐπιστηριχθῇ ὁ λίθος τῆς τραπέζης ἐπὶ τοῦ ὑποβαστάζοντος αὐτὴν στύλου ἐπίχυσις τῆς κηρομαστίχης καὶ τῆς εἰς αὐτὴν ἐμβαλλομένης ἀσβέστου ἢ τετριμμένου μαρμάρου ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ πληρωθῶσι τὰ κενὰ τὰ ἐκ τῆς ἐπαφῆς τοῦ λίθου τῆς τραπέζης ἐπὶ τοῦ στύλου δημιουργούμενα διὰ τοῦ κολλητικοῦ τούτου μείγματος, ὥστε ὁ λίθος νὰ παραμένῃ ἀμετακίνητος.

Τὴν ἔκπλυσιν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐπιχειρεῖ ὁ ἀρχιερεύς, ἀφοῦ περιβληθῇ τὸ λεγόμενον σάβανον ἐπάνω τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων. Τὴν περιβολὴν ταύτην τοῦ ἀρχιερέως «διὰ σινδόνος λευκῆς ἢ σαβάνου», ὡς ὀνομάζουν αὐτὴν οἱ κώδικες, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης ἀλληγορεῖ παρατηρῶν ὅτι γίνεται «εἰς τύπον τοῦ Χριστοῦ τῆς ἐπὶ τῷ τάφῳ σινδόνης» καὶ «ὡς μιμούμενος τὸν Χριστὸν θαπτόμενον» περιβάλλεται αὐτὴν ὁ ἀρχιερεύς, ἐπάγεται ὅμως ἐν τέλει ὅτι «ἴσως δὲ καὶ τὰ ἱερατικὰ τιμῶν ἄμφια καὶ μὴ καταχραίνων αὐτὰ τῇ τῶν ὑλῶν τοῦ ἔργου μεταχειρήσει» (Μν. ἔργ. κεφ. ργ Migne 155, 309).

(63) Ἔνθ' ἀνωτ. στήλ. 392.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι πάντες σχεδὸν οἱ ὑπ' ὄψει ἡμῶν κώδικες δὲν ὁμιλοῦσι περὶ τῶν τεσσάρων ὑφασμάτων ἢ τῶν ἀντικαθιστώντων αὐτὰ τεσσάρων χαρτίων, περὶ ὧν γίνεται λόγος ἐν τῷ ἐντύπῳ καὶ ἐκ τῶν κωδίκων μόνον ἐν τῷ ε, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπικολλῶνται διὰ κηρομαστίχης ἐπὶ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τῆς τραπέζης ἐπιγραφομένων καὶ κατανεμομένων εἰς ταῦτα τῶν ὀνομάτων τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Ἐν ἀρχῇ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν παλαιοτέρων κωδίκων, ἐπρόκειτο κυρίως περὶ προεξοχῶν τοῦ χρησιμοποιουμένου πρὸς περιτύλιξιν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ὑπερειδόντων τὸν λίθον τῆς τραπέζης στύλων, οἵτινες παλαιότερον ἦσαν τέσσαρες (ἢ καὶ πέντε). Αἱ προεξοχαὶ αὗται ἀφίνοντο ἐπίτηδες «πρὸς τὸ μὴ τὴν κηρομαστίχην ἐκχεῖσθαι», ὅταν αὕτη ζέουσα θὰ ἐρρίπτετο ἐπὶ ἑνὸς ἑκάστου στύλου. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ χάρτης οὗτος ὑπερεῖχε «τῆς περιμέτρου τοῦ κίονος κυκλόθεν ὅσον ἐπὶ δάκτυλον μέγαν», μετὰ τὴν ἐπὶ τῶν ξύλων ἐφαρμογὴν τοῦ λίθου τὸ πλεονάζον τοῦ χάρτου, ὅπερ ἤδη εἶχεν ἐπαλειφθῇ καὶ διὰ κηρομαστίχης, προσεκολλᾶτο ἐπὶ τῆς γωνίας τοῦ λίθου. Οὕτω προῆλθε παλαιότερον, ὅτε τέσσαρες στύλοι ὑπεστήριζον τὸν λίθον τῆς τραπέζης ἡ καθ' ἑκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν αὐτῆς ἐπικόλλησις καὶ τεμαχίου τινὸς χάρτου. Ἐντεῦθεν προῆλθον τὰ τέσσαρα χαρτία ἢ ὑφάσματα, ἅτινα δὲν ἐβράδυνε νὰ θεωρηθοῦν ὡς εἰς τιμὴν τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν ἐπιβαλλόμενα. Ἤδη Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης (64) παρατηρεῖ, ὅτι «τὰ τέσσαρα ὑφάσματα τίθενται κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ἁγίας τραπέζης, τὰ ὀνόματα τῶν εὐαγγελιστῶν ἕκαστον ἓν ἔχοντα, ὅτι τὴν ἐκκλησίαν ἅπασαν ἡ τράπεζα ἐκτυποῖ, ἐκ τῶν περάτων συστᾶσαν τῷ Κυρίῳ καὶ ἐπ' αὐτῷ οἰκοδομηθεῖσαν διὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος». Πρέπει ἐν τούτοις νὰ προστεθῇ, ὅτι παρὰ μὲν τοῖς Μελχίταις ὑπάρχει καὶ πέμπτον ὕφασμα, ἐφ' οὗ ἀναγράφεται σταυροειδῶς τὸ ΙΣ - ΧΡ ΝΙ - ΚΑ, ἐν δὲ τῷ γαλλικανικῷ τύπῳ τῶν ἐγκαινίων ἔχομεν τὸν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος βωμὸν τοῦ Vouneuil - sous - Biard, ἐν τῷ ὁποίῳ διακρίνονται πέντε σταυροί, τέσσαρες μὲν κατὰ τὰ τέσσαρα ἄκρα, εἷς δὲ ἐν τῷ κέντρῳ, κατὰ τὰ σημεῖα δηλαδὴ ἔνθα ἐγίνετο ἡ διὰ τοῦ ἁγίου μύρου χρίσις. Ἐπὶ πλέον μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ ἁγίου Vulframnus ἐπισκόπου τοῦ Sens (Ζ' αἰὼν) «altare quoque consecratum in quatuor angulorum locis et in medio reliquias continens sanctorum» (Ἴδε μνημ. ἄρθρ. de Puniet καὶ τὰς ἐκεῖ ὑπ' ἀριθ. 3635 καὶ 3636 εἰκόνας).

Κυρίως ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων περὶ δύο σημεῖα στρέφεται, ἤτοι περὶ τὸν καθαγιασμὸν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ περὶ τὴν κατάθεσιν τῶν ἁγίων λειψάνων. Ἐγκαίνια λοιπὸν ναοῦ σημαίνουν κυρίως καθίδρυσιν καὶ καθιέρωσιν θυσιαστηρίου. Μετὰ τὸν εὐτρεπισμὸν ἐν τούτοις τῆς ἁγίας Τραπέζης προχωρῶν ὁ ἀρχιερεὺς σημειοῖ καὶ ἐπὶ ἑκάστου κίονος καὶ πεσσοῦ τοῦ ναοῦ

(64) Περὶ τῆς τοῦ θείου ναοῦ καθιερώσεως κεφ. ρθ καὶ ριβ, Migne 155, 315.

σταυροὺς διὰ τοῦ πρὸς καθαγιασμὸν τῆς ἁγίας τραπέζης χρησιμοποιηθέντος μύρου ([65]) ἀνάπτει δὲ καὶ κανδήλαν καινήν, ἣν ἀποτίθησιν ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ ἐπιτρέπει «τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὑπηρέταις εἰσαγαγεῖν κανδήλας καὶ κηροὺς καὶ πάντα τὸν τοῦ ναοῦ κόσμον».

Ὡς πρὸς τὴν κατάθεσιν τῶν ἁγίων λειψάνων, κατὰ τὸ κρατοῦν σήμερον τυπικόν, γίνεται αὕτη πρὸ τῆς καθιερώσεως τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ πρὸ τῆς ἐπὶ τοῦ στύλου τοποθετήσεως αὐτῆς. Πρὶν ἢ ἐπιχυθῇ ἡ κηρομαστίχη, τίθεται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ στύλου ἡ θήκη ἡ περιέχουσα τὰ ἅγια λείψανα, μεθ᾽ ὃ ἐπιχυνομένης τῆς κηρομαστίχης ἐφαρμόζεται ἡ πλὰξ τῆς τραπέζης ἐπὶ τοῦ στύλου καὶ χωρεῖ ὁ τελεταρχῶν ἐπὶ τὴν καθαγίασιν αὐτῆς. Κατὰ τοὺς παλαιοὺς ὅμως κώδικας (Β $\boldsymbol{\Sigma}_3$) καὶ κατὰ τοὺς πλείονας τῶν νεωτέρων (**ΖΗΝΞΧ** υ ϲ) ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς Συμεὼν Θεσσαλονίκης ([66]) καὶ Νικόλαον Καβάσιλαν ([67]) προηγεῖται ἡ καθιέρωσις τῆς τραπέζης καὶ ἡ ἐπὶ τῶν κιόνων αὐτῆς στερέωσις ταύτης, καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ ἐν λιτανείᾳ προσκόμισις τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ ἡ κατάθεσις αὐτῶν. Ἦτο δὲ δυνατὸν κατὰ τοὺς κώδικας ἡ προσκόμισις καὶ κατάθεσις αὕτη νὰ λάβῃ χώραν καὶ κατὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν, διακοπτομένης μετὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς τραπέζης τῆς τελετῆς, καὶ συνεχιζομένης ταύτης τὴν ἑπομένην, τῆς ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς λιτανείας ([68]).

Κατὰ τοὺς πλείονας τῶν κωδίκων χρησιμοποιοῦνται ἐν τῇ καταθέσει ταύτῃ μερίδες ἁγίων λειψάνων τρεῖς, καὶ καθὼς ὁ ε ἐπεξηγεῖ ἐκ τριῶν μαρτυρικῶν λειψάνων λαμβάνει ὁ ἀρχιερεὺς τρεῖς μερίδας, ἐν τῷ ἑτοιμάζειν δὲ τὰς μερίδας ταύτας γίνεται σύντομος ἀκολουθία (κατὰ τὸν ε καὶ κατὰ τὸ ἔντυπον), καθ᾽ ἣν ψάλλονται καὶ τὰ προτασσόμενα ἐν τῷ ἐντύπῳ τροπάρια: Οἱ μάρτυρές σου... Ἀθλοφόροι... Ὡς πρὸς δὲ τὸν τόπον τοῦ θυσιαστηρίου, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ἱερὰ ταῦτα λείψανα κατατίθενται, οἱ κώδικες ποιοῦνται τὴν ἑπομένην διάκρισιν: Εἰ μὲν κίονες βαστάζουσι τὴν τράπεζαν, αἱ μερίδες

---

(65) Ὁ S. Salaville ἐν Céremonial de la consecr. d'une église selon le rite Byzantin (1937, σελ. 34) σημειοῖ, ὅτι πρὸ τῆς χρίσεως τοῦ ναοῦ ἱερεύς τις ραντίζει δι᾽ ἡγιασμένου ὕδατος αὐτόν. Τοιοῦτόν τι ὅμως οὔτε εἰς τὰ ἔντυπα εὐχολόγια ἀναφέρεται, οὔτε εἰς τοὺς ὑπ᾽ ὄψει ἡμῶν κώδικας.

(66) Ἔνθ᾽ ἀνωτ. κεφ. ρβ' καὶ ἑξῆς, Migne 155, 309 καὶ ἑξῆς.

(67) Ε' λόγος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, Migne 150, 625 καὶ ἑξῆς.

(68) Καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης σημειοῖ: «εἴπερ οὖν ἀδυνάτως ἔχει τελειῶσαι τὰ τῆς καθιερώσεως, ἀποδυσάμενος τὰ τῆς ἱερᾶς στολῆς πορεύεται καὶ τὸ ἔργον τῇ ἐπαύριον τελειοῖ· εἰ δ᾽ οὖν τὴν σινδόνα μόνην ἐκβαλών... καὶ τὰ λοιπὰ διενεργεῖ καὶ τὰ λείψανα κατατίθησι, τὴν ἄνοιξίν τε ποιεῖται τῶν πυλῶν καὶ τὰ τῆς ἱερουργίας ἐκτελεῖ» (Ἔνθ᾽ ἀν. κεφ. ριε', Migne 155, 320). Ὁ Καβάσιλας ἐξ ἄλλου φαίνεται προϋποθέτων, ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν συντελοῦνται πλήρως τὰ ἐγκαίνια, προτάσσει ὅμως τὴν καθιέρωσιν τῆς τραπέζης καὶ ἐπιτάσσει τὴν λιτανείαν καὶ κατάθεσιν τῶν ἱ. λειψάνων.

τῶν λειψάνων κατατίθενται εἰς τὸν εὐτρεπισμένον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους *οἱονεὶ τάφον* μεταξὺ τῶν πρὸς ἀνατολὰς κιόνων· εἰ δὲ βωμὸς ἀνέχει ταύτην εἴτε μονόλιθος εἴτε στύλος συντεθειμένος ἐκ πολλῶν λίθων, εἰς τὴν γινομένην παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βωμοῦ κατὰ τὴν πρὸς τὸ σύνθρονον πλευράν. Καὶ καθὼς ὁ Συμεὼν ἐπεξηγεῖ, τὰ λείψανα «τίθενται ὑποκάτωθεν τῆς τραπέζης τοῦ κιβωρίου ἐντός». Διότι εἶναι κατεσκευασμένον «καὶ κιβώριον ὑποκάτω τῆς τραπέζης ἀντὶ *τοῦ μνήματος*. Καὶ ἐν αὐτῷ τῶν ὑπὲρ Χριστοῦ τυθέντων τὰ λείψανα». Ἐντίθεται δὲ «ἐν γλωσσοκόμῳ ἀργυρῷ ἢ χαλκῷ ἢ λιθίνῳ προευτρεπισμένῳ» ([69]).

Τῇ καταθέσει τῶν ἁγίων λειψάνων ἐπακολουθεῖ ἡ θεία λειτουργία, ἥτις καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης τελετῆς τῶν ἐγκαινίων καὶ ἀπαραίτητον στοιχεῖον αὐτῆς, ἐφ᾽ ὅσον τὸ κατ᾽ ἀρχὰς ἤρκει ἡ ἐπιτέλεσις ταύτης πρὸς καθιέρωσιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου του.

Ἀπομένει ἤδη τὸ ζήτημα, τίς ὁ τελεσιουργὸς τῶν ἐγκαινίων. Εἶναι γενικῶς γνωστόν, ὅτι τὰ ἐγκαίνια τελοῦνται ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ([70]), χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη ὅπως συνεργήσωσιν εἰς αὐτὰ πλείονες τοῦ ἑνὸς ἐπίσκοποι, τῶν ἐπ᾽ ἐγκαινίοις συνόδων ἐπισκόπων κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας χρόνους πρὸς μείζονα λαμπρότητα τῶν ἐγκαινίων συγκροτουμένων καὶ οὐχὶ διότι δὲν ἐπήρκει ἡ παρουσία καὶ ἑνὸς μόνου ἐπισκόπου πρὸς τελείωσιν τῆς καθιερώσεως ([71]). Δὲν εἶναι ἐν τούτοις πάντη ἄγνωστος καὶ ἡ ὑπὸ πρεσβυτέρων εἰδικῶς ἐντεταλμένων ἐπιτέλεσις ἐγκαινίων, καθὼς καὶ γενικωτέρα ἐξουσιοδότησις αὐτῶν χορηγοῦσα εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα τοῦ τελεῖν ἐγκαίνια, ὁσάκις ἂν παραστῇ ἀνάγκη ἐπιτελέσεως τοιούτων. Οὕτω ὁ πατριάρχης Κων/λεως Ἀντώνιος Δ′ ἐν τῷ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1935 μηνὸς Μαΐου, Ἰνδικτιῶνος III ἐντάλματι αὐτοῦ «παραδίδωσι τῷ ἐντιμοτάτῳ πρωτοπαπᾷ Ρωσοβλαχίας κυρῷ Πέτρῳ . . . τὴν οἰκονομίαν καὶ διοίκησιν τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ρωσοβλαχίας» ἐξουσιοδοτῶν αὐτὸν «πνευματικοὺς πατέρας ἐγκαθιστᾷν τοὺς ἀξίους, θείους καὶ ἱεροὺς οἴκους καθιεροῦν κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς παραδοθεῖσαν συνήθειαν». Εἰς γράμμα δὲ πρὸς τοὺς «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ τῆς Ρωσοβλαχίας μητροπόλει εὑρισκομένους εὐλαβεστάτους κληρικούς, ἱερεῖς, ἱερομονάχους, μοναχούς, ἄρχοντας καὶ τὸν λοιπὸν χριστώνυμον τοῦ κυρίου λαὸν» γράφει : «τὸν πρωτοπαπᾶν σας, διότι

(69) Ἔνθ᾽ ἀνωτ. κεφ. ρκς′ καὶ ρλη′ Migne 155. 332, 341.

(70) Τὴν κανονικὴν τοῦ ζητήματος ἔποψιν ἐξήντλησεν ὁ ἀοίδιμος Κ. Ράλλης ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ «Περὶ τῶν λιτανειῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας», τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῷ Ζ′ τόμῳ (1910) τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου.

(71) Ἡ διὰ συνιερουργίας πλείστων ἐπισκόπων ἐπιτέλεσις τῶν ἐγκαινίων κρατεῖ ἔτι καὶ σήμερον παρὰ τοῖς Κόπταις, οὕτω δὲ ἐγένοντο τῇ 8 Φεβρουαρίου 1912 τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Καΐρῳ κοπτικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου, ὧν τὴν περιγραφὴν ἴδε ἐν Πανταίνῳ ἔτος Δ′ (1912), ἀριθ. 7, σελ. 111—112.

τὸν εἶδα καλὸν καὶ φρόνιμον καὶ παιδεμένον ἄνθρωπον, παρέδωκά τον τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν αὐτήν, νὰ σᾶς ἁγιάζῃ, νὰ κρατῇ τὴν ἐκκλησίαν, καὶ νὰ ἔχῃ τόπον μητροπολίτου εἰς ἐσᾶς, νὰ κρίνῃ, νὰ ποιῇ πνευματικούς, νὰ ποιῇ ἀναγνώστας, νὰ καθιερώνῃ ἁγίους ναούς, νὰ ἐξετάζῃ ὅσοι θέλουν νὰ γίνουν ἱερεῖς καὶ ἀφότου τοὺς ἐξετάσῃ, νὰ τοὺς πέμψῃ εἰς μητροπολίτην, ὁποῦ ἔνε κοντὰ καὶ νὰ τοὺς χειροτονεῖ» ([72]). Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπὸ 20 Ἰουλίου τοῦ 1958, Ἰνδικτιῶνος XI, σιγίλλιον αὐτοῦ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς «Πάπας καὶ πατριάρχης τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας» ὡς τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμ. θρόνου, ἐκδοθὲν ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, γράφει· «Ἐπειδὴ τοίνυν ζήλῳ κινούμενοι θείῳ σηκοὺς ἁγίους ἐγείρειν εἰώθασιν οἱ ἐν τῇδε τῇ θεοφυλάκτῳ νήσῳ παροικοῦντες, . . . δεῖται δὲ τοῖς ἱεροῖς οἰκοδομήμασι καὶ ἐνθρονίσεως ἱερᾶς, ἥνπερ ἀρχιερεῦσιν ἐφιᾶσιν οἱ θεσμοὶ τῆς ἐκκλησίας *καὶ οἷς ἂν προτρέψειεν οἱ ἀρχιερεῖς*, δι' ἣν αἰτίαν καὶ πρεσβεύσαντες ἔσθ' ὅτε οἱ τοῦ μοναστηρίου ἀδελφοὶ κατὰ καιρὸν ἐλάμβανον παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἔκδοσίν τε καὶ προτροπὴν ταύτης τῆς ἱερᾶς χάριτος, ἡ δὲ χάρις οὐχ ὑφαπλοῦτο, ἀλλ' ἅπαξ χορηγηθεῖσα συνεστέλλετο καὶ πάλιν ἦν ἀνάγκης παρενοχλεῖσθαι τὰς ἀρχιερατικὰς ἀκοὰς καὶ σκύλλεσθαι τοὺς πρεσβεύοντας διὰ θαλαττίων κλυδόνων τε καὶ λῃστῶν τὴν προτροπὴν ἐξαιτήσασθαι, ταύτην τὴν ἀνάγκην τε καὶ δυσχέρειαν θεραπεῦσαι ἐγνωκυῖα ἡ μετριότης ἡμῶν ἐν τῇ δυνάμει, δωρεᾷ τε καὶ χάριτι τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ παντουργοῦ πνεύματος δίδωσι, χορηγεῖ καὶ δωρεῖται τῇ σεβασμίᾳ ταύτῃ μονῇ τὴν χάριν ταύτην τοῦ δύνασθαι τὸν κατὰ καιρὸν καθηγούμενον, νόμιμον μέντοι καὶ κανονικόν, καθιεροῦν ἐν πνεύματι ἁγίῳ τοὺς ἱεροὺς ναοὺς καὶ τὰς συμβὰν σαλευθείσας τραπέζας ἱερὰς ἀποκαθιστᾶν, ὅπου ἂν καὶ ὁσάκις δεήσει καθ' ὅλον τε τὸ ἱερὸν μοναστήριον καὶ τὴν φιλόθεον νῆσον Πάτμον, ἐπιβεβαιουμένη καὶ ἐπευλογοῦσα καὶ ὅσους καὶ ὅσας ἂν μέχρι καὶ σήμερον ἀφιερώσας ἐνεκαίνισέ τε καὶ καθιέρωσε καὶ ἐνεθρόνισεν ἡγούμενος πᾶς ὅστις ταύτης τῆς σεβασμίας μονῆς. Ταύτην δὲ τὴν χρήσιμον τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἀναγκαίαν δωρεὰν τῆς ἡμῶν μετριότητος ἀπὸ τοῦ νῦν μένειν ἀκράδαντον καὶ ἀπαρασάλευτον καὶ ἀναπόσπαστον τῇ σεβασμίᾳ ταύτῃ μονῇ καὶ τοῖς κατὰ καιρὸν τὴν ἡγουμενίαν ταύτης ἐμπιστευθησομένοις βουλόμεθα ἄχρις αἰῶνος». ([73])

(72) Acta patriarchatus Const/tani, Fr. Miklosich καὶ Jos. Müller, τόμ. II, σελ. 242 καὶ 245. Προγενεστέρως καὶ ὁ πατριάρχης Νεῖλος διὰ τοῦ ἀπὸ Μαΐου 1383 σιγιλλιώδους γράμματος αὐτοῦ, δι' οὗ ἐπεκύρου παλαιότερον γράμμα τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου, παρεῖχεν αὖθις τὸ δικαίωμα τοῦ καθιεροῦν ναοὺς ἐπὶ σταυροπηγίῳ τοῖς ἡγουμένοις τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ μονῆς τῆς Ἐλεούσης, τῆς ἐπικεκλημένης τῆς Λευκουσιάδος (ὅρα Νέον Ἑλληνομνήμονα τόμ. ΣΤ' ἔτ. 1909 σελ. 177—178].

(73) Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Fr. Miklosich et Jos. Müller Orientis Τόμος III ἢ VI σελ. 289.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Σωφρόνιος Β΄. ἀρχιεπίσκοπος Κων)λεως ἐν τῷ ἀπὸ 4 Ἰουλίου Ἰνδικτιῶνος XIII τοῦ 1780 πατριαρχικῷ καὶ συνοδικῷ σιγιλλίῳ αὐτοῦ γράφει τὰ ἑξῆς: «μεθ' ὃν ἁγιώτατον πατριάρχην κὺρ Ἰωάννην καὶ ἕτεροι κατὰ καιροὺς πατριάρχαι, κὺρ Λουκᾶς δηλαδὴ καὶ κὺρ Συμεὼν καὶ κὺρ Ἰωάσαφ καὶ κὺρ Κύριλλος καὶ ἄλλοι τῶν μεταγενεστέρων, ὅ τε Μελέτιος, πάπας καὶ πατριάρχης τῆς μεγαλοπόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ ἐπιτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου... τοῖς ἰδίοις αὐτῶν σιγιλλιώδεσιν ὑπομνήμασι τὰ προνόμια τοῦ ἱεροῦ τούτου μοναστηρίου σθένει παντὶ διεκρατύναντο»... «ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων... ἵνα πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀπηριθμημένα καὶ ὅσα ἄλλα ἔγγραφα ὑπομνήματα τῆς διαληφθείσης σεβασμίας μονῆς ὅσα δηλαδὴ ἐκ τοῦ πάλαι χρόνου προσεγένοντο αὐτῇ παρὰ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων λαμπρὰ χρυσόβουλλα καὶ παρὰ τῶν ἀοιδίμων πατριαρχῶν σεπτὰ σιγίλλια τὰ κατ' αὐτὴν διοριζόμενα προνόμια ἔχωσι τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἀπαράτρεπτον διαμένοντα, κρατυνόμενα καὶ διὰ παντὸς στηριζόμενα, ἀμετακίνητα καὶ ἀπαρασάλευτα, καὶ ἀμετάθετα, ἕως ὅτου ὁ ἥλιος τὸν ἴδιον περιέχει κύκλον» ([74]).

Καὶ ὁ Καλλίνικος Ε΄. ἐν τῷ ἀπὸ Ἰνδικτ. IV... τοῦ 1801 πατριαρχικῷ καὶ συνοδικῷ γράμματι ἐπικυροῖ τὰ αὐτὰ προνόμια μνημονεύων ρητῶς καὶ τὰ «ἱερὰ σιγίλλια ἀειμνήστων πατριαρχῶν Κων)πόλεως Καλλινίκου τε τοῦ παλαιοῦ, Παχωμίου καὶ Μελετίου Ἀλεξανδρείας ἐπιτηρητοῦ Κωνσταντινουπόλεως» ([75]).

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν ὀφφικίων τῇ ἐπιτασσομένῃ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐν χρήσει ἐντύπου μεγάλου Εὐχολογίου ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ τρίτῃ πεντάδι: «Ὁ ἱερομνήμων κρατεῖ ἐν τῇ φυλακῇ αὐτοῦ τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας. Καὶ εἰ μὲν οὐκ ἔστιν ἐπίσκοπος, μέλει αὐτῷ σφραγίζειν ἀναγνώστας καὶ ἐγκαινίζειν ἐκκλησίας καινάς» ([76]).

Παρὰ ταῦτα ὁ πατριάρχης Κων)λεως Γρηγόριος ΣΤ΄ ἐν τῷ ἀπὸ 1 Μαΐου 1838 γράμματι αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Λέρνης (=Λέρου) Ἱερεμίαν ἐντέλλεται εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ, ἵνα καθιερώσῃ ἐξ ὑπαρχῆς ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων τὰ ἐγκαίνια ἐτόλμησαν νὰ ἐπιτελέσουν ἱερεῖς τινες, τοὺς ὁποίους ὁ πατριάρχης καθυπέβαλεν «ἀργίᾳ παντελεῖ τῆς ἱερωσύνης αὐτῶν». «Μόνοις γὰρ τοῖς ἀρχιερεῦσι τὸ τελεταρχικόν, τελεσιουργικόν, ἱεροτελεστικὸν καὶ μυσταγωγικὸν ὁ πολὺς ἐν Θεολογίᾳ Διονύσιος ἀποδίδωσι, τοῖς δὲ ἱερεῦσιν, ὡς κατωτέρου οὖσι βαθμοῦ, μόνον τὸ ἱερουργὸν καὶ φωτιστικὸν ἀπονέμει, καὶ ἐν τούτοις ἡ ἐνέργεια αὐτῶν καὶ ἡ δύναμις προώρισται» ([77]).

(74) Αὐτόθι σελ. 361—363.
(75) Αὐτόθι σελ. 380.
(76) Ἴδε Εὐχολόγιον τὸ μέγα, ἐν Βενετίᾳ 1851, ἐπιστασίᾳ Σπ. Ζερβοῦ σ. 683.
(77) Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ διατάξεις τόμ. Β΄. σελ. 219.

Θὰ ἠδύνατό τις ἐν τούτοις νὰ ἀνεύρῃ ὑπαινιγμούς, συνηγοροῦντας ὑπὲρ τοῦ ὅτι καὶ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους παλαιόθεν ἐπετρέπετο τὸ ἐγκαινίζειν καὶ καθιεροῦν ἐκκλησίας, ἐν τῇ πρὸς τὸν Ρουφίνον πρεσβύτερον ἐπιστολῇ (ρκστ) τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ διωγμοῦ ἐν Φοινίκῃ καθ' ὃν «πολλοὶ τῶν μοναχῶν οἱ μὲν ἐπλήγησαν, οἱ δὲ ἀπέθανον». Καὶ ἀφοῦ ὁ θεῖος πατὴρ προτρέπει τὸν πρεσβύτερον τοῦτον νὰ μεταβῇ ἐκεῖ, προσθέτει καὶ τὰ ἑπόμενα: «Καὶ τῶν λειψάνων δὲ ἕνεκεν τῶν ἁγίων μαρτύρων ἀμέριμνος ἔσο. Καὶ γὰρ εὐθέως ἀπέστειλα τὸν κύριόν μου τὸν εὐλαβέστατον πρεσβύτερον Τερέντιον πρὸς τὸν κύριόν μου τὸν εὐλαβέστατον ἐπίσκοπον Ὀτρήϊον τὸν Ἀραβισσοῦ. Αὐτὸς γὰρ ἔχει καὶ ἀναμφισβήτητα καὶ πολλὰ καὶ εἴσω ὀλίγων ἡμερῶν ἀποστελοῦμέν σοι ταῦτα εἰς Φοινίκην... Σπεῦσον, ἵνα πρὸ τοῦ χειμῶνος δυνηθῇς τὰς ἀστέγους ἐκκλησίας ἀπαρτίσαι». Προδήλως ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης διαπιστοῦται, ὅτι ὁ Ρουφῖνος ἐξουσιοδοτεῖται νὰ ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἀποτελειώσῃ ἐκκλησίας, πρὸς κατάθεσιν δὲ ἱερῶν λειψάνων εἰς αὐτὰς θὰ ἐμερίμνα ὁ ἐξόριστος καὶ μεγαλομάρτυς Χρυσόστομος, ἵνα ἀποσταλῶσιν εἰς αὐτὸν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἐπαρκῆ ἀναμφισβητήτου γνησιότητος.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἐὰν καὶ διατί ἀπαγορεύεται ὁ ἐπίσκοπος νὰ λειτουργῇ ἐν ναῷ μὴ καθιερωμένῳ καὶ ἐγκαινιασμένῳ, ἔχομεν τὴν κανονικὴν διάταξιν Λουκᾶ τοῦ Χρυσοβέργη (1156—1169), καθ' ἣν «οἱ ἀρχιερεῖς οὐ ποιοῦσιν ἱεροτελεστίας εἰς εὐκτηρίους ἀνενθρονιάστους ναούς, διότι τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα ὑποβιβάζεται, θρόνου μὴ ὄντος αὐτίκα, εἰς ὃν ἀποστολικῶς ὁ ἐπίσκοπος καθιδρύεται, μηδὲ τῶν ἄλλων τῶν συνιστώντων τὴν τοῦ ναοῦ καθιέρωσιν καὶ εὐπρέπειαν»· δὲν καθαιρεῖται ὅμως ὁ λειτουργήσας ἐπίσκοπος, ἀλλὰ «ἄλλως πως τὸν τοιοῦτον ἀρχιερέα κολασθῆναι», δεῖ, «κατὰ τὸ δοκοῦν δηλαδὴ τῇ συνόδῳ, οὐ μὴν διὰ καθαιρέσεως, ὅτι κατὰ πολὺ ἀκατάλληλά εἰσι τὰ ἐπταισμένα» ([78]). Μόνον καὶ μόνον ὅμως, ἵνα μὴ «τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα ὑποβιβάζεται, ἐγένετο ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη. Διότι ἄλλως ἐν μεταγενεστέρᾳ διατάξει Νείλου τοῦ Κεραμέως (1380—1388) περὶ ἀντιμινσίων ἀναφέρεται, ὅτι «εὕρομεν ἐκδεδομένον παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν θείων καὶ ἱερῶν συνόδων, ὅτι δέδοται... ἢ διὰ σανίδος ([79]) ἢ διὰ πανίου ἱερὰ τράπεζα καθιερωμένη, καὶ τιθέασιν αὐτὴν οἱ λαβόντες ἐν ἰδίῳ τινὶ τόπῳ ἐκκεκομμένῳ καὶ περιωρισμένῳ ἢ διὰ τοίχου ἐντὸς οἰκίας ἢ διὰ πανίου καὶ ἱερουργοῦσιν ἐν αὐτῷ· καὶ ἔχει ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν καὶ πατριάρχης τοῦτο ποιῆσαι, καὶ μητροπολίτης ἐν τῇ ἰδίᾳ

(78) Αὐτόθι σελ. 20.

(79) Τοιοῦτον ξύλινον ἀντιμίνσιον, χρονολογούμενον ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφῆς τῷ 1653 καὶ ἀνῆκον εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κύκκου, ἴδε ἐν Γ. Σωτηρίου Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Πίναξ 153.

ἐπαρχίᾳ καὶ ἐπίσκοπος» ([80]). Καὶ ἔτι σαφέστερον ἐν ἑτέρᾳ διατάξει Ματθαίου τοῦ ἀπὸ Κυζίκου (περὶ τὸ 1400) ὁρίζεται ὅτι «ὁ ἐξ ἀρχῆς σκοπὸς τοῦ πέμπεσθαι ἀντιμίνσια οὗτος ἦν, ὅτι χωρεπισκόπων ἢ ἐξάρχων πεμπομένων ἢ πρέσβεων, ἐδέησε καθ' ὁδὸν δι' ἀπαραίτητον ἀνάγκην ἵνα γένηται θυσία... ἐπενοήθη τοῦτο καὶ γίνεται, ὅπερ λαβόντες καὶ οἱ κατὰ τόπους ἀπερχόμενοι βασιλεῖς καὶ ὅσοι *τῶν ἀρχιερέων ἐξαρχίας μεγάλας ἔχουσιν ἐν αἷς οὐ πεπηγμένα* τυγχάνουσι θυσιαστήρια ἔχοντα τὰ τοιαῦτα, χρῶνται ἀνάγκης κατεπειγούσης ἢ δι' ἁγιασμὸν αὐτῶν» ([81]).

Τέλος εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ παλαιοί, ἀλλὰ καὶ οἱ πλείονες τῶν νεωτέρων κωδίκων δὲν ἔχουν τροπάρια ἢ κανόνας ἢ ἰδίαν ἀκολουθίαν ἑσπερινοῦ καὶ ὄρθρου εἰς ἐγκαίνια. Ὡς ὁ e ἐξηγεῖ τῇ ΙΓ' Σεπτεμβρίου τελεῖται ἡ ἀνάμνησις τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Χριστοῦ Ἀναστάσεως, ψάλλεται δὲ ἡ κατ' αὐτὴν ἀκολουθία καὶ ὅταν μέλλῃ καθιερωθῆναι ἁγία ἐκκλησία Θεοῦ. Ἄλλως τε καὶ τὸ τελευταῖον τῶν στιχηρῶν τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν ἐγκαινίων ποιεῖται λόγον περὶ «τῆς μνήμης τῶν ἐγκαινίων», τὸ δὲ τροπάριον τὸ ψαλλόμενον εἰς τὸ Καὶ νῦν περὶ «ἐγκαινισμοῦ τοῦ πανιέρου ναοῦ τῆς ἀναστάσεως». Ἄλλως τε καὶ οἱ κώδικες *Ξ* e σημειοῦσι ρητῶς, ὅτι κατὰ τὰ ἐγκαίνια «ψάλλεται καὶ ἡ ἀκολουθία πᾶσα Σεπτεμβ. ΙΓ' λεγομένων καὶ ἀναγνωσμάτων Γ, καθὼς διαλαμβάνει». Ἡ διάταξις αὕτη δὲν παρουσιάζεται παράδοξος, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψει, ὅτι καὶ ἡ ἐτησία ἀνάμνησις τῶν ἐγκαινίων τῶν κυριωτέρων ναῶν τῆς ἀρχαιότητος διεξήγετο μετὰ τῆς αὐτῆς σχεδὸν λαμπρότητος, μεθ' ἧς καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐγκαίνια. Οὕτω ἡ Αἰθερία ἡ Μαυριτανή, ἡ ἐπισκεψαμένη τοὺς ἁγίους τόπους περὶ τὸ 380 μ. Χ. μᾶς ἀφηγεῖται, ὅτι ἡ ἐπέτειος τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς ἀναστάσεως ἑωρτάζετο ἐν Ἱεροσολύμοις μετὰ τῆς αὐτῆς λαμπρότητος, μεθ' ἧς καὶ αἱ ἑορταὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Ἐπιφανείων, ἀπεδίδετο δέ, ὡς καὶ αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ ἑορταί, τὴν ὀγδόην ἡμέραν. Κατ' αὐτὴν συνέρρεον πολλοὶ καὶ ἐκ μερῶν μακρυνῶν, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀναχωρηταὶ ἐκ τῶν ἐν Μεσοποταμίᾳ, Συρίᾳ, Αἰγύπτῳ, Θηβαΐδι καὶ ἄλλων ἐπαρχιῶν ἐρημητηρίων των. Ἀλλὰ καὶ ἐπίσκοποι πολλοὶ ἐπισυνήγοντο, αὐτὴ δὲ ἡ Αἰθερία εἶχεν ἀριθμήσει περὶ τοὺς πεντήκοντα ἐπισκόπους κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστατο καὶ αὐτή ([82]). Ἀλλὰ καὶ ὁ Σωζόμενος ἐπιβεβαιοῖ τὸν ἑορτασμὸν τοῦτον, ὅστις διήρκει ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, καθ' ἃς συνέρρεον πανταχόθεν, ἵνα προσκυνήσωσι τὴν ἀνάμνησιν τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου ([83]). Ἡ ἐπέτειος δὲ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἐν Κων/λει ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἑωρτάζετο τῇ 22

(80) Μ. Γεδεὼν ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 58.

(81) Αὐτόθ. σελ. 61—62.

(82) Silviæ vel potius Aetheriæ Peregrinatio ad loca sancta ἔκδοσις W. Heraus, Heidelberg 1929 σελ. 51—52.

(83) Σωζομένου Ἐκκλ. Ἱστ. II, 26.

Δεκεμβρίου, ἀναγράφεται δὲ καὶ ἤδη ἐν τῷ Μηναίῳ τοῦ Δεκεμβρίου κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἡμέραν· «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὰ *θυρανοίξια* τῆς τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας». Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὸ φωτοδρόμιον τῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, ἐκαλεῖτο δὲ φωτοδρόμος τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τελετῆς τῶν ἐγκαινίων, καθ' ἣν μετὰ τῆς ἁφῆς πιθανώτατα τῆς κανδήλας τῆς εἰς τὸ θυσιαστήριον ἀποτιθεμένης, ἠνάπτοντο καὶ κύκλῳ τοῦ ναοῦ φῶτα, δημιουργουμένης οὕτω λαμπρᾶς φωταψίας. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῷ Μηναίῳ παρατίθενται ἐν συνεχείᾳ οἱ στίχοι: «Τρέχοντα φῶτα σήμερον Ναοῦ κύκλῳ — Δηλοῦσι φωτὸς εἰς τὸ πᾶν θείου δρόμον». Τῇ δὲ 29 Δεκεμβρίου ἀναγράφεται «τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων 40 μαρτύρων πλησίον τοῦ χαλκοῦ τετραπύλου. Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης δὲ μαρτυρεῖ, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του διεξήγετο εἰσέτι λαμπρῶς ὁ κατ' ἔτος ἑορτασμὸς τῆς ἀναμνήσεως τῶν ἐγκαινίων, τελουμένης ἔτι καὶ τῆς λιτανείας, ἡ ὁποία ἄνευ μεταφορᾶς ἁγίων λειψάνων ἀναπαρίστα τὴν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων ἐπίσημον μεταφορὰν τῶν ἐπὶ καθιερώσει τοῦ ναοῦ ἁγίων λειψάνων. Ἀναφέρει δ' ὅτι ἡ ἐπέτειος τῶν ἐγκαινίων διεξήγετο τέως λαμπρῶς καὶ ἐν Κων/λει ([84]). Ὅταν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψει, ὅτι κατὰ τὴν καὶ ἐν τῇ ἐπετείῳ ἐπανάληψιν τῆς λιτανείας ἠνοίγοντο καὶ πάλιν αἱ πύλαι τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ κατὰ τὰ ἐγκαίνια αὐτοῦ, ἐπιλεγομένου καὶ τοῦ «Ἄρατε πύλας...» ἐξηγεῖται, πῶς οὐ μόνον αὐτὰ τὰ ἐγκαίνια ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὴν 22 Δεκεμβρίου ἑορτὴ ἀποκαλεῖται θυρανοίξια. Φαίνεται δέ, ὅτι ἐπανελαμβάνετο καὶ ἡ τελετὴ τῆς φωταψίας τοῦ ναοῦ (φωτοδρόμος). Λόγῳ δὲ τῆς λαμπρῶς διεξαγομένης ἐπετείου τῶν ἐγκαινίων διαφόρων ναῶν ἐκράτησεν ἡ μνήμη τινῶν ἁγίων, τῶν ὁποίων ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου παρέμεινεν ἄγνωστος, νὰ ἑορτάζηται καὶ γενικώτερον κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν καθιερώσεως ναοῦ τινος ἀφιερωμένου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην αὐτοῦ. Οὕτω ἡ μνήμη τῆς ἀποτομῆς τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου ἑορτάζεται οὐ μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικόν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν τυπικὸν τῇ 29 Αὐγούστου, ἥτις τὸ κατ' ἀρχὰς ὑπῆρξεν ἐπέτειος τῶν ἐγκαινίων ναοῦ τινος εἰς τιμὴν τοῦ Προδρόμου ἀνεγηγερμένου ἐν πόλει τινὶ τῆς παλαιᾶς Σαμαρείας, ὅπου ἐπιστεύετο, ὅτι ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ Προδρόμου ([85]).

Τοῦ ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἑορτασμοῦ τῆς ἀναμνήσεως τῶν ἐγκαινίων, τοῦ κατ' ἀπομίμησιν ἴσως τοῦ ἑορτασμοῦ καὶ τῶν παρ' Ἰουδαίοις ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ κρατήσαντος, παράλληλος καὶ ἀντίστοιχος εἶναι ἡ ἐν ἱκανοῖς χειρογράφοις ἀπαντῶσα διάταξις, ἡ καὶ ἐν τῷ ἐντύπῳ ἀπαντῶσα, καθ' ἣν ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας δέον νὰ τελῆται ἡ θεία λειτουργία ἐν τῷ ἐγκαινιασθέντι ναῷ, κατὰ τὴν ἑβδόμην δ' ἡμέραν αἴρονται καὶ τὰ κατὰ ἐγκαίνια καθιερωθέντα ἀντιμίνσια, ἅτινα ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῶν ἐγκαινίων παραμένουν ἐφηπλωμένα ἐπὶ τῆς καθιερωθείσης τραπέζης.

(84) Συμεὼν Θεσ. ἔνθ' ἀνωτ. κεφ. ρκδ' καὶ ρκε, Migne 155, 328, 329.
(85) Πρβλ. A. Baumstark, Liturgie comparée σελ. 195.

Ἐκ τῶν ἐν τοῖς τύποις τῆς Δύσεως προσιδιαζουσῶν λεπτομερειῶν ἀξιοσημείωτοι εἶναι κυρίως δύο: Ἡ μία εἶναι ἡ εὐρυτέρα χρῆσις τοῦ ἡγιασμένου ὕδατος, διότι ραντίζονται δι᾽ αὐτοῦ καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ καθιερουμένου ναοῦ, κατὰ παλαιὸν δὲ χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέχον τὴν ρωμαϊκὴν τάξιν τῶν ἐγκαινίων (86) καὶ ἕτερα τρία χειρόγραφα τῆς Βερώνης, τῆς Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου (87), χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐρραντίζοντο ἔξωθέν τε καὶ ἔσωθεν οἱ τοῖχοι, ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν συλλιτανευόντων πιστῶν. Ἡ ἑτέρα εἶναι ἡ ἐν τῷ γαλλικανικῷ τύπῳ τὸ πρῶτον ἀναφαινομένη ἐπιγραφὴ τοῦ στοιχείου Α΄ ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ καθιερουμένου ναοῦ. Ὁ ἀρχιερεὺς δηλαδὴ εἰσερχόμενος ἐν τῷ καθιερουμένῳ ναῷ διατρέχει δὶς καὶ διαγωνίως ἀπὸ τῆς μιᾶς γωνίας πρὸς τὴν κατέναντι αὐτῆς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τοῦ ναοῦ σημειοῖ διὰ τῆς ράβδου αὐτοῦ ἐφ᾽ ὁλοκλήρου μὲν τοῦ δαπέδου τὸ σχῆμα X εἰς τὰ ἄκρα δὲ τοῦ σχήματος τούτου τὸ λατινικὸν καὶ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον. Ἡ πιθανωτέρα ἐξήγησις, ἡ δοθεῖσα εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, εἶναι ἡ τοῦ De Rossi (88). Κατ᾽ αὐτὴν ἡ χάραξις τοῦ γράμματος X ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς δύο κατὰ πλάτος γραμμάς, τὰς ὁποίας οἱ ρωμαῖοι γεωμέτραι ἐσημείουν ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν, τὰ ὁποῖα ἤθελον νὰ καταμετρήσουν. Συμβολίζει δὲ τὴν κατάληψιν τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ἐπ᾽ αὐτοῦ οἰκοδομήματος ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ. Καὶ τὸ μὲν X εἶναι τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματός του, τὸ δὲ Α Ω τὸ ἔμβλημα αὐτοῦ τὸ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἀναφερόμενον καὶ τούτου ἀνάπτυξις εἶναι τὸ σημειούμενον ἐπὶ τῶν ἄκρων τοῦ X ἀλφάβητον.

---

(86) Ordo de Saint-Amant, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Duschesne ἐν μν. ἔργ. ἔκδ. β΄ σελ. 461.

(87) Migne P. L. 137, 1020. Τὸ τοῦ Λονδίνου (Br. Mus. add. 15222) ἔχει δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ W. H. Frère.

(88) Bull. di arch. crist. 1881 σελ. 129—146.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΣ ΕΙΣ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΝΑΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ

ἐ *Ἀρχὴ τοῦ ἑσπερινοῦ*

ἐ Μετὰ τὸν Προοιμιακὸν καὶ τὸ α΄. ἀντίφωνον τοῦ Μακάριος ἀνὴρ εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα, ἱστῶμεν στίχ. η΄ καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ ἰδιόμελα τῶν ἐγκαινίων δ΄. καὶ τοῦ ἐπονομαζομένου ἁγίου δ΄,

N Στιχηρὰ ἰδιόμελα τῶν ἐγκαινίων ἦχος πλ. β.

N ἐ Ἐγκαίνια τιμᾶσθαι, παλαιὸς νόμος, καὶ καλῶς ἔχων· μᾶλλον δὲ τὰ νέα τιμᾶσθαι δι᾽ ἐγκαινίων· ἐγκαινίζονται γάρ (φησι ἐ) νῆσοι πρὸς Θεόν, ὥς φησιν Ἡσαΐας· ἅς τινας ὑποληπτέον τὰς ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησίας, ἄρτι καθισταμένας καὶ πῆξιν λαμβανούσας βάσιμον τῷ Θεῷ. Διὸ καὶ ἡμεῖς τὰ παρόντα ἐγκαίνια, πνευματικῶς πανηγυρίσωμεν.

N ἐ Ἐγκαινίζεσθε ἀδελφοί· καὶ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀποθέμενοι, ἐν καινότητι ζωῆς πολιτεύεσθε, πᾶσι χαλινὸν ἐπιθέντες, ἐξ ὧν ὁ θάνατος· πάντα τὰ μέλη παιδαγωγήσωμεν, πᾶσαν πονηρὰν τοῦ ξύλου βρῶσιν μισήσαντες· καὶ διὰ τοῦτο μόνον μεμνημένοι τῶν παλαιῶν, ἵνα φύγωμεν· Οὕτως ἐγκαινίζεται ἄνθρωπος· οὕτω τιμᾶται ἡ τῶν ἐγκαινίων ἡμέρα.

παιδαγωγήσαντες υ ***N*** *ἐ*

Ὁ υ «Στιχηρὰ τοῦ ἑσπερινοῦ ψάλλομεν εἰς ἕξ. Ἦχος α΄ ἐκ β΄ Ἐγκαινίζου, ἐγκαινίζου... Πάλαι μὲν ἐγκαινίζων... Ἐγκαίνια τιμᾶσθαι... Ἐγκαινίζεσθε, ἀδελφοί... Ἔθου πύργον... Δόξα καὶ νῦν Τὴν μνήμην τῶν ἐγκαινίων...». Ἤτοι ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐντύπῳ ἀποστίχων τὰ δύο πρῶτα, ἐκ τῶν ἐντύπων στιχηρῶν τὰ τρία πρῶτα καὶ δοξαστικὸν τὸ τέταρτον τοιοῦτον.

Ὁ e «Τῇ Σεπτεμβρίου ΙΓ΄ Τὰ ἐγκαίνια τῆς Χριστοῦ ἀναστάσεως. Ψάλλεται δὲ ἡ ἀκολουθία αὕτη, ὅταν μέλλῃ καθιερωθῆναι ἁγία ἐκκλησία Θεοῦ. Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα ἱστῶμεν στίχους ϛ΄». Καὶ ἐπακολουθοῦν τὰ καὶ ἐν τῷ ***Ξ*** τροπάρια.

Ὁ ***Ξ*** «Ἱστῶμεν στίχους ἕξ. Ἦχος α΄. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Μωσῆς ὁ μέγας ἐκεῖνος, ὃ καὶ θεόπτης φανείς, σκηνὴνἐμπήξας πάλαι, προετύπου τὴν δόξαν, τοῦ σοῦ ναοῦ Χριστέ μου, οὗπερ ἡμεῖς, τὰ ἐγκαίνια σήμερον, θεοπρεπῶς ἐκτελοῦμεν οἱ γηγενεῖς, καὶ φαιδρῶς πανηγυρίσωμεν.

Τὸ αὐτὸ στιχηρὸν ὡς προσόμοιον εἰς τοὺς αἴνους ἐν τῷ ***N*** *μετὰ τῶν διαφόρων γραφῶν σκηνὴν ὁ πήξας... φαιδρῶς πανηγυρίζομεν.*

Ν Ἔθου πύργον ἰσχύος, τὴν ἐκκλησίαν σου Χριστέ, προαιώνιε Λόγε· ἐθεμελίωσας γὰρ αὐτήν, ἐπὶ πέτραν τῆς πίστεως· διὸ ἀσάλευτος διαμένει εἰς τὸν αἰῶνα, ἔχουσα σὲ τὸν δι᾽ αὐτὴν ἐπ᾽ ἐσχάτων, ἀτρέπτως γενόμενον ἄνθρωπον· Εὐχαριστοῦντες οὖν, ἀνυμνοῦμέν σε λέγοντες· Σὺ εἶ ὁ πρὸ τῶν αἰώνων, καὶ ἐπ᾽ αἰῶνα, καὶ ἔτι βασιλεὺς ἡμῶν· δόξα σοι.

Τὴν μνήμην τῶν ἐγκαινίων ἐπιτελοῦντες, Κύριε, σὲ τὸν τοῦ ἁγιασμοῦ δοτῆρα δοξάζομεν· δεόμενοι ἁγιασθῆναι ἡμῶν τὰ αἰσθητήρια τῶν ψυχῶν, τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἐνδόξων ἀθλοφόρων, ἀγαθὲ παντοδύναμε.

Δόξα τοῦ ἁγίου τῆς Μονῆς
Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων. Ἦχος β΄.

Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες τοῦ πανιέρου ναοῦ τῆς σῆς ἀναστάσεως, σὲ δοξάζομεν Κύριε, τὸν ἁγιάσαντα τοῦτον, καὶ τελειώσαντα τῇ αὐτοτελεῖ σου χάριτι, καὶ τερπόμενον ταῖς ἐν αὐτῷ ἱερουργουμέναις ὑπὸ πιστῶν μυστικαῖς καὶ ἱεραῖς τελεταῖς, καὶ προσδεχόμενον ἐκ χειρὸς τῶν δούλων σου, τὰς ἀναιμάκτους καὶ ἀχράντους θυσίας· ἀντιδιδόντα δὲ τοῖς ὀρθῶς προσφέρουσι, τὴν τῶν ἁμαρτημάτων κάθαρσιν, καὶ τὸ μέγα ἔλεος.

---

2. ἐπὶ τὴν πέτραν **Ζ** *3. ἀσάλευτος μένει* **Ζ** *ὲ . τὸν δι᾽ αὐτῆς ἐπ᾽ ἐσχάτων* **Ζ Ν** *τὸν ἐπ᾽ ἐσχάτων δι᾽ ἡμᾶς γενόμενον ὲ 5. Σὺ ὁ πρὸ τῶν αἰώνων καὶ ἔτι* **Ξ** *8. δοξάζοντες δεόμεθα ἁγιασθῆναι* **Ν Ξ** *υ 9. τὰ αἰσθητήρια τῶν ψυχῶν ἡμῶν* **Ξ** *10. ἀγαθὲ καὶ φιλάνθρωπε υ ὲ 13. ναοῦ τῆς ἀναστάσεως* **Ζ Ξ** *υ ὲ 14. τὸν ἁγιάσαντα τῇ αὐτοτελεῖ υ 15. καὶ ταῖς ἐν αὐτῷ τερπόμενον υ τερπόμενος. . . προσδεχόμενος* **Ζ Ξ** *16 ὑπὸ τῶν πιστῶν μυστικῶς* **Ξ** *ἱερουργουμέναις μυστικαῖς ὲ 18. ἀντιδιδοῦντα δὲ υ ὲ 18. τὴν ἐκ τῶν ἁμαρτημάτων κάθαρσιν* **Ν Ξ** *ὲ τοῖς πιστῶς προσφέρουσι* **Ζ**.

Ξ Τῶν ἀσωμάτων ἡ τάξις χοροστατοῦσα λαμπρῶς, τῶν ἐγκαινίων μνήμην, σὺν ἡμῖν ἑορτάζει· Διὸ εὐωχηθῶμεν φιλέορτοι νῦν, καὶ πιστῶς ἐκβοήσωμεν, τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον ἀγαθέ, ἕως μέλλεις ἧξαι κρῖναι πᾶσαν τὴν γῆν.

Ὁ ***Ν*** *μέλλεις κρῖναι πᾶσαν. . .*

Ξ Ἀνακαινίζου ψυχή μου ἐκ τῶν δεινῶν σου παθῶν, καὶ προσπεσοῦσα πίστει, τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων, ἐγκαινίζου τὰς φρένας, ἐν τούτῳ γὰρ νῦν, ἐγκαινίζεται οἶκος Θεοῦ, καὶ ἀνυμνεῖται ὁ πάντων δημιουργός, ὁ φωτίζων τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ὁ ***Ν*** *δεινῶν παθῶν. . . καὶ ἀνυμνεῖ ὁ πάντων.*

Ὁ **Ζ** Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα στιχηρὰ ἦχος πλ. β. Αἱ ἀγγελικαί. . .

Δέσποτα Χριστέ, ἡ ἀθάνατος σοφία, βλέμματι τῷ σῷ, ἐπιφοίτησον ἐξ ὕψους, ἐν τούτῳ τῷ τεμένει· καὶ ἀσάλευτον φύλαξον, ἕως συντελείας τοῦ αἰῶνος· τοὺς δὲ πιστοὺς ἀεὶ ἐν τούτῳ, ἐν σοὶ προστρέχοντας, τοῦ ἀπροσίτου φωτός, ἀξίωσον Κύριε.

Τὰ αὐτὰ οἱ ***Ξ Ν*** *ὡς ἀπόστιχα μετὰ τῶν διαφόρων γραφῶν : σοφία, Πνεύματι τῷ σῷ. . . αἰῶνος τοὺς δὲ Χριστὲ προσευχομένους ἐν τούτῳ ἅπαντας τοῦ ἀπροσίτου φωτός σου. . .* ***Ξ*** *τοὺς δὲ πιστῶς, Χριστέ, ἐν τούτῳ ἀεὶ προστρέχοντας* ***Ν*** *ἀξίωσον εὔσπλαγχνε* ***Ν Ξ***.

ΖΝΞ υρ Εἴσοδος. Φῶς ἱλαρόν. Τὸ προκείμενον τῆς ἡμέρας. Καὶ τὰ ἀναγνώσματα.

Βασιλειῶν Γ΄. τὸ ἀνάγνωσμα (η 22—23, 27—30)

22. Ἔστη Σολομῶν κατὰ πρόσωπον τοῦ θυσιαστηρίου Κυρίου ἐνώπιον πάσης ἐκκλησίας Ἰσραήλ. Καὶ διεπέτασε τὰς χεῖρας αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανόν, 23 καὶ εἶπε· Κύριε, ὁ Θεὸς Ἰσραήλ, οὐκ ἔστιν ὡς σὺ Θεὸς ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κάτω... 27 ... Εἰ ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ οὐκ ἀρκέσουσί σοι, πλὴν καὶ ὁ οἶκος οὗτος ὃν ᾠκοδόμησα τῷ ὀνόματί σου; 28 Καὶ ἐπιβλέψῃ ἐπὶ τὴν δέησίν μου, Κύριε, ὁ Θεὸς Ἰσραήλ, ἀκούειν τῆς προσευχῆς ἧς ὁ δοῦλός σου προσεύχεται ἐνώπιόν σου πρός σε σήμερον, 29 τοῦ εἶναι τοὺς ὀφθαλμούς σου ἠνεῳγμένους εἰς τὸν οἶκον τοῦτον ἡμέρας καὶ νυκτός, εἰς τὸν τόπον ὃν εἶπας· ἔσται τὸ ὄνομά μου ἐκεῖ, τοῦ εἰσακούειν τῆς προσευχῆς ἧς προσεύχεται ὁ δοῦλός σου εἰς τὸν τόπον τοῦτον ἡμέρας καὶ νυκτός. 30 Καὶ εἰσακούσῃ τῆς δεήσεως τοῦ δούλου σου καὶ τοῦ λαοῦ σου Ἰσραὴλ ἃ ἂν προσεύξωνται εἰς τὸν τόπον τοῦτον. Καὶ σὺ εἰσακούσῃ ἐν τῷ τόπῳ τῆς κατοικήσεώς σου ἐν οὐρανῷ, καὶ ποιήσεις καὶ ἵλεως ἔσῃ.

Ἰεζεκιὴλ τὸ ἀνάγνωσμα (μγ 27, μδ 1—4)

27. Ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα, ποιήσουσιν οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τὰ ὁλοκαυτώματα ὑμῶν καὶ τὰ τοῦ σωτηρίου ὑμῶν· καὶ προσδέξομαι ὑμᾶς λέγει Κύριος. Κεφ. μδ 1 Καὶ ἐπέστρεψέ με κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πύλης τῶν ἁγίων τῆς ἐξωτέρας, τῆς βλεπούσης κατὰ ἀνατολάς, καὶ αὕτη ἦν κεκλεισμένη. 2 Καὶ εἶπε Κύ-

---

Πάλαι Σολομῶν, τὸν ναὸν οἰκοδομήσας, αἵματα ζώων, εἰς θυσίαν σοι προσῆσεν, εἰς τύπον τοῦ ναοῦ σου· οὗ ἐκτήσω φιλάνθρωπε, τῷ ἰδίῳ αἵματι βουλήσει· μεθ' οὗ καὶ νῦν σε δυσωποῦμεν, τὸν μόνον εὔσπλαγχνον· οὕτως τὸ πνεῦμα τὸ εὐθές, ἐκπέμποις ἐν τούτῳ ἀεί.

ἄλογα Σωτὴρ εἰς θυσίαν Ξ προσῆγεν εἰς τύπον **Ν** *βουλήσει ἐν ᾧ Χριστέ σε δυσωποῦμεν Θεὲ εὔσπλαγχνε, ὅπως τὸ Πνεῦμα Ξ ἐκπέμψῃς ἡμῖν ἀγαθὲ Ξ.*

Δεῦτε ἀδελφοί, εὐφρανθῶμεν φιλεόρτως, καὶ πνευματικήν, συστησώμεθα χορείαν, ψυχῶν δὲ τὰς λαμπάδας, τῷ ἐλαίῳ φαιδρύνωμεν· οὕτω γὰρ ἐγκαίνια τιμῶνται· οὕτω δεδόξασται ὁ κτίστης πάντα ἄνθρωπον ἀνακαινίζων τῇ ψυχῇ, πρὸς ὕψος αἰώνιον.

Ψυχὴ δὲ τὰς λαμπάδας Ξ ψυχῆς δὲ τὴν λαμπάδα **Ν** *οὕτω γὰρ δοξάζεται Ξ οὕτως δοξάζεται* **Ν** *ὁ κτίστης ᾧ πάντες ἄνθρωποι ἀνακαινίζονται ψυχὴν* **Ν** *ὁ κτίστης ὁ ποτὲ ἄνθρωπος ἀνακαινίσας τὴν ψυχὴν Ξ*

Ὁ ε πρὸ τοῦ δοξαστικοῦ «Καὶ τοῦ ἐπονομαζομένου ἁγίου δ'». Ὁ **Ν** «Δοξαστικὸν εἰ ἔχει ὁ ἅγιος, Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων. Εἰ δ' οὔ, δοξαστικὸν τῶν ἐγκαινίων Τὴν μνήμην τῶν ἐγκαινίων... Καὶ νῦν Θεοτοκίον». Ὁ **Ξ** «Δόξα Ἐγκαινίζου, ἐγκαινίζου (Ἴδε τὸ ἐν τῷ ἐντύπῳ πρῶτον ἀπόστιχον ἰδιόμελον). Καὶ νῦν Τὴν παγκόσμιον». **Τὸ** ὡς ἄνω εἰς τὸ Καὶ νῦν οἱ **ΖΞ** ἐντάσσουσιν εἰς τοὺς αἴνους· ὁ υ ἀναγράφει ὡς δοξαστικὸν τῶν αἴνων καὶ ὁ **Ν** εἰς τὸ Καὶ νῦν τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ.

ριος πρός με. Ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται, οὐκ ἀνοιχθήσεται, καὶ οὐδεὶς μὴ διέλθῃ δι᾽ αὐτῆς· ὅτι Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ εἰσελεύσεται δι᾽ αὐτῆς, καὶ ἔσται κεκλεισμένη. 3 Διότι ὁ ἡγούμενος οὗτος καθήσεται ἐν αὐτῇ, τοῦ φαγεῖν ἄρτον ἐναντίον Κυρίου· κατὰ τὴν ὁδὸν αἰλὰμ τῆς πύλης εἰσελεύσεται, καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐξελεύσεται. 4 Τίς εἰσήγαγέ με κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πύλης τῆς πρὸς βορρᾶν κατέναντι τοῦ οἴκου, καὶ ἴδον, καὶ ἰδοὺ πλήρης δόξης ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου.

Παροιμιῶν τὸ ἀνάγνωσμα (γ 19—34)

19. Ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἡτοίμασε δὲ οὐρανοὺς φρονήσει. 20 Ἐν αἰσθήσει ἄβυσσοι ἐρράγησαν, νέφη δὲ ἐρρύησαν δρόσους. 21 Υἱέ, μὴ παραρρυῇς, τήρησον δὲ ἐμὴν βουλὴν καὶ ἔννοιαν. 22 ἵνα ζήσῃ ἡ ψυχή σου, καὶ χάρις ᾖ περὶ σῷ τραχήλῳ. Ἔσται δὲ ἴασις ταῖς σαρξί σου, καὶ ἐπιμέλεια τοῖς σοῖς ὀστέοις· 23 ἵνα πορεύῃ πεποιθὼς ἐν εἰρήνῃ πάσας τὰς ὁδούς σου, ὁ δὲ πούς σου οὐ μὴ προσκόψῃ· 24 ἐὰν γὰρ κάθῃ, ἄφοβος ἔσῃ, ἐὰν δὲ καθεύδῃς, ἡδέως ὑπνώσεις. 25 Καὶ οὐ φοβηθήσῃ πτόησιν ἐπελθοῦσαν, οὐδὲ ὁρμὰς ἀσεβῶν ἐπερχομένας. 26. Ὁ γὰρ Κύριος ἔσται ἐπὶ πασῶν ὁδῶν σου, καὶ ἐρείσει σὸν πόδα, ἵνα μὴ σαλευθῇς. 27 Μὴ ἀπόσχῃ εὖ ποιεῖν ἐνδεῆ, ἡνίκα ἂν ἔχῃ ἡ χείρ σου βοηθεῖν. 28 Μὴ εἴπῃς· Ἐπανελθὼν ἐπάνηκε αὔριον δώσω, δυνατοῦ σου ὄντος εὖ ποιεῖν· οὐ γὰρ οἶδας τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα. 29 Μὴ τεκτήνῃ ἐπὶ σὸν φίλον κακά, παροικοῦντα καὶ πεποιθότα ἐπὶ σοί. 30 Μὴ φιλεχθρήσῃς πρὸς ἄνθρωπον μάτην, μήτι σε ἐργάσεται κακόν. 31 Μὴ κτήσῃ κακῶν ἀνδρῶν ὀνείδη, μηδὲ ζηλώσῃς τὰς ὁδοὺς αὐτῶν. 32 Ἀκάθαρτος γὰρ ἔναντι Κυρίου πᾶς παράνομος, ἐν δὲ δικαίοις οὐ συνεδριάζει. 33 Κατάρα Θεοῦ ἐν οἴκοις ἀσεβῶν, ἐπαύλεις δὲ δικαίων εὐλογοῦνται. 34 Κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.

Ξ Καταξίωσον. Καὶ ἀπόστιχα στιχηρὰ προσόμοια.

Ἀπόστιχα ἰδιόμελα ἦχος α´

1 Ἐγκαινίζου, ἐγκαινίζου, ἡ νέα Ἱερουσαλήμ· ἥκει γάρ σου τὸ φῶς, καὶ ἡ δόξα Κυρίου ἐπὶ σὲ ἀνατέταλκε. Τοῦτον τὸν οἶκον ὁ Πατὴρ ᾠκοδόμησε· τοῦτον τὸν οἶκον ὁ Υἱὸς ἐστερέωσε· τοῦτον τὸν οἶκον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀνεκαίνισε, τὸ φωτίζον καὶ στηρίζον καὶ ἁγιάζον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Οἱ **Ζ Ν Ξ** νεὲ δεύτερον ἀνάγνωσμα τὸ ἐν τῷ ἐντύπῳ τρίτον, τρίτον δὲ τὸ Παροιμ. θ 1—11.

2 ἡ δόξα τοῦ Κυρίου ἀνατέταλκε Ξ 4 ἅγιον ἐνεκαίνισε Ξ Ν. 5. καὶ στηρίζον τὰς ψυχὰς Ξ

(Συνεχίζεται)

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ
Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ[ΡΟΣ] Θ. ΚΑΙ Φ.
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

Ἐπαινετὴν μνείαν τῆς ἀδελφῆς ξυνωρίδος Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου ποιεῖται ὁ Γρηγόριος καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ καὶ προτρεπτικῷ Ἔπει αὐτοῦ, τῷ φέροντι τὴν ἐπιγραφήν: «Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικόν», γραφέντι καὶ τούτῳ ἐν ἔτει 372, μικρὸν δηλ. μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἑλλαδίου, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω παρατιθεμένων στίχων[1]. Ὁ Γρηγόριος παροτρύνει ἐν τῷ Ἔπει του τούτῳ τὸν Ἑλλήνιον νὰ κατακολουθῇ τῷ εὐσεβεῖ παραδείγματι τῆς ἐναρέτου ἀδελφῆς ξυνωρίδος Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, ἔχων τούτους διαρκῆ πρότυπα εὐσεβείας καὶ ἐναρέτου βίου. Τὸ ὅλον Ἔπος εἶναι πολλῆς προσοχῆς ἄξιον διὰ τὰ ἠθικὰ κυρίως διδάγματά του, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν τοῦτο ἐνταῦθα, ὡς μὴ ἀφορῶν ἐν τῷ συνόλῳ του εἰς τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα κυρίως θέμα. Παραθέτομεν ἁπλῶς ἐκ τοῦ στίχ. 130 καὶ ἑξῆς τὸ κάτωθι ἀπόσπασμα[2]:

«Πολλὸν ὁμηλικίης κρείσσονι Εὐλαλίῳ,
Τόν ῥα κασιγνήτοιο μέγα σθένος Ἑλλαδίοιο
Ἥμισυν ἄρτι λιπών, ᾤχετ' ἀποπτάμενος
Ἐς χορόν, ὃν ποθέεσκεν· ὁ δ' ἐνθάδε μοῦνος ἐλείφθη,
Οὐδὲν ἔχων ὁράαν φέρτερον Ἑλλαδίου.
Μητέρα δ' ἀμφιβέβηκεν ἑὴν στυγερῆς ὑπὸ νούσου
Τειρομένην, ὀλίγαις ἐν ψεκάσι βιότου·
Οἵαν πουλὺς ὁ μῦθος ἐλεγχέμεν, ἄρκιον εἰπεῖν
Τοιούτων τεκέων μητέρα βαιὸν ἔπος».

Δυστυχῶς δὲν ἐκφεύγει, ὡς θ' ἀνεμένετο, εὐθὺς μεθ' ἕκαστον στίχον ἢ καὶ λέξιν, τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς τῶν εὐσεβῶν νέων Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, ὁπότε θὰ ἠδυνάμεθα, ἴσως, νὰ γνωρίσωμεν ἀκριβέστερον τὸν βαθμὸν συγγενείας τοῦ Γρηγορίου μετ' αὐτῶν. Τὸ μόνον, ὅπερ ἀσφαλῶς

1. Παρὰ Migne, PG 37, 1451/77.
2. Migne, PG 37, 1461.

γνωρίζομεν καὶ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου πληροφορούμεθα εἶναι, ὅτι ὁ ἐπιζήσας Εὐλάλιος ἐγένετο τὸ κατ᾽ ἀρχὰς χωρεπίσκοπος, ὕστερον δ᾽ ἀνυψώθη εἰς ἐπίσκοπον Ναζιανζοῦ, προτάσει τοῦ Γρηγορίου καὶ δὴ καὶ μετὰ σθεναρὸν ὑπὸ τούτου ἀγῶνα, ἵνα ἐπιτύχῃ τοῦ ποθουμένου. Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀναδείξεως τοῦ Εὐλαλίου εἰς ἐπίσκοπον Διοκαισαρείας ἐκτίθεται πλήρως ἐν ταῖς κατωτέρω παρατιθεμέναις ἐπιστολαῖς τοῦ Γρηγορίου εἰς σημαίνοντα τότε ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Εὐλάλιον. Οὕτως, ἐν ἔτει 382, ὅτε ὁ Εὐλάλιος ἦτο εἰσέτι χωρεπίσκοπος, ἀπέστειλεν ὁ Γρηγόριος τὴν ἐπιστολὴν ΡΙΑ΄[1], ἔχουσαν οὕτω : «Σὺ φιλοσοφεῖς τὴν ἐρημίαν, καὶ τὴν ἄμετρον οὕτω νηστείαν, ἐγὼ δὲ τὴν σιωπήν. Μεταδῶμεν ἀλλήλοις τοῦ χαρίσματος· ἐπειδὰν δὲ εἰς ἓν γενώμεθα, κοινῇ τὸν Θεὸν ᾀσόμεθα, καρποφοροῦντες ὥσπερ εὔλογον σιωπήν, οὕτω καὶ λόγον ἔνθεον». Διὰ τοῦ συντόμου τούτου ἐπιστολίου ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐπιζητεῖ νὰ θραύσῃ τὴν μακρὰν σιγὴν τοῦ «ἀνεψιοῦ» αὐτοῦ Εὐλαλίου ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι τὸ συνομιλεῖν ἐν τοῖς πνευματικοῖς δὲν ἀντίκειται τῇ φιλοσόφῳ τοῦ μοναχοῦ ἡσυχίᾳ. Ἀλλ᾽ ὁ Γρηγόριος ἤθελεν, ὡς παρακατιόντες ὀψόμεθα, νὰ λάβῃ ἅμα ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας τῆς διὰ γραμμάτων, ὅπως προλειάνῃ τὸ ἔδαφος παρὰ τῷ Εὐλαλίῳ καὶ πείσῃ αὐτὸν νὰ δεχθῇ τὴν γενησομένην αὐτῷ πρότασιν περὶ ἀνυψώσεώς του εἰς ἐπίσκοπον Διοκαισαρείας. Δὲν ἀνακοινοῖ αὐτῷ ἀμέσως τὴν πρόθεσίν του ὁ Γρηγόριος, ἵνα μὴ τυχὸν προσκρούσῃ εἰς ἄρνησιν τοῦ τὸν μονήρη καὶ ἀσκητικὸν βίον προτιμῶντος καὶ ἐν ἡσυχίᾳ διάγοντος Εὐλαλίου. Τοῦτο ὡς βέβαιον πρέπει νὰ θεωρήσωμεν, διότι τῷ αὐτῷ 382 ἔτει ὁ θεῖος Γρηγόριος ἀπέστειλε τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝΘ΄[2] ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Θεόδωρον, ἐπίσκοπον Τυάνων, δι᾽ ἧς τὴν κατάστασιν τῆς ἄνευ ποιμένος διατελούσης Ἐκκλησίας Ναζιανζοῦ ἐκθέτων καὶ τοὺς ἐκ τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ κινδύνους διὰ τὸ ποίμνιον ἰδιαιτέρως σημειῶν, ἅμα δὲ τὴν ἰδίαν ἀσθένειαν καὶ ἀδυναμίαν δηλῶν διὰ τὴν ἐνεργοτέραν ἐπέμβασίν του ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ναζιανζοῦ, παρακαλεῖ καὶ προτρέπει ἐντόνως τόν Θεόδωρον, ὅπως φροντίσῃ καὶ κατασταθῇ ἴδιος ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ, «ὅτι ἐπισκόπου χρήζει ἡ Ἐκκλησία, ἵνα μὴ παρὰ τῆς ἡμετέρας ἀῤῥωστίας καταβλάπτηται». Σημειωτέον ὅτι τὴν ἐπιστολὴν διεβίβασε διὰ τοῦ Κελευσίου ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ «ἀνεψιοῦ» αὐτοῦ Εὐλαλίου, τοῦ χωρεπισκόπου ἀφ᾽ ἑτέρου, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐπέτυχε τὴν συγκατάνευσιν τοῦ Εὐλαλίου διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ναζιανζοῦ. Ἔγραψε δὲ τῷ Θεοδώρῳ, ὡς προϊσταμένῳ τῆς καθόλου ἐπαρχίας Διοκαισαρείας - Ναζιανζοῦ. Τοῦτο ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος σαφῶς δηλοῖ, λέγων : «Εἰ μὲν οὖν ἄλλην τινὰ κεφαλὴν εἶχεν ἡ ἐπαρχία, πρὸς ἐκείνην ἔδει βοᾶν καὶ διαμαρτύρεσθαι. Τῆς δὲ σῆς εὐλαβείας ὑπερκειμένης,

1. Παρὰ Migne, PG 37, 209 A.
2. Παρὰ Migne, PG 37, 257)60.

πρὸς σὲ βλέπειν ἀναγκαῖον. Φρόντισον τῆς σῆς Ἐκκλησίας ὃν βούλει τρόπον, καὶ μὴ παρίδης ἀναξίως ἑαυτῆς πράττουσαν»[1]. Ἀλλ' ὁ Θεόδωρος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐπίσκοποι, ἐπὶ τῇ προφάσει τῆς διαφυλάξεως τῶν κανόνων, ἀντὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου προτεινομένου Εὐλαλίου, ἐσκόπευον νὰ προχειρίσωσιν ἐπίσκοπον Ναζιανζοῦ ἕτερον πρόσωπον. Τοῦτο, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἠρέθισε τὸν Γρηγόριον καὶ προεκάλεσε τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ πρᾴου καὶ εἰρηνικοῦ ἄλλως μεγάλου Ἱεράρχου. Ὅθεν τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΝΖ' ἐπιστολὴν[2] ἐν ἔτει 382 ἐπιστείλας ὁ Γρηγόριος τῷ Θεοδώρῳ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς Τύανα ἀφίξεως τῶν πεφιλημένων αὐτοῦ ἀνεψιῶν καὶ υἱῶν τοῦ Νικοβούλου πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐκμαθήσεως τῆς τέχνης τοῦ «ταχυγραφεῖν»—«ταχυγραφεῖν μαθησόμενοι»—, εἰρωνεύεται καὶ μέμφεται τὸν Θεόδωρον διὰ τὴν ἀπροσδόκητον, ὡς λέγει, ἀπόφασιν νὰ προχειρίσῃ ἕτερον ἐπίσκοπον Ναζιανζοῦ, ἀντὶ τοῦ Εὐλαλίου. Ἰδοὺ τί ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ γράφει ὁ Γρηγόριος τῷ Θεοδώρῳ, μητροπολίτῃ Τυάνων: «Τὰ μὲν πνευματικὰ πέρας ἔχει· οὐκέτι προσθήσω διοχλεῖν ὑμῖν. Συνίοιτε, φράσσοισθε, βουλεύοισθε καθ' ἡμῶν. Νικάτωσαν οἱ μισοῦντες ἡμᾶς· φυλαττέσθωσαν ἀκριβῶς οἱ κανόνες, ἀφ' ἡμῶν ἀρξάμενοι τῶν ἀμαθεστάτων. Οὐδεὶς ἀκριβείας φθόνος». Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἄρχεται καὶ ἡ χάριν τῶν υἱῶν Νικοβούλου καὶ ἀνεψιῶν τοῦ Γρηγορίου σύστασις, οὐχὶ ἄμοιρος καὶ αὕτη δηκτικότητος καὶ εἰρωνικῆς διαθέσεως διὰ τὴν ἐν λόγῳ αἰτίαν: «Τὰ φιλικὰ δὲ μὴ κεκωλύσθω. Οἱ τοῦ τιμιωτάτου υἱοῦ Νικοβούλου παῖδες ἥκασιν εἰς τὴν πόλιν ταχυγραφεῖν μαθησόμενοι· τούτους τά τε ἄλλα καὶ οἰκείως ἰδεῖν καὶ πατρικῶς θέλησον (οὐ γὰρ καὶ τοῦτο κωλύουσιν οἱ κανόνες!),

---

1. Τὰ Τύανα ἦσαν ἡ Μητρόπολις τῆς ἐπαρχίας Καππαδοκίας Β', ἥτις ἀπεσπάσθη ἀπὸ τῆς μεγάλης Καππαδοκίας βασιλεύοντος τοῦ Οὐάλεντος (364/78) καὶ πατριαρχεύοντος ἐν τῷ θρόνῳ Κων/πόλεως τοῦ Δημοφίλου (369 - 379). Πρβλ. τὴν ἐπιστ. 98 τοῦ μ. Βασιλείου πρὸς τὸν Εὐσέβιον, ἐπίσκοπον Σαμοσάτων, ἐν ἔτει 372 γραφεῖσαν, ἐν ᾗ καὶ ταῦτα παραπονετικῶς γράφει ὁ μέγας πατὴρ (παρὰ Migne, PG 32, 496 B): «Ἐπισκόποις δὲ τοῖς ἐκ δευτέρας Καππαδοκίας συντυγχάνειν ἐμέλλομεν· οἵ, ἐπειδὴ ἑτέρας ὠνομάσθησαν ἐπαρχίας, ἐνόμισαν ἀθρόως καὶ ἀλλοεθνῶς καὶ ἀλλόφυλοι πρὸς ἡμᾶς γεγενῆσθαι· οἱ τοσοῦτον ἡμᾶς ἠγνόησαν, ὅσον οἱ μηδὲ τὴν ἀρχὴν πεπειραμένοι, μηδὲ εἰς λόγους ποτὲ ἀφικόμενοι».—Ἐκ τῶν λόγων τούτων τοῦ μ. Βασιλείου τεκμαίρεται, ὅτι ἡ διαίρεσις τῆς Καππαδοκίας συνετελέσθη ἐγγύς που τοῦ ἔτους 372. Ἡ νέα λοιπὸν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Καππαδοπία Β' ἔχουσα μητρόπολιν τὰ Τύανα, περιελάμβανεν ἐπισκοπάς: Τὴν Φαυστινόπολιν, τὰ Κύβιστρα, τὴν Ναζιανζόν, τὰ Σάσιμα, τὸν Παρνασσόν, τὰ ῥεγεὼν Δόαρα καὶ τὸν ῥεγεὼν Μουκισσόν, ἐν ὅλῳ δηλ. ὀκτὼ πόλεις. Ὅρα Ernest Honigmann, Synekdémos d'Hiéroklés et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Bruxelles 1939 σ. 36 Nr. 700. Αὐτόθι καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία περὶ ἑκάστης λέξεως. Πρβλ. Karl Holl, Amphilochius von Ikonium σ. 17. Πλείονα διαλαμβάνομεν ἐν τῇ ἀνεκδότῳ ἡμετέρᾳ μελέτῃ περὶ Ἀμφιλογίου, μητροπολίτου Ἰκονίου.

2. Migne, PG 37, 264/5.

καὶ ὅπως ἂν γειτονῶσι τῇ ἐκκλησίᾳ φρόντισον. Βούλομαι γὰρ αὐτοὺς καὶ τὸ ἦθος τυποῦσθαι πρὸς ἀρετήν, τῇ σῇ τελειότητι συνεχῶς ἐντυχάνοντας».

Τοῦ αὐτοῦ 382 ἔτους εἶναι καὶ ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΙΙΒ΄ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου [1] πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ μεγάλου Βασιλείου Γρηγόριον τὸν Νύσσης. Καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐκθέτει τοὺς λόγους τῆς ἑαυτοῦ προτιμήσεως διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ναζιανζοῦ τοῦ «ἀνεψιοῦ» αὐτοῦ Εὐλαλίου, ταῦτα λέγων: «Οἴμοι ὅτι ἡ παροικία μου ἐμακρύνθη· καί, τὸ κεφάλαιον τῶν κακῶν, ἐν πολέμῳ καὶ στάσει τὰ ἡμέτερα, καὶ ἣν παρελάβομεν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων εἰρήνην, οὐκ ἐτηρήσαμεν. Ταύτην μὲν οὖν οἶδ᾽ ὅτι αὐτὸς ἀποκαταστήσεις, ἐν τῇ δυνάμει τοῦ σέ τε καὶ τὰ σὰ φέροντος Πνεύματος. Ἡμῶν δὲ μηδεὶς καταψευδέσθω, παρακαλῶ, μηδὲ τῶν κυρίων τῶν ἐπισκόπων, ὅτι ἀκόντων ἡμῶν, ἄλλον ἐπεκήρυξαν ἡμῖν ἐπίσκοπον. Οὐ γὰρ τοσοῦτον αὐτοῖς ἀπερρίμεθα, οὐδὲ οὕτως ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς ἀπεχθῶς. Ἀλλὰ πολλὰ δεηθεὶς διὰ τὴν ἐμαυτοῦ νέκρωσιν, καὶ ἅμα τὸ βάρος φοβηθεὶς τῆς Ἐκκλησίας ἀμελουμένης, ταύτην τε ᾔτησα παρ᾽ αὐτῶν χάριν, οὔτε κανόσιν ἐναντιουμένην, καὶ ἡμᾶς ἀναψύχουσαν, δοθῆναι τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένα, ὃς καὶ δέδοται ταῖς σαῖς εὐχαῖς, ἄξιος τῆς ὑμετέρας θεοσεβείας· ὃν καὶ εἰς χεῖράς σου τίθημι, τὸν αἰδεσιμώτατον Εὐλάλιον, τὸν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον, οὗ καὶ ταῖς χερσὶν ἐναποψύξαιμι. Εἰ δέ τις οἴεται μὴ χρῆναι ζῶντος ἐπισκόπου ἄλλον χειροτονεῖν, ἴστω μηδ᾽ ἐνταῦθα κρατῶν ἡμῶν. Πᾶσι γὰρ δῆλον, ὅτι μὴ Ναζιανζοῦ, Σασίμων δὲ προεβλήθημεν, εἰ καὶ πρὸς ὀλίγον αἰδοῖ τοῦ πατρός, καὶ τῶν ἱκετευσάντων, ὡς ξένοι τὴν προστασίαν κατεδεξάμεθα». Δὲν ὑπάρχει ἰδιαιτέρα ἀνάγκη νὰ διαπλατύνωμεν διὰ σχολίων ἢ καὶ ἑρμηνεύσωμεν τὰ τοσοῦτο σαφῶς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἐκτιθέμενα γεγονότα, τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἐκλογὴν καὶ ἀνάρρησιν τοῦ Εὐλαλίου ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ναζιανζοῦ. Πάντως καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ εἶναι ἔκδηλος τὸ μὲν ἡ τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς μῆνις κατὰ τοῦ μητροπολίτου Τυάνων Θεοδώρου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἐπισκόπων, οἵτινες, προφάσει τηρήσεως τῶν κανόνων, ἕτερον προεβάλλοντο διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ναζιανζοῦ καὶ οὐχὶ τὸν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου προτεινόμενον. Ἀλλ᾽ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς διαφαίνεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπιμονὴ τοῦ θείου Γρηγορίου κατίσχυσε καὶ ἐν τέλει κατεκυρώθη ἡ ὑπὲρ τοῦ προστατευομένου του ἐκλογή.

Τὸν μητροπολίτην Τυάνων Θεόδωρον θανόντα διεδέχθη ἐπὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου ἕτερος, ὁμώνυμος αὐτῷ. Τοῦτο συνάγω ἐκ τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΙΙΓ΄ ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου, ἐν ἔτει 383 γραφείσης [2] καὶ τῷ νεωτέρῳ Θεοδώρῳ ἐπισταλείσης, ἀγνώστῳ δὲ πρότερον τῷ Γρηγορίῳ κατ᾽ ἰδίαν αὐτοῦ μαρτυρίαν: «Ἐγὼ γοῦν οὔπω πρότερον οὔτε

1. Migne, PG 37, 296/7.
2. Migne, PG 37, 297—301.

κατ' ὄψιν συντετυχηκὼς τῇ σῇ εὐλαβείᾳ, οὔτε διὰ γραμμάτων ὡμιληκώς, ἀλλὰ τῇ περὶ σοῦ φήμῃ μόνῃ καταυγαζόμενος, νῦν εἰς ἀνάγκην ἦλθον τῆς διὰ τῶν γραμμάτων ἐντεύξεως». Διὰ τῆς ἐπιστολῆς του ταύτης ὁ Γρηγόριος παρακαλεῖ τὸν νέον μητροπολίτην, ὅπως καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ τῆς ἐπαρχίας του ἐπίσκοποι ἀναθεωρήσωσι τὴν προγενεστέραν τοῦ προκατόχου ἀπόφασιν καὶ ἀποδεχθῶσιν ἀναγνωρίζοντες τὴν ἐκλογὴν τοῦ Εὐλαλίου. Δράττεται δὲ τῆς εὐκαιρίας ὁ θεῖος πατήρ, ὅπως ἀναιρέσῃ τὰς αἰτιάσεις ἄλλων τε πολλῶν, ἐν οἷς καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἑλλαδίου, ὅτι δηλ. δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ χειροτονηθῇ ἕτερος ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ, ἐφ' ὅσον ζῇ ὁ κανονικὸς τῆς πόλεως ταύτης ἐπίσκοπος, ἤτοι αὐτὸς ὁ Γρηγόριος. Ἀλλ' ὁ μέγας οὗτος πατὴρ ἀναιρεῖ ἄρδην τὴν ἐσφαλμένην ἐπιχειρηματολογίαν καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῶν κανόνων δῆθεν στηριζομένην, ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι οὗτος οὐχὶ Ναζιανζοῦ, ἀλλὰ Σασίμων ἐπίσκοπος ἀνηγορεύθη καὶ μάλιστα ἐπὶ μικρόν· ἐὰν δὲ νῦν ὄντως ἀνεδέχθη τὸ βάρος τῆς προσωρινῆς ποιμάνσεως τῆς ἐπισκοπῆς Ναζιανζοῦ, τοῦτο ἔπραξε ζῶντος τοῦ ἰδίου πατρός, ἐπισκόπου, ὡς γνωστόν, Ναζιανζοῦ, διὰ νὰ βοηθῇ τοῦτον, γέροντα ὄντα, εἰς τὰ πολλαπλᾶ ποιμαντορικὰ αὐτοῦ καθήκοντα. Ἀλλ' οὐδόλως καὶ ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ ἐπισήμως ἀνηγορεύθη ποτέ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του λοιπὸν ὁ θρόνος ἔμεινεν, ὡς εἰκός, κενός. Ὁ μέγας Γρηγόριος φαίνεται ὅτι ἐπέτυχε παρὰ τοῦ νέου μητροπολίτου Τυάνων τὴν ἀναγόρευσιν καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ «ἀνεψιοῦ» αὐτοῦ Εὐλαλίου, ὡς ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ, ὡς ἤδη ἐκ τῆς πρὸς τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἐπιστολῆς τεκμαίρεται.

Ἐν τέλει μνημονευτέα ἡ καὶ ἀνωτέρω καταχωρισθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου ὑπ' ἀριθ. ΡΝΗ' [1] πρὸς αὐτὸν τὸν Εὐλάλιον, χωρεπίσκοπον εἰσέτι ὄντα — τὰς ἀρχὰς δηλ. τοῦ ἔτους 382—, ἐν ᾗ λόγος γίνεται καὶ συστάσεις παρέχονται περὶ τῆς ἀνεψιᾶς τοῦ Γρηγορίου Ἀλυπιανῆς τῆς παρθένου.

Ταῦτα εἶναι τὰ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ θείου Γρηγορίου δυνάμενα ν' ἀρυσθοῦν γεγονότα, σχετικῶς πρὸς τὴν ἀδελφὴν ξυνωρίδα, Ἑλλάδιον, τὸν προώρως ἀπελθόντα, καὶ Εὐλάλιον, τὸν πρότερον χωρεπίσκοπον, εἶτα δ' ἐπίσκοπον, τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Γρηγορίου, Ναζιανζοῦ γεγονότα. Ἡ δήλωσις τοῦ μεγάλου πατρὸς ὅτι περὶ «ἀνεψιῶν» αὐτοῦ πρόκειται, οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν περὶ συγγενείας τούτων πρὸς τὸν Γρηγόριον. Δυστυχῶς ἐλλείπουσιν ἀκριβέστεραι εἰδήσεις περὶ τοῦ βαθμοῦ συγγενείας τούτων.

2. *Νικομήδης*

Ἐπιθυμῶ πρῶτον νὰ καταχωρίσω τὰ τρία ἀφιερωτικὰ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Νικομήδην Ἐπιτάφια καὶ ὕστερον νὰ ὁμιλήσω περὶ τῆς συγ-

1. Migne, PG 37, 265 B.

γενείας Γρηγορίου καὶ Νικομήδους ἀφ᾽ ἑνός, ἀλλὰ καὶ Νικομήδους καὶ τῶν ἀδελφῶν Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου ἀφ᾽ ἑτέρου. Τὰ τρία εἰς Νικομήδην Ἐπιτάφια ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου, εἶναι τὰ ἑξῆς:[1]

ΡΙΒ'. Εἰς Νικομήδην

«Οἴχεσαι, ὦ Νικόμηδες, ἐμὸν κλέος· ἡ δὲ συνωρὶς
Σῶν καθαρὴ τεκέων πῶς βίον ἐξανύσεις;
Τίς τέλος νηῷ περικαλλέϊ χεῖρ᾽ ἐπιθήσει;
Τίς δὲ Θεῷ πέμψει φρὴν τελέην θυσίην;
Σεῖο, μάκαρ, μιχθέντες ἐπουρανίοισι τάχιστα,
Ὦ γενεὴ τλῆμον, οἷα πάθες, μερόπων!»

ΡΙΓ'. Ἄλλο

«Δέρκεο καὶ τύμβον Νικομήδεος, εἴ τιν᾽ ἀκούεις,
Ὃς νηὸν Χριστῷ δειμάμενος μεγάλῳ,
Αὐτὸν μὲν πρώτιστον, ἔπειτα δὲ τὴν περίβωτον
Δῶκεν ἁγνὴν θυσίην, παρθενίην τεκέων,
Φέρτερον οὐδὲν ἔχων ἱερεὺς γενέτης τε φέριστος·
Τοὔνεκα καὶ μεγάλη ὦκα μίγη Τριάδι».

ΡΙΔ'. Ἄλλο

«Ὕστατον εἰς βίον ἦλθες ἀοίδιμον· ἀλλὰ τάχιστα
Ἔνθεν ἀνηέρθης. Τίς τάδ᾽ ἔνευσε δίκης;
Χριστὸς ἄναξ, Νικόμηδες, ὅπως σέο λαὸν ἄνωθεν
Ἰθύνῃς τεκέων σὺν ἱερῇ δυάδι».

Τὰ ἐπιτάφια ταῦτα ἐπιγράμματα, κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν, συνεγράφησαν ἐν ἔτει 376, εὐθὺς δηλ. μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικομήδους.

Εἰς τὸν αὐτὸν Νικομήδην ἀφιέρωσεν ὁ θεῖος Γρηγόριος καὶ ἱκανοὺς στίχους ἐν τῷ πρὸς τὸν Ἑλλήνιον Ἔπει του: «Περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικὸν»[2], ἐν οἷς διὰ θερμοτάτων ἐπαινετικῶν ἐκφράσεων ἀπαθανατίζει ὁ Γρηγόριος τὰς ἀρετὰς τοῦ Νικομήδους. Ἀλλ᾽ ἔκ τε τῶν Ἐπιταφίων ἐπιγραμμάτων, ὡς καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω παρατεθησομένων στίχων, συνάγεται στενὸς συγγενείας δεσμὸς μεταξὺ Γρηγορίου καὶ Νικομήδους. Οὕτως ὁ Νικομήδης καλεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου «ἐμὸν κλέος», δι᾽ ἧς φράσεως, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὡς ἀνωτέρω πολλάκις εἴδομεν, ὁ Γρηγόριος τοὺς στενοὺς συγγενεῖς του προσφωνεῖ. Ῥητῶς συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου ὀνομάζεται ὁ Νικομήδης ἐν στίχῳ 170 τοῦ ἀνωτέρω Ἔπους:[3] «Εὖχος

1. Migne, PG 38, 68/9.
2. Migne, PG 37, 1462/4
3. Migne, PG 37, 1464.

ἐμῆς μάνδρης, αἵματος ἐξ ἐμέθεν». Ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω Ἐπιταφίων συνάγεται ἅμα ὅτι ὁ Νικομήδης ἦτο ἔγγαμος καὶ δὴ καὶ πατὴρ δύο τέκνων: «ἡ δὲ συνωρὶς | Σῶν καθαρὴ τεκέων πῶς βίον ἐξανύσει;» καὶ «τεκέων σὺν ἱερῇ δυάδι». Ἐν τῷ μνημονευθέντι Ἔπει καὶ δὴ καὶ ἐν στίχῳ 145 ἐπίσης ταῦτα λέγονται: «Καὶ θυσίην μεγάλοιο πατρὸς ζήλωσε παλαιὴν | Ἀβραάμ, ἁγνίσσας ὧν τεκέων δυάδα». Γεννᾶται νῦν τὸ εὔλογον ἐρώτημα· τίς εἶναι ἡ ἱερὰ αὕτη τῶν «τεκέων» τοῦ Νικομήδους δυάς; Οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι ἡ «συνωρὶς» τοῦ Νικομήδους, ἡ «καθαρὴ τεκέων» οὐδεμία ἄλλη δύναται νὰ εἶναι ἢ ἡ περίφημος καὶ τόσον ὑμνηθεῖσα διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου «συνωρὶς» τῶν «ἀνεψιῶν» Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, περὶ ὧν ἐν τῷ αὐτῷ Ἔπει καὶ δὴ καὶ πρὸ τῶν ἀφιερωτικῶν πρὸς τὸν ἴδιον αὐτῶν πατέρα Νικομήδην στίχων ὁ θεῖος Γρηγόριος διέλαβεν, ἤτοι ἐν στίχ. 129—134. Οἱ στίχοι τοῦ ἐν λόγῳ Ἔπους 129—182, ἀξιοσπούδαστοι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, ἐνδιαφέρουν ἰδιαιτέρως ἡμᾶς ἐνταῦθα, διότι καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὰ λοιπὰ ὑπέροχα προσόντα τῶν ὑμνουμένων ἁγίων τῷ ὄντι ἀνδρῶν φανεροῦσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν μεταξύ των στενωτάτην συγγένειαν ἀποδεικνύουσιν, ὅπερ καὶ ἐνδιαφέρει. Ὅθεν καὶ παραθέτομεν τούτους:

Στίχ. *«.... Αὐτὰρ ἔπειτα,*
Πολλὸν ὁμηλικίης κρείσσονι Εὐλαλίῳ,
Τόν ῥα κασιγνήτοιο μέγα σθένος Ἑλλαδίοιο
Ἥμισυν ἄρτι λιπών, ᾤχετ' ἀποπτάμενος
Ἐς χορόν, ὃν ποθέεσκεν· ὁ δ' ἐνθάδε μοῦνος ἐλείφθη,
Οὐδὲν ἔχων ὁράαν φέρτερον Ἑλλαδίου.
Μητέρα δ' ἀμφιβέβηκεν ἑὴν στυγερῆς ὑπὸ νούσου
Τειρομένην, ὀλίγαις ἐν ψεκάσι βιότου·
Οἵαν πουλὺς ὁ μῦθος ἐλεγχέμεν, ἄρκιον εἰπεῖν
Τοιούτων τεκέων μητέρα βαιὸν ἔπος.
Καρτέριον δ' ἑτέρῳ δῶκεν Θεός· ἀλλ' ἄρα καὶ τὸν
Θήσεις σόν, φιλότης, εὐμενέων ἑτάροις·
Καρτέριον, τοῦ κῦδος ἐν οὐρανίοισι μέγιστον
Αἰὲν ἀειρομένου πνεύματι σαρκὸς ἄπο.
Φείδεο καὶ μεγάλου Νικομήδεος, εἴ τιν' ἀκούεις,
Ὃς ζωὴν βροτέην δῶκεν ἐπουρανίῃ,
Καὶ θυσίην μεγάλοιο πατρὸς ζήλωσε παλαιὴν
Ἀβραάμ, ἁγνίσσας ὧν τεκέων δυάδα,
Σπεύδοντ' ἐς θυσίην ἱερήϊα· καὶ γάμον ἐσθλὸν
Θῆκατ', ἐπεὶ ῥα γάμου κἀγαμίης στέφανος.
Οὐδ' ἔλιπεν γαίῃ πτόρθους χοός, ὡς ὅλος ἔλθῃ

Γαῖαν ἐς αἰπεινήν, τῆσδε λυθεὶς βιοτῆς,
Καρπὸν ἀριστεύοντα μετ᾽ ἀνδράσιν, ἠδὲ γυναιξίν,
᾽Ανδράσιν, υἷα φίλον, θηλυτέραις θύγατρα,
῾Ημετέροισι χοροῖσιν ἑὸν στάχυν ἐγκαταλέξας,
῎Ελπομαι, ὡς ληνῶν ἄξιον οὐρανίων,
Εὐθαλέας ὄρπηκας ἀπ᾽ εὐόδμοιο φυτοῖο·
Εἰ δὲ καὶ ὧν τοκέων κρείσσονας, ἐκ τοκέων.
᾽Αλλὰ τὰ μὲν κρατεροῖο Θεοῦ ἐν χείρεσι κείσθω,
῞Ος μέγα ταῖς μεγάλαις ἐλπίσι τέρμα φέρει.
Νῦν γε μὲν οἷς τεκέεσσι πατήρ, πτερὸν οἷα νεοσσοῖς
Αἰετὸς ὠκυπέτης, πλησίον ἱπτάμενος,
᾽Ιθύνει νεόπηκτον, ὅτ᾽ ἠέρος ἐν λαγόνεσσι
Δινεύοντ᾽ οὔπω θαρσαλέῃ πτέρυγι,
Πολλὰ μὲν εὐσεβίης παιδεύματα τοῖσιν ὀπάζων,
Οὔπω δ᾽ ἧς ἀρετῆς φέρτερον οὐδὲν ἔχων·
῞Ος θείοισι λόγοισι, καὶ ἤθεσι τούσδ᾽ ἀνέθηκεν,
᾽Εξ ἁπαλῶν ὀνύχων ἐσθλὸν ἐρειδόμενος,
Καὶ πενίην ἱερὴν κλῆρον πόρσυνε μέγιστον,
Μηδὲν ὥς κε λίποι ὄργανον εὐοδίης.
Οὗτος μὲν δή σοι τοῖος δρόμος, εὖχος ἐμοῖο,
Εὖχος ἐμῆς μάνδρης, αἵματος ἐξ ἐμέθεν.
Οὐδὲ μὲν ἐν πυμάτοισι Θεόγνιος, ἀλλ᾽ ἐπὶ γαίης
῾Ιστάμενος, θώκων ἅπτεται οὐρανίων,
Μείλιχος, ἡδυεπής, αἰεὶ χλοάοντι προσώπῳ
Φαίνων εὐμενέος πνεύματος ἀγλαΐην,
Οὐδ᾽ ἐπίπλαστον ὕπερθεν, ὁμοίϊα θηλυτέρῃσι,
Βάλλων χρῶμ᾽ ἀρετῆς, κάλλος ἐλεγχόμενον,
᾽Αλλὰ φόβον πραπίδεσσι Θεῷ φίλον ἐντὸς ἐέργων,
Μούνῳ τῷ κρυφέων ἴδμονι φαινόμενον.
Θαῦμα μέγ᾽, ὑστάτιόν περ ἐπαΐξας σταδίοισι
Τῆς ἀρετῆς, ὅσσον ἔφθασε τοὺς προτέρους
Καρπαλίμοισι πόδεσσι· φίλοι δέ τε παισὶν ἀρείω
Γευσαμένοις σοφίης μοῖραν ἔδειξε βίου».

῞Οπως φαίνεται καὶ ἐκ τῶν εἰς Νικομήδην ᾽Επιταφίων τοῦ Γρηγορίου, ὁ Νικομήδης ὑπῆρξεν ἱερεύς. Οὕτως ἐν τῷ ἀνωτέρω καταχωρισθέντι ᾽Επιταφίῳ ΡΙΓ´ λέγεται: «Φέρτερον οὐδὲν ἔχων ἱερεὺς γενέτης τε φέριστος» καὶ ἐν τῷ ΡΙΒ´: «Τίς τέλος νηῷ περικαλλέϊ χεῖρ᾽ ἐπιθήσει; | Τίς δὲ Θεῷ πέμψει ἱρὴν τελέην θυσίην;» Παρὰ ταῦτα ὀδυρόμενος ὁ Γρηγόριος διὰ τὸν θάνατον τηλικούτου ταῖς ἀρεταῖς ἀνδρός, ἀναφωνεῖ: «Χριστὸς

ἄναξ, Νικόμηδες, ὅπως σέο λαὸν ἄνωθεν Ι᾽Ιθύνῃς τεκέων σὺν ἱερῇ δυάδι», ἤτοι «ὁ βασιλεὺς Χριστὸς ἠθέλησε τοῦτο, ὦ Νικόμηδες, ἵνα ἄνωθεν ἐξ οὐρανοῦ τὸν λαόν σου, δηλ. τὸ ποίμνιόν σου, διευθύνῃς καὶ καθοδηγῇς, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἱερὰν δυάδα τῶν τέκνων σου».

Ὁ θεῖος Γρηγόριος, ὑπὸ τῆς ποιητικῆς Μούσης κινούμενος καὶ ὑπὸ μόνης ταύτης κυριευόμενος, ἔτι δὲ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς ἀρετολογίας ζωογονούμενος, ἕνα καὶ μόνον σκοπὸν τίθησιν ἔν τε τοῖς Ἐπιταφίοις ἐπιγράμμασί του καὶ τοῖς Ἔπεσιν αὐτοῦ, ἤτοι νὰ ἐξάρῃ τὸν ἠθικὸν βίον καὶ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν καὶ δρᾶσιν τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ ὑμνουμένων προσώπων, ἵνα συστήσῃ καὶ ὑποδείξῃ ταῦτα ὡς πρότυπα εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς παντὶ τῷ ἀναγινώσκοντι τὰ ἔργα του μετὰ χριστιανικῆς διαθέσεως. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ γριφῶδες καὶ συνεσκιασμένον τοῦ ὕφους· ἐντεῦθεν καὶ αἱ παραλείψεις τῶν ἀκριβῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων· ἐντεῦθεν καὶ αἱ παραλειπόμεναι ἐξάρσεις τοῦ ὑπάρχοντος τυχὸν συγγενικοῦ δεσμοῦ του πρός τινα τοὐλάχιστον τῶν ὑμνουμένων προσώπων. Πάντα ταῦτα ἔχοντες ἐν νῷ δὲν θὰ δυσκολευθῶμεν νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς λόγους, δι᾽ οὓς προκειμένου καὶ περὶ τοῦ Διομήδους καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, παραλείπει οὗτος νὰ γνωρίσῃ ἡμῖν διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῆς Ποιήσεώς του καὶ τὸν μόλις ὑπαινισσόμενον συγγενικὸν δεσμόν του πρὸς αὐτούς. Παρὰ ταῦτα αἱ νύξεις, ἃς οὗτος παρέχει καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐξαρθεῖσι χωρίοις τῶν ἔργων του, νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκούντως ἰσχυραὶ διὰ νὰ πεισθῶμεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ ἁγίων ἀνδρῶν ὑφίστατο πράγματι δεσμὸς συγγενείας. Ἂν ἐκ πατρὸς ἢ ἐκ μητρὸς συνεδέετο ὁ Γρηγόριος πρὸς τοὺς ἀνωτέρω διὰ δεσμοῦ συγγενείας, δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν, τῶν σχετικῶν πηγῶν μηδὲν περὶ τούτου διαλαμβανουσῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ XI.

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΣΟΥ

1. *Βάσσος.*

Ἡ μελέτη τῶν Ἐπιταφίων ἐπιγραμμάτων καὶ τῶν Ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου ὡδήγησεν ἡμᾶς νὰ εὕρωμεν τὸν μῖτον, ὅστις, ὡς πιστεύομεν, ἂν καὶ οὐχὶ μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀσφαλείας καὶ βεβαιότητος, δύναται ἐν τούτοις νὰ ὁδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς τὸν λαβύρινθον τῆς ὁμιχλώδους φρασιολογίας τοῦ θείου τούτου πατρός, ὥστε νὰ μαντεύσωμεν ἢ καὶ νὰ ἐξιχνιάσωμεν τὸν συγγενικὸν δεσμὸν τοῦ Γρηγορίου καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μετὰ μιᾶς ὅλης σειρᾶς προσώπων, διακριθέντων διὰ τὸν ἐνάρετον αὐτῶν βίον ἢ καὶ ἐν ἐκκλησιαστικοῖς λειτουργήμασιν. Οὕτως ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΙΔ´[1] Ἐπιταφίῳ ἐπιγράμματι «Εἰς Νικομήδην» ἀναφέρεται

1. Migne, PG 38, 69.

ὅτι οὗτος τὸ τελευταῖον τέκνον ἦτο καὶ ἐν τούτοις ταχέως ἀπῆλθε τοῦ κόσμου : «Ὕστατον ἐς βίον ἦλθες ἀοίδιμον· ἀλλὰ τάχιστα Ι Ἔνθεν ἀνηέρθης». Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα· ποῖοι ἦσαν οἱ πρεσβύτεροι τοῦ Νικομήδους ἀδελφοί ; Ἐν τῷ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει του ὁ Γρηγόριος[1], ὡς πρότυπα εὐσεβείας και ἀρετῆς παρουσιάζει τῷ Ἑλληνίῳ *κατὰ σειρὰν* τοὺς Κληδόνιον (στίχ. 120), Εὐλάλιον (στ. 130), Ἑλλάδιον (στ. 131, 134), Καρτέριον (στ. 139) καὶ Νικομήδην (στ. 143). Προηγεῖται ἐν στ. 119 καὶ ὁ ὑπαινισσόμενος τὴν πρὸς αὐτοὺς συγγένειαν τοῦ Γρηγορίου στίχος : «Τῶν καὶ ἐμοὶ γένος ἐστὶ φαεσφόρον». Καὶ περὶ μὲν τῆς συγγενείας Διομήδους καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου πρὸς τὸν Γρηγόριον ἔφθημεν εἰπόντες ἀνωτέρω τὰ δέοντα. Περὶ δὲ τῆς συγγενείας τοῦ Καρτερίου πληροφορούμεθα ἐκ τῶν «Εἰς Βάσσον» δύο Ἐπιταφίων ἐπιγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου, ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΙ΄ καὶ ΡΙΑ΄[2]. Τὰ Ἐπιτάφια ταῦτα ἔχουσιν οὕτω :

ΡΙ΄ Εἰς Βάσσον

«Βάσσε, φίλος Χριστῷ μεμελημένος ἔξοχον ἄλλων,
Τῆλε τεῆς πάτρης ληΐστορι χειρὶ δαμάσθης,
Οὐδέ σε τύμβος ἔχει πατρώϊος· ἀλλὰ καὶ ἔμπης
Πᾶσιν Καππαδόκεσσι μέγ᾽ οὔνομα σεῖο λέλειπται,
Καὶ στῆλαι παγίων μέγ᾽ ἀμείνονες, αἷς ἔνι γράφθης.
Γρηγορίου τόδε σοι μνημήϊον, ὃν φιλέεσκες».

ΡΙΑ΄. Ἄλλο

«Ὡς Ἀβραάμ, κόλποισι τεοῖς ὑποδέχνυσο, Βάσσε,
Σὸν τέκος ἀτρεκέως πνεύματι Καρτέριον.
Αὐτὰρ ἐγώ, εἰ καί με τάφος σὺν πατρὶ καλύπτοι,
Οὔποτ᾽ ἀφ᾽ ὑμετέρης στήσομ᾽ ὁμοζυγίης».

Τὰ Ἐπιτάφια ταῦτα ἐγράφησαν, κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν, ἐν ἔτει 376, ὅτε καὶ ἀπέθανεν ὁ Βάσσος. Ἐκ τούτων τὰς ἑξῆς εἰδήσεις καρπούμεθα : α) Ὁ Βάσσος οὗτος ἦτο χριστιανὸς («φίλος Χριστῷ μεμελημένος ἔξοχον ἄλλων»)· β) οὗτος ἔθανε μακρὰν τῆς πατρίδος αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ δαμασθεὶς «λῃστρικῇ χειρὶ» («ληΐστορι χειρὶ δαμάσθης»), ἐν ᾗ φράσει, πιθανώτατα, πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἢ ὅτι λῃστευθεὶς ἐφονεύθη ἢ ὅτι βιαίως ἐτελεύτησε διωχθεὶς ἄλλως πως· γ) πατρὶς τούτου ἦτο ἡ Καππαδοκία, ᾗ τινι κατέλιπε ὄνομα εὐκλεὲς («Πᾶσιν Καππαδόκεσσι μέγ᾽ οὔνομα σεῖο λέλειπται»)· δ) ἐκ τοῦ δευτέρου Ἐπιταφίου ἔχομεν τὴν σπουδαιοτάτην εἴδησιν ὅτι υἱὸς τοῦ Βάσσου ἦτο ὁ Καρτέριος, ὃν τὸ αὐτὸ 376 ἔτος

1. Migne, PG 37, 1451—1477.
2. Migne, PG 38, 67/8.

— κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν — θανόντα, καλεῖται ὁ Βάσσος, ὡς ἕτερος Ἀβραὰμ — μὴ καὶ τὴν προβεβηκυῖαν ἡλικίαν τοῦ Βάσσου ὑποδηλοῖ τὸ παραλληλιζόμενον τοῦ μεγάλου πατριάρχου ὄνομα; —, ἵνα δεχθῇ εἰς τοὺς κόλπους αὐτοῦ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Καρτέριον («Ὡς Ἀβραάμ, κόλποισι τεοῖς ὑποδέχνυσο, Βάσσε, Ι Σὸν τέκος ἀτρεκέως πνεύματι Καρτέριον»)· ε) τὸ τελευταῖον δίστιχον τοῦ Ἐπιταφίου τούτου, ἐν ᾧ παρεμβάλλεται ὁ πατὴρ τοῦ Γρηγορίου, μοὶ δίδει τὴν εὔλογον ἀφορμὴν νὰ εἰκάσω ὅτι μεταξὺ τοῦ Γρηγορίου πατρὸς καὶ τοῦ Βάσσου στενὸς συγγενείας δεσμὸς ὑφίστατο. Μάλιστα δ᾿ ἡ φράσις «Οὔποτ᾿ ἀφ᾿ ὑμετέρης στήσομ᾿ ὁμοζυγίης» μοὶ γεννᾷ τὴν εἰκασίαν ὅτι ὁ Βάσσος καὶ ὁ Γρηγόριος, ὁ πατὴρ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ἦσαν ἀδελφοί. Ἀλλ᾿ ἂν εὐσταθῇ ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν αὕτη, τότε καὶ ὁ Νικομήδης, ὅστις «ὕστατον ἐς βίον ἦλθεν ἀοίδιμον», πιθανώτατα, ἀδελφὸς τοῦ Βάσσου καὶ ἄρα καὶ τοῦ Γρηγορίου πατρὸς ἦτο. Ὅτι ἡ φράσις τοῦ ἐν λόγῳ στίχου σημαίνει ὅτι ὁ Νικομήδης τὸ νεώτερον τέκνον ἦτο, οὐδεμία, νομίζω, δύναται νὰ ἐγερθῇ ἀμφιβολία. Ἐφ᾿ ὅσον δὲ στενὸς τοῦ Γρηγορίου συγγενὴς ὑπ᾿ αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, δηλοῦται· ἐφ᾿ ὅσον δ᾿ ἐξ ἄλλου ὅ τε Βάσσος καὶ ὁ Καρτέριος συγγενεῖς καὶ οὗτοι τοῦ Γρηγορίου χαρακτηρίζονται — ὅρα τὰ σχετικὰ χωρία ἀνωτέρω —, ἡ ἡλικία δὲ τοῦ ἡμετέρου Γρηγορίου μετὰ τοῦ Καρτερίου καὶ τῆς ξυνωρίδος ἀδελφῆς — Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου —, ὡς θὰ ἴδωμεν, σχεδὸν ταυτίζεται, εἶναι λίαν δεδικαιολογημένη καὶ πρὸς τὰ πράγματα οὐχὶ ἀντίθετος ἡ ἡμετέρα ὑπόθεσις τῆς στενῆς τούτων συγγενείας ἐξ αἵματος. Ἡμεῖς ἐκ τῆς μελέτης τῶν Ἐπῶν καὶ Ἐπιταφίων τοῦ Γρηγορίου καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ τόπου καὶ τρόπου, καθ᾿ ὃν παρεμβάλλονται τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα, πιστεύομεν ὅτι ὁ Γρηγόριος, ὁ πατὴρ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὁ Βάσσος καὶ ὁ Νικομήδης ἦσαν ἀδελφοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ XII.

ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΟΥ ΒΑΣΣΟΥ

1. *Καρτέριος*

Εἰς Καρτέριον ὁ θεῖος Γρηγόριος ἀφιέρωσε τὰ ὑπ᾿ ἀριθ. ΡΙΕ΄, ΡΙϚ΄, ΡΙΖ΄ καὶ ΡΙΗ΄ Ἐπιτάφια ἐπιγράμματα [1]. Πρὸ πάσης ἐνασχολήσεως περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Καρτερίου παραθέτομεν τὰ Ἐπιγράμματα ταῦτα τοῦ Γρηγορίου:

ΡΙΓ΄. Εἰς Καρτέριον

«Πῇ με λιπὼν πολύμοχθον ἐπὶ χθονί, φίλταθ᾿ ἑταίρων
Ἤλυθες ἁρπαλέως, κύδιμε Καρτέριε;

1. Migne, PG. 38, 70/1.

Πῇ ποτ᾽ ἔβης, νεότητος ἐμῆς οἰήϊα νωμῶν,
Ἦμος ἐπ᾽ ἀλλοδαπῆς μύθον ἐμετρεόμην,
Ὅς βιότῳ μ᾽ ἐνέδησας ἀσάρκεϊ; ἦ ῥ᾽ ἐτεόν σοι
Χριστὸς ἄναξ πάντων φίλτερος, ὃν νῦν ἔχεις.
Ἀστεροπὴ Χριστοῖο μεγακλέος, ἕρκος ἄριστον
Ἠϊθέων, ζωῆς ἡνίοχ᾽ ἡμετέρης,
Μνώεο Γρηγορίοιο, τὸν ἔπλασας ἤθεσι κεδνοῖς
Ἦν ὅτε ἦν, ἀρετῆς κοίρανε, Καρτέριε».

ΡΙϚ΄. Ἄλλο

«Ὦ πηγαὶ δακρύων, ὦ γούνατα, ὦ θυέεσσι
Ἁγνοτάτοις παλάμαι Χριστὸν ἀρεσσάμεναι
Καρτερίου, πῶς λῆξαθ᾽ ὁμῶς πάντεσσι βροτοῖσι;
Ἤθελεν ὑμνοπόλον κεῖθι χοροστασίη».

ΡΙΖ΄. Ἄλλο

«Ἥρπασας, ὦ Νικόμηδες, ἐμὸν κέαρ, ἥρπασας ὦκα
Καρτέριον τῆς σῆς σύζυγον εὐσεβίης».

ΡΙΗ΄. Ἄλλο

«Ὦ ξωλῶν ζαθέων ἱερὸν πέδον, οἷον ἔρεισμα,
Σταυροφόρον κάλεσας Καρτέριον, κατέχεις»!

Περὶ Καρτερίου ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁμιλεῖ καὶ ἐν τῷ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει του (Ἔνθ᾽ ἀν.) ἐν στίχ. 139 ἑ.ἑ.:

«Καρτέριον δ᾽ ἑτέρῳ δῶκεν Θεός· ἀλλ᾽ ἄρα καὶ τὸν
Θήσεις σόν, φιλότης, εὐμενέων ἑτάροις·
Καρτέριον, τοῦ κῦδος ἐν οὐρανίοισι μέγιστον
Αἰὲν ἀειρομένου πνεύματι σαρκὸς ἄπο».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τὰς ἑξῆς εἰδήσεις καρπούμεθα περὶ Καρτερίου: α) Οὗτος καλεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου «φίλτατος» μεταξὺ τῶν «ἑταίρων»— συγγενῶν ἢ φίλων· β) οὗτος καθωδήγει ἐν τῇ νεότητί των τὸν Γρηγόριον («νεότητος ἐμῆς οἰήϊα νωμῶν»)· γ) ὅτε ἐν τῇ «ἀλλοδαπῇ», ἤτοι ἐν Ἀθήναις, ἐσπούδαζεν ὁ Γρηγόριος, ὁ Καρτέριος ἐγένετο δι᾽ αὐτὸν ὁ εἰς Χριστὸν ὁδηγὸς καὶ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὁ ἀνεπισφαλὴς ἡνίοχος («Ἦμος ἐπ᾽ ἀλλοδαπῆς μύθον ἐμετρεόμην, | Ὅς βιότῳ μ᾽ ἐνέδησας ἀσάρκεϊ» καὶ «ζωῆς ἡνίοχ᾽ ἡμετέρης»). Ὁ Καρτέριος λοιπὸν συσπουδαστὴς τοῦ Γρηγορίου ἐν Ἀθήναις ὑπῆρξε καὶ τούτου φύλαξ καὶ ὁδηγὸς εἰς τὸν κατὰ Χριστὸν βίον, ὅστις πρῶτος «ἔπλασεν ἤθεσι κεδνοῖς» τὸν θεῖον Γρηγόριον. Ἐκ πάντων τούτων συνάγεται ὅτι καὶ τῆς αὐτῆς που ἡλικίας πρέπει νὰ ἦσαν οἱ εὐσεβεῖς οὗτοι ἄνδρες, ἐφ᾽ ὅσον κοινῇ ἐν Ἀθήναις ἐσπούδαζον καὶ αὐτόθι πρὸς μάθησιν

διέτριβον.—Ἐν τῷ ΡΙΖ΄ Ἐπιταφίῳ παρεμβάλλεται ὁ Νικομήδης, ὅστις τὸ αὐτὸ 376 ἔτος θανὼν καὶ δὴ καὶ μικρὸν πρὸ τοῦ Καρτερίου, ἥρπασεν οἱονεὶ ἐξ ἀπίνης τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ Γρηγορίου («Ἥρπασας, ὦ Νικόμηδες, ἐμὸν κέαρ»), ἤτοι τὸν Καρτέριον, ὅστις «σύζυγος» τῆς εὐσεβείας τοῦ Νικομήδους χαρακτηρίζεται. Τί ὑποκρύπτεται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν λόγων τούτων τοῦ Γρηγορίου δὲν δύναμαι νὰ ἑρμηνεύσω. Μία ὑπόθεσις μοὶ γεννᾶται, ἣν δὲν δύναμαι ν᾽ ἀφήσω ἀμνημόνευτον· μήπως ὁ ὡς «σύζυγος» ἐνταῦθα τῆς εὐσεβείας τοῦ Καρτερίου μνημονευόμενος Διομήδης, πρέπει μᾶλλον ὡς ἀδελφὸς τοῦ Καρτερίου νὰ θεωρηθῇ καὶ οὐχὶ θεῖος τούτου, καθ᾽ ἃ ἀνωτέρω εἴπομεν. Ἀλλ᾽ ἐν τοιαύτῃ τυχὸν περιπτώσει τὰ χρονολογικὰ ὅρια σμικρύνονται διὰ νὰ δεχθῶμεν τοὺς υἱοὺς τοῦ Νικομήδους, ἀνεψιοὺς ἐκ πρώτου ἐξαδέλφου τοῦ Γρηγορίου, ἤτοι τοὺς Ἑλλάδιον καὶ Εὐλάλιον, ὡς εἰς ἡλικίαν τοιαύτην ἐλθόντας, ὥστε ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γρηγορίου νὰ δύνανται νὰ ἱερωθῶσι καὶ μάλιστα ὁ Εὐλάλιος καὶ τὴν ἐπισκοπὴν Ναζιανζοῦ νὰ καταλάβῃ. Διὰ τοῦτο προκρίνομεν ὡς ὀρθοτέραν τὴν προηγουμένην ἡμετέραν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Νικομήδης ἀδελφὸς τοῦ τε Βάσσου καὶ τοῦ Γρηγορίου πατρὸς ἦτο. Τὸ εἰς Ἑλλήνιον Ἔπος δυστυχῶς δὲν παρέχει πλείονα τεκμήρια τῆς διακριβώσεως τοῦ συγγενικοῦ τῶν ἀνωτέρω δεσμοῦ. Ὅτι ὅμως ὁ Καρτέριος παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν υἱῶν τοῦ Νικομήδους καὶ αὐτοῦ, πιστεύω ὅτι εἶναι δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ὑφισταμένης στενῆς μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τούτων σχέσεως.

2. *Κληδόνιος*

Ἐν στίχ. 120 ἑ ἑ. τοῦ ἀνωτέρω πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπους τοῦ Γρηγορίου πρῶτος πάντων ἀναφέρεται καὶ ὁ Κληδόνιος καὶ δὴ καὶ μεταξὺ τοῦ «γένους» τοῦ Γρηγορίου (στ. 119: «Τῶν καὶ ἐμοὶ γένος ἐστὶ φαεσφόρον»). Παραθέτομεν τοὺς εἰς τὸν Κληδόνιον ἀφιερωμένους στίχους:

«... Ἀλλὰ σύ μοι τοῖσδε φίλα φρονέειν,
Κληδονίῳ πρώτιστον ἐνηέϊ, ὅς γε πενιχροῖς
Ζώει, καὶ Χριστῷ πάντ᾽ ἀνέθηκε φέρων,
Αὐτὸν μὲν πρώτιστον, ἔπειτα δὲ ὅσσ᾽ ἐπέοπατο·
Οὐδὲν ἐῇ ζωῇ λειπόμενος χθονίῃ,
Μάργαρος ἐν λάεσσιν, ἐν ἀστράσι φωσφόρος ἄλλος,
Εἴαρ ἐν ὥρῃσιν, ἐν δὲ φυτοῖσι ῥόδον.
Καὶ χθονίου ποτ᾽ ἄνακτος ἐν αὐλαῖς κύδεϊ γαίων,
Μεῖζον ἐν ἡμετέρῳ ἕρκεϊ κῦδος ἔχει·
Χριστῷ γὰρ βασιλῆϊ παρίσταται ...».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω στίχων, ὡς πᾶς τις ἀντιλαμβάνεται, οὐδὲν πληροφορούμεθα περὶ συγγενείας τοῦ Κληδονίου καὶ τοῦ Γρηγορίου. Ἐν τούτοις, οἱ θερμοὶ

καὶ ἐνθουσιώδεις λόγοι τοῦ Γρηγορίου ὑπὲρ τοῦ Κληδονίου, ἔτι δὲ ἡ θέσις, ἐν ᾗ ἐν τῷ παρόντι τοῦ Γρηγορίου Ἔπει τὸ ὄνομα τοῦ Κληδονίου παρεμβάλλεται καὶ δὴ καὶ πρὸ τοῦ Εὐλαλίου, μάλιστα ὡς συνομίληκος τούτου (στ. 130: «Πολλὸν ὁμηλικίης κρείσσονι Εὐλαλίῳ»), δίδουσιν ἀφορμὴν εἰς τὴν εὔλογον ὑπόθεσιν ὅτι περὶ συγγενοῦς τῆς ξυνωρίδος ἀδελφῆς, Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, πρόκειται καὶ ἄρα καὶ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Κληδόνιον. Τοῦτο πιθανώτερον φαίνεται, ἂν λάβωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι καὶ ἐν τῇ περιφήμῳ «Διαθήκῃ» τοῦ Γρηγορίου, ὁ Κληδόνιος συνυπογράφει μετὰ καὶ ἄλλων ταύτην, ὡς «Κληδόνιος πρεσβύτερος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐν Ἰκονίῳ» [1]. Γνωστὸν δὲ τυγχάνει ὅτι μητροπολίτης Ἰκονίου τότε ἦτο ὁ διαβόητος Ἀμφιλόχιος, ὁ πρῶτος τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἐξάδελφος, περὶ οὗ μακρὸν λόγον ἐποιησάμεθα ἀνωτέρω. Ὅλαι αὗται αἱ συμπτώσεις παρέχουσιν ἰσχυρὰ ὁπωσοῦν τεκμήρια διὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ εὔλογος ἡμετέρα ὑπόθεσις περὶ συγγενείας τοῦ Κληδονίου πρὸς τὸν Γρηγόριον.

Ὅτι δὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γρηγορίου ὑπὲρ τοῦ Κληδονίου ἦτο πράγματι μέγα, ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός, καθ᾽ ὃ χάριν τοῦ ἀνδρὸς τούτου καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας, συνετάξατο ὁ Γρηγόριος «Ἔλεγχον Κατὰ Ἀπολλιναρίου» καὶ σύντομον «Ἔκθεσιν πίστεως Κατὰ Ἀπολλιναρίου», ἔργον δηλονότι ἑνιαῖον, ὅπερ διὰ τὴν τήρησιν τοῦ «μέτρου τῆς ἐπιστολῆς» (mensura epistolæ) διῄρεσεν εἰς δύο ἐπιστολάς, αἵτινες ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Migne, PG 37, 176—201 φέρουσι τοὺς ἀριθμοὺς ΡΑ′ καὶ ΡΒ′. Τὰς δύο ταύτας ἐπιστολάς, σπουδαιοτάτας διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων, ἐχρησιμοποίησαν ἤδη αἱ ἐν Ἐφέσῳ Γ′ (431) καὶ Χαλκηδόνι Δ′ (451) οἰκουμενικαὶ σύνοδοι. Κατωτέρω παραθέτομεν τὰς σπουδαιοτάτας ταύτας ἐπιστοστολὰς καὶ διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς γνώσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ Κληδονίου καὶ τῶν διαφερόντων αὐτοῦ, ἀλλ᾽ ἅμα διὰ νὰ δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ καρπωθῇ ὠφελιμώτατα διδάγματα ἐκ τῆς ὑπερόχου σκέψεως τοῦ μεγάλου πατρὸς τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ ἐν τοῖς ἀντιρρητικοῖς καὶ δογματικοῖς ζητήμασιν. Ἀλλὰ πρὸ τούτου, ἵνα μὴ ἀπολέσωμεν τὸν μῖτον τῶν περὶ συγγενείας τοῦ Κληδονίου πρὸς τὸν Γρηγόριον λεχθέντων, λέγομεν ὅτι ὑπόθεσις καὶ εἰκασία ἡμετέρα εἶναι ὅτι ὁ Κληδόνιος υἱὸς τοῦ Καρτερίου ὑπῆρξε, οὐ μόνον διότι συνομίληκος τοῦ Εὐλαλίου ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὁμολογεῖται, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν τῷ ἀνωτέρω πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει τοῦ Γρηγορίου ὁ Καρτέριος παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν συγγενῶν Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, ὡς καὶ τοῦ Κληδονίου ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ Διομήδους ἀφ᾽ ἑτέρου. Ἐν στίχ. 121 τοῦ ἀνωτέρω Ἔπους λέγεται ὅτι ὁ Κληδόνιος πάντ᾽ ἀνέθηκε

1. Migne, PG 37, 396.

τῷ Χριστῷ, γενόμενος δηλονότι ἱερεὺς καὶ ἄγαμος διαμείνας. Τοὐναντίον ὁ Καρτέριος φέρεται ἤδη ἀποθανὼν («Καρτέριον, τοῦ κῦδος ἐν οὐρανίοισι μέγιστον Ι Αἰὲν ἀειρομένου πνεύματι σαρκὸς ἄπο»). Ἐφ᾽ ὅσον τοῦ Νικοδήμους δὲν δύναται νὰ εἶναι υἱὸς ὁ Κληδόνιος, καθ᾽ ἃ ἀνωτέρω περὶ τῶν υἱῶν (τῆς «ἱερῆς δυάδος») τοῦ Διομήδους, ἤτοι τοῦ Ἑλλαδίου καὶ Εὐλαλίου, ἐξεθέσαμεν καὶ ἐφ᾽ ὅσον τὸν Καρτέριον υἱὸν τοῦ Βάσσου ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν, δὲν ἀπομένει, ἐκ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἐν τῷ Ἔπει παρεμβάλλεται τὸ ὄνομα τοῦ Κληδονίου ἢ νὰ δεχθῶμεν τοῦτον υἱὸν τοῦ Καρτερίου. Μόνον μία εἰσέτι ὑπόθεσις θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ, μήπως ὁ Κληδόνιος ἦτο καὶ οὗτος υἱὸς τοῦ Βάσσου. Ἀλλὰ πρέπει ν᾽ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Κληδόνιος συνομίληκος τοῦ Εὐλαλίου, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὁμολογεῖται καὶ ἄρα πολὺ νεώτερος τοῦ τε Νικομήδους καὶ τοῦ Καρτερίου, τοῦ συνομιλήκου καὶ συσπουδαστοῦ τοῦ Γρηγορίου. Δὲν ἀπομένει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν ἄλλο τι ἢ ὅτι ὁ Κληδόνιος υἱὸς τοῦ Καρτερίου ἦτο. Ὅτι ὅμως πρόκειται περὶ ἁπλῆς ὑποθέσεως, ἂν καὶ λίαν εὐλόγου, περιττὸν καὶ νὰ εἴπωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ XIII.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ «ΠΡΟΣ ΚΛΗΔΟΝΙΟΝ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΝ ΚΑΤΑ ΑΠΟΛΛΙΝΑΡΙΟΥ»

Καὶ νῦν παρατίθεμεν τὰς κατὰ τοῦ Ἀπολλιναρίου ἀξιολογωτάτας ἐπιστολὰς ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΑ΄ καὶ ΡΒ΄ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Κληδόνιον, γραφείσας, κατὰ τὴν παρὰ Migne, ἔνθ᾽ ἀν. προσημείωσιν, ὅτε ὁ Γρηγόριος διηύθυνε τὰ ἡνία τῆς ἐπισκοπῆς Ναζιανζοῦ, ὁ δὲ Κληδόνιος πρεσβύτερος ἐν Ἰκονίῳ ἦτο καὶ ἕδρα. Νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς λεπτομερείας πρὸς ἑρμηνείαν ἢ καὶ σχολιασμὸν τῶν ἐπιστολῶν τούτων, κρίνομεν οὐχὶ σκόπιμον, διότι θὰ ἐξεβαίνομεν τοῦ μήκους τῆς παρούσης μελέτης καὶ θὰ ἐξετρεπόμεθα τοῦ κυρίου ἡμῶν θέματος. Ὁ ἐπαΐων, προχείρους νῦν ἔχων τὰς ἐπιστολικὰς ταύτας πραγματείας τοῦ Γρηγορίου, δύναται ἀνέτως καὶ ἐκ τοῦ κειμένου νὰ ὠφεληθῇ, ἀλλ᾽ ἂν βούληται, ὁ ἴδιος βαθύτερον ν᾽ ἀσχοληθῇ περὶ τὰ ἐκτιθέμενα ἐν αὐταῖς ἀξιοσπούδαστα τῷ ὄντι θέματα. Ἰδοὺ λοιπὸν καὶ τὸ κείμενον :

α΄. ΡΑ΄ Ἐπιστολὴ Α΄.

«Τῷ τιμιωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ ἀδελφῷ καὶ συμπρεσβυτέρῳ Κληδονίῳ Γρηγόριος ἐν Κυρίῳ χαίρειν.

Βουλόμεθα μαθεῖν, τίς ἡ καινοτομία περὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἵν᾽ ἐξῇ παντὶ βουλομένῳ καὶ παραπορευομένῳ, κατὰ τὸ γεγραμμένον, διασπᾶν τὴν ποίμνην καλῶς ἠγμένην καὶ συλαγωγεῖν κλοπιμαίοις ἐφόδοις, μᾶλλον δὲ λῃστρικοῖς καὶ παραλόγοις διδάγμασιν. Εἰ μὲν γὰρ εἶχόν τι καταγινώσκειν ἡμῶν

περὶ τὴν πίστιν οἱ νῦν ἐπελθόντες, οὐδ' οὕτω μὲν χωρὶς ὑπομνήσεως ἡμῶν ἔδει τὰ τοιαῦτα τολμᾶν. Πεῖσαι γὰρ ἐχρῆν ἢ πεισθῆναι θελῆσαι πρότερον (εἴπερ τις καὶ ἡμῶν λόγος, ὡς τὸν Θεὸν φοβουμένων καὶ κοπιασάντων ὑπὲρ τοῦ λόγου, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὠφελησάντων), καὶ τότε, εἴπερ ἄρα, καινοτομεῖν, πλὴν καὶ ἀπολογία τις ἦν ἴσως τοῖς ὑβρισταῖς. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐγγράφως καὶ ἀγράφως, καὶ ἐνταῦθα καὶ ποῤῥωτέρω, καὶ μετὰ κινδύνων καὶ ἀκινδύνως, ἡ πίστις ἡμῶν κεκήρυκται, πῶς οἱ μὲν ἐγχειροῦσι τοῖς τοιούτοις, οἱ δὲ ἡσυχάζουσι ;

Καὶ οὐχὶ τοῦτό πω δεινόν, καίπερ ὂν δεινόν, εἰ τὴν ἑαυτῶν κακοδοξίαν ἄνθρωποι ταῖς ἀκεραιοτέραις ψυχαῖς διὰ τῶν κακουργοτέρων ἐναποτίθενται, ἀλλ' ὅτι καὶ ἡμῶν καταψεύδονται, ὡς ὁμοδόξων καὶ ὁμοφρόνων, τῷ χαλκῷ τῷ δέλεαρ περιβάλλοντες, καὶ διὰ τοῦ προσχήματος τούτου τὸ ἑαυτῶν θέλημα κακῶς ἐκπληροῦντες, καὶ τὴν ἁπλότητα ἡμῶν, ἐξ ἧς ἀδελφικῶς αὐτοὺς ἑωρῶμεν, καὶ οὐκ ἀλλοτρίως, κακίας ἐφόδιον ποιησάμενοι· οὐ μόνον δέ, ἀλλ' ὅτι καὶ ὑπὸ τῆς δυτικῆς συνόδου δεδέχθαι φασίν, ὡς πυνθάνομαι, ὑφ' ἧς τὸ πρότερον ἦσαν κατακριθέντες, ὡς πᾶσιν εὔδηλον. Εἰ μὲν οὖν ἐδέχθησαν ἢ νῦν ἢ πρότερον οἱ τὰ Ἀπολλιναρίου φρονοῦντες, τοῦτο δειξάτωσαν, καὶ ἡμεῖς στέρξομεν. Δῆλον γάρ, ὅτι τῷ ὀρθῷ λόγῳ συνθέμενοι· οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεται ἄλλως, εἰ τούτου τετυχήκασι. Δείξουσι δὲ πάντες, ἢ διὰ νόμου συνοδικοῦ, ἢ δι' ἐπιστολῶν κοινωνικῶν· οὗτος γὰρ τῶν συνόδων ὁ νόμος. Εἰ δὲ λόγος τοῦτό ἐστι καὶ ἐναπλασμός, εὐπρεπείας ἕνεκεν αὐτοῖς καὶ πιθανότητος τῆς πρὸς τοὺς πολλοὺς εὑρημένος διὰ τὸ τῶν προσώπων ἀξιόπιστον, δίδαξον αὐτοὺς ἠρεμεῖν καὶ διέλεγχε. Τῇ γὰρ σῇ πολιτείᾳ καὶ ὀρθοδοξίᾳ τοῦτο πρέπειν ὑπολαμβάνομεν.

Μὴ ἀπατάτωσαν οἱ ἄνθρωποι, μηδὲ ἀπατάσθωσαν, ἄνθρωπον ἄνουν δεχόμενοι τὸν Κυριακόν, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, μᾶλλον δὲ τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεόν. Οὐδὲ γὰρ τὸν ἄνθρωπον χωρίζομεν τῆς θεότητος, ἀλλ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν δογματίζομεν, πρότερον μὲν οὐκ ἄνθρωπον, ἀλλὰ Θεὸν καὶ Υἱὸν μόνον προαιώνιον, ἀμιγῆ σώματος, καὶ τῶν ὅσα σώματος, ἐπὶ τέλει δὲ καὶ ἄνθρωπον, προσληφθέντα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας, παθητὸν σαρκί, ἀπαθῆ θεότητι, περιγραπτὸν σώματι, ἀπερίγραπτον πνεύματι, τὸν αὐτὸν ἐπίγειον καὶ οὐράνιον, ὁρώμενον καὶ νοούμενον, χωρητὸν καὶ ἀχώρητον, ἵν' ὅλῳ ἀνθρώπῳ τῷ αὐτῷ καὶ Θεῷ ὅλος ἄνθρωπος ἀναπλασθῇ πεσὼν ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν.

(Συνεχίζεται)

Η ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΥΠΟ ΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

Ἐπὶ Νικηφόρου ἔχομεν χρησιμοποίησιν αὐτῶν ὡς σωματοφυλάκων ἐν τῷ Παλατίῳ (Κυριακίδου, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 515). Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν ὡς βέβαιον ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 963—69, ἐπὶ Νικηφόρου, ὄχι μόνον ἔχει ἤδη συντελεσθῆ ἡ ἐγκατάστασίς των, ἀλλὰ καὶ ὅτι διὰ τῆς ἐν τῷ Παλατίῳ ὑπηρεσίας κατέλαβον κανονικὴν θέσιν ἐν τῷ βίῳ τοῦ Βυζαντίου. Ὅθεν φυσικῶς ἀνέκυψε τὸ πρόβλημα τῆς ἐκχριστιανίσεως αὐτῶν, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας νὰ μεταδίδῃ τὸν πολιτισμὸν διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν βαρβάρων. Τοῦτο ὡδήγει εἰς ἐξημέρωσιν (1). Τὸ ζήτημα εἶναι πότε εἶναι πιθανὸν ν᾿ ἀνελήφθη αὐτὴ ἡ προσπάθεια. Φυσικὸν εἶναι νομίζω νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἱεραποστολικὴ ἐνέργεια θὰ ἔγινε μετὰ τοὺς χρόνους Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ μᾶλλον εἰς εἰρηνικοὺς χρόνους καὶ τοιοῦτοι εἶναι οἱ μετὰ τὴν νίκην τοῦ Τσιμισκῆ κατὰ τῶν Ρώσσων (971) καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 976, ὅτε μὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἤρχισεν ἡ ἐπανάστασις τῶν Σισμάν (2). Ἐπειδὴ δὲ τῷ 972 τὸ βραδύτερον ἐξεδόθη τὸ γνωστὸν τακτικὸν τοῦ Τσιμισκῆ (ἀνωτ. σ. 91), ἐν ᾧ οὐδεμία νεωτέρα ἐπισκοπὴ μετὰ τὴν τῆς Κασσανδρείας παρουσιάζεται, πρέπον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ παρὸν τακτικόν, ὅπερ στερεῖται τοῦ α΄. μέρους (ἤτοι τοῦ καταλόγου τῶν μητροπόλεων καὶ αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκοπῶν), ἀποτελεῖ εἴτε δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ β΄ μέρους, ἐπειδὴ κυρίως (3) εἰς αὐτὸ ἐπῆλθον με-

(1) Γ. Κονιδάρη: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσ. τοῦ Αἵμου. Ἐν Ἀθήναις, 1948.—Παρθενίου Πολάκη: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ κόσμος τῶν Βαρβάρων, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1951.

(2) Ὅπως θὰ δειχθῇ, καὶ εἰς τὰς μικρὰς μελέτας ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ (ΙΙ, 434) λεγομένων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτόν, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σισμὰν 969, ἔκτοτε δὲ μέχρι τοῦ 976 διηύθυνε τὴν ἀρχὴν τοῦ σχηματιζομένου «νέου Μακεδονικοῦ κράτους» ὁ υἱός του Δαβίδ, ὁ ὁποῖος συνεδέθη μὲ τὰ Βοδενὰ τῆς Μακεδονίας κατὰ ἕνα ἕνα ἢ ἄλλον τρόπον, διότι αὐτόθι τὸ λείψανόν του ἔτυχε μεγάλου σεβασμοῦ. Τῷ 977 ἢ 980 ἀφῆκε τὴν ἐπαναστατικὴν ἀρχὴν ὁ Δαβίδ, ἐπειδὴ ἤθελε νὰ γίνῃ μοναχός, εἰς τὸν ἀδελφόν του Σαμουήλ.

(3) Νέα μητρόπολις παρουσιάζεται μία, ἡ τῆς Κολωνίας (Parthey σ. 128).

ταβολαί, εἴτε πρώτην ἔκδοσιν τῶν πρώτων χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου τοῦ β΄ Βουλγαροκτόνου, πάλιν ὅμως τοῦ β΄ μέρους διὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω λόγον. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τοῦτο συσχετίζεται πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ὅλου τακτικοῦ, ἐξαρτωμένην καὶ ἐκ τῆς ἐξακριβώσεως τοῦ πιθανοῦ χρόνου ἱδρύσεως τῶν λοιπῶν νέων ἐπισκοπῶν τοῦ Θεσσαλονίκης, περὶ ὧν ὁ ἀνωτέρω πίναξ (σελ. 91) διὰ τοῦτο παρίσταται ἀνάγκη νὰ συνεχίσωμεν, διότι τὸ ἐξαγόμενον τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων εἶναι, ὅτι γεννᾶται ἀμφιβολία ἐὰν ἡ νέα δημιουργία ἐπισκοπῶν δύναται νὰ τεθῇ εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Τσιμισκῆ (972—76) ἢ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχῆς Βασιλείου τοῦ Β΄ τοῦ μετὰ ταῦτα βουλγαροκτόνου (976—80).

Ἐπὶ τούτοις δὲ ἐπικροτοῦμεν τὸ συμπέρασμα τοῦ συναδέλφου κ. Κυριακίδου λέγοντος ὅτι, «Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου Β. ἡ ἐγκατάστασις τῶν Οὔγγρων –Τούρκων εἶναι ἤδη συντετελεσμένη εἰς τὰς μεθοριακὰς περιοχάς, πιθανῶς ὡς δροφυλάκων κλεισουρῶν, καθ᾽ ὃν τρόπον ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Β΄. (685—95 καὶ 705—711) εἶχεν ἐγκαταστήσει Σλάβους εἰς τὰς κλεισούρας τοῦ Στρυμόνος καὶ ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄. καὶ Ἰωάννου τοῦ διαδόχου του (1081—1118—43) φυλετικῶς συγγενεῖς πρὸς τοὺς Τούρκους Κομάνοι καὶ Πατζινάκαι ἐγκαθίστανται εἰς τὰ συνορεύοντα πρὸς τὴν περιοχὴν αὐτῶν Μόγλαινα. Οὕτω κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιβ΄ αἰῶνος ἀπὸ τῶν Μογλαίνων μέχρι τῆς Ἀχρίδος ἔχομεν ἅλυσιν ἐγκαταστάσεων λαῶν τουρκικῶν, ὅπερ δὲν ἐλήφθη μέχρι τοῦδε ὅσον ἔπρεπε ὑπ᾽ ὄψιν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κατὰ τὴν ἐθνολογίαν τῶν Μακεδονικῶν χωρῶν» (αὐτόθι σελ. 519—20).

Πρὸς μείζονα κατανόησιν τῶν ζητημάτων τῶν μελετῶν τούτων (1) παραθέτομεν καὶ τοὺς δύο ἀκολούθους πίνακας τῆς πολιτικῆς διαιρέσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τοὺς ὑπ᾽ ὄψει αἰῶνας. Ἡ θεματικὴ ὀργάνωσις συνίστατο εἰς τὴν εἰς χεῖρας ἑνὸς στρατηγοῦ συγκέντρωσιν τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς διοικήσεως, πρὸς μείζονα στερέωσιν τῆς ἀσφαλείας τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Κράτους.

---

(1) Ἡ παροῦσα εἶναι ἡ δευτέρα, μετὰ τὴν περὶ Μαΐνης (Θεολογία 1951 σελ. 652), ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἐκκλησιαστικῶν βυζαντινῶν μελετημάτων, ἅτινα κατ᾽ ἀρχὴν ἀναφέρονται εἰς τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ τῆς βορείου.

ΠΙΝΑΞ Β΄.

Τὰ θέματα τῆς Βορείου Ἑλλάδος κατὰ Κυριακίδην (Βολερόν).

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (*)

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Κ. ΠΟΛΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

8. "ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΘΗ„

Περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἐπισκόπου ΚΠόλεως Μητροφάνους εἰς τὴν πρώτην οἰκουμενικὴν Σύνοδον μανθάνομεν ἐκ τοῦ «Συντάγματος» τοῦ Γελασίου. Τὴν πληροφορίαν ὁ Γελάσιος ἠρύσθη ἐκ τοῦ Εὐσεβίου «κατὰ λέξιν», καθὼς γράφει: «Τῆς τε νῦν βασιλευούσης πόλεως ὁ μὲν προεστώς, Μητροφάνης τοὔνομα, διὰ γῆρας ὑστέρει, πρεσβύτεροι δὲ αὐτοῦ παρόντες τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐτέλουν. Ὧν ὁ εἷς Ἀλέξανδρος ἦν, ὁ μετ' αὐτὸν ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς γεγονὼς πόλεως[1]». Ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος γράφει μόνον· «Τῆς δέ γε βασιλευούσης πόλεως, ὁ μὲν προεστὼς διὰ γῆρας ὑστέρει· πρεσβύτεροι δὲ αὐτοῦ παρόντες, τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐπλήρουν», χωρὶς ν' ἀναγράφῃ τὸ ὄνομα τῆς βασιλευούσης καὶ τοῦ προεστῶτος αὐτῆς, καθὼς ἄλλως ἀπέφυγε νὰ ἀναφέρῃ ὀνομαστὶ καὶ τὸν ἱσπανὸν ἐπίσκοπον Ὅσιον[2]. Ταῦτα παραλαμβάνει καὶ ὁ Σωκράτης[3], ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεξηγήσεως, καίτοι ἐγνώριζεν, ὅτι τοῦ Μητροφάνους διάδοχος ἦτο ὁ Ἀλέξανδρος. Ὁ Σωζόμενος ὅμως μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐπετρόπευσε τὴν ἐκκλησίαν ΚΠόλεως[4]. Ἐντεῦθεν αἱ ἀντιθέσεις τῶν γνωμῶν τῶν διαφόρων ἱστορικῶν περὶ τοῦ Μητροφάνους. Τινὲς τῶν ἱστορικῶν τούτων νομίζουσιν, ὅτι ὁ Εὐσέβιος «βασιλεύουσαν» ὑπονοεῖ τὴν Ρώμην καὶ δὲν δέχονται συμμετοχὴν εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ Μητροφάνους, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπισκοπὴν τάσσουσι ἀπὸ τοῦ 306 ἢ 307 μέχρι τῆς 4ης Ἰουνίου 314[5].

Ὅτι ὅμως ὁ Εὐσέβιος «βασιλεύουσαν» ἐννοεῖ τὴν ΚΠολιν εἶναι οἴκοθεν φανερόν· διότι ἱστορῶν τὸν βίον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀγνοῇ, ὅτι ἡ φερώνυμος μεγάλη πόλις ἦτο ἤδη ἡ βασιλεύουσα. Ὁ Γε-

* Συνέχεια ἐκ της σελίδος 108.

1. Τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον πραχθέντων Σύνταγμα, Ι, Ε΄. Migne, 85, 1229.

2. Migne, 20, 1061.

3. Ἐκκλ. ἱστορ., Ι, Η΄.

4. Ἐκκλ. ἱστορ., Ι, ΙΗ΄.

5. M. Fischer, De patriarcharum Constantinopolitanorum catalogis . . . ἐν Comment. philol. Ienenses. Leipzig, 1884, III, 297 ἑξ.— Οὐδαμοῦ τῆς ἱστορίας του ὁ Εὐσέβιος ὀνομάζει τὴν Ρώμην «βασιλεύουσαν».

λάσιος παραθέτει συμπεπληρωμένα τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου. Ἡ βασιλεύουσα ἦτο «ἡ νῦν» βασιλεύουσα καὶ προεστὼς αὐτῆς ὁ Μητροφάνης, εἷς δὲ τῶν ἀντιπροσώπων τούτου ἐν τῇ Συνόδῳ ἦτο ὁ πρεσβύτερος Ἀλέξανδρος. Ὁ Γελάσιος ἢ εἶχεν ὑπ' ὄψει πληρέστερον χειρόγραφον τοῦ Εὐσεβίου, ἢ συνεπλήρωσεν, ἀρυσθεὶς ἐξ ἄλλων πηγῶν. Ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι οἱ δημοσιευθέντες ὑπὸ τῶν H. Gelzer καὶ H. Hingenfeld[1] κατάλογοι τῶν πατέρων τῆς Συνόδου δὲν περιέχουσι τὸ ὄνομα τοῦ Μητροφάνους ἢ τοῦ ἀντιπροσώπου του, δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι οἱ κατάλογοι οὗτοι δὲν εἶναι πλήρεις, διότι παραλείπουσι καὶ ὀνόματα πατέρων ἱστορικῶς γνωστῶν ὡς μετασχόντων τῆς Συνόδου[2]. Θὰ ἦτο δὲ ἀκατανόητος ἡ μὴ παρουσία ἐν τῇ Συνόδῳ ἀντιπροσώπου ἐκκλησίας ὀρθοδοξούσης[3]. Διετυπώθη καὶ ἡ ἀντίρρησις, ὅτι πρὸ τοῦ 328 τὸ Βυζάντιον δὲν ἦτο γνωστὸν ὡς ΚΠολις. Ὁ Th. Preger[4] τάσσει τὴν ἵδρυσιν τῆς ΚΠόλεως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 325 καὶ 330. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον, τῷ 325 ἡ πόλις ἐκοσμήθη διὰ μεγαλοπρεπῶν κτιρίων, τὴν 26ην Νοεμβρίου 328 ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος καὶ τὴν 11ην Μαΐου 330 ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας πόλεως. Ἀντιθέτως ὅμως ὁ J. Maurice[5], στηριχθεὶς ἐπὶ πηγῶν, τὰς ὁποίας ἠγνόησαν προηγούμενοι συγγραφεῖς, δέχεται ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 324, μετὰ τὴν νίκην τοῦ Κωνσταντίνου κατὰ τοῦ Λικινίου, τὸ Βυζάντιον ὠνομάζετο ἤδη ΚΠολις[6].

Ὁ Γελάσιος λοιπὸν συνεπλήρωσεν ὅ,τι ὁ Εὐσέβιος ἀπεσιώπησε καὶ τὴν ἱστορικήν του πληροφορίαν ἐπανέλαβον βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ χρονογράφοι[7].

1. Patrum nicaenorum nomina. Leipzig, 1898.

2. Τὸ αὐτὸ παρατηρητέον καὶ περὶ ἄλλων τινῶν καταλόγων. E. Honigmann, Une liste inédite des pères de Nicée, ἐν «Byzantion», XX (1950), 63-71.

3. Ὁ Ἀλέξανδρος ἦτο θερμὸς ὑπέρμαχος τῆς πίστεως τῆς Νικαίας καὶ σφοδρὸς πολέμιος τῶν ἀρειανῶν. Ὁ Γελάσιος (ἔνθ' ἀνωτ. IV, Z', Migne, 85, 1241) τάσσει αὐτὸν εἰς τὴν αὐτὴν καὶ τὸν Ἀθανάσιον μοῖραν, ὡς πρὸς τὸ στερρὸν τῆς ὀρθῆς πίστεως.— Βεβαίως δὲν θὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ γνώμη τοῦ P. Batiffol (La Littérature grecque. Paris, 1897, σ. 224), ὅτι ὁ Κυζικηνὸς ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ «Συντάγματος» φαντασιοκοπεῖ, διὰ νὰ ἐξαπατήσῃ τοὺς ἀναγνώστας του. Τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν τοῦ «Συντάγματος» ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ Lœschke (Das Syntagma des Gelasius Cyzicenus. Bonn, 1906).

4. Das Gründungsdatum von Konstantinopel, ἐν «Hermes», XXXVI (1901), 336-42· XXXVII (1902), 316-18.

5. Centenaire de la Société nationale des antiquaires de France, 1904, σ. 281 ἑξ.

6. Πρβλ. Ed. Schwartz, ἐν «Nachrichten d. Götting. Gesellsch.», 1905, σ. 269 καὶ 279. M. Andrieu, ἐν Dictionnaire d' histoire et de géographie ecclésiastiques, II, 184-82,

7. Φωτίου, Μυριόβιβλον, 88· Migne, 103, 292. Θεοφάνης, Migne, 108, 97. Γ. Κεδρηνός, Migne, 121, 545. Νικήτα Χωνιάτου, Πανοπλία δογματική, Migne, 139, 1367 κλπ.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ Σύνοδος δὲν ὥρισέ τι περὶ τῆς διοικητικῆς ἐκτάσεως τοῦ ἐπισκόπου τῆς νέας βασιλευούσης πόλεως, ἐνῷ ἐμερίμνησε περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν δικαιοδοσιῶν τῶν ἐπισκόπων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ τῶν ἄλλων ἐπαρχιακῶν ἐπισκοπῶν. Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Πόντου, τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Αἰγύπτου εἶχον ἤδη ὀργανωθῆ διοικητικῶς. Ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἶχε διευκολύνει τὴν διοργάνωσιν ἐκείνην. Αἱ τοπικαὶ ἐκκλησίαι συνεκεντροῦντο περὶ τὰ μεγάλα πολιτικὰ κέντρα Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας, Καισαρείας τῆς ἐν Παλαιστίνῃ, Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, Ἐφέσου κλπ., κατὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους διαίρεσιν τῶν διοικήσεων. Ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς πρωτευούσης πόλεως ἑκάστης διοικήσεως ἔδιδε καὶ ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς. Τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παλαιστίνης ἡγεῖτο οὐχὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἀποστολικῆς καθέδρας τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλ' ὁ τῆς μητροπόλεως Καισαρείας. Ἡ Ἀντιόχεια, μεγάλη καὶ ἐπίσημος ἀποστολικὴ καθέδρα καὶ λίκνον τοῦ ἑλληνικοῦ, δηλαδὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ, Χριστιανισμοῦ δὲν φαίνεται προηγουμένη ἱεραρχικῶς τοῦ πάπα Ἀλεξανδρείας. Διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐπισκοπικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐθέσπισεν εἰδικὸν κανόνα. Ἀνεγνωρίσθη ἡ ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Λιβύης καὶ τῆς Πενταπόλεως.

Τὴν ἀποφάσιν αὐτῆς ἡ Σύνοδος ἐστήριξεν εἰς «τὰ ἀρχαῖα ἔθη» καὶ εἰς τὸ «σύνηθες» τὸ ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐπισκοπικῆς του ἐξουσίας. Τῆς «συνηθείας» ταύτης δὲν ὑπελείφθη ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐκτὸς τῆς ἐξεχούσης πολιτικῆς σημασίας τῆς πόλεως ταύτης, ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἐσημείωσεν ἱστορικὴν δρᾶσιν πρωτίστης σημασίας, ὄχι μόνον διότι ἔσχεν ὡς ποιμένας ἰσχυρὰς προσωπικότητας, ἀλλὰ καὶ διότι ἤκμασαν ἐν αὐτῇ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, διάσημοι σχολαί, κατηχηταὶ καὶ θεολόγοι, οἵτινες ἔδωκαν τὴν συστηματικὴν διατύπωσιν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν καὶ ὑπερημύνθησαν μετ' ἐπιστήμης αὐτῶν.

Διοικητικῶς ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας παρουσίαζεν ἰδιοτυπίαν ἀξιοσημείωτον. Ἀπηρτίζετο ἐξ ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων ἀνεξαρτήτων, ἐχουσῶν ἐπὶ κεφαλῆς ἕνα πρεσβύτερον. Μεταξὺ τῶν πρεσβυτέρων τούτων ἐξελέγετο ὁ ἐπίσκοπος «τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐκκλησιῶν[1]». Τοιούτου δ' ἐπισκόπου ἡ ἐξουσία δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐξαπλωθῇ ἐπὶ πάσης τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν ὁμόρων χωρῶν. Διὰ πρώτην φορὰν ὁ Ἀλεξανδρείας Δημήτριος (189-232) — ὁ λίαν θλιβερᾶς μνήμης ἐπίσκοπος οὗτος διὰ τὸ θανάσιμον μῖσός του κατὰ τοῦ μεγάλου διδασκάλου Ὠριγένους — προσέθηκε τρεῖς ἐπισκόπους· ἀκολούθως ὁ Ἡρακλᾶς (232-247) εἴκοσι καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ὁ

1. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστορ., V, 9.

ἀριθμὸς τῶν ἐπισκόπων ἔβαινεν αὐξανόμενος. Τῶν ἐπισκόπων τούτων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, εἰς τὸν ὁποῖον πλήρως ὑπετάσσοντο. Οὕτω δὲ ὁ ἐπίσκοπος οὗτος μετὰ τῆς συμπαγοῦς ὁμάδος τῶν ὑπηκόων του ἐπισκόπων καὶ τῶν μοναχικῶν ταγμάτων ἐνεφανίζετο λίαν ἰσχυρὸς «πάπας», ὅστις θὰ ἠδύνατο ν' ἀποβλέψῃ εἰς τὴν ὑπαγωγὴν καὶ τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του.

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τοιούτου συστήματος ἐπέδρασεν ἆρά γε τὸ «σύνηθες» τῆς ἐν Ρώμῃ ἐκκλησίας; Θὰ ἦτο ἀξιοσπούδαστος ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος τούτου [1].

1. Αἱ σχέσεις Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης ἐμφανίζονται λίαν στεναὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρειανικῶν ἐρίδων. Ἡ Ρώμη εἶχεν ἀποβῆ τὸ καταφύγιον ὀπαδῶν τῆς Νικαίας, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἀνάμιξις τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης εἰς τὰς ἔριδας τῶν ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν προσελάμβανεν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα. Μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Ἀθανασίου ὑπὸ τῶν συνελθόντων ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀρειανῶν ἐπισκόπων, ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Ἰούλιος διὰ γράμματος αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τούτους κατέκρινε τὴν ἐξαγγελθεῖσαν κρίσιν κατὰ τοῦ Ἀθανασίου ὡς μονομερῆ, ἐπειδὴ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἰουλίου δὲν μετέσχον τῆς συνόδου. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς κανὼν ἀπῄτει, κατὰ τὸν Ἰούλιον, ὅπως οἱ ἐν τῇ Δύσει λάβωσι γνῶσιν τῶν κατηγοριῶν, « ἵνα οὕτω παρὰ πάντων ὁρισθῇ τὸ δίκαιον » (Ἀθανασίου, Ἀπολογητικὸς κατὰ ἀρειανῶν, 35. Migne, 25, 305 - 308). Ἀλλ' ἐνῷ θέτει ὁ Ἰούλιος τὴν γενικὴν ταύτην ἀρχὴν τῆς ὁμοφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν διὰ τοιαύτης φύσεως καταδίκας, προσθέτει, ὅτι « μάλιστα » διὰ τὴν ἐκκλησίαν Ἀλεξανδρείας ὤφειλον νὰ γράψωσιν εἰς Ρώμην, ἐπειδὴ « ἔθος ἦν, πρότερον γράφεσθαι ἡμῖν, καὶ οὕτως ἔνθεν ὁρίζεσθαι τὰ δίκαια» (Ἀθανασίου, ἔνθ' ἀνωτέρω)· ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἔμεινεν ἀπληροφόρητος, ὁ Ἰούλιος ἠρνήθη νὰ εἶναι « σύμψηφος ». Ἡ τοιαύτη στάσις, ἔγραφεν ὁ Ἰούλιος, ἀπέβλεπεν εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον, πρὸς ἀποφυγὴν αὐθαιρέτων καὶ μονομερῶν κρίσεων. Ἡ ἀνωτέρω φράσις τοῦ γράμματος τοῦ Ἰουλίου περὶ ἔθους ἀπαιτοῦντος νὰ λάβῃ πρότερον γνῶσιν ἡ Ρώμη τοῦ ἐπιμάχου ζητήματος διὰ νὰ ὁρισθῇ παρ' αὐτῆς τὸ δίκαιον, δίδει ἀφορμὴν εἰς πολλὰς συζητήσεις. Τὴν τοιαύτην ἀξίωσιν ὁ Ἰούλιος προέβαλεν εἰδικῶς διὰ τὴν ἐκκλησίαν Ἀλεξανδρείας, ἐπικαλεσθεὶς τὸ ἔθος. Ἡ ἀξίωσις ὅμως αὕτη οὔτε τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου « παρὰ πάντων » ἀπέκλειεν, οὔτε καὶ τὴν σύγκλησιν συνόδου ἀπέρριπτεν (Ἀθανασίου, Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχούς, 8. Migne, 25, 704· « ὁ δὲ ἐπίσκοπος Ρώμης Ἰούλιος ἔγραψε χρῆναι γενέσθαι σύνοδον »).

Ὁ Lietzmann (ἔνθ' ἀν., II, 62) νομίζει, ὅτι ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας εἶναι θυγάτηρ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ὡς λαβοῦσα παρὰ ταύτης τὴν ἐπισκοπικὴν ἐξουσίαν, στηριχθεὶς προφανῶς εἰς ὅσα ἔγραψεν ὁ Ἰούλιος. Οὗτος ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω φράσεως δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ, ὅτι διηρμήνευε τὰ παραδοθέντα ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου (Ἀθανασίου, ἔνθ' ἀνωτ. 25, 308). Ἀλλ' οὔτε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, οὔτε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἰσήχθη ὁ Χριστιανισμὸς ὑπὸ τοῦ κορυφαίου ἀποστόλου. Ὁ Ἰούλιος δὲν διεκδικεῖ δικαιώματα πρωτείου θείῳ δικαίῳ, ὥστε ἡ κρίσις ἐπὶ ζητημάτων γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διαφέροντος νὰ πηγάζῃ ἀπολύτως παρ' αὐτοῦ. Τοὐναντίον· ζητεῖ κοινὴν ἐνέργειαν τῶν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὸ ἔθος, καὶ ἐλέγχει τοὺς ἀνατροπεῖς τοῦ ἔθους τούτου, τοὺς ἐπιχειροῦντας τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ « πρωτείου » ρωμαϊκοῦ, καθὼς νομίζει ὁ Lietzmann,

Οἱ πατέρες τῆς πρώτης οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀνεγνώρισαν τὸ διοικητικὸν καθεστὼς τῶν ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὰ διὰ τοῦ χρόνου ἀποκτηθέντα. Ταῦτα διὰ τοὺς πατέρας ἐκείνους ἀπετέλουν «ἔθη», τὰ ὁποῖα ὅμως ἐχαρακτήρισαν ὡς «ἀρχαῖα». Συμφώνως δὲ πρὸς τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ἔθη ἀνεγνώρισαν τὸ διοικητικὸν καθεστὼς τῶν ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, διετήρησαν δὲ καὶ τὰ «πρεσβεῖα» τῶν ἐκκλησιῶν τῶν διοικήσεων Ἀσιανῆς, Ποντικῆς καὶ Θρᾳκικῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων, ἀπέδωκαν μὲν τὴν ἐκ συνηθείας καὶ ἀρχαίας παραδόσεως τιμὴν εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς, ἀλλ' ἄνευ μειώσεως τοῦ ἀξιώματος τῆς μητροπόλεως, δηλαδὴ τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης[1].

Κατὰ ταῦτα, οἱ πατέρες τῆς πρώτης οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀνεγνώρισαν τὸ ὑπάρχον καθεστὼς ἐν τῇ διοικήσει τῶν Ἐκκλησιῶν· τὴν ἀναγνώρισιν ἐστήριξαν γενικῶς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀρχαίου ἔθους. Ὅ,τι οἱ ἐπίσκοποι τῶν μεγάλων πόλεων εἶχον κατορθώσει νὰ προσαποκτήσουν, εἶχεν ἀποτελέσει «σύνηθες» καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὸ οἱ πατέρες ἐκεῖνοι ἐδέχθησαν τὸ καθεστὼς τὸ δημιουργηθὲν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων Ἀλεξανδρείας. Κατ' ἀναλογίαν ἀνεγνωρίσθησαν καὶ τὰ πρεσβεῖα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν. Κυρίως ἡ Σύνοδος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνάγκας τῆς διοικήσεως, ἥτις εἶχε προσαρμοσθῆ πρὸς τὴν διοικητικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους. Προδιεγράφετο λοιπὸν σαφῶς καὶ ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τῆς βασιλευούσης πόλεως. Ταχέως ἡ ἐκκλησία ΚΠόλεως ἤρχισε προσλαμβάνουσα ἰδιάζουσαν ἱστορικὴν σπουδαιότητα. Σύμπασα ἡ Ἀνατολὴ στρέφει τὰ βλέμματά της πρὸς τὸ νέον τοῦτο πνευματικὸν κέντρον, τὸ ἐγκαινίζον νέαν ἱστορικὴν περίοδον ἐν τῇ

ἀλλὰ περὶ τηρήσεως τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπαιτούσης τὴν σύμπραξιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐπὶ κοινῇ ὠφελείᾳ (παρὰ Ἀθανασίῳ, ἔνθ' ἀν., 25, 208· « ὑπὲρ τοῦ κοινῇ συμφέροντός ἐστιν ἃ γράφω ») καὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν γενικῶν ζητημάτων διὰ συνόδου. Δικαίως δὲ ἠξίου τὴν μὴ παράβασιν τῆς ἀρχῆς ταύτης. Ἐπίσης ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς φρονεῖ, ὅτι ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Κύριλλος « ὑποτάσσονται εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τρόπον, ὅστις φαίνεται παράχορδος καὶ ἀντίθετος πρὸς τοὺς ἄλλους ἡγέτας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες ἐτήρουν τὴν παραδεδομένην στάσιν ». Ἀλλ' οὔτε ὁ Ἀθανάσιος, οὔτε ὁ Κύριλλος « ὑπετάχθησαν » εἰς τὴν Ρώμην. Ἀμφότεροι ἐπὶ θεμελιωδῶν ζητημάτων πίστεως, ἀφορώντων εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐτὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπεζήτησαν τὴν ἑνιαίαν καὶ ὁμόφωνον ἐμφάνισιν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ὁριστικὴν καὶ ἀνέκκλητον λύσιν τῶν ζητημάτων ἐκείνων. Κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐπολιτεύθησαν ἀμφότεροι (Π. Κ. Πολάκη, Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας. Istanbul, 1948).

1. Καν. ἕκτος καὶ ἕβδομος· παρὰ Ράλλῃ καὶ Ποτλῇ, Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων. Ἀθήνησιν, 1852, ΙΙ, 128, 131. Ἡ ἀρχαία παράδοσις περὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἐπεβλήθη τοῦ «ἀξιώματος» τῆς μητροπόλεως Καισαρείας. Διότι ὁ ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων ἱεραρχικῶς εἶχε «τὴν ἀκολουθίαν τῆς τιμῆς». Ὁ Ἱεροσολύμων Μάξιμος διὰ νὰ δικαιώσῃ τὸν Ἀθανάσιον συνεκάλεσεν εἰς σύνοδον ἐπισκόπους ἀπὸ Συρίας καὶ Παλαιστίνης (Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., ΙΙ, ΚΔ΄).

ἐξαπλώσει τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ Ἀνατολὴ ἦτο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ οὐδόλως ἠνείχετο κυριαρχίαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Αἱ ἀντιθέσεις αὗται ἐξεδηλώθησαν ἐμφανῶς καὶ κατὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ σχίσματος τῆς Ἀντιοχείας.

Β.—ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΗ

1. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΣΧΙΣΜΑΤΟΣ

Τὸ σχίσμα τῆς Ἀντιοχείας συνετάραξε τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ ὀγδοήκοντα καὶ πέντε ἔτη. Τὴν ἀφορμὴν εἰς τὸ σχίσμα τοῦτο ἔδωκεν ἡ καθαίρεσις τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Εὐσταθίου. Οὗτος ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου, κατήγγειλε τὸν κίνδυνον τὸν ὁποῖον διέτρεχεν ἡ ὀρθοδοξία ἕνεκα τῆς ἐπανόδου ἐκ τῆς ἐξορίας τοῦ ἀρειανοῦ ἐπισκόπου Νικομηδείας Εὐσεβίου (τέλη τοῦ 328). Ἐν μικρᾷ πραγματείᾳ περὶ τοῦ περιφήμου χωρίου τῶν Παροιμιῶν, 8, 22 «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ», ἀπεκάλυψε τὰς ὑπούλους σκέψεις τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀρείου, οἵτινες ἀνειλικρινῶς εἶχον ὑπογράψει τὴν πίστιν τῆς Νικαίας[1]. Ὁ Εὐσέβιος εἶχε κατορθώσει διὰ ραδιουργιῶν καὶ τῆς ἐπιτηδειότητος ἀσυνειδήτων αὐλικῶν ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὔνοιαν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ νὰ διαθέσῃ τοῦτον δυσμενῶς κατὰ τῶν ἐπισκόπων τῶν ἐμμενόντων πιστῶς εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Εὐσταθίου ἐστρέφετο καὶ κατὰ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Εὐσεβίου, συνεργοῦ τοῦ Νικομηδείας Εὐσεβίου. Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου κατηγορεῖτο ὡς παραχαράκτης τῆς πίστεως τῆς Νικαίας[2]. Οἱ ἐχθροὶ δὲ τῆς πίστεως ταύτης κατηγόρουν τὸν Εὐστάθιον ἐπὶ σαβελλιανισμῷ[3]. Ὁ Νικομηδείας Εὐσέβιος διεῖδεν, ὅτι ἡ ἐξουδετέρωσις τοῦ Εὐσταθίου μόνον διὰ δόλου ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ. Κατώρθωσε νὰ λάβῃ ἄδειαν παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου, ἵνα ἐπισκεφθῇ τὸν ἀνεγειρόμενον ἐν Ἱεροσολύμοις ναὸν καὶ ἐπωφεληθεὶς τῆς εὐκαιρίας ταύτης διέτρεξε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Παλαιστίνην καὶ ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν ὁμοφρονούντων. Ἄγων δὲ καὶ ὁμόφρονάς τινας ἐπισκόπους, ἦλθεν εἰς Ἀντιόχειαν καὶ συνήγαγε σύνοδον πρὸς ἐξέτασιν κατηγορίας γυναίου τινὸς κατὰ τοῦ Εὐσταθίου. Ἄνευ ἀποδείξεων, ὁ Εὐστάθιος ἐκρίθη ἔνοχος καὶ ἐπὶ πλέον κατηγορηθεὶς ἐπὶ σαβελλιανισμῷ, ὡς ἀποδεχόμενος τὸ «ὁμοούσιον», κατεδικάσθη εἰς καθαίρεσιν. Ἡ τοιαύτη τόλμη τοῦ Εὐσεβίου καὶ

1. M. Spannent, Recherches sur les écrits d'Eustathe d'Antioche avec une édition nouvelle des fragments dogmatiques et exégétiques (fasc. LV· Mémoires et travaux publiés par des professeurs des Facultés catholiques de Lille). Lille, 1948.

2. Dictionnaire de théologie catholique, V, 2, 1554-1565.

3. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., I, ΚΓ'. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστ., II, ΙΗ'.

τῶν ἀκολούθων του προκαλεῖ ὄντως κατάπληξιν, νομίζουσι δέ τινες, ὅτι διὰ τὴν καταδίκην ἐκείνην ἐνείχοντο λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ τῆς Ἀντιοχείας, ἐχθροὶ τοῦ Εὐσταθίου.

Ἀκολούθως οἱ εὐσεβιανοὶ ἔσπευσαν νὰ μεταβῶσιν εἰς Νικομήδειαν. Κατώρθωσαν δὲ νὰ πείσωσι τὸν βασιλέα, ὅτι ἡ ἀπόφασις ἡ ἐξενεχθεῖσα κατὰ «μοιχοῦ ὁμοῦ καὶ τυράννου» [1] ἦτο δικαία, καθ' ὅσον ἄλλως ὁ Εὐστάθιος δὲν εἶχε τηρήσει τὸν προσήκοντα σεβασμὸν πρὸς τὴν μητέρα τοῦ βασιλέως [2].

Ὁ Εὐστάθιος ἐξωρίσθη εἰς Τραϊανούπολιν τῆς Θρᾴκης, ἔνθα ἀπεβίωσε πρὸ τοῦ 337, πιθανῶς [3].

Ἡ μετάθεσις ἐκ Τύρου εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀντιοχείας τοῦ ἡμιαρειανοῦ Παυλίνου (330) ἔδωκε τὸ σύνθημα εἰς τὸ φοβερὸν σχίσμα. Μερὶς τῶν ὀπαδῶν τοῦ Εὐσταθίου ἀπεσπάσθη τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας καὶ συνεκεντρώθη περὶ τὸν πρεσβύτερον Παυλῖνον [4]. Ἀλλ' ἐπίσης μεγάλη μερὶς ὀρθοδόξων, καίτοι κατεδίκαζε τὴν ἄδικον καταδίκην τοῦ Εὐσταθίου, ἀνεγνώρισε τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἡμιαρειανοῦ Παυλίνου, νομίζουσα ὅτι οὕτω ἀπεσοβεῖτο τὸ σχίσμα ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἐκκλησίας.

2. ΔΙΑΔΟΧΗ ΑΡΕΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΑΡΕΙΑΝΙΖΟΝΤΩΝ

Ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ Παυλίνου διήρκεσε μόνον ἓξ μῆνας, ἡ τοῦ διαδόχου του Εὐλαλίου (331 - 332) ὀλιγώτερον τῆς διετίας, ἡ δὲ τοῦ Εὐφρονίου ὀλίγους μῆνας. Ὁ Φλάκκιλος ἐποίμανε μακρότερον χρόνον (333 - 342 ἢ 343), ὁ διαδεχθεὶς δὲ τοῦτον Στέφανος, ἄλλοτε ἀπόβλητος τοῦ κλήρου τῆς Ἀντιοχείας ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου, συνετάχθη μετὰ τῶν πολεμίων τῆς ἐν Σαρδικῇ ὀρθοδόξου συνόδου [5]. Μετὰ τὴν καθαίρεσιν τούτου, ὡς αὐτουργοῦ τῆς αἰσ-

1. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., I, 21.

2. Μ. Ἀθανασίου, Ἀρειαν. ἱστορ. 4. Migne, 25, 697· «Διαβάλλεται (ὁ Εὐστάθιος) Κωνσταντίνῳ τῷ βασιλεῖ, πρόφασίς τε ἐπινοεῖται ὡς τῇ μητρὶ ποιήσας ὕβριν». Ὁ Σωκράτης (I, ΚΔ') γράφει γενικῶς «δι' ἄλλας οὐκ ἀγαθὰς αἰτίας», τὰς ὁποίας ὅμως δὲν κατονομάζει· διότι, προσθέτει ὁ ἱστορικὸς οὗτος, τοῦτο συνήθιζον περὶ πάντων τῶν καθαιρουμένων οἱ ἐπίσκοποι, «κατηγοροῦντες μὲν καὶ ἀσεβεῖν λέγοντες, τὰς δὲ αἰτίας τῆς ἀσεβείας οὐ προστιθέντες». Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Εὐστάθιον γράφει μέν, ὅτι «καὶ πολλὰ ἕτερα κατὰ τοῦ μακαρίου ἐκίνησαν», πλὴν οὐδὲν λέγει περὶ τῆς σκευωρίας (τ. II, σ. 725, ἔκδ. Gaume). Ἐντεῦθεν ὁ L. Duchesne (Hist. ancienne de l'Eglise, II, 162) θεωρεῖ ὕποπτον καὶ μυθῶδες τὸ ἀναγραφὲν ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, ἐνῷ ὁ F. Cavallera (Le schisme d'Antioche. Paris, 1905, σ. 59) ἐκφέρει ἀντίθετον γνώμην.

3. Gwatkin, Studies of Arianism². London, 1900, σ. 77, σημ. 2.

4. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστ., I, ΚΑ'.

5. Ὁ Στέφανος οὗτος ἐνείχετο εἰς τὴν σκευωρίαν κατὰ τῶν δύο ἀπεσταλμένων ἐκ τῆς Δύσεως, τοῦ πρεσβυτέρου Εὐφρατᾶ καὶ τοῦ Βικεντίου. Τὰ τῆς σκευωρίας

χρᾶς σκευωρίας, ἐξελέγη ὁ ἐκ Φρυγίας Λεόντιος, «συλλουκιανιστής», ὀπαδὸς τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Νικομηδείας Εὐσεβίου, ἐκ τῶν ἀποβλήτων δὲ τοῦ Εὐσταθίου. Ὁ Θεοδώρητος[1] χαρακτηρίζει τοῦτον «κρυψίνουν καὶ τὰς ὑφάλους πέτρας μιμούμενον». Πρὸς τούτοις ἐπεκαλεῖτο «εὐνοῦχος» καὶ τὴν αἰτίαν τῆς προσωνυμίας ταύτης γνωρίζει ὁ Ἀθανάσιος[2].

Διὰ τῶν ἐκλογῶν τούτων, ἡ ἐπίσημος ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας προσέκλινε πρὸς τὸν ἀρειανισμόν· διὸ καὶ ὁ Ἀθανάσιος ἐλθὼν εἰς Ἀντιόχειαν κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Κωνσταντίου, ὅτε ἐπέστρεφεν ἐκ τῆς ἐξορίας (346), δὲν ἐπεκοινώνησε μετὰ τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας. Εἰς τὴν ἀξίωσιν δὲ τοῦ Κωνσταντίου, ὅπως παραχωρήσῃ ναὸν εἰς τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀρειανούς[3], ὁ Ἀθανάσιος ἐδείχθη πρόθυμος νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν βασιλικὴν ταύτην ἀξίωσιν ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅπως καὶ ὁ Κωνστάντιος παραχωρήσῃ εἰς ἑκάστην πόλιν ναὸν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους.

Ὁ Ἀθανάσιος, ἐξόριστος εἰς τὴν Δύσιν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Ρώμην, ἀνεπιφύλακτον ὑπέρμαχον τῶν δογματικῶν ἰδεῶν του. Ἡ ἐπάνοδος δὲ αὐτοῦ εἰς τὴν ἕδραν του ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης Ἰούλιον, νὰ διαδηλώσῃ τὴν χαράν του ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν τῆς Ἀλεξανδρείας[4]. Ὁ Ἰούλιος συναισθανόμενος τὴν χαρὰν τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, λαβούσης τὸ ἔπαθλον τῆς πίστεώς της πρὸς τὸν κακοπαθήσαντα ποιμένα της, συγχαίρει διὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ «ἀδελφοῦ» του εἰς Ἀλεξάνδρειαν. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀθανασίου κατωχυρώθη ὄχι μόνον διὰ τῆς ἀποφάσεως συνόδου ἐπισκόπων ἀπὸ Συρίας καὶ Παλαιστίνης, συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Μαξίμου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συναινέσεως τοῦ Κωνσταντίου[5].

Ἐν τοσούτῳ, οἱ ὀρθόδοξοι Ἀντιοχείας εἶχον τεθῆ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν δύο διακεκριμένων λαϊκῶν, τοῦ Φλαβιανοῦ καὶ τοῦ Διοδώρου. Ὁ μὲν Διόδωρος[6] ἦτο ὁ ρήτωρ τῆς ὀρθοδόξου μερίδος, συγγραφεὺς καὶ διαλεκτικός.

ἐκθέτει ὁ Ἀθανάσιος (Ἱστορ. Ἀρειαν., 20-21) καὶ κατὰ τοῦτον οἱ ἱστορικοὶ Θεοδώρητος (II, Θ΄-Ι΄) καὶ Νικηφόρος Κάλλιστος (IX, 23). Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν, τ. II, σ. 686, Gaume) γράφει τὰ ἑξῆς· «Καί τινα καὶ τῆς τοῦ δόγματος ἕνεκεν διαστροφῆς καὶ τῆς τοῦ βίου μοχθηρίας, τῆς ἀρχῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκβεβλημένον (Στέφανος ὄνομα ἦν αὐτῷ), κελεύει (ὁ Ἰουλιανὸς) πάλιν τὸν διδασκαλικὸν ἀναβαίνειν θρόνον».

1. Ἐκκλ. ἱστορ., II, 10.
2. Ἀπολογία περὶ φυγῆς, 26. Ἱστορ. Ἀρειαν., 28.
3. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ. II, ΚΓ΄. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 12.
4. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., II, ΚΓ΄.
5. Σωκράτους, ἔνθ᾽ ἀνωτέρω.
6. Κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην, ὁ Διόδωρος κατήγετο ἐκ Ταρσοῦ καὶ ἦτο μαθητὴς τοῦ ἐπισκόπου Ταρσοῦ Σιλβανοῦ (Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ., 244, 4). Ὁ ἐπίσκοπος οὗτος ἦτο ὁμοιουσιανός, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἠμπόδισε τὸν Διόδωρον νὰ διακρίνῃ τὴν ὀρθὴν πίστιν.

Ὁ δὲ Φλαβιανὸς εἶχε τὴν ἐπιστήμην ἐπίβασιν τῆς πρακτικότητος, ἦτο ἡγέτης ἀποφασιστικός, ἐνισχύων τὸν λαὸν καὶ συναγείρων τὰς τάξεις μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως. Ἕνεκα δὲ τῆς σπουδαιότητος τῆς λατρείας διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως, ἀμφότεροι οὗτοι προέβησαν εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς ψαλμῳδίας διὰ τῆς διαιρέσεως εἰς δύο ὁμάδας τοῦ χοροῦ τῶν ψαλλόντων, οἵτινες ἔψαλλον ἐκ διαδοχῆς[1].

Ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων τούτων ὁ καιροσκόπος Λεόντιος ἐτήρει ὑποκριτικῶς προσχήματά τινα. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (358), ὁ διὰ ῥαδιουργιῶν κατορθώσας νὰ εἰσπηδήσῃ εἰς Ἀντιόχειαν ἐπίσκοπος Γερμανικείας Εὐδόξιος, ἤρξατο λυμαινόμενος «συὸς ἀγρίου δίκην τὸν ἀμπελῶνα τὸν θεῖον»[2]. Ὁ Εὐδόξιος ἦτο ἐκ τῆς μερίδος τοῦ Ἀκακίου, ἐπισκόπου τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας, ὅστις εἶχεν ἀποκηρυχθῆ ὑπὸ τῆς ἐν Σαρδικῇ συνόδου[3]. Τὰ περὶ τοῦ Εὐδοξίου κατηγγέλθησαν εἰς τὸν ἐν τῇ Δύσει εὑρισκόμενον Κωνστάντιον, οὗτος δὲ διέταξε τὴν σύγκλησιν συνόδου πρὸς ἐξέτασιν τῶν καταγγελθέντων. Ἡ σύνοδος συνελθοῦσα ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας, διῃρέθη εἰς δύο μερίδας, προκειμένου νὰ ἀποφασίσῃ ἐὰν θὰ προηγεῖτο ἡ ἐξέτασις τοῦ ζητήματος τῆς πίστεως ἢ αἱ κατὰ τῶν ἐπισκόπων κατηγορίαι. Ἡ πλειοψηφοῦσα μερὶς τῶν ἀπορριπτόντων τὸ ὁμοούσιον καὶ τὸ ὁμοιούσιον, δεχομένων δὲ τὸ ὅμοιον τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα, καθῄρεσαν τὸν Ἀκάκιον καὶ τὸν Εὐδόξιον, ἀνέδειξαν δὲ ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Ἀνιανόν τινα, τὸν ὁποῖον ὅμως οἱ περὶ τὸν Ἀκάκιον συλλαβόντες, παρέδωκαν εἰς τοὺς βασιλικοὺς ἐπιτρόπους, οἵτινες τὸν ἐξώρισαν[4]. Οἱ ἀκακιανοὶ ἐτράπησαν πρὸς τὴν ΚΠολιν, ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ὁμοιουσιανῶν, ἐξεδίωξαν τὸν Μακεδόνιον καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ κατέστησαν τὸν Εὐδόξιον[5]. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἔσχον σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Εὐδοξίου ἐν ΚΠόλει, ἐξελέγη ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας ὁ Μελέτιος μετὰ τοῦ ὁποίου ἄρχεται νέα περίοδος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας ταύτης.

Ἀναθεωροῦντες τὰ προηγηθέντα ἱστορικὰ γεγονότα, παρατηροῦμεν ὅτι οὔτε ὁ Εὐστάθιος, οὔτε οἱ ἄλλοι ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι κατὰ τὰς δογματικὰς καὶ προσωπικάς των διαμάχας οὐδέποτε ἀπηυθύνθησαν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης. Ἐπίσκοποι καθαιρεθέντες, καὶ μάλιστα ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος,

1. Ῥοβ. Duval, La Littérature syriaque[2]. Paris, 1900, σ. 21-22. L. Duchesne. Origines du culte chrétien. Paris, 1898, ch. IV, 3. Dom F. Cabrol, Le livre de la prière antique. Tours, 1919, σ. 49-52. L. Petit, ἐν Dictionnaire d' archéol. et de litur. chrét., ἐν λ. ἀντίφωνα.

2. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II. 25.

3. Θεοδωρήτου, αὐτόθι.

4. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., II, Μ΄.

5. 27 Ἰανουαρίου 360, κατὰ τὸ Πασχάλιον χρονικὸν α. 360. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II. 27.

δὲν ἐζήτησαν τὴν δικαίωσιν αὐτῶν παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Τοῦτο οὐδόλως ἐδήλου, ὅτι οἱ ἀνατολικοὶ ἠγνόουν ἐσκεμμένως τὰς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Τοὐναντίον, ἐλάμβανον σοβαρῶς ὑπ᾿ ὄψιν αὐτὰς καὶ περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο τὴν γνώμην αὐτῶν. Ὁ Φλαβιανὸς καὶ ὁ Διόδωρος ἐλέγχοντες τὰς ἐπιβουλὰς τοῦ Λεοντίου, προστατεύοντος τὸν ἀρειανὸν Ἀέτιον, ἠπείλησαν ὅτι θὰ ἀπήρχοντο εἰς τὴν Δύσιν, ἵνα καταστήσωσι γνωστὰ τὰ σκευωρούμενα κατὰ τῆς ὀρθῆς πίστεως[1]. Ἀπεκρούετο μὲν ἡ τάσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ὅπως κυριαρχήσῃ ἐπὶ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας, ἀνεγνωρίζετο δ᾿ ὅμως, ὅτι ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ζητημάτων τῆς πίστεως. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐμπλακεῖσα εἰς ἀδιέξοδον ἕνεκα τῆς σφαλερᾶς καὶ ἀντεκκλησιαστικῆς πορείας αὐτῆς ἐν τῷ ζητήματι τῆς Ἀντιοχείας, ἐνόμιζεν ὅτι διέσωζε τὸ κῦρος αὐτῆς ἐμμένουσα ἀδιαλλάκτως εἰς τὴν ἐσφαλμένην στάσιν της, τὴν ὁποίαν πεισμόνως ἠκολούθησε καὶ μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μελετίου καὶ ἥτις ἐπεσώρευσε συμφορὰς ἀνεπανορθώτους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

3. ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Αἱ περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μελετίου εἰδήσεις πρὸ τῆς μεταθέσεώς του εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀντιοχείας, παρουσιάζονται συγκεχυμέναι. Ἐπίσκοπος Σεβαστείας[2], μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἐπισκόπου Σεβαστείας Εὐσταθίου, παρὰ τὸν ἤπιον καὶ γοητευτικόν του χαρακτῆρα, δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπομείνῃ «τῶν ἀρχομένων τὸ δυσήνιον»[3] καὶ ἀπεχώρησε τῆς ἐπισκοπῆς. Ὁ Ἐπιφάνιος[4] θεωρεῖ αὐτὸν ἀνήκοντα εἰς τὴν μερίδα τῶν «ὁμοίων» καὶ ὀπαδὸν τοῦ ἀρειανίζοντος ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Ἀκακίου, ἐνῷ οἱ ἀρειανοὶ τὸν ἐξελάμβανον ὁμόφρονα.

Δὲν εἶναι εὔκολος ὁ καθορισμὸς τῶν δογματικῶν ἰδεῶν τοῦ Μελετίου[5]. Ἐμφανῶς δὲν εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, ἐδεικνύετο μετριοπαθής, ἀλλ᾿ ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Σελευκείας εἶχεν ὑπογράψει τὴν ἔκθεσιν πίστεως τῶν περὶ τὸν Ἀκάκιον[6]. Ἕνεκα δὲ τῆς τοιαύτης στάσεώς του ὁ Ἀκάκιος ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἐγκαθιδρύσεώς του ἐν Ἀντιοχείᾳ.

Ἀλλὰ τὸ ἀμφίβολον τῶν ἰδεῶν τοῦ Μελετίου διελύθη εὐθὺς μετὰ τὴν

1. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 24· «Ἠπείλουν δὲ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποστήσεσθαι κοινωνίας, καὶ τὴν ἑσπέραν καταλήψεσθαι, καὶ δῆλα ποιήσειν τὰ τυρευόμενα».

2. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., II, ΜΔ΄.

3. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 31.

4. Κατὰ αἱρέσεων, 73, 23· Migne, 42, 445.

5. Πρβλ. F. Loofs, Eustathius von Sebaste. Halle, 1898. Realencyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche[3] (Herzog - Hauck), XII, 553. F. Cavallera, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 95 - 7.

6. Σωκράτους, αὐτόθι.

ἐκλογὴν ἐν λόγῳ του ἐπὶ τοῦ περιφήμου χωρίου τῶν Παροιμιῶν (8, 22), ὅτε κατεδείχθη ἡ ὀρθοδοξία του, καίτοι ἀπέφυγε τὴν χρῆσιν τῶν γνωστῶν τεχνικῶν ὅρων, οἵτινες προεκάλουν τὴν θύελλαν τῶν αἱρέσεων[1]. Ἡ ἀντίδρασις τῶν ἀρειανῶν ἐξεδηλώθη σφοδροτάτη. Οἱ μὲν κατηγόρουν τὸν Μελέτιον ὡς παραβάτην τῶν κανόνων, διπρόσωπον καὶ ὑποκριτήν, ἀφοῦ προσεποιήθη, ὅτι ἦτο ὀπαδός των καὶ ἀκολούθως ὑπεστήριξε τὸ «ὁμοούσιον»[2]. Οἱ δέ, ἐξανέστησαν κατ᾽ αὐτοῦ, ἐπωφεληθέντες διοικητικῶν τινων μέτρων, ἅτινα προεκάλεσαν τὴν δυσαρέσκειαν τοῦ κλήρου[3]. Δὲν ὑπελείφθησαν καὶ οἱ κατηγορήσαντες τὸν Μελέτιον ἐπὶ σαβελλιανισμῷ[4]. Ἕνεκα τῶν κατηγοριῶν τούτων, ὁ Κωνστάντιος ἐξώρισε τὸν Μελέτιον (360 - 61), εἰς τὴν θέσιν δ᾽ αὐτοῦ ἐκλήθη ἐξ Ἀλεξανδρείας ὁ Εὐζώϊος, ὁ ὁποῖος ὡς διάκονος εἶχε καθαιρεθῆ μετὰ τοῦ Ἀρείου, ἀλλ᾽ ὁ ἀρειανὸς ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας εἶχε χειροτονήσει εἰς πρεσβύτερον.

Αἱ συνέπειαι τῆς ἐξορίας τοῦ Μελετίου ἦσαν λίαν θλιβεραὶ διὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας. Τὸ χάσμα μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ ἀρειανῶν ἦτο ἀγεφύρωτον. Ἐπεκράτει δὲ ὁριστικῶς τὸ σχίσμα ἐν αὐτῷ τῷ κόλπῳ τῶν ὀρθοδόξων. Οἱ περὶ τὸν πρεσβύτερον Παυλῖνον εὐσταθιανοὶ ἀπέρριψαν τὴν πρότασιν τῶν μελετιανῶν, ὅπως ἀπαρτίσωσι μίαν ἐκκλησίαν, ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ὁ Μελέτιος ἐψηφίσθη ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν, παρὰ τῶν ὁποίων οἱ ὀπαδοὶ τούτου εἶχον λάβει καὶ τὸ βάπτισμα[5]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μελέτιος παρὰ τὴν ὀρθοδοξίαν του δὲν εὑρίσκεται εἰς σχέσεις μετὰ τοῦ Ἀθανασίου, ταχθέντος ἐμφανῶς ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου. Ἀλλ᾽ οὔτε καὶ εἰς τὴν Ρώμην ἐγένετο διάβημά τι τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μελετίου.

Μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ, οἱ ἐξόριστοι ἐπίσκοποι ἔλαβον τὴν ἄδειαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς θέσεις των. Ὁ Ἀθανάσιος ἐπανελθὼν εἰς Ἀλεξάνδρειαν (21 Φεβρουαρίου 362), ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων ἔσχε τὴν σύγκλησιν συνόδου καὶ τὴν ρύθμισιν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Εἰς τὴν σύνοδον ταύτην ἐκλήθησαν ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Παυλίνου. Εἰς τὰς Θήβας τῆς Αἰγύπτου διέτριβον ὡς ἐξόριστοι καὶ δύο ὁμολογηταὶ ἐπίσκοποι ἐκ τῆς Δύσεως[6], ὁ Λουκίφερ, ἐπίσκοπος Καλάρων τῆς Σαρδηνίας, φανατικὸς καὶ ἀδιάλλακτος ὀπαδὸς τῆς πίστεως

1. Ἐπιφανίου, ἔνθ᾽ ἀνωτέρω.

2. Φιλοστόργιος, V, 1· « ὡς ἐπιορκίας ἁλόντα καὶ ὅτι ὁμοούσιον πρεσβεύων, ἐκτόπως τὸ ἑτερούσιον κατεσχηματίζετο ».

3. Ἐπιφανίου, ἔνθ᾽ ἀν., 76, 25· « οὐχ ἕνεκεν ὀρθοδοξίας ἡ κατ᾽ αὐτοῦ γέγονε κίνησις ».

4. Ἐπιφανίου, αὐτόθι· «διὰ τὸ μὴ ὁμολογηκέναι κτίσμα τέλειον» τὸν υἱόν. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II. 31.

5. Σωκράτους, αὐτόθι. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορ., IV, 28. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., III, 4.

6. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., III, 5. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 4.

τῆς Νικαίας καὶ ὁ ἐπίσκοπος Βρεκέλλων Εὐσέβιος, χαρακτῆρος ἠπίου καὶ συμβιβαστικοῦ. Εἰς τὴν σύνοδον ἐκλήθησαν ἀμφότεροι οὗτοι, οἵ ὁποῖοι ἄλλως ἐδείκνυον ἐξαιρετικὸν διαφέρον καὶ διὰ τὸ σχίσμα τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας. Ὁ Εὐσέβιος μετέβη εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἵνα μετάσχῃ προσωπικῶς τῆς συνόδου. Ἀλλ' ὁ Λουκίφερ ἀπέστειλεν ἀντιπρόσωπον διάκονόν τινα, παρὰ τὴν ἀξίωσιν τοῦ Εὐσεβίου, ὅπως μετάσχῃ προσωπικῶς τῆς συνόδου καὶ συσκεφθῇ μετὰ τοῦ Ἀθανασίου περὶ τοῦ ἀντιοχειανοῦ σχίσματος[1].

Ὁ Λουκίφερ ἀνεχώρησεν εἰς Ἀντιόχειαν.

4. ΕΠΙΣΗΜΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΟΥ ΣΧΙΣΜΑΤΟΣ

Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνοδος ἐξήτασε καὶ τὸ φλέγον ζήτημα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας καὶ διετύπωσε διαφόρους ὁδηγίας διὰ τὴν συνένωσιν τῶν ὀρθοδόξων. Ἡ σύνοδος ἐτάχθη ἐμφανῶς ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου, θεωρουμένου ὡς γνησίου ὀπαδοῦ τῆς πίστεως τῆς Νικαίας καὶ ἀπολαύοντος τῆς μεγάλης ἐμπιστοσύνης τοῦ Ἀθανασίου[2]. Ἡ μεγίστη μερὶς τοῦ Μελετίου ὤφειλε νὰ συνταχθῇ μετὰ τοῦ Παυλίνου. Ἐννοεῖται, ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἐφρόντισε ν' ἀποκλείσῃ πᾶσαν παρεξήγησιν ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς συνενώσεως ταύτης· ἡ συνένωσις αὕτη δὲν ἦτο ὑποταγή.

Ὁ Λουκίφερ ἐν Ἀντιοχείᾳ μὴ ἐπιτυχὼν νὰ ὑπαγάγῃ τὴν μερίδα τοῦ Μελετίου ὑπὸ τὸν Παυλῖνον, προέβη εἰς ἄστοχον καὶ ἀντικανονικὴν πρᾶξιν, ἥτις διῃώνιζε τὸ σχίσμα καὶ ἔρριπτε τὴν ταλαίπωρον ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας εἰς τὸ χάος τοῦ μίσους καὶ τῶν ἀσβέστων παθῶν. Ἐχειροτόνησε τὸν Παυλῖνον εἰς ἐπίσκοπον. Ἡ χειροτονία αὕτη ἦτο ἀπολύτως παρὰ τοὺς κανόνας.

Ἡ ἀνάμιξις αὕτη τοῦ δυτικοῦ ἐπισκόπου ἐν Ἀντιοχείᾳ εἶναι σελὶς λίαν σκοτεινὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ σχίσματος ἐκείνου. Πόθεν ὁ Λουκίφερ ἠρύσθη τὸ κῦρος τῆς ἐπεμβάσεως καὶ πόθεν ἔλαβε τὴν ἐξουσιοδότησιν τῆς χειροτονίας ἐκείνης, ἐν ᾧ χρόνῳ ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνοδος συνέστησε μὲν τὴν συνένωσιν τῶν διϊσταμένων, ἀλλ' οὐδόλως ἐσκέφθη περὶ χειροτονίας τοῦ Παυλίνου; Ὁ Λουκίφερ ἐνήργησεν αὐτοβούλως ἢ κατὰ μυστικὰς ὁδηγίας; Καὶ πῶς ὁ ἀδιάλλακτος αὐτὸς ὀπαδὸς τῆς Νικαίας, παρέβαινε τοὺς κανόνας αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν ἐπισκόπου; Περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Μελετίου οὐδεμία ἀμφιβολία ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ, ἀφοῦ ἄλλως οὗτος ἐπλήρωσε τὴν ὀρθοδοξίαν του διὰ τῆς ἐξορίας[3]. Ἀπὸ πάσης ἀπόψεως κρινομένη ἡ πρᾶξις

1. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., III, 4.

2. Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς, 3· «Καὶ συνάψαντες αὐτοὺς τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν τοῖς περὶ Παυλῖνον».

3. Προσβολὴ κατὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μελετίου ὡς γενομένης ὑπὸ ἀρειανιζόντων δὲν ἦτο δυνατή, διότι οὕτω τῆς ὁλότητος σχεδὸν τῶν ἐπισκόπων ἡ ἐκλογὴ ὤφειλε νὰ ἀκυρωθῇ. Καὶ ὁ κανὼν δὲ τῆς μεταθέσεως τῶν ἐπισκόπων (15ος τῆς πρώτης οἰκουμενικῆς Συνόδου) ἀνῆκε πλέον εἰς «νόμους τοὺς πάλαι τεθνηκότας», κατὰ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (Εἰς ἑαυτόν, 1810).

ἐκείνη τοῦ Λουκίφερ, δὲν δύναται ἢ νὰ στιγματισθῇ ἐσαεί, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ρώμη διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς παρανομίας τοῦ ἐπισκόπου Καλάρων, ἐνίσχυον τὸ σχίσμα [1].

Ὁ Ἀθανάσιος συνεπὴς πρὸς τὴν ἄκρως ἀδιάλλακτον στάσιν του ἔναντι τῶν ἀρειανικῶν αἱρέσεων, ἀντετίθετο ἀπεριφράστως πρὸς πᾶσαν μερίδα μὴ ὁμολογοῦσαν τὴν πίστιν τῆς Νικαίας. Ἐντεῦθεν ἡ μετριοπαθὴς παρέμβασις ἐν Ἀντιοχείᾳ ἦτο καταδεδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν, ἕνεκα τῆς ἀδιαλλαξίας τοῦ Παυλίνου καὶ τῆς μερίδος του, ὑποστηριζομένης ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης. Οὐδόλως δὲ εἶναι ἄπορον, ὅτι ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἀθανάσιον, Πέτρος ἐθεώρει αἱρετικὸν τὸν Μελέτιον [2].

Ἐν τούτοις, ὁ Μελέτιος ἐπέτυχε νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἀριθμόν τινα ἐκ τῆς περὶ τὸν Ἀκάκιον μερίδος. Οἱ ἀκακιανοὶ οὗτοι ἦλθον εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς συνόδου τῆς συγκροτηθείσης ὑπὸ τοῦ Μελετίου. Ἀπεδέχθησαν τὸ ὁμοούσιον καὶ ἐκύρωσαν τὴν πίστιν τῆς Νικαίας [3].

Τὸ διάβημα τοῦτο τῶν ἀκακιανῶν ἐθεωρήθη ὡς ἀποσκοποῦν εἰς τὴν προσέλκυσιν τῆς εὐνοίας τοῦ Ἰοβιανοῦ, ὑπερμάχου τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐντεῦθεν καὶ ἐπεξηγηματικαί τινες ἐκφράσεις ἐν τῇ συνοδικῇ ἐκείνῃ ὁμολογίᾳ πίστεως [4], ἤγειραν ἀμφιβολίας περὶ τῆς εἰλικρινείας ἀκακιανῶν τινων καὶ δὲν ἐκρίθησαν ἱκανοποιητικαὶ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Μελετίου, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἱερώνυμος [5]. Παρὰ ταῦτα, ἐσημειοῦτο θετικὴ πρόοδος πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ὀρθοδοξίας. Ὅτε ὅμως ἀνέλαβε τὴν βασιλικὴν ἀρχὴν ὁ Οὐάλης (28 Μαρτίου 364), ἡ μερὶς τοῦ Μελετίου ἐδοκίμασε σκληροὺς διωγμούς.

1. Ὀρθῶς ὁ F. Cavallera (ἔνθ' ἀν. σ. 119) παρατηρεῖ, ὅτι διὰ τὸ σφάλμα ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ μιᾶς μερίδος ἐπηρμένης, ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύσις ἐπὶ μακρὸν χρόνον δὲν θὰ εἶχον εἰρήνην.

2. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ., 266, 2 « Πέτρῳ ἐπισκ. Ἀλεξανδρείας»· «Ἐπανελθὼν (ὁ Δωρόθεος) διηγήσατο ἡμῖν τὰς ἐπὶ τοῦ σεμνοτάτου ἐπισκόπου Δαμάσου πρὸς τὴν σὴν τιμιότητα γενομένας αὐτῷ διαλέξεις, καὶ ἐλύπει ἡμᾶς λέγων τοῖς Ἀρειομανίταις συγκατηριθμῆσθαι τοὺς θεοφιλεστάτους ἀδελφοὺς ἡμῶν τοὺς συλλειτουργοὺς Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον».

3. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ,. III, 25. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστ., VI, 3. Κατὰ τὸν Ρουφῖνον (I, 30), ἡ σύνοδος ἀπηρτίσθη ἐξ ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ἀθανάσιος δὲ ἠγνοήθη· «Nec tamen Athanasio iunctus est». Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ κυκλοφορήσῃ ἀνώνυμος λίβελλος «Ἔλεγχος τῆς ὑποκρίσεως τῶν περὶ Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον τὸν Σαμοσατέα κατὰ τοῦ ὁμοουσίου», ὅστις λίβελλος φέρεται μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ μ. Ἀθανασίου. Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ ἀποδίδουσι τὸν λίβελλον τοῦτον εἰς τὸν Παυλῖνον ἢ εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον του.

4. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστ., III, 24· «Ἀσφαλοῦς τετύχηκε παρὰ τοῖς πατράσιν ἑρμηνείας (ἡ λέξις ὁμοούσιος) σημαινούσης, ὅτι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς ἐγεννήθη καὶ ὅτι ὅμοιος κατ' οὐσίαν τῷ Πατρί».

5. Chron. an. I° Iouiani· «Synodus Antiochiae a Meletio et suis facta in qua omoousio anomoeoque reiecto medium inter haec omoeousion, Macedonianum dogma, uindicauerunt».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις παρουσίαζε τὴν ἑξῆς ὄψιν· πανταχοῦ σχεδὸν τῆς Δύσεως, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἐκυριάρχει ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Νικαίας. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἕνεκα αἰτίων περιπλόκων, ἡ δογματικὴ ἀναρχία ἐτάρασσε τὰς ἐκκλησίας. Ἡ ἀντίθεσις Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας διετηρεῖτο ἰσχυρά. Ἐνῷ δὲ ὁ πάπας Ἀλεξανδρείας μετὰ τῶν αἰγυπτίων ἐπισκόπων ἀπετέλουν σῶμα συμπαγές, τὴν Ἀνατολὴν διῄρουν αἱ μερίδες, ὁ ἀτομικισμὸς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὸ ἀσταθὲς τοῦ διοικητικοῦ των συστήματος. Ἀπὸ τῆς ΚΠόλεως μέχρι τῶν Σαμοσάτων καὶ ἀπὸ τῆς Νεοκαισαρείας μέχρι τῶν Ἱεροσολύμων ἐπεκράτουν αἱ μᾶλλον περίεργοι δογματικαὶ θεωρίαι. Ὁ Ἑλλήσποντος καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας ἀκολουθοῦν τὸν Εὐδόξιον καὶ τοὺς ὁμοιουσιανούς, οἵτινες ἐγένοντο πνευματομάχοι. Ὁ Πόντος καὶ ἡ Καππαδοκία ἀνθίστανται εἰς τὰ ρεύματα τῆς δογματικῆς ἀναρχίας καὶ ἀποτελοῦν ἤδη προπύργιον τῆς ὀρθῆς πίστεως. Εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην ἐπικρατοῦν οἱ «ὅμοιοι», ἐνῷ οἱ «ἀνόμοιοι» εἶναι σχεδὸν πανταχοῦ διεσπαρμένοι, οἱ δὲ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀπολλιναρίου αὐξάνονται.

Ἐν τούτοις, ἡ προσωπικότης τοῦ Μελετίου ἐπιβάλλεται ὁσημέραι καὶ περὶ αὐτὸν συγκεντροῦνται ἤδη πάντες οἱ ἐννοήσαντες τὴν σημασίαν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, μόνης ἱκανῆς νὰ περισώσῃ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὰς ἀτελευτήτους δογματικὰς διαιρέσεις. Ἡ ἀσήμαντος μερὶς ἡ περὶ τὸν Παυλῖνον μένει ἀδιάλλακτος καὶ θεωρεῖ ἑαυτὴν μόνην γνησίαν ἐκπρόσωπον τῆς ἐκκλησίας Ἀντιοχείας. Ἀλλ' ἡ ὁλότης σχεδὸν τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς τάσσεται ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μελετίου. Ἡ Χαλκηδών, ἡ Πέργαμος, ἡ Ἄγκυρα, ἡ Μελιτινή, ἡ Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, τὰ Βόστρα, μέρος τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἡ Ἀρμενία δέχονται μετὰ τοῦ Μελετίου τὴν πίστιν τῆς Νικαίας. Ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 363 εἴκοσι καὶ ἑπτὰ ἐπίσκοποι ἀπεδέχθησαν τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, καθὼς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἐν δὲ τῇ συνόδῳ, ἥτις πάλιν θὰ συνήρχετο ἐν Ἀντιοχείᾳ (379), πλείονες τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα ἐπισκόπων ἐκ πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολῆς θὰ συνεκεντροῦντο περὶ τὸν Μελέτιον. Ἐννοοῦμεν λοιπὸν πόσον καταστρεπτικὴ ἦτο ἡ πολιτικὴ τῶν δύο παπῶν, Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης, ἐμμενόντων πεισματωδῶς προσηλωμένων εἰς τὸν Παυλῖνον καὶ ἀγνοούντων τὴν ὁλότητα σχεδὸν τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπὶ δέκα καὶ πέντε ἔτη ἠγωνίσθη ἀνενδότως ὁ Μελέτιος διὰ νὰ ἴδῃ τὸ σῶμα τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς ἡνωμένον ἐν τῇ αὐτῇ πίστει. Εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τούτους ἀγῶνας πολύτιμος βοηθὸς προσῆλθεν ὁ μ. Βασίλειος.

(Ἕπεται συνέχεια)

THE BOOK OF HABAKKUK

INTERPRETED

Chapter I

BY

A. P. HASTOUPIS, TH. D., PH. D.

LECTURER AT THE UNIVERSITY OF ATHENS

V. 1

M* המשה אשר חזה חבקוק הנביא׃

LXX Τὸ λῆμμα, ὃ εἶδεν Ἀμβακοὺμ ὁ Προφήτης.

V Onus quod vidit Habacuc propheta.

T The revelation which Habakkuk the prophet saw.

This verse, supplying a title to the Book, is the work of an editor. See for similar headings, prefixed to other prophetical writings or parts of them: Is. 1,1. 2,1. 13,1, Jer., Jos., Joel, Am., Obad., Micah, etc. המשא The word is used to mean (1) a material load carried by men (Jer. 13,21,22) or placed on the back of an animal (Ex. 23,5), and (2) an utterance, especially a prophetic oracle or revelation from Yahweh (Is. 14,28. Ezek. 12,10). The second meaning comes from the verb נשא = lift, lift up, and esp. lift up the voice when an announcement has to be made impressively, such as the prophetic one. We may render the word also by «burden» according to LXX and V (cp. also the word ἄρμα in Aq.), which metaphorically gives us the same meaning, «as though the import of the prophetic oracle were a grievous load imposed on the individual or people» concerning whom it was uttered [1].

חזה Notice the special meaning of the verb (= see as a seer in an ecstatic state) when accompanied by acc. of the vision seen.

חבקוק The etymology of the name of the prophet is not clear. Frd. Delitzsch connects the name with the Assyrian hambakûku, a garden plant (cp. Ἀμβακοὺμ of the LXX). F. E. Peiser is of the

* M = Masoretic Text. LXX Septuagint. V Vulgata. T The writer's translation. Note also the abbreviations: K = Kittel's Biblia Hebraica. AT = American Translation. Aq. = Aquila's Version. AV = Authorized Version. RV = Revised Version. V. = verse.

1. Westminster Commentaries. The Book of the Prophet Habakkuk by G. W. Wade. London, 1929, p. 169.

opinion that the name appears to be a pseudonym[2]. The V names him Habacuc. A conservative opinion, based on the postscript to ch. III v. 19 «on my stringed instrument», is that he was a Levite, since only a Levite was authorized to use an instrument to accompany his songs in the Temple.

The only Hebrew root to which the name must be connected, if it is of a Hebrew origin, is חבק "embrace", "clasp". The uncertainty of the derivation of the prophet's name extends to the time when he lived. If he is the author of I. 5-11, where the Chaldeans are named, he lived at the end of the seventh century. If he is an editor of the book, he must be a person of a much later period.

הנביא This name signifies properly a delegate or mouthpiece of another, according to the general Semitic sense of the root נבא (=utter a low voice, speak), relative to the Hebrew נבע (=bubble up, pour forth)[3]. The Greek word for it is προφήτης which is equivalent to the Hebrew[4]. Amongst the writing prophets only Habakkuk, Haggai and Zechariah have this title appended to their names.

VV. 2-4. These three verses give us a short prophetic utterance, a complaint, because Yahweh allows violence and injustice to triumph in the land. They make no mention of a foreign invader. What is described is the native oppression and not that coming from a war[5].

V. 2

M עד אנה יהוה שועתי ולא תשמע אזעק אליך חמס ולא תושיע׃

LXX Ἕως τίνος Κύριε κεκράξομαι, καὶ οὐ μὴ εἰσακούσεις; βοήσομαι πρὸς σὲ ἀδικούμενος, καὶ οὐ σώσεις;

V Usquequo Domine clamabo, et non exaudies? vociferabor ad te vim patiens, et non salvabis?

T How long, O Lord, must I cry without being heard by you? Call toward thee "violence"! Without being saved?

Instead of the participle which the LXX and the V use in rendering the word חמס (in the meaning of «cry out concerning

---

2. The Jewish Encyclopedia, vol. VI, «Habakkuk» by E. G. Hirsch.

3. See the words נבא and נביא in A Hebrew and English Lexicon of the O. T. by Brown, Driver and Briggs. Boston, 1907, p. 611.

4. See Cornill, C.H. The prophets of Israel. Chicago, 1904 (Transl.), p. 5 ff.

5. See International Critical Commentary. Habakkuk by W. H. Ward. New York, 1911, p. 5.

violence»), it is right to use an exclamation: «violence»!, following the best translations[6].

עד אנה Less common than the syn. עד מתי.

שועתי The action is conceived as complete, though it continues on into the present: «How long have I already called for help (and do still call)»? which is practically equivalent to «How long shall I call for help?»[7]. It is apparent that the period of distress has already been protracted.

אזעק אליך וג׳ The words עד אנה are here understood.

חמס Violence is the main complaint, repeated also in v. 9 and II. 8, 17.

The v. 2 is made up of two pentameters (3+2).

V. 3

M למה תראני און ועמל תביט ושד וחמס לנגדי ויהי ריב ומדון ישא׃

LXX Ἵνα τί μοι ἔδειξας κόπους καὶ πόνους, ἐπιβλέπειν ταλαιπωρίαν καὶ ἀσέβειαν; Ἐξ ἐναντίας μου γέγονεν κρίσις, καὶ ὁ κριτὴς λαμβάνει.

V Quare ostendisti mihi iniquitatem et laborem, videre praedam et injustiam contra me? et factum est judicium, et contradictio potentior.

T Why dost thou cause me to see wrongdoing and to look upon trouble? Destruction and violence are before me and strife and contention.

M תביט, LXX ἐπιβλέπειν ταλαιπωρίαν, reading הביט שד. The V follows the LXX in reading an infin. הביט. I keep the infin. of the versions in translating the verse. Marti prefers the Syriac reading אביט for תביט[8], which seems to be probable in originality (cp. Old Latin Version «Ut viderem»)[9].

ושד וג׳ According to the LXX, I do not translate the conjunction (cp. the words חמס ושד in Jer. 6,7. 20,8. Ez. 45,9).

לנגדי וג׳ The LXX takes together the following words לנגדי היה ריב ומדון ישא reading מְדִין for מדון and rendering the clause as follows ἐξ ἐναντίας μου γέγονε κρίσις καὶ ὁ κριτὴς λαμβάνει. The word ישא seems to be superfluous; I have left it out on the ground that it was required since the מדון became מדין, and that it stands out of the metre.

6. See The Bible: An American Translation, edited by Smith and Goodspeed. Chicago, 1935. Stonehouse, G.G.V. The Book of Habakkuk. London, 1911, p. 155 etc.

7. See Stonehouse, op. cit., p. 155. Westm. Comm., p. 171.

8. See Stonehouse, op. cit., p. 158.

9. See Westm. Comm., p. 171.

V. 3 must be composed of two pentameters. Sellin supposes that the second part of the verse must be a trimeter couplet after omitting ויהי [10].

V. 4

M על כן תפוג תורה ולא יצא לנצח משפט כי רשע מכתיר את הצדיק על כן יצא משפט מעקל׃

LXX Διὰ τοῦτο διεσκέδασται νόμος καὶ οὐ διεξάγεται εἰς τέλος κρίμα, ὅτι ἀσεβὴς καταδυναστεύει τὸν δίκαιον, ἕνεκεν τούτου ἐξελεύσεται τὸ κρίμα διεστραμμένον.

V Propter hoc lacerata est lex, et non pervenit usque ad finem judicium: quia impius prævalet adversus justum, propterea egreditur judicium perversum.

T Therefore the law is ineffective and never goes forth judgement; for the wicked circumvents the righteous; therefore judgement goes forth crooked.

תפוג The verb is פוג (=grow numb, cool or cold); cp. the same word in Targum (=cease, be helpless); hence a benumbed or helpless תורה is a תורה ineffective. The LXX has διεσκέδασται, reading תֻּפַר (Hoph. from פרר = be broken, frustrated, violated; cp. Ps. 119, 126 διεσκέδασαν τὸν νόμον σου), whereas the V gives a free rendering: "lacerata est". I keep the word as it is in the M; it is more expressive than that of the versions.

תורה The question here is whether the word תורה applies to the religious instructions of the past or to those brought in power by the reformation of Josiah [11]. The second is more probable, since the author of the message concerned here is a contemporary of Josiah and Jeremiah. The present verse seems to express the prophetic disappoin' tment because of the unsuccesful reformation of Josiah. Habakkuk's attitude towards the reformation is, in my opinion, like that of Jeremiah (cp. Jer. 11, 1 ff.).

לנצח The word נצח with the prepos. לְ means «for ever». The other meaning of the word «preeminence», «victory» is used without approval. Some scholars, as Gesenius and Ewald, give to the word נצח the impossible meaning of sincerity (acording to the equivalent Arabic word) as required antithesis to מעקל of the second part of the verse. But of this part see below.

10. See Westm. Comm., p. 172.

11. Cp. however Stonehouse, op. cit., p. 24.

משפט The prophet's disappointment extends to the social life since justice, which ought to be its foundation, is powerless or rather unknown and forgotten.

כי וגו׳ The second part of the verse elucidates the first. It stands as a gloss which, being in the margin first, entered into the text later [11a]. Somebody thought that the word לנצח might be misunderstood in an absolute sense and he added the present comment.

רשע The versions support the Masoretic punctuation רָשָׁע. Stonehouse [12] proposed a different vocalization which renders the word רֶשַׁע (=wickedness), on the ground that the article is absent before the word, whereas it occurs before the following צדיק. The rule based on the same words, occuring in other O.T. passages, demands that the article come before both the words. This rule, however, leaves out some cases as exceptions [13], so that it is difficult for me to follow Stonehouse's opinion.

מכתיר From כתר; pt. Hiph.="surrounding". The LXX has καταδυναστεύει (and the V the equivalent "praevalet") which seems to be rather a free rendering of the present Hebrew word than another reading (מכמיר or מכביש) [14].

צדיק The interpreters who see the oppression coming from an external enemy (the רשע of this verse) identify the צדיק with Judah, as knowing and worshipping the true God (see below).

The first part of the verse gives us two trimeters, whereas the second is not rhythmic (except if we leave out the word יצא, when we have also two trimeters (see K).

VV. 5-11 are a unity containing the answer which Yahweh gives the Prophet for the complaint already expressed. Yahweh is arousing the Chaldeans who will, in their speedy advance, conquer nations and kingdoms and punish the sin of the people. To resort to the expediency of omitting the passage I, 5-11 as an independant oracle (composed by another writer than Habakkuk) as Wellhausen ond Nowack claim, or to that of transposing it from its present place to the beginning of the book (Van Hoonacker) or after 2, 1-4 (Budde, Smith) is a dangerous conjecture [15]. A possible transposition of vv. 5-11 before

---

11a. See Intern, Crit. Comm., p. 8.
12. Op. cit., p. 161.
13. Ibid., p. 162.
14. Ibid., p. 162.
15. See Westm. Comm, p. 152 ff.

I, 2-4 is proposed by Prof. Vellas, who supports it on Balla's and Sellin's theory that the whole book of Habakkuk is a "prophetic liturgy"[15a].

V. 5

M ראו בגוים והביטו והתמהו תמהו כי פעל פעל בימיכם לא תאמינו כי יספר׃

LXX Ἴδετε οἱ καταφρονηταὶ καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσατε θαυμάσια καὶ ἀφανίσθητε· διότι ἔργον ἐγὼ ἐργάζομαι ἐν ταῖς ἡμέραις ὑμῶν, ὃ οὐ μὴ πιστεύσητε ἐάν τις ἐκδιηγῆται.

V Aspicite in gentibus, et videte; admiramini, et obstupescite: quia opus factum est in diebus vestris, quod nemo credet, cum narrabitur.

T Behold, faithless, and see and be utterly amazed; for I am about to do a deed in your days, that you will not believe when told.

בגוים It is to be corrected to בגדים according to the LXX "οἱ καταφρονηταὶ" (cp. v. 13 and 2, 5). The V follows the M. There are, however, translators and interpreters who prefer the Masoretic בגוים[16]. I hold the conjectural reading, since it is required by the "prophetic scheme" (sin—judgement—redemption) which is so evident in the prophecy of Habakkuk. In the previous verses the sinful condition was exposed and now God announces His punishment on the wrongdoers (the verb is בגד = to deal treacherously, faithlessly).

והתמהו תמהו The lit. rendering is "and astonish yourselves, be astonished". The LXX has καὶ θαυμάσατε θαυμάσια καὶ ἀφανίσθητε, reading an absol. inf. for θαυμάσια and תָּמֹהַ or הִמַּחוּ for ἀφανίσθητε (Niph. from מחה = wipe out, exterminate). The V connects the two verbs with an "et". Wellhausen prefers הִתְמַהְמְהוּ וּתְמָהוּ according to Is. 29, 9[17]. It is probable that both the passages (Hab. 1,5 and Is. 29,9) had the same forms of the verb תמה, but this does not mean that we should prefer the second for the first. Any way, I take the words as an emphatic expression, and translate "be utterly amazed"[18]. Stonehouse gives an unacceptable conjectural translation of the whole verse[19].

15a. See Vellas, B. Jonah, Nahum, Habakkuk, Zephaniah. Athens, 1949 (in Greek), p. 63. Of the validity of Balla's and Sellin's theory cp. Pfeiffer, R.H. Introduction to the O.T. New York, 1941, p. 600.

16. See Amer. Translation. Expositor's Bible, The Book of the Twelve, vol. II by G. A. Smith, New York, 1903, p. 134. Stonehouse, op. cit. p. 134 etc.

17. See Expos. Bible, p. 134.

18. See Amer. Translation.

19. Op. cit., p. 29 ff. and 134.

כי פעל פעל וג׳ The LXX read a 1st pers. sing, whereas the V implies a passive, instead of an active, participle. A similar expression is found in Ps. 44,2 פֹּעַל פָּעַלְתָּ בִימֵיהֶם. The word פֹּעַל stands as a cognate accusative or object; this as well as the participle are expressive of divine achievement (cp. 3,2. Is. 5,12. Ps. 44,2. 45,9).

The question, evidently, is whether the subject of the participle is in the 1st or in the 2nd pers. sing. Scholars are divided on this point, but all of them see their regularity of the omitted object. My opinion is, again, based on the "prophetic scheme" which the editor of Habakkuk's prophecy preserved, even though he has used only fragments of the original speeches. According to it, the answer is coming from God, deciding to punish the social evil which the Prophet denounced to Him. God, then, should be meant as the subject of פֹּעֵל and the next participle in v. 6 מקים, in a direct speech. The work that they are invited to look upon is the deadly work to be done by the Babylonian armies.

לא תאמינו כי יספר The wrong-doers would not like to believe in their own doom. Their punishment is unexpected and so terrible, as to be incredible (cp. Lam. 4,12 לא האמינו מלכי ארץ וכל ישבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי ירושלם), although it probably had fallen upon other nations. The temple of Yahweh was powerful and consequently protected the whole land, according to the common thinking of Jeremiah's pre-exilic times (Jer. 7,4).

V. 5 consists of two pentameters.

V. 6

M כי הנני מקים את הכשדים הגוי המר והנמהר ההולך למרחבי ארץ לרשת משכנות לא לו:

LXX Διότι ἰδοὺ ἐγὼ ἐξεγείρω τοὺς Χαλδαίους, τὸ ἔθνος τὸ πικρὸν καὶ τὸ ταχινόν, τὸ πορευόμενον ἐπὶ τὰ πλάτη τῆς γῆς τοῦ κατακληρονομῆσαι σκηνώματα οὐκ αὐτοῦ.

V Quia ecce ego suscitobo Chaldæos, gentem amaram et velocem, ambulantem super latitudinem terræ, ut possideat tabernacula non sua.

T For, behold, I am raising up the Chaldeans, that bitter and hasty nation, that marches through the breadth of the earth, to possess habitations that belong not to it.

כי הנני מקים את הכשדים An emphatic expression with present for future (futurum instans). Cp. the following similar expressions:

Am. 6,14 כי הנני מקים עליכם...גוי. II Sam. 12,11 כה אמר יהוה הנני מקים עליך רעה. Gen. 9,9 (in a different sense) ואני הנני מקים את בריתי אתכם. Cp. also Jer. 5,15 הנני מביא עליכם גוי. The Chaldeans' advance, as it is here expressed, is about to reach the boundaries of Palestine ; cp. the words ההלך למרחבי ארץ. The absence of special mention of Judah is not opposed by the words ἐφ' ὑμᾶς after ἐξεγείρω in some MSS of the LXX, since they do not seem authentic. It is more than certain to say that what in the present case was a prophecy for Judah, was a fact for other nations. This is only an example among many others testifying to the truth that a prophetic manace or warning is a product of the Prophet's historical consciousness.

The word which has been of deep interest to the scholars is כשדים (LXX Χαλδαῖοι ; cp. Assyrian Kaldû). It has here the special meaning of the people ruled by Nebuchadnezzar, whom God uses as executors of his vengeance ; He uses the power and passion of men to work out His designs (see Am. 6, 14 above, and Hab. 1, 12 below). The so-called Chaldeans or Babylonians won their independence up to 626 (when Medes and Babylonians attacked Nineveh) and after the fall of Nineveh (612) began conquering Western Asia in a wonderfully rapid career. Habakkuk's prophecy comes at this time, esp. the time batween the battle of Carchemish and the first Captivity (605 - 597), since before the first date this nation had not yet amazed the world by its feats, and after the second date the enemy appears in Judaea ; nowhere in Habakkuk's book is a condition of captivity implied.

Related to the date I accepted above is my opinion of the structure of the Book, to which I refer in various sections. The solution I followed (i. e. an internal oppression to be punished by the Chaldeans) is one of many others facing the same problem. It is an old one, but is supported by the majority of critics (as Pusey, Delitzsch, Kleinert, Kuenen, Sinker, Driver, Orelli, Kirpatrick, Wideboer, Volck, Davidson). The oppression, according to some other scholars (Hitzig, Ewald, König, Smend, Giesebrecht, Wellhausen) comes from the invader, i.e. the Chaldeans. Another opinion, combining the two previous, is to accept the Chaldeans as punishers of the oppressors : the Assyrians (Budde, Cornill) or the Egyptians (Smith : "The tyrant is either Assyria up to about 615 or Egypt from 608 to 605"[20]). Quite a different view is taken by Duhm in his eposh - making book in 1906. It rests upon the substitution of הכתים for הכשדים ; the reference would in

20. See Expos. Bible, p. 116 ff. Cp. Westm. Comm., p. 152 ff.

that case be, not to the Babylonians of the seventh Century, but to the (Macedonian) Greeks of the fourth, under the Alexander the Great [21]. According to J. E. McFadyen "The advantage of this view is the unity with which it invests the book... Ch. 3 could also be authentic [22]). But although McFadyen has a recpect for this view (prophecy against Greece) he assumes the correctness of the traditional reading כשדים (prophecy against Babylon) [23]. In reference to Duhm's theory it must also be noted that the Jerusalem Habakkuk Scroll reads הכשדאים and interprets them as the כתיאים.

G. Stonehouse sees the prophecy as a picture of the national trouble and mischief caused by the Chaldeans; "it is to the early years of the Chaldean invasion that we must assign the short prophecy of Habakkuk" [24].

G. Wade, although perplexed by the problems, does not follow the majority. He takes vv. 5—11 as a quotation from an earlier prophecy [25]. According to W. Ward "the time is between the battle of Carchemish (605 B.C.) and the first Captivity (597 B. C.)" [26]. Eiselen,[27] Sanders and Kent [28] and J.M.P. Smith [29] maintain the same.

R. H. Pfeiffer thinks that "it seems preferable to adhere to the traditional dating of the book at the end of the seventh Century (605 - 600)" [30].

E. G. Hirsch thinks that Habakkuk is "clearly under the influence of Isaiah; and the view which makes him a younger disciple of the greater prophet, advanced by W. K. Betteridge in Journal of American Theology Oct., 1903, seems to meet best the situation reflected in the book" [31].

---

21. See Duhm, B. Das Buch Habakkuk. Tübingen, 1906, p. 21. C. C. Torrey in his article "Alexander the Great in the Old Testament Prophecies" (Festschrift für K. Marti, Beih. 41, Z.A.W., 1925, p. 283) follows Duhm's theory.

22. The Abington Bible Commentary ("Habakkuk" by J.E. McFadyen), New York, 1929, p. 804b.

23. Ibid., p. 805 b.

24. Op. cit., p. 51.

25. Westm. Comm., p, 150 ff. and 211 ff.

26. Intern. Crit. Comm., p. 4.

27. Eiselen, F. C. The Minor Prophets. New York, 1907, p. 471.

28. The Messages of the Earlier Prophets. New York, 1899, p. 219.

29. The Prophets and their Times. Chicago, 1941, p. 155 ff.

30. Intr. to the O. T., p. 599.

31. Jewish Encycl., p. 117 b.

A. S. Peake (as G. Wade) takes vv. 5 - 11 as an older oracle and the rest of the two chapters (I and II) as the composition of Habakkuk, dating probably from exile [32].

Walker and Lund hold to the unity of the book after they applied the chiasmus to it; "But now that a chiasmus is understood to place non - parallel material between parallel portions, no reconstruction of the text is necessary" [33]. The following structure of the Book is according to them:

Part I	(1,1— 2,5)	Part II	(2,6—20)	Part I′	(3,1—19)
strophe A	(1,1 — 4)	strophe K	(2,6 — 8)	strophe A	(3,1 — 2)
» B	(vv. 5—11)	» L	(vv. 9—13)	» B	(vv. 3— 7)
» C	(vv. 12—13)	» K′	(vv. 14—17)	» C	(vv. 8—10a)
» B′	(vv. 14—17)	» L′	(vv. 18—20)	» B′	(vv. 10b—15)
» A′	(vv. 2,1— 5)			» A′	(vv. 16 —19)

Catholic scholars hold to the traditional date; F. E. Gigot's [34] and Philippe's [35] view ascribes the book to 605 - 600 B.C.

הגוי המר וג׳ This nation, which is treated as a single whole, is bitter, fierce (cp. Jud. 18,25 and II Sam. 17,8, where מרי נפש means angry, enraged) and hasty, vehement, impetuous (cp. Is. 32,4 ולבב נמהרים יבין לדעת).

למרחבי ארץ. They set no bounds to their conquests, so that their march is far and wide and their operations extend over the world (cp. Gen. 13,17 קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה. The phrase מרחבי ארץ only here.

לרשת משכנות The prep. ל with inf. const. expresses purpose. Their purpose is conquest, to seize for a possession the dwelling - places of other peoples.

לא לו A condensed expression. Cp. Gen. 15,13 and Jer. 5,19; note also the recurrence of this phrase in Hab. 2,6 which favors Habakkuk's authorship of the section 1,5—11 [36].

---

32. The Problem of Suffering in the O. T. London, 1904, p. 5.

33. Journal of Biblical Literature, vol. LIII, 1934, pp. 355 - 370: H. H. Walker and N. W. Lund, "The Literary Structure of the Book of Habakkuk". See mainly p. 360.

34. The Catholic Encyclopedia, vol. VII (New York, 1910), "Habakkuk" by F. E. Gigot, p. 98 b.

35. Dictionnaire de la Bible publié par F. Vigouroux. Tome 3ème (Paris, 1910), "Habakuk" par E. Philippe, p. 373.

36. See Westm. Comm., p. 175.

V. 7

M אים ונורא הוא ממנו משפטו ושאתו יצא׃

LXX Φοβερὸς καὶ ἐπιφανὴς ἐστιν, ἐξ αὐτοῦ τὸ κρίμα αὐτοῦ ἔσται, καὶ τὸ λῆμμα αὐτοῦ ἐξ αὐτοῦ ἐξελεύσεται.

V Horribilis et terribilis est: ex semetipsa judicium, et onus ejus egredietur.

T Terrible and dreadful is he; his judgement and destruction shall go forth from him.

אים This word occurs again only in Song 6,4, 10 (אֲיֻמָּה כַּנִּדְגָּלוֹת =terrible as an army with banners); but the substantive אֵימָה (=terror, dread) is common (cp. the verb אים pi. "terrify", occuring in late Hebrew (Talmud etc.).

נורא The LXX has ἐπιφανὴς (reading נִרְאָה). In my opinion, one who reads נראה for נורא (V terribilis) should keep also שְׂאֵת for the conjectural שֵׁאת (see below). On the contrary, נורא is relative to שִׁית.

הוא The nation is personified as a hero, hence the singular in the M and the versions.

ושאתו The LXX renders it καὶ τὸ λῆμμα αὐτοῦ; the V has the equivalent "et onus ejus". This is a literal rendering of the word שְׂאֵת; the metaphorical rendering is "dignity", "majesty" which most commentaries use [37]. The best meaning, however, comes from the conjectural reading שֵׁאת (destruction) corresponding to the נורא; but if one prefers the LXX (=נראה), the word שאת should also be held. The difficulty which the metre meets is great. One has to find two trimeters in the verse, and to succeed in that, he should omit one word. In such a case, either the ושאתו is a gloss [38] or the verb יצא is a superfluous supplement. Duhm reads: אים ונורא הוא ושאת ממנו יצא[39]. Cp. also K "prps מִשְׁפָּט (ושאתו dl. cf. mtr.)".

משפטו ושאתו יצא Those who keep the verb יצא as an authentic word, should perhaps put it in the plural, on account of the compound

37. See New-Century Bible, The Minor Prophets, vol. II by Driver, (New York, 1903), p. 69. Cambridge Bible; Nahum, Habakkuk, Zephaniah by Davidson (Cambridge, 1896), p. 68. Stonehouse, op. cit., p. 169 etc.

38. See Intern. Crit. Comm., p. 9.

39. Op. cit., p. 22.

subject. One opinion is that the «ו» of the plural has been separated and prefixed to the following וקלו, or that it has been fallen out on account of the following ו in וקלו [40]. The meaning is that the Chaldeans have no master, except their own will, according to which judgement and destruction come to overthrow the nations (cp. Is. 10, 8-11, 13-14, and Aeschy. Prom. 186 παρ᾽ ἑαυτῷ τὸ δίκαιον ἔχων which Hitzig quotes [41].

V. 8

M וקלו מנמרים סוסיו וחדו מזאבי ערב ופשו פרשיו ופרשיו מרחוק יבאו יעפו כנשר חש לאכול׃

LXX Καὶ ἐξαλοῦνται ὑπὲρ παρδάλεις οἱ ἵπποι αὐτοῦ, καὶ ὀξύτεροι ὑπὲρ τοὺς λύκους τῆς Ἀραβίας· καὶ ἐξιππάσονται οἱ ἱππεῖς αὐτοῦ καὶ ὁρμήσουσιν μακρόθεν, καὶ πετασθήσονται ὡς ἀετὸς πρόθυμος εἰς τὸ φαγεῖν.

V Leviores pardis equi ejus, et velociores lupis vespertinis; et diffundentur equites ejus; equites namque ejus de longe vinient, volabunt quasi aquila festinans ad comedendum.

T Swifter than leopards are his horses, and keener than evening wolves. His horses prance, and his horsemen come from afar; they swoop down like a vulture hastening to devour.

וקלו מנמרים The V renders the וקלו better than the LXX (ἐξάλλομαι=leap out of or forth from). Jeremiah (4,13) compares their horses to eagles: קלו מנשרים סוסיו. Cp. also Hos. 13,7. Jer.5,6. 13,23.

An identical picture of the same people is given in Deut. 28,49 ישא יהוה עליך גוי מרחק מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר. Cp. Jer. 4,29. 6,23. Ezek. 23,23-24 for the Chaldeans' cavalry.

וחדו מזאבי ערב Their horses' qualities of speed (see above) and keeness are compared to the swiftest and fiercest beasts of prey. The wolf attacks at night with fierceness, after concealing itself during the day (cf. Virg. Georg. 3, 264 "genus acre luporum" [42], and Hor. Epodes 16,51 "Vespertinus circumgemit ursus ovile" [43].) Cp. also Zeph. 3,3 שפטיה זאבי ערב. The LXX has "λύκους τῆς Ἀραβίας", reading עֲרָב for עֶרֶב. The AT has "wolves of the desert"; such a meaning is probable and supported by Jer. 5,6 זְאֵב עֲרָבוֹת יְשָׁדְדֵם.

40. Stonehouse, op. cit., p. 170.
41. The Pulpit Commentary, Habakkuk's exposition by W. J. Deane, p. 2b.
42. Cambridge Bible, p. 69.
43. Westm. Comm., p. 175.

ופשו וג׳ The verb פוש occurs besides in Jer. 50,11 כִּי תָפוּשִׁי כְּעֶגְלָה דָשָׁה and Mal. 3,20 [4,2] וִיצָאתֶם וּפִשְׁתֶּם כְּעֶגְלֵי מַרְבֵּק and means "spring about", "gambol". The LXX has καὶ ἐξιππάσονται (ἐξιππάζομαι = ride out or away); the V "et diffundentur". The different rendering of the versions and the dittography of פרשיו obliged some interpreters to leave out the words ופשו פרשיו[44] or make a conjecture. Stonehouse agrees with G. Smith that the יבאו, which is omitted by the LXX, was inserted to afford a verb for the second פרשיו and reads יִרשׁוּ for וּפשׁוּ, supporting the LXX καὶ ὁρμήσουσιν[45] Duhm keeps the clause for the measure and reads וּפָשׁוּ פָרָשָׁיו מֵרָחוֹק יָבֹאוּ יָעֻפוּ[46]. It seems to me that the whole verse must give four trimeters, the third of which has been so much corrupted that none of the conjectural readings is undoubted. In view of this difficulty I follow the AT which gives the word פרש its two meanings "horse" and "horseman".

כנשר חש לאכול The preceding clause was of general import; the present one refers to the invasion of Judaea. For a similar expression cf. Jb 9,26 כְּנֶשֶׁר יָטוּשׂ עֲלֵי־אֹכֶל. See also Deut. 28,49 and Lam. 4,19. נֶשֶׁר may be a more comprehensive word, including both "eagle" and "vulture" or better "griffon-vulture"[47].

V. 9

M כֻּלֹּה לְחָמָס יָבוֹא מְגַמַּת פְּנֵיהֶם קָדִימָה וַיֶּאֱסֹף כַּחוֹל שֶׁבִי׃

LXX Συντέλεια εἰς ἀσεβεῖς ἥξει, ἀνθεστηκότας προσώποις αὐτῶν ἐξεναντίας, καὶ συνάξει ὡς ἄμμον αἰχμαλωσίαν.

V Omnes ad praedam venient, facies eorum ventus urens: et congregabit quasi arenam, captivitatem.

T All of them come for violence; the direction of their faces is forwards; and they gather up captives like sand.

כלה The M takes it as the adj. כל + sf. 3 ms. This form occurs sometimes for כֻּלּוֹ (=the whole of him, the whole of it) which in the

44. New-Cent. Bible, p. 69.

45. Expositor's Bible, p. 135. Stonehouse, op. cit., 173. Cp. Westm. Comm., p. 175.

46. Op. cit., p. 24.

47. A Hebrew and English Lexicon of the O. T. by Brown etc., p. 677 a. See also Hastings' A Dictionary of the Bible, vol. I, p. 632 a.

present case, referring to the Chaldeans, means "all of them". The LXX has συντέλεια, punctuating כָּלָה (completion, complete destruction).

לחמס The LXX punctuates לְחֹמֵס and renders it εἰς ἀσεβεῖς; חֹמֵס is pt. of חמס (=treat violently, wrong). Cp. Prov. 8,36. By such a rendering the whole verse receives a meaning opposite to that in M. The punishing (active) invader of M is substituted by the punished (passive) wrongdoer of the LXX. Note the antithesis of this violence to that in v. 2; the one repays the other of which the prophet already complained.

מגמת פניהם קדימה This is a very difficult clause. The word מגמת is omitted by the V, whereas the LXX has ἀνθεστηκότας agreeing with the preceding ἀσεβεῖς and being either a conjectural rendering or some form of קום.

If I assume the text to be correct, the rendering would be "the eagerness (or "strain"; an assumed connection with the Hebrew גמא= to swallow down. Cp. Cen. 24,17 for a literal meaning, and Jb 39,24 בְּרַעַשׁ וְרֹגֶז יְגַמֶּא אָרֶץ for a metaphorical meaning) of their faces is forwards" or "the assembling ..." (an assumed connection with an Arabic verb = to become much, to be abundant; [48] a combined rendering would be «the direction ...» [49]. קדימה (= eastward) has in the present clause the meaning of «forwards»[50], but this is only a convenient rendering. The LXX has ἐξ ἐναντίας, reading קִדְמַת (constr. of the useless קֵדְמָה = front, east); cp. I Sam. 13,5 קִדְמַת בֵּית אָוֶן. See also Jos. 19, 12 - 13. The V renders it literally "ventus urens". A suspicion of a corrupt text is found in all commentaries[51]. The AV rendering "as the east wind" is too free; it attempts to get from the original the thought that the Chaldeans will devour everything like the destructive east wind (Hos. 13, 15; cp. also the next clause).

G. Smith thinks that the reading פניו מקדים (cp. Am. 9,10) for פניהם קדימה is a probable one[52].

Stonehouse gives the textual emendation גם־יפנה (or יתפנה) יָמָּה וָקֵדְמָה (or קדימה) "Yay, he turns himself west and east,, i. e. everywhere); for the order יָמָּה וָקֵדְמָה see Gen. 28,14[53].

48. Westm. Comm., p. 176. Cp. RV.
49. Expositor's Bible, p. 135.
50. A Hebrew and English Lexicon of the O. T. by Brown etc., p. 870.
51. Intern. Crit. Comm. pp. 9 and 11, etc.
52. Expositor's Bible, p. 135.
53. Stonehouse, op. cit., p. 175.

Duhm, consistent to his own theory, gives the following reading : מִגְמַר פְּנֵיהֶם קָדְמָה[54].

ויאסֹף כחול וג׳ Their captives are as the sand, i.e. innumerable ; for the comparison see Gen. 22,17. 41,49. Jud. 7,12. II Sam. 17,11.

V. 9 gives three trimeters.

V. 10

M והוא במלכים יתקלס ורזנים משחק לו הוא לכל מבצר ישחק ויצבר עפר וילכדה׃

LXX Καὶ αὐτὸς ἐν βασιλεῦσιν ἐντρυφήσει καὶ τύραννοι παίγνια αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς εἰς πᾶν ὀχύρωμα ἐμπαίξεται, καὶ βαλεῖ χῶμα καὶ κρατήσει αὐτοῦ.

V Et ipse de regibus triumphabit, et tyranni ridiculi ejus erunt ; ipse super omnem munitionem redebit, et comportabit aggerem, et capiet eam.

T Yea, it is he that makes scorn of kings, and rulers are a joke to him ! Yea, it is he that laughs at all fortresses, and heaps up a dirt and captures them.

והוא Note the emphatic position of the Hebrew pronoun in both couplets, which must be preserved in the translation.

יתקלס The LXX uses the verb ἐντρυφάω with the meaning "treat haughtily or contemptuously[55]. The verb קלס occurs also in II K. 2,23. Ez. 22,5 . 16, 31. The V gives a loose rendering. The Chaldean nation makes light of the power and persons of kings (cp. Nebuchadnezzar's treatment of Jehoiakim in II Chr. 36,6. II K. 24, 1, 3. Jer. 22, 19, and Jehoiachin II K. 24, 12, 15). The verbs of vv. 10-11 should be in the present.

משחק (=object of derision) Only here. The collective Hebrew predicate is rendered by the LXX and the V by plural.

[ו]הוא לכל וג׳ Duhm adds a ו according to the LXX and the emphatic והוא of the beginning of the verse. Not only persons, but also every obstacle and every attempt to check their advance are derided by the Chaldean conqueror.

ויצבר וג׳ The strongest fortress is no impediment to them and is captured in an easy way : by piling earth against the walls, until it rose to their level, so that the assailants, advancing along its top,

---

54. Op. cit., p. 26.

55. A Greek - English Lexicon by Liddell and Scott (Oxford, 1940), vol. I, p. 578 a.

could fight their way in. Cp. II S. 20,15. II K. 19,32. Jer. 6,6 et al., where we find the technical expression "cast up mound [against the city], [עַל־הָעִיר] שָׁפַךְ סֹלְלָה.

The v. 10 is made up of four trimeters.

V. 11

M אז חלף רוח ויעבר ואשם זו כחו לאלהו :

LXX Τότε μεταβαλεῖ τὸ πνεῦμα, καὶ διελεύσεται καὶ ἐξιλάσεται· αὕτη ἡ ἰσχὺς τῷ θεῷ μου.

V Tunc mutabitur spiritus, et pertransibit, et corruet: haec est fortitudo ejus dei sui.

T Then he sweeps like the wind and passes on, and he makes his strength his god.

V. 11 is not above suspicion and seems to have suffered in transcription. The renderings which I give below come from several scholars and show the uncertainty of the original text.

אז חלף רוח If we assume the text to be correct, the translation should be "then the wind shifts" [56] or "then he changes his spirit (mind or purpose),, after the versions (cp. v. 7 (ממנו משפטו) [57] Equally probable and with a better meaning is the rendering "then they sweep on (or "they pass on quickly") as the wind", but we have in this case to add a כ before רוח as Wellhausen does [58] or to consider רוח as an accusative of condition without כ [59] Both these renderings find place in the significance of the words חלף end רוח. The reading יַחֲלִיף כֹּחַ "he renews his strength" (Grätz, Nowack), after Is. 40, 31, is free, departing from the received text [60]. Duhm reads אָז חָל כָּרוּחַ וַיַּעֲבֹר (חול = whirl, dance, writhe) [61]. A general sense may be the following: the Chaldean in his advance is arrested for a moment by a fortress, lying in his way, but after it has been taken, he sweeps on like a hurricane, in his career of conquest.

(It continues)

---

56. Expositor's Bible, p. 135.
57. Intern. Crit. Comm., p. 9.
58. At Expositor's Bible, p. 135, 4.
59. Stonehouse, op. cit., p. 176 f.
60. Stonehouse, ibid.
61. Op. cit., p. 28.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΑΤΣΗ

ΤΙΝΑ ΠΕΡΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΔΟΧΗΣ ΚΛΗΡΙΚΩΝ, ΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΔΙΚΑΙΟΝ

(Ἄρθρον 99 τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Νόμου Ἀστικοῦ Κώδικος)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (*)

1. Ἡ ἰδιάζουσα θέσις, ἣν συνεπάγεται ἡ κτῆσις τῆς ἱερατικῆς ἢ μοναχικῆς ἰδιότητος εἰς τοὺς ἐπιλεξαμένους ταύτας ἐκδηλοῦται καὶ εἰς τὰς περιουσιακὰς αὐτῶν σχέσεις. Καὶ αὐτὴ ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ εἰς τὴν περιου-

(*) Χρήσιμα διὰ τὴν μελέτην τοῦ θέματος εἶναι τὰ κάτωθι ἰδίᾳ ἔργα, ἀναφερόμενα ἐν τοῖς ἐφεξῆς διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως:

Hellmann, Das gemeine Erbrecht der Religiosen (München 1874). Ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ ὑφηγητοῦ Hellmann εἶναι θεμελιώδης διὰ τὸ Ἰουστινιάνειον δίκαιον.

Singer, Die Behebung der für Ordenspersonen bestehenden Beschränkungen in commercium mortis causa (Innsbruck 1880).

Perdiky-Casandjès, Über die Erbfolge der Regularen der Griechischen Kirche (Leipzig 1887).

A. Ferradou, Des biens des monastéres à Byzance (Thèse de Bordeaux 1896).

Alivisatos, Die Kirchliche Gesetzgebung Justinians I (1913).

Δαμ. Βορρέ, Περὶ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς εἰς τὴν περιουσίαν κληρικῶν καὶ μοναχῶν (ἐν Ἀθήναις 1887).

Α. Μομφερράτου, Κληρονομικὸν δίκαιον τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ (Ἀθήνησι 1890).

Κρίσις Σγουτείου διαγωνίσματος ὑπὸ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι 1886). Ἀφορᾷ τὰ ἄνω δύο ἔργα, ὡς καὶ ἄλλα τινὰ παραμείναντα ἀνέκδοτα.

Ε. Νικολαΐδου, Περὶ τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης ἐν τῷ κοινῷ καὶ ἐκκλησιαστικῷ δικαίῳ (Ν. Πανδέκται τόμ. Ζ΄ σελ. 776—877)

Σπ. Μαλλούχου, Περὶ κληρονομίας ἐπισκόπων, ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν μετὰ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄ (Ἐν Ἀθήναις 1912).

Μ. Σακελλαροπούλου, Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον (1898).

Κ. Ράλλη Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου τόμ. Α΄ (1927).

Γ. Ράμμου, Στοιχεῖα Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (1947) §§ 90, 91.

Π. Παπαρρηγοπούλου, Κληρον. δίκαιον (1873) § 221.

Α. Κρασσᾶ (—Γ. Ροΐλοῦ), Κληρον. δίκαιον τόμ. Ι (1932) §§ 130—143 β΄.

Windscheid (—Πολυγένους), Κληρον. δίκαιον (1923) § 570 σημ. 6.

Γ. Μπαλῆ, Ἐγχειρίδιον Κληρον. δικαίου (1938) §§ 188—194.

Κ. Ρακτιβὰν ἐν Θέμιδι ΙΕ΄ σελ. 324.

σίαν τοῦ ἀφιερώσαντος τὴν ζωὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς θείας λατρείας διέπεται ὑπὸ ἰδίων, διαφόρων τοῦ κοινοῦ δικαίου κανόνων, χαρακτηριζομένων ὑπὸ τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ ταύτης.

2. Παρ' ἡμῖν ἡ διάφορος μεταχείρισις τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν ἐν τῇ κληρονομικῇ αὐτῶν διαδοχῇ ἐκδηλοῦται ἤδη ἀπὸ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου. Αἱ συναφεῖς πρὸς τὸ θέμα διατάξεις τοῦ δικαίου τούτου κατηργήθησαν ἀπὸ τοῦ 1909 καὶ ἔπαυσαν νὰ ἰσχύωσιν ἐν Ἑλλάδι πλὴν τῆς Σάμου, Κρήτης καὶ Θράκης διὰ τοῦ βασικοῦ νόμου ΓΥΙΔ'/1909, τῆς διαδοχῆς τῶν κληρικῶν, μοναχῶν καὶ ἱερομονάχων ρυθμιζομένης ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι ὑπὸ τῶν διατάξεων τοῦ ὡς ἄνω νόμου. Ὁ νόμος οὗτος ἰσχύει καὶ νῦν δυνάμει τοῦ ἄρθρου 99 τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Νόμου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος (=Εἰσ. Ν.) ἔχοντος οὕτω: «Διατηροῦνται ἐν ἰσχύϊ καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος αἱ κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τούτου ὑφιστάμεναι διατάξεις περὶ κληρονομίας κληρικῶν καὶ μοναχῶν». Δὲν ἐπεξετάθη δὲ εἰς τὰς ὡς ἄνω περιοχὰς Σάμον καὶ Κρήτην διὰ τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ ν. 1070/1917, διατηρηθέντος τοῦ αὐτόθι ἰσχύοντος βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου· εἰς τὴν Θράκην οὐδέποτε εἰσήχθη [1]. Ὁ ν. ΓΥΙΔ' ὡς πρὸς τὰς περὶ κληρονομίας κληρικῶν καὶ μοναχῶν διατάξεις του εἶναι νομοθέτημα ἀντιφατικὸν καὶ ἀσυνάρτητον, οὐδαμῶς ὠφεληθὲν ἐκ τῆς ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου γενομένης συζητήσεως, ἀνὰ πᾶν βῆμα ἐμβάλλον εἰς ἀπορίας καὶ ἀμηχανίας δυσδιαλύτους τὸν ἑρμηνευτήν.

Ἀλλὰ καὶ αἱ διατάξεις τοῦ ν. ΓΥΙΔ' αἱ ἀφορῶσαι τὴν κληρονομικὴν διαδοχὴν ἐπισκόπων κατηργήθησαν ὑπὸ τοῦ ν. 4684/1930 ἄρθρ. 7 ἐδ. 2 ἄνευ ἐπαναγωγῆς τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰς εἰδικὰς περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς κληρικῶν διατάξεις, τοῦ κενοῦ τούτου πληρουμένου ὑπὸ τοῦ κοινοῦ δικαίου, νῦν ὑπὸ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος.

Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων (Ἀθῆναι 1922) σελ. 316 ἐπ.

Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου (Ἀθῆναι 1944) σελ. 1298—1300.

Ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἡμῶν σκοπεῖται ἡ ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς κατάστρωσις τοῦ θέματος, ὁ καθορισμὸς τοῦ ἐν ταῖς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους προσαρτηθείσαις περιοχαῖς ἰσχύοντος δικαίου, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἔξαρσις σημείων τινῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπίδρασιν ἔχει τὸ δίκαιον τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ τοῦ Εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ Νόμου.

1. Διὰ τὰ ἐν τῇ Σάμῳ συνδύασον τὸ ἄρθρ. 3 τοῦ ν. 1070 πρὸς τὸ ἄρθρ. 18 τοῦ ν. 802/1898 τῆς Ἡγεμονίας τῆς Σάμου. Ἕνεκα τῆς ἀσαφοῦς πως διατυπώσεως τοῦ ἄρθρ. 3 τοῦ ν. 1070 ὑπεστηρίχθη (Πρωτ. Σάμου 317/1935 Θέμις ΜΣΤ' σελ. 977) ὅτι ἐν Σάμῳ ἐπεξετάθησαν αἱ διατάξεις τοῦ ν. ΓΥΙΔ'. Οὐχὶ ὀρθῶς· διότι ἡ ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 3 εἶναι προφανῶς ὅτι διατηρεῖται ἐν Σάμῳ καὶ Κρήτῃ τὸ αὐτόθι δίκαιον, μὴ ἐπεκτεινομένου τοῦ ν. ΓΥΙΔ'.

3. Ἡ τοιαύτη ἀνέλιξις τοῦ περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς τῶν κληρικῶν, μοναχῶν καὶ ἱερομονάχων δικαίου ἐμφανίζει σήμερον τὴν ἑξῆς γενικὴν εἰκόνα:

α) Εἰς τὴν Θράκην, Κρήτην καὶ Σάμον ἰσχύει τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, ἐν τῇ Κρήτῃ ἐπικρατουσῶν ἰδίων διατάξεων περὶ μοναχῶν περιεχομένων ἐν τῷ Καταστατικῷ Νόμῳ τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας (ν. 276/1900).

β) Εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα διὰ τοὺς κληρικοὺς ἰσχύουσιν αἱ διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου, ἤτοι τοῦ Α.Κ. διὰ δὲ τοὺς μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους αἱ εἰδικαὶ διατάξεις τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄.

4. Ἡ ὕπαρξις τοσούτων τοπικῶν δικαίων [1], ὡς ἀντιλαμβάνεταί τις πᾶν ἄλλο ἢ εὐχάριστος εἶναι. Ἂν δὲ ἡ ἀνομοιομορφία εἶναι ἀπευκταία διὰ τὸ καθόλου δίκαιον ἑνὸς λαοῦ, διὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν παρίσταται ἀσυμβίβαστός πως τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνωμαλία αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν κατὰ καιροὺς προσάρτησιν τῇ Ἑλλάδι διαφόρων χωρῶν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸ ἀκανθῶδες τοῦτο τὸ θέμα χρήζει μιᾶς νέας, σαφοῦς καὶ ἑνιαίας, νομοθετικῆς ρυθμίσεως.

Α΄

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΘΡΑΚΗ, ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΣΑΜΩ

§ 1

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ

1. Ὁ περιορισμὸς τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου. 2. Μὴ ἰσχὺς τούτου σήμερον. 3. Εἰδικὰ θέματα.

1. Ἐν τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ [2] ὁ ἐπίσκοπος ἔχει δικαίωμα πλήρους διαθέσεως τῆς πρὸ τῆς χειροτονίας ἀποκεκτημένης περιουσίας. Οὕτω, σαφῶς λέγεται ἐν τῇ Νεαρᾷ Ἰουστινιανοῦ 131 «Ἐπ᾽ ἐκείνοις γὰρ μόνοις τοῖς πράγμασιν ἄδειαν αὐτοῖς τοῦ ἐκποιεῖν ἢ καταλιμπάνειν οἷς ἂν βουληθεῖεν συγχωροῦμεν, ἃ πρὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἀποδειχθῶσιν ἐσχηκότες»· πρβλ. καὶ Ἁρμενόπουλον V, 4, 1 «Ὅσα ἔσχεν ὁ ἐπίσκοποπος πρὸ τῆς ἐπισκοπῆς δωρεῖται καὶ ἐκποιεῖται ὡς θέλει· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διατίθεται εἰς αὐτά». Ἐκ δὲ τῆς μετὰ τὴν χειροτονίαν ἀποκτωμένης δύναται νὰ διαθέσῃ μόνον τὴν περιερχομένην αὐτῷ διὰ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς συγγενῶν μέχρι καὶ τοῦ τρίτου βαθμοῦ [3] [4]· πρβλ. καὶ Ἁρμενόπουλον ἔν. ἀν. «ὅσα δὲ ἐκτήσατο

1. Ἀνακύπτει ἄρα περίπτωσις διατοπικοῦ δικαίου.

2. Τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου τούτου, ὅπερ ἐν τῇ ρυθμίσει τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν, ὑπέστη πλείστας διακυμάνσεις ἔπιθι παρὰ Μομφερράτῳ σελ. 23-152. Ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτίθεται ἡ ἀποκρυσταλλωθεῖσα φάσις αὐτοῦ.

3. Ὁ καθηγ. Γ. Ράμμος σελ. 211 εἰς τὴν διαθέσιμον περιουσίαν περιλαμβάνει καὶ τὴν προερχομένην ἐξ ἐπαχθοῦς αἰτίας. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι εὔστοχος καὶ συν-

μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ διαφέρει καὶ οὐδὲ διατίθεται εἰς αὐτά, εἰ μὴ ἄρα ἀπὸ γονέων ἢ θείων ἢ ἀδελφῶν αὐτοῦ εἰς αὐτὸν περιῆλθον».

Τῶν διατάξεων τούτων τῶν ρωμαϊκῶν κειμένων ὁμιλουσῶν μόνον περὶ ἐπισκόπων (καὶ διοικητῶν εὐαγῶν οἴκων) ἕπεται ὅτι ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ τῶν λοιπῶν κληρικῶν διέπεται ὑπὸ τῶν ὁρισμῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου. Τοῦτο δὲ καὶ ρητῶς ἐλέχθη ἐν τῇ Νεαρᾷ Ἰουστιν. 123 κεφ. 19 : «Τοὺς δὲ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ ὑποδιακόνους καὶ ψάλτας, οὓς πάντας κληρικοὺς καλοῦμεν, τὰ πράγματα τὰ ἀφ᾽ οἱουδήποτε τρόπου εἰς τῶν αὐτῶν δεσποτείαν ἐλθόντα ἔχειν ὑπὸ τὴν ἰδίαν ἐξουσίαν προστάττομεν καθ᾽ ὁμοιότητα τῶν καστρενσίων πεκουλίων καὶ δωρεῖσθαι κατὰ τοὺς νόμους καὶ ἐπ᾽ αὐτοῖς διατίθεσθαι, εἰ καὶ ὑπὸ τὴν τῶν γονέων εἰσὶν ἐξουσίαν, οὕτω μέντοιγε ὥστε τοὺς τούτων παῖδας ἢ τούτων μὴ ὑπόντων τοὺς γονεῖς αὐτῶν τὸ νόμιμον κομίζεσθαι μέρος» (1).

2. Κατὰ γενικῶς ἐν τούτοις κρατήσασαν ἐν τῇ θεωρίᾳ γνώμην (2), ὁ ἄνω ἐκτεθεὶς περιορισμὸς ὡς πρὸς τὴν περιουσίαν τῶν ἐπισκόπων δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἰσχύων μετὰ τὴν ἀπ᾽ αὐτῶν ἀφαίρεσιν τῆς ἀνεξελέγκτου διαχειρίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας (3). Διότι ἀφαιρεθείσης ταύτης καὶ ὑπαχθείσης εἰς τὰ ἐπὶ τούτῳ τὰ συσταθέντα Ταμεῖα ἔπαυσεν ὑπάρχον τὸ τεκμήριον ὅτι πᾶν κτηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐκτήθη διὰ χρημάτων ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἀπέκτησε συνεπῶς ὁ ἐπίσκοπος τὴν ἱκανότητα κτήσεως καὶ διαθέσεως τῆς ὁπωσδήποτε περιελθούσης αὐτῷ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας.

τασσόμεθα ταύτῃ. Δοθείσης πάντως τῆς ἀρχῆς, ἥτις διεῖπε τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, ὅτι πᾶν κτηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου θεωρεῖται κτηθὲν ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν χρημάτων, διὰ τὰ κτηθέντα ἐξ ἐπαχθοῦς αἰτίας θὰ ἔδει νὰ ἀποδεικνύεται ὅτι ἐκτήθησαν ὑπὸ τῆς κατὰ τὰ ἐν τῷ κειμένῳ διαθεσίμου περιουσίας τοῦ ἐπισκόπου.

4. Βλ. ἔθιμα περιοχῶν τινων, ἐπικυρωθέντα διὰ δικαστικῶν ἀποφάσεων, καταργητικὰ τῶν ἄνω διατάξεων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐν Εὑρετηρίῳ Γεν. Νομολογίας Ἰωαννίδου τομ. 3 (1847) σελ. 427 - 432.

1. Τίνες οἱ νόμιμοι μεριδοῦχοι θὰ ὁρισθῇ νῦν ὑπὸ τοῦ Α.Κ. (ἄρθρ. 1825). Καὶ ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ τῶν προσώπων τούτων διέπεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Α. Κ.

2. Μομφερρᾶτος §§ 84, 85, Κρασσᾶς § 130, Μαλλοῦχος σελ. 7.

3. Ἡ ἀφαίρεσις αὕτη ἤρχισεν ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι διὰ τῶν διαταγμ. 20 Μαΐου 1836, 29 Ἀπριλίου 1843 (ὅρα καὶ ν. 27 Νοεμβρίου 1863) εἶναι δὲ νῦν γενικὴ καθ᾽ ἅπασαν τὴν χώραν καὶ συνεπῶς καὶ διὰ τὴν Θράκην, Κρήτην καὶ Σάμον, πρβλ. καὶ ν. 4684/1930 ἄρθρ. 2 καὶ 3, ν. 2200/1940. Ἀλλὰ καὶ ἐθιμικῶς ὁ περιορισμὸς τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου δὲν ἐτηρήθη. Πρὸς τὴν ἐνταῦθα ὑποστηριζομένην ἄποψιν ἀντίθετος ἡ Α. Π. 15/1858 « Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς νόμους ὅσα πράγματα εἰς τοὺς ἐπισκόπους μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν οἱῳδήποτε τρόπῳ περιέλθουν ἀπαγορεύεται εἰς αὐτοὺς νὰ μεταφέρωσιν οἱῳδήποτε τρόπῳ εἰς ἄλλα οἱαδήποτε πρόσωπα· εἰς μόνον εὐσεβεῖς αἰτίας δαπανᾶν ἐκ τούτων δέδοται αὐτοῖς ἄδεια καὶ εἴ τι ἐκ τῶν τοιούτων δαπανῶν μείνῃ, ταύτη τῇ δεσποτείᾳ τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν, ὧν τὴν ἱερωσύνην εἶχον, διαφέρει».

Κατὰ ταῦτα συνταγείσης διαθήκης ἐπέρχεται ἡ ἐκ διαθήκης διαδοχὴ εἰς πᾶσαν τὴν περιουσίαν τοῦ ἐπισκόπου, μὴ δ' ὑπαρχούσης τοιαύτης ἐπέρχεται ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, διεπομένη ὑπὸ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος.

3. Τὸ δίκαιον τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος δέον νὰ γίνῃ δεκτὸν ὑπὸ τὸν κάτωθι περιορισμόν:

Ὁσάκις ἐλλείψει ἄλλων κληρονόμων, καλεῖται τὸ δημόσιον ἀντ' αὐτοῦ δέον νὰ καλῆται κατ' εἰδικὴν διάταξιν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἧς δὲν ἐσκοπεῖτο ἡ κατάργησις, ἡ ἐκκλησία ἐν ᾗ ὁ ἐπίσκοπος ἐτύγχανε κεχειροτονημένος. Τὴν ἐξαίρεσιν ταύτην δεχόμεθα καὶ διὰ πάντας τοὺς λοιποὺς κληρικούς. (Νεαρὰ Ἰουστιν. 131 κεφ. 13) [1].

Κατὰ τὸν κανόνα ΚΒ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου [2] δὲν ἐπιτρέπεται τοῖς κληρικοῖς νὰ καταλίπωσί τι κατὰ κληρονομίαν ἢ κληροδοσίαν ἢ ἄλλως πως τοῖς αἱρετικοῖς ἢ ἀπίστοις, οἵτινες ἄλλως καὶ κατὰ τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἦσαν ἀνίκανοι πρὸς τὸ κληρονομεῖν (Κῶδιξ 1, 5, 22). Ἡ ἕνεκα θρησκευτικῶν λόγων ἀνικανότης αὕτη δὲν ὑφίσταται ἐν τῷ συγχρόνῳ δικαίῳ, διὸ οὐδεὶς λόγος περὶ ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐπὶ κληρονομίας κληρικῶν ἢ μοναχῶν.

§ 2
ΜΟΝΑΧΟΙ

I Ἡ πρὸ τῆς ἀποκάρσεως περιουσία.
1. Ἐν γένει. Πρόσωπα δικαιούμενα νομίμου μοίρας. 2. Εἰδικῶς περὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς. 3. Προστασία δικαιουμένων νομίμου μοίρας. 4. Ὑπολογισμὸς νομίμου μοίρας. 5. Νομικὴ φύσις μεταβιβάσεως περιουσίας τῇ μονῇ. 6. Διαθήκη τοῦ μοναχοῦ.
II Ἡ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσία.
1. Ἐν γένει. 3. Ζητήματα.
III Τὸ μέτρον τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου.
IV Τὸ ἰσχῦον ἐν Κρήτῃ δίκαιον.
V Ἱερομόναχοι.

I. 1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς μοναχοὺς διακριτέον τὴν πρὸ τῆς ἀποκάρσεως ἀπὸ τῆς μετ' αὐτὴν ἀποκτωμένης περιουσίας. Τὰ τοῦ πρώτου θέματος ἐρρυθμίσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Νεαρὰ 5 κεφ. 5, Νεαρὰ 76, Νεαρὰ 123 κεφ. 38 [3], πρβλ. καὶ Νεαρὰν 133) διατάξαντος ὅτι ἅπασα ἡ κατὰ τὴν

1. Κατὰ τὸν Κρασσᾶν § 133 ὡς ἐκ τοῦ διαφόρου σήμερον ὀργανισμοῦ τῆς ἐκκλησίας δέον νὰ καλῆται εἰς μὲν τὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομίαν τῶν ἐπισκόπων ἡ ἐπισκοπὴ ὡς νομικὸν πρόσωπον, εἰς δὲ τὴν τῶν λοιπῶν κληρικῶν ἡ ἐν ᾗ ὑπηρετοῦσιν ἐκκλησία. Βλ. καὶ Μομφερράτον §§ 32, 33.

2. Ράλλη—Ποτλῆ, Σύνταγμα τόμ. 3 σελ. 286 ἑπ.

3. Νεαρὰ 123 κεφ. 38 «Εἰ δὲ γυνὴ ἢ ἀνὴρ τὸν μοναχικὸν ἐπιλέξηται βίον καὶ εἰσέλθῃ εἰς τὸ μοναστήριον παίδων οὐχ ὑπόντων, ἐν ᾧ εἰσῆλθε τὰ πράγματα αὐτοῦ διαφέρειν κελεύομεν. Εἰ δὲ τὸ τοιοῦτον πρόσωπον παῖδας ἔχοι, καὶ μὴ πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὸ μοναστήριον περὶ τῶν οἰκείων πραγμάτων ποιήσει διατύπωσιν καὶ τὸ νόμι-

εἰς τὴν μονὴν εἴσοδον (1) περιουσία τῶν μοναχῶν προσκυροῦται τῇ μονῇ. Κατ' ἐξαίρεσιν δύναται ὁ μοναχός, ἂν ἔχῃ παῖδας, νὰ διανείμῃ ὑπὲρ αὐτῶν μέρος τῆς ἑαυτοῦ περιουσίας, παραφυλαττομένης τῆς νομίμου μοίρας, ὅτε τὸ ὑπόλοιπον παραμένει τῇ μονῇ ἢ τὸ ὅλον, ὅτε δέον νὰ συγκαταριθμήσῃ ἑαυτὸν μετὰ τῶν παίδων, ὅτε ἡ μερὶς αὐτοῦ ἀνήκει τῇ μονῇ (2). Ἐὰν δὲ ὁ μοναχὸς ἀποθάνῃ πρὶν ἢ διανείμῃ τὴν περιουσίαν του, εἰς μὲν τοὺς παῖδας ἀνήκει ἡ νόμιμος μοῖρα τὸ δὲ ὑπόλοιπον τῇ μονῇ (3).

Αἱ Νεαραὶ ποιοῦνται λόγον περὶ παίδων. Ἐρωτᾶται πρῶτον ἂν περιλαμβάνωνται καὶ οἱ λοιποὶ κατιόντες. Νομίζομεν ὅτι ἐνταῦθα προσήκει ἡ εὐρεῖα τῆς λέξεως «παῖδας» ἑρμηνεία (4) (5) καὶ δέον καὶ οὗτοι νὰ περιληφθῶσι. Ἐρωτᾶται περαιτέρω τί ῥητέον ἂν ὁ μοναχὸς ἔχει γονεῖς.

μον μέρος τοῖς παισὶν ἀφορίσει, καὶ οὕτως ἐξέστω αὐτῷ καὶ μετὰ τὸ εἰσελθεῖν εἰς τὸ μοναστήριον τὴν ἰδίαν οὐσίαν εἰς τοὺς ἰδίους διελεῖν παῖδας, οὕτω μέντοιγε ὥστε μηδὲ ἑνὶ τῶν ἑαυτοῦ παίδων ἐλαττῶσαι τὸ νόμιμον μέρος· τὸ δὲ μὴ δεδομένον τοῖς παισὶ μέρος τῷ μοναστηρίῳ διαφερέτω. Εἰ δὲ πᾶσαν τὴν ἰδίαν οὐσίαν μεταξὺ τῶν παίδων διελεῖν βουληθείη, τοῦ οἰκείου αὐτοῦ προσώπου τοῖς παισὶ συναριθμουμένου ἓν ἑαυτῷ μέρος πᾶσι τρόποις παρακρατείτω, ὀφεῖλον τῷ δικαίῳ τοῦ μοναστηρίου διαφέρειν. Εἰ δὲ ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγων τελευτήσει, πρὶν μεταξὺ τῶν οἰκείων παίδων τὰ ἴδια διανείμῃ πράγματα, τὸ μὲν νόμιμον μέρος οἱ παῖδες λήψονται, τὸ δὲ λοιπὸν τῆς οὐσίας τῷ μοναστηρίῳ διαφερέτω». Ἡ Νεαρὰ 123 κεφ. 38 κατοστρώνεται ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 243, ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ 9, 9, 11 καὶ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς 4, 1, 9.

1. Διὰ τῆς λέξεως εἴσοδος νοεῖται ὁ χρόνος καθ' ὃν συντελεσθεισῶν πασῶν τῶν νομίμων διατυπώσεων κατατάσσεταί τις ὁριστικῶς ἔν τινι μονῇ. Πανταχοῦ ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ἔνθα τὸν ὅρον ἀπόκαρσις ἢ κουρὰ μεταχειριζόμεθα τὸν χρόνον τοῦτον νοοῦμεν. Βλ. ἐν γένει Ράμμον σελ. 34. Ἡ γνώμη τοῦ Βαλσαμῶνος ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ δοκίμων μοναχῶν εἶναι τελείως ἐσφαλμένη. Μαριδάκης σελ. 319. σημ. 14.

2. Διανομὴ περιλαμβάνουσα ἀκίνητα ὑποβάλλεται εἰς συμβολαιογραφικὸν ἔγγραφον καὶ μεταγραφήν.

3. Ἐκ τῆς νομολογίας βλ. Α. Π. 48/1890 Θέμις Α' σελ. 119, Ἐφ. Ἀθηνῶν 673/1910 Θέμις ΚΒ' σελ. 313, Πρωτοδ. Καλαμῶν 276/1920 Θέμις ΛΒ' σελ. 266. Προϋπόθεσις τῶν δικαιωμάτων τῶν μονῶν ἐν γένει εἶναι ὅτι αὗται τυγχάνουσιν ἀνεγνωρισμέναι. Ἐφ. Ἀθηνῶν 535/1915 Θέμις ΚΣΤ' σελ. 179.

4. Βλ. Νεαρὰν Ἰουστιν. 117 κεφ. 1, Νεαρὰ Ἰουστιν. 123 κεφ. 19. Πρὸς καθορισμὸν τοῦ ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει κατιόντος ὡς νομίμου μεριδούχου βλ. ἄρθρ. 1813 καὶ 1825 Α. Κ.

5. Ἐσφαλμένη ἡ αἰτιολογία τοῦ Μομφεράτου σελ. 79 ὅτι δέον νὰ περιληφθῶσι καὶ οἱ ἔγγονοι διότι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐσκόπει νὰ προστατεύσῃ τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων τὰ δικαιώματα. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔδει ὁ Μομφερρᾶτος τοιοῦτο δικαίωμα νὰ ἀπονείμῃ καὶ εἰς τοὺς γονεῖς, ὡς ἀναγκαίους κληρονόμους (Πανδέκται 5, 2, 1 - 5, Νεαρὰ Ἰουστιν. 115), ὅπερ ὅμως ἀποκρούει. Σημειωτέον ὅτι ἄλλοι ὁμιλοῦσι περὶ ἐγγόνων, ἐνῷ ἕτεροι (Μαλλοῦχος σελ. 64) περὶ κατιόντων ἐν γένει, ὡς καὶ ἡμεῖς. Ἐκ τῆς Νομολογίας ὑπὲρ τῶν κατιόντων ἐν γένει ἡ Α. Π. 48/1890 Θέμις Α' σελ. 119, Πρωτοδ. Πατρῶν 2827/1902 Θέμις ΚΑ' σελ. 524.

Τὸ ζήτημα τοῦτο συνεζητεῖτο ἤδη παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Νεαρᾶς 123. Ὁ Ζωναρᾶς καὶ ὁ Βαλσαμὼν ὑπὸ τὸν κανόνα 6 τῆς Πρωτοδευτέρας Συνόδου λύουσι τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν γονέων, ἐφαρμόζοντες τὴν Νεαρὰν 118, ἣν καὶ τὰ Βασιλικὰ καθιέρωσαν, ὅτι δηλ. μὴ ὑπόντων τέκνων, οἱ γονεῖς ὡς κληρονόμοι ἀπολαύουσι τῶν αὐτῶν προνομίων καὶ δικαιωμάτων. Ἡ τοιαύτη λύσις ἐγέννησε περαιτέρω τὸ ζήτημα ἂν καὶ οἱ ἀδελφοὶ δικαιοῦνται νὰ συντρέξωσιν εἰς τὴν νόμιμον μοῖραν τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ, ὅπερ ζήτημα λύει ἐπίσης καταφατικῶς ὁ Βαλσαμών. Τοὐναντίον κατὰ τὸν νεώτερον ἑρμηνευτὴν Hellmann τοιαύτη ἐπέκτασις δικαιώματος νομίμου μοίρας ἐπὶ ἀνιόντων καὶ ἀδελφῶν, τοῦ νόμου μὴ ὁμιλοῦντος περὶ τούτου, πάντως αὐθαίρετος καὶ ἀδικαιολόγητος τυγχάνει. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ἡ μόνη ὀρθή.

2. Παρὰ τῷ Μομφερράτῳ (1) εὕρηται ἡ γνώμη ὅτι τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω μερίδα τοῦ μοναστηρίου ὀφείλει νὰ παρακρατήσῃ ὁ μονάσων, οὐ μόνον ἐὰν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν διανείμῃ τὴν περιουσίαν του, ἀλλὰ καὶ ἐὰν πρὸ τῆς εἰσόδου πράξῃ τοῦτο, διότι ἡ Νεαρὰ οὐδεμίαν ποιεῖται διάκρισιν. Ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή, καθόσον ἐν τῇ Νεαρᾷ 5 κεφ. 5 (πρβλ. καὶ Νεαρὰν 76 προοίμ.) ὡρίσθη ρητῶς «τὸν εἰς μοναστήριον εἰσιέναι βουλόμενον πρὶν εἰς τὸ μοναστήριον εἰσέλθοι ἄδειαν ἔχειν τοῖς ἑαυτοῦ χρῆσθαι καθ' ὃν βούλεται τρόπον». Εἶναι σαφὲς ὅτι κρίσιμον σημεῖον κατὰ τὸ σύστημα τῆς Νεαρᾶς εἶναι ὁ χρόνος τῆς εἰσόδου εἰς τὸ μοναστήριον (ἤτοι ὁ τῆς ἀποκάρσεως), οὐδαμοῦ δὲ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπῄτησεν ὅπως ὁ θέλων νὰ μονάσῃ προσκομίσῃ μέρος τῆς ἑαυτοῦ περιουσίας εἰς τὸ μοναστήριον.

3. Ἀλλ' ἐνῷ περὶ δικαιωμάτων τοῦ μοναστηρίου οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος, ὁσάκις ὁ μοναχὸς διανέμει τὴν περιουσίαν του πρὸ τῆς ἀποκάρσεως, ζητητέον ἂν ὁ μοναχὸς δύναται νὰ παραβλάψῃ τὰ δικαιώματα τῆς νομίμου μοίρας τῶν παίδων αὐτοῦ διὰ πράξεων πρὸ τῆς κουρᾶς. Τὸ ζήτημα τοῦτο πρόδηλον ὅτι ἐνέχει μεγάλην θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν ἅμα ἀξίαν.

Κατὰ τὴν Νεαρὰν 5 κεφ. 5 «Εἰ δέ γε παῖδας ἔχῃ, εἰ μὲν ἔτυχεν ἤδη πράγματά τινα δωρησάμενος αὐτοῖς ἢ κατὰ προγαμιαίαν δωρεὰν ἢ κατὰ προικὸς πρόφασιν ἐπιδοὺς καὶ ποιεῖ ταῦτα τὸ τέταρτον τῶν ἐξ ἀδιαθέτου τῆς αὐτοῦ περιουσίας, μηδεμίαν ἐπὶ τοῖς λοιποῖς πράγμασιν ἐχέτωσαν μετουσίαν οἱ παῖδες» κατὰ δὲ τὴν Νεαρὰν 123 κεφ. 28 «οὕτω μέν τοιγε ὥστε μηδὲ ἑνὶ τῶν ἑαυτοῦ παίδων ἐλαττῶσαι τὸ νόμιμον μέρος».

Ἐκ τῶν χωρίων τούτων συνάγεται ὅτι περιαίρεσις τοῦ δικαιώματος νομίμου μοίρας τῶν παίδων ἀπαγορεύεται,

Ἐν τῷ πρώτῳ δηλονότι χωρίῳ ρητῶς ἐλέχθη ὅτι τὸ τέταρτον (=ἡ νό-

1. Σελ. 78. Σύμφωνος πρὸς τὴν ἐν τῷ κειμένῳ γνώμην ἡμῶν καὶ Πετρόπουλος σελ. 1298.

μιμος μοῖρα) θὰ ληφθῇ ἐκ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου περιουσίας, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἐφορμοσθήσονται οἱ κοινοὶ κληρονομικοὶ κανόνες, οἵτινες περιλαμβάνουσι καὶ τὴν querellam inofficiosi donationis. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἐκφραστικῶς ὁ Ἰουστινιανὸς λέγει ὅτι κατ᾽ οὐδένα τρόπον ἐπιτρέπεται βλάβη τῶν δικαιωμάτων τῶν νομίμων μεριδούχων. Συνεπῶς οἱ νόμιμοι μεριδοῦχοι προστατεύονται κατὰ τῶν τὰ νόμιμα δικαιώματα ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως περιουσίας βλαπτουσῶν πράξεων τοῦ μοναχοῦ συμφώνως πρὸς τὰ γενικώτερον κρατοῦντα ἐν τῷ Ἀστικῷ δικαίῳ (1).

Δὲν θίγεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, ἂν ἀποφασίσας ὁ μοναχὸς νὰ διανείμῃ ἐν τῇ ζωῇ τὴν περιουσίαν του ὑποχρεοῦται νὰ καταλίπῃ τὴν νόμιμον μοῖραν ἢ δικαιοῦται νὰ καταλίπῃ ἔλαττον ταύτης, ὁπότε ἡ ἀξίωσις τῶν παίδων πρὸς συμπλήρωσιν θὰ ἀνακύψῃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ. Ἐφ᾽ ὅσον ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ μοναχοῦ κεῖται νὰ μὴ διανείμῃ οὐδέν, ἕπεται a fortiori ὅτι ὀρθότερον εἶναι τὸ δεύτερον. Εἰς τοῦτο δὲν ἀντίκειται ἡ φραστικὴ διατύπωσις τῆς Νεαρᾶς 123 κεφ. 38 «ἐξέστω αὐτῷ καὶ μετὰ τὸ εἰσελθεῖν εἰς τὸ μοναστήριον τὴν ἰδίαν οὐσίαν εἰς τοὺς ἰδίους διελεῖν παῖδας, οὕτω μέντοιγε ὥστε μηδενὶ τῶν ἑαυτοῦ παίδων ἐλαττῶσαι τὸ νόμιμον μέρος», διότι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὁ νόμος προασπίζει γενικῶς τὸ δικαίωμα νομίμου μοίρας. Πότε τοῦτο καθίσταται ἐνεργὸν βλ. ἀμέσως κατωτέρω.

4. Ἡ νόμιμος μοῖρα τῶν τέκνων δὲν εἶναι ἀπαιτητὴ ἅμα τῇ κατατάξει τοῦ μοναχοῦ, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ μοναχοῦ κεῖται νὰ διανείμῃ τὴν νόμιμον μοῖραν πρὸ τῆς εἰσόδου του εἰς τὴν μονήν. Νεαρὰ 123 κεφ. 38 «εἰ δὲ ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγων τελευτήσει πρὶν μεταξὺ τῶν οἰκείων παίδων τὰ ἴδια διανείμῃ πράγματα τὸ νόμιμον μέρος οἱ παῖδες λήψονται».

Κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειον δίκαιον ἡ περιουσία, ἣν ὁ μοναχὸς ἐκτήσατο μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν, ἀνήκει τῷ μοναστηρίῳ. Ὁ Μομφερρᾶτος (2) νομίζει ὅτι πρὸς ὑπολογισμὸν τῆς νομίμου μοίρας τῶν παίδων συνυπολογίζεται καὶ ἡ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσία. Δὲν θεωροῦμεν ὀρθὴν τὴν γνώμην ταύτην καθόσον ἡ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσία περιέρχεται κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειον δίκαιον τῷ μοναστηρίῳ.

Ὡς γνωστὸν τὸ ποσοστὸν τῆς νομίμου μοίρας εἶναι διάφορον ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ ἢ ἐν τῷ Ἀστικῷ Κώδικι. Πρὸς ὑπολογισμὸν λοιπὸν ταύτης θὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ ρωμαϊκὸν ἢ τὸ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος δίκαιον; Ἀποκλίνομεν πρὸς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα, δι᾽ οὓς θὰ ἐκθέσωμεν λόγους (κατωτ. III).

1. Πρβλ. νῦν ἄρθρα 1831, 1833, 1834, 1835 Α. Κ. ἔχοντα ἐφαρμογὴν ἐν προκειμένῳ (κατωτ. III). Ἡ ἐν τῷ ἄρθρῳ 1831 δεκαετία ὑπολογισθήσεται βεβαίως ἀπὸ τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου τοῦ μοναχοῦ, ὅτε κατὰ τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον εἶναι ἀπαιτητὴ ἡ νόμιμος μοῖρα καὶ δύναται νὰ ἀσκηθῇ ἡ μέμψις ἀστόργου δωρεᾶς.

2. Σελ. 95. Ἀντίθετος ὁ Helmann σελ. 85.

5. Μεγάλας συζητήσεις προεκάλεσεν ὁ καθορισμὸς τῆς νομικῆς φύσεως τῆς μεταβιβάσεως τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ τῷ μοναστηρίῳ (1). Πάντως καθ᾿ ὁμόφωνον σήμερον γνώμην τὰ χρέη τοῦ μοναχοῦ δὲν ἀποσβέννυνται, τῶν πιστωτῶν δυναμένων νὰ ἀσκήσωσι τὰς ἀξιώσεις των κατὰ τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ τῆς μεταβιβαζομένης τῇ μονῇ (2).

6. Χαῶδες ἀπέβη τὸ ζήτημα ἂν διαθήκη τοῦ μοναχοῦ γενομένη πρὸ τῆς ἀποκάρσεως ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως περιουσίας εἶναι ἰσχυρά (3). Ἐξ οὐδεμιᾶς τοῦ νόμου διατάξεως συνάγεται ὅτι αὕτη εἶναι ἀνίσχυρος· ἡ ἀνάγκη τοὐναντίον αὐτῆς εἶναι κατάδηλος, ὅταν πρόκειται νὰ γίνῃ ἀποκλήρωσις. Λογικώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ διαθήκη ἔρρωται, ἀλλ᾿ ἐφόσον ἡ ἐνέργεια αὐτῆς μετὰ τὸν φυσικὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ λαμβάνει χώραν, διατηροῦνται ἀμείωτα τὰ δικαιώματα τῆς μονῆς ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθησαν (I, 1). Διὰ τῆς διαθήκης συνεπῶς ταύτης δύναται ὁ μοναχὸς νὰ διευθετήσῃ ζητήματα ἐντὸς τῆς γενικῆς τοῦ νόμου ρυθμίσεως, οἷον ἀποκλήρωσιν, διανεμητικὴν διάταξιν (4). Ἡ ἐπὶ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας τοῦ μοναχοῦ διαθήκη οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἔγκυρος, ὑπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς διαθεσίμου περιουσίας (κατωτ. II, 1).

II. 1. Τὰ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας τοῦ μοναχοῦ ἐρρύθμισε Λέων ὁ Σοφὸς διὰ τῶν Νεαρῶν 5 καὶ 6· πρβλ. καὶ Ἁρμενόπουλον V, 4, 3. Κατὰ τὴν Νεαρὰν 5 (5) ἐὰν ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ συνεισέχθη τι (6)

1. Βλ. διὰ μακρῶν Hellmann σελ. 16 ἑπ. Singer σελ. 6 ἑπ. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐπὶ τῆς κατὰ τὴν κουρὰν περιερχομένης τῇ μονῇ περιουσίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῶσιν οἱ κανόνες τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου μὲ τὰς ἐντεῦθεν συνεπείας αὐτῶν. Ἡ προσκύρωσις αὕτη τῇ μονῇ ἀποτελεῖ ἰδιόρρυθμον τρόπον κτήσεως περιουσίας, ὁμοιάζοντα βεβαίως πρὸς τὴν καθολικὴν διαδοχήν, διὸ γίνεται λόγος περὶ οἱονεὶ καθολικῆς διαδοχῆς.

2. Ἡ ἀπόφασις Ἀρ. Πάγου 48/1890 Θέμις Α΄ σελ. 119 ἐδέχθη ὅτι κατὰ τῆς μονῆς δὲν δύνανται νὰ στραφῶσιν οἱ πιστωταί. Ἡ γνώμη οὕτη δὲν ἐκράτησε, Ἄρ. Πάγος 19/1899 Θέμις Ι΄ σελ. 306, Ἐφ. Κρήτης 81/1930 Θέμις ΜΑ΄ σελ. 777. Πρβλ. ἤδη Ἀρ. Πάγον 163/1881.

3. Βλ. Μομφερρᾶτον σελ. 87 ἑπ., Μαλλοῦχον σελ. 76 ἑπ.

4. Ἡ ὑπὸ τοῦ Μομφερράτου σελ. 120 ἔκθεσις τοῦ ζητήματος παραβλέπει τοῦτο.

5. Νεαρὰ 5 « Εἰ μὲν ὤφθη κατὰ τὸν καιρὸν ὅτε τὸν μοναστὴν εἵλετο βίον ὁ ἄνθρωπος ἀφιερωσάμενός τι τῇ ἐκκλησίᾳ, εἶναι αὐτῷ περὶ τῶν ὕστερον κεκτημένων ἀβίαστον καὶ κυρίαν τὴν γνώμην, καθὼς ἂν προαιροῖτο πάντα διοικεῖν· εἰ δὲ μηδὲν ὅλως κατ᾿ ἀρχὰς τῷ μοναστηρίῳ προσενήνεκται, τότε διχῇ τὴν ὕπαρξιν τέμνεσθαι τῶν μερίδων, τῆς μὲν διμοιρίας συγκεφαλαιουμένης τῆς δὲ τρίτῳ μέρει, καὶ διατίθεσθαι μὲν ὥς ποτε δόξειεν αὐτῷ περὶ τοῦ διμοίρου τμήματος τὸν μονάζοντα τὸ δὲ τρίτον ἀποκληροῦσθαι τῷ μοναστηρίῳ » Zachariae J. G. R. III coll. II σελ. 74 - 76.

6. Ἡ ἔννοια τοῦ « ἀφιερωσάμενος » δὲν εἶναι ὅτι ἀπαιτεῖται, ὅπως ὁ μοναχὸς προβῇ εἰς ἑκουσίᾳ βουλήσει παροχὴν τῇ μονῇ· ἀρκεῖ ὅτι κατὰ τὴν κουρὰν ἐκέκτητο περιουσίαν, ἥτις προσεκυρώθη ἐκ τοῦ νόμου τῇ μονῇ (ἀνωτ. I, 1). Βλ. Νικολαΐδην σελ. 828 σημ. 1.

εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὸν χρόνον τῆς κουρᾶς, οὗτος δύναται νὰ διαθέσῃ ἐλευθέρως ἅπασαν τὴν κατόπιν κτωμένην περιουσίαν, ἐὰν δὲ τοὐναντίον, τὰ ἐπικτώμενα διαιροῦνται εἰς τρία μέρη, ἐξ ὧν τὰ δύο ἀνήκουσι κατὰ κυριότητα τῷ μοναχῷ τὸ δὲ τρίτον τῇ μονῇ (1). Ἐὰν ὅμως ὁ μοναχὸς ἀποθάνῃ πρὶν ἢ συμπληρώσει τὴν πρὸς σύνταξιν διαθήκης ἀπαιτουμένην ἡλικίαν, ἡ περιουσία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἀλλὰ νῦν μόνον τὸ 1/3 τῆς περιουσίας περιέρχεται εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου (2).

2. Τοιαύτης οὔσης ἐν τῇ γενικότητι αὐτῆς τῆς νομοθεσίας Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (3) γεννῶνται εἰδικώτερά τινα ζητήματα, εἰς ἃ δίδεται ἀμέσως κατωτέρω ἡ ἀπάντησις.

Ἀρρύθμιστον ἀφῆκεν ὁ Λέων ὁ Σοφὸς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν ὁ μοναχὸς ἔχων τὴν πρὸς σύνταξιν διαθήκης ἡλικίαν δὲν κατέλιπε τοιαύτην. Ὁ Βαλσαμὼν πραγματευόμενος τὸ θέμα φρονεῖ ὅτι θὰ ἐφαρμοσθῶσιν αἱ κρατοῦσαι ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως εἰσκομισθείσης περιουσίας διατάξεις (Νεαρὰ Ἰουστινιανοῦ 5 καὶ 123), δηλ. θεωρεῖται ἅπασα ἀνήκουσα τῷ μοναστηρίῳ ἐπιφυλαττομένης τῆς νομίμου μοίρας τῶν παίδων. Ἡ λύσις ὅμως τοῦ Βαλσαμῶνος δὲν εἶναι ὀρθὴ διότι ἡ ἀναλογία βοᾷ ὅτι ἡ αὐτὴ λύσις,

1. Ἐκ τῆς νομολογίας βλ. Ἐφ. Ἀθηνῶν 1691/1890 Θέμις Β' σελ. 25, Ἐφ. Πατρῶν 757/1895 Θέμις Ζ' σελ. 26, Ἐφ. Ναυπλίου 81/1896 Θέμις Ζ' σελ. 541, Ἐφ. Ναυπλίου 210/1899 Θέμις Ι' σελ. 282, Ἄρ. Πάγος 202/1899 Θέμις Ι' σελ. 482, Ἐφ. Ναυπλίου 506/1901 Θέμις ΙΓ' σελ. 218, Ἐφ. Πατρῶν 632/1902 Θέμις ΙΔ' σελ. 604, Ἐφ. Ἀθηνῶν 575/1904 Θέμις ΙΕ' σελ. 573, Ἐφ. Ἀθηνῶν 1163/1904 Θέμις ΙΣΤ' σελ. 77, Ἐφ. Ἀθηνῶν 668/1907 Θέμις ΙΘ' σελ. 197, Ἐφ. Πατρῶν 380/1906 Θέμις ΙΘ' σελ. 437, Ἄρ. Πάγος 134/1908 Θέμις Κ' σελ. 23, Ἐφ. Ἀθηνῶν 403/1908 Θέμις Κ' σελ. 135, Ἐφ. Ἀθηνῶν 512/1911 Θέμις ΚΓ' σελ. 408, Ἄρειος Πάγος 239/1912 Θέμις ΚΔ' σελ. 97.

2. Νεαρὰ 6 «Εἰ δὲ πρὸ τῆς συμπληρώσεως ἐκείνου τοῦ χρόνου ἐξ ἀνθρώπων ἀπίοι... οἱ οἰκέται μὲν αὐτοῦ πάντες ἀφείσθωσαν τῆς δουλείας ἡ δὲ λοιπῇ διχῇ διαιρείσθω περιουσία διμοιρίᾳ τε καὶ τρίτῳ μέρει καὶ τὴν μὲν ἡ μονὴ κομιζέσθω τὸ δὲ τρίτον τοῖς συγγενέσι διδόσθω». Zachariae J. G. R. III Col. II σελ. 76. Ὁ Μομφερρᾶτος § 63 καὶ ὁ Κρασσᾶς § 135 σημ. 5 δέχονται ὅτι ὁσάκις οἱ κληρονόμοι ἀπαιτοῦσι τὸ 1/3 τοῦτο ὑπολογίζεται τόσον ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως ὅσον καὶ τῆς μετ' αὐτὴν περιουσίας, διότι ἡ Νεαρὰ δὲν ποιεῖται οὐδεμίαν διάκρισιν. Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ Νεαρὰ 6 ἐν ἀρρήκτῳ εὕρηται συναφείᾳ πρὸς τὴν Νεαρὰν 5 (ὡς καὶ ἡ διάκρισις διμοίρου καὶ τρίτου ἐμφαίνει), ἥτις ρυθμίζει τὴν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίαν.

3. Σημειωθήτω ἐνταῦθα ὅτι ἡ νομολογία ἐδέχθη τὴν ὕπαρξιν ἐθίμων, καθ' ἃ τὴν πρὸ τῆς ἀποκάρσεως καὶ τὴν μετ' αὐτὴν περιουσίαν ἀποκτᾷ ἡ μονή, εἴτε μετὰ διαθήκης, εἴτε ἀδιάθετος ἀπεβίωσεν ὁ μοναχός. Ἐφ. Ἀθηνῶν 673/1910 Θέμις ΚΒ' σελ. 313. Βλ. καὶ Ἐφ. Ἀθηνῶν 1163/1904 Θέμις ΙΣΤ' σελ. 78, Ἐφ. Ἀθηνῶν 144/1905 Θέμις ΙΣΤ' σελ. 361. Κατ' ἄλλας ἀποφάσεις τοῦ μοναχοῦ ἀποθνήσκοντος ἀδιαθέτου κληρονομεῖ ἡ μονή. Ἐφ. Ἀθηνῶν 448/1906 Θέμις ΙΖ' σελ. 465.

ἥτις ἐδόθη ὡς πρὸς τὸν μὴ δυνάμενον νὰ συντάξῃ διαθήκην μοναχόν, δέον νὰ ἰσχύσῃ καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην (1).

Διαθέτων ὁ μοναχὸς τὴν διαθέσιμον (II, 1) περιουσίαν του (2) δὲν ὑποχρεοῦται νὰ σεβασθῇ δικαιώματα νομίμου μοίρας ἐπ᾽ αὐτῆς. Ἡ ἔκφρασις τῆς Νεαρᾶς 5 εἶναι σαφής· παρέχει παρέχει τῷ μοναχῷ «ἀβίαστον καὶ κυρίαν τὴν γνώμην καθὼς ἂν προαιρεῖτο πάντα διοικεῖν». Ὁμοίως κατωτέρω ἐπιτρέπει αὐτῷ «διατίθεσθαι ἄν ποτε δόξειεν αὐτῷ περὶ τοῦ διμοίρου τμήματος», ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν εἰσήνεγκέ τι. Δὲν ὑπάρχει δὲ διάταξίς τις ὡς ἐν τῇ Νεαρᾷ Ἰουστιν. 123, δι᾽ ἧς παρέχεται δικαίωμα νομίμου μοίρας εἰς τὰ τέκνα. Ἡ ἀντίθετος ἄποψις, ἡ πρὸς ὑπολογισμὸν τῆς νομίμου μοίρας συνυπολογίζουσα καὶ τὴν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίαν (3) παραγνωρίζει τὸν

---

1. Μπαλῆς § 189. Ἤτοι τὸ $1/3$ περιέρχεται εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου τὰ δὲ $2/3$ τῇ μονῇ. Κατὰ τὸν Νικολαΐδην σελ. 833, Κρασσᾶν § 139 καὶ Μαριδάκην σελ. 326 ἐὰν μὲν συνεισέχθη τι, ἅπασα ἡ περιουσία ἀνήκει εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου, ἐὰν δὲ ὄχι τὰ $2/3$. Τὴν μὴ ὀρθὴν λύσιν τοῦ Βαλσαμῶνος ἀκολουθοῦσιν ὁ Μομφερρᾶτος σελ. 119, ὁ Ρακτιβὰν σελ. 324 καὶ ὁ Μαλλοῦχος σελ. 84. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ τελευταῖος οὗτος συγγραφεὺς ἐκτίθησι τὰ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου. Διότι ἑπόμενος τῷ Μομφερράτῳ δέχεται ὅτι ἡ μονὴ κέκτηται κεφαλικὴν μερίδα καὶ ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως γενομένης διανομῆς· δέχεται δὲ ὅτι, ἐὰν ὁ ἐνήλικος μοναχὸς ἀποθάνῃ ἀδιάθετος, δὲν ἐπέρχεται ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, ἀλλὰ δίδεται ἡ νόμιμος μοῖρα. Ἡ νομολογία ἀκολουθεῖ τῇ λύσει τοῦ Βαλσαμῶνος, Ἐφ. Ἀθηνῶν 1163/1904 Θέμις ΙΣΤ σελ. 78, δεχόμενον ὅτι ἀποθνήσκοντος τοῦ μοναχοῦ ἀτέκνου καὶ ἄνευ διαθήκης κληρονομεῖ ἡ μονή. Ἐφ. Ἀθηνῶν 342/1909 Θέμις ΚΒ′ σελ. 333, Ἐφ. Ἀθηνῶν 673/1910 Θέμις ΚΒ′ σελ. 313, Πρωτοδ. Πατρῶν 2827/1902 Θέμις ΚΑ′ σελ. 524. Συνεπείᾳ τούτου ἡ ἀπόφ. Ἐφ. Πατρῶν 644/1900 Θέμις ΙΒ′ σελ. 442 ἀπεφάνθη ὅτι ἀποποιουμένης τῆς μονῆς, ἡ κληρονομία τοῦ μοναχοῦ περιέρχεται τῷ δημοσίῳ καὶ οὐχὶ τοῖς ἐκ τοῦ πλαγίου συγγενέσιν, οἵτινες μὴ ὄντες κληρονόμοι δὲν ἔχουσι καὶ δικαίωμα προσαυξήσεως. Ἤδη ὅμως ἡ ἀπόφ. Ἐφ. Ἀθηνῶν 1580/1880 ἐδέχθη ὅτι ἀποθνησκοντος τοῦ μοναχοῦ ἄνευ διαθήκης ἡ μονὴ θὰ λάβῃ τὸ $1/3$, τὰ δ᾽ ὑπόλοιπα θὰ περιέλθωσι τοῖς κληρονόμοις τοῦ μοναχοῦ. Ἀντὶ τοῦ δημοσίου ἐν τῇ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῇ καλεῖται ἡ μονὴ (Νεαρὰ Λέοντος 6).

2. Διὰ τοῦ ὅρου «διατίθεσθαι» τῆς Νεαρᾶς Λέοντ. 5 νοοῦνται τόσον αἱ ἐν ζωῇ ὅσον καὶ αἱ αἰτίᾳ θανάτου δικαιοπραξίαι. Σημειωτέον ὅτι ὁ Γ. Μαριδάκης σελ. 322 ἐξήνεγκε τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν συνεισέχθη τι περιορισμὸς διαθέσεως εἰς τὰ $2/3$ ἀφορᾷ μόνον τὴν διὰ διαθήκης διάθεσιν καὶ οὐχὶ τὴν ἐν ζωῇ. Τοιαύτη διάκρισις δὲν δύναται νὰ συναχθῇ, τοῦ νόμου οὐδὲν περὶ τούτου λέγοντος.

3. Οὕτω Βορρὲς σελ. 76, Κρασσᾶς § 137 καὶ ἄλλοι. Βλ. ὅμως Νικολαΐδην σελ. 838. Ἡ ἀντίθετος γνώμη ἵνα διεκδικήσῃ στοιχεῖα ἐπιτυχίας δέον νὰ διευκρινήσῃ: α) Ἡ νόμιμος μοῖρα ἀνήκει μόνον τοῖς παισὶν ἢ εἰς πάντας τοὺς νομίμους μεριδούχους; Ἐὰν δέ, ὡς δέχονται οἱ πλεῖστοι, μόνον εἰς τοὺς παῖδας ἐπὶ τῇ βάσει ποίας διατάξεως ἀποκλείονται οἱ λοιποί; β) Ἡ νόμιμος μοῖρα ὑπολογίζεται καὶ ἐπὶ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας καὶ ὁσάκις διενεμήθη πρὸ τῆς ἀποκάρσεως, ἢ ὁσάκις διανέμεται μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν ὑπολογίζεται καὶ ἐπὶ τῆς μετ᾽ αὐτὴν περιουσίας, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀπενεμήθη αὐτοτελὲς δικαίωμα νομίμου μοίρας καὶ ἐπὶ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας καὶ πόθεν συνάγεται τοῦτο; γ) Ἐπὶ ποίας περιουσίας ὑπολο-

μηχανισμὸν τὸν ρυθμίζοντα τὴν τύχην τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν δύο Αὐτοκρατόρων. Ἡ νόμιμος μοῖρα ἀείποτε ὑπολογίζεται ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως περιουσίας· ἐπὶ τῆς μετὰ ταύτην οὐδὲν τοιοῦτο δικαίωμα ἀπενεμήθη, συνεπῶς οἱ παῖδες εἴτε θὰ ἀρκεσθῶσιν εἰς τὰ τυχὸν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ καταλειφθέντα εἴτε θὰ κληρονομήσωσιν μὴ ὑπαρχούσης διαθήκης ἐξ ἀδιαθέτου, μὴ δυνάμενοι νὰ προσβάλλωσι τὰς ἐπὶ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας πράξεις τοῦ μοναχοῦ. Ἐὰν ἐκ τῆς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίας περιῆλθεν αὐτοῖς ποσὸν περιουσίας ἴσον πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως περιουσίαν νόμιμον μοιράν των, ὁσάκις αὕτη δὲν διενεμήθη πρὸ τῆς ἀποκάρσεως, πρόδηλον ὅτι δὲν δύνανται νὰ προσβάλλωσι τὰς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως δωρεὰς τοῦ μοναχοῦ [1].

III. Τοιοῦτο τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς. Ἀλλ᾽ ἆραγε πέρα τοῦ ἰδιάζοντος τούτου βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἰσχύουσι καὶ οἱ λοιποὶ ὁρισμοὶ τοῦ βυντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, πρὸς οὓς συμπλέκονται αἱ εἰδικαὶ διατάξεις τοῦ δικαίου τούτου, φερ᾽ εἰπεῖν τὸ ἔγκυρον τῆς διαθήκης τοῦ μοναχοῦ, αἱ περὶ τῆς μέμψεως ἀστόργου δωρεᾶς διατάξεις, ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, ὁσάκις ἐπέρχεται αὕτη (ἀνωτ. II, 1 καὶ 2) κ.τ.λ. ;

Ὡς πρὸς τὰ θέματα ταῦτα δίκαιον ἁρμόζον δὲν εἶναι τὸ βυζαντινορρωμαϊκόν, ἀλλὰ τὸ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ Βυζαντινὴ νομοθεσία διατηρεῖται ἐφ᾽ ὅσον παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ κοινοῦ δικαιου· τὰ ὑπόλοιπα ζητήματα ἐλύοντο ἐπὶ τῇ βάσει δικαίου, ὅπερ ἦτο κοινὸν τῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ μεταβολὴ τούτου δέον νὰ συμπεριλάβῃ καὶ τὰς περιοχὰς ἔνθα τὸ ἰδιάζον βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον ἐξακολουθεῖ πολιτευόμενον. Οὕτω π. χ. τὸ ἔγκυρον τῆς διαθήκης τοῦ μοναχοῦ δὲν θὰ κριθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βυζαντινο ρωμαϊκοῦ, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων 1716 ἑπ. Α.Κ. Ὁμοίως καὶ ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ (ἄρθρ. 1813 ἑπ. Α.Κ.) κ.τ.λ.

Τοῦτο, φρονοῦμεν, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ἄρθρ. 99 Εἰσ. Ν., τοιαύτη δὲ καὶ ἡ ἑρμηνεία, ἥτις δέον νὰ δοθῇ εἰς αὐτό. Τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν θὰ διατηρηθῇ ἐφ᾽ ὅσον παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀπὸ τοῦ κοινοῦ δικαίου, παρουσιάζει δὲ ταύτας μόνον ἐν τῇ γενικῇ ρυθμίσει τῆς τύχης τῆς περιουσίας

γίζεται ἡ νόμιμος μοῖρα ὁσάκις δὲν συνεισέχθη τι εἰς τὴν μονήν, ἐφ᾽ ὅλης ἢ ἐπὶ τῶν $^2/_3$ μόνων; δ) Ἐὰν ὁ μοναχὸς ἐγκαταστήσῃ εἰς τὸ ὅλον τὴν μονήν, δύναται νὰ ζητηθῇ ἡ νόμιμος μοῖρα; ε) Ἐὰν ὁ μοναχὸς ἀποθάνῃ μὴ ἔχων τὴν πρὸς σύνταξιν διαθήκης ἡλικίαν, εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου περιέρχεται τὸ $^1/_3$. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ρωμ. δικαίῳ ἔστιν ὅτε ἡ νόμιμος μοῖρα ἦτο τὸ $^1/_2$. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα;

1. Πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ἐν τῇ γενικότητι αὐτοῦ δέον νὰ θιγῶσι τὰ ἀκόλουθα θέματα: ἂν ὁ μοναχὸς γίνῃ ἐπίσκοπος παραλαμβάνει πᾶσαν τὴν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίαν Ε. Ε. 512/1911 Θέμις ΚΓ´ σελ. 408. Διὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ μιᾶς μονῆς εἰς ἄλλην βλ. Μομφερρᾶτον § 69.

(ἀνωτ. I, 1, II, 1). Ἡ μεταβολὴ τοῦ κοινοῦ δικαίου δέον νὰ ἰσχύσῃ καὶ διὰ τὰς ὡς ἄνω περιοχάς. Οὐδεὶς ἀπολύτως δικαιολογητικὸς λόγος ὑπάρχει ὅπως ἐφαρμόσωμεν διὰ τὸ περιεχόμενον λ.χ. τῆς διαθήκης τοῦ μοναχοῦ τὰς διατάξεις τοῦ ἀπηρχαιωμένου βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ οὐχὶ τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρ. 1781 ἐπ. Α.Κ.

Περὶ εἰδικῶν τινων θεμάτων τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, ἤτοι περὶ τοῦ κύρους τῆς αἰτίᾳ θανάτου δωρεᾶς, τὶς ἀποδέχεται ἐπαγομένην τῷ μοναχῷ κληρονομίαν ἢ κληροδοσίαν κ.ἄ.τ. γίνεται λόγος ἐν τῷ β΄ μέρει ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ δικαίου.

IV. Ἐν τῇ Κρήτῃ ἐπὶ μοναχῶν ἰσχύουσιν ἴδιοι ὁρισμοὶ περιεχόμενοι ἐν τῷ Καταστατικῷ Νόμῳ τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας (ἄρθρα 117, 141—145 ν. 276/1900) ἐκθέτοντες τὰ τοῦ θέματος [1]. Τὰ ἄρθρα ταῦτα ἔχουσιν ἐν τοῖς κυρίοις ὡς ἑξῆς:

Ἄρθρ. 117 «...ὁ Ἀρχιερεὺς...ἐρωτᾷ τὸν δόκιμον περὶ τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ ἐὰν σκοπῇ νὰ διαθέσῃ τι ἐξ αὐτῆς ὑπὲρ τῶν οἰκείων συγγενῶν».

Ἄρθρ. 141 «Ἡ πρὸ τῆς ἀποκάρσεως ὑφισταμένη διαθήκη τοῦ μοναχοῦ εἶναι ἔγκυρος ὀφείλει δὲ ὁ μοναχὸς νὰ γνωρίσῃ ἁπλῶς τὴν ὕπαρξιν ταύτης εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀποκάρσεως αὐτοῦ. Ταύτης δὲ γίνεται μνεία ἐν τῇ γενομένῃ τότε πράξει, ἵνα πιστωθῇ ὅτι λαϊκὸς ὢν συνέταξε ταύτην».

Ἄρθρ. 142 «Πᾶσα περιουσία, ἣν ὁ μοναχὸς ἀποκτᾷ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν ἐξ ἰδίας ἐργασίας, ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν αὐτὸς δὲ ἔχει μόνον τὴν κάρπωσιν αὐτῆς ἐκ δὲ τῆς περιουσίας, ἣν ἄλλως πως ἀποκτᾷ, τὸ μὲν δίμοιρον δύναται κατὰ βούλησιν νὰ διαθέσῃ ἐν ζωῇ ἢ αἰτίᾳ θανάτου τὸ δὲ τρίτον τῇ μονῇ προσκυροῦται».

Ἄρθρ. 143 «Ἐὰν ὁ μοναχὸς ἀποθάνῃ ἀδιάθετος καὶ ἔχῃ τέκνα, ταῦτα μὲν λαμβάνουν τὴν νόμιμον μοῖραν τὴν δὲ λοιπὴν περιουσίαν κληρονομεῖ ἡ μονή. Ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ἄτεκνος, πᾶσα ἡ περιουσία αὐτοῦ, ἣν ἔχων εἰσῆλθεν ἐν αὐτῇ ἢ ἥτις περιῆλθεν εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν ἐκ κληρονομίας ἢ ἄλλοθεν πόθεν, ἀνήκει εἰς τὴν μονήν του».

Ἄρθρ. 145 «Ἀποθανόντος τοῦ μοναχοῦ ἡ ἐν τῷ κελλίῳ αὐτοῦ εὑρεθεῖσα κινητὴ περιουσία ἀνήκει τῇ μονῇ, ἥτις ἀμέσως προβαίνει εἰς τὴν σφράγισιν τοῦ κελλίου τούτου...».

IV. Ὡς πρὸς τοὺς ἱερομονάχους ἰσχύουσι τὰ ἀντιστοίχως ἐπὶ μοναχῶν, διότι τὰ πρόσωπα ταῦτα διὰ τῆς κτήσεως καὶ ἑτέρων ἰδιοτήτων δὲν ἀπο-

1. Ὁ Καταστατικὸς Νόμος εὕρηται ἐν Ἐφημ. Κυβερνήσεως τῆς Κρητικῆς Πολιτείας φύλλον 72 τοῦ ἔτους 1900. Ἐκ τῆς νομολογίας βλ. Ἐφ. Κρήτης 90/1915 Θέμις ΚΣΤ΄ σελ. 272, Ἐφ. Κρήτης 81/1930 Θέμις ΜΑ΄ σελ. 777, Ἐφ. Ἀθηνῶν 321/1932 Θέμις ΜΔ΄ σελ. 203 Ἐφ. Κρήτης 30/1935 Θέμις ΜΣΤ΄ σελ. 793. Βλ. καὶ Ι. Παπαϊωάννου ἐν Θέμιδι ΜΖ΄ σελ. 812, Ράλλην σελ. 186 ἐπ.

βάλλουσι τὴν μοναχικήν [1]. Παρὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἱερομονάχου ἐκ τῆς μονῆς τῆς μετανοίας του πρὸς ἐνάσκησιν τῶν καθηκόντων του, ὁ νομικὸς αὐτοῦ σύνδεσμος πρὸς αὐτὴν παραμένει ἀκέραιος [2].

Β'
ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΙ [3]

§ 3
ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ

Ὁ ν. ΓΥΙΔ' περιεῖχεν ἰδίας διατάξεις περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς ἐπισκόπων [4]. Αἱ διατάξεις αὗται κατηργήθησαν ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 7 ἐδ. 2 τοῦ ν. 4684/1930 χωρὶς νὰ ἐπαναχθῇ ἐν ἰσχύϊ τὸ προγενέστερον δίκαιον. Συνεπῶς νῦν ὡς πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ἐφαρμοστέον εἶναι τὸ κοινὸν δίκαιον, ἤτοι αἱ διατάξεις τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου τούτου δέον ν' ἀποκλεισθῇ ὁσάκις ἀντὶ συγγενῶν ἢ ἄλλων κληρονόμων καλεῖται τὸ δημόσιον. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀντὶ τοῦ δημοσίου δέον νὰ καλῆται κατ' εἰδικὴν διάταξιν τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, ἣν δὲν ἐσκόπουν νὰ καταργήσωσιν οἱ νεώτεροι νόμοι, ἡ ἐκκλησία τῆς χειροτονίας.

1. Μομφερρᾶτος § 69, Ἐφ. Ἀθηνῶν 795/1927 Θέμις ΛΘ' σελ. 230.
2. Ἐφ. Ἀθηνῶν 575/1904 Θέμις ΙΕ' σελ. 573.
3. Ὡς πρὸς τὸ ἐν τῇ Δωδεκανήσῳ μετὰ τὴν προσάρτησιν τῇ Ἑλλάδι ἐφαρμοστέον δίκαιον παρατηρητέα τ' ἀκόλουθα:

α) Προκειμένου περὶ τῶν ἐπισκόπων δὲν δύναμαι νὰ ἐκφέρω τό γε νῦν γνώμην, διότι ἀγνοῶ τὴν εἰδικωτέραν αὐτόθι νομοθεσίαν.

β) Προκειμένου περὶ μοναχῶν νομίζομεν ὅτι ἐπεξετάθησαν αὐτόθι αἱ διατάξεις τοῦ ν. ΓΥΙΔ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑξῆς λόγων: 1) Μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Κρήτης καὶ Σάμου ἐξεδόθησαν νόμοι ῥητῶς καθορίζοντες τὴν μὴ ἐπέκτασιν τοῦ ν. ΓΥΙΔ'. διὰ τὴν Δωδεκάνησον τοιοῦτος νόμος δὲν ἐξεδόθη. 2) Αἱ περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς μοναχῶν διατάξεις διέπουσι σχέσιν ἀστικῆς κυρίως φύσεως. Συνεπῶς, ἂν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος δὲν εἰσήχθη ἐν Δωδεκανήσῳ, διατηρηθείσης τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὁ ν. ΓΥΙΔ' διατηρηθεὶς ὑπὸ τοῦ Εἰσ. Ν (ἄρθρ. 99) θὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν Δωδεκάνησσον δυνάμει τοῦ ἄρθρ. 2, β' τοῦ ν. 510/1547 «Περὶ τῆς ἐν Δωδεκανήσῳ ἐφαρμοστεας δικαστικῆς νομοθεσίας», καθ' ὃ εἰσάγονται ἐν αὐτῇ τὰ ἐν τῷ Εἰσαγ. Νόμῳ μνημονευόμενα νομοθετήματα. Ἰσχύουσι λοιπὸν ἐν Δωδεκανήσῳ τὰ ἐν § 4.

4. Ὡς πρὸς τούτους τὸ δίκαιον τοῦ ν. ΓΥΙΔ' εἶχεν ὡς ἑξῆς: κατ' ἀρχὴν κρατοῦσιν αἱ διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου, ἄρα ὁ ἐπίσκοπος δύναται νὰ διαθέσῃ συμφώνως πρὸς τὸ κοινὸν δίκαιον, ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ἀδιάθετος, ἐπέρχεται ἡ κοινὴ ὡς καὶ ἐπὶ λαϊκῶν κληρονομικὴ διαδοχή. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἐχώρουν μόνον ἐπὶ τοῦ ἡμίσεος τῆς κληρονομικῆς περιουσίας, τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος περιερχομένου τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ταμείῳ (ἄρθρ. 4 ἐδ. γ'). Ὁ ἐπίσκοπος οὔτε διὰ πράξεων ἐν ζωῇ οὔτε αἰτίᾳ θανάτου ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ πλέον τοῦ ἡμίσεος τῆς περιουσίας αὐτοῦ, τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος περιερχομένου πάντοτε ἀμειώτου τῷ Ἐκκλησ. Ταμείῳ. Βλ. λεπτομερῶς Μαλλοῦχον σελ. 10-43.

Τὸ κοινὸν δίκαιον ἐφαρμόζεται ὁμοίως διὰ τοὺς λοιποὺς κληρικούς, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ἣν ἐδέχθημεν ἀμέσως ἀνωτέρω περὶ ἐπισκόπων. Ὁ ν. ΓΦϞΣΤ΄/1910 περιεῖχεν ἐν ἄρθρῳ 3 διάταξιν, καθ᾽ ἣν τὸ $^1/_5$ τῆς περιουσίας τῶν μὴ καταλιπόντων διαθήκην καὶ κατιόντας ἀνιόντας καὶ σύζυγον ἐφημερίων κληρικῶν, περιέρχεται εἰς τὸν ἐνοριακὸν αὐτῶν ναόν. Οἱ μεταγενέστεροι περὶ ἐνοριῶν νόμοι (Ν. Δ 17/26 Δεκεμβρίου 1923, Α. Ν. 2 200 1940) δὲν περιέχουσι τοιαύτην διάταξιν, ὁ δὲ ὁρισμὸς δὲν θεωρεῖται συνεπείᾳ τούτου ἰσχύων (1).

§ 4
ΜΟΝΑΧΟΙ

I. Ἐν γένει.
II. Ἡ κατὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσία.
1. Τίσι περιέρχεται. 2. Ὑπολογισμὸς νομίμου μοίρας. 3. Προστασία νομίμων μεριδούχων ὑπὸ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄ α) μέχρι τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος β) μετ᾽ αὐτόν. 4. Προστασία πιστωτῶν κληρονομίας. 5. Ζητήματα μεταγραφῆς. 6. Ἡ αἰτίᾳ θανάτου δωρεά.
III. Ἡ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσία.
1. Αἱ νομοθετικαὶ ἀντιφάσεις. 2. Περιουσία κτωμένη μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν. 3. Ἀποχώρησις καὶ μετάβασις εἰς ἑτέραν μονήν. 4. Ζητήματα μεταγραφῆς.
IV. Ἱερομόναχοι.

I. Ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ νομοθέτημα ρυθμίζον τὴν κληρονομικὴν διαδοχὴν τῶν μοναχῶν εἶναι ὁ νόμος ΓΥΙΔ΄ τοῦ 1909, ἰσχύων καὶ νῦν δυνάμει τοῦ ἄρθρου 99 τοῦ Εἰσαγ. Νόμου, νομοθέτημα ρυθμίζον αὐστηρότερον ἢ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον τὰ τῆς περιουσίας τῶν μοναχῶν χάριν τῶν μονῶν καὶ τοῦ ὑψηλοῦ σκοποῦ τοῦ δι᾽ αὐτοῦ ἱδρυθέντος Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου (2) (3). Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ νόμου ἐτέθη τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ νόμος οὗτος ἀφορᾷ μόνον τοὺς ἄρρενας μοναχοὺς ἢ περιλαμβάνει καὶ τὰς θήλεις. Διετυπώθη ἡ ἄποψις ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ νόμου ἐφαρμόζονται μόνον ἐπὶ ἀρρένων μοναχῶν, οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ θηλειῶν, ὡς πρὸς ἃς ἐξακολουθεῖ ἐφαρμοζόμενον τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον (4). Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι

1. Πρβλ. Μπαλῆν, Γεν. Ἀρχαὶ (1944) σελ. 15: ὁ νόμος καταργεῖται «σιωπηρῶς, ὅταν ὁ νόμος ρυθμίζει τὸ αὐτὸ καὶ ὁ παλαιὸς θέμα κατὰ τρόπον ὥστε νὰ εἶναι ἀσυμβίβαστος αὐτοῦ ἢ νὰ σκοπῇ τὴν ἄρσιν τοῦ παλαιοῦ».

2. Τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον ἀντικατεστάθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ ΟΔΕΠ (=Ὀργανισμὸς Διοικήσεως Ἐκκλησιαστικῆς Περιουσίας) ἱδρυθέντος διὰ τοῦ ν. 4684/1930, ὡς ἐτροποποιήθη μεταγενεστέρως διὰ τοῦ δ. τῆς 14/21 Σεπτεμβρίου 1931 κ.τ.λ. Ὁ ν. 4684 ἄρθρ. 25 διετήρησε τὰς περὶ κληρονομίας μοναχῶν διατάξεις τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄.

3. Οἱ ἐκ τῆς κληρονομίας τῶν μοναχῶν πόροι τοῦ ΟΔΕΠ εἶναι λίαν γλίσχροι. Πρβλ. καὶ κατωτ. III, 2 ἐν τέλει.

4. Μαλλοῦχος σελ. 117. Ὁ ν. ΓΥΙΔ΄ ἐν αἷς περιοχαῖς ἰσχύει ἐφαρμόζεται καὶ διὰ τὰς σταυροπηγιακὰς μονάς, δηλ. τὰς ἐξαρτωμένας ἐκ τοῦ Πατριαρχείου, ν. 1070 ἄρθρ. 2.

πολλαχῶς ἐσφαλμένη. Πρῶτον διότι ὁ νόμος δὲν διακρίνει, μεταχειριζόμενος τὴν λέξιν «μοναχῶν», ὅπου δὲ ὁ νόμος δὲν διακρίνει δὲν δυνάμεθα ἡμεῖς νὰ διακρίνωμεν. Δεύτερον οὐδεμία ἀνάγκη καὶ οὐδεὶς δικαιολογητικὸς λόγος ὑπάρχει πρὸς ὕπαρξιν τοιαύτης διακρίσεως. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως, κατὰ σταθερὰν ἑρμηνευτικὴν ἀρχήν, ὁ νόμος καὶ τὸ ἄρρεν ἔτι γένος μεταχειριζόμενος περιλαμβάνει καὶ τὸ θῆλυ, ἐνόσῳ δὲν προκύπτει ἄλλο τι. Ὁ περιορισμὸς συνεπῶς τῶν διατάξεων τοῦ νόμου μόνον ἐπὶ ἀρρένων μοναχῶν τυγχάνει πάντη ἀδικαιολόγητος (1).

Ἡ ρύθμισις, ἣν ἀκολουθεῖ ὁ ν. ΓΥΙΔ', βασίζεται ἐπὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ τῆς πρὸ τῆς ἀποκάρσεως καὶ τῆς μετ' αὐτὴν περιουσίας, ἥτις ἀπαντᾶται καὶ ἐν τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ.

ΙΙ. 1. Ὡς πρὸς τὴν κατὰ τὸν χρόνον τῆς κουρᾶς ὑπάρχουσαν περιουσίαν τὸ ἄρθρ. 18 τοῦ νόμου ὁρίζει ὅτι περιέρχεται εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας, ἀφαιρουμένης τῆς νομίμου μοίρας τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων, ἀπαιτητῆς ἅμα τῇ κατατάξει (2). Πρόδηλον ὅτι τίνες εἰσὶν οἱ ἀναγκαῖοι κληρονόμοι, ὁποῖον δὲ τὸ ποσὸν τῆς νομίμου μοίρας θὰ ὁρίσῃ ὁ Α. Κ. (ἄρθρ. 1825) καὶ οὐχὶ τὸ προϊσχῦσαν δίκαιον, καθ' ὅσον τοῦτο κατηργήθη, ὁ δὲ ν. ΓΥΙΔ' διετηρήθη ὑπὸ τοῦ Εἰσ. Ν. ὡς πρὸς τὴν τύχην τῆς περιουσίας τῶν μοναχῶν καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι διατηρεῖται καὶ τὸ δίκαιον, ὑφ' οὗ συνεπληροῦτο.

Συνεπῶς νῦν ὡς νόμιμος μεριδοῦχος συντρέχει καὶ ὁ σύζυγος (3), οὐχὶ δὲ οἱ ἀδελφοὶ (1825 Α.Κ.). Ὁμοίως θὰ ρυθμισθῶσι καὶ τὰ ἄλλα ζητήματα, ὡς λ. χ. οἱ διέποντες τὴν νόμιμον μοῖραν κανόνες, ἡ μέμψις ἀστόργου δωρεᾶς κ.τ.λ.

2. Ἡ περιέλευσις τῆς νομίμου μοίρας ἅμα τῇ κατατάξει ἐπέρχεται διότι ὁ μοναχὸς θεωρεῖται θανὼν ἀπὸ κοσμικῆς πλευρᾶς «θανὼν χθονίοισι». Διὰ τοῦ ὅρου κατάταξις νοεῖται ἡ συντέλεσις πασῶν τῶν διατυπώσεων, ἀφ' ἧς ἀποκτᾶται ἡ μοναχικὴ ἰδιότης καὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ κουρὰ κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν. Δεκτοῦ γενομένου ὅτι διὰ τῆς μοναχικῆς κουρᾶς ἐπέρχεται οἱονεὶ καθολικὴ διαδοχὴ ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ, ἐξεταστέον νῦν τὰ τῆς νομίμου μοίρας τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων. Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς κλη-

1. Ἡ νομολογία δέχεται, καὶ ὀρθῶς, τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ν. ΓΥΙΔ' καὶ ἐπὶ θηλειῶν μοναχῶν. Ἐφ. Αἰγαίου 236/1929 Θέμις ΜΑ' σελ. 361.

2. Ἐκ τῆς νομολογίας βλ. Πρωτοδ. Καλαμῶν 276/1920 Θέμις ΛΒ' σελ. 266, Ἐφ. Ἀθηνῶν 975/1927 Θέμις ΛΘ' σελ. 230, Ἐφ. Αἰγαίου 236/1929 Θέμις ΜΑ' σελ. 361. Πρβλ. καὶ Ἀλληλογραφίαν Θέμιδος ἐν τομ. Λ' σελ. 576. Πρὸς εὕρεσιν τῆς νομίμου μοίρας ἀφαιροῦνται πρότερον τὰ χρέη τοῦ μοναχοῦ, 1831 Α.Κ. Βλ. καὶ κατωτ. ἀριθ. 4.

3. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου δὲν λύει αὐτοδικαίως τὸν γάμον. Ἐὰν ὁ γάμος εἶναι ἄκυρος, τὴν ἀκύρωσιν τούτου δύναται νὰ ζητήσῃ ἡ μονή, ὡς ἔχουσα ἔννομον συμφέρον (ἄρθρ. 1377, 1378 ἄρ. 1 Α.Κ.).

ρονομικῆς περιουσίας κατὰ τὸν χρόνον τῆς κουρᾶς θὰ γίνῃ ὡς καθορίζουσι τὰ ἄρθρα 1831, 1832 καὶ 1834 § Ι Α.Κ (1) Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς οὕτω καθορισθείσης κληρονομικῆς περιουσίας θὰ γίνῃ, καταλογιζομένων τῶν ἐν ἄρθρ. 1833 καὶ 1834 § 2 παροχῶν, ὁ ὑπολογισμὸς τῆς νομίμου μοίρας, ἥτις κατὰ τὸν Κώδικα εἶναι τὸ ἥμισυ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου μερίδος (1825 Α. Κ). Οἴκοθεν δῆλον ὅτι τοιοῦτος ὑπολογισμὸς δὲν τίθεται προκειμένου περὶ μονῆς, ὡς μὴ κεκτημένης νόμιμόν τινα μοῖραν. Τὸ ἔνδικον μέσον, δι᾽ οὗ αἰτεῖται ἡ νόμιμος μοῖρα, εἶναι κατὰ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄ condictio ex lege κατὰ τῆς μονῆς (2) Ἡ ρύθμισις, ἣν ἐπέφερεν ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ ἐν τῷ δικαίῳ τῆς νομίμου μοίρας (3), δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐπιρροήν τινα ἐπὶ τῆς εἰδικῆς ταύτης ρυθμίσεως τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄. Οὕτω οἱ νόνιμοι μεριδοῦχοι δὲν ἔχουσι ἀνάγκην ἀποδοχῆς ἢ ἀποποιήσεως τῆς νομίμου μοίρας, οὐδὲ ἀποδοχῆς ἐπ᾽ ὠφελείᾳ ἀπογραφῆς, ὡς μὴ εὐθυνόμενοι ἔναντι τῶν πιστωτῶν τοῦ μοναχοῦ πέρα τοῦ ἐνεργητικοῦ τῆς νομίμου μοίρας, οὐδ᾽ ἀπαιτεῖται μεταγραφή τις (1193 Α.Κ). Ἡ ἀγωγὴ αὐτῶν κατὰ τῆς μονῆς πρὸς ἀπόληψιν τῆς νομίμου μοίρας ὑπόκειται εἰς τὴν κοινὴν τῶν ἀγωγῶν παραγραφὴν τὴν εἰκοσαετίαν (249 Α. Κ), ἀρχομένην ἀπὸ τῆς κουρᾶς.

3.α) Ὡς εἶναι φανερὸν αἱ μέχρι τῆς μοναχικῆς κουρᾶς πράξεις τοῦ μοναχοῦ εἶναι ἔγκυροι. Ἐὰν τοιαύτη τις πρᾶξις προσβάλῃ ὑπὸ τοὺς ὅρους τοῦ νόμου τὴν νόμιμον μοῖραν, ὑπάρχῃ δὲ περιουσία τοῦ μοναχοῦ, ἐρωτᾶται κατὰ τίνα τρόπον θὰ χωρήσῃ ἡ προστασία τοῦ προσβαλλομένου ἐν τῇ νομίμῳ αὐτοῦ μοίρᾳ.

Ἡ νόμιμος μοῖρα κατὰ τὸν νόμον προαφαιρεῖται τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ, ἐφ᾽ ὅσον δ᾽ αὕτη δὲν ἐξαρκῇ, δύναται ὁ νόμιμος μεριδοῦχος νὰ προσβάλῃ τὰς περιαιρούσας τὸ νόμιμον αὐτοῦ ποσοστὸν πράξεις τοῦ μοναχοῦ. Πρὸς ὑπολογισμὸν τῆς νομίμου μοίρας θὰ συγκαταριθμηθῶσι καὶ αἱ γενόμεναι ἤδη χαριστικαὶ πράξεις τοῦ μοναχοῦ.

Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀποτελέσματος τούτου θὰ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμοσθῶσι δύο μέθοδοι. Κατὰ τὴν πρώτην ἡ νόμιμος μοῖρα θὰ ὑπολογισθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν ὑπαρχούσης περιουσίας οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς πρότερον δωρηθείσης. Δεκτῆς γενομένης τῆς μεθόδου ταύτης θὰ εἴχομεν πρὸς προστασίαν τῶν νομίμων μεριδούχων διπλοῦν ὑπολογισμὸν τῆς νομίμου μοίρας. Πρῶτον ἐπὶ τῆς ὑπαρχούσης κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν περιουσίας, πρὸς ἀφαίρεσιν ταύτης καὶ κατάλειψιν τοῦ ὑπολοίπου τῇ μονῇ, καὶ δεύτερον ἐπὶ τῆς περιουσίας εἰς ἣν ὑπολογίζονται αἱ γενόμεναι παροχαί, πρὸς ἄσκησιν τῆς μέμψεως ἀστόργου δωρεᾶς (4). Ἀλλὰ τοιοῦτος

1. Βλ. περὶ τῶν ἄρθρων τούτων Μπαλῆν, Κληρ. κατ. Α.Κ. (1947) §§ 146 - 154.
2. Ὅρα ἰδίᾳ Μαλλοῦχον σελ. 123.
3. Μπαλῆς ἔνθ᾽ ἀν. § 139.
4. Π. χ. ὁ μοναχὸς καταλείπει περιουσίαν 2000 ἐδώρησε δὲ ἐν ζωῇ 10000.

ὑπολογισμὸς δὲν τίθεται ἐν τῷ νόμῳ, οὐδὲ δύναται νὰ συναχθῇ ἑρμηνευτικῶς. Δυοῖν συνεπῶς θἄτερον, ἢ ἡ νόμιμος μοῖρα ἀφαιρεῖται ἀπὸ τῆς ὑπαρχούσης περιουσίας, ὁπότε δυνατὸν οὐδὲν περιουσιακὸν στοιχεῖον νὰ ὑφίσταται, ἐὰν διετέθησαν ἤδη διὰ χαριστικῶν πράξεων, ἢ ἐπέρχονται οἱ συνήθεις κληρονομικοὶ κανόνες, ὡς ἐπὶ φυσικοῦ θανάτου, καὶ οὓς κανόνας δὲν προετίθετο νὰ ἀλλάξῃ, οὐδὲ ὄντως ἤλλαξεν ὁ νομοθέτης, ἤτοι κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν ὑπολογίζεται ἅπασα ἡ περιουσία τοῦ μοναχοῦ, εἰς ἣν συγκαταριθμεῖται καὶ ἡ προστιθεμένη εἰς αὐτὴν κατὰ τοὺς γενικοὺς κανόνας τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, ἀφαιρεῖται ὑπολογιζομένη ἐπὶ ταύτης ἡ νόμιμος μοῖρα, ἀρκούσης δὲ τῆς περιουσίας τὸ τυχὸν περίσσευμα ἀποδίδεται εἰς τὴν μονήν, μὴ δ᾽ ἀρκούσης ἐνάγονται οἱ δωρεοδόχοι διὰ τῆς μέμψεως ἀστόργου δωρεᾶς (1).

Ἡ δευτέρα αὕτη μέθοδος, ἣν ὑποστηρίζομεν (2), εἶναι ἡ μόνη σύμφωνος πρὸς τὸ σύστημα τοῦ ἡμετέρου νόμου. Κατὰ τὸ ἄρθρ. 18 τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ «Πᾶσα ἡ περιουσία τῶν κειρομένων μοναχῶν περιέρχεται αὐτοδικαίως εἰς τὴν μονήν, μετ᾽ ἀφαίρεσιν τῆς νομίμου μοίρας ἀπαιτητῆς ἀπὸ τῆς κατατάξεως τοῦ μοναχοῦ». Οὕτω ἐχούσης τῆς διατυπώσεως τοῦ νόμου ὁ πρῶτος ὑπολογισμὸς καθίσταται ἀδύνατος. Τούτου τεθέντος, δοθείσης καὶ τῆς μερίμνης τοῦ νομοθέτου πρὸς προστασίαν τῶν νομίμων μεριδούχων, δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ νομοθέτης τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν κληρονομικῶν ζητημάτων τῆς νομίμου μοίρας ρυθμίζει ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἡ πρώτη μέθοδος προσβάλλει ἐν μείζονι μέτρῳ τὰς πράξεις τοῦ μοναχοῦ (ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν ἐν τῷ παραδείγματι δοθεισῶν λύσεων), ὅπερ προφανῶς δὲν δύναται νὰ θέλῃ ὁ νόμος, οὐδαμῶς στερήσας τὸ δικαίωμα τῆς διὰ πράξεων χαριστικῶν ἢ ἄλλων διαθέσεως τῆς μέχρι τῆς αποκάρσεως περιουσίας.

β) Τὰ ἀνωτέρω ἐκράτουν ἀναντιρρήτως ἐν τῷ μέχρι τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος δικαίῳ. Κατὰ τὸ ἄρθρον ὅμως 1831 Α. Κ. ὑπολογίζεται εἰς τὴν κληρονομίαν καὶ ὑπόκειται εἰς μέμψιν «πᾶσα δωρεὰ ἐν ζωῇ τοῦ κληρονομουμένου, ἐφ᾽ ὅσον ἐγένετο ἐντὸς τῆς πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ δεκαετίας καὶ δὲν ἐπεβάλλετο ἐξ ἰδιαιτέρου ἠθικοῦ καθήκοντος ἢ ἐκ λόγων εὐπρεπείας». Ὁ χρόνος ἀφ᾽ οὗ ὑπολογίζεται ἡ δεκαετία εἶναι ὁ τῆς κουρᾶς ἢ ὁ τοῦ θανάτου

Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην εὑρίσκομεν πρῶτον τὴν νόμιμον μοῖραν ἐπὶ τῶν 2000 καὶ οὕτω λαμβάνει ὁ υἱὸς 1000 τὰ ὑπόλοιπα δὲ 1000 περιέρχονται τῇ μονῇ. Κατόπιν εὑρίσκομεν τὴν πραγματικὴν νόμιμον μοῖραν, ἥτις εἶναι $\frac{12000}{2} = 6000$. Θὰ στραφῇ συνεπῶς ὁ νόμιμος μεριδοῦχος κατὰ τοῦ δωρεοδόχου διὰ 5000.

1. Οὕτω ἡ νόμιμος μοῖρα κατὰ τὸ ἄνω παράδειγμα εἶναι 6000. Ὁ νόμιμος μεριδοῦχος θὰ λάβῃ τὰς 2000 θὰ εναγάγῃ δὲ τὸν δωρεοδόχον διὰ 4000 ὡς συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῆς κοινῆς διαδοχῆς.

2. Ὅρα Ἐφ. Λαρίσης 11/1936 Θέμις ΜΘ΄ σελ. 772.

τοῦ μοναχοῦ ; Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἄρθρ. 18 τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ καὶ τοῦ ἄρθρ. 1831 Α. Κ εἶναι δυσχερής. Προστίθεντες (1831 Α Κ) τὴν ἄστοργον δωρεὰν κατὰ τὴν κουρὰν καὶ ὑπολογίζοντες τὴν δεκαετίαν ἀπὸ ταύτης ὑποβάλλομεν ἐνδεχομένως εἰς μέμψιν δωρεάς, αἵτινες δὲν θὰ ἀνετρέποντο, ἂν μὴ ἐγίνετό τις μοναχός. Νομίζομεν ἐν τούτοις ὅτι καὶ μετὰ τὸν Ἀστικὸν Κώδικα ἡ πρόσθεσις τῆς ἀστόργου δωρεᾶς ἐν τῇ κληρονομικῇ περιουσίᾳ θὰ γίνῃ κατὰ τὰ ὑπὸ α΄ λεχθέντα καὶ ὁ ὑπολογισμὸς τῆς δεκαετίας ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς κουρᾶς, τοῦτο δὲ λόγῳ τῆς ἐξομοιώσεως τῆς κουρᾶς πρὸς θάνατον ὡς πρὸς τὴν νόμιμον μοῖραν τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων. Τὰ ἐκτεθέντα ἰσχύουσιν ἀναλόγως καὶ ἐπὶ τῆς δωρεᾶς αἰτίᾳ θανάτου (1).

4. Ἐπὶ τῆς συνυπάρξεως μονῆς καὶ νομίμων μεριδούχων ἐξεταστέον τίς ἡ θέσις τῶν πιστωτῶν ἀπέναντι τούτων. Τὰ ζητήματα ταῦτα, ὡς καὶ πλεῖστα ἄλλα, δὲν λύονται εἰδικῶς ἐν τῷ νόμῳ, ἡ δὲ λύσις ἐξευρετέα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ κρατοῦντα ἐν τῷ Ἀστικῷ δικαίῳ.

Κατὰ τὸ ἄρθρ. 1831 (ὁμοίως καὶ Πανδ. 5,2,8 § 9) πρὸς ὑπολογισμὸν τῆς νομίμου μοίρας ἀφαιροῦνται πρότερον τὰ χρέη. Συνεπῶς εἰς τοὺς νομίμους μεριδούχους περιέρχεται ἡ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χρεῶν νόμιμος μοῖρα, εἰς δὲ τὴν μονὴν ὅλη ἡ ἀνεκκαθάριστος ὑπόλοιπος περιουσία. Ἅπασα λοιπὸν ἡ περιουσία ἡ περιερχομένη εἰς τὴν μονὴν καθίσταται ὑπέγγυος. Ἐξ αὐτῆς τὸ πρῶτον θὰ ἱκανοποιηθῶσι τὰ χρέη τῶν πιστωτῶν, μόνον δὲ μὴ ἀρκούσης ταύτης θὰ στραφῶσι κατὰ τῶν νομίμων μεριδούχων (2). Ἡ εὐθύνη αὕτη τῆς μονῆς περιορίζεται μέχρι τῶν κεφαλαίων τῆς εἰσπραχθείσης ἐνεργητικῆς περιουσίας, ἀνεξαρτήτως τῆς συντάξεως ἀπογραφῆς. «Τὸ μοναστήριον δὲν εὐθύνεται διὰ τὰ χρέη τοῦ μοναχοῦ πέραν τῶν κεφαλαίων τῆς εἰσπραχθείσης ἐνεργητικῆς περιουσίας καὶ δὲν ὀφείλει τόκους ἢ ἀποζημίωσιν διὰ τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς» ἄρθρ. 18.

Ἐκ τοῦ ὅτι ἡ μονὴ δὲν εὐθύνεται πέρα τοῦ ἐνεργητικοῦ εὐλόγως θὰ δεχθῶμεν τὴν ἐφαρμογήν, κατὰ τὸ δυνατόν, τῶν περὶ τοῦ κληρονόμου ἐξ ἀπογραφῆς διατάξεων τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος ἐπ᾿ αὐτῆς. Ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων δεχόμεθα τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἄρθρων 1904, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910 Α. Κ., ἀποκλειομένων ὅμως, ὡς ἀσυμβιβάστων εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, τῶν ἄρθρων 1906 καὶ 1911 Α. Κ. Τὸ ἄρθρον 1906 Α. Κ. ὀφείλει τὴν ὕπαρξίν του εἰς εἰδικὸν λόγον (3), μὴ συντρέχοντα ἐνταῦθα, ἀποκλείεται δ᾿ ἐπίσης ἡ ὑπὸ τοῦ ἄρθρ. 1911 Α. Κ. καθιερουμένη ἔκπτωσις ἀπὸ τοῦ εὐεργετήματος τῆς ἀπογραφῆς διὰ τοὺς ἐν αὐτῷ λόγους (4).

1. Πρβλ. Μπαλῆν Κληρον. κατ' Α. Κ. § 363.

2. Βλ. Ράλλην σελ. 187.

3. Βλ. τοῦτον ἐν Μπαλῇ, Κληρον. κατ' Α. Κ. § 194, 4. Ἐγκύρως λοιπὸν ἐγγράφει μετὰ τὴν κουρὰν ὑποθήκην ἢ προσημείωσιν ὁ πιστωτής.

4. Ὁ Μαλλοῦχος σελ. 135 δέχεται ὅτι ἡ παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ ἄρθρ. 1908 Α Κ (1077 Πολ. Δικον.) πώλησις ἐπάγεται ἀκυρότητα αὐτῆς· δὲν νομίζομεν.

Δραστικῶς δύνανται νὰ προστατευθῶσιν οἱ πιστωταὶ διὰ τῆς δικαστικῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς κληρονομίας (ἄρθρ. 1913 ἐπ. Α. Κ.), ἣν κατὰ τὴν γνώμην μας δύνανται οὗτοι νὰ ζητήσωσι (1).

5. Ἡ ἀνήκουσα τῷ μοναστηρίῳ μερὶς περιέρχεται κατὰ τὸ ἄρθρ. 18 τοῦ νόμου αὐτοδικαίως εἰς αὐτό. Διὰ τῆς ρητῆς ταύτης διατάξεως λύεται τὸ ζήτημα καὶ ἡ ἀμφιβολία, ἣν προεκάλεσε τὸ ἀπὸ 26 Ἰουλίου 1838 διάταγμα, καθ' ὃ ἡ μεταβίβασις τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ἐπήρχετο διὰ δωρεᾶς, ἥτις ὑπέκειτο προκειμένου περὶ ἀκινήτων εἰς μεταγραφὴν ἐν τῷ γραφείῳ μεταγραφῶν ὡς καὶ εἰς ἐγγραφὴν ἐν τῷ κτηματολογίῳ τῆς μονῆς. Κατὰ τὸν νεώτερον νόμον οὐδὲν τούτων πρὸς μεταβίβασιν τῆς κυριότητος ἀπαιτεῖται, ταύτης μεθισταμένης ipso jure εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὴν κουράν (2).

6. Ὡς πρὸς τὸ κῦρος τῆς αἰτίᾳ θανάτου δωρεᾶς, ἀφορώσης τὴν πρὸ τῆς κουρᾶς περιουσίαν, ἀντίθετοι διὰ τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον διετυπώθησαν ἀπόψεις. Ὀρθοτέρα εἶναι ἡ ἄποψις ἡ δεχομένη τὸ κῦρος τῆς τοιαύτης δωρεᾶς (3), ἥτις λόγῳ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀπὸ τῆς διαθήκης διαφορᾶς της παρίσταται ὡς χρέος τοῦ μοναχοῦ, μὴ φυσικῷ τῷ λόγῳ ἀποσβεννύμενον. Χρόνος βεβαίως θανάτου εἶναι ὁ τοῦ φυσικοῦ θανάτου. Ἐὰν ἡ τοιαύτη δωρεὰ ὑπερβαίνῃ τὴν εἰσκομισθεῖσαν περιουσίαν τοῦ μοναχοῦ, οὐδαμῶς εὐθύνεται ἡ μονὴ κατὰ τὸ ἄρθρ. 18. Πρόδηλον ὅτι κατὰ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄ ἡ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν αἰτίᾳ θανάτου δωρεὰ εἶναι ἄκυρος (κατωτ. III, 1, β), ἐν δὲ τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ ἔγκυρος ὑπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς διαθεσίμου περιουσίας (ἀνωτ. § 2, II, 1).

III. 1. Τὴν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίαν τοῦ μοναχοῦ ρυθμίζουσιν αἱ κάτωθι διατάξεις τοῦ νόμου:

Ἄρθρ. 4 ἐδ. ε΄ § 2 «Δωρεαὶ καὶ ἐν γένει χαριστικαὶ πράξεις κληρονομουμένων μοναχῶν μειοῦσαι τὸ ἀνῆκον μετὰ τὸν θάνατον εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον (4) ἥμισυ τῆς κληρονομίας αὐτῶν ἀκυροῦνται τῇ αἰτήσει τοῦ Ταμείου μέχρι συμπληρώσεως τῆς μερίδος αὐτοῦ».

Ἄρθρ. 19 § 1 «Οὔτε διὰ διαθήκης οὔτε διὰ πράξεων ἐν ζωῇ δύναται ὁ μοναχὸς νὰ διαθέσῃ χαριστικῶς ὑπὲρ οὐδενὸς περιουσίαν κτηθεῖσαν ὁπωσδήποτε καὶ ἀνήκουσαν αὐτῷ μετὰ τὴν κατάταξιν αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ».

Ἄρθρ. 4 ἐδ. ε΄ § 1 «Πόροι τοῦ Ταμείου εἶναι τὸ ἥμισυ τῆς κληρονο-

1. Ἐὰν οἱ πιστωταὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἱκανοποιηθῶσιν πλήρως ἐκ τῆς κατὰ τὴν κουρὰν περιουσίας, οὐδαμῶς ἀποσβέννυνται τὰ χρέη των, ἀλλὰ δύνανται νὰ ἐπιληφθῶσι τῆς μετὰ τὴν κουρὰν περιουσίας τοῦ μοναχοῦ.

2. Ταῦτα ἰσχύουσι καὶ διὰ τὸ Βυζαντινορ. δίκαιον.

3. Singer σελ, 31-32. Ὑπὲρ τοῦ ἐγκύρου ὑπὸ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄ βλ. Μαλλοῦχον σελ. 101.

4. Νῦν εἰς τὸν ΟΔΕΠ.

μικῆς περιουσίας τῶν ἄλλων μοναχῶν, τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος ἀνήκοντος εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας ἢ ἐγκαιαβιώσεως αὐτῶν».

Ἄρθρ. 19 § 2 «Πᾶσα περιουσία τοῦ μοναχοῦ περιέρχεται εἰς τὴν μονὴν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ».

Καὶ ἐξ ἁπλῆς ἀναγνώσεως τῶν ἄρθρων τούτων προκύπτει ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα διπλῆ ἀντίφασις (1). α´) Κατ' ἄλλας διατάξεις ἅπασα ἡ περιουσία προσκυροῦται τῇ μονῇ (ἄρθρ. 19 § 2) κατ' ἄλλας τὸ ἥμισυ ἀνήκει τῇ μονῇ τὸ δὲ λοιπὸν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ταμείῳ (ἄρθρ. 4 ἐδ. ε´ § 1). Ἡ δευτέρα αὕτη λύσις εἶναι ἡ μόνη παραδεκτή, καθόσον ἐν τῇ διατάξει ταύτῃ ἐσκοπεῖτο ἡ εἰδικὴ καὶ ὁριστικὴ ῥύθμισις τοῦ θέματος, ἐν τῇ ἄλλῃ ἁπλῶς καὶ μόνον τεθείσης τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς διαθέσεως (2). β´) Ἑτέρα ἀντίφασις εἶναι ὅτι ἐνῷ ἐν τῷ ἄρθρῳ 19 § 1 ἄνευ οὐδεμιᾶς διακρίσεως λέγεται ὅτι ὁ μοναχὸς δὲν δύναται νὰ διαθέσῃ χαριστικῶς τὴν μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν περιουσίαν του, ἐν τῷ ἄρθρῳ 4 ἐδ. ε´ § 2 ἡ τιθεμένη ἀκυρότης πλήττει τὸ ἥμισυ τὸ περιεχόμενον τῷ ΟΔΕΠ, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μερίδος αὐτοῦ. Δοθέντος ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις τῶν χαριστικῶν πράξεων εἶναι γενικὴ ἐν τῷ νόμῳ πᾶσα χαριστικὴ ἐν ζωῇ ἢ αἰτίᾳ θανάτου πρᾶξις τοῦ μοναχοῦ μειοῦσα τὴν περιουσίαν τὴν περιελευσομένην εἴτε τῇ μονῇ εἴτε τῷ ΟΔΕΠ ἀκυροῦται τῇ αἰτήσει τούτων (3). Κατὰ τὸν νόμον μόνον τὸ κελλίον αὐτοῦ δύναται νὰ διαθέσῃ ὁ μοναχὸς ὑπὲρ τοῦ ὑποτακτικοῦ αὐτοῦ ὄντος ἢ γενομένου μοναχοῦ (4).

2. Περιουσία ἐπαγομένη μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν δύναται νὰ εἶναι εἴτε ἐκ κληρονομίας εἴτε ἐκ κληροδοσίας εἴτε ἐκ δωρεᾶς.

Διὰ τὴν κληρονομίαν καὶ κληροδοσίαν ῥητῶς προνοεῖ ὁ νόμος ὅτι ταύτας ἀποδέχεται ὁ μοναχὸς τούτου δ' ἀρνουμένου ἡ μονή. (ἄρθρ. 18). Ὡς πρὸς τὴν δωρεὰν ὁ νόμος σιγᾷ, συνεπῶς τὸ δικαίωμα τοῦ μοναχοῦ πρὸς ἀποδοχήν, ὂν ἀπολύτως προσωπικόν, δὲν δύναται ἐν ἀρνήσει τούτου νὰ ἀσκηθῇ ὑπὸ τῆς μονῆς.

Ἀποδεχθέντος τοῦ μοναχοῦ τὴν κληρονομίαν ἢ κληροδοσίαν ἢ δωρεὰν κατὰ τὸ ἄρθρον 18 ἡ κυριότης τούτων ἀνήκει τῇ μονῇ τοῦ μοναχοῦ ἔχοντος

1. Ὅρα περὶ τῶν ἀντιφάσεων τούτων Μαλλοῦχον σελ. 96 - 99.

2. Κατὰ Πρωτοδ. Καλαμῶν 276/1920 Θέμις ΛΒ´ σελ. 266 περιέρχεται ἐξ ὅλου εἰς τὴν μονήν. Τοὐναντίον κατὰ Ἐφ. Ἀθηνῶν 795/1927 Θέμις ΛΘ´ σελ. 230 τὸ ἥμισυ περιέρχεται τῇ μονῇ τὸ δ' ἕτερον τῷ Γ.Ε.Τ. (ΟΔΕΠ). Ὁμοίως καὶ Ἐφ. Ἀθηνῶν 533/1950 Θέμις ΞΑ´ σελ. 609.

3. Φύσις τῆς ἀκυρότητος ἡ σχετικὴ (179 Α. Κ.). Ἐκ τούτου παρέπεται ὅτι τὴν ἀκυρότητα δύναται νὰ ἐπικαλεσθῇ μόνον ὁ ΟΔΕΠ ἢ ἡ μονή, οὐχὶ δὲ οἱ συμβληθέντες ἢ τρίτός τις. Περὶ τῶν περαιτέρω συνεπειῶν τῆς σχετικῆς ἀκυρότητος παραπέμπομεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Βλ. Planck, Kommentar I § 135.

4. Ἄρθρ. 19 § 1 «Μόνον τὴν χρῆσιν ἐφ' ὅρου ζωῆς τοῦ κελλίου αὐτοῦ δύναται νὰ διαθέσῃ ὑπὲρ τοῦ ὑποτακτικοῦ αὐτοῦ ὄντος ἢ γενομένου μοναχοῦ». Βλ. καὶ Ἐφ. Πατρῶν 267/1929 Δικαστικὴ Β´ σελ. 77.

τὸ ἥμισυ τῆς ἐπικαρπίας [1] [2]. Ὡσαύτως κατὰ τὰ τὸ ἄρθρ. 17 δύναται νὰ παραχωρηθῶσι τοῖς μοναχοῖς γαῖαι πρὸς καλλιέργειαν, ὧν ἔχει τὴν κάρπωσιν, δηλ. ἐπικαρπίαν, κατὰ δὲ τὸ ἄρθρ. 27 δύναται ὁ μοναχὸς νὰ διατηρῇ

1. Ἐὰν ὁ μοναχὸς δὲν θελήσῃ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν κληρονομίαν ἢ κληροδοσίαν ἀπόλλυσι τὸ ἥμισυ τῆς ἐπικαρπίας. Διὰ τὰς ἐν μέρει Α΄ περιοχὰς ἐλλείψει διατάξεως ὡς ἡ τοῦ ἄρθρ. 18, τὸ δικαίωμα πρὸς ἀποδοχὴν κληρονομίας ἢ κληροδοσίας (καὶ δωρεᾶς), ὂν ἀπολύτως προσωπικόν, δὲν δύναται νὰ ἀσκηθῇ ὑπὸ τῆς μονῆς, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ. Ἀποποιηθέντος συνεπῶς τοῦ μοναχοῦ ἐφαρμόζεται τὸ ἄρθρ. 1856 Α Κ. Τὸ δικαίωμα τῆς μέμψεως ἀστόργου δωρεᾶς ἀσκούμενον ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ ὡς ἀναγκαίου κληρονόμου εἶναι ἀπολύτως προσωπικὸν διά τε τὸ βυζαντινορ. δίκαιον καὶ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄. Ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ δὲν γνωρίζει μέμψιν ἀστόργου διαθήκης, ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τοῦ μοναχοῦ νὰ στέρξῃ εἰς τὰ καταλειφθέντα ἢ εἰς τὴν γενομένην ἀποκλήρωσιν εἶναι ἀπολύτως προσωπικόν, πρβλ. Μαλλοῦχον σελ. 157. Κατὰ τὸν Μαλλοῦχον πᾶν ὅτι κτᾶται ὁ μοναχὸς συνεπείᾳ τῆς ἀσκήσεως τῆς μέμψεως ἀνήκει αὐτῷ (σελ. 110). Νομίζομεν ὅτι καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὸ ἥμισυ τῆς ἐπικαρπίας κέκτηται οὗτος διότι, καίτοι προσωπικόν, τὸ δικαίωμα τῆς μέμψεως δὲν παύει νὰ ἀσκῆται ὡς ἀπόρροια τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος.

2. Ἐπὶ ἀποδοχῆς κληρονομίας ἢ κληροδοσίας γεννῶνται τὰ κάτωθι εἰδικώτερα ζητήματα:

α) Ἐὰν ἡ κληρονομία ἢ κληροδοσία ἐπήχθη τῷ μοναχῷ πρὸ τῆς ἀποκάρσεως ἡ δ' ἀποδοχὴ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ γίνῃ μετ' αὐτήν, λόγῳ τῆς συμπτώσεως τῆς ἐπαγωγῆς καὶ κτήσεως, τῆς καθιερουμένης ὑπὸ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος (1856, 1997), θεωροῦνται περιουσιακὰ στοιχεῖα κτηθέντα πρὸ τῆς κουρᾶς, ὁπότε ὑπάρχει δικαίωμα νομίμου μοίρας ἐπ' αὐτῶν· τὸ ὑπόλοιπον δέον νὰ περιέρχηται κατὰ κυριότητα τῇ μονῇ, διατηροῦντος ὅμως τοῦ μοναχοῦ τὸ ἥμισυ τῆς ἐπικαρπίας. Ὁμοίως καὶ διὰ τὰς ἐν μέρει Α΄ περιοχὰς θὰ θεωρηθῶσι περιουσία πρὸ τῆς ἀποκάρσεως (ἀνωτ. § 2, III). Ἡ ἀντίθετος λύσις ἐγίνετο δεκτὴ ἐν τῷ προγενεστέρῳ δικαίῳ τόσον διὰ τὸν νόμον ΓΥΙΔ΄ ὅσον καὶ διὰ τὸ βυζαντινορρωμαϊκόν, διότι ἡ κτῆσις τῆς κληρονομίας δὲν συνέπιπτε μετὰ τῆς ἐπαγωγῆς. Πρβλ. ὅμως Μαριδάκην σελ. 323, ποιοῦντα ὀρθῶς ἀναλόγους διακρίσεις, ἤτοι ἂν ὁ μοναχὸς ἦτο ἀναγκαῖος κληρονόμος, ὁπότε ἐκτᾶτο αὐτοδικαίως τὴν κληρονομίαν ἢ οὔ, ὁπότε ἡ κτῆσις συνέπιπτε μετὰ τῆς ἀποδοχῆς.

β) Τὸ ἄρθρ. 18 τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ ὁμιλεῖ περὶ κληρονομίας ἢ κληροδοσίας περιερχομένης τῷ μοναχῷ μετὰ τὴν κουράν. Ἐὰν ἡ κληρονομία ἢ κληροδοσία ἐπήχθη πρὸ τῆς κουρᾶς ἀποποιεῖται δὲ μετ' αὐτὴν ὁ μοναχὸς δύναται νὰ ἀποδεχθῇ ἀντ' αὐτοῦ ἡ μονὴ κατὰ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄; Ἡ καταφατικὴ ὑποστηρίζεται λύσις (Μαλλοῦχος σελ. 151), ὁπότε περιέρχονται τῇ μονῇ ἐλεύθεραι νομίμου μοίρας, διότι οὐδέποτε ἐκτήθησαν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ.

γ) Τὸ ζήτημα τὸ ἀπασχολῆσαν τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον quid juris ἂν ἐπὶ ἐπαγωγῆς κληρονομίας ἀποβιώσει ὁ μοναχὸς πρὸ τῆς ἀποδοχῆς δὲν ἐτίθετο ἐν τῷ νόμῳ ΓΥΙΔ΄, διότι καὶ ἀποποιηθέντως τοῦ μοναχοῦ δύναται νὰ ἀποδεχθῇ ἡ μονή.

δ) Ἐπὶ κληρονομίας ἢ κληροδοσίας ὑπὸ ἀναβλητικὴν αἵρεσιν ἢ προθεσμίαν ἡ ἐπαγωγὴ καὶ κτῆσις αὐτῶν ἐπέρχεται ἅμα τῇ πληρώσει τῆς αἱρέσεως ἢ προθεσμίας (1935, 1998 Α.Κ.) καὶ μὲ βάσιν τοῦτο θὰ κριθῇ ἂν ἡ κληρονομία ἢ κληροδοσία ἀνάγεται εἰς τὸν πρὸ τῆς κουρᾶς ἢ μετ' αὐτὴν χρόνον.

ε) Ἐὰν ὁ μοναχὸς κηρυχθῇ ἀνάξιος πρὸς τὸ κληρονομῆσαι ἡ πρὸς αὐτὸν ἐπα-

κατοικίδια ζῶα, μὴ ὑπερβαίνοντα τὰ 16 καθ᾽ ἕκαστον εἶδος, καὶ ἅτινα κατὰ ρητὴν τοῦ νόμου διάταξιν δύναται νὰ ἐκποιῇ κατ᾽ ἀρέσκειαν.

Ἡ ἑρμηνεία εἰς τὴν περιουσίαν ταύτην περιλαμβάνει καὶ τὰ ἐξ ἰδίας ἐργασίας κτώμενα, οἷον ζωγραφικῆς, ἐπιστημονικῆς ἐργασίας κ.λ.π. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐκποιήσεως ρητῶς καθοριζόμενον μόνον ὡς πρὸς τὰ κατοικίδια ζῶα ὑπάρχει καὶ ἐπὶ πάσης τῆς ἐκ τῆς ἐπικαρπίας περιουσίας, καθόσον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐπικαρπίας κεῖται καὶ τὸ ἐκποιεῖν τὰ προϊόντα αὐτῆς.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν κατὰ τὸ σύστημα τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ δύο ὁμάδας περιουσιῶν :

1) Τὴν ἐκ κληρονομίας, κληροδοσίας ἢ δωρεᾶς, ἣν ὡς μὴ ἀνήκουσαν αὐτῷ οὐδαμῶς δύναται νὰ διαθέσῃ ὁ μοναχὸς (ἄρθρ. 18) καὶ 2) τὴν ἐκ τοῦ ἡμίσεος τῆς ἐπικαρπίας τῶν ἄνω στοιχείων, τὴν ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν γαιῶν καὶ τὴν ἐξ οἰκιακῶν ζώων ἀποτελουμένην καὶ τὴν ἐκ προσωπικῆς ἐργασίας τοῦ μοναχοῦ κτωμένην, ἣν δύναται νὰ διαθέσῃ μόνον δι᾽ ἐπαχθῶν πράξεων, ἀπαγορευομένης τῆς διὰ χαριστικῶν πράξεων ἐν ζωῇ (ἐν αἷς καὶ ἡ αἰτίᾳ θανάτου δωρεὰ) ὡς καὶ τῆς διὰ διαθήκης διαθέσεως. Ἄρθρ. 17, 19 καὶ 27.

Τὸ δίκαίωμα ἡμίσεος τοῦ ΟΔΕΠ ὑπάρχει μόνον ἐπὶ τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 2 περιουσίας [1]. Ὄντως κατὰ τὸ ἄρθρ. 18 § 2 αἱ κληρονομίαι, κληροδοσίαι καὶ δωρεαὶ ἀνήκουσι τῇ μονῇ, ὡς δ᾽ ἐκ τούτου δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς κληρονομικὴ περιουσία τοῦ μοναχοῦ, ἐφ᾽ ἧς ἔχει δικαίωμα ἡμίσεος ὁ ΟΔΕΠ· ἄρθρ. 4 ἐδ. ε΄ § 1 ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἄρθρ. 19 § 2, ἅπερ προϋποθέτουσιν ἀνήκουσαν τῷ μοναχῷ περιουσίαν.

γωγὴ θὰ θεωρηθῇ ὡς οὐδέποτε γενομένη καὶ συνεπῶς οὐδεὶς λόγος κτήσεως ὑπὸ τῆς μονῆς, τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ μόνον ἐπὶ ἀποποιήσεως τοῦ μοναχοῦ παρέχοντος δικαίωμα κτήσεως ὑπὸ τῆς μονῆς.

στ΄) Ἐὰν ὁ μοναχὸς ἐγκατέστη κληρονόμος ἀλλὰ διωρίσθη καὶ ὑποκατάστατος (1809 ΑΚ) διακρίνομεν ὑπὸ τὸν ν. ΓΥΙΔ΄: ἐὰν μὲν ὁ μοναχὸς ἀποποιηθῇ, δὲν ἐπάγεται ἡ κληρονομία τῷ ὑποκαταστάτῳ, ἀλλὰ δύναται νὰ ἀποδεχθῇ ἡ μονή· ἐὰν ὅμως ἐξέπεσε λόγῳ ἀναξιότητος, κατὰ τὰ ἐν ζ) κτᾶται ὁ ὑποκατάστατος.

ζ) Ἡ εἰς τὸν μοναχὸν ἐπαχθεῖσα δωρεὰ ἀνακαλεῖται (505 - 508 ΑΚ), μὴ ἀσκοῦντος ἐπιρροὴν τοῦ γεγονότος ὅτι ἀνήκει τῇ μονῇ.

Κατὰ τὸ ἄρθρ. 18 § 2 ἐὰν ἡ ἐπαγομένη κληρονομία εἶναι βεβαρυμένη ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἀποδοχὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ καὶ συναίνεσις τῆς μονῆς διὰ τοῦ οἰκείου ἡγουμενοσυμβουλίου.

1. Ὁμοίως μόνον κατὰ τῆς περιουσίας ταύτης δύνανται νὰ στραφῶσιν οἱ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν πιστωταὶ τοῦ μοναχοῦ ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτῆς, ἂν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἱκανοποιηθῶσιν ἐκ τῆς κατὰ τὴν κουρὰν ὑφισταμένης. Καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ μονὴ καὶ ὁ ΟΔΕΠ εὐθύνονται μέχρι τοῦ ἐνεργητικοῦ, μὴ ὑποχρεούμενοι εἰς σύνταξιν ἀπογραφῆς (ἄρθρ. 4 in f. καὶ 19 §§ 1 καὶ 2). Δῆλον οἴκοθεν ὅτι ἡ κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν περιελθοῦσα τῇ μονῇ ἢ τοῖς νομίμοις μεριδούχοις περιουσία εἶναι ξένη εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν πιστωτάς.

3. Εἰδικῶς προνοεῖ ὁ νόμος τὰ τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ μοναχοῦ ἀπὸ μιᾶς μονῆς καὶ μεταβάσεως εἰς ἑτέραν, ὁρίζων ρητῶς ἐν ἄρθρ. 19 § 3 ὅτι ἀπόλλυσιν ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς μετανοίας του τὴν τέως κεκτημένην περιουσίαν, τῆς νέας μονῆς κληρονομούσης τὴν ἀπὸ τῆς ἐν αὐτῇ κατατάξεως περιουσίαν. Ἡ ἐξ ἧς ἀποχωρεῖ μονὴ κτᾶται τὴν περιουσίαν ταύτην αὐτοδικαιως, πρόδηλον δὲ ὅτι ἡ μονὴ τῆς ἐγκαταβιώσεως κληρονομεῖ ὁμοῦ μετὰ τοῦ ΟΔΕΠ τὴν ἀπὸ τῆς κατατάξεως ἐν αὐτῇ κτηθεῖσαν (1). Τῶν δικαιωμάτων τῶν νομίμων μεριδούχων ἅπαξ διακανονιζομένων κατὰ τὴν κουρὰν ἕπεται ὅτι οὐδεὶς λόγος περὶ νέας ἀπολήψεως νομίμου μοίρας κατὰ τὴν εἰς τὴν ἑτέραν μονὴν κατάταξιν. Τοὐναντίον ἐφαρμόζονται καὶ διὰ τὴν μονὴν τῆς ἐγκαταβιώσεως τὰ περὶ ἐπαγωγῆς κληρονομίας ἢ κληροδοσίας καὶ κτήσεως δωρεᾶς λεχθέντα ὡς καὶ τὰ περὶ εὐθύνης διὰ τὰ χρέη.

4. Περὶ μεταγραφῆς τῆς μέχρι τῆς κουρᾶς περιουσίας εἴπομεν ὅτι ὁ νόμος ἀπέκλεισε ταύτην διὰ τὴν μονήν. Ὁ νόμος δὲν προέβλεψέ τι περὶ μεταγραφῆς τῆς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ περιερχομένης αὐτῇ περιουσίας, ἐὰν περιλαμβάνῃ ἀκίνητα ἢ ἐμπράγματα ἐπ᾽ αὐτῶν δικαιώματα, ὡς μὴ ἀπαιτουμένης ἐν τῷ προϊσχύσαντι δικαίῳ μεταγραφῆς τῆς ἀποδοχῆς. Ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ καινοτομεῖ ἐν προκειμένῳ (ἄρθρ. 1193), ὁπότε ἐρωτᾶται ἂν ὑποχρεοῦται ἡ μονὴ καὶ ὁ ΟΔΕΠ εἰς μεταγραφήν. Ἡ λύσις εἶναι καταφατική, διότι τὴν μετὰ τὴν κουρὰν περιουσίαν κτῶνται οὗτοι θανόντος τοῦ μοναχοῦ ὡς γνήσιοι καθολικοὶ διάδοχοι («κληρονομικῷ δικαίῳ» ἄρθρ. 19 § 3) ἐν δὲ τῇ περιπτώσει ταύτῃ δὲν γεννῶνται τὰ ζητήματα, ἅτινα σκοπῶν νὰ παρακάμψῃ ὁ νόμος ὥρισεν ὅτι ἐπὶ τῆς κατὰ τὴν μοναχικὴν κουρὰν περιουσίας δὲν ἀπαιτεῖται μεταγραφή (2).

IV. Ὁ ν. ΓΥΙΔ' ἐν ἄρθρ. 4 ἐδ. δ' περιεῖχεν ἰδίας διατάξεις περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς ἱερομονάχων. Αἱ διατάξεις αὗται κατηργήθησαν ὑπὸ τοῦ ν. 4684/1930 ἄρθρ. 7 ἐδ. 2. Συνεπῶς τὰ τῆς κληρονομικῆς τούτων διαδοχῆς ρυθμίζονται ὑπὸ τῶν ἀντιστοίχων ὁρισμῶν περὶ μοναχῶν, διότι τὰ πρόσωπα ταῦτα διὰ τῆς κτήσεως καὶ ἑτέρων ἰδιοτήτων δὲν ἀποβάλλουσι τὴν τοῦ μοναχοῦ (3).

1. Ἀλλ' ἆραγε ἐπὶ τῆς μέχρι μεταβάσεως εἰς ἑτέραν μονὴν περιουσίας ἔχει δικαίωμα ἡμίσεος ὁ ΟΔΕΠ; Ἁπλῆ παραβολὴ τῶν ἄρθρ. 4 ἐδ. ε' § 1 καὶ 19 § 3 πείθει περὶ τῆς ἐν τῷ πνεύματι τοῦ νομοθέτου δεινῆς ταραχῆς. Κατὰ τὸν Μαλλοῦχον σελ. 159 καὶ ἐπὶ τῆς περιουσίας ταύτης ἔχει δικαίωμα ἡμίσεος ὁ ΟΔΕΠ, κατὰ τὸν Μπαλῆν § 192 τὴν περιουσίαν ταύτην κτᾶται ἀποκλειστικῶς ἡ ἐξ ἧς ἀποχωρεῖ μονή, ὅπερ δεχόμεθα. Ὁ μοναχὸς γενόμενος ἐπίσκοπος ἀπόλλυσιν ὑπὲρ τῆς μονῆς τὴν μέχρι τῆς χειροτονίας περιουσίαν του, κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἄρθρου 19 § 3.

2. Βλ. τὰ ζητήματα ταῦτα παρὰ Μομφερράτῳ σελ. 117.

3. Βλ. ἀνωτ. § 2, V. Ἐσφαλμένως ὁ Κ. Στοφορόπουλος ἐν Θέμιδι ΜΕ' σελ. 777 λέγει ὅτι οἱ μοναχοὶ (ἐννοεῖ τοὺς ἱερομονάχους, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς παραπομπῆς εἰς τὸ ἄρθρ. 4 ἐδ. δ' τοῦ ν. ΓΥΙΔ') θὰ κληρονομηθῶσι μετὰ τὸν ν. 1684 ἐξ

§ 5

ΑΙ ΜΟΝΑΙ ΤΟΥ ΑΘΩ

Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἄθω διετήρησε κατ᾽ ἀρχὰς τὴν αὐτονομίαν αὐτῆς καὶ οὐδόλως ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυριαρχίαν, οὐδ᾽ ἐπεξετάθη ἐπ᾽ αὐτῆς ὁ ν. ΓΥΙΔ΄, ἐπαφεθείσης εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις τῆς ἀποφάσεως περὶ τῆς τύχης της (ἄρθρ. 5 τῆς ἐν Λονδίνῳ Συνθήκης τῆς 17 Μαΐου 1913, ἐφ. Κυβερν. σελ. 813). Διὰ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης ἀνεγνωρίσθη ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ἄθω, ὑπὸ δὲ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῶν μονῶν αὐτοῦ ἐνεκρίθη ὁ ἀπὸ 10 Μαΐου 1924 Καταστατικὸς Χάρτης τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ὅστις ἐν ἄρθρ. 101 καὶ 109 § 2 προβλέπει τὰ περὶ κληρονομίας τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθω καὶ τῶν ἐκεῖ ἀποβιούντων λαϊκῶν (1).

ἀδιαθέτου κατὰ τὸ κοινὸν δίκαιον. Τὸ ὑπ᾽ αὐτοῦ συνεπῶς ὑποστηριζόμενον ὅτι ὁ ἐπίσκοπος γινόμενος ἱερομόναχος δὲν διέπεται ὑπὸ τοῦ ν. ΓΥΙΔ΄ εἶναι προφανῶς ἔξω τῆς πραγματικότητος.

1. Πρβλ. Μπαλῆν ἐν Ἐφημ. Ἑλλην. καὶ Γαλλ. Νομολογίας 40, σελ. 298. Ἐκ τῆς νομολογίας βλ. Ἐφ. Θεσσαλονίκης 416/1931 Θέμις ΜΓ΄ σελ. 573, Ἐφ. Θεσσαλονίκης 165/1935 Θέμις Ν΄ σελ. 835

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

H. H. Rowley: Moses and the Decalogue (Reprinted from the «Bulletin of the John Rylands Library» Vol. 34, No 1, September, 1951).

Ἡ προέλευσις τοῦ ἐν Ἐξ. 20, 1-17 περιεχομένου Δεκαλόγου, «ἠθικοῦ» ἀποκληθέντος ἕνεκα τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ περιεχομένου, καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν παραλλήλως ἐν Δευτ. 5 διατηρηθέντα καὶ ἰδιαίτατα πρὸς τὸν ἐν Ἐξ. 34 ὑπὸ πολλῶν ἀνευρισκόμενον Δεκάλογον, «τελετουργικὸν» ἀποκληθέντα ἕνεκα τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, ἀπετέλεσαν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀντικείμενον ἐπισταμένης ἐρεύνης καὶ μεγάλη περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα παρήχθη βιβλιογραφία. Παρὰ δὲ τὰς τεραστίας προόδους τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων ἐπὶ τῆς Π. Δ., δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ προαχθοῦν ἐπὶ πολὺ τὰ ἐν λόγῳ προβλήματα. Διὸ καὶ πάντοτε ἐπ' αὐτῶν ἐμφανίζονται ἐργασίαι. Μία τῶν σημαντικωτέρων τούτων εἶναι καὶ ἡ ἀνωτέρω σημειωθεῖσα, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ σ. H. H. Rowley, Καθηγητὴς τοῦ ἐν Manchester Πανεπιστημίου, ζητεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν, ἣν ὑπέστη ὁ γνωστὸς Δεκάλογος. Ἐν ἀρχῇ ὁ σ. ἐξετάζει ἐπισταμένως τὰς σπουδαιοτέρας μέχρι σήμερον διατυπωθείσας γνώμας, ἰδίως ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἀρνοῦνται τὴν ἐκ τοῦ Μωϋσέως προέλευσιν τοῦ Δεκαλόγου. Ἡ ἐξέτασις γίνεται μετὰ πάσης ἀντικειμενικότητος, σαφηνείας καὶ ἀκριβείας ἀλλὰ καὶ συντομίας. Ἐκπληκτικὴ εἶναι ἡ ἐνημέρωσις τοῦ σ. εἰς ὁλόκληρον τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ὥστε τίποτε δὲν μένει ἄνευ τῆς παραπομπῆς εἰς τὸ οἰκεῖον σύγγραμμα. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν ταύτην ἐπακολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῶν θέσεων τοῦ σ., γινομένη μετὰ πολλῆς δυνάμεως καὶ δεξιότητος. Τὰ σπουδαῖα συμπεράσματα, εἰς ἃ κατέληξεν ὁ σ. εἶναι τὰ ἑξῆς. Ὁ ἠθικὸς Δεκάλογος Ἐξ. 20 δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ συσχετίσεως καὶ παραλλήλου ἐξετάσεως πρὸς τὸν τελετουργικὸν Δεκάλογον Ἔξ. 34. Ἀμφότεροι οἱ Δεκάλογοι ἀνάγονται εἰς τὴν προμωσαϊκὴν ἀκόμη ἐποχήν, διεκλαδώθησαν δὲ εἰς δύο μορφάς, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν δύο ρεύματα ἐξελίξεως. Κατὰ τὸν σ. οὔτε ἡ ἐν τῷ Δεκαλόγῳ ἀπαγόρευσις τῆς παραστάσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ μορφὴν εἰκόνος τινὸς οὔτε ἡ τήρησις τοῦ Σαββάτου δύνανται νὰ μαρτυρήσουν κατὰ τῆς ἀρχαιοτάτης προελεύσεως τοῦ Δεκαλόγου. Ὀρθῶς δὲ ὁ σ. τονίζει ὅτι ἡ ἔλλειψις ἐντολῆς, ἀναφερομένης εἰς τὴν περιτομήν, μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Δεκάλογος ἐγράφη πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Φιλισταίων, οἵτινες ἦσαν ἀπερίτμητοι, ἤτοι πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος π Χ. Αἱ 10 ἐντολαὶ ἔλαβον τὴν τελικήν των μορφὴν πολὺ πρὸ τοῦ 8ου αἰ. καὶ τίποτε δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐξελει-

γμένην μορφὴν τοῦ Δεκαλόγου, τὸν ἠθικὸν Δεκάλογον, ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μωϋσέως. Ἡ ὅλη ἐργασία εἶναι ἀξία πάσης προσοχῆς, προάγει κατὰ πολὺ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων, φέρουσα νέας ἀπόψεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων δύναταί τις νὰ ἔλθῃ πλησιέστερον πρὸς τὴν λύσιν τῶν τόσον σπουδαίων τούτων ζητημάτων.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

Κ. Ι. Φριλίγγου: Κοέλεθ. Τόμ. 2. Ἀθῆναι 1951.

Ὁ γνωστὸς ἐκ τόσων ἄλλων ἔργων (Ἆσμα ᾀσμάτων, Ἰώβ, Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ) ἀοίδιμος Κ. Φριλίγγος, ὅστις σαγηνευθεὶς ὑπὸ τοῦ κάλλους καὶ τῆς ὡραιότητος τῆς Ἰσραηλιτικῆς Φιλολογίας, ἐγκατέλιπε τὸ ἰατρικὸν αὐτοῦ ἐπάγγελμα καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Π. Δ. ἐκμαθὼν καὶ αὐτὴν τὴν Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν διὰ νὰ δύναται νὰ ἐπικοινωνῇ ἀπ' εὐθείας μετὰ τῶν πρωτοτύπων κειμένων, ἐγκατέλιπε ἀποθνήσκων τῷ 1950 ἕτοιμον μίαν ὁλόκληρον ἀνθολογίαν, περιέχουσαν ἐν μεταφράσει εἰς τὴν Νεοελληνικὴν τὰ καλλίτερα τεμάχια τῆς Ἰσρ. Φιλολογίας. Ἡ ἀνθολογία αὕτη, τιτλοφορουμένη Κοέλεθ, δὲν ἀπωλέσθη ἀλλ' ἐξεδόθη εἰς δύο κομψοὺς τόμους εἰς τὴν σειρὰν τῶν 100 ἀθανάτων ἔργων τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Γ. Παπαδημητρίου. Διὸ καὶ πᾶς ἔπαινος ὀφείλεται καὶ εἰς τοὺς ἐκδόντας καὶ εἰς τοὺς ἐπιμεληθέντας τὸ ὅλον ἔργον.

Τοῦ ὅλου ἔργου προηγεῖται ἐκτενής πως πρόλογος (σ. 61), εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἀείμνηστος συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας τῆς Π. Δ. καὶ δίδει ἁδρὰς χαρακτηριστικὰς γραμμὰς τῆς Βιβλικῆς λογοτεχνίας, τὸ κάλλος τῆς ὁποίας θέλει διὰ τῆς Ἀνθολογίας καὶ τῆς νέας μεταφράσεως νὰ καταστήσῃ γνωστὸν καὶ προσιτὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστας. Ἐκ τοῦ βαθυτέρου τούτου πόθου προῆλθε καὶ ἡ Ἀνθολογία αὕτη, δι' ἣν ὁ ἀοίδιμος συγγραφεὺς δὲν ἐφείσθη πόνων καὶ κόπων. Προέβη δὲ εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην, διότι, ὡς ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, ἡ μετάφρασις τῶν Ο΄ ἕνεκα τῶν γλωσσικῶν μειονεκτημάτων, τὰ ὁποῖα ἔχει, δὲν δύναται νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τὴν καρδιὰ τοῦ σημερινοῦ Ἕλληνος. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σ. ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄ περιπίπτει ἐνίοτε εἰς ὑπερβολάς, χαρακτηρίζων αὐτὴν «ὡς ἕνα Ἑλληνοσημιτικὸ γλωσσικὸ κράμα ἀνούσιο κι' ἀκαλαίσθητο», ὅλοι αἰσθανόμεθα ἀσφαλῶς τὴν ἀνάγκην μιᾶς συγχρόνου μεταφράσεως εἰς τὴν ἁπλῆν ὁμιλουμένην μὲ ὅλα τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ μέσα, διὰ νὰ φέρωμεν ἐγγύτερον εἰς τὸν Ἕλληνα τοὺς θησαυροὺς τῆς Π. Δ. Καὶ εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, παρὰ τὴν γραμμήν, τὴν ὁποίαν ἐν τῇ μεταφράσει κρατεῖ ὁ σ., ἡ παροῦσα Ἀνθολογία προσφέρει καὶ αὐτὴ μίαν ὑπηρεσίαν.

Μετὰ τὸν Πρόλογον ὁ σ. προσφέρει ἐν μεταφράσει ἐκλεκτὰ τεμάχια ἐκ τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Π. Δ., προτάσσων ἑκάστου βραχυτάτην εἰσαγωγήν. Ἡ μετάφρασις γίνεται ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου. Κυρία προσπάθεια τοῦ μεταφραστοῦ εἶναι διὰ τῆς μεταφράσεως ν' ἀναδείξῃ τὴν

λογοτεχνικὴν ἀξίαν τοῦ κειμένου καὶ νὰ πλησιάσῃ ὅσον εἶναι δυνατὸν τὴν ὡραιότητα τοῦ πρωτοτύπου. Τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου προσπαθεῖ ὁ σ. ν' ἀποδώσῃ καλῶς καὶ ἐνιαχοῦ εἰς ὑποσημειώσεις διασαφηνίζει σκοτεινὰς ἐκφράσεις ἢ προβαίνει εἰς κριτικὰς παρατηρήσεις ἢ εἰς ἐτυμολογίας λέξεων. Ἡ μετάφρασις εἰς τὰ πεζὰ μέρη εἶναι ὁμαλωτέρα, ἐνῷ εἰς τὰ ποιητικὰ ἐνίοτε ἀναπηδᾷ τὸ ἐξεζητημένον. Ἀμφότερα ὅμως, πεζὰ καὶ ποιητικὰ μέρη, δεικνύουν τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν περὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κειμένου.

Ἐὰν ἡ γενομένη ἐργασία ἀπέφευγε μερικὰς γλωσσικὰς ἀκρότητας καὶ ἀβίαστα, φυσικώτερον, θὰ ἔλεγον, ἔρρεε ἡ γλῶσσα, τὸ ἔργον θὰ ἐπετύγχανε περισσότερον τοῦ σκοποῦ του. Ἡμεῖς ἐκφράζομεν τὴν χαρὰν διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ εἰς τὸ εἶδός του συντελεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Π. Δ. καὶ διὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἀείμνηστος συγγραφεὺς ἀφιέρωσε ὁλόκληρον τὴν ζωήν του.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

Τὸ ἐκδοθὲν πρῶτον τεῦχος τοῦ παρόντος ἔτους τοῦ περιοδικοῦ Biblica περιέχει τὰς ἑξῆς σπουδαιοτάτας μελέτας: J. Ruwet: Ὁ Ἀλεξανδρινὸς Κανὼν τῶν Γραφῶν (Μ. Ἀθανάσιος). M. Dahood: Χαναανιτικὴ - Φοινικικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ. H. Sahlin: Πρὸς κατανόησιν τριῶν χωρίων τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου. G. Bressan: Ἡ Ὠδὴ τῆς Ἄννης (Α΄ Σαμ. 2, 1—10). I. Brinktrine: Ὑπῆρχε εἰς τὴν Π. Δ. ἡ λέξις miktar; Πλὴν τούτων περιέχει πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν, ἀναφερομένην εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην.

Ὡσαύτως τὸ δεύτερον τεῦχος τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ περιέχει ἀξιολόγους ἐργασίας. R. Boccaccio: Ἀντίθετοι ὅροι ὡς ἐκφράσεις τῆς ὁλότητος εἰς τὸ Ἑβραϊκόν. M. Dahood: Χαναανιτικὴ - Φοινικικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ (II). A. Vööbus: Τὰ χωρία τῶν Εὐαγγελίων ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῶν Περσικῶν Μαρτυρολογίων. J. Vosté: Αἱ δύο Συριακαὶ μεταφράσεις τῆς Βίβλου. K. Schäfer: Ἐπὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου Λουκ. 22, 19b, 20. Καὶ τὸ τεῦχος τοῦτο περιέχει πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν.

Β. Μ. Β.

J. W. C. Wand Bishop of London. The Greek Doktors, London. The Faith Press, 1950 (σελ. VIII + 88).

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας βιβλίῳ ὁ σεβ. ἐπίσκοπος τοῦ Λονδίνου καὶ διαπρεπὴς θεολόγος, εὑρίσκει τὸν καιρὸν ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀφαντάστων ἀσχολιῶν τῆς διαποιμάνσεως τῆς μεγαλυτέρας ἐπισκοπῆς τοῦ κόσμου νὰ συνεχίζῃ τὰς θεολογικάς του μελέτας καὶ ἀκολουθῶν πιστῶς τὴν ὑπὸ τῶν ἐμπνευσμένων ἡγητόρων τοῦ ὀξφορδίου λεγομένου κινήματος, χαραχθεῖσαν γραμμὴν τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τοὺς Πατέρας, ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐκλαϊκευτικὴν πατρολογικήν του ἐργασίαν, τὴν ὁποίαν ἤρχισε διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ὡραίων του διαλέξεων περὶ τῶν μεγάλων Λατίνων Πατέρων, καὶ ἀσχολεῖται

ἐνταῦθα περὶ τοὺς μεγάλους Ἕλληνας Πατέρας. Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὡς βάσις τοῦ ὁποίου ὑπόκεινται ἐπίσης διαλέξεις πλαισιούμεναι ἐν τῷ μεγάλῳ ἔργῳ τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς τοῦ Λονδίνου, τοῦ ὁποίου τὴν ψυχὴν ἀποτελεῖ σήμερον ὁ σεβασμιώτατος, ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων κεφαλαίων, ἐξ ὧν ἐν μὲν τῷ α΄ ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου καὶ τῆς πίστεώς του (σ. 1-22), ἐν δὲ τῷ β΄ περὶ τοῦ ἁγ. Βασιλείου καὶ τῶν ἔργων του (σ. 23-44), ἐν τῷ γ΄ περὶ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (σ. 45-64) καὶ ἐν τῷ δ΄ περὶ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς κοινωνίας (σ. 65-87). Τὴν σκιαγραφίαν τῶν μεγάλων τούτων τῆς Ἐκκλησίας «ἡρώων», ὡς τοὺς χαρακτηρίζει ὁ συγγραφεύς, διακρίνει θαυμασμὸς πρὸς αὐτοὺς καὶ προσπάθεια πρὸς κατανόησιν αὐτῶν πρὸ παντὸς ὡς κηρύκων μὲν τοῦ εὐαγγελίου τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν, ἀλλ᾽ ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ αὐτῶν περιβάλλοντος.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Timotheus, Patriarch of Jerusalem, The sanctuaries of the Holy Land, Jerusalem 1949, p. 32.

Διὰ τοῦ μικροῦ μὲν ἀλλὰ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου ἔργου ὁ σ. παρέχει συνοπτικήν τινα ἱστορίαν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ χριστιανικῶν προσκυνημάτων, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος. Πρόδηλος καθίσταται ἐν αὐτῷ ὁ σκοπὸς τοῦ σ. ὅστις εἶναι ἡ ἀνάδειξις τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἐπ᾽ αὐτῶν, μετὰ τὰς γνωστὰς ἀποπείρας τῶν Λατίνων ὅπως καταπατήσουν αὐτὰ διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῶν ἁγίων τόπων καὶ τῆς πλήρους καὶ ἀνενοχλήτου ἐγκαθιδρύσεως τούτων ἐν αὐτοῖς.

Τὸ ὅλον βιβλίον διαιρεῖται εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Ἐν τῷ α΄ ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἱδρύσεως τῶν προσκυνημάτων καὶ τῆς ἐκτιμήσεως αὐτῶν ὡς τόπων λατρείας τῶν χριστιανῶν. Ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ περὶ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων εἰς Πατριαρχεῖον, μεθ᾽ ἣν συνεστήθη ἡ Ἁγιοταφιτικὴ Ἀδελφότης πρὸς φρούρησιν καὶ διαφύλαξιν τῶν προσκυνημάτων.

Περαιτέρω ὁμιλεῖ περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῷ 614, ἣν ἐπηκολούθησαν ἀθρόαι εἰσφοραὶ τῶν χριστιανῶν πρὸς ἀνοικοδόμησιν τούτου. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ σ. παρατηρεῖ, ὅτι ἐνῷ ἡ Ἀνατολὴ ἔσπευσε προθύμως νὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσπάθειαν αὐτήν, ἡ Δύσις οὐδεμίαν πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε βοήθειαν (σ. 9). Ὁμολογουμένως τοῦτο φαίνεται παράδοξον, γνωστοῦ ὄντος τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον ἐπέδειξε ἡ Ρώμη διὰ τοὺς ἁγίους τόπους. Ἐπειδὴ δὲ κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ Δύσις ἀντεμετώπιζε σοβαρὰς πολιτικὰς κρίσεις[1], δέον νὰ ἐρωτήσῃ τις μήπως λόγῳ

1. Brehier - Aigrain, Histoire de l' Eglise, Paris Τόμ. 5. σ. 83 ἑξ.

τῆς ἀνωμάλου ταύτης καταστάσεως ἠμποδίζετο ἡ Ρώμη νὰ ἀποστείλῃ βοηθείας.

Τὸ β' κεφ. ἀφιεροῦται εἰς τὰ γεγονότα τὰ διαδραματισθέντα κατὰ τὴν σταυραφοριακὴν περίοδον. Ὁ σ. ὑπενθυμίζει ἐν πρώτοις τὰ «excitatoria», τὰ γνωστὰ νόθα ἔγγραφα τὰ κυκλοφορήσαντα ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐν τῇ Δύσει, ὑπογεγραμμένα δῆθεν ὑπ' Αὐτοκρατόρων καὶ Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, καλούντων τοὺς χριστιανοὺς τῆς Εὐρώπης πρὸς βοήθειαν καὶ ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς (σ. 13). Τὰ «excitatoria» συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἀνάληψιν τῶν σταυροφοριῶν, ἡ δὲ μνεία τούτων ὑπενθυμίζει καὶ ἄλλα σχετικά τινα ἔγγραφα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, θέτει δ' ἐν ἀμφιβόλῳ καὶ τὴν γνησιότητα τῶν ὑπ' ὀργάνων αὐτῆς δημοσιευομένων ἐσχάτως ἐπιστολῶν τινων κλπ. τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴν Ἁγίαν Ἕδραν, δι' ὧν ἐκλιπαροῦσα ἡ πρώτη τὴν ἐνίσχυσιν τῆς δευτέρας ἀναγνωρίζει τὴν ἀσύγκριτον αὐτῆς ὑπεροχήν [1].

Παρακατιὼν ὁ σ. ἀπαριθμεῖ τὰς ἐπελθούσας ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκ μέρους τῶν Σταυροφόρων καταστροφὰς καὶ περιγράφει δι' ὀλίγων τὴν νέαν προσκυνηματικὴν κατάστασιν, ὡς αὕτη διεμορφώθη μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου αὐτόθι καὶ τὴν κυριαρχίαν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἐν τοῖς προσκυνήμασιν.

Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα τῆς μετὰ τὰς σταυροφορίας περιόδου, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες ἀναγνωρίζονται ὡς οἱ μόνοι κύριοι τῶν προσκυνημάτων, καίτοι οἱ Φραγκισκανοὶ ἀνακηρύσσονται ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τῷ 1230, φύλακες τῶν ἁγίων τόπων (σ. 22).

Ἐν τῷ δ' κεφ. συνεχίζεται ἡ ἱστορία τῶν προσκυνημάτων μέχρι τοῦ 1878, ὅτε ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ Βερολίνου ἀναγνωρίζεται ὁριστικῶς τὸ status quo.

Τὸ βιβλίον τῆς Α.Θ.Μ. τοῦ Πατριάρχου κ. Τιμοθέου εἶναι ὁμολογουμένως χρησιμώτατον εἰς πάντα ἐνδιαφερόμενον διὰ τὰ προσκυνηματικὰ ζητήματα τῆς Παλαιστίνης καὶ θεωρεῖται περιττὴ οἱαδήποτε ὑφ' ἡμῶν σύστασις τούτου.

Π. ΣΙΜΩΤΑΣ

R. de Vauz, La Genèse, σειρ. «La Sainte Bible traduite en français sous la direction de l' Ecole Biblique de Jérusalem» Paris 1951, p. 219, μεθ' ἑνὸς χάρτου ἐκτὸς κειμένου.

Ἐνθυμεῖταί τις τὴν ἐνθουσιώδη ὑποδοχήν, ἧς ἔτυχον τὰ πρῶτα τεύχη τῆς σειρᾶς αὐτῆς, ἥτις σκοπὸν ἔχει νὰ δώσῃ νέαν τινὰ γαλλικὴν μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, βασιζομένην ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, δια-

1. Ὅρα Proche Orient Chrétien, 1951, σ. 318 καὶ «Καθολική», 1952 φύλ. 817 - 8: 2.

φωτιζομένην δὲ καὶ ὑπὸ τῶν καλυτέρων ἀρχαίων μεταφράσεων. Πλείονα θαυμασμὸν προκαλεῖ τὸ νεωστὶ ἐκδοθὲν τεῦχος τῆς Γενέσεως, τοσούτῳ μᾶλλον καθόθον προέρχεται ἐκ τοῦ καλάμου τοῦ διεθνῶς γνωστοῦ Καθηγητοῦ R. de Vaux, ὅστις παρέχει καὶ θαυμασίαν εἰσαγωγὴν τόσον εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅσον καὶ εἰς τὴν ὅλην Πεντάτευχον.

Ἀρχόμενος τῆς εἰσαγωγῆς του ὁ σ. ἀναφέρει τινὰ περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν 5 πρώτων βιβλίων τῆς Π. Δ. παρ' Ἑβραίοις καὶ παρ' ἡμῖν, περὶ τοῦ περιεχομένου, ἐν ᾧ λεπτομερῶς ἐκτίθεται ἡ ἐν αὐτοῖς περιεχομένη βιβλικὴ ἱστορία, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς κριτικῆς τῆς Πεντατεύχου, ἐν ᾗ ἀπαριθμεῖ πάσας τὰς μέχρι τοῦδε διατυπωθείσας ἐν προκειμένῳ θεωρίας, καταλήγων εἰς τὴν περὶ 4 πηγῶν θεωρίαν τοῦ Wellhausen, ἥτις ἐκυριάρχει ἐπὶ ἥμισυ περίπου αἰῶνα καὶ ἣν τινες ἐξακολουθοῦν νὰ δέχωνται. Ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς Πεντατεύχου τονίζει τὸ ζήτημα τῶν διπλῶν διηγήσεων, τὰς ὁποίας δὲν θὰ ἦτο εὔστοχον νὰ δικαιολογήσῃ τις ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀνατολίτου ἀρεσκομένου εἰς ταὐτολογίας καὶ ἐπαναλήψεις, δεδομένου ὅτι παρατηρεῖται σημαντικὴ διαφορὰ ὡς πρὸς τὸ ὕφος, τὸ λεξιλόγιον κλπ. μεταξὺ τῶν διηγήσεων τούτων. Παρακατιὼν ἀναλύει τὸν χαρακτῆρα ἑκάστης τῶν πηγῶν, τοῦ Γιαχβιστοῦ ἐνασμενίζοντος εἰς ἀνθρωπομορφισμούς, οὓς ἀποφεύγει ὁ Ἐλωχειμιστὴς ἀποχωρίζων τὸν Θεὸν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, τοῦ ἱερατικοῦ κώδικος, διαλαμβάνοντος ὁλόκληρον τὸ Λευϊτικόν, καὶ τοῦ Δευτερονομίου, ἐν ᾧ δὲν διαφαίνονται αἱ πηγαὶ α', β' καὶ γ'. Καὶ ὁ μὲν Γιαχβιστὴς θὰ ἐγράφη εἰς τὸ νότιον βασίλειον, ὁ δὲ Ἐλωχειμιστὴς εἰς τὸ βόρειον. Τὸ Δευτερονόμιον παρουσιάζει συνηθείας τοῦ βορείου βασιλείου, μεταφερθείσας ὑπὸ τῶν Λευϊτῶν εἰς Ἰερουσαλὴμ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ ἱερατικὸς κῶδιξ προέρχεται ἐκ τῶν ἱερέων τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ.

Περαιτέρω ὁ σ. ἀναφέρει ὅτι ἡ Γιαχβικὴ καὶ Ἐλωχειμικὴ πηγαὶ συναντῶνται ἐν πολλοῖς, διηγούμεναι τὴν αὐτὴν οὐσιωδῶς ἱστορίαν. Ἔχουν ἄρα κοινήν τινα ἀρχὴν καὶ προέλευσιν. Καταλήγει δὲ ὅτι ἡ βάσις τῆς Πεντατεύχου ἀνέρχεται εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰσραὴλ συνεστήθη εἰς λαόν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ αὐτὴν ἐκυριάρχει ἡ μορφὴ τοῦ Μωϋσέως. Πρέπει δηλ. νὰ δεχθῶμεν, κατὰ τὸν σ., παραδόσεις ἀναγομένας εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τοῦ Μωϋσέως καὶ οὐχὶ πηγάς. Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρωτοτυποῖ ὁ συγγραφεύς.

Εἰσερχόμενος εἰς τὴν εἰδικὴν εἰσαγωγὴν τῆς Γενέσεως, ἐξετάζει τὰ τῆς συνθέσεως τοῦ βιβλίου παραθέτων λεπτομερῶς τὰ χωρία τῆς Γιαχβικῆς παραδόσεως, ὡς καὶ τῆς Ἐλωχειμικῆς καὶ τοῦ ἱερατικοῦ κώδικος, ἐν τέλει δὲ καί τινων ἄλλων διαφόρων προελεύσεων, ὡς εἶναι τὸ κεφ. 14 καὶ 36, 9-14 (;), 15-39. 49, 1-28. Τὸ βιβλίον διαιρεῖ εἰς δύο μέρη: 1-11 ἔνθα περιλαμβάνεται ἡ ἀρχέγονος ἱστορία καὶ 12-50 ἔνθα ἡ ἱστορία τῶν πα-

τριαρχῶν. Λεπτομερείας παραθέτει ὁ σ. εἰς τὸ ζήτημα τῆς διδασκαλίας τοῦ βιβλίου, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν σημασίαν αὐτοῦ διὰ τὴν ἐκκλησίαν, ἥτις περὶ πολλοῦ ποιεῖται τὸ βιβλίον τοῦτο. Τέλος ἀναφέρει δι' ὀλίγων καὶ περὶ τοῦ κειμένου ὡς καὶ τῶν μεταφράσεων, μεθ' ὃ ἄρχεται τῆς μεταφράσεως τοῦ βιβλίου, τὴν ὁποίαν πλουτίζουν θαυμάσια σχόλια, μεταβάλλοντα ἐνίοτε τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον εἰς ὑπόμνημα.

Αἱ πρωτότυποι γνῶμαι τοῦ R. de Vaux εἶναι πράγματι ἄξιαι πολλῆς προσοχῆς καὶ δέον νὰ θεωρῶνται ἀρκούντως πιθαναί.

Π. ΣΙΜΩΤΑΣ

Ἀριστοβούλου Μουσικίδου, Τὰ Ἀναδυόμενα, «Νέα Σιών», Τόμ. 42 σ. 243 καὶ 43 σ. 51, 121, 175, 232, 289 (συνεχίζεται).

Ὁ καὶ ἐξ ἄλλων ἐργασιῶν αὐτοῦ γνωστὸς ἀρχιμ. κ. Ἀρ. Μουσικίδης ἀνέλαβε ἀπό τινων ἐτῶν ὅπως φέρῃ εἰς φῶς πολλὰ τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἀνεκδότων χειρογράφων, τὰ ὁποῖα οὐ μικρὰς ὠφελείας παρέχουν εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην. Μέχρι τοῦδε ἐδημοσίευσεν οὗτος δύο μεγάλου ἐνδιαφέροντος χειρόγραφα, προτάσσων αὐτῶν διαφωτιστικὴν εἰσαγωγὴν καὶ σχετικά τινα σχόλια. Τὸ α', ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 35 κώδικι (φυλ. 191 β - 193 β) τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἀναφέρει δύο τινά: τὸ ζήτημα τῆς συγγραφῆς τοῦ Δ' εὐαγγελίου ἐν Πάτμῳ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ πεπιστευμένα ὅτι τοῦτο ἐγράφη ἐν Ἐφέσῳ καὶ τὰ τῆς μεταστάσεως Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον ζήτημα, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ συγχέηται ἡ Ἀποκάλυψις πρὸς τὸ Δ' Εὐαγγέλιον, καίτοι παρατίθεται σαφῶς ἐν τῷ χειρογράφῳ ἡ ἀρχὴ τοῦ Δ' εὐαγγελίου «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν». Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον δέον νὰ παρατηρήσῃ τις, ὅτι αἱ πληροφορίαι αὗται εἶναι χρησιμώταται διότι ἀπηχοῦν ἴσως τὰς γνώμας τῶν χριστιανῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος περὶ τῆς μεταστάσεως τοῦ Ἰωάννου.

Τὸ β' κατὰ σειρὰν δημοσιευόμενον χειρόγραφον εἶναι ὁδοιπορικὸν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, γραφὲν πιθανῶς οὐχὶ ὑπὸ ἐπιστήμονος ἀλλ' ὑπό τινος εὐσεβοῦς ἐπισκέπτου τῶν ἁγίων τόπων τῆς Παλαιστίνης, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἑλκύει τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου. Ἔχει ὅμως ἀρκετὴν σημασίαν, διότι δι' αὐτοῦ δύναταί τις νὰ ἐξελέγξῃ τὴν αὐθεντικότητα πολλῶν τοποθεσιῶν τῆς Παλαιστίνης, ἔτι δὲ πλέον καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ πολλῶν ἄλλων, γνωστοῦ ὄντος ὅτι δὲν ἔχουν ἐξακριβωθῆ πλήρως πᾶσαι αἱ ἀρχαῖαι τοποθεσίαι τῆς χώρας ταύτης.

Ἡ δημοσίευσις τοῦ χειρογράφου δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἀποπερατωθῆ, ἐλπίζεται ὅμως ὅτι συντόμως θὰ συντελεσθῇ αὕτη καὶ ἐν συνεχείᾳ θὰ ἔλθουν εἰς φῶς καὶ ἄλλα τοιαῦτα χειρόγραφα.

Τοῦτο ὑπόσχεται ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Μουσικίδου.

Π. ΣΙΜΩΤΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀθηνῶν Σπυρίδωνος, Ἔκθεσις ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1952, σελ. 108.

Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου (†), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951, σελ. Π'+1048.

Ἀντωνιάδου Εὐαγγέλου, Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 119.

Ἀλεξοπούλου Β., Τὸ σύγχρονον παιδαγωγικὸν σχολεῖον. Ἀθῆναι 1952, σελ. 52.

Ἀνωνύμου, Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. «Ἅγιος Παῦλος» 2 (1951/2) 264 - 270, 294 - 301.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ χριστιανικὸς μοναχισμὸς τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτόθι σ. 289-294.

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, Λεύκωμα τῆς ἑκατονταετηρίδος της. Ἀθῆναι 1952.

Ἀσπιώτη Α., Ὁ ἔφηβος καὶ ἡ κοινωνία. Ἀθῆναι 1952, σελ. 98.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἔφηβος καὶ ἡ οἰκογένεια. Ἀθῆναι 1952, σελ. 90.

Althaus P., Die letzten Dinge. Lehrbuch der Eschatologie. Ἔκδ. 5. Cütersloh 1949, σελ. XVI + 370.

Anwander A., Dis Religionen der Menschheit. Ἔκδ. 2, Freiburg 1949, σελ. 416.

Βασιλοπούλου Χ., Ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Νεομάρτυς (Βίος καὶ Ἀκολουθία). Ἀθῆναι 1952, σελ. 96.

Βέλλα Β., Ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα τῆς Π. Διαθήκης. Α' Ἐκλεκτοὶ ψαλμοὶ (Εἰσαγωγή, κείμενον, ἑρμηνεία). Ἀθῆναι 1952, σελ. 230.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 17.

Τοῦ αὐτοῦ, Μέγας Ἐκκλησιαστικὸς Χάρτης τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1952, (ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας).

Βιλελμίνης τῆς Ὁλλανδίας, Ὁ Χριστός, αὐτὸς ὁ μεγάλος ἄγνωστος. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 1 - 4.

Βουρβέρη Κ., Ἐπισκόπησις τῆς διεθνοῦς φιλολογικῆς ζωῆς. «Πλάτων» 3 (1951) 307 - 355.

Bacht H., Die Lehre von der prophetischen Inspiration des hl. Justinus Martyr. «Scholastik» 27 (1952) 12 - 33.

Bekennende Kirche. Martin Niemöller zum 60. Geburtstag. München 1952, σελ. 328.

Benz E., Die Erforschung der Kirchengeschichte des Ostens. «Theol. Rundschau» N. F. 18 (1950) 53 - 69, 19 (1951) 346 - 365.

Bertrand F., Mystique de Jésus chez Origène. Paris 1951, σελ. 156.

Behr - Sigel E., Prière et Sainteté dans l' Église Russe. Paris 1950.

Bieder W., Die Vorstellung von der Höllenfahrt J. Christi. Zürich 1949.

Bless H., Traité de psychiatrie pastorale. Psychopathologie, morale thérapeutique direction. Ἔκδ. 3, Bruges 1951, σελ. 302.

Bréhier L., La civilisation byzantine. Paris 1950, σελ. 627.

Brunner Emil, Festschrift zum 60. Geburtstag: Das Menschenbild im Lichte des Evangeliums. Zürich 1950, σελ. 192.

Brunner P., Der Ersterschaffene als Gottes Ebenbild. «Evang. Theologie» 2 (1952) 298 - 310.

Brunschvicg L., Écrits philosophiques, t. I. L' humanisme de l' occident. Descartes, Spinoza, Kant. Paris 1951, σελ. 320.

Γαβριὴλ ἀρχιεπισκόπου, Ἡ προφητεία τοῦ Κυρίου περὶ τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ περὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ ἐλεύσεως (μετάφρασις). «Ἀπ. Βαρνάβας» 13 (1952) 46 - 53, 76 - 81, 107 - 108, 135 - 140.

Γριτσοπούλου Τ., Περὶ ὅρκου (ἐπὶ Καποδίστρια, γνωμάτευσις Ι. Γενατᾶ). «Ἀρχεῖον Ἐκκλ. - Καν. Δικαίου» 7 (1952) 115 - 142.

Γιεροῦ Χ., Ἀπὸ τὸ «διατὶ πιστεύω» ἑνὸς νεωτέρου φιλοσόφου. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 145 - 150.

Gadala M., Le féminisme dans la Bible, II, Paris 1951, σελ. 115.

Gragg G., Disunities created by differing Patterns of Church Life. «Ecum. Review» 4 (1952) 276 - 281.

Goldschmidt V., La religion de Platon. Paris 1949, σελ. 170.

Goubert P., Byzance avant l'Islam. Paris 1951, σελ. 332.

Gray F. - d'Espine H., The apostolic Succession as an Ecumenical Issue. «Ecumenical Review» 4 (1952) 139 - 160.

Gresham P., Issues in inter - communion. «Ecum. Review» 4 (1952) 252 - 258.

Guillet J., Thèmes bibliques. Études sur l'expression et le développement de la Révélation. Paris 1951, σελ. 288.

Guardini R., Die Bekehrung des Aur. Augustinus. Ἔκδ. 2, München 1950, σελ. 214.

Capelle B., Origène et l'oblation à faire au Père par le Fils, d'après le papyrus de Toura. «Revue d'Hist. eccles.» 47 (1952) 163 - 171.

Code Oriental de procédure ecclésiastique. Traduction annotée par F. Galtier. Beyrouth 1951, σελ. 24 + 581.

Congar V., Le peuple fidèle et la fonction prophétique de l'Eglise. «Irénikon» 24 (1951) 440 - 466.

Coreth E., Hegel und der dialektische Materialismus. «Scholastik» 27 (1952) 55 - 67.

Craig C., The One Church in the Light of the N. Testament. N. York 1951, σελ. 155.

Cullmann D., Urchristentum und Gottesdienst. Ἔκδ. 2, Zürich 1950, σελ. 120.

Δεδούση Β., Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ μέτρον τοῦ κοντακίου τῶν χαιρετισμῶν τῆς Παναγίας. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 35 (1952) 147 - 155.

Διλέρνια Ι. Δόν, Τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι ὁ Πάπας. Ἀθῆναι 1952, σ. 16.

Δυοβουνιώτου Κ., Ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἐπιμελείᾳ *Ἰω. Καρμίρη*, Ἀθῆναι 1952, σελ. 28.

Daniélou J., Les anges et leur mission d'après les Pères de l'Église. Collection «Irénikon» N. 5, 1952, σελ. 154.

Dejaifve G., «Sobornost» ou Papauté? La notion de l'Église dans l'Orthodoxie contemporaine. «Nouv. Revue Théologique» 74 (1952) 355 - 372, 471 - 489.

Deman Th., Aux origines de la théologie morale. Montréal - Paris 1951, σελ. 117.

Dessauer Fr., Am Rande der Dinge. Über das Verhältnis von Wissen und Glauben. Frankfurt 1951, σελ. 56.

Dölger Fr., Festschrift zum 60. Geburtstage gewidmet. München 1951, σελ. 641.

Duhr J., L'évolution du dogme de l'Immaculée Conception. «Nouv. Rev. Théol.» 74 (1951) 1033 - 1048.

Dujcev J., Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'épitre de Photius. «Melanges de Science Religieuse» 8 (1951) 211 - 226.

Dupont J., Essais sur la Christologie d. S. Jean. Le Christ, Parole, Lumière et Vie. La Gloire du Christ. Bruges 1951, σελ. 320.

Ellul J., On the cultural and social Factors influencing Church Division. «Ecum. Review» 4 (1952) 269 - 275.

Erismann Th., Denken — Wollen — Sein. Wien — Köln 1950, τ. I. σελ. 499.

Every Ed., Thoughts of an Anglican. «N. Σιών» 46 (1951) 261 - 266.

Ζερβάκου Φιλοθέου, Ἱερὸς πόλεμος κατὰ τῆς βλασφημίας. Πειραιεὺς 1952, σελ. 95.

Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Ἡ ὁριστικὴ διαμόρφωσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ἐν Χαλκηδόνι Σύνοδος, ἐξ ἀφορμῆς τῆς 1500ῆς ἐπετείου αὐτῆς. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ὀρθοδοξίας»). Κωνσταντινούπολις 1952, σελ. 51.

Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος πανηγυρικὸς εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς Ὀρθοδοξίας. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀπ. Ἀνδρέου»). Κων/πολις 1952, σελ. 10.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν τῇ ΚΠόλει γυναικεία μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς βεβαίας ἐλπίδος. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 7 - 11.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἱλαρίων ὁ Κρὴς καὶ Ἀθανάσιος ὁ ῥήτωρ. Αὐτόθι σ. 12 - 15.

Θεσσαλιώτιδος (πρ.) Ἰεζεκιήλ, Ἔργα καὶ ἡμέραι Δ'. Βόλος 1951, σελ. 248.

Θέμελη Χρυσοστόμου, Ἡ Ἱ. Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀθῆναι 1952, σελ. 62.

Ἱεροσολύμων Τιμοθέου, Αἱ ἐπωνυμίαι τῆς Παναγίας. «Ν. Σιὼν» 47 (1952) 1 - 24.

Janin R., Constantinople byzantine. Developpement urbain et répertoire topographique. Papis 1950, σελ. 28 + 483.

Jugie M., L'opuscule contre la primauté romaine attribué à Photius. Mélanges L. Vaganay. Lyon 1948, σελ. 43 - 60.

Ivanov P., Τὸ μυστήριον τῶν Ἁγίων. Παρίσιοι 1949, σελ. 606 (ρωσιστί).

Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου, Ἠθικὰ ποιήματα. Θεσσαλονίκη 1950, σελ. 108.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἔπη Γρηγορίου, Αὐτοβιογραφία. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 16-23.

Κῶ Ἐμμανουήλ, Ἰωάννης ὁ ναύκληρος ὁ ἐν Κῷ μαρτυρήσας, Ἀθῆναι 1951, σελ. 40.

Καμβύση Α., Ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι. Κωδικοποίησις. Ἀθῆναι 1952, σελ. 431.

Κανδηλάπτου Γ., Συμβολὴ εἰς μελέτην περὶ τῆς Μητροπόλεως Χαλδίας. «Ἀρχεῖον Πόντου», XV, 84 - 97.

Καντιώτου Αὐγ., Πρὸς τὸν Γολγοθᾶν (20 ὁμιλίαι). Ἀθῆναι 1952, σελ. 116.

Καντώνη Ἀλεξ. Ἥρωες τῆς πίστεως (20 βίοι Ἁγίων). Κωνσταντινούπολις 1951, σελ. 200.

Καραπιπέρη Μ., Τὸ Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων (συνέχεια). «Ν. Σιὼν» 46 (1951) 217 - 240.

Καρμίρη Ἰω., Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1952 (ὑπὸ τύπωσιν).

Καρμίρη Ν., Ὕμνος ἅπας ἡττᾶται. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἑλληνικῆς Δημιουργίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 12.

Κατάνης Κασσιανοῦ, Λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 46 - 44.

Κονιδάρη Γ., Ἡ παλαιοτέρα μνεία τῆς Μαΐνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 7.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Οἰκουμ. Πατριάρχης Φώτιος Β' ἐν τῇ προπαρασκευῇ τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος (1930-1935). «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 76-81.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ νόημα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἀμφιετηρίδος τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος τοῦ Παύλου καὶ αἱ Ἀθῆναι.—Ἡ χριστ. Ἑλλὰς καὶ αἱ εὐθῦναί της σήμερον. «Ν. Σιὼν» 46 (1951/2) 241-252, 57-67.

Κουκουλὲ Φ., Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοὶ (λόγος). Ἀθῆναι 1952, σελ. 20 (Ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας).

Τοῦ αὐτοῦ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά. Τόμοι Α' καὶ Β'. Ἀθῆναι 1950, σελ. 493 καὶ 435.

Katsanevakis B., Pro veritate. Napoli 1951, σελ. 16.

Kennedy G., St. Paul's Conception of the Priesthood of Melchisedech : An Historico—Exegetical Investigation. Washington 1951, σ. 160.

Keydell R., Ein dogmatisches Lehrgedicht Gregors von Nazianz. «Byz. Zeitschrift» 44 (1951) 315-321.

Kirche und Recht., ὑπὸ τῆς Evang. Kirche in Deutschland. Göttingen 1950, σελ. 52.

Kirchhoff K., Symeon der N. Theologe. Licht vom Licht. Hymnen. (Οἱ ἔρωτες τῶν θείων ὕμνων), μετάφρ., ἔκδ. 2. München 1951, σελ. 308.

Klug I., Die Tiefe der Seele. Ἔκδ. 2. Paderborn 1949, σελ. 464.

Kötting B., Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche. Regensburg—Münster 1950, σ.473.

Kraus H., Die Königherrschaft Gottes im Alten Testament. Tübingen 1951, σελ. 167.

Kuppens M., Notes dogmatiques sur l' episcopat (συνέχεια). «Revue eccles. de Liége» 1951, σελ. 352-364.

Küry U., Die Paulus-Feierlichkeiten in Griechenland. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 226-237.

Λαοδικείας Μαξίμου, Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 24-36.

Λαρίσης Δωροθέου, Ἀκολουθία ἁγίου Ἀχιλλίου, ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης. Ἀθῆναι 1952, σελ. 30.

Λήμνου (πρ.) Βασιλείου, Τὰ περὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀρχιμ. Προκοπίου Οἰκονομίδου ὡς μητροπολίτου Ἀθηνῶν. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 44.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἐν τῇ αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 15.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Λήμνου. «Ἀρχεῖον Ἐκκλ.—Καν. Δικαίου» 6 (1951) 172-177.

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἐπισκοπῶν καὶ ἐπισκόπων. Αὐτόθι 7 (1952) 108-114.

Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ ἀπόψεις τῆς Πολιτείας περὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων ἐν ἔτει 1882. Αὐτόθι σ. 25-36.

Λήμνου Διονυσίου, Ἡ ἱερωσύνη κατὰ τὸν ἱ. Χρυσόστομον. Λῆμνος 1952, σελ. 39.

Λάσκαρη Μ., Ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς καὶ ἡ Κίνα. «Ἑλλην. Δημιουργία», VI, 433-440.

Λευκωσιάτου Κ., Ἔλεγχος τῶν Χιλιαστῶν ἢ Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ. Λευκωσία 1952, σελ. 78.

Λώλη Σ., Τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόβλημα τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀμερικῆς. Ἀθῆναι 1952, σελ. 30.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις. Ἀθῆναι 1952, σελ. 15.

Laourdas B., The codex Ambrosianus graecus 81 and Photius. «Byz. Zeitschrift» 44 (1951) 370-372.

Leclercq J., Origène au XIIe siècle. «Irénikon» 24 (1951) 425-439.

Leys R., L' image de Dieu chez s. Grégoire de Nysse. Paris 1951, σελ. 146.

Liébaert J., La doctrine christologique de s. Cyrille d' Alexandrie avant la querelle nestorienne. Lille 1951, σελ. 253.

Liturgische Erneuerung als ökumenische Frage und Aufgabe. Ἐν «Zeichen der Zeit», Heft 3. 4/5. Berlin 1950.

Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Γερμανοῦ, Ἐνθρονιστήρια, Ἀθῆναι 1951, σελ. 29.

Μηλιαρᾶ Καλλίστου, Ἡ 50ὴ ἐπέτειος τῆς συγγραφικῆς δράσεώς του. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ν. Σιών»). Ἱερουσαλὴμ 1949, σελ. 72.

Μπαλάνου Δ., Ἔκθεσις περὶ τῶν ἀπονεμηθέντων ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας βραβείων καὶ ἐπαίνων. Ἀθῆναι 1952.

Μπρατσιώτου Π., Genesis 1, 26 in der orthodoxen Theologie. «Evang. Theologie» 2 (1952) 289-297.

Τοῦ αὐτοῦ, The Authority of the Bible. Ἐν Biblical authority for today, London 1951, σελ. 17-29.

Maxwell W., Ways of Worship. The Report of a Theological Commission of Faith and Order. London 1951, σελ. 362.

A. M. van der Mensbrugghe, Anakephalaiosis. La Récapitulation. Gand, σελ. 128.

Τοῦ αὐτοῦ, En Grèce aux Fêtes de St. Paul. «Les cahiers de la Biloque» 2 (1952) 70-110.

Marsh J., Intercommunion. The Report of the Theological Commission appointed by the Continuation Committee of the World Conference on Faith and Order. London 1952, σελ. 408.

Mensching G., Sociologie religieuse. Le rôle de la Religion dans les relations communautaires des humains. Paris 1951, σελ. 326.

McLachlan H., Socianism in 17 century England. London 1951, σελ 360.

Müller G., Lexicon Athanasianum. Berlin 1952, σελ. 1664.

Muyser J., Face à l' apostolat copte. Alexandrie 1950, σελ. 74.

Τοῦ αὐτοῦ, La religieuse parmi les Coptes. L' indispensable et l' idéal. Le Caire 1951, σελ. 69.

Νευροκοπίου (πρ.) Γεωργίου, Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀρχείου Ἐκκλ. - Καν. Δικαίου»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 171.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀνάγνωσις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑποχρέωσις ἢ δικαίωμα; (Αὐτόθι). Ἀθῆναι 1952, σελ. 57.

Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ὑπερτάκτων ἔργων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς διαθέσεως αὐτῶν (μελέτη ἀναιρετική). Αὐτόθι 7 (1952) 93 - 108.

Νικολοπούλου Π., Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ἐπιστολαὶ δύο ἀνέκδοτοι. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 20 (1950) 331 - 339.

Neutin P., La controverse sur l' auteur de l' «Elenchos». «Revue d' Hist. eccles.» 47 (1952) 5 - 43.

Nelson R., The Realm of Redemption. London 1951, σελ. 251.

Nunn H., Christian Inscriptions. Oxford 1951, σελ. 72.

Ξυγγοπούλου Α., Πρόσωπα τοῦ ἱπποδρόμου ἐπὶ βυζαντινῶν ἀγγείων. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν». 20 (1950) 3 - 16.

van Oyen H., Zur Frage der christlichen Kunst. «Theol. Zeitschrift» 7 (1951) 423 - 445.

Otto R., Mystique d' Orient et Mystique d' Occident. Paris 1951, σελ. 268.

Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Τὸ ἱερὸν ἁγίασμα τῆς πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς ἱ. Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Βαλουκλῆ. Κωνσταντινούπολις 1952, σελ. 86.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἑορτασμὸς τῆς 1500ῆς ἐπετείου τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 477 - 514.

Πάλλα Δ., Σαλαμινιακά. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 40.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρχαιολογικὰ—Λειτουργικά. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 20 (1950) 265 - 313.

Παναγιωτάκου Π., Ἡ ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. «Ἀρχεῖον Ἐκκλ.—Καν. Δικαίου» 6 (1951) 181 - 193.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θέσις τῆς θρησκείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Αὐτόθι 7 (1952) 3-24.

Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ κανον. διατυπώσεις ἐπὶ εἰσδοχῆς ἑτεροδόξων χριστιανῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Αὐτόθι σ. 87-92.

Παναγιωτίδου Ι., Λόγος ἐπὶ τῇ 1500ῇ ἐπετείῳ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Κωνσταντινούπολις 1952, σελ. 25.

Παπαμιχαὴλ Τιμ., Πιστὸς στὴν κλῆσι του. Θεσσαλονίκη 1951, σελ. 127.

Περατικοῦ Α., Οἱ διδάσκαλοι τῆς νοερᾶς προσευχῆς. Βόλος 1951, σελ. 59.

La prière de Jésus par un Moine de l' Église d' Orient. Sa genèse et son développement dans la tradition religieuse byzantino—slave. Collection «Irénikon» N. S. 4, 1951, σελ. 107.

Pohl H., Der Welttäther. Ein Beitrag zur Lösung des Materieproblems. Innsbruck 1951, σελ. 92.

Popescu T., Cesaro—papismul romano—catolic. «Ortodoxia» 3 (1951) 495-538.

Pulpea I., Posibilitatea intoarcerii Bisericilor monofizite la Ortodoxie. Αὐτόθι σελ. 586-636.

Premm M., Katholische Glaubenskunde. Wien 1951, τόμ. I-II.

Ῥάμφου Ι., Ἁγιολογικὰ μελετήματα ΣΤ΄. Οἱ ἅγιοι Σέργιος καὶ Βάκχος· Μόδεστος Ἱεροσολύμων· Χαράλαμπος ἱερομάρτυς· ἡ ἑορτὴ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Ἀθῆναι 1952, σελ. 32.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 36.

Raes A., Le dialogue après la grande Entrée. «Or. Chr. Periodica» 18 (1952) 38-51.

Randa A., Der Balkan, Schlüsselraum der Weltgeschichte. Von Thrake zu Byzanz. Graz 1949, σελ. 402.

Renié J., Les origines de l'humanité d'après la Bible. Mythe ou histoire? Paris 1950, σελ. 160.

Richardson A., Biblical Authority for today. London 1951, σελ. 347 (μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως: Die Autoridät der Bibel heute. Frankfurt 1951).

Rousseau Ol., La descente aux enfers, fondement sotériologique du baptême chrétien. (Ἀνατύπ. ἀπὸ «Recherches de science religieuse» 39 (1951/2) 273-297.

Σάμου Εἰρηναίου, Περιστατικοὶ λόγοι καὶ εὐχαὶ ἑλληνοχριστιανικοῦ χαρακτῆρος. Ἀθῆναι 1951, σελ. 109.

Σιμωτᾶ Π., Τὰ εὑρήματα τοῦ Khirbert Qumran. «Ν. Σιὼν» 47 (1952) 25-56.

Σπυριδάκη Γ., Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 20 (1950) 74 - 171.
Σωτηρίου Γ., Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ ἔτος 1949. «Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» 1950, σελ. 135 - 144.
Scharf J., Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Photios «Byz. Zeitschrift» 44 (1951) 487 - 494.
Schlink E., Der Mensch als Sünder. «Evang. Theologie» 2 (1952) 324 - 331.
Schneemelcher W., Chalkedon 451 - 1951. Αὐτόθι σελ. 241 - 259.
Schoeps H., Vom himmlischen Fleisch Christi. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung. Tübingen 1951, σελ. 80.
Schultze B., Der Streit um die Göttlichkeit des Namens Jesu in der Russischen Theologie. «Or. Chr. Periodica» 17 (1951) 321 - 394.
Schütz P., Das Mysterium der Geschichte. Kassel 1950, σελ. 252.
Schnackenburg R., Das Heilsgeschehen bei der Taufe nach Paulus. Eine Studie zur Paulinische Theologie. München 1950, σελ. 226.
Semmelroth O., Die Θεολογία συμβολικὴ des Ps.—Dionysius Areopagita. «Scholastik» 27 (1952) 1 - 11.
Sherwood P., Date - list of the Works of Maximus the Confessor. «Studia Anselmiana» Fasc. 30, Roma 1952, σελ. 72.
Spiridon archim., Mes missions en Sibérie. Μετάφρ. P. Pascal. Paris 1950, σελ. 156.
Spuler B., Die Orthodoxen Kirchen. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 193 - 225.
Steck K., Die Bedeutung der Enzyklika «Humani Generis» für das Problem von Kirche und Lehre. «Evang. Theologie» 2 (1952) 549 - 561.
Stählin W., Insights and open Questions concerning Ways of Worship. «Ecum. Review» 4 (1952) 243 - 251.
Staehelin E., Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi. Zeugnisse aus allen Jhten u. allen Konfessionen. r. I. Von der Zeit der Apostel bis zur Auflösung des Römischen Reiches. Basel 1951, σελ. 429.
Τζαννετάτου Θ. Σ., Τὸ πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264. «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» 1950, σελ. 170 - 184.
Τζωρτζάτου Βαρνάβα, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1952, σελ. 119.

Toth T. - *Παναγιωτίδου Ι.*, Πόθεν ἔρχεσαι καὶ ποῦ ὑπάγεις; (Ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας). Ἀθῆναι 1952, σελ. 98.

Τρεμπέλα Π., Αἱ ἀρχαὶ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 193 - 199. 249 - 254.

Τσακοπούλου Αἰμ., Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 451 - 466, 27 (1952) 45 - 60.

Τωμαδάκη Ν., Ὀρθόδοξοι Ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 63 - 75.

Τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Ἀθῆναι 1952, τ. Α΄ σελ. 270.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὑμνογραφικὰ καὶ ἁγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων, Μᾶρκος Χαμέτης, Γαβριὴλ Ροδίτης καὶ Δημήτριος Σουρούμης. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 20 (1950) 314 - 330.

Tillich P., Systematic Theology. Chicago 1951, σελ. 300.

Tomkins Ol., The Church, the Churches and the Council. «Ecum. Review» 4 (1952) 259 - 268.

Tschetwerikow J., Ssobornostj. «Evang. Theologie» 2 (1952) 351 - 358.

Tyciak J., Zwischen Morgenland und Abendland. Düsseldorf 1949, σελ. 167.

Φθιώτιδος Ἀμβροσίου, Ἀρχιερατικὸν ἰωβιλαῖον ἐπὶ τῇ 40ρίδι του. Ἀθῆναι 1951, σελ. 64.

Φιλαρέτου Δ., Τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς κοσμοθεωρίας. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 200 - 205.

Φιλιππίδου Λ., Ἡ Α΄ πρὸς Τιμόθεον ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστ. Παύλου, Ἀθῆναι 1952, σελ. 243.

Φραγκιδάκη Ἰ., Περὶ Ῥητορικῆς, Ἀθῆναι 1951, σελ. 158.

Φωτιάδου Ε., Διονύσιος Πύρρος ὁ Θετταλός. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 209-217.

Fiscl J., Geschichte der Philosophie, τόμ. I - III. Graz 1950.

Flew N. R., The Nature of the Church. Papers presented to the Theological Commission... on Faith and Order. London 1952, σελ. 348.

Forest A., Le mouvement doctrinal du IXe au XIVe siècle. Paris 1951, σελ. 480.

Frei H., Zur Lage der Kirchen in Griechenland und Jugoslawien. «Intern. Kirchl. Zeitschr.» 41 (1951) 238 - 257.

Frank - Duquesne A., Le Dieu vivant de la Bible. Paris 1950, σελ. 220.

Τοῦ αὐτοῦ, Ce qui t' attend après la mort. Paris 1950, σελ. 288.

Wolf E., Das Problem des neuen Menschen im Protestantismus. «Evang. Theologie» 2 (1952) 344 - 351.

Χαστούπη Ἀθ., Τὸ φιλολογικὸν πρόβλημα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου. Ἀθῆναι 1952, σελ. 154.

Τοῦ αὐτοῦ, The problem of Theodicy in the Book of Job. Reprinted from «Theologia». Athens 1951, σελ. 18.

Τοῦ αὐτοῦ, The conception of the Messiah in the apocryphal literature. Αὐτόθι 1952, σελ. 18.

Χονδροπούλου Σ., Πορεία στὸ φῶς. Διηγήματα. Ἐκδόσεις ἡ «Δαμασκός». Ἀθῆναι 1952, σελ. 145.

Χρήστου Π., Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου οἱ περὶ Ἱερωσύνης λόγοι. Εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια. Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 141.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ μέγας κανὼν τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης. Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 51.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἀπόστολος Βαρνάβας, Ἀθῆναι 1951, σελ. 61.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ χριστιανικὸς βίος ὡς ἀγὼν κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησ. φιλολογίαν. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ποιμένος»). Μυτιλήνη 1951, σελ. 20.

Χριστοφιλοπούλου Α., Ἡ σχέσις τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» 21 (1951) 69 - 73.

Haller J., Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit. T. I : Die Grundlagen. T. II : Der Aufbau. Basel 1951, σελ. 560 καὶ 627.

Halkin F., Manuscrits grecs à Messine et à Palerme. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Analecta Bollandiana»). Bruxelles 1951, σελ. 238 - 281.

Τοῦ αὐτοῦ, Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie. Αὐτόθι 70 (1952) 116 - 137.

Heiming O., Orientalische Liturgie seit dem 4. Jahrhundert. Τρία ἀνάτυπα ἐκ τοῦ «Jahrbuch für Liturgiewissenschaft» τόμ. 13 - 15.

Heard G., Is God in History? N. York 1950, σελ. 269.

Herbert A., Issues on the Church. «Ecum. Review» 4 (1952) 237 - 242.

Hermann R., Fragen um den Begriff der natürlichen Theologie. Gütersloh 1950, σελ. 54.

Hermelink H., Das Christentum in der Menschheitsgeschichte von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Tübingen - Stuttgart 1951, τ. I., σ. 510.

Henniger J., Spuren christlicher Glaubenswahrheiten im Koran. Schöneck - Beckenried 1951, σελ. 135.

Hirsch E., Geschichte der neueren evangelischen Theologie im Zusammenhang mit den allgemeinen Bewegungen des europäischen Denkens. Gütersloh 1949/51, σελ. 868.

Hofmann G., Das Papsttum und der Griechische Freiheitskampf. Rom 1952, σελ. 209.

Uerkhowsky S., Die Lehre vom Menschen im Lichte der Orthodoxen Theologie. «Evang. Theologie» 2 (1952) 310 - 323.

Τοῦ αὐτοῦ, Der neue Mensch in Christus. Αὐτόθι σ. 332 - 343.

Vogt H., Kosmos und Gott. Heidelberg 1951, σελ. 125.

de Vries J., Die Substanz im Bereich des geistigen Seins. «Scholastik» 27 (1952) 34 - 54.

Zenkowsky B., Das Bild vom Menschen in der Ostkirche. Grundlagen der orthodoxen Anthropologie. Stuttgart 1951, σελ. 68.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
ΕΠΙ ΤΗι 1900ῃ ΕΠΕΤΕΙΩι ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1470-1821)

Ἀποκατάστασις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Τῷ 1431 ὁ σουλτᾶνος Μουρὰτ Β΄ (1421—1451) ἐγένετο κύριος τῆς Θεσσαλονίκης, μεγάλας προξενήσας δῃώσεις καὶ καταστροφάς, ἐπὶ πολλὰς διαρκεσάσας ἡμέρας. Πρὸς τοῖς ἄλλοις κατεσκάφη ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατετεμαχίσθη δὲ τὸ λείψανον τῆς ἁγίας Θεοδώρας τῆς μυροβλύτιδος. Μοναὶ καὶ ναοὶ μετεβλήθησαν εἰς ἄμορφα ἐρείπια, τὰ δὲ μάρμαρα αὐτῶν ἀπεστάλησαν εἰς Ἀδριανούπολιν πρὸς ἵδρυσιν βαλανείου. Τρία δὲ ἔτη μετὰ τὴν πολυθρήνητον ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), ἤτοι τῇ 4 Ἰουνίου 1456, ἡμέρᾳ Παρασκευῇ, ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν τούρκων ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ διετίαν δὲ (1458) εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν ὁ κατακτητὴς Μωάμεθ Β΄ θριαμβευτικῶς. Τῷ 1470 ἐξεδίωξεν οὗτος τοὺς ἑνετοὺς ἐξ Εὐβοίας καὶ ταυτοχρόνως κατέλαβε τὴν Πελοπόννησον, συμπληρώσας οὕτω τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀρνητικῶς ὠφέλησε τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δι᾽ αὐτῆς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, διότι ἀπεμάκρυνε μὲν τὸν ἐπείσακτον λατινικὸν κλῆρον, ὑπεβοήθησε δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχαι ἀνέκτησαν τὰς θέσεις των, ἐπειδὴ δὲ ὁ κατακτητὴς ἠνέχθη τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀναγνωρίσας προνόμιά τινα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤρξατο καὶ πάλιν, ὅσον τότε ἦτο δυνατόν, ἡ κανονικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι.

Εἰδικάς τινας προνομίας παρὰ τοῦ κατακτητοῦ ἀπέκτησε καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ Ἀκροπόλει παρέμεινε τουρκικὴ φρουρὰ ὑπὸ τὸν φρούραρχον «δεισδάρην» καλούμενον, ἀπεστέλλετο δὲ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ «βοεβόδας», ἤτοι ὁ διοικητὴς τῆς πόλεως καὶ ὁ δικαστὴς «καδής». Ἡ πόλις ἀπέλαυε σχετικῆς αὐτονομίας, ὀλίγοι δὲ τοῦρκοι παρέμενον ἐν αὐτῇ.

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 160.

Ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις κτῆμα τοῦ «κισλάραγα» τοῦ σουλτάνου, ἤτοι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εὐνούχων τοῦ σεραγίου, ὅστις ἐδέχετο εὐμενῶς τὰς αἰτήσεις τῶν κατοίκων καὶ ἐπροστάτευεν αὐτούς.

Οἱ ναοὶ τοῦ Παρθενῶνος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ οἱ ὁπωσδήποτε ἐξέχοντες ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν, καταληφθέντες ὑπὸ τῶν τούρκων, μετεβλήθησαν εἰς τζαμία. Ἐκτός τινων ἄλλων διεσώθη τὸ ἀρχαῖον Θησεῖον, ὅπερ ἦτο μεταβεβλημένον εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Οὐχ ἧττον ἡ Ἐκκλησία ἤρχισε καταλαμβάνουσα διακεκριμένην θέσιν. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐφοδιαζόμενος διὰ σουλτανικοῦ βερατίου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μητροπολῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὡς πρόεδρος τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου Ἀθηνῶν, ἀπέκτησε σημαντικὴν πολιτικὴν ἰσχὺν καὶ ἀπέβη ἐν σμικρῷ ἐθνάρχης. Ἔφερε δὲ τίτλον «Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Λεβαδείας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος» ἢ κατὰ τὸν ιη´ αἰῶνα «Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας».

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τουρκοκρατίας μετὰ τὰς ἐπελθούσας ἀλλεπαλλήλους συμφορὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐλάχισται ἦσαν αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν αἷς συμπεριελαμβάνοντο καὶ αἱ τῆς Ἑλλάδος. Ἐξ ἀναγραφῆς τῶν ἐπισκοπῶν τῶν χρόνων ἐκείνων μανθάνομεν ὅτι ὁ Θεσσαλονίκης εἶχεν ὑφ᾽ ἑαυτὸν ἐπισκοπὰς Κίτρους, Σερβίων, Κασσανδρείας Καμπανίας, Πέτρας, Ἀρδαμερίου, Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους, Λιτῆς, Ρεντίνης, Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου τὰς ἐπισκοπὰς Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ζημαινᾶς, Ταρσοῦ καὶ Πολυφέγγους. Ὁ Μονεμβασίας τὰς ἐπισκοπὰς Κυθηρίας, Μεθώνης, Κορώνης, Ἕλους, Μαΐνης, Ἀνδρούσης, Ζευγνῶν ἤτοι Καλαμάτας καὶ τοῦ Ρέοντος. Ὁ Ἀθηνῶν τὰς ἐπισκοπὰς Διαυλείας, Ταλαντίου, Ἄνδρου, Σκύρου, Σόλωνος, Μενδενίτζης. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν δύο ἐπισκοπὰς Ὠλένης καὶ Κερνίτζης. Ὁ Λαρίσης τὰς ἐπισκοπὰς Δημητριάδος, Λιτζᾶ καὶ Ἀγράφων, Φαναρίου, Ζητουνίου, Θαυμακοῦ, Σταγῶν, Λοιδορικίου, Γαρδικίου, Ραδοβιζίου καὶ Σκιάθου. Ὁ Ναυπάκτου τὰς ἐπισκοπὰς Βενδίτσης, Ἀετοῦ, Ἀχελῴου, Ρωγῶν. Ὁ Φιλίππων τὴν ἐπισκοπὴν Ἐλευθερουπόλεως. Ὁ Ἰωαννίνων τὰς ἐπισκοπὰς Βελλᾶς, Βουθρωτοῦ, Γλυκέων, Δρυϊνουπόλεως, Χειμάρας. Ὁ Λακεδαιμονίας τρεῖς ἐπισκοπάς, Ἀμυκλῶν, Καρυουπόλεως, Βρεσθένης. Καὶ τέλος ὁ Εὐρίπου τῆς Εὐβοίας τὰς ἐπισκοπὰς Ὠρεοῦ, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Καναλίων. Ἐν ταῖς νήσοις ὑπῆρχεν ἡ μητρόπολις Ρόδου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λέρνης καὶ ἡ Μυτιλήνης μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἐρισσοῦ.

Πάντως αἱ δειναὶ περιστάσεις τῆς Ἐκκλησίας συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἀραίωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλ᾽ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας μικρὸν

κατὰ μικρὸν συνεπήγαγε καὶ τὴν πύκνωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου, πολλῷ μᾶλλον ὅτε ἐξέλιπεν ὁ λατινικὸς κλῆρος, ὁ καταπιέζων αὐτό. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκοπῶν, ἥτις ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι πλήρης, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν, μετὰ τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας ἤρχετο ὁ μητροπολίτης Λαρίσης, ἀλλ᾽ οὗτος ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιδ´ αἰῶνος δὲν ἥδρευεν ἐν τῇ πόλει Λαρίσης. Ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ ιστ´ αἰῶνος συνεχωνεύθησαν μετὰ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης αἱ ἐπισκοπαὶ Γαρδικίου, Τρίκκης καὶ Περιστερᾶς, ἀλλὰ βραδύτερον ἀπεσπάσθη ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης διέτριβεν ἐν Τρικκάλοις, ὅθεν ἐτιτλοφορεῖτο Λαρίσης καὶ Τρίκκης. Ὅτε δ᾽ ἐν ἔτει 1734 ἀπεσπάσθη καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Τρίκκης, γενομένη αὐτοτελής, ὁ Λαρίσης διέμεινεν ἐν Τυρνάβῳ, διότι ἡ Λάρισα μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἐλαχίστους εἶχε Χριστιανούς.

Τὴν μητρόπολιν Λαρίσης ἐν ἀρχῇ τῆς ὑπ᾽ ὄψιν ἡμῶν περιόδου ἐλάμπρυνεν ὁ ἅγιος Βησσαρίων Β´. Γεννηθεὶς οὗτος περὶ τὸ 1490 ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Θεσσαλίας μεγάλη Πόρτα (τέως δήμου Αἰθίκων) ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης ἐκκλησιαστικῆς μορφώσεως. Ὑπηρετήσας δὲ κατ᾽ ἀρχὰς ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Λαρίσης Μᾶρκον (1499 - 1520) ἐχειροτονήθη τῷ 1515 ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐπίσκοπος Δομενίκου καὶ Ἐλασσόνος, ἀλλὰ μὴ γενόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν κατοίκων, διωρίσθη ἔξαρχος Σταγῶν, διαδεχθεὶς τὸν Νικάνορα. Μετὰ ἑξαετίαν (1520) προήχθη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἀνέπτυξεν ὁ Βησσαρίων μεγάλην Ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν, ἱδρύσας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, παρὰ τὸ γενέθλιον χωρίον Μεγάλη Πόρτα τὴν ἱερὰν μονὴν Δουσίκου, προέβη εἰς διάφορα κοινωφελῆ ἔργα, κατασκευάσας τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀχελῴου μεγάλην γέφυραν, καθὼς καὶ ἄλλας γεφύρας καὶ ὁδοὺς ἀνὰ τὴν Θεσσαλίαν. Τῷ 1529 περιώδευσε μέχρις Οὐγκροβλαχίας. Ἐπανακάμψας εἰς τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐξηκολούθει τὴν ἀποστολικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν. Τῷ 1535 συνέταξε τὴν σῳζομένην ἔτι διαθήκην του, ἀπεβίωσε δὲ τῇ 13 Σεπτεμβρίου 1540, τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[1]. Τὴν βιογραφίαν του συνέταξεν ὁ σύγχρονος αὐτῷ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος (1510 - 1553). Εἶναι δὲ ὁ ἅγ. Βησσαρίων Β´ μητροπολίτης Λαρίσης διάφορος τοῦ Βησσαρίωνος Α´ τοῦ ἀπὸ Δημητριάδος ἐν ἔτει 1489 - 1490 προαχθέντος ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Α´ (1466 - 1471, 1489 - 1491) εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης.

Γενικώτερον δέ, αἱ ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος διῃροῦντο εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελο-

---

Νίκου Α. Βέη, Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion den Metropoliten von Larissa († 1540), Byzantinisch—Neugr. Jahrbücher, IV, 1923, σ. 351 ἑξ. ***Σ. Λάμπρου***, Ἅγιος Βησσαρίων ὁ Λαρίσης καὶ Παχώμιος ὁ Ρουσᾶνος, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Ε´ 1908, σ. 290 ἑξ.

ποννήσου καὶ τῆς Δύσεως, ὑφ᾽ ἣν ἐνοοῦντο πᾶσαι αἱ λοιπαί. Πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι περιώδευον συνεχῶς πρὸς εἴσπραξιν τῶν πατριαρχικῶν δικαιωμάτων, δι᾽ ὧν ἡ Ἐκκλησία κατώρθου ν᾽ ἀντεπεξέρχηται κατὰ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν δυναστῶν, οὐχὶ δὲ σπανίως περιώδευον αὐτοπροσώπως καὶ οἱ πατριάρχαι, οἵ τε τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ τῶν λοιπῶν θρόνων, ἰδίως δὲ τῶν Ἱεροσολύμων. Οὗτοι ἀπὸ τοῦ ιστ´ αἰῶνος εἶχον ἀποκτήσει ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου. Μέγας ἀριθμὸς τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων θρόνων προήρχετο ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Κατ᾽ αὐτὸν ἔτι τὸν ιε´ αἰῶνα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐχρημάτισεν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν Ἰωακεὶμ ὁ Πάνυ (1487—1567), ὃν διεδέχθησαν οἱ ἐκ Κρήτης πατριάρχαι Σίλβεστρος (1569—1590), Μελέτιος Πηγᾶς (1590—1601), Κύριλλος Λούκαρης (1601—1621 + 1638), Γεράσιμος Σπαρταλιώτης (1621—1636). Κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἐκόσμησε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Ἱεροσολύμων μακρὰ σειρὰ ἱεραρχῶν ἐκ Δημητσάνης τῆς Πελοποννήσου, ὁ Γερμανὸς (1537—1579), ὁ Σωφρόνιος (1579—1608), ὁ Θεοφάνης (1608—1644), ὁ Δοσίθεος (1669—1707), ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς (1707—1731)[1], ὡσαύτως οἱ ἐξ Ἀθηνῶν Παρθένιος καὶ Ἐφραὶμ κατὰ τὸν ιη´ αἰῶνα. Τινὲς τούτων ὡς ὁ Δοσίθεος, ὁ Χρύσανθος καὶ ὁ Ἐφραὶμ διεκρίθησαν καὶ ὡς θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.

Οὕτω μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων, παρὰ τὰ ἐκ τῶν νέων δυναστῶν ἀνήκουστα δεινά, ἡ ἀποκατασταθεῖσα ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἠδυνήθη ν᾽ ἀναδείξῃ ἐξ ἑαυτῆς μεγάλας πνευματικὰς δυνάμεις καὶ δι᾽ ἑαυτὴν καὶ διὰ τὴν καθόλου ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Κέτρον τῆς ἀρξαμένης ἐν αὐτῇ νέας πνευματικῆς κινήσεως ἀπέβη καὶ πάλιν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὴν ἐπὶ φραγκοκρατίας, ἀπὸ ὀρθοδόξου ἐπόψεως, ἀφάνειαν. Διακεκριμένοι ἱεράρχαι κοσμοῦσι τὸν θρόνον Ἀθηνῶν, λόγιοι ἄνδρες διδάσκουσιν ἐν τῇ πόλει εἰς ἣν βραδύτερον εἰσήγαγε πρῶτος τὴν σπουδὴν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ὁ Ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, διδάξας ὕστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Κατὰ τὸν ιστ´ αἰῶνα ἐν Ἀθήναις, ἀναγεννᾶται ὁ μοναχικὸς βίος καὶ δι᾽ ἄλλων μὲν μοναχῶν, ἀλλ᾽ ἰδίᾳ διὰ τῆς λογίας καὶ περιακούστου μοναχῆς Φιλοθέης Μπενιζέλου (1522—1589), ἱδρυσάσης τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν (ὅπου σήμερον ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν) καὶ παραρτήματα ἐκτὸς αὐτῆς[2]. Ἀθηναῖοι λόγιοι κληρικοί, ὡς ὁ Ἀθηνῶν Θεοφάνης Καρύκης (1592—1596), ὁ γενόμενος ὕστερον πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εἰργάζοντο καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δ᾽ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἥτις πολὺ περισσότερον ἐπὶ τουρκο-

---

1. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 589 ἑξ. ***Τοῦ αὐτοῦ***, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, 1910, σ. 466 ἑξ.

2. ***Τοῦ αὐτοῦ***, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1928, σ. 52 ἑξ.

κρατίας ἀπέβη τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς αὐτὸ κατέφευγον καὶ οἱ τῶν λοιπῶν θρόνων πατριάρχαι καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐρρυθμίζοντο τὰ τῆς ζωῆς τοῦ καταδυναστευομένου, ὑπὸ τοῦ ἑτεροθρήσκου κατακτητοῦ, ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀποκατασταθεῖσα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων καὶ ἑνωθεῖσα πάλιν μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, εὑρέθη μετὰ τοῦ πνευματικοῦ ποιμνίου αὐτῆς εἰς οἵαν δυσάρεστον θέσιν γενικῶς εὑρέθησαν καὶ τὰ λοιπὰ τμήματα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθείσαις χώραις. Ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν ἐρειπίων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καταστροφῆς, ἐπακολουθησάσης μετὰ τὴν ἀχαρακτήριστον καταπιεστικὴν διαγωγὴν τῶν Φράγκων, ὁ νέος κατακτητὴς δὲν κατεδίωξε μὲν συστηματικῶς τὴν θρησκείαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ ἔναντι ὅμως αὐτοῦ στάσις, ἐδημιούργει κίνδυνον ἐξαφανισμοῦ οὐ μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς θρησκείας τοῦ ὑποδουλωθέντος λαοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἐκαλεῖτο νὰ ἐκπληρώσῃ νέαν μεγίστην ἀποστολὴν κατὰ τὴν μεγίστην ἐκείνην περιπέτειαν αὐτοῦ.

Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠγέρθη ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἵνα συνεχίζον παλαιὰν καὶ ἔνδοξον παράδοσιν περιλάβῃ πρὸ παντός, καὶ συγκρατήσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους τὴν ἑνότητα. Ἡ ἀνεπίσχετος τουρκικὴ κατάκτησις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ νήσων συνεπήγαγε τὴν ἐξωτερικὴν ἑνότητα τοῦ γένους ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἡ δ' ἐξωτερικὴ ἑνότης συνεπήγαγε καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἑνότητα. Οὕτω δὲ συνηνοῦντο τὰ τέως διεσπασμένα τοῦ ἑλληνισμοῦ τμήματα. Τὸ πατριαρχεῖον ἐπεκοινώνει ἤδη μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Πατρῶν, τῆς Κορίνθου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Κύπρου, τῆς Ρόδου, τῆς Κρήτης, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Μικρασίας ὁλοκλήρου. Ἐπετελεῖτο ἀληθῶς ἓν τῶν θαυμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, διότι τὸ ἑλληνικὸν γένος μετὰ τὴν ἀνεκδιήγητον καταστροφὴν εὑρίσκει τοὺς τρόπους, ἵνα σωθῇ ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πατριαρχεῖον καθίστατο σύμβολον ἑνώσεως ἐν ταῖς ἰδέαις τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, κέντρον ἐθνικῆς περισυλλογῆς.

Τὸ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἱδρυθὲν τουρκικὸν κράτος ἦτο μουσουλμανικὸν κράτος, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ Κορανίου. Οἱ νόμοι αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμόζωνται μόνον ἐπὶ Μουσουλμάνων. Κατ' ἀνάγκην δὲ οἱ Χριστιανοὶ ὑπήκοοι τοῦ κράτους, ἐφ' ὅσον ἐγίνοντο ἀνεκτοὶ διὰ πληρωμῆς κεφαλικοῦ φόρου, ἔμενον θρησκευτικῶς ἐλεύθεροι ὑπὸ τοὺς θρησκευτικούς των ἀρχηγούς. Τούτου ἕνεκα ὁ πορθητὴς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεγνώρισε τὸν πατριάρχην ὡς ἐθνάρ-

χην τῶν νέων Ἑλλήνων ὑπηκόων. Τὸ πρῶτον δοθὲν εἰς τὸν πατριάρχην Γεννάδιον Σχολάριον βεράτιον δὲν διεσώθη, ἀλλ' ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ τῶν σῳζομένων μεταγενεστέρων βερατίων, ὁ πατριάρχης εἶχεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν κλῆρον, τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς μετὰ τῆς περιουσίας των, τὰ θρησκευτικά, ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ καθιδρύματα. Εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συλλέγῃ τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους πρὸς συντήρησίν των εἰσφορὰς καὶ ἐρρύθμιζεν ἐλευθέρως πάντα τ' ἀφορῶντα εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον τῶν Χριστιανῶν. Ὡς ἐθνάρχης ὁ πατριάρχης ἦτο ὑπεύθυνος ἔναντι τοῦ σουλτάνου διὰ τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰρήνην τῶν Χριστιανῶν. Τὰ αὐτὰ δικαιώματα εἶχον ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν δημογερόντων. Τὸ πατριαρχικὸν ὡς καὶ τὸ ἀρχιερατικόν δικαστήριον ἐδίκαζον ἀνεκκλήτως τὰς μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν διαφοράς, πολλάκις δὲ καὶ τὰς μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων διαφοράς. Καὶ ἐδικαιοῦτο μὲν νὰ προσφύγῃ τις εἰς τουρκικὸν δικαστήριον, ἀλλὰ συνήθως προελαμβάνετο τοῦτο. Τὰ πρὸς ναοὺς ἢ μονὰς ἢ χάριν τῶν πτωχῶν κληροδοτήματα τῶν Χρ στιανῶν ὑπεχρεοῦντο ν' ἀναγνωρίζωσι τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, μόνον ἐν σχετικαῖς περιπτώσεσι δεχόμενα τὴν μαρτυρίαν Χριστιανοῦ. Παρ' ἑκάστῳ ἀρχιερεῖ ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος συμβολαιογράφος, διότι ὁ ἀρχιερεὺς ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου πᾶν συμβόλαιον τῶν Χριστιανῶν, ὡσαύτως ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου τὰς διαθήκας καὶ τὰ περὶ κηδεμονίας ἔγγραφα. Ἦτο δὲ συνήγορος τῶν Χριστιανῶν παρὰ ταῖς τουρκικαῖς ἀρχαῖς, ἀντιπρόσωπος τῶν ὑποδούλων, σύμβουλος αὐτῶν καὶ παραστάτης.

Κοινοτικὴ αὐτοδιοίκησις. Συγκεντρωμένοι ὄντες οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ περὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἠδυνήθησαν ν' ἀποφύγωσι τὴν πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἀφομοίωσιν καὶ τὸν ἐξισλαμισμόν. Ἡ προνομιοῦχος θέσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει ἐπέτρεψε καὶ τὴν κοινοτικὴν ὀργάνωσιν τῶν ὑποδούλων, διότι ἄλλως τε ὁ ἐκπορθητὴς τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἀναγνωρίσει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς κοινότητα, συμπεριλαμβάνουσαν πάντας τοὺς ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς ὑπηκόους τοῦ νέου Κράτους.

Ἡ κοινοτικὴ ὀργάνωσις δὲν συνετελέσθη διὰ μιᾶς καὶ κατὰ προδιαγεγραμμένας τινὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἐξειλίχθη θαυμασίως μέχρι τέλους τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἔχουσα μὲν ἐνιαχοῦ τοπικάς τινας διαφορὰς ἀλλὰ γενικῶς ἐμφανιζομένη ὡς ὁμοιόμορφον σύστημα. Ἑκάστη πόλις καὶ ἕκαστον ἔτι χωρίον ἀπετέλει ἰδίαν κοινότητα, ἧς μέλη ἦσαν πάντες οἱ κάτοικοι εἴτε αὐτόχθονες εἴτε ἔξωθεν ἐλθόντες καὶ ἐγκατασταθέντες. Μεταξὺ αὐτῶν ἐθεωροῦντο «πρόκριτοι» οἱ συνεισφέροντες περισσότερα ὑπὲρ τῆς Κοινότητος, ἐξ αὐτῶν δ' ἐξελέγοντο οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες, «δημογέροντες» ἢ «προεστοὶ» (τουρκιστί : κοτζάμπαση) καλούμενοι. Ἡ ἐκλογὴ ἐγίνετο ἐνιαυσίως συνήθως κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγ. Γεωργίου (23 Ἀπριλίου) ἐντὸς ἢ πρὸ τοῦ ναοῦ. Ἐνιαχοῦ ἡ ὑπη-

ρεσία τῶν δημογερόντων παρετείνετο ἐπὶ περισσότερον χρόνον. Οἱ δημογέροντες διεχειρίζοντο τὴν κοινοτικὴν περιουσίαν, καθώριζον τοὺς δημοσίους φόρους, τοὺς ὁποίους ἕκαστος πολίτης ὤφειλε νὰ πληρώσῃ, διότι ἡ Κοινότης, καταμερίζουσα εἰς τοὺς πολίτας, ἐπλήρωνεν εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως συνολικῶς τοὺς φόρους, ἐπέβαλλον δὲ καὶ ἰδίους φόρους ἢ εἰσφορὰς ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τῆς Κοινότητος, ὥριζον τὴν προσωπικὴν ἐργασίαν ἑκάστου («ἀγγαρίαν») εἰς ἐπιτέλεσιν κοινοτικῶν ἔργων, ἀντεπροσώπευον τὴν κοινότητα ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν δικαστηρίων, ἐδίκαζον ὡς εἰρηνοδίκαι μετὰ τοῦ Ἀρχιερέως διαφόρους ὑποθέσεις, ἐπεκύρουν μετ' αὐτοῦ τὰ μεταξὺ τῶν πολιτῶν συμβόλαια, τέλος ἐθεωροῦντο καὶ ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς Κυβερνήσεως, ἐκτελοῦντες τὰς διαταγὰς αὐτῆς παρὰ τῇ κοινότητι. Πᾶσα ἐνέργεια τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων διετέλει πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλησίας, πολλαχοῦ δὲ ὡς κοινοτικοὶ ἄρχοντες ἐπεκράτουν οἱ κληρικοί. Ἡ νῆσος Ὕδρα λ. χ. κατ' ἀρχὰς διῳκεῖτο ὑπὸ δύο ἱερέων, οἵτινες βραδύτερον ἐξέλεγον καὶ δύο λαϊκοὺς «ἐπιτρόπους» ὡς καὶ ἕνα «γραμματικὸν» διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν κοινοτικῶν ἔργων καὶ ὑποθέσεων. Τοὺς «ἐπιτρόπους» ἀντικατέστησαν δύο «δημογέροντες», ὅτε δὲ ἐξελαϊκεύθη πανταχοῦ τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως ἐξηκολούθησαν προεξάρχοντες μεταξὺ τῶν δημογερόντων οἱ κληρικοί, ὁ οἰκονόμος ὁ σακκελάριος, ὁ σκευοφύλαξ, ὁ χαρτοφύλαξ, ὁ σακκελίων, πρῶτοι πάντων ὑπογραφόμενοι ἐν τοῖς ἐπισήμοις ἐγγράφοις τῆς κοινότητος. Ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡ ἐξουσία τῶν δημογερόντων ἦτο κληρονομική. Αἱ κοινότητες τῶν νήσων εἶχον ἐξαιρετικὰ προνόμια, ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ναυάρχου τοῦ τουρκικοῦ στόλου («καπιτὰν πασᾶ») ἐξαιρέσει τῆς Ἄνδρου καὶ Σύρου, αἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν ἑκάστοτε εὐνοουμένην Σουλτάναν, καὶ τῆς Τήνου ἥτις ἦτο τιμάριον τούρκου μεγιστάνος. Διῳκοῦντο δὲ καὶ αἱ νῆσοι κατὰ τὸ κοινοτικὸν σύστημα, ἔχουσαι τοὺς αἱρετοὺς αὐτῶν δημογέροντας, ἀλλά τινες τῶν νήσων, ὡς ἡ Ὕδρα, αἱ Σπέτσαι καὶ τὰ Ψαρά, διὰ τῆς ἀκμῆς τῆς ναυτιλίας, σχεδὸν αὐτονομούμεναι εἶχον ἑκάστη καὶ ἴδιον διοικητὴν «μπέην» ἢ «ἀρχικοτζάμπασην». Μεγάλα προνόμια εἶχον καὶ αἱ Κοινότητες τῆς Πελοποννήσου, ἀποτελούσης ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν («σαντζὰκ») ὑπὸ γενικὸν διοικητὴν «Μώρα - Βαλισὶ» τιτλοφορούμενον. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Πελοποννησιακῶν κοινοτήτων ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἑκάστης Ἐπαρχίας καὶ τῇ ἕδρᾳ τοῦ τούρκου Καδῆ, ἀπετέλουν ἰδίαν ἐπαρχιακὴν συνέλευσιν, συνερχομένην τακτικῶς ἅπαξ τοῦ ἔτους ὑπὸ προεδρείαν τοῦ «βοεβόδα» (διοικητοῦ). Αὕτη ἐξέλεγε δύο μισθωτοὺς προεστοὺς τῆς Ἐπαρχίας καὶ τὸν «καψιμάλην» (ταμίαν). Ἐκτὸς τῆς ἐπαρχιακῆς συνελεύσεως συνεκροτεῖτο καθ' ὡρισμένας ἐποχὰς γενικὴ συνέλευσις τῶν ἐπαρχιακῶν προεστώτων («ἀγιάνιδων») διὰ τὰ φορολογικὰ κυρίως ζητήματα, βραδύτερον δὲ ἀντεπροσωπεύετο ἡ Πελοπόννησος καὶ ἐν ΚΠόλει διὰ τριῶν ἢ τεσσάρων πληρεξουσίων («βεκίληδες τοῦ Μωρέως»)

παρὰ τῇ Κυβερνήσει. Αὐτονομίας τινος ἀπήλαυεν ἡ Μάνη, ἐν ᾗ τὸ κοινοτικὸν σύστημα προσέλαβε μᾶλλον στρατιωτικὸν χαρακτῆρα, προΐστατο δὲ ἑκάστης κοινότητος ὁ «καπετάνιος» (ὁπλαρχηγός), διῃρεῖτο δὲ ἡ Μάνη εἰς «καπετανίας», ὧν προΐστατο ὁ «μπὰς καπετὰν» (ἀρχικαπετάνος) καὶ βραδύτερον ὁ ἡγεμὼν τῆς Μάνης, ἔχων πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν πλὴν τῆς δικαστικῆς, διότι ἐν Μάνῃ ἀπεδίδετο ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν δι᾿ αὐτοδικίας ἢ δι᾿ ἀποφάσεων ἐν οἰκογενειακοῖς συμβουλίοις λαμβανομένων.

Ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἡ κοινότης Ἀθηνῶν εἶχε προνομίας τινας, ὑπαγομένη ὑπὸ τὸν «Κιζλὰρ ἀγᾶν» (ἀρχιευνοῦχον τοῦ σουλτανικοῦ σεραγίου) ὃν ἀντεπροσώπευεν ἐν Ἀθήναις ὁ μουσελίμης ἢ βοεβόδας ὡς διοικητὴς τῆς πόλεως, ὁ «δεισδάρης» ὡς φρούραχος τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ Καδῆς ὡς δικαστὴς καὶ τρεῖς ἀξιωματικοί. Ἅπασα ἡ ἐξουσία τῆς Κοινότητος Ἀθηνῶν ἀνῆκεν εἰς τὸν μητροπολίτην καὶ τούς δημογέροντας. Ὡσαύτως διεκρίθησαν μεγάλως αἱ κοινότητες τῆς Χαλκιδικῆς τὰ «Μαδεμοχώρια», ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ κοινότης τῶν «Ἀμπελακίων» καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ κοινότητες, ἀκμάσασαι διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας. Ὑπὸ τὴν προστασίαν δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἐμορφώθησαν διάφοροι ἐπαγγελματικοὶ συνεταιρισμοὶ («ἰσνάφια») καὶ «ἀδελφάτα» πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κοινωφελῶν ἱδρυμάτων.

Οὕτως ἀπετελέσθη περὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τῶν ὑποδούλων Χριστιανῶν πνευματικὸς καὶ ἠθικός τις ὀργανισμός, ὅστις ἠδυνήθη ν᾿ ἀντιστῇ κατὰ τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ τραγικῆς περιπετείας τῆς ὑποδουλώσεως εἰς μουσουλμάνους, οἵτινες παρὰ τὰ θεωρητικῶς ἀνεγνωρισμένα προνόμια μετὰ μίσους καὶ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ἀπόβλεπον πρὸς τοὺς Χριστιανούς, καταπατοῦντες αὐθαιρέτως καὶ ὑπὸ διαφόρους προφάσεις πᾶν δίκαιον καὶ προνόμιον αὐτῶν.

Καταπιέσεις τῶν ὑποδούλων. Ἕνεκα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως τῶν ὑποδούλων, διατελούσης ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλησίας, διωργανώθη αὕτη θαυμασίως ἐντὸς τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Αἱ μεγάλαι ἐλλείψεις τῆς διοικήσεως τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἐνίσχυον ἔτι μᾶλλον τὴν ἑλληνικὴν αὐτοδιοίκησιν. Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτείας, ἀπέβη διὰ τοὺς ὑποδούλους «αὐθέντης» καὶ «βασιλεύς», καταλαβὼν τὴν θέσιν τοῦ ἐκλιπόντος αὐτοκράτορος, ἔχων ὡς σῆμα τὸν δικέφαλον ἀετόν, περιβεβλημένος πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν μεγαλειότητα, ἐπικοινωνῶν πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην διὰ τοῦ τούρκου ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν (ρεΐζ ἐφέντη), ἀλληλογραφῶν πρὸς τοὺς ξένους μονάρχας. Συγκεντρωμένοι ὄντες οἱ ὑπόδουλοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ των, ὡς ἰδιαίτερος ὀργανισμός, ἐφαίνοντο ἀληθῶς συγκροτοῦντες κράτος ἐν κράτει.

Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν κράτος εὑρίσκετο ἐν κράτει βαρβαρότητος καὶ αὐθαιρεσίας. Ὁ πατριάχης ἦτο «δέσμιος βασιλεὺς ἐν μέσῳ δεσμίου λαοῦ». Οἱ ὑπόδουλοι διετήρησαν μὲν τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν,

ἀλλ' ἐστερήθησαν παντὸς ἀνθρωπίνου δικαιώματος. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καθίσταντο χάρτης ἄγραφος, ἐφ' ὅσον διὰ τὸν ξένον κατακτητὴν «ἡ αὐθαιρεσία ἦτο κανὼν καὶ ἡ ἰδιοτροπία νόμος». Ὁ προστυχὼν τοῦρκος πασᾶς ἠδύνατο δι' ἑνὸς λακτίσματος νὰ συντρίψῃ τὸ οἰκοδόμημα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως, νὰ καταργήσῃ πᾶν προνόμιον. Ὁ ὑπόδουλος ἐθεωρεῖτο κατώτερον ὄν, ὑπόχρεως ὢν ν' ἀποδίδῃ κεφαλικὸν φόρον πρὸς ἐξαγορὰν τῆς ζωῆς του καὶ μυρίους ἄλλους φόρους τακτικοὺς ἢ ἐκτάκτους. Φόρος ὑπῆρχε καὶ «διὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ναῶν». Ἰδιαίτεροι ὑπάλληλοι ἀποζῶντες ἐκ τοῦ φόρου τούτου περιήρχοντο καὶ ἐπεθεώρουν τοὺς ναούς. Μικρά τις ἂν ἐγίνετο ἐπισκευή, ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφορμὴ κατακρημνίσεως ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ, τῆς μαστιγώσεως ἢ φυλακίσεως τῶν κατοίκων, τῆς ἐπιβαρύνσεως αὐτῶν διὰ μεγάλων χρηματικῶν προστίμων. Ὠνόμαζον δὲ οἱ τοῦρκοι τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς «στάβλους», πολλάκις δὲ εἰσῆγον τὰ ζῷά των εἰς αὐτούς. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου αἱ μοναὶ ἐνιαχοῦ εἶχον πολὺ χαμηλὰς θύρας. Πολλάκις ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀδείας τῆς κυβερνήσεως πρὸς ἐπισκευὴν ναοῦ τινος ὑπερέβαινε τὴν διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἀπαιτουμένην. Μεγάλας δαπάνας ἀπῄτει ἡ διέλευσις δημοσίου ὑπαλλήλου, διὰ χριστιανικῆς πόλεως ἢ ὁ διορισμὸς νέου διοικητοῦ ἢ ἀνωτέρου ὑπαλλήλου, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀπὸ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ Γ' (1566) ἐπώλει τὰς θέσεις διὰ πλειοδοσίας ἐπὶ ἓν ἔτος. Οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι ὁ δαπανῶν πρὸς κατάληψιν θέσεώς τινος τοῦρκος διοικητής, μεταβαίνων εἰς αὐτὴν μετὰ σμήνους ὑπαλλήλων καὶ ἀβέβαιος ὢν περὶ τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς του, ἔσπευδεν ὄχι μόνον νὰ εἰσπράξῃ ὅσα ἐδαπάνησεν, ἀλλὰ καὶ νὰ πλουτήσῃ. Ἐφορολόγει δὲ βαρύτατα πρῶτον τὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου καὶ τοὺς δημογέροντας. Ἀπαισιώτερος πάντων τῶν φόρων ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο τὸ παιδομάζωμα διὰ τὸ τάγμα τῶν γενιτσάρων.

Οἱ πασᾶδες καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἠδύναντο ν' ἀφαιρέσωσιν ὄχι μόνον τὴν περιουσίαν ἀλλὰ καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν σύζυγον καὶ τὰς θυγατέρας καὶ τὴν ζωὴν τῶν ὑποδούλων, ζωὴν ἥτις καθίστατο ἀδιάλειπτον μαρτύριον. Ἐξαιρετικῶς μόνον κατὰ τὰς τρεῖς ἡμέρας τὸ Πάσχα εἶχον τὸ δικαίωμα οἱ Χριστιανοὶ νὰ διασκεδάζωσι δημοσίᾳ. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους προσεπάθουν νὰ μὴ φαίνωνται, νὰ μὴ ἀκούωνται, ἂν συνέπιπτε νὰ συγκατοικῶσι μετὰ Τούρκων. Δὲν ἐδικαιοῦντο οἱ Χριστιανοὶ νὰ φορῶσιν ἐνδύματα χρωματιστὰ ὡς οἱ τοῦρκοι, ἀλλὰ πένθιμα ἐνδύματα, αἱ οἰκίαι των δὲν ἠδύναντο νὰ εἶναι ὑψηλότεραι τῶν οἰκιῶν τῶν γειτόνων των τούρκων ἢ νὰ ἔχωσι παράθυρον βλέπον πρὸς τουρκικὸν τζαμί, δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ ἱππεύωσιν ἢ νὰ κάθηνται διερχομένου τούρκου.

Θεωρητικῶς εἶχε παραχωρηθῇ θρησκευτικὴ ἐλευθερία διὰ τῶν προνομίων, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπῆρχεν ἀκήρυκτος διωγμὸς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Οὐχὶ σπανίως Χριστιανοὶ ὑπεβάλλοντο εἰς φρικτὰς βασάνους καὶ

ὑφίσταντο μαρτύρια διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἁλώσεως ἤρξατο μακρὰ σειρὰ νεομαρτύρων[1]. Οἱ σουλτᾶνοι περιήρχοντο εἰς ἀνακολουθίαν πρὸς ἑαυτούς, οἰκτρῶς παραβιάζοντες τὰ προνόμια. Ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ παραβίασις δὲν ἦτο συστηματική, ὠφείλετο δὲ μᾶλλον εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν. Ἡ Ἐκκλησία διὰ μυρίων τρόπων κατώρθου νὰ προλαμβάνῃ τὴν καταστροφήν, αὐτὴ πρώτη ὑφισταμένη τὰ πλήγματα τῆς αὐθαιρεσίας. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔζησαν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς οἱ Χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Πατριάρχαι καὶ ἀρχιερεῖς διαρκῶς ἐπένοντο ὑποχρεούμενοι νὰ πληρώνωσι βαρυτάτους φόρους τακτικοὺς ἢ ἐκτάκτους, εἰσπραττομένους παρὰ τοῦ λαοῦ. Οἱ ἀνώτατοι λειτουργοὶ τοῦ κράτους μετεχειρίζοντο τὴν ἐξουσίαν πρὸς χρηματισμόν, ἀπομυζῶντες πᾶσαν δύναμιν τῶν ὑποδούλων. Οἱ ἀπειθάρχητοι γενίτσαροι κύριον ἀσχόλημά των εἶχον τὰς ἁρπαγάς, τὰς ἀτιμώσεις, τοὺς βιασμούς. Πολλοὶ τῶν ὑποδούλων, ὅπως ἀποφεύγωσι τὰς τυραννικὰς καταπιέσεις, ἠναγκάζοντο ἐξωτερικῶς νὰ ἐκτουρκίζωνται, δεχόμενοι μὲν τὸ θρήσκευμα τοῦ Ἰσλὰμ ἀλλ' ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς των διασῴζοντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Πλεῖστοι Χριστιανοὶ πολλαχοῦ τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐφαίνοντο ἐξωτερικῶς μουσουλμᾶνοι, ὄντες ἐν τῷ κρυπτῷ Χριστιανοί. Ἑλληνίδες κόραι ἐξηναγκάζοντο νὰ συζευγνύωνται τούρκους, ἀντιθέτως δὲ πᾶς Χριστιανὸς ἔχων σχέσεις μετὰ μουσουλμανίδος ἐξηναγκάζετο νὰ γίνῃ μουσουλμᾶνος, ἄλλως κατεδικάζετο εἰς θάνατον[2].

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τοιοῦτον ὑφιστάμενον διωγμόν, θὰ διέτρεχε μέγιστον κίνδυνον ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν αὐτῇ δὲν εὗρε μόνον τὴν ἐξωτερικήν του ἑνότητα, ἀλλὰ καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐθνικῆς περισυλλογῆς, τῆς ψυχικῆς ἀναπλάσεως καὶ ἠθικῆς καθάρσεως, ἀπέκτησεν ἐθνικὴν συνείδησιν. Ἡ Ἐκκλησία διακρατοῦσα τοὺς Ἕλληνας πνευματικῶς ἐλευθέρους ἀπὸ τῶν τούρκων καὶ ἀνανεοῦσα ἑκάστοτε τὰς φθειρομένας δυνάμεις των, παρὰ πᾶσαν ἐξωτερικὴν τῶν τούρκων πίεσιν, ἀνεζωογόνει τὴν αὐτοσυνείδησίν των διὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, ὧν πιστὴ ἦτο θεματοφύλαξ, διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Μέγας πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κύριλλος Λούκαρις, θέλων νὰ προφυλάξῃ τοὺς ὑποδούλους ἀπὸ τῶν ξένων προπαγανδῶν, συνέταξε διάλογον ἐν ἁπλῇ γλώσσῃ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔλεγε πρὸς τοῖς ἄλλοις, «Πρέπον εἶναι, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γνήσια παιδιά, ἂν ἴσως καὶ εὑρισκόμεθα ξεπεσμένοι ἀπὸ βασιλείαν, ἀπὸ πλούτη καὶ ἀνάπαυσιν, ὁποῦ ἔχει ὁ κόσμος, νὰ μὴ προδώσωμεν τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς μας». Ἄνδρας Ἕλληνας προσφωνεῖ ὁ πα-

---

1. ***Χρυσοστ. Παπαδοπούλου*** (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Οἱ Νεομάρτυρες, Ἀθῆναι, 1934 [2].
2. *R. M. Dawkins*, The crypto-christians of Turkey, «Byzantion» VIII, 1933, σ. 247-275.

τριάρχης τοὺς ὑποδούλους, ζητῶν νὰ διασώσῃ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς των. Εἶναι δ' εὐνόητον τί τοῦτο ἐσήμαινεν. Ὁ δὲ Κρὴς διδάσκαλος Φραγκῖσκος Σκοῦφος ἐν τῇ «Ρητορικῇ» του συμπεριέλαβε δέησιν πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔλεγε: «Φωνάζει ἀπὸ τὴν Κρήτην ὁ Ἀνδρέας καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ ἐξολοθρεύσῃς τοὺς Ἀγαρηνοὺς λύκους... φωνάζει ἀπὸ τὴν πόλιν ἕνας Χρυσόστομος καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ μὴ κυριεύηται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Υἱοῦ ἐκείνη ἡ χώρα ὁποῦ μίαν φορὰν ἁγιερώθη τῆς Μητρὸς καὶ Παρθένου, φωνάζει ἡ Αἰκατερίνα δείχνοντάς σου τὸν τροχὸν εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαρτύρησε, σὲ παρακαλεῖ ὁ τροχὸς πάλιν τῆς τύχης νὰ γυρίσῃ διὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φωνάζουσιν οἱ Ἰγνάτιοι ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, οἱ Πολύκαρποι ἀπὸ τὴν Σμύρνην, οἱ Διονύσιοι ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, οἱ Σπυρίδωνες ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ δείχνοντάς σου τοὺς λέοντας ὁποῦ τοὺς ἐξέσχισαν, τὰ σίδερα ὁποῦ τοὺς ἐθέρισαν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν σου εὐσπλαγχνίαν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀπολύτρωσιν». Ἡ συγκινητικὴ αὕτη εὐχὴ τοῦ Σκούφου, ἣν ἐπανέλαβε βραδύτερον ὁ Ἠλίας Μηνιάτης, παραστήσας ζωηρότατα τὸ μαρτύριον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, καταδεικνύει πόσον εὐρὺς ἦτο ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς ὁρίζων, περιλαμβάνων πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τὰ παλαιὰ τοπικὰ ὅρια ἤρθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ ἀπόπειραι πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπεθάλπετο ἡ ἰδέα τῆς ἀπελευθερώσεως, ἕνεκα δὲ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἐπρωτοστάτει ἢ ἐνεργῶς συμμετεῖχε πάσης ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως. Οὕτω πρῶτος ἡγήθη ἐν Θεσσαλίᾳ τολμηρᾶς ἐπαναστάσεως ἐν τέλει τοῦ 1600 ὁ μητροπολίτης Λαρίσης—Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ Φιλόσοφος († 1611) [1], ὁ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῶν ἄλλων ἐχθρῶν του ἀποκληθεὶς Σκυλόσοφος. Ἀποτυχούσης τῆς θεσσαλικῆς ἐκείνης ἐπαναστάσεως οἱ τοῦρκοι ἐξεδικήθησαν ἀγρίως τοὺς Χριστιανούς. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπέστη τότε μαρτυρικὸν θάνατον ὁ ἐπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Σεραφεὶμ († 1601), ἐθανατώθησαν δὲ καὶ ἕτεροι ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοί. Διαφυγὼν ὁ Διονύσιος κατέφυγεν εἰς τὴν Δύσιν, συννενοηθεὶς δὲ μετὰ τῶν περὶ τὸν Δοῦκα τοῦ Νεβὲρ Κάρολον Γονζάγαν, ἔχοντα κληρονομικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Παλαιολόγων, προυκάλεσε τῷ 1611 καὶ ἠπειρωτικὴν ἐπανάστασιν ἐν Ἰωαννίνοις. Ἀλλ' ἀποτυχὼν πάλιν, συνεπείᾳ προώρου ἐξεγέρσεως ἢ προδοσίας, καὶ συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν τούρκων, ἐξεδάρη ζῶν καὶ ἀπεστάλη πρὸς τὸν σουλτᾶνον εἰς Κωνσταντινούπολιν.

---

1. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Ὁ Λαρίσης - Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ «Φιλόσοφος», ὁ χλευαστικῶς ἐπικληθεὶς «Σκυλλόσοφος», περιοδ. «Ἠπειρ. Χρονικὰ» Η' (1933) σ. 150 - 188. Καὶ ἀνάτυπον.

Εἰς τὰς ὑποκινήσεις τοῦ Γονζάγα θαρρήσαντες ἐξηγέρθησαν πρὸς κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ὁ μητροπολίτης Λακεδαίμονος Χρύσανθος Λάσκαρις καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος μετ᾽ ἄλλων προκρίτων Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου. Εἰς τὴν ἐξέγερσιν προσεχώρησαν καὶ οἱ μητροπολῖται Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριήλ, ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Δυρραχίου Χαρίτων, ὁ Τορνόβου τῆς Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης καὶ ὁ λόγιος Ἀθηναῖος Λεονάρδος Φιλαρᾶς. Υἱοθέτησε δὲ τὸ κίνημα καὶ ὁ πρῴην Πατρῶν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεος Β´ (1612—1620). Ἀλλ᾽ οἱ δυτικοὶ δυστυχῶς ἐγκατέλιπον τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸ κίνημα ἐκεῖνο ἀπέτυχεν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας ταύτης ὑπῆρξαν αἱ καταπιέσεις τῶν ὑποδούλων.

Ἰδιαζόντως κατεπιέσθησαν καὶ ἐξηναγκάσθησαν πρὸς ἐξώμοσιν οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου, κατηγορηθέντες ὅτι συνεννοοῦντο μετὰ τῶν δυτικῶν. Τότε δ᾽ ἐξισλαμίσθησαν οἱ ἐν τῷ τουρκικῷ στρατῷ ὑπηρετοῦντες σπαχῆδες. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἐθνάρχαι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ρωσίαν, ζητήσαντες ν᾽ ἀναδείξωσιν αὐτὴν εἰς κράτος μέγα, πρὸς προστασίαν τῶν καταδυναστευομένων. Ἰδιαζόντως εἰργάσθη πρὸς τοῦτο ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ εἶτα Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις († 1638), ὅστις καὶ μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον, καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν ἰησουϊτῶν. Ἐν τέλει ἐπέτυχον αἱ προσπάθειαι ἐκεῖναι τῶν πατριαρχῶν καὶ ἡ ὀρθόδοξος Ρωσία ἤρξατο ἐνδιαφερομένη περὶ τῶν ὁμοδόξων ὑποδούλων.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ὀρθόδοξοι ἡγεμόνες Μολδαυΐας καὶ Βλαχίας ἐφαίνοντο γενναῖοι προστάται τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὑποδούλων. Ἰδίως ἐν τούτῳ διεκρίθη ὁ ἡγεμὼν Βλαχίας Βασίλειος (1634—1654). Ἀλλ᾽ ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ ἦτο πάντοτε δεινή. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας κατεπατοῦντο εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε λ. χ. ἐπὶ πατριάρχου Νεοφύτου Γ´ (1636—1637) ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Γαβριὴλ βιαίως ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ πρῴην Κορίνθου Κυρίλλου, τὴν δὲ πρᾶξιν τῆς μεταθέσεως ὑπέγραψαν πέντε ἀρχιερεῖς καὶ τρεῖς Τοῦρκοι! Μόλις δὲ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α´ (1639—1644) κατέστη δυνατὸν ν᾽ ἀκυρωθῇ ἡ ἀσεβὴς ἐκείνη πρᾶξις. Ὁ διάδοχος τοῦ Παρθενίου Α´, ἐξορισθέντος εἰς Κύπρον, Παρθένιος Β´ τῇ 16 Μαΐου 1650 ἐστραγγαλίσθη ὑπὸ τῶν τούρκων. Ὁμοίως τῇ 14 Μαρτίου 1657 ἀπηγχονίσθη καὶ ὁ Παρθένιος Γ´, κατηγορηθεὶς ὅτι συνεννοεῖτο μετὰ τῶν ρώσων, ἐπέβαλε δὲ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη βιαίως ὡς πατριάρχην τὸν Γάνου καὶ Χώρας μητροπολίτην Γαβριὴλ (1657). Ἀλλὰ καὶ οὗτος μετὰ δώδεκα μόνον ἡμερῶν πατριαρχείαν κατηγορηθεὶς ὅτι ἐβάπτισε μωαμεθανόν, ἐξωρίσθη εἰς Προῦσσαν καὶ ἐκεῖ τῇ 3 Δεκεμβρίου 1659 ἀπηγχονίσθη.

Τῷ 1645, μαθὼν ὁ σουλτᾶνος Ἰμβραῒμ Α´ (1640—1689) ὅτι ἑνετικὸς στόλος προσεγγίσας εἰς Πάτρας, Μεθώνην καὶ Κορώνην, συνέλαβεν αἰχμα-

λώτους τούρκους τινάς, διέταξεν ἐν τῇ ὀργῇ του σφαγὴν ὅλων τῶν Χριστιανῶν, μόλις δὲ συνεκρατήθη ἀπὸ τοῦ φονικοῦ τούτου βουλεύματος ὑπὸ τοῦ μουφτῆ Ἐβουσαΐτ. Πλεῖστοι δὲ Χριστιανοὶ κατεσφάγησαν κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης. Μεγάλη πίεσις ἠσκεῖτο περὶ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν φόρων, ἐπιβληθέντων καὶ ἐπὶ τῶν μονῶν. Πολλαχοῦ ἐξηγέρθησαν οἱ Ἕλληνες, προτρεπόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἐνετῶν. Ὁ μητροπολίτης Κεφαλληνίας Τιμόθεος Τυπάλδος συμμετέσχε τῆς ἐξεγέρσεως μετὰ σώματος 150 κληρικῶν. Ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος παρουσιάσθησαν μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἕτεροι ἐπίσκοποι, ὡς ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ὁ Θηβῶν Ἱερόθεος, ὁ Λαρίσης Μακάριος, ὁ Εὐβοίας Ἀμβρόσιος. Ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ἐκδιώξας τοὺς Τούκους ἐκ τῆς Παρνασσίδος, μετέβη εἰς Κόρινθον πρὸς τὸν Μοροζίνην. Ταυτοχρόνως ὁ περιφανὴς ρήτωρ Ἠλίας Μηνιάτης ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ ἑλληνικοῦ ναοῦ προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἀλλά, δυστυχῶς, αἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων διεψεύσθησαν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας καὶ ταύτης τῆς ἐξεγέρσεως ὑπῆρξαν καταπιέσεις τοῦ λαοῦ. Τότε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον καὶ ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Ζαχαρίας. Ἡ Ἐκκλησία παρέστη καὶ πάλιν παρήγορος μήτηρ, στηρίζουσα τὸν λαὸν ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ ἐλπίδι. Ὁ Ἠλίας Μηνιάτης εἰργάσθη ὕστερον ὡς ἱεροκήρυξ καὶ διδάσκαλος ἐν τῇ πατρίδι του Κεφαλληνίᾳ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ζακύνθῳ καὶ τέλος ὡς ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρύτων († 1714). Συνέγραψε καὶ κατὰ τῶν λατίνων, διότι, δυστυχῶς, ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν καταπιέσεων τῶν Ἑλλήνων παρὰ τῶν τούρκων ἠγωνίζοντο καὶ οἱ ἑτερόδοξοι τῆς Δύσεως, ἵν' ἀποσπάσωσιν αὐτοὺς διὰ τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας.

Αἱ ἐπεμβάσεις τῶν Δυτικῶν. Αἱ ἐπεμβάσεις αὐτῶν ἀπεσκόπουν κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν, καίτοι ὁ πάπας Ρώμης Πῖος Β' (1458 - 1464) προέβη καὶ εἰς προτάσεις πρὸς τὸν πορθητὴν Κωνσταντινουπόλεως Μεχμὲτ Β', ὅπως δεχθῇ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀναγνωρισθῇ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «Δύο ρανίδες ὕδατος καὶ τὸ πᾶν εὐοδοῦται» ἔγραψεν ὁ πάπας. Ἀλλ' ὕστερον ἐπεδίωξαν τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ὠφελούμενοι ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῶν συμφορᾶς τῆς δουλείας. Εἰς τοῦτο ἐβοήθουν καὶ οἱ ἐκπατρισθέντες λόγιοι Ἕλληνες, οἵτινες εὗρον προστασίαν παρὰ τοῖς πάπαις τῆς Ρώμης καὶ οἵτινες μετὰ τὴν πολιτικὴν καταστροφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐθεώρουν ἄσκοπον τὴν περαιτέρω ἀντίδρασιν κατὰ τῶν προσηλυτευτικῶν τοῦ παπισμοῦ ἐνεργειῶν. Ὁ πάπας Πῖος Β' ὑπεχρέου πάντας τοὺς Ἕλληνας ἐπισκόπους τῶν ἐνετοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅπως ὑπογράφωσι καὶ ἐφαρμόζωσι τὸν ὅρον τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου. Ὁ Πῖος Β' ἀνηγόρευσε καὶ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν Ἰσίδωρον Ρωσίας τὸν πολὺν Βησσαρίωνα, ὅστις ἐκθύμως ὑπεστήριξε τὰς παπικὰς βλέψεις μετὰ πολλῶν ἑλλήνων συνεργατῶν

καὶ ὁμοφρόνων. Ἐν Ρώμῃ εὑρίσκετο καὶ ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος, ἀνακομίσας ἐκεῖ, ὡς εἴπομεν, ἐκ Πατρῶν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου τὰ λείψανα, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Θωμᾶ († 1465) ὁ πάπας ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του τοὺς Ἕλληνας βασιλόπαιδας. Τούτων ὁ Μανουήλ, νεώτερος υἱὸς τοῦ Θωμᾶ, μὴ ἀνεχόμενος τὴν θρησκευτικὴν δουλείαν, εἰς ἣν ὑπεβλήθη, προὐτίμησε νὰ καταφύγῃ πρὸς τὸν τοῦρκον σουλτᾶνον Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του Ἀνδρέας ἀνεγνωρίσθη Δεσπότης Πελοποννήσου, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῇ ὅπως ἀνακτήσῃ αὐτήν, ἡ δὲ ἀδελφή του Ζωή, χηρεύσασα ἐκ πρώτου γάμου, συνεζεύχθη τὸν ρῶσον τσάρον τῆς Μόσχας Ἰωάννην Γ′ (1402 — 1505), μετονομασθεῖσα Σοφία. Εἰς τὸν γάμον τοῦτον συνετέλεσεν ὁ Βησσαρίων, ἀποθανὼν μετά τινα ἔτη († 1472) ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἔκτακτον πολυμάθειαν καὶ τὰς πολλὰς ἀρετάς, ὑφ᾽ ὧν ἐκοσμεῖτο.

Αἱ ἐπεμβάσεις τοῦ πάπα προὐκάλουν πολλαχοῦ ταραχάς, ὡς συνέβη ἐν Ρόδῳ τῷ 1474, καὶ ἰδίως ἐν Κρήτῃ, ὅπου κατὰ τῶν δυστροπούντων Ἑλλήνων ἐγίνετο χρῆσις καὶ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως. Διὰ τῶν βιαίων ἐκείνων ἐνεργειῶν μᾶλλον ἐνισχύετο ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ πάπα. Κέντρον τῆς ἀντιδράσεως ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις. Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι προσεπάθουν νὰ συγκροτήσωσι τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ. Ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ′ (1477—1481) διεμαρτυρήθη καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν δόγην τῆς Ἑνετίας Ἰωάννην Μοσενῖγον, ζητήσας τὴν περιστολὴν τῶν φανατικῶν λατίνων κληρικῶν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἐν Κρήτῃ, Μεθώνῃ καὶ Κορώνῃ δικαιωμάτων τοῦ πατριαρχείου. Συνεκάλεσε δὲ καὶ σύνοδον μεγάλην ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ διετίαν (1482 — 1484) ἐργασθεῖσαν, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὀρθοδοξίας.

Μετά τινα ἔτη ἐξηγέρθη ἐν τῇ Δύσει ἡ μεγάλη θρησκευτικὴ ἐπανάστασις τοῦ Λουθήρου, ζητήσασα μὲν τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν τῆς Ἐκκλησίας ἀλλ᾽ ἐκτραπεῖσα εἰς πεπλανημένας ἀκρότητας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι λίαν ἐνωρὶς κατεδηλώθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἀντίθεσις, συνέγραψε δὲ κατὰ τὸν ιστ′ αἰῶνα εἰδικὴν κατὰ Λουθήρου πραγματείαν ὁ διαπρεπὴς Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος († 1553). Ὡσαύτως εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὲς μὲν τῶν ἐλλογίμων ἑλλήνων, ὡς ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης († 1535), ὁ καὶ Μονεμβασίας γενόμενος ἐπίσκοπος, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἕτεροι δέ, ὡς ὁ Κερκυραῖος Ἀντώνιος Ἔπαρχος († 1570). κατελάμβανον μεσάζουσάν τινα θέσιν μεταξὺ τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ παπισμοῦ ἢ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν παπῶν Ρώμης, ἀλλ᾽ ἕτεροι πάλιν Ἕλληνες ἢ μετὰ συμπαθείας ἀπεῖδον πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἢ ἀναφανδὸν ὑπὲρ αὐτοῦ ἐτάχθησαν, ὡς ὁ Κρὴς Φραγκῖσκος Πόρτος († 1581), ὁ Σάμιος Βασιλικὸς

Ἡρακλείδης († 1563) καὶ ἄλλοι. Τοῦτο δὲ συνέπεσε πρὸς τὰς ἀπαρχὰς τῆς πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀναγεννήσεως ἥτις κατεδηλώθη ἐν τοῖς μάλιστα ἐπὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' (1546—1555), πρὸς ὃν θερμῶς ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἔγραφεν ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος, καὶ Ἰωάσαφ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1555—1565), πρὸς ὃν ὡσαύτως ἔγραφεν ὁ Ἔπαρχος. Ὁ Ἰωάσαφ ἐκ τῶν σπουδαίων αὐτοῦ μελημάτων ἐθεώρησε τὴν παιδείαν, προσκαλέσας εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄλλους τε καὶ τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν μετὰ τοῦ υἱοῦ του Θεοδοσίου ἐκ Ναυπλίου ὅπως διδάξωσιν.

Ἐν τῇ ἀρξαμένῃ ταύτῃ κινήσει εὔκολος ἦτο ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν προσέγγισις τῶν Ἑλλήνων, πολλῷ μᾶλλον ὅτι οἱ κορυφαῖοι αὐτοῦ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας συνεδέοντο πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Μελάγχθων ἠρίθμει μεταξὺ τούτων πολλοὺς φίλους. Ἀλλ' ἀξιοσημείωτον ὅτι τὴν πρὸς ἐγγυτέραν καὶ ἀμεσωτέραν γνῶσιν τοῦ πρωτεσταντισμοῦ πρωτοβουλίαν λαμβάνει τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ἀποστέλλει εἰς Βιττεμβέργην, τὴν κοιτίδα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὸν Θεσσαλονικέα διάκονον Δημήτριον Μυσόν, οὗτος δ' ἐπανακάμψας τῷ 1559 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐκόμισε πρὸς τὸν πατριάρχην τὴν «Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν» τῶν προτεσταντῶν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει μετ' ἐπιστολῆς τοῦ Μελάγχθονος. Αἱ πληροφορίαι τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς «Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» ἔπεισαν τοὺς ἡμετέρους ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἕνωσις τῶν προτεσταντῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἰάκωβος Βασιλικός[1], ἰσχυριζόμενος ὅτι κατήγετο ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἡρακλειδῶν, διὰ παραβόλων ἐγχειρημάτων γενόμενος ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας, ἔγραφε πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ πρὸς τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν, ὅτι ἤλπιζε ν' ἀνακτήσῃ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἐσκόπει νὰ εἰσαγάγῃ καὶ τὸν προτεσταντισμὸν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅθεν προκαλέσας τὰς δυσαρεσκείας τῶν ὑπηκόων του εὗρεν οἰκτρὸν τέλος. Ταυτοχρόνως ἐν Χίῳ ὁ Ἰάκωβος Παλαιολόγος διέδωκε τὰς προτεσταντικὰς ἰδέας μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν τούρκων, ἀλλ' ἄνευ σοβαρῶν ἀποτεσμάτων.

Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία παρακολουθοῦσα τὴν προσέγγισιν τῶν προτεσταντῶν πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ἐνέτεινε τὰς προσπαθείας της πρὸς ἐπικράτησιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καταλαβὼν τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθη, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, προέβη δὲ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παχώμιος Α' (1504—1513

1. ***Δ. Π. Πασχάλη*** Ἰάκωβος Βασιλικὸς Ἡρακλείδης κλ. Ἀθῆναι, Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1936, σελ. 243 ἑξ.

τὸ β΄) εἰς καθαίρεσιν αὐτοῦ καὶ ἀφορισμόν[1]. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης μετέβη τότε εἰς Ἑνετίαν, ἧς συνετάραξε τὴν ἑλληνικὴν κοινότητα. Ὁ πάπας Λέων Ι΄ (1513—1521) ζητῶν νὰ ἑλκύσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὑπεστήριζεν ἐκθύμως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Τῷ 1516 ἵδρυσεν ἐν Ῥώμῃ ἑλληνικὸν γυμνάσιον, ἐν ᾧ ἐδίδαξεν ὁ πολὺς Ἰανὸς Λάσκαρις († 1515), ἔχων συνεργάτην τὸν Μᾶρκον Μουσοῦρον († 1517), γενόμενον ὕστερον ἐπίσκοπον Μονεμβασίας. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ πάλιν εἰς Ἑνετίαν τῷ 1534 μεταβάς προὐκάλεσε νέους θορύβους μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων διὰ τοῦ ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ φανατισμοῦ του. Πρὸς τοῖς ἄλλοις προὐκάλεσε παρὰ τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν τὴν φυλάκισιν τοῦ ἀντιδρῶντος κατ᾽ αὐτοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, κληρικοῦ ἐκ Κερκύρας. Ὁ Καρτᾶνος ἐν τῇ φυλακῇ εὑρισκόμενος ἐξεπόνησεν εἰς βάρβαρον ἑλληνικὸν ἰδίωμα μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ «Ἱερὰν Ἱστορίαν» πολλὰς παρενείρας ἐν αὐτῇ κακοδοξίας, καθ᾽ ὧν ἀντεπεξῆλθεν ὁ Παχώμιος Ῥουσᾶνος. Τὰς ἐνεργείας τοῦ Ἀποστόλη ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ ἐξηκολούθησαν οἱ Ἕλληνες ἐφημέριοι τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Ἑνετίας, ὁ Νικόλαος Τριζέντης καὶ ὁ Ἀναστάσιος Πορφύριος, μετὰ μείζονος δὲ φανατισμοῦ εἰργάζοντο οἱ λατῖνοι κληρικοί, ζητοῦντες νὰ ἐπιβάλωσιν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου. Πρὸς κατευνασμὸν τῶν ταραχῶν τῆς ἐν Ἑνετίᾳ κοινότητος ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Β΄ (1546—1555) ἀπέστειλε τῷ 1546 τὸν μητροπολίτην Καισαρείας Μητροφάνη, ὅστις ὅμως, δυστυχῶς, οὐχὶ μόνον τὸν ἑλληνικὸν ναὸν παρέδωκεν εἰς τοὺς λατινόφρονας, ἀλλὰ καὶ εἰς Ῥώμην μεταβὰς ἐδέχθη τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου καὶ ἡνώθη μετὰ τοῦ πάπα. Τὸ σκάνδαλον τοῦτο γνωσθὲν συνετάραξε τὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν λαόν, κατὰ Νοέμβριον δὲ τοῦ 1547 συνελθόντες οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερεῖς ἀπεδοκίμασαν τὴν πρᾶξιν τοῦ Μητροφάνους.

(Συνεχίζεται)

1. Ὁ κατ᾽ Ἀρσενίου Ἀποστόλη ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α΄ *Σπ. Λάμπρου*, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Γ΄ 1906, σ. 56 ἑξ.

ΙΣΤΟΡΙΑΙ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΥΠΟ
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΑΣ

III. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ

ΚΩΔΙΞ ΙΩΑΣΑΦΑΙΩΝ 11 ΤΟΥ XVIII ΑΙΩΝΟΣ

φ. 20α «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Περὶ βιβλίων εὐσεβῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης».

Θείας δὲ λέγω σοι Γραφὰς καὶ παλαιᾶς καὶ νέας
τὰς σεβασμίας καὶ σεπτὰς καὶ σωτηρίους βίβλους,
ἃς καὶ τηρεῖν καθολικῶς ταῖς Ἐκκλησίαις ἔθος.
Μωσέως τὴν Πεντάτευχον, Γένεσιν σὺν Ἐξόδῳ,
Λευϊτικὸν σὺν Ἀριθμοῖς καὶ Δευτερονομίῳ,
τοῦ Ἰησοῦ τὸ τοῦ Ναυῆ, τὴν τῶν Κριτῶν σὺν ταύταις,
Ῥούθ, Βασιλείας τέσσαρας σὺν Παραλειπομένοις,
ἃ βίβλοι δύο φέρουσιν. Ἔσδρα βιβλία δύο,
καὶ τρία Μακκαβαϊκὰ σὺν οἷς Ἐσθὴρ ἀρίθμει.
Ἰὼβ ἑτέραν βίβλον τε καὶ τῶν Ψαλμῶν ἑτέραν,
τὰς Παροιμίας τοῦ σεπτοῦ καὶ θείου Σολομῶντος·
σὺν αἷς τὸν Ἐκκλησιαστὴν καὶ τῶν Ἀσμάτων Ἆσμα·
δώδεκα βίβλους Προφητῶν, γινώσκεις τίνων λέγω,
καὶ τῶν τεσσάρων τέσσαρας, ὧν Δανιὴλ ἡ πρώτη,
μεθ' ἣν τὴν Ἰεζεκιὴλ καὶ τοῦ Ἱερεμίου,
ἥν τε σοφῶς συνέγραψεν ὁ μέγας Ἡσαΐας,
καὶ τὴν Σοφίαν τοῦ Σειρὰχ κἂν οὐ συνῆπται ταύταις,
ἴσως τοῖς νέοις εὔχρηστον ἐν τάξει μετιέναι.
Τῆς δὲ Καινῆς καὶ θαυμαστῆς καὶ Νέας Διαθήκης
τέσσαρας Εὐαγγελιστάς, Ματθαῖόν τε καὶ Μάρκον,
(φ. 20β) σὺν Ἰωάννῃ καὶ Λουκᾷ, τῶν Ἀποστόλων Πράξεις
καὶ Παύλου δεκατέσσαρας ἐπιστολὰς καὶ δύο,
ἅς περ ὁ Πέτρος ἔγραψε, καὶ τρεῖς τὰς Ἰωάννου,
τὴν Ἰακώβου μίαν τε, καὶ μίαν τοῦ Ἰούδα,
θοῦ ταύταις ἐναρίθμιον τὴν βίβλον τῶν κανόνων,
κανόνων ἀποστολικῶν ὀγδοήκοντα πέντε·

σὺν αἷς τὴν Ἀποκάλυψιν τάττε τοῦ Ἰωάννου.
Εἰ βούλει δὲ καταμαθεῖν καὶ τὰς κεκαλυμ[μ]ένας,
ἃς οἱ πατέρες εἴργουσιν ἡμᾶς ἀναγινώσκειν·
ἃς ἀποκρύφους λέγουσιν, γίνωσκε ταύτας εἶναι
Ἀποκαλύψεις τῶν τριῶν, Ἀδάμ, Ἐνὼχ καὶ Λάμεχ·
καὶ τῶν τριῶν Πατριαρχῶν καὶ προσευχὴν σὺν ταύταις
τοῦ παρὰ πάντων Ἰωσὴφ ἐν πᾶσιν ᾀδομένου.
Μωσέως Ἀποκάλυψιν, τὴν τούτου Διαθήκην
Ἐλδάδ, Δαυῒδ καὶ Σολομὼν Ψαλμοὺς καὶ ξένας ῥήσεις,
Ἀποκαλύψεις Ἠλιοῦ, πρὸς δὲ καὶ Σοφονίου.
Τὴν Ἔσδρα τρίτην. Τῆς Καινῆς Ἀποκαλύψεις πάλιν,
τῆς κόρης τῆς θεόπαιδος, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου.
Βαρνάβα τὴν ἐπιστολήν, σὺν ᾗ τοῦ Ἰακώβου
τάττουσιν ἐναρίθμιον [1] ἱστορικὴν πυξίδα,
καὶ Διατάξεις τῶν σεπτῶν καὶ θείων ἀποστόλων
(φ. 21α) καὶ Περιόδους τῶν αὐτῶν· τὴν βίβλον τοῦ Ματθαίου
γραφεῖσαν εὐαγγελικῶς καὶ τὴν παρὰ Βαρνάβα
διδασκαλίαν, Κλήμεντος, καὶ τὰς τοῦ Παύλου Πράξεις,
τὴν Ἰγνατίου διδαχὴν καὶ τὴν τοῦ Πολυκάρπου,
καὶ τὴν [2] περὶ τὸν Σίμωνα, Δημᾶν τε καὶ Κλεόβην
καὶ τὸν Νικόλαον κενὰς καὶ παραγράφους βίβλους,
θεηγορούντων μὲν ἀνδρῶν εἰς ὄνομα γραφείσας·
τῶν γὰρ σεπτῶν ὠνόμασαν ἐκθέσεις Ἀποστόλων,
πλὴν ἀποβλήτους παντελῶς παρὰ ταῖς Ἐκκλησίαις·
ἐξ ὧν τὸ γένος Ἰταλῶν φαύλων ἐθῶν ἐπλήσθη.
Αἱρετικῶν βιβλία δὲ καὶ μᾶλλον Μανιχαίων
ἕβδομον Εὐαγγέλιον, Ἑπτάλογος ἀγάπη,
καὶ τῆς Ζωῆς ὁ θησαυρὸς καὶ τῷ τῶν μυστηρίων,
πληθὺς εἰς ἓν τῶν μαθητῶν νομὰς τῶν κεφαλαίων,
ἡ πραγματεία τῶν εὐχῶν ὁμοῦ τῇ τῶν Γιγάντων,
σὺν αἷς περ Εὐαγγέλιον Θωμᾶ τε καὶ Φιλίππου,
καὶ τοῦ Χριστοῦ τὰ παιδικά, καὶ τὰς Ἀνδρέου Πράξεις,
ἄλλα τε πλεῖστα σὺν αὐταῖς ἐξέθεντο βιβλία,
ἐπονομάσαντες αὐτὰ κλήσεσι τῶν ἁγίων,
Ἀθανασίου πλέον δὲ καὶ τοῦ σοφοῦ Κυρίλλου·
τὰ δ' ἄλλα κατενόθευσαν, τὰς Ἀμβροσίου βίβλους,
τὰς Αὐγουστίνου σὺν αὐταῖς καὶ τὰς Ἱερωνύμου,
ἐξ ὧν καὶ λύμην οὐ μικρὰν ἔπαθον οἱ Λατῖνοι.

1. ὁ κῶδ. ἐνάριθμον ὡς καὶ ἀνωτ.
2. Ἐν τῇ ᾤᾳ: ἴσως τάς.

(φ. 21β) σὺ δὲ τὸν νοῦν τὸν ἀγαθὸν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας
μελέτα πάντοτε Γραφῆς καὶ σπεῦδε τὰ ῥητέα
ἐπὶ ταῖς πράξεσιν αὐταῖς δεικνύειν ποιητέα.

Συμφώνως τούτῳ (τῷ Βλαστάρει), ὁ ὅσιος Μελέτιος ὁ Ὁμολογητής, ἐν τῷ κατ᾽ αὐτὸν (γρ. αὐτῶν) βιβλίῳ, κεφ. θ´ λέγει ὧδέ πως:

Εἰς μίαν δὲ κατάδυσιν βαπτίζουσι τὰ βρέφη,
ἀντὶ δ᾽ ἐλαίου κέχρηνται σιέλῳ παρανόμως,
καὶ σὺν αὐτῷ προσφέρουσιν ἅλας ἐν τῇ βαπτίσει·
καὶ διὰ ταῦτα Σύνοδος, ὡς οἶδας, ἡ Δευτέρα
καὶ μετ᾽ αὐτῆς ἡ μετ᾽ αὐτήν, ὡς ἀκριβῶς γινώσκεις,
ποιοῦσιν ὑπ᾽ ἀνάθεμα τούτους ὡς παραβάτας.

Πάλιν ὁ αὐτός:

Καθάρσεις Λατίνων ἱερεῖς καὶ ραντισμοὺς ποιοῦσι
τοῖς Ἰουδαίων ἔθεσιν ἐμμένοντες διόλου.

Ἀκούεις τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου καὶ ὁμολογητοῦ κτλ.»

(Βλ. Ραντισμοῦ στηλίτευσις σ. 32).

Τὸν βίον τούτου τοῦ ὁσίου συνέγραψεν ὁ Φιλαδελφείας Μακάριος ὁ Χρυσοκέφαλος καὶ μετέφρασεν εἰς τὸ ἁπλοῦν Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ἐν τῷ Νέῳ Ἐκλογίῳ (σ. 280-289, ἔκδ. β´ 1863). Οὗτος ἤκμασε μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ´ αἰῶνος ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου καὶ κατήγετο ἐκ τῶν περὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον μερῶν. Διὰ τοὺς ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀγῶνας αὐτοῦ ὁ βιογράφος λέγει μεταξὺ ἄλλων καὶ ταῦτα: «διότι τοῦτο τὸ κακόδοξον δόγμα ἐπολέμησαν διὰ λόγων καὶ ἄλλοι πατέρες καὶ θεολόγοι ...καὶ ἕως θανάτου ἐπαρέδωκαν τὸν ἑαυτόν τους εἰς τοὺς διώκτας Λατίνους καὶ λατινόφρονας καὶ ἐφάνησαν φύλακες ἀκριβεῖς τῶν θείων δογμάτων, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦτον καὶ ὁ μέγας Μελέτιος, ὁ ὁποῖος...ἄφησε τὴν ἡσυχίαν καὶ ἐπεριεπατοῦσεν εἰς ὅλην τὴν Βιθυνίαν, στερεόνωντας τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ παραγγέλλωντας νὰ φυλάττουν τὴν εὐσέβειαν καὶ νὰ ἀπέχουν μὲ ὅλην τους τὴν ἐπιμέλειαν ἀπὸ τὸ νέον ἐκεῖνο καὶ στρεβλὸν δόγμα, διότι ἔτζι ὠνόμαζε τὸν λατινισμόν» (αὐτ. σ. 284-5). Καὶ κατωτέρω: «Ὁπόταν ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ ὁ ἀζυμίτης ἐπαρρησίασε τὰ δόγματα τῶν Λατίνων εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν καὶ ἐζητοῦσε νὰ ἑνώσῃ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν μὲ τὴν Δυτικὴν...τότε ὁ ὅσιος Μελέτιος σμμβουλευθεὶς περὶ τούτου μὲ τὸν θεῖον Γαλακτίωνα, ἔρχεται μαζὺ μὲ αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν· ἦτον δὲ ὁ Γαλακτίων ἱερομόναχος καὶ ἀσκήτευεν ὁμοῦ μὲ τὸν ὅσιον εἰς τὸ Γαλήσιον ὄρος...ἐπαρεστάθησαν ἔμπροσθεν τοῦ λατινόφρονος βασιλέως Μιχαὴλ καὶ ὡμολόγουν παρρησίᾳ, ὅτι αὐτοὶ εἶναι διαφεντευταὶ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ὅτι δὲν συγκοινωνοῦν μὲ τὴν αἵρεσιν τοῦ λατινισμοῦ...διατὶ καλλίτερα προτιμῶμεν νὰ χάσωμεν τὰς φρένας μας παρὰ νὰ χάσωμεν τὴν Ὀρθοδοξίαν

μας» (αὐτ. σ. 265-6). Ὁ βασιλεὺς βασανίσας αὐτοὺς πολυειδῶς καὶ μὴ δυνηθεὶς αὐτοὺς νὰ μεταπείσῃ αὐτούς, «προστάζει νὰ ἐξορισθοῦν *εἰς τὴν Σκῦρον, ἡ ὁποία εἶναι νησὶ ὑποκείμενον εἰς τὴν μητρόπολιν Ἀθηνῶν*· καὶ ἀπὸ τὴν Σκῦρον στέλλεται εἰς τὴν Ῥώμην ὁ θεῖος Μελέτιος διὰ νὰ διαλεχθῇ περὶ πίστεως μὲ τοὺς σοφοὺς τοῦ Πάπα, ὁ ὁποῖος τὸν ἔβαλεν εἰς φυλακήν, καὶ τὸν εἶχε «εἰς τὰ δεσμὰ ἑπτὰ χρόνους· ὕστερον δὲ στέλλεται πάλιν εἰς τὴν Σκῦρον...καὶ κλείεται εἰς μίαν φυλακὴν μαζὺ μὲ τὸν καλὸν Γαλακτίωνα» (αὐτ. σ. 286). Ἔπειτα καὶ πάλιν ἀνακαλεῖ αὐτοὺς ὁ βασιλεὺς εἰς Κ/πολιν «καὶ μὴν ἠξεύρωντας τί νὰ κάμῃ, ἐπειδὴ καὶ δὲν ἠμπόρεσε νὰ νικήσῃ τὴν γνώμην τῶν ἁγίων, ἐσπούδαζε νὰ νικήσῃ τὰ σώματά τους μὲ βάσανα, καὶ τοῦ μὲ ἱεροῦ Γαλακτίωνος ἐτύφλωσε...τοὺς ὀφθαλμούς, τοῦ δὲ ἁγίου Μελετίου ἔκοψε τὴν γλῶσσαν» (αὐτ. σ. 287).

IV. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ ΕΙΣ ΑΠΑΣΑΝ ΤΗΝ ΛΟΓΙΚΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΝ (1)

«Οὐ μόνον καλῶς, ἀλλὰ καὶ λίαν ὀρθῶς τοῖς ἐρωτῶσιν ὁ πάλαι Σωκράτης περὶ δυνάμεως ἀπεκρίνατο λόγου (2) εἰπὼν οὑτωσίν: «ἐν μὲν πολέμῳ πρὸς ἀσφάλειαν σίδηρος χρυσοῦ κρείτων, ἐν δὲ τῷ ζῆν εὐδαιμόνως λόγος πλούτου· καίτοι καλὸς μὲν ὁ χρυσὸς τῇ ὄψει, ἀλλ' ἐν καιρῷ καταδρομῆς, οὐχ ἧττον τῶν πολεμίων ἢ τῶν κυρίων λέγεται, σίδηρος δὲ τῇ στερρότητι πρὸς πάντων ἀντέχων ὑπὲρ πάντων προτείνεται καὶ φύλαξ ἀεὶ τοῦ χρυσίου καθίσταται· ταύτῃ τοι καὶ λόγος πλούτου παρὰ πολὺ διενήνοχεν· πολλάκις γὰρ πλούσιος περὶ λόγους ἀγύμναστος ἐρήμην ἑάλω (=μάτην νικᾶται) (3) καὶ στερηθεὶς τοῦ πλούτου τηνάλ[λ]ως ἐφάνη τούτῳ τεθαρρηκώς, λόγος δὲ τεχνικός, ἀπὸ διανοίας ἠσκημένης προεληλυθώς, τομώτερος ἐφάνη μαχαίρας καὶ

---

1. Κῶδιξ τῆς ἐν Καυσοκαλυβίοις καλύβης τῶν Ἰωασαφαίων, γνωστῶν ἁγιογράφων, ὑπ' ἀριθ. 9, προερχόμενος ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ διδασκάλου Χριστοφόρου τοῦ Προδρομίτου τοῦ παλαιοτέρου (ἴδ. Γρηγ. Παλαμᾶν περὶ τούτου πενιχρά τινα, ἅπερ ἐδημοσίευσεν ὁ μακαρίτης ἀρχιμανδρίτης Χριστόφορος Κτενᾶς, τόμ. Β', 1918, σ. 114—116· ἀλλ' ὁ ἡμέτ. εἶναι ὁ Ἀρτηνὸς κατὰ αἰῶνα σχεδὸν προγενέστερος ἐκείνου). Ἀποτελεῖται ἐκ 764 σελίδων καταπεφορτισμένων ἐπὶ τῆς ᾤας διὰ πολυπληθῶν σημειώσεων εἰς ἀπίστευτον βαθμὸν μικρογραφικῶς γεγραμμένων. Τὸ κείμενον διασαφηνίζεται διὰ πολλῶν σχημάτων καλλιτεχνικῶς ἐπεξειργασμένων. Εἶναι δὲ ὁ κῶδιξ καθ' ὅλα αὐτόγραφος τοῦ συγγραφέως ὡς ἐν τέλει σημειοῦται: «γέγραπται διὰ χειρὸς Γεωργίου τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ σχολῆς διδασκάλου τοῦ Τραπεζουντίου καὶ ἐν ἀρχῇ: «καὶ τόδε Γεωργίου τοῦ ἐκ Τραπεζοῦντος, υἱοῦ Θεοδώρου».

2. ἐπὶ τῆς ᾤας: «τί δύναται ὁ λόγος καιρῷ εἰρήνης, ὅρα Λουκιανοῦ τοῦ Σαμοσατέως ἐν τῷ Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες, τί περὶ σιδήρου καὶ χρυσοῦ πρὸς Κροῖσον ὁ Σόλων φησίν.

3. τὰ ἐνταῦθα ἐντὸς παρενθέσεως κείμενα ἐν τῷ κώδικι εὕρηνται ὑπεράνω τῶν λέξεων.

ὀξύτερος ἀκωκῆς, ἐχθροὺς μὲν ἀνιάσας, φίλους δὲ τέρψας, καὶ τὸν λέγοντα δὴ οὐ μόνον παρά γε φίλοις, ἀλλὰ καὐτοῖς τοῖς ἐχθροῖς οὐ τοῦ τυχόντος ἀξιώσας ἐπαίνου· οἶδε γὰρ καὶ πολέμιος θαυμάζειν ἀνδρὸς ἀρετήν. Τοίνυν ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς, ὦ φοιτηταί, εὐδαιμόνως ζῆν ἐγνωκότες καὶ τὸν λόγον παρὰ πολὺ τοῦ πλούτου προκρίναντες, καὶ δὴ ἱκανῶς γυμνασθέντες περὶ κυκλοπαιδείαν, ὅση περί τε τοὺς κανονισμοὺς τῶν μερῶν τοῦ λόγου καὶ σύνθεσιν τῶν κατ' εἶδος ῥημάτων στρέφεται, καὶ πράξει ἐνδελεχεῖ τῇ κατ' αὐτὴν (σ. 2) ἐθισθέντες, λόγων καταβολὰς (=βάσεις) ὑμῖν αὐτοῖς ἐνεθήκατε· διὸ καιρὸς ἤδη ἐφ' ἑτέραν δέδοκται μεταβῆναι παιδείαν, ἥτις τάς τε καταβολὰς εἰς φῶς προάξει καὶ τὸν λόγον ὡς μάχαιραν ἐν βαφῇ εὐμεθόδως στομώσει, ἵν' ὅπως ἐγκρατεῖς λόγων μεθοδικῶν (=τεχνικῶν) γινόμενοι διά τε θεωρίας καὶ δυνάμεως λογικῆς προσφυῶς συλλογίζησθε περὶ ἑκάστου καὶ πρὸς τοὺς ἀντιλέγοντας τῇ ἀληθείᾳ ἐπιστημόνως ἀντιλέγητε· καὶ δὴ πρὸ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν φιλοσοφίαν ὑμᾶς ἐπιποθοῦντας ὁρῶν καὶ τῶν ταύτης ὀργίων προθυμότατα γλιχομένους, οὐχ ἧττον ἐπαινῶ τὸ πρόθυμον ἢ μακαρίζω τὸ φιλομαθές, θεὸς ἄντικρυς τοῦτο ὑμῖν ἀποκαλύψας (sic) καὶ ἐπὶ τοῦτο προτρέψας, ἐν τοιούτοις καιροῖς δηλαδή, ἐν οἷς οὐ μόνον φιλοσοφία ἐξ ἀνθρώπων ἐλήλατε, ἀλλὰ καὶ οἱ ὁπωσοῦν (1) ταύτης ἑλόμενοι (=μετέχοντες) μυρίοις δεινοῖς ὁσημέραι παλαίουσιν. Νέοις ὑμῖν ἤδη οὖσι τρυφὴ μὲν καὶ ἡ ἄλλη σπατάλη ἅπασα περιφρονεῖται, φιλοσοφία δὲ καὶ ὁ περὶ αὐτὴν πόνος ἀντιποιοῦνται (=ἐπιμελοῦνται), εἰδόσιν ὅτι φιλοσοφία ὥσπερ πλάστης ἀγαθὸς (2) καλὸν τῇ ψυχῇ περιτίθησι σχῆμα (3), ὥς ἔφη τις τῶν ἐπὶ φιλοσοφίαν δόξαν ἐχόντων· φιλοσοφία, φημί, ἥτις μόνη τὸν ἄνθρωπον θεὸν ἀπεργάσ[ασθ]αι δύναμιν εἴληχε, δι' ἧς ἄνθρωποι τὰς ἀτάκτους ὁρμὰς ἀναστέλλουσι καὶ τὰς (σ. 3) ὀρέξεις ἐν τάξει κοσμοῦσι, τῶν τε ἀλόγων παθῶν (=θυμοῦ καὶ ἐπιθυμίας) εὐλόγως κατακρατοῦσι καὶ πρὸς εὐζωΐαν τοῦ λοιποῦ ἑαυτοὺς ἐπιρρυθμίζουσι (=κοσμοῦσι)· τῷ ὄντι γὰρ πράγματος ἐφίεσθε θειοτάτου καὶ ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἀναγκαιοτάτου, οἷον οὔθ' ἧκεν ἕτερον, οὔθ' ἥξει πώποτ' ἐν ἀνθρώποις· ἀλλ' ἐπειδὴ ὥσπερ ἐπὶ πράγματος ἔστι τις μέθοδος διά τινων προγυμνασμάτων καὶ κατορθωμάτων εἰσάγουσα εὐχερῶς ἐπὶ τοῦτο τοὺς περὶ αὐτὸ πονοῦντας, οὕτω κἀνταῦθα, ἔστιν λογικὴ μέθοδος εἰσάγουσα τοὺς πρωτοπείρους διὰ τῶν ταύτῃ κατορθουμένων ὀργάνων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς φιλοσοφίας εὐμαρῶς. οὕτως ἀναγκαία, οὕτως ἐπωφελής, ὥστε τῷ ἴσῳ μέτρῳ τὴν φιλοσοφίαν μετρεῖσθαι (τὴν λογικὴν) τοῖς μυουμένοις, καθ' ὅσον ἔλαχεν ἕκαστος τούτων (τῶν μυουμένων) εὐμοιρῆσαι

1. ὁποσοῦν καὶ ἀνωτ. προθυμώτατα.

2. ἐπὶ τῆς ᾤας: «ὁ Δημόφιλος ἔφη τοῦτο: «ὁ λόγος ὥσπερ πλάστης ἀγαθὸς τῇ ψυχῇ περιτίθησι σχήματα», ἐν τοῖς γνωμολογίοις καὶ ἀποφθέγμασιν».

3. οἷα ὁ πηλουργὸς τῇ ἀνειδέῳ (γρ. ἀνειδέῳ) ὕλῃ ἢ χύτρας ἢ πίθου περιτίθησι σχῆμα.

τῆς τοιαύτης (λογικῆς) μεθόδου ([1]) ἀμέλει ταύτην ἐπάναγκες πρὸ φιλοσοφίας ὑμᾶς διδαχθῆναι, καὶ ὅση δύναμις περὶ ταύτην ἀσχοληθῆναι, ἵνα διὰ τῶν ταύτης κανόνων ὄργανα κατασκευάσαντες (οἷς φιλοσοφίᾳ χρήσεσθε πρὸς διάγνωσιν ἀληθείας καὶ ψεύδους) ἐπὶ φιλοσοφίαν μεταβήσεσθε. Ἡμεῖς δὲ σὺν Θεῷ τὸν θειότατον ἡμῶν καθηγητὴν προστάτην τοῦ λόγου ποιήσαντες τῇ τούτου Περὶ λογικῆς ἑρμηνείᾳ τὰ πλεῖστα χρησάμενοι, ἐξ ὧν τε ἐγγράφως, (σ. 4) ἐξ ὧν τε καὶ ἀκηκοότες τῇ μνήμῃ συμπεριφέρομεν, ὑμῖν αὐτοῖς ἐν ταῖς κατὰ λογικὴν σπουδαῖς βοηθήσομεν, συντομίᾳ τε χρησάμενοι καὶ ἀκεραιότητι (=εὐκινοία. sic) δογμάτων ἐν πᾶσιν, ἐξ ὧν ἕπεται ἥ τε τῆς μνήμης εὐμάρεια καὶ ἡ τῆς ἀληθείας ἐπίτευξις, ὧν καὶ ὑμᾶς ἐγκρατεῖς γενέσθαι οὐ παντάπασιν ἐλπίδος ἀποπεπτώκαμεν.

σ. 783. Τέλος. «διὸ πέρας ἐπιθετέον τῇ λογικῇ πραγματείᾳ, περὶ ἧς πληρέστερον μὲν τὸ κατ᾽ ἀρχὰς ἐπιτομώτερον δὲ περίπου τὸ τέλος ἐχρησάμεθα τῇ διδασκαλίᾳ, τῇ βραχύτητι τοῦ χρόνου ἐπειγόμενοι καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς ἀπὸ τοῦ καιροῦ περιστάσεσιν. ἀποχρώντως μέντοι περὶ τῶν ἀναγκαίων, μάλιστα μὲν τῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου τῆς τε ἀποδόσεως τῶν ὁρισμῶν καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ὄντων εἰρήκαμεν, ἅπερ εἰσὶν ἔργα τῆς λογικῆς τέχνης ἀναγκαῖα εἰς ζήτησιν καὶ διάγνωσιν τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἀπόκτησιν, εἰ βούλει δὲ καὶ εἰς γνῶσιν ἡμῶν αὐτῶν καὶ τοῦ πρώτου τῶν ὅλων αἰτίου κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ.

Ἔρρωσθε τοιγαροῦν συνεχῶς τοῖς λεχθεῖσιν ἐνδιατρίβοντες τῷ συναπτιστικῷ (sic) φωτὶ ὁδηγούμενοι τῆς ἐνυποστάτου καὶ πηγαίας σοφίας, (σ. 764) ἐξ ἧς πηγάζει πᾶσα εἰς ἀνθρώπους τελειότης τε καὶ εὐζωΐα, ᾗ δόξα πρέπει εἰς ἀπεράντους αἰῶνας· Ἀμήν.

Τέλος καὶ τῷ Θεῷ κλέος. γέγραπται διὰ χειρὸς Γεωργίου τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Σχολῆς διδασκάλου τοῦ Τραπεζουντίου».

ΚΩΔ. ΙΩΑΣΑΦΑΙΩΝ 11, φ. 70-73 ΤΟΥ XVIII ΑΙΩΝΟΣ

φ. 70α. Φραγκίσκου πρεσβυτέρου τοῦ Τουριανοῦ (ἴδ. Migne 140, στ. 469). Προλεγόμενα εἰς τὰς τῶν ἁγίων ἀποστόλων διαταγάς.

φ. 70β. Καθάπερ ἐν τοῖς πάλαι χρόνοις οἱ αἱρετικοὶ ἔγραψαν βιβλία ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ὡς οἱ Μανιχαῖοι τὸ κατὰ Θωμᾶν Εὐαγγέλιον, ἔτι καὶ ἐπ᾽ ὀνόματι τῶν προφητῶν καὶ τῶν πατριαρχῶν, οὕτω καὶ τὰ συγγραφέντα ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, λέγω δὲ τὰ Εὐαγγέλια, καὶ τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰς πράξεις αὐτῶν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν, προσέτι δὲ καὶ τὰ τῆς παλαιᾶς Διαθήκης οἱ αὐτοὶ διέφθειραν, ὅσον τὸ ἐπ᾽ αὐτοῖς, ἰο-

---

1. ἐπὶ τῆς ῴας: «οἵας γὰρ βάσεις τῆς λογικῆς ἑαυτῷ κατορθώσει τοιαῦτα εἰς τὰ ἐποικοδομήματα· εἰ μὲν ἑδραῖα, κἀκεῖνα, εἰ δ᾽ ἐπισφαλῆ, κἀκεῖνα· τοῦτο γὰρ τό, τῷ ἴσῳ μετρεῖσθαι μέτρῳ τῆς λογικῆς, τὴν φιλοσοφίαν» (λείπει λέξις).

βόλους ἐγκατασπείραντες διδασκαλίας· ἔστι δὲ ῥαδίως πληροφορηθῆναι περὶ τούτου καὶ ἐκ πολλῶν ἑτέρων μάλιστα δὲ ἐκ τῶν τὰ τῶν αἱρετικῶν ἐξελεγξάντων καὶ καταβαλόντων, Εἰρηναίου, φημί, καὶ Ἰουστίνου καὶ Ἐπιφανίου καὶ τῶν λοιπῶν, ἵνα μὴ πάντας καταλέγω· τοὺς δὲ τῶν θείων γραφῶν μὴ φεισαμένους τί ἂν δυσωπηθέντας εἰκὸς ἐστὶ [1] μὴ τὸ αὐτὸ τῶν θείων πατέρων καὶ διδασκάλων κατατολμῆσαι; Ἀμμώνιος γοῦν ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ β' βιβλίῳ κατὰ Ἰουλιανοῦ μαρτυρεῖ τοὺς ἀπὸ Ὠριγένους τὴν προϋπαρξιν τῶν ψυχῶν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κολάσεως ἐν τῷ Α' καὶ Β' τῶν τοῦ Κλήμεντος τοῦ Στρωματέως ἐγκαταμῖξαι· ὡσαύτως (φ. 71α) ἐν τῷ τοῦ Μεθοδίου κατὰ προϋπάρξεως ψυχῶν βιβλίῳ τὴν αὐτὴν ἀποκατάστασιν συγκερᾶσαι καὶ τὰ τοῦ Γρηγορίου, Νυσσαέως ἐπισκόπου, τοὺς αὐτοὺς τούτους κατανοθεῦσαι· προστίθησι δὲ ὁ αὐτὸς Ἀμμώνιος, ὅτι φασί τινες καὶ τὸν λόγον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζοῦ εἰς τὰ Θεοφάνεια ὑπὸ τῶν αὐτῶν διαφθαρῆναι, ἐν ᾧ φησὶν ὁ Γρηγόριος κατὰ τῶν τῆς αἱρέσεως Ναυάτου ὀπαδῶν [2], ἐκεῖ τῷ πυρὶ βαπτισθήσονται τῷ τελευταίῳ βαπτίσματι, τῷ ἐπιπονωτέρῳ καὶ μακροτέρῳ, ὃ ἐσθίει ὡς χόρτον τὴν ὕλην, καὶ δαπανᾷ πάσης κακίας κουφότητα· δοκεῖ γὰρ ἐνταῦθα κατὰ τὸν Ὠριγένην τελευταῖον βάπτισμα καθαρτικὸν ἁμαρτιῶν τιθέναι τὴν κόλασιν. ὁμοίως τὸ ἐν τῇ πρώτῃ ὁμιλίᾳ τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν ἑξαήμερον: «τὰ ἀπὸ χρόνου ἀρξάμενα, πᾶσα ἀνάγκη, καὶ ἐν χρόνῳ συντελεσθῆναι· εἰ ἀρχὴν ἔχει χρονικὴν μὴ ἀμφιβάλῃς περὶ τοῦ τέλους». Τοῦτο φασὶ προσθεῖναι [3] τοὺς ἀπὸ Μάνεντος ἐπιχειροῦντας δεικνύειν τὰς ψυχὰς ἀνάρχους καὶ προϋπαρχούσας. καὶ Σεβῆρος δέ, ὥς φησὶν Ἀναστάσιος ὁ Ἀντιοχείας ἐν τῷ Ὁδηγῷ, πολλὰς χρήσεις τῶν παλαιῶν διδασκάλων διαστρέψας βίβλον συνέταξεν ἐπονομάσας Φιλαλήθη, ὅμοιόν τι ἐπιχειρήσας τῷ Ἀκύλᾳ, (φ. 71β) τῆς τῶν Ἑβδομήκοντα ἐκδόσεως διαφθορεῖ καὶ τῶν Ἰουδαϊστῶν καθηγητῇ. καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς Ἀναστάσιος ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ λέγει, Αὐγουστάλιόν τινα [4] Σεβηριανὸν σχεῖν ἐπὶ ἱκανοὺς τρόπους (γρ. χρόνους) δεκατέσσαρας καλλιγράφους ὁμόφρονας αὐτοῦ κατ' ἐπιτροπὴν αὐτοῦ καθεζομένους καὶ φαλσεύοντας [5] τὰς βίβλους τῶν δογμάτων τῶν ἁγίων πατέρων, καὶ μάλιστα τοῦ ἁγίου Κυρίλλου. Ἀλλὰ πρὸς τί ταῦτα εἴρηταί μοι, φαίη τις ἄν; οὐχὶ καὶ ταύτας τὰς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Διατάξεων βίβλους παραπλησίως οἱ τῶν αἱρέσεων προστάται διέφθειραν; ναί, φασί τινες καὶ πρὸς πίστωσιν παράγουσι κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου, οὕτω κατὰ λέξιν ἔχοντα: «Ταῖς τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος Διαταγαῖς

1. ἐστί. τὸ χωρίον χωλαίνει.
2. ὁ κῶδ. τυχόν.
3. προσθῆναι.
4. τινά. καὶ κατωτ. τινές.
5. γρ. φαλκιδεύοντας.

πάλαι ὑπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς Ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα παρεντεθεῖναι, καὶ διὰ τοῦτο εἰκότως δόξαι τῇ αὐτῇ συνόδῳ ποιήσασθαι αὐτῶν ἀποβολὴν διὰ τὴν μικρὰν σύγκρασιν τῶν ἀσεβημάτων» (1). Συγχωρείσθω (2) τοῦτο· ἀλλὰ μήτις οἰέσθω, ὁπόταν οἱ αἱρετικοί τινας βίβλους διαφθείρουσι, οἷόν τε εἶναι μηδεμίαν αὐτῶν ἐκφυγεῖν τὴν διαφθοράν, οὐχ οὕτως ἔχει· καίτοι γὰρ πάσας (3) τὰς βίβλους τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, ὡς ἔφθην εἰπών, δεκατεσσάρων καλλιγράφων κατ' ἐπιτροπὴν καὶ ὑπήχησιν τοῦ Αὐγουσταλίου διαπρεψάντων (4) ὅμως ἃς (sic) νῦν ἔχομεν μετὰ χεῖρας ἀνέπαφοι τῆς διαφθορᾶς διέμειναν, ὡς ῥαδίως ἐστὶν ἐκ τῆς καθ' ἑκάστην ἀναγνώσεως αὐτῶν πληροφορηθῆναι. ὁμοίως καὶ ἐν τῷ ἑτέρῳ βιβλίῳ νῦν παρ' Ἕλλησι φερομένῳ Κλήμεντος τῷ ἁγίῳ Πέτρῳ μαθητευθέντος, περὶ κηρυγμάτων καὶ ἀποδημιῶν τοῦ Πέτρου ἐπέμιξαν οἱ αἱρετικοί, ὡς ὁ Ἀμμώνιος μαρτυρεῖ, τό: «ἐν ἀρχῇ κτίσας ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἔκτισε καὶ τὸν υἱόν». ἐγὼ δὲ τῷ τοιῷδε βιβλίῳ ἐντυχὼν τοῦτο εὗρον μόνον, ὅτι οὐρανὸν ἐδημιούργησε καὶ τὴν γῆν ἐποίησε καὶ τὰ λοιπὰ ὀρθὰ ἦν πάντα. τὸ δὲ βιβλίον τοῦτο, ὅτι οἱ παλαιοὶ διὰ τιμῆς εἶχον πολλῆς, ἔστι μαθεῖν ἐξ ὧν εἶπεν ὁ Ἄρειος συγκατατεθέντος καὶ προσβεβαιοῦντος τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου ἐν τῇ πρὸς Ἄρειον ἐν Νικαίᾳ διαλέξει παρ' ἡμῖν φερομένῃ· λέγει γὰρ Ἄρειος πρὸς Ἀθανάσιον: «σὺ δὲ τί φῄς με ἀΐδιον συντιθέσθαι τὸ θεῖον; οὐκ ἐπηκροάσω ποτὲ Κλήμεντος τοῦ παρηκολουθηκότος Πέτρῳ τῷ ἀποστόλῳ, ὡς καθαιρεῖ τὴν τοιαύτην δόξαν; Ἀθανάσιος: μέμνησο, (φ. 72β) ὦ ἄνθρωπε, καὶ μὴ πλανῶ· ἐγὼ γὰρ ἁπλοῦν, ἀσύνθετον, ἀπερίγραπτον τὸ θεῖον σέβομαι, μεμαθηκὼς ἐκ τῶν θείων καὶ ἱερῶν γραφῶν καὶ τῶν καθεξῆς διαδεξαμένων τὴν ἐπισκοπήν· τὸ δὲ βιβλίον Κλήμεντος οὕτω φυσίν: ἕνα Θεὸν γνωρίζοντες ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν, ἄναρχον, ἀτελεύτητον, αἰώνιον, ἀίδιον, ἁπλοῦν, ἀσύνθετον, ἀπερίγραπτον καὶ τὰ ἑξῆς. «Πρὸς τούτοις δὲ καὶ μάρτυς ὁ αὐτὸς Ἀμμώνιος, ὅτι καὶ οἱ τῆς αἱρέσεως τῶν Σεβηριανῶν τὴν τετάρτην ἐπιστολὴν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου πρὸς Γάιον διαφθείραντες, οὗ λέγει περὶ τοῦ Κυρίου, «ὑπὲρ ἀνθρώπους καὶ κατὰ ἀνθρώπους οὐσιωμένος», ἐξήλειψαν (5) τὸ κατ' ἀνθρώπους, ὅπερ ἐν τοῖς νῦν βιβλίοις σώζεται· τὸ γὰρ τοῦ ἐννάτου κεφαλαίου περὶ θείων ὀνομάτων, ὑπὲρ πᾶν ἀγέννητον, ἀπολύτως ἀγέννητον, οὐχ οἱ Μανιχαῖοι τοὺς ἀγγέλους ἀγεννήτους φανταζόμενοι προσέθηκαν κατὰ τὸν Ἀμμώνιον; μᾶλλον δὲ καταχρηστικῶς τὰ ἀόρατα ἀγέννητα κατὰ τοὺς φιλοσόφους καλεῖ ὁ Διονύσιος, ὡς ὁ ὁμώνυμος αὐτῷ Διονύσιος ὁ Ἀλεξαν-

---

1. Καίτοι ταῦτα σημειοῦνται δι' εἰσαγωγικῶν δὲν ἐλήφθησαν αὐτολεξεὶ ἐκ τοῦ β' καν. τῆς ς' συνόδου
2. συγχωρήσθω.
3. πᾶσ ις.
4. γρ. διαστρεψάντων.
5. ἐξήληψαν.

δρείας ἐν τοῖς εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην σχολίοις φησίν, ὡς εὗρον ἐν τῷ Ὁδηγῷ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου. τὸν αὐτὸν οὖν τρόπον ἴσως (φ. 73α) καὶ αἱ Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων πάλαι διεφθάρησαν ὑπὸ τῶν φθοροποιῶν καὶ δοξοσόφων αἱρετικῶν, ὅμως οὐκ ἀπίθανον, πολλὰ μὲν ἀντίγραφα αὐτοὺς ἐκλαθεῖν ἀποκεκρυμμένα, ὧν εἰσίν, οἷς ἐγὼ ἐνετυχον τρισὶ παλαιοῖς ἓν μὲν ἐν Καλαβρίᾳ εὑρεθέν (1), ἕτερον δὲ ἐν Σικελίᾳ, τὸ δὲ τρίτον καὶ παλαιότερον ἐν Κρήτῃ (2) τῇ νήσῳ, ἐν οἷς πάντα καθαρὰ καὶ γνήσια.

V. ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ[3]

ΚΩΔ. ΚΑΥΣΟΚ. 36[4].

(φ. 456β) Περὶ τῆς περιβολῆς καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ πόσα ἔτη ἔζησεν. ὁ Μέγας τοίνυν πατὴρ ἡμῶν καὶ ὁμολογη-

1. εὐρεθέν.
2. κρήτη.
3. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὑπέγραψα «Χριστολογικὰ καὶ Παναγιολογικά» διορθωτὴς τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας εἰς τὸ τελευταῖον φαίνεται παραξενευθεὶς ὑπεσημειώσατο: «Θεομητορικά». Ἀλλ' ἀφοῦ ἐκωδικοποιήθη καὶ παρ' ἡμῖν τὸ «Χριστολογία» ἀπὸ 50ετίας ἤδη, ὑπεισῆλθε καὶ τὸ «Παναγιολογία». Πρὸ 40 καὶ πλέον ἐτῶν ἀνέγνων τὸν ὅρον εἰς τὴν «Ἀτλαντίδα» τῆς Ἀμερικῆς καὶ συνεξέδραμε καλῶς πρὸς τὸ «Παναγιολατρεία», ὅρος καθιερωθεὶς πλέον καὶ παρ' ἡμῖν. Οἱ καθολικοί, οἵτινες πολὺ προσέχουν εἰς τὰς πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου ἐκφράσεις των, ἐδημιούργησαν τὴν λέξιν *Mariologie* (βλ. Irémikon, τόμ. 22, 1944, σ. 139—159 τὸ ἄρθρον τοῦ E. Bouyer, Le culte (= λατρεία) de la Mére de Dieu dans l' église cattholique)[1]. Ἡμεῖς δὲν ἠδυνάμεθα νὰ μεταχειρισθῶμεν τὸν ὅρον τουτον, διότι ὁ λαὸς οὐδέποτε ἐκφωνεῖ Μαρία, ἀλλὰ Παναγία, εἶναι δὲ ἱερατικὴ καὶ παρ' ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἡ λέξις. Ἐν Ἐλευσῖνι ἦτο ὁ ἱερεὺς *«παναγὴς»* ἐκ τοῦ γένους τῶν κηρύκων, οὗτινος σώζεται ὁ θρόνος ἐν τῷ Διονυσ. θεάτρῳ μὲ τὴν ἐπιγραφήν: «Κήρυκος παναγοῦς καὶ ἱερέως». Ἦσαν δὲ καὶ «παναγεῖς ἱέρειαι» ἔχουσαι τὸ προνόμιον νὰ ἅπτωνται τῶν ἱερῶν καὶ περιφέρωσιν αὐτά, ἄγαμοι, ἀφωσιωμέναι εἰς τὴν λατρείαν τῶν δύο θεοτήτων. Καθ' Ἡσύχιον: *«Παναγία* ἱέρεια, ἥτις οὐ μίσγεται ἀνδρί». Ὡς οὐσιαστικὸν κατήντησεν ἤδη παρ' ἡμῖν, καὶ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ Παρακλητικῇ. ἐν τῇ γ. ᾠδῇ τοῦ γ' ἤχου, Τετάρτῃ πρωΐ, τοῦ καν. τῆς Θεοτόκου: «Παναγία, αἴτησαι τοῦ οἰκτειρῆσαι ἡμᾶς» καὶ ἐν τῇ ᾠδῇ ε' Θεοτοκίον, ἠχ. βαρύς, Δευτέρα πρωΐ: «Διὰ σοῦ, Παναγία, σοὶ ποιήσας μεγαλεῖα ὁ Θεός». Διὰ τὸν ὅρον «Παναγιολατρεία», ὅστις ἐσκανδάλισέ τινας, διότι οὕτως ὑπεγράψαμεν καὶ ἡμεῖς τὸ ἄρθρον ἐν τῇ Χριστ. καὶ Θρησκ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Α', 1936, ἐν λ. Ἄθως, ἔπιθι ὅσα γράφει ἡ Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ΙϚ', σ. 497. Πλὴν ἐμοῦ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀπαρατηρήτως οὕτως ἔγραψαν[2]. Τὸ δὲ «Θεομητορικὰ» καθιερώθη εἰς τοὺς ὕμνους καὶ μόνον.
4. Τὸ κείμενον διὰ τὰς πολλὰς κῆρας ἀφήνομεν ἀδιόρθωτον.

1. Βλ. Adolf Eberle, Die Marioloqie des heil. Cyrillus von Alexandrien. Fribourg B. 1926, σ. 124, C. Chevalier, La Marioloqie de saint Jean Damascène (Orient. dhristiana, Roma, 1936 σ. 262. Die Marioloqie der ephremichen Schriften, Insbruck, Tyrolia 1938, σ. 88).
2. Ὁ ὅρος λατρεία ὑπὸ τῶν φιλολογούντων μεταχειριζόμενος ἔχει γενικὴν σημασίαν· π. χ. ὁ Π. Παπαγεωργίου ἔγραψε: «Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομ. ἁγίου Δημη-

τὴς μαξιμος καὶ αὖθις ὁ τῆς οἰκουμένης διδασκαλος ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὴν τοῦ κυρίου ἐνδυμασίαν ἡρμήνευσαι μάλα σαφός. ἔδοξε δέτησιν οὐκ οἶδοπῶς ἄλλως ἑρμηνεύσαι τὰ κατ᾽ αὐτήν. εὗρον γαρ ἕν τινι βιβλιδαρίῳ, ὡς πέντε ἦσαν τὰ τοὺ κυρίου ἱμάτια· ἓν μὲν τὸ ἐπὶ τοῦ σώματος· δεύτερον ἢ ἔξω περιβολή· τρίτον τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλὴς σκέπασμα· τέταρτον τὸ λεγόμενον λέντιον· πέμπτον τὰ ἐν τοῖς ποσὶ σανδάλια. καὶ οὕτω μεν τινὲς ἡρμηνευσαν τοδ᾽ ἀληθὲς διακρίνετωσαν οἱ ἐχέφρονες. Ἰωάννης δε τῆς μητροπολίτης θεσαλονίκης λόγον συγγράφον ἐπὶ τὴ κοιμήσι τῆς πανάγνου θεόμητορος, φησίν. ὅτι ἠσυνεγκε τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην εἰς τὸ ταμήον αὐτής. καὶ ἔδιξεν αὐτῶ τὴν κηδίαν αὔτης λέγουσα. τέκνον Ιωάννη, γίνωσκε ὅτι ουδὲν ἔχω ἐπι τῆς γῆς ἠμῆ μόνον τὴν κηδίαν μου καὶ δύο χιτώνας. ἠσὴν οὖν ἐνταῦθα δύο χείραι, καὶ ὅταν ἐξέλθω ἀπὸ τοῦ σώματος[1] δὸς ἑκάστη πρὸς ἕνα.

Ἔζησεν οὖν ἡ παναγία θεοτόκος ἐν τὴ ἀνθροπότητι οὔτος. ἐν τῷ ναῷ τοῦ κυρίου ἔτη ιδ. καὶ ἐν τῷ οἴκῳ ιωσὴφ μήνας ιγ· καὶ ευηγγελίσθη καὶ ἔτεκεν τὸν κύριον ημῶν Ἰησοῦν χριστόν ὁμοῦ ἔτη ιε καὶ μήναν ἕναν καὶ ἐπὶ της τοῦ κυρίου ἐνανθρωπήσεος ἔτη λγ. καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν ἔτι ια ἐν τῶ οἴκω τοῦ Ευαγγελιστοῦ Ιωαννου, ὁμου ἔτη νθ, καὶ μετεστη εἰς οὐρανοὖς. πρὸς ἣν τόδε ἦθος αὐτὶς οὔτος ἦχεν σεμνόν· ὀλιγόλαλος· ταχυπήκοος· σεμνοπεριπάτιτος· ἀπαρρησίαστος πρὸς πάντα ἄνθρωπον· ἀγέλαστος· ἀτάραχος· ἀόργητος, εὐπροσκήνητος· τιμητηκή· προσκυνοῦσα (φ. 457α) καὶ τιμῶσα πάντα ἄνθρωπον, ὥστε θαυμάζην πάντας τὴν σύνεσην αὐτῆς καὶ τὸν λόγον. η δὲ χαρακτήρες αὐτῆς οὔτος. τη ἠλικήα μέση· ἄλλοι δὲ τρίπηχην αὐτὴν ἦναι λεγουσιν· σιτόχροιος· ξανθόθριξ· ξανθόματος· ἐυόφθαλμος· μαυρόφρυς· μεσόριν· μακροχείρ· μακροδάκτυλος· εὔστολος· ταπεινὴ· εὐσχημάτιστος· ἀβλάκευτος· ἠμάτια αὐτόχροα ἀγαπῶσα καὶ μαρτυρὶ αὔτὴς τὸ ὀμοφόριον τοῦ ἐπὶ τοῦ ναοῦ αὐτῆς κείμενον.

Ἡ μέντοι διάπλασις της μορφῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ιησοῦ Χριστοῦ ὡς ἐξ ἀρχαίων παρειλήφαμεν τοιάδε τις ὡς ἐν τύπῳ περιλαβεῖν ἦν: ὡραῖος μὲν ἦν τὴν ὄψιν σφόδρα, τήν γε μὴν ἡλικίαν, εἴτουν ἀναδρομὴν τοῦ σώματος, ἑπτὰ σπιθαμῶν ἦν τελείων· ἐπίξανθον ἔχων τὴν τρίχα καὶ οὐ πάνυ δασεῖαν, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πρὸς τὸ οὖλον μετρίως πως ἀποκλίνουσαν· μέλαινας δέ γε

1. «Κοίμησις τῆς δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης», ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Μαρτίνου Jugie ἐν Patrologie orientale, Homéliès mariales byzantines κ.τ.λ.» II, τὸ χωρίον ἐν σ. 267, 21.

τρίου (Byz. Zeits. 17, 1908, σ. 321—318). Περὶ ἄλλων ἐπιθέτων τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος δοθέντων τῇ Θεοτόκῳ ὡς τὸ «κουροτρόφος» κ. ἄ. βλ. Picard, Ephèse et Claros κτλ. Paris 1922, σ. 710-11. Ὅθεν οἱ ὑπερκριτικοὶ τῆς Τυβίγγης πρῶτοι ἔπλασαν τὸν μῦθον περὶ τῆς ἐνταῦθα ταφῆς τῆς Θεοτόκου διὰ νὰ στηρίξωσι τὸν ἐξελληνισμὸν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι καὶ ἡ Ἄρτεμις ἐγένετο Θεοτόκος: κατ᾽ ἐμὴν ταπεινὴν εἰς τοῦτο ἔπεσε θῦμα ὁ καθολικισμὸς ὑποστηρίξας παρὰ τὴν ἰσχυρὰν παράδοσιν τὴν ἐν Ἐφέσῳ κοίμησιν τῆς Θεοτόκου.

τὰς ὀφρῦς εἶχε καὶ οὐ πάνυ ἐπικαμπεῖς, τοὺς δὲ ὀφθαλμοὺς χαροποιοὺς (¹) τινας καὶ ἠρέμα ἐπιξανθίζοντας· εὐόφθαλμος δὲ ἦν καὶ ἐπιῤῥιν (sic), τὴν μέντοι τρίχα τοῦ πώγωνος ξανθήν τινα εἶχε καὶ οὐκ εἰς πολὺ καθειμένην. μακροτέραν δὲ τὴν τρίχα της κεφαλῆς περιέφερεν· οὐδέποτε γὰρ ξυρὸς ἀνέβη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, οὐδὲ χεὶρ ἀνθρώπου, πλὴν τῆς μητρὸς αὐτοῦ νηπιάζοντος· ἠρέμα ἐπικλινὴς τὸν αὐχένα, ὡς μηδὲ πάνυ ὄρθιον καὶ ἐντεταμένην ἔχειν τὴν ἡλικίαν τοῦ σώματος· σιτόχρους δέ, καὶ οὐ στρογγύλην ἔχων τὴν ὄψιν ἐτύγχανεν, ἀλλ' ὥσπερ τῆς μητρὸς αὐτοῦ μικρὸν ὑποκαταβαίνουσαν, ὀλίγον δ' ἐπιφοινισσομένην, ὅσον ὑποφαίνειν τὸ σεμνόν τε καὶ συνετὸν τοὺ ἤθους καὶ ἥμερον καὶ τὸ καθάπαξ ἀόργητον· κατὰ πάντα δὲ ἦν ἐμφερὴς τῇ θείᾳ καὶ πανασπίλῳ ἐκείνου μητρί. ταῦτα μὲν ἐν τούτοις.

Τὰ ἄνωθεν ἀνεπίγραφα ὑπῆρχον.

(ἐν τῷ τελευταίῳ ἐπεμελήθη λίαν τῆς ὀρθογραφίας ὁ γραφεὺς)

ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

§ 14. Τὸ θεανδρικὸν σῶμα ἐστὶ τρίπηχυ, μικρὸν ἐπικεκυφὸς καὶ τὸ τῆς πραότητος ὑποφαῖνον ἰδίωμα· εὔοφρυ καὶ τοῦτο συνδεδεμένον, εὐόφθαλμον, εὔρινον, σιτόχροον, οὐλότριχον τὴν κεφαλὴν καὶ ξανθὸν ὀλίγον. μέλαν δὲ τὸ γένειον καὶ τοὺς δακτύλους δὲ τῶν ἀχράντων χειρῶν μακροτέρους συμμέτρως, καὶ ἁπλῶς ὡς ὁ τῆς τεκούσης χαρακτήρ, ἐξ ἧς ἔμψυχον ἑαυτῷ καὶ τελείαν τὴν ἀνθρωπότητα περιέπλασεν.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

§ 15. Ἡ δὲ ὑπεραγία Θεοτόκος ἦν τῇ ἡλικίᾳ μέση (ἄλλοι δὲ τρίπηχυν εἶναι καὶ αὐτὴν λέγουσι) σιτόχρους, ξανθόθριξ, ξανθόμματος, εὐόφθαλμος, μακρόφρυς, μακροδάκτυλος, εὔστολος, ταπεινή, ἀσχημάτιστος, ἀβλάκευτος, ἱμάτια αὐτόχροα ἀγαπῶσα καὶ μαρτυρεῖ αὐτῆς τὸ ὠμοφόριον τὸ ἐπὶ τοῦ ναοῦ αὐτῆς κείμενον. (Βλεπ. σελ. 266. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Ἑρμηνείαν τῆς ζωγρ. τέχνης, ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Α. Παπαδ. Κεραμέως. Ἐν Πετρουπόλει 1909)[2].

ΚΩΔΙΞ 4. ΧΑΡΤ. (0,17 × 0,11) φ. 181, XVIII ΤΗΣ ΚΑΛΥΒΗΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

φ. 83α. Ἀφροδιτιανοῦ Πέρσου περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ τῆς ἄλλης κατασκευῆς.

---

1. Βλ. Νικ. Καλλίστου ἐκκλ. ἱστορ. Β', ΙΙ. Migne 145 σελ. 748, ὅπου βλέπ. διὰ τὸ χαρόπους. Οὐδὲν διαφέρει εἰμὴ ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα χαροποιοὺς ἔχει χαροπούς.

2. «Περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ δεσποτικοῦ προσωπικοῦ προοώπου καὶ σώματος, καθὼς παρέδωκαν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται» (ἐν τῇ ἐκδ. β'. Ἀθηνῶν Α. Κωνσταντιτίδου 1855. μετὰ τὸ αὐτόπται ὑπάρχει τό: Γερμανοί, ἐλλείπει δὲ τὸ Κ|πόλεως, ὥστε οἱ Γερμανοὶ γίνονται οἱ πρῶτοι Χριστιανοί!). Ναὸς ἐνταῦθα ὑπονοεῖται ὁ τῶν Βλαχερνῶν, ὥστε ἐγράφησαν ταῦτα ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἦν δὲ τὸ ἦθος αὐτῆς σεμνόν, ὀλιγόλαλος, ταχυπήκοος, σεμνοπρεπεστάτη [1], πρὸς πάντα ἄνθρωπον ἀγέλαστος, ἀτάραχος, ἀόργιλος, εὐπροσκύνητος, τιμητική. Τιμῶσα, προσκυνοῦσα πάντα ἄνθρωπον, ὥστε θαυμάζειν πάντας εἰς τὴν σύνεσιν αὐτῆς καὶ τὴν λαλιάν· τῇ ἡλικίᾳ μέση, σιτόχροος, ξανθόθριξ, ξανθόμμματος, εὐόφθαλμος, μαυρόφρυς, μεσόρρινος, μακρόχειρ, μακροδάκτυλος, μακρόψις, εὔστοχος, ἄτυφος, ἀσχημάτιστος, ἄβλακος, ἱμάτια πορφυρᾶ [2] καὶ αὐτόχροα ἀγαπῶσα καὶ φοροῦσα, καὶ μαρτυρεῖ τὸ μαφόριον [3] αὐτῆς. ἔνηθε δὲ τὰ τῶν ἱερέων ἤγουν τὰ τοῦ Ναοῦ Κυρίου, προσκαρτεροῦσα ταῖς προσευχαῖς καὶ τῇ ἀναγνώσει καὶ τῇ νηστείᾳ καὶ τῷ ἐργοχείρῳ καὶ πάσῃ ἀρετῇ, ὡς τῇ ποικιλίᾳ τῶν ἔργων καὶ τῇ καταστάσει πολλῶν γυναικῶν διδάσκαλον γενέσθαι τὴν ὄντως Θεοτόκον καὶ ὑπερευλογημένην Μαρίαν.

Ὁ χαρακτὴρ τοῦ Δεσποτικοῦ χαρακτῆρος καθὼς παρέδωκαν οἱ ἀπ᾿ ἀρχῆς αὐτόπται. (ἀπαράλλακτον ὡς τὸ τοῦ Γερμανοῦ διὸ καὶ παρέλκει) [4].

φ. 84α. Περιγραφὴ ἀρίστη τῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ ἱστορηθείσης εἰκόνος τῆς Θεοτόκου.

Ἡλικίας τοῦ μέσου μέτρου μικρὸν ἀνέχουσα. τὸ κεχαριτωμένον ἐκεῖνο καὶ ἅγιον πρόσωπον βραχὺ τοῦ στρογγυλοῦ μηκυνόμενον· τὴν ῥῖνα, εὖ ὁμαλῶς κειμένην ἐπὶ τὸ εὐθές· τοὺς ὀφθαλμοὺς λίαν καλοὺς καὶ σεμνότητι κεχρωσμένους θειοτέρᾳ, κυανᾶς ὡσαύτως καὶ τὰς ὀφρῦς, τὰ χείλη δὲ τὰ πανάμωμα τῷ ἐρυθρῷ κοσμίως γαννυμένα· τοὺς δακτύλους δὲ τῶν θεοδό-

1. ὁ κῶδ. σεμνοπρεπέστατος.

2. πορφυρά.

3. μαφόρειον· κοινῶς οὕτως ἐλέγετο τὸ ὠμοφόριον. Τὰ ἀνωτέρω ὁ Ἁγιορείτης Νικόδημος συνοψίζει ὡς ἑξῆς σταχυολογήσας ἐκ τοῦ Ἐπιφανίου, Κορεσίου καὶ Μελετίου Ἀθηνῶν :

«Ἡ Κυρία Θεοτόκος εἶχε τὸ χρῶμα τοῦ θεοδόχου της σώματος ὅμοιον μὲ τὸ χρῶμα τοῦ σιταρίου· εἶχε τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ξανθάς· εἶχε ὀφθαλμοὺς πολλὰ ὡραίους, χρωματισμένους μὲ θείαν σεμνότητα, ὡραϊσμένους μὲ κόρας ὀξεῖς καὶ ὁμοίους μὲ τὴν ἐλαίαν καὶ καλλυνομένους μὲ βλεφαρίδας φαιδροπρεπεῖς· εἶχε τὰ ὀφρύδια μαῦρα κυκλικῶς ἐσχηματισμένα. εἶχε τὴν μύτην ὁμαλὴν καὶ εὐθεῖαν. Τὰ πανάμωμα χείλη της ἦσαν ἀνθηρά, λάμποντα κοσμίως, μὲ ἐρυθρὸν χρῶμα καὶ γέμοντα ἀπὸ τῶν λόγων γλυκύτητα· εἶχε τὸ ἱεροπρεπὲς πρόσωπον ὄχι στρογγύλον, ἀλλὰ ὀλίγον μακρόν. Εἶχε τὰς θεοδόχους χεῖράς της μακράς, ὁμοίους καὶ τοὺς δακτύλους τῶν χειρῶν μακροὺς καὶ τετορνευμένους μὲ λεπτότητα. Ἐφόρει καὶ ἠγάπα ροῦχα φυσικῶς ἀπὸ λόγου των χρωματισμένα (αὐτόχροα)· ἦτο γεμάτη ἀπὸ τόσην θείαν χάριν καὶ σεβασμιότητα ὥστε ὅπου, ὅστις ἔβλεπε αὐτήν, ἐλάμβανεν εἰς τὴν ψυχήν του ἕνα κάποιον φόβον καὶ εὐλάβειαν καὶ χωρὶς νὰ τὴν ἠξεύρῃ προτήτερα, ἐγνώριζεν ἀπὸ μόνον τὸν ἐξωτερικὸν χαρακτῆρά της, ὅτι ἀληθῶς αὕτη εἶναι Μήτηρ Θεοῦ». (βλ. «Κῆπον Χαρίτων». Ταῦτα συμφωνοῦσι μᾶλλον πρὸς τὰ κατωτέρω).

4. Περὶ τούτου ἔγραψεν ὁ Α. Σοκόλωφ (Πετρούπολις 1911) ἐν τῷ περιοδικῷ «Στράντεκ», Ἰαν. σ. 15—49, Φεβρ. 169—188.

χων χειρῶν λεπτότητι τετορνευμένους ἐν συμμέτρῳ τῷ μήκει, καὶ τῆς θεολαμποῦς κεφαλῆς τὰς τρίχας κεφαλῆς τῷ ξανθῷ πραότερον ἠγλαϊσμένας.

φ. 84β. Ἀναστασίου Θεουπόλεως, Περὶ τοῦ Προδρόμου.

Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον ἀνάγκη μοι ὑπογρᾶψαί σοι αὐτὸν οὕτως: ὅτι Ἰωάννης ὁ υἱὸς Ζαχαρίου καὶ τῆς Ἐλισάβετ ἐν ταῖς ἐρήμοις ἀνατεθραμμένος, λευκόχρους καὶ μελανόθριξ καὶ μακρὰς ἐνδεδυμένος τρίχας καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ, ἐσθίων ἀκρίδας καὶ μέλι ἄγριον, προφήτης καὶ βαπτιστὴς καὶ ἀποκεφαλισθεὶς ὑπὸ Ἡρώδου.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΩΝ ΤΙΤΛΩΝ

ΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Ἡ 120ὴ Νεαρά, ἐκ τοῦ ἔτους 544, ἀπευθυνομένη τῷ πρωθυπουργῷ, «Πέτρῳ ἐπάρχῳ πραιτωρίων», προσαρμόζεται καλλίτερον πρὸς τὰ κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἰσχύσαντα. Εἰς τὸν πατριάρχην ἀποδίδεται ὁ τίτλος «μακαριώτατος» (κεφ. V. αὐτόθι, σελὶς 581, στίχος 17), ἤτοι ὁ νέος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐμφανισθεὶς τίτλος αὐτοῦ. Ὅλοι ὁμοῦ οἱ πατριάρχαι ὀνομάζονται τρεῖς φορὰς «ἁγιώτατοι» (κεφ. VI. αὐτόθι, σελὶς 583, στίχος 31). Ὁ τίτλος οὗτος, ὡς γνωρίζομεν, περιορισθεὶς καὶ ἐξυψωθεὶς ἔτεινε νὰ γίνῃ πατριαρχικός. Ἤδη ἐνταῦθα παρουσιάζεται φθάσας εἰς τὸ τέρμα αὐτοῦ. Μετὰ τῶν «ἁγιωτάτων πατριαρχῶν» συμπεριλαμβάνεται βεβαίως καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἕκτου κεφαλαίου λεγομένων. «Ἐπὶ δὲ ταῖς ἄλλαις ἁγιωτάταις ἐκκλησίαις καὶ μοναστηρίοις... οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μοναστηρίοις ἐν τῇ βασιλίδι πόλει». Πρόκειται περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐκποιήσεως καὶ ἐμφυτεύσεως ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, εἰς τὰς ὁποίας ἀκριβῶς ποδηγετοῦνται οἱ ὡς «ἁγιώτατοι πατριάρχαι» τιτλοφορηθέντες. Ἐν τῷ ἕκτῳ καὶ τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ ἀπαντᾷ ἡ φράσις «ὁ κατὰ τόπον ὁσιώτατος ἐπίσκοπος» (αὐτόθι, σελὶς 582, στίχος 21. σελὶς 586, στίχος 21. σελὶς 583, στίχος 3, ὅπου τὸ αὐτὸ πρόσωπον χαρακτηρίζεται ἁπλῶς «θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος»). Ὅπως ἐν τῇ προηγουμένῃ 86ῃ Νεαρᾷ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὁ τίτλος «ὁσιώτατος» δὲν χρησιμοποιεῖται συμφώνως πρὸς τὴν πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιωρισμένην χρῆσιν αὐτοῦ, ὡς τοῦ κατ᾽ ἐξοχὴν πατριαρχικοῦ τίτλου, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐκτεταμένην χρῆσιν, περιλαμβάνουσαν καὶ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἐπισκόπους. Τοῦτο ἐξάγεται μὲν ἐκ τῆς φύσεως τῶν ζητημάτων, περὶ τῶν ὁποίων ἀσχολεῖται ἡ Νεαρά, λέγεται δὲ ρητῶς ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἀναλύει καὶ σαφηνίζει τὴν ὅλην ὁμήγυριν τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα προηγουμένως καὶ μετὰ ταῦτα ἐν τῷ συνόλῳ ἐτιτλοφορήθησαν ὡς «ὁσιώτατοι». «Κελεύομεν τοὺς μὲν ὑπὸ τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν χειροτονουμένους, εἴτε μητροπολῖται εἴτε ἄλλοι ἐπίσκοποι ὦσιν... παρ᾽ αὐτοῖς τοῖς ἁγιωτάτοις πατριάρχαις, ὑφ᾽ ὧν χειροτονοῦνται ὑπομνήματα (χρεωστικὰ ὁμόλογα) ποιεῖσθαι... τοὺς δὲ ὑπὸ μητροπολιτῶν ἐπισκόπων χειροτονουμένους, εἴτε ἐπίσκοποι ὦσιν, εἴτε (ἄλλοι κληρικοί), παρ᾽ αὐτοῖς ὁμοίως τοῖς μητροπολίταις ἐπισκόποις τὰ τοιαῦτα ὑπομνήματα συγγράφειν» (αὐτόθι, σελὶς 583, στίχος 31 καὶ ἑξῆς, σελὶς 584, στίχος 7 καὶ ἑξῆς).

Πρῶται ἀρχαὶ ἐπεκτάσεως τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ 123η Νεαρά, ἐκ τοῦ ἔτους 546, ἀπευθυνομένη τῷ ἀρχηγῷ τοῦ πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ οἴκου τοῦ αὐτοκράτορος, «Πέτρῳ τῷ ἐνδοξοτάτῳ μαγίστρῳ τῶν θείων ὀφφικίων», δεικνύει ἀνάπτυξιν τῶν κατὰ τὴν Ἰουστιάνειον ἐποχὴν ἰσχυσάντων τίτλων. Τὸν τίτλον «μακαριώτατος» ἀπηντήσαμεν τὴν 4ην καὶ 5ην ἑκατονταετηρίδα ἀποδιδόμενον εἰς τὸν πάπαν Ρώμης (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 171 καὶ 174), ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤτοι ἀπὸ τῆς 6ης ἑκατονταετηρίδος, ἀπηντήσαμεν αὐτόν ὁμοῦ μὲ τὸν τίτλον «ἁγιώτατος», ἀποδιδόμενον εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 181 καὶ ἑξῆς), ἀλλ' ἐν τῇ μνημονευθείσῃ 123ῃ Νεαρᾷ ἐχρησιμοποιήθη δι' ὅλους τοὺς πατριάρχας. «Κελεύομεν τοὺς μακαριωτάτους ἀρχιεπισκόπους καὶ πατριάρχας τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας καὶ Θεουπόλεως (Ἀντιοχείας) καὶ Ἱεροσολύμων» (κεφ. III. αὐτόθι, σελὶς 597, στίχος 11). Διὰ τοὺς ἐπισκόπους χρησιμοποιοῦνται οἱ τίτλοι «θεοφιλέστατοι» καὶ «ὁσιώτατοι». Οἱ δύο οὗτοι τίτλοι ἀρχικῶς ὄντες διάφοροι ἀλλήλων, μετὰ τὴν διὰ μακρῶν ἀνωτέρω ἐξιστορηθεῖσαν ἐξέλιξιν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ὡς ἰσοδύναμοι καὶ ἐναλλασσόμενοι, ὑπερισχύει ὅμως μεγάλως ἡ χρῆσις τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος»[1]. Ὑπ' αὐτοὺς τίνες νοοῦνται ; Ἵνα δώσωμεν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν, εἴμεθα ὑπόχρεοι νὰ ἐξετάσωμεν τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἡ Νεαρὰ πραγματευομένη ἀναθέτει εἰς αὐτοὺς καὶ τὰ ὁποῖα θὰ συνοψίσωμεν εἰς τέσσαρας κατηγορίας. **Πρώτη κατηγορία τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Νεαρὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα.** Ἀπαγόρευσις ἐν γένει εἰς τοὺς κληρικοὺς ὡρισμένων ἀπᾳδουσῶν ἐνασχολήσεων καὶ ἀνάθεσις εἰς τὸν θεοφιλέστατον ἢ ὁσιώτατον τῶν τόπων (ἢ ἑκάστης πόλεως) ἐπίσκοπον ὡρισμένων ἐνασχολήσεων (κεφάλαια V. VII. X, 1. XVIII). Ταῦτα βεβαίως δὲν ἴσχυον μόνον διὰ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς πατριάρχας. Αἱ ἀόριστοι ἐκφράσεις «ὁ τῶν τό-

---

1. Ἐν τῇ 131ῃ Νεαρᾷ, ἡ ὁποία τοποθετεῖται μὲν μετὰ τὴν 123ην Νεαράν, ἐγράφη ὅμως πρὸ αὐτῆς καὶ μάλιστα ἐντὸς τοῦ προηγουμένου ἔτους (545), περὶ μὲν τῶν τριῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) δὲν γίνεται λόγος, ἀλλ' ὁ μὲν Ρώμης ὀνομάζεται «ἁγιώτατος», ὁ δὲ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ αὐτοκέφαλος ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς ὀνομάζονται «μακαριώτατοι» (κεφάλαια II καὶ III, αὐτόθι, σελὶς 655). Ταῦτα εἶναι ὀρθότατα. Ἀλλ' ἐν αὐτῇ τρὶς κεῖται ἡ φράσις «τοῦ μακαριωτάτου τοῦ τόπου ἐπισκόπου» (κεφ. VII, σελὶς 657. κεφ. X, σελὶς 659. κεφ. XI, σελὶς 660), ἤτοι ὁ τίτλος «μακαριώτατος ἀπεδόθη εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους ! Ὁ γράψας τὴν Νεαρὰν ταύτην ἠγνόει, ὅτι παρ' ὅλην τὴν ἀστάθειαν καὶ ἐναλλαγὴν τῶν τίτλων εἶχεν ἐπιτευχθῇ σχετικὴ ἀποσαφήνισις αὐτῶν καὶ ἐπικράτησις ὡρισμένης τάξεως. Αὐτὸς οὗτος ἐν ἄλλοις χωρίοις τῆς αὐτῆς Νεαρᾶς ὀρθῶς ἐχρησιμοποίησε δι' ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τοὺς τίτλους «θεοφιλέστατος» καὶ «ὁσιώτατος».

πων ἐπίσκοπος» ἢ «ὁ ἑκάστης πόλεως ἐπίσκοπος» ἀρκετὰ σαφῶς δεικνύουσιν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἔχοντος τὴν ἄμεσον ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν, οἱουδήποτε διοικητικοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ καὶ ἂν ἦτο, εἴτε ἐπίσκοπος, εἴτε μητροπολίτης, εἴτε πατριάρχης, οἱ ὁποῖοι συγχρόνως ἦσαν ὡρισμένης πόλεως ἐπίσκοποι. **Δευτέρα κατηγορία ζητημάτων, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Νεαρὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα.** Ἀπαγόρευσις ἐγκαταλείψεως τῶν ἐπισκοπῶν ὑπὸ τῶν θεοφιλεστάτων ἢ ὁσιωτάτων ἐπισκόπων (ὡς εἴπομεν, οἱ δύο οὗτοι τίτλοι ἐναλλάσσονται ἐν τῇ Νεαρᾷ ταύτῃ) καὶ μεταβάσεως εἰς ἄλλας ἐκκλησίας, ἄνευ γραμμάτων τοῦ μακαριωτάτου αὐτῶν πατριάρχου ἢ μητροπολίτου ἢ ἄνευ αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς. Πρὸς τούτοις ἀπαγόρευσις εἰς τοὺς ἐκ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐξαρτωμένους θεοφιλεστάτους (ὁσιωτάτους) ἐπισκόπους νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἄνευ ἀδείας αὐτοῦ ἢ αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς (κεφ. IX). Αἱ ἀπαγορεύσεις αὗται δὲν ἴσχυον μόνον διὰ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς μητροπολίτας, διότι διὰ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους ἤρκουν τὰ γράμματα τοῦ μητροπολίτου. «Μὴ ἄλλως, εἰ μὴ μετὰ γραμμάτων τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου ἢ μητροπολίτου» (Κεφ. IX. αὐτόθι, σελὶς 601, στίχος 22). Σχετικὸν εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς συγκλήσεως τῶν πατριαρχικῶν καὶ ἐπαρχιακῶν συνόδων. «Κελεύομεν ἕνα ἕκαστον μακαριώτατον πατριάρχην καὶ μητροπολίτην τοὺς ὁσιωτάτους ἐπισκόπους τοὺς ὑπ᾽ αὐτοὺς τελοῦντας... πρὸς ἑαυτὸν συγκαλεῖν» (κεφ. Χ. αὐτόθι, σελὶς 602, στίχος 23). Ὑπὸ τοὺς «ὁσιωτάτους ἐπισκόπους» δὲν νοοῦνται μόνον οἱ ἁπλοῖ ἐπίσκοποι. Ἕκαστος μητροπολίτης βεβαίως συνεκάλει τοὺς ὑπ᾽ αὐτὸν ἁπλοῦς ἐπισκόπους, καθόσον μάλιστα δὲν εἶχεν ἄλλο τι, ἀλλ᾽ ἕκαστος πατριάρχης συνεκάλει ἀκριβῶς τοὺς ὑπ᾽ αὐτὸν μητροπολίτας. Ὅτι καὶ οἱ μητροπολῖται ἔφερον τώρα τὸν τίτλον «ὁσιώτατος» λέγεται ἐν τῇ αὐτῇ Νεαρᾷ (κεφ. XXII, αὐτόθι, σελὶς 611, στίχος 22). Ἐν τῇ 123ῃ Νεαρᾷ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» δι᾽ ὅλους τοὺς πατριάρχας καὶ ὁ ἐν τῷ μνημονευθέντι τοὐλάχιστον ὡρισμένῳ ζητήματι τῆς συγκλήσεως τῶν συνόδων περιορισμὸς τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» **μόνον** εἰς τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους δεικνύουσιν ἐξόρμησιν πέραν τῆς Ἰουστιανείου ἐποχῆς. **Τρίτη κατηγορία τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Νεαρὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα.** Ἡ ἐπὶ τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν δικαστικὴ ἐξουσία ἀνετέθη εἰς τὸν «ὁσιώτατον ἐπίσκοπον» (κεφ. XXI. αὐτόθι, σελὶς 609, στίχος 19. σελὶς 610, στίχος 2, ὅπου κεῖται τὸ ἰσοδύναμον «τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου»). Δίκαι κληρικῶν καὶ μοναχῶν δὲν παρουσιάζονται μόνον ἐν ταῖς ἐπισκοπαῖς τῶν ἁπλῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ ἐπισκοπῇ ἑκάστου μητροπολίτου καὶ ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ ἐπισκοπῇ ἑκάστου πατριάρχου. Ἑπομένως, ὑπὸ τοὺς «ὁσιωτάτους ἐπισκόπους» ὀφείλομεν νὰ νοήσωμεν καὶ τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς πατριάρχας

ὡς πρωτοβάθμιον δικαστήριον. Ἀλλὰ συγχρόνως οὗτοι, κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας, ἀπετέλουν καὶ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς διαδικασίας, οἱ μὲν ἐπίσκοποι ὡς πρωτοβάθμιος, οἱ μητροπολῖται ὡς δευτεροβάθμιος καὶ ὁ οἰκεῖος πατριάρχης ὡς τριτοβάθμιος διαδικασία. Διὰ τοῦτο προστίθεται, ὅτι οἱ «ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι» δικάζονται πρῶτον μὲν ὑπὸ τοῦ «ὁσιωτάτου μητροπολίτου» ἔπειτα δὲ ὑπὸ τοῦ «μακαριωτάτου πατριάρχου» (κεφ. XXII, αὐτόθι, σελὶς 611 - 612). Ἐν τῇ 123ῃ Νεαρᾷ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» δι᾽ ὅλους τοὺς πατριάρχας καὶ ὁ ἐν τῷ μνημονευθέντι τοὐλάχιστον ὡρισμένῳ ζητήματι τῆς πρωτοβαθμίου καὶ δευτεροβαθμίου διαδικασίας περιορισμὸς τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» **μόνον** εἰς τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους δεικνύει καὶ ἐνταῦθα ἐξόρμησιν πέραν τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς. **Τετάρτη κατηγορία ζητημάτων, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Νεαρὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα.** Τὰ μοναστήρια ἐξηρτῶντο ἐκ τῶν ἐπισκόπων, ἢ ἐκ τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν πατριαρχῶν ὡς ἐπισκόπων. Ὅλοι οὗτοι ἐν τῇ Νεαρᾷ ὠνομάσθησαν «ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι» (κεφάλαια XXXIV. XXXVI. XLII. XLIII. XLIV. αὐτόθι, σελὶς 618, στίχος 11. σελὶς 620, στίχος 1 καὶ 9. σελὶς 623, στίχος 10 καὶ 30. σελὶς 624, στίχος 29). Ἐν τοῖς χωρίοις τούτοις ἀπαντῶσιν αἱ φράσεις «ὁ τῶν τόπων ὁσιώτατος ἐπίσκοπος», «τοὺς ὁσιωτάτους τῶν τόπων ἐπισκόπους», «τῶν κατὰ τόπον ὁσιωτάτων ἐπισκόπων». Ὑπ᾽ αὐτούς, ὡς ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε ἐλέχθη, νοοῦνται καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ μητροπολῖται καὶ οἱ πατριάρχαι. Ὅτι νοοῦνται τοὐλάχιστον οἱ μητροπολῖται καταφαίνεται ἐκ τῆς φράσεως· «Σεργίου τοῦ ὁσιωτάτου τῆς Καισαρέων μητροπόλεως ἐπισκόπου» (129η Νεαρά, ἐκ τοῦ ἔτους 551, κεφ. I, αὐτόθι, σελὶς 648, στίχος 3). Ἐκ τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ 123η Νεαρά, ἐβοηθήθημεν, ἵνα ἀνεύρωμεν τὰ πρόσωπα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται οἱ ὑπ᾽ αὐτῆς μνημονευόμενοι ἐπισκοπικοὶ τίτλοι. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τούτου δὶς ἐκάμαμεν λόγον περὶ ἐξορμήσεως πέραν τῶν τίτλων τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς. Ἡ ἐξόρμησις αὕτη λεπτομερέστερον καὶ σαφέστερον συνίσταται εἰς τὰ ἑπόμενα. Πρῶτον. Ὁ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατ᾽ ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος» ἐπεξετάθη μὲν ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους, ἀλλὰ μόλις τώρα, τέλη τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς, παρουσιάζονται αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ὁλοτελοῦς ἐξόδου ὅλων τῶν πατριαρχῶν ἐκ τοῦ τίτλου τούτου καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως καὶ τοῦ περιορισμοῦ αὐτοῦ εἰς μόνους τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους. Δεύτερον. Μόλις τώρα, τέλη τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς, ὅτε εἶχον παρέλθη δέκα ἐννέα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ὑπελείποντο ἀκόμη ἐννέα ἔτη, παρουσιάζονται ἐπίσης αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» ἐκ τοῦ Ρώμης καὶ τοῦ Κων/πόλεως εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δὲν ἦσαν ἄσχετα ἀλλήλων, τὸ ἓν ἔφερε

τὸ ἄλλο. Δηλαδή, ἡ ὑπὸ τῶν τριῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) ἐπὶ τέλους ἐγκατάλειψις τοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» ἔφερεν εἰς αὐτοὺς τὸν τίτλον «μακαριώτατος», ἢ ἡ ὑπ' αὐτῶν ἀπόκτησις τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» ἔδωσε τὴν χαριστικὴν βολὴν εἰς τὸν τίτλον «ὁσιώτατος». Ἀμφότερα ἀπετέλουν ἀναμφισβητήτως ἐξόρμησιν πέραν τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς.

Γ'.

Η ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ΕΠΟΧΗ

(Ἀπὸ τῆς ἑβδόμης μέχρι τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκ/ρίδος).

Καθιέρωσις τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» διὰ τὸν Κων/πόλεως. Τέσσαρες Νεαραὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, ἐκ τῶν ἐτῶν 612, 619 καὶ περὶ τὰ ἔτη 625 καὶ 629, ἀπευθυνόμεναι πρὸς τὸν πατριάρχην Κων/πόλεως Σέργιον, ὀνομάζουσιν αὐτὸν ἀκόμη «ἁγιώτατον καὶ μακαριώτατον» (Lingenthal, Jus graecoromanum, τόμος 3ος, σελὶς 33 καὶ ἑξῆς). Οἱ λοιποὶ πατριάρχαι καὶ οἱ μητροπολῖται ἐν αὐταῖς ὀνομάζονται «ὁσιώτατοι» (σελὶς 45 καὶ 46). Ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος» εἶχον καθιερωθῆ διὰ τὸν Κων]πόλεως, ὁ δὲ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κοινὸς δι' ὅλους τοὺς πατριάρχας τίτλος «ὁσιώτατος» εἶχεν ἐπὶ Ἰουστινιανείου ἐποχῆς περιορισθῆ εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) καὶ ἐπεκταθῆ εἰς τοὺς ὑπὸ τοὺς πατριάρχας διοικητικοὺς ἐπισκοπικοὺς βαθμούς. Ἐκ τούτων κατανοεῖ τις τὴν σημασίαν τῆς 123ης Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ὡμιλήσαμεν ἐν τέλει τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίησε τὸν τίτλον τοῦ Κων]πόλεως «μακαριώτατος» καὶ διὰ τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, περιώρισε δὲ τὸν τίτλον «ὁσιώτατος» μόνον εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἐπισκόπους. Ἦτο πράγματι ἐξόρμησις πέραν τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς καὶ πέραν ἀκόμη τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἡρακλείου. Ἦτο προφητεία τοῦ μέλλοντος. Ἐν ταῖς Νεαραῖς τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (866—912) ἐκ τῶν μνημονευθέντων τίτλων τοῦ Κων]πόλεως («ἁγιώτατος καὶ μακαριώτατος») παρουσιάζεται δι' αὐτὸν σταθερῶς πλέον ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ὁ ὁποῖος θὰ παραμείνῃ μέχρι τέλους τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁ τίτλος «μακαριώτατος» εἰς τὸ μέλλον, ἀλλ' ὄχι προσεχές, θὰ ἐπικρατήσῃ ὁλοτελῶς διὰ τοὺς ἄλλους πατριάρχας, ὁ δὲ τίτλος «ὁσιώτατος» θὰ παραμερισθῆ ὁλοτελῶς ἐκ τῶν διοικητικῶν ἐπισκοπικῶν βαθμῶν καὶ θὰ καταντήσῃ εἰς τοὺς μοναχούς. Ἐν ἀρχῇ τῆς 5ης καὶ τῆς 7ης Νεαρᾶς ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὠνόμασε μὲν τὸν πατριάρχην Κων/πόλεως ἐπίσης «ἁγιώτατον» ἀλλ' ἐν τῷ κειμένῳ παρεμπιπτόντως προσεφώνησεν αὐτὸν «ἡ ὑμῶν μακαριότης» καὶ μετεχειρίσθη τὴν φράσιν, «ἡ ἀξίωσις τῆς ὑμετέρας μακα-

ριότητος» ἐνῷ συμφωνότερον πρὸς τὸν τίτλον «ἁγιώτατος» ἔπρεπε νὰ προσφωνήσῃ αὐτὸν «ἡ ὑμῶν ἁγιωσύνη» καὶ νὰ μεταχειρισθῇ τὴν φράσιν, «ἡ ἀξίωσις τῆς ὑμετέρας ἁγιωσύνης», ὡς γίνεται βραδύτερον.— Εἰς τὸν τόμον τῆς ἑνώσεως (920) τοῦ ἐκ τοῦ τετάρτου γάμου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ προελθόντος σχίσματος ἔγινε προσθήκη ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ τοῦ συνάρχοντος ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου (976—1025). Ἡ προσθήκη αὕτη ἀναφέρει τὸν πατριάρχην Κων/πόλεως Νικόλαον τὸν Μυστικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε γίνῃ ἡ μνημονευθεῖσα ἕνωσις καὶ ὁ σχετικὸς τόμος ἐπίσης μόνον μὲ τὸν τίτλον «ἁγιώτατος» (Lingenthal, αὐτόθι, σελ. 233. Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμος 5ος, σελ. 9). Τοῦτο εἶχε πλέον καθιερωθῇ καὶ ἐπικρατήσῃ, ὡς δεικνύουσιν αἱ ἑπόμεναι σχετικαὶ μαρτυρίαι πατριαρχικῶν γραμμάτων καὶ αὐτοκρατορικῶν Νεαρῶν. Εἴκοσι πατριαρχικὰ γράμματα τοῦ Κων/πόλεως ἐκ τῆς 11—13 ἑκ/ρίδος, προερχόμενα ἐκ τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (1025—43), Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου (δύο, 1063—75), Εὐστρατίου Γαριδᾶ (1081—84), Νικολάου τοῦ Γραμματικοῦ (τρία, 1084—1111), Λέοντος τοῦ Στυππῆ (1134—43), Μιχαὴλ τοῦ Ὀξείτου ἢ Κουρκούα (τέσσαρα, 1143—46) καὶ Λουκᾶ τοῦ Χρυσοβέργη (δύο. 1156—69), ὅλα ἐν ἀρχῇ ἔχουσι τὴν φράσιν «προκαθημένου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελ. 36, 51, 53, 57, 58, 59, 60, 62, 76, 83, 85, 88, 90, 95, 98). Πρὸς τούτοις γράμματα τῶν πατριαρχῶν Κων/πόλεως Μανουὴλ τοῦ Χαριτοπούλου (1222), Γερμανοῦ τοῦ Β′ (τρία, 1222—1240), Μανουὴλ τοῦ Β′ (1240—1255) καὶ Ἀρσενίου Αὐτωριανοῦ (1125—60 καὶ 1261—67), ὅλα φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν «τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου», ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν ἀπετέλει ἀρχικὸν τῶν ἐγγράφων τούτων συστατικὸν (Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος 4ος, σελ. 287, 295, 298, 301, 303). Ἓξ αὐτοκρατορικαὶ Νεαραί, προερχόμεναι ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου Δούκα (μία ἐκ τοῦ ἔτους 1065) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (πέντε ἐκ τῶν τεσσάρων ἐτῶν 1087, 1094, 1097, καὶ 1107) ἀποκαλοῦσι τὸν πατριάρχην ἐπίσης «ἁγιώτατον» (Lingenthal, αὐτόθι, σελ. 323, 324, 369, 384, 408, 413, 424). Ἂν εἰς πατριαρχικὰ γράμματα τοῦ Κων/πόλεως τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν ἀναφέρεται ὁ τίτλος «ἁγιώτατος», τοῦτο συμβαίνει διότι ὁ πατριάρχης, παρουσιαζόμενος ὁμιλῶν εἰς πρῶτον πρόσωπον, δὲν ἠδύνατο νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτὸν «ἁγιώτατον», περιοριζόμενος νὰ εἴπῃ «ἡ ἐμὴ μετριότης». Ὁ αὐτοχαρακτηρισμὸς οὗτος προερχόμενος ἐκ μετριοφροσύνης, δὲν σημαίνει, ὅτι δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπικρατήσῃ ὁ τίτλος «ἁγιώτατος»

Οἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τίτλοι τῶν μητροπολιτῶν κα τῶν ἀρχιεπισκόπων (ἐν τῇ στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως ταύτης) (1)

1. Ἀρχιεπίσκοποι, ἐν στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ, εἶναι ἁπλοῖ ἐπίσκοποι, ἰσοβάθμιοι πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους τῆς ἐπαρχίας, μὴ ἐξαρτώμενα ὅμως πλέον ἐκ τοῦ μητροπολίτου αὐτῆς.

Τρία πατριαρχικὰ γράμματα τοῦ Κων)πόλεως ὠνόμασαν αὐτοὺς «θεοφιλεστάτους», τίτλος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς εἶχε περιορισθῇ εἰς αὐτούς. Τὰ τρία ταῦτα γράμματα εἶναι τὰ ἑπόμενα. α') Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Σισιννίου τοῦ Β' (998. Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, τόμος 5ος σελὶς 14). β') Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (1029, αὐτόθι σελὶς 25 καὶ 32). γ') Ὑπόμνημα τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου (1029) περὶ τῶν διὰ δωρεᾶς λαμβανόντων μοναστήρια. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο, γενόμενον δεκτὸν καὶ σφραγισθὲν διὰ μολυβδίνης σφραγίδος, ὑπὸ 36 μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων, ὠνόμασεν αὐτοὺς ἐν τέλει «θεοφιλεστάτους» (αὐτόθι, σελὶς 24), ἀλλ' ἐν τῷ κειμένῳ ἔκαμε λόγον γενικῶς περὶ «ἁγιωτάτων ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σελὶς 23). Τοῦτο, ἆρά γε, συνέβη, διότι πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ τίτλος, «ἁγιώτατος» ἦτο κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους (ἐπισκόπους, μητροπολίτας καὶ πατριάρχας), ἢ διότι ὁ τίτλος οὗτος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὑψωθείς, γενόμενος πατριαρχικὸς καὶ περιορισθεὶς κυρίως εἰς τὸν πατριάρχην Κων)πόλεως ἀπεδόθη ἐνταῦθα εἰς στιγμὰς γενναιοδώρου διαθέσεως τοῦ γράψαντος τὸ ὑπόμνημα καταχρηστικῶς καὶ εἰς μητροπολίτας; Προτιμῶμεν τὸ δεύτερον, ὡς χρονολογικῶς καὶ ψυχολογικῶς πλησιέστερον. Ὅπως τὰ τρία μνημονευθέντα πατριαρχικὰ γράμματα, οὕτω καὶ Νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα (1065) ὠνόμασε τοὺς μητροπολίτας «θεοφιλεστάτους». Ἡ Νεαρὰ αὕτη ἄρχεται ὡς ἑξῆς. «Οἱ θεοφιλέστατοι μητροπολῖται ἐδεήθησαν τῆς βασιλείας μου, ἁγιώτατε δέσποτα» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 323, πρβλ. καὶ σελίδα 324). Ἀλλ' ἔκτοτε ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» ἤρχισε νὰ ὑποχωρῇ καὶ ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους. Δύο συνοδικὰ γράμματα τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου (1066 καὶ 1067) τοὺς μετὰ τοῦ πατριάρχου συνεδριάζοντας μητροπολίτας καὶ ἀρχιεπισκόπους ὠνόμασαν «πανιερωτάτους» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελὶς 51 καὶ 53)· Τὸ μὲν πρῶτον γράμμα μετεχειρίσθη τὸν τίτλον τοῦτον μόνον ἐν τῷ προοιμίῳ, τὸ δεύτερον ἐν τῷ προοιμίῳ καὶ ἐν τῷ κυρίῳ μέρει τοῦ ἐγγράφου καὶ μάλιστα δίς. Θὰ ἴδωμεν, ὅτι διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους δὲν καθιερώθη ὁ τίτλος «πανιερώτατος», ἀλλ' ὁ ἁπλοῦς «ἱερώτατος». Ἑπομένως, θὰ ἐφαίνετο λογικὸς ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι πρὶν ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «ἁγιώτατος» γίνῃ «παναγιώτατος» δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ μητροπολιτικὸς τίτλος «ἱερώτατος» νὰ μεταβληθῇ εἰς «πανιερώτατος». Ἐκτὸς τούτου, καὶ ὅτε βραδύτερον πράγματι εἰσήχθη ὁ τίτλος «πανιερώτατος», οἱ μετὰ τοῦ πατριάρχου συνεδριάζοντες μητροπολῖται ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα καὶ μέχρις ἀκόμη τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐποχῆς ἐξηκολούθουν νὰ ὀνομάζωνται ἁπλῶς «ἱερώτατοι». Πῶς, λοιπόν, ἦτο δυνατὸν τὰ δύο ταῦτα γράμματα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 11ης ἑκ)ρίδος, ἀκριβῶς τοὺς μετὰ τοῦ πατριάρχου συνεδριάζοντας μητροπολίτας καὶ ἀρχιεπισκόπους νὰ ὀνομάσωσι «πανιερω-

τάτους». Ὅλα ταῦτα δικαιολογοῦσι τὴν γνώμην ἡμῶν, ὅτι ὁ εἰς τὰ δύο γράμματα τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Ξιφιλίνου ἀπαντῶν τίτλος «πανιερώτατος» ἀποτελεῖ αὐθαιρεσίαν τοῦ γράψαντος ἢ ἀντιγράψαντος τὰ ἔγγραφα ταῦτα, ἀναξίαν νὰ ληφθῇ ὑπ᾿ ὄψιν ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῆς ἐξελίξεως τοῦ ζητήματος. **Ὁ τίτλος «ἱερώτατος».** Ἤδη ὁ Καισαρείας καὶ Παλαιστίνης Εὐσέβιος, ἀφιερῶν τὸ δέκατον βιβλίον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ εἰς τὸν μητροπολίτην τῆς Τύρου Παυλῖνον (πρὸ τοῦ ἔτους 329) προσεφώνησεν αὐτὸν «ἱερώτατέ μου Παυλῖνε» (Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, X. 1,2). Ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν προηγούμενα παραδείγματα, οὐδὲ εὗρε μετὰ ταῦτα μιμητάς. Ὁ Νικομηδείας Εὐσέβιος ἐννέα ἔτη πρὸ αὐτοῦ εἶχεν ἐπιστείλῃ τῷ Τύρου Παυλίνῳ, ἐπιγράψας ἁπλῶς «τῷ δεσπότῃ μου Παυλίνῳ» (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἱστορία, I. 6,1). Αἱ συλλογαὶ τῶν ἐπιστολῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου († 407), τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου († 444) καὶ τοῦ Κύρου Θεοδωρήτου († 458) ἠγνόουν τὸν τίτλον «ἱερώτατος». Ἡ ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ († 565) ἠγνόει αὐτόν. Τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα γράμματα τῶν πατριαρχῶν Κων/πόλεως Σισιννίου (998) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (πρώτου ἡμίσεος τῆς 11 ἑκ/ρίδος) ἠγνόουν ἐπίσης αὐτόν. Μέχρις ἀκριβεστέρου ἢ ὀρθοτέρου καθορισμοῦ, δεχόμεθα, ὅτι ὁ τίτλος «ἱερώτατος» παρουσιάσθη μέσα τῆς 11ης ἑκ/ρίδος. Ἐν τοῖς γράμμασι τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Ξιφιλίνου (1066 καὶ 1067), ὡς πρὸ ὀλίγου ἐδείξαμεν, δὲν ἔκειτο μὲν ὁ τίτλος «πανιερώτατος», θὰ ἔκειτο ὅμως ὁ τίτλος «ἱερώτατος». Εἶναι μάλιστα ἐνδεχόμενον, ὅτι ἡ ἐμφάνισις τοῦ τίτλου «ἱερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἐπὶ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (1029) καὶ Ἰωάννου Ξιφιλίνου ἔριδα πρωτοκαθεδρίας μεταξὺ τῶν μητροπολιτῶν, τῶν ἐχόντων τὰ ἀξιώματα τοῦ συγκέλλου καὶ τοῦ συγκλητικοῦ, καὶ τῶν μητροπολιτῶν, τῶν μὴ ἐχόντων τὰ ἀξιώματα ταῦτα, καὶ μὲ τὴν ὁποίαν ἔριδα ἐσχετίζετο ἡ Νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα (1065). Ἐκ τῆς ἔριδος ταύτης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ ἀνώμαλος ἐμφάνισις τοῦ τίτλου «πανιερώτατος, ἐν τοῖς δύο ἐγγράφοις τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου (1066 καὶ 1067). Ἡ Νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Βοτανειάτου (1080) ἐνίσχυσε τὴν χρῆσιν τοῦ τίτλου «ἱερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: «Τῶν τότε ἐνδημούντων κατὰ τὴν βασιλεύουσαν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων» (Lingenthal, αὐτόθι σελ. 339). Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ἡμῶν, ὅτι ὁ τίτλος «ἱερώτατος» εἶχεν ἤδη εἰσαχθῇ μέσα τῆς 11ης ἑκ/ρίδος δὲν ἀντίκειται τὸ γεγονός, ὅτι τρία πατριαρχικὰ γράμματα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ἤτοι συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου Γαριδᾶ (1081 - 1084) καὶ δύο συνοδικὰ γράμματα τοῦ πατριάρχου Νικολάου Κυρδινιάτου (1084 - 1111) παροδικῶς ἐπανέφερον διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους τὸν τίτλον «θεοφιλέστατοι» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ,

αὐτόθι, σελὶς 57, 58 καὶ 59). Μετὰ τὴν ἐφήμερον ταύτην ἐπάνοδον, ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος» ἐξαφανίζεται πλέον διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους, ἐπικρατήσαντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τοῦ τίτλου «ἱερώτατος». Τέσσαρα συνοδικὰ γράμματα, τὸ μὲν πρῶτον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λέοντος τοῦ Στυππῆ (1134 - 43), τὰ δὲ τρία ἄλλα τοῦ πατριάρχου τῆς αὐτῆς πόλεως Μιχαὴλ τοῦ Ὀξείτου ἢ Κουρκούα (1143 - 46), ὠνόμασαν τοὺς μετὰ τοῦ πατριάρχου συνεδριάζοντας μητροπολίτας «ἱερωτάτους», ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον τοὺς ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ ἀρχιεπισκόπους ὠνόμασε «θεοφιλεῖς», τὰ δὲ τρία ἀλλὰ τὸν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας (ἀργηγὸν τῆς ἀνεξαρτήτου ἐκκλησίας τῆς Ἀχρῖδος) ὠνόμασαν «μακαριώτατον» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι σελὶς 76, 83, 85 καὶ 88. Πρβλ. τὴν 131 Νεαρὰν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔτους 545, ὅπου ὁ αὐτὸς τίτλος ἀπεδόθη εἰς τὸν Πρώτης Ἰουστινιανῆς). Ὁ τίτλος «μακαριώτατος» ὥς γνωρίζομεν, ἐκ τοῦ Ρώμης καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, τέλη τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς, εἶχεν ἀρχίσῃ ὁπωσδήποτε νὰ μεταδίδεται εἰς τοὺς τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων), ἑπομένως, καὶ εἰς ἀρχηγοὺς αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν.

Οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος» καὶ «παναγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Δύο Νεαραὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς δωδεκάτης ἑκατονταετηρίδος (1166) μαρτυροῦσι τὴν ἐπικράτησιν τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κων)πόλεως (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 483.489). Ἐκ τῆς δευτέρας Νεαρᾶς παραθέτομεν δύο χωρία. Τὸ πρῶτον. «Τὸν ἁγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην μετὰ τῶν ἑτέρων ἁγιωτάτων πατριαρχῶν» (αὐτόθι, σελὶς 489). Οἱ ἕτεροι ἁγιώτατοι πατριάρχαι εἶναι οἱ τρεῖς ἄλλοι πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων). Τὸ δεύτερον χωρίον. «Ἡ βασιλεία μου καὶ νῦν ἐπικυροῦσα τὰ παρὰ τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν» (αὐτόθι, σελὶς 491 καὶ ἑξῆς). Οἱ ἁγιώτατοι πατριάρχαι εἶναι τὸ σύνολον τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπὶ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἐν τῇ ἐξυψώσει αὐτοῦ, τείνων νὰ γίνῃ πατριαρχικός, ἔφθασε νὰ ἀποδίδεται εἰς ὅλους τοὺς πατριάρχας, κυρίως ὅμως περιωρίσθη εἰς τὸν πατριάρχην Κων)πόλεως. Ἑπομένως, ἐν τοῖς παρατεθεῖσι δύο χωρίοις δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀπεδόθη εἰς ὅλους τοὺς πατριάρχας. Εἶναι λείψανον τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς. Ἀλλὰ τέλη τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς εἰς τοὺς τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) εἶχεν ἀρχίσῃ ὁπωσδήποτε ἐκ τοῦ Κων)πόλεως νὰ μεταδίδεται ὁ τίτλος «μακαριώτατος». Διὰ τοῦτο τὰ ἐν τοῖς δύο παρατεθεῖσι χωρίοις λεγόμενα δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ κατ᾿ ἄλλον τρόπον. Ἐφόσον, δηλονότι, εἶχε μὲν ὑποχωρήσῃ ὁ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατ᾿ ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος», εἶχε δὲ ἀρχίσῃ, ἀλλὰ δὲν εἶχεν

ἀκόμη ἐπικρατήσῃ, διὰ τοὺς τρεῖς μνημονευθέντας πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς ὁ τίτλος «μακαριώτατος», οἱ γράφοντες περὶ αὐτῶν ἐξακολουθοῦσι τὴν ἔλλειψιν τίτλου, μεταφέροντες εἰς αὐτοὺς ἢ εἰς τὸ σύνολον τῶν πατριαρχῶν τὸν τίτλον τοῦ Κων]πόλεως («ἁγιώτατος»). Κατὰ τὴν ἐξήγησιν ταύτην, δὲν εἶναι πλέον λείψανον τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς, ἀλλὰ πρωτότυπον δημιούργημα τῆς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν νέας ἐποχῆς.—Ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς δωδεκάτης ἑκατονταετηρίδος δύο Νεαραὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου (1185—1195) παρέχουσιν ἱκανὰς πληροφορίας. Ἐκ τῆς πρώτης Νεαρᾶς παρατίθεμαι δύο χωρία. Πρῶτον. «Τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Κυζίκου ὑπομνήσαντος πρότριτα τὸ κράτος μου... οὐκ ἀπεώσατο ἡ βασιλεία μου τὴν τοῦ μητροπολίτου ἐκείνου δέησιν, ἀλλὰ μετακαλεσαμένη τὸν σήμερον τὸν ἁγιώτατόν μου δεσπότην καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑτέρους ἁγιωτάτους πατριάρχας κτλ.» (τοὺς ἐν Κων]πόλει παρεπιδημοῦντας Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων. Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 508 καὶ 509). Βλέπει τις τὸν τίτλον «ἁγιώτατος» ἀποδιδόμενον καὶ ἐνταῦθα εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλ' ἐν τῷ δευτέρῳ χωρίῳ τῆς πρώτης Νεαρᾶς, τὸ ὁποῖον θὰ παραθέσωμεν, ἐμφανίζεται ὁ τίτλος «παναγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τέλη τῆς 12ης ἑκατονταετηρίδος. «Ὁρισθέντας παρὰ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 511), ἀλλὰ μετ' ὀλίγον εἶπεν, «οἵτινες ἐλθόντες εἰς τὸν ἁγιώτατόν μου δεσπότην καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην» (αὐτόθι, σελὶς 512). Ἐχρημοποίησε, δηλονότι, τὸν τίτλον «παναγιώτατος», ἀλλ' ἀμέσως, ὡσεὶ μετανοήσας, ἐγκατέλειψεν αὐτόν, ἐπανελθὼν εἰς τὸν καθιερωμένον ἁπλοῦν πατριαρχικὸν τίτλον «ἁγιώτατος». Τοῦτο πιστοποιεῖται καὶ ὑπὸ τῆς δευτέρας Νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδὲν ἴχνος τοῦ τίτλου «παναγιώτατος» ὑπάρχει, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» διὰ τὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς τῆς Ἀνατολῆς. «Ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ σήμερον ἐλθὼν εἰς τὴν βασιλείαν μου θεμιστεύουσαν, συνεδριαζόντων αὐτῇ τοῦ τε ἁγιωτάτου μου δεσπότου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τῶν ἑτέρων ἁγιωτάτων πατριαρχῶν (Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων), μετὰ τῶν ἐν τῇ μεγάλῃ πόλει ἐνδημούντων ἱερωτάτων ἀρχιερέων ἀπολιμπανόντων» (αὐτόθι, σελὶς 515). Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς Νεαραῖς εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημοῦντας καὶ τῆς ἐνδημούσης μετέχοντας μητροπολίτας ἀποδίδεται ὁ τίτλος «ἱερώτατος» (αὐτόθι, σελὶς 508. 510. 515. πρβλ. καὶ δύο συνοδικὰ γράμματα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως 1156-1169, Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελὶς 95 καὶ 98). Μόνον ὁ μητροπολίτης Κυζίκου, ὁ διὰ τῶν διαμαρτυριῶν αὐτοῦ ἀναστατώσας τὰ ἀνάκτορα καὶ τὸ πατριαρχεῖον, ὡς μὴ προσκληθεὶς εἰς τὴν ἐνδημοῦσαν σύνοδον, προκειμένου περὶ ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, ἐν τῇ μνημο-

νευθείση πρώτη Νεαρᾷ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου δύο μὲν φορὰς ὠνομάσθη «ἱερώτατος», ἀλλὰ δύο ἄλλας φορὰς ὠνομάσθη «πανιερώτατος» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 511). Ἂν λάβῃ τις ὑπ᾽ ὄψιν, ὅτι ὁ μητροπολίτης Κυζίκου ὄχι μόνον παρεπιδήμει ἐν Κωνστανοινουπόλει, ἀλλὰ καὶ μετεῖχε τῆς ἐνδημούσης συνόδου («τῶν συνοδικῶν δικαστηρίων καὶ τῶν λοιπῶν συνελεύσεων», αὐτόθι, σελὶς 509), πλὴν τῶν συνεδριῶν, εἰς τὰς ὁποίας δὲν προσεκλήθη, τότε ἡ ἀπόδοσις εἰς αὐτὸν τοῦ τίτλου «πανιερώτατος» εἶναι ἴσως μοναδικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (ἴδε ἀνωτέρω σελὶς 348).

Οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ «ἱερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους ἀπετέλουν κανόνα, οἱ τίτλοι «παναγιώτατος» διὰ τὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ «πανιερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους ἀπετέλουν ἐξαιρέσεις. Ταῦτα εἶναι ἤδη συμπέρασμα ἐκ τῶν προηγουμένως λεχθέντων, θὰ ἐξελεγχθῶσι δὲ καὶ θὰ ἐπιβεβαιωθῶσιν ἐνταῦθα ὑπὸ πατριαρχικῶν ἐγγράφων καὶ αὐτοκρατορικῶν Νεαρῶν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 12ης ἑκατονταετηρίδος μέχρι τῶν μέσων τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος. **Πρῶτον, ἀναφέρομεν ὀκτὼ πατριαρχικὰ γράμματα 12ης καὶ 13ης ἑκατονταετηρίδος.** Συνοδικὸν γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γεωργίου Ξιφιλίνου (1197) ὠνόμασε τὸν πατριάρχην «παναγιώτατον» («προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου», Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμος 5ος, σελὶς 101), ἀλλὰ μετ᾽ ὀλίγον δὶς μετεχειρίσθη τὴν φράσιν «τῷ κατὰ καιροὺς ἁγιωτάτῳ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως», τοὺς δὲ μετ᾽ αὐτοῦ συνεδριάζοντας ὠνόμασεν «ἱερωτάτους ἀρχιερεῖς» (αὐτόθι, σελὶς 101 καὶ 102). Συνοδικὸν γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου τοῦ Καματηροῦ (1198 - 1206), ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν μητροπολίτην Δυρραχίου καὶ τὸν ἐπίσκοπον Δεαβόλεως, ὠνόμασε τὸν μὲν πρῶτον «ἱερώτατον», τὸν δὲ δεύτερον «θεοφιλέστατον» (αὐτόθι, σελὶς 103). Οἱ ἁπλοῖ ἐπίσκοποι μέχρι σήμερον φέρουσι τὸν τίτλον «θεοφιλέστατοι». Γράμμα τοῦ Κων)πόλεως Γερμανοῦ τοῦ Β΄ (1235) ἄρχεται ὀρθῶς· «ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ἄρτης», διότι ὁ Ἄρτης ἦτο τότε ἐπίσκοπος, ἀλλὰ μετ᾽ ὀλίγον ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι προσεφώνησεν αὐτὸν παραδόξως «πανιερώτατε Ἄρτης» (αὐτόθι, σελὶς 106). Τοῦτο ἀποτελεῖ παραδρομήν, διότι γνωρίζομεν, ὅτι τὸ «ἱερώτατος» ἦτο τίτλος τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων, καὶ ἤδη αὐτός, ἂν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὸν ἁπλοῦν ἐπίσκοπον Ἄρτης, θὰ ἦτο ἀνάρμοστος, πολὺ δὲ περισσότερον ἦτο ἀνάρμοστος ὁ χρησιμοποιηθεὶς τίτλος «πανιερώτατος». Δυνάμεθα ὅμως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ παραδρομὴ καὶ τὸ ἀνάρμοστον τοῦτο διὰ τὸν ἁπλοῦν ἐπίσκοπον δεικνύει πάντως, ὅτι διὰ τοὺς μὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημοῦντας καὶ ἑπομένως μὴ μετέχοντας τῆς ἐνδημούσης συνόδου μητροπολίτας εἶχεν ἤδη χρησιμοποιηθῇ ὁ τίτλος «πανιερώτατος», εἰς χρῆσιν ὄχι βεβαίως κατὰ παραδρο-

μὴν καὶ ἀνάρμοστον, ἀλλ' εὐοδουμένην καὶ ἁρμόζουσαν, αὕτη ὅμως ἀπετέλει ἀκόμη ἐξαίρεσιν. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου ἔχομεν ῥητὴν μαρτυρίαν χρήσεως τοῦ τίτλου «πανιερώτατος» εἰς τὸν μητροπολίτην Κυζίκου (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 351). **Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοὐλάχιστον ταύτης παραλλήλως ἐμφανίζεται ζήτημα τίτλου τῶν νεκρῶν πατριαρχῶν.** Γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τοῦ Β' (1222 - 1240) ὠνόμασεν «ἁγιώτατον» ὄχι ζῶντα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ παλαιότερόν τινα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸν (Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελὶς 110), ἐνῷ ἄλλο συνοδικὸν γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τοῦ Β' ὠνόμασε τὸν κατέχοντα τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως «παναγιώτατον». «Συνοδικῶς προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου δεσπότου ἡμῶν... κυροῦ Γερμανοῦ» (Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος III, σελὶς 65). Συνοδικὸν γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Μανουὴλ τοῦ Β' (1250) ὠνόμασεν αὐτὸν ἐπίσης «παναγιώτατον» («προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου», Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελὶς 116), τοὺς δὲ μετὰ τοῦ πατριάρχου συνεδριάζοντας ἀρχιερεῖς ὠνόμασεν «ἱερωτάτους» (αὐτόθι, σελὶς 116 πρβλ. καὶ ἕτερον γράμμα αὐτοῦ, αὐτόθι, σελὶς 114). Συνοδικὸν γράμμα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἀρσενίου τοῦ Αὐτωρειανοῦ (1256) ὠνόμασε τὸν πατριάρχην πάλιν «παναγιώτατον». «Προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κῦρ Ἀρσενίου ἐν τοῖς κατὰ Νύμφαιον μονῆς τῶν ἁγίων μεγάλων μαρτύρων Θεοδώρων κελλίοις, συνεδριαζόντων τῇ μεγάλῃ ἁγιωσύνῃ αὐτοῦ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος I, σελὶς 118 καὶ ἑξῆς). Ἀλλ' ἡ φράσις «τῇ μεγάλῃ ἁγιωσύνῃ αὐτοῦ» ἀντὶ τοῦ «τῇ παναγιότητι αὐτοῦ» δεικνύει, ὅτι ὁ καθιερωμένος τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἦτο «ἁγιώτατος». Ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι ὁ ἀποθανὼν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μανουὴλ ὁ Β' ὠνομάσθη «ἁγιώτατος» (αὐτόθι, σελὶς 120).

Δεύτερον, ἀναφέρομεν τέσσαρας αὐτοκρατορικὰς Νεαρὰς ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 13ης καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος. Δύο Νεαραὶ εἶναι Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου. Ἡ πρώτη (1270) ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων, «Ἁγιώτατέ μου δέσποτα» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 593), ἀναφερομένων εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ δευτέρα (1275 - 1282) περιέχει τὴν φράσιν, «τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου» (αὐτόθι, σελὶς 598). Αἱ δύο ἄλλαι Νεαραὶ εἶναι Ἀνδρονίκου τοῦ Β' τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ ἐπιλεγομένου Πρεσβυτέρου. Ἡ πρώτη προέρχεται ἐκ τοῦ ἔτους 1304 καὶ μνημονεύει «τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σελὶς 622). Περὶ τὸ τέλος τῆς Νεαρᾶς, ἀναφερόμενα εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιον τὸν Α', κεῖνται τὰ ἑπόμενα. «Ἐφ' ᾧ ὁ ἁγιώτατός μου δεσπότης... στέρξει καὶ ἀποδέξεται τοῦτο μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν θείας καὶ ἱερᾶς ὁμηγύρεως τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σε-

λὶς 623). Ὅλα ταῦτα μαρτυροῦσι τοὺς κανονικοὺς τίτλους «ἁγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ «ἱερώτατος» διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς. Θὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν περισσότερον εἰς τὴν δευτέραν Νεαράν, γραφεῖσαν κατὰ τὸ ἔτος 1312, ἡ ὁποία ἄρχεται διὰ τῶν ἑπομένων. «Ἐπεὶ ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ἀνήνεγκε τῇ βασιλείᾳ μου, ὡς ὁπόταν τις τῶν κατ' αὐτοὺς ἀρχιερατευόντων ἐν τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ ἢ ἕτερός τις τῶν ὑπ' αὐτὸν τελούντων θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων τῷ τοῦ βίου χρήσηται τέλει» (αὐτόθι, σελὶς 633). Ἐν τῇ αὐτῇ Νεαρᾷ κατωτέρω ὑπάρχει τὸ ἑπόμενον παράλληλον χωρίον. «Τοῦ κατὰ καιροὺς ἀρχιερατεύοντος εἰς τὴν εἰρημένην ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν ἤ τινος ἑτέρου τῶν ὑπ' αὐτὸν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἤ τινος τῶν ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σελίς, 634). Πρόκειται περὶ τῆς ἀνεξαρτήτου ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρῖδος, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀπὸ τῆς 12ης ἑκατονταετηρίδος ἐσφαλμένως ἐταυτίζετο ἡ ἀπὸ πολλοῦ κατηργημένη αὐτοκέφαλος ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἰουστινιανῆς. Ἡ Νεαρὰ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀνεξαρτήτου ἐκκλησίας τῆς Ἀχρῖδος, ὄντα ἀρχιεπίσκοπον ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ὠνόμασε «μακαριώτατον», συμφώνως πρὸς τὴν ἤδη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀρξαμένην ἐπέκτασιν τοῦ τίτλου τούτου ἐκ τοῦ Ρώμης καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τοὺς ἄλλους πατριάρχας (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 343 καὶ ἑξῆς). Ὑπὸ τοὺς «ἀρχιερατεύοντας» (ἢ «ἀρχιερεῖς» τοῦ παραλλήλου χωρίου) νοοῦνται οἱ ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρῖδος μητροπολῖται, ὑπὸ δὲ τοὺς «θεοφιλεστάτους ἐπισκόπους» ἀμφοτέρων τῶν χωρίων νοοῦνται οἱ ὑπὸ τοὺς μητροπολίτας τούτους ἁπλοῖ ἐπίσκοποι. Ἀλλ' ἐνῷ ἐν τῇ πρὸ ὀκταετίας (1304) γραφείσῃ Νεαρᾷ αὐτοῦ ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος ὡμίλησε περὶ τοῦ κατέχοντος τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου τοῦ Α΄ διὰ τῆς φράσεως «ἁγιώτατός μου δεσπότης» (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 353), ἐν τῇ μετὰ ὀκταετίαν γραφείσῃ Νεαρᾷ, τὴν ὁποίαν πραγματευόμεθα, λόγου γενομένου περὶ τοῦ πρὸ 70 ἐτῶν ἀποθανόντος πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τοῦ Β΄ (1222 - 1240) ὠνόμασεν αὐτὸν δὶς «παναγιώτατον» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 633 καὶ 634). Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς ὁ Β΄ (1222 - 1240) καὶ Ἀρσένιος ὁ Αὐτωρειανὸς (1256) ἀντιθέτως ἀποθανόντας πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως (Γερμανὸν καὶ Μανουὴλ) ὠνόμασαν διὰ τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος» (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 353 καὶ ἑξῆς). Οἱ τίτλοι «ἁγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην ΚΠόλεως καὶ «ἱερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους ἀπετέλουν πράγματι τὸν κανόνα (πρβλ. καὶ Νεαρὰς Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄, τοῦ Πρεσβυτέρου, 1318 καὶ 1324 καὶ Ἀνδρονίκου τοῦ Γ΄, τοῦ Νεωτέρου, 1329. Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος., σελὶς 89. Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 641 καὶ 687).

Τρίτον, ἀναφέρομεν αὐτοκρατορικὰς Νεαρὰς ἐκ τῶν μέσων τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος. Ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς δύο Νεαραὶ τοῦ αὐτο-

κράτορος Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ἄλλως καὶ ὡς μαρτυροῦσαι τοὺς κανονικοὺς ἐπισκοπικοὺς τίτλους. Ἡ πρώτη Νεαρὰ (1347) ἐπικυροῖ τὴν καθαίρεσιν τοῦ πολεμίου τῶν Ἡσυχαστῶν πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου Καλέκα. Τὸν ἀντίπαλον τούτου Γρηγόριον Παλαμᾶν ὠνόμασε «ὁσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις», ἐκ τοῦ ὁποίου βλέπομεν, ὅτι ὁ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατ' ἐξοχὴν πατριαρχικὸς τίτλος «ὁσιώτατος» παρεμερίσθη ὁλοτελῶς ἐκ τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων καὶ περιῆλθεν εἰς τοὺς μοναχοὺς (πρβλ. «ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι», Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σελὶς 385). Ὁ Παλαμᾶς μετ' ὀλίγον, ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους 347, ἔγινε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Περὶ τῶν κανονικῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ ἑπόμενον χωρίον. «Ἡ ὑψηλοτάτη δέσποινα τῶν Ρωμαίων καὶ ἐρασμιωτάτη ἀδελφὴ τῆς βασιλείας μου (ἡ βασιλομήτωρ Ἄννα τῆς Σαβοΐας)...πολλάκις πρότερον μετὰ τῶν **ἱερωτάτων** ἀρχιερέων περὶ τούτων ἐξετάσασα, εἶτα σύνοδον συγκροτεῖ, καθ' ἣν ἐξετάσεως καὶ διαγνώσεως ἀκριβοῦς γενομένης καθαιρέσει κοινῇ πάντες τοῦτον καθυποβάλλουσιν...ὃ μὴ μόνον ἐνταῦθα κατὰ τὴν σύνοδον ταύτην οἱ συνελθόντες ἔπραξαν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τοῖς κελλίοις σχολάζοντες **ἱερώτατοι** μητροπολῖται ἐγγράφως συνεψηφίσαντο...ὅ τε Ἱεροσολύμων **ἁγιώτατος** πατριάρχης καὶ οἱ λοιποὶ **ἱερώτατοι** μητροπολῖται σύνοδον καὶ αὐτοὶ συγκροτήσαντες ἀπεφήναντο...μετὰ μέντοι τὴν τῆς βασιλείας μου ἐπιδημίαν...προκαθήσας μετὰ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν Ρωμαίων (τοῦ δεκαπενταετοῦς Ἰωάννου Ε΄ τοῦ Παιολόγου) καὶ ἐρασμιωτάτου υἱοῦ τῆς βασιλείας μου καὶ μετὰ τῶν **ἱερωτάτων** ἀρχιερέων καὶ τῆς συγκλήτου διεμηνυσάμεθα τοῦτον (τὸν Ἰωάννην Καλέκαν) εἰς τὴν σύνοδον ἀπαντῆσαι» (Lingenthal, αὐτόθι, σελὶς 699 καὶ ἑξῆς). Ἡ δευτέρα Νεαρὰ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (1353) συνεκάλεσε σύνοδον ἐν Νικαίᾳ πρὸς κρίσιν τοῦ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Βασιλείου Καραντηνοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑποβάλῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα κατηγορητήριον κατὰ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου τοῦ Α΄. Ἡ Νεαρὰ ἄρχεται διὰ τῆς ἁπλῆς προσφωνήσεως «Πατριάρχα» ἄνευ τίτλου τινός, διότι κατ' αὐτοῦ ἐστρέφετο τὸ κατηγορητήριον τοῦ Καισαρείας Βασιλείου. Ἀλλ' ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Νεαρᾶς εἰς τὸν πατριάρχην δὶς ἀποδίδεται ἡ φράσις «ἡ ἁγιωσύνη σου» ἡ ὁποία προϋποθέτει τὸν τίτλον «ἁγιώτατος». Παραθέτομεν τὸ ἑπόμενον χωρίον. «Ὅθεν καὶ παραδηλοῖ τῇ ἁγιωσύνῃ σου ἡ βασιλείᾳ μου, ὡς ἂν ἐπὶ συνελεύσει τῶν ἐνδημούντων ἐν τῇ Νικαίᾳ **ἱερωτάτων** ἀρχιερέων, ὁσοιδήποτε ἂν καὶ ὦσι, κἂν ἴσως καὶ τοῦ κεκανονισμένου ἀριθμοῦ ἀποδέωσι, συγκαλέσηται καὶ τὸν **ἱερώτατον** πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας μετὰ τῶν ἄρτι συνόντων αὐτῷ κατὰ τὴν Νίκαιαν ἐπισκόπων» (αὐτόθι σελὶς 711). Ἐν τῇ πρώτῃ Νεαρᾷ ὁ Ἱεροσολύμων ὠνομάσθη «ἁγιώτατος» (τίτλος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως), ἐν τῇ δευτέρᾳ Νεαρᾷ ὁ Ἀντιοχείας ὠνομάσθη «ἱερώτατος» (τίτλος τῶν μητροπολιτῶν). Ἡ ἀστάθεια αὐτὴ δεικνύει τὰ ἑπό-

μενα. Μετὰ τὸν ὑποβιβασμὸν τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου «ὁσιώτατος» ἐπειδὴ διὰ τοὺς τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπικρατήση ἰδιαίτερος τίτλος (ἴδε ἀνωτέρω, σελίδα 350 καὶ ἑξῆς), οἱ γράφοντες ἐξοικονόμουν τὴν ἔλλειψιν ταύτην, λαμβάνοντες ἄλλοτε μὲν ἄνωθεν τὸν τίτλον τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ἄλλοτε δὲ κάτωθεν τὸν τίτλον τῶν μητροπολιτῶν. Εἶχε βεβαίως ἀρχίση ὁπωσδήποτε νὰ μεταδίδεται εἰς τοὺς τρεῖς τούτους πατριάρχας ὁ τίτλος «μακαριώτατος» ἀλλ᾽ οὗτος δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπικρατήση δι᾽ αὐτούς.

Τέταρτον, ἀναφέρομεν πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἐκ τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος. Ἐξ αὐτῶν βλέπομεν, ὅτι συνήθης τίτλος τῶν ἁπλῶν ἐπισκόπων ἦτο ὁ τίτλος «θεοφιλέστατος», ἄνευ ἐξαιρέσεως, συνήθης τίτλος τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων ἦτο ὁ τίτλος «ἱερώτατος», μὲ τέσσαρας ἐξαιρέσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὠνομάσθησαν «πανιερώτατοι» (Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος II, σελὶς 134, 213, 215 καὶ 235), συνήθης τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦτο ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» (αὐτόθι τόμος I, σελὶς 2, 20, 22, 25, τόμος II σελὶς 279 καὶ πολλαχοῦ). Πεντήκοντα γράμματα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου τοῦ Γλυκέως (1315—1320) εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸν τύπον ἐκεῖνον, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ πατριάρχης ὠνόμαζεν ἑαυτὸν «ἡ ἐμὴ μετριότης», ἐνίοτε μετὰ τῆς προσθήκης «προκαθημένη συνοδικῶς», ἑπομένως δὲν ἀναφέρεται ὁ τίτλος αὐτοῦ. Ἡ μεταξὺ τῶν γραμμάτων τούτων εὑρισκομένη ὁμολογία πίστεως τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Γρηγορίου ἀποδίδει εἰς τὸν Κων)πόλεως τὸν τίτλον «ἁγιώτατος» (αὐτόθι, τόμος Γ. σελὶς 20). Ἐκ τῶν πενήντα γραμμάτων τοῦ Κων)πόλεως Ἰωάννου τοῦ Γλυκέως ἓν μόνον συνοδικὸν γράμμα (1315), προνοοῦν περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως ὠνόμασεν αὐτὸν ἐν παρόδῳ δὶς «παναγιώτατον» (αὐτόθι, σελὶς 4 καὶ 5).

Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ χαρτοφύλακος Γρηγορίου Κουτάλη. Ὁ τίτλος «παναγιώτατος» ἔπαυσε νὰ ἀποτελῇ ἐξαίρεσιν. Ἐξαίρεσις κατέστη ὁ τίτλος «ἁγιώτατος». Ἐν ἀρχῇ τῆς σειρᾶς τῶν γραμμάτων τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἡσαΐου (1323 - 1334) ὑπάρχει τὸ ἑπόμενον σημείωμα, γραφὲν βεβαίως ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ χαρτοφύλακος. «Κωδίκιον τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων γεγονὸς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ παναγιωτάτου κῦρ Ἡσαΐου, ἐξ ὅτου ὁ τιμιώτατος χαρτοφύλαξ τῆς ἁγιωτάτης μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας πανυπερεντιμότατος κῦρ Γρηγόριος ὁ Κουτάλης τῷ τοῦ χαρτοφύλακος ὀφφικίῳ ἐτιμήθη» (Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος I. σελὶς 96). Ὁ Γρηγόριος Κουτάλης ὑπῆρξε μεταρρυθμιστής. Ἐνῷ προηγουμένως ὁ πατριάρχης Κων)πόλεως ἐξαιρετικῶς ὠνομάζετο «παναγιώτατος», ὁ Κουτάλης ἐπεχείρησε νὰ εἰσαγάγη τὸν τίτλον τοῦτον εἰς τακτικὴν χρῆσιν ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς ἐγγράφοις. Υἱοθέτησε τὸν ἔντισιν ἐγ-

γράφοις ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου (1197), Γερμανοῦ τοῦ Β′ (1250) καὶ Ἀρσενίου Αὐτωρειανοῦ (1256) χρησιμοποιηθέντα τύπον προοιμίου τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων, «προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, συνεδριαζόντων κτλ.» (ἴδε ἀνωτέρω, σελὶς 352 καὶ ἑξῆς), ἐνῷ προηγουμένως καὶ μετὰ ταῦτα ἐχρησιμοποιεῖτο ἄλλος τύπος προοιμίου τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, ἔχων ὡς ἑξῆς· «ἡ ἐμὴ μετριότης προκαθημένη συνοδικῶς» (ἴδε ἀνωτέρω, σελίδα 347. 356 καὶ 358 καὶ ἑξῆς). Ἀπὸ τοῦ χαρτοφύλακος Γρηγορίου Κουτάλη (1324) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς 15ης ἑκ)ρίδος ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀποδίδεται εἰς τριανταπέντε πατριάρχας, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον πέντε εἶναι ζῶντες καὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον κατέχοντες (Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος I. σελὶς 115. 287. τόμος II. σελὶς 148. 229. 454). Τὰς ὑπολειπομένας τριάκοντα φορὰς ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀποδίδεται εἰς προαποθανόντας πατριάρχας (αὐτόθι, τόμος I. σελὶς 438. 484. τόμος II. σελὶς 13. 44. 55. 72. 78. 80. 91. 127. 132. 137. 161. 165. 193. 197 καὶ 198 (1). 264. 267. 284. 301. 312. 314. 410. 414. 434. 470. 515. 528. 569 (2). Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος ὁ Β′, ὁ πρεσβύτερος, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν (σελὶς 353 καὶ ἑξῆς), εἶχε κάμη τὸ ἀντίθετον. Ἐν μιᾷ τῶν Νεαρῶν αὐτοῦ (1304) τὸν ζῶντα καὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κων)πόλεως κατέχοντα Ἀθανάσιον τὸν Α′ ὠνόμασεν «ἁγιώτατον», ἐν ἄλλῃ Νεαρᾷ (1312) τὸν ἀποθανόντα πατριάρχην τῆς αὐτῆς πόλεως Γερμανὸν τὸν Β′ δὶς ὠνόμασε «παναγιώτατον». Ἀλλ᾽ ἤδη οἱ πατριάρχαι Κων)πόλεως Γερμανὸς ὁ Β′ (1222—1240) καὶ ὁ Ἀρσένιος Αὐτωριανὸς (1256), ἀφήσαντες ἔντισι πατριαρχικοῖς ἐγγράφοις παροδικῶς νὰ ὀνομασθῶσι «παναγιώτατοι», αὐτοὶ πρῶτοι ἐπέτρεψαν εἰς ἀποθανόντας πατριάρχας (Γερμανὸν καὶ Μανουὴλ) νὰ ἀποδοθῇ ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» (ἴδε ἀνωτέρω, σελίδα 353, 354). Ὅτε ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γρηγορίου Κουτάλη (1324) ὁ πατριαρχικὸς τίτλος «παναγιώτατος» ἔπαυσε νὰ ἀποτελῇ ἐξαίρεσιν, εἰς τοὺς ἀποθανόντας πατριάρχας συνήθως πλέον ἀπεδίδετο ὁ τίτλος «ἁγιώτατος». Ἁπλῆν παραδρομὴν ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ συνοδικῇ πράξει τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως Ἀντωνίου τοῦ Δ′ (1389—1390 καὶ 1391—1397), ἐνῷ εἷς προαποθανὼν πατριάρχης, ὁ Νεῖλος, δὶς ὠνομάσθη «ἁγιώτατος», ἄλλος προαποθανὼν πατριάρχης, ὁ Φιλόθεος, ὠνομάσθη «παναγιώτατος» (Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος II. σελὶς 197 καὶ 198). Ἀπὸ τοῦ χαρτοφύλακος Γρηγορίου Κουτάλη (1324) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς 15 ἑκ)ρίδος, ὁ τίτλος «παναγιώτατος» ἀπαντᾷ ἐν 167 ἐγγράφοις, εἴτε πατριαρχικοῖς, εἴτε ἀπευθυνομένοις πρὸς τὸν πατριάρχην, ἔν τισι δὲ τῶν ἐγγράφων τούτων δὲν ἀπαντᾶ ἅπαξ, ἀλλὰ πολ-

1. Ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἔγγραφον, ἀλλ᾽ ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀποδίδεται εἰς δύο ἀποθανόντας πατριάρχας, εἰς τὸν δεύτερον μάλιστα δίς.

2. Ἀπαντᾷ δύο φοράς.

λάκις. Ἑπομένως ὁ τίτλος «παναγιώτατος» ἀπαντᾷ περίπου πέντε φορὰς περισσότερον ἢ ὁ τίτλος «ἁγιώτατος». Ἂν στηριχθῶμεν εἰς τὰ πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν εὑρισκόμενα ἔγγραφα, ὁ τίτλος «παναγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κων)πόλεως εἰσήχθη τὴν 12ην ἑκ)ρίδα (ἴδε ἀνωτέρω, σελίδα 351). Διὰ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης καὶ τὸν μητροπολίτην Τραπεζοῦντος ἡ ἀρχαιοτέρα μαρτυρία περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ τίτλου «παναγιώτατος» προέρχεται ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς 13ης ἑκ)ρίδος, καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν ἀφορμῶν. Ἡ τετάρτη σταυροφορία (1204) ἀναστατώσασα πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς τὴν Ἀνατολὴν ἔδωσεν ἀνεξαρτησίαν εἰς τοὺς δύο τούτους μητροπολίτας, ἀδιάφορον ὁποίαν καὶ ὁπόσην. Τὰ ὀνόματα καὶ οἱ τίτλοι δὲν ἔχουσι πολλὴν σχέσιν μὲ τὴν πραγματικότητα.

Δ'.
ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ
(1453)

Ὁλοτελὴς ἐπικράτησις τοῦ τίτλου «παναγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἐπικράτησις τοῦ τίτλου «μακαριώτατος» διὰ τοὺς τρεῖς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐπικράτησις τοῦ τίτλου «πανιερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας. Ταῦτα εἶναι τὰ τρία κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐποχῆς. Τῷ 1588 συνεκλήθη ἐν ΚΠόλει σύνοδος πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ νεωστὶ τότε ἱδρυθέντος ῥωσσικοῦ πατριαρχείου. Ἐν ἀρχῇ περίπου τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως κεῖνται τὰ ἑπόμενα. «Προκαθεζομένων τῶν ἁγιωτάτων ὀρθοδόξων πατριαρχῶν, τοῦ τε παναγιωτάτου Ἱερεμίου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ τε μακαριωτάτου Μελετίου, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν τόπον ἐπέχοντος τοῦ μακαριωτάτου Ἰωακεὶμ τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ μακαριωτάτου Σωφρονίου πατριάρχου τῆς Ἱερουσαλὴμ...συνεδρευόντων καὶ τῶν πανιερωτάτων ἐκ πάσης ἐπαρχίας τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα, τόμος 5ος, σελὶς 149). Οἱ νέοι πατριαρχικοὶ τίτλοι, ἤτοι «παναγιώτατος» διὰ τὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ «μακαριώτατος» διὰ τοὺς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς φαίνονται πλέον καθωρισμένοι. Ὅλοι ὁμοῦ ὅμως οἱ πατριάρχαι, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε «παναγιώτατοι» ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκληθῶσιν, οὔτε «μακαριώτατοι». Δὲν ὑπελείπετο ἄλλο, εἰμὴ ὁ τίτλος «ἁγιώτατοι». Οἱ μητροπολῖται ὠνομάζοντο «πανιερώτατοι».

Ἀλλ' οἱ προηγούμενοι καὶ ἀρχαιότεροι τίτλοι ἐτάρασσον καὶ ἐπεβράδυνον τὴν ἐπικράτησιν τῶν καθωρισμένων. Τοῦτο παρατηρεῖται εἰς δύο περιπτώσεις. Πρῶτον. Οἱ ἐν Κων)πόλει παρεπιδημοῦντες καὶ τῆς ἐνδημούσης συνόδου μετέχοντες μητροπολῖται ἐπὶ πολὺν ἀκόμη χρόνον

ἐξηκολούθουν νὰ ὀνομάζωνται, «ἱερώτατοι» ἀντὶ «πανιερώτατοι», ἵνα μὴ ὁ τίτλος αὐτῶν πλησιάσῃ πρὸς τὸν πατριαρχικὸν τίτλον «παναγιώτατος». Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως Ἱερεμίου τοῦ Β΄ (1575) λέγει. «Τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς ἄρτι προκαθημένης, συνεδριαζόντων αὐτῇ καὶ τῶν καθευρεθέντων ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων» (Δελικάνη, Πατριαρχικὰ ἔγγραφα, τόμος Β΄, σελὶς 334). Ἀλλὰ συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως Γαβριὴλ τοῦ Α΄ (1596) ἄρχεται ὡς ἑξῆς. «Τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς προκαθημένης, συνεδριαζόντων αὐτῇ καὶ τῶν καθευρεθέντων ἱερωτάτων μητροπολιτῶν, θεοφιλεστάτων τε ἀρχιεπισκόπων, ἀλλὰ δὴ καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων» (Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος 5ος, σελὶς 460). Ἐνῷ πρὸ τῆς ἁλώσεως οἱ ἀρχιεπίσκοποι, ἀφομοιούμενοι κατὰ τὸν τίτλον μὲ τοὺς μητροπολίτας, ὠνομάζοντο «ἱερώτατοι» (1), μετὰ τὴν ἅλωσιν, ὡς ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ βλέπομεν, ἀφωμοιώθησαν κατὰ τὸν τίτλον μετὰ τῶν ἁπλῶν ἐπισκόπων, ὀνομασθέντες «θεοφιλέστατοι». Πρὸς πιστοποίησιν τούτου παραπέμπομεν καὶ εἰς ἄλλα συνοδικὰ γράμματα τῶν πατριαρχῶν Κων)πόλεως. Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (1626, αὐτόθι, τόμος 6ος, σελὶς 297), Διονυσίου τοῦ Μουσελίμη (1672, Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 155, ἐξοφλητικὸν γράμμα. 1673, Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, σελὶς 303. 1679, Ὑψηλάντου, τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σελὶς 177), Καλλινίκου τοῦ Β΄ (1702, Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, σελὶς 312), Κοσμᾶ τοῦ Γ΄ (1715 δύο, αὐτόθι, σελὶς 313 καὶ 318), Ἱερεμίου τοῦ Γ΄ (1719, αὐτόθι, σελὶς 320), Παϊσίου τοῦ Β΄ (1726, αὐτόθι, σελὶς 332) καὶ Σωφρονίου τοῦ Β΄ (1777, αὐτόθι, σελὶς 355). Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ ζήτημα, ὅτι οἱ ἐν Κων)πόλει παρεπιδημοῦντες καὶ τῆς ἐνδημούσης συνόδου μετέχοντες μητροπολῖται ὠνομάζοντο «ἱερώτατοι», παρέχομεν καὶ ἄλλας μαρτυρίας. Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Ματθαίου τοῦ Β΄ (1600) λέγει, «προκαθημένης τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συνεδριαζόντων αὐτῇ τῶν παρατυχόντων ἱερωτάτων μητροπολιτῶν» (Δελικάνη, αὐτόθι, τόμος Β΄, σελὶς 547), συνοδικὸν γράμμα τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου (1601) μνημονεύει, «ὑπερτελοῦς συνόδου συναθροισθείσης ἱερωτάτων μητροπολιτῶν» (αὐτόθι, σελὶς 551), συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου τοῦ Β΄ (1602) βεβαιοῖ, «ἀποφαινόμενοι κανονικῶς καὶ εὐλόγως γνώμῃ καὶ τῶν ὑπογραψάντων ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σελὶς 554), συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Ραφαὴλ τοῦ Β΄ (1606) λέγει, «τῆς ἐμῆς μετριότητος συνοδικῶς προκαθημένης μετὰ τῶν παρευρεθέντων ἐνταῦθα ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σελὶς 123). Περὶ τοῦ αὐτοῦ ζη-

1. Ἐν τούτοις συνοδικὸν γράμμα τῆς Κων)πόλεως Λέοντος τοῦ Στυππῆ (1134—43) ὠνόμασε τοὺς μητροπολίτας «ἱερωτάτους», τοὺς δὲ ἀρχιεπισκόπους «θεοφιλεῖς». Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμος 5ος σελὶς 76. Ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 347.

τήματος ἴδε καὶ τὰ ἑπόμενα συνοδικὰ γράμματα τῶν ἐτῶν 1646, 1661, 1665, 1672, 1689, 1697 1702/3, 1707, 1709, 1713/14, 1720 (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 347, 364, 9, 164, 557, 561, 429, 451, 472, 473, 575, 480, 20, 174), καὶ ἐκ τοῦ ἔτους 1691 (Ὑψηλάντου, αὐτόθι, σελὶς 205). Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων τῆς συλλογῆς τῶν ἐγγράφων τοῦ Δελικάνη ἐτέθησαν κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐτῶν.

Δεύτερον. Ὁ διὰ τοὺς τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων), πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ τίτλου «μακαριώτατος», ἐξ ἀνάγκης χρησιμοποιούμενος τίτλος «ἁγιώτατος», ὢν δάνειον ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 348 καὶ 353), δὲν ἐπεστράφη εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ τίτλου «μακαριώτατος», ἀλλὰ κατεκρατήθη, συνδυαζόμενος εἴς τινας περιστάσεις μετὰ τοῦ ἐπικρατήσαντος πλέον τίτλου «μακαριώτατος». Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου τοῦ Β' (1609) λέγει. «Τῆς ἡμῶν μετριότητος προκαθημένης, συνεδριαζόντων αὐτῇ τοῦ τε μακαριωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κὺρ Θεοφάνους καὶ τῶν παρατυχόντων ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (Ὑψηλάντου, αὐτόθι, σελὶς 125). Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου τοῦ Μουσελίμη (1672) ἀναφέρει. «Διὰ τοῦτο γράφομεν συνοδικῶς γνώμῃ τῶν τε παρατυχόντων μακαριωτάτων καὶ ἁγιωτάτων πατριαρχῶν τοῦ τε τῆς Θεουπόλεως Ἀντιοχείας κὺρ Νεοφύτου καὶ τοῦ τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κὺρ Δοσιθέου καὶ τῶν παρευρεθέντων ἱερωτάτων ἀρχιερέων» (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 558). Περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος ἴδε καὶ τὰ ἑπόμενα συνοδικὰ γράμματα τῶν ἐτῶν 1672, 1689. 1700, 1702/3, 1721, 1740, 1839 (αὐτόθι, σελὶς 164, 429, 169, 568. Miklosich καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος 6ος, σελὶς 323. Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 36, 76). Τὸ ὡς προσφώνησις παρὰ τῷ συνδυασμῷ τῶν δύο τούτων τίτλων πολλάκις χρησιμοποιούμενον ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν «μακαριότης», ἐδείκνυε, ποῖος τῶν μνημονευθέντων δύο τίτλων ἦτο κύριος καὶ ἐπίσημος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἄλλως. Ὁ τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν Ἰουστιάνειον ἐποχὴν ἦτο «ἁγιώτατος» καὶ «μακαριώτατος» (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 181), ὁ μνημονευθεὶς τίτλος τῶν τριῶν ἄλλων πατριαρχῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἦτο «μακαριώτατος καὶ ἁγιώτατος». Ὡς φαίνεται, ὁ ἐν ἀρχῇ ἑκατέρας δυάδος κείμενος τίτλος πρέπει νὰ θεωρηθῇ κυριώτερος, καθόσον διὰ μὲν τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἐπέζησεν ὁ τίτλος «ἁγιώτατος», διὰ δὲ τοὺς τρεῖς ἄλλους πατριάρχας ἐπέζησεν ὁ τίτλος «μακαριώτατος». Ἀλλὰ τὰ μνημονευθέντα συνοδικὰ γράμματα συγχρόνως μαρτυροῦσιν, ὅτι οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημοῦντες καὶ τῆς ἐνδημούσης συνόδου μετέχοντες μητροπολῖται ἐξηκολούθουν ἀκόμη νὰ ὀνομάζωνται «ἱερώτατοι». Περὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἴδε καὶ τὰ ἑπόμενα συνοδικὰ γράμματα τῶν ἐτῶν 1726, 1746, 1759, 1760,

1776 (Miklosin καὶ Müller, αὐτόθι, τόμος 6ος σελὶς 333. Ὑψηλάντου, αὐτόθι, σελὶς 608 καὶ 609. Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 206. Ὑψηλάντου, αὐτόθι, σελὶς 385 καὶ 590). Τὰ μεταγενέστερα γράμματα θὰ ἀναφέρωμεν βραδύτερον. Ὁ τίτλος ὅμως «ἱερώτατος» διετηρήθη καὶ δι' ἄλλους μητροπολίτας, μὴ παρεπιδημοῦντας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ μὴ μετέχοντας τῆς ἐνδημούσης συνόδου. Τὰ ἀρχαιότερα σχετικὰ γράμματα (1661 - 1766) εὑρίσκει τις ἐν τοῖς Πατριαρχικοῖς Ἐγγράφοις τοῦ Κ Δελικάνη (τόμος Β', σελὶς 364. 365. 557. 423. 562. 564. 565. 642. 660. 491. 575. 576. 191. 198. 494. 361. 207). Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων ἐτέθησαν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐτῶν.

Ὁλονὲν αὐξάνει ἡ χρησιμοποίησις τῶν νεωτέρων τίτλων «παναγιώτατος» διὰ τὸν Κωνσταντινουπόλεως, «μακαριώτατος» διὰ τοὺς ἄλλους τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς καὶ «πανιερώτατος» διὰ τοὺς μητροπολίτας. Τὸ πρακτικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκλογῆς τοῦ Ἱεροσολύμων Νεκταρίου (1661) μνημονεύει «παρόντος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τῶν πανιερωτάτων μητροπολιτῶν τῶν ὑποκειμένων τῷ οἰκουμενικῷ θρόνῳ» (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 362). Τὸ πρακτικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκλογῆς τοῦ Ἱεροσολύμων Δοσιθέου (1669) ὠνόμασε τὸν παραιτηθέντα Νεκτάριον «μακαριώτατον» καὶ ἐμνημόνευσε τοῦ «προκαθημένου παναγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μεθοδίου καὶ τῶν πανιερωτάτων ἀρχιερέων» (αὐτόθι, σελὶς 376). Ἀναφορὰ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ ἀντιοχικοῦ θρόνου πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιον Μουσελίμην (1672) ἄρχεται οὕτω. «Παναγιώτατοι ἡμῶν αὐθένται καὶ δεσπόται πατριάρχαι τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας», καὶ ἀναφέρει «πᾶσαν τὴν ἁγίαν καὶ ἱερὰν σύνοδον τῶν πανιερωτάτων μητροπολιτῶν, τῶν θεοφιλεστάτων ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων» (αὐτόθι, σελὶς 155). Ὑπὸ τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν «παναγιώτατοι» νοοῦνται καὶ οἱ τέσσαρες πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς φράσεως, «ἂν δὲν ἐρωτήσωμεν τὸν πατριάρχην τῆς πόλις καὶ τοὺς λοιποὺς» (αὐτόθι, σελὶς 156). Γνωρίζομεν, ὅτι ὅλοι οἱ πατριάρχαι οὗτοι ὠνομάζοντο ἀρχικῶς «ὁσιώτατοι», ἔπειτα ὠνομάζοντο «ἁγιώτατοι», ἀκριβῶς διότι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὀνομασθῶσι «παναγιώτατοι», ἐφόσον ὁ τίτλος οὗτος ἦτο μόνον τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ ὀνομασθῶσι «μακαριώτατοι», ἐφόσον ὁ τίτλος οὗτος ἦτο μόνον τῶν τριῶν ἄλλων πατριαρχῶν (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 358). Τὸ ἀδύνατον τοῦτο κατέστη δυνατὸν ἐν τῇ ἀναφορᾷ τῶν Ἀντιοχέων μητροπολιτῶν, ὅπου ὅλοι πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ἐν τῷ συνόλῳ ὠνομάσθησαν «παναγιώτατοι». Ὁ Νικόλαος Σπαθάρης, ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ἔγραψε «τῷ μακαριωτάτῳ, ἁγιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ δεσπότη μου» (1693· Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος 3ος, σελὶς 92). Τῆς παρατεθείσης ἐπιγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σπαθάρη ἐν ἀρχῇ μὲν ἀπαντᾷ ὁ

συνδυασμὸς τῶν δύο τίτλων τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, περὶ τοῦ ὁποίου ἀνωτέρω ὡμιλήσαμεν (σελὶς 357 καὶ ἑξῆς), τὸ δὲ κοσμητικὸν ἐπίθετον «σοφωτάτῳ» εἶναι προσωπικὴ ἐκτίμησις τοῦ χρησιμοποιήσαντος αὐτό. Ἀλλ' ἐν τέλει προσέθεσε, «τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου μακαριότητος» (Κ. Σάθα, αὐτόθι, σελὶς 95), δείξας οὕτω, ποῖος ἐκ τῶν δύο τίτλων ἦτο ἐπίσημος καὶ κανονικός. Ὁ Μέγας Πέτρος τῆς Ρωσσίας ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιον τὸν Μουσελίμην (1694) ὠνόμασεν αὐτὸν «παναγιώτατον καὶ μακαριώτατον» (τὸ δεύτερον βεβαίως ἐσφαλμένον), τὸν δὲ μητροπολίτην Χαλκηδόνος ἐπανειλημμένως ὠνόμασε «πανιερώτατον» (Καισαρίου Δαπόντε, Ἱστορικὸς κατάλογος, ἐν Κ. Σάθα, αὐτόθι, σελὶς 79 καὶ ἑξῆς). Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γαβριὴλ τοῦ Γ' (1702) ὠνόμασαν τὸν μητροπολίτην Χαλκηδόνος Γαβριήλ, ἐκλεγόμενον πατριάρχην, «πανιερώτατον» (Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σελὶς 242 καὶ 243). Τὸ πρακτικὸν τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κοσμᾶ τοῦ Γ' (1714) ἀνέφερε τὰ ἑξῆς. «Συνοδικῇ συνδιασκέψει τῶν πανιερωτάτων ἁγίων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιερέων» διὰ τῆς ὁποίας μετετέθη εἰς Κωνσταντινούπολιν «ὁ μακαριώτατος πρώην Ἀλεξανδρείας Κοσμᾶς» (αὐτόθι σελὶς 295 καὶ 296). Τὸ πρακτικὸν τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μητροπολίτου Δέρκων Σαμουὴλ (1731) καὶ ἡ κατὰ τὴν χειροτονίαν ὁμολογία αὐτοῦ ὠνόμασαν τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Παΐσιον τὸν Β' «παναγιώτατον», τὸν δὲ ἐκλεγέντα ἐχαρακτήρισαν ὡς ἀρχιδιάκονον τοῦ «πανιερωτάτου» προκατόχου τῆς μητροπόλεως Δέρκων (αὐτόθι. σελὶς 332 καὶ 333). Ἐπιστολὴ τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου Μακαρίου ἀπευθύνεται «τῷ πανιερωτάτῳ μητροπολίτῃ Σμύρνης» (1720, αὐτόθι, σελὶς 314). Ἐξοφλητικὸν γράμμα ἐκ τοῦ ἔτους 1766 ἐμνημόνευσε «τοῦ παναγιωτάτου καὶ σεβασμιωτάτου αὐθέντου καὶ δεσπότου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Σαμουὴλ καὶ τῆς μαρτυρικῆς ὑπογραφῆς πανιερωτάτων καὶ θεοπροβλήτων ἀρχιερέων». Ὑπογράφονται δώδεκα ἀρχιερεῖς ὡς μάρτυρες, ἐν ἐπικεφαλίδι δὲ τοῦ ἐγγράφου ὁ Κωνσταντινουπόλεως «βεβαιοῖ» (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 209). Περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ἤτοι τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν νεωτέρων τίτλων, ἴδε καὶ ἄλλα ἔγγραφα, αὐτόθι, σελὶς 367. 166. 662. 467. 40. 49. 496. 497. 45. Ὑψηλάντου, αὐτόθι, σελὶς 625. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων ἐτέθησαν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐτῶν τῶν ἐγγράφων.

Ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Σάθα συναντᾶται πάλιν ὁ νέος μητροπολιτικὸς τίτλος «πανιερώτατος». «Τῇ 1 Σεπτεμβρίου 1777 καταγραφὴ κοινῆς συνεισφορᾶς τῶν πανιερωτάτων ἁγίων ἀρχιερέων» (Πρόλογος, σελὶς ρδ'). Ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ Σεργίου Μακραίου ἀναγινώσκονται τὰ ἑπόμενα. «Παρεκάλεσα τὸν σεβασμιώτατόν μου καὶ εὐεργετικώτατον πατριάρχην Ἱεροσολύμων κύριον Πολύκαρπον...δεόμενος καὶ

τοῦ θειοτάτου καὶ ἁγιωτάτου κυρίου Κυρίλλου (τοῦ Ἕκτου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, 1813-1818), τοῦ προσκυνητοῦ μου καὶ εὐεργέτου» (αὐτόθι, σελὶς ρζ΄). Ὅλα ταῦτα τὰ κοσμητικὰ ὀνόματα καὶ ἐπίθετα ἀπετέλουν ἐκδηλώσεις προσωπικῶν τοῦ Μακραίου συναισθημάτων, ἵνα ἀκριβῶς ἀποφύγῃ τοὺς καθιερωμένους ἐπισήμους τίτλους, ἤτοι τὸν τίτλον «μακαριώτατος» διὰ τὸν Ἱεροσολύμων καὶ τὸν τίτλον «παναγιώτατος» διὰ τὸν Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι, ἀκριβῶς ὡς καθιερωμένοι καὶ ἐπίσημοι, ἐφαίνοντο εἰς αὐτὸν τυπικοὶ καὶ ψυχροὶ καὶ μὴ ἐκφράζοντες, ὅ,τι ἡ καρδία αὐτοῦ ᾐσθάνετο. Περὶ τοῦ τίτλου «θειότατος» θὰ γίνῃ λόγος βραδύτερον. Ποῖον τίτλον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁ Μακραῖος ἐθεώρει ἐπίσημον καὶ ὑποχρεωτικὸν δεικνύουσι τὰ ἑπόμενα δύο χωρία τῆς διαθήκης αὐτοῦ. Ἐν τῷ καταλόγῳ τῆς διανομῆς διαφόρων χρηματικῶν ποσῶν, ὅπου ἐπρόκειτο περὶ πραγμάτων νομικῶν καὶ ἐπισήμων, ἐπρόσθεσεν: «Ἐγράφη ἐν τῷ μετοχίῳ (τοῦ Παναγίου Τάφου) ἐν ἔτει 1816, μαρτίου 13, κυρωθείσης τῆς ὁμολογίας καὶ δημοσίου διαθήκης δι' ἐπιβεβαιώσεως τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου» (αὐτόθι, σελὶς ρθ΄). Ἐν ἀμφοτέροις τοῖς παρατεθεῖσι τούτοις χωρίοις ἐχρησιμοποιήθη ὁ ἐπίσημος καὶ ὑποχρεωτικὸς τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως «παναγιώτατος». Ὁ Σέργιος Μακραῖος ἐν τοῖς ἑαυτοῦ «Ὑπομνήμασιν Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας» τῶν ἐτῶν 1750-1800 ὅλους τοὺς ἀναφερομένους πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀποκαλεῖ «παναγιωτάτους» (Κ. Σάθα, αὐτόθι, σελὶς 203—419). Ὁ Δημήτριος Προκοπίου, γράφων περὶ λογίων Γραικῶν (1720) ἐχαρακτήρισε τὸν Νεόφυτον Νοταρᾶν, ὡς «ἀδελφὸν τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων» (αὐτόθι, σελὶς 498). Ὁ Κ. Σάθας, δημοσιεύων κατάλογον ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος, ἐπληροφόρησεν ἡμᾶς, ὅτι οἱ μητροπολῖται ἔφερον τὸν τίτλον «πανιερώτατος», οἱ δὲ πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων (περὶ αὐτῶν μόνον ὑπῆρχον σχετικαὶ ἐπιστολαὶ) ἔφερον τὸν τίτλον «μακαριώτατος» (αὐτόθι, σελὶς 515 καὶ ἑξῆς). Ἐπιστολαὶ Σεργίου τοῦ Μακραίου ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος ὠνόμαζον τοὺς μητροπολίτας ἐπίσης «πανιερωτάτους» (αὐτόθι, σελὶς 540—544). Νεώτερα πατριαρχικὰ ἔγγραφα, περιέχοντα τὸν μητροπολιτικὸν τίτλον «πανιερώτατος», ἐκ τῶν 1805—1861, ἴδε ἐν τοῖς Πατριαρχικοῖς Ἐγγράφοις τοῦ Κ. Δελικάνη (τόμος ΙΙ. σελίς, 47. 514. 237. 50. 518. 84. 282. 110. 316. 133. 145). Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων ἐτέθησαν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐτῶν.

Τὸ συμπέρασμα. Ἐκ τῆς ἐκτενοῦς ταύτης διαπραγματεύσεως καταφαίνεται, ὅτι οἱ νέοι πατριαρχικοὶ τίτλοι, «παναγιώτατος» διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ «μακαριώτατος» διὰ τοὺς ἄλλους τρεῖς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, εἶχον πλέον ἐπικρατήσῃ. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ὁ τῶν μητροπολιτῶν νέος τίτλος «πανιερώτατος» εἶχεν ἐπικρατήσῃ,

ἂν καὶ παρουσιάζοντο παραδείγματα διατηρήσεως τοῦ παλαιοῦ τίτλου τῶν μητροπολιτῶν «ἱερώτατος». Σημειοῦμεν ἐνταῦθα κατὰ πρῶτον τὰ συνοδικὰ γράμματα, ἐν τοῖς ὁποίοις ὁ τίτλος «ἱερώτατος» ἀπαντᾷ διὰ τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημοῦντας καὶ τῆς ἐνδημούσης συνόδου μετέχοντας μητροπολίτας, ἐκ τῶν ἐτῶν 1774—1780 (Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σελὶς 613 καὶ 614), 1787—1825 (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 592. 219. 600. 222. 49), 1839 (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμος 5ος σελὶς 174), 1845—1860 (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 274. 99. 324). Ἔπειτα σημειοῦμεν τὰ γράμματα, ἐν τοῖς ὁποίοις ὁ τίτλος «ἱερώτατος» ἀπαντᾷ διὰ μὴ παρεπιδημοῦντας ἐν Κων)πόλει καὶ μὴ μετέχοντας τῆς ἐνδημούσης συνόδου μητροπολίτας, ἐκ τῶν ἐτῶν 1810—1850 (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 605. 224. 225. 238. 239. 51. 53. 56. 527. 276. 286. 287. 289. 293. 104. 105. 107. 118. 120. 312. Ράλλη καὶ Ποτλῆ, αὐτόθι, σελὶς 184), 1858—1870 (Δελικάνη, αὐτόθι, σελίς, 136. 146. 148. 152).

Ἡ περαιτέρω τύχη τοῦ τίτλου «ἁγιώτατος». Πρῶτον. Ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς ἀποθανόντας πατριάρχας Κων)πόλεως. Τοῦτο ἀπηντήσαμεν ἤδη ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τῆς 13ης καὶ μάλιστα τῆς 14ης ἑκ)ρίδος (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 357), παρουσιάζεται δὲ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν. Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου τοῦ Β΄ (1695) λέγει. «Τὰ παρ᾿ ἡμῶν καὶ κατὰ καιροὺς διαφόρους παρεληλυθότας παρὰ τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν γράμμασι συνοδικοῖς τεθεσπισμένα» (Κ. Δεληκάνη, αὐτόθι, τόμος ΙΙ. σελὶς 447). Ὑπόμνημα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γαβριὴλ τοῦ Γ΄ (1707) λέγει. «Οἱ τοὺς οἴακας τῆς μεγάλης ἐκκλησίας πρὸ ἡμῶν διιθύναντες ἁγιώτατοι πατριάρχαι» (αὐτόθι, σελὶς 470). Ἡ ἔννοια τῶν λόγων ἀμφοτέρων τῶν ἐγγράφων τούτων εἶναι προφανής· ὁμιλοῦσι περὶ ἀποθανόντων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ μεταχειρίζονται ἐπ᾿ αὐτῶν τὸν τίτλον «ἁγιώτατος». Γράμμα τοῦ πατριάρχου τῆς αὐτῆς πόλεως Ἰωαννικίου τοῦ Γ΄ (1762) περιέχει τὰς ἑπομένας φράσεις. «Ἐπιδαψιλεύθη σιγίλλιον τοῦ τηνικαῦτα τὸν πατριαρχικὸν ἰθύνοντος θρόνον ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἰωάννου,.. μεθ᾿ ὃν καὶ ἕτεροι κατὰ καιροὺς πατριάρχαι, κῦρ Λουκᾶς, δηλαδή, καὶ κῦρ Συμεὼν καὶ κῦρ Ἰωάσαφ καὶ κῦρ Κύριλλος καὶ ἄλλοι τῶν μεταγενεστέρων» (Miklosich καὶ Müller, Acta et diplomata, τόμος 6ος σελὶς 341 καὶ 342). Τὰ αὐτὰ ἐπανέλαβε καὶ συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου τοῦ Β΄ (1780. αὐτόθι, σελὶς 361). Οἱ ἐν τοῖς δύο τούτοις πατριαρχικοῖς γράμμασιν «ἁγιώτατοι» ὀνομαζόμενοι πατριάρχαι Κων)πόλεως εἶναι, πρῶτον, δύο πρὸ τῆς ἁλώσεως, Ἰωάννης ὁ Ἱερομνήμων (1111—1134, τὸ δι᾿ αὐτὸν χρησιμοποιούμενον «ἰθύνοντος» πρέπει προφανῶς νὰ διορθωθῇ εἰς «ἰθύναντος») καὶ Λουκᾶς ὁ Χρυσοβέργης (1156 - 1169), ἔπειτα ὁ Ἰωάσ ιφ Κόκκας, πατριαρχεύσας κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους (1459—

1463), Συμεὼν ὁ Τραπεζούντιος, πατριαρχεύσας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς 15ης ἑκ)ρίδος, καὶ Κύριλλος ὁ Λούκαρις, πατριαρχεύσας 1620 καὶ ἑξῆς. Ὅλοι οὗτοι οἱ πατριάρχαι Κων)πόλεως, ὡς προαποθανόντες, ὠνομάσθησαν «ἁγιώτατοι» ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν Ἰωάννου. **Δεύτερον. Ἐχρησιμοποιήθη διὰ τοὺς τρεῖς ἄλλους πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) εἰς τὰς ἑπομένας τρεῖς περιπτώσεις.** Πρῶτον, ὅταν περὶ αὐτῶν ἐγίνετο λόγος ἀπὸ κοινοῦ περὶ ὅλων, ἢ τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν, ἂν καὶ ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ δι' αὐτοὺς ὁ τίτλος «μακαριώτατοι» ὁ ὁποῖος εἶχε πλέον ἐπικρατήση. Ὁ Κων)πόλεως Κωνστάντιος (1838 ἔγραψεν. «Τῇ συμφώνῳ γνώμῃ τῶν τριῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν» (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 67), ἐννοῶν τὸν Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἀντιοχείας καὶ τὸν Ἱεροσολύμων. Ὁ Κων)πόλεως Ἄνθιμος ὁ Δ' (1849) ἔγραψεν. «Ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων ἁγιωτάτων πατριαρχῶν» (αὐτόθι σελὶς 661), ἐννοῶν τοὺς αὐτοὺς πατριάρχας. Δεύτερον, προκειμένου περὶ τῶν πατριαρχῶν τούτων ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» συνεδυάζετο ἐνίοτε μετὰ τοῦ ἐπικρατήσαντος πλέον δι' αὐτοὺς ἐπισήμου τίτλου «μακαριώτατος» (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 360). Τρίτον ὑπάρχουσι παραδείγματα κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ τίτλος «ἁγιώτατος» ἀπεδόθη εἰς ἕνα τῶν τριῶν τούτων πατριαρχῶν καὶ ἄνευ τοῦ μνημονευθέντος συνδυασμοῦ (Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 48. 78 καὶ ἀλλοῦ).

Ἀπὸ τῆς 18ης ἑκ)ρίδος ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸν τίτλον τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως «παναγιώτατος» παρουσιάσθησαν οἱ τίτλοι «σεβασμιώτατος» καὶ «θειότατος». Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 18ης ἑκ)ρίδος παρουσιάσθη ὁ τίτλος «σεβασμιώτατος». Ποιμαντορικὴ ἐγκύκλιος τοῦ πρώην Ἀντιοχείας καὶ «προέδρου» τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου Ἀθανασίου λαμβάνει ἀφορμὴν ἐν παρόδῳ νὰ εἴπῃ, «τῷ παναγιωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ τῆς Κων)πόλεως» (περὶ τὸ ἔτος 1705, Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 572). Ἐν εὐχαριστηρίῳ γράμματι τοῦ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου ὀνομάζεται, «ὁ παναγιώτατος καὶ σεβασμιώτατος αὐθέντης καὶ δεσπότης ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης» (1707, αὐτόθι, σελὶς 467). Διάταξις τοῦ αὐτοῦ Ἱεροσολύμων ἀναφέρει, «τὸν παναγιώτατον καὶ σεβασμιώτατον οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως» (1730, αὐτόθι, σελὶς 492). Πρακτικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κοσμᾶ μνημονεύει «τοῦ παναγιωτάτου καὶ σεβασμιωτάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Νεοφύτου» (1737, αὐτόθι, σελὶς 34). Ὡς ἀφῃρημένον ὅμως οὐσιαστικὸν ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον ἡ λέξις «παναγιότης», οὐδέποτε «σεβασμιότης». Οὕτω καὶ ἐντεῦθεν καταφαίνεται, ποῖος ἦτο ὁ κύριος καὶ ὑποχρεωτικὸς τίτλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ τίτλος «σεβασμιώτατος» ἦτο τι τὸ πρόσθετον καὶ δευτερεῦον. Ὁ συνδεδυασμένος διπλοῦς τίτλος «παναγιώτατος καὶ σεβασμιώτατος»

ἀπαντᾷ ὁπωσδήποτε ἐν ἐγγράφοις. Δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1705 μέχρι τοῦ 1870, ἤτοι εἰς διάστημα 165 ἐτῶν ἀπαντᾷ τοὐλάχιστον εἴκοσι καὶ ἓξ φοράς, ἐκ τῶν ὁποίων δεκὰ ὀκτὼ φορὰς ἀπαντᾷ ἐν πρακτικοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει γενομένων ἐκλογῶν ἀλλοδαπῶν ἱεραρχῶν, ὀκτὼ δὲ φορὰς ἐν διαφόροις ἄλλοις ἐγγράφοις (Δελικάνη, αὐτόθι, τόμος ΙΙ. σελὶς 572. 467. 492. 34. 40. 201. 41. 209. 214. 496. 43. 44. 507. 46. 226. 234. 236. 237. 254. 81. 83. 279. 281. 110. 95. 152). Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων ἐτέθησαν καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐτῶν. Ἀναμφιβόλως καὶ ἄλλας φορὰς θὰ ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ τίτλοι οὗτοι. Ἤδη ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τῆς 16ης Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ (535) κεῖται: «Ἀνθίμῳ τῷ θειοτάτῳ καὶ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ» (ἔκδοσις Schöll καὶ Kroll, 1912, σελὶς 115, στίχος 26). Ὁ τίτλος «θειότατος» ἀνέδυσε πάλιν περὶ τὰ μέσα τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος, συνδυασθεὶς μετὰ τοῦ τίτλου «παναγιώτατος καὶ σεβασμιώτατος» καὶ καταστήσας αὐτὸν τριπλοῦν. Ἀναφορὰ τῶν Κυπρίων ἄρχεται ὡς ἑξῆς: «Τῷ παναγιωτάτῳ, θειοτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ δεσπότῃ καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ» (1759, Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 586). Ὑπὸ τοῦ Σεργίου Μακραίου (1816) ἀπεδόθη ὁ μὲν τίτλος «σεβασμιώτατος» εἰς τὸν Ἱεροσολύμων Πολύκαρπον, ὁ δὲ τίτλος «θειότατος» εἰς τὸν Κων]πόλεως Κύριλλον (ἴδε ἀνωτέρω σελίδα 362 καὶ ἑξῆς), ἀλλ' ἐκεῖ ἐξηγήσαμεν, πόσον ταῦτα καὶ τὰ ἄλλα ὅμοια ἦσαν ἐξηρτημένα ἐκ τῶν προσωπικῶν συναισθημάτων τοῦ Μακραίου. Ἀπάντησις τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, Γρηγόριον τὸν 6ον ἄρχεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. «Παναγιώτατε, θειότατε καὶ σεβασμιώτατε» (1838, Δελικάνη, αὐτόθι, σελὶς 72). Ὁ τίτλος «σεβασμιώτατος» μετεδόθη εἰς τοὺς δώδεκα πρώτους μητροπολίτας τῆς πρώτης στήλης τοῦ συνταγματίου τοῦ πατριαρχείου Κωτσταντινουπόλεως, τοὺς λεγομένους «Γέροντας». Ἐκ τούτου ἐξηγοῦνται δύο τινά. Πρῶτον. Ἐνῷ οἱ ἄλλοι μητροπολῖται ὠνομάζοντο «πανιερώτατοι», οἱ δώδεκα πρῶτοι ἔλαβον τὸν τίτλον «σεβασμιώτατοι», ὁ ὁποῖος βεβαίως κατὰ τὸ σημαινόμενον τῆς λέξεως ἦτο ἀπείρως κατώτερος τοῦ «πανιερώτατοι». Ἀλλὰ τὸ «σεβασμιώτατος» εἶχε τὸ πλεονέκτημα, ὅτι εἶχε γίνῃ πατριαρχικὸς τίτλος. Δεύτερον. Μετὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ τίτλου «σεβασμιώτατος» εἰς μητροπολίτας, ἐγκατελείφθη πλέον διὰ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Τοὐναντίον μέχρι σήμερον ἐπέζησεν ὁ τίτλος «θειότατος». Ἤδη κλῆρος καὶ λαὸς τῆς Κύπρου (1801) ἔγραφε πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικον τὸν Δ'. «Τὴν ὑμετέραν θειοτάτην παναγιότητα υἱικῶς καὶ ἐδαφιαίως προσκυνοῦντες, τὴν μακαρίαν δεξιὰν αὐτῆς πανευλαβῶς κατασπαζόμεθα» (αὐτόθι, σελὶς 602).

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ Β΄ ΓΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΑΠΟ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΠΟΨΕΩΣ (1)

ΥΠΟ

ΑΜΙΛΚΑ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

(ΜΕΛΕΤΗ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ)

I

Τὸ ὑπὸ μελέτην θέμα σκοπὸν ἔχει νὰ ἀναζωογονήσῃ τὴν νεκρωθεῖσαν ἐλπίδα πολλῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ μὴ χριστιανῶν ἀκόμη, ἀναζητούντων τυχὸν ἀκτίνα φωτός, δυναμένην νὰ ἐμπνεύσῃ καὶ ἐνθαρρύνῃ αὐτοὺς πρὸς εὐτυχεστέραν ζωὴν κατὰ τὰς παρούσας τραγικὰς στιγμὰς τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος διεξαγομένη συζήτησις καὶ ἡ μέχρι τοῦδε γενομένη

---

1. Ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἀπεφασίσθη ὅπως κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1954 συνέλθῃ ἡ δευτέρα μετὰ τὸ Amsterdam Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου εἰς Evanston τῆς Ἀμερικῆς. Προὐτάθη δ' ὅπως τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς συζητήσεως τῆς γενικῆς ταύτης συνελεύσεως εἶναι, «Ο ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Η ΕΛΠΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ».

Πρὸς μελέτην καὶ ὁριστικὴν διατύπωσιν ἐν ταῖς λεπτομερείαις τοῦ θέματος τούτου καὶ ἐπεξήγησιν αὐτοῦ διὰ τὰς ἐνδιαφερομένας Ἐκκλησίας, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου ἐξέλεξε «τὴν Προπαρασκευαστικὴν ἐπὶ τοῦ θέματος Ἐπιτροπὴν τῶν Εἰκοσιπέντε», ἀποτελεσθεῖσαν ἐκ γνωστῶν ἀνὰ τὸν θεολογικὸν κόσμον θεολόγων πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς οὓς ἀνέθεσε τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν καὶ τὴν ἐν λεπτομερείαις βασικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως.

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἐτέθη ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ σοφοῦ θεολόγου Ἐπισκόπου Newbegin τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐκ τῆς ἡμετέρας Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας παρεκλήθησαν νὰ συμμετάσχουν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν ὁ καθηγητὴς Γ. Φλωρόφσκυ (Ρῶσσος) καὶ ὁ γράφων (Ἕλλην).

Ἡ Ἐπιτροπὴ συνῆλθε τὸ πρῶτον κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1951 εἰς τὸ Rolle τῆς Ἑλβετίας καὶ ἐπὶ δεκαπενθήμερον ἠσχολήθη ἐν ἐμπεριστατωμένῃ θεολογικῇ συζητήσει μὲ τὸ ὡς ἄνω θέμα. Κύριον σημεῖον τῆς συζητήσεως ὑπῆρξεν ἡ διατύπωσις τοῦ θέματος, δι' ἣν ἐγένοντο διάφοροι ὑπὸ τῶν παρισταμένων θεολόγων προτάσεις.

Κατὰ τὴν γενομένην συζήτησιν τὸ θέμα ἐφαίνετο διατυπούμενον ὁριστικῶς «Ο ΣΤΑΥΡΩΘΕΙΣ ΚΥΡΙΟΣ Η ΕΛΠΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ». Ὁ γράφων προέτεινε ὅπως τὸ θέμα διατυπωθῇ «Ο ΣΤΑΥΡΩΘΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣ ΚΥΡΙΟΣ Η ΕΛΠΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ», ἀνέπτυξε δὲ διὰ μακρῶν τοὺς λόγους, δι' οὓς προέτεινε τὴν ὡς ἄνω διατύπωσιν καὶ οἵτινες ἐν συντομίᾳ παρέχονται εἰς τὸ ὡς ἄνω ὑπόμνημα. Καὶ ἐδέχθην μὲν τὴν αὐτονόητον θεολογικὴν ἔννοιαν τῆς πρώτης διατυπώσεως, ἐφ' ὅσον ἡ λέξις «ὁ (σταυρωθεὶς) Κύριος», περιλαμβάνει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἰησοῦ

ὑπὸ τῆς «'Επιτροπῆς τῶν Εἰκοσιπέντε» ἐργασία καταδεικνύουν τὰς δυσκολίας τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζει ἡ χριστιανικὴ θεολογία διὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ ἰδεώδους τῆς ἐλπίδος διὰ τὸ μέλλον, παραδεκτοῦ ὑπό τε χριστιανῶν καὶ μή. Αἱ ὑποσχέσεις τῶν διαφόρων προφητῶν τῶν νεωτέρων χρόνων διεψεύσθησαν, ἀποδειχθεῖσαι ἐν τῇ ἐφαρμογῇ των καταστρεπτικαὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, μὲ θετικὸν ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀδικίας καὶ τῆς κακῆς

Χριστοῦ ὡς Κυρίου τοῦ θανάτου, δι' ὃ καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν θεολόγων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ρῶσσος Φλωρόφσκυ ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ διατύπωσις αὕτη εἶναι ἱκανῶς περιεκτικὴ καὶ τοῦ στοιχείου τῆς ἀναστάσεως, ἀλλ' ἐπέμεινα μετ' ἄλλων, οἵτινες ἠκολούθησαν τὴν εἰσήγησίν μου, εἰς τὴν διατύπωσιν τὴν ρητῶς ἀναφέρουσαν τὸ στοιχεῖον τῆς ἀναστάσεως, ἀκριβῶς διὰ τοὺς ἐν τῷ ὡς ἄνω ὑπομνήματι ἀναφερομένους λόγους.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισεν ὅπως τόσον τὸ θέμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ὅσον καὶ ἡ γενομένη ἐν αὐτῇ μακροτάτη θεολογικὴ συζήτησις γνωστοποιηθοῦν εἰς τὰς διαφόρους ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Συμβουλίῳ συνεργαζομένας Ἐκκλησίας καὶ ζητηθῇ ἡ γνώμη αὐτῶν, ἵνα ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν τοῦ θέματος ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἡ γνωστοποίησις εἰς τοὺς διαφόρους ἐκκλησιαστικοὺς θεολογικοὺς κύκλους τοῦ θέματος τούτου καὶ τῆς γενομένης ἤδη συζητήσεως προὐκάλεσεν εὐρυτάτην ἀνὰ τὸν θεολογικὸν κόσμον συζήτησιν, διατυπωθεῖσαν εἰς διάφορα θεολογικὰ ὑπομνήματα ὑποβληθέντα εἰς τὴν Ἐπιτροπήν.

Ἡ Ἐπιτροπὴ συνῆλθε τὸ δεύτερον κατὰ τὸ πρῶτον 15ήμερον παρελθόντος Σεπτεμβρίου εἰς Chateaux de Bossey τῆς Ἑλβετίας πρὸς ἐξέτασιν τῶν ὡς ἄνω ὑπομνημάτων καὶ πρὸς περαιτέρω συζήτησιν τοῦ ἐπὶ τάπητος θέματος. Δυστυχῶς, ἀπησχολημένος ὢν μὲ τὴν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον συνελθοῦσαν σύσκεψιν τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Παγκοσμίου Χ.Α.Ν., ἧς μετέσχον ὡς Πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλληνικῆς Χ.Α.Ν., δὲν ἠδυνήθην νὰ παραστῶ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην συνεδρίασιν τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἀντὶ τούτου ἀπέστειλα εἰς ταύτην τὸ ὡς ἄνω ὑπόμνημα ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ τῆς γενομένης ἤδη συζητήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον προσπαθῶ νὰ διατυπώσω τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν, μὴ εἰσέτι ἀναπτυχθεῖσαν παρ' ἡμῖν [1]. Ἡ περαιτέρω ἐργασία τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ γνωστοποιηθῇ κατὰ συνέχειαν εἰς τὰς Ἐκκλησίας μέχρις ὁριστικῆς διατυπώσεως τοῦ θέματος καὶ προτάσεως υἱοθετήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου.

Ἡ «Ἐπιτροπὴ τῶν Εἰκοσιπέντε», διὰ τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως αὐτῆς Dr. Wisser T'Hooft, ὅστις εἶναι, ὡς γνωστόν, καὶ ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐγνωστοποίησε τὰ ἀνωτέρω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Ἱερὰν Σύνοδον, ὁ δὲ Μακαριώτατος Πρόεδρος περιέλαβε καὶ τὸ θέμα τοῦτο, μεταξὺ τῶν διαφόρων ὑπὸ συζήτησιν θεολογικῶν θεμάτων, δι' ἃ ἐζήτησεν ἤδη τὴν γνώμην τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ταύτης, μὴ συζητησάσης καὶ ἀποφανθείσης εἰσέτι ἐπ' αὐτοῦ.

Ἡ ὡς ἄνω ἡμετέρα εἰσήγησις, γραφεῖσα ἀγγλιστὶ καὶ μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὡς ἀνωτέρω, ὑπεβλήθη συγχρόνως καὶ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ πρὸς διαφωτισμὸν αὐτῆς ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ τῶν γενομένων συζητήσεων.

---

1. Ἡ μόνη, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ὑπάρχουσα παρ' ἡμῖν ἐσχατολογικὴ μελέτη τοῦ Κ. Δυοβουνιώτη: «Ἡ μέση κατάστασις τῶν ψυχῶν» Ἀθῆναι 1904 διατυποῖ μονομερῶς την περὶ ἐσχάτων διδασκαλίαν ἄνευ εὐρυτέρας ἀναπτύξεως αὐτῆς.

θελήσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ ἐξαθλίωσις βασιλεύει ἀνὰ τὸν κόσμον, ἡ δ' ἄρσις αὐτῆς ἀπαιτεῖ ἐπιτακτικῶς τὴν ἐπικράτησιν ἑνιαίας ἐλπίδος, εὑρισκούσης ἠχὼ εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν χριστιανῶν τῶν Ἐκκλησιῶν-μελῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου ἢ μή, ὡς καὶ τῶν μὴ χριστιανῶν ἐπίσης. Ἕνεκα τούτου τὸ μελετώμενον μήνυμα πρέπει νὰ ἔχῃ χριστιανικὸν καὶ διὰ τοῦτο παγκόσμιον χαρακτῆρα. Σχετικῶς πρὸς τοῦτο δὲν πρέπει νὰ παροραθῇ, ὅτι, ἐνῷ βεβαίως ἡ ὁριστικὴ διατύπωσις τοῦ μηνύματος τούτου εἶναι κυρίως ἔργον τῶν θεολόγων, τοῦτο ἐν τούτοις προορίζεται, ὡς ἐλέχθη, κυρίως διὰ μὴ θεολόγους, καὶ ὡς ἀναμένεται, καὶ διὰ μὴ χριστιανούς. Θὰ ἦτο δὲ προτιμώτερον νὰ μὴ γραφῇ κἄν, παρὰ νὰ ἀφήσῃ ἀσυγκίνητον τὸν λαόν, διὰ τὸν ὁποῖον προορίζεται. Διότι οὐδεμία ἀνάγκη ὑπάρχει εἴτε νὰ προκαλέσωμεν ἀπογοητεύσεις, εἴτε νὰ ἐνθαρρύνωμεν τὴν συγγραφὴν ἐγγράφων χρησίμων μόνον διὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ μέλλοντος. Τὸ ἔργον τῶν θεολόγων οἱ ὁποῖοι θὰ ἀναλάβουν τὴν σύνταξιν τοῦ μηνύματος δὲν θὰ εἶναι βεβαίως εὔκολον. Ἀντιθέτως, θὰ εἶναι ἐξαιρετικῶς δυσχερές, δεδομένου ὅτι τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἀπευθυνθῇ κυρίως πρὸς ἁπλοϊκωτέρους ἀνθρώπους τὸν νοῦν καὶ ἀφελεστέρους τὴν καρδίαν.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο ὅλως διάφορον, ἐὰν τὸ μήνυμα θὰ ἀπηυθύνετο πρὸς τὰς Ἐκκλησίας, δηλ. πρὸς τὴν θεολογικήν των ἡγεσίαν [1]. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τούτου καὶ οἱ θεολόγοι οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβον τὸ ἔργον δεν πρέπει νὰ ἀποτύχουν τοῦ σκοποῦ των.

Οὗτοι ὀφείλουν νὰ ὁμιλήσουν πρὸς τὸν λαὸν (ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ) ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς ὡς Ἐκεῖνος αὐθεντίας, εἰς τρόπον ὥστε ἡ αὐθόρμητος ἔκφρασις ἐπιδράσεως τοῦ λόγου των νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ τώρα ὡς καὶ τότε: («Οὐδέποτε οὕτως ἐλάλησεν ἄνθρωπος ὡς οὗτος ὁ ἄνθρωπος» (Ἰωάν. η´ 47)). Ὅ,τι δὲ ὁ Κύριος ἐδίδαξε τὸν λαὸν τότε, τοῦτο δὲν ἦτο ἁπλῶς θεολογία!

Ἐὰν οἱ σύγχρονοι θεολόγοι ἐν τῇ ἐργασίᾳ των διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ μηνύματος ἀναζητήσωσι καὶ ἀνασύρωσιν ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς διανοίας καὶ πρὸ παντὸς τῆς καρδίας των τὸ ἀπαιτούμενον, τότε τὸ μήνυμα θὰ ἐπηρεάσῃ τὰς ψυχὰς ἐκείνων πρὸς οὓς ἀπευθύνεται, καὶ θὰ εὕρῃ παρ' αὐτοῖς τὴν δέουσαν ἠχὼ καὶ ἐκτίμησιν.

Δυστυχῶς, ὡς δεικνύουν σαφῶς τὸ βιβλίδιον τοῦ Dr. E. Schweitzer ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐσχατολογία καὶ Ἠθική», καί τινα ἄλλα θεολογικὰ ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπομνήματα, οἱ θεολογικοὶ ἡγέται τῆς σήμερον, αἱ σχολαί

---

1. Καλὸν εἶναι νὰ γνωσθῇ, διὰ τοὺς ἀγνοοῦντας τοῦτο, ὅτι εἰς πάσας τὰς μὴ Ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας πάντες οἱ θεολόγοι πλὴν σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων εἶναι κληρικοὶ καὶ συνεπῶς οἱ τελευταῖοι, ὡς ἐπιστήμονες θεολόγοι ἀποτελοῦν τὴν θεολογικὴν ἡγεσίαν τῶν Ἐκκλησιῶν των. Κατὰ πόσον παρόμοιόν τι θὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίνῃ καὶ παρ' ἡμῖν, τοῦτο εἶναι ἀντικείμενον ἄξιον συζητήσεως.

των καὶ αἱ κατευθύνσεις των, ἄλλως ἀντιλαμβάνονται τὸ μήνυμα καὶ προπαγανδίζουσι δι' αὐτό.

Αἱ σύγχρονοι διαφοραὶ μεταξὺ τῶν θεολογικῶν τάσεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἔχουν ἀσκήσει ἱκανὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως, καταφανὴς δ' εἶναι ἡ διάθεσις τῆς ἐκφράσεως τῶν τάσεων τούτων εἰς τὸ μελετώμενον μήνυμα. Ἀλλὰ τοῦτο ἀντίκειται πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν σκοπὸν τῆς θεολογίας. Ὁ σκοπὸς οὗτος εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῆς ὑπὸ τοῦ Κυρίου γενομένης ἀποκαλύψεως, ἥτις εἶναι, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ἑνιαία, ἐφ' ὅσον «Ἐκεῖνος εἶναι χθὲς καὶ σήμερον [εἷς] καὶ ὁ αὐτὸς» (Ἑβρ. ιγ' 8).

Ἡ σύγχρονος τάσις ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ ὀφείλει νὰ ὑπηρετήσῃ ἀποκλειστικῶς τὸ ἔργον καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ οὐδὲν ἕτερον. Τὸ χρειαζόμενον «ἓν» ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἑνότης, ἡ δὲ κατὰ ποικίλον τρόπον ἐπιδίωξίς του προκαλεῖ σύγχυσιν, ἐφ' ὅσον ὁ τελικὸς σκοπὸς ὅλων εἶναι ἡ ἑνότης καὶ τελικῶς ἡ ἕνωσις τῶν ἐκκλησιῶν.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πάλιν πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ θρησκεία καὶ οἱ σκοποί της καὶ ὄχι ἡ θεολογία καὶ αἱ σκέψεις της.

Ἡ στερρὰ προσκόλλησις εἰς τὰς θεολογικὰς θεωρίας καὶ τοὺς θεολογικοὺς διαφορισμούς, ὡς πρὸς τὸν ἐσχατολογικόν, ἠθικόν, κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ἀκόμη χαρακτῆρα τοῦ μηνύματος, ὁδηγεῖ τινὰς τῶν θεολόγων εἰς περιέργους θεωρίας καὶ ἐκφράσεις περὶ «σφαλμάτων, ἀποτυχιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἁμαρτιῶν τῆς Ἐκκλησίας».

Αἱ θεωρίαι αὗται εἶναι ἀπαράδεκτοι, ἐκτὸς ἐὰν ὑπὸ τὸν ὅρον «Ἐκκλησία» νοοῦνται ἐνταῦθα οἱ ἡγούμενοι τῶν Ἐκκλησιῶν θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι ὡς τοιοῦτοι ἐνδέχεται βεβαίως νὰ πλανῶνται. Ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ὡς τοιαύτη εἶναι μακρὰν πάσης πλάνης, ὡς καθοδηγουμένη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἁγιότης καὶ τελειότης τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖται ἀδιαλείπτως διὰ τῆς ἀληθείας τῆς διδασκαλίας της, διὰ τῆς ἀκριβοῦς διατυπώσεως τῆς πίστεώς της, διὰ τοῦ βίου τῶν ἁγίων της, διὰ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων της, διὰ τῶν προσευχῶν της καὶ διὰ τῆς ὅλης ἐπιδράσεώς της ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς καθόλου ζωῆς, ὡς καὶ δι' ἄλλων παρομοίων ἐκδηλώσεων. Ἡ Ἐκκλησία χωρεῖ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καθοδηγουμένη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅλως ἄθικτος ἐκ τῶν ἀτελειῶν τινῶν ἐκ τῶν παρερχομένων ἀναξίων ἡγετῶν της.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω οὐδόλως ἐπιθυμῶ νὰ ὑποτιμήσω τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἀπόλυτον ἀναγκαιότητα αὐτῆς διὰ τὴν λύσιν ὡρισμένων θεμελιωδῶν προβλημάτων, ὡς τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα· ἐπιθυμῶ ἁπλῶς νὰ συστήσω εἰς τοὺς θεολόγους μὲ ὅλας μου τὰς δυνάμεις νὰ ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ εἶδος τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται, καὶ εἰδικώτερον νὰ μὴ λησμονῶσι τὰς ὑφισταμένας ἱκανότητας τοῦ λαοῦ τούτου εἰς τὸ νὰ ἀντιλαμβάνηται καὶ νὰ ἀφομοιώνῃ τὰ πρὸς αὐτὸν λεγόμενα, ἄλλως εἶναι

προφανὲς ὅτι θὰ ἀστοχήσουν τοῦ σκοποῦ των, ἐφ' ὅσον ὁ κοινὸς ἄνθρωπος ζητεῖ θρησκείαν καὶ οὐχὶ θεολογίαν.

II

Ἐπανερχόμενος τώρα εἰς τὸ θέμα τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω τὰ ἀκόλουθα:

α) Βεβαίως, οἱ θεολόγοι, ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ «ἐσταυρωμένου Κυρίου», ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν ταύτην νοοῦσι τὴν νικηφόρον ὑπ' Αὐτοῦ καταπάτησιν τοῦ θανάτου καὶ ὅ,τι ἐκ ταύτης ἀπορρέει. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ μήνυμά μας θὰ ἀπευθυνθῇ πρὸς μὴ θεολόγους, πρὸς χριστιανοὺς μικρᾶς μορφώσεως, καί, ἐνδεχομένως, καὶ πρὸς μὴ χριστιανοὺς ἀκόμη, εἶναι ἀπαραίτητον, ὅπως τοῦτο εἶναι σαφές, ἐφ' ὅσον οὗτοι ἀδυνατοῦν νὰ ἐννοήσουν τὴν γλῶσσαν τῶν θεολόγων. Οὐδεμία συνεπῶς πρέπει νὰ παραμείνῃ ἀμφιβολία ἐπὶ τοῦ νοήματος τῶν ὑφ' ἡμῶν λεγομένων. Ὀφείλομεν ἐν προκειμένῳ νὰ τονίσωμεν τὸ γεγονὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, διότι ἄλλως πολλοὶ θὰ ἀντιληφθοῦν μόνον τὸ θεολογικὸν σημεῖον τῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ γενομένης ἐξιλεώσεως ἐν τῇ στενωτάτῃ ἐννοίᾳ, θὰ παραθεωρήσωσι δὲ τὴν σημασίαν τῆς ἀναστάσεως, ὡς τοῦ νικητηρίου τέλους τοῦ πάθους.

β) Ἐξ ἄλλου, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (ὡς ἐτόνισα καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις, καὶ ἐσχάτως εἰς τὴν εἰσήγησίν μου «περὶ ὀρθοδόξου λατρείας» εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Lund, ἐν τῷ τμήματι αὐτοῦ «Διαφοραὶ ἐν τῇ λατρείᾳ») [1] εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν Ἐκκλησία τῆς ἀναστάσεως, διακηρύττουσα τὸ «φαιδρὸν» τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου «κήρυγμα», ὡς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐλπίδα καὶ τὸ θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως (I Κορινθ. ιε', 14), ἄνευ περιθωρίου ἀμφιβολιῶν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικότητα τοῦ γεγονότος (Bultmann).

γ) Συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν ἡ ἐσχατολογία (κατὰ τὴν κυρίαν τῆς λέξεως ἔννοιαν) δὲν δύναται νὰ ἀποχωρισθῇ τῶν κατευθύνσεων τῆς παρούσης ζωῆς. Δὲν δύναται νὰ νοηθῇ εἰ μὴ ὡς ἡ ἀρχὴ πραγμάτων ἐλπιζομένων καὶ οὐχὶ ὡς τι τέλος ἄνευ ἀρχῆς. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ πλήρει ἐσχατολογικῇ αὐτῆς σημασίᾳ ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ («ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν», Λουκ. 18' 21), ἡ δὲ μέλλουσα «βασιλεία» οὔτε ἐπιτυγχάνεται οὔτε κἂν νοεῖται, ἄνευ τῆς ἐπιμελοῦς ἐπιδιώξεώς της ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ζῶντες κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν μακρὰν τοῦ Θεοῦ ἐν ἀδικίᾳ, κακίᾳ καὶ ὠμότητι πρὸς τοὺς συνανθρώπους των καὶ ἐναντίον τοῦ θελήματος καὶ τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, (τὸν ὁποῖον καὶ πολλάκις ἐπικαλοῦνται! οὐδὲν κοινὸν μετ' Αὐτοῦ ἔχοντες), θὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν τελικὴν Αὐτοῦ κρίσιν. Ἀντιθέτως, ἡ χριστιανικὴ ἐλπὶς συνίσταται ἐν τῇ ἐνεργῷ πίστει εἰς τὴν σῴζουσαν δύναμιν τοῦ

1. Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου: «Ἡ λατρεία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», Ἀθῆναι 1952.

Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ συνεπῶς εἰς τὴν χάριν Του ἐν τῇ παρούσῃ καὶ τῇ μελλούσῃ ζωῇ.

Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς, ὡρισμένα χωρία τῆς Κ. Διαθήκης σχετικὰ πρὸς τὴν παροῦσαν ζωήν, ἀλλ' ἀναφερόμενα εἰς τὴν μέλλουσαν καὶ τονίζοντα τὸν τρόπον δι' οὗ δυνάμεθα νὰ ἀπεκδεχώμεθα ταύτην, κέκτηνται πολὺ μεγαλυτέραν ἐσχατολογικὴν σημασίαν, ἄλλων χωρίων, περιεχομένου καθαρῶς ἐσχατολογικοῦ, χαρακτῆρος δὲ προφητικοῦ, ἅτινα καὶ συνήθως παρατίθενται κατὰ τὰς συζητήσεις ἐπὶ ἐσχατολογικῶν θεμάτων.

Τοιαῦτα χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς χρησιμοποιοῦνται συνήθως ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν τῇ Κατηχήσει, ὡς ἡ Κυριακὴ Προσευχή, οἱ Μακαρισμοί, ἡ ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλία, ἡ παραβολὴ τῆς τελικῆς κρίσεως καὶ ἄλλαι περικοπαὶ παρομοίου περιεχομένου. Ἡ δ' ἀπάντησις εἴς τινα θεμελιώδη προβλήματα θὰ ῥίψῃ πιθανῶς φῶς ἐπὶ τῆς ἐσχατολογικῆς ἀξίας τινῶν ἐκ τῶν γραφικῶν τούτων χωρίων, καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ (σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος) Κυρίου, ὡς τῆς μοναδικῆς ἐλπίδος σωτηρίας τοῦ κόσμου.

Τίς ὁ λόγος λοιπὸν τῆς ἐνσαρκώσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου; Τίς ὁ σκοπὸς καὶ ἡ ἀξία τῆς παρούσης ζωῆς; Πῶς θὰ τύχωμεν τῆς μελλούσης ζωῆς μετὰ τὴν ἔξοδον ἐκ τῆς παρούσης, ἥτις εἶναι, τῷ ὄντι, προσωρινὴ καὶ πρόσκαιρος; Ἡ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις τῶν δύο πρώτων ἐρωτημάτων εὑρίσκεται βεβαίως ἀμέσως εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐξιλεώσεως, ἀπολυτρώσεως καὶ σωτηρίας ἐν τῇ πλήρει αὐτῶν θεολογικῇ σημασίᾳ. Αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἀπολυτρωτικὸν τοῦ Κυρίου ἔργον, οὗτινος ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ δύναμις εἶναι αἰωνία καὶ ἀμετάβλητος, δὲν εἶναι μαγική τις πρᾶξις, ἀλλὰ ἔχει ἀποτελεσματικὸν χαρακτῆρα μετὰ τὴν πλήρη ἐκ μέρους ἡμῶν οἰκείωσιν αὐτοῦ διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸν νόμον τῆς ἀγάπης, ἀποτελεῖ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ τελευταῖον ἐρώτημα. Μόνον ὁ ζῶν ἐν αὐτῷ, δηλ. συμφώνως πρὸς τὰς ἐντολάς Του, θὰ ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον. (Ἰωάν. κε'. 26). Ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ ἄγει εἰς ἀδιάσπαστον κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ καὶ δίδει εἰς ἡμᾶς τὴν βεβαιότητα ὅτι ἀνήκομεν εἰς τὴν βασιλείαν Του: Αὕτη δὲν εἶναι μελλοντικόν τι γεγονός, ἀλλ' ἐνεστῶσα πραγματικότης, ἀφανίζουσα τὸν τρόμον τοῦ σωματικοῦ θανάτου (« Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ » καὶ « ὁ Πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται » καὶ « πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα », Ἰωάν. ια', 25-27). Ἡ πίστις αὕτη δίδει εἰς τὸν λόγον τοῦ Παύλου τὴν αὐτὴν δι' αὐτοῦ καὶ δι' ἑαυτὸν παρεχομένην βεβαιότητα: « Χριστῷ συνεσταύρωμαι, ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστὸς » (Γαλ. β'.20), «ἐμοὶ γὰρ καὶ τὸ ζῆν Χριστὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος » (Φιλιπ. α'.21). Ὁ Θεὸς Πατήρ, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι εὔσπλαγχνος λόγῳ τῆς πατρικῆς Του ἀγάπης ἕτοιμος νὰ συγχωρῇ ἁμαρτίας καὶ

νὰ καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἱκανούς, διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς χάριτος Αὐτοῦ, νὰ ζῶσιν ἐν Χριστῷ: Ἀλλ' οἱ ἀπορρίπτοντες τὴν ἀγάπην καὶ τὴν χάριν Του ταύτην θὰ ἀντιμετωπίσωσι, διὰ τὴν δικαιοσύνην Του, τὴν κρίσιν Αὐτοῦ. Ἀμφότερα τὰ σημεῖα ταῦτα δέον νὰ καταστοῦν ἀρκούντως σαφῆ εἰς τοὺς κατ' ἄτομον χριστιανούς, εἰδικῶς δὲ εἰς τοὺς ἐν θρησκευτικῇ ἀδιαφορίᾳ διαβιοῦντας. Ὁ Χριστός, ζῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ (ὡς ἐν τῷ Παύλῳ) δίδει πλῆρες περιεχόμενον εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐλπίδα, ἥτις, κατὰ τὸν Παῦλον, συνιστᾷ τὴν οὐσίαν τῆς πίστεως, ὁριζομένην ὡς «ἐλπιζομένων ὑπόστασιν καὶ πραγμάτων ἔλεγχον οὐ βλεπομένων» (Ἑβρ. ια'.1).

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις τὸ ἀληθὲς ἐσχατολογικὸν νόημα τῶν Μακαρισμῶν (σχετ. τῆς ὅλης ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας), τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, τῆς παραβολῆς τῆς τελικῆς κρίσεως, τῶν παραβολῶν ἐν γένει, κ.λ.π., διότι ἀληθῶς «μακάριοι» ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι θὰ εἶναι ἐκεῖνοι οἵτινες ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ ζῶσι συμφώνως πρὸς τὰς ἐντολὰς Αὐτοῦ. Ὅσοι ἐκ τῶν χριστιανῶν ἔφθασαν τὸ στάδιον τοῦτο τῆς τελειότητος, βιοῦν ἄνευ δυσκολίας τὴν ἐλπίδα «τῶν ἀοράτων πραγμάτων τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ἄρτι (βλέπομεν) δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» (Ι Κορινθ. ιγ'.12) καὶ τὰ ὁποῖα δι' ἡμᾶς τοὺς ζῶντας ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι εἶναι «ἀόρατα μυστήρια καὶ ἡ μυστικὴ τοῦ Θεοῦ σοφία ἐν μυστηρίῳ ἀποκεκρυμένη, ἣν προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων εἰς δόξαν ἡμῶν· ἣν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν, ... ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν». (Α'. Κορινθ. β. 7, 9).

Ὅσοι ἐξ ἄλλου ῥυθμίζουν τὴν ζωήν των ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὡς ἐὰν μὴ ὑπῆρχε δι' αὐτοὺς ὑποχρέωσίς τις, θὰ ἀντικρύσωσι τὸ φοβερὸν δικαστήριον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, ὅτε «οἱ πενθοῦντες νῦν, παρακληθήσονται» καὶ «οἱ πεινῶντες νῦν καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην χορτασθήσονται» (Ματθ. ε'. 1-12). Εἰς τὰ χωρία ταῦτα ἀκριβῶς καταδεικνύεται καὶ ἐπιβεβαιοῦται ὁ σύνδεσμος τῆς παρούσης μετὰ τῆς μελλούσης ζωῆς καὶ μαρτυρεῖται ἡ ἐσχατολογικὴ ἀξία αὐτῶν βασιζομένη ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως τῆς ἀληθινῆς πίστεως. Ἐξ ὅλων τούτων σαφῶς καταφαίνεται ὅτι ὁ σταυρωθεὶς καὶ ἀναστὰς Κύριος, διὰ τῆς ἀπολύτου αὐθεντίας καὶ ἀληθείας των λόγων καὶ ὑποσχέσεων Αὐτοῦ, εἶναι διὰ τὸν ἀληθῶς πιστεύοντα καὶ κατὰ τὴν πίστιν του βιοῦντα χριστιανὸν ἡ μόνη ἐλπὶς διά τε τὸν παρόντα καὶ τὸν μέλλοντα αἰῶνα.

III

Ἀλλ' ἐνῷ ὁ χριστιανὸς πιστὸς ἔχει στερρὰν τὴν ἐλπίδα του ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα καὶ ἀναστάντα Ἰησοῦν Χριστόν, δὲν εἶναι ποσῶς παράλογος, ἡ ἔκφρασις παρομοίας τινὸς ἐλπίδος ἐκ μέρους μὴ χριστιανῶν (Μωαμεθα-

νῶν, Βουδδιστῶν, Ἰνδουϊστῶν, κ.λ.π.), εἰς τὰ θρησκεύματα τῶν ὁποίων ἀνάλογος ὑφίσταται ἐσχατολογικὴ ἀντίληψις. Οὗτοι, ἀκριβῶς ἕνεκα τῶν ἐσχατολογικῶν των προσδοκιῶν, οὐδὲν πράγματι ἔχουν νὰ προβάλλουν κατὰ τῶν ἀκολούθων θεμελιωδῶν ἀληθειῶν, αἵτινες βασίζονται τοὐλάχιστον εἰς τὴν πεῖραν τῆς καθ' ἡμέραν ἀνθρωπίνης ζωῆς.

1) Τῆς ἀναμφισβητήτου βραχύτητος καὶ ματαιότητος τῆς παρούσης ζωῆς.

2) Τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῶν κυρίων ἀξιωμάτων, ἅτινα τὴν κατευθύνουν.

3) Τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας τῆς καλῆς θελήσεως μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, διά τε τὴν παροῦσαν ζωὴν καὶ διὰ τὴν μέλλουσαν, ἀδιαφόρως πρὸς τὰς περὶ τῆς φύσεως τοῦ μέλλοντος ἀντιλήψεις καὶ δοξασίας των. Ὑπ' αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις ἀμφότεροι, χριστιανοὶ καὶ μὴ χριστιανοὶ δύνανται νὰ συναντηθῶσιν ἐπὶ κοινοῦ πεδίου κοινῆς τινος ἐλπίδος, καὶ ἐὰν ἔτι ἡ παροῦσα καὶ μέλλουσα ζωὴ ἔχουν διάφορον δι' αὐτοὺς νόημα καὶ περιεχόμενον. Εἰς τὸ σημεῖον μάλιστα τοῦτο βλέπω τὴν μεγαλυτέραν ἱεραποστολικὴν εὐκαιρίαν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως.

Ἐλπίζω αἱ σκέψεις μου αὗται νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ μηνύματος τῆς Συσκέψεως τοῦ Evanston καὶ νὰ συμβάλωσιν εἰς τὴν βαθυτέραν πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀνταπόκρισιν ἐκείνων πρὸς οὓς θὰ ἀπευθυνθῇ. Προτείνω δὲ νὰ διαμορφωθῇ οὕτω τὸ μήνυμα, ὥστε νὰ διαλαμβάνῃ τὰ ἑξῆς σημεῖα: Οἱ ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν (ἀντιπροσωπευομένων ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Συμβουλίῳ ἢ μὴ) λαμβάνοντες ὑπ' ὄψει ὅτι καὶ τόσοι μὴ χριστιανοὶ ἀναγνωρίζουν ἐπίσης τὸ χάος τὸ ὁποῖον ἀπὸ κοινοῦ ἀντιμετωπίζομεν, καὶ παρακολουθοῦντες σαφῶς τὰ ἠθικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς, μετὰ φρίκης δ' ἀτενίζοντες τὴν παροῦσαν κατάστασιν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διαπιστοῦντες τὴν φοβερὰν εἰκόνα τοῦ τρόμου, τοῦ μίσους, τῶν φυλετικῶν διαιρέσεων, τὸν ἀγῶνα μεταξὺ τῶν τάξεων καὶ τῶν λαῶν ἐν τῷ πολιτικῷ, κοινωνικῷ καὶ οἰκονομικῷ πεδίῳ καὶ τὴν ἀναταραχὴν τὴν εἰσχωροῦσαν βαθέως εἰς τὸ κοινωνικὸν σῶμα, ὡς καλλιεργεῖται διὰ τοῦ μίσους, τῆς ἀδικίας καὶ τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ βλέποντες ὅτι ζῶμεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς πλήρους σχεδὸν λατρείας τοῦ χρυσοῦ μόσχου, ἀκολουθοῦντες τὴν κλῆσιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, μετ' ἐμφάσεως τονίζουσι τὸν ἄμεσον κίνδυνον ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐπαπειλεῖται ὄχι μόνον ὁ ἀνώτερος πολιτισμός, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ καλοῦσι προτρεπτικῶς ὅλα τὰ μέλη τῆς χριστιανικῆς οἰκογενείας νὰ ὑπηρετήσουν ὡς πρωτοπόροι τῆς μεγάλης στρατιᾶς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς καλῆς θελήσεως, νὰ συνεργασθοῦν δὲ ὅσον τὸ δυνατὸν στενώτερον διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν δικαίας καὶ διαρκοῦς εἰρήνης καὶ φιλικῶν

μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεων, βασιζομένων οὐχὶ ἐπὶ ἀτομικῶν καὶ ὑλικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦτο ἐκφράζεται ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀληθοῦς χριστιανοῦ ἀνθρώπου.

Τοιαύτη τις θέσις, ἀποδεκτὴ τυχὸν γενομένη, θὰ ὁδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ θὰ ἐπισφραγίσῃ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου καὶ ἐν τῷ ἀπολυτρωτικῷ Αὐτοῦ ἔργῳ εὕρομεν πίστιν ἀληθῆ καὶ ἐλπίδα πραγματικήν.

Τοῦτο βεβαίως ἀποτελεῖ βαρὺ ἔργον καὶ θὰ ἀπαιτήσῃ, ἐκ μέρους ἡμῶν κυρίως, ἱκανὰς προσσπαθείας, πολλοὺς κόπους καὶ θυσίας. Ἀλλ' ἐὰν ἡ κατάστασις ἀντιμετωπισθῇ ὑπὸ ἀληθῶς καὶ οὐχὶ ὑποκριτικῶς πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ βαθέως καλλιεργημένων συνειδήσεων, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ εἴμεθα τοὐλάχιστον βέβαιοι περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἀνάστασις θὰ ἀκολουθήσῃ ὡς φυσικὴ συνέπεια τὸν σταυρὸν καὶ ἡ χαρὰ καὶ ἡ δόξα αὐτῆς θὰ παραμείνῃ αἰωνίως μετ' ἐκείνων, οἵτινες ἀγαποῦν τὸν Θεὸν καὶ ἐκτελοῦν τὸ Ἅγιον Αὐτοῦ θέλημα.

Αὕτη εἶναι ἡ μόνη ἐλπὶς διὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ διὰ τὸν κόσμον ὁλόκληρον· οὐδεμία δὲ ἄλλη δυνατότης ὑπάρχει. Δὲν πρέπει δὲ νὰ παρασυρθῶμεν ὑπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν τῆς σήμερον, οὐδὲ νὰ μαγευθῶμεν ἀπὸ τὸ γλυκὺ ᾆσμα τῶν ψευδοϋποσχέσεών των. Οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ ὅτι ἡ μόνη λύσις τοῦ προβλήματος καὶ ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας εἶναι ὁ σταυρωθεὶς καὶ ἀναστὰς Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὅστις διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ Αὐτοῦ ἔργου εἶναι ὁ μόνος Κύριος καὶ ἡ μόνη ἐλπὶς σωτηρίας τοῦ κόσμου.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΣ ΕΙΣ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΝΑΟΥ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Στίχ. Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ.

Πάλαι μὲν ἐγκαινίζων τὸν ναὸν ὁ Σολομών, ἀλόγων ζώων θυσίας καὶ ὁλοκαυτώματα προσέφερε, Κύριε· ὅτε δὲ ηὐδόκησας, Σωτήρ, τοὺς τύπους μὲν ἀργῆσαι, γνωσθῆναι δὲ τὴν ἀλήθειαν, ἀναιμάκτους θυσίας τὰ πέρατα τοῦ κόσμου προσφέρει τῇ δόξῃ σου· πάντων γὰρ δεσπόζων, τὰ πάντα ἁγιάζεις τῷ ἁγίῳ σου Πνεύματι.

Στίχ. Ἀγαπᾷ Κύριος τὰς πύλας Σιών. Ἦχος δ'.

Ἐγκαινίζεται σήμερον ἡ ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησία, τῷ τιμίῳ καὶ ζωηρρύτῳ αἵματι, τῆς ἀχράντου καὶ ἀκηράτου πλευρᾶς τοῦ σαρκωθέντος ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· διὸ ἀθροισθεῖσαι τῶν πιστῶν αἱ χορεῖαι, δοξάσωμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὸ Πνεῦμα, τὴν μίαν Θεότητα, τὴν κρατοῦσαν τὰ σύμπαντα.

Δόξα τοῦ ἁγίου τῆς Μονῆς
Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων, ἦχος γ'.

Πρὸς ἑαυτὸν ἐπανάγου ἄνθρωπε, γενοῦ καινὸς ἀντὶ παλαιοῦ, καὶ ψυχῆς ἑόρταζε τὰ ἐγκαίνια· ἕως καιρός, ὁ βίος ἐγκαινιζέσθω σοι, πάσης πολιτείας ὁδός· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινά· τοῦτο τῇ ἑορτῇ καρποφόρησον, τὴν καλὴν ἀλλοίωσιν ἀλλοιούμενος. Οὕτως ἐγκαινίζεται ἄνθρωπος· οὕτω τιμᾶται ἡ τῶν ἐγκαινίων ἡμέρα.

3. θυσίαν καὶ ὁλοκαυτώματα Ξ καὶ ὁλοκαυτώσεις υ.

*10 διὸ ἀθροισθέντες αἱ τῶν πιστῶν χορεῖαι **Ν** διὸ ἀθροισθέντες τῶν πιστῶν χορεῖαι Ξ 11 χορεῖαι δοξάζομεν Ξ υ 17. πάσης ἀληθείας ὁδὸς υ 18. ἀλλοίωσιν ἀλλοιώθητι υ.*

Ὁ **Ζ** «Εἰς τοὺς στίχους στιχηρά, ἰδιόμελον Ἦχ. πλ. β. Ἐγκαίνια τιμᾶσθαι... Στιχ. Τῷ οἴκῳ σου πρέπει ἁγίασμα Ἔθου πύργον ἰσχύος... Στιχ. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε. Ἐγκαινίζεσθαι ἀδελφοί... Δόξα Ἦχος πλ. α. Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων (Ἴδε ἐν τῷ ἐντύπῳ Καὶ νῦν τῶν αἴνων). Καὶ νῦν Θεοτοκίον».

Οἱ **Ν Ξ** e «Εἰς τὰ ἀπόστιχα Ἦχος πλ. β. Δέσποτα Χριστέ, ἡ ἀθάνατος σοφία... Πάλαι Σολομῶν... Δεῦτε ἀδελφοί... (ἴδε ὄπισθεν, ἔνθα καὶ αἱ διάφοραι γραφαί). Ὁ **Ν** «Δοξαστικὸν εἰ ἔχει ὁ ἅγιος. Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων. Εἰ δ' οὐ Δόξα τῶν ἐγκαινίων. Καὶ νῦν Θεοτοκίον Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες... (ἴδε ὄπισθεν).» Ὁ **Ξ** «Δόξα Τὴν μνήμην τῶν ἐγκαινίων (ἴδε ὄπισθεν) Καὶ νῦν Θεοτόκε, σὺ εἶ ἄμπελος».

Ὁ υ «ἀπόστιχα ἦχος γ'. Ὁ ἐν τῇ πέτρᾳ (ἴδε κατωτέρω ἐν τῇ λιτανεύσει τῶν λειψάνων). Στίχ. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν. Πρὸς ἑαυτὸν ἐπανάγου. Στίχ. Τῷ οἴκῳ σου πρέπει. Ἐγκαινίζεται σήμερον. Δόξα καὶ νῦν Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων».

Ἀπολυτίκιον ἦχος δ'.

Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος τὴν εὐπρέπειαν, καὶ τὴν κάτω συναπέδειξας ὡραιότητα, τοῦ ἁγίου σκηνώματος τῆς δόξης σου Κύριε· κραταίωσον αὐτὸν εἰς αἰῶνα αἰῶνος, καὶ πρόσδεξαι ἡμῶν, τὰς ἐν αὐτῷ ἀπαύστως προσαγομένας σοι δεήσεις, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, ἡ πάντων ζωὴ καὶ ἀνάστασις.

ἐ ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΡΘΡΟΝ

ὲ Μετὰ τὸ Θεὸς Κύριος τροπάριον τῶν ἐγκαινίων καὶ τοῦ ἁγίου τῆς Μονῆς καὶ πάλιν τῶν ἐγκαινίων.

ὲ Μετὰ τὴν α'. στιχολογίαν, κάθισμα, ἦχος πλ. δ'.

Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς.

Τοῦ μαρτυρίου τὴν σκηνὴν Χριστὸς παρέδειξε, καὶ ὁ θεσπέσιος Μωσῆς ἐν γῇ ἐπήξατο, καὶ ναὸν ἐγκαινίζει Σολομὼν ἐν θυσίαις· ἡμεῖς δέ, πρὸς τὴν νέαν Ἱερουσαλήμ, τῇ πίστει καταφυγόντες Δαυϊτικῶς, δῶμεν θείαν ἀνύμνησιν, τῷ σταυρωθέντι δι' ἡμᾶς, αἰτούμενοι συγχώρησιν, πάντων ὧνπερ ἡμάρτομεν. (Δὶς)

2 στερέωσον αὐτὸν εἰς αἰῶνα ***Ν*** *υ* *3 εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος* ***Ξ***
4 δεήσεις διὰ τῆς Θεοτόκου ***Ζ Ν Ξ*** *υ* e *5 καὶ ἀνάπαυσις* e
e *Ἐκ Γ' Καὶ ἀπόλυσις.*

9 Ἐν τῷ υ ***Ζ*** *τὸ ἀνωτέρω κάθισμα μετὰ τὴν γ'. ᾠδὴν μετὰ τῶν διαφόρων γραφῶν*
Θεὸς παρέδειξε ***Ζ*** *υ*
τῇ πίστει καταφεύγοντες ***Ζ***
θείαν δῶμεν ἀνύμνησιν ***Ζ***
ἡμεῖς δὲ πρὸς τὴν μετάνοιαν τῇ πίστει υ
θείαν ἄδωμεν αἴνεσιν τῷ δημιουργῷ αἰτούμενοι υ

Ἐν τοῖς **Ζ Ξ** e εὐθὺς μετὰ τὸ ἄνω ἀπολυτίκιον ἄνευ ἑτέρου τινὸς ἐπακολουθεῖ ὁ κανών. Ἐν τῷ ὲ ἐπακολουθεῖ ὡσαύτως κανὼν ἀλλ' ἕτερός τις «ψαλλόμενος εἰς τὴν λιτανείαν» μετὰ τὸ ἀπολυτίκιον τὰ καθίσματα τῶν στιχολογιῶν τοῦ ὄρθρου. Ἐν τῷ **Ν** μετὰ τὸ ἀπολυτίκιον «Εἰ βούλει, εἰπὲ καὶ στιχηρὰ προσόμοια καὶ ταῦτα. Ἦχος πλ. δ. Κύριε, τὸν ἐγκαινισμὸν τοῦ ναοῦ σου εὐσεβῶς συνεορτάσωμεν, σὲ εἰλικρινῶς ἀνυμνοῦντες καὶ δεόμεθά σου ἅγιε, καταπεμφθῆναι ἡμῖν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἁγιάσαι καὶ φωτίσαι ἐπὶ τούτῳ τὰς ψυχὰς ἡμῶν.— Κύριε, ὅτε Μωϋσεῖ τῷ προφήτῃ τὴν σκηνὴν διεχάραξας, ἐν αὐτῇ προσφέρειν θυσίαν ὁλοκαυτώσεως ἐν αἵματι. Καὶ ἡμῖν δὲ Σωτήρ, τὸν ναὸν τοῦτον ἤγειρας, εἰς τὸ προσφέρειν σοι θυσίας, ἀναιμάκτους αἰνέσεως. — Κύριε, ὥς ποτε Σολομῶν τὸν ναὸν ἐγκαινίζων, ὁλοκαυτώσεις προσέφερε, καὶ σφαγιαζόμενα κτήνη, εἰς ἀνάμνησιν καὶ αἴνεσιν καὶ ἡμεῖς, ἀγαθέ, ἐγκαίνια δοξάζομεν, ἀναιμάκτους θυσίας προσάγοντές σοι, καὶ αἰνέσεώς σοι ὕμνησιν.

Ὁ **Ν** «Εἰς τὸν ὄρθρον ἡ στιχολογία. Λέγομεν εἰς τὴν στιχολογίαν κάθισμα ἦχ. δ'. Ἐν πίστει τὰ ἐγκαίνια ἐπιτελοῦντες πιστοί, τοῦ οἴκου σου Κύριε, πέμψον ἡμῖν φωτισμόν, χάριν καὶ ἔλεος. Φύλαττε δὲ τοῦτον εἰς αἰῶνα αἰῶνος, νίκας ἐπιβραβεύων τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσι, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, μόνε φιλάνθρωπε». Οὐδὲν ἕτερον κάθισμα.

Ὁ υ «Εἰς τὴν α'. στιχολογίαν κάθισμα, ἦχος πλ. δ. Αὐλῶν ποιμενικῶν. Χο-

è Εἰς τὴν β'. στιχολογίαν, κάθισμα ἦχος πλ. δ'.
Τὴν σοφίαν καὶ Λόγον.

Ὁ σοφίας ἀρρήτου δημιουργός, κατεσκεύασας θρόνον τοὺς οὐρανούς, τὴν γῆν δ' ὑποπόδιον, τῶν ποδῶν σου ἐκάλεσας· καὶ τὸν ναόν σου τοῦτον, ὃν εὐδόκησας Κύριε, ἐν τῷ ὀνόματί σου, κτισθῆναι εἰς δόξαν σου, τοῦτον ἡρετίσω, εἰς τὴν σὴν κατοικίαν, ἀκούειν τὰς δεήσεις, τῶν ἐν αὐτῷ εἰσιόντων· ἐν ᾧ πίστει βοῶμέν σοι· Δέσποτα Χριστὲ ὁ Θεός, τῶν πταισμάτων ἄφεσιν κατάπεμψον, τοῖς προσκυνοῦσιν ἐν πίστει τὴν δόξαν σου. (è Καὶ πάλιν τὸ αὐτό).

è Μετὰ τὸν πολυέλαιον κάθισμα ἦχος δ'.
Ταχὺ προκατάλαβε.

Τῷ οἴκῳ σου Κύριε, πρέπει ἁγίασμα· ἐν τούτῳ γὰρ τὸ ὄνομα, τὸ σὸν φιλάνθρωπε, ἐνθέως δοξάζεται· ὅθεν σὺν τῷ προφήτῃ ἐκβοῶμέν σοι πίστει· Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, νῦν ἐγκαίνισον πάντας, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, μόνε φιλάνθρωπε. (è Πάλιν τὸ αὐτό).

è Οἱ ἀναβαθμοὶ τοῦ πρώτου ἀντιφώνου τοῦ τετάρτου ἤχου.
N Εὐαγγέλιον τοῦ ὄρθρου. Ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (ι' 22—28)

Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐγένετο ἐγκαίνια ἐν Ἱεροσολύμοις. . . κἀγὼ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς. Ὁ Ν'.

è e Καὶ ὁ κανὼν τῶν ἐγκαινίων. Ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ.
Ὁ κανών. Ὠδὴ α'. Ἦχος δ'. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον.

Ὁ στύλῳ καθοδηγῶν τὸ πρότερον, τὸν ἐκλεκτὸν Ἰσραήλ, διὰ λουτροῦ βαπτίσματος Χριστέ, ἐν Σιὼν κατεφύτευσας, τὴν ἐκκλησίαν κράζουσαν· Ἄσωμεν ᾆσμα τῷ Θεῷ ἡμῶν.

10 Τὸ e *Τῷ οἴκῳ σου. . . καὶ ἐν τῷ* **N** *μετὰ τὴν γ'. ᾠδὴν μετὰ τῆς διαφόρου γραφῆς. Τὸ Πνεῦμά σου τὸ θεῖον νῦν ἐγκαίνισον πᾶσι.*

20 καθοδηγῶν τῷ πνεύματι **Ξ** *υ τὸν ἐξ ἐθνῶν Ἰσραὴλ* **Z Ξ** *υ τὸν σὸν λαὸν Ἰσραὴλ* **N** *21 τῇ ἐκκλησίᾳ κράζοντα* **Ξ** *υ*

ρὸς ἀγγελικός, ἀοράτως σήμερον συμπαρέστη ἡμῖν, μυστικῶς ᾄδων Θεῷ· ἐγκαινίων τοῦ οἴκου ἐκτελουμένων τῆς Θεομήτορος· ἐν αὐτῷ γὰρ θυσία τὸν ἐν ὑψίστοις ἡ ἀναίμακτος, προσφέρεται διὰ παντὸς καὶ κόσμος ἁγιάζεται. Δόξα καὶ νῦν τὸ αὐτό. Εἰς τὴν β'. στιχολογίαν Κάθισμα ἦχ. πλ. δ. Τὴν σοφίαν καὶ Λόγον. Τῶν ἀγγέλων αἱ τάξεις ἐν οὐρανῷ, καὶ ἀνθρώπων τὸ γένος ἐπὶ ναῷ· τρισάγιον ὕμνον σοι, ποιητὰ ἀναμέλπομεν, καὶ ἀσίγητον δόξαν προσάδομεν, ἅπαντες τῷ τὴν φύσιν, πᾶσαν ἡμῶν ἐγκαινίσαντι· Ὅθεν νεουργηθέντες, τῷ τιμίῳ σου αἵματι, ναοῦ τὰ ἐγκαίνια, οἱ πιστοὶ ἑορτάσωμεν, ἐν αὐτῷ σου δεόμεθα, Δέσποτα Χριστὲ ὁ Θεός, τῶν πταισμάτων ἄφεσιν δώρησαι, τοῖς μετὰ φόβου ἐν τούτῳ ὑμνοῦσί σε. Δόξα καὶ νῦν τὸ αὐτό. Ὁ κανών. . .

Ὁ è «Εὐαγγέλιον τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου. Τὸν πεντηκοστόν. Καὶ ἓν ἰδιόμελον

Σήμερον τῆς ἀπροσίτου δόξης σου, ἡ ἐπιφοίτησις, τὸν ἐπὶ γῆς παγέντα σοι ναόν, οὐρανὸν κατεσκεύασεν· ἐν ᾧ συμφώνως ψάλλομεν· Ἄσωμεν ᾆσμα τῷ Θεῷ ἡμῶν.

Οὐ νόμῳ ἡ ἐκκλησία Κύριε ἐγκαλλωπίζεται, οὐ δουλικῶν ἐκτάσεσι χειρῶν, τοῦ σταυροῦ δὲ τῇ χάριτι, ἐγκαυχωμένη ψάλλει σοι· Ἄσωμεν ᾆσμα τῷ Θεῷ ἡμῶν.

Θεοτοκίον

Ἀσπόρως, τῷ τοῦ Πατρὸς βουλήματι, ἐκ θείου Πνεύματος, τὸν τοῦ Θεοῦ συνείληφας Υἱόν, καὶ σαρκὶ ἀπεκύησας, τὸν ἐκ Πατρὸς ἀμήτορα, καὶ δι' ἡμᾶς ἐκ σοῦ ἀπάτορα.

Ὠδὴ γ΄. Εὐφραίνεται ἐπὶ σοί.

Ἡγίασας ἐπὶ γῆς, τὴν ἐκκλησίαν σου Χριστὲ Πνεύματι, χρίσας αὐτὴν σήμερον, σῆς ἀγαλλιάσεως ἔλαιον.

1 τῆς ἀπροσίτου σου δόξης ***N*** *2 συμφώνως ᾄδωμεν. 3 Ἄσωμεν* ***N*** *13 τῆς ἀγαλλιάσεως* ***Ξ*** *υ*

τοῦ ἁγίου τῆς μονῆς. Οἱ κανόνες τῶν ἐγκαινίων εἰς καὶ τοῦ ἁγίου τῆς μονῆς εἰς η΄. Εἰδὲ ἐστι Κυριακὴ ἢ δεσποτικὴ ἑορτή, ὁ ἀναστάσιμος ἢ τῆς ἑορτῆς στ΄ καὶ τῶν ἐγκαινίων εἰς δ΄. καὶ τοῦ ἁγίου τῆς μονῆς εἰς δ΄.».

Ἡ σειρὰ ἐν τῷ ***Z*** τῶν τροπαρίων τοῦ κανόνος 1) Ὁ στύλῳ... 2) Οὐνόμῳ... 3) Σήμερον τῆς... Ὡσαύτως καὶ ἐν τοῖς υ ***Ξ***.

ὲ «Κανὼν τῶν ἐγκαινίων ψαλλόμενος εἰς τὴν λιτανείαν»

Ὠδὴ α΄.

Ἦχος δ΄. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιά.

Ἄδω πρῶτον μέλισμα φαιδρόν, τῶν ἐγκαινίων ἡμέρα γηθόμενος, οὐχ ὥσπερ ἑώρταζεν ὁ σκιολάτρις ταύτην, κτηνῶν αἵμασι· μᾶλλον δὲ θυσίᾳ τῇ ἀναιμάκτῳ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

Δεῦρο ἔθνος ἅγιον Χριστοῦ, τῶν ἐγκαινίων ἡμέρα ἑόρταζε· τὴν γὰρ ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησίαν, ὡς νύμφην Χριστὸς μνηστεύεται, αἵματι τῷ θείῳ, εἰδώλων λύθρου καθαίρων αὐτήν.

Ὦ δόξα, ὢ χάρις εὐκλεής· ὢ τῶν ἁγίων χαρά τε καὶ καύχημα· στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, πάλαι δὲ νύμφη Χριστοῦ νυνὶ πέλουσα· ἄνευ γὰρ ἀνδρός, ἑπτάτοκος σὺ γεγένησαι.

Ὠδὴ γ΄.

ὲ Προσήκατο νύμφην ἑαυτῷ, ἣν πάλαι προεστήλωσε, τῷ Μωϋσεῖ Σινᾶ ἐπ' ὄρει σκηνήν, προγράψας αὐτὴν ὡς χειροποίητον· οὐκ ἀλόγων αἵμασιν, ἀλλὰ θείῳ αἵματι ἀνακαινίζων αὐτὴν καὶ τῷ Πνεύματι.

Ἡ σειρὰ ἐν τοῖς ***Ξ N*** υ πρῶτον τὸ Ἀνέδειξας καὶ εἶτα τὸ Θεμέλιον. Ὁ ***Ξ*** παραλείπει τὸ Ἀνέδειξας. Ὁ ***N*** πρὸ τοῦ ***Σ***ὺ μόνη... τὸ «Σταυρούμενοι καὶ εἰς γῆν τυμπανιζόμενοι Χριστοῦ μάρτυρες, τὸν δυσμενῆ δράκοντα, ξίφει καρτερίας ἐσφάξατε». Ἐν τῷ ***Z*** ἀντὶ τοῦ Σὺ μόνη παραλειπομένου τὸ «Ἡ ἐκκλησία Χριστὲ ἐγκαυχωμένη σοι, πιστῶς φέρει σοι τὸ τοῦ σταυροῦ τρόπαιον καὶ τὸ τῆς σαρκώσεως σύμβολον».

Ὁ ***Z*** μετὰ τὸ Τὰ πάντα ἐφώτισε, τὰ ἑπόμενα: «Ἑόρτιος σήμερον, τῶν ἐγκαι-

Θεμέλιόν σε Χριστέ, ἡ ἐκκλησία ἀρραγὲς ἔχουσα, τῷ σῷ σταυρῷ στέφεται, ὡς βασιλικῷ διαδήματι.

Ἀνέδειξας ἀγαθέ, τὴν χειροποίητον σκηνὴν σήμερον, τῆς ὑπὲρ νοῦν δόξης σου, οἰκονομικῶς οἰκητήριον.

Θεοτοκίον

Σὺ μόνη τοῖς ἐπὶ γῆς, τῶν ὑπὲρ φύσιν ἀγαθῶν πρόξενος, Μήτηρ Θεοῦ γέγονας, ὅθεν σοι τὸ Χαῖρε προσάγομεν.

Κάθισμα ἦχ. δ΄. Ταχὺ προκατάλαβε.

Τὰ πάντα ἐφώτισε, τῇ παρουσίᾳ Χριστός· τὸν κόσμον ἀνεκαίνισε Πνεύματι θείῳ αὐτοῦ· ψυχαὶ ἐγκαινίζονται. Οἶκος γὰρ ἀνετέθη νῦν εἰς δόξαν Κυρίου, ἔνθα καὶ ἐγκαινίζει τῶν πιστῶν τὰς καρδίας, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, εἰς σωτηρίαν βροτῶν.

Δόξα. Κάθισμα τοῦ ἁγίου.
Καὶ νῦν. Ἦχος δ΄. Ταχὺ προκατάλαβε.

Ἐν πίστει τὰ ἐγκαίνια, ἐπιτελοῦμεν φαιδρῶς, ναοῦ τούτου ἄχραντε, εὐλογημένη ἁγνή, Παρθένε πανύμνητε· χαίροντες τῇ ἐλπίδι, τῇ εἰς σὲ Θεοτόκε, αἰτοῦμέν σε τοῦ πρεσβεύειν, τῷ Σωτῆρι ἀπαύστως, αὐτῷ τῷ σαρκωθέντι ἐκ σοῦ, σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

1 ἐκκλησία ἀρραγῆ **Ζ Ν** *ἡ ἐκκλησία ἀρραγὴς* **Ξ** *7 τὸ χαῖρε κραυγάζομεν* **Ν**. *9 τὰ πέρατα ἐφώτισε.* **Ξ**.

15. ἐπιτελοῦντες πιστῶς τοῦ οἴκου σου ἄχραντε **Ν** *16. χαίρομεν τῇ ἐλπίδι* **Ν** *17. πρεσβεύειν ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων Χριστῷ τῷ σαρκωθέντι* **Ν** *18. σωθῆναι τὰς ψυχὰς* **Ν**.

νίων πιστοί, ἡμέρα κατέλαβεν, ἡμᾶς προτρέπουσα, τὴν ἐκλογὴν τοῦ Χριστοῦ, πάντας ἐγκαινισθῆναι, καὶ φαιδρῷ τῷ προσώπῳ· ἄσμασι τῷ δεσπότῃ, ἐκ μυχοῦ τῆς καρδίας, αἰνέσωμεν αὐτῷ ὡς λυτρωτῇ καὶ ἡμᾶς ἐγκαινίζοντι.—Ἦχ. Πλαγ. δ΄. Τὸ προσταχθέν. Τοῦ μαρτυρίου τὴν σκηνήν... (ἴδε ὄπισθεν)».

Ἐν τῷ **Ξ** μόνον τὸ Τὰ πέρατα ἐφώτισε... Δόξα τὸ αὐτό. Καὶ νῦν Ταχὺ προκατάλαβε. Ἐν τῷ υ μόνον Τοῦ μαρτυρίου τὴν σκηνήν... (ἴδε ὄπισθεν). Δόξα καὶ νῦν τὸ αὐτό.

Ἐν τῷ **Ν** «Κοντάκιον τοῦ ἁγίου τῆς μονῆς καὶ καθίσματα τῶν ἐγκαινίων. Ἦχος πλ. δ΄. Τὴν σοφίαν. Τῶν ἀγγέλων αἱ τάξεις ἐν οὐρανῷ... (ἴδε ὄπισθεν, ἔνθα καὶ αἱ διάφοροι γραφαί). Ἄλλο ἦχ. δ΄. Ταχὺ προκατάλαβε. Τῷ οἴκῳ σου, Κύριε, πρέπει ἁγίασμα... (ἴδε ὄπισθ.) Ἄλλο Ἐν πίστει τὰ ἐγκαίνια... (ἴδε ἄνωτ.) Ἦχος ὁ αὐτός. Ἐγκαινίζεται ναὸς διὰ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ· νεουργεῖται γὰρ ἡμῖν διὰ υἱοῦ μονογενοῦς· καὶ τῆς τοῦ Πνεύματος χάριτος ἱλαστήριον. Ὅθεν Μωϋσῆς ὑπεγράψατο, λαβὼν παρὰ Θεοῦ τὴν διάταξιν· καὶ σὺν αὐτῷ κραυγάζομεν· Μακάριοι οἱ προσκυνοῦντες ἐν εἰκόνι τὸν Κύριον· Αὐτὸς γὰρ σώζει ἐκ τῶν κινδύνων τοὺς αὐτὸν μεγαλύνοντας.

Ὁ **Ν** πρὸ τοῦ Ἀπειρογάμως: «Ἱερεῖα ὥσπερ ἄμωμα, καὶ θυσίας καὶ προσφορὰς ὁλόκληροι τῷ δι᾽ εὐσπλαγχνίαν μάρτυρες πτωχεύσαντι, Κυρίῳ προσηνέχθητε, πόνων ἀμοιβὰς κομιζόμενοι».

Ὠδὴ δ΄. Ἐπαρθέντα σε ἰδοῦσα.

Οὐκ ἐν θύμασιν ἀλόγων ἡ ἐκκλησία ἀλλὰ τῷ σῷ τιμίῳ ἐκ πλευρᾶς ζωηφόρου, αἵματι ραντίζεται, εἰκότως κραυγάζουσα· Δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

Τὰ σκηνώματα Κυρίου ἠγαπημένα, τοῖς κατιδεῖν ποθοῦσιν ἀνακεκαλυμμένως, τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ, συμφώνως κραυγάζουσι· Δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

Εἰκονίζουσα τὴν χρίσιν ἡ ἐκκλησία, τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ σου τὸ πολύτιμον μύρον, σήμερον ἀλείφεται, τὴν θείαν τοῦ Πνεύματος, χάριν ἀοράτως λαμβάνουσα.

Θεοτοκίον

Ἀπειρογάμως ἐκύησας ὦ Παρθένε, καὶ μετὰ τόκον ὤφθης παρθενεύουσα πάλιν· ὅθεν ἀσιγήτοις φωναῖς, τὸ Χαῖρέ σοι δέσποινα, πίστει ἀδιστάκτῳ κραυγάζομεν.

Ὠδὴ ε΄. Σὺ κύριέ μου φῶς.

Σὺ πάλαι ἐν Σινᾷ, σκηνὴν ἀχειροποίητον, ὑπέδειξας τῷ Θεόπτῃ, Μωϋσῇ διαγράφων, Χριστὲ τὴν ἐκκλησίαν σου.

Σὺ Κύριε σκηνήν, ἐπὶ γῆς κατεσκεύασας· σὺ τάξεσιν οὐρανίαις, τῶν βροτῶν τὰς χορείας, συνάπτεις τῇ δυνάμει σου.

Σὲ Κύριε πηγήν, τῆς ζωῆς ἐπιστάμεθα· σὺ ἅγιε τὴν εἰρήνην, ἐλθὼν εὐηγγελίσω, Χριστὲ τῇ ἐκκλησίᾳ σου.

1. ἀλλὰ τῷ σῷ τιμίῳ αἵματι ἐκ πλευρᾶς ζωηφόρου αἵματι **Ξ** *4. οἱ κατιδεῖν ποθοῦντες* **Z** *5. συμφώνως κραυγάζετε* **Z** *κραυγάζουσα* **Ξ** *υ 7. Εἰκονίζουσα τὴν χάριν* **N** *τὸ τίμιον μῦρον* **Z** *13. ἀδιστάκτως κραυγάζομεν* **Ξ** *17. ἐπὶ γῆς κατεκόσμησας* **Z** *ἢ τάξεσιν* **Z N Ξ** *υ.*

Ραντίζεται μύρον εὐκλεῶς, τοῦ Πνεύματος τῇ χάριτι, ἡ ἐκκλησία αὐτὴ καὶ καινίζεται· Χριστὸς γὰρ νύμφην αὐτὴν προσήκατο· ἧς τὸν τύπον ἔχαιρον, προφητῶν οἱ πρόκριτοι κατιδεῖν τηλαυγῶς ἀξιούμενοι.

Ὡς κλέος, ὡς δόξαν, ὡς χαράν, σὴ ἐκκλησία ἔτεκε, στειρωτικῶν ἐξ ὠδίνων νυμφευσαμενη σε, Χριστέ· ἀθλοφόρους μάρτυρας τῷ ἰδίῳ αἵματι, ἑαυτῶν τε κομῶντας καὶ στέφοντας.

Ὠδὴ δ΄. Ὄρος σε τῇ χάριτι.

Τὴν ἐκκλησίαν πρότερον, τῷ Μωϋσῇ προέγραψαν, ἐπὶ τοῦ ὄρους τοῦ Σινᾶ, ἀχειροποίητον σκηνήν, Χριστέ, ὡς ὑπέδειξας, τῷ ἐξ ἐθνῶν λαῷ, ὡς στύλος τοῦ Πνεύματος, διὰ βαπτίσματος ταύτην ἐφύλαξας.

Ὅπλῳ τοῦ σταυροῦ, καθάπερ νύμφη κεκόσμηται, ἐγκαινισθεῖσα εὐπρεπῶς, μύρῳ τοῦ Πνεύματος Χριστὲ καὶ μήτραν ἐνδέδυται, ὡς νυμφικὴν τὴν σὴν πορφύραν καὶ κρήδεμνον, ἡ ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησία τὴν σήμερον.

Μάρτυρες ὡς ἄγκυραν, τὴν πίστιν χρησάμενοι, τοῦ κοσμοκράτορος ἐχθροῦ τὰς

Θεοτοκίον

Σὲ ὅπλον ἀρραγές κατ᾽ ἐχθροῦ προβαλλόμεθα· σὲ ἄγκυραν καὶ ἐλπίδα, τῆς ἡμῶν σωτηρίας, Θεόνυμφε κεκτήμεθα.

Ὠδὴ ϛ΄. Θύσω σοι, μετὰ φωνῆς.

Τοῦ κάλλους, ὁ βασιλεὺς Χριστὸς ἐπεθύμησε, νῦν τῆς σεπτῆς ἐκκλησίας, καὶ ἐθνῶν μητέρα ἀπέδειξεν, ἐκ δουλείας, υἱοθετουμένων διὰ τοῦ Πνεύματος.

Φρίττουσι, τῶν δυσμενῶν δαιμόνων αἱ φάλαγγες, τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν, τοῦ σταυροῦ τῷ τύπῳ σημειουμένην, καὶ σκιάζει ἁγιαστικὴ τοῦ Πνεύματος ἔλλαμψις.

Οὐ ψάμμον, ἀλλὰ Χριστὸν θεμέλιον ἔχουσα, ἡ ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησία, στεφανοῦται κάλλει τῷ ἀπροσίτῳ, καὶ διαδήματι, τῆς βασιλείας ἐγκαλλωπίζεται.

Θεοτοκίον

Ὢ θαῦμα, τῶν ἁπάντων θαυμάτων καινότερον· ὅτι Παρθένος ἐν μήτρᾳ, τὸν τὰ σύμπαντα περιέποντα, ἀπειράνδρως, συλλαβοῦσα οὐκ ἐστενοχώρησε.

*4. ἐπεθύμησε τῆς ἐκλεκτῆς **Ν Ξ** υ 5. μητέρα ἀνέδειξε **Ζ Ξ** υ υἱοθετούμενα **Ξ** 6. διὰ Πνεύματος **Ξ** 8. σημειουμένων **Ξ** ἣν σκιάζει υ 10. ἔχουσα ἡ ἐκκλησία ἐθνῶν **Ξ** 15. τὸν σύμπαντα περιέχουσα **Ξ** 16. συλλαβοῦσα οὐκ ἐστενοχώρηται **Ν**.*

Ὁ ***Ν*** πρὸ τοῦ Σὲ ὅπλον: «Πυρίνοις οἱ θνητοὶ λειτουργοῖς σου συνήφθησαν, πῦρ ἔνυλον διελθόντες, τῶν μεγίστων βασάνων, ὡς μάρτυρες ὑπέρλαμπροι». Καὶ πρὸ τοῦ Ὢ θαῦμα: «Οὐ πλοῦτος τῆς εἰς Χριστὸν ἀγάπης ἐχώρισεν· οὐκ αἰκιζόμενον σῶμα· οὐ θανάτου ψῆφος ἀπειλουμένη· ἀλλ᾽ ἑνώσει Θεοῦ κατετρυφῶντο οἱ μάρτυρες».

ζοφερὰς πανστρατιὰς στερρῶς κατεβάλετε μαρτυρικῶς· διὸ στεφάνους ἐδέξασθε, τῆς ἐκκλησίας ἀεὶ προπαριστάμενοι.

Ὠδὴ ε΄. Ὁ φωτίσας τῇ.

Ἐγκαινίσας, Σολομῶν τὸν ναόν, ζώων αἵματι καὶ θυσίαις τῶν κτηνῶν ἀτελῶς ἐναπέφηνεν· ὁ Χριστὸς δὲ αἵματι, νῦν τῷ ἰδίῳ ἁγιάζει τὴν ἐκκλησίαν ὡς νύμφην αὐτοῦ.

Λατρεύειν σε, ἐν τῷ οἴκῳ σου τούτῳ εὐδόκησον· καὶ ἔμπλησον, τὴν θυσίαν σου δόξης καὶ χάριτος· ἐφεδρεύων δέσποτα, ἐν αὐτῷ ὥσπερ ἐν ὑψίστοις, ὑπὲρ ναὸν Σολομῶντός ποτε.

Ἰάματα, κρουνηδὸν ὥσπερ κρήνη παρέχετε, ὦ μάρτυρες, τοῖς τιμῶσιν ὑμῶν τὰ μνημόσυνα· ὁ Χριστὸς γὰρ ἔθετο, ὑμᾶς αὐτοῦ τῇ ἐκκλησίᾳ· δόξαν καὶ κλέος καὶ καύχημα.

ἐ Ὠδὴ ϛ΄. Ἐκύκλωσεν ἡμᾶς.

Στεφάνῳ σε Χριστὸς ὡς νύμφην ἔστεψε, τοῦ κάλλους ὡς ἠράσθη σου, ὁ νυμφίος ὁ ὑπέρλαμπρος, τῶν πάντων καὶ μητέρα σε ἀνέδειξεν υἱοθετῶν σε, ἐκκλησία, διὰ τοῦ Πνεύματος.

Μνηστεύεται ὡς νύμφην ταύτην σήμερον, ἣν πάλαι προτύπωσεν ἐκκλησίαν ὁ

Κοντάκιον. Ἦχ. δ΄. Ἐπεφάνης σήμερον.

Οὐρανὸς πολύφωτος, ἡ ἐκκλησία, ἀνεδείχθη ἅπαντας, φωταγωγοῦσα τοὺς πιστούς· ἐν ᾧ ἑστῶτες κραυγάζομεν. Τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον Κύριε.

Ὁ Οἶκος.

Ἐπιδημήσαντος ἡμῖν, τοῦ Λόγου κατὰ σάρκα, ὁ τῆς βροντῆς μὲν γόνος φησὶ καθυπογράφων· Ἐθεασάμεθα φαιδρῶς τὴν δόξαν, ἣν εἶχεν ὁ Υἱὸς παρὰ Πατρὸς ἐν ἀληθείᾳ χάριτι· ὅσοι δὲ πίστει τοῦτον ἐλάβομεν, ἔδωκε τοῖς πᾶσιν ἐξουσίαν τοῦ γενέσθαι τέκνα Θεοῦ· οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων, οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς ἀναγεννηθέντες, ἀλλ' ἐκ Πνεύματος ἁγίου ἐπαυξηθέντες, οἶκον προσευχῆς ἐπήξαμεν, καὶ βοῶμεν· Τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον Κύριε.

Ὠδὴ ζ΄. Ἐν τῇ καμίνῳ Ἀβραμιαῖοι.

Δροσοβόλος μέν, ἡ καμινιαία φλὸξ ἐδείχθη ποτέ· νῦν δὲ ἐξ ἐλαίου χρίσμα πνευματικόν, ἁγιάζει τοὺς κραυγάζοντας· Εὐλογημένος εἶ, ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε.

Ὡς ἐν καμίνῳ, τῇ θεοδόχῳ ταύτῃ νέᾳ σκηνῇ, πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ τοῦ πνευματικοῦ, δροσιζόμενοι βοήσωμεν· Εὐλογημένος εἶ, ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε.

2. ἀνεδείχθη σήμερον φωταγ. υ 6. Ἐπιδημήσαντος ἐν γῇ τοῦ Λόγου **Z** *υ 8. ἐν ἀληθείᾳ χάριτος* **Z** *υ. ὅσοι δὲ τοῦτον ἐν πίστει ἐλάβ. υ 9. ἔδωκε τὴν πᾶσαν* **N** *10. σαρκὸς νῦν γεννηθέντες ἀλλ' ἐκ. 11* **N** *Πνεύματος θεοῦ ἐπαυξηθέντες* **N**.

14. Δροσοβόλον υ μὲν καμιναία **Z** *καμινιαία* **N** *ἐξ ἐλαίου θείου τὸ ἱερὸν* **Z** *15. ἁγιάζων τοὺς κραυγάζοντας υ 17. τῇ θεοδόχῳ ταύτῃ σκηνῇ υ ταύτῃ θείᾳ σκηνῇ* **Z**

Ἐν τῷ ***N*** προηγοῦνται τὰ κατωτέρω «Κοντάκιον ἦχ. β΄. Τοὺς ἀσφαλεῖς.— Ἐγκαινισμὸν ἐν ταῖς καρδίαις Πνεύματος, καὶ φωτισμὸν ἐν τοῖς ἐγκάτοις, ἐγκαίνισον τοῖς ἐν πίστει ἐκτελοῦσι τὰ ἐγκαίνια τοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ σου, οὗ ηὐδόκησας κτισθῆναι ἐν τῷ σῷ θείῳ ὀνόματι· ὁ μόνος ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος. Οἶκος. Μνήμην τελῶν τῶν ἐγκαινίων, ὁ σοφώτατος πάλαι Σολομὼν τῷ Θεῷ, ἀλόγων ζώων προσέφερεν, ὁλοκαυτώματα καὶ θυσίας· ὅτε δὲ νῦν ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ χάρις ἦλθεν ἐν γῇ, τὰς θυσίας εὐθὺς μετεποίησε· θύσας δὲ θυσίαν εἰς σωτηρίαν τὴν ἡμῶν ἐν αὐτῷ ὡς φιλάνθρωπος. τὴν ἐκκλησίαν ἡγίασε, καὶ ἀσάλευτον ταύτην ἀνέδειξε». Μεθ' ὃ ἐπακολουθοῦσι καὶ τὰ ἐν τῷ ἐντύπῳ.

Ἐν τῷ ***Ξ*** Ὁ οἶκος παραλείπεται.

Ὁ ***Z*** μετὰ τὸν Οἶκον «Προκείμενον. Ἦχος δ΄. Τῷ οἴκῳ σου. Στιχ. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε. Τὸ Πᾶσα πνοή. Εὐαγγέλιον ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην» (ι 22 - 28).

σκιολάτρης λαός, προῖκα τὴν οὐράνιον παρέχων αὐτὴν ὑπὲρ χρυσίον τιμιωτέραν καὶ ὑπερλάμπουσαν.

Ἀγάλλονται χοροὶ ἀγγέλων σήμερον· θυσίαν μαρτύρων προσενέγκαντες, εὐωδίας εἰς ὀσμὴν πνευματικήν, αἷμα τὸ αὐτῶν ὑπὲρ θυμίαμα. Καὶ γὰρ Χριστοῦ τῇ ἐκκλησίᾳ κλέος παρέχουσι.

Οἱ τετρωμένοι, τῷ γλυκυτάτῳ θείῳ ἔρωτι, δεῦτε ἐν παστάδι ταύτῃ βασιλικῇ, καὶ συναφθῶμεν τῷ Χριστῷ, κράζοντες· Εὐλογημένος εἶ, ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε.

Θεοτοκίον

Τὸ τοῦ Ὑψίστου, ἡγιασμένον θεῖον σκήνωμα χαῖρε· διὰ σοῦ γὰρ δέδοται ἡ χαρά, Θεοτόκε τοῖς κραυγάζουσιν· Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί πανάμωμε δέσποινα.

Ὠδὴ η΄. Χεῖρας ἐκπετάσας Δανιήλ.

Σήμερον χιτῶνα νοητόν, τὸν ἄνωθεν ὑφαντὸν ἐκ θείας χάριτος, ἡ ἐκκλησία σου Κύριε, ὥσπερ νύμφη ἐστολίσατο, καὶ τοὺς οἰκείους συγκαλεῖ, πρὸς εὐφροσύνην λαούς, ἐκβοῶντας· Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον.

Σήμερον ὁ δεύτερος Ἀδάμ, Χριστὸς ἀνέδειξε παράδεισον νοητόν, τὴν νέαν ταύτην σκηνήν, φέρουσαν, κατὰ ξύλου τοῦ τῆς γνώσεως, τὸ ζωηφόρον τοῦ σταυροῦ, ὅπλον, τοῖς ψάλλουσιν· Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον.

2 παστάδι τῇδε τῇ μυστικῇ συναφθῶμεν **Ζ** *παστάδι ταύτῃ τῇ μυστικῇ συναφθῶμεν* **ΝΞ** *βασιλικῇ συναφθῶμεν υ συναφθῶμεν τῷ νυμφίῳ Χριστῷ* **Ζ Ν Ξ** *υ Χριστῷ νυνὶ κραυγάζοντες Εὐλογητὸν τὸ κράτος σου Κύριε* **Ζ** *Χριστῷ Εὐλογημένος* **Ν Ξ** *Χριστῷ Εὐλογημένος εἶ ὁ Θεὸς ἐκβοῶντες καὶ Κύριος υ 6. ἐν γυναιξὶν ὑπάρχεις Πανάμωμε* **Ν Ξ** *υ 10. νύμφη ὥσπερ ἐστολίσατο* **Ν** *11. πρὸς εὐφρ. λαοὺς Εὐλογεῖται* **Ξ** *Εὐλογεῖτε κράζων πάντα* **Ν** *11. Πάντα τὰ ἔργα ὑμνεῖτε τὸν Κύριον* **Ζ** *13. νέον παράδεισον τὴν ἐκκλησίαν νῦν φέρουσαν* **Ζ** *14. νοητὸν σκηνὴν ἁγίαν τὴν φέρουσαν* **Ν** *τὴν ἑαυτοῦ σκηνὴν φέρουσαν* **Ξ** *κατὰ ξύλου τῆς γνώσεως* **Ξ**.

Ἐν τῷ **Ζ** ἀντὶ Τὸ τοῦ Ὑψίστου τό: «Ἐν τῷ φωτί σου τῷ ἐκ τῆς σῆς οὐσίας θείῳ Πνεύματι, Πάτερ, καθορῶντες φῶς ἐκ σοῦ τοῦ φωτός, γεννηθέντα Λόγον ἄφραστον, τριάδα ἄκτιστον, ὁμοούσιον πίστει δοξάζομεν». Ἐν τῷ **Ν** πρὸ τοῦ Ὑψίστου: «Ὡς ἐν καμίνῳ τῶν αἰκισμῶν τοῖς ὑπερτάτοις καύμασι, θεία δροσοβόλος χάρις τοῦ οὐρανοῦ ἐπεσκέψατο τοὺς μάρτυρας».

ε Ὠδὴ ζ΄. Σὲ νοητὴν Θεοτόκε.

Ἐπὶ τῆς γῆς ὡς Ἐδὲμ παράδεισον, κατὰ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς τῇ ἐκκλησίᾳ ὁ Χριστός, φέρων κατεφύτευσε νῦν τὸν σταυρὸν τὸν ζωηφόρον τοῖς μέλπουσιν, ὁ αἰνετὸς τῶν πατέρων, Θεὸς καὶ ὑπερένδοξος.

Σὲ ὁ Χριστός, νύμφην προσηγάγετο, ὢ ἐκκλησία ἑαυτῷ· κοσμήσας σε πανευπρεπῶς, κλῖνον τοίνυν θύγατερ, οὖς σου καὶ ἀπόδραθι, οἴκου πατρός σου καὶ ἔθνους σου· ὁ βασιλεὺς γὰρ τοῦ κάλλους, ἠράσθη σου μνηστεύσασθαι.

Ἐν αἰκισμοῖς, μαρτυρίου στάδιον, ὑπὲρ Χριστοῦ καρτερικῶς, οἱ θεῖοι μάρτυρες ὡς ῥοῦν τὸ αἷμα ἐξέχεαν· ὅθεν πιστοῖς, τὴν σωτηρίαν βραβεύουσι, τοῖς ἐκτελοῦσιν αὐτῶν τὰ μνημόσυνα.

Ὠδὴ η΄. Ἐν καμίνῳ παῖδες Ἰσραήλ.

Γηθομένη σήμερον, Χριστέ, ἐκ χάριτος τῆς θείας τὸν ἄνωθεν ὑφανθέντα,

Εὐλογοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα.

Πατρὸς ἐξ ἀνάρχου σε Υἱόν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον, μίαν θεότητα, τελείαν, ἄναρχον, ἄτμητον, ὁμοούσιον, ἀσύγχυτον, ἐν ὑποστάσεσι τρισί, σέβοντες ψάλλομεν· Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον.

Θεοτοκίον

Σὺ μόνη ἐν πάσαις γενεαῖς, Παρθένε ἄχραντε, μήτηρ ἐδείχθης Θεοῦ· σὺ τῆς θεότητος γέγονας, ἐνδιαίτημα πανάμωμε, μὴ φλογισθεῖσα τῷ πυρί, τοῦ ἀπροσίτου φωτός· ὅθεν πάντες, σὲ εὐλογοῦμεν Μαρία Θεόνυμφε.

Ὠδὴ θ΄. Λίθος ἀχειρότμητος.

Δεῦτε καθαρᾷ τῇ καρδίᾳ, καὶ νηφαλίοις ὄμμασι νοός, τῆς τοῦ βασιλέως θυγατρός, τῆς ἐκκλησίας τὴν ὡραιότητα, ὑπὲρ χρυσίον λάμπουσαν, κατανοοῦντες μεγαλύνωμεν.

Χαῖρε καὶ εὐφραίνου ἡ νύμφη, τοῦ βασιλέως τοῦ μεγάλου, κατοπτριζομένη τηλαυγῶς, τοῦ σοῦ νυμφίου τὴν ὡραιότητα, σὺν τῷ λαῷ σου κράζουσα· Σὲ ζωοδότα μεγαλύνομεν.

2. Πατρὸς ἐξ ἀνάρχου τὸν Υἱὸν **Ν Ξ** *υ 3. ἄτμητον ἐν ὑποστάσεσι υ 12. νηφαλίοις ψυχῆς κόραις* **Ζ** *νηφαλαίοις* **Ξ** *υ καθαρᾷ διανοίᾳ καὶ νηφαλαίοις ὄμμασι νοητῶς υ κάὶ νηφαλαίῳ διανοίᾳ τῆς βασιλέως* **Ν** *13 τὴν ὡραιότητα ὑπὲρ χρυσίον λάμπουσαν τὸν ζωοδότην μεγαλύνουσα* **Ζ** *17 κράζουσα· Σὲ μεγαλύνομεν, τρισάγιε* **Ξ**.

Ὁ υ παραλείπει τὸ Εὐλογοῦμεν Πατέρα... Ὁ **Ν** πρὸ τοῦ Πατρὸς ἐξ ἀνάρχου τὸ: «Χριστὸν ἐνεδύσαντο πιστῶς, τὸν πάλαι ἄνθρωπον ἀπεκδυσάμενοι, καὶ ἐθριάμβευσαν μάρτυρες, τὸν τοῦ σκότους κοσμοκράτορα, ἐν αἰκισμοῖς μαρτυρικοῖς προθύμως ᾄδοντες· Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα...»

Ἐν τοῖς **Ζ Ξ** μετὰ τὸ Χαῖρε καὶ εὐφραίνου... ἐπακολουθεῖ τό: «Μονάδα μὲν θείας οὐσίας, ἀλλ' ὑποστάσεων τριάδα, ἄναρχον Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα θεῖον δοξολογήσωμεν, τὸν σαρκωθέντα Λόγον δέ, ἕνα Υἱὸν (Θεὸν **Ξ** ἕνα Χριστὸν υ) ἐν δύο φύσεσι». Τὸ αὐτὸ καὶ ἐν τῷ υ μετὰ τὸ Τὴν ἐξ ὕψους ἄμυναν. Οἱ **Ζ Ξ** υ **Ν** παραλείπουσι τὸ Θεοτοκίον Χαῖρε κεχαριτωμένη.— Ἐν τῷ **Ν** μετὰ τὸ Χαῖρε καὶ εὐφραίνου... ἐπακολουθεῖ «Δεῦτε τὴν ἐτήσιον, μνήμην πνευματικῶς τελοῦντες πάντες, τῷ μαρτυρικῷ συνειδότι τοὺς ἀθλοφόρους πιστοὶ ζηλώσωμεν, καὶ σὺν αὐτοῖς βοήσωμεν· Σὲ μεγαλύνομεν Τρισάγιε».

νῦν στολίζεται φαιδρῶς ὡς νύμφη χιτῶνα καινόν, συγκαλοῦσα πρὸς εὐφροσύνην αὐτῆς ἡ ἐκκλησία, τοὺς νυμφοστολοῦντας αὐτὴν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Καταπλήττει αὕτη ἡ σκηνή, Σταυροῦ τῷ τύπῳ, πληθὺν δαιμόνων· πάντας δὲ τοὺς πιστοὺς καθαίρει τῶν κηλίδων, τοὺς τὴν μνήμην τῶν ἐγκαινίων αὐτῆς, τιμῶντας καὶ βοῶντας, σὲ ὑπερυψοῦμεν, Χριστέ, εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἀγγέλων αἱ τάξεις ἐμφανῶς, τῷ ἀπροσίτῳ κάλλει καὶ στέφει τῆς βασιλείας, καθορῶντες τὴν Χριστοῦ ἐκκλησίαν, εὐφραίνονται σήμερον, ἐγκαλωπισθεῖσαν βοῶσαι

Τὴν ἐξ ὕψους ἄμυναν Σῶτερ, τῇ ἐκκλησίᾳ σου παράσχου· ἄλλον γὰρ πλήν σου οὐκ οἶδεν, εἰ μὴ σὲ τὸν ὑπὲρ ταύτης τὴν σήν, πάλαι ψυχὴν προθέμενον, ἐν ἐπιγνώσει μεγαλύνουσα.

Θεοτοκίον

Χαῖρε κεχαριτωμένη ἡ νύμφη, τοῦ βασιλέως τοῦ μεγάλου· ὅτι διὰ σοῦ τῆς κατάρας, τῆς Εὔας πάντες Ἁγνὴ ἐρρύσθημεν, καὶ τὴν ζωὴν εὑράμεθα, ἐν τῇ κυήσει σου ἀνύμφευτε.

Ἐξαποστειλάριον Γυναῖκες ἀκουτίσθητε.

Τῷ παναγίῳ Πνεύματι, ἐγκαίνισον φιλάνθρωπε, ψυχάς, καρδίας τῶν πίστει τὰ ἱερὰ ἐγκαίνια, τοῦ οἴκου σου τοῦ πανσέπτου, ἐπιτελούντων Κύριε· ἐν ὧ τὰς προσευχὰς ἡμῶν τῶν προσκυνούντων σε Σῶτερ, ὥσπερ θυσίαν προσδέχου.

1. Τὴν ἐξ ὕψους δύναμιν υ 2. ἄλλον γὰρ οὐκ οἶδε ***Ζ Ν Ξ*** *υ σὲ Θεὸν καὶ ῥύστην τὸν* ***Ζ Ν Ξ*** *υ ὑπὲρ ταύτης πάλαι τὴν σὴν ψυχὴν* ***Ν Ξ*** *υ 3. ἐν ἐπιγνώσει σὲ δοξάζοντες* ***Ν.***

Ὁ **Ν** μετὰ τὸ Τὴν ἐξ ὕψους τό: «Δέχου τὰς λιτὰς τοῦ λαοῦ σου πρὸς τὸν υἱόν σου Θεοτόκε, ἱλεωσαμένη εὐμενῶς ἡμᾶς κινδύνων καὶ περιστάσεων, ῥυσθῆναι τοὺς ὑμνοῦντάς σε· σὺ γὰρ προστάτις καὶ ἐλπὶς ἡμῶν».

Ὁ **Ζ** ἐξαποστελάριον οὐχὶ τὸ ἀνωτέρω, ἀλλὰ τὸ «Ἐξαποστειλάριον. Τοῖς μαθηταῖς.—Ἐν Γολγοθᾷ ὁ Κύριος, ὑψωθεὶς ἑκουσίως, ἐπὶ σταυροῦ εἰργάσατο, τὴν ἡμῶν σωτηρίαν, καινίσας πᾶσαν τὴν κτίσιν, τάφῳ δὲ ζωοδόχῳ, ἐτέθη καὶ τριήμερος, ὡς Θεὸς ἐξανέστη, οὗ τῆς λαμπρᾶς, καὶ σεπτῆς ἐγέρσεως ἐκτελοῦμεν, σὺν ἀσωμάτοις τάξεσι τὰ ἐγκαίνια πάντα».— Ὡσαύτως ὁ υ «Καὶ εὐθὺς ἐξαποστειλάριον. Ἣν τῷ ἀχράντῳ αἵματι, ἐξηγόρασας Λόγε, πανθαύμαστον καὶ πάντιμον, καὶ σεπτὴν ἐκκλησίαν, ἐγκαίνισον ἐν πνεύματι, ἀγαθὲ καὶ κάλλυνον, ἀκτῖσι ταῖς θειοτάταις, ὁ τῇ δόξῃ δοξάζων, τοὺς ἀξίως σου ναοῦ, ἐγκαίνια ἐκτελοῦντας».

Ὁ **Ν** τὰ ἀκόλουθα ἐξαποστειλάρια: «Ἐν τῷ ἀχράντῳ αἵματι, ἐξηγόρασας Λόγε,... κτλ. ὡς ἐν υ. Μετὰ τοῦτο τὸ ἑπόμενον: «Μέσον τῆς γῆς ὁ Κύριος, καὶ οὐρανοῦ σωτηρίαν, διὰ σταυροῦ εἰργάσατο, ὑψωθεὶς ἐν κρανίῳ, εἰς ἀνακαίνισιν κόσμου, τάφῳ οὖν κατετέθη, ἐξαναστὰς τριήμερος, καὶ ζωῆς ἀρραβῶνα, τὴν ἑαυτοῦ,

καὶ λέγουσαι· Πάντα τὰ ἔργα τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Ὠδὴ θ′. Τύπον τῆς ἁγνῆς.

Νύμφη τοῦ Σωτῆρος γήθησον, τέρπου εὐφραίνου, καὶ ἀγάλλου χορεύουσα· σοῦ γὰρ τοῦ μνηστῆρος ἠξιώθης ἐνοπτρίζεσθαι, τὸ ὑπέρλαμπρον κάλλος καὶ ἄρρητον, ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ δόξης ἀπολαύουσα.

Ἰαματικὴν ἐκδίδωσι χάριν, χρισθεῖσα μῦρον ἀγαλλιάσεως, καὶ ἐκλάμπει ὑπὲρ χρυσὸν ἀποστίλβουσα, καινισθεῖσα γὰρ αἵματι σήμερον, Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία, δόξῃ καὶ χάριτι κεκόσμηται.

Αὕτη ἡ φαιδρὰ καὶ ἔκλαμπρος, τῶν ἀθλοφόρων μνήμη σήμερον ἔλαμψε, τῶν ἰάσεων τὰς προχοὰς ἐκπηγάζουσα, καὶ Χριστοῦ ἐκκλησίαν φαιδρύνουσα. Αὐτῶν οὖν ταῖς πρεσβείαις, ῥῦσαι κινδύνων πάντας δέσποτα.

(Μετὰ τὸν ἀνωτέρω κανόνα «Εἰς τὸν Ὄρθρον...»).

υ ὲ Εἰς τοὺς αἴνους προσόμοια ἦχος δ΄. Ἔδωκας σημείωσιν.

Σήμερον ὁ ἔνθεος, καὶ ἱερὸς καὶ σεβάσμιος, τῆς Χριστοῦ ἀναστάσεως, φαιδρῶς ἐγκαινίζεται, φωτοφόρος οἶκος, καὶ νέμει ἐν κόσμῳ, τάφος ὁ θεῖος τὴν ζωήν, καὶ ἐμπαρέχει πηγὴν ἀθάνατον, βλυστάνει ρεῖθρα χάριτος, θαυμάτων βρύει τὰ νάματα, καὶ δωρεῖται ἰάματα, τοῖς αὐτὸν πίστει μέλπουσι. Δὶς

Ἤστραψεν ἡ ἄνωθεν, φωτοφανὴς αἴγλη λάμπουσα, καὶ τὰ πάντα φωτίζουσα. Πιστῶς οὖν τιμήσωμεν, τὴν Χριστοῦ τοῦ κτίστου, ἀνάστασιν πάντες, καὶ ἐγκαινίων ἱερῶν, τὴν ζωηφόρον θείαν πανήγυριν, ἐν ὕμνοις ἑορτάσωμεν, καὶ ἐν ψαλμοῖς ἀλαλάξωμεν, ὅπως ἵλεων εὕρωμεν, τὸν σωτῆρα καὶ Κύριον.

4 βλυστάνει θεῖα νάματα υ βρύει τῇ χάριτι υ βλυστάνει θεία χάριτι ὲ

7 Τοῦ Χριστοῦ καὶ κτίστου ὲ 9 καὶ ἐν φωναῖς ἀλα ὶ

προδεικνύει ἔγερσιν, ἧς ἐν πίστει τελοῦμεν, σὺν πόθῳ τὰ ἐγκαίνια, οἱ βροτοὶ σὺν ἀγγέλοις».

Οἱ *Ξ* e «Εὐθὺς τὸ Ἐξαποστειλάριον. Ὁ οὐρανὸν τριάδα.—Ὁ Σολομῶν ἐγκαινίζων, Σιὼν τὴν πάλαι ἀξίως, ταύρους καὶ βόας προσῆξε, θυσίαν Θεῷ τῶν ὅλων, νῦν δὲ ἡμεῖς κλῆρος ἅπας, βοῶμεν ἐν κατανύξει, στερέωσον οἶκον τοῦτον, ἐγκαινισμῷ σου σωτήρ μου». Καὶ μετὰ τοῦτο τό: «Παρθένε μοι Παναγία, Θεοκυῆτορ δέσποινα, τὸν σὸν Υἱὸν ἱκετεύων μὴ παύσῃ ὑπὲρ σῶν δούλων, ὧν περ σε ὁλοψύχως, ὁμολογούντων Θεοτόκον».

Ἐν τῷ υ προσόμοια μόνον τὰ δύο. Τὸ Μέσον γῆς... παραλείπεται. Δόξα καὶ νῦν ἦχ. β΄. Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες... (Ἴδε ἐν τοῖς ὄπισθεν). Ἐν τῷ ***Z*** «εἰς τοὺς αἴνους στιχηρὰ ἰδιόμελα ἦχ. α΄. Ἐγκαινίζου... Πάλαι μέν... Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες... ἦχ. γ΄. Πρὸς ἑαυτὸν ἐπανάγου ἄνθρωπε... Δόξα καὶ νῦν ἦχ. δ΄. Ἐγκαινίζεται σήμερον... (ἴδε ἐν τοῖς ὄπισθεν)».

Ἐν τοῖς *Ξ* e εἰς τοὺς αἴνους «Πάλαι μέν... Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες... Ἐγκαινίζεται σήμερον... Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων τῶν Πατρικῶν... Δόξα Ἔθου πύργον... Καὶ νῦν Ἀρχαγγελικῶς ἀνυμνήσωμεν πιστοί. Δοξολογία μεγάλη καὶ ἀπόλυσις».

Ὁ ***N*** «Εἰς τοὺς αἴνους στιχηρὰ ἰδιόμελα τῶν ἐγκαινίων δ΄. ἦχ. α΄. Ἐγκαινίζου, ἐγκαινίζου... Πάλαι μέν... Ἐγκαινίζεται σήμερον... Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων τῶν Πατρικῶν... Δόξα τοῦ ἁγίου τῆς μονῆς, εἰ ἔχει. Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων. Εἰ δ᾽ οὐκ ἔχει, δόξα τῶν ἐγκαινίων· ἦχ. Γ΄. Πρὸς ἑαυτὸν ἐπανάγου... (ἴδε ἐν τοῖς ὄπισθεν)». Μετὰ τὸ δοξαστικὸν τοῦτο ἐν τῷ αὐτῷ ***N*** ἐπακολουθοῦσιν «εἰς τοὺς αἴνους προσόμοια ἦχ. α΄. Μωσῆς ὁ μέγας ἐκεῖνος... (ἴδε ἐν τοῖς ὄπισθεν).— Οὐκ ἐν ἀλόγοις θυσίαις ὡς ὁ σκιώδης θεσμός, ἀλλ᾽ ἐν θυσίᾳ ζώσῃ, λογικῇ καὶ ἀμώμῳ, τοῦ σώματός σου Λόγε, τὰ τοῦ ναοῦ ἐκτελοῦντες ἐγκαίνια, εἰλικρινῶς σου δεόμεθα, ἀγαθέ, λυτρωθῆναι τῶν πταισμάτων ἡμῶν.—Τῶν ἀσωμάτων ἡ τάξις... (ἴδε ἐν τοῖς ὄπισθεν).—Ἀνακαινίζου, ψυχή μου...»

Ὁ ὲ τὰ ἐν τῷ ἐντύπῳ πάντα «Δόξα τοῦ ἁγίου. Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων Τὸν ἐγκαινισμὸν τελοῦντες τοῦ πανιέρου ναοῦ τῆς ἀναστάσεως...»

Μέσον γῆς ὑψούμενον, προκατιδεῖν ἐφιέμενοι, τοῦ σταυροῦ σκῆπτρον ἅγιον, ψυχὰς προκαθάρωμεν, ἀστραφθῶμεν φρένας, φωτὶ λαμπρυνθῶμεν, καὶ ἐν δυνάμει θεϊκῇ, καταυγασθέντες Χριστὸν ὑμνήσωμεν, τῷ ξύλῳ τῷ σεπτῷ αὐτοῦ, ἁγιασμὸν παρεχόμενον, τοῖς ἐν πίστει κραυγάζουσι, καὶ θερμῶς αὐτὸν μέλπουσι.

Δόξα τοῦ ἐπονομαζομένου ἁγίου.
Καὶ νῦν τῶν Ἐγκαινίων. Ἦχος πλ. α΄.

Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων τῶν πατρικῶν, ἐπαναπαυόμενος Λόγε, τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον κατάπεμψον ἐν τῷ ναῷ, τῷ εἰς τὸ ὄνομά σου ἀνεγηγερμένῳ.

ὲ e Ξ Δοξολογία μεγάλη καὶ ἀπόλυσις.

Z H N Ξ X υ e (ὲ) ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙ ΚΑΘΙΕΡΩΣΕΙ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΙΔΡΥΣΕΙ ΤΗΣ ΕΝ ΑΥΤΩ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρὸ μιᾶς ἡμέρας καταλαμβάνει τὸν τοιοῦτον ναὸν ὁ ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν, εἴ τουν ὁ ἱερομνήμων ἢ καὶ ἕτερός τις ἐκκλησιαστικὸς πεπιστευμένος διακονίαν· παρασκευάζει τε τοὺς λιθοξόους εὐτρεπίσαι τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ ἐπιθῆναι τοῖς κίοσιν ὡς ὀφείλει καθιδρυθῆναι. Παραγενόμενος δὲ μετὰ ταῦτα ὁ ἀρχιερεὺς λαμβάνει μαρτυρικὰ ἅγια λείψανα μερίδας γ΄, αἵτινες ὀφείλουσι κατατεθῆναι μετὰ τὴν ἱεροτελεστίαν, εἰ μὲν κίονες βαστάζουσι τὴν τράπεζαν, εἰς τὸν εὐτρεπισμένον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους οἱονεὶ τάφον μεταξὺ τῶν πρὸς ἀνατολὰς κιόνων· εἰ δὲ βωμὸς ἀνέχει ταύτην, εἴτε μονόλιθος, εἴτε

9 ἐγκαίνισον τῷ ναῷ. υ ἐγκαίνισον ἐν τῷ ναῷ ***Z N Ξ*** *τῷ εἰς ὄνομά σου* ***Z N.***

15. ἢ τοῦν ***N*** *ἤγουν υ ἐκκλησιαστικὴν* ***N*** *υ 16 ἢ καὶ ἕτερός τις πεπιστευμένος ἐκκλησιαστικὴν διακονίαν ὥστε παρασκευάσαι* ***X*** *17 εὐτρεπίσαι τὴν τράπεζαν* ***Z*** *19. ἁγίων λείψανα υ ἁγίων λειψάνων μερίδας* ***N X Z.***

Ἐν τοῖς Σ_3 Β παραλείπονται πάντα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἑσπερινὸν καὶ τὸν ὄρθρον, αἱ διατάξεις δὲ δ.ακρίνονται διὰ τὴν συντομίαν των. Ὁ Σ_3 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εὐχὴ ἐπὶ καθιερώσεως ναοῦ καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ἁγίας Τραπέζης» γράφει: «Πρὸ μιᾶς ἡμέρας τῶν ἐγκαινίων πρὸ τοῦ ἐπιγίνεσθαι τὸν πατριάρχην ἐν τῷ μέλλοντι ἐγκαινίζεσθαι ναῷ, προπέμπεται ὁ ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν καὶ παρασκευάζει τοὺς μαρμάρους στῆσαι τὴν τράπεζαν. Καὶ πληρούντων αὐτῶν τῶν ἔργων καὶ ἀναχωρούντων ἐπιγίνεται ὁ πατριάρχης, ἔρχεται ἐν τῷ ναῷ καὶ πάντων τῶν λαϊκῶν ἐξερχομένων καὶ μηδενὸς μένοντος σὺν αὐτῷ, πλὴν κληρικῶν μόνων, καὶ πανταχόθεν ἀσφαλιζομένης ἐκκλησίας, ποιεῖ εἷς τῶν διακόνων εὐχήν...».

Ὁ Β. «Πρὸ τοῦ παραγίνεσθαι τὸν πατριάρχην...τοὺς μαρμαρίους στῆσαι...αὐτῶν τὸ ἔργον καὶ ἀναχωρούντων εἰσέρχεται ὁ πατριάρχης ἐν τῷ ναῷ καὶ πάντων...εὐχὴν καὶ λέγοντος. Κλίνει γόνυ ὁ πατριάρχης...».

Ξ e Τάξις γινομένη ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ. Πρὸ μιᾶς ἡμέρας τοῦ παραγενέσθαι

συντεθειμένος ἐκ πολλῶν λίθων εἰς τὴν γινομένην παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βωμοῦ, κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ τὴν πρὸς τὸ σύνθρονον. Καὶ ταύτας τὰς τρεῖς τῶν λειψάνων μερίδας βαλὼν ἐν γλωσσοκόμῳ ὅμοιον καμπτρίῳ,μεθ' οὗ καὶ κατατίθεσθαι μέλλουσι, τὸ τοιοῦτο γλωσσόκομον ἐντίθησι δίσκῳ ἁγίῳ καὶ τὸν λεγόμενον ἀστερίσκον ἐπιτιθεὶς τῷ τοῦ δίσκου σκεπάζει καλύμματι· καὶ φέρων ἀποτίθησιν ἔν τινι σεπτῷ ναῷ προσεγγίζοντι. Κἀκεῖ τελεῖται λυχνικόν, παννυχὶς καὶ ὄρθρος.

Κατὰ δὲ τὴν ἑξῆς προλαμβάνει πάλιν ὁ ἱερομνήμων ἢ ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς καὶ τὰ ἐπιτήδεια προετοιμάζει καθάπαξ ὀφείλοντα εἶναι πάντα καινὰ καὶ ἄθικτα, ὧν τὸ καθέκαστόν ἐστιν ἐν τούτοις. Σάβανα εἴ τουν λευκὰς σινδόνας β', μαντήλια τουτέστι χειρόμα-

1. γενομένην υ 3. εἰς γλωσσόκομον **N Z** *4. καμτρίῳ* **Z** *ὁμοίῳ καμπτρίῳ* **X** *κανστρίῳ υ 5. τίθησι δίσκῳ 6. καλύμματι. Κακεῖ* **Z** *7. παννυχὶς καὶ ὄρθρος, ὧν ἡ ἀκολουθία ἐστὶν αὕτη. Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα στιχηρὰ πλ. β. Αἱ ἀγγελικαὶ κτλ. (Παρατίθεται ὁλόκληρος ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου μετὰ τὸ πέρας τῶν ὁποίων ἕπεται ἡ συνέχεια Κατὰ δὲ τὴν ἑξῆς)* **Z**. *Ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ υ 9 προλαμβάνει ὁ ἐκκλησιαστικὸς καὶ τὰ υ 10. καθάπερ ὀφείλοντα υ 11. ὧν τε καθ' ἕκαστον* **Z** *12. μανδύλια γ* **Z**.

τὸν ἀρχιερέα πρὸς τὸν μέλλοντα ἐγκαινισθῆναι ναὸν καὶ ἐνιδρυθῆναι προπέμπεται εἷς, ὁ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐμπεπιστευμένος διακονίαν καὶ παρασκευάζει τοὺς λίθους καὶ λιθοξόους στῆσαι τὴν τράπεζαν καὶ ἐπιθῆναι τοῖς κίοσιν, ὡς ὀφείλει ἐνιδρυθῆναι. Τῇ δὲ ἐπαύριον παραγίνεται ὁ ἀρχιερεὺς τὸ πρωῒ ἢ τὸ δείλη καὶ λαμβάνει ἅγια λείψανα μέρη τρία, τὰ ὀφείλοντα τεθῆναι ὑποκάτω τῆς ἁγίας τραπέζης, εἰς τὴν γινομένην παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην. Ταύτας οὖν τὰς τρεῖς τῶν λειψάνων μερίδας βάλλει εἰς γλωσσόκομον μολύβδινον ἢ ξύλινον καὶ τριὸν (τρίον e) μιτὰ θυμιάματος, τιθεὶς τὸ τοιοῦτον γλωσσόκ·μον ἐν ἁγίῳ δίσκῳ καὶ τὸν λεγόμενον ἀστερίσκον σκεπάσας ἐπάνωθεν μετὰ καλύμματος καὶ φέρων ἀποτίθησιν ἔν τινι ἁγίῳ ναῷ πλησίον τοῦ μέλλοντος ἐγκαινισθῆναι ναοῦ, κἀκεῖ τελεῖται λυχνικὸν καὶ ἀγρυπνία καὶ ὄρθρος. Ψάλλεται καὶ ἡ ἀκολουθία πᾶσα Σεπτεμ. ΙΓ'. λεγομένων καὶ ἀναγνωσμάτων γ'. καθὼς διαλαμβάνει. Τῇ δ' ἑξῆς προλαμβάνει ὁ ἐκκλησιάρχης καὶ προετοιμάζει τὰ ἐπιτήδεια ὡς εἶναι τὰ πάντα καινὰ καὶ ἄθικτα. Ἤγουν σάβανον καὶ λεπτὰ σινδόνια β', μανδύλια γ'., ζώνας γ'., ἐπεύχιον προσκεφάλαιον, χαρτὶ βέμβρανον, σχοινίον λεπτὸν δωδεκάκλωνον, μαστίχην, κερὴν ἄκρατον, μάρμαρον τετριμμένον, χύτραν, σίτλαν ἢ ἐπιχύτραν, χαλκᾶ ἢ κεράμια· σπόγγους κενούργιους δ', κάνια β', τὸ μὲν ἓν ἔχον οἰνάνθην, τὸ δὲ ἕτερον ῥοδόσταμα, νίτρον λευκὸν καὶ μύρον τὸ ἀρκοῦν. Ταῦτα πάντα προευτρεπίζονται, πρὸ τοῦ τὸν ἐνθρονιασμὸν ἀρχὴν λαβεῖν, παρὰ τῶν εἰδότων.

Ὁ ἐ ... τοὺς λιθοξόους ἤγουν φέρνει μαστόρους καὶ εὐτρεπίζουν τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ θεμελιώνουν τὸν στύλον ἢ εἷς εἶνε ἢ δύο. Καὶ στρώνουν τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, καθὼς κάμνει χρεία διὰ νὰ μὴ σαλεύεται τὸν στύλον, ἐὰν δὲν εἶνε ἀτόφιος, τὸν κτίζουν μελεκοῦνι (:) ἡ δὲ τράπεζα πρέπει νὰ εἶναι πλάκα μεγάλη τετράγωνος. Καὶ τέτοιας λογῆς τὰ ἑτοιμάζουν ὅλα. Καθὼς μέλλει νὰ σταθῇ ἐπὶ τὴν αὔριον καὶ παντοτεινὰ μετὰ τὸν ἐγκαινισμόν. Παραγενόμενος δὲ ... Καὶ ποιεῖ τὸν εὐ-

τρεπισμὸν τῶν ἁγίων λειψάνων οὕτως. Ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ ἱερέως καὶ διακόνου πρὸ τοῦ ἑσπερινοῦ ἔρχεται εἰς τὸν μέλλοντα ἐγκαινισθῆναι ναόν. Καὶ βάνει ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμόφορον. Εἶτα τοῦ δίδουν θυμιατόν· Καὶ θυμιᾷ τὰ τρία μαρτυρικὰ λείψανα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μέλλει νὰ βγάλη ταῖς τρεῖς μερίδαις εἰς τὸν ἐγκαινισμόν. Καὶ ἐκφωνεῖ οὕτως·

Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ ἡμεῖς τὸ Ἀμήν. Εἶτα τρισάγιον, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν. Ὅτι σοῦ ἐστιν. Τὸ Τροπάριον τῆς ἡμέρας. Εἶτα καὶ τὰ παρόντα.

Ἦχος δʹ.

Οἱ μάρτυρές σου, Κύριε, ἐν τῇ ἀθλήσει αὐτῶν, στεφάνους ἐκομίσαντο τῆς ἀφθαρσίας ἐκ σοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· σχόντες γὰρ τὴν ἰσχύν σου, τοὺς τυράννους καθεῖλον, ἔθραυσαν καὶ δαιμόνων τὰ ἀνίσχυρα θράση· αὐτῶν ταῖς ἱκεσίαις, Χριστὲ ὁ Θεός, σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἀθλοφόροι Κυρίου, μακαρία ἡ γῆ, ἡ πιανθεῖσα τοῖς αἵμασιν ὑμῶν, καὶ ἅγιαι αἱ σκηναὶ αἱ δεξάμεναι τὰ σώματα ὑμῶν· ἐν σταδίῳ γὰρ τὸν ἐχθρὸν ἐθριαμβεύσατε, καὶ Χριστὸν μετὰ παρρησίας ἐκηρύξατε· αὐτὸν ἱκετεύσατε, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Τοὺς Μάρτυρας Χριστοῦ ἱκετεύσωμεν πάντες· αὐτοὶ γὰρ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν αἰτοῦνται· καὶ πάντες προσέλθωμεν πρὸς αὐτοὺς μετὰ πίστεως· οὗτοι βρύουσι τῶν ἰαμάτων τὴν χάριν· οὗτοι φάλαγγας ἀποσοβοῦσι Δαιμόνων, ὡς φύλακες τῆς πίστεως.

Ὡς ἀπαρχὰς τῆς φύσεως τῷ φυτουργῷ τῆς κτίσεως, ἡ οἰκουμένη προσφέρει σοι, Κύριε, τοὺς θεοφόρους Μάρτυρας· ταῖς αὐτῶν ἱκεσίαις ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ τὴν Ἐκκλησίαν σου διὰ τῆς Θεοτόκου συντήρησον, Πολυέλεε.

Δόξα Πατρί.

Μαρτύρων θεῖος χορός, τῆς Ἐκκλησίας ἡ βάσις, τοῦ Εὐαγγελίου ἡ τελείωσις, ὑμεῖς ἔργῳ τοῦ Σωτῆρος τὰ ῥητὰ ἐπληρώσατε· ἐν ὑμῖν γὰρ αἱ πύλαι τοῦ ᾅδου, κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀνεῳχθεῖσαι, ἐκλείσθησαν· ἡ τοῦ αἵματος ὑμῶν χύσις τὰς εἰδωλικὰς σπονδὰς ἐξήρανεν· ἡ σφαγὴ ὑμῶν ἀπέτεκε τῶν πιστῶν τὸ πλήρωμα· τοὺς Ἀσωμάτους ἐξεπλήξατε· τῷ Θεῷ στεφανηφόροι παρίστασθε· πρὸς ὃν ἀπαύστως πρεσβεύσατε ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Θεοτόκε σὺ εἶ ἡ ἄμπελος. Εἶτα λέγει Σοφία. Ὁ ὢν εὐλογητός. Καὶ ποιεῖ ἀπόλυσιν. Πρὶν δὲ τῆς ἀπολύσεως τίθησιν ὁ ἀρχιερεὺς τὰς τρεῖς μερίδας τῶν ἁγίων λειψάνων εἰς δισκάριον ἅγιον. Καὶ λαβὼν ἀστερίσκον τίθησιν ἐπάνω τοῦ δίσκου, ὡς καὶ ἐν τῇ ἁγίᾳ προσκομιδῇ, λέγων καὶ τὸν στίχον Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν. Εἶτα καὶ τὸ κάλυμμα τίθησι λέγων Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε. Καὶ οὕτω τὸν ἀέρα λέγων· Σκέπασον ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἐν τῇ σκέπῃ τῶν πτερύγων σου. Τίθενται δὲ ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως ἔνδον τοῦ βήματος τοῦ νέου ναοῦ ἢ ἐν ἄλλῳ ναῷ παλαιῷ ἐνθρονιασμένῳ. Καὶ τίθησιν αὐτὰς ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ. Καὶ ἅπτεται κηρία δι' ὅλης τῆς νυκτός. Μετὰ ταῦτα εἰσέρχονται ἐν τῷ νέῳ ναῷ καὶ ψάλλουσιν ἑσπερινόν. Καὶ γίνεται ἀγρυπνία. Μικρὸν ἐσθίουσι καὶ ὀλίγον οἶνον πίνουσιν ὅ τε ἀρχιερεὺς καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ διάκονος, διὰ νὰ ἀναπαρασταθοῦν εἰς τὴν ἀγρυπνίαν. Τελεσθείσης δὲ τῆς ἀγρυπνίας μετὰ τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς δοξολογίας, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν μικρὸν ἡσυχάσαντες, εἶτα ἐξελθόντες, ψάλλουσι τὰς ὥρας καὶ τὴν μετάληψιν μετὰ κατανύξεως. Καὶ καλῶς ἁγνισθέντες εἰσέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ πάντων τῶν κληρικῶν αὐτοῦ διὰ νὰ ἑτοιμάσῃ ἅπαντα τὰ εἴδη τοῦ ἐγκαινιασμοῦ. Ἐν πρώτοις μάρμαρον λευκὸν τριμμένον, σφογγάρι καινούργιον, μαστίχην, σμύρναν, οἰνάνθην, καὶ ἄσπρον κρασί. Κηρίον καθαρόν, ἄσπρον σαποῦνι ἤγουν πλάκα καλοῦπι· ἕνα τζικάλι μικρὸν καινούριον, διὰ

κτρα γ΄., ζώνας γ΄., τάπητα ἤγουν ἐπεύχην καὶ προσκεφάλαιον, χάρτην χόρτινον ἡμίτομον ἢ καὶ τριτάκιον προς τὸ πάχος τῶν τὴν τράπεζαν ὑπερειδόντων κιόνων· σφήκωμα ὅ ἐστι σχοινίον λεπτόν· μαστίχην, κηρόν, μάρμαρον τετριμμένον καὶ χύτραν θερμηρὸν ἀγγεῖον· καὶ σίτλα ἢ ἐπιχύτην εἴτε χαλκᾶ εἴτε κεράμια· καὶ σπόγγους τέσσαρας καὶ νίτρον λευκὸν καὶ κανδήλαν ἢ καὶ λύχνος λέγεται καὶ λαμπτήρ, καὶ μολυβίδα καὶ θρυαλλίδα, καὶ βίκους δύο, τὸν μὲν οἰνάνθης καὶ οἴνου πλήρη, τὸν δὲ μύρου·ἀλλ' οὐχ ὥς τινες ἔγραψαν, κόλλαθον οἰνάνθης ἢ οἴνου καὶ κόλλαθον μύρου. Διότι ὁ κόλλαθος μέγα μέτρον ἐστίν ἄγον τὸ ἥμισυ τοῦ ὑγροῦ σαΐτου, ἤτοι ξέστας εἴκοσι καὶ πέντε, οἳ ποιοῦσι λίτρας μα΄, οὐγκίας ὀκτώ. Ταῦτα τοίνυν εὐτρεπίζων ὁ προλαμβάνων ἐκκλησιαστικὸς κελεύει τὸν κηρὸν

1. ἐπεύκιν υ ἐπεύχιον **H** *τάπητας ἤγουν ἐπεύχια* **X** *προσκεφαλάδιον* e *2. βέβρανον* e *χαρτίον ὄρθιον, ἡμίτομα* **Z** *3 λεπτὸν καὶ μαστίχην υ 4. κηρὸν σὺν αὐτοῖς ἤτοι ἄσβεστον ἐκ μαρμάρου ἀλόην υ τετριμμένον ἀλόην. .* **X** *ἀλόην, σμίρναν, λίβανον, λάδανον καὶ πατήτην* **X** *υ πατίτην ἅτινα ἐν χύτρα σμιγόμενα ἀναλύονται, χύτραν υ πατήτην καὶ χύτραν* **X** *5. καὶ σίτραν ἢ ἐπιχύτην υ καὶ σίτλαν* **Z** *σύτλαν* e *εἴτε κεραμιαῖα* **X** *7. μολυβίδια* **X** *μολυβίδας καὶ θρυαλλίδας υ βήκους γ΄. . . μύρου, ⸂τόν δε ⸀ροδοστάματος* **Z.** *Τὸν δὲ μύρου. Ταῦτα τοίνυν X. τὸν δὲ ροδοστάματος. Ταῦτα τοίνυν* **Z**

νὰ λυώσουν τὴν κηρομάστιχον. Καὶ ἄλλο τζικάλι καινούριον μεγαλείτερον νὰ ζεστάνουν νερόν, διὰ νὰ πλύνουν τὴν ἁγίαν τράπεζαν. Εἶτα ἀπέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ πάντων τῶν κληρικῶν αὐτοῦ, ἱερέων τε καὶ διακόνων καὶ πάντων τῶν κληρικῶν τῆς πόλεως ἢ τῆς χώρας, εἰς τὸν ναὸν ὅπου εἶνε τὰ ἅγια λείψανα. Καὶ βάλλει ὁ ἀρχιερεὺς ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμοφόριον, εἰ δόξει αὐτῷ καὶ φαινόλιον. Καὶ πάντων ὁμοίως τῶν ἱερέων φορεσάντων, λαβὼν ὁ ἀρχιερεὺς θυμιατὸν θυμιᾷ τὴν ἁγίαν τράπεζαν μετὰ τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ ἐκφωνεῖ Εὐλογητὸς ὁ Θεός... Καὶ ἡμεῖς τὸ Ἀμὴν Τρισάγιον Παναγία Τριὰς Πάτερ ἡμῶν. Ὁ ἀρχιερεὺς Ὅτι σοῦ ἐστίν. Τὸ Κύριε ἐλέησον ιβ΄ Δεῦτε προσκυνήσωμεν γ΄. Τὸν πεντηκοστόν. Καὶ οὕτως αἴρει ὁ ἀρχιερεὺς τὸν δίσκον. Καὶ τίθησιν αὐτὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. Καὶ ἐξέρχεται ἐν τῷ ναῷ τῷ μέλλοντι ἐγκαινιασθῆναι, προπορευομένων πάντων τῶν ἱερέων καὶ λαϊκῶν καὶ ψαλλόντων τὸν κανόνα τῶν ἐγκαινίων Τὸ Ὁ στύλῳ καθοδηγῶν τῷ Πνεύματι. Καὶ τῶν λαϊκῶν τῆς χώρας πάντων ἀκολουθούντων. Καὶ εἰ μέν ἐστιν ὁ τόπος μακρυνὸς ψάλλομεν τὸν κανόνα, εἰ δὲ καὶ εἶνε σιμά, ψάλλομεν Τροπάριον ἦχ. γ΄ Ὁ ἐν τῇ πέτρᾳ τῆς πίστεως οἰκοδομήσας τὴν ἐκκλησίαν σου ἀγαθέ. Καὶ ὡσὰν φθάσωμεν εἰς τὸν νέον ναὸν γίνεται ἡ λιτὴ καὶ ὁ ἐγκαινιασμὸς κατὰ τὴν τάξιν τους, τὰ ὁποῖα θέλομεν γράψει πλατύτερον, ὅταν σὺν Θεῷ φθάσωμεν εἰς τὴν ὥραν τους. Τώρα δὲ ἂς γράψωμεν τὸν ἑσπερινὸν μετὰ τοῦ ὄρθρου.

(Ἐπακολουθεῖ ὁ Ἑσπερινός, ὁ κανὼν εἰς τὴν λιτανείαν καὶ ὁ ὄρθρος. Μεθ' ἃ ἐπακολουθεῖ :)

(Συνεχίζεται)

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ[ΡΟΣ] Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

Εἴ τις οὐ Θεοτόκον τὴν ἁγίαν Μαρίαν ὑπολαμβάνει, χωρίς ἐστι τῆς θεότητος. Εἴ τις ὡς διὰ σωλῆνος τῆς Παρθένου δραμεῖν, ἀλλὰ μὴ ἐν αὐτῇ διαπεπλάσθαι λέγοι θεϊκῶς ἅμα καὶ ἀνθρωπικῶς· θεϊκῶς μέν, ὅτι χωρὶς ἀνδρός· ἀνθρωπικῶς δέ, ὅτι νόμῳ κυήσεως, ὁμοίως ἄθεος. Εἴ τις διαπεπλάσθαι τὸν ἄνθρωπον, εἶθ' ὑποδεδυκέναι λέγοι Θεόν, κατάκριτος. Οὐ γὰρ γέννησις Θεοῦ τοῦτό ἐστι, ἀλλὰ φυγὴ γεννήσεως. Εἴ τις εἰσάγει δύο Υἱούς, ἕνα μὲν τὸν ἐκ Θεοῦ καὶ Πατρός, δεύτερον δὲ τὸν ἐκ τῆς μητρός, ἀλλ' οὐχὶ ἕνα καὶ τὸν αὐτόν, καὶ τῆς υἱοθεσίας ἐκπέσοι τῆς ἐπηγγελμένης τοῖς ὀρθῶς πιστεύουσι. Φύσεις μὲν γὰρ δύο Θεὸς καὶ ἄνθρωπος, ἐπεὶ καὶ ψυχὴ καὶ σῶμα· υἱοὶ δὲ οὐ δύο, οὐδὲ Θεοί. Οὐδὲ γὰρ ἐνταῦθα δύο ἄνθρωποι, εἰ καὶ οὕτως ὁ Παῦλος τὸ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ἐκτὸς προσηγόρευσε. Καὶ εἰ δεῖ συντόμως εἰπεῖν, ἄλλο μὲν καὶ ἄλλο τὰ ἐξ ὧν ὁ Σωτὴρ (εἴπερ μὴ ταυτὸν τὸ ἀόρατον τῷ ὁρατῷ, καὶ τὸ ἄχρονον τῷ ὑπὸ χρόνον), οὐκ ἄλλος δὲ καὶ ἄλλος· μὴ γένοιτο. Τὰ γὰρ ἀμφότερα ἓν τῇ συγκράσει, Θεοῦ μὲν ἐνανθρωπήσαντος, ἀνθρώπου δὲ θεωθέντος, ἢ ὅπως ἄν τις ὀνομάσειε. Λέγω δὲ ἄλλο καὶ ἄλλο, ἔμπαλιν ἢ ἐπὶ τῆς Τριάδος ἔχει. Ἐκεῖ μὲν γὰρ ἄλλος καὶ ἄλλος, ἵνα μὴ τὰς ὑποστάσεις συγχέωμεν· οὐκ ἄλλο δὲ καὶ ἄλλο, ἓν γὰρ τὰ τρία καὶ ταυτὸν τῇ θεότητι.

Εἴ τις, ὡς ἐν προφήτῃ, λέγοι κατὰ χάριν ἐνηργηκέναι, ἀλλὰ μὴ κατ' οὐσίαν συνῆφθαί τε καὶ συνάπτεσθαι, εἴη κενὸς τῆς κρείττονος ἐνεργείας, μᾶλλον δὲ πλήρης τῆς ἐναντίας. Εἴ τις μὴ προσκυνεῖ τὸν ἐσταυρωμένον, ἀνάθεμα ἔστω, καὶ τετάχθω μετὰ τῶν θεοκτόνων. Εἴ τις ἐξ ἔργων τετελειωμένον, ἢ μετὰ τὸ βάπτισμα, ἢ μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν υἱοθεσίας ἠξιῶσθαι λέγοι, καθάπερ οὓς Ἕλληνες παρεγγράπτους εἰσάγουσιν, ἀνάθεμα ἔστω. Τὸ γὰρ ἠργμένον, ἢ προκόπτον, ἢ τελειούμενον, οὐ Θεός, κἂν διὰ τὴν κατὰ μικρὸν ἀνάδειξιν οὕτω λέγηται. Εἴ τις ἀποτεθεῖσθαι νῦν τὴν ἁγίαν σάρκα λέγοι, καὶ γυμνὴν εἶναι τὴν θεότητα τοῦ σώματος, ἀλλὰ μὴ μετὰ τοῦ

προσλήμματος καὶ εἶναι, καὶ ἥξειν, μὴ ἴδοι τὴν δόξαν τῆς παρουσίας αὐτοῦ. Ποῦ γὰρ τὸ σῶμα νῦν, εἰ μὴ μετὰ τοῦ προσλαβόντος; Οὐ γὰρ δὴ κατὰ τοὺς Μανιχαίων λήρους τῷ ἡλίῳ ἐναποτέθειται, ἵνα τιμηθῇ διὰ τῆς ἀτιμίας· ἢ εἰς τὸν ἀέρα ἐχέθη καὶ διελύθη, ὡς φωνῆς φύσις, καὶ ὀδμῆς ῥύσις, καὶ ἀστραπῆς δρόμος οὐχ ἱσταμένης. Ποῦ δὲ καὶ τὸ ψηλαφηθῆναι αὐτὸν μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἢ ὀφθήσεσθαί ποτε ὑπὸ τῶν ἐκκεντησάντων; θεότης γὰρ καθ' ἑαυτὴν ἀόρατος. Ἀλλ' ἥξει μὲν μετὰ τοῦ σώματος, ὡς ἐμὸς λόγος, τοιοῦτος δὲ οἷος ὤφθη τοῖς μαθηταῖς ἐν τῷ ὄρει, ἢ παρεδείχθη, ὑπερνικώσης τὸ σαρκίον τῆς θεότητος. Ὥσπερ δὲ ταῦτα λέγομεν ἀποσκευαζόμενοι τὴν ὑπόνοιαν, οὕτω κἀκεῖνα γράφομεν διορθούμενοι τὴν καινοτομίαν.

Εἴ τις λέγοι τὴν σάρκα ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι, ἀλλὰ μὴ ἐντεῦθεν εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν, εἰ καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς, ἀνάθεμα ἔστω. Τὸ γάρ, «Ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ» (Α΄ Κορ. 15, 47), καὶ «Οἷος ὁ ἐπουράνιος, τοιοῦτοι καὶ οἱ ἐπουράνιοι» (Α΄ Κορ. 15, 48), καὶ «Οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν, εἰ μὴ ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ἰω. 3, 13), καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτο, νομιστέον λέγεσθαι διὰ τὴν πρὸς τὸν οὐράνιον ἕνωσιν, ὥσπερ καὶ τὸ διὰ Χριστοῦ γεγονέναι τὰ πάντα, καὶ «κατοικεῖν Χριστὸν ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν» (Ἐφ. 3, 17), οὐ κατὰ τὸ φαινόμενον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὸ νοούμενον, κιρναμένων ὥσπερ τῶν φύσεων, οὕτω δὴ καὶ τῶν κλήσεων, καὶ περιχωρουσῶν εἰς ἀλλήλας τῷ λόγῳ τῆς συμφυΐας.

Εἴ τις εἰς ἄνουν ἄνθρωπον ἤλπικεν, ἀνόητος ὄντως ἐστί, καὶ οὐκ ἄξιος ὅλως σώζεσθαι. Τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον, ἀθεράπευτον· ὃ δὲ ἥνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σῴζεται. Εἰ ἥμισυς ἔπταισεν ὁ Ἀδάμ, ἥμισυ καὶ τὸ προσειλημμένον καὶ τὸ σῳζόμενον. Εἰ δὲ ὅλος, ὅλῳ τῷ γεννηθέντι ἥνωται καὶ ὅλως σῴζεται. Μὴ τοίνυν βασκεναίτωσαν ἡμῖν τῆς παντελοῦς σωτηρίας, μηδὲ ὀστᾶ μόνον καὶ νεῦρα καὶ ζωγραφίαν ἀνθρώπου τῷ σωτῆρι περιτιθέτωσαν. Εἰ μὲν γὰρ ἄψυχος ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο καὶ Ἀρειανοὶ λέγουσιν, ἵν' ἐπὶ τὴν θεότητα τὸ πάθος ἐνέγκωσιν, ὡς τοῦ κινοῦντος τὸ σῶμα, τούτου καὶ πάσχοντος. Εἰ δὲ ἔμψυχος, εἰ μὲν οὐ νοερός, πῶς καὶ ἄνθρωπος; οὐ γὰρ ἄνουν ζῷον ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ἀνάγκη τὸ σχῆμα μὲν ἀνθρώπειον εἶναι καὶ τὴν σκηνήν, τὴν δὲ ψυχὴν ἵππου τινός, ἢ βοός, ἢ ἄλλου τῶν ἀνοήτων. Τοῦτο γοῦν ἔσται καὶ τὸ σῳζόμενον· καὶ διεψεύσθην ἐγὼ παρὰ τῆς ἀληθείας, ἄλλου τιμηθέντος, ἄλλος μεγαλαυχούμενος. Εἰ δὲ νοερός, ἀλλ' οὐκ ἄνους ὁ ἄνθρωπος, παυσάσθωσαν ὄντως ἀνοηταίνοντες.

Ἀλλ' ἤρκει, φησίν, ἡ θεότης ἀντὶ τοῦ νοῦ. Τί οὖν πρὸς ἐμὲ τοῦτο; Θεότης γὰρ μετὰ σαρκὸς μόνης οὐκ ἄνθρωπος, ἀλλ' οὐδὲ ψυχῆς μόνης, οὐδὲ ἀμφοτέρων χωρὶς τοῦ νοῦ, ὃ καὶ μᾶλλον ἄνθρωπος. Τήρει οὖν τὸν ἄνθρωπον ὅλον, καὶ μίξον τὴν θεότητα, ἵνα με τελέως εὐεργετῇς. Ἀλλ' οὐκ ἐχώρει, φησί, δύο τέλεια. Οὐδὲ γάρ, εἴπερ σωματικῶς σκοπεῖς. Ἀγγεῖον γὰρ μεδιμναῖον οὐ χωρήσει διμέδιμνον, οὐδὲ σώματος ἑνὸς τόπος δύο ἢ πλείω σώ-

ματα· εἰ δὲ ὡς νοητὰ καὶ ἀσώματα, σκόπει ὅτι καὶ ψυχήν, καὶ λόγον, καὶ νοῦν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον ὁ αὐτὸς ἐχώρησα, καὶ πρὸ ἐμοῦ τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὁ κόσμος οὗτος, τὸ ἐξ ὁρατῶν λέγω καὶ ἀοράτων σύστημα. Τοιαύτη γὰρ ἡ τῶν νοητῶν φύσις, ἀσωμάτως καὶ ἀμερίστως, καὶ ἀλλήλοις, καὶ σώμασι μείγνυσθαι. Ἐπεὶ καὶ φωναὶ πλείους ἀκοῇ μιᾷ χωρηταί, καὶ ὄψεις πολλῶν τοῖς αὐτοῖς ὁρατοῖς καὶ ὀσφραντοῖς ὄσφρησις, οὔτε τῶν αἰσθήσεων στενοχωρουμένων ὑπ᾿ ἀλλήλων, ἢ ἐκθλιβομένων, οὔτε τῶν αἰσθητῶν ἐλαττουμένων τῷ πλήθει τῆς ἀντιλήψεως.

Ποῦ δὲ καὶ τέλειος νοῦς ἀνθρώπου ἢ ἀγγέλου, συγκρίσει θεότητος, ἵνα τὸ ἕτερον ἐκθλιβῇ παρουσίᾳ τοῦ μείζονος; οὐδὲ γὰρ αὐγή τι πρὸς ἥλιον, οὐδὲ νοτὶς ὀλίγη πρὸς ποταμόν, ἵνα τὰ μικρὰ προανέλωμεν, οἴκου μὲν αὐγήν, γῆς δὲ νοτίδα, καὶ οὕτω χωρηθῇ τὰ μείζω καὶ τελεώτερα. Πῶς γὰρ χωρήσει δύο τέλεια, οἶκος μὲν αὐγὴν καὶ ἥλιον, γῆ δὲ νοτίδα καὶ ποταμόν, τοῦτο διασκεψώμεθα· καὶ γὰρ πολλῆς ὄντως τὸ πρᾶγμα φροντίδος ἄξιον. Ἢ ἀγνοοῦσιν, ὅτι τὸ πρός τι τέλειον πρὸς ἕτερον ἀτελές, ὡς βουνὸν πρὸς ὄρος, καὶ κόκκος νάπυος πρὸς κύαμον, ἤ τι ἄλλο τῶν μειζόνων σπερμάτων, κἂν τῶν ὁμογενῶν μεῖζον λέγηται· εἰ δὲ βούλει, καὶ ἄγγελος πρὸς Θεόν, καὶ πρὸς ἄγγελον ἄνθρωπος; Τέλειον οὖν ἡμέτερος νοῦς, καὶ ἡγεμονικόν, ἀλλὰ ψυχῆς καὶ σώματος, οὐχ ἁπλῶς τέλειον, Θεοῦ δὲ δοῦλον καὶ ὑποχείριον, ἀλλ᾿ οὐ συνηγεμονικόν, οὐδὲ ὁμότιμον. Ἐπεὶ καὶ Μωϋσῆς, Φαραὼ μὲν θεός, Θεοῦ δὲ θεράπων, ὡς ἀναγέγραπται (Ἐξ. 7,1. Ἰησ. Ναυῆ 1,15)· καὶ ἀστέρες νύκτα μὲν περιλάμπουσιν, ἡλίῳ δὲ κρύπτονται, ὡς, μηδ᾿ ὅτι εἰσίν, ἡμέρᾳ γνωρίζεσθαι· καὶ λαμπὰς ὀλίγη μεγάλῃ πυρκαϊᾷ προσχωρήσασα, οὔτε ἀπόλλυται, οὔτε φαίνεται, οὔτε χωρίζεται, ἀλλ᾿ ὅλον ἐστὶ πυρκαϊά, τοῦ ὑπερέχοντος ἐκνικήσαντος.

Ἀλλὰ κατάκριτος, φησίν, ὁ ἡμέτερος νοῦς. Τί δὲ ἡ σάρξ; οὐ κατάκριτος; Ἢ καὶ ταύτην ἀποσκεύασαι διὰ τὴν ἁμαρτίαν, ἢ κἀκεῖνον πρόσαγε διὰ τὴν σωτηρίαν. Εἰ τὸ χεῖρον προσείληπται, ἵν᾿ ἁγιασθῇ διὰ τῆς σαρκώσεως, τὸ κρεῖττον οὐ προσληφθήσεται, ἵν᾿ ἁγιασθῇ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως; εἰ ὁ πηλὸς ἐξυμώθη καὶ νέον φύραμα γέγονεν, ὦ σοφοί, ἡ εἰκὼν οὐ ζυμωθήσεται, καὶ πρὸς Θεὸν ἀνακραθήσεται, θεωθεῖσα διὰ τῆς θεότητος; Κἀκεῖνο δὲ προσθήσομεν· εἰ διέπτυσται πάντως ὁ νοῦς ὡς ἁμαρτητικὸς καὶ κατάκριτος, καὶ διὰ τοῦτο σῶμα μὲν προσείληπται, συγγνώμη τοῖς πταίουσι περὶ νοῦν. Μαρτυρία γὰρ Θεοῦ κατὰ σὲ σαφῶς ἔδειξε τὸ τῆς θεραπείας ἀδύνατον. Εἴπω τὸ μεῖζον· σὺ μὲν διὰ τοῦτο ἀτιμάζεις, ὦ βέλτιστε, τὸν ἐμὸν νοῦν (ὡς σαρκολάτρης, εἴπερ ἀνθρωπολάτρης ἐγώ), ἵνα συνδήσῃς Θεὸν πρὸς σάρκα, οὐκ ἄλλως δεθῆναι δυνάμενον, καὶ διὰ τοῦτο ἐξαιρεῖς τὸ μεσότοιχον. Ὁ δὲ ἐμὸς λόγος τίς, τοῦ ἀφιλοσόφου καὶ ἀπαιδεύτου; Ὁ νοῦς τῷ νοῒ μείγνυται, ὡς ἐγγυτέρῳ καὶ οἰκειοτέρῳ, καὶ διὰ τούτου σαρκὶ μεσιτεύοντος θεότητι καὶ παχύτητι.

Τίς δὲ καὶ ὁ λόγος αὐτοῖς τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἴδωμεν, εἴτουν σαρκώσεως, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν. Εἰ μὲν ἵνα χωρηθῇ Θεός, ἄλλως ἀχώρητος ὤν, καὶ ὡς ὑπὸ παραπετάσματι τῇ σαρκὶ τοῖς ἀνθρώποις προσομιλήσῃ, κομψὸν τὸ προσωπεῖον αὐτοῖς, καὶ τὸ δρᾶμα τῆς ὑποκρίσεως· ἵνα μὴ λέγω ὅτι καὶ ἄλλως ὁμιλῆσαι ἡμῖν οἷόν τε ἦν, ὥσπερ ἐν βάτῳ πυρὸς καὶ ἀνθρωπίνῳ εἴδει τὸ πρότερον. Εἰ δὲ ἵνα λύσῃ τὸ κατάκριμα τῆς ἁμαρτίας τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἁγιάσας, ὥσπερ σαρκὸς ἐδέησε διὰ τὴν σάρκα κατακριθεῖσαν, καὶ ψυχῆς διὰ τὴν ψυχήν, οὕτω καὶ νοῦ διὰ τὸν νοῦν, οὐ πταίσαντα μόνον ἐν τῷ Ἀδάμ, ἀλλὰ καὶ πρωτοπαθήσαντα, ὥσπερ οἱ ἰατροὶ λέγουσιν ἐπὶ τῶν ἀρρωστημάτων. Ὃ γὰρ τὴν ἐντολὴν ἐδέξατο, τοῦτο καὶ τὴν ἐντολὴν οὐκ ἐφύλαξεν· ὃ δὲ οὐκ ἐφύλαξε, τοῦτο καὶ τὴν παράβασιν ἐτόλμησεν· ὃ δὲ παρέβη, τοῦτο καὶ σωτηρίας ἐδεῖτο μάλιστα· ὃ δὲ τῆς σωτηρίας ἐδεῖτο, τοῦτο καὶ προσελήφθη· ὁ νοῦς ἄρα προσείληπται.

Τοῦτο νῦν ἀποδέδεικται, κἂν μὴ βούλωνται, γεωμετρικαῖς, ὥς φασιν αὐτοί, καὶ ἀναγκαίαις ἀποδείξεσι. Σὺ δὲ ποιεῖς παραπλήσιον, ὥσπερ ἂν εἰ ὀφθαλμοῦ ἀνθρώπου πταίσαντος καὶ ποδὸς προσπταίσαντος, τὸν πόδα μὲν ἐθεράπευες, τὸν δὲ ὀφθαλμὸν ἀθεράπευτον εἴας· ἢ ζωγράφου τι μὴ καλῶς γράψαντος, τὸ μὲν γραφὲν μετεποίεις, τὸν δὲ ζωγράφον ὡς κατορθοῦντα παρέτρεχες. Εἰ δὲ ὑπὸ τούτων ἐξειργόμενοι τῶν λογισμῶν, καταφεύγουσιν ἐπὶ τὸ δυνατὸν εἶναι Θεῷ, καὶ χωρὶς νοῦ, σῶσαι τὸν ἄνθρωπον, δυνατὸν δή που καὶ χωρὶς καρκός, μόνῳ τῷ βούλεσθαι, ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἐνεργεῖ, καὶ ἐνήργηκεν ἀσωμάτως. Ἄνελε οὖν μετὰ τοῦ νοῦ καὶ τὴν σάρκα, ἵν' ᾖ σοι τέλειον τὸ τῆς ἀπονοίας. Ἀλλ' ἀπατῶνται ὑπὸ τοῦ γράμματος, καὶ διὰ τοῦτο τῇ σαρκὶ προστρέχουσι, τὴν συνήθειαν τῆς Γραφῆς ἀγνοοῦντες. Ἡμεῖς αὐτοὺς καὶ τοῦτο διδάξομεν. Ὅτι μὲν γὰρ πανταχοῦ τῆς Γραφῆς ἄνθρωπος καὶ Υἱὸς ἀνθρώπου προσαγορεύεται, τί δεῖ πρὸς εἰδότας καὶ λέγειν;

Εἰ δὲ δισχυρίζονται τῷ, «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν» (Ἰω. 1,14), καὶ διὰ τοῦτο περιξέουσι τοῦ ἀνθρώπου τὸ κάλλιστον, ὥσπερ οἱ σκυτεῖς τὰ παχύτερα τῶν δερμάτων, ἵνα Θεὸν σαρκὶ συκολήσωσιν, ὥρα λέγειν αὐτοὺς καὶ σαρκῶν μόνων τὸν Θεὸν εἶναι Θεόν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ψυχῶν, διὰ τὸ γεγράφθαι, «Καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός» (Ἰω. 17,2), καὶ «Πρὸς σὲ πᾶσα σὰρξ ἥξει» (Ψαλμ. 64,3), καὶ «Εὐλογείτω πᾶσα σὰρξ τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ» (Ψαλμ. 144,21), τοῦτ' ἔστι πᾶς ἄνθρωπος· ἢ πάλιν ἀσωμάτους καὶ ἀοράτους καταβεβηκέναι τοὺς πατέρας ἡμῶν εἰς Αἴγυπτον, καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ Ἰωσὴφ δεδέσθαι μόνην ὑπὸ τοῦ Φαραώ, διὰ τὸ γεγράφθαι, «Ἐν ἑβδομήκοντα πέντε ψυχαῖς κατέβησαν εἰς Αἴγυπτον» (Πράξ. 7,14), καὶ «Σίδηρον διῆλθεν ἡ ψυχὴ αὐτοῦ» (Ψαλμ. 104,18), πρᾶγμα δεθῆναι μὴ δυνάμενον. Ἀγνοοῦσι γὰρ οἱ ταῦτα λέγοντες, ὅτι συνεκδοχικῶς τὰ τοιαῦτα ὀνομάζεται, ἀπὸ μέρους τοῦ παντὸς ὀνομάζεται, ἀπὸ μέρους τοῦ παντὸς δηλουμένου· ὥσπερ καὶ «Νεοσσοὶ τῶν κορά-

κων ἐπικαλοῦνται τὸν Θεόν» (Ψαλμ. 146,9), ἵν' ἡ πτηνὴ δηλωθῇ φύσις, καὶ Πλειὰς καὶ Ἕσπερος καὶ Ἀρκτοῦρος μνημονεύονται (Ἰὼβ 38,31.32) ἀντὶ πάντων ἀστέρων καὶ τῆς περὶ τούτους οἰκονομίας.

Καὶ ἅμα οὐκ ἄλλως οἷόν τε ἦν τὴν τοῦ Θεοῦ δηλωθῆναι περὶ ἡμᾶς ἀγάπην, ἢ ἐκ τοῦ μνημονευθῆναι τὴν σάρκα, καὶ ὅτι δι' ἡμᾶς κατέβη καὶ μέχρι τοῦ χείρονος. Σάρκα γὰρ εἶναι ψυχῆς εὐτελέστερον, πᾶς τῶν εὖ φρονούντων ὁμολογήσει. Τὸ οὖν, «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» (Ἰω. 1,14), ἴσον δοκεῖ μοι δύνασθαι τῷ καὶ ἁμαρτίαν αὐτὸν γεγονέναι λέγεσθαι καὶ κατάραν (Β' Κορ. 5,21. Γαλ. 3,13)· οὐκ εἰς ταῦτα τοῦ Κυρίου μεταποιηθέντος, πῶς γάρ; ἀλλ' ὡς διὰ τοῦ ταῦτα δέξασθαι τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἀναλαβόντος καὶ τὰς νόσους βαστάσαντος. Ταῦτα μὲν οὖν ἱκανῶς ἐν τῷ παρόντι διὰ τὸ σαφὲς καὶ τοῖς πολλοῖς εὔληπτον. Οὐ γὰρ λογογραφεῖν, ἀλλ' ἐπισχεῖν τὴν ἀπάτην βουλόμενοι, ταῦτα γράφομεν, τὸν δὲ τελεώτερον περὶ τούτων λόγον, εἰ δοκεῖ, καὶ διὰ μακροτέρων ἀποδώσομεν.

Ὃ δὲ τούτων ἐστὶ βαρύτερον, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο παραλιπεῖν ἀναγκαῖον. «Ὄφελον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς» (Γαλ. 5,13), καὶ δεύτερον Ἰουδαϊσμὸν καὶ δευτέραν περιτομήν, καὶ θυσίας δευτέρας εἰσάγοντες· εἰ γὰρ τοῦτο, τί κωλύει καὶ πάλιν γεννηθῆναι Χριστὸν εἰς ἀθέτησιν τῶν αὐτῶν, καὶ προδοθῆναι πάλιν ὑπὸ Ἰούδα, καὶ σταυρωθῆναι, καὶ ταφῆναι, καὶ ἀναστῆναι, ἵνα πληρωθῇ τὰ πάντα τὰ τῆς αὐτῆς ἀκολουθίας, κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀνακύκλωσιν, τὰ αὐτὰ περιφερούσης τῆς αὐτῆς τῶν ἄστρων κινήσεως; Τίς γὰρ ἡ ἀποκλήρωσις, τὸ μέν τι γενέσθαι τῶν τότε συμβάντων, τὸ δὲ παρεθῆναι; τοῦτο δειξάτωσαν οἱ σοφοί, καὶ τῷ πλήθει τῶν βιβλίων φιλοτιμούμενοι.

Ἐπειδὴ δὲ τῷ περὶ Τριάδος φυσιούμενοι λόγῳ, καταψεύδονται μὲν ἡμῶν, ὡς οὐχ ὑγιῶς ἐχόντων περὶ τὴν πίστιν, δελεάζουσι δὲ τοὺς πολλούς, ἐκεῖνο γινώσκειν ἀναγκαῖον, ὅτι Ἀπολλινάριος μὲν τὸ τῆς θεότητος ὄνομα τῷ ἁγίῳ Πνεύματι δούς, τὴν δύναμιν τῆς θεότητος οὐκ ἐφύλαξε. Τὸ γὰρ ἐκ μεγάλου, καὶ μείζονος, καὶ μεγίστου συνιστᾷν τὴν Τριάδα, ὥσπερ ἐξ αὐγῆς, καὶ ἀκτίνος, καὶ ἡλίου, τοῦ Πνεύματος, καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς (ὅπερ σαφῶς ἐν τοῖς ἐκείνου γέγραπται λόγοις), κλίμαξ ἐστὶ θεότητος, οὐκ εἰς οὐρανὸν ἄγουσα, ἀλλ' ἐξ οὐρανοῦ κατάγουσα. Ἡμεῖς δὲ Θεὸν μὲν γινώσκομεν τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· ταῦτα δὲ οὐ κλήσεις ψιλάς, τεμνούσας ἀξιωμάτων ἢ δυνάμεων ἀνισότητας, ἀλλὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὥσπερ προσηγορίαν, οὕτω καὶ θεότητος φύσιν, καὶ οὐσίαν, καὶ δύναμιν.

Εἰ δέ τις ταῦτα μὲν ὀρθῶς οἴεται λέγεσθαι, ἐγκαλεῖ δὲ τὴν τῶν αἱρετικῶν κοινωνίαν, δειξάτω τις τοῦτο τῶν ἡμετέρων· καὶ ἢ πείσομεν, ἢ ἀναχωρήσομεν. Πρὸ κρίσεως δὲ οὐδὲ ἄλλο τι καινοτομεῖν ἀσφαλές, μὴ ὅτι πρᾶγμα τοσοῦτον, καὶ περὶ τηλικούτων. Ἡμεῖς μὲν οὖν ταῦτα καὶ διεμαρ-

τυράμεθα Θεὸν καὶ ἀνθρώπους, καὶ διαμαρτυρόμεθα. Καὶ οὐδὲ νῦν, εὖ ἴσθι, ταῦτ᾽ ἂν ἐγράψαμεν, εἰ μὴ τὴν Ἐκκλησίαν ἑωρῶμεν διασπωμένην, καὶ ταῖς ἄλλαις τερατείαις, καὶ τῷ νῦν συνεδρίῳ τῆς ματαιότητος. Εἰ δέ τις ταῦτα λεγόντων ἡμῶν καὶ διαμαρτυρομένων, ἢ διὰ χρείας τινάς, ἢ διὰ φόβον ἀνθρώπινον, ἢ διὰ μικροψυχίας ἀτόπους, ἢ διὰ τὸ ἀποίμαντον τέως καὶ ἀκυβέρνητον, ἢ διὰ τὸ ξενοχαρές, καὶ πρὸς τὰς καινοτομίας ἕτοιμον, διαπτύει μὲν ἡμᾶς, ὡς οὐδενὸς λόγου ἀξίους, προστρέχει δὲ τοῖς τοιούτοις, καὶ διαιρεῖ τὸ καλὸν σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸς βαστάσει τὸ κρῖμα, ὅστις ἐὰν ᾖ, καὶ ὑφέξει τῷ Θεῷ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. Εἰ δὲ οἱ μακροὶ λόγοι, καὶ νέα ψαλτήρια, καὶ ἀντίφθογγα τῷ Δαβίδ, καὶ ἡ τῶν μέτρων χάρις, ἡ τρίτη διαθήκη νομίζεται, καὶ ἡμεῖς ψαλμολογήσομεν, καὶ πολλὰ γράψομεν καὶ μετρήσομεν. Ἐπειδὴ δοκοῦμεν καὶ ἡμεῖς Πνεῦμα Θεοῦ ἔχειν· εἴπερ Πνεύματος χάρις τοῦτό ἐστιν, ἀλλὰ μὴ ἀνθρωπίνη καινοτομία. Ταῦτά σε βούλομαι διαμαρτύρασθαι τοὺς πολλούς, ἵνα μὴ βάρος ἔχωμεν, ὡς τοιοῦτο κακὸν παρορῶντες, καὶ παρὰ τὴν ἡμετέραν ῥᾳθυμίαν, πονηροῦ δόγματος νομὴν καὶ ἰσχὺν λαμβάνοντος».

β΄ ΡΒ΄. Ἐπιστολὴ Β΄.

«Ἐπειδὴ πολλοί, προσελθόντες τῇ σῇ εὐλαβείᾳ, πληροφορίαν ζητοῦσι περὶ πίστεως, καὶ διὰ τοῦτο ἀπήτησας ἡμᾶς ἀγαπητικῶς σύντομον ὅρον τινὰ καὶ κανόνα τοῦ ἡμετέρου φρονήματος, διὰ τοῦτο ἐγράψαμεν τῇ σῇ εὐλαβείᾳ (ὃ καὶ πρὸ τῶν γραμμάτων ἐγνώριζες), ὅτι ἡμεῖς τῆς κατὰ Νίκαιαν πίστεως, τῆς τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐκεῖ συνελθόντων ἐπὶ καθαιρέσει τῆς Ἀρειανῆς αἱρέσεως, οὐδὲν οὔτε προετιμήσαμεν πώποτε, οὔτε προτιμᾶν δυνάμεθα, ἀλλ᾽ ἐκείνης ἐσμὲν τῆς πίστεως σὺν Θεῷ καὶ ἐσόμεθα, προσδιαρθροῦντες τὸ ἐλλιπῶς εἰρημένον ἐκείνοις περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (διὰ τὸ μηδὲ κεκινῆσθαι τηνικαῦτα τοῦτο τὸ ζήτημα), ὅτι μιᾶς θεότητος εἰδέναι χρὴ τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱόν, καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, Θεὸν καὶ τὸ Πνεῦμα γινώσκοντας. Τοὺς οὖν οὕτω φρονοῦντας καὶ διδάσκοντας ἔχε κοινωνικούς, ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς· τοὺς δὲ ἑτέρως ἔχοντας ἀποστρέφου, καὶ ἀλλοτρίους ἡγοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ δὲ καὶ περὶ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, εἴτουν σαρκώσεως κινεῖταί τι ζήτημα, καὶ τοῦτο διορίζου πᾶσι περὶ ἡμῶν, ὅτι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ μετὰ τοῦτο ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας, εἰς ἓν ἄγομεν, καὶ οὐ δύο Υἱοὺς ὀνομάζομεν, ἀλλ᾽ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἐν ἀδιαιρέτῳ θεότητι καὶ τιμῇ προσκυνοῦμεν. Εἰ δέ τις οὐ συντίθεται τούτοις ἢ νῦν ἢ ὕστερον, αὐτὸς ὑφέξει τῷ Θεῷ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως.

Ἡ μὲν οὖν πρὸς τὴν ἀνόητον αὐτῶν περὶ τοῦ νοῦ δόξαν ἔνστασις ἡμῶν καὶ ἀντίθεσις, ὡς ἐν βραχεῖ, τοιαύτη καὶ οὕτως ἔχουσα· μόνοι γὰρ σχεδὸν ὃ δογματίζουσιν, ὄντως καὶ πάσχουσιν, ἀνοίᾳ τὸν νοῦν περικόπτοντες. Ἵνα

δὲ μὴ κατηγορῶσιν ἡμῶν ὡς τὴν τοῦ ἀγαπητοῦ Οὐϊταλίου πίστιν, ἣν ἀπαιτηθεὶς ὑπὸ τοῦ μακαρίου Δαμάσου τοῦ τῆς Ῥώμης ἐπισκόπου, ἔγγραφον ἐπιδέδωκε, πρότερον μὲν ἀποδεχομένων, νῦν δὲ ἀναινομένων, καὶ περὶ τούτου βραχέα δηλώσωμεν. Οὗτοι γὰρ ἡνίκα μὲν ἂν τοῖς γνησίοις αὐτῶν μαθηταῖς καὶ μύσταις τῶν ἀποῤῥήτων θεολογῶσιν, ὥσπερ οἱ Μανιχαῖοι τοῖς ἐκλεκτοῖς λεγομένοις, ὅλην τὴν νόσον αὐτῶν ἐκκαλύπτοντες, μόλις καὶ τὴν σάρκα τῷ Σωτῆρι διδόασιν. Ὅταν δὲ ταῖς κοιναῖς ὑπολήψεσι περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἃς ἡ Γραφὴ παρίστησιν, ἐλέγχωνται καὶ πιέζωνται, τὰς μὲν εὐσεβεῖς λέξεις ὁμολογοῦσι, περὶ δὲ τὸν νοῦν κακουργοῦσιν, οὐκ ἄψυχον μέν, οὐδὲ ἄλογον, οὐδὲ ἄνουν, οὐδὲ ἀτελῆ ὁμολογοῦντες τὸν ἄνθρωπον, ψυχὴν δὲ καὶ λόγον, καὶ νοῦν, αὐτὴν εἰσάγοντες τὴν θεότητα, ὡς αὐτῆς τῇ σαρκὶ συγκραθείσης μόνης, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων, εἰ καὶ τὸ ἀναμάρτητον κρεῖττον ἢ καθ᾽ ἡμᾶς ἦν, καὶ τῶν ἡμετέρων παθῶν καθάρσιον.

Οὕτω γοῦν καὶ τὸ «Ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν» (Α΄ Κορ. 2, 16) παρεξηγοῦνται κακῶς καὶ λίαν εὐήθως, νοῦν Χριστοῦ τὴν θεότητα λέγοντες, οὐχ, ὅπερ ἡμεῖς, ὑπολαμβάνοντες, ὅτι οἱ τὸν ἑαυτῶν νοῦν καθήραντες μιμήσει τοῦ νοὸς ἐκείνου, ὅνπερ ἡμῶν ὁ Σωτὴρ ἀνεδέξατο, καὶ πρὸς αὐτὸν ῥυθμίζοντες, ὡς ἐφικτόν, οὗτοι νοῦν Χριστοῦ ἔχειν λέγονται· ὡς καὶ σάρκα Χριστοῦ μαρτυρηθεῖεν ἂν ἔχειν ἐκεῖνοι οἱ τὴν σάρκα παιδαγωγήσαντες, καὶ σύσσωμοι καὶ συμμέτοχοι Χριστοῦ κατὰ τοῦτο γενόμενοι (Ἐφ. 3,6)· καί, «Ὡς ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ, οὕτω, φησί, φορέσομεν καὶ τὴν τοῦ ἐπουρανίου» (Α΄ Κορ. 15,49). Οὕτω δὲ καὶ τέλειος αὐτοῖς ἄνθρωπος, οὐχ ὁ πεπειρασμένος κατὰ πάντα τὰ ἡμέτερα χωρὶς ἁμαρτίας, ἀλλὰ τὸ ἐκ Θεοῦ καὶ σαρκὸς σάγκραμα δογματίζεται. Τούτου γάρ, φασί, τί τελειότερον;

Τὸ δ᾽ αὐτὸ καὶ περὶ τὴν τῆς ἐνανθρωπήσεως κακουργοῦσι φωνήν, τὸ ἐνηνθρώπησεν, οὐκ ἐν ἀνθρώπῳ γέγογεν, ὃν ἑαυτῷ περιέπηξεν, ἐξηγούμενοι, κατὰ τὸ εἰρημένον, «Αὐτὸς γὰρ ἐγίνωσκε τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ» (Ἰω. 2,25), ἀλλ᾽ ἀνθρώποις ὡμίλησε, καὶ συνεπολιτεύσατο, λέγοντες καὶ διδάσκοντες, καὶ πρὸς ἐκείνην καταφεύγοντες τὴν φωνήν, τήν· «Μετὰ τοῦτο ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνεστράφη» (Βαροὺχ 3,38), λέγουσαν. Καὶ τί ἄν τις ἀγωνίζοιτο ἐπὶ πλεῖον; Οἱ τὸν ἄνθρωπον ἀποσκευαζόμενοι, καὶ τὴν ἐντὸς εἰκόνα, τὸ ἐκτὸς ἡμῶν καθαρίζουσι μόνον διὰ τοῦ καινοῦ προσωπείου, καὶ τοῦ ὁρωμένου, τοσοῦτον ἑαυτοῖς μαχόμενοι, ὡς ποτὲ μὲν διὰ τὴν σάρκα καὶ τὰ ἄλλα παχέως καὶ σαρκικῶς ἐξηγεῖσθαι (ἐντεῦθεν γὰρ αὐτοῖς ὁ δεύτερος Ἰουδαϊσμὸς ὥρμηται, καὶ ἡ χιλιοέτης καὶ ληρώδης ἐν τῷ παραδείσῳ τρυφή, καὶ σχεδὸν τὸ τὰ αὐτὰ πάλιν ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ἀναλαμβάνειν ἡμᾶς), ποτὲ δὲ δόκησιν μᾶλλον ἢ ἀλήθειαν τῆς σαρκὸς εἰσάγειν, ὡς οὐδὲν τῶν ἡμετέρων παθούσης, οὐδὲ ὅσα τῆς ἁμαρτίας ἐστὶν ἐλεύθερα, καὶ κεχρῆσθαι πρὸς τοῦτο τῇ ἀποστολικῇ φωνῇ, οὐκ ἀποστολικῶς νοουμένῃ, ἢ λεγομένῃ, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων τὸν Σωτῆρα ἡμῶν γεγενῆσθαι, καὶ σχήματι εὑρῆσθαι ὡς

ἄνθρωπον (Φιλιπ. 2,7), ὡς οὐχὶ τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους ἐν τούτοις δηλουμένου, φαντασίας δέ τινος ἀπατηλῆς καὶ δοκήσεως.

Ἐπειδὴ τοίνυν αἱ φωναὶ αὗται, καλῶς μὲν νοούμεναι, μετὰ τῆς εὐσεβείας εἰσί, κακῶς δὲ ἐξηγούμεναι, τὸ δυσσεβὲς ἔχουσι, τί θαυμαστόν, εἰ καὶ τοὺς Οὐϊταλίου λόγους, ἡμεῖς μὲν ἐπὶ τὸ εὐσεβέστερον ἐδεξάμεθα, οὕτω τοῦ θέλειν πείθοντος, ἄλλοι δὲ πρὸς τὸν τῶν γεγραμμένων νοῦν ἀγριαίνουσιν; ὅ μοι δοκεῖ, καὶ Δάμασος αὐτὸ μεταδιδαχθείς, καὶ ἅμα πυθόμενος ἐπὶ τῶν προτέρων μένειν αὐτοὺς ἐξηγήσεων, ἀποκηρύκτους αὐτοὺς πεποιῆσθαι, καὶ τὸ γραμματεῖον ἀνατετραφέναι τῆς πίστεως σὺν ἀναθεματισμῷ· καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἀπάτην αὐτῶν δυσχεράνας, ἣν ἔπαθεν ἐξ ἁπλότητος.

Ταῦτ᾿ οὖν ἐληλεγμένοι σαφῶς, μὴ χαλεπαινέτωσαν, ἀλλ᾿ ἐντρεπέσθωσαν, μηδὲ καταψευδέσθωσαν, ἀλλὰ συστελλέσθωσαν, καὶ τῶν πυλώνων ἐξαλειφέτωσαν τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν αὐτῶν ἐκεῖνο πρόγραμμά τε καὶ κήρυγμα τῆς ὀρθοδοξίας, μετὰ ζητήματος εὐθὺς ἀπατῶντες τοῖς εἰσιοῦσι καὶ διακρίσεως, τὸ δεῖν προσκυνεῖν μὴ ἄνθρωπον θεοφόρον, ἀλλὰ Θεὸν σαρκοφόρον. Οὗ τί γένοιτ᾿ ἂν ἀλογώτερον, κἂν τῷ ῥήματι τούτῳ μέγα φρονῶσιν οἱ νέοι τῆς ἀληθείας κήρυκες; χάριν μὲν γὰρ ἔχει τινὰ σοφιστικὴν τῷ τάχει τῆς ἀντιστροφῆς, καὶ ψηφολογικὴν τερατείαν, τοὺς ἀπαιδεύτους τέρπουσαν· ἔστι δὲ τῶν γελοίων γελοιότερον, καὶ τῶν ἀσυνέτων ἀσυνετώτερον. Εἰ γάρ τις μεταβαλὼν τήν, «ἄνθρωπος», φωνήν καὶ τήν, «σάρξ», εἰς Θεὸν (ὧν τὸ μὲν ἡμῖν ἀρέσκει, τὸ δὲ αὐτοῖς), ἔπειτα τῇ ἀντιστροφῇ χρήσαιτο τῇ θαυμασίᾳ ταύτῃ καὶ θεογνώστῳ, τί συναχθήσεται; τὸ δεῖν προσκυνεῖν μὴ σάρκα θεοφόρον, ἀλλὰ Θεὸν ἀνθρωποφόρον. Ὢ τῆς ἀτοπίας! τὴν ἀποκεκρυμμένην μετὰ Χριστὸν σοφίαν σήμερον ἡμῖν καταγγέλλουσιν, ἐφ᾿ ᾧ καὶ δακρύειν ἄξιον. Εἰ γὰρ πρὸ τριάκοντα τούτων ἐτῶν ἡ πίστις ἤρξατο, τετρακοσίων σχεδὸν ἐτῶν γεγονότων ἀφ᾿ οὗ Χριστὸς πεφανέρωται, κενὸν ἐν τοσούτῳ χρόνῳ τὸ Εὐαγγέλιον ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν, καὶ μάτην οἱ μὲν μαρτυρήσαντες ἐμαρτύρησαν, μάτην δὲ τοῦ λαοῦ προέστησαν οἱ τοιοῦτοι καὶ τηλικοῦτοι προστάται, καὶ τῶν μέτρων ἡ χάρις, ἀλλ᾿ οὐ τῆς πίστεως.

Τίς δὲ οὐκ ἂν αὐτοὺς ἀγάσαιτο τῆς παιδεύσεως, οἳ σαφῶς αὐτοὶ τὰ Χριστοῦ διαιροῦντες, καὶ τὸ μέν, ἐγεννήθη, καὶ ἐπειράθη, καὶ ἐπείνησε, καὶ ἐδίψησε, ἐκοπίασέ τε καὶ ὕπνωσε, τῷ ἀνθρωπίνῳ προσνέμοντες, τὸ δέ, ὑπὸ ἀγγέλων ἐδοξάσθη, καὶ τὸν πειραστὴν ἐνίκησε, καὶ ἔθρεψε λαὸν ἐν ἐρήμῳ, καὶ ἔθρεψεν οὕτω, καὶ ὕπερθεν θαλάσσης ἐπέζευσε, τῇ θεότητι λογιζόμενοι· καὶ τὸ μέν, «Ποῦ τεθείκατε Λάζαρον» (Ἰω. 11, 34), ἡμέτερον εἶναι λέγοντες, τὸ δέ, «Λάζαρε, δεῦρο ἔξω» (Ἰω. 11, 43), βοᾶν, καὶ τὸν τετραήμερον νεκρὸν ἐγείρειν, ὑπὲρ ἡμᾶς· καὶ τὸ μέν, ἠγωνίασε, καὶ ἐσταυρώθη, καὶ ἐτάφη, τοῦ προκαλύμματος, τὸ δέ, ἐκάθησε καὶ ἀνέστη, καὶ ἀνέβη, τοῦ θησαυρίσματος; Ἔπειτα κατηγοροῦσιν ἡμῶν ὡς δύο φύσεις εἰσαγόντων ἀπηρτημένας, ἢ μαχομένας, καὶ μεριζόντων τὴν ὑπερφυῆ καὶ

θαυμασίαν ἕνωσιν· δέον ἢ μὴ ποιεῖν ὃ κατηγοροῦσιν, ἢ μὴ κατηγορεῖν ὃ πράττουσιν, εἴπερ ἑαυτοῖς γοῦν ἀκολουθεῖν ἐγνώκεισαν, ἀλλὰ μὴ καὶ τὰ ἴδια λέγειν, καὶ τὰ τῶν ἀντιπάλων. Τοιοῦτόν ἐστιν ἡ ἀλογία· καὶ πρὸς ἑαυτήν, καὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀπομάχεται, ὡς μηδὲ περιπίπτοντας αὐτοὺς ἑαυτοῖς ἢ νοεῖν, ἢ αἰσχύνεσθαι.

Καὶ εἴ τις οἴεται ταῦτα γράφειν ἡμᾶς ἢ λέγειν ἑκόντας, ἀλλ' οὐ τυραννουμένους, καὶ τὴν ἕνωσιν ἀποσπεύδοντας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ λίαν σπουδάζοντας, ἴστω κακῶς φρονῶν, καὶ οὐκ ἐστοχασμένως τῆς ἡμετέρας ἐπιθυμίας, οἷς οὐδὲν εἰρήνης ἐστίν, ἢ γέγονεν προτιμότερον, ὡς αὐτὰ πείθει τὰ πράγματα· κἂν ἃ ποιοῦσί τε καὶ νεανιεύονται καθ' ἡμῶν ἀποκλείῃ παντάπασι τὴν ὁμόνοιαν».

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΙΘΑΝΟΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ

ΚΕΦ. XIV.

ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΕΚ ΠΑΤΡΟΣ

Ἀνωτέρω ἐπετύχομεν νὰ ἐξιχνιάσωμεν διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῆς Ἐπιστολογραφίας, τῶν Ἐπιταφίων ἐπιγραμμάτων καὶ τῶν Ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ μίαν ὅλην σειρὰν προσωπικοτήτων, αἵτινες διὰ δεσμοῦ συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας συνεδέοντο πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Γρηγορίου. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι πολλάκις εὑρέθημεν εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ ὁμιλήσωμεν ὑποθετικῶς καὶ κατ' εἰκασίαν. Πάντως τὰ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου τεκμήρια παρεῖχον ἡμῖν τὸ δικαίωμα νὰ στηρίξωμεν τὴν βεβαιότητα ἢ τὴν πιθανότητα τῶν λεγομένων ἡμῶν καὶ οὕτω νὰ διαλευκάνωμεν πως τὴν ἐξέλιξιν τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ μεγάλου τούτου πατρός. Ἀλλ' ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ ἀπαντῶσιν ἅμα καὶ ὀνόματα προδήλως ἢ λίαν πιθανῶς καὶ εὐλογοφανῶς συνδεόμενα καὶ ταῦτα πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Γρηγορίου. Ἀλλ' αἱ περὶ τούτων εἰδήσεις εἶναι ἔτι μᾶλλον συγκεχυμέναι καὶ ἀσαφεῖς, ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν οὐδὲ πόρρωθεν τὸν ὑπάρχοντα τυχὸν βαθμὸν συγγενείας τῶν προσώπων τούτων πρὸς τὸν Γρηγόριον. Εἴμεθα ἐν τούτοις ὑποχρεωμένοι, πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀναληφθείσης ὑφ' ἡμῶν προσπαθείας, τῆς ἐξιχνιάσεως δῆλον ὅτι τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ μεγάλου πατρὸς Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, καὶ περὶ τούτων ἔτι νὰ ὁμιλήσωμεν, δίδοντες πάντα τὰ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου δυνάμενα ν' ἀρυσθοῦν τεκμήρια τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τῶν ὑπ' ὄψιν προσώπων. Οὕτω δέ, πεποίθαμεν, ὅτι τὸ ὑφ' ἡμῶν τὸ πρῶτον ἀναληφθὲν τοῦτο ἔργον, θ' ἀχθῇ εἰς πέρας καὶ θὰ ὁλοκληρωθῇ.

1. Ἑλλήνιος

Πρὸς τὸν Ἑλλήνιον ἀφιέρωσεν ὁ Γρηγόριος τὸ ἐκ 368 στίχων συγκείμενον Ἔπος, ὅπερ πολλάκις ἀνωτέρω ἀνεφέρομεν καὶ ὅπερ φέρει τὴν ἐπιγραφήν: «Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικὸν» (=ἔπος ἢ ποίημα)[1]. Ὁ θεῖος Γρηγόριος, ἀκολουθῶν τῇ ἀρχαίᾳ προσῳδιακῇ ῥυθμικῇ, χρῆσιν ποιεῖται τοῦ ἐλεγειακοῦ διστίχου. Τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο εἶναι, ὡς γνωστόν, ἢ σύστημα ἀποτελούμενον ἐκ δύο ἑξαμέτρων, ὧν τὸ μὲν πρῶτον εἶναι τὸ δακτυλικὸν ἑξάμετρον, τὸ δὲ δεύτερον αὐτὸ τὸ δακτυλικὸν ἑξάμετρον ἐλλιπὲς κατὰ τὴν ἄρσιν τοῦ τρίτου καὶ ἕκτου ποδός, ἀναπληρουμένων κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν διὰ παρατάσεως τῆς φωνῆς ἐπὶ τῆς θέσεως ἑκάστου τῶν ἐλλιπτικῶς λαμβανομένων τούτων ποδῶν[2].

Τὸ ποίημα τοῦτο λίαν ἀξιόλογον ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων καὶ δὴ καὶ διὰ τὴν ὡραίαν ἔξαρσιν τῶν ἰδεωδῶν τοῦ μοναχικοῦ θεσμοῦ καὶ τοῦ ἱερατικοῦ καθόλου ὑπουργήματος, ὅπερ ὁδηγεῖ τὸν ἀφιερωθέντα μοναχὸν ἢ κληρικὸν ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς ἐξυπηρέτησιν καὶ μόνον τῶν εὐγενῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀρχῶν καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ ἐπὶ γῆς προορισμοῦ του, ἐνδιαφέρει ἅμα, διότι ἐν αὐτῷ πλεῖσται εἰδήσεις παρέχονται, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον περὶ συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου προσώπων, τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἐκλεξαμένων, τοῦτο ὑπερβαλλόντως τιμησάντων καὶ διὰ τοῦ ἐναρέτου αὐτῶν βίου, πρότυπον ἀποβάντων διὰ πάντα ἐφιέμενον τῆς κατὰ Χριστὸν μοναχικῆς πολιτείας. Ὥστε τὸ παρὸν Ἔπος τοῦ Γρηγορίου ἀποβαίνει δι᾽ ἡμᾶς σπουδαία ἱστορικὴ πηγὴ πρὸς κάρπωσιν ἱστορικῶν εἰδήσεων πολλῶν συγγενῶν τοῦ μεγάλου τούτου πατρός. Ἐκ τῆς ἑρμηνείας καὶ μελέτης τοῦ Ἔπους τούτου ἐπείσθην α) ὅτι πάντα τὰ ἐν αὐτῷ μνημονευόμενα πρόσωπα καὶ τῷ Ἑλληνίῳ προτυπούμενα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν των ἐν τῷ ἱερατικῷ ἀξιώματι, ὑπῆρξαν συγγενεῖς τοῦ Γρηγορίου, ἐκτὸς τοῦ ἐν στίχ. 295 μνημονευομένου ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ καὶ παρεμπιπτόντως μεγάλου καὶ σεβαστοῦ φίλου τοῦ θείου τούτου πατρός, ἤτοι τοῦ μ. Βασιλείου, καὶ β) ὅτι καὶ ὁ πρὸς ὃν ἀφιεροῦται τὸ Ἔπος τοῦτο Ἑλλήνιος ὑπῆρξεν ἐπίσης συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου. Κατωτέρω θὰ ἐκθέσωμεν λεπτομερῶς τὰ ἐκ τοῦ Ἔπους δυνάμενα ν᾽ ἀρυσθοῦν τεκμήρια τῆς συγγενείας τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν, ἐκθέτοντες κατὰ σειρὰν τὰ εἰς τὸν Ἑλλήνιον ἀφορῶντα ἱστορικὰ τεκμήρια. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν στίχοις 121, 129, 141, 142, 143 μνημονευομένων καὶ τῷ Ἑλληνίῳ προτυπουμένων ἐναρέτων καὶ τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἀκολουθησάντων προσώπων, ἤτοι Κληδονίου, Εὐλαλίου καὶ Ἑλλαδίου, Καρτε-

---

1. Migne, PG 37,1451—1477.

2. Πλείονα ὅρα ἐν Δημ. Χ. Σεμιτέλου, Ἑλληνικὴ Μετρική. Ἀθήνησιν 1894, σ. 367 ἑ.

ρίου καὶ Νικοδήμους ἔφθημεν εἰπόντες τὰ δέοντα ἀνωτέρω, ἔνθα καὶ τὴν συγγένειαν πρὸς αὐτὰ τοῦ Γρηγορίου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπεδείξαμεν. Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἐν τῷ Ἔπει μνημονευομένων προσώπων καὶ τῆς, ὡς πιστεύω, συγγενείας καὶ τούτων πρὸς τὸν Γρηγόριον, θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ ἑξῆς: Θεόγνιος, Εὔανδρος, Ἀστέριος, Φιλάδελφος καὶ Μακρόβιος, Ῥηγῖνος, Λεόντιος καὶ Ἡλιόδωρος. Ἐὰν δ' εὐσταθῇ ἡ ἡμετέρα γνώμη, ὅτι πάντα τὰ ἐν τῷ Ἔπει μνημονευόμενα πρόσωπα προέρχονται ἐκ τοῦ συγγενικοῦ δένδρου τοῦ θείου Γρηγορίου, τότε εὔλογον εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ὁ Ἑλλήνιος, πρὸς ὃν ὁ Γρηγόριος τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν ἰδίων συγγενῶν ὡς πρότυπον ἱερατικῶν προσάγει, ἵνα παροτρύνῃ καὶ τοῦτον νὰ κατακολουθήσῃ τῷ ἐξαιρέτῳ παραδείγματι τῶν ἐναρέτων τούτων ἀνδρῶν, ἀσφαλῶς καὶ οὗτος συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου πρέπει νὰ ἦτο. Ἀλλὰ τὴν συγγένειαν τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἑλληνίου θ' ἀποδείξωμεν κατωτέρω ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων τοῦ θείου Γρηγορίου. Ἐνταῦθα μόνον ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἔπους φαίνεται ὅτι δὲν εὐσταθεῖ κατὰ τὴν κυριολεξίαν. Ὁ Γρηγόριος δὲν προτυποῖ τῷ Ἑλληνίῳ ἐν κυριολεξίᾳ «μοναχούς», ἀλλ' ἄνδρας ἀσκητικὸν βίον διάγοντας καὶ τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα περιβληθέντας, μάλιστα δέ, ὡς ὁ Εὐλάλιος, καὶ ἐπίσκοπος γεγονώς. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνδρῶν ἀσκητῶν μὲν κατ' ἰδίαν καὶ πλήρως διὰ τὸν Χριστὸν τὴν σάρκα νεκρωσάντων καὶ ψυχῇ τε καὶ σώματι τῷ Χριστῷ καὶ μόνῳ ἑαυτοὺς ἀφιερωσάντων καὶ οὐχὶ περὶ προσώπων τῶν μοναδικὸν ἐν τῇ ἐρημίᾳ βίον ἐκλεξαμένων. Ὥστε ὁ Γρηγόριος θέλει διὰ τοῦ Ἔπους νὰ παροτρύνῃ τὸν Ἑλλήνιον εἰς τὸ νὰ ἱερωθῇ, ἀλλ' ἀπαρνούμενος πλέον πᾶν τὸ γήινον καὶ ἐγκόσμιον καὶ ἀφιερούμενος ψυχῇ τε καὶ σώματι τῇ κατὰ Χριστὸν ἀσκήσει. Τοῦτο δὲ πιθανώτερον φαίνεται, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ Ἑλλήνιος καὶ ἔγγαμος ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χαρακτηρίζεται καὶ δὴ καὶ πατὴρ τέκνων ἐν στ. 283 ἑ. Κατὰ ταῦτα ὁ τίτλος τοῦ Ἔπους ἀκριβέστερος κατὰ κυριολεξίαν θὰ ἦτο ὁ ἑξῆς: «Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν ἱερατικῶν, τῶν καὶ ἀσκουμένων προτρεπτικόν» (=ἔπος ἢ ποίημα).

Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν κατὰ σειρὰν τὰς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου διδομένας εἰδήσεις περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἑλληνίου.

Ἐν στ. 7 ὁ Γρηγόριος ἐμμέσως ἐπαινεῖ τὸ γένος τὸ ἐκλεκτὸν τοῦ Ἑλληνίου, ταῦτα λέγων: «Οὐ γενεήν, οὐκ ὄλβον, ὃς ἄφροσιν ὀφρὺν ἀνέλκει, Ι Οὐ ῥήτρης πυρόεν ἐξερέουσι μένος», ἤτοι «Οὔτε τὸ γένος, οὔτε τὴν δόξαν, ἥτις εἰς τοὺς ἄφρονας ὑπερηφανίαν γεννᾷ, Ι Οὔτε τῆς ῥητορικῆς τὸ πύρινον μένος θὰ εἴπωσιν» οἱ ἡμέτεροι λόγοι. Προδήλως λοιπὸν ἐν τῷ διστίχῳ τούτῳ ἐπαινεῖται ὁ Ἑλλήνιος ὡς γόνος ἐκλεκτοῦ γένους, ὡς ἀπολαύων δόξης κατὰ κόσμον, λόγῳ πιθανῶς τῆς ὑψηλῆς κοινωνικῆς θέσεως, ἣν κατεῖχε καὶ ὡς διακρινόμενος διὰ τὴν ἐξαίρετον αὐτοῦ μόρφωσιν καὶ δὴ καὶ

τὴν ῥητορικὴν δεινότητα. Ἐκ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης φράσεως τεκμαίρεται ὅτι ὁ Ἑλλήνιος πιθανῶς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συνηγόρου ἤσκει.

Ἐν τῷ διστίχῳ 9—10 ἐπίσης ἐμμέσως ἐξαίρεται ἡ κοινωνικὴ θέσις οὐ μόνον τοῦ Ἑλληνίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ «ἀδελφοῦ» αὐτοῦ, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ὁ Ἑλλήνιος εἶχε καὶ ἀδελφόν, περίοπτον θέσιν κατέχοντα ἐν τῇ διοικήσει τῆς Πολιτείας, διακρινόμενον δ᾿ ἅμα διὰ τὴν αὐστηρὰν καὶ τιμίαν αὐτοῦ διοίκησιν. Ἰδοὺ καὶ οἱ στίχοι οὗτοι :

«Σεῖο, κασιγνήτου τε μέγα κλέος, ὧν ῥα πόληες
Νωμῶνται μεγάλης οἰάκεσι παλάμης»

ἤτοι, «Σοῦ, καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τὴν μεγάλην δόξαν, δι᾿ ὧν βεβαίως πόλεις Κυβερνῶνται μὲ τοὺς οἴακας ἰσχυρᾶς χειρὸς» δὲν θὰ εἴπωσιν καὶ δὲν θὰ ὑμνήσωσιν οἱ ἡμέτεροι λόγοι.

Ἀλλ᾿ ὁ συγγενικὸς τοῦ Γρηγορίου δεσμὸς πρὸς τὸν Ἑλλήνιον σαφῶς ὁμολογεῖται καὶ κηρύττεται, ὥστε οὐδεμία πλέον νὰ δύναται νὰ ἐγερθῇ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀμφιβολία, ἐν τοῖς στίχοις 230—233».

«Αὐλῆς ἡμετέρης ὄμμα φαεινότατον.
Γυνὴ γὰρ πάντεσσι πέλει χάρις, εὖτέ τις ἐσθλῶν
Ἐσθλὰ πάθῃ, θεσμῷ κισναμένης φιλίης»,

ἤτοι *«Τῆς αὐλῆς τῆς ἰδικῆς μου φῶς λαμπρότατον.*
Διότι κοινὴ εἰς ὅλους εἶναι χάρις, καὶ προσηκόντως τις ἐκ τῶν [ἀγαθῶν ἀνδρῶν
Ἀγαθὰ θὰ πάθῃ καὶ θὰ αἰσθανθῇ, ὅταν μάλιστα ἡ φιλία κιρνᾶται [μὲ τὸν θεσμὸν τῆς συγγενείας».

Εἶναι λοιπὸν ἐκτὸς ἀμφισβητήσεως ὅτι ἐνταῦθα ὁ θεῖος Γρηγόριος τὸν Ἑλλήνιον καλεῖ «Τῆς αὐλῆς τῆς ἰδικῆς του φῶς λαμπρότατον», ἐν ᾗ φράσει τὸν στενὸν τῆς συγγενείας δεσμὸν τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν. Καὶ κατωτέρω ὁ ἴδιος βεβαιοῖ ὅτι εἶναι φυσικὴ ἡ εὐχαρίστησις, ἣν αἰσθάνεταί τις ἐκ φίλου ἀγαθοῦ, τὰ ἀγαθὰ δρῶντος, μάλιστα δ᾿ ὅταν μετὰ τῆς φιλίας κιρνᾶται καὶ ὁ θεσμὸς τῆς συγγενείας. Ἐκ τῶν λόγων τούτων οὐ μόνον ἡ συγγένεια τοῦ θείου Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἑλλήνιον τεκμαίρεται, ἀλλ᾿ ἅμα ὅτι οἱ δύο ἄνδρες καὶ διὰ φιλικοῦ δεσμοῦ οἰκείως πρὸς ἀλλήλους εἶχον. Δυστυχῶς δὲν ἐκφεύγει ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ Γρηγορίου καὶ ἑτέρα τις πληροφορία, μήπως δηλ. οἱ δύο ἄνδρες ἐν τῇ νεότητί των κοινῇ συνεμαθήτευσαν ἢ καὶ ἐν Ἀθήναις ἐσπούδασαν παρὰ τοῖς ἐκεῖσε διδασκάλοις, ὅπερ οὐδόλως ἀπίθανον.

Ἐν στίχοις 279 - 284 ὁ θεῖος Γρηγόριος προβάλλεται πλεῖστα παραδείγματα ἀγάμων ἀσκητῶν ἐκ τῆς Ἀρμενίας, ὅπερ ἐμμέσως ὑποδηλοῖ ὅτι καὶ ὁ Ἑλλήνιος εἴτε ὅτι ἐν Ἀρμενίᾳ ἐγεννήθη, εἴτε ὅτι αὐτόθι διέτριβεν. Ἀλλ᾿ ἐν τοῖς στίχοις τούτοις ἐμπεριέχεται καὶ ἡ σπουδαιοτάτη εἴδη-

σις, ὅτι ὁ Ἑλλήνιος ἦτο ἔγγαμος καὶ πατὴρ τέκνων. Δεῖγμα καὶ τοῦτο ὅτι ὁ θεῖος Γρηγόριος διὰ τοῦ πρὸς τὸν Ἑλλήνιον Ἔπους του θέλει καὶ ἐπιζητεῖ νὰ παροτρύνῃ τοῦτον οὐχὶ εἰς ἐγκατάλειψιν τῶν οἰκείων του καὶ ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ κόσμου πρὸς ἄσκησιν κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ νὰ ἱερωθῇ καὶ ἱερούμενος νὰ νεκρωθῇ τῷ κόσμῳ καὶ ταῖς μερίμναις αὐτοῦ, μόνῳ δὲ τῷ Θεῷ καὶ τοῖς πνευματικοῖς ἀφιερούμενος καὶ οὕτω τὴν ἀληθῆ κατὰ Θεὸν ἄσκησιν ἐπιτυγχάνων, ὡς καὶ πλεῖστα ὑποδείγματα ἐξ αὐτοῦ τοῦ οἴκου τοῦ θείου Γρηγορίου καὶ ἄρα καὶ τοῦ οἴκου τοῦ Ἑλληνίου ἔπραξαν. Ἰδοὺ καὶ οἱ στίχοι ἔν τε τῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν μεταφράσει:

«Ἀρμενίης, ἣ πολλὸν ἀριστεύουσ' ἐπὶ γαίης,
Φέρτατον εὖχος ἔχει ἀζυγέων ἄφενος.
Τοῖσι χαριζόμενος, βαιὴν μὲν ἔμοιγε, φέριστε,
Σοὶ δ' αὐτῷ μεγάλην ἴσθι χάριν παρέχων,
Σαυτῷ, καὶ τεκέεσσι, φίλῃ τε δάμαρτι μέγιστον
Πλοῦτον ἄγων, ζωῆς ἐλπίδα λαμπροτέρης».

Ἤτοι *«Ἡ Ἀρμενία, ἥτις πολὺ ἀριστεύουσα ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι,*
Ἄριστον καύχημα ἔχει πλοῦτον ἀγάμων,
Εἰς τούτους δὲ χαριζόμενος σύ, μικρὰν μέν, ὡς μοὶ φαίνεται, κάλλιστε,
Εἰς σὲ δὲ αὐτὸν μεγάλην χάριν γνώριζε ὅτι παρέχει,
Εἰς σὲ αὐτόν, καὶ εἰς τὰ τέκνα, καὶ εἰς τὴν ἀγαπητὴν σύζυγον μέγιστον
Πλοῦτον φέρων, ἐλπίδα λαμπροτέρας ζωῆς».

Ἀλλὰ σαφῶς «καύχημα τῆς Ἀρμενίας» ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος τὸν Ἑλλήνιον ἐν στ. 359: «Εὖχος Ἀρμενίης, Ἑλλήνιε», ἐν δὲ στ. 358 ὁ Γρηγόριος καλεῖ τὸν Ἑλλήνιον «ὁμήλικον» ἑαυτοῦ:

«Τοῦτό σοι ἡμετέρη ξεινήιον, ὦ πανάριστε,
Πέμπει ὁμηλικίη, ὃ χρόνος οὐ δαμάσει».

ἤτοι *«Τοῦτο εἰς σὲ κοινόν, ὦ πανάριστε,*
Στέλλει ἡ ἡμετέρα ὁμηλικία, ὅπερ ὁ χρόνος δὲν θὰ δαμάσῃ».

Ἡ ἡμετέρα ὑπόθεσις, ἣν πρὸ ὀλίγου ἐξεθέσαμεν, περὶ συμμαθητείας τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἑλληνίου καὶ δὴ καὶ συσπουδῆς τούτων ἐν Ἀθήναις, φαίνεταί μοι νῦν ὡς περισσότερον πιθανή, ἂν μὴ βεβαία, ἐφ' ὅσον ἐν στίχοις 295 - 306 ὁ θεῖος Γρηγόριος προτυπούμενος τῷ Ἑλληνίῳ τὸν σεβαστὸν ἀμφοτέρων φίλον, τὸν μ. Βασίλειον, ἐμμέσως καὶ τῆς κοινῆς μαθητείας ἀναμιμνήσκεται, καλῶν μάλιστα τὸν μ. Βασίλειον καὶ «σύντροφον» τῶν λόγων ἀμφοτέρων. Πέποιθα ὅτι ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ Γρηγορίου ἀναφέρεται εἰς τὴν κοινὴν φιλίαν τῶν τριῶν τούτων ἀνδρῶν καὶ δὴ

καὶ μάλιστα εἰς τὸν κοινὸν χρόνον τῶν ἐν Ἀθήναις σπουδῶν. Ἰδοὺ καὶ αὐτοὶ οἱ λόγοι τοῦ θείου Γρηγορίου:

«Βασιλείῳ δὲ μάλιστα, τὸν ἔξοχον Χριστὸς ἔτισεν,
Ὃς μέσος ἀμφοτέρων ἵσταται, εἰς ἓν ἄγων
Ἄκρα φίλων, ξυνῷ δὲ πόθῳ συνέδησεν ἄμεινον·
Τῷ σὺ χαρίζεσθαι πάντα δικαιότατος,
Αἰδόμενος πάτρην τε φίλην, καὶ ἥλικα μῦθον,
Καὶ καθαρὰς θυσίας, καὶ πτερόεντα βίον,
Οἷσιν ἔσω σκηνῆς πάντων ἀβάτοιο πόδεσσι
Δεύτερος ἐξ Ἀαρὼν ἱστάμενος μεγάλου,
Καὶ Θεὸν ὑψιμέδοντα καταντίον ὄμμασι λεύσσων,
Θνητοὺς ἀθανάτῳ μίγνυσι λισσόμενος.
Κείνῳ μὲν τὰ ἔμοιγε χαρίζεαι, ὅσσα δ' ἐκείνῳ,
Χριστῷ, τοῦδε χάρις ἐς Πατέρ' ἐστὶ χάρις».

Ἰδοὺ καὶ ἡ ἡμετέρα μετάφρασις τῶν ἀνωτέρω στίχων:

«Εἰς τὸν Βασίλειον δὲ μάλιστα, τὸν ὁποῖον ἐξόχως ἐτίμησεν ὁ Χριστός,
Ὅστις μέσος καὶ τῶν δύο μας ἵσταται, εἰς ἓν φέρων
Τὰ ἄκρα τῶν φίλων, μὲ κοινὸν δὲ πόθον καλύτερον συνέδεσεν,
Εἰς αὐτὸν δὲ σὺ νὰ χαρίζεσαι πάντα δικαιότατον εἶναι,
Σεβόμενος τὴν ἀγαπητὴν πατρίδα, καὶ τὸν σύντροφον λόγον,
Καὶ τὰς καθαρὰς θυσίας καὶ τὸν πτερωτὸν βίον·
Μὲ τοιούτους πόδας ἔσω τῆς ἀβάτου πάντων σκηνῆς
Δεύτερος ἐξ Ἀαρὼν ἱστάμενος τοῦ μεγάλου,
Καὶ Θεὸν τὸν ἐν οὐρανοῖς βασιλεύοντα βλέπων ἀντικρὺ διὰ τῶν ὀμμάτων,
Τοὺς θνητοὺς μὲ τὸν ἀθάνατον ἀναμιγνύει εὐχόμενος.
Εἰς ἐκεῖνον μὲν τὰ πρὸς ἐμὲ εἴθε νὰ χαρίζῃς, ὅσα δ' εἰς ἐκεῖνον,
Εἰς τὸν Χριστόν, τούτου δὲ ἡ χάρις εἰς τὸν Πατέρα εἶναι χάρις».

Ἰδίᾳ ἡ φράσις «Αἰδόμενος πάτρην τε φίλην, καὶ ἥλικα λόγον» νομίζω ὅτι δικαιοῖ τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν ὅτι α) ὁ Ἑλλήνιος ἐκ Καππαδοκίας, ἂν μὴ καὶ ἐκ Ναζιανζοῦ κατήγετο, ἂν καὶ διέμενεν ἐν Ἀρμενίᾳ, ὡς εἴδομεν καὶ β) διὰ νὰ μνημονεύῃ ὁ Γρηγόριος τὸν «ἥλικα λόγον», δηλ. τὸν «σύντροφον λόγον», ἀσφαλῶς θὰ ὑπαινίσσηται ὅτι ὁ μ. Βασίλειος, ὅστις μέσος τῶν δύο φίλων καὶ ὁμηλίκων, Γρηγορίου καὶ Ἑλληνίου, οἱονεὶ ὡς συνδετικὸς κρῖκος ἵστατο, καὶ «σύντροφος» τῶν λόγων ἀμφοτέρων ἐγένετο. Ἀσφαλῶς δὲ οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἠδύνατο νὰ γίνῃ τοῦτο εἰμὴ ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ μ. Βασίλειος συνεμαθήτευσαν καὶ διὰ στενωτάτου δεσμοῦ φιλίας συνεδέθησαν.

Ἐν τέλει τοῦ ἑαυτοῦ Ἔπους ὁ Γρηγόριος καὶ πάλιν ἀναμιμνήσκεται τῆς φιλτάτης πατρίδος αὐτοῦ Διοκαισαρείας, λέγων ὅτι ἂν ὁ Ἑλλήνιος

κατακολουθήση τοῖς γενναίοις ὑποδείγμασι τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οὓς ἀνωτέρω προετύπωσεν αὐτῷ ὁ Γρηγόριος καὶ ἀναδειχθῇ ὄντως ἄξιος ποιμὴν τῆς λογικῆς τοῦ Κυρίου ποίμνης, ψυχῇ τε καὶ σώματι ἀφιερούμενος τῷ Κυρίῳ, τότε καὶ ἡ ἰδιαιτέρα πατρὶς Διοκαισάρεια θὰ στήσῃ ἀοίδιμον στήλην τῷ ὀνόματι τοῦ Ἑλληνίου καὶ θὰ χαράξῃ χρυσοῖς γράμμασιν, ὡς ἐν πινακίῳ, τὸ ἀναθηματικὸν τοῦτο ἐπίγραμμα: «Οὗτος ἄριστος, Οὗτος καὶ ὁ Μώμου κρείσσονα μέτρα φέρων».

Εἶναι δυστύχημα ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνίου οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ θείου Γρηγορίου ἢ καὶ τῇ Ἐπιστολογραφίᾳ αὐτοῦ. Οὕτω πως δὲν δυνάμεθα νὰ διαλευκάνωμεν τὸν ὑπάρχοντα συγγενικὸν δεσμὸν τῶν δύο τούτων ἁγίων ἀνδρῶν καὶ νὰ καθορίσωμεν ἀκριβέστερον τὸν ὑπάρχοντα βαθμὸν συγγενείας. Ἀλλ' ἐκ τοῦ ὅτι ἐν στ. 317 ὁ Γρηγόριος καὶ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ὡς ὑπόδειγμα εὐσεβεστάτου κληρικοῦ καὶ δὴ καὶ ἀρχιποίμενος, προσάγει τῷ Ἑλληνίῳ· ἐκ τοῦ ὅτι δ' ἐπίσης καὶ οἱ προτυπούμενοι ἐνάρετοι κληρικοὶ Κληδόνιος, Εὐλάλιος καὶ Ἑλλάδιος, Καρτέριος καὶ Νικομήδης ἐκ τοῦ γένους τοῦ πατρὸς τοῦ θείου Γρηγορίου προήρχοντο, μοὶ δίδει τὴν εὔλογον ἀφορμὴν νὰ ὑποθέσω, ὅτι καὶ ὁ Ἑλλήνιος ἐκ τοῦ γένους τοῦ πατρὸς τοῦ θείου Γρηγορίου κατήγετο, οὐχὶ δ' ἐκ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Νόννης, περὶ ἧς οὐδὲ λόγον κάμνει ὁ Γρηγόριος ἐν τῷ παρόντι αὐτοῦ Ἔπει, οὔτε τοὺς ἐκ τοῦ γένους τῆς μητρός του διακριθέντας ἀναφέρει, ὡς φέρ' εἰπεῖν, τὸν Ἀμφιλόχιον, τὸν περίφημον μητροπολίτην Ἰκονίου. Καὶ τοῦτο, νομίζω, σκοπίμως ὁ πατὴρ σιωπᾷ, διότι θέλει νὰ ὑποδείξῃ τῷ Ἑλληνίῳ πόσοι καὶ ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ διεκρίθησαν ἐν τῷ ἱερατικῷ σταδίῳ καὶ ἄρα οὐδαμῶς πρέπει νὰ διστάζῃ καὶ οὗτος τοῖς μεγάλοις τούτοις τῶν συγγενῶν του ὑποδείγμασι νὰ κατακολουθήσῃ.

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ Ἑλληνίου λόγον εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ μνημονεύσω καὶ δύο ἐπιστολῶν τοῦ μ. Βασιλείου, τῶν ὑπ' ἀριθ. 71 [1] καὶ 98 [2]. Ἡ πρώτη τούτων ἐγράφη τὸ φθινόπωρον τοῦ 371 ἔτους, ἡ δὲ δευτέρα τὰ μέσα Ἰουνίου τοῦ 372 καὶ δὴ καὶ ἐν Σεβαστείᾳ, ἔνθα μετέβη ὁ μ. Βασίλειος δι' ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις, πιθανώτατα διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ εἶτα διαβοήτου μητροπολίτου Εὐσταθίου προκληθέντα ζητήματα [3]. Καὶ ἐν ταῖς δυσὶ ταύταις ἐπιστολαῖς ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνίου, δυστυχῶς ὅμως ἄνευ ἑτέρων ἐνδείξεων, ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἡμετέρου ἢ ἑτέρου ὁμωνύμου προσώπου. Καλεῖται δὲ καὶ προσφωνεῖται ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιστολαῖς ὁ Ἑλλήνιος «αἰδεσιμώτατος», ὅπερ προϋποθέτει ὅτι ἦτο ἤδη κληρικός. Ἰδοὺ ἡ σχετικὴ φράσις ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ:

---

1. Migne, PG 32, 436/40: Γρηγορίῳ Βασίλειος.

2 Migne PG 32,496/7: Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων.

3. Πρβ. Friedrich Loofs, Eustathius von Sebaste und die Chronologie der Basilius—Briefe. Halle 1898, σ. 25 σημ. 2 καὶ σ. 52.

«Ἐδεξάμην τὰ γράμματα τῆς σῆς εὐλαβείας διὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀδελφοῦ Ἑλληνίου· καὶ ὅσα ἐνέφηνας ἡμῖν, αὐτὸς ταῦτα γυμνῶς διηγήσατο». Καὶ ἡ δευτέρα περίοδος, ἡ εἰς τὸν Ἑλλήνιον ἀφορῶσα, ἡ ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπιστολῇ τοῦ μ. Βασιλείου ἀναφερομένη, ἔχει οὕτως: «Ἦλθε δέ μοι εἰς ἔννοιαν καὶ ἡ τῶν κεκληκότων ἀφοσίωσις, ὅτι, παροδικὴν πρὸς ἡμᾶς ποιησάμενοι τὴν κλῆσιν διὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀδελφοῦ Ἑλληνίου τοῦ ἐξισοῦντος Ναζιανζόν, δεύτερον περὶ τῶν αὐτῶν ὑπομιμνήσκοντα, ἢ ὁδηγοῦντα ἡμᾶς, οὐ κατηξίωσαν ἀποστεῖλαι». Ἀλλ' οὔτε ἐκ τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν τούτων πληροφορούμεθα πληρέστερον περὶ τοῦ Ἑλληνίου τούτου, οὔτε καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστολῶν ἢ ἔργων τοῦ μ. Βασιλείου. Ἐν τοῖς «Addenda et Emendanda» ὑπὸ τοῦ Marani ἐν Migne, PG 32,1385 ὁ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἀνωτέρω ἐπιστολαῖς μνημονευόμενος Ἑλλήνιος θεωρεῖται εἷς καὶ ὁ αὐτός. Ἀλλά, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἷς ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ θείου Γρηγορίου Ἑλλήνιος μνημονεύεται, ἤτοι ὁ συγγενὴς αὐτοῦ, ὁ πρὸς ὃν τὸ ἀνωτέρω Ἔπος ἀφιέρωσεν· λαμβανομένου δ' ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἑλλήνιος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μ. Βασιλείου «αἰδεσιμώτατος» καλεῖται καὶ «ἐξισωτής»[1] Ναζιανζοῦ, οὐδόλως, νομίζω, ἁμαρτάνομεν ταυτίζοντες τὸν «ἀπογραφέα» ἢ «ἐξισωτὴν» κληρικὸν τοῦ μ. Βασιλείου τῆς πόλεως Ναζιανζοῦ πρὸς τὸν συγγενῆ τοῦ Γρηγορίου Ἑλλήνιον. Τοῦτο δὲ πιθανώτερον φαίνεται, ἂν τὴν ἐν τέλει τοῦ Ἔπους ἀποστροφήν, ὡς ἐκ προσώπου τῆς πόλεως Διοκαισαρείας γενομένην, θελήσωμεν ν' ἀναγάγωμεν εἰς τὴν ἐλπίδα τῶν Διοκαισαρέων, ὅτι ὁ Ἑλλήνιος παρ' αὐτοῖς θ' ἀναλάβῃ τὸ μέγα τοῦ κληρικοῦ ὑπούργημα, συνῳδὰ ταῖς παροτρύνσεσι τοῦ θείου πατρὸς Γρηγορίου.

Τὸ συμπέρασμα ἡμῶν εἶναι λοιπὸν ὅτι ὁ Ἑλλήνιος εἰσήκουσε τῶν παραινέσεων τοῦ συγγενοῦς του Γρηγορίου καὶ περιεβλήθη τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα, ἐτοποθετήθη δ' ἐν Διοκαισαρείᾳ, τῇ ἰδιαιτέρᾳ τοῦ Γρηγορίου καὶ πιθανῶς τῶν γονέων τοῦ Ἑλληνίου πατρίδι.

(Συνεχίζεται)

---

1. Πρβ. περὶ τοῦ τίτλου Du Cange, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis ἐν λ. «ἐξισωτὴς» καὶ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Χρονογραφία τ. II, Βιβλ. III,8, ἔκδ. Bonn II, 62,7: «ὅπερ γάρ ἐστι τοῖς πολιτικοῖς πράγμασιν ὁ κριτής, τοῦτο τοῖς δημοσίοις δύναιτ' ἂν ὁ ἐξισωτής». Πλείονα παρὰ F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrh. Leipzig—Berlin 1927 σ. 81 ἑ.

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ

ΥΠΟ

ΛΕΩΝΙΔΟΥ ΙΩΑΝ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΝ ΤΗι ΘΕΟΛΟΓΙΚΗι ΣΧΟΛΗι ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Α) Προεισαγωγικά.— Β) Θρησκειολογικὰ ἐπιτεύγματα.— Γ) Θρησκειολογία καὶ Ἱεραποστολὴ ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς.— Δ) Σύγχρονος βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις.— Ε) Συνέδρια.

Α) Προεισαγωγικά.

1.—Ὡς γνωστόν (1), οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι συγγραφεῖς (ἱστορικοί, χρονογράφοι, γεωγράφοι, περιηγηταὶ καὶ θαλασσοπόροι), οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταί, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς καὶ οἱ χρονογράφοι, θαλασσοπόροι καὶ περιηγηταὶ τῶν μέσων χρόνων διέσωσαν ἄχρις ἡμῶν πολυτίμους πληροφορίας περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου (πίστεως, λατρείας, Ἠθικῆς) τῶν προχριστιανικῶν καὶ ἐξωχριστιανικῶν λαῶν.

Εἰς τὸ θρησκειακὸν τοῦτο ὑλικὸν προσετέθησαν καὶ τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας Ἐπιστήμης ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ θρησκειακοῦ Συγκρητισμοῦ, τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τῶν μυστηριακῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων καὶ τῶν μεγάλων θρησκειακῶν προβλημάτων, ἅτινα ἀπὸ τοῦ ια´ αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἀπησχόλησαν σπουδαίως τὴν Διανόησιν τῆς Δύσεως, ἐκδηλωθεῖσαν κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ τάσεις.

Ἀλλ' ἡ διαφώτισις τῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος θρησκειακῶν πληροφοριῶν κατέστη δυνατὴ καὶ τὸ θρησκειακὸν ἐνδιαφέρον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Διανοήσεως ἀνεζωπυρώθη ἀπὸ ις´ αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἀφ' ὅτου ἤρχισε νὰ εἰσρέῃ εἰς τὴν Εὐρώπην ἄφθονον θρησκειακὸν ὑλικὸν ἀπὸ τῆς διὰ περιηγητῶν, ἱεραποστόλων καὶ ἐπιστημονικῶν ἀποστολῶν γνωσθείσης Γραμματείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τῶν λαῶν οὐ μόνον τοῦ μεσογειακοῦ χώρου καὶ τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄπω Ἀνατολῆς καὶ τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς.

Εἰς τὴν διεξεργασίαν τοῦ πολυγλώσσου τούτου πηγαίου ὑλικοῦ ἐνέκυψαν πρῶτοι οἱ γλωσσολόγοι, ἐντατικώτερον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν κλειδῶν τῶν αἰγυπτιακῆς ἱερογλυφικῆς καὶ ἀσσυροβαβυλωνιακῆς σφηνοειδοῦς γραφῶν.

---

1. Πρὸς λεπτομερείας ἐπὶ τῶν ἐφεξῆς ἔπιθι: *Λεωνίδου Ἰωάν. Φιλιππίδου*, Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ (Ἀθῆναι 1938).

2.—Τὸ οὕτω γλωσσικῶς ἐπεξειργασμένον καὶ δι᾿ εὐρωπαϊκῶν μεταφράσεων δοκίμων φιλολόγων πρὸς εὐρυτέρους κύκλους παροχετευθὲν πηγαῖον θρησκειακὸν ὑλικόν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκείνου καὶ τοῦ ἀπὸ τῶν θρησκειακῶν συζητήσεων τῶν μέσων χρόνων κατέστη πλέον τόσον πλούσιον, ὥστε αὐτομάτως ἀπεχωρίσθη ὡς ἴδιον ρεῦμα ἀπὸ τῆς ἐρεύνης τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πνεύματος καὶ ἀπετέλεσεν ἐν ἰδίᾳ κοίτῃ περιεχόμενον ἰδίου κλάδου τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ὅστις καλεῖται *Θρησκειολογία* ἢ *Γενικὴ θρησκειακὴ Ἐπιστήμη* (Science de la Religion, Science of Religion, Religionswissenschaft). Αὕτη διακρίνεται εἰς τὸ ἀναλυτικὸν (τὸ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ὁρολογίαν τοῦ Βέλγου θρησκειολόγου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Goblet d'Alviella καλούμενον: «Hiérographie») καὶ περιγραφικὸν (κατὰ τὸν αὐτόν: «Hiérologie») μέρος: τὴν *Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων*—καὶ εἰς τὸ συνθετικὸν θεωρητικὸν ἢ φιλοσοφικὸν (κατὰ Goblet d'Alviella: «Hiérosophie») μέρος: τὴν *Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας* (Philosophie de la Religion, Philosophy of Religion, Religionsphilosophie).

Βοηθητικαὶ Ἐπιστῆμαι, συνυπουργοῦσαι τῇ θρησκειολογικῇ, εἶναι: ἡ Γλωσσολογία, ἡ Φιλολογία, ἡ Ἀρχαιολογία, ἡ Ἱστορία, ἡ Ἐθνολογία, ἡ Λαογραφία καὶ ἡ Ψυχολογία, ἀφ᾿ ἧς ἔχει διαμορφωθῇ καὶ ἴδιος κλάδος: ἡ *Ψυχολογία τῆς θρησκείας* (Psychologie de la Religion, Psychology of Religion, Religionspsychologie).

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Θρησκειολογίας διεκτείνεται τοπικῶς μὲν ἐφ᾿ ὅλην τὴν ὑδρόγειον, χρονικῶς δ᾿ ἐπὶ πάσας τὰς ἱστορικὰς καὶ προϊστορικὰς περιόδους μέχρι τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ πλανήτου, δεδομένου ὅτι ἡ θρησκεία, ἅτε ἔμφυτος τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ [1], εἶναι ἰσῆλιξ τῷ ἀνθρώπῳ καί, διὰ τοῦτο, καθολικὸν γεγονός, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου ἢ τύπου, ὑφ᾿ ὃν ἑκασταχοῦ καὶ ἑκάστοτε ἐκδηλοῦται.

Λίαν προσφυῶς ἐχαρακτηρίσθη διὰ τοῦτο ἡ θρησκεία ὡς «πρωτεναπόθεμα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς» («Uranlage der menschlichen Seele») [2]. Ὁ μέχρι τοῦδ᾿ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ κλάδου μὴ μνημονευόμενος, οὐχ ἧττον ἀσχοληθεὶς καθ᾿ ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰς τὴν Ἱστορίαν

---

1. *Franz König*, Der Mensch und die Religion, ἐν: «Christus und die Religionen der Erde», hrsg. von D. Dr. Franz König, Bd. I (Freiburg 1951), σελ. 51 ἑξ., 62 ἑξ. *K. Jaspers*, Psychologie der Weltanschauungen (Berlin 1925), σελ. 184 ἑξ. *Eduard Spranger*, Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit (Halle 1930), σελ. 276. *M. Scheler*, Vom Ewigen im Menschen, I. Bd.: Religiöse Erneuerung (Leipzig 1923), σελ. 1.

2. *Rudolf Otto*, Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen (Gotha 1927), σελ. 129. Τὴν ἰδιότητα ταύτην τῆς θρησκείας ὡς ἔννοιαν καὶ ὡς βίωμα ἐξετάζει ὁ Otto διεξοδικώτερον ἐν μεταγενεστέρᾳ ἐκδόσει τοῦ αὐτοῦ ἔργου του (17-22 αὐτόθι 1929), σελ. 147 ἑξ.

τῶν θρησκευμάτων Γάλλος θρησκειολόγος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος *Benjamin Constant,* ἐν τῷ περὶ τῆς θρησκείας ἔργῳ του (De la Religion 1,3) ἐτόνιζεν, ὅτι θρησκεία δὲν σημαίνει διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐξωτερικόν τι, συμπτωματικόν τι καὶ τυχαῖον, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὸν βασικόν, τὸν θεμελιώδη νόμον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως («loi fondamentale de la nature humaine»). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι animal religiosum, ἐκ φύσεως, κατὰ τὴν ἐσωτάτην αὐτοῦ συνολικὴν σύνθεσιν καὶ σύστασιν, θρησκευτικὸν Ὄν, διατί; Διότι εἶναι πλάσμα τοῦ Θεοῦ καὶ αἰσθάνεται implicite πανταχοῦ καὶ πάντοτε, ὡς ὂν λογικόν, τὴν ἐξάρτησιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ του· διὰ τοῦτο ἡ καρδία του στρέφεται πρὸς αὐτόν [1], «ὡς τὸ τέκνον πρὸς τὸν μαστὸν τῆς μητρός, ἥτις τὸ ἐγέννησε» [2].

Ταῦτα ὑπενθυμίζουσιν ὅσα ὁ Ἐπίκτητος λέγει περὶ τῆς φύσει θρησκευτικότητος τοῦ ἀνθρώπου: «εἰ γοῦν ἀηδὼν ἤμην, ἐποίουν τὰ τῆς ἀηδόνος, εἰ κύκνος, τὰ τοῦ κύκνου. νῦν δὲ *λογικός* εἰμι· ὑμνεῖν με δεῖ τὸν θεόν. τοῦτό μου τὸ ἔργον ἐστίν, ποιῶ αὐτὸ οὐδ' ἐγκαταλείψω τὴν τάξιν ταύτην» [3] καὶ ὅσα ἡ νεωτέρα Βιολογία διδάσκει περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἐνστίκτου ἐξ ἐπόψεως βιολογικῆς: ὅπως τὸ βρέφος, ἐκ τοῦ ἐνστίκτου τῆς αὐτοσυντηρήσεως κινούμενον, κλαυθμηρίζει, ἀναζητοῦν τι, ὄντως ὑπάρχον: τὴν τροφὴν (ἐὰν αὕτη δὲν ὑπῆρχε, τὸ ἔνστικτον δὲν θὰ κατηυθύνετο πρὸς αὐτὴν ἢ δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἔνστικτον, πρὸς αὐτὴν κατευθυνόμενον), οὕτω καὶ ἡ ὕπαρξις θρησκευτικοῦ «ἐνστίκτου», ἤτοι ἐμφύτου θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν τοῦ δι' ὃ τοῦτο ὑπάρχει καὶ τοῦ πρὸς ὃ τοῦτο κατευθύνεται, ἤτοι τοῦ Θεοῦ, ἡ πρὸς Ὂν σχέσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φυσική, εἶναι κατὰ βιολογικὴν συνάρτησιν φυσιολογικὴ καί, διὰ τοῦτο, πανανθρωπίνη, καθολική [4].

Ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶς ἀπηκριβωμένων, ἤτοι πηγαίων αὐθεντικῶν πληροφοριῶν ἡ *Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων,* ἀποδίδουσα περιγραφικῶς τὰ γεγονότα *ὡς* ἐγένοντο, μετὰ τοῦ ἐσωτέρου αὐτῶν λόγου, κερδίζει καὶ προσφέρει ἀντικειμενικὴν εἰκόνα τοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων θρησκειακοῦ βίου τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πολιτισμοῦ των, ἤτοι: τοῦ περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς των πίστεως, τῆς λατρείας των καὶ τῆς Ἠθικῆς των· οὕτω δὲ παρακολουθοῦσα τὴν ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ πολυτρόπως ἐκδηλουμένην θρησκευτικότητα τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου, προσφέρει ἑαυτὴν ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὡς θετικὴν καὶ ἀσφαλῆ βάσιν πρὸς ἀπογείωσιν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς θεωρητικῆς ἐρεύνης τοῦ καθολικοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος ἐπὶ προσδιορισμῷ τῆς φύσεως αὐτοῦ, τῆς λειτουργίας του καὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν ζωήν, μιᾷ λέξει: πρὸς *φιλοσοφίαν τῆς*

---

1. Παρά: *G. van der Leeuw,* La Religion dans son essence et ses manifestations. Phénoménologie de la Religion (Paris 1948), σελ. 674.

2. *F. Hettinger,* Apologie des Christentums (Freiburg 1863), I, σελ. 373.

3. Ἀρριανοῦ τῶν *Ἐπικτήτου* διατριβῶν Α, ις΄, 20-21.

4. Πρβλ. τὴν σοφὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ διαπρεποῦς Ἀκαδημαϊκοῦ, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου *Μαρίνου Γερουλάνου,* Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ὡς βιολογικὸν γεγονός, ἐν τῷ περιοδικῷ: «Ἀκτῖνες», ἔτ. ΙΒ΄, τεῦχ. 91, Ἀπριλ. 1949, σελ. 158-165.

θρησκείας. Ὅθεν αὕτη, ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν δεδομένων ὡς ἀπὸ σταθεροῦ πεδίου ἀπογειώσεως ἀφορμωμένη, ἔνθεν μὲν ἀνάγεται εἰς γενικὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς ἐννοίας καὶ οὐσίας τῆς θρησκείας, ἑτέρωθεν δὲ διερευνᾷ τὸ πνευματικὸν βάθος καὶ νόημα τῆς θρησκευτικότητος ἀτόμων καὶ λαῶν, τέλος δὲ συλλαμβάνει τὸ ἐξ ἐπόψεως θρησκειακῆς νόημα τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας, τὸ δι᾽ αὐτῆς διῆκον καὶ ἀποτελοῦν τὸν λόγον (ratio) αὐτῆς, ἀνιχνεύουσα τὰ σχήματα καὶ τοὺς τρόπους, καθ᾽ οὓς καὶ καθ᾽ ἃ ἡ ἐξωφθάλμως διακυβερνῶσα τὸν κόσμον θεία Πρόνοια πραγματοποιεῖ ἐπὶ τοῦ ἀπεράντου ἱστορικοῦ πεδίου, διὰ ποικιλωτάτων καὶ τῶν μᾶλλον ἀπιθάνων τροπῶν καὶ σχηματισμῶν, τοὺς τελικούς, σωτηριώδεις, τοὺς λυτρωτικοὺς Αὐτῆς σκοπούς (1), ὧν τὸ ἀπώτατον καὶ ἔσχατον τέλος, δι᾽ οὗ θὰ συγκλεισθῇ τοῦ πλανήτου καὶ τῶν ἀνθρώπων ἡ ἱστορία, σαφῶς προσδιώρισεν ὁ μόνος πρὸς τοῦτο Ἐνδεδειγμένος (2).

Τὰ ἐπὶ μέρους θρησκεύματα διεκμελετῶνται, κατανοοῦνται καὶ ἀξιολογοῦνται πρῶτον αὐτοτελῶς, ἤτοι ἕκαστον καθ᾽ ἑαυτό, εἶτα δὲ καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλληλα, κατ᾽ ἐνδεχομένως ἀντιστοίχους ἐκδηλώσεις των, ἐπὶ προσδιορισμῷ τῆς ἰδιοτυπίας ἑκάστου, ἥτις προβάλλει ἔκδηλος ἀπὸ τῶν προϋποθέσεων καὶ οὐσιωδῶν διαφορῶν, τῶν ἐγκρυπτομένων ὑπὸ τὰς φαινομενικὰς ὁμοιότητας. Ὅθεν ἡ σύγκρισις δὲν εἶναι σκοπός, ἀλλὰ μία τῶν μεθόδων ἀξιολογήσεως τῶν θρησκευμάτων καί, συνεπῶς, ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ὡς συγκριτικῆς (Histoire comparée des religions, Comparative History of Religions, vergleichende Religionsgeschichte) δὲν εὐσταθεῖ, ἅτε μέρος μόνον καλύπτων τῶν μεθόδων ἐρεύνης (3).

---

1. Ὑποτύπωσιν τῆς ἀληθείας ταύτης πρβλ. εἰς τὸ χαρακτηριστικὸν πεντάστιχον, δι᾽ οὗ παρ᾽ *Εὐριπίδῃ* συγκλείονται αἱ τραγῳδίαι: Μήδεια, Ἄλκηστις, Ἀνδρομάχη, Βάκχαι καὶ Ἑλένη:

«πολλαὶ μορφαὶ τῶν δαιμονίων
ἢ (Μήδεια 1415):
πολλῶν ταμίας Ζεὺς ἐν Ὀλύμπῳ,
πολλὰ δ᾽ ἀέλπτως κραίνουσι θεοὶ
καὶ τὰ δοκηθέντ᾽ οὐκ ἐτελέσθη,
τῶν δ᾽ ἀδοκήτων πόρον εὗρε θεός.
τοιόνδ᾽ ἀπέβη τόδε πρᾶγμα».

2. Ματθ. 14,24: «καὶ κηρυχθήσεται τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσι· καὶ τότε ἥξει τὸ τέλος». Ἰω. 10,16: «καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης· κἀκεῖνά με δεῖ ἀγαγεῖν, καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσι· καὶ γενήσεται μία ποίμνη, εἷς ποιμήν», ἵνα πληρωθῇ ἡ προφητεία *Ἡσαΐου* 55,5: «ἔθνη ἃ οὐκ οἴδασί σε, ἐπικαλέσονταί σε, καὶ λαοὶ οἳ οὐκ ἐπίστανταί σε, ἐπὶ σὲ καταφεύξονται», (Γεν. 48,10): «καὶ αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν».

3. Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἔπιθι: *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου*, ἔνθ᾽ ἀν. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὡς Ἐπιστήμη (Ἀθῆναι 1935) καὶ τὰς συγκριτικὰς

B) Θρησκειολογικὰ ἐπιτεύγματα.

2.— Τὰ σπουδαιότερα τῶν μέχρι τοῦδε θρησκειολογικῶν ἐπιτευγμάτων εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Εἰς λαοὺς ἀκραίων περιοχῶν τῆς ὑδρογείου, οἵτινες εἶναι ὑπολείμματα παμπαλαιοτάτων λαῶν πρωτογονωτάτου ἀφετηριακοῦ πρωτοπολιτισμοῦ, διεπιστώθη ἐθνολογικῶς καὶ ἐβεβαιώθη θρησκειολογικῶς, διὰ τῆς «ἐθνολογικῶς ἡδραιωμένης θρησκειολογίας» («ethnologisch fundierte Religionswissenschaft») [1], αὐτοτελὴς καὶ ἐνδογενὴς πίστις εἰς Ἕν ὕψιστον Ὄν, εἰς Ἕνα ὕψιστον Θεόν, ἤτοι σαφὴς καὶ διαυγὴς *μονοθεϊσμός* [2].

Τὸ Ὄν τοῦτο, ὁ ὕψιστος Θεός, νοεῖται ὡς δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀναστρεφόμενος μετ᾽ αὐτοῦ ἐν προσωπικῇ ἐπικοινωνίᾳ κατὰ τὴν ἀρχικὴν παραδείσιον ἐποχήν, πατὴρ τῶν ὄντων, προνοητὴς καὶ κυβερνήτης τοῦ κόσμου, παντοδύναμος, πανάγαθος καὶ ἀγαθοδότης, νομοθέτης καὶ φρουρὸς τῆς ἐν τῷ σύμπαντι φυσικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως, ἀνταποδότης ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Δὲν ὑπενθυμίζουσι ταῦτα τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς χριστιανικαῖς Δογματικαῖς;

Ἡ διαπίστωσις αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ σπουδαιοτάτη ἀνακάλυψις τοῦ 20οῦ αἰῶνος» διὰ τὴν Ἐθνολογίαν, τὴν Θρησκειολογίαν, τὴν Ἱστορίαν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν Ἱστορίαν καθόλου τοῦ πολιτισμοῦ [3].

β) Σαφῶς μονοθεΐζουσαι ἐκδηλώσεις διεπιστώθησαν ὑπὸ ποικίλους τύπους καὶ τρόπους εἰς πάντα τὰ πολυθεϊστικὰ θρησκεύματα, ἰδίᾳ δ᾽ ἐν ταῖς θεολογίαις αὐτῶν, νοούσαις τοὺς πολλοὺς ἐνωνύμους καὶ ἐμμόρφους θεούς, τοὺς ἀπεικονιζομένους ἐν τῇ εἰδωλουργίᾳ, ὡς ὑποστασιώσεις καὶ θεοποιήσεις τῆς ὑπερθέου ἐννοίας καὶ Οὐσίας τοῦ ἀμόρφου καὶ ἀνωνύμου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀνειδώλου ἢ ἀνεικονίστου Ἀπολύτου Ἑνός, τοῦ ὄντως Ὄντος,

---

ἐργασίας: *Τοῦ αὐτοῦ,* Die «goldene Regel» religionsgeschichtlich untersucht (Leipzig 1929). Religionswissenschaftliche Forschungsberichte über die «goldene Regel» (Athen 1933). Τὸ ὕψιστον ἠθικὸν ἰδεῶδες κατὰ Βούδδαν (Ἀθῆναι 1936). Das Liebesprinzip im Buddhismus und im Christentum (Athen 1938).

1. Κατὰ τὴν προσφυᾶ ἔκφρασιν τοῦ *Wilhelm Koppers,* Der historische Gedanke in Ethnologie und Religionswissenschaft, ἐν: «Christus und die Religionen der Erde» (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 79.

2. Τὰ πορίσματα τῶν μακρῶν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐρευνῶν, τῶν ἀποτεθησαυρισμένων εἰς τὸ πολύτιμον πολύτομον (ἄχρι τοῦδε 9τομον: I—IX) ἔργον του: «Ursprung der Gottesidee» (Münster 1926 ἑξ.), συνοψίζει ὁ πολὺς *Wilhelm Schmidt,* Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte (Münster i. W. 1930), σελ. 15 εἰς δύο διαπιστώσεις: α) ὅτι ἡ πίστις εἰς Ἕνα ὕψιστον Θεὸν εὕρηται ἀκριβῶς παρ᾽ ἐθνολογικῶς παμπαλαιοτάτοις λαοῖς καὶ β) ὅτι αὕτη εὕρηται παρὰ *πᾶσι* τοῖς ἐθνολογικῶς παμπαλαιοτάτοις λαοῖς. Πρβλ. καὶ *Wilhelm Koppers,* ἐν: «Christus und die Religionen der Erde» (ἴδ. ἀνωτέρω) I (1951), σελ. 124 ἑξ.

3. *Wilhelm Koppers,* ἔνθ᾽ ἀν. I, σελ. 1С0.

τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ὁμιλεῖ πλέον ἀπεριφράστως ἡ θρησκειολογικὴ Ἐπιστήμη περὶ μονοθεϊσμοῦ ἐν πολυθεϊσμοῖς, περὶ τοῦ μονοθεϊστικοῦ βάθους τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς (1).

γ) Ἀπὸ τῶν διαπιστώσεων τούτων *ἀνετράπη* (2) ἡ *ἐξελικτικὴ θεωρία* (Evolutionismus), καθ' ἣν ἡ πανανθρωπίνη θρησκευτικότης περιεγράφετο ὡς διανύσασα διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀνιοῦσαν γραμμήν, ἤτοι ὡς ἀφορμηθεῖσα ἀπὸ κατωτάτων μορφῶν πίστεως εἰς πολλὰ (ἀπὸ τοῦ θειοδυναμικοῦ προπαμψυχισμοῦ, ἀπὸ τοῦ παμψυχισμοῦ) καὶ ἁδροῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ κατευθυνομένη ἀπὸ τῶν πολλῶν (δυνάμεων, πνευμάτων, θεῶν), διὰ μέσου ὁλονὲν τελειοτέρων τύπων πίστεως, πρὸς Ἕνα Θεόν.

Ἐθνογραφικῶς διεπιστώθη καὶ θρησκειολογικῶς ἐβεβαιώθη, ὅτι ὅσον ἀναγόμεθα πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου, τόσον σαφεστέραν μονοθεϊστικὴν πίστιν ἀπαντῶμεν—ὅτι, ἄρα, *ἡ ἀφετηρία τῆς ἀνθρωπίνης θρησκευτικότητος ὑπῆρξεν ἀποκλειστικὸς μονοθεϊσμός.*

> «Εἶναι πλέον γεγονός, ὅτι τὰ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐπιστημονικὰ πορίσματα, ἤτοι πρὸ πάντων ἡ σχετικῶς διαυγὴς καὶ καθωρισμένη πίστις εἰς Ἕνα ὕψιστον Θεὸν (Hochgottglaube) ἐν τῇ περιοχῇ ἀκριβῶς τῶν ἐθνολογικῶς παμπαλαίων λαῶν καὶ πρωτολαῶν, συνηγοροῦσι πράγματι καὶ ἀληθῶς ἐπ' εὐνοίᾳ τῆς διδασκαλίας περὶ ἑνὸς ἀρχικοῦ μονοθεϊσμοῦ (Πρωτομονοθεϊσμοῦ, Urmonotheismus) καὶ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει περὶ τοῦ ἐναντίου, ἤτοι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν γνωστῶν θεωριῶν μιᾶς ἐξελικτικῆς θρησκειολογίας, αἵτινες πᾶσαι ἐναλλήλως χαρακτηρίζουσι τὴν ἰδέαν τοῦ Ἑνὸς ὑψίστου Θεοῦ ὡς τελικὸν προϊὸν ἐξελίξεως καί, φυσικῷ τῷ λόγῳ, εἶναι ὑποχρεωμέναι νὰ πραγματεύωνται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐπόψεως τὸ θέμα» (3).

Ὁ μονοθεϊσμὸς οὗτος ὀφείλεται εἰς *ἀρχικὴν αὐταποκάλυψιν* (Urselbstoffenbarung) τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ πλάσματά του, ἥτις ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον εὕρημα καὶ πόρισμα τῆς Ἐθνολογίας, ἐξ ἴσου βέβαιον ὡς καὶ αἱ περὶ παραδείσου καὶ πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων σύμφωνοι παραδόσεις πάντων τῶν λαῶν, ἀπηχοῦσαι διὰ τοῦτο πραγματικὴν ἱστορίαν καὶ μόνον ἀπὸ ταύτης ἐξηγούμεναι (4). Τὸ πόρισμα τοῦτο τῆς Ἐθνολογίας, ἤτοι ἡ αὐταποκάλυψις τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς παλαιοτάτους ἀνθρώπους («Selbstoffenbarung Gottes an die älteste Menschen»), ἀποτελεῖ σήμερον κτῆμα καὶ θέσιν τῆς θρησκειολογίας (5).

---

1. *Léonidas J. Philippidis,* Monothéisme Primordial (Athen 1952).
2. *Franz König,* Der Mensch und die Religion, ἔνθ' ἀν., I, σελ. 25 ἑξ.
3. *Wilhelm Koppers,* ἔνθ' ἀν., I, σελ. 155.
4. *F. Hellmich,* Urgeschichtliche Theorien, «Antike - Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft», Bd. LXI (Wien 1931). *J. Feldmann,* Paradies und Sündenfall (Münster i. W. 1913), 485.
5. Ρητῶς δέχεται τοῦτο ὁ Schmidt. Πρβλ. *Wilh. Koppers,* ἔνθ' ἀν., I, σελ. 129.

«Τὰ θρησκειοϊστορικὰ γεγονότα ἀξιοῦσι μίαν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ ἐν ἀρχῇ» (1).

Ἐκ τοῦ ἀξιώματος τούτου αἱ περὶ Θεοῦ ἀποδείξεις κερδίζουσιν ἔτι μίαν, νέαν ἀπόδειξιν, τὴν *θρησκειοϊστορικήν*· διότι ἡ αὐταποκάλυψις τοῦ Θεοῦ προϋποτίθησι τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ· ὅστις ἐνεργεῖ, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ. Τοῦτο ἐτόνισεν ἰδιαιτέρως ὁ Dr F. Lipowsky (2): «Τὸ πόρισμα, ὅτι ἡ Πρωτοθρησκεία (Urreligion) εἶναι Ἀποκάλυψις εἶναι σημαντικὸν καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν περὶ Θεοῦ ἀπόδειξιν· διότι δύναται διὰ τούτου νὰ συγκαταλεχθῇ αὕτη ἐν τῇ σειρᾷ τῶν περὶ Θεοῦ ὡς τῆς αἰτιώδους Ἀρχῆς ἀποδείξεων. Ἡ ἀπόδειξις αὕτη δύναται λογικῶς νὰ διατυπωθῇ περίπου οὕτω: Ἡ Πρωτοθρησκεία εἶναι μία πλήρους ἰσχύος καὶ κύρους θρησκεία, ἥτις, ὡς βεβαιοῦσιν αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις τῶν ὑπολειμμάτων τῶν πρωτολαῶν, ὑπῆρξε. Πλήν, ὁ πρωτοάνθρωπος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ αὐτὸς τὴν θρησκείαν ταύτην εἰς τὴν πληρότητα, ἀρτιότητα καὶ ἑνιαίαν αὐτῆς ὑφήν, οἷαι ἀποδεικνύονται ἐθνολογικῶς. Ἄρα πρέπει ἄλλος τις νὰ ἐδημιούργησεν αὐτήν. Καὶ ὁ δημιουργὸς οὗτος τῆς θρησκείας ἦτο αὐτὸς ὁ Θεός, ὁ ἀποκαλυφθεὶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ γεγονὸς τῆς Πρωτοθρησκείας ἀξιοῖ λογικῶς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, διότι ἡ πρωτοθρησκεία αὕτη δὲν δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ἐν ὅλῳ αὐτῆς τῷ πληρώματι, ἐν τῇ ὁλότητι καὶ τῇ ἰδιοτυπίᾳ αὐτῆς, ἄνευ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ» (3).

«Οὐ μόνον ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ αἱ παραδόσεις τῶν ἐθνολογικῶς παλαιοτάτων ἀκριβῶς λαῶν διδάσκουσι πολυτρόπως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ» (4).

Σαφεῖς ἀπηχήσεις τῆς πρώτης ἐκείνης παραδεισίου καταστάσεως τῆς ἀμέσου κοινωνίας τῶν πρώτων ἀνθρώπων μετὰ τοῦ Θεοῦ των, ὡς καὶ τῶν μετέπειτα γεγονότων (πτώσεως, κατακλυσμοῦ κλπ.), δι᾿ ὧν εἰσέβαλεν εἰς τὸν κόσμον ἡ θλῖψις, ὡς συνέπεια τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (=τῆς «ἁμαρτίας»), εὕρηνται ἐν ταῖς παραδόσεσι πάντων τῶν λαῶν, ἔτι σαφέστεραι καὶ ζωηρότεραι ἐν ταῖς τῶν πρωτογονωτάτων (5), ὅπερ σημαίνει, ὅτι αὗται ἀπηχοῦσιν ἀναμφισβήτητον ἱστορικὴν πραγματικότητα, τὴν πραγματικὴν ἀφετηριακὴν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης Ἱστορίας (6), ἀποδεδειγμένην σήμερον καὶ γλωσσολογικῶς (7).

---

1. *Wilhelm Koppers*, ἔνθ᾿ ἀν., I, σελ. 158.

2. *F. Lipowsky*, Der historische Gottesbeweis und die neuere Religionsethnologie (Lobniz - Freudenthal 1938), σελ. 23.

3. Αὐτόθι, σελ. 89.

4. *Wilhelm Koppers*, ἔνθ᾿ ἀν., I, σελ. 116.

5. *Wilhelm Koppers*, Der Urmensch und sein Weltbild (Wien 1949) καὶ *Τοῦ αὐτοῦ*, Der historische Gedanke in Ethnologie und Religionswissenschaft, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 97. Αὐτόθι σελ. 126 ἑξ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς «παμπαλαιοτάτης καὶ ὄντως ἀνὰ τὸν κόσμον ὅλον διαδεδομένης παραδόσεως περὶ παραδείσου (παραδεισίου πρωτεποχῆς) καὶ πτώσεως εἰς ἁμαρτίαν».

6. *F. Hellmich*, σελ. 63: «Οὕτως ἢ ἄλλως φθάνομεν ἄρα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρξε κάποτε πραγματικῶς μία χρυσῆ ἐποχή».

7. Πρβλ. τὴν ἔξοχον γλωσσολογικὴν ἔρευναν τοῦ *Arnold Wadler*, Der Turm

Παράδειγμα τοιούτων ζωντανῶν παραδόσεων περὶ παραδεισίου μονοθεϊστικῆς καταστάσεως καὶ πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων παρὰ τοῖς πρωτογονωτάτοις Πυγμαίοις Βαμβοῦτι τῆς Κεντρώας Ἀφρικῆς (1) παρουσιάζει τόσην καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς πρώτας σελίδας τῆς Βίβλου, ὥστε κριτικὴ ἔγκυρος νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν διαπίστωσιν: «ὅτι ἡ ἀφήγησις αὕτη, ὡς πολυάριθμοι πληροφορίαι, ἃς ἀνευρίσκομεν παρὰ πολλοῖς ἄλλοις λαοῖς τοῦ κόσμου, συμφωνεῖ ἐν κυριωτάτοις σημείοις πρὸς τὴν ἀντίστοιχον πληροφορίαν τῆς Γενέσεως, τοῦτο οὐδεμιᾶς χρῄζει ἰδιαιτέρας ἀποδείξεως, βλέπει τις τοῦτο καί το ἀναγνωρίζει, ναί, ἀμέσως· δὲν θὰ ἐπετρέπετο δὲ νὰ θελήσῃ τις νὰ θεωρήσῃ τὰς πληροφορίας τῶν λαῶν τούτων τῆς γῆς ὡς προελθούσας ἀπὸ τῆς Βίβλου, τοὐναντίον: ἡ μόνη ὀρθὴ διάγνωσις εἶναι ἡ ἀναγωγὴ πασῶν τῶν ἐπὶ τῶν ἰδίων θεμάτων πληροφοριῶν τούτων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν βιβλικῶν, εἰς παλαιοτάτην κοινὴν πηγήν, κατὰ τὸν πυρῆνα αὐτῶν, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἵστανται ἱστορικαὶ πραγματικότητες» (2).

Ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ μονοθεϊσμοῦ, κατ᾽ ἐθνολογικὴν πάντοτε καὶ θρησκειολογικὴν διαπίστωσιν, ἐξέπεσεν ἡ ἀνθρωπότης εἰς πολυθεϊσμὸν διαφόρων τύπων· ἀλλ᾽ εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του τὰ μυχιαίτατα διετήρησεν ἀείποτε ὁ ἄνθρωπος τὸ χάραγμα τοῦ Ἑνὸς Θεοῦ καὶ ἀνεζήτει Αὐτὸν ἀγωνιωδῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων (3)· ἀναζητῶν δ᾽, ἔπλαττε διαρκῶς νέους θεούς, ἐθεοποίει ὅ,τι ἐνόμιζεν ὡς ἐκδήλωσιν τοῦ Ἀναζητουμένου. Ὁ πολυθεϊσμὸς εἰς τὴν ἀπέραντον ποικιλίαν τῶν τύπων του οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἀλλ᾽ ἢ ἡ τραγικὴ ἀπόδειξις τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀναζητήσεως τοῦ Ἑνὸς Θεοῦ (4). Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ ἐν τοῖς πολυθεϊστικοῖς θρησκεύμασι παρατηρούμεναι «ἀναλαμπαὶ» τῆς μονοθεϊστικῆς διαισθήσεως τῶν λαῶν, ἀνικνούμεναι καὶ μέχρι σαφῶν μονοθεϊστικῶν μεταρρυθμίσεων, οἷαι αἱ τοῦ Ζωροάστρου ἐν Περσίᾳ καὶ τοῦ Ἀμενόφιδος Δ΄. ἐν Αἰγύπτῳ.

Ἡ μονοθεϊστικὴ αὕτη ἐκ διαισθήσεως πίστις πολυθεϊστικῶν λαῶν ἔσχε τὴν λαμπροτάτην αὐτῆς ἐκδήλωσιν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὧν οἱ φιλόσοφοι, ἐξόχως θεολογήσαντες, ἔψαυσαν τὰ κράσπεδα τοῦ Ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ, τοῦ ὄντως Ὄντος, κλονίσαντες ἐκ βάθρων τὴν λαϊκὴν πίστιν εἰς τοὺς πολλοὺς θεοὺς καὶ τὴν παρεπομένην αὐτῇ εἰδωλολατρείαν.

Εἰς αὐτοτελῆ ἐργασίαν ἡμῶν («Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης») καὶ εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον («Ἡ περὶ ἑνιαίας Ἀρχῆς τοῦ παν-

---

von Babel. Urgemeinschaft der Sprachen (Basel 19:5), ἀναγομένην εἰς τὴν πρὸ τοῦ ἐπιμερισμοῦ τῆς πρώτης ἀνθρωπίνης κοινότητος εἰς ἔθνη καὶ γλώσσας προβαβέλειον ἐποχήν.

1. Παρὰ *Paul Schebesta,* Religion der Bambuti (1950), σελ. 165 ἑξ.

2. *Wilhelm Koppers,* ἐν: Christus und die Religionen der Erde, (ἴδε ἀνωτέρω). I, σελ. 128.

3. Ψαλμ. 41, 2.

4. *Léonidas J. Philippidis,* Monothéisme Primordial (Athen 1952).

τὸς ἔννοια») προσάγαμεν πηγαίας ἀποδείξεις, ἀπὸ τῶν κειμένων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, περὶ τῆς ὑπ' αὐτῶν περινοήσεως τοῦ ὄντως Ὄντος, τοῦ Ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ἐνταῦθα ἀρκούμεθα μόνον νὰ παραπέμψωμεν εἴς τινας τῶν σχετικῶν συνθετικῶν ἐργασιῶν, ὑπενθυμίζοντες, ὅτι συστηματικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, καὶ δὴ ἀφιερωμένα εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας, διὰ μακρῶν πραγματεύονται τὰς θρησκευτικὰς γνώμας ἑνὸς ἑκάστου τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων:

B. de Borries, Quid veteres philosophi de idololatria senserint (Göttingen 1918).—*E. Caird,* the Evolution of Theology in the Greek Philosophers (London 1923). — *F. M. Cornford,* Greek Religious Thought from Homer to the Age of Alexander (London 1923).

C. Rostan, Le idee religiose di Pindaro, ἐν: «Bilychnis», 1914, σελ. 106 - 112.— *O. Schröder,* Die Religion Pindars, ἐν: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 1923, 26/1, σελ. 129—152.

J. Rüther, Der Eleatische Gottesgedanke und das ontologische Argument, ἐν: Philologisches Jahrbuch, 1914, σελ. 200—211.

C. Ritter, Platons Gedanken über Gott und das Verhältnis der Welt und des Menschen zu ihm, ἐν: Archiv für Religionswissenschaft, 1919, σελ. 233 - 272, 466 - 500.—*P. E. More,* The Religion of Plato (Oxford 1921).— *C. Ritter,* Platons Religiosität und Theologie, ἐν: Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft, 1921, σελ. 1 - 16, 33 - 48, 65 - 77.— *Olivier Reverdin,* La religion de la cité Platonicienne (Paris 1945).

A. Böhm, Die Gottesidee bei Aristoteles auf ihren religiösen Charakter untersucht (Köln 1915).

G. Körtge, Euripides, der Gottsucher und Prophet: Protestantenblatt 1916, σελ. 541 - 545, 568 - 571, 597 - 602.

E. Hoffmann, Die Religion der Stoiker, ἐν: Deutsche Literaturzeitung, 1920, σελ. 331.

B. Latzarus, Les idées religieuses de Plutarque (Paris 1920).— *P. Geigenmüller,* Plutarchs Stellung zur Religion und Philosophie seiner Zeit, ἐν: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 1921, 47, σελ. 251 - 270.— *L. Valentin,* L'idée du Dieu dans Plutarque, ἐν: Revue Thomiste, 1914, σελ. 313 - 327.

Ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς ὁ Ἑλληνικός, ἀνικανοποίητος ἐκ τῶν πολλῶν θεῶν καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτοὺς ἐξάρσεως τοῦ Διός, ἵδρυσε τέλος πολλαχοῦ μὲν ἀγνώστοις θεοῖς βωμούς, ἐν Ἀθήναις δὲ βωμὸν *τῷ Ἀγνώστῳ Θεῷ* (1), ἀναχθεὶς

1. Πρβλ. *Ψ. Λουκιανοῦ* 594 (= Φιλόπατρις 9). *F. Max Müller,* Vorlesungen über den Ursprung und die Entwickelung der Religion (Strassburg 1880), σελ. 113, πρβλ. καὶ σελ. 115 ἑξ. — *G. A. van den Bergh van Eysinga,* «Agnostos Theos», ἐν: Nieuw Theologisch Tijschrift, 1914, σελ. 151 - 166.—*T. Birt,* Ἄγνωστοι θεοὶ und die Areopagrede des Apostels Paulus, ἐν: Rheinisches Museum, 1914, σελ. 342 - 392.— *H. Böhlig,* Der unbekannte Gott, ἐν: Protestantenblatt 1914, σελ. 423 - 428.— *H. Scholz,* Die Ehrfurcht vor dem Unbekannten, ἐν: Preussische Jahrbücher, 1918, 173, σελ. 1 - 18.— *C. S. Baldwin,* God Unknown. A. Study of the Adress of St. Paul at Athens (Milwaukee 1920).— *Carl Clemen,*

οὕτως εἰς περινόησιν τοῦ ἀναζητουμένου Ὑπερθέου, τοῦ Ἑνὸς Ἀληθινοῦ Θεοῦ. Τοῦτον ἠγνόει, τοῦτον δὲν καθίστατο δυνατὸν ἐξ ἰδίων δυνάμεων νὰ γνωρίσῃ ὁ βαθύτατα θρησκεύων ἐκεῖνος λαός (1), παρὰ ταῦτα ὅμως ἐπίστευεν εἰς αὐτὸν ἐκ βαθέων καὶ ἐξ ὀρθῆς θρησκευτικῆς διαισθήσεως ἐλάτρευεν αὐτὸν ἀνειδώλως καὶ ἀνωνύμως· διότι μορφήν, συνεπῶς δὲ καὶ ἀπείκασιν ἐν τῇ τέχνῃ, καὶ ὀνόματα ἔχουσιν οἱ πολλοὶ καὶ τὰ πολλὰ πρὸς διάκρισιν ἀπ᾽ ἀλλήλων· τὸ Ἕν, τὸ «ὅλως ἄλλο», τὸ μόνον «ὄντως Ὄν», «τὸ Ὂν καθ᾽ αὑτό», ὁ Ὑπέρθεος Εἷς, ὁ μόνος ἀληθινὸς Θεὸς οὔτε μορφὴν ἔχει οὔτε ὄνομα.

Τὸν ἐκ βαθέων πιστευόμενον τοῦτον Ἄγνωστον δὲν ὑπελείπετο εἰμὴ νὰ καταστήσῃ γνωστὸν αὐτὸς ὁ Θεός, αὐταποκαλυπτόμενος ἀμέσως ἢ ἐμμέσως· διότι ἀληθὴς ἀποκάλυψις Θεοῦ ὑπάρχει μόνον ὅπου αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει Ἑαυτόν. Τοῦτο συνέβη καὶ τότε. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἔχων αὐτὸς τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψιν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ οὐρανοβάμων αὐτὸς καὶ θεόπτης, ἐτέλεσεν ἐν Ἀθήναις, ἐν αὐτῇ τῇ παλλούσῃ καρδίᾳ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολυθεϊσμοῦ, τἀποκαλυπτήρια τοῦ Ἀγνώστου· καὶ ἡ ἀποκάλυψις αὕτη ἦλθεν ὡς ἀπάντησις τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν μακραίωνα ἀναζήτησίν Του ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς δρόσος τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τὴν αὐχμῶσαν γῆν καὶ ὑετὸς ἐπὶ πόκον, ὡς φῶς τοῖς ἐν σκότει, ὡς ἐπιβράβευσις τῆς θεοφιλοῦς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀναψυχὴ ἀπὸ τῆς ἀγωνίας της καὶ ἐπανάπαυσις ἐν τῷ γνωσθέντι Θεῷ της. Εἰς τὸ χρονικὸν ἐκεῖνο σημεῖον, καθ᾽ ὃ ὁ Ἄγνωστος γίνεται γνωστὸς καὶ ἀποκαλύπτεται ἡ ταὐτότης τοῦ Γνωσθέντος πρὸς τὸν τέως Ἄγνωστον, οἱ οὐρανοὶ οἱονεὶ προσκλίνουσι πρὸ τὴν Γῆν καὶ διανοίγουσι τοῖς ἀνθρώποις διὰ τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας ὁδὸν πρὸς τὸν ἀληθινὸν Θεόν.

δ) Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἐν πολυθεϊστικοῖς θρησκεύμασιν ἀγωνιώδη ἀναζήτησιν τοῦ Ἑνός, διεπιστώθη θρησκειολογικῶς *παγκόσμιος θεανθρωπικὴ προσδοκία*, ἀπὸ τοῦ ε΄ αἰ. π. Χ. καὶ ἑξῆς ἰδίᾳ, πολυτρόπως ἐκδηλωθεῖσα, ἤτοι ἰσχυρὰ νοσταλγία καὶ ἔμμονος προσδοκία τῶν λαῶν πρὸς ἐνανθρώπησιν τοῦ ἀγωνιωδῶς ἀναζητουμένου καὶ ἰσχυρῶς νοσταλγουμένου Θεοῦ. Ἡ κάθοδος αὐτοῦ ἐν ἀνθρώποις καὶ ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου ἐπιστεύετο καὶ ἀνεμένετο ὡς ἡ μόνη λογικὴ λύσις, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, παρ᾽ ὅλην τὴν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς μονοθεϊστικῆς του διαισθήσεως, προσπάθειάν του νὰ φθάσῃ τὸν Ἄφθαστον, δὲν κατώρθου οὐδ᾽ ἦτο ἀνθρωπίνως δυνατὸν νὰ κατορθώσῃ τοῦτο. Τόσον δὲ βεβαία ἦτο ἡ ἀνθρωπότης, ὅτι θὰ κατήρχετο εἰς τὴν γῆν ὁ Θεὸς ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου, ὥστε οἱ λαοὶ ἔπλαττον καὶ

Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments² (Giessen 1924), σελ. 290 ἑξ.— *Léonidas J. Philippidis,* Monothéisme Primordial (Athènes 1952).

1. Πρβλ. *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Ἑλλὰς πιστεύουσα (Ἀθῆναι 1997).

ἐβιογράφουν φανταστικοὺς θεανθρώπους, λυτρωτὰς τοῦ κόσμου καὶ σωτῆρας. Ὃ δὲ θαυμαστότερον: οἱ μὲν λαοὶ τῆς Δύσεως καὶ τῆς μεσογειακῆς περιοχῆς προσεδόκων τὸν θεάνθρωπον Λυτρωτὴν ἐξ ἀνατολῶν, οἱ δὲ τῆς ἄπω Ἀνατολῆς ἐκ δυσμῶν οὕτως, ὥστε τοῦ κόσμου παντὸς τὰ βλέμματα προσέκλινον καὶ προσέβλεπον ἐκεῖ που πρὸς τὴν Παλαιστίνην!

Ἡ παγκόσμιος αὕτη θεανθρωπικὴ προσδοκία πληροῦται διὰ τῆς ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ ἐπιφανείας τοῦ μόνου ἱστορικοῦ πραγματικοῦ Θεανθρώπου, τοῦ ἐν Ἑαυτῷ ἔχοντος ἅπαν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς [1] καὶ πολυτρόπως ἀποδείξαντος τὴν θεότητα Αὑτοῦ, ἀποκαλύψαντος δ᾽ ἐν Ἑαυτῷ καὶ δι᾽ Ἑαυτοῦ τὸν ἀναζητούμενον μόνον ἀληθινὸν Θεόν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ μόνος ἱστορικὸς θεάνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός, ἡ προσδοκία τῶν ἐθνῶν [2], εἶναι ὁ μόνος ἐν Ὧ καὶ δι᾽ Οὗ ὁ ἄνθρωπος ἐπανευρίσκει τὸν Θεόν του, ἀναζῇ καὶ ἀνακτᾷ τὸν ἀπολεσθέντα παράδεισόν του μεθ᾽ ὅλων τῶν γνωρισμάτων τῆς ἀρχικῆς ἐκείνης ἐν τῷ προπτωτικῷ μονοθεϊσμῷ παραδεισίου καταστάσεως. Ἐνανθρωπήσας ὁ Θεός, κατέστησε δυνατὴν τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου, κατήλλαξε καὶ ἥνωσε τοὺς τέως διεστῶτας: Θεὸν καὶ ἄνθρωπον — ἦρε τὴν διὰ τοῦ χωρισμοῦ (=τῆς «ἁμαρτίας») ἐξ ὑπαιτιότητος τοῦ ἀνθρώπου εἰσβαλοῦσαν εἰς τὸν κόσμον θλῖψιν μεθ᾽ ὅλων τῶν συναρτημάτων της καί, συνεπῶς, κατέστη ὁ πραγματικὸς Λυτρωτὴς τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ μόνον ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ του κοινωνίᾳ ὁ ἄνθρωπος, τῇ ἐν Χριστῷ μόνον πραγματοποιουμένῃ, διατελεῖ λελυτρωμένος. Ὅθεν μόνον ἡ ἐν Χριστῷ ζωή, ἡ νέα αὕτη πραγματικότης, εἶναι ζωὴ παραδείσιος, ζωὴ κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ του, ζωὴ τοῦ φωτός, τῆς χαρᾶς, τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας, τῆς ἀθανασίας, τῆς Λυτρώσεως.

ε) Ἀποτέλεσμα τῆς μοναδικότητος ταύτης τοῦ Προσώπου τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ, ὡς τοῦ μόνου ἐν Ἑαυτῷ ἐνσαρκώσαντος καὶ δι᾽ Ἑαυτοῦ ἀποκαλύψαντος τὸν νοσταλγούμενον καὶ ἀναζητούμενον Ἕνα ἀληθινὸν Θεόν, ὡς δωρησαμένου τὴν ἀληθῆ Θεογνωσίαν καὶ ἱδρυσαμένου ἄρα τὴν μόνην ἀληθῆ Θρησκείαν, τὴν ὄντως λυτροῦσαν τὸν ἄνθρωπον, εἶναι ἡ *ἰδιοτυπία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκεύματος* καὶ ἡ ὅλως ἰδιαιτέρα θέσις αὐτοῦ μεταξὺ τῶν λοιπῶν θρησκευμάτων.

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἓν τῶν πολλῶν θρησκευμάτων, ἀλλὰ τὸ θρήσκευμα, τ. ἔ. ἡ μόνη κατ᾽ ἐξοχὴν ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ πραγματοποιηθεῖσα ἀποκάλυψις τῆς ἀληθοῦς θρησκείας τοῦ ὄντως Θεοῦ ἐν τῷ ὄντως Θεανθρώπῳ Λυτρωτῇ Ἰησοῦ Χριστῷ. Οὐδ᾽ εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς θρησκεία, ὑποκειμένη εἰς ἐξέλιξιν. Ὥσπερ ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς ἔχει ἐν Ἑαυτῷ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος, τὸν ὅλον Θεόν, καὶ εἶναι ὁ ἴδιος *ἡ* Ἀλή-

1. Κολ. 2, 9.
2. Γεν. 48, 10.

θεια, ἡ μόνη καὶ πλήρης καὶ ὅλη, οὕτω καὶ ἡ ἐν τῇ Θρησκείᾳ Του ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ τῆς Ἀληθείας εἶναι πλήρης καὶ ὁλοκληρωτικὴ καὶ τετελεσμένη, μὴ ὑποκειμένη εἰς ἐξέλιξιν καὶ συμπλήρωσιν.

Οὕτως ὁ Χριστιανισμός, ὡς θρήσκευμα κατ' εἶδος ὅλως ἄλλο, οὐσιαστικῶς διαφορώτατος, ὅσον οὐρανὸς γῆς, τῶν λοιπῶν θρησκευμάτων, εἶναι ἀνεπίδεκτος συγκρίσεως πρὸς αὐτά (1), οὐχὶ διότι δὲν γίνεται ἡ σύγκρισις, ἀλλὰ διότι ἡ σύγκρισις καταδεικνύει μόνον διαφορὰς εἰς οὐσίαν, νοήματα, προϋποθέσεις καὶ ἀποδεικνύει τὴν θεόθεν προέλευσιν καὶ τὴν θείαν σύστασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ ἀνθρωπίνης προελεύσεως θρησκεύματα (2).

ϛ) Παρὰ ταῦτα *δὲν εἶναι ἔξω τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ ὁ ἐξωχριστιανικὸς κόσμος*· δι' αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ ἡ θεία Πρόνοια ὁδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βεβουλημένην καὶ προκαθωρισμένην καθολικὴν λύτρωσιν. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πλέον μόνον μία θεωρία, ὡς ἡ τῶν Στωϊκῶν καὶ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος περὶ τοῦ ἀνὰ τὰ ἔθνη σπερματικοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι διαπίστωσις καὶ τῆς θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης ἐκ τῆς ἐρεύνης, ἀνὰ πᾶν βῆμα αὐτῆς, ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁρωμένη καὶ διεκμελετομένη ὑπὸ τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ἡ ἐξωχριστιανικὴ θρησκευτικότης παρουσιάζει ἔκδηλον τὴν ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ σκόπιμον δρᾶσιν τῆς θείας Προνοίας πρὸς τὸ καθολικὸν τέλος, ὅπερ εἶναι ὁ Χριστός (3), ἡ μία Ποίμνη ὑπὸ τὸν Ἕνα Ποιμένα (4).

---

1. Πρβλ. *R. Nostitz-Rieneck,* Vergleichende Religionsgeschichte und unvergleichliches Christentum, ἐν: Stimmen der Zeit, 1918, 345-358.

2. Πρβλ. *M. C. v. Malapert-Neufville,* Die ausserchristlichen Religionen und die Religion Jesu Christi (Leipzig 1914).— *H. W. Schomerus,* Das Geistesleben der nichtchristlichen Völker und das Christentum (Leipzig 1914).— *R. E. Speer,* Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen, I-II (Basel 1914-15).— Πρβλ. καὶ *R. Pettazoni,* Storia del Christianesimo e Storia delle Religioni, ἐν: Scientia (Rivista internazionale di sintesi scientifica), 1914, σελ. 88-100.— *Carl Clemen,* Christentum und andere Religionen. Ein religionsgeschichtlicher Forschungsbericht, ἐν: Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1920, σελ. 166-191.— *G. Reid,* A Christian's Appreciation of other Faiths (Chicago 1921).—*W. Paton,* Jesus Christ and the World Religions (London 1922).— *E. C. Dewick,* The Relation of Christianity to other Religions, ἐν: The Modern Churchmann, 1922, σελ. 577.— *M. Schlunk,* Die Weltreligionen und das Christentum (Hamburg 1923).— *A. Schweizer,* Christianity and the Religions of the World (London 1923).

3. Πρβλ. *C. N. Scott,* The Religions of Antiquity as Preparatory to Christianity (London 1914).— *A. E. Garvie,* Tutors into Christ. Introduction to the Study of Religions (London 1920).

4. Ἰω. 10,16.

Διὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου (1) πρὸς τὸ ἐν Βόννῃ συγκροτηθὲν 31 Ἰουλίου—4 Αὐγούστου 1952) θρησκειολογικὸν Συνέδριον, ἔλεγον τὰ ἑξῆς:

«Ἀλλὰ καὶ ὁ Πολυθεϊσμός, εἰς τοὺς διαφόρους τύπους αὐτοῦ, εὗρε τὴν ἀξιολογικήν του θέσιν ἐν τῇ Προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς ἔλεγεν, ὅτι *ἔχει* καὶ ἄλλα πρόβατα, «ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης» (Ἰω. 10,16)· διὰ τούτων ἐβεβαίου, ὅτι τὸν ἐξωχριστιανικὸν κόσμον, ἀφ' ἧς ὑπάρχει, ἐθεώρει ὡς *ἰδικόν Του*· καὶ ἀκριβῶς πρὸς αὐτόν, τὸν εἰσέτι ἔξω τῆς αὐλῆς Του τελοῦντα κόσμον *Του*, κατευθύνει ὁ Ἰησοῦς τὴν δρᾶσιν τῶν ἰδικῶν Του πρὸς ἐπισυναγωγὴν πάντων τῶν ἔξω τῆς αὐλῆς τελούντων προβάτων ΤΟΥ, ὡς αὕτη προανηγγέλθη ὑπὸ τῶν προφητῶν Του καὶ προκαθωρίσθη ὑπ' Αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὡς ὁ τελικὸς Αὐτοῦ σκοπός, οὗ τὴν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου πραγματοποίησιν προεῖπεν Οὗτος ὡς ἀσφαλῆ... Συνῳδὰ τούτοις, παύουσιν οἱ πολυθεϊσμοὶ νὰ ἀξίζωσι καθ' ἑαυτοὺς οἵανδήποτε περιφρόνησιν, ὡς συνέβαινε σχεδὸν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐκ στενῆς ἀντιλήψεως τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας. Τώρα, χάρις εἰς τὴν θρησκειολογίαν, ὁ Χριστιανὸς Θεολόγος διαγινώσκει πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ τὸ σωτήριον σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος βραδέως, ἀλλ' ἐμμόνως παρασκευάζει τὴν ἀνθρωπότητα εἰς Χριστόν! Καὶ ὁ μέχρι τοῦδε θρησκειολογικῶς ἀνίδεος χριστιανὸς θεολόγος ἐπιστρέφει εἰς τὴν θρησκειολογικῶς εὐρύτατα προσηνατολισμένην θεολογίαν τῶν πρώτων χριστιανῶν συγγραφέων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες δυστυχῶς παραμένουσιν εἰσέτι θρησκειολογικῶς ἀνεπεξέργαστοι».

«Ἀρά γε ὁ Θεὸς δὲν χρησιμοποιεῖ καὶ ἐκείνους, τοὺς μηδαμινωτάτους καὶ πρωτογονωτάτους τοῦ γένους μας, ἐκείνας τὰς ἐκ παμπαλαιοτάτης ἐποχῆς διασωθείσας φωλεὰς τῆς ἀνθρωπότητος, ἵνα τοὺς ἐν τῇ τιτανίῳ ὑπεροψίᾳ περιπλανωμένους ἀνθρώπους τῆς σήμερον προσκαλέσῃ εἰς περίσκεψιν καὶ ἐπιστροφὴν πρὸς τὸν Κύριον καὶ Θεόν των καὶ διὰ τούτου ἀνακαλέσῃ εἰς τὴν σωτηρίαν των καὶ εἰς τὴν ἀναγέννησίν των; Οὕτως ἄρα ὁρώμενοι οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι λαοὶ καὶ πρωτολαοί, κατὰ τὸ πλεῖστον θανόντες, θὰ ἐπλήρουν ἀκόμη μίαν σημαντικὴν ἀποστολήν. Λέγομεν πολύ, ἐὰν παραδεχώμεθα, ὅτι, ἀκριβῶς τούτου ἕνεκα, μία σοφὴ καὶ καλοκάγαθος Πρόνοια ἐφείσθη αὐτῶν μέχρι σήμερον εἰς τὰς πλέον μεμακρυσμένας καὶ πλέον ἀδιορατους γωνίας τῆς γῆς;» ἐρωτᾷ εἷς τῶν ἐρευνητικωτάτων συγχρόνων θρησκειοδιφῶν καὶ θρησκειολόγων [2].

ζ) Οὕτω, δι' ἀντικειμενικῆς ἐρεύνης, ἀπηλλαγμένης δογματικῶν ἀφετηριῶν ἢ προϋποθέσεων, ἡ θρησκειολογία κατέληξεν ἤδη εἰς πορίσματα περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ θέσεως αὐτοῦ, πλήρως συμφωνοῦντα πρὸς τὴν περὶ αὐτοῦ ἐπιστημονικῶς διεξειργασμένην διδασκαλίαν τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας, καὶ παρέχει *νέας ἐξωδογματικὰς βεβαιώσεις καὶ ἀποδείξεις τοῦ κύρους τῆς βιβλικῆς Ἀποκαλύψεως*, αἵτινες

---

1. *Leonidas John. Philippidis*, Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte (Mitteilung an die Deutsche Jahrestagung für Religionsgeschichte in Bonn, 31 Juli—4 August) Athen 1952.

2. *Wilhelm Koppers*, σελ. 159.

ἀποτελοῦσιν ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα καθολικῆς καὶ ὑποχρεωτικῆς ἰσχύος.

η) Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ἡ θρησκειολογικὴ Ἐπιστήμη, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἐθνολογίας, διεπίστωσε τὴν ἐν τῇ πραγματικότητι *ἀνυπαρξίαν ἀθρήσκων ἀτόμων καὶ λαῶν*, τῶν ἐν φυσιολογικῇ καταστάσει βιούντων, ἐβεβαίωσε τ.ἔ. τὴν καθολικότητα τῆς θρησκείας (1), ἅτε ἐμφύτου τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, καὶ ἀνέτρεψεν ἕνα πρὸς ἕνα πάντας τὰς περὶ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρισμούς, διεξονυχίσασα κεχωρισμένως μίαν ἑκάστην ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων περιπτώσεων διὰ μακροχρονίου ἐπιτοπίου ἐρεύνης. Περὶ λαῶν τινων, τέως φερομένων ὡς δῆθεν ἀθρήσκων, διεπιστώθη, ὅτι θρησκεύουσι βαθύτερον καὶ πληρέστερον ἢ ὅσον οἱ περὶ αὐτῶν πληροφορήσαντες.

α. Ὅτι ἡ φερομένη ὡς ἀτομικὴ ἀθρησκεία ἢ ἀθεΐα εἶναι προϊὸν παθολογικῆς διαταραχῆς, τοῦτο καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ρητῶς βεβαιοῖ (2) καὶ ἡ σύγχρονος Ἐπιστήμη, κατόπιν ἐρεύνης τοῦ θέματος καὶ τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων, δέχεται: «Εἰς θεὸν πιστεύει κατὰ βάσιν πᾶς ἄνθρωπος μὴ φρενοβλαβής, ἀκόμη καὶ οἱ διαμφισβητοῦντες ἢ καὶ μὴ γνωρίζοντες τοῦτο» (3). «Μεταξὺ ὅλων μου τῶν ὑπερμεσηλίκων ἀσθενῶν, ἤτοι τῶν πέρα τῶν 35 ἐτῶν — βεβαιοῖ ὁ θεμελιωτὴς τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους (4) — οὐδὲ εἷς ὑπάρχει, οὗ τὸ τελικὸν πρόβλημα νὰ μὴ ἦναι πρόβλημα θρησκευτικῆς του προσαρμογῆς (ἐναρμονίσεως). Ναί, πάντες ἀσθενοῦσι κατ' ἔσχατον λόγον εὐθὺς ὡς ἀπολέσωσι πᾶν ὅ,τι ζωντανὴ θρησκεία πάσης ἐποχῆς ἔδωκεν εἰς τοὺς πιστούς της, οὐδεὶς δὲ ἰάθη πραγματικῶς, ὅστις δὲν ἐπανέκτησε τὴν θρησκευτικήν του προσαρμογήν» (5). Εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην τῆς σχέσεως θρησκευτικότητος καὶ ὑγιείας καὶ ἀντιστρόφως: τῆς σχέσεως ἀπιστίας ἢ ἁμαρτίας (=διακοπῆς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας) καὶ νόσου ἔχει τὴν βάσιν αὐτῆς ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθεῖσα, ὑπ' Αὐτοῦ δὲ καὶ τῶν ἀποστόλων Του εὐρέως ἐφαρμοσθεῖσα διαγνωστικὴ καὶ θεραπευτική, ἣν μόλις σήμερον, μετὰ εἴκοσιν αἰῶνας ἔκτοτε, προσέσχεν, ἐμελέτησε καὶ ἀπεδέχθη ἡ σύγχρονος Ἰατρική (6).

β. Ἡ ἐκ μέρους σοβαρῶν ἐρευνητῶν θεραπεία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὡδήγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ

---

1. Πρβλ. *H. Bergson,* Les deux sources de la Morale et de la Religion (Paris 1946), σελ. 105: «Il n'y a jamais eu de société sans religion». Τὸ περίφημον χωρίον τοῦ *Πλουτάρχου,* Ἠθικὰ 1125 Ρ ἑξ. (= Πρὸς Κολώτην 31) ἔχει τύχει πλήρους θρησκειολογικῆς ἐπιβεβαιώσεως.

2. Ψαλμ. 13,1 καὶ 52,1: «Εἶπεν *ἄφρων* ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ, οὐκ ἔστι Θεός».

3. *Ricarda Hauch,* ἐν: Dichterglaube. Stimmen religiösen Erlebens (hrsg. von A. Braun), Berlin 1931, σελ. 140.

4. *C. G. Jung,* ἐν: Anima, IV (1949), σελ. 35.

5. Πρβλ. *Τοῦ αὐτοῦ,* Psychologie und Religion (Zürich 1940), σελ. 9,12.

6. Πρβλ. *Ed. Bertholet,* Guérisons spirituelles. Le Christ et la guérison des maladies (Lausanne 1945).—*Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Ἡ πίστις ὡς παράγων βεβαίας ἰάσεως (Ἀθῆναι 1947).—*François Leuret* Les guérisons miraculeuses modernes (Paris 1950).—*Ἀρ. Ἀ. Ἀσπιώτη,* Ἡ ἀρρώστεια καὶ ἡ ψυχὴ (Ἀθῆναι 1951).—*Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Ὁ ψυχοτροπισμὸς τῆς συγχρόνου Ἰατρικῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς πανσθενοῦς χριστιανικῆς πίστεως (Ἀθῆναι 1951).

ἐν τῇ φύσει καὶ ἐστόμωσε διὰ πεπαρρησιασμένων ὁμολογιῶν τὰ κατὰ τῆς θρησκείας ἀντεπιστημονικὰ βέλη παλαιοτέρων φυσικῶν. Ἐκ τῆς διαλέξεως: «Θρησκεία καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι» (Religion und Naturwissenschaft. Leipzig 1938) τοῦ διαπρεποῦς Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου φυσιοδίφου Max Planck (βραβεῖον Νόμπελ) παρατιθέμεθα τὴν ἀκόλουθον χαρακτηριστικὴν περικοπήν: «Ὅπου καὶ ὅσον εὐρέως καθίσταται εἰς ἡμᾶς δυνατὸν νὰ προσβλέψωμεν, οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν ἀντίφασίν τινα μεταξὺ θρησκείας καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐν τοῖς κυριωτάτοις σημείοις πλήρη συμφωνίαν. Θρησκεία καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν ἀποκλείουσιν ἀλλήλας, ὥς τινες σήμερον πιστεύουσιν ἢ φοβοῦνται, ἀλλ' ὁλοκληροῦσι καὶ ἐξυπηρετοῦσιν ἀλλήλας... Θρησκεία καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διεξάγουσιν ἀπὸ κοινοῦ τὸν ἀκατάπαυστον καὶ ἀνυποχώρητον ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, τὸ δὲ κατευθυντήριον πρὸς τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος τούτου σύνθημα ὑπῆρξεν ἔκπαλαι καὶ θὰ ἦναι πάντοτε: *Πρὸς τὸν Θεόν!*» ([1]).

Ὁ δ' ἐφευρέτης τῆς δι' ἀκτίνων θεραπείας εἰς βάθος καὶ ἱδρυτὴς τοῦ πρώτου Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τὴν ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν θεμελίωσιν τῆς Ἰατρικῆς F. Dessauer, περιγράφων πῶς ἐν ταῖς ἐρεύναις αὐτοῦ συναντᾷ πάντοτε ὄπισθεν τῆς ὕλης πνευματικὰς δυνάμεις καὶ τὴν ἀποκάλυψιν ἀνωτέρας Δυνάμεως, συμπεραίνει: «Ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν, ὅτε πυκνοῦνται αἱ ἀνακαλύψεις, μεγαλυνόμεναι εἰς διαστάσεις, ἀριθμόν, βάθος, παραδοξότητα, δυναμισμὸν οὕτως, ὥστε σχεδὸν πτοούμεθα ἀπὸ παντὸς ὅ,τι εἰσρέει—ὅ,τι προσπίπτει εἰς τὰ ὄμματά μας ἐν τοῖς κεκρυμμένοις ἐργαστηρίοις, εὑρίσκομεν, συχνότερον ἢ ἀπὸ μακροῦ, συνομολόγησιν τῶν ἐρευνητῶν πρὸς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα. Τῷ ὄντι, οἱ ὅλως Μεγάλοι ἦσαν σχεδὸν πάντοτε καὶ πιστοί, θρησκευτικοὶ τ. ἔ. ἄνθρωποι, προσκεκολλημένοι εἰς τὸ Ἀπόλυτον. Τὸ βίωμα τῆς συναντήσεως μετὰ τῆς Ἀποκαλύψεως διανοίγει τὰ βάθη καὶ δημιουργεῖ θρήσκους· διότι ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὅτι ἡ Γνῶσις ὁδηγεῖ πρὸς τὴν θρησκείαν» ([2]). Καὶ ἕτερος διαπρεπὴς φυσικός, διαπιστῶν πανταχοῦ τοῦ φυσικοῦ κόσμου σύστημα, ἁρμονίαν καὶ τάξιν, ἐπιλέγει: «Ὑπάρχει λοιπὸν ἔστω καὶ εἷς, ὅστις δύναται νὰ ὁμιλῇ περὶ ὑλισμοῦ τῆς Ἐπιστήμης; Ὅλως τοὐναντίον, ὁ ἐπιστήμων ἑνοῦται μετὰ τοῦ πρὸ χιλιάδων ἐτῶν Ψαλμιστοῦ ἐν τῇ πλήρει δέους δοξολογίᾳ, καθ' ἣν οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα» ([3]).

γ. Περὶ δῆθεν ἀθρήσκων ἢ ἀθέων λαῶν: «Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὑπάρχουσι λαοὶ ἢ φυλαὶ ἄνευ θρησκείας ἀπεδείχθη ἕως τοῦδε ὡς στηριζόμενος ἐπὶ ἀνεπαρκοῦς παρατηρήσεως ἢ συγχύσεως ἐννοιῶν. Φυλὴ ἢ λαὸς ἄνευ ἱεροτελεστιῶν ἢ ἄνευ πίστεως εἰς ὑπέρτερον Ὂν οὐδαμοῦ εἰσέτι

---

1. Ἐν: «Christus und die Religionen der Erde» (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 20.

2. *F. Dessauer,* Religion im Lichte der Naturwissenschaft (Frankfurt a. M. 1950), σελ. 36. Πρβλ. *Τοῦ αὐτοῦ,* Leben, Natur, Religion ([2]1926).—Philosophie der Technik (1927).—Mensch und Kosmos (Frankfurt a. M. 1948).

3. *Robert Andrew Millikan,* Evolution in Science and Religion (Newhaven 1927) Βραβεῖον Νόμπελ—καί: Science and the new Civilization (New York 1930). Τἀνωτέρα παρά: *Fülöp—Miller,* Saints that moved the World[4] (New York 1947).

εὑρέθη, τοιοῦτοι δὲ ἰσχυρισμοί, διαπιστωθέντες ὑπὸ ταξειδιωτῶν, κατερρίφθησαν βραδύτερον διὰ τῶν γεγονότων» (1). «Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ἀρνεῖται, ὅτι ὑπῆρξαν ἢ δύνανται νὰ ὑπάρξουν τοιοῦτοι ἄνθρωποι» (2). «Ἀπὸ τοῦ L. Ranke προέρχεται ὁ γνωστός, ἐκ βαθείας ἱστορικῆς διεισδύσεω, κερδηθείς, λόγος: «Πᾶσα ἐποχὴ πρόσκειται ἀμέσως τῷ Θεῷ». Εἶναι, ἀσυζητητεί, θεμελιώδους καὶ ἀποφασιστικῆς σημασίας διὰ τὴν σκέψιν μας καὶ τὴν ζωήν μας, διὰ τὴν Ἐπιστήμην καὶ τὴν Πρᾶξιν ἐὰν καὶ ἀπὸ τῆς μεθοδικῆς μὲν καὶ εἰς περιεχόμενον ἐξυγιανθείσης, ἱστορικῶς δὲ προσανατολισθείσης ἐρεύνης τῶν λαῶν καὶ τῶν πρωτοανθρώπων ἀναπηδᾷ κατὰ τρόπον πειστικὸν ἡ (ἑξῆς) γνῶσις: «Καὶ ἡ παλαιοτάτη (ὅσον δύναταί τις νά την συλλάβη παλαιοτάτη) ἐποχὴ πρόσκειται ἀμέσως τῷ Θεῷ». Ναί, ὄχι μόνον τοῦτο: συμφώνως πρὸς τὴν ἐν πάσαις ταῖς δυναταῖς γλώσσαις καὶ ποικιλίαις ἐπαναλαμβανομέτην διαμαρτυρίαν, ἐπιτρέπεται, μετατρέποντές πως τὴν ἀνωτέρω διαπίστωσιν, νὰ εἴπωμεν, ὅτι πᾶσα ἐποχή, καὶ ἡ παλαιοτάτη, εἶναι οὐ μόνον ἄμεσος τῷ Θεῷ, ἀλλὰ καὶ ἄμεσος ἀπὸ Θεοῦ» (3).

(Συνεχίζεται)

---

1. *Nathan Söderblom,* Kompendium der Refigionsgeschichte 6 (Berlin 1931), σελ. 7.

2. *Franz König,* Der Mensch und die Religion, ἐν: Christus und de Religionen der Erde, (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 66.

3. *Wilhelm Koppers,* Der historische Gedanke in Ethnologie und Religionswissenschaft, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 109.

Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΝ ΤΗι "ΚΟΙΝΩΝΙΑι ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ,,

(ΤΟΥ AMSTERDAM)

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς» (Ἰαν. 8,32)
«Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί» (Θουκυδ).

Ἐπειδὴ εὐρέως ἐκυκλοφορήθη μεταξὺ τῶν ἐν Ἀθήναις Ἱεραρχῶν ἡ φήμη, ὅτι, προκειμένης ψηφοφορίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἰουν. 1952), ἐπὶ προφορικοῦ ἐρωτήματος τοῦ Μακαρ. Προέδρου τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κ. Σπυρίδωνος, περὶ τοῦ ἂν θὰ πρέπῃ νὰ μετάσχῃ ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸ συνέδριον τῆς «πίστεως καὶ τάξεως» (Faith and Order) τὸ συνερχόμενον κατ' Αὔγουστον τρ. ἔ. ἐν Lund τῆς Σουηδίας καὶ ἐν καταφατικῇ περιπτώσει περὶ τῆς ἰδιότητος ὑφ' ἣν δέον νὰ παραστῶσιν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν δηλαδὴ θὰ παραστῶσιν ὡς ἐπίσημοι ἀπεσταλμένοι (delegate) ἢ σύμβουλοι (εἶναι ὀρθὴ ἡ ἑρμηνεία τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀλιβιζάτου, ὅτι οἱ σύμβουλοι = berater γερμ. consulters ἀγγλ., συνοδεύουν τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ δὲν δικαιοῦνται νὰ παρίστανται μόνοι) ἢ ὡς ἐπισκέπται (visitors) ἢ καὶ παρατηρηταὶ ἀκόμη (ὡς οἱ Ρωμαιοκαθολικοί), ὅτε βεβαίως δὲν δικαιοῦνται νὰ μετέχουν τῶν συζητήσεων, ὑπανεχωρήσαμεν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐν ἔτει 1948]9 ἐκτεθείσας ἀπόψεις μας (ἴδε «Θεολογίαν» 1949) κατέστη ἀναπόφευκτον νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ προβλήματος τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» *περὶ τῶν ὅρων καὶ τοῦ τρόπου συμμετοχῆς Αὐτῆς* εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν κίνησιν. Ἡ ἐπανεξέτασις αὕτη εἶναι ἄλλως τε ἐπακόλουθον καὶ τῆς γνώμης, ἣν διετυπώσαμεν κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν παραδόσεων ἡμῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (14 Μαρτίου 1951), καθ' ἣν ἡ Ἐκκλ. Ἱστορία ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἴσως τὸν πρῶτον λόγον ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς συμμετοχῆς ἢ μὴ τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» εἰς τὴν «Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν», τὴν δημιουργηθεῖσαν διὰ τῆς Α΄ Γεν. Συνελεύσεως τῆς συγκροτηθείσης ἐν Amsterdam τῆς Ὀλλανδίας κατ' Αὔγουστον καὶ Σ]βριον τοῦ 1948.

Ἀλλὰ καὶ ἕνας ἄλλος σπουδαῖος λόγος ἐπιβάλλει ἡμῖν σήμερον νὰ ἐπισπεύσωμεν τὴν δημοσίευσιν τῆς μετὰ χεῖρας δευτερολογίας: τὸ γεγονὸς ὅτι

τὸ 1953 ἢ 1954 *θὰ συνέλθῃ ἡ Β' Γεν. Συνέλευσις τῆς εἰρημένης ὀργανώσεως.* Ὅθεν ἐπιβάλλεται, ἐὰν θέλωμεν νὰ εἴμεθα προμηθεῖς (1) καὶ οὐχὶ ἐπιμηθεῖς, νὰ μελετήσωμεν τὰ προβλήματα, ἅτινα ἀπὸ τοῦ 1948 σαφῶς ἐτέθησαν πρὸ τῆς Ἐκκλησίας μας, διὰ νὰ λάβῃ *ἐγκαίρως* τὰς ἀποφάσεις της *ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἐκκρεμεῖ ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου τρ. ἔτους τὸ ἐπισήμως τεθὲν ἐρώτημα περὶ τοῦ *τρόπου συμμετοχῆς εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν κίνησιν*, δεδομένου, ὅτι ἡ Διοικοῦσα Σύνοδος τοῦ 1952 ἀνέτρεψε μίαν ἀπόφασιν προηγουμένης (τοῦ 1949) περὶ μὴ συμμετοχῆς τῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ ἐξήρτησε τὴν λῆψιν τῶν ὁριστικῶν ἀποφάσεων ἀπὸ ἀπόφασιν τῆς Ἱεραρχίας.

Φρονοῦντες, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται οἱ γνωρίζοντες τὰ πράγματα ν' ἀφήνωμεν ταῦτα εἰς τὴν τύχην των ἢ τὰς προφορικὰς συζητήσεις — τὰ ἔπεα πτερόεντα — *ἀλλὰ προλαμβάνοντες τὴν κακὴν ἐξέλιξιν* νὰ διατυπώνουν σαφῶς, θαρραλέως καὶ κατηγορηματικῶς τὰς ἀπόψεις των γραπτῶς, τοῦτο μὲν διετυπώσαμεν ἐγκαίρως εἰς ὑπόμνημα πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην (δημοσιευόμενον κατωτέρω) τὰς ἀντιλήψεις μας, τοῦτο δὲ δημοσιεύομεν τὸ παρόν, προσθέτοντες ὅτι ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος — τῆς μεγαλυτέρας τῶν Ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν — ὑπέχει εὐθύνην βαρεῖαν ἔναντι τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ἤτοι τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν τυχὸν ἐπανάληψιν τῆς ἐν ἔτει 1948 παρατηρηθείσης ἐλλείψεως προγράμματος, συνεπείας καὶ ἑνότητος ἐν τῷ προκειμένῳ προβλήματι, τόσον τώρα ὅσον καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, ὅτε θὰ γίνῃ ἡ Β' Γεν. Συνέλευσις τῆς λεγομένης «Κοινωνίας τῶν Ἐκκησιῶν».

Ὅπως θ' ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης βάσις τῶν ἡμετέρων σκέψεων εἶναι ἡ ἀκριβὴς μελέτη τῆς καταστάσεως καὶ ἡ ὑπὸ τὸ φῶς ταύτης ἐξαγωγὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου τῶν ἀναγκαίων ἐπακολούθων, τόσον διὰ τὸν γράφοντα, ὅσον καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ λαμβάνῃ ἀποφάσεις ἀντικειμένας πρὸς τὴν στάσιν της εἰς *ἄλλα* θεμελιώδη ζητήματα. Δὲν δύνανται π. χ. νὰ παρακάθηνται εἰς τὸ Συμβούλιον καὶ τὴν Ἐκτελεστικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς *τακτικὰ μέλη καὶ πρόεδροι* μητροπολῖται καὶ καθηγηταί, ἐκπροσωποῦντες τὴν «Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν», γεγονὸς σημαῖνον *ὅτι εἴμεθα μόνιμα καὶ τακτικὰ μέλη τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν»*, περὶ ἧς ἄλλως δὲν ἐξέφεραν ἐπίσημον γνώμην αἱ Ἐκκλησίαι μας μετὰ τὴν ψήφισιν τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ 1948, ἀλλὰ σιωπηρῶς ἐδέχθησαν καὶ διὰ τῆς συμμετοχῆς των ἐδημιούργησαν μίαν κατάστασιν, δυναμένην βεβαίως ν' ἀλλάξῃ δι' ἀποφάσεως τῆς Ἱεραρχίας, καὶ νὰ θέλωμεν νὰ στέλλωμεν ἐκπροσώπους εἰς τὸ Συνέδριον Σπουδῶν (τὴν σπουδαιότητα τῶν δογματικῶν συνεδρίων τονίζουν ὀρθῶς οἱ συνάδελφοι

1. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἴμεθα ἀτυχῶς προμηθεῖς καὶ μὲ τὴν ὑπερβάλλουσαν τὰ ἐπιτρεπόμενα ὅρια ἀτομοκρατίαν μας, ὑπονομεύομεν καὶ τὴν δημοκρατίαν μας.

κ. κ. Μπρατσιώτης, Καρμίρης) ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ἐπισκέπτου ἢ παρατηρητοῦ, διότι εἶναι *βέβαιον*, ὅτι θὰ κατηγορηθῶμεν *ἐπὶ ἀνακολουθίᾳ*. Εἶναι λοιπὸν προφανές, ὅτι τρία πράγματα ἐπιδιώξαμεν διὰ τῆς ψήφου μας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1) Νὰ προφυλάξωμεν τὸ γόητρον καὶ τὸ κῦρος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἐν τῇ Οἰκουμ. κινήσει καὶ δὴ ἔναντι τῶν ἑτεροδόξων.

2) Νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τοῦ οὐσιώδους διὰ τὴν Ἐκκλησίαν μας προβλήματος οὐχὶ τῆς ἁπλῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ τῆς *συνδέσεως* μετ' ἑτεροδόξων ἐπὶ τῆς ἐλλειποῦς βάσεως τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Καταστατικοῦ, ὅπερ ἐψηφίσθη καὶ ὑφ' ἡμῶν, ὑπὸ τὴν αἵρεσιν τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ ὑπὸ τῶν Ἱ. Συνόδων — ἀπὸ τοῦ 1948 μέχρι 1952 διέρρευσαν ἔτη τέσσαρα καὶ δὲν ἐλήφθησαν αἱ ἀναγκαῖαι, πλήρεις καὶ σαφεῖς ἀποφάσεις — *διότι ἐκεῖ κυρίως περιορίζεται τὸ πρόβλημα*, ὅπερ ἐγεννήθη ἀπὸ τοῦ 1936-48, καίτοι ἀπὸ τοῦ 1920 μετέχομεν τῆς Οἰκουμενικῆς κινήσεως.

3) Νὰ μὴ στερήσωμεν αὐτὴν τῆς εὐκαιρίας ἐκθέσεως τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων ἀπὸ τοῦ παγκοσμίου βήματος τῆς Οἰκουμενικῆς κινήσεως μέχρι τῆς Β' Γενικῆς Συνελεύσεως, ὅτε θὰ πρέπῃ νὰ λάβῃ τὰς ἀναγκαίας ἀποφάσεις περὶ παραμονῆς ἢ μὴ εἰς τὴν «Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν». Ἐφ' ὅσον δὲ ἐμμένομεν εἰς τὴν ἄποψιν περὶ τῆς ἀπὸ τοῦδε ἀνακλήσεως—τὸ μέτρον ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα καὶ θὰ ὑπογράμμιζεν ἀπολύτως καὶ δηκτικῶς πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους τὰς ἐπιφυλάξεις μας—τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τὰ δύο σώματα, ἤτοι τὴν Γεν. Συνέλευσιν καὶ τὴν Διοίκησιν—καὶ παραμονῆς προσωρινῶς μέχρι τοῦ 1953-54 τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογίας, οὐδεὶς δύναται νὰ κατηγορήσῃ ἡμᾶς ἐπὶ ἀσυνεπείᾳ. Αἱ Ἐκκλησίαι δὲν ἔλαβον ἀκόμη τὴν καιρίαν ἀπόφασιν ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς *συνδέσεως τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* μετ' ἑτεροδόξων καὶ διὰ τοῦτο καθῆκον ἔχομεν νὰ συμβουλεύσωμεν τὰ πρέποντα περὶ τῶν πρακτέων ἐν τῷ μεταξύ, ἵνα μὴ φανῶσιν ἀνακόλουθοι. Σημειοῦμεν ἐπὶ πλέον, ὅτι αἱ ἀντιπροσωπεῖαι τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἰσχυρίσθησαν ἐνώπιον τῶν μεγάλων καὶ μικρῶν Συνεδρίων τῆς Οἰκουμενικῆς κινήσεως ἀπὸ τοῦ 1921 μέχρι τοῦ 1952—οὔτε αἱ Ἐκκλησίαι εἰς τὰ ἔγγραφά των—ὅτι ἀποτελοῦν τὴν Μίαν Ἁγίαν Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν (Unam Sanctam). Εἶναι τοῦτο συνεπές; Τὸ ἐπρόσεξαν αἱ Σύνοδοι; (1)

Ἡ συνέπεια καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς σκέψεως καὶ τῆς πράξεως, ποὺ πρέπει

1. Ὅτι παριστάμεθα εἰς τὴν «Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν», κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Προέδρων καὶ Συμβούλων της, ὡς μία τῶν ὁμολογιῶν(!!) δύναται ν' ἀντιληφθῇ τις ἀναγινώσκων τὴν προσφάτως δημοσιευθεῖσαν συνέντευξιν τοῦ ἑνὸς τῶν προέδρων τοῦ Συμβουλίου, τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Καντερβουρίας κ. S. Fischer. (Ἴδε «Ἐκκλησίαν» 15ης Ἰουνίου 1952 σελ. 198). Μᾶς τὰ εἶπεν μετὰ τὸ Amsterdam καὶ ὁ κ. K. Barth!

νὰ χαρακτηρίζουν κατ᾿ ἐξοχὴν τὰς Ἐκκλησίας καὶ ὅταν δροῦν καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου φυσικὸν εἶναι νὰ πραγματοποιῆται καὶ ἐνταῦθα!

Ὑπ᾿ αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις φρονοῦμεν, ὅτι δύναται νὰ κατανοηθῇ ἡ ἰδία ἡμῶν γραμμὴ ἀπὸ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Amsterdam μέχρι τοῦ Ἰουνίου τρ. ἔτους, ὅτε ἐψηφίσαμεν ὡς ἐψηφίσαμεν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ χωρὶς νὰ ἔχωμεν προσυνενόησιν πρὸς οὐδένα. Ἐκ δὲ τῆς μελέτης καὶ τοῦ παρόντος θὰ ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης, ὅτι συνεχίζομεν μὲ προσοχὴν καὶ ἀκολουθίαν τὴν μελέτην τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως—ἐπαφῆς (σύμπραξις ὑπῆρχε μόνον εἰς τὰ πρακτικὰ ζητήματα) καὶ εἶτα τῆς *συνδέσεως* τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων.

Πρὸς μείζονα ἀποσαφήνισιν τῶν ἀπόψεών μου, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχῶν (principes) καὶ τῶν γεγονότων, ἀφιεροῦνται αἱ ἑπόμεναι σελίδες, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τῆς ἐπειγούσης ἀνάγκης ὅπως τὸ ταχύτερον συγκληθῇ *Συνέδριον Σπουδῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν* (τῇ συμμετοχῇ ἱεραρχῶν καὶ καθηγητῶν τῆς Θεολογίας) πρὸς καθορισμὸν τοὐλάχιστον *ἑνιαίας στάσεως* τῶν ἑλληνοφώνων καὶ μὴ Ἐκκλησιῶν καὶ δὴ καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, Σερβίας, καὶ Κύπρου εἰς τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς ἢ οὒ εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν κίνησιν ὑπὸ τὴν νέαν της μορφήν, τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» καὶ ἐν καταφατικῇ περιπτώσει *περὶ τῶν ὅρων, οὓς ὀφείλομεν νὰ προβάλωμεν* κατὰ τὴν Β′ Γεν. Συνέλευσιν. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἓν σπουδαῖον πρόβλημα τῆς παρούσης στιγμῆς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὅταν πρὸ ὀλίγου χρόνου, κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Πάσχα, εὑρέθημεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετέχοντες τῆς ἐκδρομῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, προσκλήσει τῆς Α. Θ. Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἦτο φυσικὸν ν᾿ ἀνταλλάξωμεν μετ᾿ Αὐτοῦ σκέψεις καὶ ἐπὶ τοῦ φλέγοντος θέματος τῆς συμμετοχῆς τῆς ἡμετέρας Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸ κατ᾿ Αὔγουστον τοῦ τρ. ἔτους συνερχόμενον συνέδριον τῆς παλαιᾶς ὀργανώσεως «Πίστις καὶ τάξις» ἐν Lund τῆς Σουηδίας. Βλέποντες, ὅτι καὶ πάλιν ἀνέκυπτε, μετὰ τέσσαρα ὅλα ἔτη, τὸ ἄλυτον πρόβλημα ἀρχῆς, περὶ τοῦ κατὰ πόσον δῆλα δὴ ἐπιτρέπεται εἰς τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν, νὰ μετάσχῃ τοῦ τε συνεδρίου (ὅπερ κατ᾿ οὐσίαν ἀποτελεῖ δρᾶσιν ὀργανώσεως συνιστώσης τμῆμα τοῦ ἑνιαίου πλέον ὀργανισμοῦ τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» εἰς ἣν συνεχωνεύθησαν αἱ δύο ὀργανώσεις τῆς Faith and Order καὶ Life and Work) καὶ τῶν σωμάτων τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου, ἐθεωρήσαμεν πρέπον νὰ καταγράψωμεν τὰς σκέψεις μας καὶ νὰ ὑποβάλ-

λωμεν εἰς τὴν Α. Θ. Παναγιότητα, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ συνομιλήσωμεν μετ᾽ αὐτοῦ ἐπὶ συγκεκριμμένων προτάσεων. Τοῦτο δὲ ἐπράξαμεν ὄχι μόνον, διότι μετασχόντες τῆς Α΄ Γεν. Συνελεύσεως τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» ἐν Amsterdam τῆς Ὀλλανδίας καὶ λαβόντες διὰ δύο ἐγγράφων (1) ὡρισμένην στάσιν, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι καὶ πάλιν, ἐν ὄψει τῶν ὑπαρχουσῶν ἀντιθέσεων, νὰ λάβωμεν τὴν συνεπῆ θέσιν ἔναντι τῶν νέων περιστατικῶν ἔτι δὲ καὶ τῶν προθέσεων καὶ ἐρωτημάτων τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς ἢ μὴ εἰς μίαν τοιαύτης σπουδαιότητος κίνησιν δὲν εἶναι μόνον θεωρητικὸν - δογματικόν, ἀλλὰ καὶ πραγματικὸν καὶ ἄρα ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἱστορικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ συγχρόνῳ κόσμῳ. Ὅθεν ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας ἔχων ὑπ᾽ ὄψει ὄχι ἁπλῶς τὰς βάσεις τῆς θεωρητικῆς - δογματικῆς θεμελιώσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸν αὐτῆς παρελθόν, ὅπερ διαμορφώνει τὸ παρόν, βλέπει ἴσως πληρέστερον τὸ πρόβλημα, καὶ ἀναθεωρῶν ἑκάστοτε τὰς ἀπόψεις του, ἐν ὄψει τῆς πραγματικότητος, ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ τὴν ἁρμόζουσαν στάσιν, ὑποβάλλων εὐλαβῶς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τὰ πρέποντα, ὥστε αὕτη ὡς ἡ μόνη ἁρμοδία νὰ λαμβάνῃ ἐν γνώσει τοῦ ὅλου ὑλικοῦ τὰς ὀρθὰς ἀποφάσεις της. Ἐπανερχόμεθα λοιπὸν ἐπὶ τοῦ βαρυσημάντου αὐτοῦ προβλήματος τῆς συγχρόνου Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας — καίτοι τοῦτο πολλὰς πικρίας καὶ θλίψεις προξενεῖ, καὶ πρὸς λίαν προσφιλῆ πρόσωπα φέρει εἰς ποιάν τινα ἀντίθεσιν—διότι πιστεύομεν, ὅτι ἱστορία καὶ ζωὴ συνδέονται ἀναποσπάστως καὶ ὅτι ἡ νηφαλιότης τῆς ἱστορικῆς σκέψεως ἴσως δύναται νὰ εἰσφέρῃ τι πρὸς ψύχραιμον ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὰ σπουδαῖα τῆς παρούσης κρισίμου καταστάσεως τοῦ διῃρημένου κόσμου. Ἡ σοβαρότης τοῦ προβλήματος δὲν ἐπιτρέπει νὰ κάμνῃ τις πολιτικὴν ἔναντι αὐτοῦ ἢ τῆς Ἐκκλησίας. Τοιαύτην ἄλλως τε ἦτο καὶ εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντοτε ἀνίκανος ὁ σημειῶν τὰς γραμμὰς ταύτας νὰ κάμῃ, λόγῳ χαρακτῆρος καὶ παραδόσεως.

Θὰ χαράξωμεν λοιπὸν καὶ πάλιν τὴν εὐθεῖαν, συνεπῆ καὶ εἰλικρινῆ καὶ ἄρα ἀντικειμενικὴν γραμμήν μας διὰ μέσου τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπό-

---

1. Ἐννοοῦμεν 1ον) τὴν πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπογραφὴν τοῦ ἐγγράφου τῆς Πλειοψηφίας καὶ 2ον) τὴν μελέτην μας ἡ «θέσις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν» δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» τοῦ 1949 σελ. 301 ἑξ. καὶ 495 ἑξ.). Ὅθεν εἶναι εὔλογον διατί τὸ παρὸν τεῦχος χαρακτηρίζεται ὡς δεύτερον. Πιθανῶς θὰ καταστῇ ἀναγκαῖον νὰ γραφῇ καὶ ἓν τρίτον τεῦχος διὰ νὰ περιλάβῃ : 1ον) τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θέσεως, *διατί «ἡ Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν» εἶναι κατ᾽ οὐσίαν «Κοινωνία Ἐκκλησιῶν καὶ μὴ Ἐκκλησιῶν»* καὶ 2ον) ἐξέτασιν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, τῶν θέσεων ἃς διετύπωσεν τὸ Συμβούλιον τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» ἐν Τορόντο τοῦ Καναδᾶ *«τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι τὸ Συμβούλιον τῆς Κοινωνίας ταύτης»*.

ψεων ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ συμβάλωμεν εἰς τὴν *ἔγκαιρον* μελέτην καὶ λῆψιν ἀποφάσεων ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας μας, ἱκανὸν χρόνον πρὸ τῆς Β' Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν», διότι δὲν ἐπιτρέπεται καὶ πάλιν νὰ εὑρεθῶμεν ἀνέτοιμοι ὡς πρὸς τὸ κύριον πρόβλημα, ὅπερ ἀνέκυψε τὸ πρῶτον τὸ 1938 σαφῶς καὶ δὲν ἐμελετήθη, ὡς μὴ ὤφειλε, ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιῶν μας εἰς Συνέδρια σπουδῶν μετὰ 14 ὅλα ἔτη, καίτοι ἡ εἰδικὴ ἀφορμὴ τοῦ 1948 ἔπρεπε νὰ ὠθήσῃ ἡμᾶς πρὸς τοῦτο.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 29ῃ Ἰουνίου 1952
ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου.

§ 1. Τὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξος Ἐκκλησίας μεταξὺ τοῦ 1948 καὶ 1952 [1] καὶ αἱ ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1952.

Ὑπεδείξαμεν ἤδη εἰς τὸ προηγούμενον δημοσίευμα, ὅτι τὸ ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τοῦ 1920 ἐξαγγελθὲν σχέδιον περὶ ἱδρύσεως «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν» ἀποκρουσθὲν κατ' ἀρχὴν ὑπὸ τῶν προτεσταντῶν καὶ μὴ μελετηθὲν περαιτέρω παρ' ἡμῖν, ἔτυχεν εἶτα τῆς προσοχῆς καὶ ἐπεξεργασίας τῶν προτεσταντῶν κατὰ τὸ 1936—38, ὅτε διὰ λόγους πρακτικούς, ὡς ἐλέχθη, ἵνα μὴ καλῶνται τὰ αὐτὰ πρόσωπα εἰς διάφορα συνέδρια, πράγματι δὲ διότι τὰ προβλήματα τοῦ πρακτικοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἀχώριστα ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ - δογματικά, ἡ δὲ ἐπιθυμία διὰ τὴν ἑνότητα καὶ διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς Una Sancta ἦτο παρὰ πολλοῖς προτεστάνταις ἰσχυρά, ἡτοιμάσθη ἡ συγχώνευσις τῶν ὀργανισμῶν διὰ τῆς ἐκπονήσεως τοῦ καταστατικοῦ, τοῦ στηριζομένου εἰς τὸν ἑλβετικὸν ἀστικὸν κώδικα. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀνωτέρω εἴμεθα ὑποχρεωμένοι καὶ πάλιν νὰ ἐξάρωμεν τὸ ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ σημειωθὲν γεγονός, καθ' ὃ ὁ τότε πρόεδρος τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν σύσκεψιν τῆς Utrecht (κατ' Αὔγουστον 1938) ἀείμνηστος Θυατείρων Γερμανὸς ἐδήλωσεν, ὅτι δὲν γνωρίζει κατὰ πόσον αἱ ἡμέτεραι ἐκκλησίαι θὰ εὑρεθῶσι σύμφωνοι διὰ τὴν συμμετοχήν των εἰς τὸν τότε ὑπὸ δημιουργίαν εὑρισκόμενον ὀργανισμὸν τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν».

Παρὰ ταῦτα ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, διότι αἱ Σλαβικαὶ εἶναι ἐμπερίστατοι, κατὰ τὸ 1948, χωρὶς νὰ προηγηθῇ μελέτη τοῦ καταστατικοῦ καὶ τῶν νέων ὅρων σχέσεως πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, ἀναλαμβάνουσα εἰονεὶ εὐθύ-

---

1. Πρβλ. *Ι. Καλογήρου:* Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ κίνησις. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1951 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Γρηγορίου Παλαμᾶ») σελ. 10 ὑποσημείωσις, ἔνθα ἡ μέχρι τοῦ παρελθόντος ἔτους ἡμετέρα καὶ ξένη βιβλιογραφία.

νην δι' ὅλην τὴν Καθολικὴν Ὀρθοδοξίαν ἐδήλωσε συμμετοχὴν εἰς τὸν νέον ὀργανισμόν, ἥτις τελικῶς ἐν Amsterdam ἐνεφανίσθη ὥς σύνδεσις πρὸς ἑτεροδόξους τῶν ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως, Κύπρου καὶ Ἑλλάδος, ἐνῷ πρότερον εἰς διάσκεψιν τῶν Ρώσσων κλπ. ἀπεδοκιμάσθη ἐκ μέρους τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν δορυφόρων τῆς Ρωσσίας χωρῶν καὶ ἀτυχῶς ἑνὸς ἐκπροσώπου τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας ἀντιπροσωπεύοντος καὶ τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν Οἰκ. Κίνησιν (1). Δὲν ἔχω ὅμως ἀμφιβολίαν, ὅτι ἀλλοία θὰ ἦτο ἡ ἐν τῷ προκειμένῳ προβλήματι στάσις τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, μιᾶς ὅμως ἐλευθέρας Ρωσσίας, καὶ ὅτι τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Μ. Ἀνατολῆς θὰ ἐλάμβανον σαφεστέραν καὶ μελετημένην θέσιν, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ὁ σημερινὸς χωρισμὸς τοῦ Κόσμου καὶ δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψει τὴν ἡ ὑπὸ πολιτικὴν πίεσιν ἐκδηλουμένην γνώμην τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σερβίας ἀπέστειλεν ἁπλῶς παρατηρητὰς εἰς Amsterdam.

Ἡ ὑπὸ τοιούτους ὅρους συμμετοχὴ τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ μεγάλου τμήματος αὐτῆς δὲν ἦτο βεβαίως εὐχάριστος, ἀνεξαρτήτως τοῦ προβλήματος, ὅπερ δὲν φαίνεται ν' ἀπησχόλησε τὰς Ἐκκλησίας ἡμῶν, τ. ἔ. τοῦ ἀριθμοῦ θέσεων, αἵτινες ἐδίδοντο εἰς τὴν ἡμετέραν πρεσβυγενῆ Ἐκκλησίαν, τόσον εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν ὅσον καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον. Εὑρισκόμεθα δὲ ἐκεῖ ὡς μειομηφία καὶ θὰ ἤμεθα ἀκόμη ἐν μειοψηφίᾳ καὶ ἂν προσήρχοντο καὶ οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Ρουμᾶνοι ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι (2).

1. Τὸ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1948 συγκροτηθέν, ἐκ πρωτοβουλίας τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, ἐκκλησιαστικὸν συνέδριον ἐν Μόσχᾳ ἔλαβε συγκεκριμένην ἀρνητικὴν θέσιν ἔναντι τῆς μετ' ὀλίγον μελλούσης νὰ συνέλθῃ Γεν. Συνελεύσεως τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» ἐν Amsterdam (Αὐγ. 18—4 Σ/βρίου). Αἱ ἀποφάσεις ἐξεδόθησαν γαλλιστὶ (Journal du Patriarchat de Moscou No special 1948 σελ. 29-30) καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ τοῦ τμήματος ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων τῆς Γερμ. Εὐαγ. Ἐκκλησίας («Dokumente der Orthodoxen Kirche zur Ökumenischen Frage» Heft 1. Die Mosckauer Orthodoxe Konferenz von Juli 1948 σελ. 39-41). Ἴδε καὶ παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ E. Wolf περὶ τῆς πολιτικῆς φύσεως τῶν ἀποφάσεων τοῦ Συνεδρίου τῆς Μόσχας παρὰ τῷ Ἰ. Καλογήρου: «Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις», Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκη 1951 σελ. 12 ὑποσημ. 2. Βεβαίως αἱ ἀποφάσεις τῆς Μόσχας δὲν ἔχουσιν ἄμεσον δεσμευτικὸν χαρακτῆρα διὰ τὰς *ἐλευθέρως κινουμένας ἡμετέρας Ἐκκλησίας* (Καλογήρου αὐτόθι σελ. 13), ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἂν ἐλευθερωθῶσιν αἱ χῶραι τῆς Ἀνατολῆς εἶναι πιθανώτατον ὅτι θ' ἀκολουθήσωσιν συντηρητικὴν ὁδόν, ἕπεται ὅτι ἡμεῖς οἱ ἀναλαβόντες προσωρινῶς τὴν εὐθύνην διὰ τὴν Καθολικὴν Ὀρθοδοξίαν ὀφείλομεν νὰ εἴμεθα πολὺ προσεκτικοὶ ἐν τῇ σχέσει μας πρὸς τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν, εἰς ἣν ἀσφαλῶς θὰ μετεῖχεν, ὑπὸ ὅρους, ἡ Ρωσσικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ τῶν δορυφόρων χωρῶν, ἐὰν ἦσαν ἐλεύθεραι.

2. Γερ. Ι. Κονιδάρη: Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κλπ. σελ. 17.

Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερον ζήτημα δὲν ἦτο τὸ ἀνωτέρω, ἀλλὰ τὸ ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ αἱ ἡμέτεραι Ἐκκλησίαι δὲν εἶχον προσέξει, ὅτι διὰ τοῦ καταστατικοῦ τῆς νέας ὀργανώσεως μετεβάλλετο ὁ ἀπὸ τοῦ 1920 μέχρι τοῦ 1948 καθιερωμένος τρόπος σχέσεως πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, ἤτοι *ἐπαφῆς πρὸς συζήτησιν τῶν δογματικῶν* (ὀργ. Faith and Order) *καὶ συνεργασίας καὶ συμπράξεως* εἰς τὰ τοῦ Πρακτικοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τῆς *συνδέσεως* (ὄχι ἁπλῆς συμμετοχῆς) ἐπὶ ἀτελοῦς βάσεως δογματικῆς (1ον ἄρθρον) καὶ ἐκκλησιολογικῆς ἀκαθορίστου (1).

Ἐν ὄψει τῶν γεγονότων τούτων ἡ πλειοψηφία τῆς Ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας ἠξίωσεν τὴν κατάθεσιν δηλώσεως ἐπὶ τῶν πορισμάτων τοῦ Συνεδρίου (10 ἔναντι 7), ἀλλ᾽ ὁ ἀείμνηστος Θυατείρων Γερμανός, ὡς μὴ ὤφειλε, διέλυσε τὴν συνεδρίαν καὶ ἔκαμε μόνος τὴν ἐπιοῦσαν ἀνούσιον τινὰ δήλωσιν, ἐνῷ αἱ δηλώσεις τῶν Ὀρθοδόξων Λωζάννης καὶ Ἐδιμβούργου ἀπετέλουν ἓν προηγούμενον προκαλέσασαν τότε τὴν προσοχὴν τῶν ξένων (2).

Ἡ ἔκθεσις τῆς πλειοψηφίας ὑπεβλήθη εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον (3), καθὼς καὶ ἄλλαι προσωπικαί, ὡς καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀειμνήστου Θυατείρων εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

Καὶ ἡ μὲν Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου παραπέμψασα τὰς ἐκθέσεις εἰς τὴν οἰκείαν ἐπιτροπήν, καταρτίσασαν εἰδικὴν ἔκθεσιν, κατέληξεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς κατωτέρω δημοσιευομένης ἐγκυκλίου, ἐνῷ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος λαβοῦσα κατ᾽ ἀρχὴν τὴν ὀρθὴν ἀπόφασιν νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν συμμετοχὴν τῶν ἀρχιερέων (4), ἀνέτρεψε ταύτην ἄνευ τινὸς αἰτιολογίας (τοῦ-

1. Τὸ ὑπεδείξαμεν ἤδη. Αὐτόθι σελ. 19 ἑξ.

2. Ἡμεῖς δὲν παρέστημεν κατὰ τὴν τελευταίαν συνεδρίαν, ἀναχωρήσαντες εἰς Παρισίους. Τοῦτο βεβαίως δὲν τὸ λέγομεν διὰ νὰ ἀπαλλαγῶμεν τῆς εὐθύνης τῶν γενομένων.

3. Ἐνορία 1949 ἀριθ. 76—77. Περὶ τῆς κριτικῆς τῆς ἀσκηθείσης μετὰ τὸ Amsterdam ἴδε Καλογήρου ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 10.

4. Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1948 (προεδρεύοντος τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ), κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεγνώσθη μακρὸν ὑπόμνημα ὑπὸ τοῦ Σεβ. Σάμου κ. Εἰρηναίου, μετὰ μακρὰν συζήτησιν ὡρίσθη ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ πρὸς μελέτην τοῦ ὑπομνήματος καὶ ἐν καιρῷ ὑπόδειξιν τοῦ τρόπου ἐφαρμογῆς αὐτοῦ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν σημερινῶν δυνατοτήτων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. *Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἐκ τῶν Σάμου Εἰρηναίου, Σερρῶν Κωνσταντίνου, Μαντινείας Προκοπίου* (νῦν Κορινθίας), *Ζακύνθου Χρυσοστόμου καὶ Ἀττικῆς Ἰακώβου.* Ἡ ἐπιτροπὴ ὑπέβαλεν ἔκθεσιν (;) Πάντως κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς *24ης Ἰουνίου 1949,* προεδρεύοντος τῆς Συνόδου τοῦ νῦν ἀρχιεπισκόπου κ. Σπυρίδωνος, ὑπεκινήθη τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν εἰς τὸ «Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν» *καὶ ἀπεφασίσθη, ὅπως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μὴ συμμετάσχῃ δι᾽ ἀρχιερέων* (ὡς ὑπεδείξαμεν πρῶτοι, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 45) ἀλλὰ διὰ καθηγητῶν τῶν δύο Πανεπιστημίων καὶ δὴ διὰ τῶν καθηγητῶν κ. κ. Ἀλιβιζάτου, Μπρατσιώτου καὶ Ἰωαννίδου. «Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ νὰ κοινοποιηθῇ (λέγουν τὰ πρακτικὰ) τῷ Οἰκουμε-

λάχιστον τοιαύτη δὲν ἐδημοσιεύθη) καὶ ἀφῆκε τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῆς εἰς τὸ κύριον σῶμα τῆς Διοικήσεως,

Εἶναι ἀληθῶς ἀνεξήγητον ὅτι ἐν τῇ δημοκρατικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ καὶ δὴ ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα τὰ μέσα ὑπάρχουν, δὲν υἱοθετήθη τὸ μόνον μέσον, ὅπερ ὑπεδείξαμεν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἐπανόδου ἐξ Amsterdam, τῆς συκλήσεως δῆλον ὅτι συνεδρίου σπουδῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων Θεολόγων ἐπὶ παρουσίᾳ οὐ μόνον τῶν ἱεραρχῶν τῶν ἀσχολουμένων σοβαρῶς περὶ τὰ θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ ἀφέθησαν σχεδὸν τὰ πράγματα εἰς τὴν τύχην των.

Ἡ ἀναγκαιότης ἑνὸς συνεδρίου σπουδῶν, εἰ δυνατὸν καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ ἐκπροσώπων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, προὐβάλλετο ἐπιτακτικὴ ὄχι μόνον διότι οὕτω θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προσελκύσωμεν ἀντιπροσώπους τῶν Πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ πιθανῶς καὶ τῆς Σερβίας, ἀλλὰ καὶ διότι οὕτω μόνον δυνάμεθα ἐν πνεύματι διορθοδόξῳ καὶ μὲ νηφαλιότητα ν᾽ ἀντιμετωπίσωμεν καὶ μελετήσωμεν τὰ διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν προκύπτοντα ζητήματα ἤτοι :

1) Τὸ Χριστολογικὸν ὡς ἀνακύπτει ἐκ τοῦ α΄. ἄρθρου τοῦ Καταστατικοῦ τῆς εἰρημένης Ὀργανώσεως.

2) Τὸ Ἐκκλησιολογικόν, διότι μετέχουν νῦν 160 ἐκκλησίαι καὶ Ὀργανώσεις, ποὺ δὲν θέλουν νὰ εἶναι πᾶσαι Ἐκκλησίαι.

3) Τῶν ὅρων συμμετοχῆς εἰς τὴν Διοίκησιν (ἐφ᾽ ὅσον βεβαίως θὰ ἐλύετο τὸ πρῶτον τοὐλάχιστον ζήτημα), ἤτοι τοῦ ἀριθμοῦ θέσεων, αἵτινες πρέπει

νικῷ Πατριαρχείῳ καὶ τοῖς Σεβ. Φθιώτιδος κ. Ἀμβροσίῳ καὶ Ἐδέσσης κ. Παντελεήμονι» (νῦν Θεσσαλονίκης). Ἡ Σύνοδος ἡ ἀποφασίσασα τ᾽ ἀνωτέρω ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων 5 (καὶ τῶν προέδρων) ἀπετελεῖτο καὶ ἐκ τῶν Ξάνθης Ἰωσκείμ, Ἀλεξανδρουπόλεως Ἰωακείμ, Διδυμοτείχου Ἰωακείμ, Ἐλασσόνος Καλλινίκου, Τρίκκης καὶ Σταγῶν Χερουβείμ (†), Ἠλείας Γερμανοῦ, Φωκίδος Ἀθανασίου. Παρίστατο συμφωνῶν καὶ ὁ Βασ. Ἐπίτροπος καθηγητὴς τῆς Ἱστορ. Δογμ. καὶ Συμβολικῆς κ. Καρμίρης. Τὴν ἀνωτέρω ὀρθὴν ἀπόφασιν ἀνέτρεψεν, ἀλλ᾽ ὑπὸ τὴν αἵρεσιν τῆς ἐγκρίσεως τῆς μεταβολῆς ὑπὸ τῆς Ἱεραρχίας, ἄλλη Σύνοδος ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Σεβ. Κασσανδρείας Καλλινίκου, Ἐδέσσης (νῦν Θεσσαλονίκης) Παντελεήμονος, Μαρωνείας Βασιλείου, Πολυανῆς καὶ Κιλκισίου Ἰωακείμ, Παραμυθίας Δωροθέου (νῦν Τρίκκης), Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους (νῦν Ἐδέσσης) Διονυσίου, Ἀργολίδος Χρυσοστόμου, Καρυστίας Ἀνανίου, Παροναξίας Ἀμβροσίου, Κερκύρας Μεθοδίου, Ναυπακτίας Χριστοφόρου καὶ Μεσσηνίας Χρυσοστόμου (ἡ πρότασις περὶ Ἱεραρχίας ἦτο τοῦ τελευταίου).

Κατὰ τὴν Συνεδρίαν τῆς 3ης Μαρτίου 1952 ἀπεφασίσθη, ὅτι εἰς τὸ Συνέδριον Lund τῆς Σουηδίας νὰ μεταβῶσιν ὡς ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος οἱ Σεβ. Φθιώτιδος κ. Ἀμβρόσιος καὶ Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμων, οἱ καθηγηταὶ τῆς Θεολογίας Ἀμίλκας Ἀλιβιζᾶτος καὶ Ἰ. Καρμίρης (τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) καὶ Βασ. Ἰωαννίδης (Θεσσαλονίκης). Ἐκ τούτων παρητήθησαν : ὁ Σεβ. Θεσσαλονίκης διὰ λόγους ἥττονος σημασίας καὶ Ἰ. Καρμίρης διὰ λόγους ἀρχῆς, ἐκτεθέντας πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον.

νὰ μᾶς δοθοῦν τόσον εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν, ὅσον καὶ εἰς τὸ Διοικ. Συμβούλιον.

4) Τῶν προτάσεων, τὰς ὁποίας ἐν περιπτώσει ὁριστικῆς συμμετοχῆς θὰ ἦτο σκόπιμον νὰ ὑποβάλωμεν, δεδομένου, ὅτι ὄχι μόνον θὰ πρέπῃ νὰ παρακολουθῶμεν καὶ νὰ λαμβάνωμεν ἐγκαίρως θέσιν ἔναντι τῶν ὑπὸ τῶν ἄλλων τιθεμένων ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ ἀναλαμβάνοντες πρωτοβουλίαν, (ἐφ' ὅσον τελικῶς δεχθῶμεν νὰ συνδεθῶμεν ἐπὶ ὅροις γενομένοις δεκτοῖς παρὰ τῶν ἑτεροδόξων) μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον νὰ θέτωμεν ζητήματα καὶ νὰ ἑτοιμάζωμεν ἐκθέσεις, ὅπως πράττουν οἱ νῦν ἰθύνοντες τὴν Οἰκ. κίνησιν, οἵτινες προετοιμάζουν ἐκ τῶν προτέρων τὰ πράγματα, ὥστε νὰ καταλήξουν τὰ συνέδρια *εἰς τὰ ἐπιθυμητὰ κατὰ τὸ ἐφικτὸν πορίσματα.* Εἶναι δὲ ἀπαράμιλλοι οἱ ξένοι εἰς τὴν προετοιμασίαν τῶν συνεδρίων καὶ τὴν διατύπωσιν πορισμάτων μὲ γενικὰς καὶ ἀορίστους (συμβιβαστικὰς) ἐκφράσεις.

Καίτοι λοιπὸν τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο ἐνώπιον τῆς Καθ. Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μετὰ τὸ συνέδριον τοῦ Amsterdam, ἦσαν σοβαρότατα, ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος ὅτι ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ ρυθμισθῇ τὸ ἐπεῖγον πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ὀργ. τῆς Κοινων. τῶν Ἐκκλησιῶν, δὲν ἐγένετο συνέδριον σπουδῶν, οὐδὲ συνεζητήθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ ἐπιβαλλομένῃ εὐρύτητι ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Ἱεραρχίας.

Ἐπὶ τῶν σοβαρῶν αὐτῶν ζητημάτων δὲν ἐλήφθησαν μετὰ μελέτην μακρὰν καὶ ἔγκαιρον αἱ προσήκουσαι ἀποφάσεις. Ἐν τούτοις ἡ εἰδικὴ περίπτωσις πρὸ τῆς ὁποίας εὑρέθη τό τε Οἰκ. Πατριαρχεῖον καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες προσεκλήθησαν εἰς τὸ συνέδριον πίστεως καὶ τάξεως ἐν Lund τῆς Σουηδίας (Αὔγουστον 1952), (ἴσως σκοπίμως ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις ἐν Γενεύῃ, ἀντὶ νὰ συγκληθῇ ἡ Β΄ Γεν. Συνέλευσις) ἠνάγκασεν ἀμφοτέρας νὰ ἀσχοληθῶσι μὲ τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς εἰς αὐτό. Αἱ προτάσεις καὶ αἱ ἀποφάσεις των διέπονται ἀπὸ προϋποθέσεις, ὧν τὴν σπουδαιότητα ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν.

1) Ὅτι δὲν ἔλαβον θετικὴν θέσιν ἔναντι τοῦ καταστατικοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ διὰ τῆς σιωπῆς των ἔδειξαν συγκατάνευσιν, μὴ λαβοῦσαι ὑπ' ὄψει τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ἐκθέσεων.

2) Ὄχι μόνον διετήρησαν τοὺς ἀντιπροσώπους των εἰς τὸ Διοικ. Συμβούλιον (ὁ Θυατείρων ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι εἷς τῶν προέδρων τοῦ Συμβουλίου), ἀλλὰ καὶ δὲν ἔκαμαν καμμίαν δήλωσιν, ὥστε νὰ ἀρχίσουν μερικὰ μέλη του νὰ εἶναι διστακτικὰ εἰς ἐκφράσεις, αἵτινες ὑποδηλοῦν, ὅτι ἀναζητοῦν τὴν Unam Sanctam, τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας θεωρουμένης ὡς μιᾶς τῶν ὁμολογιῶν!!

Ἡ ἐπὶ τέσσαρα συναπτὰ ἔτη συνεχισθεῖσα κατάστασις συμμετοχῆς εἰς τὴν λεγομένην «Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν» ἐν ᾗ *«συνδεόμεθα»* (ἡ λέξις συμμετοχὴ δὲν ἐκφράζει ἐπαρκῶς τὴν πραγματικότητα) μετ' ἑτεροδόξων (ἵνα

μεταχειρισθῶ τὴν μᾶλλον ἐπιεικῆ ἔκφρασιν), κατὰ τρόπον μὴ ἐξυπηρετοῦντα τὴν ἐν ἀπωτάτῳ μέλλοντι ἐν τῷ πνεύματι τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας ἕνωσιν, εἶναι γεγονός, ὅπερ ἔχει ἐπακόλουθά τινα διὰ τὴν νῦν στάσιν μας, ὡς θὰ δειχθῆ κατωτέρω. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι ἡ ἡμετέρα πρότασις περὶ ἀνακλήσεως τῶν Ἱεραρχῶν, τοὐλάχιστον, δὲν εὗρε παρὰ προσωρινὴν μόνον ἀπήχησιν, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, διὰ λόγους οὓς ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν[1] *ἐξακολουθεῖ τὴν ἀνεπιφύλακτον συμμετοχὴν* καὶ ὅπερ χειρότερον ἐξακολουθεῖ νὰ συνδέεται ἐπὶ τῶν βάσεων, αἵτινες ἀπὸ καθολικῆς ὀρθοδόξου σκοπιᾶς εἶναι σχεδὸν ἀπαράδεκτοι. Ἡμεῖς εἴμεθα ὑπὲρ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὸ Συνέδριον ὑπὸ ὅρους καὶ κατὰ τῆς συνδέσεως ὑπὸ τοὺς σημερινοὺς ὅρους.

Ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι, μέγα πλῆθος Ἱεραρχῶν ἔχει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν γνώμην. Ἐν προκειμέτῳ ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Σάμου (εἰς ὑπόμνημά του πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 1 Ἀπριλίου) γράφει τὰ ἑξῆς, ἐπικρίνων τὴν τροποποίησιν τῆς ἀποφάσεως τῆς Διαρκοῦς Συνόδου τοῦ Ἰουνίου 1949 περὶ μὴ ἀποστολῆς τῶν ἀρχιερέων, ἀλλὰ μόνον θεολόγων καθηγητῶν τῶν Πανεπιστημίων τῆς χώρας ἐρωτᾷ «τί ἐμεσολάβησε διὰ νὰ τροποποιηθῆ ἡ ἀπόφασις;» καὶ προσθέτει: «καὶ ὅταν κατὰ τὴν πρό τινος καιροῦ συγκληθεῖσαν ἐκτάκτως Ἱεραρχίαν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπιδιωκομένης ἀπαλλοτριώσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἀνεκινήθη εἰς μίαν συνεδρίασίν της τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα ὅλοι οἱ Ἱεράρχαι πεντήκοντα καὶ πλέον, πλὴν δύο ἢ τριῶν, ἐξεδήλωσαν διὰ βοῆς τὴν γνώμην των *περὶ μὴ ἀποστολῆς ἀρχιερέων εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν*. Τί σημαίνει ἐὰν δὲν διετυπώθη εἰς ἀπόφασιν, δὲν τὸ ἠθελήσατε ὑμεῖς Μακαριώτατε, καὶ ἡ φωνὴ αὐτὴ τῆς Ἱεραρχίας θὰ ἐκμηδενίζῃ τὴν ἐγκυρότητα κάθε ἀντιθέτου ἀποφάσεως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο. Καὶ ἐν τούτοις μετ' ὀλίγας ἡμέρας συνεκλήθη ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐκτάκτως διὰ νὰ ληφθῆ ἐκ συναρπαγῆς μία ἀπόφασις πρὸς ἵδρυσιν μονίμου γραφείου μελέτης τῶν ζητημάτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ τὴν πρόθεσιν τῆς ἀποστολῆς ἀρχιερέων πρὸς συμμετοχὴν καὶ παρεδρείαν εἰς αὐτό»[2]. Εἰς τὴν συνεδρίαν ταύτην «ἀνεγνώσθη ἔγγραφον τοῦ Συμβουλίου τούτου εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεδεικνύοντο τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ γίνουν ἀντικείμενον μελέτης» οὐχὶ διασκέψεως τοῦ Συμβουλίου ἀλλὰ τοῦ δογματικοῦ συνε-

1. Αἱ δηλώσεις τοῦ Μακαρ. Πατριάρχου Ἀντιοχείας κ. Ἀλεξάνδρου, αἱ γενόμεναι πρὸς τὴν «Πράβδαν» τῆς Μόσχας καὶ ἀναδημοσιευθεῖσαι εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἐκκλησία» (1952 σελ. 105) εἶναι περίεργον ὅτι δὲν προὐκάλεσαν ἄμεσον ἀντίδρασιν τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον περιέχουν βαρυτάτην κατηγορίαν.

2. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ παρόντος τὰ πράγματα μετεβλήθησαν διὰ νέας ὀρθῆς ἀποφάσεως τοῦ Μακαριωτάτου. Περὶ τούτων ἴδε «Ἐνορίαν» Ὀκτωβρίου τρ. ἔτους ἀριθ. 144.

δρίου τῆς «Πίστεως» ἐν Lund τῆς Σουηδίας. Ἡ ἀπόφασις περὶ ἱδρύσεως τοῦ Γραφείου δὲν ἐλήφθη ἐν ὁμοφωνίᾳ, ὡς λέγει ὁ Σεβασμιώτατος, «ἀλλὰ τοὐναντίον ὑπεβλήθησαν παρά τινων συνέδρων διαμαρτυρίαι ἐγγράφως ἢ προφορικῶς». Μεθ' ὃ ἐρωτᾶται· «διατί δὲν ἐπεδόθη τὸ ἔγγραφον τοῦ Οἰκ. Συμβουλίου εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς διὰ νὰ τὸ μελετήσουν καὶ νὰ ἐκφράσουν γνώμην διὰ ν' ἀποδειχθῇ ἂν καὶ κατὰ πόσον εἰς τὸ σχέδιον ἀποστολῆς Ἐπιτροπῆς ἐξ ἀρχιερέων ἢ μόνον θεολόγων καθηγητῶν εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον συγκατατίθεται ἡ πλειοψηφία τῆς Ἱεραρχίας;» (Σάμου Εἰρηναίου: Πρὸς τὴν Ἁγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Σάμῳ 1-4-1952).

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 13ης Μαρτίου 1952 ἀπεφάσισεν ὅπως συστήσῃ εἰδικὸν Γραφεῖον, ἐπιτροπὴ δὲ Συνοδικὴ ἀσχολεῖται εἰδικῶς μὲ τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν. Μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ὡρίσθησαν οἱ σεβασμιώτατοι μητροπολῖται Φθιώτιδος κ. Ἀμβρόσιος (μέλος τοῦ Δ. Συμβ. τῆς Κοιν. τῶν Ἐκκλησιῶν), Θεσσαλονίκης κ. Παντελεήμων (ὁμοίως), Σύρου κ. Φιλάρετος καὶ Καλαβρύτων κ. Ἀγαθόνικος καὶ οἱ καθηγηταὶ Ἀμ. Ἀλιβιζᾶτος (μέλος τοῦ Δ. Συμβ. τῆς Κοιν. τῶν Ἐκκλησιῶν), Ἰ. Καρμίρης (τοῦ Π/μίου Ἀθηνῶν) καὶ Β. Ἰωαννίδης (τοῦ Π/μίου Θεσσαλονίκης). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρῃτήθη ὁ Σεβ. Ἀγαθόνικος, δηλώσας ὅτι δὲν θὰ δύναται, δι' οὓς λόγους ἐξέθηκε εἰς τὴν συνεδρίαν εἰς ἣν ἐτροποποιήθη ἡ ἀπόφασις περὶ μὴ ἀποστολῆς ἀρχιερέων, νὰ μετάσχῃ.

Εἶναι προφανὲς ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὅτι τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν «Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν» εἶναι ἀνοικτὸν καὶ ὅτι ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέλλει νὰ λάβῃ κάποτε τὴν προσήκουσαν ἀπόφασιν.

Ὅθεν αἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου εἶναι προσωριναὶ καὶ ὑπόκεινται εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς Ἱεραρχίας[1]. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ μὲν σύστασις τοῦ εἰδικοῦ Γραφείου εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἀλλ' ἀτελής, ἐφ' ὅσον δὲν συγκροτεῖται συνέδριον Σπουδῶν, ὅπερ θὰ προετοιμάσῃ θεολογικῶς τὰς ἀποφάσεις τῆς Ἱεραρχίας, αἱ δὲ μέχρι τοῦδε γενόμεναι μελέται ἀτελεῖς.

Ἡ Α. Θ. Π. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἔλαβε τὴν πρωτοβουλίαν νὰ συστήσῃ εἰς τὰς Ἐκκλησίας τὴν σύστασιν παρ' ἑκάστῃ ἐξ αὐτῶν θεολογικοῦ ἐπιτελείου πρὸς μελέτην καὶ ἔκθεσιν εἰς συγγράμματα καὶ ὑπομνήματα, τῶν προβλημάτων, ἅτινα ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία πρέπει κάποτε προετοιμασμένη δεόντως νὰ συνέλθῃ εἰς Προσύνοδον, ἥτις θὰ προε-

1. Ὁ Σεβ. Σάμου (ὑπόμν. σελ. 4) ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ Ἱεραρχία εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ ἀποφασιζόμενα περὶ συμμετοχῆς. Μετὰ ταῦτα ἐρωτᾷ, τίνος τὴν γνώμην θὰ ἐκφράζουν οἱ εἰς τὸ Lund ἀποσταλησόμενοι ἀντιπρόσωποι; Τῆς Ἱερᾶς Συνόδου; τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου;

τοιμάση Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Ἀναμφιβόλως μεταξὺ τῶν θεμάτων θὰ εἶναι καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους καὶ δὴ ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ κινήσει.

Ἀλλὰ πρέπει ὡσαύτως νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ τοιαύτη προεργασία—καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀσφαλῶς δεκτὴ ἡ πρότασις τῆς Α.Θ.Π. — εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα εἶναι καὶ συγκεντρωμέναι αἱ περισσότεραι θεολογικαὶ δυνάμεις, διότι ἐπιβάλλεται νὰ ἐπιτευχθῇ ταχέως συντονισμὸς ἀπόψεων τῶν Ὀρθοδόξων τοὐλάχιστον Ἑλλήνων, χάριν τῆς ἑνιαίας ἐμφανίσεως καὶ διαφυλάξεως τοῦ γοήτρου τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας», ἧς ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνεδείχθη ἐν τῷ παρελθόντι ὁδηγὸς καὶ στηρικτής.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι αἱ πρῶται ἀποφάσεις τῆς Διοικ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περὶ συντονιστικῆς Ἐπιτροπῆς μελέτης καὶ συμμετοχῆς εἰς τὸ Συνέδριον τοῦ Luud 1ον) δὲν ἦσαν μὲν πλήρεις, διότι δὲν θίγουν τὸ καίριον ζήτημα τῆς συνδέσεως ἐν τῇ «Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν», ἀλλ' ὅμως ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω προεκτεθέντων λόγων εἶναι συνεπεῖς πρὸς τὴν de facto στάσιν της ἔναντι τῆς Γεν. Συνελεύσεως καὶ τῆς Διοικήσεως τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν» καὶ 2ον), καὶ τοῦτο πρέπει ἰδιαζόντως νὰ ἐξαρθῇ, *εἶναι ἐκκρεμεῖς ἔναντι τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, ἡ ὁποία φαίνεται — ἐὰν αἱ πληροφορίαι εἶναι ἀκριβεῖς — ὅτι δὲν εἶναι εἰς τὴν μεγάλην της πλειοψηφίαν σύμφωνος πρὸς τὰ γενόμενα καὶ δὴ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς ἀρχιερέων εἰς τὰ συνέδρια.

Ὅθεν τίθεται τὸ ἐρώτημα: δύναται ἐπὶ μακρὸν ἡ Ἱεραρχία νὰ ἀναβάλλῃ τὰς ἀποφάσεις της; Νομίζω ὄχι. Ἀλλ' ἂς στρέψωμεν νῦν τὴν προσοχήν μας πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῆς στάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

§ 2. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ «Κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν». Ἐγκύκλιος αὐτοῦ πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα καὶ τὰς αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1952 καὶ ἡ μὴ δημοσίευσις αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐγκυκλίου καὶ τῶν ἐλλείψεων αὐτῆς.

Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον λαβὸν τὰ ὑπομνήματα τοῦ τε Θυατείρων καὶ τὰ ὑποβληθέντα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, παρέπεμψε ταῦτα εἰς τὴν εἰδικὴν ἐπὶ τῶν σχέσεων Ἐπιτροπὴν τῆς Ἱ. Συνόδου, ἥτις καὶ κατήρτισε τὴν ἔκθεσίν της, μὴ δημοσιευθεῖσαν (εἰσηγηγὴς ὁ Σάρδεων κ. Μάξιμος).

Ἡ ἐν τοῖς πράγμασι στάσις τοῦ Πατριάρχου μὴ λαβόντος ἀπόφασιν ὁμοίαν πρὸς τὴν κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1949 ληφθεῖσαν ἐν Ἑλλάδι (ἀνωτέρω σελ. 431) δὲν διαφέρει ἐκείνης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον καὶ αὐτὸ ἀφῆκε τοὺς ἀντιπροσώπους του εἴς τε τὴν Γεν. Συνέλευσιν καὶ τὸ Διοικ. Συμβούλιον καὶ εἰς οὐδεμίαν προῆλθεν ἀνακοίνωσιν γνώμης του περὶ τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἦτο ἐν τούτῳ ἐπιφυλακτι-

κὸν καὶ ἤθελε νὰ ἔχῃ τὰς γνώμας τῶν ἄλλων Πατριαρχείων καὶ Ἐκκλησιῶν. Πράγματι δὲ μετὰ τὰς ἀναγκαίας ἐπαφὰς—ἀντιπροσωπεία αὐτοῦ εἶχεν ἐπικοινωνήσει μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀνατολῆς (Ὀρθοδοξία 1951 σ. 217 καὶ 329) ἐξαπέλυσε τὴν ἀκόλουθον ἐγκύκλιον, ἥτις παραδόξως δὲν ἐδημοσιεύθη ἐν Ἑλλάδι, δι' ὃ καὶ παραλαμβάνομεν ταύτην ἐκ τοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου (1).

«Μακαριώτατε καὶ Ἁγιώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Νέας Ἰουστιανῆς καὶ πάσης Κύπρου, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὲ καὶ περιπόθητε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κύριε Μακάριε, τὴν Ὑμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενοι, ὑπερήδιστα προσαγορεύομεν.

Κατόπιν τῆς μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ τελευταίου πολέμου γενομένης συγχωνεύσεως τῶν πρότερον κεχωρισμένως καὶ ὅλως αὐτοτελῶς ὑφισταμένων καὶ ἐργασθεισῶν μεγάλων χριστιανικῶν Ὀργανώσεων· «Περὶ Ζωῆς καὶ Ἐργασίας» καὶ «Περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως» εἰς μίαν κοινὴν ὀργάνωσιν, τὸ σημερινὸν Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν, εἶχε προσκύψει ζήτημα συμμετοχῆς ἢ οὐ καὶ τῆς καθ' *ἡμᾶς* Ἁγιωτάτης Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὰς ἐργασίας καὶ τὰ Συνέδρια τοῦ Συμβουλίου τούτου, ἐφ' οὗ καὶ ἐξητήθη ἡ γνώμη τῶν σεβασμίων προκαθημένων τῶν ἀδελφῶν Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν διὰ τῶν ἀπὸ δ' Φεβρουαρίου 1947, ἀριθ. πρωτ. 45, Ἐγκυκλίων Γραμμάτων.

Τὰς εἰς τὰ Γράμματα ταῦτα ἀπαντήσεις τῶν ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὰς ἀπὸ μέρους τούτων ἀκολούθως γενομένας σχετικὰς δηλώσεις ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰς ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, τῶν μετασχουσῶν εἰς τὸ ἐν Ἀμστελοδάμῳ ἐν ἔτει 1948, συγκληθὲν πρῶτον Συνέδριον τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς ὅλης πορείας τοῦ Συνεδρίου ταῖς οἰκείαις Ἐκκλησίαις καὶ ἡμῖν ὑποβληθείσας ἐκθέσεις ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας, ἐν τῷ πλαισίῳ καὶ τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε δράσεως τῆς Παγχριστιανικῆς Κινήσεως καὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐπιδιωκομένων σκοπῶν, μελέτης τῆς περὶ ἡμᾶς Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου ἐν καιρῷ καταστήσαντες, πρὸς καθορισμὸν τῆς καὶ ἐφεξῆς ἔναντι τοῦ Συμβουλίου τηρηθησομένης καθόλου στάσεως καὶ τοῦ τρόπου ἅμα καθ' ὃν δέον, ἵνα γίγνηται τοῦ λοιποῦ ἡ εἰς τὰς ἐργασίας καὶ τὰ Συνέδρια τοῦ Συμβουλίου συμμετοχή, προαγόμεθα νῦν διὰ τῆς παρούσης, ἐπὶ τῇ ἐπικειμένῃ κατ' Αὔγουστον μῆνα τοῦ ἀρξαμένου ἔτους συγκλήσει, ἐν Λοὺνδ τῆς Σουηδίας, τοῦ δευτέρου κατὰ σειρὰν Συνεδρίου τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου

---

1. «Ἀπόστολος Βαρνάβας» περίοδος Γ'.—τόμος ΙΓ'.—Μάρτιος 1952—τεῦχος 3 σελ. 76—79. Ἐν Λευκωσίᾳ (Κύπρου) 1952 Συμμετοχὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν συγκαλουμένοις συνεδρίοις.—Ἐπιστολὴ τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἀριθ. πρωτ. 88.

τῶν Ἐκκλησιῶν, γνωρίσαι καὶ τῇ Ὑμετέρᾳ σεβασμίᾳ καὶ λίαν ἡμῖν ἀγαπητῇ Μακαριότητι, τὰς ἐπὶ τοῦ κεφαλαιώδους σημασίας ζητήματος τούτου ἀπόψεις τοῦ καθ' ἡμᾶς Ἁγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Θρόνου παρακαλέσαι δ' ἅμα Αὐτὴν ὅπως εὐαρεστουμένη *ἀνακοινώσητε ὑμῖν ἐγκαίρως τὴν ἐπ' αὐτῶν γνώμην Αὐτῆς καὶ τῆς κατ' Αὐτὴν Ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας.*

Εἰς ἐποχήν, ἐν ᾗ οἱ Λαοὶ καὶ τὰ Ἔθνη ἐργάζονται *ἐντατικῶς διὰ τὴν προσέγγισιν αὐτῶν πρὸς ἀπὸ κοινοῦ ἀντιμετώπισιν* τῶν ἀπασχολούντων τὴν ἀνθρωπότητα σύμπασαν *μεγάλων προβλημάτων, ἡ δὲ ἀνάγκη ἐμφανίσεως τῆς ἑνότητος τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου* ἔναντι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ *ἀντιχριστιανικῶν τάσεων* καὶ κατευθύνσεων *κέκτηται ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα,* τὸ ἔργον τῆς προσεγγίσεως καὶ τῆς συνεργασίας πασῶν τῶν *Χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν* καὶ *Ὀργανώσεων,* ἐστιν ὑποχρέωσις ἱερὰ καὶ καθῆκον ἅγιον, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἰδιότητος καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν ἀπορρέον. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Καταστατικοῦ αὐτοῦ ὁριζόμενα, ἐπιδιώκει τὴν διευκόλυνσιν τῆς κοινῆς δράσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν προαγωγὴν τῆς συνεργασίας ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Χριστιανικοῦ Πνεύματος καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς *οἰκουμενικῆς συνειδήσεως* ἐν τοῖς μέλεσι πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν ὑποστήριξιν τῆς διαδόσεως τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν διάσωσιν, ἀνύψωσιν καὶ ἐπικράτησιν τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου χριστιανικοῦ πλαισίου, πρόδηλον, ὅτι ὁ μὲν κύριος σκοπὸς *αὐτοῦ ἐστὶ πρακτικός,* τὸ δὲ ἔργον αὐτοῦ ἀποτελεῖ θεάρεστον προσπάθειαν καὶ ἐκδήλωσιν εὐγενοῦς πόθου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ὅπως αἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, συντονίζουσαι τὰς ἐνεργείας αὐτῶν ἀντιμετωπίσωσιν *ἀπὸ κοινοῦ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἀνθρωπότητος.*

Καὶ διότι τοιοῦτος τυγχάνει ὁ σκοπὸς τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ διότι διὰ τῆς ἄχρι τοῦδε συμμετοχῆς αὐτῆς εἰς τὴν Παγχριστιανικὴν Κίνησιν *ἡ Ὀρθόδοξος* Ἐκκλησία *ἐζήτησε κυρίως, ἵνα γνωρίσῃ καὶ μεταδῷ τοῖς ἑτεροδόξοις τὸν πλοῦτον τῆς πίστεως, τῆς λατρείας καὶ τῆς ὀργανώσεως αὐτῆς, καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἅμα καὶ ἀσκητικὴν αὐτῆς πεῖραν,* πληροφορηθῇ δὲ καὶ αὐτὴ τὰς νέας μεθόδους καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ δράσεως αὐτῶν, στοιχεῖα πολύτιμα, ἅπερ ἐκ τῶν ὑφ' ἃς αὕτη εὑρέθη ἰδιαιτέρας συνθήκας οὐκ ἠδύνατο, ἵνα ἔχῃ καὶ καλλιεργῇ, ἡ καὶ ἐφεξῆς συμμετοχὴ καὶ συνεργασία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας *μετὰ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου* τῶν Ἐκκλησιῶν πολλαχῶς, καθ' ἡμᾶς, *ἐπιβάλλεται.*

Τὴν ἄχρι τοῦδε ὅμως συμμετοχὴν τῆς καθ' ἡμᾶς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν Παγχριστιανικὴν Κίνησιν καὶ τὰ διαπιστωθέντα κατ' αὐτὴν ἔχοντες ὑπ' ὄψει φρονοῦμεν, ὅτι ἡ ἐφεξῆς συμμετοχὴ δέον ἵνα γίγνηται ὑπὸ τοὺς ἀκολούθους ὅρους :

α) Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὅσον καὶ ἂν κύριος σκοπὸς τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν παραμένει *ἡ συνεργασία τῶν ἐκκλη-*

σιῶν ἐπὶ κοινωνικοῦ καὶ πρακτικοῦ πεδίου, ἐξακολουθεῖ οὐδὲν ἧττον, ἵνα ὑφίσταται ὡς ἰδιαιτέρα παρ᾽ αὐτῷ Ἐπιτροπὴ ἡ «Περὶ Πίστεως καὶ Διοικήσεως» Ὀργάνωσις, ἀσχολουμένη ἀποκλειστικῶς περὶ ζητήματα δογματικὰ *δέον ὅπως ἀποφευχθῇ οἱαδήτις συμμετοχὴ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὰς συζητήσεις καὶ ἐργασίας τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης, ἐφ᾽ ὅσον αὕτη σκοπὸν ἔχει τὴν ἕνωσιν διὰ δογματικῶν συζητήσεων μεταξὺ ἀντιπροσώπων βαθύτατα διϊσταμένων Ἐκκλησιῶν, δηλουμένου τούτου ῥητῶς καὶ κατηγορηματικῶς τῇ Κεντρικῇ τοῦ Συμβουλίου Ἐπιτροπῇ.* Ἐπειδὴ ὅμως ἀφ᾽ ἑτέρου ἀνάγκη ἐστίν, ὅπως ἡ καθ᾽ ἡμᾶς Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πληροφορήσῃ τοὺς ἑτεροδόξους τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, *τοῦτο δέον, ἵνα γένηται δι᾽ ἐπὶ τούτῳ συγγραμμάτων,* καθ᾽ ὅσον τὰ παρ᾽ ἡμῖν Δοκίμια Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς, στοχαζόμενα ἄλλου σκοποῦ, οὐ δύναται ἵνα ἐξυπηρετήσωσιν αὐτῇ ἐν *τῇ εἰδικῇ* αὐτῆς ταύτῃ ἀνάγκῃ.

β) Ἐπειδὴ ἡ συμμετοχὴ τῆς καθ᾽ ἡμᾶς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας *εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἀποτελεῖ γεγονὸς ἰδιαιτέρας σημασίας* ἐν τῇ ζωῇ αὐτῆς δέον, ὅπως αὕτη *ἐκπροσωπῆται δι᾽ ἀντιπροσώπων πασῶν τῶν κατὰ τόπους Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ θὰ προσέδιδεν ἰδιάζον κῦρος καὶ γόητρον εἰς τὴν συμμετοχὴν αὐτῆς ταύτην. Σχετικῶς προβάλλει ἡ ἀνάγκη, ὅπως αἱ ἐπὶ μέρους ἀδελφαὶ Ἐκκλησίαι συνεργάζωνται πρὸς ἀνάλογον ἀπὸ κοινοῦ μελέτην καὶ προπαρασκευὴν τῶν θεμάτων τῶν ἑκάστοτε συγκαλουμένων συνεδρίων τοῦ Παγοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν,* καὶ τοῦτο, ἵνα μὴ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐμφανίζεται εἰς Παγχριστιανικὰς συνελεύσεις *ἐν μειονεκτικῇ θέσει, ἀλλὰ μετὰ δυνάμεως καὶ κύρους,* ὡς προκύπτει εἰς τὴν *ἰδιάζουσαν* θέσιν καὶ τὴν Ἱστορικὴν αὐτῆς *ἐν τῷ διαχριστιανικῷ κόσμῳ ἀποστολήν.* Πρὸς τοῦτο ἀνάγκη, ὅπως συστηθῶσι καὶ ὑπάρχωσι παρὰ ταῖς Ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις μόνιμοι Συνοδικαὶ Ἐπιτροπαὶ ἐπὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, πρὸς μελέτην, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Καθηγητῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, τῶν διαφόρων προβλημάτων καὶ καθορισμοῦ ἐκ τῶν προτέρων τῶν ἐπ᾽ αὐτῶν ἀπόψεων καὶ τῆς τηρητέας στάσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

γ) Δέον ἵνα οἱ Ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ἀντιπρόσωποι ὦσιν ὅσον τὸ δυνατὸν ἐφεκτικοὶ *ἐν ταῖς λατρευτικαῖς μετὰ τῶν ἑτεροδόξων* συνάξεσιν, ὡς ἀντικειμέναις πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ ἀμβλυνούσαις *τὴν ὁμολογιακὴν εὐθιξίαν τῶν Ὀρθοδόξων,* ἐπιδιώκοντες ἵνα τελῶσιν, εἰ δυνατόν, καθαρῶς ὀρθοδόξους ἀκολουθίας καὶ τελετάς, πρὸς ἐμφάνισιν οὕτω τῆς αἴγλης καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Ὀρθοδόξου Λατρείας πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν ἑτεροδόξων.

(Συνεχίζεται)

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (*)

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Κ. ΠΟΛΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

5. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΩΝ ΤΟΥ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ἡ μικροψυχία καὶ ἡ ζηλοτυπία τῶν ὑπὸ τὴν μητρόπολιν τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Καισαρείας ἐπισκόπων ὀλίγου δεῖν ἐματαίου τὴν ἐκλογὴν τοῦ Βασιλείου καὶ ἐστέρει τὴν Ἐκκλησίαν τῆς μεγάλης προσωπικότητος αὐτοῦ. Ὅτε δὲ ὁ Βασίλειος, μετὰ τὴν κατορθωθεῖσαν ἐκλογήν του (370) ἐπέτυχε νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἰσορροπίαν εἰς τὰς στασιαζούσας ἐκείνας ψυχάς, ἔστρεψε σύντονον τὴν προσοχήν του εἰς τὰ μεγάλα τῆς Ἐκκλησίας προβλήματα καὶ δὴ εἰς τὸ συνταράσσον τὴν Ἀνατολὴν σχίσμα τῆς Ἀντιοχείας.

Αἱ γενικαὶ ἀρχαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ Βασίλειος ἐστήριξε τὴν ἐκκλησιαστικήν του πορείαν, ἐνεπνέοντο ἐκ τοῦ γνησίου καὶ ἀρχαίου ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος[1]. Κατὰ τὸν Βασίλειον, αἱ παροικίαι καὶ αἱ ἐκκλησίαι «εἰ καὶ τῇ θέσει τοῦ τόπου διῃρῆσθαι ἐδόκουν», διεκρίνοντο ὅμως διὰ τὸ ἑνιαῖον τοῦ φρονήματος, διότι μία γνώμη ἐκυβέρνα αὐτάς. Τὸ ἑνιαῖον τοῦ φρονήματος συνήνου καὶ τοὺς λαοὺς καὶ τὸν κλῆρον, ἡ δὲ ἀγάπη τῶν ποιμένων πρὸς ἀλλήλους ἦτο τοιαύτη, ὥστε πάντες ἦσαν διδάσκαλοι ἀλλήλων εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα[2]. Διὰ γραμμάτων ἀνεκοίνουν πρὸς ἀλλήλους τὰ διάφορα ζητήματα τὰ ἀναφυόμενα ἐν ταῖς παροικίαις των καὶ διὰ τῶν προσωπικῶν των ἐπισκέψεων ἀπεδείκνυον στενὸν τὸν σύνδεσμον τῆς ἀγάπης καὶ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν εἴς τε τὰς εὐχαρίστους καὶ τὰς θλιβερὰς περιστάσεις[3]. Ἐκκλησία, ἥτις ἀπέκοπτεν ἑαυτὴν τῆς κοινῆς ἀδελφότητος, «τῆς οἰκουμένης», ὄχι μόνον ἀπεμονοῦτο, ἀλλὰ διέσπα τὴν ὁμόνοιαν καὶ κυρίως ἐγίνετο ἔνοχος παραβάσεως τῆς μεγάλης ἐντολῆς τῆς ἀγάπης. Ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν

---

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 252.

1. Γερασίμου Κονιδάρη, Ἡ καθολικὴ ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος. Θεσσαλονίκη, 1950, σ. 8.

2. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ. 204, 7· «...τῷ γε φρονήματι ἓν ἦσαν, καὶ μιᾷ γνώμῃ ἐκυβερνῶντο. Συνεχεῖς μὲν τοῦ λαοῦ αἱ ἐπιμιξίαι· συνεχεῖς δὲ τοῦ κλήρου ἐπιδημίαι· αὐτοῖς δὲ τοῖς ποιμέσι, τοσοῦτον περιῆν τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, ὥστε ἑκάτερον αὐτῶν διδασκάλῳ τῷ ἑτέρῳ καὶ ἡγεμόνι χρῆσθαι εἰς τὰ πρὸς κύριον».

3. Ἐπιστ. 203· «...ἀκόλουθον ἦν, παρὰ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης καὶ τῶν γνησίων τινὰς ἀποστέλλεσθαι συνεχῶς, εἰς ἐπίσκεψιν ἡμῶν τῶν καταπονουμένων· καὶ γράμματα ἀγαπητικὰ φοιτᾶν πρὸς ἡμᾶς ἐπιτρέψασθαι συνεχέστερον· τοῦτο μὲν στηρίζοντα ἡμῶν τὴν προθυμίαν· τοῦτο δέ, καὶ εἴ τι σφαλλόμεθα, διορθούμενα».

θεμελιωδῶν ζητημάτων τῆς πίστεως, οὐδεμία ἐπὶ μέρους ἐκκλησία εἶχεν ἀρκοῦσαν τὴν αὐθεντίαν νὰ δώσῃ τὴν ὁριστικὴν καὶ ἀνέκκλητον λύσιν. Μόνη ἡ ὁμόφωνος ἀπόφασις τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας εἶχε τὸ κῦρος διὰ τὴν λύσιν τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς ὀρθῆς πίστεως [1].

Κατὰ τὰς ἀρχὰς ταύτας, τὰς ὁποίας ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἠκολούθει πιστῶς, ὁ Βασίλειος, ἐπίσκοπος τῆς μεγάλης καὶ ἐπισήμου ἐκκλησίας τῆς Καππαδοκίας καὶ ἀπαράμιλλος ἑρμηνευτὴς τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, εἶχε τὸ μέγα κῦρος, ὅπως ἀγωνισθῇ διὰ τὴν εἰρήνευσιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν διάσωσιν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ «ἐμπρησμοῦ» τῶν αἱρέσεων, τοῦ λυμαινομένου «τὰ πολλὰ τῆς ἀνατολῆς», ἀπειλοῦντος δὲ ἤδη «τὰ κύκλῳ πάντα» καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς ἐκκλησίας τῆς Καππαδοκίας [2].

Ἐνώπιον τοῦ τοιούτου φοβεροῦ ἐμπρησμοῦ, ὁ Βασίλειος δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀδιάφορος. Ἀλλ᾽ οὔτε καὶ ἐνώπιον τῶν ἀνοσιουργημάτων ἀρειανῶν καὶ ἀρειανιζόντων ἐπισκόπων. Εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τούτων ὁ Βασίλειος ὑπῆρξεν ἀμείλικτος. Ἀποκαλεῖ αὐτοὺς ἀνθρώπους δυστήνους, δούλους δούλων, ἀνδράποδα ὀλίγων ὀβολῶν ἄξια, διαφθορεῖς τῆς πίστεως, δούλους ἀποδράντας τῶν οἰκείων δεσποτῶν, ὑποχειρίους ἀθέων γυναίων, ὑποκριτὰς σχηματιζομένους εἰς συνηγόρους δῆθεν τῆς ἀληθείας, διὰ νὰ προδώσωσιν ἀκολούθως αἰσχρῶς τὴν πίστιν καὶ νὰ λάβωσιν ὄνομα ἀτιμίας ὡς μισθὸν τῆς προδοσίας των. Τὰ τοιαῦτα «κοινὰ βδελύγματα» διήρπαζον τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπισκοπῆς [3].

Ἔναντι τούτων οὐδεμίαν χάριν εὕρισκον οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι. Παρὰ τὸ αἰδέσιμον τῆς πολιᾶς των, τῆς εὐσεβείας, τῆς εὐαγγελικῆς των πολιτείας, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀποδείξεως ἐγκλήματος, ἀπὸ μόνης δὲ τῆς συκοφαντίας, κατεδικάζοντο ἄκριτοι καὶ διὰ νυκτὸς ἀναρπαζόμενοι, ἀπήγοντο εἰς ἐρήμους ἔνθα ἐκ τῶν κακουχιῶν εὕρισκον τὸν θάνατον. Ἐντεῦθεν, εἶχε παύσει πᾶσα πνευματικὴ λατρεία ἐν τοῖς ναοῖς, πᾶσα σύναξις χριστιανῶν, πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα ψυχικὴ ἀγαλλίασις πηγάζουσα ἐκ τῶν νυκτερινῶν ὑμνῳδιῶν καὶ τῆς κοινωνίας τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων [4]. Γυναῖκες, γέροντες, παιδία καὶ ἀσθενεῖς ἔτι — ἔγραφεν ὁ Βασίλειος πρὸς τοὺς δυτικοὺς

1. Ὅτε αἰγύπτιοι ἐπίσκοποι ἐδέχθησαν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας εἰς κοινωνίαν ὀπαδοὺς τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας, ὁ Βασίλειος ἔγραψε ῥητῶς· «Ἔδει πάντας πληροφορεῖσθαι τοὺς ἐν τῇ αὐτῇ συναφείᾳ τυγχάνοντας ὑμῖν... οὕτως ἦν πρέπον βουλεύσασθαι ὑμᾶς...περὶ πραγμάτων πάσαις ταῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐκκλησίαις διαφερόντων... μόνοις ἑαυτοῖς ἐπιτρέψαι πρᾶγμα τοσοῦτον οὐκ ὀφείλετε, *ἀλλὰ χρὴ καὶ τοὺς ἐν τῇ δύσει, καὶ τοὺς κατὰ τὴν ἀνατολὴν κοινωνικούς, συμψήφους αὐτῶν τῇ ἀποκαταστάσει γενέσθαι*». Ἐπιστ. 265, 3.

2. Ἐπιστ. 222, Πρὸς Χαλκιδέας.

3. Ἐπιστ. 239, 1, Εὐσεβίῳ Σαμοσάτων.

4. Ἐπιστ. 243, 2, Πρὸς Ἰταλοὺς καὶ Γάλλους ἐπισκόπους.

ἐπισκόπους — συνήγοντο εἰς τὰς ἐρήμους, παρὰ τὰς ταλαιπωρίας τῶν ὄμβρων, τῶν ἀνέμων, τοῦ παγετοῦ τοῦ χειμῶνος καὶ τῆς φλογὸς τοῦ ἡλίου ἐν ὥρᾳ θέρους.

Καὶ δὲν ἤρκουν τὰ δεινὰ ταῦτα, τῶν ὁποίων δράσται ἦσαν οἱ αἱρετικοί. Ἡ Ἐκκλησία ἐβάλλετο καὶ ἐφθείρετο καὶ ἐκ τῶν ἔσω, παρ᾽ αὐτῶν τούτων, δηλονότι, «τῶν δοκούντων ὀρθοδοξεῖν», καθόσον καὶ «τὸ δοκοῦν ὑγιαίνειν ἐφ᾽ ἑαυτὸ ἐμερίσθη» [1], ἐπωδύρετο ὁ Βασίλειος, ὑπαινισσόμενος τὸν Παυλῖνον καὶ τὴν μερίδα του.

Ἡ ἐπιβολὴ τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς μάστιγος τῶν αἱρέσεων καὶ ἡ λύτρωσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας ἀπὸ τοῦ σχίσματος τοῦ λυμαινομένου αὐτήν, ἦτο τὸ ἔργον τῆς κοινῆς ἐνεργείας τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐνεργείας ταύτης, ὀρθῶς ὁ Βασίλειος ἐστράφη πρὸς τὸν πατέρα τῆς ὀρθοδοξίας Ἀθανάσιον καὶ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως. Ἡ ἐπανόρθωσις δὲ τοῦ γενομένου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας κακοῦ, ὤφειλε νὰ προέλθῃ παρ᾽ ἐκείνων, οἵτινες εἶχον ἀποβῆ τὸ στήριγμα τῶν περὶ τὸν Παυλῖνον. Εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς τοῦ Βασιλείου ὑπῆρχεν ἡ πικρία διὰ τὴν στάσιν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης ἐν τῷ πολυκρότῳ τούτῳ ζητήματι. Ὁ βαθύτατος σεβασμὸς πρὸς τὸν πρωταθλητὴν τῆς ὀρθοδοξίας δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐκφορὰν πικρᾶς τινος λέξεως. Ἀλλὰ τὸ ἄτεγκτον καὶ ἡ ἀλαζονεία τῆς Ρώμης, ἡ ἄγνοια εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκοντο οἱ δυτικοὶ ἐπίσκοποι περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἐμμονὴ εἰς ἐσφαλμένας γνώμας, εἶχον πείσει τὸν Βασίλειον, ὅτι ἡ Ἀνατολὴ οὐδὲν ἀγαθὸν ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ ἐκ τῆς Δύσεως. Δὲν ἀπέκρυψε δὲ τὰς σκέψεις του. Εἰς τὸν ἐπίσκοπον Σαμοσάτων Εὐσέβιον ἔγραφεν· «Ἐμοὶ μὲν γὰρ τὸ τοῦ Διομήδους ἐπέρχεται λέγειν· μὴ ὄφελες λίσσεσθαι· διότι, φησίν, ἀγήνωρ ἐστὶν ὁ ἀνήρ [2]. Τῷ ὄντι γὰρ θεραπευόμενα τὰ ὑπερήφανα ἤθη, ἑαυτῶν ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέφυκε· καὶ γὰρ ἐὰν ἱλαθῇ ἡμῖν ὁ κύριος, ποίας ἑτέρας προσθήκης δεόμεθα; ἐὰν δὲ ἐπιμείνῃ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ποία βοήθεια ἡμῖν τῆς δυτικῆς ὀφρύος; οἵ, τό γε ἀληθὲς οὔτε ἴσασιν, οὔτε μαθεῖν ἀνέχονται, ψευδέσι δὲ ὑπονοίαις προειλημμένοι, ἐκεῖνα ποιοῦσι νῦν, ἃ πρότερον ἐπὶ Μαρκέλλῳ· πρὸς μὲν τοὺς τὴν ἀλήθειαν αὐτοῖς ἀπαγγέλλοντας φιλονεικήσαντες, τὴν δὲ αἵρεσιν δι᾽ ἑαυτῶν βεβαιώσαντες» [3].

Παρὰ ταῦτα, ὁ Βασίλειος ὑπεράνω πάντων ἔθετε τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκ-

---

1. Ἐπιστ. 92,3.
2. Τὸ χωρίον ἐν τῇ Ἰλιάδι (Ι,699) ἔχει ὡς ἑξῆς·

    Ὀψὲ δὲ δὴ μετέειπε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης·
    Ἀτρεΐδη κύδιστε, ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον,
    μὴ ὄφελες λίσσεσθαι ἀμύμονα Πηλεΐωνα,
    μυρία δῶρα διδούς· ὁ δ᾽ ἀγήνωρ ἐστὶ καὶ ἄλλως·
    νῦν αὖ μιν πολὺ μᾶλλον ἀγηνορίῃσιν ἐνῆκας.

3. Ἐπιστ. 239,2.

κλησίας καὶ τὸ ὁμόψυχον τῶν ποιμένων διὰ τὴν διάσωσιν τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ὁμαλότητα. Τὸ πρῶτον διάβημα ἦτο ἡ προσέγγισις Ἀθανασίου καὶ Μελετίου.

6. ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΑΠΟΠΕΙΡΑΙ ΑΝΕΥ ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ

Τὸ κῦρος τοῦ Ἀθανασίου ἦτο μέγα. Ἡ Δύσις πᾶσα εἶχεν αὐτὸν ὁδηγὸν ἐν τῇ πίστει καὶ μόνος εἶχε τὴν αὐθεντίαν τῆς ἀποτελεσματικῆς παρεμβάσεως παρὰ τοῖς δυτικοῖς ἐπισκόποις[1]. Ἐνῷ δὲ διὰ τοῦ Ἀθανασίου ἤλπιζε τὴν σύμπνοιαν τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων, ὁ Βασίλειος, ἐκ μόνου ἐπίσης τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐξήρτα τὴν ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Βασιλείου εἶναι πλήρεις ἐξάρσεως. Ὁ πρωταθλητὴς τῆς ὀρθοδοξίας ἐκαλεῖτο νὰ καταλίπῃ τι «μνημόσυνον τῷ βίῳ ἐπάξιον τῆς πολιτείας» του. Καὶ παρὰ τὰς περιφράσεις τοῦ ἀπαραμίλλου ὕφους τῶν ἐπιστολῶν του, ὁ Βασίλειος εἶναι κατηγορηματικὸς εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν σκέψεών του[2]. Ἐπειδὴ δὲ κατ' ἀρχὰς γράφων πρὸς τὸν Ἀθανάσιον περιωρίσθη εἰς γενικότητας, ὁ κομιστής τοῦ γράμματος Δωρόθεος, διάκονος τοῦ Μελετίου, ἐζήτησε σαφεστέρας ἐπεξηγήσεις. Ἡ ἀξίωσις τοῦ Βασιλείου διετυπώθη ἤδη ρητῶς· εὐχὴ πάσης τῆς Ἀνατολῆς καὶ πόθος αὐτοῦ τούτου τοῦ Βασιλείου, κεκηρυγμένου ὑπὲρ τοῦ Μελετίου, ἦτο ἡ συνένωσις πάντων τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας εἰς ἓν σῶμα τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν Μελέτιον, τὸν ἔχοντα ἀνεπίληπτον τὴν πίστιν. Ἦτο ἀναγκαῖον ἅμα καὶ συμφέρον, ὅπως αἱ μικραὶ μερίδες τῶν ἄλλων ἑνωθῶσι μετὰ τῆς ὁλότητος σχεδὸν τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ τῆς Ἀντιοχείας, τοῦ ἀκολουθοῦντος τὸν Μελέτιον. Διὰ τοὺς «ἄλλους» δὲ τούτους ὁ Βασίλειος συνίστα τὴν ἐφαρμογὴν «οἰκονομίας τινός», χάριν τῆς εἰρηνεύσεως ([3]).

---

1. Ἐπιστ. 67,1 «Τίς τῆς σεμνοτάτης σου πολιᾶς πάσῃ τῇ δύσει αἰδεσιμώτερος;»

2. Αὐτόθι. «Ἡ μέν τοι τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν ἐκκλησίας εὐταξία προδήλως τῆς σῆς ἤρτηται θεοσεβείας ὥστε τοὺς μέν, οἰκονομῆσαι· τοὺς δέ, καθησυχάσαι, ἀποδοῦναι δὲ τὴν ἰσχὺν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς συμφωνίας... ὥστε καταστορέσαι μὲν τοῦ λαοῦ τὸν τάραχον, *παῦσαι δὲ τὰς μερικὰς προστασίας...*»

3. Ἐπιστ. 67. Ὁ Βασίλειος κατέκλειε τὴν ἐπιστολήν του διὰ τῶν ἑξῆς· «Πάντως οὐκ ἔλαθέ σου τὴν ἀνυπέρβλητον φρόνησιν, ὅτι ἤδη καὶ τοῖς ὁμοψύχοις σου τοῖς κατὰ τὴν δύσιν, τὰ αὐτὰ ταῦτα συνήρεσεν· ὡς δηλοῖ τὰ γράμματα τὰ διὰ τοῦ μακαρίου Σιλουανοῦ κομισθέντα ἡμῖν». Εἶναι γνωστόν, ὅτι οἱ τρεῖς ὁμοιουσιανοί, Εὐστάθιος Σεβαστείας, Σιλουανὸς Ταρσοῦ καὶ Θεόφιλος Κασταβάλων μετέβησαν εἰς Ρώμην καὶ ἐδικαιώθησαν, ἀφοῦ ὡμολόγησαν τὸ ὁμοούσιον, ὑπὸ τοῦ Λιβερίου. Τὸ γράμμα ὅμως τὸ διαλαμβάνον περὶ τῆς δικαιώσεως ταύτης, οὐδὲν λέγει περὶ τῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ. Ὁ F. Cavallera (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148, σημ.) νομίζει, ὅτι τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Βασιλείου ἀνεφέροντο εἰς τὴν γενικὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λιβερίου, ὅτι ἦσαν δεκτοὶ πάντες οἱ ὁμολογοῦντες τὴν πίστιν τῆς Νικαίας. Ἀλλὰ προφανῶς ὁ Βασίλειος δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπαγάγῃ εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τὸν Μελέτιον. Πρόκειται μᾶλλον

Οὕτω ὁ Βασίλειος καθώριζε σαφῶς τὴν θέσιν του ἔναντι τῶν δύο ἐπισκόπων Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης, οἱ ὁποῖοι εἶχον ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου καὶ τῆς μερίδος του. Ἡ ἐνέργειά του ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν «πολιτικήν»· ἀπέβλεπεν οὐχὶ εἰς τὸ συμφέρον τῶν προσώπων, ἀλλ' εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς μεγάλης ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας· «τί δ' ἂν γένοιτο ταῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐκκλησίαις τῆς Ἀντιοχείας καιριώτερον;»[1]. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀκριβῶς ἐκκλησιαστικὴ πορεία τοῦ Βασιλείου προσέκρουεν ἀδυσωπήτως εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἀγωνιζομένης νὰ κυριαρχήσῃ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀθανάσιος ἀνέθηκεν εἰς τὸν πρεσβύτερον Πέτρον, τὸν μετέπειτα διάδοχόν του, ὅπως ἔλθῃ εἰς Ἀνατολήν, ἐξετάσῃ τὴν κατάστασιν καὶ προσπαθήσῃ νὰ συνδιαλλάξῃ τὰς δύο ὁμοδόξους μερίδας Μελετίου καὶ Παυλίνου. Δὲν γνωρίζομεν τὸν τρόπον καθ' ὃν εἰργάσθη ὁ Πέτρος. Προφανῶς ὅμως οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ παρεκκλίνῃ τῆς κατευθύνσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας ἔναντι τοῦ Παυλίνου.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πέτρου ἀσφαλῶς δὲν ἀπέβη ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν πόθων τοῦ Βασιλείου, τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις ἡ προσήλωσις εἰς τὸν πρόμαχον τῆς ὀρθοδοξίας οὐδόλως ἐμειοῦτο. Ἀλλ' ἡ θέσις του ἦτο λίαν λεπτή. Καὶ εἰς τὸ ἀδιέξοδον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε περιέλθει, ἐνόμισεν ὅτι εὗρε σανίδα σωτηρίας εἰς τὴν σκέψιν, ὅπως ἀποσταλῇ εἰς Ρώμην ὁ διάκονος τοῦ Μελετίου, Δωρόθεος, διὰ νὰ διεγείρῃ τὸ διαφέρον ἐπισκόπων τινῶν τῆς Ἰταλίας καὶ ζητήσῃ παρ' αὐτῶν νὰ ἐπισκεφθῶσι τὴν Ἀνατολήν[2]. Ὁ Δωρόθεος ἀπεστάλη πρὸς τὸν Μελέτιον, ἐξόριστον ὄντα, ἵνα πληροφορήσῃ τοῦτον περὶ τῶν γενομένων καὶ τῆς σκέψεως τοῦ Βασιλείου, ἐπιδείξῃ δὲ τὸ συνταχθὲν «ὑπομνηστικὸν» πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως[3]. Ἡ ἔλευσις τῶν ἐπισκόπων τούτων εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡ συνεργασία των μετὰ τῶν

περὶ προσωπικῶν γραμμάτων ἐπισκόπων ὁμοψύχων τῆς Δύσεως, συμπαθούντων πρὸς τὸν Μελέτιον.

1. Ἐπιστ. 66,2. Καὶ εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν 69,2 ἔγραφε πάλιν πρὸς τὸν Ἀθανάσιον· «Πάντα γὰρ δεῖ σπουδάσαι δεύτερα ἡγήσασθαι τῆς εἰρήνης, καὶ πρὸ πάντων τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν ἐκκλησίας ἐπιμεληθῆναι, ὡς μὴ ἀσθενεῖν ἐν αὐτῇ τὴν ὀρθὴν μερίδα περὶ τὰ πρόσωπα σχιζομένην».

2. Ἐπιστ. 68· «...καὶ ἅμα ὡς ἐν ἀπόροις,—ἔγραφε πρὸς τὸν Μελέτιον—βουλή τις ἡμῖν ἐνέπεσε περὶ τῶν πρακτέων...ὡς δὲ συντόμως εἰπεῖν, γνώμη ἐκράτησεν ἐπὶ τὴν Ρώμην διαβῆναι τὸν αὐτὸν τοῦτον ἀδελφὸν ἡμῶν Δωρόθεον, διαναστῆσαί τινας τῶν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, πρὸς τὴν ἐπίσκεψιν ἡμῶν».

3. Ὁ V. Ernst (Basilius des Grossen Verkehr mit den Occidentalen, ἐν «Zeitschrift für Kirchengeschichte», XVI (1896), 661 - 2) νομίζει, ὅτι ὁ Μελέτιος, γνωρίζων τὰς διαθέσεις τῆς Ρώμης, ἦτο ἀδιάφορος πρὸς τὴν ἀλληλογραφίαν ταύτην. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βασίλειος ἐγνώριζε τὸ πνεῦμα τῆς Ρώμης καὶ διὰ τοῦτο τὰ γράμματα αὐτοῦ ἀπηυθύνοντο οὐχὶ προσωπικῶς πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως.

ὀρθοδόξων θὰ συνετέλει εἰς τὴν ἀνανέωσιν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, ὁ Βασίλειος εἰς τὸ πρὸς τὸν Ἀθανάσιον γράμμα του, λίαν ἐντέχνως διετύπωσε τὴν ἄποψίν του· οἱ ἐκ τῆς Δύσεως θὰ προσεπάθουν νὰ κατορθώσωσι τὴν συνένωσιν τῶν ὀρθοδόξων, ἡ συνένωσις ὅμως αὕτη ὤφειλε νὰ ἐπέλθῃ οὐχὶ κατὰ τὰς βλέψεις τῶν ἐχόντων προσωπικὰ συμφέροντα, ἀλλὰ κατὰ τὸ γενικὸν συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας· «Ἐκεῖνο δὲ καὶ πρὸ τῶν εἰρημένων λόγων συνιεῖς τε αὐτὸς καὶ φροντιεῖς δηλονότι, ὅπως ἐπιστάντες, ἐὰν ὁ Θεὸς θέλῃ, μὴ ἐναφῶσι ταῖς ἐκκλησίαις τὰ σχίσματα, ἀλλὰ τοὺς τὰ αὐτὰ φρονοῦντας παντὶ τρόπῳ εἰς ἕνωσιν συνελάσωσι, κἂν τινας ἰδίας τῶν πρὸς ἀλλήλους διαφορῶν ἀφορμὰς εὕρωσιν ἔχοντας...» [1].

Ἡ σχεδιασθεῖσα ἀποστολὴ αὕτη τοῦ Δωροθέου εἰς Ρώμην, φαίνεται μὴ πραγματοποιηθεῖσα καὶ πρὸς τοῦτο συμφωνοῦσιν ὁ Ernst καὶ ὁ Loofs, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Cavallera [2], τάσσοντα τὴν ἀποστολὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 371—372 καὶ νομίζοντα, ὅτι ἔσχε «μερικὴν ἐπιτυχίαν», ἥτις συνέκειτο ἐκ «καλῶν λόγων». Τὸ γεγονὸς εἶναι, ὅτι οἱ δυτικοὶ ἀπέσχον τῆς εἰς Ἀνατολὴν μεταβάσεως, ἠρκέσθησαν δὲ ν' ἀποστείλωσι πρὸς τὸν Ἀθανάσιον ὁμολογίαν τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ νὰ διαπιστώσωσι τὴν σύμπνοιαν καὶ τὴν ὁμόνοιαν μετὰ τῶν δεχομένων τὴν πίστιν ταύτην [3]. Τὰ γράμματα ἐκόμισεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν ὁ ἐκ Μεδιολάνων διάκονος Σαβῖνος καὶ διὰ τοῦ Ἀθανασίου διεβιβάσθησαν πρὸς τὸν Βασίλειον. Καὶ εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας, αἵτινες θὰ ἐπηκολούθουν, οἱ ἐπίσκοποι τῆς Δύσεως ἔμειναν ἀδιάφοροι. Ἡ ὀδύνη, τὴν ὁποίαν ἐντεῦθεν ἐδοκίμαζον οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς, ἦτο βαθεῖα. Ἰδίᾳ ἐτραυμάτιζεν αὐτοὺς ἡ στάσις τῆς Δύσεως ἔναντι τοῦ σχίσματος τοῦ Παυλίνου. Τὴν ἑνότητα καὶ τὴν σύμπνοιαν ἐν τῇ πίστει κατέστρεφεν ἡ ἐσωτερικὴ τῆς Ἐκκλησίας διαίρεσις [1]. Ἐν τοσούτῳ, ἡ ὀρθοδοξία ἐστερήθη τοῦ μεγάλου αὐτῆς προασπιστοῦ Ἀθασίου († 2 Μαΐου 373), τοῦ ὁποίου διάδοχος ἐξελέγη ὁ Πέτρος, γνώριμος ἤδη ἐν Ἀνατολῇ, κεκηρυγμένος ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου καὶ θεωρῶν τὸν Μελέτιον καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ὡς αἱρετικούς. Τί ἀγαθὸν θὰ ἠδύνατο πλέον νὰ ἐλπίζῃ ὁ Βασίλειος ἐξ Ἀλεξανδρείας;

1. Ἐπιστ. 69,2.

2. Ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 147.

3. Ἐπιστ. 92,3. Πρόκειται περὶ τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς τῶν συνελθόντων ἐν Ἀριμίνῳ ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, οἵτινες ἀνενέωσαν τὴν καταδίκην τῆς ἀρειανῆς αἱρέσεως. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορία, VI, 23. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστ., II, 19.

4. Ἐπιστ. 90,1· «Ὥσπερ οὖν ἡμεῖς—ἔγραφεν ὁ Βασίλειος πρὸς τοὺς ἐν τῇ Δύσει—ἴδιον ἑαυτῶν ἀγαθὸν ποιούμεθα τὴν ὑμετέραν πρὸς ἀλλήλους σύμπνοιάν τε καὶ ἑνότητα, οὕτω καὶ ὑμᾶς παρακαλοῦμεν συμπαθῆσαι ἡμῶν ταῖς διαιρέσεσι· καὶ μὴ ὅτι τῇ θέσει τῶν τόπων διεστήκαμεν, χωρίζειν ἡμᾶς ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' ὅτι ἑνούμεθα τῇ κατὰ τὸ πνεῦμα κοινωνίᾳ εἰς τὴν ἑνὸς σώματος ἡμᾶς συμφωνίαν ἀναλαμβάνειν».

7. ΑΝΑΛΓΗΣΙΑ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ

Παρὰ τὰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, οἱ ὁμόψυχοι ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς δὲν ὀπισθοχωροῦσιν, ἀλλὰ συνεχίζουσι τὰ διαβήματά των πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως. Τὸ νέον των διάβημα ἔχει χαρακτῆρα ἐπισημότερον, εἶναι συλλογικόν. Ἠλπίζετο, ὅτι τοιαύτης σημασίας πρόσκλησις, γενομένη ἐξ ὀνόματος τῶν διαπρεπεστέρων ἐπισκόπων, θὰ ἠδύνατο νὰ διανοίξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν δυτικῶν ἐπὶ τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ ἐπίσκοπος Σαμοσάτων Εὐσέβιος συνέστησεν, ὅπως ὁ Βασίλειος συντάξῃ τὸ πρὸς Δυτικοὺς γράμμα[1] καὶ ἀκολούθως ὑπογραφῇ παρὰ πάντων τῶν κοινωνικῶν. Τὸ σχέδιον τοῦ γράμματος ἀπεστάλη πρὸς τὸν Μελέτιον διὰ τοῦ Σαγκτησίμου[2]. Τριάκοντα καὶ δύο ἐπίσκοποι τῶν διαπρεπεστέρων τῆς Ἀνατολῆς[3], ἀπηυθύνθησαν «Τοῖς θεοφιλεστάτοις καὶ ὁσιωτάτοις ἀδελφοῖς συλλειτουργοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Γαλλίαν ὁμοψύχοις ἐπισκόποις». Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἀληθὲς ἀριστούργημα ὕφους, διατυπώσεως, ὑψηλῶν ἐννοιῶν, ἀγάπης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀδελφικοῦ ἐλέγχου καὶ ὑποδείξεως τῶν πρακτέων. Πάντοτε—ἔγραφον οἱ ἐπίσκοποι—προσεδόκησαν τὴν ἀντίληψιν τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων, ἀλλ᾽ οὐδέποτε αὕτη ἐπετεύχθη, ἴσως ἐπειδὴ ἡ δικαία τοῦ Θεοῦ κρίσις ἕνεκα ἁμαρτιῶν ᾠκονόμησε τὴν παράτασιν τῶν πειρασμῶν. Ἀλλ᾽ ἦτο καιρὸς νὰ ἐνδυθῶσι σπλάγχνα οἰκτιρμῶν οἱ ἐπίσκοποι τῆς Δύσεως καὶ νὰ προσέλθωσι βοηθοί, μὴ ὑποχωροῦντες ἐνώπιον οὐδενὸς ἀνθρωπίνου ἐμποδίου. Διότι δὲν ἐκινδύνευεν ἁπλῶς μία ἐκκλησία, «οὐδὲ δύο ἢ τρεῖς αἱ τῷ χαλεπῷ τούτῳ χειμῶνι παραπεσοῦσαι». Ἀπὸ τοῦ Ἰλλυρικοῦ μέχρι τῆς Θηβαΐδος ἐρριζώθησαν τὰ πονηρὰ σπέρματα τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀρείου καὶ νῦν ἐξεβλάστησαν τοὺς φθοροποιοὺς καρπούς. Ἐν συνεχείᾳ, δίδεται ἡ ζοφερὰ εἰκὼν τοῦ ἠθικοῦ ἐκπεσμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν, τῆς διαρπαγῆς τῶν ἐπισκοπῶν ὑπὸ ἀτόμων ἐστερημένων παντὸς στοιχείου συνειδήσεως καὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ προκαλουμένου παρ᾽ ἐκείνων, οἵτινες ἔκρυπτον τὴν ἱκανοποίησιν τῶν προσωπικῶν παθῶν των ὑπὸ τὴν ἐκδίκησιν δῆθεν τῆς ὀρθοδοξίας· «Ἤδη δὲ καὶ ὅπλον τισὶ τοῦ πρὸς ἀλλή-

1. Κατὰ τὸν Cavallera, τὸ γράμμα ἐγράφη τῷ 372. Ἡ χρονολογία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου ἀποτελεῖ εἰσέτι θέμα ἐρεύνης ἱστορικῆς, παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ Ernst (ἔνθ᾽ ἀν., σ. 663 - 64), τοῦ Loofs (Eustathius v. Sebaste. Halle, 1898, σ. 52-53), τοῦ abbé Bessières (La tradition manuscrite de la correspondance de saint Basile. Oxford, 1923) καὶ τοῦ Anders Cavallin (Studien zu den Briefen des Hl. Basilius. Lund, 1944).

2. Ἀγνοοῦμεν τὴν καταγωγὴν τοῦ ἱερέως τούτου, τὸν ὁποῖον νομίζουσί τινες προερχόμενον ἐκ Δύσεως, ἕνεκα τοῦ λατινικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος. Ἦτο ἀφωσιωμένος εἰς τὸν Βασίλειον καὶ συνήργει εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τούτου.

3. Προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ Μελετίου, ἀκολουθεῖ τὸ τοῦ Εὐσεβίου Σαμοσάτων, τοῦ Βασιλείου καὶ τῶν λοιπῶν.

λους πολέμου, ἡ ἐκδίκησις δῆθεν τῆς ὀρθοδοξίας ἐπινενόηται· καὶ τὰς ἰδίας ἔχθρας ἐπικρυψάμενοι, ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἐχθραίνειν κατασχηματίζονται». Οἱ γράφοντες ἐπίσκοποι συνέκρινον τὸν ἐμφύλιον τοῦτον σπαραγμὸν πρὸς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις, κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως ταύτης ὑπὸ τοῦ Τίτου, ὅτε εἰς τὸ κακὸν τοῦ ἔξωθεν πολέμου, προσετίθετο ἡ ἐσωτερικὴ στάσις τῶν πολιορκουμένων ὁμοφύλων. Διὰ τὴν θεραπείαν τῶν συμφορῶν τούτων, οἱ ἐπίσκοποι ἐζήτουν, ὅπως μέγας κατὰ τὸ δυνατὸν ἀριθμὸς δυτικῶν ἐπισκόπων συνδράμῃ εἰς τὴν Ἀνατολὴν «ὥστε πλήρωμα εἶναι συνόδου τοὺς ἐπιδημοῦντας»· καὶ διὰ τῆς τοιαύτης συνόδου ἀνανεωθῇ ἡ πίστις τῆς Νικαίας, ἐκριζωθῶσιν αἱ αἱρέσεις καὶ ἐπέλθῃ ἡ εἰρήνευσις τῶν ἐκκλησιῶν. Μετὰ χαρακτηριστικῆς δὲ μετριοπαθείας, ἀλλὰ καὶ θετικότητος ὑπεδείκνυον τὸν τρόπον τῆς εἰρηνεύσεως. Ὁ ἐσωτερικὸς πόλεμος τῶν νομιζόντων, ὅτι ὀρθοδοξοῦσιν ἔφερε τὰς ἐκκλησίας εἰς ἐσχάτην ἀσθένειαν. Ἡ βοήθεια τῶν δυτικῶν θὰ συνετέλει «ὥστε τοὺς τὴν ἀποστολικὴν ὁμολογοῦντας πίστιν, ἅπερ ἐπενόησαν σχίσματα διαλύσαντας, ὑποταγῆναι τοῦ λοιποῦ τῇ αὐθεντίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, ἵνα ἄρτιον γένηται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, πᾶσι τοῖς μέλεσιν εἰς ὁλοκληρίαν ἐπανελθόν». Διὰ τούτων ὑπενόουν προφανῶς οἱ ἐπίσκοποι τὴν μερίδα τοῦ Παυλίνου, εἰς ἣν ὠφείλετο τὸ σχίσμα[1].

Καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ἐπιστολή, τὴν ὁποίαν ὁ Βασίλειος ἔγραψε πρὸς τοὺς δυτικοὺς ἐπισκόπους διελάμβανε περίπου τὰ αὐτὰ καὶ οὐδόλως ὑστέρει εἰς τὴν δραματικὴν περιγραφὴν τῶν δεινῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀγῶνος, τὸν ὁποῖον σκληρῶς διεξῆγεν ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας. «Ὑμέτερα — ἔγραφεν ὁ Βασίλειος — λογίσασθε τὰ πάθη ἡμῶν, ὡς γνήσιοι μαθηταὶ τοῦ κυρίου· οὐχ ὑπὲρ χρημάτων, οὐχ ὑπὲρ δόξης, οὐχ ὑπὲρ ἄλλου τινὸς τῶν προσκαίρων καταπολεμούμεθα, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ κτήματος τοῦ πατρικοῦ θησαυροῦ τῆς ὑγιαινούσης πίστεως ἑστήκαμεν ἀγωνιζόμενοι»[2].

Ἀλλὰ καὶ αἱ παθητικαὶ αὗται παραινέσεις ἀντήχησαν εἰς τὸ κενόν. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως ἐδείκνυον ἀδιαφορίαν, προκαλοῦσαν τὴν ἀγανάκτησιν. Οὐδὲν ἐπιχείρημα ἀπεδείχθη ἱκανὸν νὰ συγκινήσῃ αὐτάς· ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων ὑπὸ πλειάδος διαπρεπῶν ἐπισκόπων, δὲν ἠδυνήθη νὰ χειραγωγήσῃ τὰς ἐκκλησίας ἐκείνας πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας καὶ ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τῶν γεγονότων. Οἱ ἐν τῇ Ρώμῃ καὶ γενικῶς οἱ ἐν τῇ Δύσει, ἠγνόουν τὴν ἀληθῆ κατάστασιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας προσκλήσεις, ὅπως οἱ δυτικοὶ ἐπισκεφθῶσι τὰς ἀνατολικὰς ἐκκλησίας πρὸς σχηματισμὸν ὀρθῆς γνώμης, οὗτοι προετίμησαν ν' ἀντιτάξωσι παγερὰν σιωπήν. Ὑπόνοια

1. Ἐπιστ. 92.

2. Ἐπιστ. 243, 4. Ὁ Μελέτιος, διωκόμενος ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν μετ' ἄλλων ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, εὑρίσκετο ἐν ἐξορίᾳ· «οἱ στῦλοι καὶ τὸ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας ἐν διασπορᾷ».

περὶ μὴ ἀπολύτου δῆθεν ὀρθοδοξίας τοῦ Μελετίου ἦτο ἀσύστατος, ἀφοῦ οὗτος χάριν τῆς ὀρθῆς πίστεως ὑπέστη ἀλλεπαλλήλους ἐξορίας. Ἡ ὀρθοδοξία τοῦ λόγου τοῦ Μελετίου ἐπὶ τοῦ χωρίου τῶν Παροιμιῶν (8, 22) εἶναι ἀναντίρρητος[1], παρὰ τοὺς ἐναντίους ἰσχυρισμοὺς τοῦ Loofs[2] καὶ τοῦ Ed. Schwartz[3], θεωρούντων τὸν Μελέτιον ὡς μετέχοντα τῆς αἱρέσεως τῶν «ὁμοίων». Ὁ Schwartz παραθέτει κείμενον προερχόμενον, καθὼς γράφει, ἐκ ρωμαϊκῆς συνόδου, συνελθούσης τῷ 378 διὰ νὰ καταδικάσῃ τὸν Ἀπολλινάριον[4]. Τὸ παρατιθέμενον κείμενον θεωρεῖται, ὅτι στρέφεται κατὰ τοῦ Μελετίου εἰδικῶς, κληθέντος ὅπως ἐπιστρέψῃ εἰς Σεβάστειαν, ἕδραν τῆς ἄλλοτε ἐπισκοπῆς του καὶ ἀναμένῃ ἐν ὑπομονῇ τὸν θάνατον τοῦ ζῶντος ἐπισκόπου τῆς πόλεως ταύτης![5]. Ἡ ἀντίφασις τῆς Ρώμης εἶναι προφανής, διότι ἐνῷ ἀπορρίπτει τὰς μεταθέσεις τῶν ἐπισκόπων ὡς ἀντικειμένας εἰς τοὺς κανόνας, ἀνεγνώριζε τὴν ὄντως ἀντικανονικὴν χειροτονίαν τοῦ Παυλίνου, ἐπροστάτευε τὸ σχίσμα καὶ ὑπέθαλπε τὸν ἠθικὸν ἐξευτελισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Τοιαύτην στάσιν τηροῦσα ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐπὶ ζητήματος κεφαλαιώδους σημασίας διὰ τὸν χριστιανισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, ἀπέβλεπε βεβαίως εἰς τοὺς ἰδίους αὐτῆς σκοπούς. Ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀναγράφει περίπτωσιν τοιαύτης ἀδιαφορίας καὶ ἀρνήσεως ἠθικῆς βοηθείας πρὸς ἀναστήλωσιν τῆς ὀρθῆς πίστεως. Ἡ ἀγάπη ὄντως εἶχε ψυγῆ εἰς τὰς καρδίας· ἡ ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐπισκόπων, οἵτινες προσήρχοντο αὐθόρμητοι ἀρωγοὶ εἰς τὰς ἐμπεριστάτους ἐκκλησίας καὶ παρενέβαινον ἐν πνεύματι ἀπολύτου ἀδελφότητος πρὸς διατήρησιν τῆς ἁγνότητος τῆς πίστεως, ἐφαίνετο μὴ ἐμπνέουσα πλέον τοὺς ἐν τῇ Δύσει, μὴ ἀναζωπυροῦσα εἰς τὰς καρδίας τοὺς λόγους τοῦ Ἀντιοχείας Ἰγνατίου περὶ τῆς Ρώμης ὡς «προκαθημένης τῆς ἀγάπης» καὶ «ἐν τόπῳ Ρωμαίων» ([6]).

---

1. F. Cavallera, ἔνθ' ἀνωτ., 84 καὶ ἑξῆς.

2. Meletius, ἐν Realencyclopaedie f. prot. Theol. u. Kirche (Herzog-Hauk), XII, 553.

3. Zur Geschichte des Athanasius, II, ἐν τοῖς «Nachrichten der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen», 1904, σ. 361.

4. Minge, ser. lat., 13, 358 - 361, γράμμα Post conciliun Nicaenum, στ. 360-61.

5. Eos quoque qui de Ecclesiis ad Ecclesias migraverunt tamdiu a communione nostra habemus alienos, quamidiu ad eas civitates redierint in quibus primum sunt constituti. Quod si alius, alio transmigrante, in locum viventis est ordinatus, tamdiu vacet sacerdotis dignitate, qui suam deseruit civitatem, quamdiu successor ejus quiescat in pace.

6. Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς πρὸς Ρωμαίους τοῦ Ἰγνατίου, ἔκδ. A. Lelong, Les pères apostoliques. Paris, 1927, σ. 54.

8. ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΥΛΙΝΟΥ ΥΠΟ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΙΖΙΚΩΣ ΕΣΦΑΛΜΕΝΗ

Αἱ γλυκεραὶ ἐλπίδες τοῦ Βασιλείου περὶ «ἀγαθῶν εὐαγγελίων» ἐκ τῆς Δύσεως καὶ τῆς σπουδῆς τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων πρὸς ἐπικουρίαν τῆς ἀδελφότητος, ἤρχισαν διαλυόμεναι. Αἱ ἀπογοητεύσεις αὗται ἐπήρχοντο ἀλλεπαλλήλως, ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ Βασίλειος δὲν ἐβασανίζετο μόνον δεινῶς ἐκ τῆς κατατρυχούσης αὐτὸν ἀσθενείας, ἀλλ' ἐδοκίμαζε καὶ πλείστας ἄλλας πικρίας παρὰ τοῦ Οὐάλεντος καὶ τῶν ἄλλων ἀμειλίκτων ἐχθρῶν του. Νέα τις ἀπόπειρα ἐγένετο διὰ τοῦ Σαγκτησίμου, ὁ ὁποῖος περιελθὼν τὴν Ἀνατολὴν καὶ συλλέξας τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐπισκόπων, ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τοῦ Δωροθέου, περὶ τὰ τέλη τοῦ θέρους 376 [1].

Καὶ τοῦ γράμματος τούτου (242) τὸ περιεχόμενον δὲν διαφέρει τῶν προηγουμένων, ἡ ἀνάγνωσις δὲ αὐτοῦ προκαλεῖ βαθεῖαν συγκίνησιν· «Οὕτω δὴ καὶ αὐτοὶ πρὸς ἔσχατον ἥκοντες τῶν κακῶν, τῆς εἰς θεὸν ἐλπίδος οὐκ ἀφιέμεθα· ἀλλὰ πανταχόθεν αὐτοῦ ἐπισκοπούμεθα τὴν βοήθειαν. Ὅθεν καὶ πρὸς ὑμᾶς ἀπεβλέψαμεν νῦν, τιμιώτατοι ἡμῖν ἀδελφοί, οὓς *πολλάκις μὲν ἐν καιρῷ τῶν θλίψεων ἐπιφανήσεσθαι ἡμῖν προσεδοκήσαμεν, ἀποπεσόντες δὲ τῆς ἐλπίδος*, εἴπομεν πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ἡμεῖς, ὅτι ὑπέμεινα συλλυπούμενον καὶ οὐχ ὑπῆρξε, καὶ παρακαλοῦντα καὶ οὐχ εὗρον». Ἐκ τῆς περικοπῆς «Ea gratia», δημοσιευθείσης ἀνωτέρω, γνωρίζομεν τὰς διαθέσεις τοῦ Δαμάσου ἔναντι τοῦ Μελετίου. Δὲν κατεδίκαζε μόνον ὁ Δάμασος τὴν μετάθεσιν τούτου εἰς Ἀντιόχειαν, ἀλλ' ἐθεώρει αὐτὸν καὶ ὡς μὴ γνήσιον ὀρθόδοξον. Ἐνόμισε δὲ ἀρκετὸν νὰ διατυπώσῃ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύπην, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἄλλο τι· «Ἰδού, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, ἡ πίστις ἡμῶν· ὅστις ἀκολουθεῖ αὐτήν, εἶνε ἐκ τῶν ἡμετέρων. Σῶμα ἐκ διαφόρων χρωμάτων, ἀσχημίζει τὰ μέλη. Παρέχομεν τὴν κοινωνίαν ἡμῶν εἰς τοὺς ἐπιδοκιμάζοντας ἐν τῷ ὅλῳ τὸ αἴσθημα ἡμῶν. Ἂς ἀποφεύγωμεν νὰ χρωματίζωμεν τὴν γνησίαν πίστιν διὰ διαφόρων χρωμάτων. Ἐπὶ πλέον προτρέπομεν ὑμᾶς νὰ προσέχητε, ὅπως μὴ παραμελῆται ἡ κανονικὴ τάξις ἐν ταῖς χειροτονίαις τῶν ἱερέων καὶ τῶν κληρικῶν *καὶ ὅπως μὴ παρέχητε εὐκόλως τὴν κοινωνίαν εἰς τοὺς παραβάτας τῆς τάξεως ταύτης*...

«Ὡς δὲ τὴν ἄρσιν τῶν ἀδικιῶν, τῶν ὁποίων ἀντικείμενον εἶναι ἡ ὑμετέρα ἀγάπη, ὁ ἡμέτερος ἀδελφός, ὁ πρεσβύτερος Δωρόθεος, δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ σᾶς ἐξηγήσῃ τὰ πάντα διὰ ζώσης φωνῆς καὶ ὅτι αἱ προσπάθειαι ἡμῶν, καθὼς ὁ ἴδιος εἶναι μάρτυς, οὐδόλως ἐλλείπουν» [2]. Ἡ ἔννοια εἶναι

---

1. Κατὰ τὸν E. Amann (Mélèce d' Antioche, ἐν Dictionnaire de théologie catholique, X[1], 527) πρόκειται μᾶλλον περὶ τοῦ δευτέρου πρὸς τὴν Δύσιν διαβήματος τῷ 374.

2. «Ceterum quod ad remouendas uestrae dilectionis spectat iniurias nec

σαφής· οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς ὤφειλον ν' ἀπέχωσι πάσης κοινωνίας πρὸς τὸν παρανόμως μετατεθέντα εἰς Ἀντιόχειαν Μελέτιον. Παρεσκευάζετο οὕτω καταλλήλως ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Παυλίνου. Ἐδικαιοῦντο δὲ πλήρως οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Βασιλείου, ὅτι οἱ δυτικοὶ «τό γε ἀληθές, οὔτε ἴσασιν, οὔτε μαθεῖν ἀνέχονται, ψευδέσι δὲ ὑπονοίαις» ἦσαν προκατειλημμένοι. Τὸ χάσμα δὲν ἐγεφυροῦτο, ἀλλ' ηὐρύνετο ἐπικινδύνως. Ἀνεφύη δὲ καὶ τὸ σπουδαῖον δογματικὸν ζήτημα περὶ τῶν ὑποστάσεων. Ἡ ἀπάντησις τῶν ἀνατολικῶν ἦτο κατηγορηματική. Παρὰ τὰς τυπικὰς φιλοφρονήσεις καὶ τὴν μετριοπάθειαν τῆς γλώσσης, ὑπέδειξαν τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ὤφειλεν ἡ ἐν Ρώμῃ σύνοδος νὰ ἀκολουθήσῃ, καταδικάζουσα ἀπεριφράστως καὶ ὀνομαστὶ τοὺς ὄντως αἱρετικούς, οἵτινες ὑποκρινόμενοι τοὺς ὀρθοδόξους κατέφθειρον ἔσωθεν τὴν Ἐκκλησίαν[1]. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς ἔγραφον, ὅτι τὰ συντρίμματα τῆς Ἐκκλησίας ὠφείλοντο βεβαίως εἰς τοὺς ἀρειανούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ψευδορθοδόξους. Οἱ ἀρειανοὶ φανερῶς εἶχον ἀπορραγῇ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀσέβεια αὐτῶν ἦτο εἰς πάντας πρόδηλος. Ἀλλ' οἱ ἐπικίνδυνοι ἦσαν οἱ περιβεβλημένοι τὴν δορὰν τοῦ προβάτου καὶ ἔχοντες τὴν ἐπιφάνειαν πραεῖαν καὶ ἤρεμον, οἱ σπαράσσοντες ἔνδοθεν τὰ ποίμνια τοῦ Χριστοῦ, διότι ἔζων ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ δεινοὶ ἐχθροί, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἠξίουν, ὅπως δημοσιευθῶσι παρὰ τῶν δυτικῶν εἰς πάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ ἐγνώριζον καὶ αἱ δυτικαὶ ἐκκλησίαι τοὺς ταραχοποιοὺς καὶ ἐργάτας τῶν σκανδάλων. Μεταξὺ τούτων ἦτο ὁ ἐπίσκοπος Σεβαστείας Εὐστάθιος, μαθητὴς ἄλλοτε τοῦ Ἀρείου ἐκ τῶν γνησιωτάτων. Τὸ γράμμα δίδει τὴν ζοφερὰν εἰκόνα τοῦ τυχοδιώκτου τούτου ἐπισκόπου, κατορθώσαντος νὰ πείσῃ καὶ τὸν Ρώμης Λιβέριον περὶ τῆς δῆθεν ὀρθοδοξίας του, ἐνῷ ἦτο προστάτης τῆς αἱρέσεως τῶν πνευματομάχων. «Ἐπεὶ οὖν αὐτόθεν—ἔγραφον πρὸς τοὺς δυτικοὺς—γέγονεν αὐτῷ ἡ δύναμις τοῦ ἀδικεῖν τὰς ἐκκλησίας, καὶ τῇ παρ' ὑμῶν δεδομένῃ αὐτῷ παρρησίᾳ κέχρηται εἰς καταστροφὴν τῶν πολλῶν, ἀνάγκη αὐτόθεν ἐλθεῖν καὶ τὴν διόρθωσιν, καὶ ἐπισταλῆναι ταῖς

---

frater noster Dorotheus presbyter explicare omnia uiuaciter praetermittit nec nixus nostri ut ipse testis est, defuerunt». Migne, ser. lat., 13, 354 - 357.

1. Παραδόξως ὁ Cavallera (ἔνθ' ἀν., σ. 190), ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ δείξῃ ἐπιστημονικὴν ἀμεροληψίαν ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ πολύκροτον σχίσμα τῆς Ἀντιοχείας, νομίζει τὰς ἐκ τῆς Δύσεως εἰδήσεις «εὐαρέστους», τὸν δὲ Βασίλειον ὡς σπεύσαντα νὰ καταστήσῃ κοινωνοὺς τῶν τοιούτων εἰδήσεων τοὺς ἐπισκόπους, Καρῶν Βίτονα καὶ Λαοδικείας Συρίας Πελάγιον. Ἀλλ' ἐν μὲν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Βίτονα γράφει ἁπλῶς περὶ τῆς ἐπικρατούσης ἐν ταῖς δυτικαῖς ἐκκλησίαις εἰρήνης, τὴν ὁποίαν ἐπόθει νὰ εἶχον καὶ αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι, ὥστε ἀμοιβαίως Ἀνατολὴ καὶ Δύσις νὰ συμβοηθῶνται (Ἐπιστ. 255). Τὰ αὐτὰ δὲ ἐπαναλαμβάνει καὶ πρὸς τὸν Πελάγιον, ὅτι δηλαδὴ οὗτος θὰ πληροφορηθῇ εὐχαρίστως μὲν περὶ τῆς ἐν τῇ Δύσει εἰρήνης, μετὰ θλίψεως δὲ περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ταραχῶν (Ἐπιστ. 254).

ἐκκλησίαις, τίνα μέν ἐστιν ἐφ᾽ οἷς ἐδέχθη, πῶς δὲ νῦν μεταβληθείς, ἀκυροῖ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ διὰ τῶν τότε πατέρων»[1].

Δεύτερος ἤρχετο ὁ Ἀπολλινάριος, ὁ ὁποῖος εἰσηγεῖτο τὴν τήρησιν ἰουδαϊκῶν διατάξεων καὶ διέστρεφε τὴν περὶ ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς τούτους προσετίθετο καὶ ὁ Παυλῖνος, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον εἶχε τὴν χειροτονίαν ἐπιλήψιμον, καθὼς ἐγνώριζον ἤδη οἱ δυτικοί, ἀλλ᾽ ἐδέχθη καὶ τὰς κακοδοξίας τοῦ Μαρκέλλου, καθ᾽ ἃς οὔτε ὁ Υἱός, οὔτε τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἶχον ἰδίαν ὑπόστασιν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ παρεφθαρμένου τούτου ἰουδαϊσμοῦ ἐγίνοντο δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ Παυλίνου εἰς κοινωνίαν. Οἱ δυτικοὶ ὤφειλον νὰ καλέσωσι τούτους, ὅπως ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν εὐθεῖαν ἢ νὰ ἀποκηρύξωσιν αὐτούς. «Καὶ ὅτι μὲν ἔδει ἡμᾶς συνεδρεύοντας μετὰ τῆς ὑμετέρας φρονήσεως ἐν κοινῇ σκέψει τὰ περὶ τούτων διαλαβεῖν, οὐδὲ αὐτοὶ ἀγνοοῦμεν· ἀλλ᾽ ἐπεὶ ὁ καιρὸς οὐκ ἐνδίδωσι, καὶ τὸ ἀναβάλλεσθαι βλαβερόν, τῆς ὑπ᾽ αὐτῶν βλάβης ἐρριζωμένης, ἀναγκαίως ἀπεστείλαμεν τοὺς ἀδελφούς· ἵνα ὅσα καὶ τὴν ἐκ τοῦ γράμματος διδασκαλίαν παρέλαθε, ταῦτα παρ᾽ ἑαυτῶν ἀναδιδάξαντες, κινήσωσιν ὑμῶν τὴν εὐλάβειαν εἰς τὸ παρασχέσθαι τὴν ἐπιζητουμένην βοήθειαν ταῖς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις».

Ἡ ἱστορικὴ σημασία τοῦ γράμματος τούτου εἶναι προφανής. Εἰς τὰς ἀοριστίας τῆς Ρώμης, οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι ἀντέτασσον θετικὰ γεγονότα, μαρτυροῦντα ὅτι ἡ Ρώμη δὲν ἦτο ἀμέτοχος τῆς εὐθύνης τοῦ ταράχου τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὄχι μόνον διότι ἐπροστάτευε τοὺς αἱρετικοὺς τοὺς ὑποκρινομένους τὸν ὀρθόδοξον καὶ ἐξαπολυομένους ἀκολούθως εἰς τὴν Ἀνατολήν, διὰ νὰ συνεχίσωσιν ἐγκύρως τὸ φθοροποιὸν ἔργον των· ὄχι μόνον διότι ἡ ἄθεσμος χειροτονία τοῦ Παυλίνου καὶ ἡ στάσις τούτου ἔναντι τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μαρκέλλου ἐπέτεινε τὸ σχίσμα καὶ τὰς ταραχάς, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ δυτικοὶ οὐδέποτε ἐδέχθησαν, ὅπως «ἐν κοινῇ συσκέψει» ἐξετασθῶσι τὰ ζητήματα ταῦτα καὶ ληφθῶσιν ἀποφάσεις εἰρηνεύουσαι τὰς σπαρασσομένας ἐκκλησίας[2]. Ἀντὶ τῶν ἐπανειλημμένων τούτων παρακλήσεων, ἡ Ρώμη προετίμησε νὰ ἀκούσῃ τὰς ἀσυστάτους κατηγορίας τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας κατὰ τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Εὐσεβίου Σαμοσάτων.

Ἐν τέλει ὁ Δάμασος ἠναγκάσθη νὰ ἐκδηλώσῃ τὸ ἀληθὲς φρόνημά του. Ἔγραψε «τῷ προσφιλεστάτῳ ἀδελφῷ Παυλίνῳ»· «Διὰ νὰ ἀφαιρέσω ἀπὸ σοῦ πᾶσαν ἀμφιβολίαν καὶ διὰ νὰ ἀποφύγῃ ἡ ἐπαινετὴ σύνεσίς σου ν᾽ ἀποµα-

1. Ἐπιστ. 263,3.

2. Εἶχεν ἤδη ὁ Βασίλειος συστήσει εἰς τὸν Μελέτιον τὰ ἀξιοσημείωτα ταῦτα· «...τὸ παρακαλέσαι αὐτοὺς (τοὺς δυτικοὺς) μὴ ἀκρίτως δέχεσθαι τὰς κοινωνίας τῶν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἀφικνουμένων. Ἀλλ᾽ ἅπαξ μίαν μερίδα ἐκλεξαμένους, τοὺς λοιποὺς ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν κοινωνικῶν προσλαμβάνεσθαι, καὶ μὴ παντὶ τῷ πίστιν γράφοντι, ἐπὶ προφάσει τῆς ὀρθοδοξίας, προστίθεσθαι. Οὕτω γὰρ εὑρεθήσονται τοῖς μαχομένοις κοινωνοῦντες, οἳ τὰ μὲν ῥήματα πολλάκις τὰ αὐτὰ προβάλλονται, μάχονται δὲ ἀλλήλοις, ὅσον οἱ πλεῖστον διεστηκότες» (Ἐπιστ. 129,3).

κρύνη πρόσωπα, ἐπιθυμοῦντα ἴσως νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, σοὶ ἀποστέλλομεν τὴν ἡμετέραν ὁμολογίαν πίστεως οὐχὶ διὰ σέ, ἡνωμένον μεθ' ἡμῶν διὰ τῆς κοινωνίας τῆς πίστεως ταύτης, ἀλλὰ δι' ἐκείνους οἵτινες θὰ ἐπιθυμήσωσιν, ἀφοῦ ὑπογράψουσι, νὰ κοινωνήσωσι μετὰ σοῦ, δηλαδὴ μεθ' ἡμῶν διὰ σοῦ, λίαν ἀγαπητὲ ἀδελφέ...» [1].

Ὁ Δάμασος ἀνεγνώριζεν οὕτω νόμιμον ἐπίσκοπον τὸν Παυλῖνον, προσηγόρευεν αὐτὸν «ἀδελφόν» καὶ τὸν ἐθεώρει «λεγάτον» αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὁ ἑνούμενος μετὰ τοῦ Παυλίνου, ἡνοῦτο μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Δαμάσου ἐπέτεινε τὸν ἐμπρησμὸν τοῦ σχίσματος. Ἡ μερὶς τοῦ Παυλίνου οὔτε ηὐξήθη ἀριθμητικῶς, οὔτε καὶ ἄλλως ὠφελήθη, παρὰ τὴν ἀναγνώρισίν της ὑπὸ τοῦ Δαμάσου. Ἡ ἱεραρχία ὅμως τῆς Ἀνατολῆς ἐπείσθη ἤδη, ὅτι οὐδὲν ἀγαθὸν ἠδύνατο νὰ περιμένῃ ἐκ Ρώμης, καθὼς εἶχεν ἤδη ἐκφρασθῆ ὁ Βασίλειος.

9. ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Ὅτε συνετελοῦντο ταῦτα, ὁ Βασίλειος, μακρὰν τῆς Καισαρείας, ἐπεδίδετο εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν διαφόρων ἀνωμάλων καταστάσεων. Ἐν Πισιδίᾳ συνεσκέφθη μετὰ τῶν ἐπισκόπων διὰ τὰ ἐν Ἰσαυρίᾳ· ἐν Πόντῳ διέλυσε τὰς μηχανορραφίας τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας, κατορθώσαντος νὰ πείσῃ πολλούς, ὅπως ἀποσχισθῶσι τῆς ἐκκλησίας τῆς Καισαρείας· ἐν Νεοκαισαρείᾳ ἐδοκίμασε πολλὰς θλίψεις καὶ ἐν τέλει πλήρης ἀθυμίας καὶ ἀσθενῶν, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν του, ἔνθα ἀνέμενον αὐτὸν γράμματα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ἀγγέλλοντα τὰ κατὰ Παυλῖνον.

Ὁ Βασίλειος ἔσπευσε νὰ γνωρίσῃ ταῦτα διὰ γράμματος εἰς τὸν Μελέτιον. Ἡ ἀγανάκτησις τοῦ ἱεροῦ ἀνδρὸς ἦτο σφοδρά, διότι οἱ περὶ τὸν Παυλῖνον «στασιασταί» [2], ὡς ἀπεκάλει αὐτούς, ἐπαρθέντες ἐκ τῆς ἐπιτυχίας των, προέτεινον ἤδη καὶ ὅρον πίστεως, καθ' ὃν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς μερίδος τοῦ Μελετίου, εἶχον δ' ἐπιπροσθέτως προσελκύσει καὶ τὴν συμπάθειαν τοῦ Τερεντίου. Οὗτος ἦτο ἀρμένιος στρατηγός, ἔμπιστος τοῦ Οὐάλεντος καὶ παλαιὸς φίλος τοῦ Βασιλείου. Ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος [3] κρίνει αὐστηρῶς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Τερεντίου, τὸν ὁποῖον ἐμφανίζει ὑπο-

1. Migne, ser. lat., 13, 356-57· Damasi papae... ad Paulinum episcopum Antiochenae civitatis.—Epistola : Dilectissimo Fratri Paulino Damasus.—Epistola IV Confessio fidei catholicae quam Damasus misit ad Paulinum Antiochenum episcopum.

2. Ἐπιστ. 216· «.. εὐθὺς ἡμᾶς ἐκ τῆς ἀνατολῆς κατέλαβε γράμματα, σημαίνοντα τοῖς περὶ τὸν Παυλῖνον ἀπὸ τῆς Δύσεως ἐπιστολάς τινας, ὥσπερ τινὸς ἀρχῆς συνθήματα, κεκομίσθαι, *καὶ μέγα φρονεῖν τοὺς στασιαστάς* τοῦ μέρους ἐκείνου, καὶ ἐπαγάλλεσθαι τοῖς γράμμασιν...».

3. l. xxx, 1.

κριτήν, κρύπτοντα ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπίφασιν τῆς σοβαρότητος, δολιότητα καὶ αἱμοδιψίαν. Ὁ Βασίλειος ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Τερέντιον γράμμα, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἡ πρᾶξις τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καταδικάζεται, ἡ δὲ ὀρθοδοξία τοῦ Παυλίνου τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ, διότι οὗτος ἐσφαλμένως φρονῶν περὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς τριαδικῆς θεότητος, περιέπιπτεν εἰς τὸν σαβελλιανισμόν. «Οἱ τῆς κατὰ Παυλῖνον συντάξεως ἀδελφοὶ[1]—ἔγραφε πρὸς τὸν Τερέντιον—διαλέγονταί τινα τῇ ὀρθότητί σου, περὶ τῆς πρὸς ἡμᾶς ἑνώσεως. Ἡμᾶς δὲ λέγω, τοὺς τῆς μερίδος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ Μελετίου τοῦ ἐπισκόπου· οὓς καὶ γράμματα ἀκούω νῦν τῶν δυτικῶν περιφέρειν, αὐτοῖς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν ἐκκλησίας ἐπιτρέποντα, *παραλογιζόμενα δὲ τὸν θαυμασιώτατον ἐπίσκοπον τῆς ἀληθινῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας Μελέτιον*. Καὶ οὐ θαυμάζω τοῦτο. Οἱ μὲν γὰρ ἀγνοοῦσι παντελῶς τὰ ἐνταῦθα· οἱ δὲ καὶ δοκοῦντες εἰδέναι, φιλονεικότερον μᾶλλον ἢ ἀληθέστερον αὐτοῖς ἐξηγοῦνται». Ὁ ἐπίσκοπος λοιπὸν τῆς *ἀληθινῆς* ἐκκλησίας ἦτο ὁ Μελέτιος. Οἱ ἐν τῇ Δύσει ἔπλεον εἰς σκότος ἀγνοίας περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐφιλονείκουν μᾶλλον, ἐπειδὴ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ δώσωσιν ἀληθεῖς ἐξηγήσεις περὶ τούτων· ἀπέκρυπτον δὲ καὶ τὰ ἀληθῆ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀθανάσιος εἶχε γράψει πρὸς τὸν Παυλῖνον. Δυνατὸν τὰ ἐκ Ρώμης γράμματα νὰ εἶχον μαρτυρίαν περὶ τοῦ Παυλίνου· ἀλλ' ἡ μαρτυρία αὕτη οὐδόλως ἠδύνατο νὰ πείσῃ τὴν μερίδα τοῦ Μελετίου, ὅπως ἀγνοήσῃ τοῦτον, ἢ ἀπομακρυνθῇ τῆς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίας, ἢ θεωρήσῃ μικρὰ τὰ ἀρχικὰ αἴτια τῆς διαστάσεως καὶ ὑπολάβῃ μικρὰν τὴν δογματικὴν διαφοράν. «Ἐγὼ γὰρ—ἐξακολουθεῖ ὁ Βασίλειος—οὐχ ὅπως εἰ ἐπιστολήν τις ἐξ ἀνθρώπων δεξάμενος, ἐπ' αὐτῇ μέγα φρονεῖ, τούτου ἕνεκεν ὑποσταλῆναί ποτε καταδέξομαι· ἀλλ' οὐδ' ἂν ἐξ αὐτῶν ἥκῃ τῶν οὐρανῶν, μὴ στοιχῇ δὲ τῷ ὑγιαίνοντι λόγῳ τῆς πίστεως, δύναμαι αὐτὸν κοινωνὸν ἡγήσασθαι τῶν ἁγίων»[2]. Ἀκολούθως ὁ Βασίλειος ἐκτίθησι περιεκτικώτατα, ἀλλὰ μετὰ θαυμαστῆς σαφηνείας, τὸ ἀναφυὲν σοβαρὸν ζήτημα οὐσίας καὶ ὑποστάσεως. Οἱ ἀρειανοί, ἀφορμὴν τῆς διαβολῆς τῆς πίστεως τῆς Νικαίας καὶ τῆς ἀποστασίας των εἶχον τὴν λέξιν «ὁμοούσιος», τῆς ὁποίας διαστρεβλοῦντες τὴν ἔννοιαν, ἔλεγον «τὸν υἱὸν καὶ τὴν ὑπόστασιν ὁμοούσιον»· ἠγωνίζοντο δὲ κυρίως εἰς τοὺς λόγους των οὐχὶ νὰ ἐμπεδώσωσι τὰς ἰδίας των αἱρετικὰς δοξασίας, ἀλλὰ νὰ διαβάλωσι τὴν ὀρθὴν πίστιν, ὅπως οὕτω δυνηθῶσι νὰ διασαλεύσωσι τὰς πεποιθήσεις τῶν ὀπαδῶν της. Ἐὰν

---

1. Ἡ πρώτη θλιβερὰ ἐντύπωσις ἐκ τοῦ ἀτυχοῦς διαβήματος τῆς Ρώμης, τοῦ προκαλέσαντος τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Βασιλείου, εἶχε παρέλθει καὶ ἤδη ἠρεμώτερος ὁ ἱερὸς ἀνήρ, ἀποκαλεῖ «ἀδελφοὺς» τοὺς περὶ τὸν Παυλῖνον. Τὸ ὅλον ὅμως πνεῦμα τῆς ἐπιστολῆς δεικνύει σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ «στασιαστῶν», πολεμούντων «τὴν ἀληθινὴν τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν».

2. Ἐπιστ. 214.

οἱ ὀρθόδοξοι ἐποιοῦντο μὲν διάκρισιν τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος, ἐδέχοντο δ᾽ ὅμως μίαν ὑπόστασιν αὐτῆς, θὰ κατηγοροῦντο ἐπὶ σαβελλιανισμῷ ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν. Κατὰ τὸν Σαβέλλιον, ὁ Θεὸς εἶναι εἷς κατὰ τὴν ὑπόστασιν, ἀναλόγως δὲ τῶν ἰδιαιτέρων ἀναγκῶν, ἄλλοτε λαμβάνει πρόσωπον πατρός, ἄλλοτε υἱοῦ, διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς σωτηρίας ἡμῶν, καὶ ἄλλοτε τοῦ πνεύματος. Ὑπόστασις καὶ οὐσία δὲν ταὐτίζονται. Καὶ οἱ δυτικοὶ ἐδέχθησαν τὸν ἑλληνικὸν ὅρον οὐσία, ἀφοῦ δὲν εἶχον ἀντίστοιχον εἰς τὴν γλῶσσάν των, διὰ νὰ διατηρήσωσιν ἀσύγχυτον καὶ εὐκρινῆ τὴν διαφορὰν τῶν ὀνομάτων. «Ὃν ἔχει λόγον — γράφει ὁ Βασίλειος — τὸ κοινὸν πρὸς τὸ ἴδιον, τοῦτο ἔχει ἡ οὐσία πρὸς τὴν ὑπόστασιν». Ὁ λόγος τῆς οὐσίας εἶναι κοινός, ἀλλ᾽ ἡ ὑπόστασις θεωρεῖται εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς πατρότητος, ἢ τῆς υἱότητος, ἢ τῆς ἁγιαστικῆς δυνάμεως. Ὥστε ἡ θεότης ἐν τῇ ἑνότητι αὐτῆς εἶναι ὁμοούσιος, ἐπιγινώσκομεν δὲ τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα «ἐν τῇ ἀπηρτισμένῃ καὶ ὁλοτελεῖ ἑκάστου τῶν ὀνομαζομένων ὑποστάσει»[1].

Οὕτω περιεκτικῶς ὁ Βασίλειος, διὰ τοῦ γράμματος αὐτοῦ πρὸς τὸν Τερέντιον ἔλυε τὸ ζήτημα τῆς ἐννοίας οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἢ προσώπου, ἀναιρῶν καὶ τὸν σαβελλιανισμὸν καὶ τὰς δοξασίας τοῦ Μαρκέλλου. Τὴν ἐνέργειαν τοῦ Δαμάσου ἐκάκισεν ὡς μονομερῆ, ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀρχὴν τῆς ἐπιλύσεως τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων διὰ συνόδου ἐκπροσωπούσης τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν. Ἐνῷ αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι καὶ ὁ Βασίλειος ἠγωνίζοντο ἐκ παντὸς τρόπου νὰ διασώσωσι τὴν ἑνότητα ταύτην καὶ ἐζήτουν, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ, διὰ τῆς συμμετοχῆς τῆς Δύσεως, ἐξετασθῶσι τὰ διαταράσσοντα τὰς ἐκκλησίας ζητήματα, αἴφνης ὁ Δάμασος αὐθαιρέτως ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου, ἐκδηλώσας οὕτω τὰς πραγματικάς του προθέσεις. Ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ἀπόλυτον καὶ μόνον κριτὴν καὶ ἐξουσιαστὴν συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας, δυνάμει τῆς ἐξουσίας καθὼς ἐνόμιζε τοῦ Πέτρου[2]. Οἱ προστάται τῶν ἐκκλησιῶν ὤφειλον νὰ ὑποτάσσωνται εἰς αὐτόν.

1. Αὐτόθι. Πρβλ. B. Bartmann, Précis de théologie dogmatique[4]. Trad. de l' allem. par M. Gautier. Mulhouse, 1941, I, 197. G. Bardy, Didyme l' Aveugle. Paris, 1910, σ. 60. A. Michel, ἐν Dictionnaire de théologie catholique, VII[1], 369 ἑξ. Ζ. Ρώση, Σύστημα δογματικῆς τῆς ὀρθοδ. καθολ. Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις, 1903, Α', 287.

2. Ὁ Ἱερώνυμος εὑρισκόμενος ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου. Εἶχε ζητήσει τὰς ὁδηγίας τοῦ Δαμάσου· «ἐπὶ τῆς πέτρας ταύτης (τοῦ Πέτρου) — ἔγραφε — γνωρίζω ὅτι ἔχει οἰκοδομηθῆ ἡ Ἐκκλησία. Ὅστις, ἐκτὸς τοῦ οἴκου τούτου, γευθῇ τοῦ Ἀμνοῦ, εἶναι βέβηλος. Ὅστις δὲν εὑρεθῇ ἐντὸς τῆς κιβωτοῦ ταύτης τοῦ Νῶε, θὰ ἀπολεσθῇ ὅταν κατισχύσῃ ὁ κατακλυσμός». Μὴ δυνάμενος νὰ ἐννοήσῃ τὴν διαφορὰν οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, ἔγραφε· «Γενεά τις ἀρειανῶν, οἱ βάρβαροι, ἀπαιτοῦσι παρ᾽ ἐμοῦ, τοῦ Ρωμαίου, λέξιν ὅλως νέαν, τὴν τῶν τριῶν ὑποστάσεων...» (Hieronymi, Epist. XV ad Damasum, 2, 3, ἔκδ. J. Labourt). Εἰς τὴν ἐπιστολὴν

Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀντιοχείας ἦτο ἁπλῶς «ἀπεσταλμένος» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης[1]. Τοιαύτην πορείαν ἀκολουθῶν ὁ Δάμασος, ὄχι μόνον θὰ ἀντίκρυζε τὴν κρατερὰν καὶ ἄκαμπτον ἀντίστασιν τῶν ἀνατολικῶν, ἀλλὰ θὰ περιέπιπτεν ἀναποφεύκτως καὶ εἰς σφάλματα δεινά, πλήττοντα θανασίμως τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα[2].

(Συνεχίζεται)

ὅμως 146 μετριάζει πολὺ τὰς κολακευτικὰς ταύτας ἐκφράσεις· «Ἀληθῶς, ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης οὐδόλως εἶναι ἐξ ἄλλου εἴδους, πᾶσα δὲ ἄλλη ἐκκλησία τοῦ σύμπαντος ἐξ ἄλλου εἴδους. Ἡ Γαλατία, ἡ Βρεττανία, ἡ Ἀφρικὴ καὶ ἡ Περσία καὶ ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἰνδία καὶ πᾶσαι αἱ βάρβαροι χῶραι, λατρεύουσι τὸν αὐτὸν Χριστόν, τηροῦσαι τὸν αὐτὸν κανόνα τῆς ἀληθείας. Ἐὰν ζητήσωμεν ποῦ κεῖται ἡ αὐθεντία, ὁ κόσμος εἶναι μεγαλύτερος τῆς πόλεως (orbis major est urbe). Πανταχοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἐπίσκοπος, εἰς Ρώμην, εἰς Ἐγγούβιον, εἰς ΚΠολιν...ὑπάρχει τὸ αὐτὸ ἀξίωμα, ἡ αὐτὴ ἱερωσύνη. Οὔτε ἡ δύναμις τοῦ πλούτου, οὔτε ἡ ταπεινότης τῆς πενίας θέλουσι τὸν ἐπίσκοπον ὑψηλότερον ἢ χαμηλότερον. Ἐν τέλει, πάντες εἶναι οἱ διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων».

1. A. Clerval, ἐν Dictionn. de théol. catholigue, IV[1], 35.

2. Εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις τοῦ F. Cavallera (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 155)· «Εἶναι θλιβερόν, ὅτι ὁ Δάμασος δὲν ἔσχεν οὔτε τὸ πνεῦμα ἀρκούντως εὐρύ, οὔτε τὴν καρδίαν ἀρκούντως μεγάλην, ὥστε νὰ περιφρονήσῃ ζητήματα ἐθιμοτυπίας καὶ νὰ παρέμβῃ ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῶν διωκομένων». Προφανῶς ὅμως δὲν εἶναι ζήτημά τι «ἐθιμοτυπίας», τὸ προκαλέσαν τὴν ἀντεκκλησιαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ Δαμάσου, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ σχεδίου καταστρωθέντος ἐπιμελῶς ἐν Ρώμῃ.

THE BOOK OF HABAKKUK

INTERPRETED

Chapter I

BY

A. P. HASTOUPIS, TH. D., PH. D.

LECTURER AT THE UNIVERSITY OF ATHENS

ויעבר He passes onward through the land (under the metaphor of the wind). The two words חלף and עבר occur again in Is. 8, 8, being said of the Assyrian armies under the figure of an overwhelming flood (וְחָלַף בִּיהוּדָה שָׁטַף וְעָבַר עַד־צַוָּאר יַגִּיד); but both words are used of windstorms, the first in Is. 21, 1 (כְּסוּפוֹת בַּנֶּגֶב לַחֲלוֹת) and the second in Pr. 10, 25 (כַּעֲבוֹר סוּפָה וְאֵין רָשָׁע).

ואשם The LXX has καὶ ἐξιλάσεται. The verb ἐξιλάσκομαι usually renders the כפר ; in the present case, it may render a Piel privatum אִשֵּׁם. The V has "corruet", reading some form of שמם (= be desolated, appalled), perhaps וַיִּשֹּׁם or וַיָּשֵׁם. The Hebrew אָשֵׁם (=be or become guilty) seems to be corrupted, if it is not an addition as this is favored by the irregularity of the Versions and its inconvenience in the meaning. A convenient rendering is that which is based on the transfer of the verb, concerned here, to the next clause: "but guilty is he whose strength is his god", i. e. one who deifies his own power incurs moral guilt. Such a transfer and emendation of the word ואשם to וַיָּשֵׁם (Grätz, Wellhausen, Nowack, Marti[62], Duhm[63]) gives a better translation. The consequence of the tenses, violated in the M, is restored by this reading and helps for a further understanding of the following clause. Stonehouse, seeing that the וְאָשֵׁם is unexpected, as it states of what the Chaldean is and not what he does, follows the V[64]. Doing so, Stonehouse forgot that the Hebrew שמם has not an active meaning and that the Latin "corruet" may be passive.

---

62. At. Stonehouse, op. cit.. p. 178. See also Expositor's Bible, p. 135.
63. Op. cit., p. 28. See also K.
64. Stonehouse, op. cit., p. 178.

זו כחו לאלהו The V follows literally the M. The LXX omits the suffix in כחו and reads dogmatically לאלהי for לאלהו (cp. אֱלֹהַי קְדֹשִׁי in the next v.). The word זו is here used as a demonstrative (cf. Ps. 12,8 (מִן הדור זו לְעוֹלָם); it is more often a relative (see RV "he whose might is his god"). Stonehouse gives a fair rendering: "this one—his strength is his god", taking the 'זו a demonstrative casus pendens[65] rather than a case of apposition (Davidson, Driver)[66]. Duhm omits זו and reads the trimeter וַיָּשֶׂם כחו לֵאלֹהָיו; he prefers אלהיו to אלהו which occurs only here with a suffix[67]. Ward gives two readings: ויאשם זבח לאלהו (a change of כ to ב)=he offers a propitiatory sacrifice to his god (cp. Nu. 31,19, 24, 50. I S. 15, 15, 21 of the sacrifices for purification after a battle when the soldiers were considered ceremonially unclean) or וַיָּשֶׂם מזבחו לאלהו = he setteth up his altar to his god[68]. The reading on which I based my translation is וישם זו כחו לאלהו; it is conjectural but not far - fetched. For such pride and self - glorification, cp. Is. 14,14. 47,7. Dan. 4,30. Thus Mezentius the despiser of the gods, speaks in Virgil "Dextra mihi deus et telum, quod missile libro, nunc adsint" Aen., X. 773; cp. Statius "Virtus mihi namen, et ensis, quem teneo" Theb., III 615[69].

V. 11 is made up of two tetrameters.

VV. 12—17. This part is a renewed appeal of the prophet to his God: if יהוה is righteous and mighty, why does he allow the wicked to devour the righteous? The invader who was appointed by God to punish the wrongdoers in Israel appears as a rapacious and inhuman enemy, bringing destruction to the righteous as well as to the sinners. The advanced Chaldean action dates the passage at about the time of the first captivity (597 B. C.). The topical analysis of this action is as follows: v. 12 The prophet's assurance in Yahweh. VV. 13 - 16 The prophet's difficulty. V. 17 The prophet's question. Giesebrecht, Wellhausen, Marti and Nowack put this oracle after that in vv. 1,2-4 and date it in exilic or post-exilic times. Budde and Cornill put that also after 1,2-4 but they refer it to Assyria's

65. Stonehouse, ibid.
66. Cambridge Bible, p. 70. New - Century Bible, p. 71.
67. Op. cit., p. 28.
68. Intern. Crit. Comm., p. 10 f.
69. At The Pulpit Comm., p. 3.

oppression of Judah[70]. Smith refers it to Assyria's or rather Egypt's oppression[71]. Stonehouse takes it as a continuation of the prophet's remonstrance[72]. According to Wade this section is a continuation of the section vv. 2-4, the sequence being interrupted by the quotation from an earlier oracle contained in vv. 5-11[73], and dates after 597 and possibly after (though not long after) 587[74]. Other opinions are similar to these already mentioned[75].

V. 12

M הלוא אתה מקדם יהוה אלהי קדשי לא נמות יהוה למשפט שמתו וצור להוכיח יסדתו׃

LXX Οὐχὶ σὺ ἀπ' ἀρχῆς Κύριε ὁ Θεὸς ὁ ἅγιός μου; καὶ οὐ μὴ ἀποθάνωμεν. Κύριε εἰς κρίμα τέταχας αὐτόν, καὶ ἔπλασέ με τοῦ ἐλέγχειν παιδείαν αὐτοῦ.

V Numquid non tu a principio Domine Deus meus, sancte meus, et non moriemur? Domine in judicium posuisti eum: et fortem, ut corriperes, fundasti eum.

T Art not thou from of old, O Lord? My holy God, we shall not die! O Lord, thou hast made him for judgement! And thou, O Rock, hast established him for chastisement.

הלוא וג' The opening question should end at the fourth word יהוה; this word seems to find a better place between אתה and מקדם which should become the predicate of the clause. Cp. Mic. 5,1 וּמוֹצָאֹתָיו מִקֶּדֶם מִימֵי עוֹלָם and Ps. 74,12 וֵאלֹהִים מַלְכִּי מִקֶּדֶם. The LXX puts the interrogation after קדשי; the V after נמות. The prophet recalls to the mind of God His immutability. To the question an affirmative answer is expected. The unchangeableness is one ground of confidence in the corrective and not the destructive nature of the chastisement.

אלהי קדשי The LXX gives a better reading אֱלֹהֵי קָדְשִׁי (קֹדֶשׁ = apartness, sacredness of God) = ὁ Θεὸς ὁ ἅγιός μου for the M. אֱלֹהַי קְדֹשִׁי (=my God, my Holy one). The V renders the M. In the

70. Pfeiffer, op. cit. p. 599.
71. Expositor's Bible, p. 124.
72. Op. cit., p. 41.
73. Westm. Comm., p. 177.
74. Ibid., p. 150.
75. Stonehouse, op. cit, p. 65 ff., where a systematic exposition of several views is found.

translation given above I followed the LXX. The prophet speaks in the person of the righteous people and he refers to God's holiness (adapted from Isaiah's title of Yahweh: קדוש ישראל "the Holy One of Israel", Is. 1,4 et al.) as a second ground of hope, because, although God must punish sin, He will not let the sacred nation, the chosen guardian of the faith and the Covenant, perish utterly. He then expresses the following confidence.

לא נמות Although the M and the Versions have the same reading, some scholars (Ewald, Kuenen, Nöldeke, Ward et al.)[76] agree with the Jewish commentator Rashi thinking that לא נמות is a תִקּוּן הַסֹּפְרִים (scribal emendation) for לא תמות altered for reverence's sake, on account of the mere verbal association of the word מות (= die) with God. Duhm holds to the rabbinical opinion, reading however לא ימות[77]. But the prophet's argument seems to require the traditional text, expressing the very consolation to which the prophet's confidence leads. Since Yahweh is Israel's Holy one, He is a guarantee against the people's annihilation at the hands of the Chaldeans.

למשפט שמתו The prep. ל marks the aim or object. See above v. 9 לחמס. The thought passes through the prophet's mind that the Chaldean is appointed by God to execute His punishment on Israel (cp. Jer. 30,11. 46,28). According to Ward the second couple of the verse (יהוה למשפט וגו׳) is an intrusion "quite out of place and anticipates the answer to the complaint which it interrupts. It was added to explain God's providence"[78].

וצור וגו׳ The word צור is a poetical title of God, designating Him as the unchangeable support or refuge of His people (cp. Deut. 32,4, 15, 18, 30, 37. II S. 23,3. Ps. 18,2, 31. 37,19, 14 etc. See also Num. 1,6. 2,12). The LXX has καὶ ἔπλασέν με τοῦ ἐλέγχειν παιδείαν αὐτοῦ, reading ויצרני for וצור and יסרתו (a form of יָסַר = discipline, chasten, admonish, which is found nowhere in Hebrew) for יסדתו. Jerome says that the reading of the LXX is meant in the person of the prophet announcing his call and office[79]. Duhm reads the trimeter וְצִיר לְהוֹכִיחַ יְסַדְתּוֹ (="Und schufst es als Boten fürs Ahnden?")[80]. The

76. Intern. Crit. Comm., p. 12. Cp. also AT.
77. Op. cit., p. 30. Cp. also K "b לא נמות b glossa ad 12 b".
78. Intern. Crit. Comm., p. 11.
79. At The Pulpit Comm., p. 4.
80. Op. cit., p. 30.

Chaldean is again the instrument of chastisement which here is defined as corrective. He is, like the Assyrian, the rod of God's anger (Is. 10,5 ff.). The thought, however, of a holy God correcting His people's shortcomings is not entertained by the prophet's mind for more than a moment. It is succeeded by perplexion arising from God's everlastingness and holiness uncompromised as they are to the overdone work of the oppressors; what, already, the Chaldean discharges is no correction but destruction.

V. 12 contains two tetrameters and two trimeters [81].

V. 13

M טהור עינים מראות רע והביט אל עמל לא תוכל למה תביט
בוגדים תחריש בבלע רשע צדיק ממנו :

LXX Καθαρὸς ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ μὴ ὁρᾶν πονηρὰ καὶ ἐπιβλέπειν ἐπὶ πόνους ὀδύνης· ἵνα τί ἐπιβλέπεις ἐπὶ καταφρονοῦντας; παρασιωπήσῃ ἐν τῷ καταπίνειν ἀσεβῆ τὸν δίκαιον;

V Mundi sunt oculi tui, ne videas malum; et respicere ad iniquitatem non poteris: quare respicis super iniqua agentes, et taces devorante impio justiorem se?

T Too pure in eyes art thou to see evil and thou canst not gaze upon wrongdoing. Why then dost thou gaze upon faithless men, and keep silent when the wicked swallows up him that is more righteous than himself?

טהור עינים (= pure in eyes). The word "too" in my translation comes from the comparative מן in the following מראות. The genitive עינים is gen. of specification (for other examples see Is. 6,5 אוי לי כי איש טמא־שפתים אנכי. Ps. 24,4. Pr. 22.11. Job 17, 9 etc. The LXX qualifies directly the עינים instead of the meant יהוה, and, because the טהור is in the singular, it reads עין. The same meaning might be given by identification of the ם of the plural to the first letter of the next word. Besides that the ם of the plural might fall out as the same to the first letter of the next word [82]. The V according to the M qualifies God. The fact that God by His nature is opposite to all that is evil (Ps. 5,5, 6 כי לא אל־חפץ רשע אתה וג׳) renders incomprehensible the unconcern with which He appears to look on the Chaldean, outraging all right and justice.

מראות רע Of the two meanings of the מן a) "away from" [seeing]

81. Westm. Comm., p. 170. Duhm, op. cit., p. 30.
82. Duhm, op. cit., p. 32.

(cp. Gen. 17,1 וַתִּכְהֶיןָ עֵינָיו מֵרְאֹת) and b) "too much for", I prefer the second "too pure in eyes to see evil" (cp. Gen. 4,13 גָּדוֹל עֲוֹנִי מִנְּשֹׂא etc.).

והביט וג׳ One would expect the LXX to refer this clause directly to the "eye", which, consequently, would be the subject of the infin. הביט: ἐπιβλέπειν (ἐπὶ πόνους ὀδύνης). But it does not happen; the subject of הביט is God. The word ἐπὶ renders probably the Hebrew על instead of the אל of the M. ᾿Οδύνης instead of δυνήσῃ is a clerical error. Rahlfs puts δυνήσῃ in the text after MS A et al[83]. For the construction of the verb יכל with infin. see Is. 57,20. Jb. 4,2 etc. The second clause being a parallel to the first gives a similar meaning. עמל is wrongdoing as well as distress occasioned by it; both of them are strange to God's immutability and holiness. And yet he permits these evil men to afflict the chosen people. This is the prophet's perplexity, which he lays before the Lord.

למה תביט וג׳ Duhm reads מה instead of למה, considering the ל as repetition of the last letter of the previous word[84]. The word בגד is used in Is. 21,2. 24,16. 33,1 in connection with another inhuman power: the Assyrians. Here it refers to the Chaldeans (according to Budde and his followers to the Assyrians), because of their faithless and rapacious conduct.

תחריש "keepest silent" or "lookest on silently, without interfering"; cp. Is. 42,14; Ps. 50,21. Although this word belongs metrically to the third clause, it refers, in meaning, to the next one.

בבלע וג׳ For the figure of speach cp. Is. 49,19; Ps. 35,25; Lam. 2,16. Cp. also Plautus, Bacch. 1, 8, 28 "animam alicuius exsorbere". For רשע cp. the same word in v. 4 (see above).

צדיק ממנו So V, but LXX omits the word ממנו. Aquila, Theodotion and Symmachus have τὸν δικαιότερον αὐτοῦ. Ward[85] and Duhm[86] follow the LXX and consider the word as an added gloss, because it was not thought that one fully righteous could be swallowed up by the wicked. Most of the scholars keep it as natural and expressive. The man that is more righteous than the Chaldean oppressor seems

83. Rahlfs' Septuaginta, vol. II, p. 534.

84. Op. cit., p. 32.

85. Intern. Crit. Comm., pp. 11 and 12. Note also the omission of the half of the v. 13, evidently by mistake.

86. Op. cit., p. 32.

to be, generally[87], the righteous of all the suffering nations. Particularly, however, the righteous of Israel may be in the prophet's mind. Delitzsch and Keil think that the persons intended are the godly portion of Israel, who suffer with the guilty[88]. With all their wickedness the people of Yahweh are better than the Chaldeans. How, then, can Yahweh justify himself for making the present choice? The same perplexed questioning is continued in the next verse.

V. 13 is made up of four tetrameters.

V. 14

M ותעשה אדם בדגי הים כרמש לא־משל בו׃

LXX Καὶ ποιήσεις τοὺς ἀνθρώπους ὡς τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης, καὶ ὡς τὰ ἑρπετὰ τὰ οὐκ ἔχοντα ἡγούμενον;

V Et facies homines quasi pisces maris, et quasi reptile non habens principem.

T For thou makest men like fish of the sea, like reptiles with no ruler.

ותעשה וגו׳ Duhm reads the apoc. form וַתַּעַשׂ and leaves out the article in הַיָּם[89]. K reads וַיַּעֲשֶׂה. The prophet appeals movingly to God by showing the indignity with which the people are treated. His deep complaint comes as a consequence of Yahweh's indifference to the tyranny of the wicked over the righteous.

כדגי הים Defenseless, without rights, readily taken by the skillful fisherman.

כרמש וגו׳ The LXX prefixes a ו (καί). They are as reptiles, despised, and without protector. The term is, in strictness, inclusive of both land and water reptiles (see Gen. 1,26. 6,7; IK. 4,33; here it denotes especially small marine creatures (Ps. 104,25).

לא משל בו agrees in number with רמש; but as the רמש is used collectively, the בו may refer to the רמש as well us the דגי. The people seem to be deprived of God's care and left to be the prey of the spoiler, as if of little worth (cp. Is. 63,19). They are reduced to a state of confusion and they lack all organization for self protection (cp. Pr. 6,7 of ants, 30,27 of locusts). The Lord controls the movements of the Chaldeans, and is in a sense responsible for their conduct (cp. Jb. 9,24); but if they have gone beyond the divine commission (cp. Is. 47,6, 7. 10,7), why does he not interfere?

87. Westm. Comm., p. 178. New-Century Bible, p. 72 f.
88. The Pulpit Comm., p. 4.
89. Op. cit., p. 34.

V. 14 is made up of one tetrameter and one trimeter.

V. 15

M כלה בחכה העלה יגרהו בחרמו ויאספהו במכמרתו על כן ישמח ויגיל׃

LXX Συντέλειαν ἐν ἀγκίστρῳ ἀνέσπασε, καὶ εἵλκυσεν αὐτὸν ἐν ἀμφιβλήστρῳ, καὶ συνήγαγεν αὐτὸν ἐν ταῖς σαγήναις αὐτοῦ. Ἕνεκεν τούτου εὐφρανθήσεται καὶ χαρήσεται ἡ καρδία αὐτοῦ.

V Totum in hamo sublevavit, traxit illud in sagena sua, et congregavit in rete suum. Super hoc laetabitur et exultabit ;

T He brings them all up with the hook ; He drags them away in his net, and he gathers them up in his seine. So he rejoices and exults ;

כלה בחכה For the rendering of the LXX συντέλειαν see above (v. 9). For the metaphor here used cp. Jer. 16,16. See also Am. 4,2.

העלה The short vowels ◌ֳ ◌ֱ have been changed into ◌ַ ◌ֶ before the guttural ע (see also Jos. 7,7 הַעֲבַרְתָּ. Ward overcomes the difficulty, which he meets in the metre, by omitting בחכה העלה. According to him these words are inappropriate, as the Chaldean captures were wholesale, and there is no sacrifice to the hook [90].

וגרהו The LXX prefixes a ו (καὶ). The verb גרר literally means "sweep along" (Pr. 21,7).

וחרמו "in his net", any kind of net. The LXX renders it ἀμφίβληστρον (=cast-net).

במכמרתו The rendering of the LXX (σαγήνη) gives the Hebrew מִכְמֶרֶת (which occurs only here, v. 16 and, with one vowel different, in Is. 19,8 מִכְמֹרֶת) the meaning of a large drag - net, or seine (cp. the metaphorical meaning of the verb σαγηνεύω "to sweep clear" in Herod. III, 149 al., of conquering a country).

על כן ישמח וג׳ The Versions connect the clause with the next verse. His rejoice comes of his successful haul, unclouded, as if it should be, by any sense of insecurity or any fear of a Nemesis. His fishing implements, having satisfied him with the accumulation of countries, peoples, and booty, come in the following verse to the point of being deified.

V. 15 gives two pentameters (3 : 2 and 2 : 3) [91].

---

90. Intern. Crit. Comm., p. 12.

91. Westm. Comm., p. 170. Duhm, op. cit., pp. 34 and 36.

V. 16

M על כן יזבח לחרמו ויקטר למכמרתו כי בהמה שמן חלקו ומאכלו בראה׃

LXX Ἕνεκεν τούτου θύσει τῇ σαγήνῃ αὐτοῦ καὶ θυμιάσει τῷ ἀμφιβλήστρῳ αὐτοῦ, ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐλίπανε μερίδα αὐτοῦ καὶ τὰ βρώματα αὐτοῦ ἐκλεκτά.

V Propterea immolabit sagenae suae, et sacrificabit reti suo; quia in ipsis incrassata est pars ejus, et cibus ejus electus.

T So he sacrifices to his net and makes offerings to his seine; for through them his portion is fat, and his food is abundant.

יזבח....ויקטר The imperfects are frequentative. The instruments to which the Chaldean sacrifices are his armies or his weapons of war, generally his power. Herodotus (IV. 59,60) states of sacrifices which the Scythians offered to the scimitar, the symbol of the war-god Ares; see also Justin, Hist., 43,3. But this is not the case in the present verse. What we have here is a figure of speech expressive of the fact that the Chaldeans deified their own prowess (see above v. 11). In reality, the Chaldeans were loyal and devoted worshippers of Marduk, Nebo and Shamash, as it is shown by the inscriptions of Nabopolassar and his son Nebuchadrezzar (cp. also Is. 46,1). The description, evidently, is made from the standpoint of a Hebrew prophet[92].

בהמה Only again in Ex. 30,4. 36,1 for the more usual בהם or בם; the fem. בהנה is also found three times, Lev. 5,22; Num. 13,19 and Jer. 5,17.

ומאכלו בראה The word מַאֲכָל is elsewhere masc. בריא for בריאה is a preferable reading, as ה seems to be a dittograph of the first letter of the following word. In Hebrew there are two synonyms for "fat", which are perhaps best distinguished by the rendering I gave above. Driver translates "his portion is rich, and his food fat"[93].

The v. 16 gives two pentameters.

V. 17

M העל כן יריק חרמו ותמיד להרג גוים לא יחמול׃

LXX Διὰ τοῦτο ἀμφιβαλεῖ τὸ ἀμφίβληστρον αὐτοῦ, καὶ διὰ παντὸς ἀποκτέννειν ἔθνη οὐ φείσεται.

92. New-Century Bible, p. 73 f. Westm. Comm., p. 179. Intern. Crit. Comm., p. 12 "the sacrifice was to the gods of war, such as Marduk and Adad and Ishtar".

93. New-Century Bible, p. 74.

V Propter hoc ergo expandit sagenam suam, et semper interficere gentes non parcet.

T Shall he for ever unsheath his sword, and continuously slay nations unsparingly?

הַעַל־כֵּן וגו׳ The Versions give an affirmative rendering. Such a rendering is followed by Duhm (עַל־כֵּן יָרִיק חַרְמוֹ תָּמִיד לַהֲרֹג גּוֹיִם לֹא יַחְמוֹל)[94]. The M. gives the following meaning "will he therefore empty his net ...." ? It is consequent to the fishing metaphor, but it is based on the wrong text. The words העל כן יריק חרמו stand for העולם יריק חרבו (Giesebrecht, Wellhausen, Nowack, Marti[95], Smith[96], Driver[97], Stonehouse[98] et al.) which give a better meaning. The עולם is suggested by the parallel word תמיד, whereas the חרבו is demanded by the להרג in spite of the preceding metaphor of fishing. For יריק חרבו see Ex. 15,19 (אָרִיק חַרְבִּי); Lev. 26,33 (וַהֲרִיקֹתִי אַחֲרֵיכֶם חָרֶב); Ezek. 5,2, 12 (וְחֶרֶב אָרִיק אַחֲרֵיהֶם). The LXX ἀμφιβαλεῖ is a free rendering suggested by the following ἀμφίβληστρον.

ותמיד The M division of the v. seems better than that after ותמיד. It corresponds to the parallelism and it is supported by the Versions.

להרוג For the so-called periphrastic future להרוג cp. the similar in Hos. 9,13; Is. 10,32; Ps. 32,9. 49,15 etc. The readings יהרג for להרג and יחדל for יחמול (Wellhausen, Nowack, Smith, Marti)[99] would be very probable, if they were based on the Versions.

לא יחמול Cp. Lev. 1,17; Is. 30,14; Ps. 35,8. The idea in the v. is that the Chaldean carried off his booty and captives and secured them in his own territory, and then set out on new expeditions to aquire fresh plunder and continue his work of destruction. The prophet, at last, discontinues the use of figurative language, and inquires whether the Chaldeans are to be permitted to complete their career of violence. The prophet is, indeed, perplexed. Is there no solution? He is not yet ready to give up, aud determines to await a divine solution.

V. 17 has one trimeter and one pentameter (3 : 2)[100].

---

94. Op. cit., p. 38.
95. At Stonehouse, op. cit., p. 183.
96. Expositor's Bible, p. 133.
97. New-Century Bible, p. 74.
98. Op. cit., p. 183, reading לעולם for עולם.
99. At Stonehouse, op. cit., p. 184.
100. See, however, Duhm, op. cit., p. 38 and Westm. Comm., p. 170.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Παναγιώτου Ἰ. Μπρατσιώτου, Ὁ Ἐκκλησιαστὴς (Εἰσαγωγὴ—Κείμενον Ο'—Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἑβρ.—Σχόλια). Ἀθῆναι 1951.

Τὰ ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα εἰς τὴν Π. Δ. εἶναι ἀκόμη παρ' ἡμῖν τόσον σπάνια, ὥστε μετὰ χαρᾶς πάντοτε ὑποδέχεταί τις τὴν ἔκδοσιν κάθε ὑπομνήματος. Οὕτω μετὰ χαρᾶς ἐδέχθημεν τὴν ἑρμηνείαν εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν τοῦ ἀγαπητοῦ Συναδέλφου κ. Π. Μπρατσιώτου. Ὁ Ἐκκλησιαστὴς διὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ τὰς ἀναπτυσσομένας ἰδέας εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα βιβλία τῆς Π. Δ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀρχαιότερον καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον μεγάλης μελέτης καὶ ἐργασίας. Πολλὰ δὲ εἶναι τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ πολλὰ ἄλυτα ἀκόμη παραμένουν ζητήματα παρὰ τὴν γενομένην ἐργασίαν. Μίαν εἰκόνα τῶν προβλημάτων τούτων ἐναργῆ δίδει τὸ ὑπόμνημα τοῦ κ. Μπρατσιώτου . Ὁ σ. προτάσσει τῆς Ἑρμηνείας μακρὰν Εἰσαγωγήν, εἰς ἣν ἐκτενῶς ἐξετάζονται πάντα τὰ Εἰσαγωγικὰ ζητήματα, ὡς λ. χ. ἡ Λογοτεχνικὴ ὑφή, ἑνότης καὶ οἰκονομία τοῦ βιβλίου, ὁ Συγγραφεύς, ἡ Ἰδεολογία τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, ἡ Φιλολογικὴ σχέσις τοῦ βιβλίου πρὸς τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Π. Δ. κλπ. Ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ σ. δέχεται τὴν ἐκ τοῦ Σολομῶντος προέλευσιν τοῦ βιβλίου, ἣν καὶ ζητεῖ νὰ κατοχυρώσῃ.

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ ἡ Ἑρμηνεία. Προτάσσεται τὸ κείμενον τῶν Ο', ἀκολουθεῖ μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ καὶ ἕπεται ἡ ἑρμηνεία, ἥτις κυρίως γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ο' χωρὶς νὰ παραμελῆται καὶ τὸ Ἑβραϊκὸν κείμενον. Τὸ κείμενον εἶναι κεχωρισμένον κατὰ ἑνότητας, μὲ ἰδιαιτέραν ἑκάστη ἐπιγραφήν, ἥτις χαρακτηρίζει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἑρμηνευομένου τεμαχίου. Ἡ ἑρμηνεία εἶναι ἐκτενής. Ἐνιαχοῦ αἱ ἰδέαι ἴσως νὰ ἔχρῃζον πλατυτέρας πως ἀναπτύξεως. Εἰς μίαν τοιαύτην ἐκτενῆ ἐργασίαν μὲ πλῆθος προβλημάτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διάφορος ἀπόπειρα κατανοήσεως αὐτῶν. Παρὰ τοῦτο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ αἰσθανθῇ τις χαράν, διότι διὰ τῆς παρούσης συγγραφῆς προστίθεται σημαντικὸς λίθος εἰς τὸ ὅλον παρ' ἡμῖν Ἑρμηνευτικὸν οἰκοδόμημα.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

Herders Bibelkommentar. Die Heilige Schrift für das Leben erklärt. Band XVI/2. Die Apokalypse übersetzt und erklärt von Dr Peter Ketter. 1942. Herder und Co Verlagsbuchhandlung. Freiburg i. Br. (σ. 321).

Ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἔσχομεν ἐπανειλημμένως τὴν εὐκαιρίαν νὰ βιβλιογραφήσωμεν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» τόμους τινὰς τῆς ἐν τῷ μεγάλῳ ῥωμαιο-

καθολικῷ ἐκδοτικῷ οἴκῳ τῆς Freiburg in Br. ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου καθηγητοῦ τῆς Π. Διαθήκης Edm. Kalt καὶ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἐκδιδομένης σειρᾶς πρακτικῶν ἑρμηνειῶν τῆς Π. Δ. Τὸ μετὰ χεῖρας ὑπόμνημα ἀνήκει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ W. Lauek ἐκδιδομένην ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ ἐξ ἴσου σπουδαίαν σειρὰν ἑρμηνειῶν τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον αὐτῆς. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπομνήματος τούτου καθηγητὴς Ketter ὁμολογεῖ ἐν τῷ προλόγῳ του, ὡς καὶ πάντες οἱ ἑρμηνευταὶ τοῦ μυστηριώδους τούτου βιβλίου, τοὺς δισταγμούς, μεθ᾽ ὧν ἀνέλαβε τὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ, ἅμα δὲ ἀναδεικνύει τὴν μεγάλην ὠφέλειαν ἐκ τῶν νοητῶν μερῶν αὐτοῦ. Τῆς ἑρμηνείας προτάσσεται ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ (σελ. 1 - 29), ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς κυμαινομένης διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐκτιμήσεως τοῦ βιβλίου καὶ τῆς λογοτεχνικῆς ἰδιορρυθμίας αὐτοῦ, περὶ τοῦ σκοποῦ, τῆς ἐσωτερικῆς ἑνότητος καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἀκολουθητέας ἑρμηνευτικῆς μεθόδου, περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἀποκαλύψεως ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν τεχνῶν καὶ περὶ τῆς θρησκευτικῆς σπουδαιότητος αὐτῆς. Ὡς συγγραφέα τοῦ βιβλίου παραδέχεται καὶ ὁ Ketter τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην, ὡς ἀκολουθητέαν δὲ ἑρμηνευτικὴν μέθοδον προτιμᾷ τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ καλουμένην «ὑπεριστορικὴν» (übergeschichtlich), τοῦ Ἰωάννου κατ᾽ αὐτὸν ἀπευθυνομένου μὲν κατὰ πρῶτον λόγον πρὸς τὰς συγχρόνους αὐτῷ συνθήκας πρὸς διαφώτισιν καὶ παρηγορίαν αὐτῶν, ἀποβλέποντος δὲ γενικώτερον εἰς τὴν διαφώτισιν ὅλου τοῦ μέλλοντος διὰ τῆς ἀναδείξεως τοῦ τελικοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ κατὰ πάντων τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ Θεοῦ. Κυριώτατος δὲ σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ διέγερσις καὶ ἐξασφάλισις τῆς ἐμπιστοσύνης ἐπὶ τὴν θείαν πρόνοιαν καὶ ἐπὶ τὴν ὁριστικὴν κατίσχυσιν τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ἀναδεικνύει διὰ μακρῶν τὴν πολλαπλῆν θρησκευτικὴν σπουδαιότητατοῦ βιβλίου κατὰ τρόπον ἀξιοθαύμαστον διὰ τὸ θάρρος τοῦ συγγραφέως, γράφοντος ὑπὸ τὸ φρικτὸν ἀντιχριστιανικὸν τοῦ Χίτλερ καθεστὼς καὶ ἐν ἀρκούντως διαφανεῖ ἀναφορᾷ καὶ ἀντιθέσει πρὸς αὐτό. Ἐπακολουθεῖ εἶτα ἡ ἑρμηνεία τοῦ βιβλίου (σελ. 30 - 317), ὅπερ κατὰ τὸν Κ. ἀποτελεῖται ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς (α΄ 1 - 20) καὶ δύο κυρίων μερῶν (β΄ 1 - γ΄ 22 : ἃ εἰσὶ καὶ δ΄ 1 - κβ 5 : ἃ μέλλει γενέσθαι μετὰ ταῦτα) καὶ τοῦ ἐπιλόγου (κβ΄ 6 - 21). Τὸ β΄ κύριον μέρος ἀπαρτίζεται κατ᾽ αὐτὸν ἐκ τριῶν πράξεων, ὧν ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰς δοκιμασίας, ὡς τὰς «ἀρχὰς τῶν ὠδίνων» (δ΄ 1 - ια΄ 19), ἡ δευτέρα περιγράφει τὸν ἀποφασιστικὸν ἀγῶνα (ιβ΄ 1 - κ΄ 15) καὶ ἡ τρίτη τὴν τελείωσιν (κα΄ 1 - κβ 5). Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Κ. εἶναι συμφώνως πρὸς τὸν πρακτικὸν χαρακτῆρα τῆς ὅλης ἑρμηνευτικῆς ταύτης σειρᾶς ὀλιγώτερον φιλολογικὴ καὶ περισσότερον θεολογική, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν θεολογικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν νοημάτων τοῦ βιβλίου, ἐν εἰδικῇ ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ζωήν, χωρὶς νὰ ὑστερῇ καὶ εἰς τὸ ἱστορικὸν μέρος. Ἄξιον ἐπίσης παρατη-

ρήσεως, ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ Κ. διακρίνεται διὰ τὴν νηφαλιότητα καὶ ἐπιφυλακτικότητα αὐτῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χιλιετηρίδα τοῦ κ' κεφ., δὲν συμμερίζεται οὗτος πλήρως τὴν γνωστὴν γνώμην τοῦ Αὐγουστίνου ταὐτίζοντος αὐτὴν μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐκλαμβάνει αὐτὴν μᾶλλον ἐν ἀρχαιολογικῇ ἐννοίᾳ. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ πολλαχοῦ χρήσιμον τοῦτο ὑπόμνημα τοῦ Κ. κατακλείεται διὰ πίνακος ὀνομάτων. Ἐν παραρτήματι δὲ παρατίθεται πίναξ τῶν ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ λειτουργικῶς χρησιμοποιουμένων χωρίων τῆς Ἀποκαλύψεως, ἅτινα μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ προσηκούσης ἐκτιμήσεως τῶν θεοπνεύστων βιβλίων, ἂν καὶ ἀπορεῖ τις διὰ τὴν ἐν αὐτῇ μὴ χρησιμοποίησιν τῶν ὑπερόχων ἑπτὰ ἐπιστολῶν αὐτοῦ. Ὁπωσδήποτε ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐλλείπει τὸ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπικρατοῦν δέος πρὸ τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου, ὅπερ δὲν περιελήφθη εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν ἐν τῷ Κανόνι τῆς Ἁγ. Γραφῆς.

Π. Ι ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. Staubinger, Religionsphilosophie mit Theodizee. 2 Auflage 1949. Verlag Herder (σελ. 261). Τιμὴ Μκ 8₈₀.

Τὸ παρὸν περισπούδαστον ἔργον τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Freiburg i. Br. Ρωμαιοκαθολικοῦ καθηγητοῦ τῆς θεολογίας H. Staubinger εἶναι β' ἔκδοσις τοῦ ἤδη ἐν ἔτει 1929 ὑπὸ τὸν τίτλον Einführung in die Religionsphilosophie ἐκδοθέντος συγγράμματος. Ὑπὸ τὴν νέαν καὶ πληρεστέραν του μορφὴν ἀποτελεῖται τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 1—2) καὶ τεσσάρων κεφαλαίων. Τούτων, τὸ μὲν α' (σελ. 3—53), ἐπιγραφόμενον «ἡ ὁδὸς πρὸς ὁρισμὸν τῆς οὐσίας καὶ θεμελίωσιν τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας» εἶναι μεθοδολογικόν, τὸ δὲ β', ἐπιγραφόμενον «ἡ θρησκεία κατὰ τὴν ἱστορικήν της ἐμφάνισιν», παρέχει ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν ἀφ' ἑνὸς τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευμάτων (ἐξαιρέσει τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς θρησκείας, ὡς καὶ τῶν διαφόρων θρησκειολογικῶν θεωριῶν (σ. 54—140)· ἐν τῷ γ' ἐξετάζεται «ἡ οὐσία τῆς θρησκείας καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου» (σ. 141—164) καὶ ἐν τῷ δ' ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ προβλήματος τῆς «ἀληθείας τῆς θρησκείας» καὶ δὴ καὶ περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸ ἐν αὐτῷ κακὸν (σ. 165—258). Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ πινάκων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 259—261). Ἤδη ἐκ τοῦ συνοπτικώτατα δηλωθέντος περιεχομένου διαφαίνεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτὴρ τοῦ βιβλίου, κορυφούμενος ἐν τῇ πλατυτέρᾳ τοῦ συνήθους (δι' ἔργα τοῦ εἴδους του) ἐνασχολήσει περὶ τὰ ἱστορικὰ θρησκεύματα, ἥτις διευκολύνει τὴν φιλοσοφικὴν κατανόησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ ἔργον, καταστάλαγμα ὂν μακρᾶς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας καὶ ἀποβλέπον πρὸ παντὸς εἰς διδακτικοὺς σκοπούς, διακρίνεται διὰ τὸ εὐμέθοδον καὶ τὴν

σαφήνειαν τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐκθέσεως καὶ ἀποτελεῖ πολύτιμον βοήθημα καὶ διὰ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

C. S. Lewis, The Problem of pain. Geoffrey Bles. The Centenary press. London 1946 (σελ. 148).

Ἐν τῷ προόντι βιβλίῳ, ὅπερ ἀπὸ τοῦ 1940 μέχρι τοῦ 1946 ἠρίθμησε 17 ἐν ὅλῳ ἐκδόσεις, ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θρησκείας, ἰδίᾳ δὲ τῆς χριστιανικῆς, καὶ τῆς ἀνθρωπίνης πείρας καὶ διανοίας μετὰ πολλῆς πνευματικῆς καὶ λογοτεχνικῆς δυνάμεως τὸ αἰώνιον πρόβλημα τοῦ πόνου. Σκοπὸς τοῦ συγγραφέως, ὅστις εἶναι πρῴην ἄθεος, νῦν δὲ πιστὸν μέλος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, μέλος τοῦ Magdalen College τῆς Ὀξφόρδης, πλὴν οὐχὶ θεολόγος, ἀλλ' ἐρασιτέχνης τῆς θεολογίας, ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, σκοπός, λέγω, αὐτοῦ εἶναι νὰ λύσῃ τὸ διανοητικὸν πρόβλημα τὸ προκῦπτον ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων παθημάτων. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἐκ δέκα κεφαλαίων, ὧν τὸ μὲν α' ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴν (σ. 1—139), ἐν δὲ τῷ β' ἐξετάζεται ἡ θεία παντοδυναμία (14—24), ἐν τῷ γ' ἡ θεία ἀγαθότης (25—42), ἐν τῷ δ' ἡ ἀνθρωπίνη ἀχρειότης (43—56), ἐν δὲ τῷ ε' ἡ πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου (57—76), ἐν τῷ ς' καὶ ζ' ὁ ἀνθρώπινος πόνος (77—105), ἐν τῷ η' ἡ Κόλασις (106—116), ἐν τῷ θ' ὁ πόνος τῶν ζώων (117—131) καὶ ἐν τῷ ι' ὁ οὐρανὸς (132—142), μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ βραχὺ παράρτημα, ἔνθα περιέχονται ἰατρικαὶ παρατηρήσεις τοῦ Dr. R. Havard περὶ τοῦ πόνου (143—145) καὶ ἐν τέλει παρατίθεται σύντομος πίναξ πραγμάτων καὶ ὀνομάτων. Παρὰ τὴν ἐν τῷ προλόγῳ διαβεβαίωσίν του, ὅτι προσπαθεῖ νὰ μὴ εἴπῃ τι πέρα τῶν ὑπὸ τῶν βεβαπτισμένων καὶ κοινωνούντων πιστῶν πιστευομένων καὶ παρὰ τὴν καλήν του θέλησιν δὲν διαφεύγει ὁ συγγραφεὺς πάντοτε τὸν κίνδυνον τῆς πλάνης, πρᾶγμα ὅπερ συναισθάνεται καὶ ὁ ἴδιος. Παρὰ ταῦτα, τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ βαθυστόχαστον ἅμα καὶ τερπνὸν καὶ ἐν γένει ἐξαίρετον ἀνάγνωσμα.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

***Βασιλείου Μ. Βέλλα**, Ἐκκλησιαστικὰ Ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Α' Ἐκλεκτοὶ Ψαλμοί. (Εἰσαγωγὴ — Κείμενον — Ἑρμηνεία). Ἀθῆναι 1952.*

Ὁ σ. τοῦ παρόντος τόμου Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Β. Βέλλας συνήθροισεν ἐν αὐτῷ τεσσαράκοντα Ψαλμοὺς ἐκ τῶν ὡραιοτέρων καὶ τῶν μᾶλλον ἀναγινωσκομένων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μας, τοὺς ὁποίους προσεπάθησε νὰ ἑρμηνεύσῃ καὶ διαφωτίσῃ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς. Ἡ ἑρμηνευτικὴ αὕτη ἐργασία διαφέρει τῆς ἄλλης ἐκείνης λεπτολόγου ἐργασίας, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τοὺς ἐκδοθέντας πέντε τόμους τῆς ἑρμηνείας τοῦ Δωδεκαπροφήτου τοῦ αὐτοῦ σ.

Εἰς τὴν προκειμένην ἑρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν ὁ σ. παραλείπει τὰ φιλολογικὰ καὶ κριτικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸ κείμενον καὶ τὸν

χρόνον τῆς συγγραφῆς τῶν Ψαλμῶν. Τὴν ὅλην προσοχὴν καὶ προσπάθειαν κατέτεινε ὁ σ. εἰς τὸ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν λογοτεχνικὴν ἀξίαν ἑκάστου Ψαλμοῦ. Ὁ σ. ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῶν Ο', ἀλλ' ὅπου τοῦτο εἶναι ἀκατανόητον ἢ διαφέρει οὐσιωδῶς τοῦ Ἑβραϊκοῦ, καταφεύγει εἰς τὸ πρωτότυπον Ἑβραϊκόν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ πληθὺς τῶν Πατερικῶν χωρίων, ἅτινα ὁ σ. τοποθετεῖ εἰς τὴν κατάλληλον θέσιν. Ἡ ὅλη ἑρμηνεία ἔχει τι τὸ ζωηρὸν καὶ ζωντανόν, εἰς ἓν ἀποβλέπουσα, νὰ συναρπάσῃ τὸν ἀναγνώστην καὶ τὸν μεταφέρῃ εἰς τὸν αἰώνιον κόσμον τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι τόσον ἀναλυτικὰ ἀναπτύσσονται.

Τὴν τοιαύτην μέθοδον τῆς ἑρμηνείας ἐχρησιμοποίησεν ὁ σ., διότι τὸ βιβλίον του δὲν τὸ προορίζει διὰ τοὺς ἐπιστήμονας, ἀλλὰ διὰ τοὺς κληρικούς, τοὺς Ἱεροκήρυκας, τοὺς Κατηχητὰς καὶ τοὺς μαθητὰς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Σχολῶν καὶ Φροντιστηρίων, ὡς ὁ ἴδιος ὁ σ. ἐν τῷ προλόγῳ ἐξηγεῖ. Χάριν ἀκριβῶς τοῦ σκοποῦ τούτου ὁ σ. σημειώνει ἐν τέλει ἑκάστου Ψαλμοῦ τί ὁ Ἱεροκήρυξ, ὁ Ἐξομολόγος καὶ ὁ Κατηχητὴς δύναται σήμερον νὰ παραλάβῃ καὶ χρησιμοποιήσῃ διὰ τὸ ἔργον του.

Τῆς ἑρμηνείας προηγεῖται εἰσαγωγή, τῆς ὁποίας τὸ πλεῖστον μέρος κατέχει ἡ περὶ Ἑβραϊκῆς ποιήσεως παράγραφος, ἡ ὁποία εἶναι καὶ σπουδαιοτάτη, διότι ἀναλυτικῶς δίδονται τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς Ἑβραϊκῆς ποιήσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται πόσον ὠφέλιμον θὰ ἀποβῇ παρ' ἡμῖν τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τοὺς Ψαλμούς, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τόμον μιᾶς σειρᾶς ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης».

X.

Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ *Ὕ μ ν ο ι ἐκδιδόμενοι ἐκ πατμιακῶν κωδίκων, μετὰ προλεγομένων ὑπὸ* ***Νικολάου Β. Τωμαδάκη*** *τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου. Τόμος πρῶτος. Ἀθῆναι, τύποις Μηνᾶ Μυρτίδη, 1952. Σελ. κδ' - 334.*

Ὁ τόμος οὗτος ἀποτελεῖ μίαν πραγματικὴν ἔκπληξιν: εἶναι προϊὸν φροντιστηριακῶν ἀσκήσεων φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀσκηθέντων ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὴν καθοδήγησιν τοῦ καθηγητοῦ των ἐπὶ χειρογράφων κωδίκων τοῦ ια' αἰ. τῆς πατμιακῆς βιβλιοθήκης περιεχόντων ὕμνους τοῦ Ρωμανοῦ, κατ' ἐφαρμογὴν τῶν ὅσα οὗτοι φροντιστηριακῶς ἐδιδάσκοντο παλαιογραφικὰ καὶ κριτικά. Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων ἐγένετο ἐπὶ τόπου ἐν Πάτμῳ, ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου· ἡ ὅλη κατεύθυνσις τῆς ἐργασίας καθωρίζετο ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ, ὡς, ἄλλως τε, ἐμφαίνεται ἐκ τῶν συνοδευόντων τὰ κείμενα τῶν ὕμνων κριτικῶν ὑπομνημάτων, ἀφέθη ὅμως εἰς τοὺς φοιτητὰς πλήρης ἐλευθερία νὰ ἰδιοτυπήσουν ἀναλόγως τῶν θεμάτων καὶ τῆς εἰδικῆς των κλίσεως καὶ τῆς ἀντιλήψεώς των, ὡς καὶ εἰς τὴν περὶ τὰ σχόλια ἔρευναν.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἡ εἰκών, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ὁ τόμος οὗτος, παρουσιάζει μίαν ἐπιστημονικὴν κριτικὴν ἐργασίαν πρώτης τάξεως, ἰσαξίαν πρὸς τὰ ἄριστα ἀντίστοιχα ἐπιστημονικὰ ἔργα ἠνδρωμένων ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐρεύνῃ καὶ ὡρίμων τὴν κρίσιν σκαπανέων τῆς ἐπιστήμης.

Ἐν τῷ τόμῳ ἐκδίδονται 14 ὕμνοι τοῦ Ρωμανοῦ ὑπὸ ἰσαρίθμων ἐκδοτῶν φοιτητῶν κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν:

α) *Κώστας Δ. Φαφαλιὸς* «Προσευχὴ Ρωμανοῦ».— β) *Ἀθανάσιος Δ. Κομίνης* «Ρωμανοῦ αἶνος».— γ) *Παναγ. Γ. Νικολόπουλος* «Ὕμνος εἰς τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ».— δ) *Ἰνὼ Ν. Μιχαηλίδου* «Ὕμνος εἰς Ἰσαὰκ ὅτε ηὐλόγησε τὸν Ἰακώβ».— ε) *Δημήτριος Γ. Δημήτραινας* «Εἰς ἕκαστον σεισμὸν καὶ ἐμπρησμόν».— ϛ) *Κωνσταντῖνος Α- Ρικάκης* «Ὕμνος εἰς τὰ ἅγια νήπια».— ζ) *Ἰωάννης - Θεοφάνης Α. Παπαδημητρίου* «Εἰς τὸν δίκαιον καὶ τετραήμερον Λάζαρον ὕμνος Α΄».— η) *Μ. Ν. Ναουμίδης* «Εἰς τὸν ὅσιον καὶ δίκαιον Λάζαρον τὸν τετραήμερον ὕμνος Β΄».—θ) *Αὔγουστος Μ. Μπαγιόνας* «Εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον».— ι) *Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος* «Ὕμνος εἰς Θεόδωρον μάρτυρα».— ια) *Ἔλλη Κ. Κυριακάκη* «Ψαλμὸς εἰς ἅγιον Παντελεήμονα».— ιβ) *Λυδία Β. Ἀθανασοπούλου* «Εἰς ἁγίους Ἀναργύρους ὕμνος Β΄».— ιγ) *Παναγ. Γ. Νικολόπουλος* «Ὕμνος εἰς τὸν ἅγ. Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον».— ιδ) *Ἰωάννης - Θεοφάνης Α. Παπαδημητρίου* «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου».

Τοῦ κειμένου τῶν ὕμνων, κατὰ στίχους ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδίκων διῃρημένου προτάσσεται ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν εἰσαγωγικὴ ἔκθεσις τοῦ περιεχομένου αὐτῶν κατὰ τὰς κυρίας γραμμάς, κατόπιν ἐπακολουθεῖ ψυχολογικὴ ἐκτίμησις καὶ κριτικὴ τοῦ ὕμνου ἀνάλυσις καὶ διευκρίνησις, παρέχεται ἡ καλολογικὴ καὶ ἡ καθ᾽ ὅλου ρητορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐξέτασις καὶ ἐκτίμησις μετὰ διασαφητικῶν ἑρμηνευτικῶν καὶ κριτικῶν παρατηρήσεων, προστίθενται ἐπιμεμελημέναι ἐπιστάσεις ἐπὶ τῶν μορφικῶν στοιχείων τοῦ ὕμνου, τῆς γλώσσης, τῆς συντάξεως, καὶ τῆς καθ᾽ ὅλου αὐτοῦ διαρθρώσεως καὶ οἰκονομίας, ἐπιχειρεῖται ἀναδρομὴ εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῶν πηγῶν, παραβολὴ τῶν θεμάτων τῶν ὕμνων πρὸς τὰ πατερικὰ κείμενα, καθορισμὸς τῶν πρὸς αὐτοὺς πλησιεστέρων, τῶν διαφορῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων, σημειοῦνται τὰ τυχὸν προβλήματα, ἡ παράδοσις τῶν κειμένων, αἱ ἐκδόσεις καὶ αἱ διάφοροι παραλλαγαί των, εἰς ὑποσημειώσεις δέ, πολλάκις πλουσίας, παρατίθενται αἱ διάφοροι γραφαὶ καὶ παραλλαγαί. Δοθέντος δὲ ὅτι τινὲς τῶν ἐκ τῶν προεκδοθέντων ὕμνων (ἰδίως ὑπὸ τῶν Ἐλπιδίου Miani καὶ Pitra), στερούμενοι συστηματικῆς καθάρσεως καὶ πλήρους ὑπομνηματισμοῦ, γέμουσι σφαλμάτων, παραναγνώσεων καὶ ἀτυχῶν διορθώσεων, προτείνονται διορθώσεις κατὰ τὴν κρίσιν ἑκάστου τῶν ἐκδοτῶν, ὅπου δὲ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὸν νόημα γίνεται ἀπόπειρα ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου, καὶ ὅπου παραλείψεις καὶ κενὰ οἱ ἐκδόται προβαίνουν εἰς προσθήκας καὶ συμπλη-

ρώσεις. Εἴς τινας ὕμνους ὁ Ρωμανὸς ποιεῖται εὐρεῖαν χρῆσιν τῆς ἀποκρύφου παραδόσεως, ὡς καὶ μαρτυρίων καὶ συναξαρίων, ὅθεν ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν ἀνερεύνησις τῶν σχετικῶν κειμένων καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς ἐπὶ τῶν ὕμνων τούτων ἀποκρυφικῆς ἐπιδράσεως.

Ἕκαστος τῶν ἐκδιδομέων ὕμνων ἔχει τὰς ἰδικάς του ἰδιοτυπίας κριτικῶς ἀναλυομένας ὑπὸ τοῦ ἐκδότου του, εἰδικώτερα ὅμως προβλήματα παρουσιάζουν ὁ ὑπὸ τῆς Λυδίας Ἀθανασοπούλου ἐκδιδόμενος «εἰς ἁγίους Ἀναργύρους ὕμνος Β΄» καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰω. Παπαδημητρίου ὕμνος «εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου». Καὶ πρὸς μὲν τὸν πρῶτον εἶναι συναφὲς ἓν τῶν σπουδαιοτέρων καὶ ἐκ τῶν ἔτι ἀνεξακριβώτων προβλημάτων τῆς ἁγιολογίας, οἷον εἶναι — ὡς ὀρθῶς σημειοῖ ἡ ἐκδότις — ἡ εἰς τρεῖς συζυγίας τριπλῆ ἐμφάνισις τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, διὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ ὁποίου θὰ ἀπῃτεῖτο ὁλόκληρος μονογραφία, ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα ὑπάρχει καὶ τετάρτη δυάς, ἡ τοῦ Κύρου καὶ Ἰωάννου. Ἡ ἐκδότις ἐξετάζει τὴν διὰ τοῦ πατμιακοῦ κώδικος παράδοσιν τοῦ κειμένου, ἐπιβεβλημένων πρὸς ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἐν τῇ προηγηθείσῃ ἐκδόσει τοῦ Pitra χάριν τῆς ἰσοσυλλαβίας καὶ ὁμοτονίας αὐθαιρέτων ἐπεμβάσεων. Εἶναι δὲ ὅλως ἰδιάζουσα ἡ ἐπιστημονικὴ τοῦ ἑτέρου ὕμνου σημασία, ὡς συμβάλλοντος εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ περὶ τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον προβλήματος, πρὸς ὃν τόσον πολὺ ὁμοιάζει ὁ ὕμνος οὗτος. Ὁ ὕμνος ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν σημαντικωτάτην ἐν τοῖς Προλεγομένοις παρατήρησιν τοῦ κ. Τωμαδάκη, ὅτι «σήμερον δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ ἔργον (τοῦ Ἀκαθίστου) δὲν εἶναι τοῦ Ρωμανοῦ (— ὡς ἠξίωσεν ἰδίᾳ ὁ πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης —), τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τοὺς 24 οἴκους του, ἀλλ᾽ ἔργον μεταγενεστέρου του συγγραφέως, συμπιλήσαντος πλείστας ὅσας ρήσεις Πατέρων, χωρία τῆς Γραφῆς καὶ ἄλλων κειμένων, εἰς ὕμνον τῆς Θεοτόκου. Ὁ Ἀκάθιστος — κατὰ τὸν κ. Τωμαδάκην — κατ᾽ οὐσίαν εἶναι ὕμνος εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, συντεθεὶς προφανῶς διὰ τὴν ἀκίνητον ἑορτὴν τῆς 25ης Μαρτίου, ὅτε καὶ πιθανώτατα ἔσχεν ὡς προοίμιον «Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνώσει...». Φαίνεται δὲ — προσθέτει ὁ αὐτὸς — ὅτι ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς ΚΠόλεως ἀπὸ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀβάρων ἐπὶ Ἡρακλείου (626) ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ὁλονύκτιον ἀκολουθίαν εὐχαριστήριον τῇ Θεοτόκῳ, ἡ ὁποία ἐψάλη *ἀκάθιστος*, ἐφ᾽ ὅσον ἡ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀκολουθία ἐψάλλετο ἀκάθιστος (κατὰ τὰ παλαιὰ τυπικά). Ἡ ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου ἐκδόσεως τοῦ εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν ὕμνου παρατήρησις αὕτη τοῦ κ. Τωμαδάκη ἀνατρέπει πάσας τὰς γνωστὰς ἐπανειλημμένας ἀποπείρας τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τοῦ Ἀκαθίστου. Ὁ ἐκδότης τοῦ ὕμνου τούτου, παρέχων τὴν διάρθρωσιν τοῦ κειμένου, προβαίνει εἰς λογοτεχνικὰς παρατηρήσεις καὶ ἐξακριβώσεις παντὸς ἐπαίνου ἀξίας.

Τοῦ κειμένου ἑκάστου ὕμνου προτάσσεται τὸ κείμενον τῆς ἁγιογραφικῆς, πατερικῆς ἢ ἄλλης πηγῆς, ἐξ ἧς ἡ τοῦ ὕμνου ὑπόθεσις.

Ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος εἶναι τὰ εἰς τὸν τόμον τοῦτον προλεγόμενα τοῦ καθηγητοῦ κ. Τωμαδάκη (σ. θ'—κδ'). Ὁρμώμενος ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι «ἡ ἐκκλησιαστική μας ὑμνογραφία εἶναι ἡ χαρακτηριστικωτέρα τοῦ ὅλου χριστιανισμοῦ καὶ ἡ πλέον μέτοχος ποιήσεως», διαπιστῶν ὅμως, ἐξ ἄλλου, ὅτι γνωρίζομεν αὐτὴν μόνον ἐξ ὅσων ὀλίγων ψάλλονται κατὰ τὴν λειτουργίαν καὶ κατὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς Μεγ. Ἑβδομάδος, οὕτω δ' ἀγνοοῦνται τὰ εἰς τοὺς ὄρθρους, τοὺς ἑσπερινοὺς καὶ ἄλλας τελετὰς ἐγκατεσπαρμένα, ἐπὶ πλέον δὲ ἀπομένουν ἄγνωστα τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τῶν μοναστηριακῶν καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν ἀνέκδοτα ᾄσματα, ὀρθῶς ἐντεῦθεν συνάγει ὅτι, καὶ ἀνεξαρτήτως ἔτι τῆς λειτουργικῆς των χρήσεως ἐπιβάλλεται ἡ ἰδιαιτέρα ἔκδοσις τῶν ὕμνων, ὡς ποιητικῶν κειμένων, ὡς ἐπιβεβλημένη ὑπηρεσία εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς μεσαιωνικῆς μας φιλολογίας. Ἐφ' ὅσον δ' ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὑμνογράφοις ὁ Ρωμανὸς κατέχει τὴν κορυφὴν οὐ μόνον ὡς ὁ βυζαντινὸς Πίνδαρος τῆς καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ princeps melodorum, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, εὔλογον ὅτι προέχει ἡ φροντὶς τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου τοῦ ὑπάτου τῶν ὑμνῳδῶν, ὁπότε καὶ μόνον δύναται νὰ ἀποτελεσθῇ ἡ πλήρης αὐτοῦ βιογραφία καὶ ἡ ὁριστικὴ αὐτοῦ κριτικὴ ἐκτίμησις.

Πραγματευόμενος εἶτα ὁ κ. Τ. περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ τῆς τεχνικῆς της καὶ ἐκθέτων ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ὅσα περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου του συνάγονται ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὸν διὰ τῶν ὕμνων του ἐκδηλούμενον ψυχικόν του κόσμον, ἐξετάξει κατόπιν τὸ ὅλον του ἔργον, ὁρίζει τὰς πηγάς, τὴν μορφήν, τὴν γλῶσσαν και τὸ ὕφος τῶν ὕμνων του, τὴν ἔναντι τοῦ φυσικοῦ κόσμου θέσιν του καὶ τὸν ἠθικόν του κόσμον, ἐκ τῶν ρωμανικῶν δὲ ζητημάτων ἴδιον λόγον ποιεῖται περὶ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, περὶ τοῦ ὁποίου, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀποφαίνεται ἀδιστάκτως ὅτι δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Ρωμανοῦ.

Ὁ ἐν τῷ τέλει τοῦ τόμου πίναξ γλωσσικὸς καὶ γραμματικός, συνταχθεὶς ὑπὸ Ἀθαν. Δ. Κομίνη, εἶνε ἄξιος πολλῆς προσοχῆς, ὡς συμπεριλαμβάνων ἰδιορρύθμους γραμματικοὺς τύπους καὶ συντάξεις, ὡς καὶ λέξεις ἀθησαυρίστους ἐν τοῖς γνωστοῖς Λεξικοῖς.

Καθ' ὅσον δύναμαι νὰ γνωρίζω, πρώτην ταύτην φορὰν ἐκ τῶν φοιτητικῶν θρανίων ἐξεπήδησεν ὡς καρπὸς γνησίας φροντιστηριακῆς ἐπιστάσεως ἔκδοσις τοιαύτης ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας, οἷος ὁ πρὸ ἡμῶν ἐξωτερικῶς τε καί, ἰδιαίτατα, ἐσωτερικῶς τόσον μεγαλοπρεπὴς οὗτος τόμος. Ἡ τιμὴ βεβαίως ἀνήκει εἰς τὸν σοφὸν τῶν φοιτητῶν ἐκδοτῶν τῶν ρωμανικῶν τούτων ὕμνων διδάσκαλον, ἀλλὰ καὶ οἱ μαθηταί του, πολλοῦ ἐπαίνου ἄξιοι εἶναι, ὅτι

μετὰ τοσούτου ζήλου ἐνεστερνίσθησαν τὰς ἐπιστημονικάς του ὁδηγίας καὶ διδαχάς, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἔκδοσιν καὶ ἄλλων παρομοίων ρωμανικῶν τόμων.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Μέγας Ἐκκλησιαστικὸς Χάρτης τῆς Ἑλλάδος *(Κλῖμαξ 1:750.000), περιέχων τὴν κατὰ Μητροπόλεις διαίρεσιν, τὰς ἐν ἐνεργείᾳ καὶ διαλύσει Ἱερὰς Μονάς, τὰς Βυζαντινὰς Ἐκκλησίας, τὰ Ἱερὰ Προσκυνήματα, τὰ ἀκέραια λείψανα Ἁγίων, τὰς Ἐκκλησιαστικὰς Σχολὰς καὶ φροντιστήρια καὶ τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας συντηρούμενα καὶ προεδρευόμενα εὐαγῆ ἱδρύματα, ἐπιμελείᾳ* ***Βασ. Μ. Βέλλα.*** *Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.*

1. Εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἐκκλησία» τοῦ τρέχοντος ἔτους (σ. 135), ἐσημείωσα ἤδη τινὰ περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀνωτέρω Χάρτου, ὁ ὁποῖος πληροῖ κενὸν ὑπάρχον ἐν τῇ Θεολογικῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ Ἐκκλησιαστικῇ πράξει. Ἐνταῦθα θέλω νὰ προσθέσω μερικὰς παρατηρήσεις ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικοϊστορικὴν σπουδαιότητα τοῦ Χάρτου, τὸν ὁποῖον ματαίως ἐζήτει ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἐπιθυμῶν ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ παρόντος νὰ μελετήσῃ τὸ παρελθὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν τοπικὴν ἱστορίαν ἑκάστης Μητροπόλεως, διότι κάποτε θὰ πρέπῃ νὰ γραφοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν αἱ ἱστορίαι τῶν Μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι ὡς γνωστὸν δυσχερέστατον ὄχι μόνον διότι αἱ πηγαὶ εἶναι διὰ τοὺς πρώτους 10 αἰῶνας ὀλίγαι καὶ πλήρεις χασμάτων, (πρβλ. Γ. Κονιδάρη «Χριστιανικὴ Ἑλλὰς» ἐν Θεολογίᾳ 1951), ἀλλὰ καὶ διότι τὸ διαφέρον τῶν συγγραφέων τοῦ Βυζαντίου, ἐστραμμένον πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων καὶ τὸν ἀκμάζοντα Ἑλληνισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἀφιέρωνε πολλὰς σελίδας διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν περιοχῶν τῆς «Δύσεως», ὡς συνήθως χαρακτηρίζουν τὰς ἀπὸ τοῦ Νέστου πρὸς Δυσμὰς περιοχὰς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς συνδέεται ἀκριβῶς πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ περιοχαὶ τοῦ λεγομένου Ἰλλυρικοῦ ὑπήγοντο πολιτικῶς μέχρι τοῦ 395 εἰς τὴν Δυτικὴν Αὐτοκρατορίαν. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἡ πρώτη τῶν ἀρχαίων κατὰ τὴν τιμὴν ἢ «τάξιν προκαθεδρίας», ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐπιρροήν της ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μετὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην. Τοιουτοτρόπως μέχρι τοῦ 733 μ. Χ., ὅτε Λέων ὁ Γ´ ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ἀνωμαλίαν τῆς Ἐποπτείας τῆς Ρώμης ἐπὶ περιοχῶν, αἵτινες ὑπήγοντο πολιτικῶς εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ τῆς ὑπαγωγῆς αὐτῶν εἰς τὸν Πατριάρχην Κ/πόλεως, αἱ περιοχαὶ παρέμειναν καὶ ἐν τῇ εἰδικῇ Ἐκκλ. ἐννοίᾳ δυτικαί. Ὅθεν καὶ ἐκ τούτου δύναται ὡσαύτως νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἔλλειψις ἱστορικῶν εἰδήσεων πέραν ὀλίγων ἢ ἐκείνων τῶν προερχομένων ἐκ παρουσίας εἰς τὰς Συνόδους τῶν ἐκ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἢ δυτικῶν ἐπισκόπων. Εἰς τὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γεωγραφίας εὑρίσκομεν ἀναγραφομένας τὰς περιοχὰς μετὰ τὸ 733. Καὶ ἡ ἐκκλη-

σιαστικὴ γεωγραφία λοιπὸν εἶναι ἐλλιπής, ὁ δὲ καταρτισμὸς ἱστορικοῦ Χάρτου διὰ τὰς αὐτὰς περιοχὰς διὰ τὸ παρελθὸν καθίσταται ἀδύνατος, διότι, καὶ ἐὰν ἐξακριβωθῶσι δι' ἑκάστην περιοχὴν αἱ μητροπόλεις καὶ αἱ ἐπισκοπαί, πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὴν πραγματικὴν ἔκτασιν αὐτῶν διὰ τῆς μνείας τῶν χωρίων καὶ συνοικισμῶν, οἵτινες ὑπάγονται εἰς ἑκάστην ἐπισκοπικὴν ἕδραν. Ἕνεκα ἀκριβῶς τοῦ λόγου τούτου ἐπιβάλλεται εἰς μίαν ἀναθεώρησιν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ παρόντος Χάρτου ἡ ἀναγραφὴ τῶν χωρίων καὶ τῶν συνοικισμῶν ἀκόμη ἐκείνων, οἵτινες μάλιστα κεῖνται εἰς τὰ ὅρια τῶν ἐπισκοπῶν ἵνα ἐπιβεβαιωθῇ τὸ περίγραμμα αὐτῶν. Τότε θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ βραδέως μία ἔρευνα ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ ἀπωτέρου χρονικοῦ σημείου εἰς ὃ ἀνάγεται ἡ ὑπαγωγὴ τῆς περιοχῆς εἰς ἑκάστην μητρόπολιν. Τοῦτο εἶναι σημαντικὸν διὰ τὴν τοπικὴν ἐκκλ. Ἱστορίαν.

2. Ἀλλ' ὁ παρὼν Χάρτης δὲν εἶναι ἁπλῶς πολύτιμον βοήθημα διὰ τὰς ἐργασίας τὰς ἀναγομένας εἰς τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθόλου Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν αὐτῆς, διότι παρέχει ἁδρομερῆ εἰκόνα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ παρελθόντι. Ἐξ αὐτοῦ δύνανται εὐκόλως νὰ ἐξαχθῶσι στατιστικὰ δεδομένα περὶ τοῦ συνόλου τῶν Μονῶν, Ναῶν κλ. κατὰ περιοχὰς καὶ διὰ τῆς ἐξευρέσεως τῶν χρονολογιῶν ἱδρύσεως καὶ διαλύσεως νὰ συναχθῶσι συμπεράσματα περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἑκάστης ἐποχῆς (ἀκμή, παρακμὴ κλπ.). Πέραν τούτου πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἡ παρεχομένη ἐκ τῆς πυκνότητος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ὡρισμένας παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλάς, πλὴν τῆς Χερσονήσου τοῦ Ἄθω, τοῦ Πηλίου καὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος, δὲν παρουσιάζει τόσην πυκνότητα ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων ὅσην ἡ Δυτικὴ καὶ αἱ πλεῖστοι τῶν νήσων.

Ὁ προκείμενος Χάρτης παρέχει τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς εἰκόνα ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 Χάρτης τοῦ Harnack εἰς τὸ περιώνυμον καὶ διὰ πολλὰς δεκαετηρίδας ἀπαραίτητον εἰς πᾶσαν ἱστορικὴν ἔρευναν ἔργον του περὶ τῆς «ἀποστολῆς καὶ διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ» κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας (Mission und Ausbreitung des Christentums in der drei Ersten Jahrhunderten, Leipzig 1924[4]). Εἰς τὸν Χάρτην λοιπὸν τοῦ Harnack παρουσιάζεται ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλὰς καὶ τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἅτινα ἐδέχθησαν πρῶτον τὸν Χριστιανισμὸν (χάρις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Παύλου), μέχρι τέλους τοῦ γ' αἰῶνος, ἔχουσα πυκνότερον χριστιανικὸν πληθυσμόν, ἐνῷ τοὐναντίον εἰς τὸν ἡμέτερον Χάρτην ἡ Δυτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλὰς φέρεται ἔχουσα πολὺ περισσότερα ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλὰς χριστιανικὰ ἱδρύματα καὶ Μονὰς εἴτε ἐν ἐνεργείᾳ εἴτε ἐν διαλύσει. Ποῦ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο; Ἀναμφιβόλως ὡς πρῶτος λόγος θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὀρεινὰ κέντρα ἀπετέλουν ἀνέκαθεν τοὺς

τόπους, τοὺς ὁποίους προετίμων οἱ μεγάλοι μοναχοὶ ἱδρυταὶ Μονῶν, ὥστε νὰ φαίνεται εὐνόητον διατί ἡ ὀρεινὴ Δυτικὴ Ἑλλὰς ἔχει τόσας μονὰς καὶ θρησκευτικὰ ἱδρύματα. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια αὕτη δὲν δύναται μόνη νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν θρησ. ἱδρυμάτων, ἅτινα ἐπίσης πυκνὰ εἶναι καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Νήσους. Ἐξ ἀντιθέτου πρέπον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι γενικῶς εἰπεῖν εἰς τὰ πεδινά, ἔνθα ἀκμάζει ὁ ἀστικὸς οἰκονομικὸς βίος, παρουσιάζεται ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀφοσίωσις ὀλιγώτερον θερμή, ὥστε νὰ ἑρμηνεύεται καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἐπαρκῶς τὸ γεγονὸς τῆς μὴ ὑπάρξεως πολλῶν ἐκκλ. ἱδρυμάτων (ἐκτὸς βεβαίως τῆς πρωτευούσης). Θὰ ἦτο ὅμως σφάλμα ἐὰν δὲν διέβλεπέ τις εἰς τὴν εἰκόνα, ἣν παρέχει ὁ Χάρτης, τὴν θρησκευτικότητα τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ τῶν νησιωτῶν ἑλλήνων καὶ διὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἡ σχετικὴ ἄνθησις, ἥτις παρουσιάσθη ἐν τῷ Δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου ἢ τῆς «Ἑλλάδος» ὡς ἐλέγετο.

Ἡ πυκνότης τῶν θρησκευτικῶν κέντρων καὶ ἡ ὕπαρξις μεγάλων Μονῶν εἰς ὡρισμένας περιοχὰς τῆς Πελοποννήσου, τῶν Νήσων καὶ τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Ἑλλάδος (ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους) ἑρμηνεύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς δράσεως μεγάλων μοναχικῶν προσωπικοτήτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς (Τουρκοκρατίας) χρόνους. Ἡ δρᾶσις τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Λουκᾶ τοῦ Στηριώτου, τοῦ Ὁσ. Μελετίου κ. ἄ. μᾶς ὑπενθυμίζεται ἀπὸ τὸν Χάρτην. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως ἡ μεγίστη προσωπικότης τῆς Τουρκοκρατίας ἡ δράσασα εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, ὁ μάρτυς μοναχὸς Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779) πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἰδιαιτέρως (ἴδε ὁμώνυμον ἔργον Φ. Μιχαλοπούλου 1941), διότι ὁ εἰρημένος διὰ τοῦ ἁπλοῦ κηρύγματός του καὶ τῶν σχολῶν (ἵδρυσε 210 σχολεῖα καὶ ναοὺς) ἔσωσε τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ μέγα τμῆμα τοῦ Β. Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν ἐκτουρκισμόν, ὅστις ἠπείλησε τὴν πολιτιστικῶς ἰδίᾳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας πολὺ καθυστερημένην περιοχήν. Ἄνευ τῆς δράσεως τοῦ Κοσμᾶ ἡ κατάστασις τῆς περιοχῆς θὰ ἦτο οὐσιωδῶς διάφορος κατὰ τὴν κρίσιμον ἐποχὴν τοῦ 1821.

Ἀλλ' ἐκτὸς τούτων πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι μέγα πλῆθος μονῶν (καὶ ναῶν) ὀφείλεται εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τουρκικοὺς χρόνους, ὅτε αἱ Μοναὶ ὑπῆρξαν κέντρα μορφώσεως καὶ καταφύγια τῶν χειμαζομένων. Τὰ ἐθνικὰ ταῦτα καταφύγια ἐπετέλεσαν μέγα ἔργον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας (ἴδε Γ. Σωτηρίου : Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος κλπ.) ὅτε διά τε τοῦ «κρυφοῦ» Σχολείου καὶ τῶν ὑλικῶν παροχῶν προπαρεσκεύασαν τὴν ἀναγέννησιν καὶ συνέβαλον εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Μέγα πλῆθος Μονῶν διελύθη τῷ 1834, ἡ δὲ περιουσία των ἐξεποιήθη ἀντὶ 750.000 χρυσῶν δραχμῶν τοῦ Ὄθωνος (1833)[1], αἵτινες θ' ἀπετέλουν τὴν βάσιν τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Ἐκ-

1. Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ ὑπολογισμός μου τοῦ ἐν λόγῳ ποσοῦ εἰς 150 δισεκατομμύρια σημερινῶν δραχμῶν εἶναι ἀκριβής. Ὀφείλει λοιπὸν πολλὰ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

κλησιαστικοῦ Ταμείου». Τοῦτο βεβαίως μόλις τῷ 1910 ἱδρύθη μὲ ἄλλα κεφάλαια, ἐνῷ τὰ παλαιὰ χρήματα κατεφαγώθησαν ὑπὸ τοῦ Δημοσίου, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ἐξ ἀπαλλοτριώσεων (πρβλ. Δωροθέου μητρ. Λαρίσσης: Τὸ Ἀναπαλλοτρίωτον τῆς ἐκκλ. περιουσίας 1951).

Εἶναι λοιπὸν πολλαπλῶς χρήσιμος ὁ μέγας ἐκκλ. Χάρτης τοῦ κ. Βέλλα, ὃν θερμῶς συγχαίρομεν διὰ τὴν θαυμασίαν ἔκδοσιν.

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι ὁ εἰρημένος Χάρτης συμπληρούμενος διὰ τῶν ἀκριβῶν ὁρίων τῶν νομῶν τοῦ κράτους θὰ εἶναι πολύτιμος εἰς τὴν ἐπιτροπήν, ἡ ὁποία κάποτε θὰ πρέπῃ ν' ἀναλάβῃ τὴν κατὰ 21αν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι 78 μητροπολιτικῶν καὶ ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν, αἵτινες εἶναι βεβαίως πολλαί. Ὡς βάσις τῆς σχετικῆς ἐργασίας δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει 1) νὰ διατηρηθῶσιν αἱ μητροπόλεις τῶν πρωτευουσῶν τῶν νομῶν τοῦ κράτους, 2) ὁμοίως αἱ ἱστορικαὶ μητροπόλεις. Οἱ συγκοινωνιακοὶ λόγοι θὰ πρέπῃ ὡσαύτως νὰ διαδραματίσωσι σπουδαῖον ρόλον κατὰ τὴν διαρρύθμισιν ταύτην. Ἡ μείωσις βεβαίως δέον νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν αὔξησιν εἰς τὸ διπλάσιον τῶν ὀργανικῶν θέσεων τῶν ἱεροκηρύκων. Ἀλλὰ περὶ τούτων εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν θὰ γραφῶσι τὰ δέοντα.

Σεπτέμβριος 1952. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

Μητροπολίτου Λαρίσης Δωροθέου. *«Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας μέχρι σήμερον» (Ἀθῆναι 1951).*

Ὁ γνωστὸς ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν κληρικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὁπωσδήποτε ἀσχολουμένων μὲ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Κανονικόν μας Δίκαιον ἐκ τῶν πλειόνων περισπουδάστων συγγραφῶν καὶ γνωμοδοτήσεων εὐρυμαθὴς καὶ κανονολόγος Μητροπολίτης Λαρίσης Δωρόθεος ἐδημοσίευσε πρό τινος τὴν ὑπὸ κρίσιν μελέτην, δι' ἧς ἐξαντλεῖ ἓν τεραστίας δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν τῆς Ἐκκλησίας ζήτημα. Διότι πράγματι, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἀνέκαθεν ἀπηγορεύθη ὄχι μόνον ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας, τόσον ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, ὅσον καὶ τῷ ἡμετέρῳ, κατέστη παρὰ ταῦτα ἀντικείμενον χειρίστης συναλλαγῆς τῶν ἑκάστοτε κυβερνητῶν, οἵτινες οὐχὶ ὡς χριστιανοὶ ἀλλ' ὡς ἀλλόθρησκοι ἐξέδιδον τὴν περιουσίαν της πρὸς ἱκανοποίησιν κομματικῶν ὠφελειῶν καὶ ἀνοίγει μέχρι σήμερον τὴν ἀπύθμενον ὄρεξιν τῆς βουλιμιώσης Πολιτείας διὰ τὴν τελείαν καὶ ὁριστικὴν πλέον δήμευσίν της πρὸς τραγικὴν εἰρωνείαν καὶ αὐτῆς ταύτης, ἥτις δὲν διστάζει νὰ διακηρύττῃ ὅτι προστατεύει τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῷ δυστυχῶς ἰσχύοντι ἀκόμη συστήματι τῆς νόμῳ κρατούσης Πολιτείας (γράφε πολιτειοκρατικῷ συστήματι) καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ κατοχυροῦν τοὺς Θείους καὶ Ἱεροὺς Κανόνας τῆς Ἐκκλησίας Σύνταγμα, ὅπερ ἐν ἑκάστῃ διδομένῃ εὐκαιρίᾳ ποδοπατεῖ καὶ συντρίβει (πρβλ. Ἰω. Θ. Παναγοπούλου ἐν Ἐγκυκλοπ. Ἐπιθ. Σαντορίνη—Ἀμοργὸς «Ἐπιτρέπεται ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας;» καὶ «Ἡ σύγχρονος ἐμφάνισις τοῦ ζητήματος τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας»). Τὸ δυστύχημα δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἐργασθῇ μέχρι σήμερον, ὡς ὤφειλε, διὰ νὰ διαφωτίσῃ ἐπαρκῶς τὴν κοινὴν γνώμην ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου αὐτοῦ ζητήματός της καὶ οὕτω παρίσταταί τις θλιβερὸς θεατὴς καὶ ἐπιστημόνων ἀκόμη τελούντων ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τοῦ ὅλου θέματος, οἵτινες ἐν καταλλήλῳ εὐκαιρίᾳ φωνασκοῦσι καὶ δημοσιογραφοῦσιν ὅτι εἶναι πολὺ καλύτερον νὰ δοθῇ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία εἰς ἀκτήμονας

παρὰ νὰ τὴν νέμωνται ὀλίγοι μοναχοὶ καὶ κληρικοί. Πόσον ὅμως διαφορετικὰ θὰ ἐσκέπτοντο καὶ θὰ ὡμίλουν ὅλοι, ἂν καταλλήλως διαφωτιζόμενοι καὶ διδασκόμενοι ἐμάνθανον τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅτι πλειστάκις τὸ Κράτος ὑπὸ τὴν ἐμπνέουσαν τὴν συμπάθειαν καὶ ἀγάπην ὅλων μας καλύπτραν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ τῶν ἀναξιοπαθούντων ἢ πολεμοπαθῶν ἀγροτῶν δημεύει τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ κομματικοὺς φίλους τῶν ἑκάστοτε κυβερνητῶν του, οἵτινες πλούσιοι κτηματίαι πᾶν ἄλλο ἔχουσι ἀνάγκην ἢ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν ἀπαλλοτριώσεων. Οὕτω μέχρι σήμερον ἐξακολουθοῦσιν αἱ καταφόρως παράνομοι καὶ ἀντισυνταγματικαὶ ἐνέργειαι τῆς Πολιτείας, αἵτινες φέρουσιν ἀκόμη πρόσφατον τὴν σφραγίδα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 327/1947 Ν. Δ. «Περὶ ἀναγκαστικῆς ἐκμισθώσεως μοναστηριακῶν κτημάτων» δι' οὗ οὔτε ὀλίγον οὔτε πολὺ διηρπάζοντο αἱ εἰς τὸν ΟΔΕΠ καὶ τὰς Ἱερὰς Μονὰς ἀνήκουσαι γεωργοκτηνοτροφικαὶ ἐκτάσεις.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης του ὁ Σεβ. συγγραφεὺς ἐρευνᾷ ἱστορικῶς τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ τοῦ ἀναπαλλοτριώτου αὐτῆς ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τοῦ 1920, διεξερχόμενος τοὺς ἐπὶ τοῦ ζητήματος Κανόνας τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, τὰς διατάξεις τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τὴν ἰσχύσασαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐπαναστάσεως καὶ μεταγενεστέρως νομοθεσίαν.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ὁ Σεβ. Μητροπολίτης ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἀναπαλλοτρίωτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχήν, ἐνδιατρίβων ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος διατάξεις τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν διαφόρων ἀγροτικῶν νόμων, τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας, τὰς ἀντιρρήσεις τῆς Πολιτείας ἐπὶ τοῦ ἀναπαλλοτριώτου κλπ. κλπ. Παραλείπει ὅμως ἐκ περισσῆς μετριοφροσύνης ὁ εὐρυμαθὴς Ἱεράρχης ν' ἀναφέρῃ λεπτομερῶς πως τὰ τῶν ἐπανειλημμένων εἰσηγήσεών του καὶ ἰδίᾳ τὴν περὶ συγκλήσεως τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοιαύτην καὶ τὴν ἀπὸ 30 Μαρτίου 1951 λίαν ἐμπειριστατωμένην ἔκθεσίν του, ἥτις ἐξετάζει μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας τὸ ὅλον ζήτημα. Προφανῶς ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως ταύτης ἐστηρίχθη ἡ ἀπὸ 11 Φεβρουαρίου 1952 ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔκθεσις τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος, ἥτις περιλαμβάνει κατὰ τρόπον τῇ ἀληθείᾳ ἀριστοτεχνικὸν τὰ πεπραγμένα τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν πρῶτον αὐτῆς θρόνον.

Εὐτύχημα θὰ ἦτο ἂν μελέται τοιαύτης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν σπουδαιότητος ἔβλεπον συχνότερον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ ἐξ αὐτῶν λαμβάνοντες ἀφορμὴν οἱ εὐπαίδευτοι κληρικοὶ ὡς ἀληθεῖς ποιμένες διωργάνουν μίαν ἀληθῆ σταυροφορίαν πρὸς διαφώτισιν τῶν πιστῶν περὶ τῶν κινδύνων τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν συνεχῶν παλινῳδιῶν τῆς Πολιτείας καὶ τῶν ὀρέξεων τῶν ἑκάστοτε Κυβερνητῶν της καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ ὑπὸ τὴν χειρίστην μορφὴν τοῦ πολιτειοκρατικοῦ συστήματος ἐμφανιζομένου, κρίμασι τοῖς οἶδε Κύριος, συστήματος τῆς νόμῳ κρατούσης Πολιτείας.

ΙΩ. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Wright G. E. The Old Testament against its Environment (Studies in Biblical Theology No 2). London: SCM Press, 1950; reprinted 1951 (σελ. 116).

Ἐν τῇ μετὰ χεῖρας ἐργασίᾳ τοῦ διακεκριμένου ἐν τῇ Βιβλικῇ ἀρχαιολογίᾳ εἰδικοῦ Dr. Wright, καθηγητοῦ ἐν τῷ McCormick Theological

Seminary τοῦ Σικάγου, ἐξετάζεται τὸ ἠθικὸν μεγαλεῖον τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας τῆς Π. Διαθήκης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν φυσιοκρατικὸν χαρακτῆρα τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκειῶν τῆς ἀρχαίας Ἐγγὺς Ἀνατολῆς.

Ἐκ τῶν τριῶν ἐκτενῶν κεφαλαίων εἰς ἃ διαιρεῖται ἡ ἐν λόγῳ ἐργασία, τὸ πρῶτον ἐπιγράφεται διὰ τοῦ ρητοῦ «Ποῖον ἔθνος μέγα ἔχει θεὸν ὡς ὁ Γιαχβέ;» (πρβλ. Δευτ. 4,7) καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν κατὰ τὴν Π. Διαθήκην. Δεικνύεται ἐν αὐτῷ ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων τῆς Βίβλου ἀνάγκη, ὅπως συνδυασθῇ ἡ περὶ θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἀρχὴ πρὸς τὴν περὶ ἐπεμβάσεως τοῦ θείου. Δι' ἐξελίξεως δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ὁ πολυθεϊσμὸς τῶν ὁμόρων τῷ Ἰσραὴλ λαῶν καί τινα φαινόμενα τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας. Ἡ ὑπεροχὴ ὅμως τῆς τελευταίας ὑπὲρ τὰς λοιπάς, ἐκφαινομένη εἰς τὸν ἠθικὸν αὐτῆς μονοθεϊσμόν, εἶναι προϊὸν θείας ἐπεμβάσεως, καθ' ὅτι τό τε θρησκευτικὸν περιβάλλον καὶ ἡ παρ' Ἰσραὴλ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις ἀδυνατοῦσι νὰ πλαισιώσωσιν αὐτὴν φυσικῶς.

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον ἐπιγράφεται διὰ τοῦ ρητοῦ «Διέθετο ὁ Γιαχβὲ τῷ Ἰσραὴλ διαθήκην» (πρβλ. Δευτ. 5, 2) καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας κατὰ τὴν Π. Διαθήκην. Παρ' Ἰσραὴλ ὁ ἀνθρώπινος βίος ἀξιολογεῖται ἐκ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν ἀποκεκαλυμμένην ἠθικὴν τάξιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παρὰ τοῖς ὁμόροις λαοῖς ἐπιδιωκομένην ἐναρμόνισιν τοῦ βίου πρὸς τὴν ἐν τῇ φύσει κρατοῦσαν τάξιν. Στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἠθικῆς τάξεως εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλογὴ τοῦ Ἰσραὴλ ὡς περιουσίου λαοῦ. Ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς δὲ ταύτης, ἣν διεῖδεν ὁ Ἰσραὴλ κυρίως ἐν τῷ ἱστορικῷ γεγονότι τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραὴλ συναφθείσης διαθήκης, ἐστηρίχθη ἡ περὶ τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποκαλυπτομένου Θεοῦ ἰδέα, ἣν ἐξόχως ἀνέπτυξαν οἱ προφῆται.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἐπιγράφεται διὰ τοῦ ρητοῦ «Τί ἐκζητεῖ ὁ Γιαχβὲ ὁ Θεός σου;» (πρβλ. Μιχ. 6, 8) καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἰσραηλιτικὴν λατρείαν. Δεικνύεται δ' ὅτι τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον ταύτης φαίνεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ α΄) ἐκ τοῦ ὅτι παρ' Ἰσραὴλ ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ δὲν ἀναζητεῖται μέσῳ εἴδους τινὸς μαγείας, ὡς παρὰ τοῖς πέριξ λαοῖς, ἀλλὰ μέσῳ τοῦ τρόπου, τὸν ὁποῖον ἑκάστοτε Αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐλευθέρως ἐκλέγει, καὶ δὴ τῆς προφητείας, τῆς διὰ τοῦ προφήτου δηλ. ἀμέσου μεταδόσεως τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ· β΄) ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἰσραηλιτικῶν ἑορτῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν φυσιοκρατικὸν τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν· καὶ γ΄) ἐκ τῆς ἀγνώστου παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς ἰδέας περὶ ἁμαρτίας, διεπούσης παρ' Ἰσραὴλ τὸν θεσμὸν τῶν θυσιῶν.

Τὰς ὡς ἄνω ἰδέας ἐκθέτει ὁ σ. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς Βίβλου καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας. Καταφανὴς δ' ὅμως εἶναι ἡ ὑπὲρ τὸ δέον ἐκ τῶν βοηθημάτων ἐξάρτησίς του καὶ δὴ ἐκ τῶν σχετικῶν ἔργων τῶν W. F. Albright καὶ T. Jacobsen. Ὁ πρὸς τὸν πρῶτον θαυμασμός του, κατ' ἀρχὴν δεδικαιολογημένος, εἶναι παροιμιώδης (according to Wright what Albright says is all right) καὶ ἐξηγεῖ τὴν καὶ ἐν τῇ ὑπ' ὄψιν ἐργασίᾳ ἔντονον ἀπήχησιν τῶν γνωμῶν ἐκείνου. Ἀλλ' ὁ σ., ἐντριβὴς ὢν περὶ τὰς πηγὰς καὶ ἀναπτύσσων ἀριστοτεχνικῶς τὸ θέμα, ἐπέτυχε νὰ καταστήσῃ τὴν ἐργασίαν του πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς περὶ τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν ἀσχολουμένους.

Α. Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ

Schofield, J. N., Archaeology and the After—Life. London: Lutterworth Press, 1951 (σελ. 83).

Ὁ σ., γνωστὸς ἤδη ἡμῖν κυρίως ἐκ τῶν ἔργων του The Historical Background of the Bible καὶ The Religious Background of the Bible, πραγματεύεται ἐν τῇ ὡς ἄνω μελέτῃ ἓν τῶν δυσκολωτέρων θεμάτων τῆς Θεολογίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυριῶν ἐκ τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Π. Διαθήκης.

Διαιρεῖται ἡ ἐν λόγῳ μελέτη εἰς πέντε κεφάλαια, ὧν τὸ πρῶτον περιέχει σύντομον ἀνασκόπησιν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ ἄλλαις Ἀνατολικαῖς χώραις ἀνασκαφῶν, ἐπιχεουσῶν φῶς ἐπὶ τῶν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἱστορουμένων. Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφ. ὑποστηρίζεται ἡ γνώμη ὅτι αἱ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ διάφοροι ἀντιλήψεις περὶ τὰς κεντρικὰς θεολογικὰς ἰδέας, καὶ ἐν προκειμένῳ περὶ τὴν ἰδέαν τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς, πρέπει νὰ ἀναχθῶσιν εἰς διαφόρους σχολὰς ἢ θρησκευτικοὺς κύκλους, τὴν ὕπαρξιν τῶν ὁποίων γνωρίζει πᾶσα ἐποχή. Ἐπικρατεστέρα, κατὰ τὸν σ., δὲν εἶναι ἡ περὶ ἀφανισμοῦ τοῦ ἀτόμου ἀντίληψις, ὥς τινές, ἐν οἷς καὶ παλαιότερον ὁ Renan, νεωστὶ δὲ ὁ W. Robinson, ὑπεστήριξαν, ἀλλ᾽ ἡ περὶ μετὰ θάνατον ἐπιβιώσεως τοῦ ἀτόμου. Τὴν θέσιν του ταύτην ἐπιχειρεῖ ὁ σ. νὰ κατοχυρώσῃ ἐν τοῖς λοιποῖς κεφαλαίοις. Οὕτω ἐν τῷ τρίτῳ κεφ. ἐξετάζονται τὰ διαπνεόμενα ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ ἰδέας ἔθιμα ταφῆς καὶ πένθους τῶν νεκρῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Π. Διαθήκης. Ἐν τῷ τετάρτῳ κεφ. δεικνύεται ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυριῶν ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ἐπιβίωσις τοῦ ἀτόμου ἐπιστεύετο κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τῶν λαϊκῶν καὶ ὑπενοεῖτο ὑπὸ τῶν προφητικῶν καὶ ἱερατικῶν κύκλων. Προφῆται καὶ ἱερεῖς, ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν νεκρομαντείαν καὶ τὰ ἄλλα χαναανιτικῆς προελεύσεως ἔθιμα λατρείας τῶν νεκρῶν καὶ ἐπικοινωνίας μετ᾽ αὐτῶν, καταφρονητικῶς παρεσιώπησαν ἢ ἐμμέσως ἐπολέμησαν τὴν ἐν λόγῳ ἰδέαν. Ἐν τῷ πέμπτῳ, τέλος, κεφαλαίῳ ἐκτίθενται αἱ περὶ τῆς μετὰ θάνατον τύχης τοῦ ἀτόμου γνῶμαι τῶν ἱερῶν ποιητῶν καὶ στοχαστῶν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ.

Ὁ κρίνων τὴν ὡς ἄνω μελέτην δύναται νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ καθ᾽ ὅλον ἀνάπτυξις τοῦ θέματος εἶναι σχετικῶς ἐπιτυχής. Ὁ σ., καίτοι δὲν πρωτοτυποῖ, εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐκθέτῃ συστηματικῶς τὰ εἰς τὸ θέμα ἀφορῶντα δεδομένα τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Βίβλου, ἐξαρτώμενος ὅμως περισσῶς ἐκ τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν κατ᾽ ἐκλογὴν βιβλιογραφίαν του βοηθημάτων. Ἡ διάταξις τῆς ὕλης δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ προσήκουσα εἰς τὸ θέμα. Φρονῶ ὅτι θὰ ἔπρεπεν αὕτη νὰ βασισθῇ ἐν γένει ἐπὶ τῆς ἀναδείξεως τῶν δύο κυρίων σημείων τῆς ἰδέας, ἤτοι τοῦ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν. Ἀποτελεῖ οὐσιῶδες μειονέκτημα τῆς μελέτης τὸ ὅτι ὁ σ. δὲν ἐξετάζει, ἀλλ᾽ ἁπλῶς ἀναφέρει τὸ δεύτερον τῶν σημείων τούτων, ἐνῷ θεωρεῖ καλὸν νὰ προτάξῃ περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀνασκαφῶν ἴδιον κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ παραλειφθῇ. Ἀλλὰ καὶ ὁ τίτλος τῆς μελέτης δὲν ἀντιστοιχεῖ πλήρως πρὸς τὰ περιεχόμενα τῆς μελέτης. Προσφυὴς θὰ ἦτο ὁ τίτλος «Ἡ περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἰδέα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Π. Διαθήκης». Παρὰ ταύτας καί τινας ἄλλας δευτερευούσης σπουδαιότητος ἐλλείψεις, ἡ ἐν λόγῳ ἐργασία ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν λόγῳ ἰδέας.

Α. Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
ΕΠΙ ΤΗι 1900ῃ ΕΠΕΤΕΙΩι ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐπηκολούθησαν αἱ πολύκροτοι ἀπόπειραι ἑνώσεως τῶν διαμαρτυρομένων μετὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β΄ († 1595), χωρὶς ν' ἀποδώσωσιν ἀποτέλεσμά τι, ἐνῷ οἱ λατῖνοι ἐπὶ τοῦ πάπα Ρώμης Γρηγορίου ΙΓ΄ (1572—1585) προέβησαν εἰς δραστηρίας προσηλυτευτικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τῷ 1577 ὁ Γρηγόριος ἵδρυσε καὶ τὴν ἐν Ρώμῃ ἑλληνικὴν σχολὴν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐν ᾗ πλεῖστοι ἐμορφώθησαν Ἕλληνες, οἵτινες μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀρνητικῶς ὅμως ἡ σχολὴ ἐκείνη ὠφέλησε διὰ τῆς ἀναδείξεως λογίων Ἑλλήνων. Ὁ πάπας Γρηγόριος ἀπέστειλεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἰησουΐτας ἀναπτύξαντας καὶ ἐκεῖ καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς τὴν λατινικὴν προπαγάνδαν, ἰδίως διὰ τῶν σχολείων, ὧν ἐστερεῖτο ἡ Ἀνατολή. Τῷ 1582 ὁ Γρηγόριος μεταρρυθμίσας τὸ ἡμερολόγιον, ἐζήτησε νὰ ἐπιβάλῃ διὰ προσηλυτευτικοὺς σκοποὺς τὴν μεταρρύθμισιν ἐκείνην. Καὶ αἱ μὲν δυτικαὶ προτεσταντικαὶ χῶραι μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ μετὰ πάροδον ἑνὸς ἢ δύο αἰώνων ἐδέχθησαν τὸ λεγόμενον γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, ἡ δὲ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὁριστικῶς ἀπέκρουσεν αὐτὸ καὶ διότι διὰ προσηλυτευτικοὺς σκοποὺς ἐπεδιώκετο ἡ ἐπιβολή του καὶ διότι παρεβίασε τὴν περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα διάταξιν τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἐσχάτως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διώρθωσε τὸ ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον, χωρὶς νὰ παραδεχθῇ τὸ γρηγοριανόν[1]. Ἀλλὰ τοῦτο κατὰ τὸν ιστ΄ αἰῶνα ἐπεβάλλετο ἐν ταῖς ἐνετοκρατουμέναις ἑλληνικαῖς χώραις. Καὶ ἡ ἐν Ἑνετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης πιεζομένη ἐζήτησε παρὰ τοῦ πατριάρχου τὴν ἄδειαν νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἐπετράπη διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους.

Διηυθύνετο δὲ ἡ κοινότης αὕτη ἀπὸ τοῦ 1577 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου († 1616), ἀνδρὸς ἐλλογιμωτάτου καὶ δρα-

---

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 328.

1. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχ. Ἀθηνῶν). Ἡ διόρθωσις τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, «Ἐκκλησία» ΙΑ΄ (1933) σ. 225 ἑξ. (Καὶ ἀνάτυπον).

στηρίου. Ἐκεῖ διέτριβεν ὡσαύτως ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος († 1602), ὅστις προὐκάλεσεν ἔριδά τινα διὰ τῆς ὑποχωρητικότητός του ἔναντι τῶν λατίνων. Σύγχρονος διαπρεπὴς θεολόγος καὶ ἱεράρχης, ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς († 1601) εἰργάσθη δραστηρίως ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπῆρξε δὲ τὸ σπουδαιότερον πρόσωπον τῆς ἐν ἔτει 1593 συνελθούσης ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης συνόδου πρὸς κύρωσιν τῆς πράξεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου περὶ ἱδρύσεως τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου καὶ ἀπόκρουσιν τῆς λατινικῆς ἐν γένει Ἐκκλησίας, ἅμα δὲ καὶ διαρρύθμισιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας [1].

Καὶ ἀπεκρούσθη μὲν πρὸς καιρὸν ἡ λατινικὴ προπαγάνδα ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, ἀλλ' ἐπεκράτησεν ἐν ταῖς ρωσικαῖς χώραις, ὑποστηριζομένη καὶ ὑπὸ τῆς Πολωνίας. Ἐπὶ πάπα Ρώμης Κλήμεντος Η΄ (1592-1605) προσῆλθον εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἑκατομμύρια ρώσων διὰ τῆς Οὐνίας (unia), καταργηθείσης ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ καὶ Γαλικίᾳ τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας. Καὶ διὰ τῶν ἐνεργειῶν μὲν τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως δὲ τοῦ Θεοφάνους Ἱεροσολύμων, προσωπικῶς εἰς Ρωσίαν μεταβάντος, ἀποκατεστάθη ἡ ὀρθόδοξος ἱεραρχία, ἀλλὰ διὰ συντόνων ἐνεργειῶν τῶν ἰησουϊτῶν καὶ ἄλλων λατίνων ἱεραποστόλων, ἀρχομένου τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀνέβαινον Ἕλληνες ἱεράρχαι λατινοφρονοῦντες. Ἐφαίνετο κυριαρχοῦσα καὶ πάλιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία.

Ἀλλὰ σπουδαίως ἀντέδρασε κατ' αὐτῆς ὁ μεγαλοπράγμων πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, διὰ κηρυγμάτων πρὸς τὸν λαὸν καὶ διὰ βιβλίων, ἱδρύσας πρῶτος αὐτὸς καὶ τυπογραφεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ διὰ σχολείων. Ἔχων ἀνάγκην ἐξωτερικῆς ἐνισχύσεως ἐπεδίωξε τὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν διαμαρτυρομένων. Ἀλλά, δυστυχῶς, καὶ οὗτοι ἠθέλησαν νὰ ὠφεληθῶσι τῆς δεινῆς θέσεως τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ἵνα προσελκύσωσιν αὐτοὺς εἰς τὸν προτεσταντισμόν. Ἐντεῦθεν δραματικωτάτη ἀπέβη ἡ ἀρχιερατεία τοῦ μεγάλου ἐκείνου πατριάρχου, ὅστις πεντάκις καταβιβασθεὶς ἀπὸ τὸν θρόνον, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἰησουϊτῶν, καὶ τέλος καταγγελθεὶς εἰς τοὺς τούρκους ὡς παρασκευάζων ἐπανάστασιν κατ' αὐτῶν, ἐστραγγαλίσθη καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν [2]. Εἰς τοῦτο συνειργάσθη, δυστυχῶς, μετὰ τῶν ἰησουϊτῶν, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κύριλλος Κονταρῆς, ἐκ Βερροίας τῆς Μακεδονίας καταγόμενος, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐπὶ μικρὸν πατριαρχεύσας, ἐξωρίσθη εἰς Ἀφρικὴν καὶ οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν τούρκων ἐθανατώθη. Διάφοροι σύνοδοι συγκροτηθεῖσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ἰασίῳ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ

---

1. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 642 ἑξ.

2. [***Τοῦ αὐτοῦ***, Κύριλλος Λούκαρις, (ἔκδ. Β΄), ἐπιμελείᾳ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, ἐν Ἀθήναις, 1939].

τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ἀπέκρουσαν τὸν ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως ἀποπειραθέντα νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἀνατολὴν προτεσταντισμόν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπεκρούσθη καὶ ὁ ἀναθαρρήσας παπισμός, μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε μεσοῦντος τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, καθ' ὑπερβολὴν βεβαίως, ἀπεφασίσθη καὶ ὁ ἀναβαπτισμὸς τῶν δυτικῶν ἐν γένει.

Συνεκίνουν δὲ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν βαθύτατα καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος ἀρξάμενα ζητήματα τῶν προσκυνημάτων ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐπὶ τόπου, ἐν Παλαιστίνῃ, τοὺς κατὰ τῶν λατίνων ἀγῶνας, δυστυχῶς αἱματηροὺς ἐνίοτε, διεξῆγεν ἡ ἑλληνικὴ Ἁγιοταφικὴ Ἀδελφότης, ἧς ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τὸν Δ΄ αἰῶνα, ἐνισχυομένη ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς ὑπὸ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τὰ ζητήματα τῶν προσκυνημάτων εἶχον περιέλθει εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Ἔν τινι δὲ συσκέψει, γενομένῃ ἐν τῇ ὁλλανδικῇ πρεσβείᾳ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἠπείλησεν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ σουλτάνου, ἂν οὗτος πιεζόμενος ὑπὸ τῶν λατινικῶν Δυνάμεων, παρεχώρει τυχὸν ταῦτα εἰς τοὺς λατίνους μοναχούς. Καὶ τότε μὲν ἐλύθη τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, παρὰ τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Harlay de Gesy, διότι ὁ σουλτᾶνος Μουρὰτ Γ΄ ἐξέδωκε τῷ 1631 ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων φιρμάνιον, ἐπαναληφθὲν καὶ κατὰ τὸ 1634, ἀλλ' ἡττηθεῖσα ἡ Τουρκία τῷ 1688 ὑπὸ τῶν συνησπισμένων κατ' αὐτῆς Δυνάμεων Αὐστρίας, Πολωνίας, Ἑνετίας, εἰς ἃς προσετέθη καὶ ἡ Ρωσία ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Castagnères de Chataunef κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1689 παρεχώρησε τὰ πλεῖστα τῶν προσκυνημάτων εἰς τοὺς λατίνους. Μάτην ἠγωνίσθη ὁ μέγας πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος († 1707) νὰ σώσῃ τὰ προσκυνήματα διὰ τῶν ρώσων καὶ διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου κατὰ τὴν ἐν Κάρλοβιτς συναφθεῖσαν συνθήκην (1699). Διὰ συντόνου ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων τὸ κακὸν ἐπηνορθώθη βραδύτερον τῷ 1757, ὅτε διὰ φιρμανίου τοῦ σουλτάνου Ὀσμὰν Γ΄ ἀπεδόθησαν καὶ πάλιν τὰ προσκυνήματα εἰς αὐτούς [1].

Τὸ ζήτημα τῶν προσκυνημάτων ἐκράτει ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐνίσχυε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ. Πολλοὶ ἐτησίως Ἕλληνες μετέβαινον εἰς Παλαιστίνην πρὸς προσκύνησιν τῶν Ἁγίων Τόπων, φέροντες μετὰ τιμῆς τὸν τίτλον τοῦ «*προσκυνητοῦ*» (χατζῆ), πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς Ἁγιοταφικῆς Ἀδελφότητος ἱδρύοντο πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐδωροῦντο κτήματα, οἱ δὲ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων διαρκῶς περιοδεύοντες ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐστήριζον τὸν λαὸν ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει, ἐν μέσῳ τῶν πληγμάτων τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως.

1. **Τοῦ αὐτοῦ**, Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, 1910, σ. 466 ἑξ.

Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος ὅλως ἐξέχουσαν κατέλαβε θέσιν ὁ Δοσίθεος, ὅστις μετὰ τὸν Κύριλλον Λούκαριν ζωηρότερον ἐπεδίωξεν, ἵνα προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρωσίας ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι δὲ ἤρξατο ἐνδιαφερομένη ἡ χώρα ἐκείνη, ἀλλ᾽ ἀπὸ τοῦ Μ. Πέτρου ἰδίως ὡς πρόγραμμα αὐτῆς εἶχε τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς. Δυστυχῶς, ἡ πάλη τῶν ὑποδούλων πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἐξηκολούθει ἀμείλικτος, ὀξυτάτη, τραγική. Οἱ κατακτηταὶ ἐζήτουν ν᾽ ἀφομοιώσουν αὐτοὺς ἀμυνομένους διὰ τῆς Ἐκκλησίας, περὶ τὴν ὁποίαν ἦσαν συγκεντρωμένοι, ὑπομένοντες καὶ ἐγκαρτεροῦντες. Θρησκεία, γλῶσσα, ἤθη καὶ ἔθιμα, πολιτισμός, ἐθνικὸς χαρακτὴρ εἶχον εὐρύνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸ μεταξὺ ὑποδούλων καὶ κατακτητῶν χάσμα. Ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ρακένδυτος καὶ γυμνητεύων συνεκράτει τὸν λαὸν καὶ ἀπέκρουε πᾶσαν ἀφομοιωτικὴν τῶν κατακτητῶν ἐπίδρασιν. Ταυτοχρόνως δὲ οἱ ὑπόδουλοι διὰ τῆς εὐφυΐας καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς των ἀναπτύξεως ἀνηγείροντο ἐκ τῆς ἐσχάτης κακοδαιμονίας, κατελάμβανον ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα ἐν τῇ καταρρεούσῃ Τουρκίᾳ καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ τῶν ἡγεμόνων τῶν παριστρίων χωρῶν. Τὸ Γένος ὁλόκληρον ἤρξατο κινούμενον καὶ ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ τουρκικοῦ κλοιοῦ. Ἐν Ρωσίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἱδρύοντο ἑλληνικαὶ παροικίαι, ἀνεπτύσσετο τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία. Συνεκροτοῦντο δὲ ἀδελφᾶτα καὶ συνεταιρισμοὶ ἐπαγγελματικοὶ καὶ ἤρξατο ζωηρότερον ἐκδηλούμενος ὁ ἄσβεστος πόθος τῆς ἐλευθερίας διὰ τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν.

Τῆς μεγάλης ταύτης κινήσεως ἡγεῖτο ἡ Ἐκκλησία, ἥτις, ὡς ἔλεγε μεγαλοφώνως ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1760 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, «καὶ ἀνάμεσα εἰς τὰς ἀντιφράξεις τοῦ πυκνοῦ νέφους τῶν ἐγκαταδυναστευόντων ἐθνῶν καὶ ὑποκάτω εἰς τὸν ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας ἔλαμπεν ἀκτινοβολοῦσα καὶ ὑψουμένη». Ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἀνεδίδοντο αἱ ἀκτῖνες τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως. Τὰς περὶ ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἐλπίδας ὑπέθαλπε καὶ ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β΄ (1762 - 1776), ἧς ἀπεσταλμένος ὁ Γεώργιος Παπάζωλης περιοδεύσας τὴν Ἑλλάδα συνεννοήθη ἰδίως μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Πελοποννήσου. Ἅμα τῇ ἐκρήξει ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, προὐκλήθη διὰ τοῦ Ἀλεξίου καὶ Θεοδώρου Ὀρλὼφ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων (1768), πρώτου ὑψώσαντος τὴν σημαίαν αὐτῆς τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Παρθενίου. Ἐκτὸς ἄλλων συμμετέσχον τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Καλαμῶν, ὁ δὲ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἐφησυχάζων πρῴην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Β΄ (1757 - 1760) μετέβη εἰς τὸν ρωσικὸν στόλον καὶ δι᾽ ἐγκυκλίων προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἀλλ᾽ ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ὑπῆρξεν ὀλεθριωτάτη διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐγκαταλειφθέντας ὑπὸ τῶν Ρώσων.

Πρὸς στιγμὴν ἐγένετο σκέψις περὶ γενικῆς σφαγῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μὴ πραγματοποιηθείσης ταύτης ἀπερίγραπτοι διεπράχθησαν βιαιότητες κατὰ τοῦ λαοῦ. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας Γρηγόριος Καλλιμάχης καὶ ὁ μέγας διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Νικόλαος Σοῦτσος ἐκαρατομήθησαν (29 Αὐγούστου 1769), ἄλλοι ἐφυλακίσθησαν ἢ ἐξωρίσθησαν μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Β΄ (1768 - 1769), ἀπέθανε δ' ἐν τῇ φυλακῇ ὁ ἐπίσκοπος Καρύστου Ἰάκωβος, καὶ ὁ μητροπολίτης Λήμνου μετὰ πολλὰς βασάνους ἐθανατώθη. Μεγάλας ζημίας ὑπέστησαν αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἕνεκα τοῦ ἀνωτέρω διαβήματος τοῦ Σεραφείμ, χιλιάδες αἰχμαλώτων ἀπήχθησαν καὶ ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι, πολλοὶ δ' ἐκ Πελοποννήσου ἐξετοπίσθησαν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ὑπῆρξε τόσον μεγάλη ἡ καταλαβοῦσα τοὺς ὑποδούλους φρίκη, ὥστε, ἐνῷ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς εἶχον δικαίωμα μόνον τρεῖς ἡμέρας τοῦ Πάσχα νὰ ἑορτάζωσι δημοσίᾳ, ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος Β΄ (1769 - 1773) δι' ἐγκυκλίου του (1772) προέτρεψε τὸν λαὸν ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν ἑορτὴν καὶ ἐκδήλωσιν χαρᾶς. Ἡ Μοσχόπολις τῆς Ἠπείρου κατεστράφη τότε ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν, ἐλεηλατήθησαν δὲ ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀκαρνανία καὶ ἄλλαι ἐπαρχίαι. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἔμεινεν ἔρημος ἐπὶ τριετίαν, τῶν κατοίκων αὐτῆς ἐκπατρισθέντων εἰς Σαλαμῖνα καὶ ἀλλαχοῦ· Ἀλλὰ τὰς μεγαλυτέρας ἔπαθε καταστροφὰς ἡ Πελοπόννησος ὑπὸ τῶν ληστρικῶν στιφῶν τῶν Ἀλβανῶν.

Ἱκανοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐξεπατρίσθησαν εἰς Αὐστρίαν καὶ εἰς Ρωσίαν, ἱδρύσαντες ἀκμαίας ἐκεῖ παροικίας. Χάριν τῶν ἐν Ρωσίᾳ πολυαρίθμων Ἑλλήνων ἡ αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη συνέστησε τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος, εἰς ἣν ἐχειροτονήθη τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1775 ὁ περικλεὴς Εὐγένιος Βούλγαρις. Τοῦτον μετὰ τετραετίαν παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ ἐφάμιλλος αὐτῷ Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800). Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς ἀναγκασθεὶς ν' ἀπέλθῃ ἐκ τῆς ἕδρας του, ἐγκατεστάθη ἐν Χίῳ, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 16 Ἀπριλίου 1805, περιφανῆ καταλαβὼν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσιν διὰ τῆς ἁγιότητος τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ.

Μετὰ τῆς λῆξιν τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῇ 10 Ἰουλίου 1774 ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ, δι' ἧς ἡ Τουρκία ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ καταδιώκῃ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν ναῶν. Αἱ διατάξεις αὗται ἔμειναν δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὅτε δὲ μετὰ ἓν ἔτος ἐγένετο ἀπόπειρα ἐπισκευῶν τῶν ναῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἐξηγέρθη ὁ φανατικὸς τουρκικὸς ὄχλος, καταστρέψας πᾶσαν οἰκοδομὴν καὶ πέριξ ἔτι τῶν ναῶν.

Δυστυχῶς πολλαχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξηκολούθουν οἱ βίαιοι ἐξισλαμισμοί, ἀντέδρα δὲ κατὰ τοῦ κακοῦ ἐκείνου ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἱεραρχῶν αὐτῆς καὶ ἄλλων κληρικῶν. Περὶ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν ἤκμασαν

διαπρεπεῖς ἱεράρχαι Ἀθηνῶν, ὡς ὁ Ἄνθιμος Γ΄ (1655 - 1676), ὑποστηρίξας ἐνθέρμως τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ ἱερομόναχος Διονύσιος ἦτο εἰδήμων τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς γλώσσης καὶ ἐντριβέστατος περὶ τὰ θεολογικά. Ἐδίδασκον δ' ἐν τῇ δημοσίᾳ σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ὁ Ἄνθιμος καὶ ὁ Διονύσιος. Μετά τινας ἄλλους τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Ἀθηνῶν ἐκόσμησεν ὁ Μελέτιος Β΄ (1703 - 1713), μετατεθεὶς ἐκ τῆς μητροπόλεως Ἄρτης. Ὁ Μελέτιος, λόγῳ τῆς μεγάλης μορφώσεώς του καὶ τῶν συγγραμμάτων, ἅτινα κατέλιπε, κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς καθόλου ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπ' αὐτοῦ διῴκησε τὰς Ἀθήνας ὁ πρῶτος καὶ μόνος Ἕλλην Διοικητὴς Δημήτριος Παλαιολόγος Μπενιζέλος [1].

Ἰδιαζόντως δὲ εἰργάσθη πρὸς περιστολὴν τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός [2]. Γεννηθεὶς τῷ 1716 ἐν Ἀποκούρῳ τῆς Ναυπακτίας ἐξεπαιδεύθη ἐν Σιγδίτσῃ τῆς Παρνασσίδος παρὰ τῷ ἱεροδιδασκάλῳ Γερασίμῳ Λύτσικα ἐπὶ δεκαετίαν (1722 - 1732), συνεπλήρωσε δὲ τὰς σπουδάς του ἐν Ἀθήναις. Μεταβὰς εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἐγένετο μοναχὸς τῆς μονῆς Φιλοθέου ἀλλὰ ταχέως ἐγκαταλιπὼν αὐτὴν μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰργάζετο ὁ ἀδελφός του Χρύσανθος ὡς καθηγητὴς ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ καὶ λαβὼν ἄδειαν παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Β΄ (1757 - 1761), εἶτα δὲ καὶ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763 - 1768, 1773 - 1774), περιῆλθε τὰς ἑλληνικὰς χώρας κηρύττων, ἐπιμείνας ἰδίως ἐν Ἠπείρῳ, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ διέτρεχον τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον ἐξισλαμισμοῦ. Καταγγελθεὶς ὑπὸ τῶν ἑβραίων εἰς τὸν σατράπην τῆς Ἠπείρου Κοὺρτ Πασᾶν, ἠθωώθη μὲν παρ' αὐτοῦ προσωπικῶς, ἀλλ' ὕστερον ὑπὸ ἀντιπροσώπων του ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον τῇ 24 Αὐγούστου 1779 παρὰ τὸ χωρίον Καλλικούνταση (Μουζακία παρὰ τὸν Αὐλῶνα καὶ τὸ Δυρράχιον). Ὁ Κοσμᾶς περιῆλθεν, ὡς ἔγγραφεν ὁ ἴδιος πρὸς τὸν ἀδελφόν του, τριάκοντα ἐπαρχίας, ἵδρυσε δὲ διακόσια σχολεῖα. Τὸ κήρυγμά του ἁπλοῦν καὶ ἀφελές, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ ἐξαισίων ἔργων καταπλησσόντων τοὺς ἀκροατάς, ἀνέστειλε τὸν ἐξισλαμισμὸν τῆς Ἠπείρου, ἥτις καὶ σήμερον ἔτι εἶναι πλήρης τῶν παραδόσεων περὶ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

Συστηματικὸς ἐξισλαμισμὸς διενηργεῖτο ὑπὸ τῶν τούρκων ἐν Κρήτῃ διὰ μυρίων καταπιέσεων, χαρακτηριστικὴ δέ τις λεπτομέρεια εἶναι γνωστὴ ἐκ τοῦ ἔτους 1780, καθ' ὃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῶν Χανίων ἀπηγορεύθη νὰ διανυκτερεύωσιν εἰς τὰς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως οἰκίας των ἐπὶ δύο μῆνας, διότι ὁ ἐπίσκοπος Χανίων ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν ἔφιππος!

---

1. ***Τοῦ αὐτοῦ***, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 60 - 62, 64 - 66.
2. [***Φάνη Μιχαλοπούλου***, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Ἀθῆναι 1940. ***Τοῦ αὐτοῦ***, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ὁ ἐθναπόστολος καὶ μάρτυς, «Ν. Κράτος» τ. Β΄ σ. 605 - 621.]

Τῷ 1787 ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν τούρκων παραβιάσεως τῆς συνθήκης Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ ἐξερράγη νέος ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ἐπὶ τετραετίαν διαρκέσας. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες κατεδιώχθησαν ἀπηνῶς ὡς κατάσκοποι δῆθεν τῶν ρώσων. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Προκόπιος (1785-1889) ἐξηναγκάζετο ὑπὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἵνα προτρέπη τοὺς Ἕλληνας ὅπως εὔχωνται ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν τουρκικῶν ὅπλων καὶ καταβάλλωσι βαρυτάτους πολεμικοὺς φόρους. Ἐπὶ πλέον διετάχθη ὁ πατριάρχης νὰ συλλέξῃ δεκακισχιλίους Ἕλληνας ναύτας, ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξῆψε τὸν φανατισμὸν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης (1787-1788) κατεδιώχθη ὡς φιλόρωσος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπεκεφαλίσθη ὁ Δημήτριος Σκαναβῆς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἀπερίγραπτοι δὲ βιαιοπραγίαι διεπράχθησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τὸν πατριάρχην Προκόπιον παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ Νεόφυτος Ζ' (1789-1794 τὸ α'), ἐφ' οὗ ἡ αὐτὴ ἐξηκολούθησε κατάστασις.

Τῷ 1797 οἱ τοῦρκοι τῆς Σμύρνης κατέσφαξαν χιλιάδας Ἑλλήνων κατοίκων, καταστρέψαντες τὸ περίφημον νοσοκομεῖον καὶ ἄλλα κτήρια τῆς πόλεως, μόλις δὲ διὰ τῆς ἐν Ἰασίῳ ρωσοτουρκικῆς συνθήκης (29 Δεκεμβρίου 1791) ἐβελτιώθη πως ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν. Ἐπετράπη τότε διὰ διατάγματος τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Γ' (1789—1807), ἡ ἀνοικοδόμησις ναῶν, ὡς δ' ἐσημείωσεν ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας «ποτὲ δὲν ἐκτίσθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν τόσαι καὶ τοσαῦται περικαλλεῖς ἐκκλησίαι, ὅσαι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σελήμ».

Ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν Πελοποννήσῳ ὑπῆρχον δέκα μητροπόλεις, κατὰ τὰς ἀναγραφὰς τῶν ἐπισκοπῶν:

α') *Κορίνθου*, ἔχουσα ἐπισκοπὴν μίαν, τὴν Δαμαλῶν.

β') *Μονεμβασίας*, μετὰ ἑπτὰ ἐπισκοπῶν, Ἀνδρουβίτσης, Ἀνδρούσης, Μηλέας, Πλάτσης, Ἕλους, Λαγίας, Μαΐνης.

γ') *Παλαιῶν Πατρῶν*, μετὰ δύο ἐπισκοπῶν, Μεθώνης καὶ Κορώνης.

δ') *Λακεδαιμονίας*, μετὰ τριῶν ἐπισκοπῶν, Βρεσθένης, Καρυουπόλεως, Μαλτσίνης.

ε') *Χριστιανουπόλεως*.

στ') *Ναυπλίου καὶ Ἄργους*.

ζ') *Τριπόλεως*.

η') *Ρέοντος καὶ Πραστοῦ*.

θ') *Κερνίτσης*.

ι') *Ὠλένης* καὶ δύο ἀρχιεπισκοπῶν 1) *Δημητσάνης*[1], 2) *Ζαρνάτας*. Ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ὑπῆρχον αἱ ἑξῆς μητροπόλεις:

α') *Ἀθηνῶν*, μετὰ τεσσάρων ἐπισκοπῶν. Ταλαντίου καὶ Διαυλίας, Σαλώνων, Μενδενίτσης, Σκύρου.

---

1. [*Τάσου Γριτσοπούλου*, Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» τ. Κ' (1950) σ. 209 ἑξ.]

β') *Θηβῶν,*
γ') *Νέων Πατρῶν.*
δ') *Ὑπάτης.*
ε') *Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης.*
Ἐν ταῖς νήσοις ὀκτὼ μητροπόλεις:
α') *Αἰγίνης καὶ Ὕδρας.*
β') *Τζίας καὶ Θερμίων.*
γ') *Παροναξίας.*
δ') *Σίφνου, Μήλου καὶ Μυκόνου.*
ε') *Ἄνδρου καὶ Σύρου.*
στ') *Τήνου.*
ζ') *Σαντορίνης* (Θήρας).
η') *Εὐρίπου* (Χαλκίδος), ἔχουσα ἐπισκοπὴν τὴν τῆς Καρύστου [1]. Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ διὰ σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως τῇ 6 Ἰουλίου 1628 ἐκδοθέντος ἡ Ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας προήχθη εἰς Ἀρχιεπισκοπήν, κατεστάθη δὲ Ἀρχιεπίσκοπος τῇ 23 Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους Νικόδημος Μεταξᾶς. Ἡ προαγωγὴ αὕτη ἐπηύξησε τὰς γνωστὰς προστριβὰς μεταξὺ τῶν Ἐπισκόπων Κεφαλληνίας καὶ τῶν πρωτοπαπάδων Ζακύνθου, ἕως οὗ ὁ γενικὸς προβλεπτὴς Πιζάνης τῷ 1716 ἐξέδωκε διατάξεις καθορίζούσας λεπτομερῶς τὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἀρχιερέων. Εἰς τὸ ἀνωτέρω δὲ διάγραμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ἐπήρχοντο μεταβολαί, ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε παρουσιαζομένων ἀναγκῶν. Ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐγένετο ἀθρόα προαγωγὴ τῶν ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς μητροπόλεις. Τῷ 1811 ἡ ἐξαρχία κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους εἶτα δὲ Ἐπισκοπὴ Ζαρνάτας, προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπήν [2], κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 1817 ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς (Τριπόλεως) προήχθη εἰς μητρόπολιν [3]. Ἡ πληθὺς ἐν γένει τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ἑδρῶν παρουσιάζετο ὡς ἀναγκαῖα διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καθ' οὓς ἡ παρουσία ἀρχιερέως, ἐκτὸς τῆς καθαρῶς πνευματικῆς ἀποστολῆς ἣν ἐξεπλήρου, ἦτο στήριγμα τοῦ ὑποδούλου λαοῦ κατὰ τῶν αὐθαιρέτων δυναστῶν.

Ἱκαναὶ τῶν μητροπόλεων ἦσαν σπουδαῖα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα. Οὕτω λ.χ. ἡ Δημητσάνα ἀπὸ τοῦ 1764, ἔνθα ὁ σοφὸς μοναχὸς Ἀγάπιος (Ἀσημάκης Λεονάρδος), ἵδρυσε σχολὴν ἑλληνικῶν γραμμάτων, προὐκάλεσε τὴν

1. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Αἱ Ἐπαρχίαι τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔτος ΙΗ' (1923) σ. 215 ἑξ.

2. ***Σ. Β. Κουγέα,*** Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς ΒΔ. Μάνης, «Ἑλληνικὰ» τ. ΣΤ' (1933) σ. 288 ἑξ.

3. ***Τάσου Γριτσοπούλου,*** Ἡ μετὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἕνωσις τῆς Πατρ. ἐξαρχίας Τριπολιτσᾶς, ἐν Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher τ. ΙΔ' (1938) σ 347 ἑξ.

πάγκοινον προσοχὴν καὶ τὴν συρροὴν λογίων καὶ σπουδαστῶν. Ἡ σχολὴ καὶ ἡ πολύτιμος αὐτῆς βιβλιοθήκη ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἐκ τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνης ἐξῆλθον δεκάδες ἐλλογίμων καὶ δραστηρίων ἱεραρχῶν (ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ Γρηγόριος ἦσαν Δημητσανῖται) καὶ ἕτεραι δεκάδες λογίων ἀνδρῶν [1]. Πασῶν τῶν λοιπῶν μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος ὑπερεῖχεν ἡ τῶν Ἀθηνῶν, διότι ἡ ἔνδοξος πόλις εἶχεν ἀποβῇ καὶ πάλιν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ πνευματικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Ὑπέστη ἡ πόλις αὕτη τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ κατὰ μὲν τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μοροζίνη ἠρημώθη ἐπὶ τριετίαν, εἶτα δὲ ἐταλαιπωρήθη φρικτῶς ἐπὶ τῆς τυρανίας τοῦ Χασεκῆ. Ἀλλὰ κατώρθου ν' ἀναλαμβάνῃ ἑκάστοτε ἐκ τῶν δεινῶν ἐκείνων. Ὑπῆρξε δὲ μεταξὺ τῶν πρώτων πόλεων τῆς δούλης Ἑλλάδος, αἵτινες ἔσχον διαπρεπεῖς καὶ δὴ ἰθαγενεῖς διδασκάλους καὶ ἱεράρχας. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐκτὸς τοῦ Ἀγγέλου Μπενιζέλου ἐδίδαξεν ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς († 1646), κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ ἑπομένου αἰῶνος ἵδρυσε τὴν πρώτην δημοσίαν σχολὴν ἐν Ἀθήναις ὁ Ἀθηναῖος ἱερομόναχος Γρηγόριος Σωτηριανὸς ὅστις, γενόμενος ὕστερον μητροπολίτης Μονεμβασίας, ἐξησφάλισε τὴν σχολὴν διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου γράμματος (1728). Ὁ ἱερομόναχος Παΐσιος, ὁ Ἀγάπιος Βουλισμᾶς ἐξ Ἰθάκης καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, προκαλοῦντες τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας ξένων περιηγητῶν, ἐνίσχυον τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκόσμησαν δὲ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν τὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν, ἐξέχοντες ἱεράρχαι.

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀπέκτησαν μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἐπεσκέπτοντο δὲ αὐτὰς οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων, ὧν ὁ Παρθένιος Γερένης (1737 - 1766) καὶ ἄλλοι, κατήγοντο ἐξ Ἀθηνῶν. Ἱδρύθησαν ἐν αὐταῖς μεγάλαι μοναὶ εὐεργετικῶς διὰ τὴν κοινωνίαν δράσασαι. Μετὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἣν ἵδρυσεν ἡ ὁσία Φιλοθέη, ἱδρύθη ἡ μονὴ Παντοκράτορος ἐν θέσει Ταὼ (Νταοὺ Πεντέλη), ἡ μονὴ Πεντέλης τῷ 1578 ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀττικῆς καταγομένου ἁγίου Τιμοθέου Εὐβοίας, ἡ μονὴ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων (ὅπου νῦν τὸ μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου) ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κολοκύνθη, ἡ μονὴ Πετράκη ὑπὸ τοῦ ἰατροφιλοσόφου Παρθενίου Πετράκη († 1686), συγχωνεύσαντος μετ' αὐτῆς τὴν ἐν Καρέᾳ τοῦ Ὑμηττοῦ μονὴν Ἀσωμάτων, ἀνεκαινίσθη ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τοῦ ἐκ Μεγάρων Λαυρεντίου Κανέλλου († 9 Μαρτίου 1707) μετονομασθεῖσα τῆς Φανερωμένης, ἐκ τῆς φανερωθείσης εἰκόνος τῆς Θεοτόκου καὶ διασκομηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐκ Κρήτης ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου, ὅστις κατέλιπε σπουδαῖα ἔργα τέχνης εἰς τὸν ναὸν

1. ***Εὐθυμίου Καστόρχη***, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς καὶ περὶ τῶν **καθιδρυτῶν καὶ τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων. Ἐν Ἀθήναις 1846.**

τῆς Μονῆς Πετράκη καὶ ἀλλαχοῦ. Διετηροῦντο δὲ αἱ παλαιότεραι μοναί, τῆς Καισαριανῆς, τοῦ ὁσίου Μελετίου, Κλειστῶν, τοῦ Δαφνίου καὶ ἄλλαι. Ἡ μονὴ Πεντέλης διετήρει ἐν ἑαυτῇ σχολήν, ἡ δὲ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων - Πετράκη συνετήρει τὴν δημοσίαν σχολὴν Ἀθηνῶν καὶ εὐηργέτει τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δὲ ἡγούμενοι τῆς μονῆς μετεῖχον ἐνεργῶς τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων τῆς πόλεως. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἐπρωτοστάτει ἐν τῇ πνευματικῇ κινήσει τῆς δουλευούσης Ἑλλάδος καὶ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἥτις πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐξηπλοῦτο, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος καὶ ἑξῆς.

Ἀλλὰ τελευτῶντος τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ἐδημιουργήθη νέον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τῆς καταργήσεως τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις (1797) ὑπὸ τῶν γάλλων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς νήσοις. Δυστυχῶς οἱ γάλλοι δὲν ἐσεβάσθησαν αὐτὴν καὶ ἐν γένει τὴν θρησκείαν, προκαλέσαντες διαμαρτυρίας τοῦ λαοῦ, ἃς συνεμερίσθη καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε´ († 1821). Τῷ 1799 ἡ μόνη ὑφισταμένη ἐπὶ ἐνετοκρατίας ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου προεβιβάσθη εἰς μητρόπολιν, ἐπανιδρύθη δὲ ἡ μητρόπολις Κερκύρας. Τρίτη μητρόπολις ἱδρύθη ἡ Λευκάδος καὶ Ἁγίας Μαύρας. Ἀπομακρυνθέντων τῶν γάλλων ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσίας καὶ Τουρκίας, ἀποτελέσασα τὴν Ἰόνιον Πολιτείαν (1800). Ἐν αὐτῇ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἀνεκηρύχθη ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (1803), ἥτις καὶ διωργανώθη δι᾽ εἰδικοῦ νόμου τῆς γερουσίας (1804) εἰς αὐτόνομον Ἐκκλησίαν. Τῷ 1807 κατέλαβον πάλιν οἱ γάλλοι τὴν Ἑπτάνησον, ἀλλὰ μετὰ διετίαν ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας διὰ τῆς ἐν Παρισίοις συνθήκης τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1815, ἀποτελέσασα τὴν «Ἡνωμένην Πολιτείαν τῶν Ἰονίων νήσων». Τῇ 20 Ἀπριλίου 1817 συνέλευσις τῶν ἑπτανησίων ἐν Κερκύρᾳ ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύχθη ἡ ἐν τῇ Ἰονίῳ Πολιτείᾳ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἀποτελουμένη δ᾽ ἐκ τῶν μητροπόλεων Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος καὶ Ἁγίας Μαύρας, Κυθήρων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν Ἰθάκης καὶ Παξῶν. Εἷς τῶν μητροπολιτῶν ἐκ περιτροπῆς, ἐφ᾽ ὅσον διήρκει μία βουλευτικὴ περίοδος, προεξῆρχε τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰονίων νήσων, τιτλοφορούμενος ἔξαρχος καὶ διοικῶν τὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ ἱερεῖς ἐξέλεγον τοὺς ἀρχιερεῖς, ἐγκρινομένους ὑπὸ τῆς γερουσίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καθωρίσθησαν δὲ τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικονομίας, τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ τῆς μορφώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς ὑπὸ τοῦ κόμητος Γυίλφορδ ἱδρυθείσης Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ ἐν τῷ ἱεροσπουδαστηρίῳ ἢ λυκείῳ ἑκάστης νήσου. Οὕτως ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν καὶ δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἱδρύθη

ἡ Ἰόνιος Ἐκκλησία, ἀποτελέσασα οὐχὶ αὐτοκέφαλον, ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ἀλλ' αὐτόνομον Ἐκκλησίαν καὶ ἀποβᾶσα σπουδαῖον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τὴν δουλεύουσαν Ἑλλάδα.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ συντομωτάτῃ ταύτῃ ἐκθέσει τῶν κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθῶσι συστηματικῶς αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ζωῆς. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι γενικῶς ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ ὑποδούλου ἔθνους ἔφερεν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα. Ὁ ὑπόδουλος Ἕλλην ἔβλεπεν ἐνώπιόν του διαρκῶς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν πατριάρχην, τὸν ἀρχιερέα, τὸν ἱερέα, τὰ δὲ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ζητήματα τοῦ ἔθνους καὶ τἀνάπαλιν. Ἐστηρίζετο τὸ ἔθνος ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐστήριζε καὶ αὐτὸ τὴν φιλόστοργον μητέρα Ἐκκλησίαν. Μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς διοικήσεως αὐτῆς, ἐγνώριζε δὲ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς καὶ ἀντεπεξήρχετο πρὸς αὐτάς.

Τὸ πατριαρχεῖον εὑρίσκετο διαρκῶς καταχρεωμένον, ἀναγκαζόμενον νὰ δίδῃ πρὸς τοὺς κρατοῦντας, ὅπως διασώζῃ ἑαυτὸ καὶ τοὺς ὑποδούλους. Ἤδη κατὰ τὸν ΙΣΤ´ αἰῶνα τὸ χρέος ἀνήρχετο εἰς ἑκατομμύρια γροσίων, ἐπελήφθη δὲ τῆς ἀνορθώσεως τῶν οἰκονομικῶν ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1555-1565). Εὐτυχῶς ἡ γενναιοδωρία τῶν Χριστιανῶν ἀνεκούφιζεν ἑκάστοτε τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὸν ΙΖ´ αἰῶνα τὰ χρέη του ἐπλήρωσεν ὁ ἡγεμὼν Μολδαυΐας Βασίλειος. Κατὰ τὸν ΙΗ´ ηὐξήθησαν καὶ πάλιν τὰ χρέη, διότι ἐν τῷ πατριαρχικῷ βερατίῳ μόνον ἀνεγράφοντο ἐτήσιοι φόροι πρὸς τὸ τουρκικὸν δημόσιον ταμεῖον γρόσ. 33.425, διὰ τοὺς διερμηνεῖς τοῦ διβανίου γροσ. 5.000, διὰ τὸν στρατὸν 65.440, διὰ τὸ ἰδιαίτερον σουλτανικὸν ταμεῖον 24.060 καὶ διὰ τὴν γενομένην μετὰ τοῦ πατριαρχείου ἕνωσιν τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος καὶ Πεκίου γρόσ. 163.000. Ὁ Σαμουὴλ Χαντζερῆς, διαπρεπὴς πατριάρχης τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος, ἐπεμελήθη σοβαρῶς τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος. Μετ' αὐτὸν ὁ Γρηγόριος Ε´ κατέβαλε μεγάλας προσπαθείας.

Τῷ 1818 εὗρε χρέος τοῦ «Κοινοῦ», ἤτοι τοῦ πατριαρχείου καὶ τοῦ ἔθνους, 1.936.000 γροσίων, ἐρρύθμισε δὲ τὴν ἀπόσβεσιν αὐτοῦ δι' ἐθνοσυνελεύσεως, ἣν συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τὸ ταμεῖον τοῦ «Κοινοῦ» ἔδιδεν ἐτησίως εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν 40.000 γροσίων. Ἔδιδεν ὡσαύτως ἀπαραίτητα χρηματικὰ δῶρα εἰς τοὺς μεγάλους βεζύρας καὶ εἰς τοὺς ἑκάστοτε νέους ὑπουργούς, κατηύναζε τὴν ὀργὴν τῶν κρατούντων κατὰ τῶν ἐπαναστατούντων Ἑλλήνων, ἐξηγόραζεν αἰχμαλώτους καὶ ὑφίστατο μυρίας ἄλλας ἐθνικὰς δαπάνας. Ἐκ τούτων ἀπετελοῦντο τὰ «αὐλικὰ» λεγόμενα χρέη, διὰ τὴν ἀπόσβεσιν τῶν ὁποίων ἐπεφορτίζετο ἀναλόγως ἑκάστη ἐπαρχία διὰ τῶν ἀρχιερέων.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς ἐλαμβάνοντο παρ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, προερχόμενοι ἐκ τῶν τάξεων αὐτοῦ. Εἶχον δὲ τὴν κοινὴν μόρφωσιν. Κατὰ τὸν ΙΖ´ καὶ ΙΗ´

αἰῶνα κατεβλήθησαν ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως εἰδικαὶ προσπάθειαι πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀλλ' αἱ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπον γενναῖόν τι. Οὐχ ἧττον οἱ λογιώτεροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ ἦσαν συνήθως κληρικοί. Ἦσαν δὲ συνήθως πολυάριθμοι οἱ κληρικοί. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ Tournefort ἐσημείωσεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι συνήντα τις δέκα μοναχοὺς ἢ ἱερεῖς ἀπέναντι ἑνὸς λαϊκοῦ! Τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἦτο περιζήτητον. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἤρξατο πλεονάζων ὁ ἄγαμος κλῆρος. Ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος συμμετεῖχε τῆς διοικήσεως τῶν κοινοτήτων, ἐνιαχοῦ δὲ δημογέροντες ἐξελέγοντο κληρικοί. Πᾶν ζήτημα πρὸς τὴν κυβέρνησιν διεξήγετο διὰ τοῦ κλήρου. Ὁ κλῆρος προερχόμενος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ ζῶν τὴν ζωὴν αὐτῆς, συνεμερίζετο τὴν δυστυχίαν τοῦ λαοῦ καὶ παρίστατο ἄγγελος παρήγορος ἐν πάσῃ στιγμῇ, χειραγωγὸς καὶ προστάτης. Οὐδὲν ἔργον ἐπεχείρει ὁ λαϊκός, ἂν μὴ ἐλάμβανε τὴν γνώμην καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ ἱερέως. Συνετηρεῖτο δὲ ὁ κλῆρος ἐκ τῶν πενιχρῶν εἰσφορῶν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ περιβολὴ τῶν κληρικῶν ἦτο ὁποία καὶ ἡ τῶν λαϊκῶν, κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐφόρουν «καβάδιον», ἐνιαχοῦ δὲ τοῦτο ἐφόρουν καὶ οἱ ἱερεῖς.

Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς θείας λατρείας, ἥτις ἐχαρακτήριζε τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς προγενεστέρους χρόνους, εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ ναοὶ διηρπάζοντο καὶ κατεστρέφοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ μεθ' ἑκάστην ἐξέγερσιν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου κατὰ τῶν ὑποδούλων. Ὑπῆρχον μόνον πολλὰ παρεκκλήσια, ἰδίως ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν ταῖς νήσοις. Ἐπὶ πληθυσμοῦ 17.000 οἰκογενειῶν τῶν συμπεριληφθεισῶν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον νήσων τοῦ Αἰγαίου εὑρέθησαν 502 ναοὶ καὶ 602 ἱερεῖς. Ἐν τῇ νήσῳ Σκύρῳ ὑπῆρχον 365 παρεκκλήσια. Γενικῶς εἰπεῖν τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ναῶν ἡ ἐμφάνισις ἦτο πενιχρά. Μόνον αἱ μοναὶ κατώρθουν νὰ ἱδρύωσιν ἀξίους λόγου ναούς, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τέχνη κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ, μεταδοθεῖσα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἔργα τοιαύτης τέχνης σῴζονται ἐν ταῖς μοναῖς Φανερωμένης Σαλαμῖνος[1], Πεντέλης, Ἀσωμάτων - Πετράκη Ἀθηνῶν,ἐν ταῖς νήσοις τῶν Κυκλάδων καὶ ἀλλαχοῦ.

Κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ διεκρίνοντο ὡσαύτως αἱ μοναὶ τῆς Παλαιστίνης, τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ, τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της εὑρέθησαν 545 μοναὶ ἀνδρῶν καὶ 18 γυναικῶν. Ἤκμαζον αἱ μοναὶ τῆς Πελοποννήσου, Μ. Σπηλαίου, ἥτις καταστραφεῖσα τῷ 1640 ἐκ πυρκαϊᾶς, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων μετὰ ἓν ἔτος, καὶ Ἁγίας Λαύρας, τῶν Ταξιαρχῶν παρὰ τὸ Αἴγιον, ἐν Ἠπείρῳ ἡ τῆς Βελ-

1. ***Γ. Σωτηρίου***, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης, «Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», Α' 1924, σ. 109 ἑξ.

λᾶς, τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ, τοῦ Δρυάνου, τῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τῆς Γκούρας, τῆς Χρυσοβίτσης (ἱδρυθείσης τῷ 1486) παρὰ τὸ ὁμώνυμον χωρίον βορειοδυτικῶς τοῦ Μετσόβου. Ἐν Θεσσαλίᾳ αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, ἡ τῆς Κορώνης, ἐν Μακεδονίᾳ τῆς Ζάβορδας παρὰ τὰ Γρεβενά, τῆς Ὀλυμπιωτίσσης παρὰ τὴν Ἐλασσόνα, τοῦ Τιμίου Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, τῆς Εἰκοσιφοινίσσης παρὰ τὴν Δράμαν καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ. Ἐν Λέσβῳ ἤρξαντο ἱδρυόμεναι Μοναὶ ἀπὸ τοῦ ιδ΄. αἰῶνος, διεκρίθησαν δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἡ Μονὴ «Κρυοκόπου», ἧς βραδύτερον κατέσχον τὰ κτήματα οἱ τοῦρκοι, ἡ Μονὴ «Ὑψηλοῦ» ἐπὶ τοῦ Ὀρδύμνου, ἀνακαινισθεῖσα κατὰ τὸν ιστ΄. αἰῶνα, ἡ τῆς «Μυρσινιωτίσσης» καὶ ἡ τοῦ «Λειμῶνος» ἧς κτίτωρ ὑπῆρξεν ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀγαλλιανὸς Ἐπίσκοπος Μηθύμνης († 1566)[1]. Ἡ Κρήτη, ἡ Ἄνδρος, ἡ Θήρα, ἡ Ἀμοργός, ἡ Μῆλος, ἡ Σέριφος, ἡ Σίφνος, αἱ περὶ τὴν Κίμωλον μικραὶ νῆσοι καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι ἀπέκτων Μονὰς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ διάσωσις τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ἁγ, Σπυρίδωνος ἐν Κερκύρᾳ, τοῦ ἁγ. Γερασίμου ἐν Κεφαλληνίᾳ, τοῦ ἁγ. Διονυσίου ἐν Ζακύνθῳ προὐκάλει τὴν συρροὴν εὐσεβῶν προσκυνητῶν καὶ ἐνίσχυε τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ λαοῦ. Τὸ πλῆθος τῶν μονῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ τοῦρκοι, κατ᾽ ἀρχήν, ἐσεβάσθησαν τὸν μοναχικὸν βίον, χάρις δὲ εἰς τὴν ἀνοχὴν αὐτῶν αἱ μοναὶ ἀπέβησαν ἄσυλον τῶν καταδυναστευομένων καὶ ἐνίσχυον τὴν εὐσέβειαν τοῦ λαοῦ. Οὐ μόνον δὲ αἱ ἀνωτέρω τῆς Ἑπτανήσου ἐν αἷς διεσώζοντο ἅγια λείψανα θαυματουργοῦντα ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ μοναί, ὡς προσκυνήματα, προὐκάλουν τακτικὰς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ μακρὰν τῶν ὀμμάτων τῶν τούρκων. Μοναχοὶ διδάσκαλοι, ἐν ταῖς μοναῖς διδάσκοντες ἢ περιοδεύοντες, κήρυκες καὶ πνευματικοὶ ἐξομολόγοι ἐνίσχυον τὸν λαὸν καὶ εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν ἐγκαρτέρησιν. Ἐν πολλαῖς μοναῖς ἐλειτούργουν σχολαί, πᾶσαι δὲ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ συλλέγωσι χειρογράφους κώδικας καὶ ἔχομεν σήμερον ἀτιμήτους πνευματικοὺς θησαυροὺς εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν. Αἱ γυναικεῖαι μοναὶ ἦσαν συνήθως ἐργαστήρια τῶν πτωχῶν γυναικῶν. Τέλειον ὑπόδειγμα τοιαύτης μονῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐν Ἀθήναις μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὑπὸ τῆς ὁσίας Φιλοθέης Μπενιζέλου ἱδρυθεῖσα. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ μεγάλαι καὶ πλούσιαι δωρεαὶ κτημάτων πρὸς τὰς μονάς. Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ φιλανθρωπικὴ δρᾶσις καὶ κοινωνικὴ πρόνοια τῆς Ἐκκλησίας[2]. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἀναφαίνεται μακρὰ σειρὰ

1. ***Ε. Δράκου,*** Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Λέσβου, ἐν Ἀθήναις 1900. ***Τοῦ αὐτοῦ,*** Μελέτη ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λέσβου, Δράμα 1928. Πρβλ. ***Α. Κ. Ὀρλάνδου,*** Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ἐν Ἀθήναις 1931. ***Γ. Μ. Βαλέττα,*** Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀγαλλιανὸς καὶ τὸ ἐν Λέσβῳ ἀναμορφωτικὸν ἔργον του, «Θεολογία» Ἀθηνῶν, Ι, 1932, σ. 289 ἑξ.

2. ***Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου (Παπαδοπούλου),*** Περὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς δράσεως καὶ κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (Ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας») Ἀθῆναι 1933 σ. 3-8.

Ἐθνικῶν εὐεργετῶν, οἵτινες προήγαγον τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας. Ἵδρυον ναούς, σχολάς, νοσοκομεῖα καὶ ἄλλα ἱδρύματα, ἐπροικοδότουν πτωχὰ κοράσια, ἐξεπαίδευον νέους. Ἤδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος (1520) ὑπῆρχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νοσοκομεῖον, ὅπερ διὰ τῆς διαθήκης του εὐηργέτησεν ὁ Δούκας Πέτρου Σοφιανός. Αἱ συντεχνίαι καὶ τὰ διάφορα ἀδελφᾶτα καὶ ἰσνάφια, οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες Μολδοβλαχίας καὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς ἀνελάμβανον τὴν ὑποστήριξιν τῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων, προκαλούμενοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίος. Ὁ σουλτᾶνος Σελὶμ Γ' τῷ 1793 ἐξέδωκε φιρμάνιον, δι' οὗ ὡρίσθη, ὅπως οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν, οἱ τυφλοὶ καὶ οἱ ἀνάπηροι ὁδηγῶνται εἰς τὰ τρία ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα πρὸς περίθαλψιν. Τοῦτο ηὔξησε τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, ὅθεν πρωτοβουλίᾳ τοῦ μεγάλου διερμηνέως τῆς Ὑ. Πύλης καὶ τοῦ πατριάρχου Γερασίμου Γ' συνεκροτήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὴ ἐθνοσυνέλευσις ἐξ ἀρχιερέων, ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, τῶν πρωτομαγίστρων τῶν συντεχνιῶν πρὸς ἐξεύρεσιν πόρων. Ἱδρύθη δὲ ἐπταμελὴς ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν συντεχνιῶν ἐπιτροπὴ τῶν ἀναπήρων καὶ πενήτων, εἰς ἣν τὸ πατριαρχεῖον παρεχώρησεν ὡρισμένας προσόδους, προσήρτησε δὲ εἰς τὰ νοσοκομεῖα τὸν ναὸν τῆς Ζωοδόχου πηγῆς ἐν Βλαχέρναις.

Τῷ 1806 ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ἐπέβαλεν ὡρισμένην εἰσφορὰν εἰς τοὺς ναύτας (10 γρόσια δι' ἕκαστον ταξίδιον), πρὸς συντήρησιν τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων, καὶ τῷ 1819 ἵδρυσεν ἐν τῷ πατριαρχείῳ τὸ περίφημον «κιβώτιον τοῦ ἐλέους», λαμπρὰν φιλανθρωπικὴν ὀργάνωσιν, εἰς ἣν ἐκ τῶν πρώτων ὁ Ἰωάννης Βαρβάκης προσέφερεν ἱκανὸν ποσὸν χρημάτων.

Ἀναμφιβόλως ἡ μεγάλη φιλανθρωπικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἓν τῶν σπουδαιοτέρων μέσων τῆς διασώσεως τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ ἡ δρᾶσις αὕτη συνετέλεσε εἰς τὸν στενότερον σύνδεσμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς. Ταυτοχρόνως, ἡ δρᾶσις αὕτη, διεξαγομένη διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἀπετέλει ἐκδήλωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων. Ἄλλαι ἐκδηλώσεις ἐνίσχυον ὡσαύτως τὸν λαὸν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειαν. Ἀναμφιβόλως σπουδαιοτάτη τοιαύτη ἐκδήλωσις ὑπῆρξε τὸ μαρτύριον, ὅπερ ὑφίσταντο οἱ ὑπὲρ πίστεως ἀποθνήσκοντες, οἱ γενικῶς νεομάρτυρες ἀποκληθέντες. Πρωτίστη αἰτία τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν δυναστῶν, οἵτινες ἐζήτουν εὐκαιρίας ἐξισλαμισμοῦ τῶν ὑποδούλων. Πᾶς χριστιανός, δι' οἱασδήποτε αἰτίας καταδικασθεὶς εἰς θάνατον, ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ, ἐὰν ἐγίνετο μουσουλμᾶνος. Πολλάκις καὶ διὰ προσωπικοὺς λόγους ὡδηγοῦντο πρὸ τῶν ἱεροδικαστῶν Χριστιανοί, ἤρκει δὲ ψευδὴς μαρτυρία ὅτι ὕβρισε τὸν Μωάμεθ, ἵνα καταδικασθῶσιν εἰς θάνατον καὶ ν' ἀπαλλαγῶσι μόνον διὰ τῆς προσελεύσεως εἰς

τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ. Πολλάκις, χάριν παιδιᾶς, τοῦρκοι ἔθετον σαρίκιον ἐπὶ κεφαλῆς Χριστιανοῦ, ἢ πολλάκις Χριστιανός τις ἔλεγεν ἀπροσέκτως ἢ ἀφελῶς τουρκιστὶ τὰς λέξεις «Δόξα σοι ὁ Θεὸς» ἢ ἀνεγίνωσκεν ὡς μάθημα τὴν μουσουλμανικὴν ὁμολογίαν πίστεως, ἢ ἐν παραφορᾷ ἔλεγεν ὅτι θὰ γίνῃ τοῦρκος· εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις ἐξηναγκάζετο εἰς τὸν ἐξισλαμισμόν, μὴ πειθόμενος δὲ ὑφίστατο φρικτὰς βασάνους καὶ θάνατον. Πᾶσα ὕποπτος σχέσις μετὰ μουσουλμανίδος συνεπήγετο θάνατον. Οἱ νεομάρτυρες, περιφρονοῦντες τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον, ἡρωϊκῶς ἠγωνίζοντο ὡς οἱ μάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, στηρίζοντες εἰς αὐτὴν τοὺς ὑποδούλους καὶ ὁπλίζοντες αὐτοὺς δι' ὑπομονῆς καὶ καρτερίας. Οὐ μόνον ἡμέτεροι ἀλλὰ καὶ ξένοι, αὐτόπται μάρτυρες γενόμενοι τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος τῶν νεομαρτύρων, περιέγραψαν αὐτόν. Τὸ μαρτύριόν των ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Πολλοὺς τῶν νεομαρτύρων κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων ἡ Ἐκκλησία [1], ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τὸν φόβον τῶν Τούρκων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ πράξῃ τοῦτο διὰ πάντας, τὸ μαρτύριον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐθεωρήθη ἀρκετὸν πρὸς κατάταξιν τῶν νεομαρτύρων μεταξὺ τῶν ἁγίων. Ἐτιμῶντο δὲ οὗτοι τοπικῶς εἰς τοὺς τόπους τῶν μαρτυρίων των. Ἡ Ἐκκλησία «ἐκανόνισεν», ἀναγράψασα εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων, καὶ ἄλλους διακριθέντας ἐπὶ ἁγιότητι βίου καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας. Οὕτω, εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκανονίσθη ἡ ὁσία Ματρώνα ἡ Χιοπολίτισσα [2]· ὡσαύτως ἐκανονίσθησαν οἱ δύο ἅγιοι πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Α΄ (1466-1471, 1489-1491) καὶ Νήφων Β΄ (1486-1489, 1497-1498). Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἤκμασε καὶ ἅγιος Διονύσιος ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης († 1624), ἐκ Ζακύνθου μὲν καταγόμενος, ἐν Ἀθήναις δὲ χειροτονηθείς. Τὸ ἱερόν του λείψανον σῴζεται ἐν Ζακύνθῳ, ὡς ἐν Κερκύρᾳ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ τοῦ ἁγίου Γερασίμου, ὃν ἐκανόνισεν ὁ μέγας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις [3]. Ὁ αὐτὸς ἐκανόνισε καὶ τὸν ἐν Κρήτῃ ἀσκήσαντα ἅγιον Ἰωάννην ἐρημίτην καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ [4]. Μεσοῦντος τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος διεκρίθησαν ἐπὶ ἁγιότητι βίου οἱ ἐξ Ἰωαννίνων ἀδελφοὶ Ἀψαρᾶδες Θεοφάνης († 17 Μαΐου 1544) καὶ Νεκτάριος (7 Ἀπριλίου 1550), ἱδρυταὶ γενόμενοι τῆς μονῆς Βαρλαὰμ Μετεώρων, ὁ ἅγιος Διονύσιος, ἱδρυ-

---

1. ***Χρυσοστ. Παπαδοπούλου*** (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Οἱ Νεομάρτυρες, (ἔκδ. β΄), ἐν Ἀθήναις 1934.

2. Ἀκολουθία τῆς ὁσίας ἡμῶν Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος...1702. Βλέπε ***Κ. Ἄμαντον*** «Ἑλληνικὰ» τ. Η΄ (1935) σ. 74.

3. [***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), Ὁ ἅγιος Γεράσιμος «ὁ νέος» ἀσκητὴς Κεφαλληνίας, (ἐπιμελείᾳ Γρ. Παπαμιχαήλ), ἐν Ἀθήναις 1941].

4. [***Ν. Τωμαδάκη***, ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικὰ Χρονικὰ» τ. Β΄ (1948) σ. 47 ἑξ.]

τὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου φερωνύμου μονῆς, καὶ ὁ ἅγιος Βησσαρίων Λαρίσης καὶ ἄλλοι. Διὰ πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς πράξεως ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ματθαῖος Β΄ (1595 - 1600 τὸ β΄) κατέταξε «τῷ χορῷ τῶν ὁσίων καὶ ἁγίων γυναικῶν» τὴν Ἀθηναίαν Φιλοθέην Μπενιζέλου († 19 Φεβρουαρίου 1589), ὁσίως μὲν βιώσασαν, λαμπρῶς δὲ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐργασθεῖσαν καὶ τέλος θανοῦσαν ἐκ τῶν παρὰ τῶν Τούρκων κακώσεων, διότι ἐφυγάδευσεν Ἑλληνίδας τινάς. Πάντες οὗτοι οἱ ἅγιοι, ὡς καὶ οἱ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἀναφανέντες, ἐξεδήλουν τὸ ἀληθὲς πνεῦμα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἁγιότητος τοῦ βίου αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἔργων τῶν ἀγαθῶν ὑπὲρ τῆς κοινωνίας.

Πόσοι καὶ τίνες ὑπῆρξαν οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες τῶν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν χρόνων δὲν εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, γνωστόν. Τελευτῶντος τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐν θαυμασίᾳ ἐπιστολιμιαῖα διατριβῇ πρὸς τὸν Πέτρον Κλαίρκιον «Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων», ἀπαριθμήσας τοὺς γνωστοτέρους ἁγίους καὶ μάρτυρας, γίνωσκε, λέγει, ὅτι οὗτοι μερὶς βραχεῖά ἐστι τῶν παρ' ἡμῖν νεοφανῶν ἁγίων, δείγματος ἕνεκεν ἀπομνημονευθέντες, πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι ὑπάρχουσιν, ὧν οἱ μὲν ἤδη ἐκανονίσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ θ' ἀπογραφῶσι καὶ θὰ κανονισθῶσιν ἐν ἡμέρᾳ βουλῆς Κυρίου, ὅτε ἵλεως ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ θὰ εὐδοκήσῃ νὰ ἐπιβλέψῃ ὁ φιλάνθρωπος. Διότι πολλοὺς τοῖς παλαιοῖς ἐφαμίλλους ἁγίους καὶ ὁ ὕστερον ἀνέδειξε χρόνος, οὐδ' εἶναι δυνατὸν ν' ἀριθμήσῃ τις τοὺς ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Σινᾶ καὶ τοῦ Ἄθω καὶ ἐν ταῖς ἐρήμοις ἐπ' ἀρετῇ καὶ βίου ἁγιότητι διαλάμποντας. Παρατρέχω τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ παντοίως ὑπὸ τῶν τυραννούντων ὁσημέραι κακουμένους καὶ ὅσα οὐδ' εἶναι δυνατόν τις νὰ διεξέλθῃ πάσχοντας, τοὺς τὰς περιουσίας ἀφαιρουμένους, τοὺς ἄνω καὶ κάτω φερομένους καὶ στρεφομένους, τοὺς ἐν δεσμωτηρίοις καθειργνυμένους, τοὺς ἐν τριήρεσι, τοὺς ἐν λατομίοις, τοὺς ἐν μεταλλείοις βίον κόπων καὶ ταλαιπωριῶν διάγοντας καὶ τέως καταγηράσκοντας... «τοὺς ἐν μυρίοις βασάνων εἴδεσι κατατεινομένους καὶ ἐν ὀρθῇ τέως ὁμολογίᾳ ἐκπνέοντας». Τοιαῦται, γενικῶς, ὑπῆρξαν αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον.

(Συνεχίζεται)

ΙΣΤΟΡΙΑΙ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΕΚ ΤΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΥΠΟ
ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΑΣ

VI. ΠΑΡΑΔΕΙΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολυζήτητον, ἀλλ᾽ ἅμα καὶ ἀνεξηρεύνητον, ὑπῆρξε διὰ τῶν αἰώνων τὸ περὶ παραδείσου κεφάλαιον. Ὅσον σπουδαῖον διὰ τοὺς πιστεύοντας εἶναι τὸ ζήτημα, τόσον καλύπτεται ὑπὸ πυκνοτάτου σκότους. Ἀπὸ τῶν πατέρων καὶ συγγραφέων τῆς ἐκκλησίας μέχρι σήμερον διετυπώθησαν αἱ πλέον ἀντιφατικαὶ γνῶμαι, αἵτινες πολλοὺς εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους προώθησαν, τινὰς μὲν εἰς τὴν σκέψιν καὶ ἄλλους εἰς τὴν ἄρνησιν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἔγραφεν ὁ διευθυντὴς τοῦ πατριαρχικοῦ ὀργάνου ἀρχιμ. Βασίλειος Γεωργιάδης, ὁ ἔπειτα οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἀνὴρ λίαν εὐπαίδευτος, ὅτι «οὐδεὶς μετ᾽ ἀσφαλείας δύναται νὰ εἴπῃ τι περὶ τοῦ ἀπολεσθέντος παραδείσου» [1]. Μετ᾽ οὐ πολὺ ὁ ἐλλογιμώτατος Ἠπειρώτης Ἀθ. Πετρίδης διετείνετο: «οἱ ὅροι παράδεισος καὶ κόλασις παρὰ τῷ ἀνεπτυγμένῳ κόσμῳ σήμερον ὑποκινοῦσι τὸ μειδίαμα τῶν χαριέντων ἐν λόγοις καὶ τρισεπιλέκτων τοῖς τρόποις» [2]. Ἀλλὰ ταῦτα οὐδόλως πρέπει νὰ ἀπογοητεύωσι τὸν εὐσεβῆ ἐρευνητήν· «δεῖ γὰρ οἶμαι, ἀποφαίνεται ὁ Νυσσαέων φωστήρ, τῶν περὶ τὸν ἄνθρωπον ἁπάντων, τῶν τε προγεγενῆσθαι πιστευομένων καὶ τῶν ἐσύστερον ἐκβήσεσθαι προσδοκωμένων καὶ τῶν νῦν θεωρουμένων μηδὲν παραλιπεῖν ἀνεξέταστον» [3]. Ἐπιπροσθέτω καὶ τοῦτο, ὅτι πῶς δύναται νὰ ἀγαπήσῃ τις πρᾶγμα ἀπροσδιόριστον, ἄγνωστον; Ὁ γράψας τὸν «Ἀπολεσθέντα παράδεισον» Μίλτων ἀπεφήνατο: «ἡ καλλονὴ θεωρεῖται ἐκεῖ, ὅπου θαυμάζεται παρὰ πάντων». Καὶ ἂς εἴπωμεν ἐκ προοιμίων μετὰ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: «ἐπὶ τὴν οὐράνιον, ὦ ψυχή, ἐπανέλθωμεν πόλιν, ἐν ᾗ κατεγράφημεν, ἧς περ εἶναι πολῖται ἀνεψηφίσθημεν. Ὡς οὖν συμπολῖται τοῖς ἁγίοις καὶ οἰκείοις Θεῷ καὶ ὡς κληρονόμοι Θεοῦ καὶ συγκληρονόμοι Χριστῷ διασκεψώμεθα τὴν περίδοξον τῆς ἡμεδαπῆς πόλεως εὐκληρίαν...καὶ εἴπωμεν

1. Ἐκκλ. Ἀλήθεια, περίοδ. β΄, τόμος Α΄, σ. 284, ἔτος 1885.
2. Περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως ὑπὸ ἐπιστημονικὴν ἔποψιν, «Παρνασσός», τόμ. ΙΓ΄, 1890, σ. 378. Τί δὲ ἐν τοῖς καθ᾽ ἡμᾶς χρόνοις φθέγγονται; ...
3. Περὶ κατηχουμένου ἀνθρώπου ἐν τῷ Μεγάλῳ κατηχητικῷ Migne 45, στ. 9 ἑ.

ἄρα μετὰ τοῦ προφήτου· «Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ, ὡς εὐφραινομένων ἡ κατοικία ἐν σοί!»[1] τεθεμελίωσαι γὰρ ἐν ἀγαλλιάματι πάσης τῆς γῆς. οὐκ ἔστι γῆρας ἐν σοί, οὐδέ γήρως ταλαιπωρία. οὐκ ἔστιν ἐν σοὶ ἀνάπηρος, οὐδὲ χωλός, οὐδὲ κωφός, οὐδὲ δύσμορφος· παρίστανται γὰρ οἱ πάντες ἐν βίῳ τελείῳ εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»[2]. Ἀλλαχοῦ δὲ περὶ τῶν ἐν τῷ παραδείσῳ ἀμοιβῶν γράφει: «*ἃ ὁ Θεὸς ἡτοίμασε τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, πίστις οὐ χωρεῖ, ἐλπὶς οὐ ψηλαφᾷ, ἀγάπη οὐ περικλείει, πᾶσαν ἔφεσιν ὑπερβαίνει, πάντα πόθον νικᾷ, δυνατὸν μὲν κατασχεῖν, ἀδύνατον δὲ ἐκτιμῆσαι*». Φρονῶ λοιπόν, ὅτι περὶ τοιούτου ζητήματος, τῶν σπουδαιοτάτων ἔν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι βίῳ, προκειμένου ἐπιβάλλεται ἡ ἔρευνα οὐδ᾽ ἐπὶ στιγμὴν νὰ παύσῃ, ἵνα μὴ δώσωμεν τὸ δικαίωμα εἰς τοὺς ὑπερκριτικοὺς ὀρθολογιστὰς καὶ τόσους ἄλλους αἱρεσιώτας νὰ θεωρήσωσι τὰ πέραν τοῦ κόσμου ψεῦδος καὶ ἀπάτην καὶ ἐφευρέσεις τοῦ ἱερατείου καὶ νὰ παραβάλλωσιν αὐτὰ πρὸς τὰ ἐπέκεινα τῶν Ἡρακλείδων στηλῶν μυθολογούμενα διασύροντες καὶ διεκπομπεύοντες τὰ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως «πλανῶντες καὶ πλανώμενοι»[3].

---

1. Βλ. De civitate dei τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπερ μετεφράσθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Ἁγιορείτου Παύλου τοῦ Ξηροποταμηνοῦ ἐν τῷ Σπηλαίῳ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου καὶ δημοσιεύεται ὑπὸ Σπαθάρη ἐν τῇ «Ἁγιορ. Βιβλιοθήκῃ». νομίζω ὅτι ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τοῦ φίλου καθηγ. κ. Ἰ. Καρμίρη. Περὶ τοῦ βιβλίου τούτου ἔχομεν τὸ ἀνέκδοτον, ὅτι ὁ συγγρ. ἐζήτησε τὴν γνώμην τοῦ ἀντιπάλου του ἁγ. Ἱερωνύμου, ἐν Παλαιστίνῃ διατρίβοντος, ἀλλ᾽ ἕως νὰ φθάσῃ τὸ γράμμα οὗτος εἶχεν ἀποθάνει. Ἐμφανισθεὶς δὲ καθ᾽ ὕπνον εἶπεν αὐτῷ. Γνωρίζω τὸ αἴτημά σου. Ἀπαντῶ: «Ἐάν τίς μοι διηγεῖτο ἐν τῇ ζωῇ τὰ ὅσα νῦν βλέπω ἐν τῷ παραδείσῳ οὐδέποτε θὰ τὰ ἐπίστευον, καίτοι εἶχον ἐκεῖ φήμην ἁγίου, τόσον θαυμαστὰ εἶναι καὶ ἀφάνταστα».

2. Τὴν ἱεροπρεπῆ ταύτην μετάφρασιν ὀφείλομεν εἰς τὸν κάλαμον τοῦ μουσοτραφοῦς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως: «Τὸ Κεκραγάριον τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Αὐγουστίνου...Αἱ μελέται, τὰ μονολόγια κτλ. ὑπὸ Ἀ. Ε. τοῦ Β. ἐξερμηνευθεῖσαι...» Λειψία 1804 (Βιβλ. Γ΄, κεφ. ιζ΄, σ. 203).

3. Εἰς τὸν θέλοντα νὰ συγκρίνῃ τὰ ἀσύγκριτα προχείρως ὑποδεικνύομεν τὰ ἑξῆς.
τὰ παρ᾽ Ὁμήρῳ: ...Ἠλύσιον πεδίον καὶ πέρατα γαίης, (ἔνθα)
οὐ νιφετός, οὔτ᾽ ἂρ χειμὼν πολὺς οὔτε ποτ᾽ ὄμβρος,
ἀλλ᾽ αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὺ πνείοντας ἀήτας
Ὠκεανὸς ἀνίησιν ἀναψύχειν ἀνθρώπους. (δ 563, 567 - 569)
καὶ παρ᾽ Ἡσιόδῳ: Καίτοι μὲν ναίουσιν ἀκηδέα θυμὸν ἔχοντες
ἐν μακάρων νήοισι, παρ᾽ Ὠκεανὸν
ὄλβιοι ἥρωες. τοῖσι μελιηδέα καρπὸν
τρὶς ἔτεος θάλλοντα φέρει ζείδωρος ἄρουρα (Ἔργ. Ἡμ. 162).

Πῶς θεωρεῖ ταῦτα ὁ Μ. Βασίλειος βλ. εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν καὶ Schreider, Elyseun und Hades 1902. Περιγράφει δὲ θαυμασίως ὁ Πλάτων τὰ Ἠλύσια πεδία εἰς τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ Γοργία καὶ δὴ εἰς τὸν Φαίδωνα 107 ἑξ. «ἐνταῦθα κύκλῳ ῥέων ὁ Ὠκεανός. τούτου δὲ κατάντικρὺ καὶ ἐναντίως ῥέων ὁ Ἀχέρων, ὃς δι᾽ ἐρήμων τόπων τε ρεῖ...καὶ ὑπὸ γῆν ῥέων εἰς τὴν λίμνην ἀφικνεῖται τὴν Ἀχε-

Ἀλλά, ἵνα ὦμεν εἰλικρινεῖς, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οἵ τε θρησκευόμενοι καὶ αὐτοὶ οἱ θεολογοῦντες εὑρίσκονται πρὸ διλήμματος ὡς πρὸς τὴν ἀπάντησιν, ἂν ὑπάρχῃ παράδεισος καὶ κόλασις, καὶ ἂν εἶναι εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Καὶ ὅμως ἡ ὕπαρξις τούτων εἶναι παγκόσμιος ὁμολογία καὶ πίστις ἑδραία ὅλων τῶν θρησκειῶν, ὡς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, καὶ ἀποδεικνύει τοῦτο ἀνὴρ μεμουσωμένος, ὁ Δ. Χαντζερῆς, ἐν τῇ «Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν» σ. κα΄ καὶ ἑ.

Ἡ μηνιαία εἰκονογραφημένη «Ἀτλαντὶς» τοῦ Μαΐου 1914 (ἐκδιδομένη ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ) ἐδημοσίευσεν (ἐν σελ. 10-13) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εἰς τὸν τόπον τῆς Ἐδὲμ» λαμπρὰν περιγραφὴν ἐξ ἧς ἀποσπῶμεν τινα. Μετὰ ταῦτα τὰ λοιπὰ εἶναι γεωγραφικά, ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, πρὸς δὲ καὶ ποικίλα σημεῖα. «Νηπιόθεν διδαχθέντες ἐξηκολουθήσαμεν ἐπὶ πολὺ ἀκόμη νὰ μένωμεν μὲ τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς ἰδανικῆς καὶ ὑπερνεφέλου χώρας τῆς ὁποίας αὐθαίρετος δημιουργὸς ἦτο ἡ φαντασία μας. Ἐκεῖ ἀνεζήτει ὁ νοῦς καὶ ἔπλαττεν ἡ φαντασία τὰς φυσικὰς καλλονὰς τοῦ τόπου τῆς γεννήσεώς μας εἰς ἐξιδανικευμένην τελειότητα. δάση σκιερὰ ἀνεφύοντο ὡς διὰ μαγείας πρὸ τῶν ὀμμάτων τῆς ψυχῆς εἰς τὰς τολμηρὰς περιπλανήσεις της ἀνὰ τὴν οὐτοπίαν ἐκείνην, ποταμοὶ ὀνειρώδους γραφικότητος ἐκύλιον τὰ βομβοῦντα εἰς τὴν ἀπαραβίαστον ἐρημίαν ὕδατά των, δειράδες κατάρρυτοι καὶ σύνδενδροι ὑπεβάσταζον ἀκτινοβόλους ὄγκους ὀρέων, τὶς οἶδε ἐκ τίνος ἐπισωρεύσεως θησαυρῶν ἀχάτου καὶ τοπαζίων ἀποτελεσθέντας, κρυστάλλια ρυάκια κατεκήλουν τὴν ἀκοὴν μὲ τὸ τερψίθυμον κελάρυσμά των καὶ ἐσκόρπιζον πέριξ τὴν δροσερότητά των, καὶ χαρίεντες χλοεροὶ λόφοι φαντασμαγορικῶν σχημάτων μᾶς ἐκάλουν νὰ ἐπισκοπήσωμεν ἐκ τῆς κορυφῆς των τοὺς διανθεῖς λειμῶνας. Ἐκεῖ ἠδυνάμεθα νὰ παίξωμεν μὲ τὰς χρυσαλλίδας, νὰ συνομιλήσωμεν μὲ τοὺς λέοντας, νὰ δεχθῶμεν τὰς θωπείας τῶν τίγρεων καί, ὡς ἐν παρόδῳ, νὰ ἁπλώσωμεν τὴν χεῖρα εἰς ὡραῖα καρποβριθῆ δένδρα καὶ νὰ δρέψωμεν ὀπώρας ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν κλιμάτων. Ἐκεῖ ἔζων, κατὰ τὴν Γραφήν, οἱ προπάτορες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ δι᾿ αὐτὸ ὁ τόπος ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ἐδὲμ πρὶν ἴσως μάθωμεν ἀκόμη τὸ ὄνομα τῆς γενετείρας μας, δὲν ἐφαίνετο τότε ξένος πρὸς

ρουσιάδα (μέχρι σήμερον οὕτω ρέει ἐν Θεσπρωτίᾳ ἡ λίμνη. μόνον πρὸς ἀπόδοσιν ἀφθονωτάτης ὀρύζης ἀπεξηράνθη νῦν), οὗ αἱ τῶν τε τελευτηκότων ψυχαὶ ἀφικνοῦνται... τρίτος δὲ ποταμὸς... ἐκπίπτει εἰς τόπον μέγαν πυρὶ πολλῷ καιόμενον καὶ λίμνην ποιεῖ μείζω τῆς παρ᾿ ἡμῖν θαλάττης, ζέουσαν ὕδατος καὶ πηλοῦ, ἐντεῦθεν δὲ χωρεῖ κύκλῳ θολερὸς καὶ πηλώδης... περιελιχθεὶς δὲ πολλάκις ὑπὸ γῆς ἐμβάλλει κατωτέρω τοῦ Ταρτάρου» (αὐτ. 112-113). Ὀνομάζεται ὁ τρίτος ποταμὸς Πυριφλεγέθων. Οἱ Ὀρφικοὶ ἐν τοῖς ὕμνοις καὶ ταῖς τελετουργίαις παρενείρουσι πολλὰ περὶ παραδείσου (βλ. Ξenia I, σ. 94. Le paradis orphique). Πλείονα βλ. ἐν Θρησκευτ. καὶ Χριστιαν. Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1936, σ. 284 ἑξ.

ἡμᾶς, ἀλλὰ μᾶς ἐνέπνεε ἓν αἴσθημα οἰκειότητος, ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα εἰσερχόμενοι εἰς τὸν πατρικόν μας κῆπον...Οἱ ἰθαγενεῖς (Ἄραβες)...προθυμοποιοῦνται νὰ δείξουν εἰς τὸν ἐπισκέπτην καὶ τὴν ἀκριβῆ τοποθεσίαν ἀκόμη τοῦ παραδείσου (παρατίθεται εἰκών). Ἀλλ' ἂν τοιοῦτος ἦτο ὁ παράδεισος, οἷον τὸν βλέπει τις ἐκεῖ εἰς τὰς χέρσους καὶ ἡμιερήμους ἐκτάσεις εἰς τὰς ὁποίας ὡς δαίμονες περιπλανῶνται μὲ τὰ ποίμνιά των καὶ μὲ τὸ ὅπλον εἰς τὸν ὦμον οἱ ἀγριωποὶ νομάδες, ὁποίαν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τὴν κόλασιν ! (βλ. τί λέγει ὁ Ἡρόδοτος περὶ τῆς μεταξὺ Τίγρητος καὶ Εὐφράτου χώρας) ...Ἡ ἀσυμβίβαστος διαφορὰ τῶν περιγραφῶν τούτων πρὸς τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ τόπου, ὅπου ἔθεσεν ὁ δημιουργὸς τοὺς πρωτοπλάστους εἶναι εὐεξήγητος. Οἱ Τοῦρκοι ἐπέρασαν ἀπ' ἐκεῖ καὶ ἐκεῖ μένει ἀκόμη καὶ πρὸ τοῦ Τούρκου ἄλλων ἐπιδρομέων ὁ βαρὺς καὶ σκληρὸς ποῦς, ὅστις κατέστρεψε βαθμηδὸν τὸν «κῆπον τοῦ Θεοῦ», καὶ ἐμάρανε τὴν ὀργῶσαν ἐκεῖ φύσιν, προσεγγίσας τὸν παράδεισον πρὸς τὴν κόλασιν... Κατὰ τὰ λοιπὰ ὑφίσταται ἀκόμη ἀμετάβλητος σχεδὸν ἡ πρωτόγονος κατάστασις ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔζησαν οἱ πρωτόπλαστοι πρὸ ἀμνημονεύτων χιλιετηρίδων». Ὡραία ἡ περιγραφή, ἀλλ' ἀντὶ νὰ λύῃ τὸν «Γόρδιον δεσμὸν» περισφίγγει.

Ἐπειδὴ παρ' ἡμῖν ἡ ἔρευνα περιωρίσθη μέχρι τοῦδε εἰς μεμονωμένας ἀρθρογραφίας, οὐδ' ἐγένετο συστηματικὴ ἐργασία, ὅπως παρὰ τοῖς ξένοις, οἵτινες τόμους καὶ βιβλία καὶ βιβλιάρια χάριν τοῦ λαοῦ καὶ ἐπιστημονικὰ ἔργα συνεχῶς καὶ ἀδιακόπως ἐκδίδουσιν [1], *παρουσιάζω ἐνταῦθα 3 κείμενα ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἄθω, ἵνα παράσχω ἀφορμὴν εἰς τοὺς θεολογοῦντας νὰ ἐγκύψωσιν εἰς τὸ θέμα τοῦτο* καὶ οὕτω διὰ τοιούτων μελετῶν καὶ κηρυγμάτων νὰ δοθῇ ὤθησις πρὸς ἀναζωπύρωσιν τῶν θρησκευτ. αἰσθημάτων καὶ ἀναδημιουργίαν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνακαίνισιν (ἐπανεξοπλισμόν !). Ὁμολογῶ ὅτι τὸ δυσκολώτερον μέρος τῆς οὐρανίου ταύτης θεωρίας εἶνε ἡ διατή-

---

1. Ἤμην μαθητὴς Γυμνασίου, ὅτε ἠγόρασα βιβλιάριον γαλλιστὶ ἐκδοθὲν ἐν Γενεύῃ τῷ 1879 ὑπὸ τὸν τίτλον Le Paradis, ὅπερ συνιστῶ ὡς ἀξιόλογον. Δὲν ἔχω συναντήσει πολλὰς ἐν Ἑλλάδι περὶ παραδείσου πραγματείας. Πλὴν τοῦ Πετρίδου καὶ Δ. Χαντζερῆ ἔγραψεν ὁ Μ. Δήμιτσας (περὶ τῆς θέσεως) καὶ ἐν Εὐαγγ. κήρυκι τόμ. Γ', 1859, σ. 359 ἑξ. Ϛ', 1862, σ. 550 ἑ. ὁ Κοντογόνης Περὶ ἐπιγείου παραδείσου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῇ Ἐκκλ. ἀληθείᾳ ἐδημοσιεύθη ὡραία διατριβή, ἣν δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω ἐνταῦθα, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ παράδεισος» (ἔτ. Θ' 1889, σ. 378 - 380, 386 - 7, 394 καὶ 401 - 2). Ὁ συγγραφεύς, οὗ δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα, διότι δὲν προύλαβε νὰ περαιώσῃ τὰ ἄρθρα, ἔλαβε τὸ ἐνδόσιμον ἐκ τῶν γραφομένων ἐν Dictionnaire philosophique καὶ ἐκθέτει τὰς γνώμας τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (ἄνευ παραπομπῶν), τῶν διακρινόντων τοῦ οὐρανοῦ τὸν παράδεισον καὶ μόνον συνεκδοχικῶς παραδεχομένων αὐτὸν ὡς τὴν μακαριότητα τῶν ἐπηγγελλμένων ἀγαθῶν (βλ. καὶ «Ἀνατολ. ἀστέρα. ἀρ. 1368, 3 Μαρτ. 1884). Ὁ Ι. Μ. Ραπτάρχης, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Σύμπαντος, ἔγραψεν ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένῃ «Ἑπταλόφῳ» τὸ ἑξῆς: «Ὁ παράδεισος καὶ ὁ ᾅδης παρὰ τοῖς διαφόροις ἔθνεσιν», τόμ. Β', σ. 20 - 47.

ρησις ζωηρᾶς αἰσθήσεως τῶν οὐρανίων πραγμάτων ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν. Εἶναι εὐκολώτερον νὰ συλλογιζώμεθα μόνον περὶ τοῦ οὐρανοῦ μίαν ὁλόκληρον ἡμέραν ἢ νὰ ἔχωμεν ζωηρότατον αἴσθημα καὶ ἀγάπην εἰς τοὺς συλλογισμοὺς τούτους ἓν τέταρτον τῆς ὥρας. Ἡ πίστις εἶναι ἀτελής, διότι ἐν μέρει μόνον ἀνεκαινίσθημεν καὶ ἔχει ἐναντίον αὐτῆς ὅλον τὸν κόσμον, οὖσα δὲ ὑπερφυὴς κινδυνεύει νὰ ἐλαττοῦται καὶ νὰ ἀτονῇ, ἐὰν συνεχῶς δὲν διεγείρεται. Ἡ αἴσθησις εἶναι ἰσχυρὰ κατὰ τὴν δύναμιν τῆς σαρκός, καὶ οὖσα φυσικὴ διαμένει ὅσον καὶ αὐτὴ ἡ φύσις. Τὰ ἀντικείμενα τῆς πίστεως εἶναι μακράν, ἀλλὰ τὰ τῶν αἰσθήσεων πλησίον, *ἵνα δοκιμάζωμεν χαρὰν δέον νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὸν Παράδεισον·* ἀλλὰ τὸ νὰ χαίρωμεν δι' ὅ τι ποτὲ δὲν εἴδομεν, οὔτε ἐγνωρίσαμεν, εἰμὴ ἐκ τῶν ὑποσχέσεων τῆς Γραφῆς, δὲν εἶναι τόσον εὔκολον. Ἴδιον φρονήσεως λοιπὸν νὰ προκαλέσωμεν τὴν αἴσθησιν πρὸς βοήθειαν τῆς πίστεως. Διατὶ ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωκεν τὰς αἰσθήσεις, τὰ κοινὰ ἀντικείμενα αὐτῶν, ἐὰν δὲν εἶναι ἁρμόδια πρὸς δόξαν αὐτοῦ ; Διατί τὸ ἅγιον πνεῦμα περιγράφει τὴν δόξαν τῆς νέας Ἱερουσαλὴμ δι' ἐκφράσεων, αἵτινές εἰσιν εὐάρεστοι μάλιστα τῇ σαρκί ; Τοῦτο γίνεται ἆρά γε, ἵνα ψευδῶς ὑπολάβωμεν τὸν οὐρανὸν ἐκ χρυσοῦ καὶ μαργαριτῶν κατεσκευασμένον ; ἢ τοὺς ἁγίους ἀγγέλους τρώγοντας καὶ πίνοντας ; ὄχι βεβαίως : *Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ χαρὰ αὐξάνονται διὰ τῆς δικαιώσεως.* Ὅταν ἐπιχειρῶμεν νὰ συλλογιζώμεθα περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δόξης διαφόρως ἢ καθ' ὃν τρόπον παριστᾷ αὐτὰ ἡ Γραφή, ἀπολλύμεθα καὶ οὐδὲν πλέον ἔχομεν, ἐφ' οὗ νὰ προσηλώσωμεν τὸν νοῦν ἡμῶν, ἀπομακρύνομεν τὰ πράγματα τοσοῦτον ἀφ' ἡμῶν, ὥστε αἱ περὶ αὐτῶν ἰδέαι ἡμῶν καθίστανται περίεργοι οὕτως ὥστε οὐδόλως διστάζομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι πᾶν τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς εἶναι μηδὲν δι' ἡμᾶς. Τοὐναντίον δέ, ὅταν διὰ τῆς οἰκειώσεως κατορθώσῃ τις νὰ διαλύσῃ τὸν γνόφον τῆς ὕλης, αἴρεται εἰς αἰθέρια ὕψη καὶ «ὢ τοῦ θαύματος ! ὁ ἄνθρωπος ἑνοῦται πνευματικῶς καὶ σωματικῶς, εἴπερ οὐ χωρίζεται τοῦ νοῦ ἡ ψυχή, οὐδὲ τῆς ψυχῆς τὸ σῶμα, ἀλλὰ τῇ οὐσιωδῶς ἑνώσει γίνεται τρισυπόστατος καὶ ἄνθρωπος εἷς (γρ. ἐστὶ) θέσει Θεός, ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ οὗπερ μετείληφε θείου πνεύματος, καὶ πληροῦται τηνικαῦτα τὸ εἰρημένον ὑπὸ τοῦ προφήτου Δαυῒδ : «ἐγὼ δὲ εἶπα θεοί ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες...» (Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος, Migne 120 στ. 317, 451). Φρονῶ, ὅτι πάντες συμφωνοῦμεν πρὸς τὴν τεθεῖσαν ταύτην ἀρχήν, ἣν ἐνθέρμως ἐκαλλιέργησεν ἡ νηπτικὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας θεοσοφία καὶ μεθ' ἡμῶν τὰ πεπολιτισμένα κράτη, διὸ καὶ ἀνέδειξαν Μίλτωνας καὶ Δάντας, τοὺς ἀθανάτους τῶν ἀπορρήτων καὶ μυστηρίων τοῦ παραδείσου ἐκφάντορας. Ὁ «Ἀπολεσθεὶς παράδεισος» ὁ «Ἀνακτηθεὶς παράδεισος» τοῦ ἐστεμμένου ποιητοῦ τῆς Ἀγγλίας ἐδημιούργησε τὸ θρησκευτικὸν μεγαλεῖον αὐτῆς καὶ ἡ «Θεία κωμῳδία» τοῦ δαφνοστεφοῦς ὑψιπέτου ἀετοῦ τῆς Τοσκάνης τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ. Αὕτη εἶναι τὸ πλέον διαδεδομένον ἀναγνωστικὸν ἐν Ἰταλίᾳ βιβλίον, τοσοῦτον ὥστε τὸ λεκτικὸν αὐτῆς ἰδίωμα ἔδωκε

τὸν τύπον εἰς τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν. Ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ Ἄγγλου μετὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν ὑπάρχει ὁ Ὅμηρος, ὁ Μίλτων καὶ ὁ Σαΐκσπηρ. Ἐν Ἑλλάδι δυστυχῶς δὲν ἐγεννήθη εἰσέτι ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος, ὅστις, ἀφοῦ ἀνθολογήσῃ ἐκ τῆς «Φιλοκαλίας τῶν πατέρων» καὶ ἐκ τῶν ἀναριθμήτων παραδεισίων λόγων τῆς Πατρολογίας, νὰ συγκροτήσῃ τὸν «Λησμονηθέντα παράδεισον», ἵνα ἀποτρέψῃ τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς πλατείας καὶ εὐρυχώρου, περὶ ἧς ὁ ἀμίμητος Δάντης ἔγραφεν: «Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄγουσα εἰς τὴν πόλιν τῶν κλαυθμῶν, ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄγουσα εἰς τὸ αἰώνιον ἄλγος, ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄγουσα εἰς τὰ κολασμένα γένη. *Ὦ σεῖς, οἱ ἐρχόμενοι, ἀφήσατε πλέον πᾶσαν ἐλπίδα»* [1]. Ἰδοὺ ποῦ κατήντησαν οἱ τὴν λεωφόρον ταύτην βαδίσαντες, ἀντὶ τῆς «στενῆς καὶ τεθλιμμένης» τῆς ἀγούσης εἰς τὴν ζωήν.

Α΄. ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΝΟΗΤΟΣ Ἢ ΑΙΣΘΗΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ;

1. «Σοφίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ παρόντος αἰῶνος διασάφησις περὶ τοῦ ποῦ Παράδεισος καὶ ποῦ Κόλασις καὶ τί ἐστι ταῦτα». ὑπὸ Εὐγενίου Βουλγάρεως.

Ταύτην τὴν μικτὴν ἐπιγραφὴν φέρει ἡ διατριβὴ παρ' Αἰνιᾶνι (Συλλογὴ ἀνεκδότων ἔργων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Ἀθῆναι 1838, Α΄, σ. 1). Ἀλλ' ἡ ἐπιγραφὴ αὐτη εἶναι νόθος, διότι οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ «σοφίας Ἑλλήνων», ἐκτὸς ἐὰν ὁ τὸ χειρόγραφον παραδοὺς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν σοφίαν τοῦ συγγραφέως! ἀλλὰ τότε τὸ «διασάφησις» δὲν εἶναι ἑρμηνεία, ἀλλ' ὄντως ἀσάφεια. καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτὸ τὸ λάθος ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ, τῇ προτασσομένῃ τῶν ἔργων τοῦ κλεινοῦ ἀνδρός, ἔχει καὶ ἄλλας κῆρας. ἐν σ. 3 λέγει «ἔγγονον» τὴν δόξαν τοῦ ἀγγέλου, ὅπερ εἶναι ἀτοπώτατον, ἀντὶ τοῦ «ἔνοικον» κ. ἄ. ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερον εἶναι, ὅτι λείπει τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτου, ὅστις ἐν τῷ χειρογράφῳ τοῦ κώδικος Καυσοκαλυβίων 138, Ἰωσαφαίων 52, ὀνομάζεται «τιμιώτατος Νικόλαος». Ὁ ἐκδότης Αἰνιὰν δὲν ἐσχολίασε τὸ κείμενον οὔτε ἄκροις δακτύλοις. Εἶναι δὲ τὸ θέμα ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων, ὡς εἴδομεν, καὶ τὸ περίδοξον ὄνομα τοῦ συγγραφέως παρέσυρε πολλοὺς καὶ μέχρι σήμερον νὰ συμφωνήσωσι μετ' αὐτοῦ (παράδειγμα σύγχρονον φέρομεν κατωτ. καθηγητὴν τῆς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Καὶ ὅμως ὁ συγγραφεὺς *δὲν ἐκτίθησι τὸ γνήσιον φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας*, ὡς ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσιν ἀποδεικνύομεν, οὔτε ἀναφέρει μαρτυρίαν πατρός τινος ἢ καὶ ἐκκλησιαστ. συγγραφέως. *Ἡ ἁγία Γραφὴ καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐν πλήρει σχεδὸν ὁμοφωνίᾳ ὁμιλοῦσι περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως ἐν ὡρι-*

---

1. Ὁ τελευταῖος στυγνὸς στίχος εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς θύρας τῆς κολάσεως. Ἔπιθι Μ. Ἀλβάνα Μηνιάτου, «Αἱ παραδείσου καί... κολάσεως παραδόσεις μέχρι τοῦ Δάντου» ἐν Ἀττικῷ ἡμερολ. τοῦ Ἀσωπίου 1874, σ. 130—190. Ὁ Δάντης ἦν Φραγκισκανὸς μοναχός, διότι μόνον ὡς τοιοῦτος ἠδύνατο νὰ ἐκθέσῃ τόσα πράγματα.

σμένῳ τόπῳ καὶ περιωρισμένῳ χώρῳ κειμένων καὶ μόνον ὁ Ὠριγένης καὶ οἱ κακόδοξοι αἱρετικοὶ τῶν πρώτων χρόνων ἀρνοῦνται τοῦτο[1] ὡς καὶ οἱ νεώτεροι τῆς Γερμανίας ὀρθολογισταὶ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Βολταίρου, Ρενὰν ἐν Γαλλίᾳ. Οὗτοι παρέσυραν καὶ τὸν δογματικὸν τῆς ἐκκλησίας μας Χρ. Ἀνδροῦτσον νὰ γράφῃ ἀσύστατα πράγματα περὶ παραδείσου, ὃν ἀπεδείξαμεν χωλαίνοντα καὶ εἰς ἄλλο δογματικὸν ζήτημα[2]. Ἀσφαλῶς ὁ Εὐγένιος παρεσύρθη νεώτερος ὢν εἰς τὰς παραδοξολογίας τοῦ Βολταίρου, ὃν ἔπειτα κατεπολέμησεν. ταύτας ὅμως ἐκτίθησιν μετὰ συνήθους διαλεκτικῆς δεινότητος καὶ εἰς σαφῆ γλῶσσαν, μᾶλλον δημώδη (ἀσύνηθες καὶ τοῦτο εἰς αὐτὸν δογματίζοντα τὸ «ἐκσυρικτέον τὸ χυδαϊστὶ διαλέγεσθαι»). Δὲν γνωρίζομεν τὸν χρόνον, ἀλλ᾽ ἀσφαλῶς θὰ εἶναι οὐχὶ ἐκ τῶν τελευταίων ἔργων, καὶ εἶχεν ἀναγνώσει τὴν περὶ τούτου λίαν ἐλευθερόφρονα θεωρίαν τοῦ Γαλάτου φιλοσόφου Βολταίρου. Τὰ τοιαῦτα κηρύγματα συνετέλεσαν, ὥστε νὰ κατηγορηθῇ ὁ κατὰ τὰ ἄλλα εὐσεβέστατος τοῦ γένους καὶ διαπρεπὴς διδάσκαλος ὡς ἐλευθερόφρων καὶ ὅτι μετεφύτευσεν παρ᾽ ἡμῖν τὰς ξενοφώνους καὶ καινοφανεῖς φιλοσοφικὰς θεωρίας τῆς Δύσεως. Ἅμα τῇ κυκλοφορίᾳ τῆς περὶ παραδείσου ταύτης διατριβῆς, ὁ ἐν Ἁγ. Ὄρει τότε μονάζων ἐν τῇ τῶν Ἰβήρων μονῇ διδάσκαλος, ὁ ἱεροκήρυξ Ἰωάννης ὁ Λίνδιος, ἐκδίδων τὴν «Ἀποστολικὴν Σαγήνην» τῷ 1785 γράφει τὰ ἑξῆς πρὸς ἀναίρεσιν τῆς παραδόξου θεωρίας καὶ ὑποστήριξιν τοῦ φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας. Οὗτος μετὰ 1 ἔτος τῷ 1786 ἐξετύπωσε τὸν Α´ τόμον τῶν Χρυσοστομικῶν, τὴν «Χρυσοπηγήν», ἐξήγησιν τῆς κοσμογενέσεως τοῦ Μωϋσέως.

ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ

Ἐπιστολὴ πρός τινα σπουδαῖον λέγοντα, ὅτι ὁ Θεὸς ἀπώλεσε καὶ τελείως ἠφάνισε τὸν ἐπίγειον παράδεισον μετὰ τὴν παράβασιν καὶ ἔξωσιν τῶν προπατόρων ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Λινδίου ἐν «Ἀποστολικῇ Σαγήνῃ» σ. 54-58 τοῦ β´ μέρους τῆς β´ ἐκδόσεως[3] (ὑποθέτω ὅτι ὁ σπουδαῖος πρὸς ὃν ἀπευθύνεται εἶναι Εὐγένιος ὁ Βούλγαρης).

σ. 55. Εἰ γὰρ ὁ Π. μετὰ τὴν τῶν προπατόρων ἐκεῖθεν ἐξορίαν (ὡς φὴς) παρὰ τοῦ φυτουργοῦ διεφθάρη, ποῦ ἡ φλογίνη ῥομφαία, ἡ τὴν πύλην φυ-

---

1. Ὠριγενισμοῦ ὄζει καὶ ἡ γνώμη τοῦ Γρηγ. Νύσσης: «ἡ τῶν φαινομένων ἀγαθῶν στέρησις φλὸξ γίνεται τὴν ψυχὴν διασμύχουσα». Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως νεκρῶν Migne 46, στ. 84c.

2. *Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου,* Τὸ ζήτημα τῆς θεοπνευστίας τῶν ἁγ. Γραφῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Γενικὴ καὶ μερικὴ θεοπνευστία. Θεσσαλονίκη 1933, σ. 11-12 (τοῦ ἀποσπάσματος ἐκ τῶν «Ἀλβαν. μελετῶν ἐπὶ τῆς μεταφράσεως τῆς Κ. Διαθήκης», ὅπου βλ. σ. 136-151). Πάντες γνωρίζουσι πόσον τολμηρὸν ἦτο νὰ ἐλέγξῃ τις τὸν Ἀνδροῦτσον. συναντήσας με λάβρως μοὶ ἐπετέθη, ἀλλὰ μεθ᾽ ἱκανὴν συζήτησιν ἐχωρίσθημεν πάλιν φίλοι.

3. Ἐνταῦθα ἔχομεν ὑπ᾽ ὄψιν τὴν β´ ἔκδοσιν τοῦ Λονδίνου.

λάττουσα τῆς Ἐδέμ; ποῦ ὁ εὐγνώμων ληστής, ὃς ἤκουσε παρὰ τοῦ Σωτῆρος «σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ; ποῦ αἱ τῶν προπατόρων καὶ τῶν δικαίων ἁπάντων ψυχαί, ἃς ἐκ τῶν τῆς γῆς λαγόνων ὁ Κύριος ἀνεβίβασε, ἢ ταῦτα λῆρος καὶ φλυαρία κτλ.; ἐπεὶ δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀνεγεννήθη (διὰ τῆς ἐνσάρκου τοῦ Θεοῦ Λόγου οἰκονομίας) καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐπανέκαμψε κάλλος, *ἄρα καὶ ὁ αἰσθητὸς καὶ ἐπίγειος Παράδεισος καὶ ἔστι καὶ σώζεται*, καὶ οὐ κατὰ σὲ διεφθάρη οὐδὲ διαφθαρήσεται οὔτε ἐκ τῆς καλλονῆς ἐκείνης καὶ ὡραιότητός ποτε ἐκπεσεῖται, ἀλλὰ μάλιστα καὶ λαμπροτέρας καὶ ὡραιοτέρας ἐν τῇ τοῦ παρόντος αἰῶνος συντελείᾳ ἀξιωθήσεται ἀποκαταστάσεως.

σ. 56. Ἀλλ' ὁ οὐρανὸς (διότι τοῦτο λέγει ὁ σπουδαῖος εἶναι ὁ μετὰ τὴν ἀνάστασιν παράδεισος), ὦ γεννάδα, ἔστι τε καὶ λέγεται ἡ τελεία ἀπόλαυσις, ἧς μέλλουσιν ἀπολαυεῖν (sic) μετὰ τὴν κοινὴν ἀνάστασιν πάντες οἱ ἅγιοι. ὁ δὲ ἐπίγειος παράδεισος ἡ μερική, ἧς τανῦν ἀπολαύουσι μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποχώρησιν κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνὴν τὴν «σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ». μετὰ δὲ τὴν τοῦ παρόντος αἰῶνος συντέλειαν ἐν οὐρανῷ μὲν πνευματικῶς ἐν παραδείσῳ δὲ σωματικῶς. ...*Εἰ δὲ καὶ τὰ διαφθαρέντα σώματα ἀναστήσονται ἄρα καὶ σωματικὸς τόπος, ἵνα ἐκεῖ συνδιαιτῶνται.*

σ. 57. Ὁ μ. Βασίλειος εἰς τὸ τέλος τῶν ἀσκητικῶν λόγων του λέγει, ὅτι ὁ παράδεισός ἐστιν ἄφθαρτος καὶ ὑπὲρ λόγον καὶ ὑπὲρ ἔννοιαν καὶ ὑπὲρ πᾶσαν κατάληψιν ἀνθρωπίνην, *τόπος ὑπερφέρειν τῆς ὅλης κτίσεως, θαυμαστὸς τῷ κάλλει ἐν περιόπτῳ κείμενος, ἀνεπισκόπητος διὰ ὕψος, πάσαις ταῖς τῶν ἄστρων ἀνατολαῖς καταλαμπόμενος καὶ ἐφωτισμένος πάντοθεν, τὴν ἐκ τῶν ὡρῶν εὐκρασίαν ἡδίστην ἔχων, ἀέρι διαυγεστάτῳ περιλαμπόμενος...* ἐπαγαγὼν πῶς σοι δυνηθῶ ὑπ' ὄψιν ἐναργῶς ἀγαγεῖν τὴν πατρίδα, ἵνα σεαυτὸν ἐκ τῆς ἐξορίας ἀνακαλέσῃ (σύ)». Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Λίνδιος.

Ἐγὼ δὲ ἐπισυνάπτω ὧδε καὶ τὰ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατήχ. Α', σ. 41 (ἔκδ. Ἱεροσολ. τοῦ Δ. Κλεόπα). «Ὅπλον λαμβάνεις οὐ φθαρτόν, ἀλλὰ πνευματικόν· καταφυτεύῃ (σὺ) λοιπὸν εἰς τὸν νοητὸν παράδεισον» [1].

(Συνεχίζεται)

---

1. «Νοητὸς παράδεισός ἐστιν ἐν οὐρανοῖς τόπος τῆς μακαριότητος τῶν δικαίων, οὗ τύπος ἐστὶ καὶ ἀπεικόνισμα *λέγεται δὲ νοητὸς πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐπιγείου*, τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας κτισθέντος καὶ τῷ Ἀδὰμ εἰς κατοίκησιν δοθέντος». Σημείωσαι ὅτι ὁ ἱερὸς Κύριλλος μετὰ πολλῶν καὶ ἄλλων πατέρων διακρίνει τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τοῦ παραδείσου καὶ ταῦτα δύο θεωρεῖ πράγματα ἀπ' ἀλλήλων διεσταλμένα, Κατήχ. ΙΔ' 26: «Ἠλίας εἰς οὐρανὸν μόνον, Παῦλος δὲ καὶ εἰς οὐρανὸν καὶ εἰς παράδεισον» (ἴδ. σ. 88 ἐν ἐκτάσει σημείωσιν τοῦ αὐτοῦ Κλεόπα).

Η ΑΥΘΕΝΤΙΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ*

ΥΠΟ

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Ἡ κατωτέρω πραγματεία συνταχθεῖσα τῇ παρακλήσει τοῦ Study Department τοῦ ἐν Γενεύῃ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ κυκλοφορήσασα τὸ πρῶτον ἐν ἀγγλικῇ μεταφράσει ἐκπονηθείσῃ ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμ. Edward Every μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τοῦ ἐν λόγῳ τμήματος, περιελήφθη ἀκολούθως εἰς τὸν ἀγγλιστὶ ἐκδοθέντα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον Biblical Authority for Today (1951) ὁμοῦ μετ' ἄλλων 19 πραγματειῶν θεολόγων τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ἀσίας διαφόρων ὁμολογιῶν. Ὁ αὐτὸς τόμος ἐξεδόθη καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον Die Autorität der Bibel heute (1952).

Α΄. Ἀποκάλυψις — Βίβλος — Παράδοσις καὶ Ἐκκλησία.

1. Ἡ Βίβλος εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη μετὰ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ἐν τῇ Βίβλῳ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κύριον ἀντικείμενον αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου ὅμως δὲν πρέπει ἡ Βίβλος νὰ ταυτίζηται μετὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ὡς πολλάκις συμβαίνει, οὐδὲ ἡ θεοπνευστία. Ἡ Βίβλος προϋποθέτει τὴν θεοπνευστίαν, ὡς καὶ ἡ θεοπνευστία τὴν ἀποκάλυψιν.

2. Ἡ ἀποκάλυψις, ἡ ὁποία ὑποκειμενικῶς θεωρουμένη καλεῖται ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ διὰ τοῦ ὅρου τούτου (Λουκ. ι΄ 21, Ρωμ. ιδ΄ 24, Α΄ Κορ. β΄ 10, Γαλ. α΄ 16 κλπ.), ἐνῷ ἀντικειμενικῶς λαμβανομένη καλεῖται ἐν αὐτῇ «*φανέρωσις*» (Ἰω. θ΄ 13, Ρωμ. α΄ 19, γ΄ 21, δ΄ 21), σημαίνει αὐτοφανέρωσιν ἢ αὐτοανακοίνωσιν τοῦ Θεοῦ. Δὲν νοεῖται ὅμως μόνον οὕτως ἡ ἀποκάλυψις ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ. Οὔτε πάλιν θεωρεῖται νοησιαρχικῷ τῷ τρόπῳ μόνον ὡς ἀνακοίνωσις ἀληθειῶν ἢ γνώσεων, ἀλλὰ νοεῖται συγχρόνως καὶ ὡς μετάδοσις θείας ζωῆς καὶ δυνάμεως, καὶ δὴ καὶ ὡς δημιουργικὴ ἐνέργεια ἢ ἄλυσις ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος εἴτε φανερώνει τὴν φύσιν του καὶ τὰς σωτηριώδεις διὰ τὸν ἄνθρωπον βουλάς του, εἴτε μεταδίδει εἰς αὐτὸν θείας ἀληθείας σχετιζομένας ἐπίσης πρὸς τὴν σωτηρίαν του. Ἡ ἀποκάλυψις, οὕτω νοουμένη, προϋποθέτει συνάντησιν τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ σημαίνει τρόπον τινὰ συνομιλίαν τοῦ πρώτου μετὰ τοῦ δευτέρου (Ἑβρ. α΄ 1). Ἐντεῦθεν καὶ τὸ μεταδιδόμενον εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τῆς θεοπνευστίας περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως καλεῖται «*λόγος*

---

* Αἱ ἐνταῦθα ἐκτιθέμεναι ἐπόψεις ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας καὶ ὄχι τῆς Σλαυϊκῆς, τὴν ὁποίαν ὡς καὶ τὴν Ρουμανικὴν δὲν εἶναι εἰς θέσιν, λόγῳ ἀγνοίας τῶν σχετικῶν γλωσσῶν, νὰ γνωρίζῃ καλῶς ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης. Ἐπίσης σημειωτέον, ὅτι δὲν ἐξαντλεῖται ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ τὸ θέμα τῆς αὐθεντίας τῆς βίβλου, ἅτε τῆς ἐξετάσεως ἑνὸς τμήματος αὐτοῦ ἀνατεθείσης εἰς τὸν ἕτερον τῶν ὀρθοδόξων συνεργατῶν τοῦ ἐν λόγῳ τόμου, τὸν καθηγητὴν κ. G. Florovsky.

τοῦ Θεοῦ», τοῦ ὁποίου κύριος σκοπός, κατὰ τ' ἀνωτέρω, εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

3. Ἐννοεῖται, ὅτι ἀποκάλυψιν λέγοντες ἐνταῦθα νοοῦμεν τὴν κυρίως ἢ ἄμεσον ἢ εἰδικὴν λεγομένην ἀποκάλυψιν. Αὕτη δὲ εἶναι καὶ ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀποκάλυψις, ἀποτελοῦσα ἔκτακτον ἐπέμβασιν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν, ἐνέργειαν αὐτοῦ ὑπερφυσικήν, ἡ ὁποία εἶναι προσιτὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον μόνον διὰ τῆς πίστεως καὶ διὰ τῆς ὁποίας πραγματοποιεῖται καὶ μεταδίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον νέον τι σχετικὸν πρὸς τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. Τῆς ὑπερφυσικῆς ταύτης ἀποκαλύψεως τὰ γνωρίσματα εἶναι δύο: α) Ὅτι αὕτη περιέχει δημιουργικόν τι ἢ νέον καὶ β) ὅτι ἐνέχει ἑνότητα πρὸς ἑαυτὴν καὶ πρὸς τὸν κόσμον.

4. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὴν κατ' ἐξοχὴν ταύτην καὶ ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, ὡς εἴπομεν, τὸ κέντρον καὶ τὸ κύριον περιεχόμενον τῆς Βίβλου, ἀναγνωρίζεται καὶ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ἡ ὕπαρξις καὶ ***φυσικῆς*** ἢ ἐμμέσου ***ἀποκαλύψεως***, ἡ ὁποία ὄχι μόνον μαρτυρεῖται ἐν τῇ Γραφῇ (Πράξ. ιδ′ 17, ιζ′ 24 ἑξ., Ρωμ. α′ 19 ἑξ., β′ 14 ἑξ.), ἀλλ' ἐν μέρει καὶ περιέχεται ἐν αὐτῇ. Οὔτε ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις καθιστᾷ περιττὴν τὴν ὑπερφυσικὴν οὔτε ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκλείει τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλ' ἡ μὲν φυσικὴ ἀπαιτεῖ τὴν ὑπερφυσικήν, ἡ δὲ ὑπερφυσικὴ προϋποθέτει τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν. Ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς λεγομένης ***φυσικῆς θεολογίας***, παρατηρεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ καὶ τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ καὶ εἶναι ἀτελής, χρῄζουσα τῆς συμπληρώσεως τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως (Ρωμ. α′ 19, β′ 14, Α′ Κορ. α′ 21). Ἡ ἀτέλεια δ' αὕτη τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, συναφὴς οὖσα πρὸς τὴν ἀτέλειαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνίκανον, μάλιστα ἐν τῇ ἁμαρτωλῷ τοῦ ἀνθρώπου καταστάσει, νὰ προσοικειωθῇ τελείως τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην, ἀντανακλᾷ καὶ ἐπὶ τῆς λεγομένης φυσικῆς θεολογίας. Περὶ αὐτῆς ἰσχύει ἡ ἑξῆς εὔστοχος παρατήρησις τοῦ Ὠριγένους (Κατὰ Κέλσου Ζ′ 42) «*Οὐκ αὐτάρκης ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ὁποσποτανοῦν ζητῆσαι τὸν Θεὸν καὶ εὑρεῖν αὐτὸν καθαρῶς, μὴ βοηθηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ζητουμένου, εὑρισκομένου τοῖς ὁμολογοῦσι, μετὰ τὸ παρ' αὐτοὺς ποιεῖν, ὅτι δέονται αὐτοῦ, ἐμφανίζοντος ἑαυτὸν οἷς ἂν κρίνῃ εὔλογον εἶναι ὀφθῆναι, ὡς πέφηνε Θεὸς μὲν ἀνθρώπῳ γίνεσθαι, ἀνθρώπου δὲ ψυχὴ ἔτι οὖσα ἐν σώματι γινώσκει τὸν Θεόν*». Ὁπωσδήποτε ἡ Ὀρθόδοξος θεολογία δέχεται μετὰ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οὐ μόνον τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ καὶ τὴν φυσικὴν θεογνωσίαν, γνῶσιν ὅμως περὶ Θεοῦ, ἥτις παραμένει πάντοτε ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀτελής, ὁσάκις δὲν εἶναι διεστραμμένη.

5. Ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποκαλύπτεται ἡ πανσοφία, ἡ παναγαθότης καὶ ἡ παντοδυναμία, ἀλλ' ἅμα καὶ ἡ δικαιο-

σύνη τοῦ Θεοῦ, πραγματοποιεῖται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, μεθ' ἧς συνυφαίνεται ἐν τῇ λεγομένῃ Ἱερᾷ Ἱστορίᾳ. Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη ὑπῆρξε συνεχὴς μέν, ἀλλὰ βαθμιαία καὶ προοδευτική, μεταδιδομένη διὰ τῶν προφητῶν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ κορυφωθεῖσα ἐν ὅλῳ αὐτῆς τῷ πληρώματι ἐν τῷ θεανθρώπῳ Ἰησοῦ Χριστῷ (Ἑβρ. α' 1 καὶ ἑξ., Κολοσ. α' 19). Πράγματι διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ὁλοκληροῦται ἡ θεία ἀποκάλυψις ὄχι μόνον κατὰ τὴν μορφήν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ὅπερ εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ εἰς τὸν ἄνθρωπον μετάδοσις τόσον θείας ἀληθείας, ὅσον καὶ θείας δυνάμεως καὶ ζωῆς.

6. Καθὼς ὅμως ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀτελοῦς καὶ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου οἰκείωσις τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως ὑπῆρξεν ἔκπαλαι καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀτελής, ὥστε νὰ παρεξηγῆται πολλάκις καὶ νὰ διαστρέφηται καὶ νὰ παρίσταται ἀνάγκη τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ἡ οἰκείωσις καὶ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἔχει ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ τὰ ὅριά της, μέλλουσα νὰ ὁλοκληρωθῇ ἐν τῷ τέλει τῶν αἰώνων, ἐν τῇ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τούτου ζωῇ, ὅτε «*οἱ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ ὄψονται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ νὺξ οὐκ ἔσται ἔτι καὶ οὐ χρεία λύχνου καὶ φωτὸς ἡλίου, ὅτι Κύριος ὁ Θεὸς φωτιεῖ αὐτούς*» (Ἀποκαλ. κβ' 4-5). Ἐν τῷ μεταξὺ καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ἐν Χριστῷ τελεία τοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψις παραμένει ἐν μέρει ἀσαφὴς καὶ σκοτεινὴ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, προσιτὴ οὖσα μᾶλλον διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς θείας χάριτος, συνεργούσης μετὰ τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων. «*Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*» (Α' Κορ. ιγ', 12). Ἤ, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος, «umbra in lege, imago in Evangelio, veritas in cœlestibus»[1].

7. Τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ἐξελίξει ***θεματοφύλαξ*** μὲν εἶναι, κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν, ἡ ***Ἐκκλησία, ταμεῖον*** δὲ ἡ ***Βίβλος*** ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ ***Ἀποστολικὴ παράδοσις*** ἀφ' ἑτέρου. Καὶ ἡ μὲν Βίβλος συνιστᾷ τὸν γραπτόν, ἡ δὲ παράδοσις τὸν προφορικὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀμφότεραι δὲ ἀποτελοῦσι τὴν αὐθεντικὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πηγήν. Ἡ ***Βίβλος*** εἶναι ἡ αὐθεντικὴ ***γραπτὴ*** ἔκθεσις περὶ τοῦ τί ὁ Θεὸς ἔπραξε, πράττει καὶ θὰ πράττῃ πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρὸς ἐγκαθίδρυσιν καὶ θρίαμβον τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἡ δὲ ***παράδοσις*** εἶναι ἡ ***πρωταρχικὴ*** μορφὴ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ὁποία, ζῶσα ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων ἐν τῇ συνειδήσει τῶν πιστῶν, ἀποτελεῖ αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορικὴν συγχρόνως

---

1. Βλέπε *Μ. Βασιλείου* Ἀνατρεπτικὸν τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ Εὐνομίου, *Γρηγορίου Νύσσης* Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικοὺς λόγους, *Ἰω. Χρυσοστόμου* λόγους κατὰ ἀνομοίων, *Ἰω. Δαμασκηνοῦ* Ἔκδοσιν Ὀρθοδόξου Πίστεως Α' α' ἑξ. (Ε. Π. Μ. 94, 789 ἑξ.).

καὶ θρησκευτικὴν συνείδησιν καὶ τὸ φρόνημα τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Εἶναι ἡ ἐν ταῖς καρδίαις καὶ τῇ συνειδήσει τῶν πιστῶν ἄνευ χάρτου καὶ μέλανος ἐγχάραξις τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ Εἰρηναῖος (Adversus Haereses III, 3). Ταύτης δὲ τῆς προφορικῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως περιστατικήν, ἀλλὰ πάντως κατὰ θείαν πρόνοιαν καὶ ἔμπνευσιν συντελεσθεῖσαν ἔγγραφον διατύπωσιν ἀποτελεῖ ἡ Βίβλος.

Οὔτε ἡ Παράδοσις καθιστᾶ περιττὴν τὴν Βίβλον, οὔτε ἡ Βίβλος καθιστᾷ περιττὴν τὴν Παράδοσιν, ἀλλ' ἀμφότεραι ἀλληλοσυμπληροῦνται καὶ ἀλληλοερμηνεύονται.

8. ***Ἐκκλησία, Βίβλος*** καὶ ***Παράδοσις*** διατελοῦσιν ἐν ἀδιασπάστῳ ἑνότητι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Διὰ τοῦτο ῥήσεις ἐγκρίτων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων, ὡς ἡ τοῦ Emil Brunner «Ohne Kirche keine Bibel» *(ἄνευ Ἐκκλησίας οὐδεμία Βίβλος)*, ἀκούονται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ μετ' ἴσης ἱκανοποιήσεως μεθ' ὅσης παρακολουθοῦνται ἐν αὐτῇ καὶ αἱ σὺν τῷ χρόνῳ πολλαπλασιαζόμεναι σύγχρονοι προτεσταντικαὶ συνηγορίαι ὑπὲρ τῆς Παραδόσεως (πρβλ. καὶ τὸ τελευταῖον μελέτημα τοῦ Prof. Dahl ἐν Oslo ὑπὸ τὸν τίτλον «Γραφὴ καὶ Παράδοσις»).

Ἂν ἐξ ὀρθοδόξου ἐπόψεως δὲν εἶναι πολὺ ἐπιτυχὴς ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι «ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξεν ἡ μήτηρ τῆς Βίβλου», πολὺ ὀλιγώτερον εὐσταθεῖ ἡ ἀντίθετος ἀξίωσις, ὅτι ἡ Βίβλος ἐγέννησε τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κοιτίς, ὁ θεματοφύλαξ, ὁ αὐθεντικὸς μάρτυς, συγχρόνως δὲ καὶ ὁ αὐθεντικὸς ἑρμηνευτὴς τῆς τε Βίβλου καὶ τῆς παραδόσεως. Ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας ἐγεννήθη τόσον ἡ Βίβλος, ὅσον καὶ ἡ παράδοσις. Χάριν αὐτῆς ἐδημιουργήθησαν καὶ εἰς αὐτὴν παρεδόθησαν ἀμφότεραι. Αὐτὴ μαρτυρεῖ περὶ τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τουτέστι περὶ τοῦ ὅτι τὸ περιεχόμενον τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν βιβλίων εἶναι λόγος τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διαφυλάσσονται τὰ βιβλία ταῦτα ἀνόθευτα καὶ ἐν αὐτῇ καὶ μόνον ἑρμηνεύονται ἥ τε Βίβλος καὶ ἡ παράδοσις ἀσφαλῶς καὶ αὐθεντικῶς. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι, ὅταν λέγωμεν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ὅτι ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου καὶ τῆς διδύμου ἀδελφῆς της, τῆς παραδόσεως, μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξυπακούεται ὅτι τὴν πρωταρχικὴν αὐτῶν πηγὴν ἔχουσιν ἀμφότεραι ἐν τῇ αὐθεντίᾳ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὸν λόγον περιέχουσιν ἀμφότεραι καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀντλεῖ τὴν αὐθεντίαν αὐτῆς καὶ ἡ Ἐκκλησία.

9. Ἡ Βίβλος ***διασαφεῖται καὶ συμπληροῦται*** ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως. Ἐπὶ πλέον δέ, ἐπειδὴ προῆλθεν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας (τῆς τε παλαιᾶς καὶ τῆς Κ. Διαθήκης) καὶ εἶναι προωρισμένη διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, μόνον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Παραδόσεως καὶ ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας, ἐντὸς τῆς ὁποίας παραμένει *διηνεκῶς* τὸ εἰς αὐτὴν πεμφθὲν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ θεῖον Πνεῦμα, «ἵνα ὁδηγῇ αὐτὴν εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν» (Ἰω. ιϛ´ 13),

δύναται αὕτη πιστῶς καὶ αὐθεντικῶς νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ κατανοηθῇ. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανέστερον προκειμένου περὶ τῆς Π. Διαθήκης, ἥτις δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄλλως, εἰμὴ μόνον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀποτεθησαυρισμένης, καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἐν αὐτῇ ἐνοικοῦντος θείου Πνεύματος.

Ἐν γένει δὲ ἡ Βίβλος, πόρρω ἀπέχουσα τοῦ νὰ εἶναι κατὰ πάντα σαφὴς ἀφ' ἑαυτῆς, τυγχάνει ἐν πολλοῖς δυσνόητος (Β' Πέτρ. 3,16), καθ' ὅσον, ὅπως ὁ ἐνσαρκωθεὶς Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐκρύπτετο ἐν τῇ σαρκὶ καὶ ἐφανεροῦτο κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις, οὕτω καὶ «ὁ ἔμβιβλος λόγος», κρύπτεται πολλάκις ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ γλώσσῃ, ἔστω καὶ ἐν τῇ πασῶν τελειοτάτῃ. Ἰσχύει δηλαδὴ καὶ ἐνταῦθα ὁ λόγος τοῦ Παύλου «ἔχομεν τὸν θησαυρὸν ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν» (Β' Κορ. δ' 7). Καθ' ὅλου δὲ εἰπεῖν τὸ γράμμα τῆς Βίβλου παραμένει νεκρὸν ἄνευ τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνυπάρχοντος καὶ πάντα ἐν αὐτῇ ζωογονοῦντος θείου Πνεύματος, τοῦ ὁποίου ἡ μαρτυρία (testimonium Spiritus Sancti) μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τ. ἔ. ἐν τῷ παρατεινομένῳ ἐν αὐτῇ Χριστῷ, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁλοκληρωμένη καὶ οὐχὶ ἁπλῶς ἐν τῇ Βίβλῳ (Β' Κορ. γ', 6).

10. Ὅμως, παρὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἡ Βίβλος, ὡς ἀποτελοῦσα τὴν ἔστω περιστατικήν, *ἀλλὰ πάντως* ***κατὰ θείαν πρόνοιαν ἔγγραφον ἀποκρυστάλλωσιν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ,*** κατέχει ἐξαιρετικὴν θέσιν καὶ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Ἡ Βίβλος δὲ ἀποτελεῖ οὕτως εἰπεῖν τὴν λυδίαν λίθον πρὸς διακρίβωσιν τῆς ἀληθείας τῆς παραδόσεως, ἂν καὶ παραδεχόμεθα ὅτι καὶ αὐτὴ ἀντλεῖ τὸ κῦρός της ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ «*στῦλον καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας*» (Α' Τιμοθ. γ', 15) καὶ διὰ μέσου αὐτῆς ἀπ' αὐτοῦ τοῦ κυρίου αἰτίου αὐτῆς, δηλαδὴ ἀπὸ «τοῦ ζῶντος Θεοῦ». Ἄλλως τε κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν, ἡ ἱερὰ Παράδοσις δὲν περιέχει τι τὸ ἀντιλέγον πρὸς τὴν Βίβλον, μετὰ τοῦ περιεχομένου τῆς ὁποίας συμπίπτει κατ' οὐσίαν τὸ περιεχόμενον τῆς Παραδόσεως, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἀμφότεραι εἶναι, ὡς εἴπομεν, προϊὸν τοῦ αὐτοῦ θείου Πνεύματος, τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, δι' ὃ ἀμφότεραι θεωροῦνται ὡς ἰσότιμοι καὶ ἰσόκυροι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

11. Ἰσότιμος ὅμως καὶ ἰσόκυρος πρὸς τὴν Βίβλον θεωρεῖται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ οὐχὶ πᾶσα ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, *ἀλλὰ* κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ *Ἀποστολικὴ παράδοσις,* ἡ ὁποία, μεταδιδομένη ἀπὸ στόματος εἰς στόμα καὶ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διεσώθη ἀναλλοίωτος ἐν τῇ ἀδιαιρέτῳ Ἐκκλησίᾳ τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων[1]. Ἡ παράδοσις δ' αὕτη θεωρεῖται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ὡς

---

1. Ὑποχρεωμένοι ἐνταῦθα νὰ διατυπώσωμεν σαφῶς καὶ ἀπεριφράστως ἐνώπιον τῶν ἑτεροδόξων θεολόγων ἀκεραίαν τὴν περὶ Ἱερᾶς Παραδόσεως ἀντίληψιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὀφείλομεν νὰ δηλώσωμεν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, θεωροῦσα ἑαυτὴν ὡς τὴν κατ' εὐθεῖαν καὶ πιστὴν συνέχειαν τῆς παλαιᾶς Καθο-

τι πάγιον καὶ ἀναλλοίωτον κατ' οὐσίαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, παραδεχομένης τὴν ἐξέλιξιν τῆς παραδόσεως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐμπλουτισμοῦ αὐτῆς καὶ διὰ νέων στοιχείων πολλάκις διαφόρων ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ παράδοσις ἐκλαμβάνεται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ὡς στατική, ὡς νομίζουσι πολλοὶ ἑτερόδοξοι, ἀλλὰ θεωρεῖται ἐν αὐτῇ ὡς *δυναμική*, ὡς θησαυρὸς ἀποτεθησαυρισμένος ἐν τῇ συνηδήσει τῆς Ἐκκλησίας, ἀναζωογούμενος ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ παραμένοντος θείου Πνεύματος, θησαυρὸς ἐπιδεκτικὸς διασαφήσεως καὶ ἀναπτύξεως, ἄνευ ὅμως ἀλλοιώσεως τῆς οὐσίας αὐτοῦ.

Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀγνοεῖ ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντίαν συνδεδυασμένην πρὸς ὡρισμένον πρόσωπον ἢ πρὸς ὡρισμένον ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα (Παπικὴ ἐκκλησία), ἀλλὰ θεωρεῖ ὅλον τὸ ἑαυτῆς πλήρωμα ὡς φορέα τῆς ἀληθινῆς, τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως, καὶ ὡς φρουρὸν τῆς Ὀρθοδοξίας, συμφώνως πρὸς τὴν εὔστοχον ῥήτραν τῆς ἐγκυκλίου τῶν Ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν τοῦ 1848. «*Ὁ φύλαξ τῆς Ὀρθοδοξίας τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τουτέστιν ὁ λαὸς αὐτὸς ἐστίν*». Ἡ δὲ εἰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους συνερχομένη ἱεραρχία θεωρεῖται ἐν αὐτῇ ὡς ἡ φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτὴρ τῶν Συνόδων τούτων, ἄρα δὲ καὶ τὸ ἀλάθητον τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ σιωπηλῶς ὑφ' ὅλου τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ πληρώματι αὐτῆς ἐνοικεῖ τὸ ἅγιον Πνεῦμα (Ἰω. ιε' 26, ις' 13).

Β'. Ἑνότης καὶ ὑφὴ τῆς Βίβλου

12. Ἡ Βίβλος, ἂν καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν καὶ ποικίλων βιβλίων συγγραφέντων ὑπὸ διαφόρων συγγραφέων καὶ ἀνηκόντων εἰς διαφόρους ἐποχάς, καὶ δὴ εἰς δύο διαφόρους κόσμους (τὸν τῆς Παλαιᾶς καὶ τὸν τῆς Κ. Διαθήκης), οὐχ ἧττον ὅμως συγκροτεῖ ὀργανικῶς ἑνιαῖον βιβλίον περιέχον διαφορωτάτας μὲν σελίδας, ἀλλὰ διαπνεόμενον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ θείου Πνεύματος, ἀσχολουμένου περὶ τὸ αὐτὸ θέμα καὶ στρεφομένου περὶ τὸ αὐτὸ κέντρον καὶ τὸν αὐτὸν μυστικὸν μαγνήτην, τὸν Χριστόν. Ἄρχεται μετὰ τῆς δημιουργίας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς καὶ τελειώνει μετὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ «*Καινοῦ Οὐρανοῦ καὶ Καινῆς Γῆς*». Ἐν μὲν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἥτις περιέχει τὴν ἱστορίαν τῆς πρὸ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως, προαγγέλλεται καὶ προπαρασκευάζεται διὰ τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῶν Προφητῶν ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις καὶ σωτηρία. Ἐν δὲ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ εἶναι ἐγγράφως ἀποτεθησαυρισμένη ἡ διὰ τῶν Ἀποστόλων μαρτυρουμένη

λικῆς Ἐκκλησίας, ἀποκρούει ὁμοφώνως τὴν περὶ κλάδων (Branch theory) ἢ ἄλλην τινα παρεμφερῆ θεωρίαν καὶ ἀναγνωρίζει ἑαυτὴν ὡς τὸν θεματοφύλακα τῆς γνησίας Ἀποστολικῆς Παραδόσεως.

ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις καὶ σωτηρία. Ἡ ἑνότης ὅμως τῆς Βίβλου δὲν σημαίνει οὐδαμῶς διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἰσοπέδωσιν τῆς ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἀποτεθησαυρισμένης ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ πολὺ πληρεστέρα καὶ ὑπερτέρα ἐκείνης. Ἡ δὲ μεταξὺ ἀμφοτέρων σχέσις εἶναι ἡ σχέσις μεταξὺ προπαρασκευῆς καὶ ἐπαγγελίας, τύπου καὶ προφητείας ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ πραγματοποιήσεως πάντων τούτων ἀφ᾽ ἑτέρου.

13. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ εἰς τὴν ***ὑφὴν*** τῆς Βίβλου, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία, ἀποκρούουσα τὴν ῥηματικὴν θεοπνευστίαν (Verbalinspiration) ἐν τῇ μηχανικῇ ἐννοίᾳ, δέχεται τὴν θεοπνευστίαν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὡς μετάδοσιν θείων ἀληθειῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ὡς ἐπιστασίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς ὀρθὴν διατύπωσιν αὐτῶν, ἀλλὰ πάντως ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας ἑκάστου τῶν θεοπνεύστων ἀνδρῶν. Ὅθεν, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐνσαρκωθέντι Λόγῳ τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ «τὸν ἔμβιβλον λόγον τοῦ Θεοῦ», διακρίνει ἡ Ὀρθόδοξος θεολογία θεῖον καὶ ἀνθρώπινον στοιχεῖον καὶ δέχεται θείαν τὴν οὐσίαν καὶ ἀνθρωπίνην τὴν μορφὴν αὐτῆς. Ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς Βίβλου συγκεντροῦται κυρίως ἡ θεοπνευστία, ἀκτινοβολοῦσα ὅμως πολλάκις τὴν ἀνταύγειαν αὐτῆς καὶ μέχρι τῆς μορφῆς, ἥτις ἔγκειται εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν σωτηριωδῶν ἀληθειῶν, ἂν καὶ ἡ μορφὴ ἀναγνωρίζεται ὡς ἀποτελοῦσα τὸ πεδίον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κινεῖται ἐλευθέρως ἡ ἀνθρωπίνη πρωτοβουλία τοῦ θεοπνεύστου ἀνδρός. «In Scripturis per hominem, more hominum loquitur Deus» (Αὐγουστῖνος).

14. Ἐπίσης ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ διακρίνονται διάφοροι ***βαθμοὶ θεοπνευστίας*** τῆς Βίβλου, ἐξ ὧν ὕψιστος εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς θεοπνευστίας τῶν Προφητῶν καὶ ὁ τῆς τῶν Ἀποστόλων. Ἡ δὲ ὕπαρξις διαφόρων βαθμῶν θεοπνευστίας ἐν τῇ Βίβλῳ σχετίζεται α΄) πρὸς τὴν βαθμιαίαν πρόοδον τῆς θείας ἀποκαλύψεως, β΄) πρὸς τὴν διαφορὰν τοῦ τρόπου τῆς ἐκχύσεως καὶ ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ γ΄) πρὸς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον δαψιλεστέραν ἐκδήλωσιν τοῦ χαρίσματος τῆς θεοπνευστίας καὶ ἀναλόγως τῆς δεκτικότητος ἑκάστου θεοπνεύστου συγγραφέως. Πάντως ἐφαρμόζονται καὶ ἐνταῦθα οἱ λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, «*ἄλλη δόξα ἡλίου καὶ ἄλλη δόξα σελήνης καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων, ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ*» (Α΄ Κορ. ιε΄, 41).

15. Συναφὴς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν τῆς Βίβλου εἶναι ἡ ***ἐσωτερικὴ αὐτῆς δύναμις,*** ἥτις ἀπορρέει ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἐνοικούσης «πνευματικῆς χάριτος», ὡς ἀποκαλοῦσιν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες αὐτό, τὸ ὁποῖον οἱ μεταρρυθμισταὶ τοῦ XVII αἰῶνος χαρακτηρίζουσιν ὡς testimonium Spiritus Sancti. (Πρβλ. *Θεοδωρήτου* παρὰ Migne E. Π. 82,676 καὶ *Ἀμφιλοχίου* αὐτ. 37,1597). Καίτοι δὲ ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀναγνωρίζεται ἐν τῇ Βίβλῳ ἁγιαστικὴ δύναμις, ἀπορρέουσα ἐξ αὐτῆς τῆς ἁπλῆς μελέτης καὶ ὀφειλομένη

εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν «πνευματικὴν χάριν» αὐτῆς, οὐχ ἧττον ὅμως ὑπ' οὐδενὸς τούτων οὔτε ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν θεωρεῖται ἡ χάρις αὕτη ὡς ἡ κυρία βάσις τῆς αὐθεντίας τῆς Βίβλου.

Γ΄. Ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς καὶ μάλιστα ἠθικῆς

16. Ὅπως τῆς Θείας ἀποκαλύψεως, οὕτω καὶ τῆς Βίβλου σκοπὸς εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου ἀναφέρεται πρὸ παντὸς εἰς πᾶν ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. Ἡ σωτηρία δ' ὅμως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ δὲν θεωρεῖται ὡς κατόρθωμα ἀποκλειστικὸν τῆς πίστεως ἢ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ (sola fide ἢ sola gratia), ἀλλ' ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θείας Χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, ἢ ἄλλως ὡς ἀποτέλεσμα «*τῆς πίστεως δι' ἀγάπης ἐνεργουμένης*» (Γαλατ. ε΄ 6). Ὅθεν εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποσκοποῦσι μόνον ὡρισμένα γεγονότα τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ αἱ μετ' αὐτῶν σχετιζόμεναι θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι, ἅτινα πάντα ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ αἱ ***ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐντολαί,*** μάλιστα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀποβλέπουσαι εἰς τὸν βίον τὸν σύμμορφον πρὸς τὴν πίστιν. «*Πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ*» (Β΄ Τιμοθ. γ΄ 16). Τοῦτο δὲν σημαίνει μέν, ὅτι ἡ Βίβλος ἀποτελεῖ ἐγχειρίδιον ἠθικῆς διδασκαλίας, σημαίνει δ' ὅμως ὅτι περιέχει αὕτη καὶ διδασκαλίαν ἠθικήν, καὶ δὴ καὶ ἐντολὰς θείας, τῶν ὁποίων ἡ ἐν πίστει καὶ ὑπακοῇ ἐφαρμογὴ ὑπὸ τῶν πιστῶν εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν (Ματθ. ζ΄, 21, κδ΄, 25, 35 ἑξ. Ἀποκαλυψ. κδ΄ 13, κ΄ 13. κβ΄ 14).

17. Ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς τὴν ***πρώτην*** καὶ ***κυριωτάτην*** θέσιν ὡς βιβλικὴ πηγὴ τῆς θείας ἀποκαλύψεως κατέχει βεβαίως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ἡ ***Καινὴ Διαθήκη,*** ἡ δὲ Παλαιά, λόγῳ τῆς ἀτελείας τῆς ἐν αὐτῇ περιεχομένης καὶ μαρτυρουμένης θείας ἀποκαλύψεως, χρησιμοποιεῖται οὐχὶ καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὸ κέντρον, ἐξ οὗ πρέπει νὰ μελετᾶται καὶ τὴν στάθμην, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐρευνᾶται αὕτη (πρβλ. π.χ. Ματθ. ε΄ 17 - 48 κλπ.). Ἐντεῦθεν συνάγεται κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν, ὅτι ἐπὶ ζητημάτων τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς ὀφείλομεν μὲν νὰ ἐπικαλώμεθα τὸ φῶς τῆς ἐν Παλαιᾷ Διαθήκῃ θείας ἀποκαλύψεως ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραπέμπωμεν ἀδιακρίτως εἰς τὰ σχετικὰ χωρία αὐτῆς, ἄνευ συσχετισμοῦ αὐτῶν πρὸς τὰ παράλληλα χωρία τῆς Κ. Διαθήκης. Ἀντίθετος μέθοδος πρὸς τὴν χριστοκεντρικήν, τουτέστιν ἀδιάκριτος χρησιμοποίησις μαρτυριῶν τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἐπὶ τῶν

ἐν λόγῳ ζητημάτων, δύναται ἀσφαλῶς νὰ ὁδηγήσῃ εἰς νόθευσιν τοῦ γνησίου πνεύματος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς ἐπανειλημμένως συνέβη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ Ἐκκλησίας.

18. Τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς Βίβλου εἶναι ***διττὸν*** κατὰ τὴν ***προέλευσιν*** αὐτοῦ, καθ᾽ ὅσον μέρος μὲν αὐτοῦ εἶναι προϊὸν τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως (ἔμφυτος νόμος τῆς συνειδήσεως), ἕτερον δὲ μέρος αὐτοῦ εἶναι προϊὸν τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Καὶ τὸ ἐκ τῆς φυσικῆς ὅμως ἀποκαλύψεως προερχόμενον ἠθικῆς φύσεως ὑλικὸν τῆς Βίβλου καθαγιάζεται καὶ ἐπικυροῦται ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, μεθ᾽ ἧς συνυφαίνεται ἐν αὐτῇ ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις. Ἐπίσης διττὸν εἶναι τὸ ἠθικῆς φύσεως ὑλικὸν τῆς Βίβλου ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς ***μορφῆς***, καθ᾽ ὅσον μέρος μὲν τούτου διατυποῦται ὑπὸ μορφὴν ***νομικῶν διατάξεων***, ἄλλο δὲ ὑπὸ μορφὴν ***γενικῶν ἀρχῶν*** ἢ ***ἐντολῶν***, σχετιζομένων πρὸς τὸ ἠθικὸν φρόνημα ἢ τὸ ἐλατήριον τῶν πράξεων ἢ τὸ ἦθος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, ἀντιπροσωπευόμενον ἤδη ἐπαρκῶς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ καὶ μὴ ἀπουσιάζον μηδὲ ἐν αὐτῷ τῷ Μωσαϊκῷ Νόμῳ, εἶναι τὸ ἐπικρατοῦν ἐν τῇ κατ᾽ ἐξοχὴν ἠθικῇ θρησκείᾳ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τὸ χαρακτηρίζον αὐτήν. Τουναντίον ὁ δεσπόζων ἐν τῇ ἠθικῇ τῆς Π. Διαθήκης χαρακτὴρ εἶναι ***νομικός***, ὅστις ὑπερνικᾶται ἐν τῇ ἠθικῇ τοῦ Εὐαγγελίου διὰ τῶν συγκροτουσῶν τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ἐννοιῶν τῆς πνευματικότητος, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς χάριτος. Ἀλλὰ καὶ τρίτη διάκρισις πρέπει νὰ γίνηται ἐν τῷ ἠθικῷ περιεχομένῳ τῆς Βίβλου, καθ᾽ ὅσον πολλαὶ μὲν διατάξεις τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου καὶ διάφοροι ἠθικαὶ παραινέσεις τῆς Π. Διαθήκης ἔχουσι ***περιστατικὸν*** καὶ ***προσωρινὸν χαρακτῆρα***, αἱ δὲ θρησκευτικοηθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐντολαὶ καὶ παραινέσεις τῆς Κ. Διαθήκης ἔχουσιν ***αἰώνιον κῦρος***, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τοὐλάχιστον Θεολογίᾳ ἐκδοχήν.

19. Ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, παρὰ τὴν ὁμολογουμένην ἀνεπάρκειαν τοῦ Νόμου πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ παρὰ τὴν πολλαπλῆν ὑπεροχὴν τοῦ Εὐαγγελίου ὑπὲρ τὸν Νόμον, ὅστις εἶχε προπαιδευτικὸν χαρακτῆρα διὰ τὸν Χριστὸν (Γαλ. γ΄, 24), οὐχ ἧττον ὅμως δὲν ἀναγνωρίζεται ἐν αὐτῇ τοιαύτη μεταξὺ Νόμου καὶ Εὐαγγελίου ἀντίθεσις[1], ὥστε νὰ παρεμποδίζηται ἡ ἤδη ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων γινομένη καὶ ὑπὸ μερικῶν διαμαρ-

1. Πρὸς κατανόησιν τῆς παραγράφου ταύτης πρέπει νὰ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἀντιμετωπίζεται ἐνταῦθα ἡ σχετικὴ λουθηρανικὴ διδασκαλία περὶ Νόμου καὶ Εὐαγγελίου, ὡς διατυποῦται αὕτη ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ Λουθηρανοῦ συνεργάτου τοῦ μνημονευθέντος τόμου. Εὐχαρίστως δὲ σημειοῦμεν, ὅτι πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου συμπίπτει κατὰ μέγα μέρος καὶ ἡ γνώμη καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ πρυτάνεως τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς ἐπιστήμης τῆς Κ. Διαθήκης C. H. Dodd, καθηγητοῦ τοῦ Cambridge, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ συγχρόνως μετὰ τοῦ ἐν λόγῳ τόμου ἐκδοθέντι ἔργῳ αὐτοῦ Gospel and Law (1951).

τυρομένων θεολόγων μὴ ἀποστεργομένη χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου «Εὐαγγελικὸς νόμος» πρὸς δήλωσιν τῶν ἠθικῶν τοῦ Χριστοῦ παραγγελμάτων. Ἡ τοιαύτη δὲ ἀντίληψις πιστεύεται, μακρὰν πάσης ἀντινομιστικῆς προκαταλήψεως, ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ὅτι συμφωνεῖ πρὸς ἀρκετὰ δεδομένα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἐν πρώτοις ἡ ἔννοια τοῦ ***Νόμου*** εἶναι συναφὴς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ***Βασιλείας τοῦ Θεοῦ,*** ἥτις ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι τόσον ξένη πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς θεοκρατίας ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, (τοὐτέστι τῆς κυριαρχίας τοῦ θείου θελήματος), ὥστε νὰ δικαιολογῆται τὸ παρὰ πολλοῖς διαμαρτυρομένοις θεολόγοις ἐπικρατοῦν ἀντιθεοκρατικὸν δέος. Ἐπίσης δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ Νόμου ἡ ἔννοια τῆς ***Διαθήκης,*** ὡς ἐκφραζούσης τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει καὶ ὁ Νόμος. Ἔπειτα ἔρχεται ἡ ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀντιδιαστολὴ τῶν ἰδικῶν του «ἐντολῶν» ἀπὸ τῶν ἐντολῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ Νόμου ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλίᾳ. «*Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις... ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν*» (Ματθ. ε΄). Ἀλλὰ καὶ τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον (*«ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος κλπ.»*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Σινᾶ) καὶ ἡ ὅλη ἔκθεσις τοῦ Ματθαίου περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίας, τοῦ καταστατικοῦ τούτου χάρτου (magna charta) τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν, τοὐτέστι τῆς ἰδανικῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, καὶ ὄχι μόνον τοῦ κύκλου τῶν Ἀποστόλων, παρέχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐφεξῆς ***νέος Νόμος*** ἀντικαθιστᾷ τὸν παλαιόν. (Πρβλ. καὶ τὸ τέλος τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίας παρὰ Ματθαίῳ ζ΄, 24, ἐπίσης δὲ καὶ Ματθαίου κη΄, 20 καὶ Λουκᾶ ιζ΄, 10). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ δ΄ Εὐαγγελίῳ γίνεται λόγος περὶ ***«ἐντολῶν»*** τοῦ Χριστοῦ (ιγ΄ 34, ιδ΄ 15, 21, ιε΄ 10, 12, πρβλ. δὲ καὶ Α΄ Ἰωάν. ε΄ 3, β΄ 6 κλπ.).

Ὁ εὐαγγελικὸς δὲ οὗτος Νόμος, ὅστις φέρει τὸν χαρακτῆρα «τῆς ἀγαθῆς ἀγγελίας» καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «*νόμος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ*» (Ῥωμ. η΄ 2) καὶ «*νόμος τοῦ Χριστοῦ*» (Γαλ. ϛ΄ 2) καὶ «*νόμος τέλειος*» καὶ «*νόμος ἐλευθερίας*» (Ἰακ. α΄ 25) καὶ «*νόμος βασιλικὸς*» (Ἰακ. β΄ 8), συνοψίζεται μὲν καὶ κορυφοῦται ἐν τῇ διπλῇ ἐντολῇ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον (Ματθ. κβ΄ 40, Ρωμ. ιγ΄ 10), εἶναι δὲ ἀναποσπάστως συνδεδεμένος μετὰ πασῶν τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν, χωρὶς νὰ διασπᾶται εἰς διαφόρους περιστατικὰς λεπτομερείας (Kasuistik).

20. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ ***Δεκαλόγου*** δὲν καταργεῖται ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀλλ᾿ ἰσχύει καθ᾿ ἅπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον ὡς νόμος θεῖος καὶ ὡς προβαθμὶς τοῦ Εὐαγγελικοῦ νόμου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ συμπληροῦται· ἐν συνδυασμῷ δὲ μετὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλίας τοῦ Κυρίου ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὁπωσδήποτε ἡ ἠθικὴ τῆς Κ. Διαθήκης ἀναγνωρίζεται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ὡς ἀποτελοῦσα συμπλήρωσιν καὶ ὁλοκλήρωσιν ὄχι μόνον τοῦ Νόμου καὶ ἐν γένει τῆς ἠθικῆς τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς φυσικῆς ἠθικῆς.

21. Ἰδιαιτέρως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς Βίβλου ἐξ ἐπόψεως **τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἠθικῆς**, ἡ ὀρθόδοξος ἀντίληψις θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ οὑτωσὶν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς. Καίτοι ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία ἀναγνωρίζει, ὅτι ἡ Βίβλος δὲν περιέχει λεπτομερεῖς διατάξεις ἀξιούσας τὴν ῥύθμισιν τῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς διαβιώσεως καὶ τῶν πολιτικῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν καὶ δὲν ἀρνεῖται ὅτι ἡ ἠθικὴ τῆς Βίβλου, τοὐλάχιστον ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, δὲν παραμένει ὅλως ἀνεπηρέαστος ἐκ τοῦ ἐν ἑκάστῃ ἐποχῇ ἐπικρατοῦντος πνεύματος, οὐχ ἧττον ὅμως πιστεύει, ὅτι ἔτι καὶ ἐν τῇ ἑαυτῆς προσωρινότητι (ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ), περιέχει ὡρισμένον **ἦθος αἰωνίου κύρους** καὶ ὅτι τὸ ἦθος τοῦτο ὁμοῦ μετὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, ἐν συνδυασμῷ καὶ μετὰ τῆς πνευματικότητος τοῦ Εὐαγγελίου, πρέπει νὰ ἐμπνέῃ καὶ διέπῃ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου σταδιοδρομίας της τὴν στάσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν πιστῶν καὶ εἰς τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ πράγματα «*εἰς τὸ δοκιμάζειν τί τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον*» (Ρωμ. ιβ' 2). Ἀποτελεῖ δὲ τὴν οὐσίαν τοῦ ἤθους τούτου, φέροντος ἀκραιφνῶς θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ἡ μέχρις αὐτοθυσίας φιλαλληλία.

22. Καθ' ὅλου εἰπεῖν ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία δὲν φαντάζεται, ὅτι δικαιούμεθα νὰ ἀντιγράψωμεν ἢ μεταφυτεύσωμεν διὰ τὰ νεώτερα κράτη θεσμοὺς δεδανεισμένους ἐκ τῆς Βίβλου, μάλιστα δ' ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (π. χ. τὸν θεσμὸν τοῦ σαββατικοῦ ἔτους ἢ τοῦ ἰωβηλαίου ἔτους κλπ.) ἢ νὰ ζητήσωμεν παρ' αὐτῆς λεπτομερεῖς ὁδηγίας ἢ προγράμματα πρὸς διαρρύθμισιν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἢ καὶ αὐτῆς τῆς προσωπικῆς ἑνὸς ἑκάστου πιστοῦ ζωῆς. Οὐχ ἧττον ὅμως ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν αὐτῇ γνώμη εἶναι, ὅτι ἀπό τε τῶν θεσμῶν τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ κοινωνικοῦ κηρύγματος τῶν Προφητῶν αὐτῆς καὶ ἀπὸ τῶν παραινέσεων αὐτῆς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἀπὸ τῶν θεμελιωδῶν θρησκευτικοηθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀρχῶν αὐτῆς, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελικοῦ Νόμου, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ παραδείγματος τῶν ἱερῶν τῆς Κ. Διαθήκης προσώπων, καὶ πρὸ παντὸς τοῦ Σωτῆρος, ἔχομεν νὰ διαπιστώσωμεν πνεῦμα καὶ φρόνημα ὑπερκείμενον χρόνου καὶ χώρου, τὸ ὁποῖον μετὰ τοῦ μνημονευθέντος, ἐπίσης αἰωνίου κύρους, ἤθους τῆς Βίβλου καὶ πρὸ παντὸς τῆς Κ. Διαθήκης, ὀφείλομεν νὰ μεταγγίσωμεν καὶ μετουσιώσωμεν εἰς τὴν ζωὴν τῶν πιστῶν καὶ τῆς κοινωνίας πρὸς σύμμορφον ῥύθμισιν αὐτῆς ἐν ταῖς ποικίλαις ἐκδηλώσεσι καὶ σχέσεσιν αὐτῆς. Οὕτω π. χ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, δὲν δύναται ἡ σύγχρονος ἡμῶν καὶ πάσης ἐποχῆς Ἐκκλησία καὶ οἱ πιστοὶ αὐτῆς νὰ παρίδωσιν οὔτε τὸ κοινωνικὸν πνεῦμα τὸ διαπνέον αὐτοὺς τοὺς θρησκευτικοκοινωνικοὺς θεσμοὺς τῆς Π. Διαθήκης (Σάββατον, σαββατικὸν ἔτος, ἰωβηλαῖον ἔτος κλπ.) οὔτε τὴν ἔν τε τῇ Παλαιᾷ καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ ὑπερνίκησιν τοῦ ἀπολύτου δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας οὔτε τὴν

νομιμόφρονα στάσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ἔναντι τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας καὶ τῶν κοινωνικῶν αὐτῆς θεσμῶν (Ματθαίου ιζ', 25, κβ' 21, Ρωμ. ιγ' 1 ἑξ., Α' Τιμ. β', 2, Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλήμ. κλπ,), οὔτε αὐτὸ κἂν τὸ πείραμα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ὅπως πραγματοποιήσῃ τὸ ἰδανικὸν ἑνὸς κομμουνισμοῦ τῆς ἀγάπης, οὔτε νὰ ἀπομακρυνθῶσιν ἀπὸ τοῦ κοινωνικοῦ ἰδανικοῦ τῆς τε Π. καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης «*μηδεὶς ἔστω ἐν ὑμῖν ἐνδεής*» (Δευτερον. ιε' 4, Πράξ. δ', 34).

Ἡ διπλῆ ἠθικὴ δὲν εὑρίσκει ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ἅτε οὖσα ἄγνωστος ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀσύμφωνος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου.

23. Ἐξ ἄλλου ἀναγνωρίζεται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ἡ συμβολὴ τῆς Βίβλου διὰ τὴν διακρίβωσιν καὶ διασάφησιν τοῦ ***φυσικοῦ δικαίου***, τὸ ὁποῖον εὕρηται ἔκπαλαι καὶ παρὰ τοῖς ἐπὶ μέρους λαοῖς, ὑπὸ τὴν μορφὴν διαφόρων θεσμῶν (οἰκογενείας, κοινωνίας, κράτους κλπ.) καὶ ῥητρῶν (π.χ. χρυσοῦς κανὼν εἴτε ὑπὸ τὴν ἀρνητικὴν εἴτε ὑπὸ τὴν θετικὴν αὐτοῦ μορφήν), διαπιστοῦται δὲ ἀρκούντως σαφῶς καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ (Ῥωμ. β', 14, ιγ' 1 κλπ.) καὶ τοῦ ὁποίου ἐκδηλώσεις εἶναι ἱκαναὶ νομικαὶ διατάξεις καὶ παραινέσεις τῆς Π. Διαθήκης. Ἰσχύει ὅμως καὶ ἐνταῦθα ἀνάλογόν τι πρὸς τὸ λεχθὲν ἀνωτέρω περὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας. Ὁ ἔμφυτος ἠθικὸς νόμος καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον δὲν καθιστῶσιν οὐδαμῶς περιττὸν τὸν ὑπερφυσικὸν νόμον, τὸν νόμον τῆς χάριτος, ὅστις προϋποθέτει καὶ ἐξαγιάζει τὸν ἔμφυτον ἐκεῖνον νόμον, ἀλλ' ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δὲν πρέπει νὰ ταυτίζηται μετ' αὐτοῦ. Ἔχει δὲ ἀποδειχθῆ ὀλεθρία ἡ ἀτυχῶς παρατηρουμένη καὶ ἐν πολλαῖς λεγομέναις Χριστιανικαῖς Ἠθικαῖς σύγχυσις μεταξὺ φυσικοῦ δικαίου καὶ χριστιανικοῦ ἤθους, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ διαμείνῃ ἀμιγὲς καὶ ἀνόθευτον ἐν τῇ χριστιανικῇ ἠθικῇ θεολογίᾳ, ἐφ' ὅσον ἀξιοῖ αὕτη νὰ φέρῃ τὸν βαρὺν χριστιανικὸν τίτλον.

Τὸ ***φυσικὸν δίκαιον*** δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ :

Μακαρίου Μόσχας, Ἐγχειρίδιον τῆς Ὀρθοδόξου Δογματ. Θεολογίας (μετάφρασις Ν. Παγίδα) 1882, *Ζ. Ρώση* Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας (σελ. 466 ἑξ.), *Ἰω. Μεσολωρᾶ,* Συμβολικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Β' α' σελ. 26 ἑξ.), *Χρ. Ἀνδρούτσου,* Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατ. Ἐκκλησίας (σελ. 3 ἑξ.) καὶ Συμβολικὴ (σελ. 113 ἑξ., *Δ. Μπαλάνου,* Εἶναι ἡ Θεολογία Ἐπιστήμη; (1906). *Β. Βέλλα,* Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ Ἐκκλησ. αὐθεντία (1937). Ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (1951) *Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου,* Αἱ τῆς Κ. Δ. ὀρθόδοξοι ἑρμηνευτικαὶ ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι καὶ αἱ θεολογικαί των προϋποθέσεις (1937), Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θεοπνευστίας (1938). *Π. Τρεμπέλα,* Ἡ θεοπνευστία τῆς Ἁγ. Γραφῆς (1938) καὶ Ἐπιστασία ἢ καὶ Θεοπνευστία; (1938).

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΣ ΕΙΣ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΝΑΟΥ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ἐν τῇ χύτρᾳ θερμαινόμενον τακῆναι καὶ οὕτω τῆς μαστίχης ἐπιβληθείσης προεπιβληθῆναι καὶ μάρμαρον τετριμμένον, ἀναλογούσης δηλαδὴ τῆς ποσότητος τούτου τῇ ποσότητι καὶ τῷ πάχει τῶν κιόνων. Εἶτα προστάττει πᾶν ὁτιοῦν κινεῖσθαι δυνάμενον ἐκβληθῆναι τοῦ ναοῦ καὶ μηδὲ κανδήλαν περιλειφθῆναι.

Παραγινομένου δὲ τοῦ ἀρχιερέως, ἡ μὲν τράπεζα καταφέρεται τῶν κιόνων καὶ προσερείδεταί τινι τῶν τοίχων, ἐκβάλλεται δὲ καὶ πᾶς λαϊκός, μόνοι τε μένουσιν ἐντὸς οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ καὶ ὑπηρέται καὶ τὰ πρὸς τὴν καθιέρωσιν ἐπιτήδεια. Καὶ πανταχόθεν ἀσφαλῶς κλειομένων τῶν τοῦ ναοῦ πυλῶν, τὴν ἀρχιερατικὴν

*9 κόλλανθον **N** κόλλανθος **N** ἄγων υ 1-2 τακῆναι μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν εἰδῶν καὶ μάρμαρον τετριμμένον ἐμβληθῆναι ἀναλογούσης υ προσεπιβληθῆναι καὶ μάρμ. **Z**. 6 παραγενομένου **Z** 7 προσερεῖται τινι τῶν τοίχων **Z***

ε Πρωῒ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὄρθρου προλαμβάνει πάλιν ὁ ἐκκλησιαστικός... ... Σάβανα ἤγουν δύο πανῒὰ λινὰ καινούρια,... ταπέτα ἤγουν χαλί, προσκεφάλαιον, κόλλαις χαρτὶ χοντραῖς καὶ στερεαῖς νὰ δέσουν τὸν στῦλον, ὁποῦ βαστᾷ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, σφήκωμα ἤγουν... τριμμένον ἤγουν ἀσβέστιν, ἀλόην, σμύρναν, λίβανον, λάδανον, καὶ πατίτην, τὰ ὁποῖα τρίβοντάς τα τὰ σμίγει ὅλα εἰς ἓν τζικάλι καινούριον καὶ τὰ βάνει εἰς τὴν φωτιὰν καὶ ἀναλοῦν καὶ γίνονται ὅλα ἕνα. Καὶ ἄλλο ἕνα τζικάλι καὶ αὐτὸ καινούριον;;; νὰ πλύνουν τὴν ἁγίαν τράπεζαν. Καὶ σίτλαν ἤγουν ἐπιχύτην μπιρίκι καὶ λεκάνην ἢ χαλκὰ ἢ ὀστράκινα καὶ σφογκάρια;; καινούργια. Καὶ σαποῦνι ἄσπρον ἤγουν πλάκα, καὶ ἕνα κανδύλι, ὁποία λέγεται καὶ λύχνος καὶ λαμπτήρ. Καὶ μολιβίδα καὶ θριαλίδα ἤγουν κανδυλάπτη καὶ δύο βοΐκια γιάλινα τὸ ἕνα γεμάτο οἰνάνθη ἢ ἄσπρο κρασὶ καὶ τὸ ἄλλο γεμάτο ροδόσταμα. Αὐτὰ ὅλα τὰ εὐτρεπίζει προλαβὼν ὁ ἐκκλησιαστικός. Καὶ τότε ὁ ἀρχιερεὺς προστάζει καὶ βάνουν τὸ κερὶ μαζὺ μὲ τὰ ἄλλα μίγματα εἰς τὴν φωτιὰν καὶ ἀναλοῦν. Καὶ ὡσὰν ἀναλύσουν βάνουν καὶ μερικὸν ἀσβέστιν, ὅσον νὰ μὴ παραπήξι. Μόνον νὰ εἶνε ὡσὰν χυλός. Καὶ πάλιν προστάζει ὁ ἀρχιερεὺς καὶ εὐγάζουν ὅλα τὰ κινούμενα ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, τόσον ὁποῦ μήτε κανδήλα δὲν ἀφήνουν μέσα, ἀλλὰ μόνον τὰ δεσποτικὰ καὶ τὸν τέμπλον.

Ἰστέον ὅτι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὄρθρου μετ' ὀλίγον μικρὸν ἡσυχάσαντες καὶ πάλιν ἀναστάντες ὅ τε ἀρχιερεὺς μετὰ παντὸς τοῦ κλήρου αὐτοῦ ἱερέων καὶ διακόνων, ἀπέρχονται ἐν τῷ ναῷ, ὅπου ἔχουν τὰ ἅγια λείψανα ἀπηθωμένα. Τότε ἐκεῖ ἐνδύεται ὁ ἀρχιερεὺς πᾶσαν τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν, ὁμοίως καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ διάκονοι τὰ ἱερατικὰ καὶ λέγει ὁ ἀρχιερεὺς Εὐλογητόν. Εἶτα ἀρχόμεθα τοῦ ψαλμοῦ

πᾶσαν περιβάλλεται στολὴν ὁ ἀρχιερεὺς καὶ οἱ συνόντες αὐτῷ ἀρχιερεῖς ἴσως καὶ ἱερεῖς καὶ ὑπηρέται τὰς ἰδίας ἐνδιδύσκονται στολάς, αὐτῷ δὲ τῷ μέλλοντι τὴν καθιέρωσιν αὐτουργεῖν, ἐπάνωθεν τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων περιτίθεται σαβανόν· ἔμπροσθεν μὲν ἀπὸ τοῦ στήθους ἕως ποδῶν διῆκον, ὄπισθεν δὲ ὑπὸ τὰς μασχάλας πρὸς τὴν ράχην δι' ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων φερόμενον καὶ δεσμούμενον, διὰ μέσου τε ζώνῃ περισφιγγόμενον· περιτίθεται δὲ αὐτῷ καὶ καθ' ἑκάτερον τὸν βραχίονα μαντήλια ζώναις διαδεσμούμενα. Καὶ οὕτω στολισάμενος εἴσισιν ἅμα τοῖς παρεπομένοις εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ

Ξ e Εἶτα τοῦ ἀρχιερέως παραγενομένου ἐν τῷ ναῷ, ἐν ᾧ ἐστιν (ἐγίνετο e) ἡ ἀγρυπνία καὶ εἰσὶ τὰ ἅγια λείψανα, ποιεῖ ὁ διάκονος συναπτὴν καὶ ὁ ἀρχιερεὺς φορεμένου ἅπασαν ὄντως τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν ἐπεύχεται μετὰ φόβου.

Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ *πιστὸς* ἐν τοῖς λόγοις σου καὶ *ἀψευδὴς ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις* σου· ὁ χαρισάμενος τοῖς ἁγίοις σου μάρτυσι *τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἀγωνίσασθαι καὶ τὸν δρόμον* τῆς εὐσεβείας *τελέσαι* καὶ *τὴν πίστιν* τῆς ἀληθοῦς ὁμολογίας φυλάξαι· αὐτός, δέσποτα πανάγιε, ταῖς αὐτῶν ἱκεσίαις παρακλήθητι, καὶ χάρισαι ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις δούλοις σου, *μέρος καὶ κλῆρον* ἔχειν μετ' αὐτῶν· ἵνα μιμηταὶ αὐτῶν γενόμενοι καταξιωθῶμεν τῶν ἀποκειμένων αὐτοῖς ἀγαθῶν. Ἐλέει καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι νῦν κ.τ.λ.

ψαλμ. Δευτ. Τίτ. Α' Τι Τιμ. Κολ. Πρά

Η Μετὰ δὲ τὸ Ἀμὴν ἐκφωνεῖ:

Η Ξ Τὸ Εἰρήνη πᾶσι. Καὶ τοῦ διακόνου λέγοντος.

1 καὶ οἱ συνόντες αὐτῷ ἱερεῖς καὶ διάκονοι τὰς ἰδίας v 4 περιτιθέασιν σάβανον **X** *σάβανον v 7 διὰ μέσου τὴν ζώνην* **Z** *ἑκάτερον τῶν βραχιόνων* **Z X** *8 μανδύλια ζώνας γ' διαδεσμούμενα* **Z** *15 ἐν ταῖς ἁγίοις σου μάρτυσι v 16 τῆς εὐσεβείας ἐκτελέσαι* **Z** *καὶ τὴν πίστιν τῆς ἀληθείας φυλάξαι* **Ξ** *18 τοῖς ἀναξίοις σου δούλοις σου* **Η N** *κλῆρος* **Η** *v· 19 κλῆρον ἔχειν ἵνα* **Ξ** *ἀξιωθῶμεν καὶ τῶν* **X** *καταξιωθῶμεν καὶ τῶν* **Η Z** *v 20. Ἐκφών. Ἐλέει* **Η Z X** *v e Εἶτα ὁ ἀρχιερεὺς ἐκφωνεῖ Ἐλέει* **N**

τὸ Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου. Καὶ γίνεται συναπτὴ παρὰ τοῦ διακόνου. Μετὰ δὲ τὸ εἰπεῖν Τῆς Παναγίας ἀχράντου ἐκφωνεῖ ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ἐκφώνησιν οὕτως Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν... Οἱ παρεστῶτες Ἀμήν. Ὁ διάκονος Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὁ λαὸς τὸ Κύριε ἐλέησον, ὁ ἀρχιερεὺς μικρὸν κλινόμενος λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην εἰς ὑπήκοον Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ πιστός... Εἰρήνη πᾶσι... Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν πρεσβείαις...

Αὕτη εἶνε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἐντύπου ἀκολουθουμένη σειρά. Ἐκ τῶν κωδίκων ὅμως μόνον οἱ Ξ e ἐ ἀκολουθοῦσιν αὐτήν, οἱ ἄλλοι δὲ ἔχουσι τὴν εὐχὴν καὶ τὴν λιτάνευσιν τῶν ἁγίων λειψάνων μετὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς ἁγίας Τραπέζης.

αὐτοῦ ἐπιτάττοντος τὸν χόρτινον χάρτην λαμβάνουσιν, οἷς ἐστιν ἐπιτηδειότης, ὥστε τμήμασι τούτου τοῖς ἀρκοῦσι περιλαβεῖν ἕκαστον

Η Ξ Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ, εὔχεται οὕτω

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, πρεσβείαις τῆς ἁγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου, *τὰ ἔργα τῶν χειρῶν ἡμῶν* τῶν ἀναξίων δούλων σου *κατεύθυνον* καὶ ἐν πᾶσιν εὐαρεστεῖν ἡμᾶς τῇ σῇ ἀγαθότητι καταξίωσον. ψαλμ. πθ 19

υ Καὶ αὖθις ἐκφωνεῖ Ἐκφώνησις

Εἴη τὸ κράτος τῆς βασιλείας σου εὐλογημένον καὶ δεδοξασμενον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ζ Η Ν Ξ υ ε Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν αἴρει τὰ λείψανα ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς μετὰ τοῦ ἁγίου δίσκου καὶ προπορευομένων τῶν τε ἱερέων καὶ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τροπάρια λιτανευτικὰ οἱ ψάλται λέγουσιν εἰς ἦχον γ'.

Ὁ ἐν τῇ πέτρᾳ τῆς πίστεως οἰκοδομήσας τὴν ἐκκλησίαν σου, Χριστὲ ὁ Θεός, ἐν αὐτῇ κατεύθυνον τῆς ἱκεσίας ἡμῶν, καὶ πρόσδεξαι λαὸν ἐν πίστει βοῶντά σοι· Σῶσον ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἡμῶν.

Ξ ε λέγεται δὲ τὸ αὐτὸ τροπάριον ἕως οὗ πλησιάσωσι τὸν ναὸν τὸν μέλλοντα καθιερωθῆναι.

Ζ Η Ν Ξ υ ε Ὅτε δὲ πλησιάσουσι τῷ καθιερωμένῳ ναῷ ψάλλουσι τὸ Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεὸς ἀποστόλων καύχημα. Καὶ ἡνίκα φθάσωσιν εἰς τὴν μέσην τοῦ ναοῦ πύλην κεκλεισμένην οὖσαν, μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν ἐκφωνεῖ ὁ ἀρχιερεύς· Εὐλογητὸς εἶ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς. . . Καὶ τιθέντος αὐτοῦ τὸν δίσκον εἰς τράπεζαν (τετραπόδιον υ) ἐπὶ

1 θυσιαστήριον χάρτην λαμβάνουσι ***Ζ*** *5 τῶν ἀναξίων σου δούλων* ***Ν*** *16 Ἐν τῇ πέτρᾳ* ***Χ*** *τὴν ἐκκλησίαν σου ἀγαθὲ ἐν αὐτῇ* ***Ζ Η Χ*** *υ 17 τὰς ἱκεσίας σου* ***Ζ*** *18 Σῶσον ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἡμῶν σῶσον ἡμᾶς* ***Ζ Η Ν*** *υ σῶσον ἡμᾶς ὁ θεὸς σῶσον ἡμᾶς* ***Χ***

Οἱ *Ξ* ε ἐκφώνησιν ἀντὶ τοῦ Εἴη τὸ κράτος.... τὴν Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν.

Ὁ ε «...καὶ προπορευομένων τῶν ἱερέων φορεμένων καὶ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ βασταζόντων αὐτῶν ἁπτόντων κηρῶν...» τοῦ λαοῦ τροπάριον λιτανευτικὸν υ.

Ὁ ἐ «Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν...λαοῦ τῆς πόλεως ἢ τῆς χώρας μέσον ἔχοντες τὸν ἀρχιερέα ἀσκεπῶν ὄντων πάντων τῶν λαϊκῶν. Εἶτα οἱ ψάλται ψάλλουσι τροπάριον εἰς ἦχον Γ'. Καὶ εἰ μὲν εἶναι μακρὸν τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν παλαιὸν ναὸν ἕως τὸν νέον ψάλλουσι τὸν κανόνα τῶν ἐγκαινίων. Εἰ δὲ καὶ εἴη ὀλίγον ψάλλουσι τὸ παρὸν ἦχος γ'. Ὁ ἐν τῇ πέτρᾳ...

Οἱ *Ξ* ε ἐ «εἶτα ψάλλομεν Δόξα σοι Χριστὲ... Ἅγιοι Μάρτυρες... Ὡσαύτως καὶ οἱ υ ἐ, οἵτινες προσθέτουν: «Σημαίνουσι δὲ καὶ τὰ τοῦ ναοῦ σήμαντρα ἐρχομένης τῆς λιτῆς». υ «Καὶ ἡνίκα φθάσουσιν εἰς τὰς μέσας τοῦ ναοῦ πύλας ἤτοι τὰς λεγομένας ὡραίας...

τῶν τῆς τραπέζης κιόνων. Τέμνοντες οὖν ὅσον ἱκανόν ἐστι, τὸ μὲν ἄνωθεν τοῦ χάρτου μέρος ὃ πρὸς τῇ κεφαλῇ δεῖ τοῦ κίονος εἶναι,

---

τούτῳ ἡτοιμασμένην, οἱ μὲν ψάλται κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἐγκαινίων ψάλλουσι τὸ Ἄρατε πύλας, ὁ δὲ ἀρχιερεὺς λέγει πρὸ τῆς συνήθους εὐχῆς τῆς εἰσόδου τὴν εὐχὴν ταύτην :

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν

Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας· ὁ διὰ τοῦ καταπετάσματος τῆς σαρκὸς αὐτοῦ ἐγκαινίσας ἡμῖν τῆς τῶν προπατόρων *ἐκκλησίας, τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων, τὴν εἴσοδον,* ἔνθα *ἦχος καθαρὸς ἑορταζόντων καὶ φωνὴ ἀγαλλιάσεως·* αὐτός, φιλάνθρωπε δέσποτα, ἐπίβλεψον ἐφ᾽ ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου, τοὺς τὸν ἐγκαινισμὸν ἐπιτελοῦντας τοῦ σεβασμίου ναοῦ (τοῦ δεῖνος)

2 - 3 ἐγκαινίσας τῆς τῶν υ *ἡμῖν ἐν οὐρανοῖς* υ *ἐκκλησίας ἀπογεγραμ.* **Ξ** *τῆς τῶν πρωτοτόκων ἐκκλησίας* **Ζ Η Ν Ξ Χ** υ
4 ἦχος ἑορταζόντων **Η Ζ Ν Χ** υ *4 ἐν φωνῇ* υ *αὐτὸς δέσποτα φιλάνθρωπε* **Ν** υ
6 δούλους σου τὸν ἐγκαινισμὸν ἑορτάζοντας τοῦ σεβασμίου **Η Ν Ξ Χ** υ *τὴν ἀνάμνησιν ἑορτάζοντας τοῦ ἐγκαινισμοῦ τοῦ πανσέπτου ναοῦ τοῦδε* **Ζ**

Ὁ Ξ «Καὶ εὐθὺς οἱ ψάλται κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐγκαινίων ψάλλουν μετὰ μέλους Ἄρατε πύλας... δόξης. Ἀνταποκρίνονται δὲ κατ᾽ ἐναλλαγὴν οἱ ἔσω τῶν πυλῶν ψάλται : Τίς ἐστιν οὗτος, καὶ αὐτοὶ μετὰ μέλους. Καὶ τούτων ταῦτα ἐκ γ´ μετὰ μέλους ὁ ἀρχιερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ...».

Τὰ ἐν τῷ ἐντύπῳ ἰδιόμελα καθὼς καὶ τὰ ἀναγνώσματα Ἑβρ. β´ 11 - 18 καὶ Ματθ. ιϛ´ 13 - 19 καὶ Ἑβρ. θ´ 1 - 7 καὶ Λουκ. ι´ 38 - 42, ια´ 27 - 28 παραλείπονται ἔν τε τοῖς Ξ ε καὶ τοῖς **Ζ Η Ν Χ** υ. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἐν ἐ ὅστις συνεχίζει ὡς ἑξῆς.

ἐ ... Πληρουμένων δὲ τῶν τροπαρίων τούτων ψάλλομεν ταῦτα τὰ τροπάρια γύρωθεν τοῦ ναοῦ εἰς ἦχον πρῶτον.

Ἐγκαινίζου, ἐγκαινίζου... Πάλαι μὲν ἐγκαινίζων... Ἐγκαίνια τιμᾶσθαι... Δόξα τοῦ ἁγίου Καὶ νῦν τῶν ἐγκαινίων ἦχ. πλ. α´ Ὁ ἐπὶ τῶν κόλπων τῶν πατρικῶν ... Ὅταν δὲ φθάσωμεν ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ εὐθὺς ὁ διάκονος λέγει· Πρόσχωμεν. Σοφία. Προκείμενον τοῦ ἀποστόλου

Κος φωτισμός μου καὶ σωτήρ μου τίνα φοβηθήσομαι.
Κος ὑπερασπιστὴς τῆς ζωῆς μου

Πρὸς Ἑβραίους β´ 11 - 18

Εὐαγγέλιον Ματθ. ιϛ´ 13 - 19.

Καὶ εὐθὺς πάλιν ἀρχόμεθα γύρωθεν τοῦ ναοῦ τοῦ μέλλοντος ἐγκαινισθῆναι. Καὶ ψάλλομεν τὴν τρίτην ᾠδὴν τοῦ κανόνος μετὰ στίχων Θαυμαστὸς ὁ Θεὸς ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ. Ἀγαπᾷ Κύριος τὰς πύλας Σιὼν ὑπὲρ πάντα ... Δεδοξασμένα ἐλαλήθη ... Μετὰ τὸ Ἀνέδειξας ... Τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ὡς δυσμενὲς εἰς Θεὸν αἴτιον, τῷ τῆς ζωῆς Πνεύματι, μάρτυρες Χοῦ ὑπετάξατε. Εἶτα πάλιν φθάσαντες ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ, τεθέντος τοῦ Εὐαγγελίου ἐν τετραποδίῳ, λέγομεν τὸν ἀπόστολον Προκείμενον Ἀπενεχθήσονται ... Αἱ πλησίον αὐτῆς ... Πρὸς Ἑβραίους (θ´ 1 - 7), Εὐαγγέλιον Λουκᾶ (38 - 42) κλπ. Μετὰ δὲ ταῦτα πορευόμεθα τρίτον γύρωθεν

διπλοῦν ποιοῦσι τὸ βραχύτερον τοῦ διπλώματος ἐντὸς ἀποκλείοντες· τὸ δὲ κάτωθεν ἁπλοῦν· ἄνω γὰρ ἐπιχεῖσθαι μέλλει ζέων ὁ σὺν μα-

---

εἰς σύμβολον τῆς ἁγιωτάτης σου ἐκκλησίας, τουτέστιν αὐτοῦ *τοῦ σκήνους* Β΄ Κορινθ. ε Α΄ Κορ. στ 19
ἡμῶν, ὅπερ καὶ *ναόν σου καὶ μέλη Χριστοῦ* σου, διὰ τοῦ πανευφήμου ἀπο-
στόλου Παύλου ὀνομάσαι κατηξίωσας· καὶ τοῦτον στερέωσον μέχρι *τῆς συν-* Ματθ. κδ 3
τελείας τοῦ αἰῶνος ἀσάλευτον, καὶ δεδοξασμένον ἐν σοί· καὶ ἀξίωσον ἡμᾶς
ἐν αὐτῷ αἰνέσεις καὶ δοξολογίας ἀκαταγνώστους προσάγειν τῇ δόξῃ σου καὶ
τῷ μονογενεῖ σου Υἱῷ, τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ σου Ἰωάν. γ 16, Ρωμ. στ 11
Πνεύματι, *ἐν ἐπιγνώσει καὶ πάσῃ αἰσθήσει*· καὶ προσκυνοῦντάς σε ἐν φόβῳ Φιλιπ. α 9

6 τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου τοῦδε **H N X** *2 ὅπερ καὶ ναός σου* *v* *3 ἀποστόλου σου Παύλου v ἀποστόλου καὶ πανευφ. Παύλου* **Ξ** *μέχρι τέλους τῆς συντελείας* **Ξ** *7 καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ἐν* **X** *Πνεύματι καὶ προσκυνοῦντάς σε v*

τοῦ ναοῦ, ψάλλομεν δὲ καὶ τὴν ἕκτην ᾠδὴν τοῦ κανόνος (ἔχει καὶ τὸ τροπάριον Οὐ πλοῦτος... Στίχος Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε... Καὶ γὰρ ἐστερέωσε... Τῷ οἴκῳ σου...). Εἶτα ἀνερχόμενοι ἅπαντες ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ μετὰ τοῦ ἀρχιερέως ἐκφωνεῖ ὁ ἀρχιερεὺς οὕτως· Εὐλογητὸς εἶ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ οὕτως ἡμεῖς ψάλλομεν τροπάριον εἰς ἦχον γ΄ Ὁ ἐν τῇ πέτρᾳ... ψαλλομένου δὲ τοῦ τροπαρίου ὑποτίθεται ὁ ἀρχιερεὺς τὰ ἅγια λείψανα ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ, ἐν τετραποδίῳ. Καὶ οὕτως ὁ ἀρχιερεὺς ἐπεύχεται τὴν εὐχὴν ταύτην μυστικῶς Ὁ Θεὸς ὁ Πατήρ.

(μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου)

Ὁ **X** «... Καὶ τιθέντος αὐτοῦ τὸν δίσκον εἰς τετράποδα ἐπὶ τούτῳ ἡτοιμασμένον, οἱ μὲν ψάλται κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἐγκαινίων ψάλλουσιν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τὸ Ἄρατε πύλας· οἱ δὲ ἱερεῖς ποιοῦσι τὸν ἁγιασμὸν ἐν τῷ νάρθηκι τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἁγιάζονται οἱ ἱερεῖς καὶ ὁ λαός. Καὶ αἴροντες τὴν λιτὴν γυρίζουσι τὸν ναὸν τρὶς ψάλλοντες τὸ Ἅγιος ὁ Θεός. Καὶ ὁ λαὸς τὸ Κύριε ἐλέησον. Καὶ ἁγιάζει τὸν ναὸν κύκλῳ. Καὶ τὸ νεκροτάφιον. Καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι τὰς τρεῖς φορὰς ἔρχονται εἰς τὰς ὡραίας πύλας. Καὶ λέγουσιν οἱ ἱερεῖς ἔξω μεγαλοφώνως. Ἄρατε πύλας... δόξης. Καὶ ἀποκρίνονται οἱ ἐντὸς Τίς ἐστιν οὗτος... Καὶ πάλιν οἱ ἔξω τὸν πρῶτον στίχον Ἄρατε πύλας. Καὶ οἱ ἐντός· Τίς ἐστιν. Καὶ οἱ ἔξω εὐθύς· Κύριος τῶν δυνάμεων... τῆς δόξης. Καὶ οἱ ἔσωθεν ἀποκρίνονται· Καὶ εἰσελεύσεται... δόξης. Καὶ εἰσέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς ἐν τῷ εἰθισμένῳ τόπῳ καὶ ἐπιφέρει τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου. Εὐχὴ Δέσποτα Κύριε...».

Ὁ **Z** «... καὶ ἡνίκα φθάσουσιν εἰς τὸν ναὸν τὴν πύλην κεκλεισμένην οὖσαν ἐκφωνεῖ· Εὐλογητός εἶ, Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν. Εἶτα λέγει Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες. Καὶ ὁ ἀναγνώστης ἔσωθεν τῆς πύλης· Τίς ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Καὶ τὰ ἑξῆς. Καὶ τιθέντος αὐτοῦ ἐπὶ δίσκον εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν ψάλλουσι τὰ *ἰδιόμελα τῶν ἐγκαινίων*. Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς λέγει πρὸ τῆς συνήθους εὐχῆς τῆς εἰσόδου τὴν εὐχὴν ταύτην Ὁ Θεὸς καὶ Πατήρ...».

Ὁ e «Καὶ κατατίθησιν εὐθὺς τὸν ἅγιον δίσκον ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν, σκάμνου ὑψηλοῦ ἑτοιμασθέντος. Καὶ εὐθὺς οἱ ψάλται κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐγκαινίων ψάλλουσι μετὰ μέλους Ἄρατε... δόξης, ἀνταποκρίνονται δὲ κατ᾽ ἐναλλαγὴν οἱ ἔσω τῶν πυλῶν

στίχη κηρός, καὶ χρὴ τὸν χάρτην ὑπάρχειν διπλοῦν, ὅπως δύνηται στέγειν, ἀλλὰ καὶ ὑπερέχειν αὐτὸν τῆς περιμέτρου τοῦ κίονος κυκλό-

---

1 σου, τῶν θείων δειχθῆναι ἀξίους οἰκτιρμῶν, εὐπροσδέκτους τε τῇ σῇ ἀγαθότητι γενέσθαι τὰς δεήσεις ταύτας, ἃς ὑπὲρ ἡμῶν καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου, τῇ ἀφάτῳ σου εὐσπλαγχνίᾳ προσάγομεν· πρεσβείαις τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

1 τῶν θείων ἀξίους δειχθῆναι οἰκτιρμῶν **Z H N Ξ X** *2 τὰς ὑπὲρ ἡμῶν* **Z H N Ξ X** *τὰς δεήσεις ταύτας ὑπὲρ ἡμῶν* **υ** *3 προσαγομένας* **Z H N Ξ X υ** *3 τῆς παναγίας ἀχράντου* **X** *τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν* **υ** *τῆς ἁγίας ἀχράντου* **H Z**

ψάλται μετὰ μέλους Τίς ἐστιν... δόξης. Καὶ τούτων ταῦτα ψαλλόντων ἐκ τρίτου μετὰ μέλους ὁ ἀρχιερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην. Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...».

Ὁ **P** ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Τάξις γινομένη ἐπὶ ἐγκαινίοις ναοῦ»:

«Τῆς λιτῆς τὸν τοιοῦτον ναὸν λαμβανούσης καὶ τῶν θυρῶν πασῶν κλειομένων, ἵσταται ὁ ἀρχιερεὺς ἔμπροσθεν τῶν μέσων πυλῶν, κεκλεισμένων καὶ αὐτῶν οὐσῶν, καὶ φωνοῦσι μὲν οἱ ἀναγνῶσται ἔξωθεν τὸ Ἄρατε πύλας, ἀντιφωνοῦσι δὲ οἱ ψάλται ἔσωθεν τὸ Τίς ἐστιν οὗτος... Τοῦ δὲ ἀρχιδιακόνου λέγοντος Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, ὁ ἀρχιερεὺς εὔχεται οὕτως· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ διὰ τῆς ἁγίας αὐτοῦ καὶ θεηφόρου σαρκός, ἣν ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ ἀνακλήσει τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους ἐξ ἡγιασμένης παρθενίᾳ γαστρὸς αὐτὸς ἑαυτῷ περιέθετο, ἐγκαινίσας ἡμῖν τῆς τῶν πρωτοτόκων ἐκκλησίας τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων τὴν εἴσοδον, ἔνθα ἦχος ἑορταζόντων καὶ φωνὴ ἀφράστου ἀγαλλιάσεως, Αὐτός, φιλάνθρωπε δέσποτα, ἔπιδε ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου, τοὺς τὴν ἀνάμνησιν ἑορτάζοντας τοῦ ἐγκαινισμοῦ ταύτης τῆς ἁγιωτάτης σου ἐκκλησίας καὶ δι' αὐτῆς τοῦ χοϊκοῦ σκήνους ἡμῶν μετὰ τῶν ψυχῶν, οὓς καὶ ναοὺς καὶ μέλη τοῦ Χριστοῦ σου διὰ τοῦ ἁγίου σου ἀπετέλεσας Πνεύματος, καὶ ταύτην μέχρι συντελείας αἰῶνος ἀσάλευτον μένειν τῷ παναχράντῳ σου Πνεύματι στηριζομένην καὶ παντοδαπαῖς κοσμουμένην ἀνάδειξον χάρισιν, ἡμᾶς δὲ καταξίωσον ἐν αὐτῇ αἰνέσεις καὶ δοξολογίας ἀκατακρίτως προσάγειν τῇ δόξῃ σου τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ τοῦ ἀγαπητοῦ σου Παιδὸς καὶ τοῦ ζωοποιοῦ Πνεύματος, ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀληθείας σου πάντας ἡμᾶς ἀξιῶν πολιτεύεσθαι, ἵνα ἀπρόσκοποι καὶ βίῳ καὶ πολιτείᾳ τῇ ἁγίᾳ σου τελούμενοι χάριτι πρεσβείαις τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τὰς ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ προσφέρωμέν σοι ἀκαταγνώστους δεήσεις, μερίδα τινὰ λαβεῖν μετὰ τῶν ἁγίων σου τῆς ἐν οὐρανοῖς βασιλείας σου ἱκετεύοντες. Σὺ γαρ εἶ Θεὸς πλούσιος ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς καὶ μόνῃ χρηστότητι τοῦ κλήρου καταξιῶν τῶν εὐαρεστησάντων σοι τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σὲ καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν τῷ Πατρί... Μετὰ δὲ τὸ Ἀμήν, εὐθὺς ἐπιφέρει τὴν εἰθισμένην τῆς εἰσόδου εὐχήν... Καὶ ὅτε εἴπωσι τρίτον τὸ Ἄρατε πύλας, σφραγίζει ταύτας γ' καὶ ἀνοιγομένη γίνεται κατὰ τάξιν ἡ εἴσοδος.

Οἱ **H N** υ ε μετὰ τὴν ἐκφώνησιν ὅτι ἅγιος εἶ... «Ἡ δὲ αὐτὴ εὐχὴ λέγεται καὶ εἰς ἐγκαίνια (ἐγκαινίων ἀνάμνησιν **N**) ναοῦ παντὸς ἁγίου μικρὸν τοῦ ἀρχιερέως ἐναλλάττοντος, καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν τὸν ἐγκαινιασμὸν ἑορτάζοντας τοῦ σεβασμίου ναοῦ λέγοντος τὴν ἀνάμνησιν ἑορτάζοντος τῶν ἐγκαινίων τοῦ σεβασμίου ναοῦ. Λέ-

---

υ Εἶτα τὴν ἐκφώνησιν

Η Ν Ξ Χ υ Ἐκφώνως Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ ἐν ἁγίοις ἐπαναπαύῃ καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Η Ζ Ν υ ἐ Μετὰ δὲ τὸ Ἀμὴν ἐπιφέρει τὴν εἰθισμένην τῆς εἰσόδου εὐχὴν ἔχουσαν οὕτω: Εὐχή.

Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταστήσας ἐν οὐρανοῖς τάγματα καὶ

καὶ ἁγίοις ἐπαναπαύῃ ***Ζ Ν Χ*** *υ*

γεται δὲ καὶ εἰς ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ὀλίγον τοῦ ἀρχιερέως πάλιν ἐναλλάσσοντος καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν τοῦ σεβασμίου ναοῦ τοῦ ἁγίου τοῦδε λέγοντος τοῦ σεβασμίου ναοῦ τῆς ἁγίας ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας. Μετὰ δὲ τὸ Ἀμὴν ἐπιφέρει τὴν εἰθισμένην...»

Τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου παραλείπουν οἱ e Ξ

Ὁ ἐ μετὰ τὴν εὐχὴν ὁ Θεὸς ὁ Πατὴρ... καὶ τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου: «εἶθ' οὕτως ψάλλει ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ παντὸς τοῦ κλήρου ταῦτα εἰς ἦχον α'.

Ἄρατε... τῆς δόξης. Οἱ ἔσωθεν ἀποκρίνονται. Τίς ἐστιν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης; Οἱ ἔξωθεν Κύριος τῶν δυνά... δόξης. Ταῦτα δὲ ψάλλονται ἐκ τρίτου. Καὶ εὐθὺς ὁ ἀρχιερεὺς αἴρει τὰ ἅγια λείψανα καὶ τίθησιν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. Καὶ σφραγίζει τὰς πύλας ἐκ τρίτου. Ψάλλουσι καὶ τὸ παρὸν τροπάριον. Ἦχος δ'. Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος... Τούτου δὲ ψαλλομένου εἰσερχόμεθα ἐν τῷ ναῷ ὅ τε ἀρχιερεὺς μετὰ παντὸς τοῦ ἱερατείου αὐτοῦ, πάντες δὲ οἱ μὴ ἔχοντες ἱερατικῆς ἀξίας ἔξω ἵστανται, ὅποιοι ἂν ὦσι, κἂν τε μοναχός, κἂν τε λαϊκός. Καὶ κλείονται αἱ θύραι τοῦ ναοῦ. Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς ἀποτίθησι τὰ ἅγια λείψανα ἐν τετραποδίῳ. Καὶ λαβὼν θήκην μικρὰν ἤγουν κουτὶ μολυβδοῦν, τίθησιν αὐτὰ ἐν τούτῳ. Καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἵσταται ὁ στύλος ὁ μέλλων βαστάζειν τὴν ἁγίαν τράπεζαν βάνει τὴν θήκην εἰς τὸν εὐτρεπισθέντα τόπον. Ἐάν τε εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ στύλου, κἄν τε εἰς τὴν γῆν χαμηλὰ κάμουν μικρὸν λάκκον ὅσῳ νὰ χωρῇ τὴν θήκην. Καὶ ὡσὰν βαλθῇ ἡ θήκη ἐπιτήδεια εἰς τὸν τόπον της μετὰ τῶν ἁγίων λειψάνων, λαβὼν τὸ μῦρον ὁ ἀρχιερεὺς ἐπιχέει αὐτοῖς ἐν τῇ θήκῃ. Καὶ λαβὼν πάλιν τὸ σκέπασμα τῆς θήκης σκεπάζει αὐτὸ ἀσφαλῶς νὰ μὴν ἀπομείνῃ καμμία ἀραιωμάδα. Καὶ ὕστερον βάνει ἀπάνου ἢ κηρομαστίχον ἢ γύψον ἢ μολίβον ὅσον νὰ ἰσώσῃ ὁ λάκκος. Καὶ ἀσφαλίζουσιν αὐτὰ μετὰ προσοχῆς μεγάλης. Εἶτα λέγουσιν ἐκ τρίτου Αἰωνία ἡ μνήμη τῶν μακαρίων κτητόρων. Καὶ πάλιν ὁ ἀρχιερεὺς εὔχεται τὰς παρούσας εὐχὰς μυστικῶς τοῦ Κου δεηθ. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καὶ ταύτην τὴν δόξαν... Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία.. τῶν αἰώνων. Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν ἐπιλαμβάνεται τῆς τραπέζης ὁ ἀρχιερεὺς ἅμα τοῖς συμπαροῦσιν αὐτῷ ἱερεῦσι καὶ διακόνοις. Καὶ τιθέασιν αὐτὴν ἐπάνω τοῦ στύλου προαπολυθείσης τῆς κηρομάστιχος παρ' αὐτοῦ τοῦ ἱεράρχου. Καὶ τότε τεθείσης ἐπάνω τῆς τραπέζης φέρνουν καὶ μάστορα καὶ τὴν εὐτρεπίζει καὶ τὴν στερεόνει ἰσάζοντάς την εἰς τὸν τόπον της μετὰ πάσης εὐλαβείας λέγοντες καὶ τὸν παρόντα ψαλμόν ἐκ τρίτου σχηματικὸς τὸ κατὰ δύναμιν. Λέγεται δὲ τρὶς οὗτος τελειώνοντας τὴν εὐχὴν ὁ ἀρχιερεὺς ἔρχεται εἷς τῶν ἱερέων καὶ λέγει τὸν ψαλμὸν καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ τῶν λοιπῶν ἱερέων ἐνεργεῖ τὰ τῆς ἁγίας Τραπέζης, καθὼς ἐγράψαμεν. Ὑψώσω σε, Κύριε...

θεν, ὅσον ἐπὶ δάκτυλον μέγαν, πρὸς τὸ μὴ τὴν κηρομαστίχην ἐκχεῖσθαι. Οὕτως οὖν, ὡς εἴρηται, περιελίττοντες ἕκαστον κίονα διὰ τοῦ χάρτου, κατασφίγγουσιν ἔξωθεν σφηκώματι, τρὶς ἄνω περιειλουμένῳ καὶ κάτω τρίς. Εἶτα τοῦ τε ἄνω καὶ τοῦ κάτω δεσμοῦσι τὰ ἄκρα ἐπ᾿

στρατιὰς ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων εἰς λειτουργίαν τῆς σῆς δόξης, ποίησον σὺν τῇ εἰσόδῳ ἡμῶν εἴσοδον ἁγίων ἀγγέλων γενέσθαι, συλλειτουργούντων ἡμῖν καὶ συνδοξολογούντων τὴν σὴν ἀγαθότητα.

Ἐκφώνησις. Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

X Καὶ ἀσπάζονται τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον

Z H N X υ Καὶ πάραυτα πάλιν ἐπιτίθησι τὰ λείψανα μετὰ τοῦ δίσκου τῇ ἑαυτοῦ (ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ **Z**) κεφαλῇ. Σφραγιζομένων δὲ παρ᾿ αὐτοῦ τῶν πυλῶν καὶ ἀνοιγομένων καὶ πάντων μετὰ τὴν ἄνοιξιν εἰσερχομένων δοξάζουσιν οἱ ψάλται καὶ λέγουσιν· Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος (τὴν εὐπρέπειαν, καὶ τὴν κάτω συναπέδειξας ὡραιότητα...). Τούτου δὲ ψαλλομένου τὰ σεβάσμια λείψανα παρὰ τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὴν ἡτοιμασμένην αὐτοῖς ἀποτίθενται θήκην· εἴτε κατὰ τὸ ἔδαφος μεταξὺ τῶν πρὸς ἀνατολὰς κιόνων, εἴγε τὴν τράπεζαν ὑπερείδουσι κίονες· εἴτε βωμοῦ ταύτην βαστάζοντος κατὰ τὸ μέσον αὐτοῦ μέρος, τὸ πρὸς τὸ σύνθρονον. Μῦρον δὲ καὶ τούτοις τοῦ ἀρχιερέως ἐπιχέοντος ἐπιτίθεται παρ᾿ αὐτοῦ τὸ πῶμα τῇ θήκῃ, καὶ κατασφαλίζονται πάντοθεν αἱ τούτου ἁρμογαί, διὰ κηρομαστίχης ἢ γύψου ἢ καὶ μολύβδου. Καὶ λέγει καθ᾿ ἑαυτὸν ὁ ἀρχιερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην:

Εὐχὴ

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καὶ ταύτην τὴν δόξαν τοῖς ὑπὲρ σοῦ ἀθλήσασιν ψαλμ
ἁγίοις μάρτυσι δωρησάμενος, τὸ σπείρεσθαι ἐν πάσῃ τῇ γῇ τὰ λείψανα αὐτῶν ἐν τοῖς ἁγίοις οἴκοις σου, καὶ καρποὺς ἰαμάτων βλαστάνειν· αὐτός, δέσποτα, ὁ πάντων τῶν ἀγαθῶν χορηγὸς ὑπάρχων, πρεσβείαις τῶν ἁγίων, ὧν εὐδόκησας τὴν ἀπόθεσιν τῶν λειψάνων ἐν τῷ σεπτῷ οἴκῳ σου γενέσθαι,

---

Ὁ **X** «... ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος. Ψάλλονται ἰδιόμελα τῶν ἐγκαινίων. Εἶτα λέγεται τὸ ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου οὗ ἐστιν ὁ ναὸς ὁ ἐγκαινιζόμενος. Τὸ τρισάγιον, τὸ προκείμενον τοῦ ἀποστόλου... Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς...» Μετὰ τὸ τέλος δὲ τῆς λειτουργίας παρατίθενται δύο εὐχαὶ (εὐχὴ εἰς τὴν κατάθεσιν λειψάνων. Εὐχὴ ἑτέρα μετὰ τὴν κατάθεσιν... Ἴδε κατωτέρω).

Οἱ **Ξ** e Καὶ εὐθὺς ἐπιτίθησι τὰ λείψανα... (περίπου ὡς ἐν **Z**—υ)... ἡτοιμασμένην αὐτοῖς θήκην κατασφαλίζονται καὶ μύρον... ἢ γύψου. Εἶτα ἐκβάλλεται ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας πᾶς ὁ λαὸς ἤγουν οἱ λαϊκοὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι ὁ ἀρχιερεὺς τὰ ἅγια λείψανα εἰς τὸν ἡτοιμασμένον αὐτοῖς τόπον λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ καὶ ταύτην...»

αὐτὸ τοῦτο παρηρτημένα περὶ τὸ μέσον ἄγουσι καὶ ἀντιπαραλλάττοντες σχῆμα σταυρικὸν ἔμπροσθεν ἀποτελοῦσι μεταξὺ τοῦ ἄνω καὶ κάτω δεσμοῦ καὶ τότε φέροντες ὄπισθεν ἀποδεσμοῦσι. Μετὰ δὲ ταῦτα περιτιθέασι μάρμαρον τετριμμένον ταῖς ἄνω περιφερείαις τῶν κιόνων παρὰ τὰ ἐξέχοντα τοῦ χάρτου διπλώματα πρὸς τὸ μὴ διά τινος βραχείας ὀπῆς τὴν κηρομαστίχην ἐκρεῖν. Καὶ τῆς χύτρας κομιζομένης ἐπιχεῖται τοῖς κίοσιν ἡ κηρομαστίχη, μέχρις ἂν πληρωθῶσιν αἱ διὰ τοῦ χάρτου χειλώσεις. Ἀφιεμένης δὲ αὐτῆς ψυχρανθῆναι μικρόν, ζέουσα γὰρ ἐστιν

X πλύνεται πάλιν μετὰ χλιαροῦ ὕδατος καὶ

Z H N X υ e ὁ ἀρχιερεὺς εὔχεται οὕτως:

Κύριε, ὁ Θεός, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ πάντα ποιῶν καὶ πραγματευόμενος ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, πρόσδεξαι ἡμῶν τῶν ἀναξίων δούλων σου τὰς δεήσεις καὶ ἱκάνωσον ἡμᾶς ἐπὶ τῆς παρούσης ὥρας εἰς τὸ ἀκατακρίτως τὸν ἐγκαινισμὸν ἐπιτελέσαι τοῦ ναοῦ ψαλμ. ζ 1, ξδ 6, Δευτε λβ 15.

ἀξίωσον ἡμᾶς ἀκατακρίτως τὴν ἀναίμακτόν σοι προσενεγκεῖν ἐν αὐτῷ θυσίαν· καὶ δώρησαι ἡμῖν πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα, ἀντάμειψιν παρέχων καὶ ἐν τούτῳ τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, τὸ θαυματουργεῖν δι᾽ αὐτῶν πρὸς ἡμετέραν σωτηρίαν. Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα κτλ.

Ξ e Εἶτα ἐκβάλλεται ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας πᾶς λαϊκὸς καὶ πανταχόθεν ταύτης σφραγιζομένης (ἀσφαλιζομένης e) ἀλλάσσουσιν οἱ ἱερεῖς, ὁ δὲ ἀρχιερεύς, ὁ τὸν ἐγκαινισμὸν ἐκτελῶν, περιτυλίσσεται ἐπάνωθεν τῆς στολῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ ὠμοφορίου σάβανον οὕτως ἀπὸ τῶν μασχαλῶν καὶ ἄχρι ποδῶν

2 τιμίοις μάρτυσι **N**
3 βλυστάνειν αὐτὸς υ 4 δέσποτα πάντων τῶν ἀγαθῶν **Z H N Ξ X** *υ*
5 ἐν τούτῳ τῷ σεπτῷ **Z H N Ξ** *υ ἐν τούτω σου τῷ σεπτῷ* **X** *οἴκῳ σου* **X** *6 ἀξίωσον ἀκατακρίτως ἡμᾶς* **X** *προσενεγκεῖν θυσίαν* **Ξ**
8 ὀνόματός σου θαυματουργεῖν **Z** *τοῦ θαυματουργεῖν* **X**
9 πρὸς τὴν ἡμετέραν υ Ἐκφών. Ὅτι σοῦ **N** *υ.*

Οἱ **Z H N** υ μετὰ τὴν εὐχὴν Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν... καὶ τὴν ἐκφώνησιν Ὅτι σοῦ ἐστιν... συνεχίζουσιν ὡς ἑξῆς: «Καὶ εὐθὺς οἱ ψάλται δοξάζουσιν· ἐπισυνάπτουσι τὸ Τρισάγιον καὶ πᾶσα ἡ θεία μυσταγωγία πληροῦται κατὰ τὴν τῶν ἐγκαινίων ἀκολουθίαν».

Ὁ **N** μεταξὺ τῆς ἐκφωνήσεως Ὅτι σοῦ ἐστιν... παρεμβάλλει «εὐχὴ ἑτέρα εἰς τὰ καταθέσια τῶν ἁγίων λειψάνων» καὶ «Εὐχὴ γ΄. μετὰ τὴν κατάθεσιν τῶν ἁγίων λειψάνων. (Ἴδε κατωτέρω). Καὶ εὐθὺς οἱ ψάλται δοξάζουσι, ἐπισυνάπτουσι τὸ Τρισάγιον καὶ πᾶσα ἡ θεία μυσταγωγία...»

τούτου, τοῦ πρὸς σωτηρίαν ἡμῶν καὶ τὴν σὴν δοξολογίαν οἰκοδομηθέντος, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου (δεῖνος), καὶ τὴν ἔφοδον τῆς ἐν αὐτῷ ποιῆσαι τραπέζης. Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεί...

ΖΗΝΧ υ (καὶ οἱ *Ξ* e περίπου τὰ αὐτά). Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν ἐπιλαμβάνεται τῆς τραπέζης ἅμα τοῖς συμπαροῦσι (ἱερεῦσι καὶ διακόνοις υ), προσκαλουμένου καὶ τεχνίτου τινός, εἰ δεήσειε, καὶ τιθέασι ταύτην ἐπὶ τοὺς κίονας (ἢ εἰς τὸν κίονα ἢ εἰς τὸν βωμὸν *Ξ* e) ψαλλομένου δὲ τρίτον τοῦ ρμδ' ψαλμοῦ τοῦ Ὑψώσω σε, ὁ βασιλεύς μου καὶ ὁ Θεός μου. [Οἱ *Ξ* υ παραθέτουσιν ὁλόκληρον τὸν ψαλμόν]. Δοξάζουσι. (Εἶτα λέγουσι Δόξα καὶ νῦν υ). Καὶ ξεομένης τῆς ἀπορρευσάσης κηρομαστίχης, καθαιρομένων τε τῶν τόπων, ἐφ' οὓς ἔρρευσε (καὶ ἐν τῷ... ἀποσπογγίζεσθαι τὸ θαλασσίδιον *Ξ* e) πάλιν λέγουσι ψαλμὸν κβ' Κύριος ποιμαίνει με.

Ξ e Λέγεται δὲ ὁ ψαλμὸς ἕως ἀπαρτισθῇ ἡ ἐνίδρυσις τῆς ἁγίας

---

1 ὁ Θεὸς καὶ σωτὴρ ***Ζ Χ*** *2 πρόσδεξαι τὴν δέησιν ἡμῶν* ***Η Ζ Ξ Χ*** *υ*
5 τούτου τοῦ πρὸς τὴν δοξολογίαν ***Ζ Η Ν Ξ Χ*** *υ*
6 καὶ τὴν ἔγερσιν τῆς ἐν αὐτῷ ποιήσασθαι τραπέζης. Ἐκφών. ***Ζ Η Ν Ξ Χ*** *υ*

φθάνων καὶ δεσμεῖται τὰς μὲν δύο ἄκρας ὀπίσω ἐπάνω τῆς ζώνης, τὰς δὲ δύο καταλιμπάνει καταδέσμους καὶ μετὰ ζώνης ζώννυται καὶ ἑκατέρας τῶν βραχιόνων αὐτοῦ ἐντυλίσσεται μετὰ μανδηλίου καὶ ζωναρίου. Καὶ οὕτω στολισάμενος... (συντομώτερόν πως, ἀλλ' ἄνευ οὐσιωδῶν παραλλαγῶν πρὸς τοὺς ἄλλους κώδικας)... καὶ περιδεσμεῖται τὸν κίονα μετὰ χαρτίου διὰ τὸ μὴ χυθῆναι τὸ κηρομάστιχον. Καὶ δεσμοῦσιν αὐτὸ μετὰ τοῦ δωδεκακλώνου σφιγγόμενος οὕτως: Ἄνω εἰς τὴν κεφαλὴν τρίτον περιελίσσουσι καὶ δεσμοῦσι καὶ μέσον ἀγαγόντες καὶ ποιοῦντες σχῆμα σταυρικὸν ἔμπροσθεν ἀποτελοῦσι μεταξὺ τοῦ ἄνω καὶ κάτω δεσμοῦ καὶ φέροντες ὄπισθεν τὰ τούτου ἄκρα δεσμοῦσι καὶ τηνικαῦτα περιτιθέασι μάρμαρον... ὀπῆς διαρρεῦσαι τὴν κηρομαστίχην. Τῆς χύτρας... ὁ ἀρχιερεὺς εὔχεται οὕτως· Κύριε, ὁ Θεός, ὁ Σωτήρ...

---

e Εἶτα ἐπιτίθενται καὶ ἐπωθοῦσι ταῖς χερσὶν αὐτῶν τὴν τράπεζαν ὥστε ἐναρμῶσαι καλῶς καὶ ἐπισφίγξαι. Ταῦτα δὲ πάντα γίνονται, ἐὰν εἰσὶ πολλὰ κιόνια εἴτε ἕν. Βωμοῦ...»

ἐ ... Ἐὰν δὲ λάχῃ βωμὸς ἤγουν στύλος τετράγωνος...

ὁ ἐ μετὰ τὸν ψαλμὸν Ὑψώσω σε... «Εἶτα λέγουσι τὸ Δόξα καὶ νῦν. Καὶ ξεομένης τῆς ἀπορρεούσης κηρομάστιχος, καθαιρομένων τε τῶν τόπων ἐφ' οὓς ἔρρευσε, πάλιν λέγομεν τὸν παρόντα ψαλμὸν οὕτως Κύριος ποιμαίνει με...

Τραπέζης. Εἶτα ***Ζ Η Ν Ξ Χ*** υ e δοξάζουσι καὶ φησὶν ὁ ἀρχιερεὺς (ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεὺς *Ξ*)

Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Εἶτα (καὶ μετὰ τὸ ᾿Αμὴν υ) ταῖς χερσὶ πανταχόθεν καταπιέζουσιν ἠρέμα τὴν τράπεζαν εἰς τὸ προσαρμοσθῆναι τοῖς κίοσιν αὐτὴν καὶ καλῶς ἱδρυθῆναι. Ταῦτα δὲ γίνεται πάντα τῆς τραπέζης ὑπὸ κιόνων ἢ καὶ κίονος ἑνὸς βασταζομένης. Βωμοῦ δὲ ὑποκειμένου τετραγώνου, εἰ μὲν ἡ ἐπικειμένη τούτῳ τράπεζα τετράγωνος οὖσα τυγχάνει, ταῖς τέτταρσι γωνίαις ἐπιχεῖται καὶ οὕτως ἀπαρτίζεται ἡ καθίδρυσις. Εἰ δὲ ἐκ διαφόρων εἴη συγκειμένη μαρμάρων, τὰ μὲν ἄλλα συντίθενται παρὰ τοῦ τεχνίτου, τὸ δὲ μέσον τετράγωνον καθιδρύεται διὰ κηρομαστίχης, μήτε χάρτου περιδεσμουμένου, μήτε τῶν ἄλλων τινὸς ἐπακολουθοῦντος. Μετὰ δέ γε τὸ καθιδρυθῆναι τὴν τράπεζαν, τάπης εὐθὺς πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν τίθεται καὶ προσκεφάλαιον. Καὶ τοῦ ἀρχιδιακόνου λέγοντος. Ἔτι καὶ ἔτι κλίναντες τὰ γόνατα τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, ὁ ἀρχιερεὺς ἐπ᾿ αὐτοῦ γονυκλιτεῖ καὶ εὔχεται οὕτως:

῾Ο Θεὸς ὁ ἄναρχος καὶ *ἀΐδιος*, ὁ ἐκ μὴ ὄντων *εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα* παραγαγών· *ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον* καὶ *θρόνον* ἔχων *τὸν οὐρανόν, τὴν δὲ γῆν ὑποπόδιον*· ὁ τῷ Μωϋσῇ πρόσταγμα δοὺς καὶ ὑπογραμμόν, *τῷ δὲ Βεσελεὴλ πνεῦμα σοφίας* ἐνθείς, καὶ ἱκανώσας αὐτοὺς πρὸς ἀπαρτισμὸν *τῆς τοῦ μαρτυρίου σκηνῆς*, ἐν ᾗ *λατρείας δικαιώματα* ἦν, τῆς ἀληθείας εἰκόνες καὶ προχαράγματα· ὁ τῷ *Σολομῶντι* πλάτος καὶ *χῦμα καρδίας* δωρησάμενος καὶ δι᾿ αὐτοῦ τὸν πάλαι ναὸν ἀναστήσας, τοῖς ἁγίοις δὲ καὶ πανευφήμοις σου ἀποστόλοις τὴν ἐν Πνεύματι λατρείαν καὶ *τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς* ἐγκαινίσας τὴν χάριν καὶ δι᾿ αὐτῶν τὰς ἁγίας σου ἐκκλησίας καὶ *τὰ θυσιαστήριά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων*, ἐν πάσῃ τῇ γῇ καταφυτεύσας, εἰς τὸ προσάγεσθαί σοι τὰς ἱερὰς καὶ ἀναι-

Σολ. Σολ. ζ 26
α 14.
Α´ Τιμ. στ 16
῾Ησ. ξα 1.
᾿Εξόδ. λα 1
᾿Εξόδ. κζ 20,
῾Εβρ. ϑ 1
Γ´ Βασιλ. δ 2
῾Εβρ. η 2
ψαλμ. πγ 4,

1 ὁ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ***Ζ*** *εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν* ***Ξ*** *εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παραγαγὼν* ***υ***
5 λατρείας καὶ δικαιώματα ***Χ*** *λατρείας εἰκόνες καὶ προχαραγ.* ***Ξ***
7 τὸν παλαιὸν ναὸν ***Ξ*** *8 πανευφήμοις ἀποστόλοις* ***Ξ***
10 τὰς ἁγίας ἐκκλησίας καὶ τὰ θυσιαστήρια ***Ζ Η Ν Χ***
11 καταφυτεύσας ἐν πάσῃ τῇ γῇ ***Ξ***, *προσάγεσθαί σοι τὰς νοερὰς θυσίας* ***Ξ***, *τὰς νοερὰς καὶ ἀναιμάκτους* ***Ξ Η Χ Ν***

῾Ο Σ_8 παραλείπει πάντα τὰ ἐν τῷ μεταξὺ καὶ συνεχίζει ὡς ἑξῆς: «... εἰς τῶν διακόνων εὐχήν. Καὶ λέγοντος αὐτοῦ Κλίνοντες τὰ γόνατα, κλίνει γόνυ ὁ πατριάρχης ἐπὶ τὰς θύρας τοῦ ἱερατείου διὰ τὸ μήπω τὴν ἐν αὐτῷ ἀποτεθεῖσαν ἁγίαν τράπεζαν ἁγιασθῆναι καὶ ὅτε ἀναστῇ ὁ πατριάρχης, ὁ διάκονος λέγει ᾿Αντιλαβοῦ, σῶ-

μάκτους θυσίας· ὁ καὶ τοῦτον τὸν ναὸν νῦν εὐδοκήσας ἐπ' ὀνόματι οἰκοδομηθῆναι τοῦ ἁγίου (τοῦ δεῖνος) πρὸς δόξαν σήν, καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· αὐτός, ἀθάνατε, μεγαλόδωρε Βασιλεῦ, *μνήσθητι τῶν οἰκτιρμῶν σου καὶ τὰ ἐλέη σου, ὅτι ἀπὸ τοῦ αἰῶνός εἰσι·* καὶ μὴ βδελύξῃς ἡμᾶς, πλήθει μεμολυσμένους ἁμαρτιῶν, καὶ μὴ *βεβηλώσῃς τὴν διαθήκην σου* διὰ τὴν ἡμετέραν ἀκαθαρσίαν· ἀλλὰ πάριδε καὶ νῦν τὰ παραπτώματα ἡμῶν καὶ ἐνίσχυσον ἡμᾶς καὶ ἱκάνωσον, τῇ χάριτι καὶ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγίου σου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος, ἐκτελέσαι ἀκατακρίτως τὸν ἐγκαινισμὸν τοῦ ναοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ θυσιαστηρίου ποιήσασθαι τὴν καθιέρωσιν· ἵνα καὶ ἐν τούτῳ εὐλογοῦντές σε *ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις* καὶ μυστικαῖς λειτουργίαις τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν διὰ παντὸς μεγαλύνωμεν. Ναί, *δέσποτα Κύριε, ὁ Θεός, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ἡ ἐλπὶς πάντων τῶν περάτων τῆς γῆς,* ἐπάκουσον ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν δεομένων σου, καὶ κατάπεμψον τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα, τὸ προσκυνητὸν καὶ παντοδύναμον, καὶ ἁγίασον τὸν οἶκον τοῦτον. Πλήρωσον αὐτὸν *φωτὸς ἀϊδίου. Αἱρέτισον* αὐτὸν *εἰς κατοικίαν* σήν. Ποίησον αὐτὸν *σκήνωμα δόξης σου.* Κατακόσμησον αὐτὸν

ψαλμ. ψαλμ. Κολοσ. Γενεσ. ρεμ.δ Σοφ. ψ. ρλ

12 καὶ τοῦτον νῦν τὸν ναὸν **Ζ Η Ν Ξ Χ** *εὐδόκησας ὀνόματι* **Η Ζ Χ Ν** *εὐδόκ. οἰκοδομ. τοῦ ἁγ.* **Ξ**

14 τοῦ παναγίου σου Πνεύματος **Ζ Η Ν Χ** *υ παναγίου Πνεύμ.* **Ξ** *ἀθάνατε καὶ μεγαλόδ.* **Η Ν Ξ** *υ ἀθάνατε Βασιλεῦ* **Χ Ζ**

15 τῶν οἰκτιρμῶν σου καὶ τοῦ ἐλέους σου **Χ** *αἰῶνος εἶ σὺ* **Ζ Ξ** *16 μὴ βδελύξῃ* **Ζ Η Ν Χ** *υ ἁμαρτιῶν μηδὲ βεβηλώσῃς* **Ζ Η Ν Ξ Χ** *υ 18 ἱκάνωσαι* **Ξ**

19 τοῦ ζωοποιοῦ καὶ ἁγίου σου Πνεύματος **Η Ν Ξ Χ** *υ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοποιοῦ σου* **Ζ**

21 ποιήσασθαι τὴν κατάθεσιν **Ξ** *θυσιαστηρίου τὴν καθιέρωσιν, ἵνα* **Χ** *22 εὐλογοῦμέν σε* **Ζ Η Ξ** *εὐλογῶμέν σε* **Χ** *υ καὶ τὴν σὴν εὐσπλαγχίαν* **Ζ Η Ν Ξ** *υ 24 Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ἡ ἐλπὶς* **Ζ**

26 Πνεῦμα καὶ προσκυνητὸν **Η** *πανάγιον καὶ προσκυνητὸν Πνεῦμα καὶ παντοδ.* **Ξ** *πανάγιόν σου καὶ προσκυνητὸν καὶ παντοδ. Πνεῦμα* **ΝΖ**

27 αἱρέτισαι **Ζ Η Ν Ξ Χ** *αἱρέτ. αὐτὸν τόπον σκηνώματος δόξης σου* **Η Ζ Ν Χ Ξ** *υ εἰς κατοίκησιν σήν.Ποίησον υ*

σου ... Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν ... Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης ... Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν τοῦδε ἱερωσύνης, διακοσύνης, εἰρήνης, ὑγείας καὶ σωτηρίας αὐτοῦ καὶ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν αὐτοῦ ... Ἐκτενέστερον Ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῶν συμπαρόντων αὐτῷ ἱερέων, τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας, παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ... Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸν οἶκον τοῦτον καὶ τὸ ἐν αὐτῷ θυσιαστήριον ... Καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν χρηζόντων ... Τῆς παναγίας ... Ὁ δὲ πατριάρχης ἔν τε τῷ γονυκλιτεῖν, ἔν τε τῷ ἱστᾶναι αὐτὸν καὶ γίνεσθαι τὴν τοῦ διακόνου εὐχήν, ἐπεύχεται ταῦτα· Ὁ Θεὸς [ὁ ἄναρχος ... Ἐκφώνως Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ἐν ἁγίοις ... Τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Β. μετ' ἀσημάντων διαφορῶν.

τοῖς θείοις σου καὶ ὑπερκοσμίοις χαρίσμασι. Κατάστησον αὐτὸν λιμένα χειμαζομένων, ἰατρεῖον παθῶν, καταφυγὴν ἀσθενῶν, δαιμόνων φυγαδευτήριον, *ἐν τῷ εἶναι τοὺς ὀφθαλμούς σου ἀνεωγμένους ἐπ' αὐτὸν ἡμέρας καὶ νυκτός*, καὶ τὰ *ὦτά σου προσέχοντα εἰς τὴν δέησιν* τῶν ἐν φόβῳ σου καὶ εὐλαβείᾳ ἐν αὐτῷ εἰσιόντων καὶ *ἐπικαλουμένων* τὸ πάντιμον καὶ προσκυνητὸν *ὄνομά σου· ὅσα ἂν αἰτήσωνταί σε, καὶ σὺ ἀκούσεις ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ ποιήσεις ἔλεος, καὶ ἵλεως ἔσῃ αὐτοῖς*. Φύλαξον αὐτὸν *ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος* ἀσάλευτον, καὶ τὸ ἐν αὐτῷ *θυσιαστήριον ἅγιον ἁγίων* ἀνάδειξον τῇ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος. Δόξασον αὐτὸν ὑπὲρ τὸ κατὰ νόμον ἱλαστήριον, ὥστε τὰς ἐν αὐτῷ τελουμένας ἱερουργίας εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερόν σου θυσιαστήριον καταντᾶν καὶ τὴν χάριν ἡμῖν κομίζειν τῆς σῆς ἀχράντου ἐπισκ·άσεως. Θαρροῦμεν γὰρ οὐκ εἰς τὴν τῶν ἡμετέρων ἀναξίων χειρῶν ὑπουργίαν, ἀλλ' εἰς τὴν σὴν ἄφατον ἀγαθότητα.

Γ΄ Βασιλ
ψαλμ. ρκθ 2, Νεεμ. α 11.
ψαλμ. οθ 19 κα
ἀλλ.
Γ΄ Βασιλ. η 30
32, 34 — 39, 43
Ματθ. κδ 3· Ἐ
ξόδ. κθ37 καὶ ἀλ

Ζ Η Ν Χ Μέλλοντος δὲ αὐτοῦ ἀναστῆναι λέγει ὁ ἀρχιδιάκονος

Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον, ἀνάστησον καὶ διαφύλαξον ἡμᾶς.

Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης.

ὲ Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου.

ὲ Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου.

Ὑπὲρ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν.

ὲ Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος).

Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστατων.

Ὑπὲρ τοῦ συμπολεμῆσαι καὶ ὑποτάξαι.

Ὑπὲρ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν ἡμῶν καὶ τῶν συνόντων ἀδελφῶν ἡμῶν τοῦ Κ. δεηθῶμεν.

ὲ Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸν οἶκον τοῦτον καὶ τὸ ἐν αὐτῷ θυσια-

28 Καὶ κατακόσμησον **Ζ**
30 καταφύγιον ἀσθενῶν **Ζ Η Ν Χ** *καταφύγιον ἀσθενούντων* **Ξ**
31 εἶναι ὀφθαλμούς σου **Η Ξ Χ** *υ* *32 τῶν ἐν φόβῳ σῷ* **Ν**
34 ὡσἂν αἰτήσωνται **Η Χ** *αἰτήσωνταί σοι* **Χ** *ὡς ἂν ὃ αἰτήσωνταί σε* **Ξ**
καὶ σὺ εἰσακούσῃ **Ζ Η Ν Ξ Χ** *υ 35 καὶ ποιήσεις καὶ ἵλεως ἔσῃ· φύλαξον* **ΖΗΝΞΧ** *υ*
36 ἕως τῆς συντελείας ἀσάλευτον **Ξ** *38 Δόξασον αὐτὸ* **Χ**
40 καὶ νοερὸν θυσιαστήριόν σου **Χ** *καταντᾶ υ*
40 τὴν χάριν ἡμῖν τῆς σῆς ἀχράντου κατακομίζειν ἐπισκ. **Ζ Η Ν Ξ** *υ* **Χ**
41 οὐκ εἰς τῶν ἡμετέρων υ χειρῶν ἱερουργίαν **Ζ**
42 ἀγαθότητα. Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Ὁ διάκονος Ἀντιλαβοῦ . . . **Ξ**

Οἱ **Ζ Η Ν** παραλείπουσι τὸ Ἐν εἰρήνῃ... καὶ προχωροῦσιν εὐθὺς εἰς τὸ Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν. Οἱ **Ξ** e «Ἀντιλαβοῦ... ἐλέησον καὶ Ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κ. δ. Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν...»

στήριον τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

ἐ Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης, πάσης πόλεως, χώρας.

Ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσούντων.

ἐ Ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι ἡμᾶς.

Ἀντιλαβοῦ, σῶσον.

ἐ Τῆς Παναγίας, ἀχράντου κτλ.

Ἐκφώνησις. Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ἐν ἁγίοις, τοῖς ὑπὲρ σοῦ ἀθλήσασι τιμίοις μάρτυσιν ἐπαναπαύῃ, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ζ Η Ν Χ υ (περίπου τὰ αὐτά, συντομώτερον καὶ ὁ ***Ξ*** καὶ ὁ Σ_3)

Καὶ λεγομένου τοῦ Ἀμὴν εἰσπορεύεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἵσταται πρὸ τῆς ἁγίας Τραπέζης, νίτρον τε λευκὸν λαμβάνων σταυροὺς δι' αὐτοῦ ποιεῖ τρεῖς ἐπ' αὐτῆς, μέσον ἕνα καὶ δύο παρ' ἑκάτερα καὶ οὕτως ἐκ τοῦ θερμηροῦ ἀγγείου βάλλεται χλιαρὸν ὕδωρ εἰς σίτλαν ἢ ἐπιχύτην. Τούτῳ δὲ τὴν κεφαλὴν ὁ ἀρχιερεὺς ἐπικλίνων εὔχεται οὕτως:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἁγιάσας τὰ ρεῖθρα τοῦ Ἰορδάνου διὰ τῆς *σωτηριώδους* σου *ἐπιφανείας*, αὐτὸς καὶ νῦν κατάπεμψον τὴν χάριν τοῦ παναγίου σου Πνεύματος ἐπὶ τὸ παρόν σου θυσιαστήριον καὶ εὐλόγησον ἡμᾶς καὶ τὸ ὕδωρ τοῦτο πρὸς ἁγιασμὸν καὶ τελείωσιν

1 καὶ ἁγίοις τοῖς ὑπὲρ σοῦ ***Ζ Η Χ*** *υ ἐ ἀθλήσασιν ἐπαναπαύῃ* ***Ζ*** *ἐ καὶ ἁγίοις ἐπαναπαύει* ***Ξ***

13 τὴν χάριν σου τῇ δυνάμει τοῦ ἁγίου ***Ζ*** *14 τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος καὶ εὐλόγησον τὸ ὕδωρ τοῦτο* ***Ζ Η Ν Χ*** *υ τοῦ ἁγίου σου Πνεύμ. καὶ εὐλόγησον τὸν οἶκον τοῦτον* ***Ξ*** *15 τὸ ὕδωρ τοῦτο. Καὶ σφραγίζει ἐπάνω τοῦ ὕδατος τοῖς τρισὶ δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρός· εἶτα ἐπιφέρει πρὸς ἁγιασμὸν υ τελείωσιν τοῦ θυσιαστηρίου σου τούτου* ***Ζ*** *υ* ***Ν*** *θυσιαστηρίου τούτου* ***Η Ξ Χ***

Οἱ ***Ζ Η Ν Χ Ξ*** υ μετὰ τὸ Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, παραλείποντες τὸ Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου Οἴκου... καὶ Ὑπὲρ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων..., προχωροῦσιν εἰς τὸ Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν καὶ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν αὐτοῦ καὶ τῶν συμπαρόντων αὐτῷ ἱερέων (καὶ διακόνων καὶ λοιπῶν υ) τοῦ Κ. δ. (Ὁ ***Ξ*** Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπ. ἡμῶν τοῦδε, τοῦ τὸν ἐγκαινισμὸν νυνὶ ποιοῦντος τοῦ Κ. δ.). Εἶτα τὴν αἴτησιν ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι... Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων ἡμῶν τῶνδε. Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης. Ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι. Τῆς Παναγίας ἀχράντου... Μαρίας καὶ τοῦ ἁγίου οὗ ἐστιν ὁ ἐγκαινισμὸς τοῦ ναοῦ μετὰ πάντων τῶν ἁγίων...

Ὁ υ παραλείπει τὰς Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων... Ὑπὲρ τοῦ συμπολεμῆσαι... Ὑπὲρ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν ἡμῶν..., καθὼς καὶ τὴν Ὑπὲρ πλεόντων...

Οἱ ***Ξ*** e Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων... Μετὰ τὸ Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης... Ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων...

τοῦ ἁγίου σου θυσιαστηρίου. Ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ζ Η Ν Χ υ **Ξ Σ**3 e Μετὰ δὲ τὴν εὐχὴν ταύτην ἀπὸ τοῦ τοιούτου χλιαροῦ ὕδατος τρίτον ἐπιχέει (σταυροειδῶς υ) τῇ τραπέζῃ λέγων

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων **Χ**) Ἀμήν.

Ζ Η Ν Χ υ (περίπου τὰ αὐτὰ καὶ οἱ **Ξ** e) Καὶ διὰ τοῦ νίτρου ταύτην καὶ τοὺς κίονας κατασμήχοντες, αὐτός τε καὶ οἱ συμπαρόντες ἱερεῖς, (ἢ καὶ ἀρχιερεῖς **Ζ**) μετὰ σπόγγων ἐκμάσσουσιν. Εἶτα λινῶν καθαρῶν ὑφασμάτων, οἷα καὶ κατὰ τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην ἐνεργεῖ Πέμπτην εἰς ἔκπλυσιν τῆς ἁγίας τραπέζης ἢ καὶ μετὰ τῶν ἀντιμινσίων, εἴπερ εἰσιν, ἐπιχεομένου δηλαδὴ καὶ τούτοις ἑτέρου χλιαροῦ ὕδατος τοῦ ἀρκοῦντος, ἐν ᾧ καιρῷ τελεῖται ταῦτα λέγεται ψαλμὸς πγ'· Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου (ἕως τέλους ἐκ γ' ἕως οὗ ἀποσμήξωσιν αὐτὴν **Χ**) (λέγει αὐτὸν ἅπαξ ἢ καὶ πολλάκις μέχρις ἂν τελείως αὐτὴν ἀποσμήξῃ e **Ξ**). Μετὰ δὲ τὴν τελείαν ἔκπλυσιν καὶ ἀπόσμηξιν δοξάζουσι καὶ λέγει ὁ ἀρχιερεύς.

Δόξα τῷ Θεῷ ἡμῶν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Τῶν δὲ ἱερέων αὐτοῦ που πλησίον τὰ ἀντιμίνσια μετατιθέντων, λαμβάνει ὁ ἀρχιερεὺς βῆκον (βικίον ε βίκκον υ) οἰνάνθης ἢ οἴνου πλήρη (κανίον πλῆρες οἰνάνθου καὶ ἕτερον μεστὸν ροδοστάματος **Ξ** e) καὶ τρὶς ἐξ αὐτοῦ τῇ τραπέζῃ σταυροειδῶς ἐπιχέων φησί· Ραντιεῖς με ὑσσώπῳ καὶ καθαρισθήσομαι, πλυνεῖς με καὶ ὑπὲρ χιόνα λευκανθήσομαι. Ἀκουτιεῖς μοι ἀγαλλίασιν καὶ εὐφροσύνην, ἀγαλλιάσονται ὀστέα τεταπεινωμένα. Τοῦτο δὲ τρὶς εἰπὼν ἐπισυνάπτει καὶ τὰ ἑξῆς τοῦ ψαλμοῦ μέχρι τέλους. Καὶ δοξάζων λέγει·

Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τούς...

1 Ὅτι εὐλογητὸς ὑπάρχεις **Ν Ζ Η Χ** *εὐλογημένος ὑπάρχεις* **Ξ**

Ὁ e «Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν εἰσέρχεται ὁ τὸν ἐγκαινισμὸν ποιῶν καὶ ἵσταται πρὸ τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ λαμβάνει νίτρα λευκὰ κομμάτια δ'. καὶ τίθησιν αὐτὰ σταυροειδῶς εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ φέρεται σίτλα ἢ βαρστέλα ἢ πινάκι, μεστὴ ὕδατος χλιαροῦ, ἐν ᾗ κλίνει τὴν κεφαλὴν ὁ ἀρχιερεύς, ἐπεύχεται οὕτως...

Ὁ ε νίτρον λευκὸν ἤγουν σαποῦνι ἄσπρον.

Ὁ Β. «Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν ἐπιδίδονται τῷ πατριάρχῃ νιπτρὰ λευκά, καὶ ταῦτα ρίπτει εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν σταυροειδῶς καὶ φέρεται σίτλα τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πεπληρωμένη ὕδατος χλιαροῦ, καὶ ἐπικλίνων αὐτῷ τὴν κεφαλὴν ὁ πατριάρχης ἐπεύχεται οὕτως·

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἁγιάσας...

Καὶ μετὰ τοῦτο ἐπιχέει τρίτον τῇ τραπέζῃ λέγων εἰς τὸ ὄνομα... Ἁγίου Πνεύματος.

Εἶτα λαμβάνει ἀγγεῖον μύρου καθαροῦ πεπληρωμένον ἢ καὶ ἐλαιομιγοῦς διὰ σπάνιν. Καὶ τοῦ ἀρχιδιακόνου λέγοντος Πρόσχωμεν, ἐπιχέει τῇ τραπέζῃ (τρίτον σταυροειδῶς e), λεγομένου τοῦ Ἀλληλούϊα ὡς ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ ποιεῖ δι' αὐτοῦ σταυροὺς τρεῖς, μέσον ἕνα καὶ δύο ἑκατέρωθεν. Ἔπειτα διδοὺς τὸ ἀγγεῖον τῷ προσαγαγόντι πᾶσαν ἐπάνωθεν ἀλείφει τὴν τράπεζαν ἀπὸ τῶν τριῶν σταυρῶν. Καὶ καθ' ἕνα ἕκαστον κιόνα ποιεῖ σταυροὺς τρεῖς, ἕν τε τῷ μέσῳ

Ξ e Καὶ λαμβάνει τὸ ἀγγεῖον τοῦ μύρου πληρωμένου μύρου καθαροῦ καὶ λέγοντος τοῦ διακόνου... (περίπου ὡς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς κώδιξι)... ἀλείφει αὐτοχείρως πᾶσαν αὐτήν...»

Z «οἴνου πλήρη εἰς βῆκον ροδοστάγματος καὶ τρὶς ἐξ αὐτῶν... πεπληρωμένου ἢ καὶ ἔλαιον μετὰ τοῦ μύρου... ἀλείφει τὴν τράπεζαν μετὰ τῆς χειρὸς ἐκ τῶν γενομένων τριῶν σταυρῶν...»

Ὁ **Z** ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῶν ψαλμῶν.

Ὁ Σ_3 «Εἰς τὸ ὄνομα... καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Καὶ μετὰ τῶν ἐπιτεθέντων νιπτρῶν ἀποσμήχει τὴν τράπεζαν καὶ τοὺς κίονας αὐτῆς ταῖς χερσίν, εἶτα μετὰ σπόγγου καινοῦ καθαροῦ ἐκ τοῦ ὑπολοίπου χλιαροῦ ἐκμάσσει αὐτήν. Ἐν δὲ τῷ ταῦτα γίνεσθαι λέγει τὸν πγ ψαλμὸν ἅπαξ ἢ καὶ πολλάκις, πάντων αὐτῷ συμψαλλόντων μέχρις οὗ τελείως αὐτὰ ἀποσμήξῃ καὶ ἀποπλύνῃ, καὶ τότε δοξάζει· Δόξα τῷ Θεῷ εἰς τοὺς αἰῶνας. Καὶ μετὰ τούτο λαμβάνει καινὴν κολάθην καὶ ἐπιχέει αὐτῷ γ'. σταυροειδῶς λέγων· Ραντιεῖς με... ἕως ὀστέα τεταπεινωμένα... Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. Και μετὰ τοῦτο λαμβάνει σάβανον καινούργιον καὶ ἐπιτίθησιν ἐπάνω της τραπέζης καὶ μετ' αὐτοῦ ἀποσπογγίζει αὐτὴν λέγων τὸν ρλα ψαλμὸν ἅπαξ ἢ καὶ δὶς μέχρις οὗ τελείως ἀποσπογγίσῃ. Καὶ οὕτως δοξάζει καὶ ἐπιλέγει καὶ πάλιν Δόξα Χριστῷ τῷ Θεῷ εἰς τοὺς αἰῶνας. Καὶ λαμβάνει τὸ ἀγγεῖον τοῦ μύρου... ἀλείφει αὐτὴν τῇ χειρὶ πᾶσαν, ποιεῖ σταυροὺς εἰς τοὺς κίονας τῆς αὐτῆς τραπέζης λέγων τὸν ρλβ ψαλμὸν ὅλον καὶ δοξάζει ἐπιλέγων Δόξα σοι, ἁγία Τριάς... Καὶ μετὰ τοῦτο νιπτόμενος τὰς χεῖρας λαμβάνει τὸ ἅπλωμα...

Β. Καὶ μετὰ τοῦτο ἀποθέντων νιπτρῶν... (ὡς ὁ Σ_3) λαμβάνει κάννην κολλάθου... Ραντιεῖς με καὶ τὰ ἑξῆς. Καὶ τότε τρὶς λέγει. Καὶ εἶθ' οὕτω συνάπτει καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ ψαλμοῦ μέχρι τοῦ τέλους. Καὶ οὕτω δοξάζει καὶ ἐπεύχεται· Εὐλογητὸς...

Καὶ λαμβάνει τὸ ἀγγεῖον τοῦ μύρου καὶ λέγοντος τοῦ διακόνου Πρόσχωμεν, ἐπιχέει ἐξ αὐτοῦ ἐν τῇ τραπέζῃ τρὶς σταυροειδῶς, ποιῶν τρεῖς σταυρούς, ἕνα μέσον καὶ δύο ἑκατέρωθεν λέγων τρὶς Ἀλληλούϊα, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ ἀποδιδοὺς τὸ ἀγγεῖον, ἐκ τῶν γενομένων τριῶν σταυρῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ ἀλείφει ὅλην αὐτὴν τῇ χειρὶ ἐπάνω πᾶσαν. Ποιεῖ δὲ σταυροὺς καὶ εἰς τοὺς κίονας ταύτης λέγων τὸν ρλβ ψαλμὸν ὅλον, καὶ δοξάζει ἐπιλέγων· Δόξα σοι ἁγία Τριὰς ὁ Θεὸς ἡμῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ μετὰ τοῦτο νιπτόμενος τὰς χεῖρας λαμβάνει τὸ ἅπλωμα καὶ περιβάλλει τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ λέγων τὸν ϟβ ψαλμόν. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν... ἢ πολλάκις, ἕως οὗ τελείως αὐτὴν ἐνδύσῃ· καὶ οὕτως δοξάζει.

(Συνεχίζεται)

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ*

ΥΠΟ

ΛΕΩΝΙΔΟΥ ΙΩΑΝ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΝ ΤΗι ΘΕΟΛΟΓΙΚΗι ΣΧΟΛΗι ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

θ) *Κατέρριψε καὶ τὸν Δαρβινισμὸν* ἡ Θρησκειολογία, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἐθνολογίας (1) καὶ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἄλλοθεν κατ' αὐτοῦ πλήγματα (2)· διότι ἀπέδειξε τὸ ἀδύνατον τῆς ἐνοικήσεως ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐν σώματι ζώου (3), τὸ ἔκπαλαι (ab origine) κεχωρισμένον κατὰ μορφήν, οὐσίαν καὶ σύστασιν τοῦ βασιλείου τῶν ζώων ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου (4), τὴν ἐκ-

---

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 423.

1. *Wilhelm Koppers,* Der älteste Mensch und seine Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 116 ἑξ., ἰδίᾳ ὁ *Wilhelm Schmidt* διὰ τοῦ πολυκρότου 9τόμου ἔργου του: Ursprung der Gottesidee.

2. *Wilhelm Koppers,* ἔνθ. ἀν., I, σελ. 116 ἑξ.—Πρβλ. τὴν χαρακτηριστικὴν ὁμολογίαν τοῦ διασήμου Ἰουδαίου Παλαιοανθρωπολόγου Καθηγητοῦ *Fr. Weidenreich:* «Οὔτε δαρβινιστὴς οὔτε ὑλιστὴς εἶμαι σήμερον, ἀλλὰ πιστὸς εἰς τὸν Θεὸν ἄνθρωπος» (παρὰ *Wilh. Koppers,* ἔνθ' ἀν., I, σελ. 115). Ἀξιόλογον ἔργον διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν κατάρριψιν τοῦ Δαρβινισμοῦ, ἐκ τῶν νεωτέρων, εἶναι τὸ τοῦ βιολόγου καὶ ζωολόγου *A. Portman,* Biologische Fragmente zu einer Lehre vom Menschen (Basel 1944), περὶ οὗ ὁ Koppers, ἔνθ' ἀν., I, σελ. 116 λέγει: «τὸ βιβλίον τοῦτο ἤξιζε νὰ μεταφρασθῇ εἰς πάσας τὰς πεπολιτισμένας γλώσσας· προβάλλει ὡς ἐνδεδειγμένον νὰ χαρίσῃ πάλιν τὴν ὀρθὴν ὅρασιν εἰς τοὺς τυφλωθέντας ἐκ τῆς μονοπλεύρου ἀρχῆς περὶ ἐξελίξεως». Ὁμοίας ἀξίας εἶναι καὶ τὰ ἔργα τῶν: *Hedwig Conrad-Mortius,* Abstammungslehre (München 1940) καὶ *Oskar Kuhn,* Die Deszendenztheorie (München 1950). Πρβλ. καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν διαπίστωσιν τοῦ *H. F. Osborn*: «Τὴν θεωρίαν περὶ πιθηκανθρώπου θεωρῶ ὡς ὅλως ἐσφαλμένην καὶ ἀποπλανητικήν. Ἔπρεπε νἀποστρακισθῇ αὕτη ἀπὸ τῶν σκέψεών μας, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς βιβλιογραφίας μας, καὶ δὴ οὐχὶ ἐκ συναισθηματικῶν, ἀλλ' ἐξ ἐπιστημονικῶν λόγων» (παρὰ *Wilh. Koppers,* ἔνθ' ἀν., I, σελ. 117).

3. *Wilh. Koppers,* ἔνθ' ἀν., I, σελ. 118.

4. *W. Koppers,* I. σελ. 118. *J. Kälin,* Zum Problem der Menschenwerdung, ἐν: Schweizerische Rundschau 1946. Πρβλ. τὸν εἰδικὸν εἰς τὴν Προϊστορίαν *G. Kraft,* Der Urmensch als Schöpfer. Die geistige Welt des Eiszeitmenschen (Berlin 1942), κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ ὁποίου, ἐξ ἐπόψεως πολιτισμοῦ, ἄνθρωπος καὶ ζῶον χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων ἐν πάσῃ περιπτώσει διὰ βαθέος ἀγεφυρώτου χάσματος. Τὸ εἰδικὸν τοῦ ἀνθρώπου γνώρισμα, ἡ ψυχὴ ὡς φορεὺς πνευματικῶν λειτουργιῶν καὶ ἱκανοτήτων πρὸς ἔργα πολιτισμοῦ, ἡ ἱκανότης τοῦ ἀρχαιανθρώπου πρὸς αἰτιολογικὴν σκέψιν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ σύμπαντος καὶ πρὸς μόρφωσιν γενικῶν ἐννοιῶν ἐλλείπει ἀπὸ τὰ ζῶα: «Ἀφ' ὅτου ὑπάρχουσιν ἐργοτεχνήματα, πῦρ καὶ ὁμαδικὴ ἐργασία, ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι· ὅθεν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὁμιλῶμεν ἐν τῇ ἐποχῇ ταύτῃ περὶ Προαν-

παλαι ὡλοκληρωμένην φύσιν καὶ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, μιᾷ λέξει: τὴν πληρότητα αὐτοῦ (1), τὴν *πληρότητα τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν* καὶ παρὰ πρωτογονωτάτοις ἀνθρώποις (2) καί, μάλιστα, πνευματικὴν παρ᾿ αὐτοῖς διαύγειαν, ἔξαρσιν καὶ διεκπύρωσιν ψυχῆς, ἐντονωτέρας τῶν εἰς μεταγενεστέρους λαοὺς παρατηρουμένων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ θρησκευτικότητα βαθυτέραν καὶ πληρεστέραν καὶ περιεχόμενον πίστεως ὑψηλότερον (3). Ἑπομένως ἀποκλείεται ἀναγωγὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἰς ζωϊκὸν γένος, ἑκάτερον εἶναι οὐσιωδῶς ὅλως ἄλλο, πάντῃ διάφορον τοῦ ἑτέρου. Ἡ ἐναντία περίπτωσις, ἤτοι εἶδός τι δαρβινισμοῦ ἀντιστρόφου (4), μεταβολὴ ἀνθρώπου εἰς ζῶον, ἐν Ἀφρικῇ: εἰς πίθηκον, φέρεται εἴς τινας παραδόσεις λαῶν (5).

ι) Τέλος ἡ Θρησκειολογία *ἐτερμάτισε τὸν σάλον τῶν «παραλλήλων»*, ἅτινα εἶχε μυθεύσει ὁ θρησκειολογικὸς ἐρασιτεχνισμός, ἵνα παραστήσῃ περικοπὰς τῆς Κ. Διαθήκης ὡς δῆθεν ὁμοίας πρὸς περικοπὰς βουδδιστικῶν κειμένων. Ὁ σάλος οὗτος συνετάραξε τὴν Εὐρωπαϊκὴν Διανόησιν σχεδὸν ἐπὶ ἥμισυ αἰῶνος, ἕως οὗ ἐπελήφθη ἡ ἐπίσημος θρησκειολογικὴ Ἐπιστήμη τῆς ἀνακρίσεως τοῦ θέματος. Αὕτη ἐξήτασε λογοτεχνικῶς πρῶτον, διὰ κορυφαίων ἰνδολόγων, θρησκειολογικῶς ἔπειτα τὰ φερόμενα ὡς παράλληλα καὶ

θρώπου» (*Kraft* σελ. 200). «Προάνθρωπος εἶναι καθ᾿ ἑαυτὸν ἀνύπαρκτον πρᾶγμα (Undign an sich»). Ἢ μὴ ἀνθρώπινον ὂν ἢ πραγματικὸς ἄνθρωπος» (*Koppers*, ἔνθ. ἀν. σελ. 123).

1. *Wilhelm Koppers,* Das Problem der Parallelisierung zwischen Ethnologie und Prähistorie, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 99 ἑξ. *Τοῦ αὐτοῦ,* Der älteste Mensch und seine Religion, ἔνθ᾿ ἀν. I, σελ. 119: «ὅτι καὶ ὁ ἀρχαιάνθρωπος οὗτος ἦτο πλήρης ἄνθρωπος, τοῦτο παραμένει βέβαιον σήμερον διὰ τοὺς εἰδικούς».

2. Πρβλ. *H. Baumann,* Schöpfung und Urzeit im Mythus der Afrikanischen Völker (Berlin 1936).

3. *Franz König,* Der Mensch und die Religion, ἐν: Christus und die Religion der Erde, σελ. 62: «Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τῶν νεωτέρων χρόνων νὰ προσίδωσι τὴν θρησκείαν ὡς βραδύτερον προϊὸν ἐξελίξεως δύνανται σήμερον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποτυχοῦσαι. Ἡ ἱστορικὴ Ἐθνολογία συνεισήνεγκεν ὑπερπλούσιον ἐπὶ τούτῳ ὑλικὸν καὶ κατέδειξεν, ὅτι παλαιότατοι ἄνθρωποι εἶχον θρησκείαν ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ἐν μέρει καθαρωτέραν καὶ ὑψηλοτέραν ἢ μεταγενέστεροι πολιτισμοί». Πρβλ. *Wilhelm Koppers,* Der Urmensch und sein Bild (Wien 1949).

4. *Koppers,* ἔνθ᾿ ἀν., I, σελ. 130: «eine Art umgekehrter Darwinismus».

5. *W. Koppers,* ἐν: Christus und die Religionen der Erde, σελ. 123 ἑξ. Σελ. 124 ὁμιλεῖ διὰ τὸν «vollmenschlichen Charakter des wissenschaftlich erkennbaren Urmenschen» («πλήρως ἀνθρώπινον χαρακτῆρα τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῇ ἐπιστημονικῶς Πρωτοανθρώπου»): «ἡ Ἐπιστήμη τῆς Προϊστορίας δύναται διὰ τὰς παλαιοτάτας ἐκείνας περιόδους τῆς Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ν᾿ ἀποδείξῃ πλήρως τὴν ὕπαρξιν τοῦ πλήρους ἀνθρωπίνου ἐξοπλισμοῦ (die Existenz der vollmenschlichen Ausrüstung)».

ὡς δῆθεν πρότυπα διὰ τὴν Κ. Δ. κείμενα τῆς Ἰνδικῆς Γραμματείας. Ἐκ τῆς ἀνακρίσεως ταύτης οὐ μόνον κατεβιβάσθησαν τὰ παράλληλα ἀπὸ πεντήκοντα περίπου εἰς μηδέν, ἤτοι ἀπεδείχθη τελεία ἀνομοιότης, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερική (ἐννοιῶν καὶ προϋποθέσεων), καὶ ἑπομένως ἔλλειψις βάσεως πρὸς παραλληλισμόν, ἀλλ᾽ ὑπεβιβάσθησαν καὶ ὑπὸ τὸ μηδέν, τ. ἔ. ἀπεδείχθη ἀντίστροφος ἐξάρτησις: ἰνδικῶν μεταχριστιανικῶν κειμένων ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης. Ἵνα καταδειχθῇ τὸ ὄργιον τῆς ἀπάτης, ἣν μετῆλθον πρὸς ὑπονόμευσιν τῆς πίστεως εἰς τὴν αὐτοτέλειαν καὶ εἰς τὸν ἀποκαλυπτικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ μυθευταὶ τῶν παραλλήλων καὶ τῆς δῆθεν διαμονῆς καὶ σπουδῆς τοῦ Ἰησοῦ ἐν Ἰνδίαις, ἀρκεῖ ἐκ τῆς ὅλης βιβλιογραφίας, πληρούσης τόμους ὁλοκλήρους, νὰ σημειωθῶσι δύο τινά: πρῶτον, ὅτι ὁ Ἰνδολόγος Garbe, ὁ διεξονυχίσας τὸ θέμα τῶν σχέσεων Ἰνδιῶν καὶ χριστιανισμοῦ, καλεῖ τοὺς παραλληλοπλάστας «σεσημασμένους ψεύστας», ἅτ᾽ ἐπικαλουμένους ἀνύπαρκτα ἰνδικὰ κείμενα—καὶ δεύτερον, ὅτι ὁ ἰνδολόγος Καθηγητὴς Hertel ἀπεκάλυψε τὴν ἐκ μέρους τῆς Ματθίλδης Ludendorff συμπίλησιν ἐξ ὑπαρχῆς νέων κειμένων κατὰ τρόπον, ὥστε κινεῖ τὴν θυμηδίαν ἅμα καὶ ἀγανάκτησιν. Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐκκαθαρίσεως τοῦ ὀργίου τῶν δῆθεν παραλλήλων ἡ Θρησκειολογία κατήνεγκε καίριον πλῆγμα κατὰ τῶν πλαστογράφων καὶ κατὰ τοῦ θρησκειολογικοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ, προσδιορίσασα ἅμα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ καὶ τὸν τρόπον ἐπιστημονικῆς χρησιμοποιήσεως τῆς συγκρίσεως καὶ ἐπιστημονικῆς ἀνακρίσεως τῶν νομιζομένων ἑκάστοτε παραλλήλων. Ἡ ὅλη περιπέτεια ἀπέβη τελικῶς ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, καθόσον διὰ νέων ἀποδείξεων ἐξωδογματικῶν ἀπεδείχθη ἡ αὐτοτέλεια, ἡ ἰδιοτυπία καὶ ὁ ἀποκαλυπτικὸς αὐτοῦ χαρακτήρ, ἡ θεότης τοῦ ἱδρυτοῦ του καὶ ἡ θειότης τῆς θρησκείας Του (1).

4. Τἀνωτέρω παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν θεολογικῶν θέσεων καὶ οὐχὶ θρησκειολογικῶν πορισμάτων. Ἐν τούτοις εἶναι ταῦτα καθαρῶς θρησκειολογικὰ ἐπιτεύγματα, ἀποτελέσματα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἀπηλλαγμένης

1. Ἐπὶ τοῦ ὅλου θέματος ἴδε. *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου*, Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ᾽ ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ (Ἀθῆναι 1938, σελ. 140 ἑξ. Πρβλ. καὶ *Carl Clemen,* Religionsgeschichtliche Parallelen, ἐν: Zeitschrift für Missionskunde and Religionswissenschaft, 1918, σελ. 97-103, 113-117, 130-134, 145-149. *R. Paulus,* Vom «Gesetz der Parallelen» in der Religionsgeschichte, ἐν: Protestantische Monatshefte, 1918, σελ. 66-72, 95-99. *K. Deissner,* Religionsgeschichtliche Parallelen (=Prinzipienfragen der neutestamentlichen Forschung, I Heft) Leipzig 1921. Ἐπὶ τῆς θεωρίας τῆς «ἰσοσθενείας» (isosthenia=equal validity, ἴση ἀξία) τῶν ἀξιῶν ἐν τοῖς θρησκεύμασι πρβλ. *Joachim Wach,* The Place of the History of Religions in the Study of Theology, ἐν: The Journal of Religion (Chicago), Vol. XXVI, Nr 3 (July 1947), σελ. 159 a—b. *E. Tröltsch,* Gesammelte Schriften Vol. IV, κεφάλαια 10, 12, 14, 15, 20.

πάσης δογματικῆς προϋποθέσεως, ὧν μετὰ περισσῆς χαρᾶς δεδικαιολογημένης μνημονεύω ὡς θεολόγος, μνημονεύει πᾶς θεολόγος. Ἵνα δὲ μὴ δόξω τινὶ παραχθεὶς ἐκ τῆς θεολογικῆς μου πίστεως εἰς ὑπερβολήν τινα ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἀνωτέρω θρησκειολογικῶν ἐπιτευγμάτων, παραπέμπω εἰς τὰ ἑξῆς ἀπὸ τῆς συγχρόνου σχετικῆς βιβλιογραφίας αὐτούσια θρησκειολογικὰ πειστήρια, ἀφ᾽ ὧν θὰ μείνωσι κατάπληκτοι καὶ θεολόγοι καὶ μὴ θεολόγοι, οἱ ἀμφιβάλλοντες περὶ ὅσων ἀνωτέρω ἁπλῶς ἐσκιαγράφησα—κατάπληκτοι, ad majorem Dei gloriam!

α) Ἐκ τῶν *γενικῶν ἔργων*, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν *κεντρικὴν θέσιν τῆς θρησκείας* ἐν τῇ ζωῇ (1), ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ καὶ ἐν τοῖς πολιτισμοῖς τῆς ἀνθρωπότητος, ἀναγράφομεν τἀκόλουθα, ἀφ᾽ ὧν προβάλλουσιν ἀνάγλυφοι αἱ ἀνωτέρω θρησκειολογικαὶ διαπιστώσεις:

Πρώτην ἀναφέρομεν τὴν ἀρτιφανῆ τρίτομον Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, ὑπὸ τίτλῳ: Ὁ Χριστὸς καὶ τὰ θρησκεύματα τῆς γῆς (2): Christus und die Religionen der Erde, hrsg. von D. Dr Franz König, Bde I-III (Freiburg 1951).

Ἐν συνεχείᾳ δ᾽ ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ νεωτάτων ἔργων μνημονευτέα τὰ ἑξῆς, κατὰ χρονολογικὴν σειράν:

R. Jones, Vom Sinn und Endzweck des Lebens (Leipzig 1921).

Wilhelm Schmidt, Menschheitswege zum Gotteserkennen (München-Kempten 1923).

M. Scheler, Vom Ewigen im Menschen, I.: Religiöse Erneuerung (Leipzig 1923).

---

1. Πρβλ. *Paul Kalweit,* Die Stellung der Religion im Geistesleben (Leipzig 1908). *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Θρησκεία καὶ Ζωὴ (Ἀθῆναι 1938). Πρβλ. καὶ *Franz König,* Der Mensch nnd seine Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 55: «Ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς ὑπῆρξε πάντοτε μορφὴ ἐκδηλώσεως τῶν θρησκειῶν»—σελ. 56: «Τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων λαῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσωμεν, ἐὰν δὲν γνωρίζωμεν τὴν θρησκείαν των»· πρὸς ἀπόδειξιν τούτου προσάγονται ἀπὸ πάντων τῶν λαῶν παραδείγματα, παρέχεται δὲ καὶ ἡ ἐξήγησις αὐτῶν, ἵνα ἐν τέλει συναχθῇ τὸ βαρυσήμαντον ἱστορικὸν συμπέρασμα, ὅτι: θρησκευτικὴ κρίσις συνεπάγεται πάντοτε ἀποσύνθεσιν καὶ πτῶσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν μεγάλην ταύτην ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἀνέπτυξα πρὸ ἐτῶν ἐν θρησκειολογικῇ μου ἀνακοινώσει ὑπὸ τίτλῳ: *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Διδάγματα ἐπὶ τῆς σημερινῆς κρίσεως ἐκ τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων (=«Θεολογία», τόμος ΙΒ΄) Ἀθῆναι 1934. Πρβλ. *Th. Steinbüchel:* Christliche Lebenshaltungen (Frankfurt a. M. 1949), σελ. 98: «Κρίσις τῆς θρησκείας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι κρίσις τοῦ ὅλου συστήματος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐπεκτείνεται εἰς τὸ πλάτος τῆς ὅλης ζωῆς καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως».

2. Ὁμοίαν ἐπιγραφὴν («Χριστός. Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων») πρβλ. εἰς τὸ λαμπρὸν ἐπίτομον συλλογικὸν ἔργον τοῦ *Joseph Haby,* Christus, Manuel d' histoire des religions[7] (Paris 1934).

Wilhelm Schmidt, Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte (Münster i. W. 1930).
W. Sombart, Vom Menschen. Versuch einer geisteswissenschaftlichen Anthropologie (Berlin 1938).
M. Hartmann, Naturwissenschaft und Religion (Jena 1940).
C. G. Jung, Psychologie und Religion (Zürich 1940).
B. Bavink, Naturwissenschaft auf dem Wege der Religion[3] (Frankfurt a. M. 1943).
Birket-Smith, Geschichte der Kultur (s. l. 1946).
J. Hessen, Der Sinn des Lebens[3] (Rottenburg 1947).
Fülöp-Miller, Saints that moved the World (New York 1947).
Ch. Dawson, Religion and Culture (Gifford Lectures) London 1948.
M. Pfigler, Religiöse Situation (Graz-Salzburg-Wien 1948).
Gustav Mensching, Geschichte der Religionswissenschaft (Bonn 1948).
K. Leese, Die Religionskrise des Abendlandes und die religiöse Lage der Gegenwart (Hamburg 1948).
A. J. Toynbee, Civilisation on Trial (London-New York 1948).
O. Karrer, Das Religiöse in der Menschheit (Frankfurt a. M. 1949).
Th. Steinbüchel, Christliche Lebenshaltungen in der Krisis der Zeit und des Menschen (Frankfurt a. M. 1949).
F. Dessauer, Religion im Lichte der Naturwissenschaft (Frankfurt a. M. 1950).
R. Guardini, Das Ende der Neuzeit (Basel 1950).
Pitirim A. Sorokin, Die Krise unserer Zeit, ihre Entstehung und Überwindung (Frankfurt a. M. 1950).
R. Guénon, Die Krisis der Neuzeit (Köln 1950).
Franz König, Der Mensch und die Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (ἴδε ἀνωτέρω), Bd. I, σελ. 11-74.

β) Εἰς τὸν *μονοθεϊσμὸν τῶν πρωτογονωτάτων λαῶν* καὶ τὴν ἀπὸ τούτου προελθοῦσαν καὶ κρατήσασαν *Πρωτομονοθεϊστικὴν θεωρίαν* (Urmonotheismus), δι᾽ ἧς βεβαιοῦται καὶ ἐπιστημονικῶς ἡ Ἀλήθεια τῆς Βιβλικῆς Ἀποκαλύψεως, ἀφιεροῦνται πλεῖστα ἔργα, πραγματεῖαι καὶ μονογραφίαι.

Τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, τὸν κορμὸν αὐτῆς, κατέχει ἡ συστηματικὴ ἐθνογραφικο-θρησκειοϊστορικὴ ἐργασία τοῦ διαπρεποῦς Βιενναίου θρησκειοδίφου Καθηγητοῦ πατρὸς Wilhelm Schmidt, ἀποτεθησαυρισμένη εἰς τὸ ἄχρι τοῦδε 9τομον, συνεχιζόμενον δ᾽ ἔτι «μνημειῶδες ἔργον του» (1), ὑπὸ τίτλῳ: «Προέλευσις τῆς περὶ Θεοῦ πίστεως»: Ursprung

1. *Wilhelm Koppers,* Der historische Gedanke in Ethnologie und Religionswissenschaft, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 109.

der Gottesidee, Bde I - IX (Münster ἀπὸ τοῦ 1926 ἑξ. καὶ Freiburg i. d. Schweiz). Πρβλ. *τοῦ αὐτοῦ,* Die Primitialopfer in der Urkultur (αἱ πρωτόλειοι θυσίαι ἐν τῷ πρωτοπολιτισμῷ), ἐν : Corana amicorum. Festschrift für E. Bächler, St. Gallen 1948, σελ. 81 - 92. *Τοῦ αὐτοῦ,* Πρόλογον εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν νεωτάτην τρίτομον Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων : Christus und die Religionen der Erde, hrsg. von D. Dr Franz König (Freiburg 1951), Bd. I, Vorwort, σελ. VII - XIII.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐργασίαι δὲν ὑστεροῦσιν εἰς σπουδαιότητα καὶ εἶναι ἀπαραίτητοι πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος ἐν τῇ συγχρόνῳ Ἐπιστήμῃ :

Leopold von Schröder, Arische Religion, Bd. I : Einleitung. Der altarische Himmelsgott. Das höchste gute Wesen (Leipzig 1914).

Nathan Söderblom, Über den Zusammenhang höheren Gottesideen mit primitiven Vorstellungen, ἐν : Archiv für Religionswissenschaft, 1941, σελ. 1 - 16.

E. Reuterskjöld, Primitiv monoteism, ἐν : Svensk missionstidskrift, 1917, σελ. 97 - 107.

A. M. Hocart, The Origin of Monotheism, ἐν : Folklore 33, 1922, σελ. 282 - 293.

Raffaele Pettazzoni, Dio. Formazione e sviluppo del monoteismo della storia delle religioni, Vol. I : L' essere celeste nelle credenze dei popoli primitivi (Roma 1922).

K. Th. Preuss, Die höchste Gottheit bei den Kulturarmen Völkern, ἐν : Psychologische Forschungen, 1922, σελ. 161 - 208.

Τοῦ αὐτοῦ, Die oberste Gottheit bei den Naturvölkern, ἐν : Zeitschrift für Ethnologie, 54, 1922, σελ. 123 - 129.

P. P. Schebesta, n Nkulunkulu (Zuluwort für Gott), ἐν : Anthropos, 1922, σελ. 525 ἑξ.

Fritz Gräbner, Das Weltbild der Primitiven (München 1924), σελ. 10, 65, 113 ἑξ., 144.

Wilhelm Koppers, Unter Feuerland - Indianern (Stuttgart 1924).

O. Menghin, Der Nachweis des Opfers im Altpaläolithikum, ἐν : Prähistorische Zeitschrift XIII, 1926, σελ. 14 - 19.

Nathan Söderblom, Das Werden des Gottesglaubens. Untersuchung über die Anfänge der Religion (Leipzig 1926).

Julius Kaerst, Geschichte des Hellenismus (Berlin), I³ (1927), σελ. 483 (482, 1). II² (1926), σελ. 212 ἑξ., 216 ἑξ., 235 ἑξ. 376 ἑξ.

M. Gusinde, Die Selk'nam (1) (Ona). (Mödling bei Wien 1931).

---

1. Ὁ W. Koppers ἀπῆλθε τῷ 1921/22 μετὰ τοῦ Καθηγητοῦ Martin Gusinde πρὸς τοὺς νοτιωτάτους κατοίκους τῆς γῆς, τοὺς Yamana ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ πυρός. Τὸ

F. Hellmich, Urgeschichtliche Theorien in der Antike (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Bd. LXI) Wien 1931.
H. Baumann, Schöpfung und Urzeit im Mythus der Afrikanischen Völker (Berlin 1936).
M. Gusinde, Die Yamana (1) (Mödling bei Wien 1937).
F. Lipowsky, Der historische Gottesbeweis und die neuere Religionsethnologie (Lobnig-Freudenthal 1938).
M. Gusinde, Anthropologie der Feuerland (1) - Indianer (Mödling bei Wien 1939).
E. Bächler, Das alpine Paläolithikum der Schweiz (Basel 1940).
Wilhelm Koppers, Bhagwân, the Snpreme Deity of the Bhils (2), ἐν: Anthropos, XXXV—XXXVI, 1940-41, σελ. 264-325.

περίεργον εἶναι, ὅτι, ἐνῷ κατὰ τὴν ἐκ Λονδίνου εἰς τὴν Γῆν τοῦ πυρὸς ἀποστολὴν τοῦ πλοιάρχου Fitz-Roy (1830) εἶχε διαπιστωθῆ ἰσχυρὰ πίστις τοῦ λαοῦ τούτου (Yamana) εἰς ἓν ὕψιστον Ὂν, ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ δὶς ἐπισκεφθεὶς τὸν λαὸν τοῦτον Δαρβῖνος (1832—33, 1834) διέδοσε καὶ ἡ Εὐρώπη ἐπίστευσεν, ὅτι οἱ Yamana ἦσαν ἄθρησκοι καὶ καννίβαλοι. Πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἀληθείας κατηρτίσθη τῷ 1923|24 ἀποστολὴ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Καθηγητοῦ Gusinde, ὅστις εἶχεν ἐπανειλημμένως ἐπισκεφθῆ τὴν Γῆν τοῦ πυρός. Οἰκονομικῶς ἐνισχύθη ἡ ἀποστολὴ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Errazuriz τοῦ Σαντιάγο τῆς Χιλῆς. Αἱ ἔρευναι ἀπέδειξαν ἰσχυρὰν παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ καὶ βαθυτάτην θρησκευτικότητα, πίστιν εἰς ἓν ὕψιστον Ὂν («Watauinéva»=ὁ Παλαιός. ὁ Αἰώνιος, ὁ Ἀναλλοίωτος—ἢ: «Hitapuan»=ὁ πατήρ μου—ἢ «Abailakin»=ὁ ἰσχυρός, ὁ δυνατός), περὶ οὗ ἡ Ὑαμαναία (ἰθαγενὴς δηλ.) σύζυγος τοῦ Ἀγγλικανοῦ Ἱεραποστόλου J. Lawrence ἐπληροφόρησε τὴν ἀποστολήν, ὅτι «ὁ Watauinéva εἶναι ὅπως ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν», δημιουργὸς καὶ προνοητὴς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐντολοδότης ἠθικῶν ἀρχῶν, ἀνενδεὴς θυσιῶν καὶ προσφορῶν, διότι αὐτὸς εἶναι ὁ τὰ πάντα ἔχων καὶ διδούς. Ὡσαύτως ἐβεβαιώθη παρὰ τῷ αὐτῷ λαῷ πίστις εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ζωῆς. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἴδε παρὰ Wilh. Koppers, ἔνθ' ἀν., I, σελ. 141. Ἐκ τοῦ ὅτι παρὰ τοῖς Yamana καὶ ἄλλοις πρωτογονωτάτοις πρωτολαοῖς δὲν παρετηρήθη καὶ μαγεία (Wilh. Koppers, σελ. 154) ἀνατρέπεται ἡ θεωρία τοῦ Frazer περὶ προθρησκειακῆς περιόδου τῆς ἀνθρωπότητος, καθ' ἣν τάχα ἐκυριάρχει μαγεία ἄνευ θρησκείας, καὶ μεταθρησκειακῆς περιόδου, καθ' ἣν τάχα, ἐκλειπούσης τῆς θρησκείας, θὰ ἐναπομείνῃ κυρίαρχος τῆς ζωῆς ἡ Ἐπιστήμη, κατὰ τὸ σχῆμα: μαγεία, θρησκεία, ἐπιστήμη—ὅπερ ἐλέγχεται ἀνιστόρητον, ξένον πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα.

1. Ἴδε προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

2. Bhil εἶναι πρωτογονώτατος λαὸς τῶν ν. δ. τῶν Κεντρῴων Ἰνδιῶν, ὃν ἐπεσκέφθη τῷ 1938|39 ὁ Koppers (ἔνθ' ἀν., I, σελ. 132). Ὕψιστος Θεός των εἶναι ὁ Bhagwan (=ὁ ἔξοχος, ὁ δεδοξασμένος). Ὁ Koppers ἀναφέρει μίαν θαυμασίαν καὶ διδακτικωτάτην προσευχὴν αὐτῶν, ὡς καὶ τὰς παραδόσεις των περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, κατακλυσμοῦ καὶ κρίσεως τῶν ψυχῶν ὑπὸ τοῦ Bhagwan. Οἱ λοιποὶ Θεοὶ τῶν Bhil εἶναι δημιουργήματα τοῦ Bhagwan καὶ ὑπηρέται αὐτοῦ, ὅθεν ὁ Koppers (ἔνθ' ἀν., I, σελ. 139) χαρακτηρίζει τοὺς Bhil ὡς: «bewusste Monotheisten» (συνειδητοὺς μονοθεϊστάς).

Τοῦ αὐτοῦ, Probleme der Indischen Religionsgeschichte, Αὐτόθι, σελ. 761 - 784.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Erstbesiedlung Amerikas im Lichte der Feuerlandforschungen, ἐν: Bulletin der Schweiz. Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie, Bd. XXI, 1944 - 45, σελ. 49 - 63.

Τοῦ αὐτοῦ, Zum Ursprung des Mysterienwesens im Lichte von Völkerkunde und Indologie, ἐν: Eranos - Jahrbuch XI, 1945, σελ. 215 - 275 (Zürich).

K. Meuli, Griechische Opferbräuche, ἐν: Phyllobolia für Peter von der Mühll. (Basel 1945), σελ. 185—288.

Wilhelm Koppers, Geheimnisse des Dschungels (Luzern 1947).

Τοῦ αὐτοῦ, Die Bhil im Zentralindien (Wien 1948).

Τοῦ αὐτοῦ, Der Urmensch und sein Weltbild (Wien 1949) (London - New York 1951).

Τοῦ αὐτοῦ, Der älteste Mensch nnd seine Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 115 ἑξ.

Paul Schebesta, Die Religion der Primitiven, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (ἴδε ἀνωτέρω), I, σελ. 558 ἑξ.

Léonidas J. Philippidis, Monothéisme primordial (Athènes 1952).

γ) Περὶ τοῦ *μονοθεϊσμοῦ ἐν πολυθεϊσμοῖς* δύναταί τις νὰ ἐνημερωθῇ ἀπὸ τῶν ἑξῆς πραγματειῶν, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία:

G. Steindorff, Die religiöse Reform des Ägyptischen Königs Amenophis IV, ἐν: Deutsche Literaturzeitung, 1917, σελ 1463—1465.

C. F. Lehmann - Haupt, Zur Beurteilung Amenophis des IV, ἐν: Klio, 15, 1918, Σελ. 425—428.

H. Schäfer, Die Anfänge der Reformation Amenophis des IV, ἐν: Sitzungsberichte der Königlich - Preusischen Akademie der Wissenscaften zu Berlin, 1919, σελ. 477—484.

A. H. Edelkoort, Monothéisme in Assyrie, ἐν: Nieuwe theolog. Tidjschrift, 1921, σελ. 36—45.

V. Macchioro, Monoteismo e Zoroastrismo. ἐν: Bilychnis, 1921, σελ. 382—393.

Hetep en neter, Akhnaton the 'heretic' Pharao of Egypt, ἐν: Theosophish Quarterly, 19, 1921, σελ. 148—157.

K. Sethe, Beiträge zur Geschichte Amenophi's IV, ἐν: Göttingische gelehrte Nachrichten, Phil. - hist. Kl. 1921, σελ. 101—130.

H. von Glasenapp, Die Überwindung des Polytheismus in den indischen Religionen, ἐν: Deutsche Revue 1922, 47, σελ. 170—182.

E. A. W. Budge, Tutankhamen. Amenism. Atenism and Egyptian Monotheism (London 1923).

Arthur Weigall, Echnaton, König von Ägypten und seine Zeit (Basel 1923).

Pritz Gräbner, Das Weltbild der Primitiven (München 1924), σελ. 111 ἑξ., 115 ἑξ.

Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte, Bd. I (Tübingen 1925), σελ. 64—87 : Götter und Gottheit. Bd. II (ebd. 1925), σελ. 61 ἑξ., 151 ἑξ., 158, 183, 188, 345, 610.

Hugo Gressmann, Die orientalischen Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter (Berlin - Leipzig 1930), σελ. 50 ἑξ.

Josiah Royce, Monotheism, ἐν : James Hastings, Encyclapaedia of Religion and Ethics (ERE), Vol. VIII[3] (Edinburgh 1930), σελ. 817 ἑξ.

R. Pettazzoni, Monotheismus und Polytheismus, I: Religions - geschichtlich, ἐν : Die Religion in Geschichte und Gegenwart[2], hrsg. von Hermann Gunkel und Leopold Zscharnack (RGG[2]), Bd. IV (Tübingen 1930), σελ. 185 ἑξ.

G. van der Leeuw, Phänomenogie der Religion (Tübingen 1933), σελ. 145 ἑξ., 164 ἑξ.

Hermann Kees, Der Götterglaube im Alten Ägypten (Leipzig 1941), σελ. 155 ἑξ., 270 ἑξ., 366 ἑξ.

δ) Περὶ τῆς *παγκοσμίου θεανθρωπικῆς προσδοκίας* διαλαμβάνουσιν αἱ ἀκόλουθοι μονογραφίαι :

Αὐγούστου Νικολάου, Φιλοσοφικαὶ Μελέται περὶ Χριστιανισμοῦ, Τόμ. Α΄ (Ἀθῆναι, 1910), σελ. 371 ἑξ. : Καθολικαὶ παραδόσεις.

Hugo Gressmann, Der Messiasglaube in der Geschichte der Völker, ἐν : Deutscher Rundschau, 1914, 159, σελ. 396 - 415.

E. Krebs, Heiland und Erlösung. Sechs Vorträge über die Erlösungsidee im Heidentum und Christentum (Freiburg 1914).

Nathan Söderblom, Die Heilandsgestalten der Antike und der Heiland des Evangeliums, ἐν : Deutsch - Evangelisch, 1914, σελ. 449 - 479.

A. Steinmann, Die antike Heilandserwartung und die christliche Erlösungsidee, ἐν : Historisch - politische Blätter, 1914, 153, σελ. 721—736, 813—826.

E. Bourne, The Messianic Prophecy in Vergil's fourth Eclogue, ἐν : The Classical Journal, 1916, σελ. 330—400.

P. Carus, Virgils Prophecy on the Saviour's Birth (Chicago 1918).

Martin Brückner, Der sterbende und auferstehende Gottheiland in den

Orientalischen Religionen und ihr Verhältnis zum Christentum (Tübingen 1920).
J. J. Hartman, Virgilius profeet?, ἐν: Nieuw theolog. Tijdschrift 1921, σελ. 293—300.
M. J. Lagrande, Le prétendu Messianisme du Virgile, ἐν: Revue Biblique Internationale, 1922, 31, σελ. 552-572.
J. Güntert, Der Arische Weltkönig und Heiland (Halle 1923).
Joh. Leipoldt, Sterbende und auferstehende Götter (Leipzig-Erlangen 1923).
Otto Weinreich, Antike Gottmenschentum, ἐν: Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung, 2 (1926), 6, σελ. 633-651.
G. van der Leeuw, Goden en Menschen in Hellas (1927).
Alfred Jeremias, Die ausserbiblische Erlösererwartung (1927).
G. van der Leeuw, Phänomenologie der Religion (Tübingen 1933), σελ. 87 ἑξ.: Der Heiland.
Nathan Söderblom, Incarnation (Introductory), ἐν: Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE[2]), VII (Edinburhh 1940), σελ. 183 ἑξ.
Πρβλ. καὶ τῶν Alexander, Grünwedel, Waddell, Wiedemann, Barton, Jacobi, L. de la Vallée Poussin, N. Söderblom, Lloyd, Wach, Latte ἄρθρα ἐν ERE (=Encyclopaedia of Religion and Ethics) ὑπὸ τίτλῳ: Incarnation καὶ ἄρθρα: Erlöser, Erlösung, Erscheinungsformen der Gottheit, Heiland, Incarnation, Leiden, ἐν: Die Religion in Geschichte und Gegenwart[2] (Tübingen 1928), I-V.

ε) Τέλος εἰς τὸν *Ἀντιδαρβινισμὸν* ἀναφέρονται αἱ ἑξῆς ἐθνολογικοθρησκειολογικαὶ πραγματεῖαι:

G. Kraft, Der Urmensch als Schöpfer (Berlin 1922).
F. Birkner, Zum Erscheinungsbild von Adam und Eva, ἐν: Klerusblatt, 1944, 5, σελ. 155-158.
J. Kälin, Zum Problem der Menschenwerdung, ἐν: Schweizerische Rundschau, 1946.
A. Portmann, Das Ursprungsproblem, ἐν: Eranos-Jahrbuch (Zürich) 1947-1948.
Wilhelm Koppers, Der älteste Mensch und seine Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (ἴδε ἀνωτέρω), Bd. I (1951), σελ. 114 ἑξ.

Γ) Θρησκειολογία καὶ Ἱεραποστολὴ ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς.

Χάρις εἰς τἀνωτέρω σπουδαῖα καὶ ἄλλα τινὰ ἐπιτεύγματα τῆς θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης, ἡ θέσις αὐτῆς ἔναντι τῆς Θεολογίας εἶναι πλέον σαφῶς

καθωρισμένη: ἐνετάχθη αὕτη, κατ' ἄμφω αὐτῆς τοὺς κλάδους, εἰς τὰ Πανεπιστήμια ὡς ἰσότιμος πρὸς τὰς λοιπὰς Ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος, καὶ δὴ καὶ ἐν ταῖς Θεολογικαῖς αὐτῶν Σχολαῖς.

Κατ' ἀρχάς, μόλις τ.ἔ. ἀνεφάνη ὁ κλάδος, οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι δὲν ἤθελον κἂν νἀκούσωσι περὶ Θρησκειολογίας. Οἱ μυθοπλαστικοὶ ἀκροβατισμοὶ τοῦ ἀδιορθώτου ἐρασιτεχνισμοῦ καὶ ὁ θερμόαιμος ριζοσπαστισμὸς τῶν φιλελευθέρων διανοουμένων συνεῖχον τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς καὶ τοὺς σοβαροὺς ἐπιστήμονας ἐν ἀμυντικῇ στάσει ἀπολύτου καὶ περιδεοῦς ἐπιφυλάξεως ἔναντι τῆς ἀρτιφανοῦς θρησκειολογικῆς ἐπιστήμης. Ἐκεῖνοι μέν, οἱ ἐρασιτέχναι, εὐθὺς ὡς ἐγνώσθησαν εἰς Εὐρώπην κείμενα ἐκ τῆς ἄπω Ἀνατολῆς, ἰδίᾳ ἰνδικά, ὠργίασαν κυριολεκτικῶς εἰς δῆθεν ἀνακάλυψιν «παραλλήλων» πρὸς περικοπὰς τῆς Κ. Διαθήκης, ἐνισχύοντες οὕτω τὴν τάσιν τῆς ὑλιστικῆς ἐποχῆς πρὸς κατασυκοφάντησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῶν ἀπὸ νόθου καὶ ἐξεζητημένης συγκρίσεως αὐτοῦ πρὸς ἄλλα θρησκεύματα νόθων πορισμάτων, ὀπισθογραφουμένων εἰς τὴν ράχιν τῆς ἀρτιφανοῦς Θρησκειολογίας· οὗτοι δέ, οἱ δῆθεν προοδευτικοὶ ριζοσπάσται, διαλυτικὰ καὶ καταστροφικὰ στοιχεῖα, ὧν δὲν στεροῦνται ἀτυχῶς πᾶσαι αἱ ἐποχαί, εὗρον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ζητῶσι κατάργησιν τῶν θεολογικῶν Σχολῶν καὶ ὑποκατάστασιν αὐτῶν διὰ θρησκειολογικῶν. Ἀλλ', ὅτε ἡ Θρησκειολογία ἐνέκυψεν εἰς τὸ ἔργον της καὶ διέστειλεν ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ θρησκειολογικοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ, ἀνατρέψασα διὰ σοβαρᾶς κριτικῆς ἐργασίας τοὺς περὶ δῆθεν «παραλλήλων» ἰσχυρισμούς του, ἐν συνεχείᾳ δέ, διὰ τῆς κατ' ἐπιστήμην συγκρίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰ λοιπὰ θρησκεύματα, διεπίστωσε τὴν θείαν αὐτοῦ προέλευσιν, τὴν θεότητα τοῦ Ἱδρυτοῦ του, τὴν πραγματικότητα τῆς ἐν αὐτῷ θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἀληθοῦς Θεογνωσίας καὶ τὴν ἐν αὐτῷ μόνῳ ὄντως παρεχομένην λύτρωσιν, ἤτοι γεγονότα, ἅτινα ἐπικαλοῦνται μὲν τὰ ἄλλα θρησκεύματα, ἀπουσιάζουσιν ὅμως ὅλως ἀπ' αὐτῶν—ὅτε δηλ. ἡ Θρησκειολογία κατέληξεν εἰς τὰ αὐτὰ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία πορίσματα, τοῦτο ἐχαιρετίσθη ὡς «εὐτυχὲς γεγονὸς» (eine glückliche Tatsache) καὶ ἤνοιξαν αἱ πύλαι τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν ἀνεπιφύλακτοι πρὸς εἰσδοχὴν τῆς νέας Ἐπιστήμης. Ἀλλὰ καὶ ἀσχέτως τούτων, ἠκούσθησαν φωναὶ ἐπιστημόνων περιωπῆς, οἵτινες κατεδίκαζον ὡς ἀντεπιστημονικὴν καὶ ἀπαράδεκτον τὴν ἔναντι τῆς νέας Ἐπιστήμης ἐπιφύλαξιν τῶν ὑπερσυντηρητικῶν θεολόγων. Οὕτως ὁ Ὁλλανδὸς Tiele, ἐκ τῶν πρώτων ἐκπροσώπων καὶ πανεπιστημιακῶν Διδασκάλων τῆς νέας Ἐπιστήμης, ὑπεγράμμισε τὴν ἀδυναμίαν τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας νἀποδείξῃ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἄνευ προσφυγῆς εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἄλλων θρησκευμάτων· διότι αὐτὸς οὗτος ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ ἰδιοτυπίας καὶ ὑπεροχῆς προϋποτίθησι τὴν σύγκρισιν, ἄλλως εἶναι κενὸς περιεχομένου: «Πῶς δύναμαι — ἔλεγε — νἀποφαίνωμαι, ὅτι μία θρησκεία εἶναι ἀνωτέρα π α σ ῶ ν, ἐὰν δὲν γνωρίζω π ά σ α ς τὰς θρησκείας;» — ἄλλαις λέξεσι: πῶς δύναμαι νὰ συνάγω συμπέρασμα συγκριτικὸν ἄνευ συγκρίσεως; Οὕτως ἐρωτῶν, καθίστα ὁ Tiele ἔκδηλον τὴν ἀντινομίαν τῶν ὑπερσυντηρητικῶν, ἤτοι τὴν ἀντίφασιν πρὸς τοὺς ἰδίους αὐτῶν θεμελιώδεις ἰσχυρισμούς, οὓς κατέλειπον μετεώρους, ἀστηρίκτους, ἀναποδείκτους. Ἐὰν ὁ Χριστιανισμὸς ἦναι οἷος εἶναι, οὐδὲν ἔχει νὰ πτοηθῇ ἢ ἀπολέσῃ ἐκ τῆς συγκρίσεως, ἣν ὀφείλει μὴ μόνον νὰ μὴ

ἀποφεύγῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ προκαλῇ. Ὁ φοβούμενος τὴν σύγκρισιν, ἐλέγχεται ἐστερημένος πίστεως. Τὸ δίλημμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔθεσε τοὺς διώκτας τοῦ Παύλου Ἰουδαίους ὁ νομοδιδάσκαλος Γαμαλιήλ (1), ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα (2). Τὴν ὀρθότητα τῆς θέσεως ταύτης ἀπέδειξεν ἡ ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ θριαμβικὴ κατίσχυσις τῆς νέας θρησκείας ἔναντι τῶν ἀρχαίων θρησκευμάτων καὶ ἡ διὰ τῶν Χριστιανικῶν ἀξιῶν ἀνάπλασις τῶν ἀνθρώπων εἰς τέκνα φωτόμορφα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀθρησκειολόγητος θεολόγος δὲν δύναται νὰ ἐργασθῇ, νὰ νοηθῇ καὶ νὰ ἐπιβληθῇ σήμερον, ἱεραπόστολος δὲ ἀθρησκειολόγητος θὰ ἐτέλει ἐν πλήρει ἀδυναμίᾳ νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἀποστολήν του. Ἡ *Ἱεραποστολικὴ Ἐπιστήμη* (Science de la Mission, Science of Mission, Missionswissenschaft) εἶναι ὀργανικῶς συνηρτημένη μετὰ τῆς θρησκειολογίας (3). Ὁ Ἱεραπόστολος ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὴν ἱστορίαν, τὸν πολιτισμὸν καὶ τὸ θρήσκευμα τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ λαοῦ, παρ' ᾧ θὰ ζήσῃ καὶ θὰ ἐργασθῇ· ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, τῆς λατρείας, τῆς Ἠθικῆς, τῆς θρησκευτικῆς ἐν γένει ζωῆς καὶ ψυχοσυνθέσεως τοῦ λαοῦ, πρὸς τὰ ὁποῖα δύναται νὰ προσαρμόσῃ ἀβιάστως τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ὥστε νὰ παροχετευθῇ αὕτη χωρὶς νὰ προκαλέσῃ ἀντίδρασιν. Τὰ σημεῖα ταῦτα, καλούμενα διὰ τοῦτο «σημεῖα ἐπαφῆς», εἶναι φαινομενικῶς πλησιέστερα πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν—εἶναι αἱ ἀκτῖνες τοῦ θείου φωτός, δι' ὧν ἡ διακυβερνῶσα τὸν κόσμον θεία Πρόνοια προπαρασκευάζει τὰ ἔθνη εἰς Χριστὸν—εἶναι τὰ κατὰ τοὺς στοϊκοὺς καὶ τὸν Ἰουστῖνον σπέρματα τοῦ θείου Λόγου, ὑποτυπώσεις τῆς θείας Ἀληθείας, αἵτινες καὶ ἅτινα προσφέρονται μόναι καὶ μόνα των καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ὡς προσλαμβάνουσαι παραστάσεις, ὡς γέφυραι προσβάσεως τῆς νέας θρησκείας πρὸς τὴν τέως, ὡς συνδετικοὶ κρῖκοι, ὡς σημεῖα ἀγκιστρώσεως τοῦ νέου πρὸς τὸ παλαιόν. Ἄνευ γνώσεως τῶν σημείων τούτων καὶ τῆς θρησκευτικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ νοοτροπίας τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ λαοῦ, ὁ ἱεραπόστολος δὲν δύναται κἂν νὰ ζήσῃ παρ' αὐτῷ. Ἐὰν ἐμφανίσῃ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς τὴν ἀλήθειαν καὶ χαρακτηρίσῃ τὴν ἐξωχριστιανικὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ, εἰς ὃν ἐστάλη, ὡς ψεῦδος, θὰ φύγῃ κακὸς κακῶς καὶ ἄπρακτος, χωρὶς νὰ μείνῃ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀζημίωτος ἐκ τούτου. Ἀπαιτεῖται περίνοια περὶ τὴν ἱεραποστολικὴν τακτικήν, τυπικὸν ὑπόδειγμα τῆς ὁποίας ἔδοσεν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος

---

1. Πράξ. 5,38 - 39: «Ἐὰν ᾖ *ἐξ ἀνθρώπων* ἡ βουλὴ αὕτη ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, καταλυθήσεται· εἰ δὲ *ἐκ Θεοῦ* ἐστιν, οὐ δύνασθε καταλῦσαι αὐτό, μήποτε καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε».

2. Περὶ τῶν ἀνωτέρω ἔπιθι: *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου*, Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ (Ἀθῆναι 1938), σελ. 75, 110 ἑξ., 126 ἑξ.

3. Αὐτόθι, σελ. 160 ἑξ. Πρβλ. καὶ *H. Frick*, Allgemeine Religionswissenschaft und Missionskunde in ihrer organischen Verbundenheit, ἐν: Theologische Blätter 32 (1922), σελ. 97 - 103.

ἐν Ἀθήναις, ἐπαινέσας μὲν τὴν Ἑλληνικὴν εὐσέβειαν, ἀγκιστρωθεὶς δ' εἰς τὸ κορυφαῖον «σημεῖον ἐπαφῆς», ὃ ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία προσέφερεν ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν: εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Ἀγνώστου Θεοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ Ἀποστόλου ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς εἰδωλολατρείας (1).

Ταῦτα πάντα ἀρκείτωσαν πρὸς ἀπόδειξιν τῆς θέσεως, ὅτι τόσον ὁ Θεολόγος, ὅσον καὶ ὁ Ἱεραπόστολος δὲν δύνανται νὰ ἐπιτελέσωσι τὴν ἀποστολήν των μηδὲ κἂν νὰ ἐκκινήσωσι πρὸς αὐτὴν ἄνευ θρησκειολογικοῦ καταρτισμοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ σήμερον ἓν τῶν κυρίων μελημάτων τῶν θεολογικῶν Σχολῶν.

6. Κατὰ στατιστικὴν τοῦ 1930, εἰς 73 Πανεπιστήμια καὶ 20 ἰσοτίμους ἀνωτάτας Σχολάς, Σεμινάρια καὶ Κολλέγια 21 Κρατῶν, ἐν οἷς μόνον τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον δὲν συγκατηριθμεῖτο ἀκόμη τότε (2), ἐλειτούργουν 156 ἕδραι θρησκειολογικαὶ καὶ εἰδικώτερον: 123 τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ 33 τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς Ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Ἐκ τῶν 123 τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων αἱ 80 ἐλειτούργουν εἰς θεολογικὰς Σχολάς, ἐξ ὧν αἱ 53 εἰς Προτεσταντικάς, 32 εἰς Καθολικὰς καὶ 6 εἰς Ὀρθοδόξους. Δὲν ὑπάρχει οὔτε Καθολικὴ οὔτε Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Σχολὴ ἄνευ μιᾶς τοὐλάχιστον ἕδρας τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων. Εἰς ὅσα Πανεπιστήμια δὲν ὑπάρχει Θεολογικὴ Σχολή, ἡ θρησκειολογικὴ ἕδρα φιλοξενεῖται ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ (3).

7. Σήμερον, ἤτοι 22 ἔτη προόδου ἀπὸ τῆς στατιστικῆς ἐκείνης, ἡ εἰς ἕδρας θρησκειολογικὴ ἐκπροσώπησις εἰς τὰ Πανεπιστήμια καὶ τὰς Ἀνωτάτας Σχολὰς εἶναι πλουσιωτέρα. Δὲν ἔχω μὲν ὑπ' ὄψει μου συνολικὴν στατιστικὴν μεταπολεμικήν, πρόσφατον, ἀλλ' ἡ δι' ἀλληλογραφίας ἐπαφή μου πρὸς τὰ Πανεπιστήμια καὶ τὰς ἀνωτάτας Σχολὰς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς, τινῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἔχω τοὺς ὀργανισμοὺς καὶ τὰ προγράμματα, παρουσιάζει ἀνάγλυφον τὴν πρόοδον.

Ἀρκεῖ νἀναφέρω ἓν μόνον παράδειγμα:

Εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βοστώνης *κατὰ τὸ πρῶτον ἑξάμηνον* διδάσκονται 12 ὥρας ἑβδομαδιαίως «Ἱεραποστολὴν καὶ θρησκεύματα τοῦ κόσμου», κατανενεμημένας ὡς ἑξῆς:

Χριστιανικὴ Ἱεραποστολή, ὧραι 4 ἐπὶ τῶν ἑξῆς προβλημάτων: Τί προσφέρει ὁ Χριστιανισμὸς εἰς μὴ χριστιανικὰς χώρας; Ἡ μοναδικότης τοῦ

---

1. Πρβλ. Ἱερὸν Χρυσόστομον, παρὰ Migne, ΕΠ, 51, σελ. 72 ἑξ.

2. Τὴν θέσιν τῆς ἡμετέρας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Θεολογικῆς Σχολῆς ἔναντι τῆς θρησκειολογικῆς ἐπιστήμης ἐξεθέσαμεν ἀλλαχοῦ: *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* ἔνθ' ἀν., σελ. 86-110.

3. *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου,* Ἡ Θρησκειολογία καὶ αἱ Θεολογικαὶ Σχολαὶ (Ἀθῆναι 1948).

Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει. Εὐχέρειαι καὶ κωλύματα τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Χριστιανικαὶ ἱεραποστολαὶ καὶ ἡ ἰθαγενὴς Ἐκκλησία. Ἡ θέσις τῶν Ἱεραποστολῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ ἔργῳ τῆς δημιουργίας ἑνὸς καλυτέρου κόσμου ἐν τοῖς κοινωνικῷ, οἰκονομικῷ, πολιτικῷ καὶ πολιτιστικῷ πεδίοις. Ἀρχαὶ (ἀξιώματα) καὶ προγράμματα χριστιανικῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς κοινωνίας (ὧραι 2).

Φροντιστήριον : ὧραι 2.

Θρησκεύματα, ὧραι 8, ἤτοι :

Ζῶσαι θρησκεῖαι ἐν τῇ Ἀνατολῇ: ἡ πρόοδος τοῦ Ζωροαστρισμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ (ὧραι 2). Ἰνδικὰ θρησκεύματα: Χινδουϊσμός, Τζαϊνισμός, Βουδδισμὸς (ὧραι 2) = Ὧραι 4.

Ἡ θρησκειακὴ Γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς: Ζωροαστρική, Χινδουϊστική, Βουδδιστική, Σιντοϊστική, Ἰσλαμικὴ (ὧραι 2),

Φροντιστήριον: ὧραι 2.

Τὸ *δεύτερον ἑξάμηνον* περιλαμβάνει τοὺς ἑξῆς κύκλους (ὧραι 12):

Προβλήματα τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ μὴ χριστιανικῶν χωρῶν (ὧραι 2), ἤτοι: Μέθοδοι καὶ Τεχνικὴ παρουσιάσεως καὶ προσφορᾶς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ ἀξιώσεις μιᾶς ἐθνικῆς, ὡς καὶ μιᾶς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Αὐθυποστήριξις, αὐτοδιοίκησις καὶ αὐτοπροπαγάνδα τῶν νέων Ἐκκλησιῶν. Αἱ αἱρέσεις καὶ ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας. Χριστιανισμὸς καὶ ἰθαγενὴς πολιτισμός. Ἀλλαγὴ θρησκείας καὶ προσηλυτισμός. Χριστιανικαὶ μαζικαὶ κινήσεις καὶ ὁμαδικὴ ἀλλαγὴ θρησκείας. Προσωπικὸς εὐαγγελισμός. Ὑποχρεωτικὰ βιβλία εἰς χριστιανικὰς σχολάς. Γάμος πιστῶν καὶ ἀπίστων κ. ἄ.

Φροντιστήριον: ὧραι 2.

Θρησκεύματα (ὧραι 6).

Ζῶσαι θρησκεῖαι ἐν τῇ Ἀνατολῇ: Βουδδισμὸς ἔξω τῶν Ἰνδιῶν, Ταοϊσμός, Κομφουκιανισμός, Σιντοϊσμὸς (ὧραι 2).

Σπουδὴ πρωτοτύπων τινῶν κειμένων ἐκ τῶν Ἀναλέκτων τοῦ Κομφουκίου, τῶν Νόμων Μανού, τῆς Ἀρθασάστρα τοῦ Καουτίλυα καὶ τοῦ Κορανίου (ὧραι 2).

Διδασκαλίαι πνευματικῶν ἡγετῶν: Ραμπιναδρὰθ Ταγκόρ, Μαχάτμα Γκάνδι (ἡ ζωή, τὸ ἔργον καὶ ἡ ἐπιρροή του ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς σχέσεις Χινδοϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ) ὧραι 2.

Φροντιστήριον: ὧραι 2.

—Ἐννοεῖται ὅτι κατ' ἔτος διδάσκονται καὶ ἄλλα θρησκεύματα μέχρι συμπληρώσεως τοῦ κύκλου τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων.

Τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα ἑνὸς μόνον Πανεπιστημίου ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ τὸ σύγχρονον θρησκειολογικὸν ἐνδιαφέρον τῶν Ἀνωτάτων πνευματικῶν Ἱδρυμάτων καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς συντελουμένην εὐρυτάτην θρησκειολογικὴν καὶ ἱεραποστολικὴν κατάρτισιν.

Δ) Σύγχρονος βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις

8. Ἡ θρησκειολογία ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον αὐτῆς, ἤτοι ἐπεξεργάζεται τὸ ἀπροσμέτρητον ὑλικὸν τοῦ ἀπεράντου πεδίου αὐτῆς κυρίως μὲν διὰ *μονο-*

γραφιῶν, ἤτοι πραγματειῶν ἀφιερουμένων εἰς ἐπὶ μέρους θέματα, ἀλλὰ καὶ διὰ *συλλογικῶν ἔργων*, παρεχόντων συνολικὴν εἰκόνα τοῦ περιεχομένου τοῦ κλάδου, καὶ διὰ *συνεδρίων*, εἰς ἃ προσάγονται ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι θρησκειολογικαὶ ἀνακοινώσεις ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε προόδων τῆς Ἐπιστήμης.

α) Βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῆς ὅλης ἀπὸ 40 ετίας θρησκειολογικῆς κινήσεως παρέχουσιν: ἡ *πληροφοριακὴ συλλογὴ* τοῦ Carl Clemen διὰ τὰ ἔτη 1914 - 1923 (1) καὶ τὰ ἑξῆς *θρησκειολογικὰ περιοδικά:*

Archiv für Religionswissenschaft (und Missionswissenschaft) 1941.
Beiträge zur Religionswissenschaft.
Beiträge zur Religionsgeschichte des Altertums.
Zeitschrift für vergleichende Religionswissenschaft.
Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft.
Christentum und Wissenschaft.
Theologische Literaturzeitung.
Orientalische Literaturzeitung.
Deutsche Literaturzeitung.
Theologische Zeitschrift.
Theologie der Gegenwart.
Zeitschrift für Religions - und Geistesgeschichte.
Revue de l'histoire des Religions.
Revue d'histoire et de philosophie religieuses.
Recherches de science religieuses.
Revue des Religions.
Études sur l'origine et le développement de la vie religieuse.
The international Revew of Missions.
Journal of Religion.
Studi e materiali di Storia delle Religioni.
Religio.

β) Συλλογικὰ ἔργα.

Πλὴν τοῦ κλασσικοῦ διτόμου ἔργου τοῦ Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte[4], Bde I - II (Tübingen 1928) καὶ τῶν παλαιοτέρων ἐπιτόμων ἐγχειριδίων τῶν Nathan Söderblom, Tiele - Söderbloms Kompendium der Religionsgeschichte[5] (Berlin 1920) καὶ γαλλιστί: Manuel d'histoire des religions (Paris 1925). Robert Ernest Hume, The World's living Religions (Edinburgh 1924). Carl Clemen, Die Re-

1. Εἰς πέντε διπλᾶ τεύχη: Religionsgeschichtliche Bibliographie, hrsg. von *Carl Clemen* (Leipzig — Berlin) Jhrg. I/II (1914 - 15) 1917. — III/IV (1916 - 17) 1918.—V/VI (1918 - 19) 1920.—VII/VIII (1920 - 21) 1922.—IX/X (1922 - 23) 1925.

ligionen der Erde (München 1927). Anton Anwander, Die Religionen der Menschheit (Freiburg 1927,[2] 1949), τῆς μνημειώδους 12 τόμου θρησκειολογικῆς ἐπιστημονικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ James Hastings, Encyclopædia of Religion and Ethics, Vol. I-XII καὶ Vol. XIII: Index (Εὑρετήριον), Edinburgh 1908,[2] 1925, τοῦ μεγάλου πεντατόμου θρησκειολογικοῦ Λεξικοῦ: Die Religion in Geschichte und Gegenwart [2] (Tübingen 1928), Bde I-V καὶ τοῦ εἰκονογραφημένου θρησκειολογικοῦ Ἄτλαντος τοῦ Hans Haas, Bilderatlas zur Religionsgeschichte, I-XX (Leipzig-Erlangen 1923-1935), τὰ ἐκ τῶν νεωτάτων συλλογικῶν ἔργων ἀξιολογώτερα εἶναι:

ἡ μεγάλη (σχ. 2ον) *τετράτομος* εἰκονογραφημένη: Γενικὴ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων: Histoire générale des Religions (sous la direction de M. M. Maxime Gorge et Raoul Mortier) Paris 1944-48,

ἡ τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς Ἐπιστήμης συστηματικῶς καὶ μετὰ πλήρους βιβλιογραφικοῦ ὁπλισμοῦ ἐκτιθεῖσα *τρίτομος* Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων: Christus und die Religionen der Erde. Handbuch der Religionsgeschichte, hrsg. von Univ. Prof. D. Dr Franz König (Freiburg 1951). Ταύτης ὁ I τόμος ἀφιεροῦται εἰς τὰ γενικὰ θρησκειακὰ προβλήματα καὶ τὰ τῆς προϊστορικῆς θρησκευτικότητος (Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ θρησκεία — Ἡ ἱστορικὴ σκέψις ἐν τῇ Ἐθνολογίᾳ καὶ τῇ Θρησκειολογίᾳ — Ὁ παλαιότατος ἄνθρωπος καὶ ἡ θρησκεία του — Ἡ θρησκεία τῆς προϊνδογερμανικῆς Εὐρώπης — Ἡ θρησκεία τῶν πρωτογόνων); ὁ II εἰς τὰ θρησκεύματα τῶν ἀρχαίων λαῶν καὶ πολιτισμῶν (Εὐρώπης, Ἀσίας, Ἀφρικῆς καὶ προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς) καὶ ὁ III εἰς τὰ σημερινὰ ἐξωχριστιανικὰ θρησκεύματα καὶ τὸν Χριστιανισμόν· καὶ

αἱ *ἐπίτομοι Ἱστορίαι τῶν θρησκευμάτων* τῶν:

Félicien Challaye, Petite histoire des grandes religions [2] (Paris 1947).
Anton Anwander, Die Religionen der Menshheit [2] (Freiburg 1949).
Mircea Eliade, Traité d'histoire des religions (Paris 1949).
John Murphy, Origine et histoire des religions (Paris 1951).
A. Bouquet, Comparative Religion [3] (Cambridge 1951).

γ) Αἱ νεώτεραι τῶν ἀξιολόγων θρησκειολογικῶν **μονογραφιῶν** εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. *Εἰσαγωγὴ καὶ γενικὰ ζητήματα*

H. Pinard de la Boullaye, S.J., L'étude comparée des religions, I: Son histoire dans le monde occidental. II: Ses méthodes [5] (Paris 1929).
E. O. James, Comparative Religion (London 1938).
G. van der Leeuw, Religion in Essence and Manifestation (London 1938).

H. Kraemer, The Christian Message in a non-Christian World (Edinburgh 1938).
W. E. Hocking, Living Religions and a World Faith (New York 1940).
E. S. Brightman, A Philosophy of Religion (New York 1940).
E. Hirschmann, Phaenomenologie der Religion (Würzburg 1940).
F. L. Parrish, Thr Classification of Religions (Scottsdale 1941).
H. E. Christy, Living Religions and a World Faith (New York 1942).
C. W. Morris, Paths of Life: Preface to a World Religion (New York 1942).
Eugue W. Lyman, Religion and the issues of life (New York 1943).
René Dussaud, Introduction à l'histoire des religions, ἐν: Jacques Vandier, La religion Êgyptienne (Paris 1944), σελ. V-XVI.
H. Ch Puech, Bibliographie Générale (Γενικὴ θρησκειολογικὴ βιβλιογραφία 1881—1944), ἐν: Jacques Vandier, ἔνθ' ἀν., σελ. XVII-XLIII.
Joachim Wach, The place of the History of Religions in the Study of Theology, ἐν: The Journal of Religion (Chicago), XXVII, 3 (July 1947), σελ. 159 a-b.
William A. Christian, God and the World, ἐν: The Journal of Religion, XXVIII, 4 (October 1948), σελ. 255—262.
Gustav Mensching, Die Religionen und die Welt (Bonn 1949).
Raffaele Pettazzoni, Die Wahrheit des Mythos (=«Paideuma», Mitteilungen zur Kulturkunde, Bd. IV) 1950.
E. O. James, La fonction sociale de la religion. Études comparées (Paris 1950), ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ: The Social Function of Religion (London 1950).
Jean Przyluski, La grande Déesse. Introduction à l' étude comparative des religions (Paris 1950).
Fritz Bammel, Das heilige Mahl im Glauben der Völker (Gütersloh 1950).
Raffaele Pettazzoni, La formation du monothéisme (Bruxelles 1950).
C. J. Bleeker, La Structure de la Religion (Paris 1951).
Henri Frankfort, La Royauté et les Dieux (Paris 1951).
Gustav Mensching, Sociologie religieuse. Le rôle de la Religion dans les relations communautaires des humains (Paris 1951).
Forell - Frick - Heiler, Religionswissenschaft in neuer Schicht. Drei Reden über Rudolf Ottos Pesönlichkeit und Werk (Marburg 1951).
R. Franz Merkel, Zur Religionsforschung der Aufklärungszeit (Tübingen 1951).
Franz König, Der Mensch und die Religion, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I (1951), σελ. 75-110.

Καθηγητοῦ *Νικολάου Ἰ. Λούβαρι*, Ἡ Ψυχολογία τῆς θρησκείας καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν Θεολογίαν, ἐν: «Θεολογίᾳ», κγ′ (1952), α′, σελ. 32 - 63, β′ σελ. 191 - 203.
Léonidas J. Philippidis, Monothéisme primordial (Athènes 1952).

2. Θρησκεύματα πρωτογόνων.

Hans Dahne, Das vorgeschichtliche Europa (Bielefeld - Leipzig 1938).
Kurt Breysig, Die Geschichte der Menschheit, Bd. I: Die Anfänge der Menschheit (1936). II: Völker ewiger Urzeit (1939) Berlin.
Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου: Τοτεμισμὸς καὶ ζωολατρεία (Ἀλεξάνδρεια 1945).
Karl Heinz Ratschow, Magie und Religion (Gütersloh) 1947.
Geoffrey Parrinder, Westafrican Religion (London) — καὶ γαλλιστί: La Religion en Afrique Occidentale (Paris 1950).
Christine Garnier et Jean Fralon, Le Fétichisme en Afrique noire (Togo - Cameroun) Paris 1951.
Dominik Joseph Wölfel, Die Religionen der vorindogermanishen Europa, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (1951), I, σελ. 161—537.
Paul Schebesta, Die Religionen der Primitiven, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), I., σελ. 539—674.
Wilhelm Koppers, Der älteste Mensch und seine Religion, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), 1951, I, σελ. 11—160.

3. Θρησκεύματα λαῶν προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς

J. Erich Thomson, La civilisation Aztèque (Paris 1934).
Paul Radin, Histoire de la civilisation Indienne (Paris 1935).
Francisco de Avila, Dämonen und Zauber im Inkareich (=Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und Völkerkunde, hrsg. von Albert Herrmann, Bd. 4) Leipzig 1939.
George C. Vaillant, The Aztecs of Mexico (Bungay 1944).
W. Jos. de Gruyter. A new Approach to Maya Hieroglyphs (Amsterdam 1946).
Franz Hampl, Die Religion der Mexikaner, Maya und Peruaner, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, I, σελ. 751—784.

Θρησκεύματα λαῶν τῆς ἄπω Ἀνατολῆς
4. Ἰαπωνία

D. C. Holtom, Modern Japan and Shinto Nationalism: A Study of Present-Day Trends in Japanese Religions (Chicago 1947).
Victor Chklovsky, Le Voyage de Marco Polo (Paris 1948).

F. K. Numazawa, Die Religionen Japans, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 393—436.

5. *Κίνα*

Chester S. Miao, Christian Voices in China (New York 1948).

Lin Yutang, La Sagesse de Confucius (=Orient 18) Paris Neuchâtel 1949.

M. Eder, Die Religionen der Chinesen, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 319—374.

O. Grafft, Abriss der Religionsgeschichte Koreas, ἐν: Christus κλπ. III, σελ. 355—392

6. *Ἰνδίαι καὶ Θιβὲτ*

— Γενικῶς περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἰνδιῶν:

Louis Renou-Jean Filliozat, L' Inde classique (Manuel des études indiennes), I (Paris 1947).

Louis Renou, Anthologie Sanskrite. Textes de l' Inde ancienne traduits du Sanskeit (Paris 1947).

H. von Glasenapp, Die Philosophie der Inder. Eine Einführung in ihre Geschichte und ihre Lehren (Leipzig 1949), γαλλιστί: La philosophie Indienne. Initiation à son histoire et à ses doctrines (Paris 1951).

Wilhelm Koppers, Das Schicksal des Gottesgedankens in den Religionen Indiens, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, II (1951), σελ. 665—698.

Wilhelm Havers, Die Religion der Urindogermanen in Lichte der Sprache, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), II, σελ. 697—750.

Constantin Regamey, Die Religionen Indiens, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 73—228.

— Εἰς τὰς Οὐπανισάδας, τὴν μυστικὴν φιλοσοφίαν καὶ δογματικὴν [1] τοῦ Βραχμανισμοῦ, ἀφιεροῦνται αἱ ἐργασίαι τῶν:

Swami Prabhavananda — Frederick Manchester, The Upanishads: Breath of the Eternal (Hollywood 1948).

Shri Autobindo, Trois Upanishads (Isha, Kena, Mundaka) [1], Paris 1949.

1. Πρὸς πλήρη ἐνημέρωσιν εἰς τὴν περὶ θλίψεως καὶ λυτρώσεως διδασκαλίαν τοῦ Βραχμανισμοῦ παραπέμπομεν εἰς τὴν πραγματείαν: *Λεωνίδου Ἰωάν. Φιλιππίδου*, Ἡ περὶ θλίψεως καὶ λυτρώσεως θεωρία τῆς Βεδάντα, τῆς δογματικῆς τοῦ Ἰνδικοῦ Βραχμανισμοῦ (Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ) Ἀθῆναι 1934. Τοῦ ἔργου προτάσσεται «Εἰσαγωγὴ» περὶ τῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐκδηλώσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἰνδῶν, ἐπιτάσσονται δὲ «κριτικαὶ παρατηρήσεις» μετὰ συγκρίσεως πρὸς ἀναλόγους πνευματικὰς ἐκδηλώσεις ἄλλων λαῶν.

— Εἰς τὸ σύστημα Γιόγκα (Yoga), τὸ περιλαμβάνον τοὺς κανόνας σωματικῶν ἀσκήσεων πρὸς πνευματικὴν αὐτοσυγκέντρωσιν, ἐνδοστρέφειαν καὶ ἐξαΰλωσιν, ἀφιεροῦντοι αἱ ἑξῆς νεώτεραι ἐργασίαι:

Swami Vivekananda, Jnana—Yoga (Paris 1936).
Τοῦ αὐτοῦ, Les Yogas pratiques (Karma, Bhakti, Râja) Paris 1939.
Swami Yatiswarananda-Jean Herbert, Les Yogas Hindous et autres études (Paris 1950).
Shri Autobindo, Le guide du Yoga (Paris 1951).
Alain Danielou, Yoga (Méthode et Réintégration) Paris 1951.

— Εἰς τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βούδδα ἀφιεροῦνται αἱ ἑξῆς ἐκ τῶν νεωτάτων ἐργασιῶν:

A. Foucher, La vie de Bouddha d'après les textes et les monuments de l'Inde (Paris 1949).
Bikkhu Jagdish Kasyara, Le Dhamma du Buddha (Paris 1951).

Εἰς τὸν Βουδδισμόν:

Gabriel Gobron, Histoire du Gaodaïsme (Paris 1948).
E. J. Thomas, Les écrits primitifs du Bouddhisme (Paris 1951).
Constantin Regamy, Der Buddhismus Indiens, ἐν: Christus und die Religionen der Erde (1951), III, σελ. 229-304.

— Εἰς τὸν Χινδουϊσμὸν καὶ τὴν Βαγκαβαδγκιτά:

Shri Autobindo, La Bhagavad-Cîtâ (Paris 1942).
R. Guénon, Introduction to the Study of the Hindu Doctrines (London 1945).
S. Radharishnan, The Bhagavadgita[2] (London 1949).
Jean Herbert, La vie future dans l'Hindouisme (Paris 1950).
Jean Herbert, L'enseignement de Ramakrishna (Paris 1951).

Εἰς τὸν Χινδουϊσμὸν καὶ Βουδδισμόν:

Ananda K. Coomaraswamy, Hinduism and Buddhism - γαλλιστί: Hindouisme et Bouddhisme (Paris 1949).

— Εἰς τὸ Θιβὲτ καὶ τὸν Λαμαϊσμόν:

A. David-Neel, Initiations lamaïques (Paris 1947).
Constantin Regamy, Die Religion Tibets, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 305-328.

— Εἰς προβλήματα τῆς ἐν Ἰνδίαις Χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς:

E. L. Wenger, The Problem of Truth in Religion: Prolegomenon to an Indian Christian Theology, ἐν: Studies in History and Religion, presented to Dr Wheeler Robinson (London 1942).

— Εἰς τὴν Θεοσοφίαν:

A. Tanon, Théosophie et Science (Paris 1948).

7. *Αἰγυπτιακὴ θρησκεία.*

Hermann Kees, Der Götterglaube im Alten Ägypten (Leipzig 1941).
Jacques Vandier, La Religion Égyptienne (Paris 1944).
Aziz Morcos Mansour, The great Temple of Isis at Philae (Anas el-Wugud) Cairo 1945.
Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου, Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου: Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος (Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν: Πρακτικά, ἔτος 1944, τόμ. 19, συνεδρία 16]17 Ἰουνίου 1944) Ἀθῆναι 1948.
Jean Capart, Tout-Ankh-Amon[2] (Bruxelles 1950).
Hermann Junker, Die Religion der Ägypter, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), σελ. 565-606.
καὶ τὸ πρόσφατον συλλογικὸν ἔργον:
Hans Bonnet, Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte (μετὰ 199 εἰκόνων) Frankfurt a. M. 1952.

8. *Χεττῖται.*

G. Contenau, La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitani (Paris 1948).

9. *Ἰράν.*

Franz König, Die Religion des Zarathustra, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), II (1951), σελ. 607-664.
A, Ch. Puech, Die Religion des Mani, αὐτόθι II, σελ. 499-565.
Clèment Huart-Louis Delaporte, L'Iran antique Elam et Perse et la civilisation iranienne[2] (Paris 1943).

10. *Ἀνατολικοὶ Σημῖται.*

Nikolaus Schneider, Die Religion de Sumerer und Akkader, ἐν: Christus κλπ. (ἴδ. ἀνωτέρω), II (1951), σελ. 283-440.
F. M. Th. de Liagre Böhl, Die Religion der Babylonier une Assyrer, αὐτόθι II (1951) σελ. 441-498.

11. *Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἑλληνορρωμαϊκή.*

Hugo Gressmann, Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter (Berlin-Leipzig 1930).
Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Der Glaube der Hellenen, I-II (Berlin 1931-32).
Δ. Ν. Γουδῆ, Τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν (Ἀθῆναι 1937).

Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου, Θεία Πρόνοια καὶ Μοῖρα ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (Ἀθῆναι 1939).

Maatin P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion (= Handbuch der Altertumswissenschaft, hrsg. von Walter Otto - München, V. Abt., 2. Teil) Bde I (1941). II (1950).

Jean Mallinger, Pythagore et les mystères (Paris 1944).

Thassilo de Scheffer, Mystères et oracles hélléniques (Paris 1943).

Olivier Reverdin, La Religion de la Cité Platonicienne (Paris 1945).

Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη, Γλῶσσα καὶ λατρεία (Ἀθῆναι 1948).

Raffaele Pettazzoni, La figura mostruosa del Tempo nelle religione mitriaca (Academia Nationale dei Lincei, 1949, 15; In Memoria di Franz Cumont) Roma 1950.

H. Jeanmaire, Dionysos. Histoire du culte de Bacchus (Paris 1951).

M. J. Vermaseren, De Mithrasdienst in Rome (The Cult of Mithras in Rom with a Summary in English) Nijmegen 1951.

Karl Prümm, Die Religion der Griechen, ἐν: Christus und die Religionen der Erde, II (1951), σελ. 169 - 244.

Th. Corbishley, Die Religion der Römer, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω) II (1941), σελ. 141 - 168.

12. *Γερμανικὴ θρησκεία.*

A. Closs, Die Religion der Germanen in ethnologischer Schicht, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ανωτέρω), II (1951), σελ. 267 - 366.

13. *Σλαβικὴ θρησκεία.*

L. Sadnik, Die Religion der Slawen. ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), II (1951), σελ. 367 - 382.

14 - 15. *Ἰουδαϊσμὸς - Χριστιανισμός.*

Ch. Guignebert, Le monde Juif vers le temps de Jésus (L'évolution de l'huuanité, XVIII bis) Paris 1950.

Édouard Langton, La démonologie. Étude de la doctrine juive et chrétienne. Son origine et son développement (Paris 1951).

J. Schildenberger. Die Religion des Alten Testaments, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 439 - 522.

J. Bonsirven, Das Judentum Palästinas zur Zeit Christi, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), 523 - 546.

G. Bardy, Die Religion Jesu, ἐν: Christus κλπ (ἴδε ἀνωτέρω), III (1951), σελ. 547—642.

J. Kasper, Die orientalische Christenheit, Αὐτόθι, III, σελ. 643—730.

Franz König, Das Christentum und die Weltreligionen, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III, σελ. 731—776.

16. Ἰσλὰμ

Mohammed Essad Bey, Mahomet (571—632) Paris 1948.
Joachim Wach, Spiritual Teachings in Islam. A Study., ἐν: The Journal of Religion, XXVIII, 4, Oct. 1948, σελ. 263—280.
Mahomet le Coran (tr. Édouard Montet) Paris 1949.
M. A. Draz, Initiation au Koran (Paris 1951).
Τοῦ αὐτοῦ, La Morale du Koran (Paris 1951).
H. L. Gottschalk, Der Islam, ἐν: Christus κλπ. (ἴδε ἀνωτέρω), III, (1951), σελ. 3—72.

Ε) Συνέδρια.

1. Διὰ τῶν συνεδρίων πραγματοποιεῖται προσωπικὴ ἐπικοινωνία τῶν ἐκπροσώπων τοῦ κλάδου θρησκειολόγων τοῦ κόσμου, ἤτοι θρησκειοϊστορικῶν, θρησκειοφιλοσόφων, θρησκειοψυχολόγων καὶ θρησκειολογούντων ἐπιστημόνων συγγενῶν κλάδων, ἰδιαίτατα βιβλικῶν (Π. καὶ Κ. Διαθήκης). Αἱ διὰ τὰ Συνέδρια ἐπιφυλασσόμεναι ὑπὸ τούτων ἀνακοινώσεις ἐπὶ φλεγόντων θρησκειολογικῶν θεμάτων, ἰδιαίτατα δὲ ἡ προσωπικὴ γνωριμία καὶ αἱ ἀπὸ ταύτης πληροφορίαι τῶν μελῶν παρ' ἀλλήλων περὶ τῆς ἐν ταῖς χώραις αὐτῶν θρησκειολογικῆς κινήσεως ἀποτελοῦσιν ἀπροσμετρήτου σημασίας ἀναζωπύρωσιν τοῦ θρησκειολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καί, συνεπῶς, σπουδαῖον κίνητρον πρὸς περαιτέρω προόδους.

2. Ἀπὸ τοῦ 1893 καὶ ἑξῆς συνεκροτήθησαν διεθνῆ θρησκειολογικὰ συνέδρια μετὰ μακρῶν ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἑξῆς διαλειμμάτων [1], λόγῳ τῶν διεθνῶν περιπλοκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιφέρουσι καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως τὴν ἐπίσχεσιν.

3. Τὸ πρῶτον σύγχρονον, ἤτοι μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, θρησκειολογικὸν Συνέδριον (VII διεθνές), συνεκροτήθη *ἐν Μαρβούργῳ* (28 Αὐγούστου — 1 Σεπτεμβρίου 1950), συμπεσὸν μετὰ τοῦ Γερμανικοῦ Συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν, ἐν συνεχείᾳ δὲ συνῆλθεν ὡς εἰδικὸν Συνέδριον τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων *ἐν Ἄμστερδαμ* (4—9 Σεπτεμβρίου 1950) ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης τῶν Κάτω Χωρῶν. Τὸ Συνέδριον τοῦτο χαρακτηρίζει φλογερὸς ζῆλος τῶν ἐξ ὅλου τοῦ κόσμου ἐκπροσώπων του, κατόπιν μακρᾶς διακοπῆς ἐκ σκληρῶν πολεμικῶν καὶ μεταπολεμικῶν δοκιμασιῶν, καὶ λῆψις ἀποφάσεων πρὸς ὀργάνωσιν συνεχοῦς

---

1. Ἐν Σικάγῳ (1893), διεθνῆ: I ἐν Στοκχόλμῃ (1897), II ἐν Παρισίοις (1900), III ἐν Basel (1904), IV ἐν Ὀξφόρδῃ (1908), V ἐν Leiden (1912), VI ἐν Lund (1929).

διεθνοῦς συνεργασίας διὰ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ προώθησιν τῆς σπουδῆς τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων.

α) *Ἐν Μαρβούργῳ* ἐλειτούργησαν 3 τμήματα: ἓν διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, ἕτερον διὰ τὴν θρησκειακὴν Φαινομενολογίαν καὶ τρίτον διὰ τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, Ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ θρησκειακὴν Κοινωνιολογίαν.

Μετὰ τὰ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τελεσθέντα ἐγκαίνια τῆς ἐκθέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς θρησκειολόγου Rudolf Otto ἱδρυθείσης καὶ ἤδη ἀναδιοργανωθείσης συλλογῆς θρησκειοϊστορικῶν ἐκθεμάτων, ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μαρβούργου Δρ. Δρ Heinrich Frick ἤνοιξε τὴν σειρὰν τῶν ἀνακοινώσεων, ὁμιλήσας *περὶ τῶν μελλοντικῶν προβλημάτων τῆς συγκριτικῆς θρησκειολογίας*. Ὁ Καθηγητὴς Frick ἔχει ἐγκύψει ἰδιαιτέρως εἰς τὴν σχέσιν θρησκειολογίας καὶ ἐξωτερικῆς Ἱεραποστολῆς (1).

Ἀκολούθως ἀπενεμήθη ὁ νεωστὶ θεσπισθεὶς τιμητικὸς τίτλος τοῦ Διδάκτορος τῶν θρησκειολογικῶν Ἐπιστημῶν (Dr Sc.rel.) εἰς τοὺς v. Hülsen (Marburg) καὶ τὸν Ἐπιθεωρητὴν τῶν Ἱεραποστολῶν Vicedom (Neuendettelsau), μεθ᾽ ὃ ἐγένοντο 60 περίπου ἀνακοινώσεις εἰς τὰ 11 Τμήματα τοῦ Συνεδρίου, ἐξ ὧν σημειοῦμεν ἰδιαιτέρως τὴν τοῦ Καθηγητοῦ R. F. Merkel (München) περὶ τῆς σημασίας τῆς Χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων (Die Bedeutung der Christlichen Mission für die Religionsgeschichte).

Ἐκ τῶν λοιπῶν μετασχόντων Καθηγητῶν πασίγνωστοι ἐκ πλουσίας καὶ μακρᾶς θρησκειολογικῆς δράσεως εἶναι ὁ ἀπὸ φιλολόγου, ἀρχαιολόγου καὶ ἐθνολόγου διαπρεπὴς Καθηγητὴς τῆς θρησκειολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ρώμης Raffaele Pettazzoni (2), ὁ πρὸ διετίας ἑορτάσας τὴν 60ηρίδα του Καθηγητὴς Friedrich Heiler, γνωστὸς ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ περὶ προσευχῆς

---

1. Nationalität und Internationalität der Christlichen Mission (1917). Die Evangelische Mission (1922). Mission und Propaganda (1927).

2. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἐργασιῶν του ἀναφέρομεν τὰς σπουδαιοτέρας:
La religione di Zarathustra nella Storia religiosa dell' Iran (1920). Le origini dell idea di Dio (Roma 1914). La religione nella Graecia antica fino ad Alessandro (Storia delle religioni III) Bologna 1921. Dio. Formazione e sviluppo del monotheismo nella storia delle religioni, I: L' essere celeste nelle credenze dei popoli primitivi (1922). La formation du Monothéisme, ἐν: Revue de l' Histoire des Religions, 88 (1923). Svolgimento e caractere della storia delle religioni (1924). I Misteri (192h). Ἀπὸ τοῦ 1920 ἐκδίδει τήν: Storia delle Religioni, ἀπὸ τοῦ 1924 τὸ περιοδικόν: Studi e Materiali dl Storia delle Religioni, ἀπὸ τοῦ 1929 τὸ περιοδικόν: Testi e Documenti per la Storia delle Religioni.

μνημειώδους θρησκειολογικοῦ του ἔργου (¹), ὁ διαπρεπὴς ὡσαύτως θρησκειολόγος Gerardus van der Leeuw (Groningen), διατελέσας μετὰ τὸν πόλεμον καὶ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἐν τῇ Ὀλλανδικῇ Κυβερνήσει, συγγραφεὺς τῆς ἀνὰ τὸν διεθνῆ θρησκειολογικὸν κόσμον γνωστῆς καὶ εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας μεταφρασθείσης Phänomenologie der Religion (Tübingen 1933), τὴν εἰς τὴν ὁποίαν Εἰσαγωγὴν ἐξέδοτο τῷ 1925 (²)· ἢ εἰς τὸ ἐν Μαρβούργῳ καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ ἐν Ἄμστερδαμ συνέδριον ἀνακοινώσεις του ὑπῆρξαν τὸ κύκνειόν του ᾆσμα, διότι μετὰ μικρὸν ἠγγέλθη ὁ θάνατος αὐτοῦ (³), καταλυπήσας τὸν διεθνῆ θρησκειολογικὸν κόσμον, οὗ διετέλεσε κορυφαῖος ἐπιτελής, καὶ καταλιπὼν μέγα κενὸν — ὁ Βιενναῖος Καθηγητὴς Πατὴρ Wilhelm Schmidt, περὶ οὗ εἴπομεν ἀνωτέρω ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὑπ᾽ αὐτοῦ διαπιστωθέντος μονοθεϊσμοῦ παρὰ πρωτογόνοις καὶ τῆς πρωτομονοθεϊστικῆς θεωρίας του (Urmonotheismus), δι᾽ ἧς ἀνετράπη ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία—οἱ διαπρεπεῖς Καθηγηταὶ Joh. Leipoldt (Leipzig) (⁴) καὶ Gustav Mensching (Bonn) (⁵), ὁ ἐκ τῶν παλαιοτέρων θρησκειολόγων Καθηγητὴς τῆς θρησκειολογίας καὶ τῆς Ἱεραποστολικῆς Ἐπιστήμης Joh. Aufhauser (München), γνωρίσας ὡς Ἱεραπόστολος ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν Ἐγγὺς καὶ ἄπω Ἀνατολὴν εἰς Ἐκπαιδευτικὰ ἀπὸ τοῦ 1909 μέχρι τοῦ 1927 ταξείδια (⁶), περὶ ὧν ἐπληροφόρησε τὴν Ἐπιστήμην (⁷)—κ. ἄ.

---

1. Dat Gebet (1918. ⁵1923). Ἐκ τῶν λοιπῶν ἔργων του τὰ κυριώτερα: Die buddhistische Versenkung (1918. ²1922). Die Bedeutung der Mystik für die Weltreligionen (1919). Das Geheimnis des Gebets (1919. ²1920). Die Mystik der Upanishaden (1925). Unsterblichkeitsglaube und Jenseitshoffnung in der Geschichte der Religionen (=Glauben und Wissen, 2) 1950.

2. Πρβλ. *Τοῦ αὐτοῦ καί*: Godsvoorstellingen in de out-aegyptische Pyramidentexten (1916). Mystiek (1925). Goden en Menschen in Hellas (1927). Achnaton (1927). La structure de la mentalite primitive (1928).

3. Ἐν: Theologische Zeitschrift, 6. Jahrg. (1950), Heft 6, σελ. 476.

4. Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums (1926). Das Gotteserlebnis Jesu im Lichte der vergleichenden Religionsgeschichte (1927).

5. Die Bedeutung des Leides im Buddhismus und im Christentum (1924). Das Heilige im Menschen (1925). Das heilige Schweigen (1926). Das Christentum im Kreis der Weltreligionen (1928). Buddhistische Symbolik (1929). Vergleichende Religionswissenschaft (1938). Allgemeine Religionsgeschichte (1940). Die Religionen und die Welt (1949).

6. Εἰς Αἴγυπτον, Κεϋλάνην, Μαλαισίαν, Ἰάβαν, Κορέαν, Ἰαπωνίαν, Β. Ἀμερικήν, Σουμάτραν, Σιάμ, Βίρμαν, Ἰνδίας.

7. Missionsstudienfahrt zum fernen Osten (1927). Reiseeindrücke von den Erfolgen und Hemmungen des Missionswerkes in Ostasien, ἐν: Zeitschrift für Missionswissenschaft, 14 (1924). Ἐκ τῶν λοιπῶν ἔργων του τινά: Christentum und Buddhismus im Ringen um Fernasien (1922). Missions- und Religionswissenschaft an der Universität (1920. ²1925). Das Ringen der Mission mit den Kulturreligionen des fernen Ostens (1926). Buddha und Jesus in ihren

β) *Ἐν Ἄμστερδαμ* δ' ἐν συνεχείᾳ τὸ *διεθνὲς Συνέδριον* τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων εἰργάσθη ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ ἀειμνήστου Συναδέλφου Gerardus van der Leeuw, αἱ δὲ συνεδρίαι διεξήχθησαν ἐν τῷ Ἰνδικῷ Ἰνστιτούτῳ, ἔνθα αἱ ἀπὸ τῶν ποτε Ὁλλανδικῶν ἐν Ἰνδίαις ἀποικιῶν πλούσιαι συλλογαί. Ἰνδονησιακὴ ὀρχήστρα καὶ Ἰαβανικοὶ θρησκευτικοὶ χοροὶ ἀναπαρέστησαν ἐνθουσιαστικὰς ἐκδηλώσεις πρωτογόνου θρησκευτικότητος. Ὡμίλησαν οἱ van der Leeuw *περὶ τῆς σημερινῆς θέσεως τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων* καὶ περὶ τῆς θρησκείας ὡς ὁμαδικοῦ καὶ ἀτομικοῦ βιώματος (τὸ κύκνειόν του ᾆσμα!)—ὁ διαπρεπὴς Ἄγγλος θρησκειολόγος Καθηγητὴς Δρ Arthur D. Nock (Cambridge, Mass.) περὶ τῶν διαφορῶν τῆς Χριστιανικῆς λατρείας ἀπὸ τῶν εἰδωλολατρικῶν — ὁ Raffaele Pettazzoni: Μῦθοι περὶ προελεύσεως καὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου—ὁ Friedrich Heiler ἡ σημασία τοῦ Rudolf Otto διὰ τὴν συγκριτικὴν Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων — ὁ Forrel (Σουηδία): Τί χωρίζει καὶ τί ἑνώνει τὰ θρησκεύματα ;— ὁ Wilhelm Schmidt περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν Ἰακούτων (Τουρκοταρτάρων), ὁ Taeger (Marburg) Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος καὶ ἡ προέλευσις τῆς ἑλληνιστικῆς Βασιλολατρείας — κ. ἄ.

Τέλος ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις μονίμου παγκοσμίου Ὀργανώσεως τῶν Ἐκπροσώπων τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον: «Διεθνὴς σύνδεσμος διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων»: «International Association for the Study of History of Religions» (I. A. S. H. R.).

Τῆς Ὀργανώσεως ταύτης ἔργον θὰ εἶναι

ἡ διεξαγωγὴ διεθνῶν Συνεδρίων·

ὁ σχηματισμὸς τῶν κατ' ἔθνη εἰδικῶν ὁμάδων ἐξ ἐκπροσώπων τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων (1)·

ἡ ἐνίσχυσις τῶν θρησκειοϊστορικῶν σπουδῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως θρησκειολογικῶν ἔργων καὶ

ἡ ἔκδοσις θρησκειολογικοῦ περιοδικοῦ, ἐπιστημονικοῦ ὀργάνου τοῦ Διεθνοῦς τούτου θρησκειοϊστορικοῦ Συνδέσμου.

Οὕτως ἔληξαν αἱ ἐργασίαι τοῦ Συνεδρίου, ὡς πόλεις δὲ συγκλήσεως τοῦ προσεχοῦς Συνεδρίου προυτάθησαν ἡ Ρώμη, ἡ Στοκχόλμη καὶ ἡ Neuchâtel.

Τὸ ἐν Ἄμστερδαμ 7ον τοῦτο διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ἱστορίας τῶν

Paralleltexten (1926). Die katholischen Missionsaussichten im Mohamedanischen Kulturkreis, ἐν: Zeitschrift für Missionskunde, 14 (1924). Hemmende und fördernde Faktoren auf das ostasiatische Missionsfeld, ἐν: Gelbe Hefte, I, 1925. Ein Blick in buddhistische Heiligtümer der fernen Ostens, ἐν: Zeitschrift für Buddhismus, (1924—25).

1. Τοιαῦται θρησκειολογικαὶ ὁμάδες ὑφίστανται ἤδη ἐν Βελγίῳ, Μ. Βρεττανίᾳ, Γαλλίᾳ, Γερμανίᾳ, Ὁλλανδίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ἡνωμέναις Πολιτείαις, Σουηδίᾳ καὶ Ἰαπωνίᾳ.

θρησκευμάτων ἐξέδοτο εἰς τεῦχος τὰ Πρακτικὰ αὐτοῦ [1], ὧν προτάσσεται νεκρολογία: «Gerardus van der Leeuw in memoriam» ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Raffaele Pettazzoni ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀειμνήστου Συναδέλφου· συγκλείεται δ' ὁ Πρόλογος διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῆς πρὸς τοὺς συνέδρους ἀποχαιρετιστηρίου προσλαλιᾶς τοῦ ἰδίου (Pettazzoni) εἰς ῥέουσαν γαλλικὴν γλῶσσαν, ἐν ᾗ οὗτος ὑπογραμμίζει τὴν ζημίαν τῆς Ἐπιστήμης καθόλου καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ἰδίᾳ κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν δύο θρησκειολογικῶν Συνεδρίων (Leiden 1912 - Amsterdam 1950) πολεμικὰς περιόδους καὶ μεταπολεμικὰς κρίσεις· ὁ δὲ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συνεδρίου Καθηγητὴς Dr C. G. Bleeker (Amsterdam) συγκλείει τὸν πρόλογον διὰ τῆς διαπιστώσεως τῆς πλήρους ἐπιτυχίας τοῦ Συνεδρίου.

Ἐκ τῶν ἐλευθέρων Βαλκανίων μόνη ἡ Τουρκία, ἔχουσα πλουσίαν θρησκειολογικὴν παράδοσιν, ἀντεπροσωπεύθη εἰς τὸ Συνέδριον τοῦτο διὰ τοῦ Καθηγητοῦ Δρος Zeki Velidi Togan τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰσταμπούλ.

Ἡ Ἑλλὰς ἔλαβε γνῶσιν περὶ τοῦ Συνεδρίου ἐκ τῆς ἐν ἐπιστημονικοῖς περιοδικοῖς εἰδησεογραφίας μετὰ τὴν λῆξιν αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἀφορμῆς ταύτης ὁ γράφων ἐπεκοινώνησε πρὸς πάντας τοὺς ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ Συναδέλφους αὐτοῦ Πανεπιστημιακοὺς Καθηγητὰς ὁμοειδῶν καὶ συγγενῶν ἑδρῶν. Ἐν ταῖς διὰ γραμμάτων καὶ ἀποστολῆς συγγραμμάτων ἐγκαρδιωτάταις συναδελφικαῖς ἐκδηλώσεσιν αὐτῶν πρὸς τὸν γράφοντα συγκαταριθμοῦνται καὶ ἐπιστολαὶ τῶν καθηγητῶν Frick, Pettazzoni, Bleeker, Aufhauser, Goldhammer, Mensching καὶ Merkel, γνωριζόντων τῷ Ἕλληνι Συναδέλφῳ των τὴν ἵδρυσιν τοῦ «Διεθνοῦς Συνδέσμου διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων» (I.A.S.H.R.) καὶ ἐκφραζόντων τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως καὶ ἐν Ἑλλάδι ὀργανωθῇ, ὡς παράρτημα αὐτοῦ, ἐθνικὴ (Ἑλληνικὴ) ὁμὰς θρησκειολογικῶς ἐνδιαφερομένων ἐπιστημόνων πρὸς ἐκπροσώπησιν τῆς Χώρας ἡμῶν ἐν τῷ διεθνεῖ τούτῳ συνδέσμῳ [2]. Ὁ Καθηγητὴς Pettazzoni μάλιστα, ἐκ τῶν κορυφαίων τοῦ κλάδου, γράφει, ὅτι θὰ ἦτο εὐτυχὴς ἐὰν τῷ παρουσιασθῇ ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῇ εἰς προσεχὲς μέλλον τὰς Ἀθήνας, «τὴν ἀλησμόνητον πόλιν, ἣν ἔμαθε ν' ἀγαπᾷ ἀπὸ τῆς πρώτης του διαμονῆς πρὸ 40 ἐτῶν ὡς μαθητοῦ τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς». Ὁ δὲ Καθηγητὴς Merkel εὔχεται, ὅπως ἡ κλεινὴ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὁρισθῇ ἕδρα τοῦ προσεχοῦς διεθνοῦς θρησκειολογικοῦ Συνεδρίου, οὗ θὰ προηγηθῇ τῷ

---

1. Proceedings of the 7th Congress for the History of Religions (Amsterdam 4th - 9th Septemper 1950), edited by C. J. Bleeker (Amsterdam) — G. W. J. Drewes (Leiden) and K. A. H. Hidding (Leiden) — Amsterdam 1951.

2. Εὑρισκόμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν ν' ἀναγγείλωμεν, ὅτι, τοῦ Θεοῦ βοηθοῦντος, τὴν 9ην Δεκεμβρίου 1952 συνεπήχθη πυρὴν Ἑλληνικῆς θρησκειολογικῆς ὁμάδος ὡς παραρτήματος τῆς I.A.S.H.R. Λεπτομερείας καὶ περαιτέρω εἰδήσεις ἐλπίζομεν ν' ἀναγγείλωμεν εἰς προσεχῆ εὐκαιρίαν.

1953 προσύσκεψις ἐν Παρισίοις θρησκειολόγων πραγματογνωμόνων πρὸς ἀνταλλαγὴν γνωμῶν.

Τέλος, ἡ 19 μελὴς ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Καθηγητοῦ Pettazzoni Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Συνεδρίου μελετᾷ τὴν ἔκδοσιν διεθνοῦς θρησκειολογικοῦ Περιοδικοῦ, ὀργάνου ἐπιστημονικοῦ τῆς διεθνοῦς θρησκειολογικῆς κινήσεως, ὡς καὶ δελτίου τῆς διεθνοῦς θρησκειολογικῆς βιβλιογραφίας.

4. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου τοῦ Μαρβούργου Καθηγητὴς Δρ Δρ Heinrich Frick, ὡς Πρόεδρος τοῦ «Γερμανικοῦ κλάδου τῆς διεθνοῦς Ἑνώσεως διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων» (Deutscher Zweig der Internationalen Vereinigung für das Religionsgeschichte — I. A. S. H. R.») ἀπέστειλε τῇ 1ῃ Μαΐου 1952 ἐξ ὀνόματος τοῦ Προεδρείου τοῦ ἐν Δ. Γερμανίᾳ θρησκειολογικοῦ Ὁμίλου πρόσκλησιν πρὸς τὸν γράφοντα, ὅπως μετάσχῃ τῆς II ἐτησίας θρησκειολογικῆς Συνελεύσεως ἐν Βόννῃ (31 Ἰουλίου - 4 Αὐγούστου 1952). Εἰς τὴν πρόσκλησιν ἀνταπεκρίθη ὁ γράφων, ἀναγγείλας καὶ τὸ θέμα τῆς ἀνακοινώσεως αὐτοῦ, ὅπερ συμπεριελήφθη εἰς τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα. Διὰ τούτου ἀνηγγέλθησαν αἱ ἑξῆς ἀνακοινώσεις:

Καθηγ. Dr Dr Heinrich Frick (Marburg): «Νόημα καὶ σκοπὸς τῆς θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης».

Καθηγ. Dr Dr Willy Hellpach (Heidelberg): «Βαθμῖδες τοῦ θαύματος. Προσπάθεια πρὸς (τυπολογικὴν) διαφοροποίησιν τῆς θαυματολογίας».

Καθηγ. Dr H. v. Glasenapp (Tübingen): «Θρησκεία καὶ Φιλοσοφία ἐν ταῖς σημεριναῖς Ἰνδίαις».

Dr W. Müller (Berlin - Charlottenburg): «Κοσμοθεωρία καὶ λατρεία τῶν Ἰνδιάνων Κβακιούτ».

Καθηγ. Franzis Jordan (Icking - München): «Ἡ ἀνάδυσις θρησκευτικῶν κινήτρων ἐν τοῖς ἀρχαιοσουμερικοῖς μυθολογήμασι».

Καθηγ. Dr A. Alföldi (Bern): «Σωτὴρ καὶ servator: θρησκειακὰ καὶ κρατικοπολιτικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἰδέᾳ τοῦ κρατικοῦ σωτῆρος» (μετὰ προβολῶν).

Καθηγ. Dr Dr Gustav Mensching (Bonn): «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξελίξεως ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν θρησκευμάτων».

Καθηγ. Δρος Δρος *Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου* (Ἀθῆναι): «Ἡ Ἱστορία τῆς θρησκείας ὡς Ἱστορία τῆς σωτηρίας ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ» (Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte) [1].

---

1. Διὰ τὴν αὐτοπρόσωπον ἀνακοίνωσιν ταύτην εἶχεν ὁρισθῆ ἐν τῷ κυκλοφορήσαντι προγράμματι ἡ 1η Αὐγούστου, ὥρα 16 - 16,30. Ἀλλὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὸ Συνέδριον τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου ἐματαίωσαν τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἀδυναμία τῶν ἁρμοδίων πρὸς κάλυψιν ἔστω καὶ μέρους τῆς δαπάνης, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἀδιαφορία καὶ ἀπροθυμία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορικῆς Ἑταιρείας ΤΑΕ πρὸς

Dr G. Lanczkowski (Wabern - Kassel): «Ὁ μεταξὺ Ὀσίριδος καὶ Ἀτοὺμ διάλογος».

Καθηγ. Dr. Thomas Ohm (Münster): «Τὸ θρήσκευμα τῶν μητριαρχικῶν φυλῶν εἰς τὰ νοτιανατολικὰ τῆς περιοχῆς τῆς Ταγκανίκα. Πορίσματα τοῦ κατὰ τὸ 1951 ταξειδίου μου εἰς Ἀνατολικὴν Ἀφρικήν».

Καθηγ. Dr H. L. Stoltenberg (Giessen): «Ἡ πίστις τῶν Ἐτρούσκων».

Καθηγ. Dr Erich Fascher (Greifswald): «Σωκράτης καὶ Χριστός».

Καθηγ. Dr H. Herter (Bonn): «Δαιμονισμὸς καὶ ἐννοιολογία ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας».

Καθηγ. Dr C. Schneider (Speyer): «Τὰ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς μυστηριακαῖς λειτουργίαις πρόδρομα τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν στοιχεῖα».

Ἐφημέριος Dr W. Schilling (München): «Θρησκεία καὶ Δίκαιον».

Lic. Dr G. Fohrer (Marburg): «Ἡ ἐπανακαλυφθεῖσα Χαναανικὴ θρησκεία».

Dr Eva Hirschmann (Marburg): «Ἡ μυστηριακὴ Θεολογία ἐξ ἐπόψεως φαινομενολογικῆς».

οιανδήποτε διευκόλυνσιν χάριν τοῦ σκοποῦ, ἤτοι τῆς ἐκπροσωπήσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς ἐπιστημονικὸν Συνέδριον. Πρὸ τῶν ἀπροβλέπτων καὶ ἀνυπερβλήτων τούτων οἰκονομικῶν δυσχερειῶν ὁ Ἕλλην ἀντιπρόσωπος ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν πρὸς τὸ Προεδρεῖον τοῦ Συνεδρίου ταχυδρόμησιν τῆς ἀνακοινώσεώς του.

Οἱ αὐτοὶ λόγοι, ὀφειλόμενοι ὀλιγώτερον εἰς πραγματικὴν οἰκονομικὴν ἀδυναμίαν καὶ περισσότερον εἰς ἀπροθυμίαν καὶ ἀδυναμίαν κατανοήσεως ἐκ μέρους τῶν ἁρμοδίων, σχεδὸν ἀποκλείουσι τὴν ἐκ μέρους ἡμῶν ἐνίσχυσιν τῆς τιμητικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπιθυμίας ἐπιλέκτων συναδέλφων περὶ καθορισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν ὡς τόπου συγκλήσεως τοῦ προσεχοῦς θρησκειολογικοῦ Συνεδρίου. Αἱ διεθνεῖς σχέσεις προϋποθέτουσιν ἀνάλογον παράστασιν.

1. Κατὰ πληροφορίας ἐκ τοῦ Προεδρείου τοῦ Συνεδρίου, ἡ ἀνακοίνωσις ἡμῶν ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν ὁρισθεῖσαν ἡμέραν καὶ ὥραν «und grosses Interesse gefunden hat» (καὶ εὗρε μέγα ἐνδιαφέρον), ἀπεστάλη δὲ καὶ πρὸς ἐκτύπωσιν εἰς τὴν Theologische Literaturzeitung (Professor D. Kurt Aland, Berlin—Steglitz).

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ^ΡΟΣ^ Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ XV.

ΟΙ ΛΟΙΠΟΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, ΟΙ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΙ ΕΝ ΤΩι ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΟΝ ΕΠΕΙ

Ἐν στίχοις 171—224 ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐμφανίζει ὡς πρότυπα ἱερῶν ἀνδρῶν, ἀπαρνησαμένων τὰ ἐγκόσμια καὶ χάριν τοῦ Χριστοῦ τῷ κόσμῳ νεκρωθέντων, μίαν σειρὰν προσώπων, ἅτινα ἀπόγονοι τοῦ ἰδίου οἴκου ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χαρακτηρίζονται, ἀλλ᾽ ἅμα καὶ ἐκ τοῦ τρόπου καὶ ἐκ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἐν τῷ παρόντι Ἔπει τὰ ὀνόματα τούτων παρεμβάλλονται καὶ μεταξύ των, προδήλως δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνίου συγγενῆ καὶ οἰκεῖα φαίνεται ὅτι ἦσαν. Ἐπειδὴ τὸ σύνολον τῶν ἐνταῦθα ἀναφερομένων προσώπων ἀποτελεῖ οἱονεὶ μίαν ἀδιαίρετον ἑνότητα, παραθέτομεν κατωτέρω μετὰ τῶν ἡμετέρων παρατηρήσεων καὶ τῆς μεταφράσεως τοὺς σχετικοὺς στίχους. Ἐφ᾽ ὅσον δὲ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου πληροφορούμεθα περί τινων ἐξ αὐτῶν, ἐκτενέστερον, ὡς εἰκός, θέλομεν περὶ τούτων διαλάβῃ. Τὰ ὀνόματα, τἀναφερόμενα κατὰ σειρὰν ἐν τῷ Ἔπει, εἶναι τὰ ἑξῆς: Θεόγνιος, Εὔανδρος, Ἀστέριος καὶ οἱ δύο ἀδελφοί του, Φιλαδέλφιος, Μακρόβιος, Ρήγινος, Λεόντιος καὶ Ἡλιόδωρος. Προκαταβολικῶς δὲ λεχθήτω καὶ τοῦτο: Ὅτι δῆλ. ἐκ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ παρεμβάλλονται οὗτοι καὶ δὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ τῶν Κληδονίου, Εὐλαλίου καὶ Ἑλλαδίου, Καρτερίου καὶ Νικοδήμους, πάντων στενῶν τοῦ θείου Γρηγορίου ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ συγγενῶν, συνάγεται ὅτι καὶ οὗτοι συγγενεῖς τούτου θὰ ὑπῆρξαν ἐκ πατρός, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Ἑλλήνιος, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν. Ἀλλ᾽ ἂς ἴδωμεν τί περὶ αὐτῶν διαλαμβάνει ὁ μέγας οὗτος πατὴρ ἐν τοῖς σχετικοῖς στίχοις τοῦ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπους του. Ἰδοὺ τὸ κείμενον:

Στίχ. 169 «*Οὗτος μὲν δή σοι τοῖος δόμος, εὖχος ἐμοῖο,*
» 170 *Εὖχος ἐμῆς μάνδρης, αἵματος ἐξ ἐμέθεν.*
Οὐδὲ μὲν ἐν πυμάτοισι Θεόγνιος, ἀλλ᾽ ἐπὶ γαίης

Ἱστάμενος, θώκων ἅπτεται οὐρανίων,
Μείλιχος, ἡδυεπής, αἰεὶ χλοάοντι προσώπῳ
Φαίνων εὐμενέος πνεύματος ἀγλαΐην,
Οὐδ᾽ ἐπίπλαστον ὕπερθεν, ὁμοίια θηλυτέρῃσι,
Βάλλων χρῶμ᾽ ἀρετῆς, κάλλος ἐλεγχόμενον,
Ἀλλὰ φόβον πραπίδεσσι Θεῷ φίλον ἐντὸς ἐέργων,
Μούνῳ τῷ κρυφέων ἴδμονι φαινόμενον.
Θαῦμα μέγ᾽, ὑστάτιόν περ ἐπαΐξας σταδίοισι
Τῆς ἀρετῆς, ὅσσον ἔφθασε τοὺς προτέρους
Καρπαλίμοισι πόδεσσι· φίλοις δέ τε παισὶν ἀρείω
Γευσαμένοις σοφίης μοῖραν ἔδειξε βίου.
Ἣν δὲ πάρος γαίηθεν ἐς οὐρανὸν εἶδε ταθεῖσαν
Ἰσακίδης Ἰακὼβ ἡμέτερος προπάτωρ
Κλίμακα, τήνδ᾽ ἀνιών, ὥς κεν Θεὸν αὐτὸν ἴδηται,
Πηγὴν ἀκροτάτην οὐρανίων φαέων·
Βαθμῶν τὸν μὲν ἔλειπεν, ὁ δ᾽ ἴχνια νῦν ὑπέδεκτο,
Τοῦ δ᾽ ἔχεται παλάμῃ, ὄμματα δ᾽ ἄλλον ἔχει.
Τοίη γὰρ μερόπεσσιν ὁδός, καὶ τοῖον ἐμοῖο
Αἷμ᾽ ἀνάγει Χριστῷ εὐγενέτης γενέτης.
Πολλὰ δ᾽ ἄρ᾽ Εὐάνδρου κειμήλια ἔνδοθι κεύθει
Ψυχή, καὶ πολιῆς λευκότεραι πραπίδες.
Τίς δέ κεν Ἀστερίοιο σαοφρονέων λελάθοιτο,
Ἠδὲ κασιγνήτων τῆς ἱερῆς τριάδος,
Οἷς ξυνὴ σοφίη, ξυνὸς βίος, εἰς ἓν ἄγερθεν
Ἐλπωρῇ· μούνῃ σαρκὶ μεριζόμενοι,
(Σιγήσω Φιλάδελφον, ἐμὸν κέαρ, εὐγενὲς αἷμα)·
Μακροβίου δ᾽, ἐπὶ τοῖς, θρέμματος ἡμετέρου,
Θρέμματος ἡμετέροιο, φίλον δ᾽ ἐμόν, ὃν πτερύγεσσιν
Εὐμενέων Χριστὸς ἀμφὶς ἔχει μεγάλαις,
. . . . [1]
Ὃν πάντων κρατέων οὐκ ἐφύσησε τύφος;
Ῥήγινον ὕψι βιβάντα, Λεόντιον, Ἡλιόδωρον,
Οἳ Χριστοῦ σοφίης ἄκρον ἔχουσι γέρας,
Ἄλλους τ᾽ ἀγροτέροισι μετ᾽ ἀνδράσιν ἄστρα φαεινά,
Πολλοῖς ἡμερίων οὐδὲ φαεινόμενα,
Ἐν Χριστοῦ μελέεσσι τὰ τίμια, τίς κεν ἐνίσποι
Σφρηγίδας ἀθανάτου, κάλλεα σαρκοφόρα;
Πάντες δ᾽ οἵ γε Θεοῖο μεγασθενέος θεράποντες,
Ἄλλος ἐν ἀλλοίῃ ἄρτιος εὐσεβίῃ,

1. Ἐλλείπει ὁ στίχος.

Ἴχνεσι κουφοτάτοισιν ἐπιστείβοντες ἄρουραν,
Δεξιτερῆς παλάμης θρέμματ' ἀριπρεπέα,
Καὶ νηοῦ μεγάλοιο λίθοι, οὓς Χριστὸς ἔδησεν
Ἀλλήλοις ἐρατῇ Πνεύματος ἁρμονίῃ·
Οἵ ζωῆς σπινθῆρσι μικροῖς ζώουσιν ἐλαφρὸν
Τόνδε βίον, γαστρὶ παῦρα χαριζόμενοι
Ἀρχεκάκῳ, παθέων δὲ βαρὺν κλόνον, ἠδὲ κελαινὸν
Ἱστᾶσιν Βελίου οἶδμ' ἐπανιστάμενον,
Σταθμὰ λόγῳ, σιγῇ δὲ μέτρον, καὶ δεσμὰ γέλωτι,
Οὔασι, καὶ σταθεροῖς ὄμμασι βαλλόμενοι,
Νήλιποι, εὐαλέοι, πενθήμονες, οἰοχίτωνες,
Νεκροὶ ἐπιχθόνιοι, ζῶντες ἄνω πραπίσι,
Μεῖζον ἐν ὀφθαλμοῖσι Θεοῦ σέλας αἰὲν ἔχοντες,
Ψυχῶν τ' εὐσεβέων κεῖθι χοροστασίην».

Ἰδοὺ νῦν καὶ ἡ ἡμετέρα μετάφρασις.

Τοιοῦτος μὲν λοιπὸν εἶναι εἰς σέ, καύχημά μου, ὁ οἶκος οὗτος,
Καύχημα ἐκ τῆς ἰδικῆς μου μάνδρας, ἐκ τοῦ ἐμοῦ αἵματος.
Οὔτε μὲν ἐν τοῖς τελευταίοις ὁ Θεόγνιος, ἀλλ' ἐπὶ τῆς γῆς
Ἱστάμενος, τῶν οὐρανίων θρόνων ἐφάπτεται,
Μειλίχιος, γλυκυφραδής, πάντοτε μὲ χλοερὸν πρόσωπον
Ἐμφαίνων τὴν δόξαν τοῦ εὐμενοῦς πνεύματος,
Οὔτε ἄνωθεν ἐπίπλαστον, ὅπως εἰς τὰς γυναῖκας,
Ῥίπτων τὸ χρῶμα τῆς ἀρετῆς, τὸ ἐλεγχόμενον κάλλος,
Ἀλλὰ φόβον ἀγαπητὸν εἰς τὸν Θεὸν μὲ τὴν φρόνησιν ἐντὸς
[περικλείων,
Εἰς μόνον τὸν γνώστην τῶν κρυπτῶν φαινόμενον.
Μέγα θαῦμα, ὅστις τελευταῖος ἐφώρμησεν εἰς τὰ στάδια
Τῆς ἀρετῆς, ὥστε ἔφθασεν τοὺς προτέρους
Μὲ ὁρμητικοὺς πόδας· εἰς δὲ τὰ ἀγαπητὰ τέκνα
Ποὺ ἐγεύθησαν τὴν σοφίαν, καλυτέραν μοῖραν τοῦ βίου ἔδειξε.
Αὐτὴν δέ, τὴν ὁποίαν πρότερον ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανὸν εἶδε
[τεθεῖσαν
Ὁ υἱὸς τοῦ Ἰσαάκ, ὁ Ἰακώβ, ὁ ἡμέτερος προπάτωρ
Τὴν κλίμακα ταύτην ἀνερχόμενος, ἵνα καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸν ἴδῃ
Τὴν ἀκροτάτην πηγὴν τῶν οὐρανίων φώτων·
Ἐκ δὲ τῶν συγγενῶν ἄλλον μὲν κατέλιπεν, ἄλλος δὲ νῦν τὰ
[ἴχνη του ἐδέχθη,
Ἄλλον δὲ κρατεῖ διὰ τῆς παλάμης, ἄλλον δὲ φυλάττουσιν οἱ
[ὀφθαλμοί του.
Τοιαύτη λοιπὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ὁδός, καὶ τοιοῦτο αἷμα

Ἐκ τοῦ ἐμοῦ προσάγει εἰς τὸν Χριστὸν ὁ εὐγενὴς γενέτης.
Πολλὰ ἐπίσης τοῦ Ε ὐ ά ν δ ρ ο υ κειμήλια ἔνδοθεν φυλάττει
Ἡ ψυχὴ καὶ τῆς πολιᾶς κόμης, λευκότεραι εἶναι αἱ φρένες.
Τίς δὲ σωφρονῶν καὶ τὸν Ἀ σ τ έ ρ ι ο ν ἤθελε λησμονήσει
Καὶ τὴν ἱερὰν τριάδα τῶν κασιγνήτων ἀδελφῶν,
Εἰς τοὺς ὁποίους κοινὴ ἦτο ἡ σοφία, κοινὸς ὁ βίος, εἰς ἓν
[δ' οὗτοι ἡνώθησαν
Διὰ τῆς ἐλπίδος· διὰ μόνης τῆς σαρκὸς χωριζόμενοι,
(Θὰ σιωπήσω διὰ τὸν Φ ι λ ά δ ε λ φ ο ν, τὴν καρδίαν μου,
[τὸ εὐγενὲς αἷμά μου)·
Καὶ μετὰ τούτους τοῦ Μ α κ ρ ο β ί ο υ θὰ μνημονεύσω, τοῦ
[ἰδικοῦ μου θρέμματος,
Ἐκ τοῦ ἰδικοῦ μου θρέμματος, τοῦ ἰδικοῦ μου φίλου, τὸν
[ὁποῖον μὲ πτέρυγας
Μεγάλας περιβάλλει ἀμφοτέρωθεν τῶν εὐμενῶν ὁ Χριστὸς
. . . .
Αὐτόν, ὅστις, ἂν καὶ ἐκράτει τῶν πάντων, δὲν κατέλαβεν ὁ
[τύφος;
Τὸν Ρ ή γ ι ν ο ν, ὅστις ἀνῆλθεν ὑψηλά, τὸν Λ ε ό ν τ ι ο ν, τὸν
[Ἡ λ ι ό δ ω ρ ο ν,
Οἵτινες ἔχουσι τῆς σοφίας τοῦ Χριστοῦ τὸ ἄκρον γέρας,
Καὶ ἄλλους μεταξὺ ἀνδρῶν ἀπαιδεύτων ἄστρα φωτεινά,
Εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν θνητῶν οὐδόλως φαινόμενα,
Τὰ τίμια μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Χριστοῦ, τὶς δὲν ἤθελε
[προσαγορεύσει
Τὰς σφραγῖδας τοῦ ἀθανάτου (Θεοῦ), τὰ σαρκοφόρα κάλλη;
Οὗτοι δὲ πάντες τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ θεράποντες,
Ἄλλος ἐν διαφοροτρόπῳ εὐσεβείᾳ τέλειος,
Μὲ ἐλαφρότατα ἴχνη πατοῦντες τὴν γῆν,
Δεξιᾶς χειρὸς θρέμματα λαμπρότατα,
Καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ λίθοι, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς συν-
[ήρμοσεν
Μεταξύ των μὲ τὴν ἐξαίρετον ἁρμονίαν τοῦ Πνεύματος·
Οἵτινες ζῶσι μὲ μικροὺς σπινθῆρας τὸν ἐλαφρὸν τῆς ζωῆς
Τοῦτον βίον, μικρὰ χαριζόμενοι εἰς τὴν γαστέρα
Τὴν ἀρχέκακον, τῶν παθῶν δὲ τὸν βαρὺν κλονισμὸν καὶ τὸ
[μαῦρον
Κῦμα τοῦ Σατανᾶ τὸ ἐπαναστατοῦν σταματῶσι,
Μὲ τὰ σταθμὰ τοῦ λόγου, μὲ τὸ μέτρον δὲ τῆς σιωπῆς καὶ μὲ
[τοῦ γέλωτος τὰ δεσμά,

Μὲ τὰ ὦτα καὶ τὰ σταθερὰ ὄμματα ἐπιτυγχάνοντες τοῦτο,
Γυμνόποδες, ἄνευ κόμης, πενθήμονες, μονοχίτωνες,
Ἐπίγειοι νεκροί, ζῶντες ἄνω νοερῶς
Τὸ μεγαλύτερον φῶς τοῦ Θεοῦ πρὸ ὀφθαλμῶν πάντοτε [ἔχοντες,
Καὶ τὴν ἐπέκεινα χοροστασίαν τῶν εὐσεβῶν ψυχῶν».

Ἔχει πᾶς τις πλέον ὑπ' ὄψιν του τοὺς στίχους τοῦ θείου Γρηγορίου καὶ δὴ καὶ ἐν μεταφράσει, ὥστε νὰ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ τὸν εἱρμὸν τῶν συλλογισμῶν καὶ συμπερασμάτων ἡμῶν περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀνωτέρω μνημονευομένων προσώπων. Θ' ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐτὴν τοῦ Γρηγορίου σειρὰν καὶ ἡμεῖς, ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα καὶ τὰς περὶ ἑκάστου αὐτῶν παρεχομένας εἰδήσεις. Καὶ ἐν πρώτοις περὶ Θεογνίου.

1. Θεόγνιος

Ὁ Θεόγνιος ἀναφέρεται ὀλίγους στίχους μετὰ τὸν Νικομήδην καὶ τὸν Καρτέριον. Ἄρχεται δὲ ὁ Γρηγόριος τὰ περὶ Θεογνίου ἐκτιθέμενος, διὰ τῆς φράσεως: «Οὐδὲ μὲν ἐν πυμάτοισι Θεόγνιος», ἤτοι «Οὔτε μὲν ἐν τοῖς τελευταίοις ὁ Θεόγνιος». Ἐν τῇ φράσει ταύτῃ ἐπιτραπήτω μοι νὰ πιστεύω ὅτι σύνδεσμός τις ὑπάρχει τούτου καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τοῦ τελευταίως μνημονευθέντος Διομήδους. Καὶ ἀφοῦ ὁ Γρηγόριος οὐδὲν ἄσκοπον ἢ παράσκοπον ἐν τοῖς στίχοις αὐτοῦ περιλαμβάνει, ἀλλὰ πάντοτε ὑπαινίσσεται διὰ μέσου τῶν γραμμῶν του ὑψηλότερόν τι νόημα, εἰκάζω ὅτι ποία τις συγγένεια πρέπει νὰ ὑφίστατο μεταξὺ Διομήδους καὶ Θεόγνιος. Μήπως καὶ οὗτος ἀδελφὸς τοῦ Διομήδους ὑπῆρξεν, ὡς ὁ Βάσσος καὶ ἄρα καὶ ἀδελφὸς τοῦ ὁμωνύμου πατρὸς τοῦ θείου Γρηγορίου; Κατωτέρω ἐν στίχ. 190 ὁ Θεόγνιος καλεῖται «εὐγενέτης γενέτης», ἐν ᾗ φράσει τὸν ἀρχηγὸν τῆς οἰκογενείας ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν. Ἐὰν δ' οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, τότε πάντες οἱ κατωτέρω ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ ἐν συνεχείᾳ μνημονευόμενοι πρέπει ὡς ἀπόγονοι τοῦ Θεογνίου νὰ θεωρηθῶσιν. Πάντως ἐκ τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου διαφαίνεται στενὸς πάντων τῶν προσώπων τούτων καὶ τοῦ Γρηγορίου δεσμός. Ἀλλ' ἂς παρακολουθήσωμεν τὸν Γρηγόριον εἰς ὅσα περὶ Θεογνίου ἐκτίθησιν.

Ὁ Γρηγόριος ἐπαινεῖ τὰς ἀρετὰς τοῦ Θεογνίου. Χαρακτηρίζει τοῦτον «μειλίχιον, γλυκυφραδῆ, πάντοτε χλοερὸν πρόσωπον ἔχοντα» καὶ ἐπαινεῖ τὸ πρᾶον καὶ εἰρηνικὸν τοῦ καθόλου χαρακτῆρος αὐτοῦ. Ταῦτα δὲ πάντα εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ὑπερόχου ἀρετῆς τοῦ ἐπαινουμένου. Ἡ φράσις: «ὅστις τελευταῖος ἐφώρμησεν εἰς τὰ στάδια τῆς ἀρετῆς, ὥστε ἔφθασε τοὺς προτέρους μὲ ὁρμητικοὺς πόδας», ὑπαινίσσεται, νομίζω, ὅτι ὁ Θεόγνιος τελευ-

ταῖος τῶν πρὸ αὐτοῦ περιεβλήθη τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα, διὰ δὲ τῆς ἀφοσιώσεώς του εἰς τὸ χριστιανικόν του καθῆκον, ἔτι δὲ διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τοῦ ἐναρέτου βίου του, ἔφθασε ταχέως τὰ ὕψη τῆς χριστιανικῆς ἀρετῆς, ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ. Περαιτέρω πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Θεόγνιος ἦτο ἔγγαμος καὶ δὴ καὶ πατὴρ τέκτων: «εἰς δὲ τὰ ἀγαπητὰ τέκνα ποὺ ἐγεύθησαν τὴν σοφίαν (δηλ. τὴν κατὰ Χριστόν), καλυτέραν μοῖραν τοῦ βίου ἔδειξεν». Ἡ τελευταία αὕτη φράσις ὑπαινίσσεται, νομίζω, ὅτι καὶ ἔνια τέκνα τοῦ Θεογνίου τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἠκολούθησαν, ὡς ὁ πατὴρ αὐτῶν. Τοῦτο ὑποδηλοῦσι καὶ οἱ στίχοι 187/8: «Ἐκ τῶν συγγενῶν του ἄλλον μὲν κατέλιπεν, ἄλλος δὲ νῦν τὰ ἴχνη του ἀκολουθεῖ, ἄλλου δὲ κρατεῖ διὰ τῆς παλάμης, ἄλλον δὲ φυλάττουσιν οἱ ὀφθαλμοί του». Δι' ὅλας ταύτας τὰς ἀρετάς του ὁ Θεόγνιος καλεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ἰακώβ. Καὶ ὡς ὁ μέγας πατριάρχης τῆς ΠΔ εἶδεν ἐν ὁράματι τὴν θαυμαστὴν κλίμακα, μέχρι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἀνυψουμένην, τὸν ἴδιον δ' ἐπ' αὐτῆς ἀνερχόμενον, οὕτω καὶ ὁ Θεόγνιος, ὡσεὶ δεύτερος Ἰακώβ, ἀνῆλθε τὴν κλίμακα τῶν ἀρετῶν καὶ ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ τὴν ἀκροτάτην πηγὴν τῶν οὐρανίων φώτων. Ἐν τέλει δ' ἐπάγεται ὁ Γρηγόριος: «Τοιαύτη λοιπὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ὁδὸς (δηλ. τῆς σωτηρίας), καὶ τοιοῦτον αἷμα (ἤτοι γένος) ἐκ τοῦ ἡμετέρου προσάγει εἰς τὸν Χριστὸν ὁ *εὐγενὴς γενέτης*». Ἡ τελευταία φράσις καὶ δὴ καὶ «ὁ εὐγενὴς γενέτης» σημαίνει, νομίζω, ὅτι μεταξὺ τοῦ Θεογνίου καὶ τῆς εὐθὺς ἀκολουθούσης σειρᾶς ἑτέρων ἐναρέτων προσώπων, τῷ Χριστῷ ἀφιερωθέντων, ὑπάρχει στενὸς συγγενείας δεσμός. Ἄλλωστε καὶ τὸ συμπερασματικὸν «ἄρ'» τοῦ ἐν συνεχείᾳ στ. 191, ἐν ᾧ περὶ Εὐάνδρου λόγος γίνεται, τοῦτο ὑποδηλοῖ. Εἶναι ὅμως λυπηρὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἐκτείνεται εἰς περισσοτέρας εἰδήσεις περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν εὐθὺς ἀμέσως ὑπ' αὐτοῦ μνημονευομένων προσώπων. Μόνον περὶ τοῦ Ἀστερίου ἔχομεν καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου εἰδήσεις, ὀλιγωτέρας δὲ περὶ τοῦ Φιλαδελφίου, τοῦ Ῥηγίνου καὶ τοῦ Λεοντίου. Περὶ τοῦ Εὐάνδρου ὅμως, Μακροβίου καὶ Ἡλιοδώρου οὐδὲν ἄλλοθέν ποθεν πληροφορούμεθα, ὥστε ἀκριβεστέραν νὰ σχηματίσωμεν γνώμην.

2. *Εὔανδρος*

Εἰς τὸν Εὔανδρον ἀναφέρονται οἱ ὑπ' ἀριθ. 191 καὶ 192 στίχοι, ἔχοντες οὕτω: «Πολλὰ δ' ἄρ' Εὐάνδρου κειμήλια ἔνδοθι κεύθει Ι Ψυχή, καὶ πολιᾶς κόμης, λευκότεραι πραπίδες», ἤτοι «Πολλὰ ἐπομένως τοῦ Εὐάνδρου κειμήλια ἔνδοθεν φυλάττει Ι Ἡ Ψυχή, καὶ τῆς πολιᾶς κόμης, λευκοτέρα εἶναι ἡ φρόνησις». Τὸ «πολιῆς» δυνατὸν καὶ δὴ καὶ κατὰ πρώτιστον λόγον ν' ἀναφέρηται καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Εὔανδρον, ἀλλὰ δυνατὸν ν' ἀναφέρηται καὶ εἰς τὸν «εὐγενῆ γενέτην», ἤτοι τὸν Θεόγνιον. Τοῦτο δὲ εὐλογοφανέστερον φαίνεται, ἐφ' ὅσον, ὡς εἴπομεν, οἱ περὶ Εὐάνδρου

στίχοι συνδέονται πρὸς τὰ προηγούμενα περὶ Θεογνίου λεχθέντα καὶ οἱονεὶ συμπερασματικῶς τῶν προγενεστέρων τίθενται διὰ τοῦ συμπερασματικοῦ συνδέσμου «ἄρ'». Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Εὔανδρος προτυποῦται τῷ Ἑλληνίῳ ὡς ἀνὴρ ἐνάρετος, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὅτι καὶ ὁ Εὔανδρος εἴτε τὸν ἀσκητικὸν βίον εἴτε τὸν ἱερατικὸν ἠκολούθησεν.

3. Ἀστέριος

Περὶ Ἀστερίου ἔχομεν τὰς περισσοτέρας εἰδήσεις. Πολλαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ θείου Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἀστέριον διεσώθησαν, λίαν ἀξιόλογοι καὶ διὰ τὸ θέμα ἡμῶν τὰ μάλιστα βοηθητικαί. Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν πρῶτον τί περὶ Ἀστερίου διαλαμβάνει ὁ Γρηγόριος ἐν τῷ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει του. Ἰδοὺ οἱ σχετικοὶ ὑπ' ἀριθ. 193—196 στοῖχοι:

«Τίς δέ κεν Ἀστερίοιο σαοφρονέων λελάθοιτο,
Ἠδὲ κασιγνήτων τῆς ἱερᾶς τριάδος,
Οἷς ξυνὴ σοφίη, ξυνὸς βίος, εἰς ἓν ἄγερθεν
Ἐλπωρῇ· μούνῃ σαρκὶ μεριζόμενοι»

ἤτοι: *«Τίς δὲ σωφρονῶν καὶ τὸν Ἀστέριον ἤθελε λησμονήσει*
Καὶ τῆς ἱερᾶς τριάδος τῶν κασιγνήτων ἀδελφῶν,
Εἰς τοὺς ὁποίους κοινὴ ἦτο ἡ σοφία, κοινὸς ὁ βίος, εἰς ἓν δ' οὗτοι ἠνώθησαν
Διὰ τῆς ἐλπίδος· διὰ μόνης τῆς σαρκὸς χωριζόμενοι».

Ποία ἡ «ἱερὰ τριὰς» τῶν κασιγνήτων ἀδελφῶν τοῦ Ἀστερίου, δυστυχῶς δὲν ἀναφέρει ὁ θεῖος Γρηγόριος. Τὸ ἀνωτέρω τετράστιχον, τὸ εἰς τὸν Ἀστέριον ἀναφερόμενον φαίνεται ὡς μὴ περατούμενον, ἀλλ' ὡς συνδεόμενον πρὸς τοὺς ἐν συνεχείᾳ στίχους. Ἀλλ' ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸν Φιλαδέλφιον ἐν συνεχείᾳ στίχος τίθεται παρενθετικῶς, ὁ δὲ ἑπόμενος τούτου καὶ εἰς τὸν Μακρόβιον ἀφορῶν συνδέεται μετὰ τῆς προθέσεως «ἐπὶ τοῖς», ἤτοι «ἐπὶ τούτοις», «σὺν τούτοις», «ἐκτὸς τούτων» καὶ ἄρα διακρίνεται τῶν λοιπῶν πρότερον λεχθέντων. Φυσικώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ἴσως, ὅτι ὁ στίχος 203 ἀποτελεῖ τὴν συνέχειαν τοῦ διακοπέντος μίτου τοῦ στίχου 196. Ἐὰν εὐσταθῇ ἡ γνώμη ἡμῶν αὕτη, τότε ἡ «ἱερὰ τριὰς» τῶν κασιγνήτων ἀδελφῶν τοῦ Ἀστερίου θὰ εἶναι οἱ ἐν τῷ στ. 202 μνημονευόμενοι Ρήγινος, Λεόντιος καὶ Ἡλιόδωρος. Ὅτι πρόκειται περὶ ἁπλῆς ὑποθέσεως, περιττὸν καὶ νὰ εἴπωμεν.

Ἐν τοῖς εἰς Ἀστέριον καὶ τοῖς τρισὶ κασιγνήτοις ἀδελφοῖς του ἀναφερομένοις στίχοις ὑμνοῦται ἡ ἐξαίρετος τῶν ἀδελφῶν παιδεία, ὁ ἐνάρετος τούτων βίος καὶ ἡ κοινὴ πίστις καὶ ἐλπὶς ἐπὶ τὸν Χριστόν, φράσις ἥτις πιθανῶς ὑπονοεῖ ὅτι πάντες εἴτε ἀσκητικὸν βίον διῆγον εἴτε τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἠκολούθησαν, τῷ Χριστῷ ψυχῇ τε καὶ σώματι ἀφιερωθέντες.

Ἂς ἴδωμεν νῦν ποίας εἰδήσεις καρπούμεθα περὶ Ἀστερίου ἐκ τῶν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου.

Τῷ Ἀστερίῳ ἐπεστείλατο ὁ θεῖος Γρηγόριος τὰς ἑξῆς ἐπιστολάς: 1) Τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΜΖ΄ [1]· 2) τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΜΗ΄ [2]· 3) τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΝ΄ [3]· 4) τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΝΕ΄ [4]· 5) τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΝϚ΄ [5]. Καὶ τὰς δύο πρώτας ἐπιστολὰς κατεχωρίσαμεν καὶ ἐσχολιάσαμεν ἀνωτέρω, μάλιστα δὲ μετὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. ΡΝϚ΄ [6], τῆς ἐπισταλείσης τῷ Ὀλυμπίῳ, Ἐπάρχῳ ὄντι Καππαδοκίας. Ἐσημειώσαμεν ἐπίσης, συμφώνως καὶ πρὸς τὰς ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις προσημειώσεσι παρὰ Migne, ὅτι ὁ Ἀστέριος ἦτο τότε καὶ οὗτος συνάρχων τοῦ Ὀλυμπίου, ἤτοι Praefectus Cappadociae. Πᾶσαι δ' αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαὶ ἐγράφησαν, κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν, ἐν ἔτει 382. Τὸ πρὸς Ἑλλήνιον ὅμως Ἔπος τοῦ Γρηγορίου ἐγράφη [7] ἐν ἔτει 372. Καὶ ἐν τῷ Πίνακι τῷ ὀνομαστικῷ παρὰ Migne, PG 30, 1227 ἐν λ. «Asterius» φέρεται οὗτος ἐπίσης Praefectus Cappadociae. Συνδυάζοντες λοιπὸν τὰ χρονολογικὰ τεκμήρια τοῦ Ἔπους καὶ τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν τοῦ θείου Γρηγορίου, ἔτι δὲ τὴν ἐν τῷ Ἔπει σύστασιν τοῦ Γρηγορίου ὑπὲρ τοῦ Ἀστερίου, προβαλλομένου ὑπ' αὐτοῦ ὡς ὑπόδειγμα ἀσκητικοῦ ἀνδρός, συνάγομεν: α) ὅτι ὁ Ἀστέριος ἤδη τὸ 372 ἔτος, ὅτε ἐγράφη τὸ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπος τοῦ Γρηγορίου διῆγε βίον κατὰ πάντα χριστιανικὸν καὶ ἀσκητικόν, διὰ νὰ προβάλληται ὡς ὑπόδειγμα τῷ Ἑλληνίῳ καὶ β) ὅτι ὁ Ἀστέριος οὐδέποτε περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν ἢ ἱερατικὸν ἔνδυμα, ἐφ' ὅσον τὸ 382 ἐμφανίζεται οὗτος ὑψίστην πολιτικὴν καὶ διοικητικὴν θέσιν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καππαδοκίας κατέχων, ἤτοι ὡς Praefectus Cappadociae. Ταῦτα δὲ πάντα ἔρχονται εἰς ἐπίρρωσιν καὶ τῶν ὑφ' ἡμῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, ὅτι δηλ. ὁ Γρηγόριος δὲν προτυποῖ τὰ ἐν τῷ Ἔπει του πρὸς Ἑλλήνιον πρόσωπα, ὡς τὸν ἀσκητικὸν βίον ἢ τὸ ἱερατικὸν ὑπούργημα ἐκλεξαμένων, ἀλλ' ὡς ζώντων ἐν τελείᾳ χριστιανικῇ ζωῇ καὶ ἐν νεκρώσει σώματος καὶ ψυχῆς, πραγματικὴν ἄσκησιν τελοῦντα καὶ κατὰ κόσμον νεκρωθέντα, χωρὶς τὸ παράπαν νὰ χωρισθῶσι τοῦ κόσμου ἢ νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ ἐν τῷ κόσμῳ ἔργον ἢ ἐπάγγελμα αὐτῶν.

Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν νῦν ἐπὶ τὰς λοιπὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἀστέριον, ἃς δὲν ἐσχολιάσαμεν ἀνωτέρω, διὰ νὰ ἴδωμεν τί δυνάμεθα νὰ καρπωθῶμεν ἐξ αὐτῶν βοηθητικὸν τοῦ θέματος ἡμῶν.

---

1. Migne PG. 37, 252
2. Migne PG. 37, 253
3. Migne PG. 37, 256
4. Migne PG. 37, 261
5. Migne PG. 37, 264
6. Migne PG. 37, 249/2
7. Ὅρα Migne, PG 37, 1451 σημ.

Καὶ ἐν πρώτοις καταχωρίζομεν τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝ΄ ἐπιστολήν: «Χαίρω καὶ γράφων καὶ ἐγκαλούμενος ὅτι μὴ γράφω, εἴποτε τοῦτο συμβαίνει. Χρηστὰ γάρ σου καὶ τὰ ἐγκλήματα. Καίτοι γε πολλάκις καὶ περὶ πολλῶν ἐπιστείλας οἶδα, καὶ μέν τοι καὶ τυχὼν περὶ ὧν ἐδεήθην σου. Καὶ εἰ μή τι ἄλλο, τό γε πλῆθος τῶν πεπονθότων μαρτυρεῖ μοι τὰ γράμματα. Εἰ δὲ σὺ μὲν ἀφθονώτερος εἶ τὴν φιλίαν, ἤ τις ἂν εὔξοιτο, ἐγὼ δὲ περὶ τὰς αἰτήσεις δειλότερος. Σὺ μὲν ἔχε τὰ πρῶτα τῆς ἀρετῆς· ἐμοὶ δὲ συγγνώμη τὸ φορτικὸν φεύγοντι, ἐπειδὴ πᾶν μέτρον ἄριστον οἶδεν ὁ τοῦ σοφοῦ λόγος. Πλὴν τῷ Θεῷ χάρις, ὅτι σοι τὸ εὖ ποιεῖν ἐνεχείρισεν, οὕτω κοινὸν ἐπιστήσας ἡμῖν εὐεργέτην τε καὶ συνάρχοντα. Ἐπεὶ καὶ νῦν ἐγχειρίζω σοι διὰ ταύτης μου τῆς ἐπιστολῆς, τὸν ἀδελφὸν συνδιάκονον ἡμῶν Γεώργιον, ἄνδρα τῶν ἐξαιρέτων ἡμῖν, καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ χρησιμώτατον, ἀξιῶν θάρσους αὐτὸν τυχεῖν ἐν οἷς πρός τινας διαφέρεται, καὶ μὴ συναρπασθῆναι τῇ τυραννίδι». Ἡ ὑπὲρ τοῦ «συνδιακόνου» Γεωργίου σύστασις καὶ τὸ τίς ὁ Γεώργιος οὗτος καὶ τίς ἡ ὑπόθεσις, ὑπὲρ ἧς ἐμεσίτευεν ὁ Γρηγόριος, δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς. Σημασίαν δι᾽ ἡμᾶς ἔχουσιν ἕτερα τεκμήρια, συναγόμενα ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, τὰς σχέσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἀστερίου ὑποδηλοῦντα. Οὕτω ὁ Γρηγόριος ὁμολογεῖ: α) ὅτι συχνάκις ἐπεστείλατο τῷ Ἀστερίῳ («τό γε πλῆθος τῶν εὖ πεπονθότων μαρτυρεῖ μοι τὰ γράμματα») καὶ δὴ καὶ ὑπὲρ διαφόρων προσώπων, εἰς ἅπερ ὁ Ἀστέριος, φαίνεται, ὅτι ἀμέριστον ἐπεδείξατο τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ. β) Ὁ Γρηγόριος ὁμολογεῖ τὴν πρὸς τὸν Ἀστέριον στενωτάτην αὐτοῦ φιλίαν («εἰ δὲ σὺ ἀφθονώτερος εἶ τὴν φιλίαν»), ὅπερ ἐμμέσως ὑποδηλοῖ ὅτι καὶ τῆς αὐτῆς περίπου ἡλικίας καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες θὰ ἦσαν. Καὶ γ) ἐμμέσως ἀναφέρει τὸν «συνάρχοντα» τοῦ Ἀστερίου ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καππαδοκίας, ἤτοι τὸν Ὀλύμπιον καὶ προσεπικυροῖ τὴν ἀνωτέρω ἐκφρασθεῖσαν γνώμην, ὅτι οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες, Ἀστέριος καὶ Ὀλύμπιος «συνάρχοντες», ἤτοι Praefecti Cappadociae ἦσαν («οὕτω κοινὸν ἐπιστήσας ἡμῖν εὐεργέτην τε καὶ συνάρχοντα»).

Ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝΕ΄ τῷ Ἀστερίῳ ἐπισταλεῖσα ἐπιστολὴ εἶναι ἐνδιαφέρουσα μόνον, διότι γνωρίζει ἡμῖν ὅτι τὸ αὐτὸ 382 ἔτος οἱ δύο συνάρχοντες ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καππαδοκίας, Ὀλύμπιος καὶ Ἀστέριος, ἀπεχώρησαν τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ θέσεώς των μετακληθέντες ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς ὑψηλοτέραν θέσιν. Ἀλλ᾽ εἰς ποίαν, δὲν ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος. Πάντως μετὰ πολλῆς ὀδύνης καὶ θλίψεως πληροφορεῖται τὸ γεγονὸς ὁ θεῖος πατήρ. Ὅτι στερεῖται δύο μεγάλων φίλων καὶ πρὸ πάντων τῆς εὐμενείας καὶ προστασίας ταύτων, ὧν δείγματα πολλάκις ἔλαβεν ὁ Γρηγόριος, τοῦτο καὶ τὴν ὀδύνην αὐτοῦ ἐπαυξάνει. Μάλιστα ἔτι θερμότερος εἰς συναισθήματα εἶναι ἔναντι τοῦ Ὀλυμπίου ὁ Γρηγόριος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπεστείλατο τὴν

ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝΔ΄ [1] ἐπιστολήν, ἐν ᾗ μεταξὺ ἄλλων γράφει: «Ἀλλὰ τίς γηροκομήσει τὸν σὸν Γρηγόριον καὶ φαρμακεύσει τὴν ἀσθένειαν ταῖς τιμαῖς καὶ θήσει τιμιώτερον τὸν παρὰ σοῦ πολλοῖς προξενοῦντα τὸ φιλάνθρωπον;». Ἡ φράσις αὕτη μὲ ἐμβάλλει εἰς σκέψεις, μήπως ὁ Ὀλύμπιος, περὶ οὗ τρυφερώτατα ἐκφράζεται ὁ Γρηγόριος καὶ δὴ καὶ μνείαν τῆς ἰδίας γηροκομίας ποιεῖται, ἧς ἤλπιζε νὰ τύχῃ παρὰ τοῦ Ὀλυμπίου, ὑπῆρξε καὶ οὗτος συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου. Ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ τρυφερὸν ὕφος καὶ ἡ μνεία τῶν γηροκομίων τοῦ Γρηγορίου, ἂν μὴ διὰ συγγενείας συνεδέετο ὁ θεῖος πατὴρ πρὸς τὸν Ὀλύμπιον. Ἀλλ᾽ ἂς ἴδωμεν τί γράφει ὁ θεῖος τῷ ἀνεψιῷ αὐτοῦ Ἀστερίῳ ἐπὶ τῇ ἀποχωρήσει του ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἐπάρχου ἐν Καππαδοκίᾳ. «Τί τοῦτο πάσχομεν;», λέγει ὁ Γρηγόριος ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, τῷ Ἀστερίῳ γράφων· «οἴχεσθε καταλιπόντες ἡμᾶς καὶ ἡμεῖς ἀρρωστοῦμεν, οὐδὲ τοσοῦτον παρὰ τοῦ φθόνου συγχωρηθέντες, ὅσον ἐφ᾽ ὑμῖν τὰ προπεμπτήρια φθέγξασθαι. Ὢ τῆς ζημίας καὶ τῆς ἐπηρείας! Κινδυνεύω τι καὶ τολμηρὸν εἰπεῖν. Τί λαμβάνειν ἔδει τὸ ἀγαθόν, εἰ μὴ παραμένειν ἔμελλεν;».—Ἡ τελευταία φράσις ὑπαινίσσεται, νομίζω, τὸ βραχύτατον τοῦ χρόνου, καθ᾽ ὃν ὁ Ἀστέριος κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Praefectus Cappadociae. «Οὐ γὰρ τοσοῦτον εὐφραίνει παρὸν τῶν τερπνῶν οὐδέν, ὅσον ἀνιᾷ χωριζόμενον. Τετιμήμεθα παρ᾽ ὑμῶν, δεδοξάσμεθα, τῆς ἀρχῆς ἀπελαύσαμεν, τῆς φιλανθρωπίας ἐνεφορήθημεν. Οὔτε γὰρ ἐπιλελήσμεθα τούτων, οὔτε ἐπιλησόμεθα· πρότερον ἡμῶν αὐτῶν, ἢ ὑμῶν. Τί δὲ παρ᾽ ἡμῶν ἀντὶ τούτων ὑμῖν; Τί δ᾽ ἄλλο γε, ἢ ὧν ἔχομεν τὸ κάλλιστον; ἔχομεν δὲ τὰς εὐχὰς αἷς σώζοισθε καὶ εὐδοκιμοίητε. Καὶ πάλιν ἡμῖν ὀφθείητε, ἂν ἄρα τοσαύτης τύχωμεν τοῦ ζῆν προθεσμίας».

Τέλος ἡ καὶ τελευταία τῷ Ἀστερίῳ ἐπισταλεῖσα ὑπ᾽ ἀριθ. ΡΝϚ΄ ἐπιστολὴ εἶναι συμβουλευτική. Διὰ ταύτης ὁ πεπειραμένος καὶ σοφὸς διδάσκαλος παρέχει παραινέσεις καὶ συμβουλὰς τῷ συγγενεῖ αὐτοῦ Ἀστερίῳ, πῶς ὀφείλει καὶ ἐν τῷ νέῳ αὐτοῦ ἔργῳ νὰ κατευθύνῃ τὰ διαβήματά του καὶ τὸ ὑψηλόν του ἀξίωμα οὐχὶ ἐν «τραχύτητι τρόπου» ἐνδεικνύμενος, ἀλλ᾽ ἐν «ἡμερότητι δὲ μᾶλλον τὸ τῆς ἀρχῆς αὐστηρὸν τιθασσεύων» καὶ τέλος, ὅπως μὴ λησμονῇ ὅτι ἔχει πάντοτε ἀνάγκην καλοῦ συμβούλου ἐν πᾶσι τοῖς δυσχερέσι ζητήμασιν. Ὁ Γρηγόριος φιλοφρόνως ὑποδεικνύει τῷ φιλτάτῳ αὐτοῦ συγγενεῖ Ἀστερίῳ ὅτι τίθεται εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ διὰ πᾶν εἰς μέσον προβάλλον ζήτημα, ἀνώτερον τῆς πείρας ἢ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία καὶ διδακτικὴ διὰ πάντα ὑψηλὸν κατέχοντα ἀξίωμα, διὸ καὶ παρατίθεται ἐνταῦθα: «Μέγας ἐν ἀνθρώποις ὁ Ἡρακλῆς, ὡς λόγος (ἵνα σε λόγιον ὄντα καὶ τινας ἀναμνήσω τῶν σῶν)· ἀλλ᾽ οὐκ ἂν τοιοῦτος ἦν, εἰ μὴ τὸν Ἰόλαον εἶχε συναγωνιζόμενον,

---

1. Migne, PG 37, 260/1.

καὶ κατὰ τῆς Ὕδρας μάλιστα, τοῦ πικροῦ τούτου καὶ πολυκεφάλου θηρίου, ἧς ὁ μὲν ἐξέτεμνε τὰς κεφαλας, ὁ δὲ ἐπέκαιεν, ὥσπερ τὰς τῆς κακίας ὑμεῖς. Πολλοὺς παρήλαυνον οἱ Ἀκτορίωνες ἅρμασιν, ὡς Ὁμήρῳ δοκεῖ· δίδυμοι γὰρ ἦσαν καὶ τὰ σώματα καὶ τὴν τέχνην· ὁ μὲν τὰς ἡνίας· ὁ δὲ τὴν μάστιγα μεριζόμενοι, καὶ τὸ νικᾶν ἀλλήλοις συνερανίζοντες. Πολλοὺς διασῴζει κυβερνήτης πλωτῆρας· ἀλλ' οὐκ ἂν ὁμοίως διέσῳζε, μὴ καλῷ πρωρεῖ βοηθούμενος, ὅς καὶ διαρθρεῖ τοὺς ἀνέμους καὶ τὰς ὑφάλους προδείκνυσι καὶ γίνεται τῆς νηὸς οἷόν τις ὀφθαλμός. Τοιοῦτον ἡμῖν καὶ τὸ ὑμέτερον. Λαμπρὸν γὰρ ὄντα τὸν ἄρχοντα καὶ παρ' ἑαυτοῦ, λαμπρότερον αὐτὸς ἐργάζῃ τῇ συνεργίᾳ· ὃν πολλὰ ἐπαινοῦντες, τοῦτο θαυμάζομεν μάλιστα, ὅτι τοσαύτην τοῖς δημοσίοις εὔνοιαν σῴζοντες, χώραν δίδοτε καὶ τοῖς φιλικοῖς, οὐ τραχύτητι τρόπου τὸ ἀκριβὲς ἐνδεικνύμενοι, κατὰ τοὺς πολλοὺς τῶν ἀμέτρων, ἡμερότητι δὲ μᾶλλον τὸ τῆς ἀρχῆς αὐστηρὸν τιθασσεύοντες».

4. *Φιλαδέλφιος*

Τὰ περὶ Φιλαδελφίου ὁ Γρηγόριος διαλαμβάνει ἐν ἑνὶ καὶ μόνῳ στίχῳ, τῷ ὑπ' ἀριθ. 197 τοῦ πρὸς τὸν Ἑλλήνιον Ἔπους του. Ἐν τούτοις καὶ ἐν τῷ μοναδικῷ τούτῳ στίχῳ σαφῶς δηλοῦται ἡ πρὸς αὐτὸν συγγένεια τοῦ Γρηγορίου. Ἔχει δ' ὁ στίχος αὕτω:

(Σιγήσω Φιλάδελφον, ἐμὸν κέαρ, εὐγενὲς αἷμα),

ἤτοι *(»Θὰ σιωπήσω διὰ τὸν Φιλάδελφον, τὴν καρδίαν καὶ τὸ εὐγενὲς αἷμά μου»).*

Ἐκ τῆς θέρμης τῶν ὀλίγων τούτων λόγων τοῦ Γρηγορίου διαφαίνεται ἡ ἀγάπη, ἣν ὁ θεῖος πατὴρ ἔτρεφε πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Φιλαδελφίου, ὥστε νὰ καλῇ τοῦτον «καρδίαν του», ἔτι δὲ ὁ στενὸς πρὸς τοῦτον δεσμὸς τοῦ Γρηγορίου, ἐφ' ὅσον καλεῖ τοῦτον «εὐγενὲς αἷμά του». Ἡ φράσις ὑπαινίσσεται ἅμα τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν τοῦ Φιλαδελφίου. Ἀλλὰ ποῖος ὁ βαθμὸς συγγενείας τῶν δύο ἀνδρῶν, δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν, ἐφ' ὅσον ὁ Γρηγόριος ἀποσιωπᾷ τὸ σημεῖον τοῦτο. Πάντως, ἐὰν εὐσταθῶσιν αἱ ἀνωτέρω σκέψεις ἡμῶν περὶ τῶν ἐν τῷ παρόντι Ἔπει πρὸς Ἑλλήνιον προσώπων, ὅτι δηλ. πρόκειται μᾶλλον περὶ συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου *ἐκ τοῦ πατρὸς* αὐτοῦ, τότε καὶ ὁ Φιλαδέλφιος συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου ἐκ πατρὸς θὰ ἦτο.

Περὶ τοῦ Φιλαδελφίου διαλαμβάνει καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. ΡΜΘ'[1] ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου πρός τινα Γεώργιον διάκονον, ἐν ἔτει 382 γραφεῖσα. Ἔχει δ' ἡ ἐπιστολὴ αὕτη οὕτω: «Τὸ ἀρρωστοῦν θεραπεύεται, ἀλλ' οὐ συντρίβεται. Πῶς οὖν ὁ συνδιάκονος ἡμῶν Εὐθάλιος, οὔτε τὸν βαθμὸν αἰδεσθείς, οὔτε τὴν οἰκειότητα τιμήσας, δεσμοῖς καὶ πληγαῖς συνέτριψε τὸν ἄθλιον Φιλαδέλφιον, ὡς δείκνυσι καὶ τῶν πληγῶν τὰ σημεῖα, τοῦτο τεθαύμακα.

1. Migne, PG 37, 253/6.

Μὴ τοίνυν παρέργως δέξῃ τὸ γεγονός, ἀλλὰ τὸ συμβάν, ἐλθὼν διὰ σεαυτοῦ, παράστησον ἡμῖν. Παρέστω δὲ καὶ ὁ διάκονος καὶ λόγον ὑφέξων τῆς κατηγορίας καὶ τύπον ληψόμενος περὶ τῆς τοῦ συντριβέντος ζωῆς. Οὐ γὰρ ἀνεχόμεθα τοιαύτην ἀσχημοσύνην τολμᾶσθαι σχεδὸν ἐν ταῖς ἡμετέραις ὄψεσιν».

Εἶναι πολὺ περίεργον τὸ συμβάν, ὅπερ «ἀσχημοσύνην» ὁ θεῖος Γρηγόριος χαρακτηρίζει. Ἀλλ' ἔτι περιεργότερον εἶναι τὸ γεγονὸς καθ' ὃ ὁ δράστης Εὐθάλιος προστατευόμενος ἄλλοτε τοῦ Γρηγορίου ἦτο, ὡς ἡ ὑπ' ἀριθ. Θ΄[1] ἐπιστολὴ τούτου πρὸς τὸν ἐν Κων/πόλει ἄρτι τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ συνηγόρου, ἤτοι ἐν ἔτει 364, ἀρξάμενον νεαρὸν τότε Ἀμφιλόχιον καὶ μετέπειτα διάσημον μητροπολίτην Ἰκονίου δείκνυσι. Τὶς ἡ αἰτία τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐθαλίου κατὰ τοῦ Φιλαδελφίου βιαιοπραγίας, ὥστε νὰ θέσῃ τοῦτον ἐν «δεσμοῖς» καὶ δὴ καὶ «πληγὰς» νὰ ἐπιφέρῃ οὗτος τῷ Φιλαδελφίῳ, δὲν πληροφορούμεθα, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐνδιαφέρει τὸ θέμα ἡμῶν. Πάντως ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τεκμαίρεται ὅτι ὁ Φιλαδέλφιος διάκονος καὶ οὗτος ἦτο, ὡς ἡ φράσις τῆς ἐπιστολῆς: «οὔτε τὸν βαθμὸν αἰδεσθείς», νομίζω, ὅτι ἀποδεικνύει, ἐκτὸς ἂν αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν ἴδιον τὸν Γρηγόριον, παραπονούμενον ὅτι ὁ Εὐθάλιος δὲν ἐσεβάσθη τὸν ἀνώτερον βαθμόν του, οὔτε καὶ τὴν «οἰκειότητα» ἐτίμησεν.

5. *Μακρόβιος*

Περὶ Μακροβίου ὁ θεῖος πατὴρ ταῦτα λέγει ἐν τῷ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει του :

Στ. 198—202 «*Μακροβίου δ', ἐπὶ τοῖς, θρέμματος ἡμετέρου,*
Θρέμματος ἡμετέροιο, φίλον δ' ἐμόν, ὃν πτερύγεσσιν
Εὐμενέων Χριστὸς ἀμφὶς ἔχει μεγάλαις,

. . . .
Ὃν πάντων κρατέων οὐκ ἐφύσησε τύφος ;»,

ἤτοι «*Καὶ μετὰ τούτους τοῦ Μακροβίου, τοῦ ἰδικοῦ μου θρέμματος,*
Ἐκ τοῦ ἰδικοῦ μου θρέμματος, τὸν ἰδικόν μου φίλον, τὸν
[ὁποῖον μὲ πτέρυγας
Μεγάλας περιβάλλει γύρωθεν τῶν εὐμενῶν (τῶν καλῶν)
[ὁ Χριστός,

. . . .
Αὐτόν, τὸν ὁποῖον, ἂν καὶ ἐκράτει τῶν πάντων, δὲν κατέλα-
[βεν ὁ τύφος ;».

Οὐδεμίαν ἄλλην πληροφορίαν ἔχομεν περὶ Μακροβίου ἐξ ἄλλων ἔργων τοῦ Γρηγορίου. Πᾶν ὅ,τι περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν, καρπούμεθα ἐκ τῶν ἀνωτέρω στίχων. Ἀλλὰ διὰ τὸ θέμα ἡμῶν ἱκανὰς εἰδήσεις παρέχουσιν οἱ εὐάρι-

---

1. Migne, PG 37,36.

θμοι στίχοι τοῦ Γρηγορίου καὶ δὴ καί: α) ὅτι ὁ Μακρόβιος χαρακτηρίζεται ὡς γόνος τοῦ ἰδίου «θρέμματος», ἤτοι γένους, τοῦ Γρηγορίου· β) ὅτι φίλος τοῦ θείου Γρηγορίου ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὁμολογεῖται, ὅπερ σημαίνει ὅτι καὶ τῆς αὐτῆς που ἡλικίας πρὸς τὸν Γρηγόριον θὰ ἦτο ὁ Μακρόβιος καὶ γ) ὅτι ἐξαιρετικὴν θέσιν κατεῖχεν ὁ Μακρόβιος, μάλιστα δ' ἐν τῇ διοικήσει τῆς πολιτείας, ἂν καλῶς ἐννοῶ τὴν φράσιν: «Ὃν πάντων κρατέων οὐκ ἐφύσησε τύφος;» Τέλος δ' ἡ φράσις τοῦ θείου πατρός: «Εὐμενέων Χριστὸς ἀμφὶς ἔχει μεγάλαις», δηλ. «πτερύγεσσιν», σημαίνει ὅτι ὁ Μακρόβιος ἀνὴρ εὐσεβέστατος ἦτο, πλήρως τῷ Χριστῷ ἀφιερωμένος καὶ πιθανώτατα, ὅτι τὰ κατὰ κόσμον ἀξιώματα καὶ τὰς τιμὰς ἀπαρνηθείς, τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα περιεβλήθη. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ προβάλλεται τῷ Ἑλληνίῳ ὡς ἄριστον ὑπόδειγμα εὐσεβείας καὶ κατὰ Χριστὸν ἀσκήσεως.

6. *Ῥήγινος, Λεόντιος καὶ Ἡλιόδωρος.*

Περὶ τῶν τριῶν τούτων, πιθανώτατα ἀδελφῶν, ἐφ' ὅσον ὁμοῦ περὶ αὐτῶν διαλαμβάνει ὁ Γρηγόριος, ταῦτα λέγει ἐν τῷ πρὸς Ἑλλήνιον Ἔπει του:

Στ. 203. «*Ῥήγινον ὕψι βιβάντα, Λεόντιον, Ἡλιόδωρον,*
Οἵ Χριστοῦ σοφίης ἄκρον ἔχουσι γέρας,
Ἄλλους τ' ἀγροτέροισι μετ' ἀνδράσιν ἄστρα φαεινά,
Πολλοῖς ἡμερίων οὐδὲ φαεινόμενα,
Ἐν Χριστοῦ μελέεσσι τὰ τίμια, τίς κεν ἐνίσποι
Σφρηγίδας ἀθανάτου, κάλλεα σαρκοφόρα;»

ἤτοι «*Τὸν Ῥήγινον, ὅστις ἀνῆλθεν ὑψηλά, τὸν Λεόντιον, τὸν Ἡλιόδωρον,*
Οἵτινες τῆς σοφίας τοῦ Χριστοῦ ἔχουσι τὸ ἄκρον γέρας,
Καὶ ἄλλους μεταξὺ ἀνδρῶν ἀπαιδεύτων ἄστρα φωτεινά,
Εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν θνητῶν οὐδόλως φαινόμενα,
Τὰ τίμια μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Χριστοῦ, τίς δὲν ἤθελε προσαγορεύσει
Τὰς σφραγῖδας τοῦ ἀθανάτου (Θεοῦ,) τὰ σαρκοφόρα κάλλη;»

Ἀνωτέρω ἐδικαιολογήσαμεν τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν περὶ συγγενείας τούτων πρὸς τὸν Ἀστέριον, ἐφ' ὅσον ἐν στίχῳ 194 ὁ Γρηγόριος μνημονεύει «ἠδὲ κασιγνήτων τῆς ἱερῆς τριάδος», ἤτοι «τῆς ἱερᾶς τριάδος τῶν κασιγνήτων (ὁμαίμων) ἀδελφῶν» τοῦ Ἀστερίου, παρεμβάλλεται δ' εἶτα ἐν παρενθέσει τὸ ὄνομα τοῦ Μακροβίου καὶ Φιλαδελφίου καὶ μετὰ τούτους ἡ τριὰς τῶν ἀνωτέρω, πιθανώτατα, ἀδελφῶν. Πάντως οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἔχομεν ὅτι καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι συγγενεῖς τοῦ Γρηγορίου θὰ ἦσαν. Ὁ Γρηγόριος ἐν τοῖς ἀνωτέρω στίχοις ὑμνεῖ τὸ ὕψος τῆς κατὰ Χριστὸν σοφίας, εἰς ἣν ἀνήχθησαν διὰ τῆς εὐσεβείας καὶ τοῦ ἐναρέτου αὐτῶν βίου οἱ τρεῖς οὗτοι ἅγιοι ἄνδρες, ἀποβάντες «φωτεινὰ ἄστρα» μεταξὺ

«ἀνδρῶν ἀπαιδεύτων»», ὅπερ ὑποδηλοῖ νομίζω, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἀνωτέρω ἐν ἀγροικίαις ὡς ἱερατικοὶ θὰ ἔδρασαν.—Περὶ Ῥηγίνου καὶ τάδε ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος ἐν τῇ περιφήμῳ Διαθήκῃ αὑτοῦ[1]: «Ἔτι βούλομαι κατασχεῖν τὸν κληρονόμον μου Γρηγόριον τὸν διάκονον, ἅμα τῷ μονάζοντι Εὐσταθίῳ, τοὺς γενομένους ἐκ τῆς οἰκίας μού ποτε, κτῆμα ἐν Ἀριανζοῖς, τὸ ἐκ τῶν Ῥηγίνου κατελθὸν εἰς ἡμᾶς». Δὲν παρέχει περισσοτέρας εἰδήσεις ἐπὶ τοῦ πράγματος ὁ Γρηγόριος διὰ νὰ μάθωμεν πῶς τὸ ἐν Ἀριανζῷ κτῆμα περιῆλθεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τοῦ Γρηγορίου ἐκ μέρους τοῦ Ῥηγίνου παραχωρηθὲν ἢ ἄλλως πως κτηθέν. Πάντως καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὑποδηλοῖ ἐμμέσως τὸν στενὸν τοῦ Γρηγορίου δεσμὸν πρὸς τὸν Ῥήγινον.

Συστατικὴν ὑπὲρ τοῦ Λεοντίου ἐπιστολὴν ὁ Γρηγόριος ἐπεστείλατο πρὸς τὸν Prafectus Cappadociae Ὀλύμπιον, ὃν πολλάκις ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, ἤτοι τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΜΓ'[2] ἐπιστολήν, ἐν ἔτει 382, ἵνα μεσιτεύσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ, βεβαρημένου ὄντος ὑπὸ σοβαρᾶς κατηγορίας. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Λεόντιος ἦτο τότε «πρεσβύτερος». Ποῦ ὅμως, δὲν ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Τί τὸ πολλὰ παθεῖν καὶ τὸ εὖ παθεῖν τοῖς ἀνθρώποις χαρίζεται; διδάσκει φιλανθρωπίαν καὶ κλίνει τοῖς δεομένοις. Οὐδὲν γὰρ τοιοῦτον παίδευμα πρὸς τὸ ἐλεεῖν, ὡς τὸ προλαβεῖν χρηστότητα. Τοῦτο καὶ αὐτῷ μοι συμβέβηκεν· ἔμαθον τὸ συμπαθὲς ἐξ ὧν ἔπαθον. Καὶ ὁρᾷς τὸ ἡμέτερον μεγαλόψυχον; αὐτὸς χρήζων τῆς σῆς ἡμερότητος ἐν τοῖς ἐμοῖς πράγμασιν, ὑπὲρ ἄλλων πρεσβεύω καὶ οὐ δέδοικα μὴ δαπανήσω σου τὸ φιλάνθρωπον ἐν τοῖς ἀλλοτρίοις. Γράφω δὲ ταῦτα ὑπὲρ τοῦ πρεσβυτέρου Λεοντίου, εἴτ' οὖν ποτὲ πρεσβυτέρου· ὃς εἰ μὲν ἄξια πέπονθεν ὧν πεποίηκεν, ἐνταῦθα στῶμεν, μὴ τὸ ὑπερβάλλον ἀδικία γένηται. Εἰ δέ τι τῇ τιμωρίᾳ προσχρεωστεῖται καὶ οὔπω τοῖς ἁμαρτήμασι τὰ τῆς ὕβρεως ἀντισώθη, τοῦτο ἡμῖν συγχώρησον καὶ τῷ Θεῷ καὶ τῷ βήματι καὶ τῷ κοινῷ συλλόγῳ τῶν ἱερέων, οἷς ποτὲ συνηρίθμηται καὶ εἰ νῦν ἀνάξιον ἑαυτὸν ἀπέφηνεν, οἷς τε πεποίηκεν, οἷς τε πέπονθεν. Εἰ μὲν οὖν πείθομεν, τοῦτο ἄριστον· εἰ δὲ μή, προσάγομέν σοι πρεσβευτὴν αἰδεσιμώτερον, τὴν κοινωνόν σοι καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς εὐδοξίας». Ὡς βλέπει πᾶς τις τὸ παράπτωμα, εἰς ὅπερ περιέπεσεν ὁ «ποτὲ» πρεσβύτερος Λεόντιος πρέπει νὰ ἦτο μέγα, ὥστε ὁ ἴδιος νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν ὡς ἐκπεσόντα τοῦ ἀξιώματος τοῦ «πρεσβυτέρου». Ὁ καλὸς κἀγαθὸς Γρηγόριος μεμεσιτεύει ἐν τούτοις ὑπὲρ τοῦ βαρέως παραπεσόντος συγγενοῦς του καὶ μὲ τρόπον λεπτὸν καὶ εὐγενῆ ζητεῖ νὰ προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἄρχοντος Ὀλυμπίου ὑπὲρ τοῦ Λεοντίου, νὰ διεγείρῃ δ' ἅμα τὰ φιλάνθρωπα τῆς ἐπιεικείας καὶ χρηστότητος συναισθήματα τούτου ὑπὲρ τοῦ

1. Migne, PG 37, 392.
2. Migne, PG 37,244/5.

ἐν ταπεινώσει τὴν βοήθειάν του ἐξαιτοῦντος Λεοντίου. Ποῖον τὸ παράπτωμα καὶ τίς ἡ τιμωρία, ἡ τῷ Λεοντίῳ ἐπιβληθεῖσα καὶ ὑπὸ τίνος, δὲν ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ. Τὸ μέγα ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον τοῦ Γρηγο-ὑπὲρ τοῦ Λεοντίου, δεικνύει πόσον στενοὺς δεσμοὺς φιλίας ἢ συγγενείας εἶχεν οὗτος πρὸς τὸν Λεόντιον.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΙ ΠΙΘΑΝΟΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

1. Εὐσέβιος καὶ Βασίλισσα

Εἰς Εὐσέβιον καὶ Βασίλισσαν ἀφιέρωσεν ὁ θεῖος Γρηγόριος τὸ ὑπ' ἀριθ. ΡΚΑ' Ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα[1], ἔχον οὕτω:

«Εὐσέβιος, Βασίλισσα, μεγακλέες ἔνθαδε κεῖνται
Ξωλῶν ἠγαθέων θρέμματα Χριστοφόρα,
Καὶ Νόννης ζαθέης ἱερὸν δέμας. Ὅστις ἀμείβεις
Τούσδε τάφους, ψυχῶν μνώεο τῶν μεγάλων»,

ἤτοι *«Ὁ Εὐσέβιος καὶ ἡ Βασίλισσα, οἱ ἔνδοξοι, ἐνθάδε κεῖνται*
Βαρβάρων ἀγαθῶν θρέμματα Χριστοφόρα,
Καὶ τῆς ἁγιωτάτης Νόννης τὸ ἱερὸν σῶμα. Σύ, Ὅστις ἀμείβεις
Τοὺς τάφους τούτους, μνήσθητι καὶ τῶν μεγάλων ψυχῶν».

Ἐκ τοῦ ἐπιταφίου τούτου ἐπιγράμματος τὰς ἑξῆς εἰδήσεις δυνάμεθα ν' ἀρυσθῶμεν περὶ Εὐσεβίου καὶ Βασιλίσσης: α) Ἐφ' ὅσον ἀμφότεροι συνδέονται ἐν τῷ ἐπιγράμματι, δυοῖν θάττερον, ἢ σύζυγοι ἦσαν ἢ ἀδελφοί· β) οὗτοι χαρακτηρίζονται «ἔνδοξοι» μέν, διὰ τὸν ἐνάρετον καὶ κατὰ Χριστὸν βίον αὐτῶν, πλὴν ἀλλ' ὅμως καὶ «Ξωλῶν ἠγαθέων θρέμματα Χριστοφόρα», ἤτοι ἀγαθὰ θρέμματα καὶ Χριστοφόρα, τὴν καταγωγὴν ὅμως ἕλκοντα ἐξ ἔθνους βαρβάρων. Τί ἆρά γε νὰ ὑπονοῇ ὁ θεῖος Γρηγόριος; Μήπως ὅτι ἐθνικοὶ ὄντες τὸ πρότερον, ἐδέχθησαν εἶτα τὸ βάπτισμα, ἀναδειχθέντες πρότυπα εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς ἢ μήπως κατὰ κυριολεξίαν δέον νὰ ἐκληφθῇ ἡ φράσις, ὁπότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτοὺς καταγομένους ἐξ ἔθνους βαρβαρικοῦ, ἤτοι ἐξ Ἀρμενίας, ὡς ὁ Γρηγόριος εἴθιζε νὰ χαρακτηρίζῃ ταύτην; Μετὰ βεβαιότητος δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφανθῶμεν ὑπὲρ οὐδετέρας τῶν ὑποθέσεων τούτων. γ) Καὶ οἱ δύο φαίνεται ὅτι ἐτάφησαν ἐν τῷ τάφῳ τῆς «Νόννης ζαθέης», ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρεμβολὴ τοῦ ὀνόματος τῆς εὐσεβεστάτης μητρὸς τοῦ Γρηγορίου. Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, τότε ἔχομεν προδήλως συγγένειαν τῆς Νόννης πρὸς τὸν Εὐσέβιον ἢ τὴν Βασίλισσαν, ἢ καὶ πρὸς ἀμφοτέρους, ἄν, ὡς εἴπομεν, ἀδελφοὶ καὶ οὐχὶ σύζυγοι θεωρηθῶσιν. Ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Νόννης, τῆς ἁγιωτάτης τοῦ θείου

1. Migne, PG 38, 76.

Γρηγορίου μητρός, οὐδεμία, πέποιθα, ἀμφιβολία, ἐφ᾿ ὅσον τὸ ἐπίθετον «ζαθέη» πάντοτε ὁ Γρηγόριος ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ἐνάρετον αὐτοῦ μητέρα χρησιμοποιεῖ. Πρβ. π.χ. τὸ Ἐπιτ. ΟΕ΄ [1] «Σοί, Νόννα ζαθέη» καὶ ΟΖ΄ [2] «Ὦ Νόννης ζαθέης τετρυμμένα γυῖα πόνοισι» καὶ 94 [3] «Μῆτερ ἐμή, σὺ δ᾿ ἔδωκας ἁγνὸν βίον» καὶ πλειστάκις ἀλλαχοῦ, ἔνθα μνείαν τῆς ἑαυτοῦ μητρὸς ὁ Γρηγόριος ποιεῖται. Δυστυχῶς οὐδεμίαν ἄλλην εἴδησιν ἀλλοθέν ποθεν ἔχομεν περὶ Εὐσεβίου καὶ Βασιλίσσης, ἕπεται δ᾿ ἐκ τούτου ὅτι πρέπει ν᾿ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐπιγράμματος ὑπαινισσόμενα.

2. *Γεώργιος*

Καὶ περὶ τοῦ Γεωργίου τούτου οὐδεμίαν ἑτέραν εἴδησιν ἔχομεν, ἐκτὸς τοῦ εἰς αὐτὸν ἀφιερωθέντος Ἐπιταφίου ἐπιγράμματος ὑπ᾿ ἀριθ. ΡΚΒ΄ [4], ἔχοντος οὕτω:

«Καὶ σύ, Γεωργίοιο φίλον δέμας, ἐνθάδε κεῖσαι,
Ὃς πολλὰς Χριστῷ πέμψας ἁγνὰς θυσίας,
Σὺν δὲ κασιγνήτη σῶμα, φρένας, ἡ Βασίλισσα
Ξυνὸν ἔχει μεγάλη καὶ τάφον, ὡς βίοτον»,

ἤτοι *«Καὶ σύ, τοῦ Γεωργίου ἀγαπητὸν σῶμα, ἐνθάδε κεῖσαι,*
Ὅστις πολλὰς τῷ Χριστῷ ἁγνὰς θυσίας ἔπεμψες.
Μαζὶ δὲ ἡ ὅμαιμος ἀδελφή, ἡ Βασίλισσα, τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν
Κοινὸν ἔχει, ἡ μεγάλη, καὶ τὸν τάφον, ὅπως τὸν βίον».

Ἰδοὺ καὶ αἱ ἡμέτεραι παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματα, τὰ ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος τούτου συναγόμενα. Ἐν πρώτοις λεχθήτω ὅτι, κατὰ τὴν παρὰ Migne [5] σημείωσιν, τὸ μὲν εἰς Εὐσέβιον καὶ Βασίλισσαν ἐπίγραμμα ἐγράφη ἐν ἔτει 382, τὸ δὲ εἰς Γεώργιον, ἐν ἔτει 384. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Βασίλισσα οἱονεὶ ὑποδέχεται ἐν τῷ ἰδίῳ οἰκογενειακῷ τάφῳ τό τε σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ Γεωργίου. Περαιτέρω καὶ ταῦτα καρπούμεθα ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος περὶ Γεωργίου: α) Διὰ νὰ λέγεται ὅτι ὁ Γεώργιος «πολλὰς Χριστῷ πέμψας ἁγνὰς θυσίας», σημαίνει, νομίζω, ὅτι οὗτος τὸ ἱερατικὸν ἔνδυμα περιεβλήθη καὶ ὡς ἱερατικὸς ἐτελεύτησεν· β) ὁ Γρηγόριος καλεῖ τὸν Γεώργιον «φίλον δέμας», φράσιν, ἣν κυρίως χρησιμοποιεῖ ἐπὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ· γ) ἡ Βασίλισσα ρητῶς καλεῖται ἐν τῷ ἐπιγράμματι «κασιγνήτη», ἤτοι ὅμαιμος ἀδελφὴ τοῦ Γεωργίου. Διὰ νὰ μὴ ἀναφέρηται δὲ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐσεβίου, πιστεύω ὅτι οὗτος δὲν ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου, ἀλλὰ μᾶλλον σύζυγος

1. Migne, PG 38, 50 καὶ 51.
2. Ἔνθ᾿ ἀν.
3. Migne, PG 38, 53.
4. Migne, PG 38, 76.
5. Ἔνθ᾿ ἀνωτ.

τῆς Βασιλίσσης· καὶ δ) ὅ τε Γεώργιος καὶ ἡ Βασίλισσα ὑμνοῦνται διὰ τὸν ἐνάρετον αὐτῶν βίον: «Ξυνὸν ἔχει μεγάλη καὶ τάφον, ὡς βίοτον». Ἡ μόνη δὲ ἔνδειξις συγγενείας τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν Βασίλισσαν καὶ ἄρα καὶ πρὸς τὸν Γεώργιον καὶ τὸν Εὐσέβιον παραμένει ἡ παρεμβολὴ τοῦ ὀνόματος τῆς «Νόννης ζαθέης» ἐν τῷ ἐπιγράμματι καὶ ἡ φιλόφρων φράσις τοῦ Γρηγορίου περὶ Γεωργίου «φίλον δέμας», ἣν ἐπὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ συνήθως καὶ κυρίως ὁ μέγας πατὴρ χρησιμοποιεῖ.

3. *Φιλτάτιος ὁ Νεώτερος*

Εἰς Φιλτάτιόν τινα νεώτερον ἀφιέρωσεν ὁ Γρηγόριος τὸ ὑπ' ἀριθ. ΡΚΔ' [1] Ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα, ἔχον οὕτω:

«Ἠίθεον μεγάλοιο μέγαν κοσμήτορα λαοῦ,
Χθὼν ἱερὴ κεύθω Φιλτατίοιο δέμας»,

ἤτοι *«Τὸν νέον (τὸν ἄγαμον) τοῦ μεγάλου, ὅστις κοσμήτωρ τοῦ λαοῦ [ἐγένετο*
Ἐγὼ τὸ ἱερὸν χῶμα κρύπτω τὸ σῶμα τοῦ Φιλτατίου».

Ἄγνωστον πότε ἐγράφη τὸ παρὸν Ἐπίγραμμα. Ἡ ὁμωνυμία ἐν πρώτοις τοῦ «ἠϊθέου», ἤτοι νεαροῦ καὶ ἀγάμου Φιλτατίου πρὸς τὸν μέγαν «κοσμήτορα λαοῦ», τὸν μέγαν Φιλτάτιον, τὸν πάππον τοῦ θείου Γρηγορίου, παρέχει ἰσχυρὸν τεκμήριον διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι συγγενὴς καὶ δὴ καὶ στενὸς τοῦ Γρηγορίου καὶ οὗτος θὰ ἦτο. Γνωστὸν τυγχάνει ὅτι τὸ ὄνομα Φιλτάτιος παρὰ τῷ Γρηγορίῳ ἐκ Διοκαισαρείας ἕλκει τὴν καταγωγὴν καὶ δι' αὐτοῦ ὁ «εὐγενὴς γενέτης», ὁ τῆς ἁγίας ῥίζης πρῶτος καρπὸς ἐπονομάζεται, ἤτοι ὁ πατὴρ τῆς εὐσεβεστάτης τοῦ Γρηγορίου μητρὸς Νόννης, ὁ πάππος τοῦ ἡμετέρου Γρηγορίου. Οὐδεὶς λοιπὸν ἄλλος ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Γρηγορίου θὰ ἐκαλεῖτο διὰ τοῦ ἱεροῦ καὶ εὐγενοῦς τούτου ὀνόματος, ἤτοι Φιλτάτιος, ἂν μὴ εἷλκε τὸ γένος ἐκ τοῦ μεγάλου προγόνου, τοῦ καὶ ὁμωνύμου αὐτοῦ. Καὶ ἡ φράσις «Χθὼν ἱερὴ» πιστεύω ὅτι τοιοῦτό τι ὑποδηλοῖ, ἤτοι τὸν τάφον, ἐν ᾧ πάντες οἱ τοῦ οἴκου τοῦ Γρηγορίου συγγενεῖς ἐναπέκειντο καὶ ἐν ᾧ καὶ τὸ «Φιλτατίοιο δέμας» τοῦ νεωτέρου ἐναπετέθη.

4. *Γρηγόριος ὁ νεώτερος*

Εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν γραφὲν ἀπόκειται τὸ ὑπ' ἀριθ. ΡΚΕ' Ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα [2] εἰς Γρηγόριον τὸν νεώτερον, ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ συνταχθέν. Ἔχει δ' οὕτω:

«Γρηγόριον μήτρως, ἱερεὺς μέγας, ἐνθάδ' ἔθηκεν,
Γρηγόριος, καθαροῖς μάρτυσι παρθέμενος

---

1. Migne, PG 38, 77.
2. Migne, PG. 38, 77/8

Ἠΐθεον, θαλέθοντα, νεόχνοον. Αἱ δὲ πάροιθεν
Τῆς γηροτροφίης ἐλπίδες εἰσὶ κόνις»,

ἤτοι *«Τὸν Γρηγόριον ὁ πρὸς μητρὸς θεῖος, ὁ μέγας ἱερεύς, ἐνθάδε [ἔθηκεν,*
Ὁ Γρηγόριος, πλησίον τῶν ἁγνῶν μαρτύρων τοποθετήσας
Τὸν νεαρὸν (τὸν ἄγαμον), τὸν θάλλοντα, τὸν ἄρτι γενειάσκοντα.
Αἱ δὲ πρότερον
Τῆς γηροτροφίας ἐλπίδες εἶναι νῦν κόνις».

Σαφῶς ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ τούτῳ δηλοῦται ὁ τοῦ Γρηγορίου συγγενικὸς δεσμὸς πρὸς τὸν Γρηγόριον τὸν νεώτερον. Ὁ θεῖος Γρηγόριος ὀνομάζει ἑαυτὸν «μήτρως», ἤτοι πρὸς μητρὸς θεῖον τοῦ προώρως τελευτήσαντος ὁμωνύμου αὐτοῦ Γρηγορίου. Οὐδεμία δ᾽ ἄλλη δύναται νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ μήτηρ τοῦ νεαροῦ Γρηγορίου, ἢ ἡ διαβόητος ἀδελφὴ τοῦ μεγάλου Γρηγορίου Γοργονία. Περαιτέρω ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐπαινεῖ τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀπροσδοκήτως καὶ τοσοῦτον προώρως ἀποβιώσαντος νεαροῦ ἀνεψιοῦ του ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε μεταξὺ τῶν καθαρῶν καὶ ἁγνῶν μαρτύρων νὰ τοποθετῇ τοῦτον. Ἐπ᾽ αὐτὸν δ᾽ ὁ θεῖος πατὴρ ἐστήριζε πάσας τῆς γηροκομίας του τὰς ἐλπίδας, ἀλλὰ μοῖρα κακὴ ἀφήρπασεν ἐντελῶς προώρως τὸν «ἠΐθεον, θαλέθοντα, νεόχνοον»», ἤτοι «τὸν νεαρόν, τὸν θάλλοντα, τὸν ἄρτι γενειάσκοντα». Ὁ τελευταῖος δ᾽ οὗτος στίχος πληροφορεῖ ἡμᾶς ἐμμέσως καὶ τὴν ἡλικίαν τοῦ προώρως ἀποβιώσαντος νεαροῦ Γρηγορίου. Διὰ νὰ χαρακτηρίζηται ὑπὸ τοῦ θείου Γρηγορίου ὁ ἀποθανὼν ἀνεψιὸς αὐτοῦ «νεαρός, θάλλων τῇ ἡλικίᾳ, καὶ μόλις ἀρξάμενος τοῦ γενειάσκειν», θὰ ἦτο ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἥβης αὐτοῦ, ἤτοι 15—20 ἐτῶν, ὅτε ἐτελεύτησε. Δυστυχῶς οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τῶν ἔργων του ὁ Γρηγόριος ποιεῖται μνείαν τοῦ ὁμωνύμου ἀνεψιοῦ του. Καὶ ἡ ὁμωνυμία τοῦ προώρως τελευτήσαντος νεανίου πρὸς τὸν μέγαν θεῖον αὐτοῦ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν, δεικνύει ὅτι στενὸς συγγενείας δεσμὸς συνέδεε τούτους καὶ ὅτι οἱ γονεῖς τοῦ νεαροῦ Γρηγορίου διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ἤθελον νὰ τιμήσωσι τὸν μέγαν καὶ ἔνδοξον θεῖον του, ἤτοι αὐτὸν τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνόν.

Οὕτως ἐπερατώσαμεν τὰ ἐκ τῆς ἀναλύσεως καὶ ἑρμηνείας τοῦ περιφήμου Ἔπους τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἑλλήνιον δυνάμενα νὰ καρπωθῶσι τεκμήρια τῆς ἐξιχνιάσεως τοῦ συγγενικοῦ δεσμοῦ τοῦ μεγάλου καὶ ἐνδόξου ἡμῶν πατρὸς πρὸς τὰ ἐν τῷ Ἔπει τούτῳ ἀναφερόμενα πρόσωπα. Πολλάκις εὑρέθημεν εἰς τὴν ἀδήριτον καὶ ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ εἰκοτολογήσωμεν. Οὐχ ἧττον καὶ τότε μικρός τις τοὐλάχιστον ὑπαινιγμός, ὑποκρυπτόμενος ἐν τῇ συνωνθυλευμένῃ καὶ σκιωδῶς διατετυπωμένῃ φράσει τοῦ Γρηγορίου, παρώτρυνεν ἡμᾶς εἰς τὴν ἔκφρασιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς γνώμης, ὥστε τὸ εἰκοτολογεῖν ἢ πιθανολογεῖν νὰ μὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ αὐθαίρε-

τον δικαίωμα τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ἠτιολογημένη σκέψις, συναγομένη ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων τοῦ θείου πατρός. Ἄν που ἐσφάλλομεν, καὶ τοῦτο ἀνθρώπινον. Πάντως πιστεύω ὅτι τοὐλάχιστον προσήγγισα ἱκανῶς ἐν τῇ ἐρεύνῃ μου πρὸς τεκμηρίωσιν τοῦ θέματός μου καὶ ἴχνευσιν τῶν συγγενῶν, τῶν πολυπληθῶν τοῦ θείου πατρός, οἵτινες βίον ἀρετῆς καὶ κατὰ Χριστὸν ἐπιδείξαντες, ὑπόδειγμα τῷ ὄντι ἑαυτοὺς αἰώνιον κατέστησαν εἰς πάντας τοὺς εὐσεβῶς καὶ ἐναρέτως ζῆν ἐπιποθοῦντας. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ θαυμαστόν, ὅτι δηλ. ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ οἴκου, τοῦ οἴκου καὶ τοῦ γένους τοῦ μεγάλου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, τοιαύτη καὶ τηλικαύτη πλειὰς κληρικῶν καὶ ἀσκητῶν καὶ μοναχῶν καὶ ἀληθῶν χριστιανῶν καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν ἀπέρρευσεν.

Περὶ ἑτέρων τινῶν προσώπων π.χ. Ὀλυμπίου, Παλλαδίου, Φορτουνάτου, Προνοΐου κλπ. κλπ., περὶ ὧν ἐκφράσεις οἰκείας μὲν καὶ φιλικωτάτας χρησιμοποιεῖ ὁ Γρηγόριος ἔν τε ταῖς Ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῖς Ἔπεσι, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν οὐδὲ πιθανὴν γνώμην περὶ συγγενείας ἢ μὴ τούτων πρὸς τὸν μέγαν Γρηγόριον, ἐφ' ὅσον οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον, τὸ ὁπωσοῦν σαφές, ἢ ἔστω καὶ ἁπλῆν πιθανότητα δυνάμενον νὰ ἐγείρῃ, παρέχεται ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου τούτου πατρός. Ἐν τούτοις καὶ ὅσων τὰ ὀνόματα ἐκ τοῦ ὄντως ἱεροῦ γένους τοῦ θείου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἀνωτέρω ἔγνωμεν καὶ τὴν δρᾶσιν καὶ τὸν βίον τὸν ἐνάρετον καὶ χριστιανικὸν εἴδομεν καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ θείου πατρὸς στηριζόμενοι, ἱστορήσαμεν, εἶναι εἰς ἀριθμὸν μὲν οὐδαμῶς εὐκαταφρόνητα, τὰ πλεῖστα δὲ ἅγια τῇ ἀληθείᾳ πρότυπα εὐσεβείας, παιδείας καὶ ἀρετῆς. Καὶ θαυμάζει τις καὶ ἐξαπορεῖ πῶς ἐκ μιᾶς καὶ μόνης ῥίζης, τῆς ὄντως ἁγίας καὶ ἱερᾶς ῥίζης τοῦ ἱεροῦ ζεύγους Φιλτατίου καὶ Γοργονίας τοσοῦτον εὔκαρπον καὶ παμμέγεθες δένδρον γένους ἐφύη, ὥστε νὰ παραγάγῃ τοσοῦτον πλουσίους καὶ εὐχύμους καρπούς, ἄνδρας δηλονότι καὶ γυναῖκας καὶ παρθένους καὶ ἀσκητὰς καὶ ἱερεῖς καὶ ἱεράρχας, ἐν παντὶ καλῷ προκόψαντας καὶ καθαρὰ πρότυπα χριστιανικῆς παιδείας καὶ ἀρετῆς ἑαυτοὺς ἀναδείξαντας διὰ πάσας τὰς γενεάς!

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ*

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Κ. ΠΟΛΑΚΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἐν τέλει ἐτάχθησαν ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντίας τῆς Κύπρου Ἐπιφάνιος. Ὁ Ἱερώνυμος ἐπανελθὼν ἐκ νέου εἰς Ἀντιόχειαν, ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ φίλου του πρεσβυτέρου Εὐαγρίου [1]. Ὁ πρεσβύτερος οὗτος, ἐκπροσωπῶν τὰς τάσεις τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, κατ' ἀρχὰς ἐδείκνυε διαφέρον ὑπὲρ τῆς μερίδος τοῦ Μελετίου. Ἀλλ' ὁ Βασίλειος, παρὰ τὰς ὑποσχέσεις τοῦ Εὐαγρίου, δὲν ἠπατήθη. Ὁ πρεσβύτερος ἐδιδάχθη εὐγενῶς παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας περὶ τῆς ὀρθῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Ἐν τέλει ὁ Εὐάγριος ἠναγκάσθη νὰ διαδηλώσῃ τὰς ἀληθεῖς βλέψεις του. Προσεχώρησεν εἰς τὴν μερίδα τοῦ Παυλίνου καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τούτου, ὄντος ἐπιθανατίου, διάδοχος αὐτοῦ (388).

Ὁ δὲ Ἐπιφάνιος ἐλθὼν εἰς Ἀντιόχειαν, ἵνα λάβῃ ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀπολλιναρίου, δὲν ἔδωκε προσοχὴν εἰς τὰς κατὰ τοῦ Παυλίνου κατηγορίας ἐπὶ σαβελλιανισμῷ ἐπειδὴ συνέχεε τοὺς ὅρους οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν. Πρὸς τούτοις, ὁ Παυλῖνος ἐπέδειξεν ὁμολογίαν πίστεως φέρουσαν τὴν ὑπογραφήν του, γραφεῖσαν δὲ ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου. Τοιοῦτον σπουδαῖον μνημεῖον ἤρκει διὰ νὰ πεισθῇ ὁ Ἐπιφάνιος περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Παυλίνου καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ [2].

---

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 455.

1. Ὁ Εὐάγριος καταγόμενος ἐξ Ἀντιοχείας, υἱὸς Πομπηϊανοῦ τοῦ Ἀντιοχέως, εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας Εὐσεβίου. Παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Ρώμῃ, παρέσχε δὲ σπουδαίαν ὑπηρεσίαν εἰς τὸν Δάμασον, ἐμπλακέντα λίαν ἐπικινδύνως εἰς τὴν παγίδα τοῦ ἰουδαίου Ἰσαάκ. Ὁ Εὐάγριος κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ παρὰ τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ δίκην τοῦ Δαμάσου. Οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι κατ' εἰσήγησιν τοῦ Δαμάσου ἐπανῆλθεν εἰς Ἀντιόχειαν (374) διὰ νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀπόψεων τῆς Ρώμης. Ἐκόμισε καὶ ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Βασίλειον οὐχὶ εὐνοϊκήν. Ἐμφανίσας κατ' ἀρχὰς ἑαυτὸν ὡς εἰρηνευτικὸν σύνδεσμον Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἔδωκεν ὑπόσχεσιν εἰς τὸν Βασίλειον, ὅτι θὰ μετεῖχε τῆς συνάξεως τοῦ Μελετίου. Δὲν ἐτήρησε τὴν ὑπόσχεσίν του. «Ἐλύπησεν ἡμᾶς—ἔγραφε πρὸς αὐτὸν ὁ Βασίλειος—ὁ ποθεινότατος υἱὸς Δωρόθεος, ὁ συνδιάκονος, ἀπαγγείλας περὶ τῆς εὐλαβείας σου, ὅτι ὤκνησας μετασχεῖν αὐτῶν τῆς συνάξεως, καίτοι οὐ τοιαῦτα ἡμῖν ἦν τὰ ὡμολογημένα, εἴ τι ἐγὼ μέμνημαι...». Ἐπιστ. 156. Πρβλ. A. Clerval, Damase Ier (366—384) ἐν Dictionn. de théologie cathol., IV [1], 28 ἑξ.

2. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων, 77, 20—21.

Οἱ δύο οὗτοι ἄλλως μετὰ τοῦ μ. Ἀθανασίου ἦσαν διὰ τὸν Ἱερώνυμον οἱ μόνοι ὀρθόδοξοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ[1]. Πᾶσα λοιπὸν ἐπαφὴ τοῦ Ἐπιφανίου πρὸς τὸν Μελέτιον ἀπεκλείετο καθὼς καὶ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Ἐπιφάνιος ἤρχετο οὕτω εἰς ἀντίθεσιν ἐμφανῆ πρὸς τὴν ὁλότητα σχεδὸν τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν μέγαν ἱεράρχην τῆς Καισαρείας, τὸν ὁποῖον ἐνόμισεν ἀσφαλῶς, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ συντάξῃ μετὰ τῆς μερίδος τοῦ Παυλίνου[2]. Ὅτε δὲ ἐπανῆλθεν εἰς Κύπρον διὰ γράμματος ἀνεκοίνωσε τὰς σκέψεις του πρὸς τὸν μ. Βασίλειον, προφανῶς διὰ νὰ προσελκύσῃ τὴν εὔνοιαν αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου. Ἐδόθη οὕτω ἡ εὐκαιρία εἰς τὸν μ. Βασίλειον, ὅπως μίαν εἰσέτι φορὰν ὑποδείξῃ τὸν δίκαιον τρόπον τῆς λύσεως τοῦ σχίσματος καὶ διατρανώσῃ τὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ εἰς τὸν Μελέτιον.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν Ἐπιφάνιον ἀπάντησίν του, δίδει κατ' ἀρχὰς τὴν θλιβερὰν εἰκόνα τῶν ἐκκλησιῶν, αἵτινες ὑφίσταντο τοὺς παρὰ τῶν ἀρειανῶν δεινοὺς διωγμοὺς καὶ οὐδεμίαν εὕρισκον συμπάθειαν παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις· «...τοῖς πτώμασιν ἐναλλόμεθα, τὰ τραύματα ἐπιξαίνομεν, τὰς παρὰ τῶν αἱρετικῶν ἐπηρείας, οἱ δοκοῦντες τῷ αὐτῷ κοινωνεῖν φρονήματι, ἐπιτείνομεν, καὶ οἱ ἐν τοῖς καιριωτάτοις ἔχοντες συμφωνίαν ἑνί γε τινι πάντες διεστήκασιν ἀπ' ἀλλήλων»[3]. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας, ὁ Βασίλειος οὐδόλως ἀμφιβάλλει, ὅτι θὰ ἴδῃ αὐτὴν ἡμέραν τινὰ ἡνωμένην, καίπερ δεχομένην ἰδιαιτέρως τὰς ἐπιβουλὰς τοῦ ἐχθροῦ, μνησικακοῦντος ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ τὸ πρῶτον ἀντήχησεν ἡ προσηγορία τοῦ χριστιανοῦ. Τὴν ἐκκλησίαν ταύτην δὲν ἐλυμαίνετο μόνον ἡ ἀρειανὴ αἵρεσις. Καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἐμάχοντο πρὸς ἀλλήλους. Ρητῶς δὲ διεδήλωσεν ὁ Βασίλειος, ὅτι εὑρίσκετο καὶ θὰ εὑρίσκηται εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ Μελετίου. Τοῦτον—ἐξακολουθεῖ ὁ Βασίλειος—ἡ ἐκκλησία τῆς Καισαρείας ὑπερηγάπησε διὰ τὴν ἀντίστασιν κατὰ τοῦ Κωνσταντίου καὶ τὴν ἀνένδοτον ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας στάσιν του. Τοῦτο εἶχεν ἀναγνωρίσει καὶ ὁ Ἀθανάσιος καὶ ἡ συμφιλίωσις μετὰ τοῦ Μελετίου θὰ συνετελεῖτο, ἂν μὴ παρενεβάλλοντο αἱ ἐπιδράσεις κακῶν συμβούλων. Ἡ εἰρηνικὴ λοιπὸν προσπάθεια τοῦ Ἐπιφανίου ὤφειλε νὰ στραφῇ οὐχὶ περὶ τὴν συνένωσιν τῶν μὲν καὶ τὴν διά-

1. Migne, ser. lat., 23, 374.

2. Ἡ «ἁπλοϊκότης» τοῦ Ἐπιφανίου ἐγένετο πρόξενος οὐχὶ μικρῶν δεινῶν καὶ εἰς Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, παρὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀπαιτήσει τὴν καταδίκην τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους, ἐξωθούμενος προφανῶς ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας. Ὁ Θεόφιλος καίτοι πρότερον ἐμέμφετο τὸν Ἐπιφάνιον ὡς δεχόμενον «ἀνθρωπόμορφον τὸν Θεόν», δὲν ἐδίστασε νὰ συνάψῃ φιλίαν μετὰ τοῦ κυπρίου ἐπισκόπου καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ζῆλόν του εἰς τὰς οἰκτρὰς κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου πράξεις του. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., VI, 10 ἑξ. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορ., VIII, 14 ἑξ.

3. Ἐπιστ. 258, 1.

σπασιν τῶν δέ, ἀλλὰ νὰ προσαγάγῃ «*τῇ προϋπαρχούσῃ ἑνώσει τὰ κεχωρισμένα*», ἵνα οὕτω ἀποδοθῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἡ ἰσχύς. Τοῦτο ἀπέβαινεν εὐχερέστερον νῦν, ὅτε καὶ ὁ Ἐπιφάνιος ἐδέχθη τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν τριῶν ὑποστάσεων, τὴν ὁποίαν θὰ ἠσφάλιζε καὶ παρὰ τοῖς ὀπαδοῖς τοῦ Παυλίνου.

Ὑπὸ τὰς περιφράσεις, τὰς συνήθεις εἰς τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου, ἐμφαίνεται σαφῶς ὁ ἔλεγχος διὰ τὴν ἐσφαλμένην πορείαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ Ἐπιφάνιος, ταχθεὶς ὑπὲρ τοῦ Παυλίνου. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος.

Θλιβερὰ ἦτο καὶ ἡ στάσις τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ἀθανάσιον, καθὼς ἀνωτέρω παρετηρήσαμεν. Ὁ Πέτρος εἶχε γνωρίσει καλῶς τὰ ἐν Ἀνατολῇ γεγονότα, διότι εἶχεν ἀποσταλῇ, ὅτε ἀκόμη ἦτο πρεσβύτερος, ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου πρὸς ἐπιτόπιον ἐξέτασιν. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας παρεῖχε τὴν ἐνίσχυσιν αὐτῆς πρὸς τὸν Παυλῖνον. Ἀλλ᾽ ὅτε ἐσημειώθη ἐνώπιον τοῦ Δαμάσου ἐν Ρώμῃ τὸ θλιβερὸν ἐπεισόδιον μεταξὺ τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Δωροθέου, τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν ἀνατολικῶν, ὁ δὲ Πέτρος ἐπὶ πλέον ἐκάκισε τὸν Βασίλειον ὡς μὴ ἀνακοινοῦντα εἰς αὐτὸν τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ, ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας ἔγραψε τὴν «ἀπολογίαν» του οὐχὶ ἄνευ πικρίας, ἀλλὰ καὶ εἰρωνείας. Τὸ συνεχὲς τῶν θλίψεων, ἔγραφεν ὁ Βασίλειος, καὶ ὁ κλόνος τῶν ἐκκλησιῶν εἶνε τοιοῦτος, ὥστε οὐδὲν πλέον ξενίζει αὐτόν. Καθὼς οἱ χαλκοτύποι ἐν τοῖς χαλκείοις ἐθισθέντες εἰς τοὺς κτύπους μένουσι ξένοι πρὸς αὐτούς, οὕτω καὶ ὁ Βασίλειος, παρὰ τὴν πυκνότητα τῶν ἀγγελομένων ἀτόπων, εἰθίσθη νὰ διατηρῇ ἀτάραχον καὶ ἀπτόητον τὴν καρδίαν «πρὸς τὰ παράλογα». Οὐχὶ αἱ σκευωρεῖαι τῶν ἀρειανῶν, φανερῶν ἐχθρῶν τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας, ἐλύπουν τὸν Βασίλειον, ἀλλὰ τὰ παρὰ τῶν ὁμοψύχων καὶ ὁμοδόξων. Αἱ συνεχεῖς καὶ πολυάριθμοι παρανομίαι τούτων, οὐδόλως ἐφαίνοντο παράδοξοι εἰς τὸν Βασίλειον· «Ἀλλ᾽ ὅμως καὶ ταῦτα, διὰ τὸ πολλὰ εἶναι, καὶ συνεχῶς ἐμπίπτειν ἡμῶν ταῖς ἀκοαῖς, οὐδὲ ταῦτα παράδοξα καταφαίνεται. Ὅθεν οὔτε ἐκινήθημεν ἐπὶ τοῖς πρῴην γινομένοις ἀτάκτως, οὔτε τὰς σὰς διωχλήσαμεν ἀκοάς»[1]. Λύπην ἐδοκίμασεν ὁ Βασίλειος ἐκ τῶν διαμειφθέντων ἐνώπιον τοῦ Δαμάσου μεταξὺ τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Δωροθέου καὶ τῆς συγκαταριθμήσεως τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Σαμοσάτων Εὐσεβίου εἰς τοὺς ἀρειανούς. Ἡ ὀρθοδοξία τούτων ἦτο ἀναμφισβήτητος. «Οὐκ ἔστι τι ρῆμα ὀρθοδοξίας—ἔγραφεν ὁ Βασίλειος—ὃ μὴ μετὰ πάσης παρρησίας παρὰ τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐκηρύχθη ὑπὸ θεῷ μάρτυρι καὶ ἀκροαταῖς ἡμῖν. *Οἵ οὐδ᾽ ἂν πρὸς ὥραν αὐτῶν ἐδεξάμεθα τὴν συνάφειαν, εἰ σκάζοντας αὐτοὺς περὶ τὴν πίστιν εὕρομεν*»[2]. Ἐν τέλει ὁ Βασίλειος προ-

1. Ἐπιστολὴ 266, 1, Πέτρῳ ἐπισκόπῳ Ἀλεξανδρείας.
2. Ἐπιστολὴ 266, 2.

τρέπει, ὅπως τὰ παρελθόντα ριφθῶσιν εἰς τὴν λήθην καὶ ἐφεξῆς εὑρεθῇ ἡ εἰρηνικὴ ἀρχή, ἥτις θὰ στηρίξῃ τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ἔμεινεν ἀμετάπειστος.

Ἀλλ' ἡ πεποίθησις τοῦ Βασιλείου περὶ τοῦ ἐγγίζοντος θριάμβου τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, δὲν διεψεύσθη. Τὴν ἐνάτην Αὐγούσνου 378 ὁ Οὐάλης εὕρισκε βίαιον θάνατον καὶ ὁ μακρὸς διωγμὸς τῶν ὀρθοδόξων ἐλάμβανε πέρας. Ὁ Μελέτιος, ἐξόριστος ἐν Ἀρμενίᾳ, ἐπανήρχετο εἰς τὴν ἕδραν του διὰ νὰ θέσῃ τὴν κορωνίδα τῆς ἑνότητος τῶν ἐκκλησιῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του. Ἀλλὰ τοῦ θριάμβου τούτου ὁ ἐξαίρετος πρωτεργάτης αὐτοῦ μόνον τὴν αὐγὴν εἶδεν. Καταβληθεὶς ὑπὸ τῆς ἀσθενείας, τῆς συνεχοῦς ἀγωνίας, τῶν ἀτελευτήτων μόχθων καὶ ἀγώνων κατὰ παντοίων ἀμειλίκτων ἐχθρῶν, παρέδιδε τὴν εὐγενῆ ψυχὴν αὐτοῦ εἰς χεῖρας τοῦ Κυρίου του τὴν πρώτην Ἰανουαρίου 379.

* * *

Ἀνακεφαλαιοῦντες τὴν πορείαν τοῦ Βασιλείου ἐν τῷ μεγάλῳ ζητήματι τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ἀγών, τὸν ὁποῖον οὗτος εἶχεν ἀναλάβει ἦτο ἀνάλογος καὶ πρὸς τὸ κῦρός του, ὡς πρώτου ἐπισκόπου μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, καὶ πρὸς τὴν ἀπαράμιλλον ἐκκλησιαστικήν του μόρφωσιν καὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς διεπούσας τὰς σχέσεις τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς ἀλλήλας. Μετὰ θαυμαστῆς ὀξυδερκείας διέγνωσε τὰ πραγματικὰ αἴτια τὰ συνταράσσοντα τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ καθώρισε τὸν τρόπον τῆς εἰρηνεύσεως αὐτῶν καὶ τῆς διασώσεως τῆς ἑνότητος τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θέσις τοῦ Βασιλείου, ἀγωνιζομένου ὑπὲρ τοῦ ἰδεώδους τούτου ἦτο ὄντως δραματική. Διότι, ἀναγνωρίζων τὸ δίκαιον τοῦ Μελετίου καὶ τῆς μεγάλης μερίδος τῆς ἀκολουθούσης αὐτόν, ἤρχετο εἰς φανερὰν σύγκρουσιν πρὸς τοὺς δύο ἰσχυροὺς ἐπισκόπους, Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης, οἵτινες εἶχον ταχθῆ μετὰ τοῦ Παυλίνου καὶ ἀνεγνώριζον τοῦτον νόμιμον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας, παρὰ τὸ ἀντικανονικὸν τῆς χειροτονίας αὐτοῦ. Ἄλλος τις, προσκρούων πρὸς τοιοῦτον συνασπισμόν, θὰ συνετρίβετο. Ἡ μεγαλοφροσύνη ὅμως καὶ ἡ στρατηγικὴ τοῦ Βασιλείου ἐγνώριζε νὰ παρακάμπτῃ ἀνωφελεῖς συγκρούσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ διατυπώνῃ εὐθαρσῶς τὰς πρεπούσας σκέψεις καὶ κρίσεις. Ὁ ὅλος ἀγὼν ἐνεπνέετο ὑπὸ τοῦ ἰδεώδους τῆς διασώσεως τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τῆς ἐμπεδώσεως τῆς ἑνότητος τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀμοιβαίας βοηθείας. Ἐν τούτοις, ἡ σύγκρουσις ἦτο ἀναπόφευκτος. Ἡ Ρώμη ἐφαρμόζει ἤδη τὴν πολιτικὴν τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐμφανίζει ἑαυτὴν ὡς τὸ μόνον κέντρον ἑνότητος ἐν τῇ πίστει καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοικήσει. Ἐντεῦθεν, οὔτε ὑποχώρησις τῆς Ρώμης εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Παυλίνου ἦτο δυνατή, οὔτε καὶ εἰς τὸν Βασίλειον θὰ ἀνεγνωρίζετο ἡ τιμὴ τῆς

πρωτοβουλίας διὰ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου[1]. Διὰ τὴν Ρώμην, μόνη λύσις δυνατὴ ἦτο ἡ ὑποταγὴ εἰς τὰ κελεύσματα αὐτῆς[2]. Τὰ ἱστορικὰ ταῦτα γεγονότα ἔσχον σπουδαίας συνεπείας. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς ἐνόησαν τὴν σημασίαν τῶν λόγων τοὺς ὁποίους ἠναγκάσθη νὰ γράψῃ ὁ Βασίλειος, ὅτε εἶδε τὰς ἐλπίδας του διαλυομένας, ὅτι δηλαδὴ ἐκ τῆς Δύσεως δὲν ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἀγαθόν τι. Ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης ὑπέθαλπε τὸν ἐσωτερικὸν σπαραγμὸν τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων, ἐπεβάλλετο ὅπως αὗται στραφῶσι πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς βασιλευούσης πόλεως, τὴν ἀποτελοῦσαν ἤδη τὸ φυσικὸν κέντρον τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνῷ δὲ τὸ σχίσμα κατελύετο ἀντιθέτως πρὸς τὰς βλέψεις τῆς Ρώμης, ταὐτοχρόνως ἀνεγνωρίζετο τὸ πρεσβεῖον τῆς τιμῆς εἰς τὴν ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως, καλουμένην εἰς τὴν μεγάλην ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῶν βαρβάρων. Καὶ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ τοιούτου ἱστορικοῦ γεγονότος εἰργάσθη ὁ Μελέτιος μετὰ τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν.

10. ΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Ἡ ἐπίθεσις τῶν Οὔννων, ἐπιδραμόντων ἐκ τῶν Οὐραλίων, κατὰ τῶν Γότθων τῶν κατοικούντων ἐκεῖθεν τοῦ Δουνάβεως, ἠνάγκασε τούτους νὰ ζητήσωσι καταφύγιον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπετράπη ἡ ἐγκατάστασις αὐτῶν ἐν Θράκῃ, ἀλλὰ δὲν ἐβράδυναν νὰ τραπῶσιν εἰς ἀληθῆ πόλεμον κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας (376). Ὁ Οὐάλης ἀποφασίσας νὰ ἐπέμβῃ προσωπικῶς, πρὶν ἢ ἐγκαταλίπῃ τὴν Ἀντιόχειαν ἠθέλησε νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ἐναντίον τῶν ὀρθοδόξων ἀδικίας του καὶ ἀνεκάλεσεν ἐκ τῆς ἐξορίας τοὺς

1. Ὁ L. Duchesne (Histoire ancienne de l'Eglise. Paris, 1910, II, 420) διερμηνεύων τὰς σκέψεις τῶν δυτικῶν, νομίζει ὅτι ὁ Βασίλειος ἐπεδίωκε τὴν ἵδρυσιν «εἴδους πατριαρχείου μετ' ἐξουσίας ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ Πόντου». Ἐν οὐδεμιᾷ ὅμως περιπτώσει ἐξεδήλωσε τοιαύτας βλέψεις. Ἡ μέριμνά του περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Πόντου προήρχετο ἐκ τῶν κανονικῶν δικαιωμάτων τῆς μητροπολιτικῆς του ἕδρας. Ἐπεδίωξε δὲ συντόνως τὴν πλήρη καὶ στενὴν συνεργασίαν μετὰ τῆς Δύσεως διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος. Ὁ Δάμασος ἴσως διέβλεπε τὴν ἀρχαιοπρεπῆ ταύτην εὐρύτητα τοῦ πνεύματος τοῦ Βασιλείου, ἀλλ' ἦτο πλέον δέσμιος τῆς πολιτικῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης.

2. Ὁ H. Lietzmann (Histoire de l'Eglise ancienne. Trad. fr., Paris, 1949, IV, 27) παρετήρησεν ἤδη, ὅτι ὁ Δάμασος οὐδόλως ἠνείχετο ὅπως οἱ ἀνατολικοὶ διαπραγματεύωνται μετ' αὐτοῦ ὡς ἴσοι πρὸς ἴσον. Πρβλ. καὶ E. Fialon, Étude historique et littéraire sur saint Basile. Paris, 1865, σ. 134 ἑξ. L. Duchesne, ἔνθ' ἀνωτέρω, II, 421. Ἐπίσης ὁ H. Leclercq (ἐν Hefele, Histoire des Conciles, Paris 1908, II[1],) ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ Δάμασος «ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ (τοῦ σχίσματος) ἀπέδειξε τὴν μᾶλλον θλιβερὰν ἀδεξιότητα». Λίαν δὲ ἀργὰ — γράφει ὁ Leclercq — κατενοήθη, ὅτι ἡ ἄστοχος πολιτικὴ τοῦ Δαμάσου «ἐστοίχισε πολὺ ἀκριβὰ εἰς τὴν ἁγίαν ἕδραν».

διωχθέντας ἐπισκόπους. Ταῦτα κατὰ τὸ «Χρονικὸν» τοῦ Ἱερωνύμου[1] καὶ τὸν Ρουφῖνον[2].

Οἱ ἱστορικοὶ ὅμως Σωκράτης[3], Σωζόμενος[4] καὶ Θεοδώρητος[5] γράφουσιν, ὅτι ἡ ἀνάκλησις τῶν ἐξορίστων ὠφείλετο εἰς τὸν Γρατιανόν, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Οὐαλεντινιανοῦ Β' ἐκυβέρνα τὴν Δύσιν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Οὐάλεντος, ὁ Γρατιανὸς ἀνέλαβε καὶ τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἀνατολῆς, ἐπί τινας δὲ μῆνας ἦτο μόνος αὐτοκράτωρ. Ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 379 συνεμερίσθη τὴν ἀρχὴν μετὰ τοῦ Θεοδοσίου, ἑνὸς τῶν στρατηγῶν του, τὸν ὁποῖον ἀνεκήρυξεν αὔγουστον ἐν Σιρμίῳ. Καὶ ὁ Γρατιανὸς καὶ ὁ Θεοδόσιος ἦσαν ὀπαδοὶ τῆς πίστεως τῆς Νικαίας. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ Θεοδόσιος κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας του ἀσθενήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐζήτησε νὰ λάβῃ τὸ βάπτισμα ἀφοῦ πρωτίστως ἐβεβαιώθη, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἀχόλιος ἠσπάζετο τὴν πίστιν τῆς Νικαίας[6].

Ἡ προσοχὴ τοῦ Θεοδοσίου ἐστράφη πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν. Ὁ στρατηγὸς Σάπωρος ἐπεφορτίσθη ὅπως μεταβῇ εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην καὶ ἐπιστατήσῃ προσωπικῶς εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ διατάγματος τῆς 10ης Ἰανουαρίου περὶ ἀνακλήσεως τῶν ἐξορίστων ὀρθοδόξων ἐπισκόπων καὶ τῆς ἀποδόσεως εἰς αὐτοὺς τῶν ναῶν τῶν κατεχομένων ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν[7]. Ὁ ἀπεσταλμένος στρατηγὸς εὑρέθη ἀντιμέτωπος τριῶν μερίδων· τῶν δύο ὀρθοδόξων μερίδων ὑπὸ τὸν Μελέτιον καὶ τὸν Παυλῖνον καὶ τῆς τρίτης ὑπὸ τὸν Βιτάλιον, ὀπαδὸν τοῦ Ἀπολλιναρίου. Κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας εἶχε λάβει, ὁ Σάπωρος ἐθεώρει ὀρθοδόξους τοὺς κοινωνοῦντας μετὰ τῆς Ρώμης, δηλαδὴ τοὺς δεχομένους τὴν πίστιν τῆς Νικαίας, τὴν ὁποίαν διεκράτει καὶ ἡ Ρώμη.

Ὁ Παυλῖνος προφανῶς ἐνεφανίσθη διεκδικῶν τὰς ἐκκλησίας ὡς μόνος ὀρθόδοξος καὶ «ἀπεσταλμένος» τοῦ Δαμάσου. Ἀλλὰ πᾶσα ἡ Ἀνατολὴ ἀνεγνώριζε μόνον τὸν Μελέτιον, ὑπομείναντα διαφόρους ἐξορίας ἕνεκα τῆς ὀρθοδοξίας του, ὁ δὲ Σάπωρος δὲν ἠδύνατο νὰ παρίδῃ τὸ γεγονός τοῦτο. Διεγράφετο οὕτω σαφῶς ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ὤφειλε νὰ ἀκολουθήσῃ. Ἀλλὰ πρὸ τῆς ὁριστικῆς ἀποφάσεως, ὁ Σάπωρος φέρεται ὡς ἐπιχειρήσας νὰ συν-

1. Ἔκδ. R. Helm ἐν τῷ «Corpus» τοῦ Βερολίνου, τ. VII.
2. Historia ecclesiastica, II, 13.
3. Ἐκκλ. ἱστορ., V, 2.
4. Ἐκκλ. ἱστορ., VII, 1.
5. Ἐκκλ. ἱστορ., V, 6.
6. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., V, 6.
7. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., V, 5. Ἐκτὸς τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Ἀλεξανδρείας Πέτρου, ἐπανῆλθον ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος, ὁ Σαμοσάτων Εὐσέβιος, ὁ Ἀμασείας Εὐλάλιος. Πρβλ. Σωκράτους, V, 3 καὶ VI, 39. Σωζομένου, VII, 2. Θεοδωρήτου, V, 4. G. Rauschen, Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen. Freibourg i. Br., 1897, σ. 34-36.

διαλλάξῃ τὰ διεστῶτα[1]. Ἀλλ' ἐπείσθη, ὅτι μόνη λύσις ἦτο ἡ παράδοσις τῶν ἐκκλησιῶν εἰς τὸν Μελέτιον.

---

1. Περὶ διαβημάτων πρὸς συμφιλίωσιν τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Παυλίνου γράφουσιν οἱ τρεῖς ἱστορικοί. Τὰ κείμενα ἔχουσιν ὡς ἑξῆς.

Σωκράτης, V, 5.

«Τότε δὴ καὶ τὰ κατὰ Ἀντιόχειαν τὴν ἐν Συρίᾳ, διὰ Μελίτιον φιλονικίαν ἔσχεν τοιάνδε· φθάσαντες εἴπομεν, ὅτι Παυλῖνος ὁ τῆς Ἀντιοχείας ἐπίσκοπος, δι' ὑπερβάλλουσαν εὐλάβειαν, εἰς ἐξορίαν οὐκ ἐπέμπετο. Μελίτιος δὲ μετὰ τὴν ὑπὸ Ἰουλιανοῦ ἀνάκλησιν, πάλιν ὑπὸ Οὐάλεντος ἐξορισθείς, ὕστερον ἐπὶ Γρατιανοῦ ἀνεκλήθη. Ἐλθὼν τε εἰς Ἀντιόχειαν, κατέλαβε Παυλῖνον, ἤδη γηραιὸν ὄντα. Εὐθὺς οὖν οἱ αὐτῷ προσκείμενοι, σπουδὴν ἐτίθεντο σύνθρονον γενέσθαι Παυλίνῳ τὸν Μελίτιον. Τοῦ δὲ Παυλίνου λέγοντος παρὰ κανόνας εἶναι, σύνθρονον λαβεῖν τὸν ὑπὸ Ἀρειανῶν χειροτονηθέντα, ἐκβιάζεται ὁ λαός· καὶ ἐν μιᾷ τῶν πρὸ τῆς πόλεως ἐκκλησιῶν, παρασκευάζουσιν ἐνθρονισθῆναι αὐτόν. Τούτου γενομένου, πολλὴ φιλονικία κεκίνητο. Μετὰ δὲ ταῦτα εἰς ὁμόνοιαν ἦλθον οἱ λαοὶ ἐπὶ τοιαύταις συνθήκαις. Συναγαγόντες τοὺς ὑποψηφίους εἰς ἐπισκοπήν, εὑρίσκουσι τοὺς πάντας τὸν ἀριθμὸν ἕξ. ἐν οἷς ἦν καὶ Φλαβιανός· ὅρκῳ τε τούτους ἠσφαλίσαντο, τὸ μηδένα παρελθεῖν εἰς τὴν ἐπισκοπήν, ἑνὸς τῶν ἐπισκόπων προ-

Σωζόμενος, VII, 3.

«Ἐν δὲ τῷ τότε, καὶ Μελετίου κατὰ τοῦτον τὸν νόμον ἐπανελθόντος εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Συρίας, δεινή τις τῷ λαῷ φιλονικία συνέβη. Παυλίνου γὰρ ἔτι περιόντος, οὗ τὴν εὐλάβειαν, ὡς ἔγνωμεν, αἰδεσθεὶς Οὐάλης ὁ βασιλεύς, καταδικάσαι φυγὴν οὐκ ἐτόλμησεν, οἱ μέν, σύνθρονον αὐτοῦ γενέσθαι Μελέτιον ἠξίουν. Ἀντιλεγόντων δὲ τῶν τὰ Παυλίνου φρονούντων, καὶ τὴν Μελετίου χειροτονίαν διαβαλλόντων, ὡς ὑπὸ Ἀρειανῶν ἐπισκόπων γεγενημένην, βίᾳ τὸ σπουδαζόμενον εἰς ἔργον ἦγον οἱ Μελετίου ἐπαινέται. Πλῆθος γὰρ οὐ τὸ τυχὸν ὄντες, ἐν μιᾷ τῶν πρὸ τῆς πόλεως ἐκκλησιῶν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀνεβίβασαν αὐτόν. Ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ λαοῦ χαλεπαίνοντος, καὶ στάσεως προσδοκωμένης, θαυμαστή τις ἐκράτησε βουλή, πρὸς ὁμόνοιαν αὐτοὺς ἄγουσα. Συνεδόκει γὰρ ὅρκους λαβεῖν παρὰ τῶν ἐπισκοπεῖν τὸν ἐνθάδε θρόνον ἐπιτηδείων εἶναι νομιζομένων, ἢ προσδοκωμένων· ὧν ἦσαν ἕτεροι πέντε, καὶ Φλαβιανός, ὡς οὔτε σπουδάσουσιν, οὔτε χειροτονίας ἐπ' αὐτοῖς γενομένης, ἀνέξονται ἐπισκοπεῖν, ἐς ὅσον Παυλῖνος ἢ Μελέτιος τῷ

Θεοδώρητος, V, 3.

«Μελέτιος δέ, ὁ πάντων ἀνθρώπων πρᾳότατος, φιλοφρόνως ἅμα καὶ ἠπίως ἔφη πρὸς τὸν Παυλῖνον· «Ἐπειδὴ καὶ ἐμοὶ τῶνδε τῶν προβάτων τὴν ἐπιμέλειαν ὁ τῶν προβάτων ἐνεχείρισε Κύριος, καὶ σὺ τῶν ἄλλων ἀναδέδεξαι τὴν φροντίδα, κοινωνεῖ δὲ ἀλλήλοις τῆς εὐσεβείας τὰ θρέμματα, συνάψωμεν, ὦ φιλότης, τὰ ποίμνια, καὶ τὴν περὶ τῆς ἡγεμονίας καταλύσωμεν διαμάχην· κοινῇ δὲ τὰ πρόβατα νέμοντες, κοινὴν αὐτοῖς προσενέγκωμεν θεραπείαν. Εἰ δὲ ὁ μέσος θῶκος τὴν ἔριν γεννᾷ, ἐγὼ καὶ ταύτην ἐξελάσαι πειράσομαι. Ἐν γὰρ τούτῳ τὸ θεῖον προτεθεικὼς Εὐαγγέλιον, ἑκατέρωθεν ἡμᾶς καθῆσθαι παρεγγυῶ· καὶ εἰ μὲν πρῶτος ἐγὼ δεξαίμην τοῦ βίου τὸ πέρας, μόνος σχῇς, ὦ φίλος, τὴν τῆς ποίμνης ἡγεμονίαν. Εἰ δὲ σὺ πρότερος τοῦτο πάθοις, ἐγὼ πάλιν εἰς δύναμιν τῶν προβάτων ἐπιμελήσομαι». Ταῦτα ἠπίως μὲν ἅμα καὶ φιλοφρόνως ὁ θεῖος εἶπε Μελέτιος· Ὁ δὲ Παυλῖνος οὐκ ἔστερξεν».

Ὁποία δὲ ἦτο ἡ δύναμις καὶ τὸ κῦρος τοῦ Μελετίου κατεδείχθη ἐκ τῶν ἐπακολουθησάντων γεγονότων. Διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῆς νίκης τῆς ὀρθοδοξίας, ὁ Μελέτιος συνεκάλεσεν ἐν Ἀντιοχείᾳ σύνοδον τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς[1]. Ἑκατὸν πεντήκοντα τρεῖς ἐπίσκοποι συνέδραμον κατὰ Σεπτέμβριον ἢ Ὀκτώβριον τοῦ 379, ἐννέα μῆνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασι-

τελευτήσαντος, ἀλλὰ συγχωρεῖν τὸν ὑπολειφθέντα κατέχειν τοῦ προαπελθόντος τὸν θρόνον. Οὕτω δοθέντων τῶν ὅρκων, ὁ λαὸς εἶχεν ὁμόνοιαν, καὶ οὐκέτι πρὸς ἀλλήλους διεκρίνοντο». βίῳ περιῶσι· συγχωρεῖν δὲ θατέρου τελευτήσαντος, τὸν ἕτερον μόνον τὴν ἐπισκοπὴν ἔχειν. Κατὰ ταῦτα δὲ δοθέντων τῶν ὅρκων, σχεδὸν τὸ πᾶν ὡμονόει πλῆθος».

Τίνα ἱστορικὴν ἀξίαν ἔχουσι ταῦτα ; Τὰ κείμενα Σωκράτους καὶ Σωζομένου συμφωνοῦσιν. Μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Μελετίου ἐκ τῆς ἐξορίας, ἐνόμισαν οἱ «προσκείμενοι», ὅτι ἡ συμφιλίωσις θὰ ἐπήρχετο ἐὰν ὁ Μελέτιος καὶ ὁ Παυλῖνος ἀνεδεικνύοντο σύνθρονοι. Ὁ Παυλῖνος ὅμως ἠρνήθη νὰ δεχθῇ «σύνθρονον» τὸν χειροτονηθέντα ὑπὸ ἀρειανῶν. Καὶ ὁ μὲν λαὸς ἐνεθρόνισε τὸν Μελέτιον εἰς μίαν τῶν πρὸ τῆς πόλεως τῆς Ἀντιοχείας ἐκκλησιῶν. Ἀλλὰ τοῦτο ἐγένετο ἀφορμὴ πολλῶν φιλονικιῶν καὶ ἐν τέλει ἡ ὁμόνοια ἐπετεύχθη διὰ «συνθήκης», καθ' ἣν ἐν περιπτώσει θανάτου τοῦ ἑνὸς τῶν δύο ἐπισκόπων, οὐδεὶς τῶν ὑποψηφίων θὰ ἐδέχετο χειροτονίαν, ἀλλὰ θὰ ἀνεγνωρίζετο μόνος ἐπίσκοπος ὁ ἐπιζῶν. Ἀλλ' ἄλλην τινὰ μαρτυρίαν ἐπικυροῦσαν τὰ περὶ τῆς δῆθεν «συνθήκης» ταύτης οὐδαμόθεν ἔχομεν. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου γνωρίζομεν ἀπόπειραν προσεγγίσεως Μελετίου καὶ Ἀθανασίου, καθὼς καὶ τὴν ρητὴν βεβαίωσιν, ὅτι μόνος ὁ Μελέτιος ἀνεγνωρίζετο ἐν Ἀνατολῇ κανονικὸς ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας. Οὐδεὶς ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἐκείναις περὶ ἀποπείρας συμφιλιώσεως κατὰ τοὺς ὅρους τοὺς ἐκτιθεμένους ὑπὸ τῶν δύο ἱστορικῶν. Ὁ Παυλῖνος ἠγνοήθη ἀπολύτως, οὐδ' ἦτο δυνατὸν ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας νὰ ἀφεθῇ εἰς τοῦτον πρωτοβουλία ἀναγνωρίσεως τοῦ Μελετίου ὡς «συνθρόνου». Τοῦτο ἄλλως εἶναι ἀντίθεσιν πρὸς τὴν στάσιν τοῦ Παυλίνου, θεωροῦντος ἑαυτὸν μόνον ὀρθόδοξον καὶ ἀξιοῦντος νὰ καταλάβῃ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀντιοχείας. Ἡ στάσις δὲ αὕτη προεκάλεσε τὸν ἔλεγχον τοῦ Φλαβιανοῦ, καθ' ὃν ὁ Παυλῖνος μὴ δεχόμενος τὰς τρεῖς ὑποστάσεις, δὲν ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν πίστιν τοῦ Δαμάσου, ἀναγνωρίζοντος μίαν οὐσίαν καὶ τρεῖς ὑποστάσεις ἐν τῇ Τριάδι. Τὰ περὶ «συνθήκης» ἀποτελοῦσιν ἀπηχήσεις τῶν μεταξὺ τῶν δύο μερίδων συζητήσεων καὶ τῶν σχεδίων διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς συμφιλιώσεως. Τὰ δὲ περὶ τοῦ ὅρκου τῶν ὑποψηφίων εἶναι παιδαριώδη. Διότι οἱ ἐπιβαλόντες δῆθεν τὸν ὅρκον ἠδύναντο νὰ μὴ ἐκλέξωσιν οὐδένα τῶν ὑποψηφίων. Εἶναι δὲ καὶ ἀκατανόητος ἡ ὕπαρξις δύο ἐπισκόπων ἐν τῇ αὐτῇ ἐπισκοπῇ. Ὅτε ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Λιβέριος ἐπιστρέψας ἐκ τῆς ἐξορίας του εὗρε τὴν ἕδραν του κατεχομένην ὑπὸ τοῦ Φήλικος, ὁ Κωνστάντιος διέταξεν ὅπως ἀμφότεροι «κοινῇ τὴν ἐκκλησίαν» ἰθύνωσιν. Τὸ πλῆθος ὅμως ἀπέκρουσε τοῦτο· «εἷς Θεός, εἷς Χριστός, εἷς ἐπίσκοπος» (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 14).

1. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστ., V, 9· «... ἐπὶ πλεῖον ψυχαγωγηθῆναι δυνήσεσθε, τῷ τε ἐν Ἀντιοχείᾳ τόμῳ παρὰ τῆς ἐκεῖ συνελθούσης συνόδου γεγενημένῳ καταξιώσαντες ἐντυχεῖν», ἔγραφεν ἡ ἐν ΚΠόλει σύνοδος τοῦ 382 πρὸς τοὺς ἐν τῇ Δύσει ἐπισκόπους.

λείου [2]. Μεταξὺ τῶν συνέδρων ἦσαν ἐπίσκοποι διακεκριμένοι. Ἐκτὸς τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Εὐσεβίου Σαμοσάτων, παρευρίσκοντο ὁ Νύσσης Γρηγόριος, ὁ Λαοδικείας Πελάγιος, ὁ Τύρου Ζήνων, ὁ Ἐδέσσης Εὐλόγιος, ὁ Ταρσοῦ Διόδωρος. Ἡ σύνοδος ἀνενέωσε τὴν πίστιν τῆς Νικαίας καὶ διεδήλωσεν ὄχι μόνον τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτῆς διὰ τῆς διατυπωθείσης ὁμολογίας πίστεως, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν εἰρήνευσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀνατολῆς. Καίτοι δὲ δὲν διεσώθησαν τὰ πρακτικὰ αὐτῆς, δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη σύνοδος ἦτο ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἀτυχῆ διαβήματα τοῦ Δαμάσου καὶ ἐν γένει ἀποδοκιμασία τῆς ὅλης στάσεως τῆς Ρώμης. Ὁ Παυλῖνος ἠγνοήθη πλήρως. Οὐδεὶς ἀνέφερε τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Οὐδεὶς ἀνεγνώρισε τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ ἢ τὴν ἰδιότητα τοῦ «ἀπεσταλμένου» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς εὗρον ἐν ἑαυτοῖς τὴν δύναμιν τῆς περισώσεως καὶ τῆς ἀνορθώσεως τῆς ἀποστολικῆς των ἐκκλησίας. Ἡ πλήρης ἐπικράτησις τῆς ὀρθοδοξίας ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἡ ἐπιτευχθεῖσα ἑνότης τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς περὶ τὸν Μελέτιον, παρεσκεύασε τὴν σύγκλησιν τῆς δευτέρας οἰκουμενικῆς συνόδου διὰ τὴν καταδίκην νεοφανῶν αἱρέσεων, τὸν ὁριστικὸν καθορισμὸν τῆς πίστεως καὶ τὴν λῆψιν διοικητικῶν ἀποφάσεων ἐκτάκτου σπουδαιότητος.

Μετὰ τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ σύνοδον, ὁ Μελέτιος ἐκαλεῖτο μεθ' ἁπάσης τῆς ἐν Ἀνατολῇ ἱεραρχίας εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐπισκόπου τῆς βασιλευούσης πόλεως.

Γ.—ΤΟ ΠΡΕΣΒΕΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

1. ΝΕΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐδοκίμαζε θλιβερωτάτας περιπετείας ἕνεκα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀρειανῶν. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς νέας πρωτευούσης ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς κατέλαβεν αὐτομάτως ἐξαιρετικὴν θέσιν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ γνώμη τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων ἐβάρυνε σπουδαίως. Ἡ ἀπολύτως δὲ συγκεντρωτικὴ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης καὶ τὰ διαδραματισθέντα ἱστορικὰ γεγονότα ἔστρεφον ἤδη τὸν ὀρθόδοξον κόσμον τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὸ νέον κέντρον τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημοῦντες ἐπίσκοποι καθίστων τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς κοινωνὸν τῶν ἐπαρχιακῶν των ζητημάτων, ἐζήτουν τὴν παρέμβασιν αὐτοῦ παρὰ τῷ αὐτοκράτορι καὶ συνδιεσκέπτοντο ἐπὶ τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέ-

---

2. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης. Migne, 46, 973. «Ἔνατος ἦν μετὰ τὸ πάθος τοῦτο (τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου) μήν, ἢ μικρὸν ὑπὲρ τοῦτο, καὶ σύνοδος ἐπισκόπων κατὰ τὴν Ἀντιόχου πόλιν ἠθροίζετο, ἧς καὶ ἡμεῖς μετέσχομεν».

σεων. Ἡ τοιαύτη συνδιάσκεψις περὶ τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐνδημούντων ἐπισκόπων, ἀπετέλει ὅρον ἀπαραίτητον διὰ τὴν λύσιν τῶν μερικῶν ζητημάτων. Ὁ μ. Κωνσταντῖνος ἀνεγνώριζεν ἤδη τὴν ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Ὅτε ἀνεκάλεσε τὸν Ἄρειον ἐκ τῆς ἐξορίας, παραπεισθεὶς περὶ τῆς δῆθεν ὀρθότητος τῆς πίστεώς του, προσεκάλεσε τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξανδρον νὰ δεχθῇ εἰς κοινωνίαν τὸν αἱρεσιάρχην. Ἦτο προφανὴς ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν θὰ προσελάμβανεν ἡ ἐπιτυχία τοῦ διαβήματος τούτου.

Ὁ Γελάσιος (III, 15) διέσωσεν ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ μ. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ἔχον ὡς ἑξῆς· «εἴπερ οὖν τῆς ἐν Νικαίᾳ ἐκτεθείσης ὀρθῆς καὶ εἰσαεὶ ζώσης ἀποστολικῆς πίστεως ἀντιποιουμένους αὐτοὺς εὕρητε—τοῦτο γὰρ καὶ ἐφ᾽ ἡμῶν φρονεῖν διεβεβαιώσαντο—προνοήσατε πάντων, παρακαλῶ»[1]. Ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ πληθυντικοῦ «εὕρητε, προνοήσατε» θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ μ. Κωνσταντῖνος διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπηυθύνετο πρὸς ὁμάδα ἐπισκόπων, πρὸς σύνοδον περὶ τὸν Ἀλέξανδρον, καίτοι δὲν ἠγνόει, ὅτι ὁ Ἄρειος εἶχεν ἀναθεματισθῆ ὑπὸ οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ οὐδεὶς ἐπίσκοπος ὀρθόδοξος ἢ ὁμὰς ἐπισκόπων ἠδύνατο νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετ᾽ αὐτοῦ.

Κυρίως ὅμως ἡ γνώμη τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐβάρυνε καὶ ἐντεῦθεν ὁ σκληρὸς αὐτοῦ ἀγὼν κατὰ τῶν ἀξιώσεων τῶν περὶ τὸν Εὐσέβιον καὶ αἱ δειναὶ ἀπειλαὶ τούτων ὅπως ἀναγκασθῇ εἰς ὑποχώρησιν ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως[2]. Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν περὶ αὐτῶν ἐπισκόπων δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι διάφορος καὶ ἔναντι τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Θεόγνιδος Νικαίας. Εἶναι γνωστόν, ὅτι οὗτοι ἐδέχθησαν μὲν τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας, ἀλλ᾽ ἄνευ ἐνθουσιασμοῦ, ἀφοῦ ἐπέκριναν τὸν ὅρον «ὁμοούσιος».

---

1. Παρὰ Ceriani, Monum. Sacra, I, σ. 145. Ἡ γνησιότης τοῦ ἀποσπάσματος ἠμφεσβητήθη ἐπειδὴ φέρει ἐπιγραφὴν πρὸς Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας. Ὁ Loeschke δέχεται τὸ γνήσιον, καθὼς καὶ ὁ L. Duchesne, φρονῶν ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἐπιγραφὴ ἦτο μόνον «πρὸς Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον» καὶ ὅτι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν τῇ συλλογῇ δεικνύει, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ν᾽ ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν προκάτοχον τοῦ Ἀθανασίου (Histoire ancienne de l' Eglise, II, σ. 183, σημ. 2).

2. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., I, 37· «... εἰς ἀγῶνα μέγιστον κατέστη ὁ Ἀλέξανδρος· καὶ μάλιστα μέν, ὅτι Εὐσέβιος ὁ Νικομηδείας πολλὰ διηπείλει αὐτῷ...». Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., I, 14. Ὁ Ἀλέξανδρος, καθὼς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐπίσκοποι, δὲν συνήνεσαν εἰς τὴν βασιλικὴν σύστασιν. Τὸν Ἄρειον δὲ ἐδέχθη εἰς κοινωνίαν ἡ περὶ τὸν Εὐσέβιον ἐν Ἱεροσολύμοις (335) σύνοδος, «τοῖς βασιλέως γράμμασι πειθαρχοῦσα» (Σωκράτους, αὐτόθι, I, 33). Τὸ διάβημα τῶν ἐπισκόπων τούτων προφανῶς δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναιρέσῃ ἀπόφασιν οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης Ἰούλιος, ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τοὺς ἐν Ἀντιοχείᾳ συναθροισθέντας ἐπισκόπους (340), ἐπέκρινε τὴν τοιαύτην ἀπόφασιν ὡς μονομερῆ, παρὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα καὶ ἀτιμάζουσαν τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον. (Ἀθανασίου, Ἀπολογητικὸς κατὰ ἀρειανῶν, 21, Migne, 25, 288).

Δὲν ὑπέγραψαν ὅμως εἰς τὸν προσωπικὸν ἀφορισμὸν τοῦ Ἀρείου. Ἐδόθη εἰς αὐτοὺς προθεσμία μετανοίας, ἀλλὰ τρεῖς μῆνας μετὰ τὴν Σύνοδον ἐδέχθησαν εἰς κοινωνίαν ἀρειανοὺς ἀλεξανδρεῖς, ὁ δὲ μ. Κωνσταντῖνος ἐξώρισεν αὐτοὺς εἰς Γαλλίαν. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν σύνοδός τις ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν ταύτην. Ἡ πρᾶξις τῶν δύο ἐκείνων ἐπισκόπων ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἀνεθεματίζοντο καὶ αὐτοὶ ἄνευ ἄλλης διαδικασίας. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ ἰσχυρισμός των, ὅτι κατεψηφίσθησαν «πρὸ κρίσεως» [1], ἦτο ἀσύστατος. Πιθανῶς, οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ὑπέδειξαν τὴν συνέπειαν τῆς πράξεως τῶν δύο ἐπισκόπων εἰς τὸν μ. Κωνσταντῖνον, οὗτος δὲ προέβη εἰς τὴν ἐξορίαν των [2].

Μετὰ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Ἀρείου, οἱ δύο ἐξόριστοι ἐνόμισαν εὔκαιρον τὴν περίστασιν, ὅπως ζητήσωσι καὶ αὐτοὶ τὴν ἀνάκλησίν των. Τὸ «βιβλίον μετανοίας», τὸ ὁποῖον ἔγραψαν, ἀπέστειλαν «τοῖς κορυφαίοις τῶν ἐπισκόπων» [3]. Ἡ κατ᾽ αὐτῶν κατηγορία—διετείνοντο οἱ ἐξόριστοι ἐπίσκοποι—ἦτο ἔργον «συκοφαντῶν», καθ᾽ ὅσον ἐκεῖνοι ὑπέγραψαν εἰς τὴν πίστιν οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν ἀναθεματισμὸν τοῦ Ἀρείου, περὶ τῆς αἱρέσεως τοῦ ὁποίου δὲν εἶχον πεισθῆ. Ὡμολόγουν, ὅτι ἦσαν «σύμψηφοι» ἀκολουθοῦντες τὰ κεκριμένα παρὰ τῶν ὀρθοδόξων, ἐζήτουν δὲ ὅπως οἱ ἐπίσκοποι δείξωσι φιλανθρωπίαν καὶ ἀνακαλέσωσιν αὐτοὺς ἐκ τῆς ἐξορίας.

Ἐκ τῆς φράσεως τοῦ γράμματος «Εἰ δὲ ἐπείσθη ἡ ἁγία ὑμῶν σύνοδος...», καθὼς καὶ ἐκ τῶν διαληφθέντων ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ μ. Κωνσταντίνου «καὶ δεύτερον ἐκάλει (ὁ Κωνσταντῖνος τοὺς ἐπισκόπους) καὶ πάλιν ἐμεσίτευε τοῖς αὐτοῖς» [4], ἐνομίσθη (Seeck, Lietzmann κλπ.), ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος συνεκάλεσεν ἐκ δευτέρου τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας [5]. Ἡ γνώμη αὕτη προέρχεται ἐξ ὑποθέσεων· δὲν μαρτυρεῖται ἱστορικῶς. Τὰ ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Κωνσταντίνου εἶναι ἐκφράσεις γενικαί. Τὸ «βιβλίον μετανοίας» ἀπεστάλη πρὸς ἐπισκόπους προφανῶς μετασχόντας τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου. Οἱ ἐκ τούτων ἐνδημοῦντες ἐν Κωνσταντινουπόλει θὰ ἐξήτασαν ἐν συνόδῳ τὴν ὑπόθεσιν. Ἀλλὰ κυρίως ἐπεβάλλετο ἡ θέλησις τοῦ αὐτοκράτορος.

Οἱ ἐπανελθόντες ἐκ τῆς ἐξορίας (τέλη τοῦ 328) ἐνθαρρυνόμενοι ἐκ τῆς βασιλικῆς εὐνοίας «ἐξώθησαν» τοὺς μετὰ τὴν καθαίρεσίν των χειροτονηθέντας «εἰς τὸν τόπον αὐτῶν» καὶ κατέλαβον τὰς ἕδρας των [6].

---

1. Σωκράτους, αὐτόθι, I, 14.
2. Κατὰ τὸν Β. Στεφανίδην (Ἡ ἐκ δευτέρου τῷ 327 σύγκλησις τῆς ἐν Νικαίᾳ πρώτης οἰκουμ. Συνόδου (325), ἐν Ἐπετηρίδι Βυζαντινῶν σπουδῶν, ς', 1929, σ. 45 - 53), σύνοδος ἐνδημοῦσα ἐν Νικομηδείᾳ «ὡς φαίνεται» καθήρεσεν ἀμφοτέρους.
3. Σωκράτους, αὐτόθι, I, 13. Κατὰ δὲ τὸν Σωζόμενον (Ἐκκλ. ἱστορ. II, 16), «τοῖς ἐπισκόποις». Περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ «βιβλίου» ἐκείνου προβάλλονται διάφοροι ἀντιρρήσεις. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 49. G. Bareille, ἐν Dictionnaire de théol. catholique, V², 1542.
4. Εὐσεβίου, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, III, 23.
5. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἀθῆναι, 1948, σ. 165.
6. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., I, 14 καὶ 23. Σωζομένου, Ἐκκλ, ἱστορ., II, 16.

Ἤδη ὁ Εὐσέβιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν εἶνε ἀρκούντως ἰσχυροί, ὥστε νὰ ἐπιβάλωσι τὴν ἐκκλησιαστικήν των πολιτικήν. Μετὰ τὰ ἐν Τύρῳ (335) χαλκευθέντα κατὰ τοῦ Ἀθανασίου καὶ τὴν αὐστηρὰν τοῦ Κωνσταντίνου ἐπιστολὴν τὴν προσκαλοῦσαν τοὺς ἐν Τύρῳ συνεδριάσαντας εἰς Κωνσταντινούπολιν, οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι συνῆλθον ἐν συνόδῳ πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος τοῦ Ἀγκύρας Μαρκέλλου.

Οἱ περὶ τὸν Εὐσέβιον διέκειντο ἐχθρικῶς πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τοῦτον[1]. Ὁ Μάρκελλος ἔλεγε «τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἐκ Μαρίας τὴν ἀρχὴν εἰληφέναι καὶ τέλος ἕξειν τὴν αὐτοῦ βασιλείαν»[2]. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀθανάσιον ὁ Μάρκελλος δὲν ἦτο ἐνσυνειδήτως αἱρετικός[3]. «Ὡς ζητῶν» ἐξωλίσθησεν εἰς τοιαύτας δοξασίας. Ἐν τούτοις, ἡ ἐν Κων)πόλει σύνοδος τῶν ἐπισκόπων ἐκείνων καθήρεσεν αὐτόν.

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κων)πόλεως ἔβαινεν αὐξανομένη ἁλματωδῶς· μικρὸν χρονικὸν διάστημα ἤρκεσεν, ὅπως ἡ ἐπισκοπικὴ ἕδρα τῆς ἐκκλησίας ταύτης καταλάβῃ θέσιν ἐξέχουσαν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ. Ὁ Σωζόμενος μεταξὺ τῶν «ἐπισημοτάτων θρόνων, Ἀλεξανδρείας τῆς κατ᾿ Αἴγυπτον καὶ Ἀντιοχείας τῆς ἐν Συρίᾳ» περιλαμβάνει καὶ «τὴν παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον βασιλίδα πόλιν»[4]. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ δεινοὶ ἀγῶνες διὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἕδρας ταύτης καὶ οἱ σκληροὶ ἀνταγωνισμοὶ ἀρειανῶν καὶ ὀρθοδόξων, ὡς ἐδείχθη ἐν τῇ ἐκλογῇ διαδόχου τοῦ Ἀλεξάνδρου.

2. Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ

Μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος φέρεται ὑποδείξας ὡς διαδόχους δύο ὑποψηφίους· τὸν πρεσβύτερον Παῦλον, νέον μὲν τὴν ἡλικίαν, ἀλλὰ συνετὸν καὶ διδακτικόν, καὶ τὸν γηραιὸν διάκονον Μακεδόνιον. Ὁ προσωπικὸς ἀνταγωνισμὸς ὑπῆρξε κρατερός. Ἡ περὶ τὸν Εὐσέβιον ἀρειανικὴ μερὶς ἔδρασε σκοτίως. Ὁ Παῦλος ἐφθονεῖτο καὶ ἕνεκα τῆς ρητορικῆς του ἱκανότητος, ἐνεφανίσθησαν δὲ οἱ διάφοροι ὑποκριταὶ καὶ ἠθικοί, οἵτινες διέβαλλον τὸ ἦθός του, ὡς μὴ «εὖ βεβιωκότος»[5].

---

1. Ἀθανασίου, Ἐπιστολὴ τοῖς τὸν μονήρη βίον ἀσκοῦσιν, 6. Migne, 25, 700.

2. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 33. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., I, 36. Πρβλ. F. Loofs, Marcelus von Ancyra, ἐν Herzog - Hauck, Realencyclopaedie für protest. Theologie und Kirche[3], XII, 259 - 265. Hefele - H. Leclercq, Histoire des conciles. Paris, 1907, I[2], 672.

3. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικὸς κατὰ ἀρειανῶν, 47. Migne, 25, 332· «Ἃ γὰρ ὡς ζητῶν ὁ Μάρκελλος εἴρηκε, ταῦτα ὡς ὁμολογούμενα διαβεβλήκασιν». Ὁ μ. Βασίλειος ἔγραφε περὶ τῶν δοξασιῶν τοῦ Μαρκέλλου τὰ ἑξῆς· «Οὔτε τὸν υἱὸν ἰδίᾳ ὑποστάσει ὁμολογῶν, ἀλλὰ προενεχθέντα καὶ πάλιν ὑποστρέψαντα εἰς τὸν ὅθεν προῆλθεν, οὔτε τὸν Παράκλητον ἰδίως ὑφεστηκέναι συγχωροῦν» (Ἐπιστ. 263, 2).

4. Ἐκκλ. ἱστορ. III, 7.

5. Σωζομένου, αὐτόθι, III, 3.

Τὸ ἀκριβὲς ὅμως ἦτο, ὅτι ὁ Εὐσέβιος ἀφοῦ πρότερον εἶχε κατορθώσει νὰ μετατεθῇ ἐκ τῆς Βηρυτοῦ εἰς τὴν Νικομήδειαν, νῦν «ἐπωφθαλμία» τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπεζήτει διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἐπιβῇ αὐτῆς[1]. Ἀλλ' ἡ μερὶς τῶν ὀρθοδόξων ἦτο εἰσέτι ἰσχυρά, ὑπερίσχυσεν ὁ Παῦλος καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τῶν «ἐνδημούντων τῇ πόλει» ἐπισκόπων[2].

Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ συμμετοχὴ αὕτη ἐνδημούντων ἐπισκόπων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ ἐκλογὴ αὕτη προσλαμβάνει ἰδιάζοντα ὅλως χαρακτῆρα. Διότι οἱ ἐνδημοῦντες προέρχονται ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους καὶ προφανῶς ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐκλογήν. Ἡ ἐκλογὴ αὕτη δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς ζήτημα τοπικόν, ἀφορῶν εἰς μόνην τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι ζήτημα γενικόν, προκαλοῦν τὸ διαφέρον συμπάσης τῆς ἱεραρχίας τοῦ κράτους.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Παύλου ἐβλήθη διττῶς.

Ἡ γεροντικὴ φιλοδοξία τοῦ Μακεδονίου ἐτρώθη ἐκ τῆς ἀποτυχίας. Πρὸς ἐκδίκησιν ὁ εὐλαβὴς Μακεδόνιος δὲν ἐδίστασε νὰ ἀνακινήσῃ τὰς γνωστὰς διαβολὰς κατὰ τοῦ Παύλου. Τοῦτο ὅμως δὲν ἠμπόδισε νὰ εὑρίσκηται εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ νέου ἐπισκόπου[3]. Ἀλλ' εἰς τὴν διαβολὴν παρεσύρθη καὶ ὁ Κωνστάντιος, ὁ ὁποῖος ἄλλως δὲν ἦτο εὔνους πρὸς τοὺς «ὁμοουσιανούς».

Ταυτοχρόνως ὁ Εὐσέβιος μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἡρακλείας Θεοδώρου προσέβαλον τὸ κῦρος τῆς χειροτονίας τοῦ Παύλου. Ἰσχυρίσθησαν, ὅτι ἡ χειροτονία ἐγένετο ἄνευ τῆς γνώμης αὐτῶν, ἀμέσως διαφερομένων περὶ αὐτῆς ὡς γειτόνων[4]. Ὁ Θεόδωρος ἐσκέπτετο ὡς μητροπολίτης Θράκης. Ὁ δὲ Εὐσέβιος ὡς ἐπίσκοπος πόλεως, ἐν ᾗ εἶχον ἑδρεύσει βασιλεῖς, προέβαλε δικαίωμα ἀνύπαρκτον. Ἀλλ' ἤδη ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους καὶ ἡ ἕδρα τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορος, ἡ δὲ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ἔχει κατ' ἀκολουθίαν τὴν ὑπεροχήν, τὴν ὁποίαν οἱ ἐπίσκοποι ἀναγνωρίζουσι καὶ καθιστῶσι περιττὴν τὴν γνώμην τοῦ ἐπισκόπου Ἡρακλείας, ὅστις ἐπιπροσθέτως ἦτο ἀρειανός.

Ἐκ τῆς ἐπιτηδειότητος τῆς πλεκτάνης ἐξήφθη ἡ ὀργὴ τοῦ Κωνσταντίου. Ὅτε δὲ οὗτος ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν συνεκάλεσεν ἐξ ἀρειανῶν ἐπισκόπων «συνέδριον», ὅπερ καθήρεσε τὸν Παῦλον. Ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἀνεδείχθη ὁ Εὐσέβιος, κατορθώσας οὕτω νὰ ἱκανοποιήσῃ

---

1. Ἀθανασίου, Historia arianorum, 7. Migne, 25, 701· «Ἐπωφθαλμία, θέλων ἁρπάσαι τὴν ἐπισκοπὴν τῆς πόλεως· οὕτω γὰρ καὶ ἀπὸ Βηρυτοῦ εἰς Νικομήδειαν μετῆλθεν».

2. Σωζομένου, αὐτόθι, III, 3.

3. Ἀθανασίου, ἔνθ' ἀνωτέρω, Migne, 25, 701· «Καὶ γὰρ ὁ κατηγορήσας αὐτοῦ Μακεδόνιος... κεκοινώνηκεν αὐτῷ, καὶ πρεσβύτερος ἦν ὑπ' αὐτὸν τὸν Παῦλον».

4. Σωζομένου, ἔνθ' ἀνωτέρω· »...παρὰ γνώμην Εὐσεβίου τοῦ Νικομηδείας καὶ Θεοδώρου τοῦ ἐν Θράκῃ Ἡρακλείας, οἷς ὡς γείτοσιν ἡ χειροτονία διέφερεν».

ἀθεμίτως τὴν φιλοδοξίαν του [1]. Τὸ ἄσβεστον μῖσος τοῦ ἐπισκόπου τούτου κατὰ τοῦ Ἀθανασίου ἐρρύθμιζε καὶ τὰς σχέσεις του μετὰ τῆς Ρώμης.

3. Ο ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΗ

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν εἶχε θεμελιώσει ὁ μ. Κωνσταντῖνος, ὁ Εὐσέβιος ὡς ἐπίσκοπος ἤδη Κωνσταντινουπόλεως συνεκρότησε σύνοδον κατὰ τοῦ Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπιστρέψει ἐκ τῆς ἐξορίας εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν τὴν 23ην Νοεμβρίου 337 [2]. Εἷς πρεσβύτερος καὶ δύο διάκονοι ἐξαπεστάλησαν εἰς Ρώμην διὰ νὰ κοινοποιήσωσιν εἰς τὸν Ἰούλιον τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Τύρῳ συνόδου περὶ τῆς δικαίας δῆθεν καθαιρέσεως τοῦ Ἀθανασίου [3].

Ὁ Ἰούλιος ἐκάλεσεν εἰς Ρώμην τὸν Ἀθανάσιον καὶ τοὺς περὶ Εὐσέβιον, ὅπως ἐξετασθῶσιν ἐν συνόδῳ αἱ κατηγορίαι. Ὁ Εὐσέβιος ἐγνώριζε τὰς εὐνοϊκὰς διαθέσεις τῆς Δύσεως ἔναντι τοῦ Ἀθανασίου, δὲν ἤθελε νὰ δεχθῇ μείωσιν τοῦ κύρους τῶν συνόδων Τύρου καὶ Ἀντιοχείας διὰ τῆς ἐξετάσεως καὶ πάλιν ἐν Ρώμῃ τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων τούτων καὶ οὕτω ἡ πρόσκλησις τοῦ Ἰουλίου δὲν ἐγένετο δεκτή. Ἡ ἐν Ρώμῃ σύνοδος ἐδικαίωσε τὸν Ἀθανάσιον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸν Παῦλον, τὸν Γάζης Ἀσκληπᾶν, τὸν Ἀγκύρας Μάρκελλον καὶ τὸν Ἀδριανουπόλεως Λούκιον. Ἡ ἀπόφασις αὕτη τῆς δυτικῆς συνόδου ἀνεκοινώθη διὰ γραμμάτων πρὸς τοὺς περὶ τὸν Εὐσέβιον. Ἀλλ' οὗτοι «ὕβριν ἐποιοῦντο τὴν ἐπίπληξιν» [4] καὶ διὰ γράμματος πρὸς τὸν Ἰούλιον ἐδήλωσαν, ὅτι δὲν ἀνεγνώριζον εἰς αὐτὸν δικαίωμα ἀποκαταστάσεως τῶν ἀποβληθέντων ὑπὸ τῆς συνόδου αὐτῶν ἐπισκόπων, ἀφοῦ ἄλλως καὶ αὐτοὶ δὲν ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ναυάτου.

Ὁ Ἰούλιος ἀπήντησε διὰ μακρᾶς ἐπιστολῆς, ἐπιμείνας εἰς τὴν ἀρχήν, ὅτι τὰ γενικὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα δέον νὰ ἐξετάζωνται ὑπὸ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ μονομερῶς, ἐπειδὴ ἡ μονομέρεια ἐνῷ δὲν ἔχει ἰσχύν, εἶναι ἅμα καὶ ὕποπτος. Ὁ «ἐκκλησιαστικὸς κανὼν»—ἔγραφεν ὁ Ἰούλιος—ἀπῄτει ὅπως τὸ δίκαιον ὁρισθῇ «παρὰ πάντων», ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐγένετο καὶ ἑπομένως ὁ Ἰούλιος δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι «σύμψηφος» [5]. Οὐδόλως ὑποστηρίζει ὁ ἐπίσκοπος οὗτος, ὅτι ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ παρενέβη εἰς τὸ ζήτημα τῶν διωκομένων ἐπισκόπων. Πάντες οἱ κατὰ τὴν Ἰταλίαν ἐπίσκοποι ἦσαν σύμφωνοι, ὅπως ἐπικουρήσωσιν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου. Τὴν ἀρχὴν

---

1. Ὁ Εὐσέβιος κατέλαβε τὴν ἕδραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 338 ἢ ἀρχὰς τοῦ 339 (Cavallera, G. Bareille).

2. L. Duchesne, Histoire ancienne de l' Eglise, II, 196.

3. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 4. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ. II, 11.

4. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 16.

5. Ἀθανασίου, Ἀπολογητικὸς κατὰ ἀρειανῶν, 20-25. Migne, 25, 281 ἑξ.

ὅμως ταύτην οἱ δυτικοὶ ἐπίσκοποι ἠγνόησαν εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ σχίσματος, παρὰ τὰς ὑποδείξεις τῶν ἀνατολικῶν ἐπισκόπων καὶ μάλιστα τοῦ μ. Βασιλείου.

Τὸ γράμμα τοῦ Ἰουλίου ἐλήφθη, ὅτε πλέον ὁ Εὐσέβιος εἶχεν ἀποθάνει (341 ἢ ἀρχὰς τοῦ 342). Τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα ἐμαρτύρουν, ὅτι οἱ ἀρειανοὶ ἐνόουν νὰ ἐπιβάλωσι παντὶ τρόπῳ ἐν Κωνσταντινοπόλει ἐπίσκοπον τῆς μερίδος των. Ὁ ὀρθόδοξος λαὸς τῆς πόλεως εἰσήγαγεν «αὖθις εἰς τὴν ἐκκλησίαν» [1] τὸν Παῦλον. Ἀλλ᾽ οἱ ἑπτὰ ἀρειανοὶ ἐπίσκοποι, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Εὐσεβίου, ἐχειροτόνησαν τὸν Μακεδόνιον ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκ τοῦ διχασμοῦ τούτου προεκλήθησαν αἱματηραὶ ταραχαί. Ὁ Κωνστάντιος ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν στρατηλάτην τῆς Θρᾴκης Ἑρμογένην νὰ ἀπελάσῃ βιαίως τὸν Παῦλον. Ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν ὀρθοδόξων ἐστασίασεν, ἡ οἰκία τοῦ Ἑρμογένους ἐπυρπολήθη καὶ οὗτος ἐφονεύθη καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἕνεκα τῶν γεγονότων τούτων, ὁ Κωνστάντιος ἔσπευσε νὰ ἔλθῃ ἐξ Ἀντιοχείας εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸν μὲν Παῦλον ἐξώρισεν [2], ἐτιμώρησε δὲ τοὺς πολίτας τῆς πόλεως διὰ τῆς στερήσεως τοῦ παρεχομένου ἡμερησίου σιτηρεσίου, τοῦ διανεμομένου εἰς τέσσαρας χιλιάδας ἀτόμων. Δὲν ἀνεγνώρισε τὴν χειροτονίαν τοῦ Μακεδονίου ὡς γενομένην ἄνευ τῆς γνώμης του, ἀλλ᾽ ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ ἱερουργῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν ᾗ ἐχειροτονήθη [3].

Φαίνεται, ὅτι ὁ Παῦλος κατώρθωσε νὰ κρυβῇ ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ νὰ ἀναλάβῃ καὶ πάλιν τὴν ἕδραν του μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Κωνσταντίου εἰς Ἀντιόχειαν. Διότι οὗτος πληροφορηθεὶς ἐν Ἀντιοχείᾳ περὶ τοῦ διαβήματος τοῦ Παύλου, διέταξε τὸν ἔπαρχον Φίλιππον νὰ ἐκβάλῃ ἐκ τῆς ἐκκλησίας τὸν Παῦλον καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὸν Μακεδόνιον. Πρὸς ἀποφυγὴν νέας στάσεως τοῦ πλήθους, ὁ Φίλιππος μετεχειρίσθη στρατήγημα διὰ νὰ συλλάβῃ τὸν Παῦλον. Ἀλλ᾽ οὗτος οὐδόλως ἀντετάχθη, ἐπεβιβάσθη πλοίου καὶ ἐστάλη εἰς Θεσσαλονίκην, ἰδιαιτέραν πατρίδα του. Ἦτο ἐλεύθερος, κατὰ τὸν Σωκράτην [4], νὰ μεταβαίνῃ εἰς πᾶσαν πόλιν τῆς Ἰλλυρίας, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὰ ἀνατολικὰ μέρη [5].

(Συνεχίζεται)

---

1. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., II, 12.

2. Εἰς Σίγγαρα τῆς Μεσοποταμίας, κατὰ τὸν Ἀθανάσιον, Histor. arianorum, 7. Migne, 25, 701.

3. Σωκράτους, αὐτόθι, II, 13. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορ., III, 7.

4. Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ. II, 16.

5. Ἡ ἐγκατάστασις τοῦ Μακεδονίου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου μετὰ στρατιωτικῆς πομπῆς. Ἀλλὰ τὸ μέγα πλῆθος ἠμπόδιζε τὴν δίοδον πρὸς τὸν ναόν. Τὴν μὴ ὑποχώρησιν τοῦ πλήθους οἱ στρατιῶται ἐξέλαβον ὡς ἀντίστασιν καὶ ἐπέπεσον ξιφήρεις κατ᾽ αὐτοῦ. Ἐσφάγησαν τρεῖς χιλιάδες ἑκατὸν πεντήκοντα, «ὡς λέγεται» (Σωκράτους, ἔνθ᾽ ἀνωτέρω).

BERGSON AND HIS RELIGIOUS PHILOSOPHY *

BY

A. P. HASTOUPIS, TH. D., PH. D.
LECTURER AT THE UNIVERSITY OF ATHENS

FOREWORD

It was mainly in the nineteenth century that the priority of mathematics and mechanics gave to speculation a materialistic impulsion. Spencer's system was the culminating expression of this mechanical interest spread all over the western Europe and the Eastern States, and applied as industrialism. The warfare, however, of physics and psychology went on until the materialistic conception yealded to the biological research and the interest in the movement of life replaced that in the mechanic motions of matter.

Shopenhauer, already, emphasized the concept of life as more fundamental than that of force, but it was Bergson who took up this idea and eloquently as well as sincerely converted to it his contemporary sceptical world. In youth, Bergson was a devotee of Spencer; but the more he studied Spencer, the more keenly conscious he became of an Achillean heel in the materialistic mechanism — its superficial answer to the human needs which are too deep to be measured as matter — and found himself in need of a conception large and deep enouph to take under consideration matter, body, and determinism as well as life, mind, and choice.

1. Bergson's Life.

Henri Louis Bergson was born in Paris, in 1859, of French and Polish-Jewish parentage. Many of his ancestors were artists and scholars and one of his great-grandfathers, distinguished Hasid (pietist, in the Jewish meaning of the word) may have contributed to the mystical construction of his character. He early studied mathematics and physics, but his faculty for analysis soon brought him face to face with the metaphysical problems, so that he turned eagerly to philosophy.

---

* A Lecture delivered at Garrett Biblical Institute, Evanston, Illinois. Autumn, 1948.

In 1878, he entered the École Normale Superieure, and on graduating, was appointed to teach philosophy at the Lycées of Angers and Clermont, There, in 1888, he wrote his first significant work—the essai sur les données immédiates de la conscience. In 1889, he was summoned to Paris to teach philosophy at the Lycée Henri IY, where he wrote his second book—Matière et mémoire. In 1897, he was called to the École Normale, and in 1900 to the Collège de France, where he taught until 1921. In 1907, he won international fame with his masterpiece : L' Évolution créatrice. In 1914, he became a member of the French Academy and the Institute and a little later he was honored by the Grand Cross. In 1912, he was Gifford lecturer at Edinburgh and later on he visited and taught in the United States. In 1928, Bergson was awarded the 1927 Nobel prize for literature.

In 1932, his last major work appeared — Les deux sources de la morale et de la religion. Pursued by ill health he became more and more retiring until the death overcame him, in 1941.

His will contained the following strange request. «My reflections have led me closer and closer to Catholism, in which I see the complete fulfillment of Judaism. I could have become a convert, had I not seen in preparation for years a formidable wave of anti - Semitism which is to break upon the world. I wanted to remain among those who tomorrow will be persecuted. But I hope that a Catholic priest will consent, if the Cardinal Archbishop of Paris authorizes it, to come to say prayers at my funeral»[1].

2. Bergson's System.

What is central in Bergson's thinking is the notion of duration, or flowing real time. The age - old belief in philosophy that to know reality, time must be an illusion, is revolutionized by Bergson who says that time is the very stuff of which reality is made. It is this accumulation, growth or duration that holds the essence of life and all reality. «Duration is the continuous progress of the past which grows into the future and which swells as it advances». This means that «the past in its entirety is prolonged into the present and abides there actual and acting». Since time is an accumulation, the future can never be the same as the past, for a new accumulation arises at every step. «Each moment is not only something new, but some-

1. See Scharfstein, B. Roots of Bergson's Philosophy (1943), p. 99.

thing unforeseeable; change is far more radical than we suppose. For a conscious thing, to exist is to change, to change is to mature, to mature is to go on creating one's self endlessly»[1].

The geometrical predictability of all things which is the goal of a mechanistic science is only an intellectualistic delusion. In ourselves, memory is the vehicle of duration. Consciousness seems proportionate to the living being's power of choice. Free will is a corrolary of consciouness; to say that we are free is merely to mean that we know what we are doing[2]. Choise is creation and crearion is labor. Hence the worried features of men and their weary envy of the choiceless routine of animals. In the animal, invention is never anything but a variation of routine[3]. Mind is not identical with brain. It is distinct from it, but it has to undergo its vicissitudes. «In like manner, consciousness in man is unquestionably connected with the brain; but it by no means follows that a brain is indispensable to consciousness. ....In principle, consciousness is co-extensive with life»[4].

Mind and thought, in man, are treated sometimes in terms which should rather describe matter and brain[5]. This happens on account of the function of the intellect: a constitutional materialist, developed, in the process of evolution, to understand and deal with material and, consequently, spacial objects. The human intellect, although it is intended to secure the perfect fitting of the body to its environment, «to represent the relations of external things among themselves, in short, to think matter», and to see all becoming as being[6], it misses the connective tissue of things, the flow of duration that constitutes their very life. It is so far from the reality as our eyes are from a series of instantaneous photographs which give them the illusion of a moving-picture. What intellect sees is matter and not energy. And, again, it thinks that it knows what matter is, but when it sees energy, at the heart of the atom, it is bewildered. That is why mathematics should be based on the concepts of time and motion as well as on the traditional geometry of space.

---

1. Bergson, H. L' évolution créatrice (1907, Engl. transl. 1911), pp. 7-15.

2 Bergson, H. Matière et mémoire (1896), p. 303.

3. L' évol. créat. p. 264 ff.

4. Bergson, H. L' énergie spirituelle (transt. as Mind and Energy, 1920), p. II.

5. L' évol. créat., p. IX.

6. Cp. Nietzsche: «Being is a fiction invented by those who suffer from becoming». Birth of Tragedy, p. XXVII.

It is our own fault if, by insisting on the application of physical concepts in the field of thought, we end in the impasse of determinism, mechanism, and materialism. Life escapes these solid concepts; for life is a matter of time rather than of space; it is not position, it is change; it is not quantity so much as quality; it is not a mere redestribution of matter and motion. «In reality, life is no more made up of physico-chemical elements than a curve is composed of straight lines» [1]. How, then, shall we catch the flow and essence of life if not by thinking and intellect? The intellect is not all. Man is supplied with another ability which is proper for this task. This is what we call intuition, a direct, simple and steady-looking-upon-a thing perception. In such a case, the function of intellect should only be a dealing with the material and spatial world as well as with the material aspects or spatial expressions of life and mind, whereas that of intuition should be the direct feeling of life and mind, not in their external embodiments but in their inner being. After what is said above, evolution appears to be something quite different from the blind and dreary mechanism of struggle and destruction which Darwin and Spencer described.

Life is that which makes efforts, which pushes upward and outward and on, the always and always «procreant urge of the world» [2]. It is the Élan Vital or Bergson's God. How this personal power is moving as well as creating we shall see in the next paragraph.

3. Bergson's God.

The persistently creative life, of which every individual and every species is an experiment, is what we mean by Cod. God and life, or rather God and Élan Vital which is life in its essential nature, a universal vital force, are one. The nonmechanical as well as nonteleological ([3]) process or evolution of this power may be conceived as follows. Being a single unceasing movement [4] at its starting, the Élan Vital divides into various tendencies which exhibit different directions and rates of change. In the first phase of the process, the one of the ten-

1. L' évol. créat., p. 31.
2. L' évol. créat. p. 89.
3. See Androutsos, C. Tolstoi, Nietsche, Bergson (1930, in Greek), pp. 72 ff.
4. Cp. the similar idea in Wundt's System der Philosophie, p. 315: «Spiritual energy tends to increase».

dencies has preserved the essence of the impetus itself, while the other has abandoned the urge of novelty in the interest of achieving stability and order in the products which had been accumulated at the time the cleavage took place. In the last case, we have a relaxation of the creative effort, the product of which is matter. So far as life allows itself this relaxation, it falls backward and outward from that part of itself which preserves the full force of the original impetus, just as the spent and dying embers of a rocket fall out and away from the flaming center which shoots onward. Thus arises matter inert and expended in space, in a stable geometrical order. But the creative momentum is still preserved in the Élan Vital, which in a second phase of process divides into the two kingdoms (vegetable and animal) of the organic world. This cleavage is analogous to the devision from which the distinction between life and matter arose.

Here, again, we have two tendencies: the one preserving the essence of the original impetus is expressed in the form of free locomotation and a higher capacity for continued growth; the other one, forsaking to a large extent the vigor of creative novelty, is expressed in the somnolent security of being rooted in physical matter.

Further, in a third phase of process, the Élan Vital is checked again and a new cleavage arises in the animal world. This time, the one tendency surrenders part of the creative momentum of life in favor of ordered security, while preserving the characteristics of the animal world. The insects, mainly, represent this tendency of fixed instinct. The other one is expressed in the evolutionary development of the vertebrates. This development is culminating in man, who with his free conscious intelligence, marks the apex of the creative advance so far accomplished in the universe. Man's intelligence has not only the capacity to use physical matter and the lower forms of life to serve man's practical ends, but it contains a fringe of intuitive instinct through which further creative progress beyond the limitations of the intellect is possible. Man is free and though he is faced with suffering, enjoys an empirical optimism. The mind, which has been found to survive the brain's death, is probably immortal (cp. Bergson's approval of spiritualistic research).

The following passage glows with optimism as to the future possibilities of humanity. «Life as a whole, from the initial impulsion that thrusts it into the world, appears as a wave which rises, and which is opposed by the descending movement of matter. On the greater part of its surface, at different hights, the current is converted by matter

into a vortex. At one point alone it passes freely, dragging with it the obstacle which will weigh on its progress, but will not stop it. At that point is humanity: it is our privileged situation»[1].

Bergson's God identified with the only reality, the Élan Vital, is like Spinoza's pantheistic. He is creative energy, «unceasing life, action, freedom»[2]; moreover, He is creative Love, present and «acting through the soul in the soul»[3]. Creation appears as God's undertaking to create creators, that He may have beside Himself beings worthy of His love.

To the question whether a progressive God preserves His existence in the receding past, the following answer is given by one of Bergson's devotees. «We might answer mathematically that such a recessive process would make Him nothing only at infinity, that is never. But we say that our problem is not one of origins but only of existence. Whether He was always progressive in the manner and at the rate of the present, or will always continue thus to progress, we do not know[4].

Bergson's insistence on freedom and on God's creation of human beings as creators is what distinguishes his view from pantheism. His concepts of the reality of time, the waste in the onward movement of the Élan Vital, the importance of freedom, novelty and struggle, and God as good but not omnipotent give him the character of a monistic realist in religion, or religious naturalist[5].

4. Bergson's Religion.

In the life of mankind, there also appear the two tendencies referred to above. There are two moralities, closed and open; two religions, static and dynamic.

The one, i. e., is favoring a stable condition and the other preserving the original momentum of the Élan Vital. Take them in the society. The former is exhibited in the social groups, such as family, state etc. These groups or communities do not lack the capacity of

1. L' évol. créat., p. 269.

2. Ibid., pp. 265—266.

3. Bergson, H. Les deux sources de la morale et de la religion (1932, Engl. transl. 1935), pp. 209, 219 f., 240, 243.

4. See Foster, F. H. «Some Theistic Implications of Bergson's Philosophy» (in Amer. Jour. Theol., 22 [1918], pp. 274—299), p. 290.

5. So Macintosh, D. C. The Problem of Religious knowledge (1940, pp. 181 ff.), p. 180.

growth which is characteristic of man, but what they mainly do is to preserve the culture of the past. Their members are compelled to conform to the established rules necessary for group survival. The latter is exhibited in the few privileged men, geniuses in science, art, morals and religion who by intuition create something new, proper to contribute to the promotion of the society [1].

The most significant contribution is the one coming from the religious geniuses. It is because of their nearness to the original impetus through an advanced intuition that these personalities know God, and, consequently, truth. That is why to be a philosopher is to have followed the way of the mystical intuition. A great religious leader, like Christ, may be said to constitute a species, created by the vital impulse in a supreme break through matter. In religion, the institutional form, or church, is used to preserve the fundamental principles, which are indispensable for a further advance. The conservative element is always used by the free Élan Vital for a new creation. In religion, the mythical pictures of the gods, although they are irrational, are used to check the human abuse and selfishness and prepare man's intuitive unity with God. In this unity, man enjoys the creations of a loving God and finds the solution of all his problems. Moreover, he helps to write his own part in the drama of creation. United in love with the Love, he also learns to appreciate the contribution of any of his fellow-men to the divine work which is a continued progress. Only when the contemplation of the mystic becomes action, will the human become divine. The Hebrew prophets are examples of such a co-operation with God. «But the Christians are the greatest mystics. Christ is the continuator of the prophets and Christianity is a profound transformation of Judaism» [2].

CONCLUSION

Bergson's reaction against the extremes of rationalism and ultra-intellectualism and determinism of the end of the 19th century must be deeply appreciated. This, however, does not mean that Bergson's epistemology is the one we should exclusively follow. We appraise

---

1. Les deux sources etc., pp. 18-27, 33-39. One may easily find out that Bergson's conception of intuition represents a fusion of scientific objectivity and artistic directness.

2. See Les deux sources etc., pp. 249-251. Cp. The Univ. Jewish Encycl. (1940, vol. 2, p. 201 ff.), p. 201.

his contribution to philosophy and we recognize it as the most precious among the others in our times, but we should not forget his dogmatic introspective intuition which is as fallible as external sense. Perhaps Bergson would have been wiser to base his criticism of the intellect on the ground of a broader intelligence rather than on the intuition as an exclusive mystical instrument of knowledge, so that irrationalism and anticonceptualism were not almost constituting the other extreme where Bergson stands[1]. But this, again, has its positive side in the philosophy of history: two opposite movements in thought and life are later found as the sources of a «media and basilica via».

His influence, otherwise, on many a contemporary thinker is indisputable and it will be such for many years to come. As to the question of Bergson's originality, one might say that he is largely drawing from earlier sources to the point of being considered by the critics as not very original. Crumbs of originality, however, along with a systematic assimilation of the approved part of tradition are what an ambitions man needs to make up his own system. To agree with Emerson that «Plato is philosophy and philosophy is Plato» and repulse Bergson by saying «Heraclitus came before you» is to deny any further development in the human thought[2].

---

1. In theory, however, Bergson accepts a wider perception of intuition, similar to Spinoza's intuitio: a completion rather than a rejection of reason. See Runes' Dictionary of Philosophy, p. 37 f.

2. See Scharfstein, op. cit., pp. 137 f. Cp. Androutsos C., op. cit. p. 95.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΩΡΕΩΝ

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΘΕΜΕΛΗ

ΑΡΧΙΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Εἰς τὴν ἐργασίαν μου «Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1952) ἀναφέρω (σελὶς 5), ὅτι καὶ ἄλλαι παράλληλοι πρὸς ἐκείνην μονογραφίαι ἔχουσιν ὑπ᾽ ἐμοῦ καταρτισθῆ, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς νήσου Εὐβοίας, τινὲς τῶν ὁποίων ἔχουσιν ἔλθη εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος [1] ἄλλαι δὲ μέλλουσι νὰ δημοσιευθῶσιν, ὥστε, διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῶν μονογραφιῶν, νὰ ἀποτελεσθῆ πλήρης Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς εἰρημένης νήσου.

Μία τοιαύτη μονογραφία, ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐκδοθεισῶν, εἶναι καὶ ἡ

1. Αἱ μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσαι ἡμέτεραι ἐργασίαι, αἱ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Εὐβοίας ἀναφερόμεναι, εἰσὶν αἱ ἑξῆς: *«Παναγία Δινιοῦς»* Βόλος 1949.— *«Ὁ Μητροπολίτης Εὐρίπου Παΐσιος»* ἐν *Ἐκκλησίᾳ*, ΚΗ′ (1951) σελὶς 53 κ. ἑ.— *«Δύο Θεόδωροι ἐπίσκοποι Εὐρίπου»* Ἀθῆναι 1951.— *«Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων»* Ἀθῆναι 1952. Εὐμενῆ κριτικὴν περὶ μὲν τῆς ἐργασίας «Δύο Θεόδωροι ἐπίσκοποι Εὐρίπου» βλέπε εἰς *Ἀκτῖνας*, ἔτος ΙΕ′ (1952), τεῦχος 131, σελ. 425 - 426, περὶ δὲ τῆς ἐργασίας «Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων» βλέπε ἐν *Ποιμένι* Μυτιλήνης, ἔτος ΙΖ′ (1952), ἀριθ. 5 - 6, σελ. 145 - 146. Πρὸς τούτοις *ὁ Σεβ. Μητροπολίτης πρώην Λήμνου κ. Βασίλειος*, ὁ ἱστορικὸς τῆς νεωτέρας Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εὐηρεστήθη νά μοι ἀποστείλη ταύτην τὴν κριτικὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ, δι᾽ ἣν καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστῶ αὐτῷ: «Ἀθῆναι τῇ 7 Ἀπριλίου 1952.

Ἀγαπητέ μοι Ἅγιε Γραμματεῦ!

Μὲ ἰδιαιτέραν χαρὰν ἔλαβον τὴν νέαν Σας μελέτην «Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων», τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσα μετὰ προσοχῆς καὶ διαφέροντος, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς συμπαθητικῆς, τοῦ συγγραφέως αὐτῆς, μορφῆς, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ λόγῳ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως θέλει συγκινήσει πάντα ἀναγνώστην, ἐκ τῆς Εὐβοίας, προερχόμενον.

Ὁ μελετητὴς τῆς ἐργασίας Σας ταύτης μένει ἀπολύτως ἱκανοποιημένος ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς διαρθρώσεως τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον διὰ πρώτην φορὰν ἐγκαινιάζεται σύστημα ἀξιολογήσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Εὐβοίας. Κατ᾽ ἀκολουθίαν ἡ συμβολή σας αὕτη ἔσεται σπουδαιοτάτη διὰ τοὺς μεταγενεστέρους, οἵτινες πολλὰς πληροφορίας θὰ λαμβάνωσιν ἐξ αὐτῆς.

Εὐχόμενος τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐνίσχυσιν πρὸς ἔκδοσιν καὶ ἄλλων ἔργων, καὶ ἐπικαλούμενος τὴν εὐλογίαν αὐτοῦ, διατελῶ μετ᾽ ἄκρας ἐκτιμήσεως καὶ ἀγάπης.

† Ὁ π. Λήμνου Βασίλειος».

προκειμένη, ἀφορῶσα εἰς τὴν ἐν Εὐβοίᾳ ἄλλοτέ ποτε διαλάμψασαν *Ἐπισκοπὴν Ὠρεῶν.*

Ἡ ὑπ' ὄψιν ἐπισκοπὴ εἶναι μία ἐκ τῶν ὀκτὼ ἐν ὅλῳ ἐπισκοπῶν Εὐβοίας, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον μόνον δύο, ἡ τῆς Χαλκίδος (Εὐρίπου), καὶ ἡ τῆς Καρυστίας (Καρύστου) ὡς Μητροπόλεις ὑφίστανται, ἐνῷ αἱ ὑπόλοιποι ἓξ ἐξέλιπον, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ἀφοῦ προηγουμένως ἤκμασαν ἄλλαι μὲν ἐπὶ πολὺ ἕτεραι δὲ ἐπ' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα. Ἀλλ', ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι μόνον αἱ ἐν Εὐβοίᾳ ἐκλιποῦσαι ἓξ ἐπισκοπαί, ἤτοι τῶν Ὠρεῶν, τοῦ Πορθμοῦ, τοῦ Αὐλῶνος, τῆς Αἰδηψοῦ, τῶν Καναλίων, καὶ τῶν Ζάρκων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα μετ' εὐλαβείας ἀναγινώσκει ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὴν περισυλλογὴν τῶν τῇδε κἀκεῖσε περὶ αὐτῶν ἐγκατεσπαρμένων ἀνεπαρκῶν πληροφοριῶν. Εἶναι, ὁμολογουμένως, μέγας ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τῇ Χώρᾳ ἡμῶν ἄλλοτε ὑπαρξασῶν ἐπισκοπῶν, καθ' ὅσον μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ὑφίστατο ὁ θεσμὸς τῶν ὑπὸ Μητροπόλεις ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν, ἢ τῶν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐξαρτωμένων Ἀρχιεπισκοπῶν[1]

Ἡ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐπισκοπὴ Ὠρεῶν ἔχει μακραίωνα βίον, ἐμφανιζομένη ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἀπὸ τοῦ ἔτους *451,* ὅτε ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς *Θεόφιλος* παρεκάθησεν εἰς τήν, κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος συγκληθεῖσαν, ἐν Χαλκηδόνι Δην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, μέχρι τοῦ ἔτους 1820, ὅτε ἀναφέρεται ὁ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τελευταῖος αὐτῆς ἐπίσκοπος, ὀνόματι Ἀγάπιος.

Εἰς τὴν πολυετῆ Ἱστορίαν τῆς ἱερωτάτης ταύτης ἐπισκοπῆς Ὠρεῶν παρέχει συμβολήν τινα ἡ παροῦσα ἐργασία, οὐχὶ ἄνευ κόπου καταρτισθεῖσα, ἕνεκα ἰδίως τῆς σπάνιως τῶν περὶ αὐτῆς πληροφοριῶν, καὶ ἕνεκα τοῦ ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου αὐτῆς. Οὐχ' ἧττον ὅμως, «κρεῖσσον τὸ κατὰ δύναμιν εἰσενεγκεῖν ἢ τὸ πᾶν ἐλλείπειν», κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον.

Εἰς τὰ ἑξῆς δὲ κεφάλαια ἐκτίθενται τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν προκειμένην ἐπισκοπήν. α) *Θέσις καὶ ὄνομα τοῦ Ὠρεοῦ.* β) *Ἵδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς καὶ ὀνομασίαι αὐτῆς.* γ) *«Τάξις» καὶ ἐξέλιξις τῆς ἐν λόγῳ ἐπισκοπῆς.* δ) *Ἐπίσκοποι Ὠρεῶν.* ε) *Πληροφορίαι τινὲς ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς χριστιανοὺς τῆς ὑπ' ὄψιν ἐπισκοπῆς.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΩΡΕΟΥ

Ὁ *Ὠρεὸς* ἦτο πόλις ἀρχαιοτάτη, ἐπίσημος καὶ πολυάνθρωπος, κειμένη εἰς τὴν βόρειον Εὔβοιαν, παρὰ τὴν θάλασσαν (βόρειος Εὐβοϊκὸς κόλπος),

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμος Α', Ἀθῆναι 1920, σελ. 76—77, 124 κ. ἑ.

ὅπου σήμερον εὑρίσκεται τὸ χωρίον 'Ωρεοὶ ἢ «'ς τοὺς 'Ωρεούς», «ὑπὸ τῷ Τελεθρίῳ ὄρει ἐν τῷ Δρυμῷ καλουμένῳ, παρὰ τὸν Κάλλαντα ποταμὸν ἐπὶ πέτρας ὑψηλῆς» κατὰ τὸν Στράβωνα (Στράβων Χ 445, 446)[1]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Στράβων ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ὁμιλεῖ περὶ τῆς *Ἱστιαίας*, ἀλλὰ θεωρεῖται, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ 'Ωρεὸς καὶ ἡ Ἱστιαία ἦτο μία πόλις, καλουμένη δυσὶν ὀνόμασιν, ὡς ὁ αὐτὸς Στράβων ἀναφέρει (ἐν Βιβλ. Ι' Εὔβ. § 4). «Ἔνιοι—λέγει—τοὺς 'Ωρείτας (κατοίκους τοῦ 'Ωρεοῦ), πόλιν ἔχοντας ἰδίαν, φασι πολεμουμένους ὑπὸ τῶν 'Ελλοπιέων (κατοίκων τῆς ἐπὶ τοῦ Τελεθρίου ὄρους πόλεως 'Ελλοπίας) μεταβῆναι καὶ συνοικῆσαι τοῖς Ἱστιαιεῦσι· μίαν δὲ γεννηθεῖσαν πόλιν ἀμφοτέροις χρήσασθαι τοῖς ὀνόμασι, καθάπερ Λακεδαίμων τε καὶ Σπάρτη ἡ αὐτή»[2]. Κατὰ δὲ τὸν Παυσανίαν (Παυσανίας VII, 26, 4) μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἀττικῆς κληρουχίας εἰς τὸν 'Ωρεόν, ἡ Ἱστιαία ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων 'Ωρεός[3]. Ἡ Ἱστιαία—'Ωρεὸς εἶχε δύο ἀκροπόλεις, καθὸ πολυπληθὴς καὶ σημαίνουσα ἐν Εὐβοίᾳ πόλις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὡσαύτως δὲ καὶ θέατρον καὶ λιμένα[4]. Ὁ διὰ μέσου δὲ τῶν πρὸ Χριστοῦ χρόνων βίος τῆς πόλεως αὐτῆς ὑπῆρξε πολυκύμαντος καὶ σπουδαῖος, καὶ ἔχει ἀρκούντως ἐρευνηθῆ ὑπὸ ἡμετέρων καὶ ξένων ἐπιστημόνων[5]. Ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς βίος δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν. Οὐχ ἧττον ὅμως, τὰ ἀνωτέρω, εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἱστορίαν τοῦ 'Ωρεοῦ ἀναφερόμενα, ἐθεωρήθησαν ἀπαραίτητοι εἰσαγωγικαί, οὕτως εἰπεῖν, πληροφορίαι, δεδομένου ὅτι ὁ 'Ωρεὸς (ἢ οἱ 'Ωρεοὶ) ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι σημαίνουσα, καὶ αὖθις, πόλις τῆς βορείου Εὐβοίας, οὐ μόνον ἀπὸ πολιτικῆς, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως, ἡ ὁποία καὶ ἐνδιαφέρει ἡμᾶς. Ἡ παρακμὴ τῶν 'Ωρεῶν, τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πόλεως, σήμερον χωρίου ἔχοντος χιλίους κατοίκους[6], ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως δέον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἔπαυσε νὰ εἶναι ἕδρα ἐπισκόπου.

---

1. *Ἰωάννου Γ. Παπαϊωάννου* Ἱστιαϊκά, ἐν *'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμος Α', 'Αθήνησι 1936, σελ. 89 κ. ἑ.

2. *Γ. Φιλαρέτου* Ἱστιαία—'Ωρία—'Ωρεὸς—'Ελλοπία ἐν *Παρνασσός*, τόμος ΙΣΤ' (1893—1894) 'Αθῆναι, σελ. 833—840.

3. *Ἰωάννου Γ. Παπαϊωάννου* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 89.—*'Αρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμος Α', 'Αθήνησι 1936, σελ. 10—11.—*Κ. Α. Γουναροπούλου* Ἱστορία τῆς νήσου Εὐβοίας, Θεσσαλονίκη 1930, σελ. 105—108.—Σημειωτέον, ὅτι ἡ Ἱστιαία ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ *Ὁμήρου* ἐν Ἰλιάδι, Β' 536—537, ὡς ἑξῆς :

«Οἳ δ' Εὔβοιαν ἔχον μένεα πνείοντες Ἄβαντες | Χαλκίδα τ' Εἰρέτριάν τε πολυστάφυλόν θ' Ἱστιαίαν».

4. *Ἰωάννου Γ. Παπαϊωάννου* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 91.

5. Βλέπε τὴν ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι ταύταις βιβλιογραφίαν, καὶ *Διονυσίου Π. Καλογεροπούλου* Βιβλιογραφία Εὐβοίας καὶ Θεσσαλικῶν Σποράδων, 'Αθῆναι 1937.—*Πεντανησιακὴ 'Επετηρίς*, τόμος Α' (1925), σελ. 92—93.

6. Σημειωτέον, ὅτι οἱ *'Ωρεοὶ* σήμερον ἀποτελοῦνται ἐκ δύο χωρίων, τοῦ ἄνω, ἔχοντος 70 οἰκογενείας, καὶ τοῦ κάτω, ἔχοντος 130.—Ὁ Ναὸς τοῦ κάτω (παρὰ τὴν

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΙΔΡΥΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑΙ ΑΥΤΗΣ

Ἡ Εὔβοια ἐδέχθη τὸν χριστιανισμὸν λίαν ἐνωρίς, καθ᾿ ὅσον τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐν Ἀθήναις, καὶ ἄλλοι παράγοντες[1], συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν καὶ διάδοσιν τῆς νέας ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας εἰς τὴν μεγαλόνησον ταύτην, κειμένην εἰς τὸ μέσον τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἐγαλούχησε καὶ ἐξέθρεψε τὰς περιωνύμους ἀποστολικὰς Ἐκκλησίας τῆς Νεαπόλεως, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βερροίας, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Κρήτης[2]. Τεκμήριον δὲ τῆς πρωΐμου διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Εὐβοίᾳ, πλὴν ἄλλων ἐπαρκῶν ἀποδείξεων, καὶ δὴ καὶ διὰ τὸ βόρειον μέρος αὐτῆς, ἔχομεν τὴν ὑπ᾿ ἀριθμὸν 696 ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Χαλκίδος ἀποκειμένην ἀρχαίαν χριστιανικὴν λυχνίαν[3], τῆς τρίτης ἢ τετάρτης ἑκατονταετηρίδος, φέρουσαν ὡραῖον ταὼ καὶ ἄλλα ὡραῖα πτηνά, ῥαμφίζοντα καρπούς, προερχομένην ἐκ τῆς, ἐγγὺς τῶν Ὠρεων κειμένης, Αἰδηψοῦ[4]. Οὐ μόνον δὲ εὗρεν ἔδαφος ἐν Εὐβοίᾳ ἡ νέα θρησκεία ἀλλὰ καὶ ηὐξήθη εἰς ἀριθμὸν μελῶν[5], προϊόντος τοῦ χρόνου. Καὶ εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι ὁ Χαλκίδος τῆς Εὐβοίας Μᾶρκος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Αην ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (325)[6], ἐπίσκοπος ὅμως Ὠρεοῦ δὲν εἶναι γνωστὸς πρὸ τῆς Δης ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451). Εἰς τὴν Σύνοδον ταύτην ἔλαβε μέρος ὁ *Ὠρεοῦ Θεόφιλος*, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη[7]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἵδρυσις τῆς ἐν λόγῳ ἐπισκοπῆς πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς παλαιοτέρους χρόνους, καὶ δὴ πρὸ τοῦ ἔτους τῆς Δης ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

θάλασσαν) χωρίου τιμᾶται ἐπ᾿ ὀνόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ὁ δὲ τοῦ ἄνω (παρὰ τὸ ἀρχαῖον φρούριον) ἐπ᾿ ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

1. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη* Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1952, σελ. 9.

2. *Θεολογία*, τόμος ΚΒ΄ (1951), σελ. 184 κ. ἑ.

3. Πρβλ. περὶ ἀρχαίων χριστιανικῶν λυχνιῶν ἐν *Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου* Ὁ Χριστιανικὸς Ναός, Ἀλεξάνδρεια 1921, σελ. 186.

4. *Ν. Καλογεροπούλου* Παλαιοχριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ τέχνη ἐν Εὐβοίᾳ ἐν *Νέα Ἑστία*, ἔτος Ι΄, τόμος 19, τεῦχος 225 (1936), σελ. 618, καὶ σελ. 621 ἔνθα ἡ εἰκὼν τῆς ἄνω λυχνίας.

5. *Νέα Ἑστία* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 662.

6. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 22 - 23. — Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰς μὴ ἀπροσβλήτους φιλολογικῶς πηγὰς περὶ τῆς ἐν Σαρδικῇ Συνόδου *(343)* ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Σύνοδον ταύτην παρευρέθη ὁ *Χαλκίδος Σεβῆρος*. Βλ. *Mansi* Sacrorum Conciliorum τόμος Γ΄, στήλη 49.

7. Κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. *Γεράσιμον Κονιδάρην* «ἡ ἐπισκοπὴ Ὡρωοῦ ἢ Ὠρείου ἢ Ὠρεοῦ δέον νὰ θεωρηθῇ πιθανώτατα δημιούργημα τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 8ου αἰῶνος». Βλ. *Γερασίμου Κονιδάρη* Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ κλπ. Ἀθῆναι 1934, σελ. 57 - 58.

Καὶ ἡ μὲν θέσις τοῦ Ὠρεοῦ, τοῦ τιμηθέντος μὲ ἕδραν ἐπισκόπου, ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν ἑκατονταετηρίδων, παρέμεινεν ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς γεωγραφικὴ θέσις, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ.

Τὸ ὄνομα δὲ αὐτοῦ ἀπαντᾷ οὐ μόνον ἄλλοτε εἰς πληθυντικὸν καὶ ἄλλοτε εἰς ἑνικὸν ἀριθμόν, ἀλλὰ καὶ κατὰ διαφόρους γραφάς. Ἐν τῇ ἀρχαιότητι τὸ ὄνομα, ἐφέρετο, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, καθ' ἑνικὸν ἀριθμόν, καίτοι ἐν τῷ λόγῳ Λυσίου κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (§ 26) φέρεται καὶ ἡ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν γραφὴ αὐτοῦ. «Μετὰ Θεοτίμου—ἀναφέρει ὁ Λυσίας —δ' ἐπιβουλεύσας τῷ πατρὶ Ὠρεοὺς προὔδωκε» [1]. Καὶ κατὰ τοὺς μέσους δὲ χρόνους ἑνικῶς φέρεται τὸ ὄνομα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ κατὰ πληθυντικὸν ἀριθμόν. Οὕτω λ.χ. ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει «Ὠρεόν», καὶ «Σωρεούς» (ἀντὶ «Ὠρεούς»). Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς (1295—1360) ὡσαύτως ἀναφέρει «Ὠρεὸν» καὶ «Ὠραιόν» [2]. Εἰς τὰ Πρακτικὰ δὲ τῆς Ζης Οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (787) ὑπογράφει ὁ ἐπίσκοπος τῆς ὑπ' ὄψιν ἐπισκοπῆς Φιλητὸς ἢ Φίλιππος ὡς «Ὠρεοῦ» [3]. Εἰς τὴν «Τάξιν» ἐξ ἄλλου, τὴν ἀναφερομένην εἰς τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1185—1195) εὑρίσκεται τὸ ὄνομα κατὰ πληνθυντικὸν ἀριθμόν, καὶ κατὰ διάφορον τοῦ ἐπικρατοῦντος τύπον, ἤτοι «Ὡραιῶν» [4].

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν ἴσως ἡ ἑρμηνεία τοῦ ζητήματος τούτου νὰ παρέχεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς δύο ἢ περισσοτέρους οἰκισμοὺς (συνοικισμοὺς) νὰ διῳκήθη ἡ πόλις τῶν Ὠρεῶν, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ σήμερον, καθ' ὅσον, ὡς ἀνωτέρω ὑπεσημειώθη, τὸ χωρίον Ὠρεοὶ σήμερον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κάτω καὶ τὸ ἄνω χωρίον [5].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν γραφὴν Ὡραιὸς ἢ Ὡραιῶν ἢ Ὡραίων [6] δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι ἡ ἄγνοια τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῆς λέξεως (Ὠρίων) καὶ ἡ ὁμοηχία αὐτῆς πρὸς τὸ ἐπίθετον ὡραῖος (ὡραῖοι), μετὰ συνδυασμοῦ περὶ τῆς ὡραιότητος τῶν τόπων ἐν τῇ βορείῳ Εὐβοίᾳ, συνετέλεσαν νὰ υἱοθετηθῇ ἡ ἀπὸ τοῦ ἐπιθέτου *ὡραῖος* παραγωγὴ καὶ ἑρμηνεία τοῦ ὀνόματος τῆς ἐξεταζομένης ἐπισκοπῆς. Ὅτι δὲ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, συμπεραίνεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ δασεινομένου πρώτου γράμματος τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ *ε* εἰς *αι*. Ἐπὶ τούτοις ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ἔφερέ ποτε

---

1. *Νέος Ἑλληνομνήμων,* τόμος Α' (1904), σελὶς 34.—«Ὠρεὸς—Ὠρεοί».

2. *Νέος Ἑλληνομνήμων,* τόμος Α' (1904), σελ. 32.—*Migne* 149, 36 «...καὶ τηνικαῦτα ξυνέβαινε καταπλεῖν ἐς Ὠρεὸν πόλιν Εὐβοίας εὐλίμενον...». — Καθ' ἑνικὸν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα καὶ παρὰ Λατίνοις (Oreos). *Νέος Ἑλληνομνήμων,* ἐν. ἀνωτέρω σελ. 33. Πρβλ. *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός,* τόμος Θ' (1906), σελ. 5 κ.ἑ.

3. *Θεολογία,* τόμος ΚΒ' (1951), σελ. 359.

4. *Νέος Ἑλληνομνήμων,* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 34.

5. *Νέος Ἑλληνομνήμων,* ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 35 - 36.

6. Ἀπαντᾷ καὶ ἡ γραφὴ «Ὡρείου» ἐν *Gelzer* Notitiae, Μόναχον 1901, σελ. 556.

τὸν τίτλον *Ὡραίων Τόπων*[1], καὶ κατὰ παραφθορὰν φέρεταί που ὡς ἐπισκοπὴ Ἑτεροτοπίας (!) ἤτοι Ὡραιοτοπίας (=Ὡραίων Τόπων)[2].

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ κατὰ τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν σύνδεσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὠρεοῦ μετὰ τῆς Ἱστιαίας, διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λόγους, δὲν σημαίνει καὶ τὴν ταὔτισιν, κατὰ τοὺς νεωτέρους, μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν χρόνους, τῶν ὡς ἄνω ὀνομάτων, καθ᾽ ὅσον ὁ μὲν Ὠρεὸς ἢ οἱ Ὠρεοὶ ἀνέκαθεν, μέχρι σήμερον, ἔχουν τὴν αὐτὴν γεωγραφικὴν παρὰ τὴν θάλασσαν θέσιν, ἡ δὲ ἱστορικὴ Ἱστιαία ἔπαυσεν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 194 π. Χ. νὰ ἀναφέρηται εἰς τὴν Ἱστορίαν, μνημονευομένου μόνου τοῦ Ὠρεοῦ[3]. Ἡ σημερινὴ δὲ πόλις τῆς Ἱστιαίας, κειμένη βορείως καὶ ἀνατολικῶς τῶν Ὠρεῶν, καὶ εἰς ἀπόστασιν ἓξ χιλιομέτρων, οἰκισθεῖσα ἴσως τὸ ἔτος 1464, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ κατ᾽ ἀρχὰς Ἐξωχώριον ἢ Ξηροχώριον[4] ὀνομασθεῖσα, ἐν ἔτει 1913 ὠνομάσθη Ἱστιαία[5], ἕνεκα τῆς περιωνύμου ἀρχαίας Ἱστιαίας, οὐ μακρὰν κειμένης ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς σημερινῆς Ἱστιαίας ἢ Ξηροχωρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

«ΤΑΞΙΣ» ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΛΟΓΩι ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ

Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠρεῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 733, ὅτε ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Γ´ τοῦ Ἰσαύρου (717 - 741) ἀπεσπάσθη τὸ καλούμενον Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ρώμης, ὑπήγετο, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπαὶ Εὐρίπου, Καρύστου, Πορθμοῦ, καὶ Αὐλῶνος, εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Κορίνθου[6]. Κατὰ τὴν «Διατύπωσιν» τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886 - 912) ἡ εἰκοστὴν ὀγδόην τάξιν ἔχουσα μητρόπολις τῶν Ἀθηνῶν εἶχε δέκα ἐπισκοπὰς ὑπ᾽ αὐτήν, ἐν

1. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη* Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1952, σελ. 19, σημ. 5. — *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμος Α´ (1904) σελ. 500 - 501, ἔνθα ἀναφέρεται, ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Ὠρεοί, γράφοντες Ὡραιοί, παρετυμολογοῦσι, λέγοντες ὅτι τὸ χωρίον ὀνομάζεται οὕτω διότι «οἱ τόποι μας εἶναι ὡραῖοι».

2. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω σελ. 19, σημ. 5. Ἡ γραφὴ Ἑτεροτοπίας ἀναφέρεται, ἐν ἔτει 1669, ὑπὸ τοῦ *Guillet*.

3. *Ἰωάννου Γ. Παπαϊωάννου* Ἱστιαϊκά, ἐν *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμος Α´, Ἀθήνησι 1936, σελ. 97.

4. *Ν. Κ. Μπελλάρα* Τὸ Ἐλύμνιον, 1940, σελ. 59, καὶ σελ. 85. *Κ. Α. Γουναροπούλου* Ἱστορία τῆς νήσου Εὐβοίας, Θεσσαλονίκη 1930, σελ. 108. Σημειωτέον ὅτι τὸ «Ξηροχώριον», ἐν τῇ «ἐπαρχίᾳ Ὠρεῶν», ἀναφέρεται εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ ἔτους 1593, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

5. Βλέπε *Ἐφημερίδα Κυβερνήσεως*, ἀριθ. φύλλου 113 (τεῦχος Α´) τῆς 7 Ἰουνίου 1913, ἔνθα τὸ ἀπὸ 31 Μαΐου 1913 Β. Διάταγμα «περὶ μετονομασίας τῆς πρωτευούσης τοῦ Δήμου Ἱστιαίων ἀπὸ Ξηροχώριον εἰς Ἱστιαία».

6. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελὶς 16.

αἷς καὶ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Εὐβοίας, ἤτοι τοῦ Εὐρίπου, τοῦ Ὠρεοῦ, τῆς Καρύστου, τοῦ Πορθμοῦ, καὶ τοῦ Αὐλῶνος[1]. Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠρεοῦ εἰς τὴν ὡς ἄνω «Διατύπωσιν» κατέχει τὴν *πέμπτην* θέσιν μεταξὺ τῶν δέκα ἐπισκοπῶν τῶν ὑποκειμένων τῷ μητροπολίτῃ τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν πρώτην θέσιν καταλαμβάνει πάντοτε ἡ ἐπισκοπὴ Εὐρίπου, ἐξ οὗ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς ἐνίοτε τιτλοφορεῖται πρωτεπίσκοπος Εὐρίπου[2].

Αἱ αὐταὶ πέντε ἐπισκοπαὶ τῆς νήσου Εὐβοίας, σὺν ἄλλαις πέντε ἐπισκοπαῖς, ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Ἀθηνῶν ὑπαγόμεναι, ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν «τάξιν» Νείλου τοῦ Δοξαπατρίου, τοῦ Ἀρχιμανδρίτου, ἀκμάσαντος τὴν δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα. Ἐν τῇ «τάξει» ταύτῃ τοῦ Δοξαπατρῆ ἡ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐπισκοπὴ ἀναγράφεται «Ὡραιοῦ», καὶ ἔχει πάλιν πέμπτην θέσιν μεταξὺ τῶν ὑπὸ τὸν Ἀθηνῶν ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν[3].

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1205 μέχρι τοῦ 1470 ἡ Εὔβοια διετέλεσεν ὑπὸ τοὺς Λατίνους. Αἱ ἐν αὐτῇ ἐπισκοπαὶ Εὐρίπου, Αὐλῶνος, Ὠρεοῦ, καὶ Καρύστου, ἐν ἔτει 1209, ὑπήχθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (1198 - 1216) εἰς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Βεράρδον. Ὁ πάπας Ὀνώριος ὁ Γ' (1216 - 1227) ἥνωσε τὰς τρεῖς ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπὰς Ὠρεοῦ, Αὐλῶνος καὶ Καρύστου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Εὐρίπου, καὶ οὕτω παύει, πρὸς καιρόν, ἡ ὕπαρξις τῆς ἐπισκοπῆς Ὠρεῶν[4]. Ὅτε δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς δεκάτης τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἡ ἐπισκοπὴ Εὐρίπου ἀπεσπάσθη ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν, προαχθεῖσα (ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου [1259 - 1282]) εἰς μητρόπολιν, ἡ ἐπισκοπὴ Ὠρεῶν, μετὰ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπῶν Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, καὶ Καναλίων, ὑπήχθη ὑπὸ τὴν νεοσύστατον ταύτην μητρόπολιν Εὐρίπου, καὶ ἔκτοτε *πρώτην* θέσιν κατελάμβανε μεταξὺ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπῶν τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν μητρόπολιν ταύτην, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ διαφόρων «τακτικῶν»[5].

Εἰς τὸν χειρόγραφον χαρτῷον κώδικα τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Τυβίγγης («Κῶδιξ Μ. 13»), γραφέντα ὑπὸ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1578, ἀναφέρεται ἡ ὑπ' ὄψιν ἐπισκοπὴ ὡς «τῶν Ὡραίων Τόπων», κατέχουσα τὴν πέμπτην θέσιν μεταξὺ τῶν τῷ Μητροπολίτῃ Ἀθηνῶν ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν, ἐν αἷς πρώτη ἀναφέρεται, ὡς συνήθως, ἡ ἐπισκοπὴ Εὐρίπου, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως σημειοῦται ὅτι εἶναι μη-

1. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 16 - 17. - *Ράλλη - Ποτλῆ* Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, τόμος Ε', σελ. 481.

2. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθ. ἀνωτέρω, σελ. 16.

3. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 17.

4. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 17. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἐπὶ λατινοκρατίας κτήματα τῶν Ἐπαρχιῶν Εὐρίπου καὶ Ὠρεῶν ἐδόθησαν εἰς Ἰωαννίτας καὶ Ναΐτας ἱππότας. *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας*, Ἀθῆναι, τόμος Δ' (1892), σελ. 86.

5. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 18.

τρόπολις[1] καὶ οὐχὶ ἐπισκοπή. Ἄρα ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Εὐρίπου ὑπήγετο κατὰ τὸ ἔτος 1578 ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Ὡραίων Τόπων, καὶ θὰ κατελάμβανεν, ὡς ἐξ ἄλλων πηγῶν εἶναι γνωστόν, τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν τῷ Εὐρίπῳ ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν Εὐβοίας.

Δὲν παρέμεινεν ὅμως καθ' ὅλον τὸν βίον αὐτῆς ἐπισκοπὴ ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Ὠρεῶν ἀλλά, ἀσφαλῶς ἕνεκα τῆς σημασίας αὐτῆς, τιθεμένης πρώτης, ὡς εἴδομεν, μεταξὺ τῶν τῷ μητροπολίτῃ Εὐρίπου ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν, προήχθη εἰς *ἀρχιεπισκοπήν*, ἤτοι ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε μητροπολίτην Εὐρίπου ἐκκλησιαστικὴν Ἐπαρχίαν, ἀμέσως ἐξαρτωμένην ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Καὶ δὲν εἶναι μὲν γνωστὸν πότε ἀκριβῶς ὠνομάσθη ἀρχιεπισκοπὴ ἡ τέως ἐπισκοπὴ Ὠρεῶν, δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ προαγωγὴ αὐτῆς ἐγένετο πρὸ τοῦ ἔτους *1626*, ἢ κατ' αὐτό, καθ' ὅσον κατὰ τὸν Μάρτιον μῆνα τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἀναφέρεται «ὑπόμνημα» ἐκλογῆς τοῦ Θηβῶν Δανιὴλ «πρώην (ἤτοι μέχρι τότε) ἀρχιεπισκόπου Ὠρεῶν»[2]. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἀπὸ τὴν «τάξιν» τοῦ ἔτους 1767 ἐλλείπει τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας τῶν Ὠρεῶν[3]. Φαίνεται δὲ ὅτι μετὰ ταῦτα ὑπεβιβάσθη ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ὠρεῶν, λαβοῦσα καὶ αὖθις τὸν τίτλον τῆς ἐπισκοπῆς, καθ' ὅσον ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἀρχιερεὺς αὐτῆς Ἀγάπιος, ἐν ἔτει 1820 ὑπογράφει εἰς δικαστικὸν Χοτζέτι ὡς «ἐπίσκοπος» Ὠρεοῦ[4].

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΩΡΕΩΝ

ΘΕΟΦΙΛΟΣ

Πρῶτος γνωστὸς ἐπίσκοπος τῆς ὑπ' ὄψιν ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας εἶναι ὁ *Θεόφιλος*, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι συγκληθεῖσαν Δην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐν ἔτει 451. Τῆς Συνόδου ταύτης, πλὴν ἄλλων ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μετέσχε καὶ ὁ Κορίνθου Πέτρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὑπήγετο καὶ ὁ Θεόφιλος Ὠρεῶν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη[5].

---

1. *Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 19.

2. *Κωνσταντίνου Σάθα* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Γ', Βενετία 1872, σελ. 564 - 565. Βλέπε ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 580, ἔνθα ἐπὶ τοῦ Κων]πόλεως Ἰωαννικίου Β', τὸ δεύτερον, 1617 Μαρτίου 5 «ὑπόμνημα ἀρχιεπισκοπῆς Ὠρεῶν [ἐν χηρείᾳ ἀσφαλῶς διατελούσης] εἰς τὸν πρωτοσύγκελλον Γαβριήλ». *Μ. Γεδεὼν* Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1938, σελ. 97. Εἰς τὸ γράμμα εἰδήσεως τοῦ, ἀπὸ Ὠρεῶν, Εὐρίπου Συμεὼν (1610) οἱ Ὠρεοὶ ἀναφέρονται ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

3. *Μ. Γεδεὼν* Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, Ἀθῆναι 1939, σελ. 275 - 277.

4. *Δημητρίου Καμπούρογλου* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος Α' Ἀθῆναι 1889, σελ. 324. *Τοῦ αὐτοῦ* Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Ἀθῆναι 1889, τόμος Α', σελ. 379.

5. *Θεολογία*, τόμος ΚΒ' (1951), σελ. 341. — *M. Le Quien* Oriens Christianus, τόμος Β', στήλη 203.

Ὁ Θεόφιλος ἀναφέρεται εἰς τὴν πρώτην καὶ εἰς τὴν ἕκτην Πρᾶξιν τῆς εἰρημένης ἱερᾶς Συνόδου [1].

ΦΙΛΗΤΟΣ

Ὁ *Φιλητὸς* ἢ *Φίλιππος* μετέσχε τῆς Ζης ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν ἔτει 787, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως Ταρασίου, ἥτις κατεδίκασε τὴν εἰκονομαχίαν, ὥρισε δὲ τὴν τιμητικὴν προσκύνησιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων [2]. Ὁ «Φίλιππος ἐπίσκοπος Ὠρεοῦ» ἀναφέρεται, μετὰ τὸν «*Λέοντα* ἐπίσκοπον *Πόρθμου*» (=Βάθεια Εὐβοίας), εἰς τὴν τετάρτην καὶ εἰς τὴν ἕκτην πρᾶξιν τῆς Συνόδου [3]. Εἰς τὴν ἑβδόμην πρᾶξιν αὐτῆς ὑπογράφεται ὡς ἑξῆς: «*Φιλητὸς ἀνάξιος ἐπίσκοπος Ὠρεοῦ* ὁμοίως» (ἤτοι «ἀσμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος, ὑπέγραψα») [4]. Ὁ Φιλητός, ὑπογράφων τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου, χρησιμοποιεῖ, ὡς καὶ οἱ συνεπίσκοποι οἱ μετασχόντες αὐτῆς, τὸ ἐπίθετον «*ἀνάξιος*» ἕνεκα τῆς τότε ἐπικρατούσης συνηθείας. Οὐ μόνον δὲ τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἐχρησιμοποίουν ὑπογράφοντες, τὸ πάλαι, οἱ ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ ἄλλα παράλληλα πρὸς τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ἐπίθετα. Παραδείγματος χάριν, εἰς τὴν αὐτὴν Σύνοδον ὁ «Θεσσαλονίκης Θεόφιλος» ὑπογράφει ὡς καὶ ὁ Ὠρεοῦ: «Θεόφιλος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης» [5]. Ὁ δὲ Κρήτης Ἠλίας: «Ἠλίας *ἁμαρτωλός*, ἐπίσκοπος τῆς Κρητῶν νήσου» [6]. Περαιτέρω «ὁ Σιλουανὸς Λήμνου», εἰς ἄλλην Σύνοδον, ὑπογράφει οὕτω: «Σιλουανὸς *ἁμαρτωλὸς* ἐπίσκοπος Λήμνου ὁρίσας ὑπέγραψα» [7]. Ἀλλαχοῦ πάλιν: «Νικόλαος *ὁ καὶ ἀνάξιος ἐπίσκοπος* Κωνσταν-

---

1. Σημειωτέον ὅτι ἐν *Mansi* Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, τόμος ΣΤ', στήλη 577 (πρώτη πρᾶξις) ἀναφέρεται «Θεοφίλου Ἀριαποῦ» (ἀντὶ Ὠρεοῦ), εἰς δὲ τὸν τόμον Ζ', στήλη 127 (ἕκτη πρᾶξις) «Theophilo Orei», καὶ ἐν τῷ τόμῳ Ζ', στήλη 717 «Theophilus episcopus civitatis Oriae supscripsi».— Πρὸς τούτοις σημειωτέον, ὅτι εἰς τὴν δευτέραν πρᾶξιν τῆς αὐτῆς Δης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, μετὰ τὸν *Εἰρηναῖον Ναυπάκτου*, ἀναφέρεται «*Κύριλλος Ὠραιοῦ*» (Βλ. *Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, τόμος ΣΤ', στήλη 949). Ἀλλὰ ὁ Κύριλλος οὗτος εἶναι ἐπίσκοπος *Σύβριθος* (ἐν Κρήτῃ), ὡς εἰς τὴν πρώτην πρᾶξιν ἀναφέρεται: «Κυρίλλου Σούβριτος» (*Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, ΣΤ', 577, πρβλ. τετάρτην πρᾶξιν, Mansi, Ζ', 29).

2. *Θεολογία*, τόμος ΚΒ' (1951), σελ. 357.—*M. Le Quien* Oriens Christianns, τόμος Β', στήλη 203—204.

3. *Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, τόμος ΙΓ', στήλη 145, καὶ στήλη 369 (ἕκτη πρᾶξις), ἔνθα ἀναφέρεται «Φιλητοῦ ἐπισκόπου Ὠρεοῦ».

4. *Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, τόμος ΙΓ', στήλη 392.—*Migne* 98, 208.—Σημειωτέον ὅτι τῆς Συνόδου ταύτης μετέσχε καὶ ὁ «*Ρουβὶμ* ἐπίσκοπος τοῦ *Σκοπέλου*». (Βλ. *Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, τόμος ΙΓ', στήλη 372.—*Migne* 98, 213).

5. *Migne* 98, 196.

6. *Migne* 98, 196.

7. *Mansi*, ἔνθα ἀνωτέρω, τόμος ΙΑ', στήλη 993 (Σύνοδος Τρούλλου).

τινουπόλεως τὰ προγεγραμμένα βεβαιῶν οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα»[1]. Ἕτερος ὑπογράφει: «† Ὁ *εὐτελὴς* ἐπίσκοπος Ἀρδαμερίου Δημήτριος»[2]. Ὁ δὲ Αὐλῶνος: «† Ὁ *ταπεινὸς* ἐπίσκοπος Αὐλῶνος Λαυρέντιος ὑπέγραψα»[3]. Τὰ ἀνωτέρω ἐπίθετα ἐν ταῖς ὑπογραφαῖς τῶν ἐπισκόπων ἔχουσι σήμερον ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τοῦ ἐπιθέτου «*ἐλάχιστος*», ἐν τῇ συνήθει φράσει «ἐλάχιστος (ἢ ἀγαπητὸς ἢ πρόθυμος) ἐν Χριστῷ ἀδελφός», πρὸ τῆς ἀρχιερατικῆς ὑπογραφῆς τιθεμένης[4].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ὁ Ὠρεοῦ *Κωνσταντῖνος* ἐγένετο γνωστὸς ἐκ μολυβδοβούλου «μετρίας διατηρήσεως καὶ ἀποτετριμμένου», ἀναγομένου δέ, ἐκ τῆς τεχνοτροπίας αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐνάτην ἢ δεκάτην ἑκατονταετηρίδα, ὅτε ἔζησεν ὁ κάτοχος αὐτοῦ ὡς ἄνω ἐπίσκοπος. Ἐπὶ τοῦ μολυβδοβούλλου αὐτοῦ ὑπάρχει διπλοῦς σταυρὸς διηνθισμένος ἐπὶ τριβάθμου βάσεως, καὶ πέριξ αὐτοῦ ἡ ἑξῆς ἐξίτηλος ἐπιγραφή, ὄπισθεν, διὰ κεφαλαίων βυζαντινῶν γραμμάτων: «[†ΘΚΕ Β'Θ'Τ]Ο CO ΔΟΥΛ'(Ο) ΚΟΝC—ΤΑΝΤΙΝ—ΕΠΙCΚ.—Π'ΩΡΕΟV». Ἤτοι: [«† Θεοτόκε βοήθει τ]ὸ σὸ δοῦλ(ο) Κωνσταντίν(ῳ) ἐπισκ[ό]π(ῳ) Ὠρεοῦ»[5].

ΜΙΧΑΗΛ

Ὡς ὁ Κωνσταντῖνος οὕτω πως καὶ ὁ Ὠρεῶν *Μιχαὴλ* ἐγένετο γνωστὸς ἐκ σῳζομένου μολυβδοβούλλου μετρίας διατηρήσεως, τοποθετουμένου εἰς τὴν ἑνδεκάτην ἢ δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα. Ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ μολυβδοβούλλου ὑπάρχει εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, πέριξ τῆς ὁποίας αἱ λέξεις αὗται, διὰ κεφαλαίων βυζαντινῶν γραμμάτων: «[ΜΗΡ]—ΘV. [Η]....—ΡΗΤΗCΑ». Ἤτοι «[Μήτηρ] Θεοῦ [ἡ] [ἁγιορ]ήτησα (;)» ἢ ἡ Παρηγορήτισα (;). Ὄπισθεν δὲ αἱ ἑξῆς λέξεις εἰς τρίμετρον ἰαμβικόν: «† CΦΡΑ.—ΜΙΧΑΗ.—ΩΡΕΩ.—

1. *Ἑλληνικά*, ἔτος Β' (1928), σελὶς 360. (Ἔτος 989).
2. *Ἑλληνικά*, ἔτος Β' (1928), σελὶς 383.
3. *Μαρτίνου Κρουσίου* Τουρκογραικία, σελὶς 174, 175.
4. Πρβλ. «Ὁ Κυθήρων *ταπεινὸς* ἐπίσκοπος Μάξιμος» (αφωθ') ἐν *Μ. Γεδεὼν* Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1938, σελὶς 59.—«Ἀθανάσιος μοναχὸς καὶ *εὐτελὴς* διάκονος» ἐν *Ἑλληνικά*, ἔτος Α' (1928), σελὶς 303.—«† Ὁ Πολυστύλου *εὐτελὴς* Πέτρος» ἐν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος ΙΘ' (1899), σελὶς 406.—«Ἐν ἱεροδιακόνοις *ἐλάχιστος* καὶ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος *ἀνάξιος* Λουκᾶς ὁ Νικαεύς» ἐν *Προηγουμένου Εὐδοκίμου Ξηροποταμηνοῦ* Κατάλογος ἀναλυτικὸς τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν ἁγίῳ Ὄρει... Μονῆς Ξηροποτάμου, 1932, Θεσσαλονίκη, σελὶς 39.
5. *Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου* Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, ἐν *Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*, τόμος Ε' (1902), σελὶς 193.—*G. Schlumberger* Sigillographie de l'empire Byzandin, Paris 1884, p. 176.

ΕΠΙΣΚ.—ΠΟΥ». Δηλαδὴ «Σφρα[γ](ὶς) Μιχαὴ(λ) Ὠρεῶ[ν] ἐπισκ[ό]που»[1].

Σημείωσις: Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι εἰς «Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν *Συνοδικὸν ἀγνώστου ἐπισκοπῆς τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν*, συνταχθὲν τὴν δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα, ἀναφέρονται 13 ὀνόματα ἐπισκόπων, μετὰ τὰ ὀνόματα 23 μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κατάλογος τῶν 13 ὀνομάτων ἔχει οὕτω: «† Διονυσίου καὶ Στεφάνου, *Ἰωάννου* καὶ Λέοντος, *Μιχαὴλ* καὶ Ἰακώβου, Θωμᾶ καὶ Λέοντος, *Μιχαὴλ* καὶ Φωκᾶ, *Λουκᾶ* καὶ Νικηφόρου καὶ Δημητρίου τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν ἐπισκόπων, αἰωνία ἡ μνήμη». Ἀτυχῶς ὅμως δὲν ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπή, τῆς ὁποίας ἱεράρχαι διετέλεσαν οἱ ὡς εἴρηται 13 ἐπίσκοποι. Κατὰ τὴν δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Ἀθηνῶν ὑπήγοντο αἱ ἐπισκοπαὶ Εὐρίπου, Διαυλείας, Κορωνείας, Ἄνδρου, Ὠρεοῦ, Σκύρου, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Σύρας, καὶ Κέω. Δὲν δύναταί τις ὅμως μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ εἰς ποίαν ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐπισκοπῶν ἀνήκουσιν οἱ ἐπίσκοποι τοῦ καταλόγου τοῦ «Συνοδικοῦ, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχουσι πλήρεις ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι αὐτῶν. Γνωρίζομεν βεβαίως ἐπίσκοπον «Εὐβοίας Ἰωάννην» (μέσα τῆς ὀγδόης ἑκατονταετηρίδος), καὶ «Εὐρίπου Λουκᾶν» (τέλος τῆς ἐνάτης ἢ ἀρχὰς τῆς δεκάτης ἑκατονταετηρίδος)[2], καθὼς ἐπίσης καὶ «Μιχαὴλ Ὠρεῶν» (ἑνδεκάτη ἢ δωδεκάτη ἑκατονταετηρίς), καὶ «Λέοντα Πορθμοῦ» (787, Ζη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος) ἀλλά, πρὸς τὸ παρόν, οὐδὲν τὸ βέβαιον δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἐὰν τὰ συμπίπτοντα ὀνόματα ταῦτα, μετά τινων ὀνομάτων τοῦ καταλόγου τοῦ «Συνοδικοῦ», ἀνήκωσιν εἰς ἐπισκόπους Εὐρίπου ἢ Ὠρεοῦ ἢ ἄλλης ἐπισκοπῆς, ἐκ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ εὑρισκομένων καὶ ὑποκειμένων τῇ μητροπόλει Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα[3]. Πάντως εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως, περαιτέρω, τὸ ὅτι εἰς τὸ «Συνοδικὸν» ἀναφέρονται «*† Εὐθύμιος* ὁ ὁσιώτατος μοναχὸς καὶ ἀσκητὴς ὁ λάμψας ἐν πόλει Εὐβοίας»[4], καὶ «*† Δανιὴλ* ὁ ὁσιώτατος μοναχὸς καὶ ἀσκητὴς ὁ στυλίτης ὁ ἐν τῇ Εὐβοίᾳ πόλει μονῆς τοῦ Καλυβίτου ἀσκήσας»[5]. Δεδομένου, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ πόλις Εὔβοια, μὴ ὑπάρχουσα σήμερον, εὑρίσκετο πλησίον τῶν Ὠρεῶν, δύναταί τις νὰ κάμῃ μόνον ὑπόθεσιν, ὅτι ἴσως τὰ ὀνόματα τῶν 13 ἐπισκόπων τῆς ἀγνώστου ἐπισκοπῆς νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Εὐρίπου (πρωτευούσης πόλεως τῆς νήσου Εὐβοίας) ἢ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ὠρεῶν[6].

---

1. *Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου* Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα ἐν *Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας,* τόμος Θ' (1906), σελὶς 67, καὶ τόμος Ι' (1907), σελ. 108. Πρβλ. *Ἑλληνικά,* ἔτος Η' (1935), σελὶς 334.

2. Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1952, σελ. 23-25.

3. † Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου Τὸ Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔτος ΙΓ' (1937), σελ. 14, 26.

4. Κ. Α. Γουναροπούλου Ἱστορία τῆς νήσου Εὐβοίας, Θεσσαλονίκη 1930, σελὶς 113. Ἐνταῦθα ἀναφέρεται, ὅτι ἡ Εὔβοια ὑπῆρξε πόλις ἐν τῇ βορειοδυτικῇ Εὐβοίᾳ, ἐρείπια τῆς ὁποίας πόλεως φαίνονται «κατὰ τὰς Λιχάδας νήσους».

5. Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔνθα ἀνωτέρω, σελὶς 15, καὶ σελὶς 27-28.

6. Πρβλ. γνώμην τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου: «Ἡ μνεία τῶν ἀνωτέρω ἐν Εὐβοίᾳ διαλαμψάντων ἀσκητῶν θὰ βοηθήσῃ ἴσως πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἐπισκοπῆς εἰς ἣν ἀνήκει τὸ Συνοδικόν». Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 28. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὁ M. Le Quien εἰς τὸ ἔργον του Oriens Christianus (τόμος Β', στῆλαι 203-204), πλὴν τοῦ Θεοφίλου καὶ τοῦ Φιλητοῦ Ὠρεῶν, ἀναφέρει εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν Ὠρεοῦ» καὶ τοὺς ἐπισκόπους «Διαυλείας καὶ Ταλαντίου Σωφρόνιον», «Ταλαντίου Δωρόθεον», καὶ «Χρύσανθον Διαλείας». (Πρβλ. Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμος Α' [1904], σελ. 33, ὑποσημ. 3). Τέλος σημειωτέον, ὅτι ἐπὶ λατινοκρατίας, ὅτε ἡνώθησαν αἱ τρεῖς ἐν Εὐβοίᾳ ἐπισκοπαὶ Αὐλῶνος, Καρύστου, καὶ

NIKHΦOPOΣ

«Ὁ Ὠρεῶν *Νικηφόρος*» ὑπογράφει εἰς σιγιλλιῶδες γράμμα περὶ τοῦ Σιναίου Ὄρους, ἐπὶ τοῦ Κων)πόλεως Ἱερεμίου, ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Κων)πόλει συγκροτηθείσης Συνόδου «ἐν ἔτει ζοε΄ Ἰνδ. δ΄ Αὐγούστῳ μηνί», ἤτοι τῷ 1567. Τῆς Συνόδου ταύτης μετέσχον ὁ Ἀλεξανδρείας Σίλβεστρος (1566—1590), καὶ ὁ Ἀντιοχείας Μιχαὴλ Ε΄ (1555—1567), σκοπὸς δὲ ταύτης ὑπῆρξεν ἡ διευθέτησις τοῦ Σιναϊτικοῦ λεγομένου ζητήματος τῶν πατριαρχικῶν θρόνων Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων. Διὰ τοῦ εἰρημένου σιγιλλιώδους γράμματος ἐκανονίσθη ὁριστικῶς ἡ θέσις τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, καὶ ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἡγουμένου ταύτης καὶ Ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Ὄρους. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ γράμμα ὁ Ὠρεῶν Νικηφόρος ὑπογράφει τελευταῖος (23ος κατὰ σειράν), συνυπογράφει δὲ καὶ ὁ «*Πορθμοῦ Ἡσαΐας*», 21ος κατὰ σειράν [1].

ΣΥΜΕΩΝ

Περὶ τοῦ *Συμεὼν* «πρὶν» (ἤτοι μέχρι τότε) ἐπισκόπου Ὠρεῶν πληροφορούμεθα, ὅτι «ἐν ἔτει ζριη΄ᵠ ἰνδικτῶνος ηης» (=1610 μ.Χ.) διὰ μεταθέσεως ἐγένετο μητροπολίτης Εὐρίπου, ἐπὶ πατριάρχου Κων)πόλεως Νεοφύτου τοῦ Β΄. Τὸ πατριαρχικὸν *γράμμα εἰδήσεως* περὶ αὐτοῦ, σῳζόμενον ἐν τῇ ἐν Φωκίδι ἱερᾷ Μονῇ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ «τοὐπίκλην Στειριώτου», ἔχει ὡς ἑξῆς [2]: «†Νεόφυτος ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

† Ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἀγαθοποιΐᾳ μόνῃ παραγαγὼν Θεός, τριττὴν οὐσίαν κτισμάτων καὶ δημιουργημάτων παρήγαγε· δηλονότι τὴν μὲν ὅλως ἄϋλον, ὡς ἡ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν λοιπῶν οὐρανίων δυνάμεων πέφυκε, τὴν δέ, ὅλως ὑλικήν, ὡς ἔνι οὐρανὸς καὶ γῆ, καὶ τὸ ἐν μέσῳ σύστημά τε καὶ σύγκριμα· τὴν δὲ μικτήν, ἔκ τε τῆς ἀϋλίας καὶ ὕλης φημί, ὡς ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει κατασκευή. Τὸ μὲν οὖν γεῶδες τοῦ ἀνθρώπου, ἤτοι τὸ σῶμα, εἰκονίζει τὰ φθαρτὰ ταῦτα καὶ γήϊνα· τὸ δέ, ἐν ἀν-

---

Ὠρεοῦ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Εὐρίπου, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, λατῖνοι ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν ἐκυβέρνων ἐνίοτε καὶ τὴν ἐπισκοπὴν Εὐρίπου, καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ ποίμνιον τῆς αὐτῇ συγχωνευθείσης ἐπισκοπῆς Ὠρεῶν. Λατίνους τινας ἀρχιεπισκόπους Ἀθηνῶν καὶ Εὐρίπου βλέπε εἰς τὸ ἔργον μου «Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1952, σελ. 28-30). Περὶ δὲ τοῦ ἐπὶ λατινοκρατίας Ἀνθίμου μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ Εὐρίπου, καὶ προέδρου Κρήτης, τοῦ ὁμολογητοῦ καὶ ἀντιπαπικοῦ, βλέπε εἰς Ὀρθοδοξίαν, ἔτος ΚΖ΄ (1952), σελ. 70 - 75.

1. *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* τόμος ΚΣΤ΄ (1927), σελ. 392, ἐν *Γερ. Γ. Μαζαράκη* Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

2. *Γεωργίου Κρέμου* Φωκικά, Ἱστορία τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοὐπίκλην Στειριώτου, τόμος Γ΄ «ἐν ᾧ ἔγγραφα ἀνέκδοτα», Ἀθῆναι 1880, σελὶς 4—5.—*Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Θέμελη* Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Εὐρίπου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1952, σελ. 35—36.

θρώπῳ ἄϋλον, ἤτοι ἡ ψυχή, ὑποτυποῖ τὰ ἄφθαρτα καὶ ἀθάνατα· ἀλλὰ τῶν μὲν φθαρτῶν καὶ γηΐνων ἡ βασιλεία πάντως κατάρχει, καὶ περὶ ταῦτα καταγίνεται· τῶν δὲ ἀφθάρτων καὶ θείων, ἡ ἀρχιερωσύνη προΐσταται. Πλὴν ὅσῳ ψυχῆς καὶ σώματος τὸ διάφορον, τοσοῦτον ἡ πνευματικὴ αὕτη ἀρχή, τῆς κοσμικῆς διενήνοχε καὶ διέστηκε· αὕτη γὰρ περὶ ἀφθάρτων καὶ τωόντι θείων καὶ νοερῶν, ὡς εἴπομεν καταγινομένη, μέσον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου γινώσκεται· καὶ τέλος καὶ σκοπὸν ἔχει τὸ καθαρτικαῖς καὶ θεωρητικαῖς μεθόδοις, καὶ διδασκαλίαις σῶσαι τὸν ἄνθρωπον... σωστ... τῶν ἐν κόσμῳ ἀναγκαιότερον. Οὕτως οὖν ἀναγκαιοτάτης τῆς ἀρχιερωσύνης οὔσης ἁπανταχοῦ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἐπεὶ καὶ ἡ ἁγιωτάτη τῆς Εὐρίπου μητρόπολις... αδίου ἀρχιερέως ἀμοιρούσης τελέως εἰς τὸ αὐτῆς ἀξίως προστάτου, θανάτῳ πρὸ ὀλίγου τὸν οἰκεῖον ἀποβαλλοῦσα, τούτου χάριν διὰ φροντίδος οὐ μικρᾶς ἡ μετριότης ἡμῶν ἔσχεν εὑρεῖν τὸν τῆς αὐτῆς προστασίαν καὶ ποιμαντορίαν ἱερῶς ἀναδεξόμενον. Καὶ δὴ ψήφων κανονικῶν γεγενημένων, ὑπὸ τῶν καθευρεθέντων ἐνταῦθα ἱερωτάτων ἀρχιερέων, τοῦ Ἀνδριανουπόλεως Ἀνθίμου, τοῦ Λακεδαιμονίας Διονυσίου, τοῦ Αἴνου Μελετίου, τοῦ Λήμνου Κλήμεντος, καὶ τοῦ Προικονήσου Κλήμεντος, ἐπεὶ ἐξηλέχθη καὶ διεκρίθη, πρὸ τῶν ἄλλων, *ὁ πρὶν θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ὠρεῶν Συμεών,* ἀνὴρ ἀξιόλογος καὶ περιφανὴς ἐν ἀρετῇ, καὶ πᾶσι πνευματικοῖς χαρίσμασι κεκοσμημένος, καὶ ἱκανὸς εἰς προστασίαν λαοῦ, ἀπὸ ἐνούσης αὐτῷ πείρας, καὶ πνευματικῆς παιδεύσεως. Τοῦτον λόγῳ μεταθέσεως ἀποκατέστησεν, ἀπὸ τῆς *ἐπισκοπῆς* ταύτης, εἰς τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Εὐρίπου, καὶ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἐν αὐτῇ ψυχῶν ἐγκεχείρηκεν αὐτῷ. Ὀφείλει τοιγαροῦν ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Εὐρίπου Συμεών, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς, καὶ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς, καὶ διδάσκειν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ εὑρισκόμενον τοῦ Κυρίου λαόν, καὶ παραινεῖν καὶ εἰσηγεῖσθαι αὐτοῖς τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια, ἔχων ἄδειαν ἀναγνώστας σφραγίζειν, ὑποδιακόνους καὶ διακόνους χειροτονεῖν, καὶ εἰς τὸ τοῦ πρεσβυτέρου ἀξίωμα προβιβάζειν, ἐπισκόπους χειροτονεῖν ἐν ὑπ᾽ αὐτὸν ἐπαρχίᾳ, θείους καὶ ἱεροὺς ναοὺς καθιεροῦν, πνευματικοὺς πατέρας ἐγκαθιστᾶν, καὶ τἄλλα πάντα τὰ ἀρχιερατικὰ ἐκτελεῖν, μετά τε τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσαι (sic). Ἐπιλαβέσθαι δὲ καὶ τῶν προσόντων τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ κτημάτων, καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῆς αὐτῶν προκοπῆς καὶ αὐξήσεως. Ὀφειλόντων καὶ τῶν ἐκεῖσε ἐντιμοτάτων κληρικῶν, εὐλαβεστάτων ἱερέων, χρησιμωτάτων ἀρχόντων καὶ παντὸς τοῦ χριστωνύμου λαοῦ· ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων πείθεσθαι καὶ ὑποτάσσεσθαι αὐτῷ, ἐφ᾽ οἷς ἂν ἔχοι λέγειν αὐτοῖς εὐλόγοις καὶ σωτηριώδεσιν. Ἔτι δὲ παρέχειν αὐτῷ πάντα τὰ νενομισμένα ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δικαιώματα, τὰ ἀπό τε κανονικῶν τῶν ἱερέων, συνοικεσίων, πανηγύρεων, ζητίας, καὶ τῶν ἄλλων, ἃ ἐξ ἀρχῆς δίδοσθαι ἐτάχθη ἑκάστῳ ἀρχιερεῖ, εὐλογίας χάριν. Καὶ γὰρ ὅστις ἐκ τῶν ἱερωμένων ἢ τῶν λαϊκῶν ἐναν-

τίος αὐτῷ κατά τι γένηται ὁ τοιοῦτος, ἱερεὺς μὲν ὤν, ἀργὸς ἔστω, λαϊκὸς δὲ ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος, ὡς ἀλαζὼν καὶ ἀνυπότακτος καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐχθρός. Ὅθεν εἰς δήλωσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐπεδόθη τῷ διαληφθέντι ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Εὐρίπου, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Εὐβοίας, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, ἐν ἔτει ζριη´ῳ ἰνδικτιῶνος ηης: † Νεόφυτος ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης»[1].

ΔΑΝΙΗΛ

Ὁ «πρώην» (ἤτοι μέχρι τότε) ἀρχιεπίσκοπος Ὠρεῶν *Δανιήλ,* κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ ἔτους 1626, ἐπὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Α´ τοῦ Λουκάρεως (τὸ δεύτερον πατριαρχεύοντος), ἐξελέγη μητροπολίτης Θηβῶν τῆς Βοιωτίας, εἰς διαδοχὴν τοῦ παραιτηθέντος Θηβῶν Μητροφάνους[2].

ΔΩΡΟΘΕΟΣ

Διάδοχος τοῦ Ὠρεῶν Δανιὴλ ὑπῆρξεν ὁ *Δωρόθεος,* «ὁ ἀπὸ Διακοφτοῦ». Τὸ σῳζόμενον ὑπόμνημα ἐκλογῆς του φέρει χρονολογίαν 28 Ἀπριλίου τοῦ 1626. Καλεῖται ἐν αὐτῷ *ἀρχιεπίσκοπος* Ὠρεῶν, καὶ ἀναφέρεται ὡς διάδοχος τοῦ μετατεθέντος εἰς τὴν μητρόπολιν Θηβῶν Δανιήλ, περὶ οὗ ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω[3].

(Συνεχίζεται)

1. Σημειωτέον, ὅτι τὸ ἀνωτέρω κείμενον τοῦ Γράμματος δημοσιεύεται ἐνταῦθα ἄνευ τῶν ὀρθογραφικῶν ἐν αὐτῷ λαθῶν.

2. *Κ. Ν. Σάθα* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Γ´, ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 564. Πρβλ. *Παλίρροια* (Ἐφημερὶς Χαλκίδος), ἔτος 1915, ἀρ. φύλλου 1380. Πρβλ. *Γ. Δ. Τσεβᾶ,* Ἐπισκοπικὸς Κατάλογος Θηβῶν, ἐν *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν,* ἔτος ΙΓ´ (1937), σελ. 399, καὶ ἔτος ΙΒ´ (1936) σελὶς 177.

3. *Κων. Σάθα* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Γ´, ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 564—565. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν,* ἔτος ΙΒ´ (1936), σελ. 243. *Μανουὴλ Γεδεὼν* Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1938, σελὶς 97. Σημειωτέον, ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχήν, ἤτοι ἐπὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Α´ τοῦ Λουκάρεως (τὸ δεύτερον πατριαρχεύοντος) ἤρξατο ἡ ἀπὸ Χριστοῦ χρονολόγησις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνῷ προηγουμένως εἶχε καθιερωθῆ ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου (5508 ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι Χριστοῦ), καὶ κατ' ἰνδικτιῶνας. «Ἐπισήμως τὰς δύο αὐτὰς ἐποχὰς ἀντικατέστησε διὰ τῆς ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως ὁ Λούκαρις, ὅστις κατὰ τὴν δευτέραν του πατριαρχείαν, ἐν πέντε συνοδικαῖς πράξεσι κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1623 χρονολογεῖ κατὰ Χριστόν. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὴν γνώμην τοῦ Λουκάρεως δὲν συνεμερίζοντο καὶ οἱ ἄλλοι τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἰθύνοντες, διότι ὀλίγα μόνον φέρουσι τὴν Διονυσιακὴν ἐποχήν, οἷα *τὰ ὑπομνήματα τῆς ἐκλογῆς Δωροθέου Ὠρεῶν,* Μακαρίου τοῦ Ἄνδρου, Νεοφύτου τοῦ Βελλᾶς, καὶ Ἀριστοφόρου τοῦ Ἴμβρου. Ἀλλ' ὁ Λούκαρις κατὰ τὴν τρίτην του πατριαρχείαν ἐθέσπισεν ὁριστικῶς αὐτήν, καὶ ἔκτοτε ἐκράτησε προσημειουμένης καὶ τῆς κατ' ἰνδικτιῶνας χρονολογήσεως ἄνευ ἐνδείξεως τοῦ κύκλου τούτου». *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* τόμος Ε´ (1910), ἔτος Γ´, σελὶς 78, καὶ ὑποσημ. 1.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

ΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΔΑ

Δύο ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν - Μιχαὴλ διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν; μία διεξοδικωτάτη, φερομένη εἰς πλῆθος κωδίκων ἐν τῷ συνόλῳ της ἢ κατὰ τμήματα, καὶ ἄλλη, σωζομένη εἰς ἕνα μόνον κώδικα, τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 684 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν ἐγένετο γνωστὴ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Montacutius ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου τὸ 1651, ἐν Λονδίνῳ[1], ἡ δὲ δευτέρα διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν ὑπολοίπων ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, τὸ 1896, ἐν Πετρουπόλει[2]. Ἀμφότεραι αἱ ἐπιστολαὶ δέον νὰ ἔχωσι γραφῆ κατὰ τὴν πρώτην πατριαρχείαν τοῦ Φωτίου[3], ἀναφέρονται δὲ ἡ μὲν πρώτη εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ Ὀρθοδόξου χριστιανοῦ ἡγεμόνος, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βόριδος Μιχαὴλ καταβαλλομένην προσπάθειαν ἐκτελέσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἓν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας, διότι εἰς αὐτὴν ὁ Φώτιος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν πρῶτον Ὀρθόδοξον χριστιανὸν ἡγεμόνα τῶν Σλάβων, ἀναπτύσσει διεξοδικῶς τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ὀρθοδόξου χριστιανοῦ ἄρχοντος· ἡ εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην περιεχομένη σύνοψις τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν συνόδων εἶναι ἴσως ἡ καλυτέρα περίληψις ἐξ ὅσων παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν περὶ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν.

Τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Montacutius ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς, τί ἐστιν ἔργον ἄρχοντος*». Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Montacutius παρατηρεῖ ὅτι: ἢ αὕτη δὲν εἶναι ὀρθὴ ἢ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ὑφ' ἣν μορφὴν εὑρίσκεται εἰς τὸν ἐξ οὗ ἐξέδωκε τὸ κείμενον κώδικα εἶναι ἐλλιπής[4]. Εἰς τὴν ἔκδοσιν Basnagius ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται

1. Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολαί. Photii, Sanctissimi «Patriarchae Constantinopolitani Epistolae» per... Montacutium, Λονδῖνον, 1651, 1 - 45.

2. Santissimi Patriarchae Photii, epistolae XLV. Πετρούπολις 1896, 13 (8).

3. Ὁ *Grumel V.*, Les regestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I, II, 1936, 123 (N. 566) προτείνει ὡς ἐξ ἴσου πιθανὴν χρονολογίαν διὰ τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν τὴν περίοδον τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Φωτίου.

4. *Montacutius*, ἔνθ. ἀν. 45, ὑποσημείωσις.

ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας*» [1], εἰς δὲ τὴν ἔκδοσιν Βουλγάρεως ὡς «*Ἐπιστολὴ Φωτίου πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουγαρίας*» [2]. Ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαὶ αὐταὶ ἀποτελοῦν ἀποπείρας διορθώσεως τῆς κοινῶς ἀναγνωρισθείσης ὡς ἐσφαλμένως ἐπιγραφομένης ἐπιστολῆς. Ὁ Βαλέττας ἐπανέφερε τὸν τίτλον ὡς εἶχεν οὗτος εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Montacutius, ἀνεγνώρισεν ὅμως καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δὲν τιτλοφορεῖται ὀρθῶς καὶ ὅτι, ἐπὶ πλέον, οὐδόλως εἶναι ἐλλιπής: «*Αὕτη γάρ, ὡς ἔχει, πλήρης ἐστὶ καὶ οὐκ ἄν τις ὀρθῶς εἴποι μέρος εἶναι τοῦ ὅλου*» [3]. Τέλος ὁ Migne ἀνετύπωσε τὸ κείμενον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ σημειώματος τοῦ Montacutius οὐδὲν νέον προσθέσας [4].

Ὁ κῶδιξ ἐξ οὗ ὁ Montacutius ἐξέδωκε τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου εἶναι ὁ Baroccianus graecus 217 [5], τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἡ ἐπιγραφὴ ὅμως ἔχει γραφῆ ὑπὸ πολὺ μεταγενεστέρας χειρός, ἀσφαλῶς κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, εἰς τὴν θέσιν τῆς λόγῳ φθορᾶς τοῦ ἄνω μέρους τῆς σελίδος αὐτῆς τοῦ κώδικος ἐξαφανισθείσης παλαιοτέρας. Ὁ κῶδιξ ἀποτελεῖται ἀπὸ ΜΖ΄ (47) γεγραμμένα τετράδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιέχει 16 σελίδας. Τὸ πρῶτον τετράδιον ἤρχετο ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος τῆς περιεχούσης τὸν τίτλον καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαὴλ πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου. Πρὸ τοῦ τετραδίου δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἀνάριθμον τετράδιον περιέχον τοὺς τίτλους ὅλων τῶν εἰς τὸν κώδικα περιεχομένων ἐπιστολῶν· ἐκ τοῦ τετραδίου ὅμως αὐτοῦ σήμερον σώζονται μόνον αἱ σελίδες αἱ περιέχουσαι τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ ΡΒ΄ μέχρι ΣΛ΄, ἤτοι ἔχουσι πλέον ἀπολεσθῆ αἱ σελίδες αἱ περιέχουσαι τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ Α΄ ἕως ΡΑ΄ καὶ ἀπὸ ΣΛΑ΄ ἕως ΣΜΘ΄ Ἐκ τοῦ τετραδίου δηλαδὴ αὐτοῦ ἐλλείπουν σήμερον αἱ σελίδες *α΄* recto καὶ verso, *β΄* recto καὶ verso, *γ΄* recto καὶ verso, καὶ *η΄* recto καὶ verso. Μετὰ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ φύλλου συναπεσπάσθη καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου φύλλου (folio 1 recto καὶ verso) τοῦ Α΄ τετραδίου, μεταγενεστέρα δὲ χεὶρ ἐπέθεσεν ἐπὶ τοῦ ἐλλείποντος αὐτοῦ τμήματος τοῦ πρώτου φύλλου χάρτην ἐπὶ τοῦ ὁποίου, βάσει *ἄλλου* κώδικος, ἐπέγραψε τὸν τίτλον τῆς ἐπιστολῆς ὑφ᾽ ἣν μορφὴν ἀνεῦρε ταύτην ὁ Montacutius. Ὁ *ἄλλος* κῶδιξ αὐτὸς θὰ ἦτο βεβαίως εἷς ἐκ τῶν πολλῶν τῶν περιεχόντων τμήματα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φωτίου ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας*

---

1. *Basnage Jac.*, Thesaurus Monumentorum, Ecclesiasticorum et historicorum, Amstelodami, 1725, II, II, 382.

2. *Βουλγάρεως Ε.*, Θεοδωρήτου τὰ σωζόμενα, 5ος τόμος, 155 (=Grumel, ἔνθ. ἀν.).

3. *Βαλέττα Ι.*, Φωτίου Ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864, 201.

4. Patrologia Graeca c II, 628 - 696.

5. Διεξοδικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικος αὐτοῦ δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς τὸν ὑπὸ ἐκτύπωσιν 55ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθηνᾶ».

ἐπιστολῆς». Ἡ τιτλοφόρησις αὐτὴ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου εἰς τὸν κώδικα Baroccianus graecus 217 δέον νὰ ἔχῃ γίνει πρὸ τοῦ 1651, ἔτος καθ' ὃ ἐγένετο ἡ ἔκδοσις τοῦ Montacutius. Λόγῳ τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος τῆς μεταγενεστέρας αὐτῆς ἐπιγραφῆς ὡς πιθανωτέραν χρονολόγησιν θεωρῶ, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος.

Διαπιστωθέντος τοῦ λάθους ὡς καὶ τῆς αἰτίας τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ὑπολείπεται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἄλλη ἐπιγραφὴ ἀκριβεστέρα. Καθ' ὅσον γνωρίζω ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. «*Τῷ περιφανεστάτῳ τέκνῳ ἡμῶν Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας*»: Κώδικες Parisinus graecus 1335, folio 221, recto, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, καὶ Marcianus graecus 575, folio 264, verso, δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

2. «*Τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, Μιχαὴλ τῷ πνευματικῷ υἱῷ*» Vaticanus graecus 2195, folio verso, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Casanatensis graecus 334, folio 276 recto, δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

3. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἀγαπημένῳ πνευματικῷ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*» Parisinus graecus 1266, folio 366 recto, δεκάτου τρίτου αἰῶνος.

4. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἠγαπημένῳ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*». Vaticanus graecus 1150, folio 168 verso, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος.

5. «*Περὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως ἔκθεσις πρὸς τόν...*, Μονῆς Ἰβήρων 684.

Ἐξ ὅλων τῶν τίτλων αὐτῶν περισσοτέρον ἀξιόπιστος, διὰ λόγους παλαιογραφικούς, εἶναι ὁ παραδιδόμενος διὰ τῶν κωδίκων Parisinus graecus 1266 καὶ Vaticanus graecus 1150. Εἰδικῶς ὁ Parisinus κῶδιξ, ὅστις εἶναι καὶ χρονολογικῶς παλαιότερος ἀπὸ τὸν Vaticanus, ἐλέγχεται καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων ὡς ἀξιόλογος· ὅπως ἔδειξεν ἤδη ὁ Martini, ὁ κῶδιξ αὐτὸς εἶναι ἀντίγραφον, κατὰ τὸ τμῆμα τὸ ἀφορῶν τὴν «Βιβλιοθήκην» τοῦ Φωτίου, τοῦ πολυτιμοτάτου κώδικος Marcianus graecus 450, γραφέντος τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος [1]. Ὁ Parisinus graecus 1266 περιέχει τρία ἔργα τοῦ Φωτίου: 1. «*Βιβλιοθήκη*» (σελίδες 1-365). 2. «*Ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαὴλ*» (σελίδες 366-425) καὶ «*Εἰρηνικὴ πρὸς Νικόλαον*» (σελίδες 426—435), ἅπαντα δέ, ὄχι μόνον ἡ «Βιβλιοθήκη», ἔχουσιν ἀντιγραφῆ ἀπὸ ἄριστα πρότυπα καὶ δὴ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ ἀνεξάρτητος πρὸς αὐτόν, ἀρίστης ἐπίσης παλαιογραφικῆς ἐργασίας, κῶδιξ Vaticanus graecus 1150 παρέχει τὴν ἰδίαν ἐπιγραφήν, οὐδεὶς λόγος, νομίζω,

---

1. Martini Edgar, Textgeschichte der Bibliotheke des Patriarchen Photios xon Konstantinopel, Leipzig, 1911, 20-24 καὶ 56-57.

ὑπάρχει, νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν γνησιότητά της. Αὐτὸς οὕτως ἄλλωστε ὁ τίτλος ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδίας ἐπιστολῆς. Ἡ ἐπιστολὴ ἄρχεται διὰ τῆς φράσεως: «*Αἱ μὲν ἄλλαι χάριτες, περιφανέστατε καὶ ἠγαπημένε ἡμῶν υἱέ*», αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ «*περιφανεστάτῳ*» καὶ *ἠγαπημένῳ*» τοῦ τίτλου· ὁμοίως δὲ ἐπαληθεύεται καὶ ἡ ἔννοια «*πνευματικῷ ἡμῶν υἱῷ*» ἀπὸ ἀντιστοίχους φράσεις εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς: «*ὦ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἐμῶν πόνων*», «*φιλόχριστε καὶ πνευματικὲ ἡμῶν υἱέ*», «*ὦ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενὲς καὶ γνήσιον γέννημα*».

Κατὰ ταῦτα ἡ ἱστορία τοῦ τίτλου δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ὡς ἑξῆς:

Ἡ πρώτη μορφὴ ἦτο:

«*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἠγαπημένῳ πνευματικῷ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*».

Ἐκ τῆς πρώτης αὐτῆς μορφῆς, διὰ παραλείψεως ἢ μεταθέσεως τινῶν ἐκ τῶν στοιχείων της, ἐσχηματίσθησαν αἱ ἀκόλουθοι:

α΄. «*Τῷ περιφανεστάτῳ τέκνῳ ἡμῶν Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας*»,

β΄. «*Τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, Μιχαὴλ τῷ πνευματικῷ υἱῷ*»,

γ΄. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἠγαπημένῳ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*».

Αἱ ἐπιγραφαὶ αὐταὶ προτάσσονται πλήρων ἀντιγράφων τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου· παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰ ἀντίγραφα αὐτά, ἤδη ἀπὸ ἐνωρὶς ἤρχισαν νὰ ἀντιγράφωνται κεχωρισμένως τμήματα μόνον τῆς ἐπιστολῆς, ἤτοι ἢ τὸ τμῆμα τὸ περιέχον τὴν σύνοψιν τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων, ἢ τὸ δεύτερον, τὸ γνωστὸν ὡς «παραινετικὸν» τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἡ ἐπιστολὴ ἐφέρετο ὡς:

«*Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς περὶ τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων*».

Ὑπὸ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἔχομεν π. χ. τὸν κώδικα Vaticanus graecus 668, folio 296 verso, γραφέντα τὸ 1305 ἢ 1306.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἔχομεν τὸν τίτλον:

«*Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς, τί ἐστιν ἔργον ἄρχοντος*», χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας εἶναι ὁ κῶδιξ 57, τῆς κυρίως πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱερουσαλήμ, τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, folio 147 recto.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, αὐταὶ εἶναι αἱ μορφαὶ ὑφ' ἃς παρεδόθη μέχρις ἡμῶν ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φωτίου. Ἐνδεχόμεναι ἄλλαι μορφαί, πλὴν τῶν ἤδη σημειωθεισῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν εἰ μὴ νὰ ἀποτελῶσι παραλλαγὰς τῆς ἀρχικῆς ὡς αὕτη διετυπώθη ἀνωτέρω, βάσει τοῦ κώδικος Parisinus graecus 1266, ἥτις δέον νὰ θεωρῆται ὡς ἡ μόνη ὀρθή.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Νικολάου Μπερδιάγεφ, *Πνεῦμα καὶ Ἐλευθερία. Δοκίμιον χριστιανικῆς φιλοσοφίας. μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γαλλικῆς ὑπὸ* ***Μητροπολίτου Σάμου Εἰρηναίου.*** *Ἀθῆναι 1952 (σελ. 366).*

Μετὰ τὴν πρὸ διετίας ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔκδοσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Σεβ. Εἰρηναίου φιλοπονηθείσης μεταφράσεως τοῦ «περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου» ἔργου τοῦ διασημοτέρου τῶν συγχρόνων χριστιανῶν φιλοσόφων Ν. Μπερδιάγεφ, ἡ Α. Σ. προέβη κατ᾽ αὐτὰς εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς μεταφράσεως καὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου, εἰς δέκα κεφάλαια πραγματευομένου περὶ σπουδαιοτάτων φιλοσοφικοθρησκευτικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα τά: πνεῦμα καὶ φύσις, σύμβολον, μῦθος καὶ δόγμα, ἡ ἀποκάλυψις, ἡ πίστις καὶ οἱ βαθμοὶ τῆς συνειδήσεως, ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, τὸ κακὸν καὶ ἡ ἀπολύτρωσις, ὁ Θεός, ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ Θεάνθρωπος, ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ πνευματικὴ ὁδός, ἡ θεοσοφία καὶ ἡ γνῶσις, ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις καὶ τὸ ἐσχατολογικὸν πρόβλημα, καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ κόσμος.

Ἀμφότερα τὰ φιλοσοφικὰ ταῦτα ἔργα τοῦ Μπερδιάγεφ ἐπιχέουν φῶς εἰς πάντα τὰ μεγάλα προβλήποτα τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ἐλευθερία, ὁ ἄνθρωπος, ὁ Θεός, τὸ ἀπολυτρωτικὸν τοῦ Κυρίου ἔργον ἐρευνῶνται ἐν αὐτοῖς κατὰ τρόπον βαθύτατον, ἀλλὰ καὶ ὅλως πρωτότυπον, ὥστε τὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τοῦ συγγραφέως νὰ παράγουν πλήρη τὴν ἱκανοποίησιν πάσης φιλερεύνου ψυχῆς. Πᾶσαι αἱ ἀξίαι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ αἱ πνευματικαὶ δημιουργίαι ἱεραρχοποιοῦνται ἐντελῶς ὑπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τὸ πλήρωμα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη δὲ αὕτη, σταυρουμένη ἑκουσίως ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἁπλῆν δικαίωσιν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ μεταβαίνει καὶ συνεχίζεται εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ἐντὸς τῆς ὁποίας θριαμβεύει ὁ Χριστὸς ὡς νίκη κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ θανάτου. Οὕτω λάμπει τὸ φῶς τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀναδημιουργία καὶ μεταμόρφωσις, ὡς θέωσις τῆς συστεναζούσης καὶ συνωδινούσης κτίσεως, ὡς βεβαίωσις τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος διανύει τὴν ἐπὶ τῆς γῆς σταδιοδρομίαν του ὡς συνεργὸς τῆς θείας χάριτος, μοχθῶν δὲ καὶ τιμίως ἐργαζόμενος καὶ ἑκουσίως χάριν τῶν ἄλλων θυσιαζόμενος ἀποβαίνει ἐντὸς τῆς Ἱστορίας ἐκπολιτιστικὴ δύναμις, οὕτω δὲ ἀνυψοῦται ὡς ἡ κορυφαιοτέρα καὶ ὑπερτάτη ἐν τῷ κόσμῳ ἀξία.

Πλὴν τῶν ἔργων του τούτων ὁ ρῶσος φιλόσοφος συνέγραψε καὶ ἄλλα, δι᾽ ὅλης του δὲ τῆς φιλοσοφικῆς του γονιμότητος κατέκτησε τοιαύτην θέσιν

ἐν τῷ καθ᾽ ὅλου πνευματικῷ κόσμῳ, ὥστε τὰ συγγράμματά του μετεφράζοντο ἅμα τῇ ἐκδόσει των εἰς πάσας τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, χάριτες δὲ πολλαὶ ὀφείλονται εἰς τὸν Σεβ. Εἰρηναῖον, ὅτι, ἐκλεκτικὸς εἰς τοὺς κύκλους τῶν μελετῶν του καὶ ἀγαπήσας τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῆς φιλοσοφικῆς γονιμότητος τοῦ Μπερδιάγεφ, ἀπετόλμησε τὸ ὄχι καὶ τόσον εὔκολον ἔργον τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀποδόσεως τῶν ὀρθοδόξων φιλοσοφικῶν αὐτοῦ στοχασμῶν. Διότι Μπερδιάγεφ ἐφιλοσόφησεν ὀρθοδόξως. Ἀνεξαρτήτως σημείων τινῶν μὴ συμβιβαζομένων αὐστηρῶς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας μας, ἅτινα, ἄλλως τε, ὁ Σεβασμιώτατος μεταφραστὴς ἐπεσήμανε δεόντως εἰς τοὺς προλόγους του, ἡ ὅλη του φιλοσοφικὴ δημιουργία βάσιν ἔχει καὶ περιεχόμενον τὴν ὀρθόδοξον σκέψιν καὶ συνείδησιν, τοιαύτη δ᾽ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς τῶν λαῶν, ὥστε περὶ τὴν μεγάλην του φυσιογνωμίαν νὰ ἀσχολοῦνται πᾶσαι αἱ πανεπιστημιακαὶ Φιλοσοφικαὶ Σχολαὶ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Τὸ ὑπ᾽ ὄψιν δ᾽ ἐνταῦθα ἔργον ἔχει βραβευθῆ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τῶν Πολιτικῶν καὶ Ἠθικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Παρισίων. Τῆς μεταφράσεώς του ὁ Σεβ. Εἰρηναῖος προέταξε πολυσέλιδον Πρόλογον· ἐν αὐτῷ παρέχει εὐρύτατον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔργου, ἐν τῷ ὁποίῳ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Δημιουργίας καί, εἰδικώτερον, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ, πρώτην ταύτην φορὰν τίθενται καὶ ἐξηγοῦνται ἐν πνεύματι χριστιανικῷ μετὰ τόσης φιλοσοφικῆς βαθύτητος, ἐρευνώμενα ἐν σχέσει πρὸς ὅ,τι ἐλέχθη περὶ αὐτῶν ὑπὸ διακεκριμένων φιλοσόφων πάσης ἐποχῆς. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης τὸ ὑπ᾽ ὄψιν ἔργον ὡς φιλοσοφία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του. Μελετώμενον εἰς τοὺς κύκλους τῶν παρ᾽ ἡμῖν ἀνεπτυγμένων, ἀσφαλῶς θὰ συντελέσῃ εἰς ἀναθεώρησιν τῶν κοσμοθεωριῶν, τὰς ὁποίας πολλοὶ σχηματίζουν προχείρως καὶ ἐν σπουδῇ ἔξω τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ καὶ ἐναντίον αὐτοῦ, θέλει δὲ νὰ πιστεύῃ ὁ Σεβασμιώτατος μεταφραστὴς ὅτι «θέλει ἐπαναφέρει εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τὴν ἀξίαν τῶν θείων χριστιανικῶν ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι γεννοῦν ἐντὸς τῆς συνειδήσεως τὸ θεῖον φῶς καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Ἀλλὰ καὶ οἱ θεολογοῦντες ὑπὸ ἕνα φιλοσοφικὸν χριστιανικὸν φῶς θὰ εἰσέδυον εἰς τὸ βάθος τοῦ περιεχομένου τῆς ἰδίας των ἐπιστήμης», καὶ οἱ ἄλλοι δὲ ἐπιστήμονες καὶ λόγιοι «θὰ ἀνεγνώριζον τὴν μεγάλην ἀξίαν τῶν χριστιανικῶν καὶ δὴ τῶν ὀρθοδόξων παραδόσεων τοῦ ἔθνους...». Οὕτω ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ τούτου τοῦ ἔργου ὁλοκληρώνει τὴν πνευματικὴν συγκρότησιν τοῦ ἀναγνώστου, θεμελιώνει ἐν αὐτῷ τὴν ἀξίαν τοῦ πνεύματος, δίδει ἀπαντήσεις εἰς πάντα τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, καὶ ἑδραιοῖ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν συνδυαζομένην πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν ὡς πίστιν, ὡς τὴν μόνην ἐκπολιτιστικὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ δύναμιν, ἥτις λυτρώνει καὶ ἱκανοποιεῖ πλήρως τὴν ἀλγοῦσαν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τούτου ἕνεκα συνιστῶμεν θερμῶς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου, θὰ ηὐχόμεθα

δὲ ὅπως εἰς δευτέραν ἔκδοσιν ἀμφοτέρων τῶν μεταφράσεων προστεθῶσιν εἰς τὸ τέλος εὑρετήρια ὀνομάτων καὶ ἰδίως πραγμάτων τοῦ περιεχομένου των, μεγάλως διευκολύνοντα τοὺς μελετητάς.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Die Helige Schrift in deutscher Übersetzung. Das Evangelium nach Mathäus, von Karl Staab. 1951. Echterverlag. Würzbung (Σελ. 164). Τιμὴ μᾶρκα 5.60. Die Apostelgeschichte, von Joseph Kürzinger 1951 (σελ. 98). Der Brief des Ah. Paulus an die Römer von J. Kürzinger 1951 (σελ. 57). Τιμὴ μάρκα 5.80.

Τὰ προκείμενα τεύχη ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐπανειλημμένως ὑφ᾽ ἡμῶν βιβλιογραφηθεῖσαν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» ῥωμαιοκαθολικὴν σειρὰν μεταφράσεων μετὰ εἰσαγωγῶν καὶ συντόμων σχολίων εἰς ὅλην τὴν Ἁγ. Γραφήν, τὴν φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότου (Echter Bibel). Ἀρξαμένης τῆς ἐκδόσεως τῆς σειρᾶς ταύτης ἐν ἔτει 1947, συνεπληρώθη σχεδὸν ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Fr. Nötscher καὶ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἤρξατο ἡ ἔκδοσις τῆς Κ. Διαθήκης ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βυρτσβούργου καθηγητοῦ K. Staab. Τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω τευχῶν ὀφειλόμενον εἰς τὸν κάλαμον τοῦ καθηγητοῦ τούτου περιέχει σύντομον εἰσαγωγήν, ἀκριβῆ γερμανικὴν μετάφρασιν καὶ σύντομα ἑρμηνευτικὰ σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 5—13) γίνεται λόγος περὶ τῶν εὐαγγελίων ἐν γένει, περὶ τοῦ φιλολογικοῦ αὐτῶν χαρακτῆρος, περὶ τοῦ συνοπτικοῦ ζητήματος καὶ εἶτα εἰδικώτερον περὶ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου, τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίζεται ἐνταῦθα ἡ προτεραιότης μόνον ὑπὸ τὴν ἀραμαϊκὴν μορφήν, ἐν ᾧ ὑπὸ τὴν ἑλληνικήν του μορφὴν ὁ σ. δέχεται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κατὰ Μᾶρκον. Παρὰ τὸ περιωρισμένον τοῦ χώρου, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἔκδοσις τῆς ἑρμηνευτικῆς ταύτης σειρᾶς ἀποβλέπει πρὸ παντὸς εἰς πρακτικοὺς σκοπούς, τὸ μετὰ χεῖρας ὑπόμνημα συντεταγμένον μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ πυκνότητος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὄχι μόνον τῶν ὑπαρχουσῶν ἑρμηνευτικῶν ἐργασιῶν, ἀλλὰ καὶ προσωπικῆς ἐργασίας, ἀποτελεῖ ἄριστον βοήθημα διὰ τοὺς θέλοντας νὰ μυηθῶσι συντόμως εἰς τὸ βαρυσήμαντον περιεχόμενον τοῦ πρώτου εὐαγγελίου.

Χρήσιμον βοήθημα διὰ τὴν μύησιν εἰς τὸ θεῖον τῆς Κ. Διαθήκης περιεχόμενον τυγχάνει, παρὰ τὴν πολὺ μεγαλυτέραν τοῦ προηγουμένου συντομίαν αὐτοῦ, καὶ τὸ δεύτερον τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων τευχῶν τῆς αὐτῆς ἑρμηνευτικῆς σειρᾶς, ἀφιερωμένον εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστ. Παύλου τοῦ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ καὶ θεολογικῇ σχολῇ τοῦ Eichstätt καθηγητοῦ Kürzinger. Προηγοῦνται καὶ ἐνταῦθα ἐμπεριστατωμέναι ἐν τῇ συντομίᾳ αὐτῶν εἰσαγωγαὶ καὶ ἕπεται πιστὴ μετάφρασις μετὰ σχολίων.

Ἀξία παρατηρήσεως τυγχάνει ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις ὑπομνήμασιν ἡ

ἐπαινετὴ ἀντικειμενικότης τοῦ σ., ἧς δείγματα ἀναφέρομεν ἐν μὲν ταῖς Πράξεσι τὴν ἑρμηνείαν τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὸν Πέτρον χωρίου «ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον» (ιβ' 17), ἐν δὲ τῇ πρὸς Ῥωμαίους τὸ πολυθρύλητον χωρίον «ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον» (ε' 12), ἐν οἷς χωρίοις ἀφίσταται τῆς ἐπικρατούσης ῥωμαιοκαθολικῆς ἑρμηνείας. Ἐπίσης δ' ἀξία παρατηρήσεως καὶ ἀναδείξεως εἶναι ἅπαξ ἔτι ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρατηρουμένη θαυμαστὴ ἅμιλλα τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν ἑρμηνευτῶν καὶ ἐκδοτῶν πρὸς διάδοσιν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ παρὰ τῷ λαῷ διὰ βοηθημάτων συντόμων καὶ εὐχρήστων, διάδοσιν, ἧς ἡ εὐεργετικὴ ἐπὶ τὴν οἰκείαν Ἐκκλησίαν ἐπίδρασις εἶναι σήμερον πλέον καταφανής.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

A. Grillmeier und H. Bacht Das Konzil von Chalkedon, Geschichte und Gegenwart. 1 Band. Echter Verlag. Würzburg. 1951 (σελ. XVI + 768). Τιμὴ 24 M.

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συνεπληρώθησαν 1500 ἔτη ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως ἐν Χαλκηδόνι τῆς ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς, κανονικῆς καὶ ἱστορικῆς σπουδαιοτάτης Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἡ βαρυσήμαντος αὕτη ἐπέτειος ἑωρτάσθη μετὰ πολλῆς ἐκκλησιαστικῆς μεγαλοπρεπείας κατὰ πρῶτον λόγον ἐν Ρώμῃ, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Ρωσσική, Ρουμανικὴ καὶ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία), ἐχαιρετίσθη δὲ δεόντως καὶ ἐν τῷ πρὸ ἑνὸς ἔτους συνελθόντι ἐν Ὀξφόρδῃ διεθνεῖ συνεδρίῳ πατρολογικῶν σπουδῶν. Ἐκτὸς τῶν καθαρῶς ἐκκλησιαστικῶν ἑορτῶν, διωργανώθη ἐν διαφόροις ῥωμαιοκαθολικαῖς χώραις καὶ κατάλληλος ἐπιστημονικὸς ἑορτασμὸς τῆς ἐπετείου ταύτης. Οὕτω π. χ. ἐν τῇ Ἱσπανίᾳ συνεκροτήθη ἐν Τενερίφῃ ἀπὸ 10 - 15 Μαρτίου ἐ. ἔ. εἰδικὴ «θεολογικὴ ἑβδομὰς» ἀφιερωμένη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν εἰρημένην Σύνοδον. Ἀσφαλῶς ὅμως ὁ μνημειωδέστερος ἑορτασμὸς τῆς μεγάλης ταύτης ἐπετείου εἶναι ἡ, παρὰ τὴν δυσμένειαν τῶν οἰκονομικῶν ἐν Γερμανίᾳ συνθηκῶν, μερίμνῃ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ἰησουϊτῶν πατέρων ἐν Φραγκφούρτῃ παρὰ τὸν Μοῖννον καὶ τῇ οἰκονομικῇ ἀρωγῇ διαπρεπῶν ῥωμαιοκαθολικῶν ἱεραρχῶν καὶ λαϊκῶν, ὡς καὶ τῆς Deutschen Forschungsgemeinschaft, ἔκδοσις πελωρίου τριτόμου ἐπιστημονικοῦ ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον Das Konzil von Chalkedon, ἣν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ὁ γνωστὸς ῥωμαιοκαθολικὸς ἐν Βυρτσβούργῳ ἐκδοτικὸς οἶκος Echter Verlag.

Ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων τόμων τοῦ ἐγχειρήματος, τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβον οἱ καθηγηταὶ Grillmeier καὶ Bacht καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὁποίου μετέχουσιν ὑπὲρ τοὺς 50 ἔγκριτοι εἰδικοὶ ρωμαιοκαθολικοὶ καθηγηταὶ διαφόρων ἐθνικοτήτων, γράφοντες ἐν μιᾷ τῶν κυριωτέρων τριῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ἕκαστος, ὁ μὲν μετὰ χεῖρας I τόμος, ἐπιγραφόμενος Der Glaube von Chalkedon, πραγματεύεται περὶ τῆς γενέσεως καὶ τοῦ

θεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ δογματικοῦ ὅρου τῆς Συνόδου ταύτης, ὁ δὲ II θὰ ἐπιγράφηται Die Entscheidung von Chalkedon καὶ θὰ ἀσχολῆται περὶ τὴν ἱστορικὴν θέσιν τῆς Συνόδου ταύτης ἐν τοῖς εὐθὺς ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἀρξαμένοις ἐκκλησιαστικοῖς ἀγῶσι καὶ τέλος ὁ III τόμος ἐπιγραφόμενος Chalkedon heute θὰ πραγματεύηται περὶ τῆς θέσεως τῆς πίστεως τῆς Χαλκηδόνος ἐν τῇ συγχρόνῳ ῥωμαιοκαθολικῇ καὶ προτεσταντικῇ χριστολογίᾳ καὶ θεολογίᾳ.

Ὁ παρὼν I τόμος, ἀπαρτιζόμενος ἐξ 800 περίπου σελίδων καὶ τετυπωμένος ἐπὶ ἀρίστου χάρτου καὶ πολλῆς ἐν γένει ἐπιμελείας, περιλαμβάνει 15 συμβολὰς κατανενεμημένας εἰς 4 τμήματα. Ἐκ τούτων τὸ μὲν *α΄ τμῆμα* ἀφιερωμένον εἰς τὴν δογματικὴν προϊστορίαν τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου περιέχει τὰς μελέτας τῶν A. Grillmeier (περὶ τῆς θεολογικῆς καὶ γλωσσικῆς προπαρασκευῆς τοῦ χριστολογικοῦ ὅρου τῆς Χαλκηδόνος), H. de Riedmatten (τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀπολλιναρίου), τοῦ Th. Camelot (ἀπὸ τοῦ Νεστορίου εἰς τὸν Εὐτυχῆ, ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο χριστολογιῶν)· τὸ *β΄ τμῆμα* ἀσχολούμενον περὶ τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδ. περιέχει τὰς μελέτας τοῦ M. Gœmans (Ἡ ἐν Χαλκηδόνι Σύνοδος ὡς οἰκουμενικὴ Σύνοδος), τοῦ A. Schneider (Ἡ ἁγ. Εὐφημία καὶ ἡ Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος), τοῦ P. Goubert (ὁ ῥόλος τῆς ἁγ. Εὐφημίας καὶ τοῦ εὐνούχου Χρυσαφίου) καὶ τοῦ H. Rahner (Λέων ὁ μέγας, ὁ πάπας τῆς Συνόδου)· τὸ *γ΄ τμῆμα* ἐπιγράφεται Deus Homo J. Christus καὶ περιέχει τὰς μελέτας τῶν P. Galtier (Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ Λέων ὁ μέγας ἐν Χαλκηδόνι), καὶ I de Urbina (τὸ Σύμβολον πίστεως τῆς Χαλκηδόνος)· τὸ *δ΄ τμῆμα* εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τοὺς θεολογικοὺς ἀγῶνας περὶ τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος καὶ περιέχει τὰς μελέτας τοῦ J. Lebon (ἡ χριστολογία τοῦ συριακοῦ μονοφυσιτισμοῦ), τοῦ P. Monter (ἡ Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος κατὰ τοὺς Σύρους μονοφυσίτας ἱστορικούς), W. des Vries (ἡ στάσις τῶν Σύρων καὶ τῶν Νεστοριανῶν ἔναντι τῆς Συν. Χαλκ.), τοῦ Ch. Mœller (ὁ χαλκηδονισμὸς καὶ ὁ Νεοχαλκηδονισμὸς ἀπὸ τοῦ 451 μέχρι τέλους τοῦ Ϛ΄ αἰ.), τοῦ M. Richard (τὰ διφυσιτικὰ ἀπανθίσματα τοῦ Ε΄ καὶ Ϛ΄ αἰῶνος) καὶ τοῦ G. Graf (ἡ Χαλκηδὼν ἐν τῇ παραδόσει τῆς χριστιανικῆς ἀραβικῆς γραμματείας).

Μὴ ἀσχολούμενοι εἰδικῶς μήτε περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, μήτε εἰδικώτερον περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων, ἀρκούμεθα εἰς τὴν παράθεσιν τῶν τίτλων τῶν μελετημάτων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων, ἅτινα ἐν συνδυασμῷ εἶναι καὶ μόνα ἱκανὰ νὰ ἐπισημάνωσι τὴν μεγάλην σπουδαιότητα τοῦ τόμου τούτου. Ἔχομεν μὲν τὰς σχετικὰς ἡμῶν, ὡς ὀρθοδόξου θεολόγου, ἐπιφυλάξεις ἐπὶ διαφόρων σημείων τοῦ περιεχομένου, καταλείπομεν δὲ τὸ ἔργον τῆς ἐμπεριστατωμένης κριτικῆς εἰς τοὺς εἰδικοὺς Ἕλληνας θεολόγους. Ἡ κριτικὴ αὕτη, σοβαρὰ καὶ ὡς οἷόν τε ἀντικειμενικὴ

οὖσα, θὰ δύναται νὰ ἀποτελέσῃ καὶ καθ' ἑαυτὴν συμβολὴν εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς μεγάλης ταύτης ἐπετείου, ἥτις εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὴν Ὀρθόδοξον καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἑλληνόφωνον Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Jeem Plagnieux, Grégoire de Nazianze théologien. Éditudes Franciscaines, Paris 1952 (σελ. XVI+472).

Περὶ τῆς παρατηρουμένης κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἀναζωογονήσεως τῶν ἑλληνικῶν πατρολογικῶν σπουδῶν ἐν Γαλλίᾳ ἐλάβομεν καὶ ἄλλοτε εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσωμεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων. Τοῦ περὶ τὰς σπουδὰς δὲ ταύτας διαφέροντος καρπὸς καὶ δεῖγμα εἶναι ἡ μετὰ χεῖρας μεγάλη καὶ σπουδαιοτάτη μονογραφία τοῦ ἐν τῇ ῥωμαιοκαθολικῇ σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου καθηγητοῦ J. Plagnieux ἔναγχος ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Études de Science religieuse, ὑπ' ἀριθ. VII. Τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς μονογραφίας ταύτης εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἡ θεολογία τοῦ μεγάλου Καππαδόκου πατρός, τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς τυγχάνει ἔνθερμος θαυμαστής. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς, ὀκτὼ κεφαλαίων καὶ ἑνὸς παραρτήματος περιέχοντος παρεκβάσεις σχετικὰς πρὸς τὸ κύριον θέμα. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σελ. 1—9) τίθεται τὸ θέμα, τοῦ ὁποίου καὶ ἀναδεικνύεται ἡ σπουδαιότης, ἐξετάζεται ἡ ὑπὸ τοῦ σ. χρησιμοποιουμένη ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ μέθοδος. Ἐν τῷ α' κεφαλαίῳ (σ. 11—36) πραγματεύεται περὶ τῆς σχέσεως ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ (ἑλληνισμὸς καὶ αἵρεσις, ἑλληνισμὸς καὶ ὀρθοδοξία, τὸ ἐκκλησιαστικὸν διδακτικὸν ἔργον κατὰ τὸν δ' αἰῶνα), ἐν τῷ β' κεφαλαίῳ (σ. 37—70), ἐξετάζει τὰς πηγὰς τῆς θεολογίας (Βίβλος, παράδοσις, δόγμα), ἐν τῷ γ' κεφ. (σ. 71—114) ἀναπτύσσει τοὺς ὅρους τῆς γενέσεως τοῦ θεολόγου (τάξις, κάθαρσις καὶ θεωρία), ἐν τῷ δ' κεφ. (σ. 115—164) ἀσχολεῖται περὶ τοὺς ὅρους τῆς κατανοήσεως τῆς θεολογίας ἐκ μέρους τοῦ ἀκροατηρίου (βέβηλα ὦτα, λόγοι ἄρρητοι, πλῆθος καὶ μικρὸς ἀριθμός, ἄσκησις καὶ θεωρία), ἐν τῷ ε' κεφ. (σ. 165—212) ἐρευνᾷ τὸ ἀντικείμενον τῆς θεολογίας (θεολογία, οἰκονομία, ζητήματα), ἐν τῷ ϛ' κεφ. (σ. 213—260) πραγματεύεται περὶ τοῦ πνεύματος τῆς θεολογίας, ἐν τῷ ζ' κεφ. (261—338) περὶ πίστεως καὶ ὀρθοῦ λόγου ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Γρηγορίου (ἔννοια τοῦ μυστηρίου, καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία, ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, τὰ ὑπερφυσικὰ δεδομένα τῆς θεολογίας, ἡ ἀναλογία) καὶ τέλος τὸ η' κεφ. (σ. 339—394) ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου (ἐν ταῖς Συνόδοις, ἐν τῇ ἀνατολικῇ θεολογίᾳ, ἐν τῇ λατινικῇ θεολογίᾳ). Ἐπακολουθοῦσι δέκα τέσσαρες παρεκβάσεις (σ. 395—460) περὶ τοῦ Εὐνομίου, περὶ χρόνου καὶ αἰωνιότητος παρὰ τοῖς πατράσι, περὶ τῶν ἑλληνικῶν τριαδικῶν ἐκφράσεων θεωρουμένων ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, περὶ τοῦ μυστηριωδεστάτου τῶν ὄντων, περὶ

ἐκκλησίας καὶ κράτους παρὰ τῷ Γρηγορίῳ, περὶ ἐπιστολῶν τινων τοῦ Γρηγορίου πρὸς νεαροὺς θεολόγους, περὶ τοῦ β΄ θεολογικοῦ λόγου αὐτοῦ κλπ.

Ὁ συγγραφεὺς μελετήσας κατὰ βάθος καὶ πλάτος τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου καὶ ὢν κάτοχος τῆς ὑπαρχούσης σχετικῆς βιβλιογραφίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ὀρθοδόξου (τοὐλάχιστον τῆς εἰς αὐτὸν προσιτῆς), παρέχει ἐνταῦθα ἐμπεριστατωμένην καὶ ἐξαίρετον ἐν γένει ἔκθεσιν τῆς βαθείας καὶ πράγματι ἀριστοκρατικῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ τῆς θεολογίας ἐπωνύμου μεγάλου τούτου πατρός. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, δὲν παραλείπει νὰ καταδείξῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Harnack κ. ἄ. οἰκτρὰν παρεξήγησιν τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων πατέρων, οἵτινες συνεδύασαν ἄριστα χριστιανισμὸν καὶ ἑλληνισμόν, χωρὶς νὰ ζημιώσωσι τὸ παράπαν τὸ θεῖον περιεχόμενον τοῦ πρώτου. Κατὰ τὴν ὀρθὴν τοῦ σ. παρατήρησιν, ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς Ἕλληνας πατέρας, ἀλλὰ εἰς τοὺς ὑπὸ τούτων καταπολεμουμένους ὀρθολογιστὰς αἱρετικοὺς (Ἄρειον, Εὐνόμιον κλπ.). Περὶ τοῦ πόσον καλῶς ὁ σ. κατέχει οὐ μόνον τὸν Γρηγόριον καὶ τὴν περὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ ὑπάρχουσαν σχετικὴν γραμματείαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ Λατίνους πατέρας, ἀποδεικνύουσι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ αἱ πολυάριθμοι ὑποσημειώσεις, ἔνθα συζητεῖ μετὰ τῶν παρεξηγητῶν διαφόρων γνωμῶν τοῦ Γρηγορίου, παραλληλίζει αὐτὰς μετὰ τῶν γνωμῶν ἄλλων πατέρων καὶ καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γρηγορίου ἐπὶ τὴν μεταγενεστέραν θεολογίαν τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα ἀφιερώνει τὸ σπουδαιότατον ὄγδοον κεφάλαιον ὑπὸ τὴν ὑπογραφὴν «ἀκτινοβολία τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγ. Γρηγορίου».

Ὁ σ. ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν συγχρόνων Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, οἵτινες διακρίνονται διά τε τὴν ἔλλειψιν φανατισμοῦ, διά τε τὴν συμπάθειάν των πρὸς τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν καὶ διὰ τὴν ἐκτίμησίν των πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν. Τὰ γνωρίσματα ταῦτα καὶ δὴ καὶ τὸ τελευταῖον διήκουσι δι᾽ ὅλου τοῦ μετὰ χεῖρας συγγράμματος. Αὐτὴ αὕτη ἡ μεγάλη τοῦ σ. ἀγάπη καὶ ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὸν Γρηγόριον ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν συμπαθείας του. Ὅτι δὲ ἡ ἐκτίμησις καὶ ἡ συμπάθεια αὕτη τοῦ σ. πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν ἐπεκτείνεται καὶ μέχρι τῆς νεωτέρας ὀρθοδόξου θεολογίας, ἀποδεικνύει ἡ εὐμενὴς ἐνημερότης του περὶ τὰ γερμανιστὶ καὶ γαλλιστὶ συντεταγμένα ἔργα Ρώσσων θεολόγων. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, τυγχάνει ἀξιοσημείωτος ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀναγνώρισις τῆς σπουδαίας συμβολῆς τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας εἰς τὴν σχετικὴν μεταστροφὴν τῆς νεωτέρας προτεσταντικῆς ἀνθρωπολογίας διὰ τῆς ἀναδείξεως τῆς θείας εἰκόνος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων.

Τοιοῦτο ὂν τὸ σύγγραμμα τοῦτο, ὅπερ περιποιεῖ τιμὴν εἰς τὴν γαλλικὴν ἐπιστήμην, δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι οὐ μόνον εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ζήλου πρὸς τὰς πατρολογικὰς σπουδὰς θέλει πολὺ συντελέσει, ἀλλὰ καὶ τῆς

ἰδιαιτέρας προσοχῆς τοῦ ὀρθοδόξου θεολογικοῦ κόσμου, μάλιστα δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ, θέλει τύχει.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Wörterbuch der Politik. Heft V. Gesellschaftliche Ordnungsysteme, herausgegeben von Dr H. Sacher und O. von Nell-Breuning. 1 Lieferung A—L, 2 Liefurung M—U. Verlag Herder. Freiburg in. Br. 1951-1952 (στῆλαι ἐν ὅλῳ 482 μεγάλου σχήματος).

Τὸ μετὰ χεῖρας σπουδαιότατον τεῦχος εἶναι τὸ πέμπτον τοῦ μεγάλου «Λεξικοῦ τῆς Πολιτικῆς», ὅπερ, συνεχίζων τὰς πολυτίμους αὐτοῦ ὑπηρεσίας πρός τε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἐκδίδει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ καὶ παρ' ἡμῖν γνωστὸς μέγας ῥωμαιοκαθολικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος τοῦ Herder ἐν Freiburg in Br., παρὰ τὰς μεγάλας καταστροφὰς ἃς ὑπέστη κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον. Χάριν ἐνημερώσεως τοῦ Ἕλληνος ἀναγνώστου εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἐγχείρημα σημειοῦμεν, ὅτι τὸ μὲν α΄ τεῦχος τοῦ μνημονευθέντος Λεξικοῦ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινωνιολογίαν, τὸ δὲ β΄ εἰς τὴν χριστιανικὴν πολιτειολογίαν, τὸ γ΄ εἰς τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα, τὸ δ΄ εἰς τὴν οἰκονομίαν, τὸ ε΄ εἰς τὰ διάφορα κοινωνικὰ συστήματα καὶ τὸ ς΄ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γυναικός. Προβλέπεται δὲ ἡ ἔκδοσις καὶ ἄλλων τευχῶν.

Ἐν τῷ παρόντι τεύχει ἐξετάζονται κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τὰ διάφορα κοινωνικὰ συστήματα, 31 τὸν ἀριθμόν, ὡς ἑξῆς: Anarchismus, Bolschevismus, Chinesischer Kommunismus, Existentialismus, Familiarismus, Faschismus, Humanismus, Imperialismus, Individualismus, Interventionismus, Kapitalismus, Kollektivismus, Kommunismus, Konservativismus, Laizismus, Liberalismus, Machiavelismus, Marxismus, Materialismus, Militarismus, Mohammedanismus, Nationalismus, Nihilismus, Pazifismus, Personalismus, Säkularismus, Solidarismus, Sozialismus, Syndicalismus, Titoismus, Trotzkismus, Totalitarismus, Universalismus. Ἐν τέλει δὲ παρατίθεται εὑρετήριον καὶ βιβλιογραφία. Καὶ μόνον ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν τίτλων τῶν περιεχομένων ἐν τῷ τεύχει τούτῳ ἄρθρων-μελετῶν κατανοεῖται ἡ μεγάλη καὶ ἐπικαιροτάτη σπουδαιότης αὐτοῦ.

Τῆς συντάξεως τοῦ ὅλου ἔργου μετέχουσι 13 γνωστοὶ Ρωμαιοκαθολικοὶ οἰκονομολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι, ἐξετάζοντες τὰ ζητήματα μετὰ πάσης ἐμβριθείας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας, τῶν νεωτέρων κοινωνιολογικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐρευνῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας αὐτῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν γνωστῶν παπικῶν κοινωνικῶν Ἐγκυκλίων. Ἡ διὰ τοῦ ἔργου τούτου παρεχομένη συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν διαφώτισιν τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος ἐπὶ τῶν μάλιστα φλεγόντων πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν δὲν χρήζει ἐξάρσεως. Ἐπιβάλλεται μόνον ἡ ἔκφρασις εὐγνωμοσύνης πρός τε τὸν ἐκδοτικὸν οἶκον Herder καὶ τοὺς διακεκριμένους ἐπιστημονικοὺς συνεργάτας αὐτοῦ, ἅμα δὲ καὶ ἡ διατύπω-

σις τῆς εὐχῆς, ὅπως τὸ ἔργον αὐτῶν τύχῃ μιμήσεως καὶ ἐν ἄλλαις χώραις καὶ ἐκκλησίαις.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Παναγιώτου Ν. Σιμωτᾶ, Τὰ εὑρήματα τοῦ Khirbet Qumran, Ἱερουσαλήμ, 1952, σελ. 58, 6 εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου.

Τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον παρέχει ἡμῖν περιγραφήν τινα ἀρκετὰ ἐκτενῆ τῆς μεγάλης ἀνακαλύψεως τῶν χειρογράφων, ἥτις ἐγένετο τῷ 1947 ἔν τινι σπηλαίῳ παρὰ τὸ Khirbet Qumran καὶ τὴν Νεκρὰν Θάλασσαν. Κύριος σκοπὸς τοῦ συγγραφέως ἦτο νὰ καταστήσῃ τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν ἐνήμερον τῆς σπουδαιότητος καὶ τοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη. Περιγράφει προοδευτικῶς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνακαλύψεως, ἕκαστον τῶν κυλίνδρων, τὸ χρονολογικὸν πρόβλημα, καὶ ἐν τέλει παρέχει ἡμῖν συμπεράσματά τινα, κυρίως σχετικῶς πρὸς τὴν Π. Δ. Δὲν ἐμποδίζεται ὁ σ. νὰ προσθέσῃ προσωπικάς τινας γνώμας προτείνων ὑποθέσεις ἀρκετὰ ἐνδιαφερούσας, παρουσιάζων οὕτω τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ περιέχουσαν πρωτοτυπίαν τινά.

Καίτοι αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ M. Harding καὶ R. P. de Saux βεβαιοῦν ὀλίγον ὅσα ὁ σ. προτείνει, τὸ ζήτημα τῶν χειρογράφων δὲν ἔχει διασαφηθεῖ, καὶ διὰ τοῦτο τὸ παρὸν ἔργον δὲν δύναται νὰ ρίψῃ ὁριστικὸν φῶς. Ἄλλως τε ὁ σ. ὁμολογεῖ τοῦτο. Ἀλλὰ ἡ σαφήνεια, ἡ λογικὴ τάξις, ἡ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἡ ἀκρίβεια δημιουργοῦν ἕνα πληροφοριακὸν ἄρθρον ἀρκετὰ πολύτιμον. Αἱ ἀρεταὶ αὗται ἀποδεικνύουν σαφῶς ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν καὶ ἱκανότητα ἐρεύνης· βλέπει τις ὅτι δὲν στερεῖται ὁ σ. τοῦ πνεύματος τῆς ὑγιοῦς κριτικῆς καὶ ὅτι ἀντελήφθη καλῶς τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα τίθενται. Κυρίως δὲ ἡ μετριοπάθεια, μετὰ τῆς ὁποίας διατυποῖ τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ, προξενεῖ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀποκτήσῃ τις ἐπαφὴν μετὰ τῶν μελλουσῶν ἐργασιῶν τοῦ νεαροῦ τούτου ἐπιστήμονος.

D. HENDRIKX

Eric W. Wahlstrom, «The New Life in Christ» Muhlenberg Press, Philadelphia, 1950, σελ. 295.

«Ἡ Νέα ἐν Χριστῷ Ζωὴ» ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ Wahlstrom ἀπὸ τῆς ὀρθῆς ἀφετηρίας ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ κατανόησις τῶν ἰδεῶν ἑνὸς θεολόγου, ἐὰν πρῶτον δὲν εὑρεθῇ τὸ κεντρικὸν θέμα, περὶ τὸ ὁποῖον στρέφεται ὁλόκληρος ἡ σκέψις του. Ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ τούτου θέματος δέον νὰ ἑρμηνεύωνται πᾶσαι αἱ ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων ἀπόψεις. Τὸ κεντρικὸν τοῦτο διὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον θέμα εἶναι ἡ ἐνεργὸς ἐν τῷ κόσμῳ παρουσία τοῦ Θεοῦ, λυτρουμένου τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ σκότους καὶ μετάγοντος αὐτὸν εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Υἱοῦ τῆς ἀγάπης Αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐνεργὸς αὕτη παρουσία τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ ἀποτελεῖ μυστήριον μὴ δυνάμενον νὰ παρασταθῇ ἐν λογι-

καῖς προτάσεσι· ἐκφράζεται μόνον διὰ συμβόλων, εἰκόνων, συγκρίσεων καὶ ἀναλογιῶν. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐξετάζονται αἱ κύριαι ἔννοιαι τῆς παυλιανῆς θεολογίας.

Τὸ α΄. κεφ. ἐπιγράφεται «ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος». Ὁ ὅρος «σάρξ», κατὰ τὸν συγγραφέα, δὲν δηλοῖ ἀπρόσωπόν τι στοιχεῖον, κοσμικήν τινα δύναμιν, ἢ ὑλικήν τινα οὐσίαν, ἀποτελεῖ τρόπον ἐκφράσεως, δι᾽ οὗ σημαίνεται ἡ ζωὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καθόλου ἐν ὅλῃ τῇ ἐνοχῇ αὐτοῦ πρὸ τοῦ Θεοῦ. Εἶτα ἀναλύονται αἱ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις: «ἀπηλλοτριωμένοι», «ἐχθροί», «ξένοι», «νεκροὶ τῇ ἁμαρτίᾳ καὶ τοῖς παραπτώμασι», ἕπεται δὲ ἡ ἐξέτασις τῆς παρὰ Παύλῳ ἐνοχῆς τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοῦ. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐνοχῆς τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ὀρθῶς τονίζεται ὅτι «ἐὰν δὲν λάβωμεν σοβαρῶς ὑπ᾽ ὄψει τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν σοβαρῶς περὶ χάριτος τοῦ Θεοῦ» (σελ. 25)· ἡ ἐνοχὴ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς οὐδέποτε ἐγκαταλείπει τὸν ἁμαρτωλὸν εἰς ἑαυτὸν — «καὶ ἐν τῇ καταστάσει τῆς ἁμαρτίας παραμένει ὁ ἄνθρωπος ἐξηρτημένος ἐκ τῆς μὴ ὑπ᾽ αὐτοῦ παραδεκτῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ» (σελ. 40). Περὶ δὲ τῆς ἱκανότητος τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοῦ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος φέρεται ἀπορρίπτων τὴν εἰδωλολατρείαν, τὸν μυστικισμόν, τὴν φιλοσοφίαν, τὸν ἀσκητισμόν, καὶ τὸν ἠθικισμόν, ὡς τρόπους προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ, διότι πάντα ταῦτα ἀποβλέπουν εἰς τὴν δῆθεν ἱκανοποίησιν τῆς ὑποτιθεμένης ἀπαιτήσεως τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ὑπάρχει ὁδὸς ἄγουσα ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, κηρύττει καὶ ὁ Ἀπόστολος εἰς μπαρθιανικὴν διάλεκτον.

Τὸ β΄. κεφ. ἐπιγράφεται «μεταμόρφωσις» καὶ ἐν αὐτῷ ἀναλυτικῶς ἑρμηνεύονται αἱ παρὰ Παύλῳ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις αἱ δηλοῦσαι τὴν λύτρωσιν: θάνατος καὶ ἀνάστασις, ἀπολύτρωσις, δικαίωσις, καταλλαγή, ζωοποίησις, υἱοθεσία, ἄφεσις, ἐγκέντρισις, λουτρόν. Αἱ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις περί τε τοῦ φυσικοῦ καὶ περὶ τοῦ νέου ἀνθρώπου δέον νὰ κατανοῶνται οὐχὶ ὡς διάφοροι ἀπόψεις τῆς ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ καταστάσεως, ἢ τοῦ βιώματος τῆς σωτηρίας, ἀλλ᾽ ὡς ἐκφράζουσαι γενικῶς αἱ μὲν πρῶται τὴν μακρὰν τοῦ Θεοῦ κατάστασιν, αἱ δὲ δεύτεραι τὴν ἐν τῷ Θεῷ χάριν.

Τὸ γ΄ κεφ. ἐπιγράφεται «ἡ νέα ἐν Χριστῷ ζωή». Ἡ ἔκφρασις «ἐν Χριστῷ» δὲν ἑρμηνεύεται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ μυστικισμοῦ ἢ παθητικῆς τινος μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, ἀλλ᾽ ὡς σημαίνουσα «τὴν θείαν ἐνέργειαν», ἕνεκα τῆς ὁποίας καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἡ νέα ζωὴ γεννᾶται καὶ συνεχίζεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ» (σελ. 94). Οὐχὶ μόνον ἡ γένεσις, ἀλλὰ καὶ ἡ συνέχισις τῆς νέας ζωῆς συντελεῖται sola Dei gratia, συνεπῶς δὲ ὡς θεμέλιον τῆς ἠθικῆς ζωῆς θεωρεῖται τὸ βίωμα τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἤτοι ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ

ἐν ᾗ Οὗτος συγχωρεῖ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν μεθ' ἡμῶν κοινωνίαν.

Τὸ δ' κεφ. ἐπιγράφεται «τὰ κριτήρια τῆς ἠθικῆς ζωῆς». Κατὰ τὸν Wahlstrom, οὐδὲν ἐξωτερικὸν μέτρον καὶ κριτήριον τῆς ἠθικῆς ζωῆς δέχεται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος. «Ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανοῦ ζωὴ εἶναι ἡ αὐθόρμητος ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς, τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς. Πᾶσα κατὰ μίμησιν πρᾶξις ἢ συμμόρφωσις πρὸς ἐντολήν τινα εἶναι ἠθικῶς ἄνευ ἀξίας, εἶναι χαλκὸς ἠχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον. Τὰ ἐξωτερικὰ κριτήρια εἶναι ἀνεκτὰ μόνον καθ' ὅσον ἐκφράζουν τὴν φύσιν τῆς νέας ζωῆς ἐντὸς τοῦ χριστιανοῦ. Ἐπομένως, κατὰ τὸν συγγραφέα, χριστιανικὸν ἦθος εἶναι τὸ ἦθος τοῦ χριστιανοῦ. Ὁ Wahlstrom ἀντιλαμβάνεται τὸ χάος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ εἰς ὃ ἄγει ἡ τοιαύτη ἑρμηνεία τοῦ Ἀποστόλου, διὸ καὶ τελικῶς ἀναγνωρίζει εἰς αὐτὸν ὡρισμένα κριτήρια, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων οἱ χριστιανοὶ δύνανται νὰ διακρίνουν τί εἶναι ἠθικῶς χριστιανικὸν καὶ τί δὲν εἶναι. Τὰ κριτήρια ταῦτα εἶναι τρία: τὸ εὐαγγέλιον, τὸ Πνεῦμα καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀδελφότης, ἤτοι ἡ Ἐκκλησία.

Τὸ ε' κεφ. ἐπιγράφεται «ὁ χριστιανικὸς τρόπος ζωῆς». Ἐν αὐτῷ ἐξετάζεται πῶς ὁ χριστιανός, κατὰ τὸν Ἀπόστολον, πράττει ἐντὸς τῶν διαφόρων σχέσεών του: πρὸς τὸν Θεόν, ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῷ κόσμῳ, πρὸς τὸ κράτος. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ἀξία τυγχάνει ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀπόκρουσις τῆς ἀπόψεως ὅτι αἱ σεξουαλικαὶ ἁμαρτίαι συνιστοῦν τὸ κύριον πρόβλημα τοῦ Ἀποστόλου καὶ τῶν κοινοτήτων του. Πολλὰ χωρία προσάγονται, δι' ὧν ἀποδεικνύεται ὅτι εἰς πλεῖστας ὅσας περιπτώσεις ἄλλαι ἁμαρτίαι, μὴ σεξουαλικῆς φύσεως, ἀπησχόλουν τὸν Ἀπόστολον καὶ τὰς κοινότητάς του.

Πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἔργου. Ὁ συγγραφεὺς ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν σύγχρονον σκανδιναυϊκὴν θεολογικὴν σχολὴν τῆς ἀγάπης (theology of love), ἥτις λαμβάνει μὲν ὑπ' ὄψει τὴν πτῶσιν καὶ τὴν ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου τόσον σοβαρῶς ὅσον καὶ ὁ Barth, πλὴν ὅμως θεωρεῖ τὰ πάντα ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον καί, διὰ τοῦτο, οὐδέποτε περιπίπτει εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν τῆς θεολογίας τῆς κρίσεως (theology of despair). Αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως εἶναι λίαν μεμετρημέναι, τὸ δὲ διὰ τοῦ ἔργου καθόλου διῆκον πνεῦμα εἶναι μᾶλλον συντηρητικόν. Δὲν πρόκειται, βεβαίως, περὶ πρωτοτύπου μελέτης—εἶναι ἄλλωστε τόσον ὀλίγα τὰ πρωτότυπα δημιουργήματα τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ἐποχήν μας—, ἀλλὰ περὶ περισπουδάστου καὶ λίαν ἐπιμεμελημένης διαπραγματεύσεως ἑνὸς τμήματος τῆς θεολογίας τοῦ μεγάλου Ἀποστόλου.

Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

John Knox, Chapters in a Life of Paul, Abingdon—Cokesbury, N. York, 1950, σελ. 168.

Τὸ βιβλίον ἀσχολεῖται περὶ προβλήματά τινα τῆς ἐρεύνης τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν αὐτῷ, ὅπως καὶ ἐν προηγουμένοις ἔργοις του, διατυπώνει γνώμας πρωτοτύπους ὡς πρὸς πολλὰ σημεῖα. Ἀλλ' ὅπως ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ δικαιολόγησις τῶν γνωμῶν τούτων εἶναι λίαν ἀσθενής.

Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου ἀσχολεῖται περὶ τὴν φύσιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁ συγγραφεὺς ἐξάγει τὸ ἀμφίβολον συμπέρασμα, ὅτι, ἐὰν ληφθῶσιν ὡς βάσις μόνον αἱ ἐπιστολαί, θὰ ἔχωμεν εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀποστόλου ὅλως διάφορον τῆς ἐκ τῶν Πράξεων ἀποκτωμένης.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζονται κεχωρισμένως ἡ πορεία τῆς ζωῆς τοῦ Ἀποστόλου πρῶτον κατὰ τὰς ἐπιστολὰς καὶ δεύτερον κατὰ τὰς Πράξεις. Εἶτα δὲ ὁ συγγραφεύς, μὲ βάσιν μόνον τὰς ἐπιστολάς, πραγματεύεται περὶ τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς τοῦ Παύλου. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ καθόλου συμβολὴ τοῦ βιβλίου. Ἡ ἐπιστροφὴ τοποθετεῖται περὶ τὸ ἔτος 34 ἢ 37 μ. Χ., ἀναλόγως τῆς ἑρμηνείας τοῦ «διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν» (Γαλατ. β'. 1)· ἡ πρώτη ἐπίσκεψις εἰς Ἱεροσόλυμα «μετὰ ἔτη τρία», ἤτοι τὸ ἔτος 37 ἢ 40 μ. Χ.· ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις ἐν Συρίᾳ, Κιλικίᾳ, Γαλατίᾳ, Μακεδονίᾳ, Ἑλλάδι καὶ Ἀσίᾳ ἀπὸ τοῦ ἔτους 37 ἢ 40 μέχρι τοῦ 51 μ.Χ. Ἡ δευτέρα ἐπίσκεψις εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου λαμβάνει χώραν καὶ ἡ καλουμένη Ἀποστολικὴ Σύνοδος, τοποθετεῖται τὸ ἔτος 51 μ. Χ. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην εἰς Ἱεροσόλυμα ἐπίσκεψιν ὁ Ἀπόστολος ἀναλαμβάνει ὡς μόνην ὑποχρέωσίν του ἔναντι τῶν «δοκούντων» τὴν διεξαγωγὴν λογίας μεταξὺ τῶν ἐθνῶν ὑπὲρ τῆς ἱεροσολυμητικῆς ἐκκλησίας, ἐκτελεῖ δὲ πλήρως τὴν ἀναληφθεῖσαν ὑποχρέωσιν κατὰ τὴν ἱεραποστολικήν του δρᾶσιν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 51 ἕως 53. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 53 καὶ 54 μ. Χ. ἐπισκέπτεται διὰ τελευταίαν φορὰν τὰ Ἱεροσόλυμα, ἵνα κομίσῃ αὐτόθι τὴν προσφορὰν τῶν ἐθνῶν.

Αἱ δυσκολίαι ἀποδοχῆς μιᾶς τοιαύτης χρονολογίας, παρά τινα αὐτῆς πλεονεκτήματα, εἶναι σοβαραί. Ὁ συγγραφεὺς ἰσχυρίζεται ὅτι αἱ Πράξεις 18, 12-17 συγχέουν τὰ γεγονότα τῆς πρώτης (περὶ τὸ 41 μ. Χ.) μετὰ τὰ γεγονότα τῆς δευτέρας (περὶ τὸ 52 μ.Χ.) εἰς Κόρινθον ἐπισκέψεως. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Δελφῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὡς ἄνω περικοπὴν τῶν Πράξεων, σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ὁ Ἀπόστολος περὶ τὸ ἔτος 52 μ. Χ. εὑρίσκετο ἐν Κορίνθῳ. Ἐξ ἄλλου ὡς ἡ πιθανωτέρα χρονολογία τοῦ διατάγματος ἐξώσεως τῶν Ἰουδαίων ἐκ τῆς Ρώμης ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου θεωρεῖται τὸ ἔτος 41 μ.Χ., ὁ δὲ Ἀπόστολος, ἐλθὼν τὸ πρῶτον εἰς Κόρινθον, εὗρε τὸν Ἀκύ-

λαν καὶ τὴν Πρίσκιλλαν προσφάτως ἐλθόντας ἐξ Ἰταλίας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ διατάγματος. Ἑπομένως ἡ πρώτη ἐπίσκεψις τοῦ Ἀποστόλου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπραγματοποιήθη, κατὰ τὸν Knox, ὀλίγον τι βραδύτερον τοῦ ἔτους 41 μ.Χ. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα δυσχερέστερα προβλήματα δημιουργοῦν αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ συγγραφέως. Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ συγγραφὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου συνδέεται ἀρρήκτως μετὰ τῆς ἐν τῷ ἑλληνορρωμαϊκῷ κόσμῳ ἐπεκτάσεως τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου του, ὁ κ. Knox δὲν ἀπαντᾷ εἰς δύο ἐρωτήματα : α′) ἔγραψεν ὁ Παῦλος ἐπιστολὰς κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τῆς δράσεώς του (40 - 50 μ. Χ.) ; ἐὰν δὲ ἔγραψεν, διατί δὲν διεσώθησαν ; β′) ἐὰν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν εἶναι φανερὸν ὅτι ἐγράφησαν οὐχὶ πολὺ βραδύτερον τῆς ἱδρύσεως αὐτῶν τούτων τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς ἃς ἀπεστάλησαν, πῶς δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν μὲν ἵδρυσιν τῶν ἐκκλησιῶν τούτων εἰς τὴν πέμπτην δεκαετηρίδα, τὴν δὲ συγγραφὴν τῶν ἐπιστολῶν εἰς τὴν ἕκτην ;

Εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται «ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του». Αἱ ἐπιστολαὶ τίθενται καὶ ἐδῶ ἀντιμέτωποι τῶν Πράξεων εἰς πλεῖστα σημεῖα. Ὁ συγγραφεὺς θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ καὶ αὐτὴν τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις δρᾶσιν τοῦ διώκτου Σαύλου, θεωρῶν τὴν Δαμασκὸν ὡς τὸ πρῶτον πεδίον δραστηριότητός του πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφήν. Εἰς τὸ τρίτον μέρος ἐξετάζεται ὁ Παῦλος ὡς «ὁ ἄνθρωπος ἐν Χριστῷ». Ἐδῶ καὶ πάλιν ὁ συγγραφεὺς ἀνεπιτυχῶς προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ βασικὰς μεταξὺ τῶν Πράξεων καὶ τῶν ἐπιστολῶν διαφοράς. Ὀρθῶς, παρὰ ταῦτα, τονίζεται ὅτι τὸ ψυχικὸν γεγονὸς τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ἀποστόλου εἶχε δι᾽ αὐτὸν τὸ νόημα ὅτι ἐγένετο μάρτυς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καὶ διὰ τοῦτο ἀπόστολος, ἰσότιμος τῶν δώδεκα. Οἱ ὅροι «δικαίωσις» καὶ «συνδιαλλαγὴ» παρὰ Παύλῳ συγκρίνονται πρὸς τὸν ὅρον «ἄφεσις» ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις καὶ σημειοῦνται αἱ ὁμοιότητες καὶ αἱ διαφοραί.

Παρὰ τὸ παράτολμον τῆς ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων εἴς τινα σημεῖα, καὶ τὸ νέον βιβλίον τοῦ κ. Knox εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα σύγχρονα κριτικὰ μελετήματα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Ἀποστόλου.

Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

Holmes Rolston, *«Consider Paul»—Apostle of Jesus Christ, Revelation and Inspiration in the Letters of Paul, John Knox Press, Richmond Virginia, 1951*, σελ. *217*.

Τὸ ἔργον τοῦτο περὶ Παύλου ἐγράφη διὰ τὸ εὐρὺ κοινόν, ὁ δὲ συγγραφεύς του εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν κυρίως τὴν συντηρητικὴν παράταξιν προτεσταντικῶν τινων ὁμολογιῶν ἐν Ἀμερικῇ, τῶν ὁποίων ἡ παλαιὰ γνωστὴ κατὰ γράμμα ἐκδοχὴ τῶν Γραφῶν εὗρεν εἰς τὴν σύγχρονον ἀπὸ τοῦ Barth θεολογίαν νέαν δύναμιν καὶ νέα ἐπιχειρήματα.

Εἰς τὸ α′ κεφ. ἐξετάζεται ἡ σημασία τοῦ Παύλου διὰ τὸν σύγχρονον

χριστιανισμόν, εἰς τὸ β΄ κεφ. αἱ περὶ τοῦ Ἰησοῦ γνώσεις τοῦ Ἀποστόλου, καὶ εἰς τὸ γ΄ κεφ. αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀποστόλους. Τὰ κεφάλαια ποὺ ἀκολουθοῦν, ἂν καὶ στεροῦνται πρωτοτυπίας, ἔχουν ἱκανὸν ἐνδιαφέρον. Εἰς τὸ δ΄ κεφ. ἐξετάζεται ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως παρὰ Παύλῳ. Ἐκτὸς τῆς διὰ τῆς φύσεως καὶ ἐν τῇ κοινότητι διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Ἀποστόλῳ ἡ συνείδησις ὅλως ἰδιαιτέρας τινὸς ἀποκαλύψεως, δοθείσης αὐτῷ καὶ μόνῳ. Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης: ὅτι καὶ τὰ ἔθνη προορίζονται διὰ τὴν σωτηρίαν, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόστολος εἶναι ὄχι ἁπλῶς ὁ δέκτης, ἀλλὰ καὶ ὁ φορεὺς τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης εἰς τὰ ἔθνη. Ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχὴς μετὰ τοῦ Χριστοῦ κοινωνία ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ καθοδηγῇ τὰς ἐκκλησίας ἐπὶ διαφόρων ζητημάτων κατόπιν εἰδικῆς τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Ἀποστόλου περὶ τῶν δεκτῶν τῆς ἀποκαλύψεως ὡς περὶ ὀστρακίνων σκευῶν προεφύλαξε τὴν πρώτην ἐκκλησίαν ἀπὸ μὴ ὀφειλομένην πρὸς τοὺς ἀποστόλους λατρείαν. Ἀλλὰ καὶ αἱ Ἅγιαι Γραφαὶ δὲν εἶναι εἰμὴ παρόμοια ὀστράκινα σκεύη τῆς ἀποκαλύψεως.

Εἰς τὸ ε΄ κεφ. ἐκτίθενται αἱ περὶ θεοπνευστίας ἀπόψεις τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Οὗτος χρησιμοποιεῖ τὰς Γραφὰς τῆς Π. Διαθήκης ἐμπειρικῶς, ἤτοι κατὰ τὴν ἱκανότητα αὐτῶν νὰ ὁμιλῶσιν ἐκ τοῦ παρελθόντος εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ παρόντος. Ἡ κλεὶς τῆς κατανοήσεως τῆς Π. Διαθήκης εἶναι ἡ ἐν αὐτῇ μεσσιανικὴ προσδοκία, ὡς αὕτη ἐξεπληρώθη ἐν Χριστῷ. Τὸ χωρίον Β΄ Κορινθ. 10, 10 δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀπόστολος παρεδέχετο μηχανικόν τινα τρόπον θεοπνευστίας. Βεβαίως τὸ περιεχόμενον τῆς σκέψεως σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν ἀκεραιότητα τῶν μεταβιβαζουσῶν αὐτὴν λέξεων· πάντως ὅ,τι θεωρεῖ ἀπαραίτητον εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον ὁ Ἀπόστολος εἶναι ἁπλῶς ὁ ἐπαρκὴς καὶ κατάλληλος τρόπος ἐκφράσεως τῆς θείας ἀληθείας. Ἔτι σαφέστεραι καθίστανται αἱ περὶ θεοπνευστίας ἀπόψεις τοῦ Παύλου ἐν τῇ πράξει, εἰς τὸν τρόπον τουτέστιν καθ᾽ ὃν χρησιμοποιεῖ τὰς Γραφάς. Ἐν ταῖς παραπομπαῖς του εἰς τὴν Π. Δ. δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ πρωτότυπον ἀλλὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο΄, πλειστάκις ἀπὸ μνήμης καὶ ἄνευ προσπαθείας πιστῆς τηρήσεως τῆς γλώσσης τοῦ πρωτοτύπου· παραπέμπει εἰς χωρία διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὡρισμένην ἄποψιν, ἀδιαφόρως ἂν τὰ χωρία ταῦτα, λαμβανόμενα ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ κειμένου, σημαίνουν ἕτερόν τι· χρησιμοποιεῖ τὴν γλῶσσαν τῆς Π. Δ. διὰ τὴν ὑποστήριξιν ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι ἀπολύτως σύμφωνοι πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Π. Δ., οὐδεμίαν ὅμως σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸ κείμενον, ὡς ἔχει τοῦτο ἐν τῷ πρωτοτύπῳ. Ὀρθῶς, λοιπόν, ὁ συγγραφεὺς συμπεραίνει ὅτι ἐνῷ παρὰ Παύλῳ τονίζεται ἡ σημασία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ὡς κανόνος διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν πρᾶξιν, εἶναι σαφὴς ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀλαθήτου τῆς διδασκαλίας ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ ἁγιογραφικοῦ κειμένου εἰς λεπτομερείας μὴ ζωτικὰς διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις ὡς ταμεῖον τῆς θείας ἀληθείας παρὰ Παύλῳ ἐξετάζεται εἰς τὸ ε΄ κεφ. Ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ Ἰσραὴλ ὡς φύλακος τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ παλαιᾷ οἰκονομίᾳ δὲν ἦτο δύσκολος διὰ τὸν Παῦλον ἡ μετάβασις εἰς τὴν ἰδέαν περὶ Ἐκκλησίας ὡς τοῦ θεματοφύλακος καὶ τοῦ ταμείου τῆς πίστεως. Ἡ περὶ Ἐκκλησίας τοιαύτη ἄποψις τοῦ Ἀποστόλου ἀποδεικνύεται διὰ χωρίων εἰλημμένων οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ποιμαντορικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ.

Τὸ ἔργον ὡς σύνολον οὐδεμίαν εἰς τὰς περὶ τὸν Παῦλον σπουδὰς συμβολὴν δύναται νὰ διεκδικήσῃ. Αἱ ἐπαναλήψεις καὶ οἱ πλατυασμοί του ὀφείλονται εἰς τὸν πρακτικόν του χαρακτῆρα. Τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα ἀντιμετωπίσεως τῶν διαφόρων ζητημάτων εὑρίσκει σύμφωνον τὸν ὀρθόδοξον ἀναγνώστην. Ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς ὑπὸ τῆς ἐν Ἀμερικῇ ρεαλιστικῆς θεολογικῆς σχολῆς μελέτης τῶν προβλημάτων τοῦ ἀρχικοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἀντιπαθείας της πρὸς τὸν μπαρθιανικὸν βιβλισμόν.

Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

Herrade Mehl-Koehnlein, L' Homme selon l' Apotre Paul, (Cahiers Theologiques), Neuchatel 1951, σελ. 50.

Εἰς ὀλίγας σελίδας ἐξετάζεται κατὰ τρόπον πλήρη καὶ ὁμολογουμένως γοητευτικὸν ἡ περὶ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Τὸ Sitz im Leben τοῦ συγγραφέως ἀποτελοῦν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ ἄκρου ἀτομισμοῦ, ὅστις ἐν γένει συνέλαβε τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτως τῶν ἱστορικῶν του συνθηκῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ κολλεκτιβισμοῦ, ὅστις ἀντιλαμβάνεται τὸν ἄνθρωπον μόνον ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν του συνθηκῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς εἰς τὸ ὑπερβατικὸν ἀναφορᾶς. Πρὸς ἀμφοτέρας τὰς ἀπόψεις ταύτας τῶν ἄκρων ἀντιπαρατίθεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἡ περὶ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου.

Ἐν ἀρχῇ ἐκτίθεται ἡ σωματικὴ καὶ σαρκικὴ πραγματικότης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Παῦλον. «Σῶμα» δὲν σημαίνει ἁπλῶς μορφήν τινα, ἀλλ' αὐτὸν τοῦτον τὸν πλήρη ἀνθρώπινον ὀργανισμὸν ὡς σύνολον καὶ ὡς ἑνότητα. Ἔτι περαιτέρω σημαίνει τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα ἐν τῷ συνόλῳ της, ὡς τοιοῦτον δὲ ἀποτελεῖ οὐσιῶδες συστατικὸν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως· ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ σώματος πνευματικοῦ.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Π. Διαθήκης, διὰ τοῦ ὅρου «σὰρξ» δηλοῦται ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, ὡς καὶ πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ φυσικοῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ. Ἀλλ' ἔτι περαιτέρω «σὰρξ» σημαίνει διὰ τὸν Ἀπόστολον τὴν ἕδραν τῆς ἁμαρτίας. Διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ἀπορρίπτει ὁ συγγραφεὺς πάντα μεταφυσικὸν δυϊσμὸν ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ τοῦ Απο-

στόλου, ὡς καὶ τὴν περὶ οὐδετερότητος τῆς σαρκὸς ἄποψιν. Ὁ ὅρος «σὰρξ» δὲν εἶναι ἔννοια καθαρῶς ψυχολογική, τῆς σημασίας της καθοριζομένης καὶ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τῆς ἀνθρωπότητος ὡς συνόλου. Ἡ «σὰρξ» δὲν εἶναι συστατικὸν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως στοιχεῖον ὡς τὸ «σῶμα», ἀλλ᾽ ὁ τρόπος ζωῆς καὶ ὑπάρξεως τοῦ φυσικοῦ, γηΐνου ἀνθρώπου, τοῦ πεπραμένου ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν. Οὐχ ἧττον ὅμως ἐντὸς τῶν διαστάσεων τοῦ τρόπου τούτου τῆς ὑπάρξεως καὶ τὸ «σῶμα» ἀποβαίνει «σῶμα τῆς σαρκός».

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται αἱ ἔννοιαι «ψυχὴ» καὶ «νοῦς». Ἡ πρώτη, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, σημαίνει τὴν ἀνθρωπίνην ὕπαρξιν ὡς ζῶσαν ἀτομικότητα, συνειδητὴν καὶ βουλομένην. Αἱ σχέσεις «ψυχῆς» καὶ «πνεύματος» δὲν καθορίζονται αὐστηρῶς παρὰ Παύλῳ. Ὁσάκις ἀντιπαρατίθενται, «ψυχὴ» σημαίνει τὴν ζωήν, ἥτις δὲν ὑπερβαίνει τὴν σφαῖραν τοῦ ἀνθρωπίνου· ἐνίοτε, παρὰ ταῦτα, ἀμφότεραι συγκλίνουν καὶ σημαίνουν τὴν προσωπικότητα, τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν μόνον ἐξωτερικὴν ἐπίδρασιν τῆς σχετικῆς ἑλληνιστικῆς ὁρολογίας δυνάμεθα νὰ ἀποδεχθῶμεν. «Νοῦς», ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ ὁ ὅρος «σῶμα», δὲν σημαίνει μέρος τι τοῦ ἀνθρώπου παρ᾽ ἄλλοις μέρεσι ἢ ἐν ἀντιθέσει πρὸς *ἄλλα* μέρη, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ χρήσει ἀμφοτέρων τῶν ὅρων «νοῦς» καὶ «σῶμα», *ἀλλὰ* τὸν ἄνθρωπον ὡς ὁλότητα. Ὁ «νοῦς» τοῦ Παύλου δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ «σώματος»· δὲν εἶναι ἀνεξάρτητός τις ἀρχὴ κινήσεως καὶ ἁρμονίας ἐν τῷ ψυχικῷ, ὡς παρ᾽ Ἕλλησι. Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ «νοῦ» παρὰ Παύλῳ εἶναι μόνον θεωρητική, κατὰ δὲ τὸ κεφ. 7 τῆς πρὸς Ρωμαίους δὲν δύναται νὰ πράξῃ τὸ ἀγαθόν. Εἰς τὴν πρᾶξιν εἶναι πάντοτε ὁ «νοῦς» ὑπηρέτης δυνάμεώς τινος ἐκτὸς ἑαυτοῦ («ὁ νοῦς τῆς σαρκὸς» (Κολοσ. 2, 18), καθιστάμενος οὕτω «ἀδόκιμος». Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ «νοὸς» καὶ «σαρκὸς» δὲν σημαίνει ἰδιαιτέραν τινὰ τιμὴν ἢ ὑπεροχὴν τοῦ πρώτου· σημαίνει ἁπλῶς τὴν κατ᾽ ἀρχὴν δυνατότητα τοῦ νοῦ νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐκλέξῃ τὸν Θεόν, ἢ ἀντιθέτως. Μετὰ τὴν κακὴν ἐκλογήν του ὁ νοῦς ἀποβαίνει σαρκικός, ἀδόκιμος καὶ δοῦλος τοῦ κακοῦ.

Εἶτα ἐξετάζεται ἡ κατάστασις τοῦ «φυσικοῦ ἀνθρώπου» παρὰ Παύλῳ. Ὀρθῶς τονίζεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὅτι εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν δὲν ὑπάρχει ἀνθρωπολογία καθαρῶς φυσιοκρατική. Ὁ ἄνθρωπος ζῇ καὶ ὑπάρχει μόνον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ἑπομένως ὁ Ἀπόστολος ὁμιλεῖ περὶ φυσικοῦ ἀνθρώπου ἐννοεῖ ἁπλούστατα τὸν ἄνθρωπον ἄνευ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡς τοιαύτη περιγράφεται ἡ κατάστασις τῶν τε ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων εἰς τὰ πρῶτα κεφ. τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ τονισθῇ ἔτι μᾶλλον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀπόστολος βλέπει καὶ ζωγραφεῖ τὴν κατάστασιν τοῦ «φυσικοῦ ἀνθρώπου» ἱστάμενος ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, ζῶν δηλ. μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μεσσίου ἔναρξιν τοῦ νέου αἰῶνος.

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου «πνεῦμα» ἐκτίθεται εἰς ἰδιαίτερον κεφ. Ὁ συγγραφεὺς ἀποδέχεται ἐνταῦθα μόνον μορφολογικὴν ἑλληνιστικὴν ἐπίδρασιν. Ἡ Π. Διαθήκη παντελῶς ἀγνοεῖ τὸ «πνεῦμα» τῆς Κ. Διαθήκης. Τὸ «πνεῦμα» τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖόν τι τῆς ἀνθρωπίνης ψυχολογίας, εἶναι ὑπερβατικὸν δῶρον τοῦ Θεοῦ. Ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς τὸ «πνεῦμα τὸ ἐκ Θεοῦ» (Ι΄ Κορινθ. 2, 12), ὡς ἐκδήλωσίς τις τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἐπειδὴ δὲ διὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ «πνεῦμα» γίνεται ἀνθρωπολογικὴ πραγματικότης, ὀνομάζεται καὶ «πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ» ἢ τοῦ Κυρίου. Τὴν ὀρθόδοξον ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων ἄποψιν εὑρίσκει τις εἰς τὸ ἔργον τοῦ ὑφηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Καλογήρου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου», Θεσσαλονίκη, 1952. Ὅσα, τέλος, ὁ Mehl-Koehlein γράφει περὶ τῶν κατὰ Παῦλον σεσωσμένων ἀφίνουν νὰ καταφανοῦν αἱ ὑπαρξιστικαὶ αὐτοῦ τάσεις. Σεσωσμένοι εἶναι ἁπλῶς οἱ περιπατοῦντες ἢ στοιχοῦντες τῷ πνεύματι. Ἡ ἁμαρτία δὲν ἐξαλείφεται κατὰ μαγικὸν τρόπον ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου· οὗτος, ὡς σεσωσμένος, δὲν ὑπόκειται εἰς αὐτήν, ἔχει δηλ. πλέον τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐκλέξῃ τὴν αἰώνιον ζωήν. Ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ σεσωσμένος εἶναι ὁ ἀληθῶς ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Ἡ «σὰρξ» ἐμφανίζεται καὶ εἰς τοὺς σεσωσμένους μετὰ τῶν ἐπιθυμιῶν αὐτῆς καὶ ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ «πνεύματος». Ἀπὸ νήπιος ἐν Χριστῷ ὀφείλει τις νὰ αὐξηθῇ εἰς ἄνδρα τέλειον. Ὁ δυϊσμὸς οὗτος τοῦ Ἀποστόλου διαφέρει θεμελιωδῶς τοῦ ἑλληνικοῦ, ὅστις εἶναι συνεπὴς καὶ πλήρης. Εἰς τὸν ἀγῶνα μεταξὺ ««σαρκὸς» καὶ «πνεύματος» κατὰ τὸν Παῦλον ὑπάρχει νίκη καὶ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸ «πνεῦμα», τὸ ὁποῖον εἶναι ὁ ἀρραβὼν τοῦ μέλλοντος.

Ἐν συμπεράσματι τονίζεται δεόντως ὁ κοινωνικὸς χαρακτὴρ (la perspective communautaire) τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Παύλου. Καὶ ὡς πεπτωκότες καὶ ὡς σεσωσμένοι οἱ ἄνθρωποι ἐμφανίζονται ἀλληλέγγυοι, ὡς πεπτωκότες ἐν τῇ peccatorum communio, ὡς σεσωσμένοι ἐν τῇ sanctorum communio. Μεμονωμένος ὁ ἄνθρωπος δὲν νοεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου οὔτε ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ οὔτε ἐν Χριστῷ. Τὰ δῶρα τοῦ «πνεύματος» καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν πραγματοποιοῦνται εἰς μεμονωμένα ἄτομα, ἀλλ᾽ ἐν τῇ κοινότητι τῶν πιστῶν, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.

Ἐδώσαμεν ἐκτενῆ πως περίληψιν τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου διὰ τὸ ζωηρὸν σύγχρονον ἐνδιαφέρον περὶ τὰ ἀνθρωπολογικὰ τῆς Γραφῆς καὶ τὴν παρ᾽ ἡμῖν ἔλλειψιν πλουσίας ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων βιβλιογραφίας. Πρόκειται περὶ ἀναμφισβητήτως ἐξαιρέτου δοκιμίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἐμβρίθεια τῶν νοημάτων ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν δωρικῆς καλλαισθησίας ἁπλότητα καὶ σαφήνειαν τοῦ ὕφους.

Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

Martin Dibelius—Werner G. Kümmel, Paulus, Sammlung Göschen, Berlin 1951, σελ. 155.

Τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς τὰ κατάλοιπα τοῦ ἄρτι ἐκδημήσαντος Dr. Dibelius, συμπληρωθὲν δὲ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Kümmel. Ἐν τῷ 1ῳ κεφ. «ὁ Παῦλος ἐν τῇ ἱστορίᾳ», ἐξαίρεται ἡ ἱστορικὴ σπουδαιότητος τοῦ Ἀποστόλου διὰ τὸν ἀρχικὸν χριστιανισμόν, διὰ τὴν Μεταρρύθμισιν καὶ διὰ τὴν σύγχρονον «θεολογίαν τῆς κρίσεως». Ἐν τῷ 2ῳ κεφ., «ὁ κόσμος καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἀποστόλου», περιγράφονται συντόμως αἱ θρησκευτικαὶ καὶ αἱ πνευματικαὶ καθόλου τάσεις τοῦ συγχρόνου τῷ Παύλῳ ἑλληνορωμαϊκοῦ καὶ ἰουδαϊκοῦ κόσμου. Ἀκολούθως ἐξετάζεται ὁ Παῦλος ὡς ἄνθρωπος (κεφ. 3) καὶ ἡ ἐπιστροφὴ εἰς Χριστὸν τοῦ Ἀποστόλου (κεφ. 4). Μεταξὺ τῶν περὶ ἐπιστροφῆς τοῦ Ἀποστόλου δύο κυρίως σημεῖα τυγχάνουν λίαν ἀξιοσημείωτα: α΄) ὅτι ὁ Παῦλος δὲν ἐδίωξε τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τῶν χριστιανῶν ὅτι ὁ Μεσσίας ἐφάνη, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀξίωσιν αὐτῶν ὅτι εἰς αὐτούς, ὡς τὸν am-haarez, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁ Μεσσίας· καὶ β΄) ὅτι ἐὰν ὁ Μεσσίας εἶχε σταλῇ εἰς τοὺς μὴ εἰδότας τὸν νόμον, εἰς τὸν ἀπαίδευτον ὄχλον, διατί νὰ μὴ εἶχε σταλῇ καὶ διὰ τοὺς ἐθνικούς; «Οὕτω κατανοοῦμεν ὅτι εἰς τὸν Παῦλον παρὰ τὴν Δαμασκὸν ἀπεκαλύφθησαν, συγχρόνως ἢ σχεδὸν συγχρόνως, δύο τινά, τὰ ἑξῆς· ἡ γνῶσις ὅτι ὁ Θεὸς πράγματι ἐχάρισε τὴν σωτηρίαν εἰς τοὺς περιφρονουμένους καὶ διωκομένους χριστιανοὺς καὶ ὅτι ἡ σωτηρία αὕτη προωρίζετο διὰ τοὺς μὴ τηρητὰς τοῦ νόμου καὶ ἄρα καὶ διὰ τοὺς ἐθνικοὺς» (σελ. 49). Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Dibelius, τὸν ἄξονα τῆς θεολογίας τοῦ Ἀποστόλου. Ἡ φύσις τῆς κοινότητος τοῦ Μεσσίου καθορίζει τὴν οὐσίαν τοῦ εὐαγγελίου, ἦτο δὲ αὐτὴ ἡ φύσις τῆς κοινότητος, ἥτις ἤγαγε τὸν Παῦλον εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς γνώμης ὅτι οὐχὶ τὰ ἔργα, ἀλλ' ἡ θεία χάρις, ἀποδεκτὴ γενομένη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὁδηγεῖ πρὸς τὸν Θεόν. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰς οὐδὲν μεταπολεμικὸν περὶ Παύλου ἔργον εὑρίσκει τις τὰς κοινωνιολογικὰς ἀπόψεις τῆς διδασκαλίας του, ἰδιαιτέρως δὲ τῆς περὶ χάριτος, τόσον ἀρτίως καὶ ἱκανοποιητικῶς ἐκτεθειμένας. Ἐν τῷ 5ῳ κεφ. ἐξετάζεται «ἡ ἱεραποστολὴ» καὶ ἐν τῷ 6ῳ «τὸ κήρυγμα καὶ ἡ φροντὶς ὑπὲρ τῶν κοινοτήτων». Εἰς τὸ 7ον κεφ., τὸ ἐπιγραφόμενον «μαρτυρία καὶ θεολογία», ἐκτίθενται αἱ θεμελειώδεις ἀρχαὶ τῆς θεολογίας τοῦ Ἀποστόλου. Παρὰ Παύλῳ προφητικὴ μαρτυρία καὶ θεολογικὴ διαλεκτικὴ εἶναι στενῶς συνδεδεμέναι. Ἐμφατικῶς καὶ κατηγορηματικῶς τονίζεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὅτι ὁ Παῦλος δὲν ἀνήκει εἰς τὸν μυστικὸν ἀλλ' εἰς τὸν προφητικὸν τύπον. Δὲν ὑπάρχει συνείδησις περὶ ἑνότητος θείου καὶ ἀνθρωπίνου παρὰ Παύλῳ. Ἡ πρὸς σωτηρίαν, κατὰ τὸν Παῦλον, ἀπαιτουμένη πίστις προϋποθέτει ἀπόστασιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὅταν ὅμως περιγράφῃ τὴν σχέσιν του πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ θείου, χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀπόστολος τὴν γλῶσσαν τῶν Μυστηρίων. Ἡ αὐτὴ ἐξωτερικὴ

καὶ μορφολογικὴ σχέσις ὑφίσταται καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν μυστικισμὸν τῶν παθημάτων τοῦ Ἀποστόλου (Leidenmystik). Ἀλλ' ἡ ἕνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐνταῦθα δὲν συντελεῖται ὡς ἐν τοῖς Μυστηρίοις, ἀλλ' ἐν τῇ ταραχώδει καὶ πλουσίᾳ εἰς κινδύνους ζωῇ τοῦ ἱεραποστόλου· «αὐτὴ αὕτη ἡ ἀποστολικὴ ζωὴ εἶναι ἡ μύησίς του» (σελ. 96). Ὁ Παῦλος εἶχεν ἐν ἑαυτῷ ἱκανὴν ἰσραηλιτικὴν κληρονομίαν, ὥστε οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ διανοηθῇ νὰ θέσῃ ἑαυτὸν ἐπὶ τῆς αὐτῆς βαθμίδος μετὰ τοῦ Κυρίου τοῦ παντός. Ἐκτὸς τῶν ὀρθῶν τούτων ἀπόψεων τῶν συγγραφέων θὰ εἶχέ τις ὡς πρὸς τὰ ἄλλα νὰ παρατηρήσῃ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ τὴν ἀτονίαν τοῦ ἐσχατολογικοῦ στοιχείου καὶ τὴν ὑπερβολικὴν ἔξαρσιν τοῦ δικανικοῦ θεολογικοῦ· διότι εἰς τὰ οὐσιώδη της ἡ θεολογία τοῦ Ἀποστόλου καταλήγει εἰς θεοδικίαν. Καλλίτερον ὅμως κατανοοῦνται ὅσα ὁ Παῦλος λέγει περὶ ἔργων καὶ χάριτος καὶ περὶ εἰσδοχῆς τῶν ἐθνῶν καὶ προσωρινῆς ἀπορρίψεως τοῦ Ἰσραήλ, ἐὰν θεωρηθοῦν ἐξ ἀπόψεως ἐσχατολογικῆς. Ἡ διὰ τοῦ Χριστοῦ παρεχομένη χάρις εἶναι ἓν συμβὰν εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας· ἅπαντες, ἐθνικοὶ καὶ Ἰουδαῖοι, ἡμάρτησαν καὶ ἅπαντες ἐσπευμένως πρέπει νὰ γίνουν μέτοχοι τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν ταῖς ἐσχάταις ταύταις ἡμέραις χορηγουμένης ἐν Χριστῷ. Εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια ἐξετάζονται «οἱ ἀγῶνες» τοῦ Παύλου ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ, καὶ «τὸ τέλος» τοῦ Ἀποστόλου.

Τὸ ἔργον ἔχει γραφῇ διατηρουμένου τοῦ μέτρου, εἴς τινα δὲ σημεῖα ἴσως μετὰ ἱκανῆς συντηρητικότητος. Χαρακτηριστικὴ ἰδιαιτέρως εἶναι ἡ κατὰ τῶν ὑπερβολῶν τῆς θρησκειολογικῆς σχολῆς ἀσκουμένη πολεμική. Εἶναι ἐκ τῶν καλλιτέρων περὶ τοῦ Παύλου καθόλου ἔργων τῶν δημοσιευθέντων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν.

Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀγουρίδη Σ., Ἡ χριστιανικὴ σκέψις ἐν Ἀμερικῇ. Σύντομος ἱστορικὴ ἀνασκόπησις. Ἀθῆναι 1952, σελ. 99.

Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Λεξικογραφικὸν δελτίον. Φρασεολογικά, κριτικὰ καὶ παλαιογραφικὰ εἰς τὸν Ἡσύχιον. Ἔτος 5ον, 1950, ἐν Ἀθήναις, σελ. 153.

Ἀλιβιζάτου Α., Ὁ σταυρωθεὶς καὶ ἀναστὰς Κύριος ἡ ἐλπὶς τοῦ κόσμου. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 11.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λατρεία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 14.

Ἀσπιώτη Α., Ὁ ἔφηβος καὶ ἡ θρησκευτικὴ ζωή. Ἀθῆναι 1952.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ προσωπικότης εἰς τὸν ἀγῶνά της. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 481 - 485.

A Symposium on the occasion of the 1500th anniversary of the Council of Chalcedon. «Ecum. Review» 4 (1952) 393 - 403.

Aufhauser J. B., Hauptdaten zur Religions — und Geistesgeschichte der Menscheit, ἔκδ. 2. Speyer 1951.

Βέλλα Β., Πίνακες τῆς Ἑβραϊκῆς Γραμματικῆς. Ἀθῆναι 1952, σελ. 31.

Βοβολίνη Κ., Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, (1453 - 1953) Ἀθῆναι 1952, σελ. 570, μετὰ 203 φωτογραφιῶν κληρικῶν. (Ἐκδότης Π. Κλεισιούνης).

Βουρβέρη Κ., Ἡ κλασσικὴ Φιλολογία ὡς πνευματικὴ ἐπιστήμη. Ἀθῆναι 1952, σελ. 112.

Βρανούση Λ., Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767 - 1829). Ἰωάννινα 1952, σελ. 160.

Butterfield H.— μετάφρ. Γ. Φτυαρᾶ, Χριστιανισμὸς καὶ ἀνθρώπινες σχέσεις. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 299 - 308.

Bardy G., Les religions non - chrétiennes. «Verbum Dei» VII. Paris 1951, σελ. 362.

Barth K., Prayer. Philadelphia 1952, σελ. 48.

Τοῦ αὐτοῦ, Religion und Leben. «Evang. Theologie» 11 (1952) 437 - 451.

Benz E., Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart. München 1952, σελ. 421.

Benz E.—*Καλογήρου Ι.*, Ἡ οἰκουμενικὴ ἀποστολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 35 (1952) 342 - 349.

Beumer J., Ekklesiologische Probleme der Frühscholastik. «Scholastik» 27 (1952) 183 - 209.

Blinzler J., Der Prozess Jesu. Stuttgart 1951, σελ. 178.
Boegner M., La prière de l'Église universelle. Paris 1951, σελ. 48.
Bochenski M., Europäische Philosophie der Gegenwart[2]. München 1951, σελ. 323.
Bonnard P., L'epître de saint Paul aux Philippiens. — Masson Ch., L'epître de saint Paul aux Colossiens. (Commentaire du N. Testament). Paris 1950, σελ. 159.
Bourke V. J., Ethics. A Textbook in Moral Philosophy. N. York 1951, σελ. 497.
Brandon S., The Fall of Jerusalem and the Christian Church. London 1951, σελ. 306.
Brunner E., Das Missverständnis der Kirche. Zürich 1951, σελ. 154.
Τοῦ αὐτοῦ, The Scandal of Christianity. Philadelphia 1951, σελ. 116.
Buess E., Das antike Weltbild in der Bibel als theologisches Problem. «Theolog. Zeitschrift» 8 (1952) 101 - 116.
Bultmann R., Das Evangelium des Johannes, ἐκδ. 11. Göttingen 1950, σελ. 563.
Buri F., Theologie und Philosophie. «Theol. Zeitschrift» 8 (1952) 116 - 134.
Clavier H., Itinéraires spirituels en Grèce. Paris 1952, σελ. 112.
Collection de l' Institut Français d' Athènes, Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique. Revues et Périodiques 1950. Athènes 1951, σελ. 38 + 447.
Colson J., L' évêques dans les communautés primitives. (Coll. «Unam Sanctam» 21). Paris 1951, σελ. 134.
Crehan J., Early Christian Baptism and the Creed. A Study in ante—nicene theology. London (Burns O.) 1950, σελ. 200.
Cullmann O., Les Sacrements dans l' Evangile Johannique. Paris 1951.
Γερουλάνου Ι., Ἡ διακόσμησις τοῦ Δαφνίου. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 496-500.
Γκητάκου Μ., Ἡ ἐν Σιλαμῖνι Ἱερὰ Μονὴ τῆς Φανερωμένης. Ἀθῆναι 1952, σελ. 77.
Galtier F., Le mariage. Discipline orientale et discipline occidentale. Beyrouth 1950, σελ. XXIV + 456.
Gamberoni J., Der Verkehr der Katholiken mit den Häretikern. Brixen 1950, σελ. 170.
Garrison W. - Hromadka J., Social and cultural Factors in our Divisions. «Ecum. Review» 5 (1952) 43 - 63.
Gilleman G., Théologie morale et charité. «Nouv. Revue Théologique» 74 (1952) 806 - 820).

Glorieux P., Pour revaloriser Migne. Tables rectificatives. «Mélanges de science religieuse» 9 (1952). Cahier supplémentaire, σελ 82.

Graber R., Die marianischen Weltrundschreiben der Päpste in den letzten hundert Jahren. Würzburg 1951, σελ. 223.

Δασκαλάκη Α., Ὁ ῥήτωρ Θρασίμαχος περὶ Μακεδόνων. «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) 45-60.

Dejaifve G., «Sobornost» ou Fapauté. «Nouv. Revue Théologique» (1952) 352-484.

Djoko Slijepcevic, Die heilige Schrift und die heilige Tradition nach dem Standpunkt der Orthodoxen Kirche. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 42 (1952) 154-168.

Dillenschneider C., Le mystère de la corédemption mariale. Théories nouvelles. Paris 1951, σελ. 170.

Drummond A., German Protestantism since Luther. London 1951, σελ. 282.

Τοῦ αὐτοῦ, Story of American Protestantism. Boston 1950, σελ. 430.

Doronzo E., Tractatus dogmatici de sacramentis. T. I-II. Milwaukee 1947-1951.

Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Τοῦ Οἰκουμ. Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ διδασκαλίαι. Σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἀγγλικανῶν κλπ. Κων]πολις 1952, σελ. 29. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 123-126.

Τοῦ αὐτοῦ, Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ διδασκαλίαι πρὸς Ἀνδρόνικον Β΄. Αὐτόθι σ. 113-122, 173-179.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἱ. Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος. Αὐτόθι σ. 146-150.

Θέμελη Χρ., Ποιμαντικαὶ ἐνασχολήσεις. Ἀθῆναι 1952, σελ. 55.

Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀκολουθία τῆς ἁγίας Σκέπης τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας. Προνοίᾳ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Σπυρίδωνος. Ἀθῆναι 1952, σ. 38.

Joannou P., Vie de S. Germain l' Hagiorite par son contemporain le patriarche Philothée de Constantinople. «Analecta Bollandiana» 70 (1952) 35-115.

Jenkins D., Tradition, Freedom and the Spirit. Philadelphia 1952, σελ. 195.

Κερκύρας Μεθοδίου, Κριτικαὶ ἀπόψεις ἀνασκευαστικαὶ τῶν εἰς τὸ βιβλίον «Ὁ Θεάνθρωπος» τοῦ Σεβ. Ἀντωνίου Βουτσίνου, Ἐπισκόπου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἄλλα ἄρθρα ἀνασκευαστικὰ τοῦ Ρωμαιοπαπισμοῦ. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἁγ. Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος»). Κέρκυρα 1952, σελ. 60.

Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου, Ἔπη Γρηγορίου Θεολόγου. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 127-139.

Καλογήρου Ι., Die russische Orthodoxie im Urteil des deutschen Protestantismus. (Ἀνατύπ. ἀπὸ «Zeitschrift für Kirchengeschichte», B. LXIII, σελ. 42.

Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα. «Ἠπειρωτικὴ Ἑστία» 1952, σελ. 487 - 494.

Καλύβα Χ., Τριάκοντα χαρακτῆρες. Ἀθῆναι 1952, σελ. 128.

Καραπιπέρη Μ., Τὸ πρῶτον Πατριαρχεῖον (Ἱεροσολύμων) καὶ αἱ μετακινήσεις του. «Ν. Σιὼν» 47 (1952) 132 - 140.

Καρμίρη Ἰω., Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1952, Τόμος Α΄, σελ. 432.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Σύμβολον Νικαίας—Κωνσταντινουπόλεως. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 48.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀθῆναι 1952, σελ. 31.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ τρία ἀρχαῖα οἰκουμενικὰ Σύμβολα. Ἀθῆναι 1952, σελ. 80.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἱερεμίου Β΄, Πατριάρχου Κων]πόλεως, Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Βυρτεμβεργίους Λουθηρανοὺς Θεολόγους. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Δογματικῶν καὶ συμβολικῶν μνηνείων»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 123.

Κατσανεβάκη Β., Le preghiere della chiesa per gli infermi. Napoli 1952, σελ. 40.

Κονιδάρη Γ., Δύο ἐπέτειοι τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων καὶ Ἑλλάδος. «Ν. Σιών» 47 (1952) 115 - 131.

Κοντοπούλου Γ., Ἡ σύγχρονος Φυσικὴ καὶ ὁ Ὑλισμός. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 390 - 395.

Κούμαρη Ι., Onomatologie anthropologique. (Ἀνατύπ. ἀπὸ «L' Anthropologie»). Paris 1952, σελ. 15.

Κωνσταντινίδου Α., Τὸ ὀφφίκιον τοῦ Ἀποκρισιαρίου. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 167 - 172.

Karpp H., Probleme altchristlicher Anthropologie. Gütersloh 1950, σελ. 256.

Kerr W., A Handbook on the Papacy. New York 1951, σελ. 322.

Klauser Th., The Western Liturgy and its History. London 1952.

Kraus H. J., Die Königsherrschaft Gottes im Alten Testament. Tübingen 1951, σελ. 163.

Küry A., Zur Liturgischen Bewegung der römisch-katholischen Kirche im deutschen Sprachgebiet. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 42 (1952) 65 - 108.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Bedeutung sozialer und kultureller Faktoren für die Kirchenspaltung. Αὐτόθι σ. 169 - 177.

Λούβαρι Ν., Ἡ Ψυχολογία τῆς θρησκείας καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν

Θεολογίαν. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 73.
Τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρία καὶ σχέσις πρὸς τοὺς καθόλου κοσμοθεωριακοὺς τύπους. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τῆς Παντείου Ἀν. Σχολῆς Πολιτ. Ἐπιστημ ῶν»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 15.
Lambert G., La transcendance du Christianisme. «Nouv. Rev. Théolog.» 74 (1952) 851 - 857.
Lampe G., The Seal of the Spirit. New York 1951, σελ. 355.
Landgraf A. M., Dogmengeschichte der Frühscholastik. I. Gnadenlehre. Bd. 1. Regensburg 1952, σελ. 302.
Lanne D., Le ministère apostolique dans l'œuvre de S. Irénée. «Irénikon» 25 (1952) 113 - 141.
Liviv Stan, Locurile sfinte din Orient. «Ortodoxia» 4 (1952) 5 - 78.
Lottin O., Principes de Morale. T. I. - II. Louvain 1951, σελ. 341 καὶ 277.
Ludwig J., Die Primatsworte Mt. 16, 18, 19 in der altkirchlichen Exegese. Münster 1952, σελ. 112.
Μέγα Γ., Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, τεῦχος 2, Ἀθῆναι 1951, σελ. 125.
Μπερδιάγιεφ Ν., Πνεῦμα καὶ ἐλευθερία. Δοκίμιον χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Μετάφρασις ὑπὸ Μητροπολίτου Σάμου *Εἰρηναίου*. Ἀθῆναι 1952, σελ. 366.
Μπολέτση Σ., Θύρες αἰώνων. Ποιήματα. Ἀθῆναι 1952, σελ. 91.
Μπόνη Κ., Λειτουργικὴ καὶ Κατήχησις. (Μαθητικὸν ἐγχειρίδιον ΣΤ΄ Δημοτικοῦ). Ἀθῆναι 1952, σελ. 156.
Μπρατσιώτου Π., Das Menschenverständnis des N. Testaments. Man in God's design according to the N. Testament. Πρακτικὰ τοῦ ἐν Βέρνῃ συνεδρίου τῆς Studiorum N. Testamenti Societas 1952, σελ. 21 - 38.
Μπουγάτσου Ν., Στοιχεῖα ἐσωτερικῆς Ἱεραποστολῆς. Ἀθῆναι 1952, σελ. 94.
Martin Ch., Aux origines de la hiérarchie monophysite. «Nouv. Rev. Théolog.» 74 (1952) 857 - 859).
Manoir du H., Le quinzième centenaire du concile de Chalcédoine (451 - 1951). «Nouv. Revue Théologique» 73 (1951) 785 - 803.
Massillon Jean - Babtiste, Περὶ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκλεκτῶν. Μετάφρασις καὶ σχόλια ὑπὸ *Ν. Καψῆ*, Ἀθῆναι 1952, σελ. 124.
Mersch E., Le Corps mystique du Christ. Études de théologie historique. Ἔκδ. 3. Paris 1951. Τόμ. I - II, σελ. 553+502.
Michl J., Der Weibessame (Gen. 3,15) in spätjüdischer und frühchristlicher Auffassung. «Biblica» 33 (1952) 371 - 401.
Mindszenty J., The Face of the heavenly Mother. N. York 1951, σελ. 147.

Möller J., Existenzialphilosophie und katholische Theologie. Baden-Baden 1952, σελ. 226.
Müller A., Ecclesia - Maria. Die Einheit Marias und der Kirche. Freiburg/Schw. 1951, σελ. 259.
Τοῦ αὐτοῦ, Um die Grundlagen der Mariologie. «Divus Thomas» 29 (1951) 385 - 401.
Νευροκοπίου (πρ.) Γεωργίου, Ἡ ἕνωσις τῆς Κοπτικῆς μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εὐχερής. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 35 (1952) 232 - 251, 264 - 282, 329 - 342.
Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν ὑπερτάκτων ἔργων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς διαθέσεως αὐτῶν. (Μελέτη ἀναιρετική. Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀρχείου Ἐκκλ.—Καν. Δικαίου»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 35.
Νουβίας Ἀνθίμου, Ἀπάντησις εἰς τὰς περὶ Γάμου δηλώσεις τῆς Α. Θ. Μ. τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Χριστοφόρου. Ἀλεξάνδρεια 1952, σελ. 18.
Nelson R., The realm of redemption. Studies in the Doctrine of the Nature of the Church in Contemporary Protestant Theology. London 1951.
Nicolas J., Le mystère de la grâce. Paris 1951, σελ. 118.
Niemöller W., Zum 60 Geburtstag. Bekennende Kirche. München 1952, σελ. 344.
Niesel W., Das Evangelium und die Kirchen. Ein Lehrbuch der Symbolik. Neukirchen 1952, σελ. 300.
Noth M., Rad G., Zimmerli W., Wolf H., Grundfragen der Auslegung des Alten Testaments. «Evang. Theologie» 12 (1952) 1 - 104 (ὁλόκληρον τὸ τεῦχος).
Ξύδη Θ., Σελίδες Θεοτοκαρίου. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Ἀκτίνων»). Ἀθῆναι 1950, σελ. 9.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ. Ἀθῆναι 1950, σελ. 24.
Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμηρικὲς ἀπηχήσεις στὴν ὑμνογραφία. Ἀθῆναι 1950, σελ. 9.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀντίθεσις τοῦ λόγου στὴν βυζαντινὴ ὑμνογραφία. Ἀθῆναι 1951, σελ. 14.
Τοῦ αὐτοῦ, Στιχουργικὲς παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίησι. Ἀθῆναι 1951, σελ. 26.
Τοῦ αὐτοῦ, Στιχηρὰ καὶ ἀπόστιχα τοῦ Ἑσπερινοῦ. Ἀθῆναι 1951, σελ. 11.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἐξαποστειλάρια. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Ἀκτίνων»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 11.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἰδιόμελα καὶ προσόμοια τῶν Αἴνων. Ἀθῆναι 1952, σελ. 9.
Τοῦ αὐτοῦ, Δοξαστικά. Ἀθῆναι 1952, σελ. 8.
Ogiermann H. A., Hegels Gottesbeweise. (Analecta Gregoriana). Rom 1948, σελ. 230.

The Reply of the Orthodox Church to Roman Catholic overtures on reunion. (Ἀπάντησις τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Παπικὴν Ἐγκύκλιον περὶ ἑνώσεως τοῦ 1895). Ἔκδοσις 2. N. York 1950, σελ. 29.

Owen D., Scientism, Man and Religion. Philadelphia 1951, σελ. 208.

Owens J., The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics. Toronto 1951, σελ. 461.

Quasten J., Patrology. Vol. I. The Beginnings of Patristic Literature. Utrecht 1950, σελ. 349.

Πάλλα Δ., Ἡ «Θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας. Ἐκδόσεις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ἀριθ. 68. Ἀθῆναι 1952, σελ. 185.

Παπαθεοδώρου Πρ., «Ἐγώ εἰμι...», Ἀθῆναι 1952, σελ. 253.

Παπαμιχαὴλ Τιμ., Μὲ τὸ φίλο τῆς καρδιᾶς μου..., Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 63.

Παπαστεφάνου Εὐσ., Orthodox Light on Roman Catholicism. New York 1952, σελ. 32.

Piet Fransen, Ehescheidung im Fall von Ehebruch. «Scholastik» 27 (1952) 526 - 556.

Pohlenz M., Der hellenische Mensch. Göttingen 1951, σελ. 478.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Stoa. Bd. I - II. Göttingen 1949, σελ. 490 καὶ 231.

Popescu T., Primatul episcopului Romei in conceptia papalista. «Ortodoxia» 4 (1952) 171 - 196.

Poschmann B., Busse und letzte Oelung. Handbuch der Dogmengeschichte. Bd. IV, 3. (Herder). Freiburg i. B. 1951, σελ. XII - 138.

Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι ἐκδιδόμενοι ἐκ Πατμιακῶν κωδίκων. Μετὰ προλεγομένων ὑπὸ Ν. Τωμαδάκη. Ἀθῆναι 1952, τ. Α΄, σελ. κδ΄+334.

Raes A., Le dialogue après la grande Entrée. «Or. Chr. Periodica» 18 (1952) 38 - 51.

Raï P., L'office de la fête - Dieu chez les Melchites. «Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata 6 (1952) 113 - 183.

Raven Ch., The Theological Basis of Christian Pacifism. N. York 1951, σελ. 97.

Richardson A. und Schweitzer W., Die Autorität der Bibel heute. Ein vom Weltkirchenrat zusammengestelltes Symposion. Zürich 1951.

Riedmann A., Die Wahrheit des Christentums. Bd. II. Die Wahrheit über Christus. Ein religionsgeschictlicher Vergleich. Freiburg (Herder) 1952, σελ. 409.

Riedmatten de H., Les actes du procès de Paul de Samosata. Étude sur la Christologie du IIIe au IVe siècle. Fribourg en Suisse 1952. σελ. 172.

Rideau E., Problème et mystère du progrès humain. «Nouv. Rev. Théolog.» 74 (1952) 834 - 847.

Ruckstuhl E., Die literarische Einheit des Johannesevangeliums. Freiburg 1951, σελ. 305.

Σάμου Εἰρηναίου, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον. Ἀθῆναι 1952, σελ. 29.

Στεφανίδου Β., Ἱστορία τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 22.
Sanders J., The Foundations of the Christian Faith. N. York 1951, σελ. 200.
Schilling O., Der Jenseitsgedanke im Alten Testament. Seine Entwicklung und deren Triebkräfte. Mainz 1951, σελ. 143.
Schmidt H., Brückenschlag zwischen den Konfessionen. Paderborn 1951, σελ. 292.
Schmidt M., Der mittelalterliche Gottesbeweis und der Missionsbefehl. «Theol. Zeitschrift» 8 (1952) 81 - 101.
Shapland C., The Letters of S. Athanasius concerning the Holy Spirit. Translated with Introduction and Notes. N. York 1951, σελ. 204.
Sherwood P., An annotated Date - List of the Works of Maximus the Confessor. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Studia Anselmiana»). Romæ 1952, σελ. 64.
Soiron Th., Die Kirche als der Leib Christi. Düsseldorf 1951, σελ. 240.
Spuler B., Die Orthodoxen Kirchen, XXVII. «Int. Kirch. Zeitschrift» 42 (1952) 110 - 134, 137 - 153.
Steidl H., Begegnung zwischen Naturwissenschaft und Glauben. Hildesheim 1951, σελ. 130.
Stowe W., Growth of the Churches in America 1926 - 1950. «Hisrtorical Magasine» 21 (1952) 251 - 258.
Τατάκη Β., Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Ἀθῆναι 1952, σελ. 208. (Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας).
Τιμαγένους Ι., Ἱερὰ Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Κλειστῶν. Ἀθῆναι 1952, σελ. 29.
Τιμιάδου Αἰμ., Ἡ ἄφεσις τῶν πεπτωκότων κατὰ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 35 (1952) 215 - 223, 299 - 309, 350 - 361.
Τρεμπέλα Π., Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Ἀθῆναι 1952, σελ. 685.
Τσακοπούλου Αἰμ., Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου. «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 151 - 166.
Τσάτσου Κ., Ἔθνος καὶ Κομμουνισμός. Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἀρ. 38. Ἀθῆναι 1952, σελ. 66.
Τωμαδάκη Ν., Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὴν ἱερὰν Μονὴν τοῦ Γδερνέττου. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 1951, σελ. 263 - 330.
Thévenaz P., Qu'est-ce que la phénoménologie? «Revue de Théologie et de Philosophie» 1952, σελ. 9 - 30.
Thielicke H., Theologische Ethik. Band I. Dogmatische, philosophische und Kontroverstheologische Grundlegung. Tübingen 1951, σελ. 755.
Φιλαρέτου Δ., Τὸ πρόβλημα τῆς σκοπιμότητος εἰς τὴν φύσιν. «Ἀκτῖνες» 15 (1952) 385 - 390, 433 - 437.
Φραγκούλα Ι., Μαθήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς, Βοστώνη 1952, σελ. 88.
Fries A., Das dogma von der Himmelfahrt Marieus. Siegburg 1951, σελ. 48.

Fuchs J., Situationsethik in theologischer Sicht. «Scholastik» 27 (1952) 161 - 182.
Wand J., The High Church Schism. London - N. York 1951, σελ. 88.
Weber J., La Vierge Marie dans le N. Testament. Paris 1951, σ. 132.
Weiger J., Der Leib Christi in Geschichte und Geheimnis. Würzburg 1950, σελ. 198.
Wetter G. A., Der Dialektische Materialismus. Wien 1951.
Wikenhauser A., Die Wirkung der Christophanie vor Damaskus auf Paulus und seine Begleiter nach den Berichten der Apostelgeschichte. «Biblica» 33 (1952) 313 - 323.
World Council of Churches, Report of the third World Conference on Faith and Order. Lund, Sweden: August 15 - 28, 1952, London, σελ. 68.
Χαστούπη Α., The Book of Habakkuk interpreted. Chapter I. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1952, σελ. 32.
Χριστοφιλοπούλου Α., Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Τεῦχ. Α΄., Ἀθῆναι 1952, σελ. 114.
Halkin F., Inscriptions grecques relatives à l' hagiographie. «Analecta Bollandiana» 70 (1952) 116 - 137.
Hamer J., Le Baptême et l' Église. A propos des «Vestigia Ecclesiae», «Irénikon» 25 (1952) 142 - 164.
Hartmann N., Philosophie der Natur. Berlin 1950, σελ. 709.
Τοῦ αὐτοῦ, Teleologisches Denken. Berlin 1951, σελ. 136.
Heiler F., Das neue Mariendogma im Lichte der Geschichte und im Urteil der Oekumene. München—Basel 1951, σελ. 160.
Hirsch E., Geschichte der neuern evangelischen Theologie. Band III. Gütersloh 1951, σελ. 379.
Τοῦ αὐτοῦ, Hilfsbuch zum Studium der Dogmatik. Berlin 1951, σ. 446.
Hodson L., The Doctrine of the Atonement. London 1950.
Τοῦ αὐτοῦ, The Ecumenical Movement. Sewanee 1951, σελ. 50.
Hodgson L. — Tomkins O., The Task of the third World Conference on Faith and Order. «Ecum. Review» 5 (1952) 1 - 42.
Hofmann G., Das Papsttum und der Griechische Freiheitskampf (1821 - 1829). Quellenausgabe mit Einführung. (Orientalia christiana analecta 136). Roma 1952, σελ. 209.
Honigmann E., Evêques et évêchés monophysites d' Asie antérieure au VIe siècle. Louvain 1951, σελ. 312.
Urs von Balthasar H., Karl Barth: Darstellung und Deutung seiner Theologie. Köln 1951, σελ. 420.
Visser't Hooft W. A., Renewal and Unity. «Ecum. Review» 4 (1952) 385 - 393.
Vogel H., Christologie. Bd. I. München 1949, σελ. 481.
Vries de W., Der christliche Osten in Geschichte und Gegenwart. Würzburg 1951, σελ. 263.
Zander L., Vision and Action. The Problems of Ecumenism (μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ). London 1952, σελ. 224.
Zimmermann J., Trinität, Schöpfung, Übernatur. Regensburg 1951, σελ. 145.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΚΓ΄ ΤΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΚΓ΄ (1952)

1. ΜΕΛΕΤΑΙ

2. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ